

MAGYAR NYELVŐR

74. ÉVFOLYAM * 1950 JANUÁR-FEBRUÁR * 1. SZÁM

GYARMATHI SÁMUEL

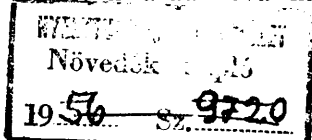
Írta: Rubinyi Mózes

A magyar tudományos élet multjában kevés olyan érdekes egyéniség akad, mint Gyarmathi Sámuel, akiről az egész világon minden számottevő nyelvész-szakember elismerte és elismeri, hogy ő az öszehasonlító nyelv-tudomány megalapítója. Élete valójában tragikus élet volt, nagy kezdések és nagy lebukások tarka élete. Lángész volt, aki korának úttörő polgári szellemei közé tartozott, ezért feudális kora nem is tudta megérteni, még kevésbé megbecsülni. 1751-ben született Kolozsvárott és 1830-ban ugyanott halt meg, hányatott, hosszú életében tehát volt alkalma végigszenvedni a feudális társadalmi rendszer minden kicsinyességét, szűkkeblűségét, korlátozottságát, anyagi és szellemi kizsákmányoló módszerének minden átkát. Gyarmathi azt a művét, amely most másfél évszázada jelent meg és a nyelv-tudomány történetében forradalmi fordulatot jelentett: az Affinitast, I. Pál cárnak ajánlotta abban a reményben, hogy viszonzásul anyagi támogatásban fog részesülni. E korban a tudós igazi koldus, a hatalmon lévők koncait lesi. Gyarmathi azt írja egy kéregető levelében, hogy hajlandó volna műve kéziratát akár ingyen is átengedni, hiszen volt ebben a korban ennél rosszabb figura is, amikor a tudós író még műve nyomtatásának költségeit is maga volt kénytelen kifizetni.

Dehát ki volt ez a Gyarmathi Sámuel, aki először csillogtatta meg magyar nevét az egész nagyvilág szaktudományában, akiről a polgári nyelvészet nagyjai: Gabelentz, Thomsen, Benfey, Sandfeld-Jensen, Setälä, Saussure és az egész magyar nyelvtudomány mint alapvető nyelvtudós-mesterről emlékeznek meg? Igazi lángész volt a zseni minden ragyogása és minden szomorúsága tarkította életét. Eredetileg orvos volt, aki Bécsben szerezte meg orvosi diplomáját, de jellemző, hogy orvosi és tisztiorvosi működésének legnagyobb dicsőségéül ő maga feljegyzéseiben azt említi meg, amikor egy tudós barátját, Lichtenberg nevűt, súlyos betegségéből — tokaji borral gyógyította meg. Tíz évig középiskolai tanár volt a zilahi református „Oskolán”. Oda tudományos érdemei alapján hívták meg, de tovább nem maradhatott, mert rakoncátlan nebulóit eszméivel megfékezni nem tudta, pálcával meg nem — akarta. Volt színész, sőt színházi sűgő is és lelkesedett kora nagy találmanyaért, a léghajózásért: Pozsonyban kétízben is ő eresztette fel a Montgolfier-testvérek léggömbjét. (Nem e léggömbök voltak életének első és nem is utolsó léggömbjei.) A tollat is jól forgatta és tárgyválasztása is jellemző. Korának hozzá hasonló nyelvésztehetsége, Joachim Heinrich Campe, nagy német szótárt szerkesztett és a Robinson-könyvet kiadta németül, ezt a Campe-féle Robinsont fordította le magyarra Gyarmathi a régebbi magyar fordítás alapos felhasználásával. Ugyancsak lefordította Campenak Amerika felfedezéséről írott könyvét. Ő, a grófi csemeték mentora, nevelője hozza be Göttingából Erdélybe a sárga krumplít és Erfurtban új típusú szövőgépek modelljeit kutatja fel hazája szövőiparának fellendítésére. Hírlapíróként dolgozott a Révai Miklós által szerkesztett pozsonyi Hírmondóba.

Józanészű tudós volt Gyarmathi, de minden munkájában, minden igyekezetében felénk, a mi korunk felé nyúl esengő keze. Évtizedekkel Széchenyi előtt, műveiből, leveleiből felénk árad árva hazája fellendítésének vágya

¹ Magyar Nyelvőr

F 4296/75

1956. 1956. 965

és ez nemcsak szavakban, hanem sok mindenféle gyakorlati tervben is, így iparágak termelékenységének fokozásában. Érdekes ma elolvasni Gyarmathi Sámuelnek Erfurtban 1796. december 23-án kelt, Aranka Györgyhöz intézett leveléből egy részletet: „Én, aki a mi szegény míveletlen hazánkba igyekeztem eleitől fogva valami közhaszonra tölöző munka könnyebbitést kivinni, a többi között sokszor futtattam az eszemet azon, hogy miként lehetne fonást nevezetesen Machina által véghez vitetni, hogy így, egy olyan országba, hol kender, len elég terem és gyapot is közel elég találtatik, s gyapjú bőven van, sokkal könnyebben jutván a fonáshoz, mint eddig, sokkal többet is szőhessenek, és a Slésiaiakhoz, oly sokszor, náluk is készülhető vászonért ne folyamodjanak. Ezen mostani kis Váciobeli utamban vala szerencsém ezen igen nevezetes Problemának tökéletes megfejtéséhez. Langensalzában a fogadóstól beszéd közben tudakolván, hogy micsoda fabrikák volnának ott, végre azt is említeni találá, hogy egy embernél *Gyapott Fono Machina* is volna, mellyel ő annyit fonat, hogy sok száz kezek se vinnék azt véghez. Én ezt csak mesének vélvén, utána indulék és csak hamar a Városban feltalálám, még pedig nem csak ezt, hanem többet, mert a *Fono Machina* mellett még ahoz igen szükségesen megkívántató *Gyapott fűsülő Machinát* is találék. Ezeket jól megvizsgálván, este egy oly faluba szállék meg, melybe ez előtt 12 esztendeig folyt az ilyen Machinával való fontatás. Már itt egész estvémet mind azzal töltém el, hogy egy abban igen jártas ember elébe számtalan kérdéseket veték, melyekre ő nekem mind egyig megfelelően, a dologba sokat világosodám. A többi között végtére még azt is emlité, hogy Erfurtba sok efféle Machinákat láthatok. Mi vala nekem kedvesebb, mint ez? El menék tehát mindjárt, Erfurtba megérkezésem után, Lucius Uramhoz, kihez az én emberem engem igazíta, és imé ott mindeneket kedvemre láthaték. De midőn itt sok körülállásoktól tudakozódván, a többi közt azt is találám kerdezni, hogy ki csinálta ezen Machinákat? Szerentsés kérdés! Mert legottan meg taníta a jó Lucius, hogy a tulsó utcába Peters Uram, az a derék és elmés asztalos, ki efféléket eleget csinál. Én is legottan ötlet felkeresém, és vele egész estve kedvemre discourálván, im e következőket tanulám.“ Aztán így folytatja: „Azonban előmbé hordá Peters minden rajzolatjait az efféle Machináknak, és a többi között olyat mutata, melyben ez vala a fő és betses tulajdonság, (s ez a Peters találmánya) hogy mikor a 60 orsók közzül némelyeknek elszakad a szála, p. o. Ötnék, akkor az 55 orsónak ne legyen szükség meg állani, míg az 5 szakadt szálat meg kötik, hanem az szünetlen lásson dolgozóhoz. Melly gyönyörű jobbítás! Ennek is modelját nekem meg fogja csinálni, mellynek *Zirkel Machine* a neve és ára 8 Arany.“ Ezután megkapjuk a *Zug-Machine*, a *Lokh-Machine*, a *Weif-Machine* és a *Zwiern-Machine* leírásait, mindnél megjelölve a vételár. Majd az ezekre vonatkozó költségek előteremtésénél kéri pártfogója segítségét és így folytatja: „Ezen drága Machinát hozta volt leg előbb mint egy 14 v. 17 esztendőkkkel egy Bonfon vagy Baunfon nevű Franciaia Brüsseltől Langensalzába vagy Gothába és azolta terjedett el ezen vidékre. Még ezt Német Országoknak is sok vidékei nem esmérik. Be kevély lehetne szegény Hazánk, hogy egyszeribe olly hirtelen által repülhetne belé!“

Gyarmathi Sámuel nyelvtudományi munkásságának legfőbb alkotása, az *Affinitas*, az éppen másfél évezázada kiadott latin nyelvű mű, melynek teljes címe magyarul így hangzik: A magyar nyelv finn eredetű nyelvekkel való rokonságának grammatikai alapon való bebizonyítása, egyben tatár és szláv nyelvek szókinésének magyarral való összehasonlítása. Írta Gyarmathi Sámuel orvosdoktor, a göttingai tudóstársaság levelező-tagja... stb.

Az *Affinitas* 3 részből áll. Az elsőben Gyarmathi a lapp és finn nyelvet hasonlítja össze a magyarral, a másodikban az észti nyelvvél foglalkozik, a harmadikban a többi finnugor nyelvet együttesen tárgyalja. A lapp és finn nyelvvel való egybevetésben Gyarmathi olyan alaktani egyezést is megállapít, amelyet az ő közvetlen elődje, Sajnovics János, nem vett észre,

pl. azt, hogy a magyar *-s* melléknévképző (rend: rendes) és a *-d* sorzámnévképző (négy: negyed) megfelelői megvannak a lapp nyelvben. Sok helyes megfigyelése van a magyar és lapp mondat szerkezeteknek egybevetésében is. A magyar kicsinyítőképzőnek megfelelője van meg az észtnben s a magyar középfok jelének (jó: jobb) megfelelője az észtn *-mb*. A finn-ugor egybevetések közt Gyarmathi rámutat az elsőszemélyű rag egyezésére, továbbá arra, hogy a magyar *t* műveltetőképző (ír: irat), megfelel a csere-misz *-t*, *-d* alaknak s hogy a zürjén *-ni* infinitívus és a magyar *-ni* azonos. A művet befejező szójegyzékbe felveszi a csuvas szavakat is, mert akkor ezt a nyelvet is a finn-ugor nyelvek közé számították, de csakhamar észreveszi, hogy a szamojéd és osztják szavak mégjobban megegyeznek a magyarral.

Mi volt az új, mi volt a forradalmi e munkában? Az volt az új, az volt a forradalmi, hogy a nyelvek hasonlóságát nem a közös szókinés, hanem a nyelvek szerkezeti, tehát alaktani és mondatnyi hasonlósága alapján állapította meg.

Látjuk tehát, hogy Gyarmathi nyelvtudományi bűvárkodása a magyar nyelvnek egész körére kiterjedt. Igyekezett megállapítani a magyarnak a finnugor nyelvekkel való rokonságát. Meglepően helyes érzékkel állapítja meg nyelvünk idegen elemeit, amelyek kultúrhatások által nyertek teljes polgárjogot a magyar nyelvben. Érdekes, hogy Gyarmathi maga érezte legjobban gyöngeségeit, hiányosságait és legfőbb vágya volt, hogy valaha ő maga is nem könyvekből, hanem az élő beszéd által ismerhesse meg a magyar nyelv rokonait. Nem csoda, ha még évtizedek múlva is lelkes buzgalommal pártolja, istápolja keletre induló ifjú tudósunk, Kőrösi Csoma Sándor vállalkozását. E tény ékes bizonyossága tudós tárgyilagosságának, lelkesedése soha ki nem hűlt hevének.

A történeti fejlődés igazsága megköveteli annak megállapítását, hogy Gyarmathi sokat tanult mesterétől, a történész Schlöszertől, aki 1771-ben megjelent *Allgemeine Nordische Geschichte* című művében szinte egészen pontosan megjelöli a magyar nyelv finnugor rokonsági körét; aki személyesen is támogatta Gyarmathit Göttingában könyvekkel, élőszóval. Gyarmathira Dobrowszky József szláv filológus (1752—1829) is hatott, aki északi útjáról visszatérve (járt svéd, finn és orosz tájakon) egy levelében megemlékezik a finn-magyar rokonságról és felhívja a figyelmet arra, hogy e kérdéssel magyar embernek kellene foglalkoznia. E levél 1794-ben jelent meg a bécsi Hirmondóban. Persze hatott Gyarmathira Sajnovics is Demonstrációjával (1770), amelyben ő a magyar és lapp nyelv idiomájának azonosságát bizonygatta. A fentiek eléggé mutatják Gyarmathi óriási haladását Sajnovicsal szemben. De Gyarmathinak hazai szempontból nem kis érdeme, hogy tanítását jórészt magáévá tette a lánglelkű Révai Miklós, aki tudományos tárgyilagossággal szembeszállt a kicsinyes tartózkodásnak, sőt rémülésnek pánikjával, amellyel a feudális korban sovínista rövidlátók egyszerűen el akarták utasítani a „halzsiros“ atyafiságot. Gyarmathinak Kőrösi Csoma Sándor érdekében való buzgólkodásáról már megemlékeztünk és ne feledjük el, hogy az ő hatása nélkül nem indult volna el Regulý Antal sem.

Gyarmathi Sámuel már az Affinitás előtt is bebizonyította szorgos nyelvtudományi érdeklődését. Ennek érdekes a története. 1790-ben Görög és Kerekes, a Hadi Történetek című bécsi magyar hírlapnak szerkesztői 20 aranyat ajánlottak fel jutalmul egy magyar nyelvtan megírására. Ezt az összeget Nunkovich püspök megtoldotta 30 arannyal s így 50 arany pályadíjat tűztek ki egy részletes magyar nyelvtan kidolgozására. A pályázatra öt pályamunka érkezett be s a bíráló bizottság, mely Debrecenben foglalkozott a pályaművekkel, szokatlan, vagy mondjuk, eredeti módon döntött. Egyik pályaművet sem jutalmazta meg, hanem a pályaművek alapján egy

új, egy hatodik grammatikát alkotott, melyet Debreceni Grammatika néven ismerünk. A pályaművek közül három eredeti formájában is megjelent, Kassai József, Földi Jánosé és Gyarmathi Sámuelé. Gyarmathinak sikerült művét, az Okoskodva Tanító Nyelvemester-t egy esztendővel a Debreceni Grammatika előtt, 1794-ben kiadni „a nagy erdélyországi rendek költségeivel”, két vastag kötetben.

Gyarmathi műve elméleti és gyakorlati szempontból újat akart adni és adott is. Elméleti szempontból újat adott akkor, amikor az addigi latin grammatikai formákat elvetve, a magyar nyelv természetének megfelelő leírást adott, gyakorlati szempontból pedig a magyar nyelvet elsajátítani akaró idegen tanulók igényeit vette figyelembe, továbbá akkor, amikor „nyelv-művelő”, „nyelvpallérozó” célokat tűzött ki maga elé s azokat meg is valósította. A régi grammatikusok szinte kivétel nélkül a latin grammatika hatása alatt dolgoztak, Gyarmathi Sámuel világosan megmondja, hogy ő „a magyar nyelv mineműséget akarja a józan okosság vezérlése szerint a magok természetű rendében előadni” és határozottan rosszalja azon grammatikusok eljárását, kik a magyar nyelvet a latinnak kaptafájára húzzák. Mondhatjuk, hogy Gyarmathi Sámuel grammatikai rendszere a régi formalisztikus (idealisztikus) hagyomány elvetését és az új, a materialisztikus irány első kísérletét jelenti a magyar nyelvtudomány történetében.

Anyagi beosztása tekintetében a Nyelvemester első kötete az orthoëpiát, orthographiát és az etymológiát tárgyalja, tehát a hang-, szó- s alaktant. A második pedig a syntaxist, a mondatlant. Ő írta meg az első, aránylag teljes magyar mondattant s ebben, valamint a nyelvtudományi terminológia (a műszavak) magyarosítása terén forradalmian úttörő volt.

De a tudós forradalmiságától már nem lehet messze az igazi forradalmiság lázadása sem, a feudalizmustól rákovácsolt béklyók ellen. Gyarmathi Sámuel régibb és újabban feltárt levelei azt igazolják, hogy ő korának ama polgári rétegéhez tartozott, amely a francia forradalom magvait vetette el ebbe a kemény magyar humuszba. Gyarmathi Sámuel kora ifjúsága óta meleg barátság fűzte a Martinovics-féle összeesküvés legképzettebb tagjához, legvilágosabb és legtudatosabb, de egyben legtudósabb elméjéhez, Hajnóczy Józsefhez. Hajnóczyhoz intézett leveleiben Gyarmathi Sámuel bécsi candidatus medicinae (orvos-jelölt) kora óta a becsülő barátság, a szerető ragaszkodás érzéséről tesz bizonyosságot, 1782-ben meg is látogatta őt a soproni Horpácson.

Most került elő Gyarmathi Sámuelnek Hajnóczy Józsefhez intézett több levele, amelyek közül ezúttal csak egyből idézünk, abból, amelyet Gyarmathi Hajnóczy Józsefhez 1786. április 20-án intézett arra a hírre, hogy József császár Hajnóczyt alispánná nevezte ki. Ebben írja Gyarmathi: „Vajki nagy örömmel tölte el az a tudósítás, melybe az Úrnak Vice Ispányi szép Rangra lött érdeme szerint való emeltetését olvasám. Adgya Isten, hogy ne állapodgyék ott meg az Úrnak szépen indult tisztí nevedekése; hanem jutalmazza meg a nagy Fejedelem az Úrnak naponként nevededő érdemeit újabb kegyelmeskedéseivel.” Egy kicsit tréfálkozva, de borzalmas sejtelen-mel teszi hozzá Gyarmathi: „Ugye hogy szörnyű Papi áldást tudék az Urra mondani?” Az áldás szörnyű volt, hiszen a — vérpadra vezetett, de élet- és valóságlátó volt, mint Gyarmathi Sámuelnek egész életmunkája.

Gyarmathi Sámuel haladó szellemű volt három irányban is. Haladó, sőt forradalmi mint nyelvtudós, haladó mint gazdasági reformer és haladó politikai orientációja is. Ime az aufklárista forradalmárokhoz szító Gyarmathi, amint emberi alakja műveinek és elsárgult leveleinek pedáns sorai közül tornyosul felénk másfél évszázad távolságából és kezét nyújtja ma, amikor végre a magyarság, hála a minket felszabadító hatalmas, baráti Szovjet-Unió nevelő kultúrájának, érteni, méltányolni tudja a Martinovicsok és velük a Gyarmathi Sámuelek újító forradalmiságát. Gyarmathi Sámuel emléke a szocializmus felé vezető utunkra vet fénylő sugarakat.

A MARR-ELMELET EREDMÉNYEI A ROMÁN NYELVÉSZETBEN

Írta: Domokos Sámuel

A román tudományos életben nagyjelentőségű változást eredményezett a román tudományos akadémia újjáalakulása 1948. őszén. Az akadémia újjászervezésével lehetővé vált a tudományok minden területén a marxista-leninista elmélet érvényesítése és az élenjáró szovjet tudomány eredményeinek felhasználása.

A román akadémia nyelvészeti osztályának kiadásában, Al. Graur, Al. Rosetti, Iorgu Iordan és Emil Petrovici szerkesztésében indult meg a *Cum vorbim* c. nyelvészeti folyóirat 1949. tavaszán. A folyóirat példátlan sikert aratott s máris mintegy hétezer példányban jelenik meg. Jellemző a folyóiratra, hogy nemcsak szakemberek szerkesztik, hanem a dolgozók minden rétege; a nyelvi kérdések iránt érdeklődő munkások, tisztviselők és diákok küldik be egyéni kutatásaikon alapuló cikkeiket. A folyóirat mégis megtartotta tudományos színvonalát, s hogy ez elérhetővé vált, azt a Marr-elmélet helyes gyakorlati alkalmazásával kell magyaráznunk. Marr megállapítása szerint: „Az emberiség a beszédet a munka végzése közben alakította ki bizonyos társadalmi feltételek mellett és átalakítja azt egyidőben az élet új társadalmi formáinak kialakításával, az új gondolatoknak megfelelően az új feltételek között.” Ezért a *Cum vorbim* nem merül meddő, formális filológizálásba, hanem az élő, mindennapi nyelvet, a köznyelvet teszi vizsgálat tárgyává.

A román társadalmi élet jelenlegi átalakuló állapotában, az új viszonyok között, a dolgozóknak az élethez és a munkához való új viszonyulásával az új nyelvi jelenségek egész sorát veti fel. Ezért, tekintve, hogy azonos társadalmi fejlődésen keresztülmenő hazánkban hasonló nyelvi problémák adódnak, nem érdektelen, ha a román nyelvészet elért eredményeinek főbb pontjait ismertetjük.

Elsősorban kell megemlítenünk azokat a tanulmányokat és cikkeket, amelyek a szovjet nyelvészet eredményeivel és azoknak felhasználható lehetőségével foglalkoznak a román nyelvészet sajátos kérdéseinek megoldásában. Ki kell emelnünk azokat a tanulmányokat és ismertetéseket, amelyek a szovjet nyelvészet megteremtőjének, N. I. Marrnak munkásságára vonatkoznak. A Marral foglalkozó cikkek nagyban hozzájárultak az új szovjet nyelvészeti felfogásnak a román dolgozók széles tömegei előtt való megismertetéséhez és megértéséhez.

A szovjet nyelvészeti eredmények ismertetésére a folyóirat külön rovatot vezet. E rovatban állandóan szemlét közöl Az orosz nyelv az iskolában (Russzkij jazik v skole) c. szovjet nyelvészeti folyóirat egy-egy lényeges, a román nyelvészek munkáját előmozdító tanulmányáról, lehetőséget biztosítva ezzel az oroszul nem tudó olvasóknak arra, hogy állandóan figyelemmel kísérjék a szovjet nyelvészek munkáját. Megemlítjük a következő szovjet nyelvészeti ismertetéseket: I. I. Mescsanyinov: Marr jelentősége a hazai nyelvészetben, G. Serdincenko: Marr építő örökségéről, N. G. Hromet: A nyelvtani elemzés nyelvészeti alapjai, V. I. Pravdin: A fogalmazás pontossága a nyelvtan tanításában, E. M. Galkina Fedoruk: A mondat a materialista nyelvészet megvilágításában és I. I. Mescsanyinovnak, Marr legkiválóbb követőjének, alapvető munkájáról: Az ígéről.

A folyóirat számotartja a szovjet nyelvészek román vonatkozású nyelvészeti munkáit is. Mint ismeretes, a szovjet nyelvészek tanulmányozzák a népi demokráciák nyelveit is. Tekintve, hogy a román nyelv kapcsolata az orosz nyelvvel századokon keresztül nagy volt, máris jelentős szovjet tanulmányok foglalkoznak a román nyelv egyes kérdéseivel, így: R. A. Budagov: A személynévmások használata a román nyelvben és A szláv nyelv hatása a román nyelvre, A. P. Evdomenko: A román mondatban egyes

jelenségei és L. I. Lucht: Orosz művek a szláv nyelvnek a román és a moldvai nyelvre gyakorolt hatása kérdéséről. A román vonatkozású szovjet nyelvészeti munkák igen fontos útmutatást jelentenek a román nyelvészeknek az egyes nyelvészeti kérdések tárgyalásában.

De a Cum vorbim nemcsak ismerteti a szovjet nyelvtudomány eredményeit és módszereit, hanem fel is használja őket a román nyelv kérdéseinek újszempon्तु tárgyalásában.

A társadalom szocialista átalakítása, a termelőeszközök szocializálása, a munkások új viszonyát teremtette meg a munkához. Ezáltal nemcsak új termelő módszerek, újítások születtek meg, hanem az új kifejezések egész sora. Ezért a folyóirat az új kifejezések nyilvántartására, népszerűsítésére technikai szótár címmel rovatot vezet.

A népi demokráciák politikai fejlődése a politikai kifejezések egész sorát termelte ki, melyeknek ismertetésére szintén gondot fordít a folyóirat. Hasonlóan nyilvántartja a tömegsport születte új kifejezéseket is.

A szocializmus kialakulásával egyidőben elmosódnak a határok az egyes társadalmi osztályok között. Ez viszont magával hozza a nyelvi rétegződés eltűnését és kiterjeszti a köznyelv használatát a nép legszélesebb rétegei között. Ebben a viszonylatban fokozatosan megnő a népnyelv ismeretének jelentősége. Elsősorban ezért, de nem utolsó sorban azért is, mert az egyes vidékek népnyelvét nemcsak a tudósoknak kell ismerniük, hanem a szélesebb néprétegeknek is, a folyóirat tehát tág teret szentel az egyes vidékek nyelvi anyagának jelentéstani ismertetésére.

Romániában a különböző népek együttélése erős nyelvi kölesönhatást eredményezett. Köztudomású, hogy különösen Erdélyben a magyar és a román nyelvnek egymásra gyakorolt hatása régmúlt időkre nyúlik vissza s a jelenben különösen erőssé vált a két nép közötti barátság megvalósulásával. E szempontból figyelmet érdemel Traian Costa: A román nyelv magyar kifejezései, amelyben felsorolja a Szalonta környéki román nyelv magyar elemeit. Costa megállapítása szerint a magyar nyelvből eredő román szavak főleg a tárgyak elnevezésére vonatkoznak. A test részeinek, valamint a növények és állatok elnevezéseinek átvételével nem találkozunk.

Fontos munkát végez a folyóirat azzal is, hogy minden számában közöl átértékelő tanulmányt a román nyelvészek régebbi munkásságáról, továbbá ismertetéseket a klasszikus román írók nyelvéről, valamint a régi román nyelv sajátosságairól.

A folyóirat intenzív kapcsolatot tart fenn hatalmas olvasótáborával s ezáltal alkalma nyílik, hogy az értékes hozzászólások közlésével, továbbá az egyes feltett kérdések megválaszolásával a helyes nyelvi ismereteket tudatosítsa a szélesebb néprétegekben.

Mindent összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az új román nyelvészet rövid idő alatt a szovjet nyelvészet eredményeinek ismeretében és helyes felhasználásával komoly munkát végzett. A folyóirat nagy népszerűsége, olvasottsága azt bizonyítja, hogy csak annak a tudománynak van létjogosultsága, amely nem szakad el a dolgozó néptől, amely a széles néprétegek igényeit szolgálja.

A jelenleg kiélesedett osztályharc viszonyai között még fokozottabb jelentőséget kell tulajdonítanunk Marr megállapításának, amely szerint: „A nyelv mindig a legfontosabb harci fegyver volt és az a jelenben is azok részére, akik azt ügyesen használják. A nyelv arra hivatott, hogy mágius erejű fegyver legyen azok kezében, akik új világot építenek. De ez csak akkor válik lehetővé, ha az ideológiai front vezetői — a tudósok — elsajátítják az elméleti ismereteket, amelyek a nyelv eredetére és fejlődésére vonatkoznak, vagyis a dialektikus materialista eljárást.”

A román nyelvészek lendületes úttörő munkája ékesen bizonyítja, hogy az élenjáró szovjet tudományok mily egyszerű felhasználási lehetőséget nyújtanak az egyes szaktudományokon belül.

MAGYAR NYELVTAN OROSZ NYELVEN 1855-BŐL

Írta: Trócsányi Zoltán

I. A sárgaszínű, keretes boríték lapján a kor ízlését visszatükröztető, nyolcadrétaalakú, finom famentes papirosra, élesen metszett cirill- és latin betűkkel nyomtatott, ma könyvritkaságnak számító magyar nyelvten „Szentpétervárot” jelent meg, külső borítéklapja szerint 1855-ben, belső címlapja szerint 1856-ban. Az előszó datálása: „Ssimbirszk (igy!) városában 1854. évben.” A címlap után két könyvmatos illusztráció következik: az egyik magyar nemest ábrázol, gyalog, — forgós és madártollas, hátul bojtos kucsmában, panyókára vetett, prémgalléros, prémmel szegélyezett nyitott kacagányban, zsinóros atillában, szűk nadrágban és sarkantyús cipőben, oldalán görbe fringiával, felemelt jobbkezeben jobbszeme elé tartott hosszú messzilatóval; — a másik kép magyar parasztot ábrázol, felhajtottszerű, széles karimájú, strucc-tollas kalapban, melyről egyik oldalán széles szalag lóg le, — lobogó ujjú ingben, hosszú bő gatyában, dolmányban, hátára akasztott köpenyegben, — egyik kezében szőlőfürttel, szőlőlevéllel, a másikban fokossal. Bokáigérő gatyája miatt csizmaszára nem látszik, de nyilván csizma van rajta. A nemes alaknak gondosan kipödört bajusza, kis spanyol szakállá, kucsmája alól kilátszó, dús fekete haja van, a paraszt alaknak a bajusza, körszakállá kevésbé gondozott, de egész megjelenése vasárnapias, népszínműi. Mind a két kép szignálatlan. A művésznek, illetőleg a megrendelőnek, nyilvánvaló az a tendenciája, hogy megmutassa, mily szép és délceleg a magyar ember.

A belső címlapon levő teljes könyvcím a következő:

Венгерская грамматика съ русскимъ текстомъ, и въ сравненіи съ чувашскимъ и черемисскимъ языками. Составленная титулярнымъ совѣтникомъ Андреемъ Дешко. Санктпетербургъ. Въ Морской типографіи. 1856.

Az előszó — a szembenlévő lapokon párhuzamosan, orosz és magyar nyelven — több mint két ív. A Magyarországról Oroszországba kivándorolt szerző a negyvenes évekre oly jellemző, keresett, fellengző szépirodalmi stílusban, hosszú romantikus tirádákban elmélkedik a magyar tájról, a magyarok eredetéről, a magyar nyelv származásáról és rokonairól, történelmi érvekkel azt igyekezve bebizonyítani, hogy a „magyar nemzet” Közép-Ázsiából vándorolt ki, néphagyományuk Attilát a nemzet ősapjának nevezi, — hogy a népvándorlás korában a magyarok háromszor költöztek ki Közép-Ázsiából: először Attila (Atillának írja) vezérlete alatt, másodszor az avar-nak mondott „nevezet” alatt és harmadszor a kilencedik században.

Az előszó magyar szövegének bevezető sorai a magyar táj szépségéről zengenek dicséretet:

„Nem messze mi tőlünk, Orosz országtul, ott, hol zúgva hömpölyögnek az ősz Duna sebes habjai, ott a' Kárpátokon túl hekszik (!) egy gyönyörű táj. Még igen régen meghódította azt egy maroknyi hős, bajnoki nemzet; olyannak legalább nevezi őt az ájtatos fakir, a' nagy Szolimán 's más harezba hunyt Basák sírjaik felett imádkozván; olyannak nevezendik őt az asszony-király Mária Terézia unokái is, rátekin tvén ha csak történetből is a' rajzolatra ezen fölírással: „moriamur pro Rege nostro Maria Theresia!” Olyannak nevezi őt a' hölgy is, midőn elvágtat melette (!) az ifjú, szép-lován tündöklő, nyalka huszár.” (IV. l.)

„Honnan vette magát e' nemzet, mely lakik ezen aranyhozó tájban? hol vagyon előbbi hazája 's hátrahagyott honfitársai? hol nyoma rettentő útjának? — mind ez a' századok' találós meséje, titok, melyet még mai napig is, a' történetírás nagy kárára senkisé meg.” (IV—V. l.)

Deskó Endre azonban megpróbálja megfejtetni ezt a titkot orosz olvasói számára: „a' kilencedik század' első felében kijöttek ök a' közép Ázsiából, 's a' mai napig a' Kárpát-hegyeken lakó Oroszokkal hív barátságot kötven (a' történet írók szerint Kijev városában), vélek együtt meghódították az

Avarok és Szlavenoktól azon tájat, melyen laknak máiglan is. (az Oroszok mindég voltak a' Magyarok baráti. Magy. tört. ír.). (V. l.).

Ezután — történelmi ismereteinek felhasználásával a húnok—avarok—magyarok azonosságáról elmélkedik, Elmondva azt, amit a hún népnévről tud (hún — gót Hüne, jelentése: bajnok, Riese), azt állítja, hogy a hún nép sohasem nevezte magát „ezen nevezettel, othon nevezettel ő magát mindég ugyan azon egy régi tatár nevezettel, az az Madzsar (Magyar nemzet), mely nevezet hajdanában hőst, bajnokot jelentett“. Hivatkozik Abulhácsi-Bajadúr-Chán „tatár íróra“, aki a Baskirokat madzsaroknak nevezi, azaz „bajnoknak, hősöknek“. Schlözer szavai szerint, „a nemzetek nem hullanak a' felhőkbe, és nem bujnak a' föld alá holtakkint“, — s Deskó Endre „józan logikája szerint a hún nép, az „Atilla vezérlete alatt kiköltözött Magyar nemzet vezére halála után is Pannoniába maradt“. (XV. l.)

Ezután az avar történelmet mondja el, a régi forrásokra hivatkozással, de az új történelmi irodalom eredményeinek felhasználásával, itt is hangsúlyozván, hogy az avarok — magyarok voltak. Figyelmeztet azonban arra, hogy „a' Magyar nemzet, a' hun, az Avar-Obrok' nemzete, a' Kijev városa alatt elvonult Nesztor Ugrai össze ne zavartassanak“ azon Jugoria' nemzetével, melyet sok történet írók Ugor nemzetnek nevezik (!)“. Ezek az Ugrok az „Oba, Szoszva és Szészva folyók partjainak lakói, ők egy-nemzetűek a' Vogulokkal 's jelen időkben ösméretesek az Obszki Osztyákok nevezete alatt“, — idézi valami pontosabban meg nem nevezett forrásból (XXIV—XXV. l.); majd egy másik idézetet közöl: „Az Ugrok pedig olly nemzet, mellynek nyelvét nem értjük, 's a' Számójedokkal laknak szomszédságban, az északi tájakon.“

Hevesen síkra száll a magyar-finn rokonság ellen, antropológiai, művelődési, néprajzi, karakterológiai, nyelvészeti érveket sorakoztatva föl a két nép különvalóságának bizonyítására. Szerinte Lomonosov (a 18. sz. nagy orosz polihisztor) és Szenkovszki (19. sz.-beli orosz történetíró) „csalatköztak, azt állítván, hogy a „Hunnok Csud, — az az Fin (!) nemzetbeliek legyeknek“. — A magyar-finn néprokonság ellen II. Katalin cárnő szavait is idézi: „Hasonlítsátok össze bár mellyik Magyar ember arcz vonását, a' Finnel, 's meglátjátok, hogy ők nem csak nem testvérek, hanem még távoli rokonságban sem légyenek“ s Deskó ehhez még hozzáfűzi: „Még azon felől elő hozható a' Csudok karaktere, a' maga egész voltában, melly egycsöppet sem hasonló azon régtől fogva mindenkinek ösméretes Magyarok karakteréhez.“ (XXVIII. l.)

Deskó hallgat a „finn nemzet“ erényeiről, ellenben idézi Tacitust, aki — szerinte a finn nemzetet (itt is népet kell érteni) az „álatokkal majd-nem egy mívelődési lépcsőre helyezi —, így szólván: „a' Finnok vadsága bámulásra méltó, szegénységök pedig szörnyű; nekik ninesen fegyverök, lovok, sem házok: ételjük fűből ál (!), ruházatjuk bőrből, nyughelyük föld.“ (XXVII. l.) — A magyarok, húnok, „vagy Obrok“ (avarok) örökké erős lovaikon ültek, rajtok végezték minden dolgaikat, rajtok ettek, ittak, aludtak, alkudoztak és elmélkedtek 's sohasem váltak el hív kardjokkal, a Magyar karddal.“ A Finnek ellenben... semmi egyebet nem tudtak, csupán a kovácsságot: „ez emblémája a' finnek történeti működésének, 's a' Csud nemzet történeti rendeltetésének. Ezen emblémával által mászta a' Fin (!) nemzet lassan, gyáván és búsan az egész nyugot éjszaki 's éjszaki Orosz országot, 's annyira elmerült munkájába, hogy tulajdon egyszerű énekének hangjai mellet (!) elérte végre az Europa éjszaki részének utolsó pontját, maga sem vevén észre tulajdon munkájának nagyságát“ (XXIX. lap.)

A magyar nép vág, bátor, s lehet mondani vakmerő, — a finn ellenben komoly, hallgatag és bús. „Ő ment először az éjszaki orosz (!) ország szűz erdein keresztül, 's úgy szólván utat tört éjszakeről nyugot felé: ő szárította

ki a' nagy kiterjedésű tavakat, 's alka'matossá tette ezen részét orosz (!) országnak az ember lakására" (XXXI. lap).

Nacionalista, sovíniszta elfogultságában Deskó nem vette észre, hogy ezen úttörő munka említésével a finneknek oly erényét, oly érdemét is kiemelte, amelynek alapján a nomád magyarság s minden nép büszkén vállalhatta volna a velük való rokonságot, ha néprokonság vagy nyelv-rokonság megállapításánál erények, érdemek, rokonszenvi, hangulati elemek egyáltalában számba jöhetnének. Deskó aztán azt állapítja meg, hogy Attila, aki szerinte persze magyar volt, elismertetett igen nagy vezérnek és igen nagy diplomatának, — hogy a magyarok hadat szerető nemzet, mely iszonyú terjesztett egész Európában, míg a finnek a civilizáció legalacsonyabb lépcsőjén állottak és félénkek voltak (XXXI. lap).

Deskó csodálkozásának ad kifejezést, hogy „Finneknek nevezi a' Magyarokat az ifjú Reguli is, kit utazni küldött (!) a' Magyar Tudós Társaság 1845 évben kelet-észak felé ezen czélból, az az hogy kifürkészné a' Magyarok eredetét, 's azok előbbi hazáját". Kőrösi Csoma Sándor ugyanilyen célú utazásának sikertelenségét Deskó természetesnek, érthetőnek tartja, hiszen „a' Magyar nemzet, három ízben kiköltözvén az ő tenger partjairól Pannoniába... ez oknál fogva a' bűvárkodók nem találandanak az egész föld kerekiségén sehol sem Magyarokat sem Obrokat, sem Nesztor Ugrait Pannonián, az az Magyar Országon kívül" (XXXIII. l).

Kereken száz évvel ezelőtt írt, akkor is dilettáns, ma már teljesen elavult fejtegetéseiből a nyelvrokonság kritériumára vonatkozó részeket idézem még, melyek alkalmazásával, s a magyar nyelvnek a csuassal (melyet ő kora tudományos felfogása szerint finn-ugor nyelvnek tekint) és a cseremisszel való egybevetése alapján azt akarja bizonyítani, hogy a magyar és a finn nyelv nem lehetnek rokonok!

Ítéletem szerint, — írja Deskó Endre, — (mai helyesírással folytatom, de szószerint idézem) nem másképen kell elismerni az egy nyelvnek a másikkal való ugyanazonságát vagy idegenségét, mint az oly szavak egyenlőségéből, melyek személyünket illetik; s az oly szavak egyenlőségéből, melyekkel testi s lelki tehetségeink jeleltetnek ki: az oly nevezetek ugyanazonságából, melyek főbb munkáinkat illetik; a névmások, s a köznevek ugyanazonságából, melyek okvetlenül szükségesek az emberek közötti első lelki közlekedésre...: oly igék ugyanazonságából melyekkel létezésünket... jelentjük; s utoljára említi a mássalhangzók és grammatikai formák azonosságát.

Ezen alapon bátorkodtam kiadni, — folytatja Deskó, — magyar grammatikát orosz textussal, annyiival is inkább, mert a finn nyelv ágazatai mind a széles orosz birodalomban találhatnak. — Vagyis grammatikájának célja az, hogy módot adjon a magyarul nem tudó orosz tudósoknak a magyar nyelvnek a finn nyelvekkel való egybevetésére, s annak belátására, hogy a magyar és a finn nyelvek nem rokonok. Maga Deskó — akinek összehasonlító nyelvészeti alapelvei helyesek, — „ítélete bebizonyításául" minden főbb nyelvtani fejezet után összehasonlítja a magyar nyelvet oly finn nyelvekkel, melyek közöttük első helyet foglalnak el, úgy mint „a' Csuvaszok (így!), kiket ő finneknek gondol, — és a Cseremiszek nyelveivel", — vagyis egy nem finn-ugor nyelvvel és egy olyan finn-ugor nyelvvel, amely a finn-ugor nyelvcsaládban a magyartól meglehetősen távol esik. Dilettantizmusát mi sem bizonyítja jobban, mint összehasonlításra éppen ezeknek a nyelveknek kiválasztása. Műve a hazafias pátosz megnyilatkozása, — nyelvtudományi szempontból kuriózum.

Deskó Endre magyarországi származású volt, 1816-ban született — Színnyei (M. írók) szerint Desköfalván, Lehoczky Tivadar szerint Ilosván, Bereg vármegyében. Atyja görögkatolikus pap volt, aki fiát is papnak szánta, s a gimnázium elvégzése és két bölcséleti év hallgatása után az

ungvári papnevelőbe íratta be. Deskó Endrének azonban a misztikus elmélkedésekhez, a képzeleti világ kutatásához nem volt kedve, kétkedő lelke realitásosabb ismeretek felé vonzotta és ezért teológiai tanulmányaival szakítva, a pesti egyetemen a jogi fakultásra iratkozott be. Pesten ismerkedett meg Balugyánszky Mihálylyal, aki már régebben, 1803-ban kivándorolt Oroszországba, ahol az akkori felfogás szerint fényes karriert futott be: 1803-ban a pétervári Akadémián a nemzetgazdaság és pénzügytan tanára, 1813-ban a cári udvarban nagyhercegi nevelő, majd később I. Miklós cár kabinetirodájának a főnöke. Külföldi, a cári politika szempontjából megbízható, képzett szakembereket, különösen szláv származásúakat a 18. század kezdetétől fogva mindig szívesen fogadtak be Oroszországba, s a kárpátaljai Balugyánszky, aki a negyvenes években hazajött Magyarországra látogatába, látva Deskó sokoldalú műveltségét, nyelvismereteit és tehetségét, rábeszélte őt, hogy vándoroljon ki Oroszországba. Deskó 1845-ben hagyta el Magyarországot, de 1874-ben bekövetkezett halála előtt még hazalátogatott szülőföldjére.

Oroszországban tovább folytatta tanulmányait. Már túl volt harmincadik életén, amikor a kievi egyetemen 1847-ben letette az államvizsgát, s ennek alapján gimnáziumi tanári állást nyert, előbb Kamenec-Podolszkban, majd Szimbirszkben, végül Pszkovban, hol a nemes ifjak nevelőintézetének felügyelője és e mellett „könyvbíráló“, nyilván cenzor is volt. Élete utolsó éveit nyugalmazott tanárként Szentpétervárott töltötte. Nyomatásban megjelent művei: 1. *Vengerszkaja grammatika* (1854—1856), 2. a „Kárpáti Oroszokról“ írt műve, melyben szűkebb hazájának, a Kárpátaljai Oroszországnak viszonyait ismerteti. Még ungvári papnövendék korában írt egy szindarabot ily címen: 3. „A munkácsi vár égése vagy az új tör“. Megjelent-e ez nyomtatásban, fennmaradt-e kéziratba, — a rendelkezésemre álló forrásokból nem derül ki.

Oktatói és tudományos érdemei elismeréséül a cár orosz birodalmi nemességét, államtanácsosi címet, s a Szaniszló lovagrendi keresztet adományozta neki. (Lehoczky Tivadar: *Bereg vármegye monografiája* 2: 134.)

Szimbirszkben megismerkedett a Közép-Oroszországban lakó csuvas és cseremisiz nép nyelvével. Ez a magyarázata annak, hogy magyar nyelvtanában a magyar nyelvet éppen ezzel a két nyelvvel hasonlítgatja össze.

Tudomást vett-e megjelenésekor nyelvtanáról a magyar nyelvészeti és történelmi szakirodalom, nem tudtam megállapítani. Több, mint harminc évvel később azonban foglalkozott vele Szabó Endre, a *Nemzet* 1888. 54. számában, hol tárcát írt róla ily címen: „Magyar nyelvtan — oroszul“. Ő Deskó életrajzát nem ismerte, nem tudta róla, hogy Magyarországról kivándorolt kárpátukrajnai orosz; oroszországi orosznak vélte, s föltevésekbe bocsátkozott arra vonatkozólag, hogy mikor járt nálunk és hogyan tanulta meg nyelvünket. Szabó Endre szerint „nem lehetetlen, hogy 1849-ben“, nyilván az orosz intervencióval együtt. — Szabó Endre Deskó *Vengerszkaja grammatikájának* forrását a „Bagó Márton-féle ódivatú ábc“-ben, az *a-b ab*-féle „syllabizáló módszerben“ találja meg: „ott vannak in extenso a Bagó-féle ábce *ba, be, bi, bo, bu, bö, bü*, — ...és a többi szótagolási naivságai: ezt csak innen vihette magával.“ Majd azt mondja, hogy Deskó „valami német, vagy éppen latin nyelven írt magyar grammatikát használt“, ami „a nyelvtani formák elnevezéséből érthető“: p. o. a *declinatio* eseteit ő így nevezi meg: *Nevező* (nominativ), *nemző* (genitiv) ...S *teremtő*, mely utóbbi már nem is az *ablativus*-ból van fordítva, hanem az orosz *творительный*-ból. Ezután Szabó Endre ismerteti az előszót, amelyről fennebb már szólottunk.

A *Nemzet* következő, 55. számában Csöpey László — Lehoczky nyomán — felvilágosítja és helyreigazítja Szabó Endrét, elmondva Deskó élettörténetét s csípősen megjegyzi, hogy Deskó éppen olyan kevéssé volt

született orosz, mint az Űstökös szerkesztője nem lesz orosz, ha orosz-magyar nyelvtanát kiadja. Szabó Endre ugyanis az Űstökös című élelap szerkesztője volt, s Deskőről írott cikkében említi, hogy írt orosz nyelvtant magyarok számára. — A Nemzet 56. számában aztán Szabó Endre válaszolt Csopeynak, s azt írta, hogy egy Magyarországból kivándorolt Deskőről volt tudomása — éppen Csopeytól, de beszélgetésükkor Csopey sem tudott még erről a könyvről. „Legföllebb az világlik ki a Deskó dolgából — ha áll az, hogy az innen kiköltözött írta a nyelvtant, — hogy kiköltözése után bámulatos gyorsasággal elfelejtette a helyes magyarságot“, — írja Szabó Endre, — aki ebben, mint az előszóból fennebb idézett néhány mondat is mutatja, — tévedett. Deskó Endre nemcsak nem felejtette el a magyar nyelvet, hanem a mult század negyvenes éveinek patetikus stílusában, ha kissé keresetten és fellengzően is, de vonzóan és hatásosan tudja megírni emlékeit, benyomásait. Patrióta, magyar hazafiúi hév fűti lelkét szülőföldjétől távol is, szeretet a magyar mult, a magyar föld és nép iránt, de internacionális meggyőződése felülemeli őt azon a szakadékon, amely a hivatalos monarchiai és az orosz cári politika között tátongott. Valahonnan „Magy. tört. ir.“ forrásjelzéssel idéz egy sort: „Az oroszok mindig voltak a Magyarok baráti“, ez az idézet mindenesetre a két nép között, mint tudjuk, régóta meglévő rokonszenv megszilárdítására való törekvést jelent.

De a nacionalizmus, sovinizmus hibájába esik, amikor a magyar-finn rokonság-elmélet megcáfolása céljából a finn nép erényeit tagadva, forrásaiból a rájuk nézve kedvezőtlen adatokat emeli ki, becsmérli őket, sőt kétségtelenül nagy történelmi érdemeiket is fogyatkozásnak tünteti föl, s büszkén magasztalja a magyar nép erényeit a finnekéivel szemben.

II. Átlérve magának a grammatikának rövid ismertetésére a következő főbb fejezeteket találjuk benne: betűk, — a név, — (főnév, melléknév, számnév, névmás), — ige, — névige (határozó), — előljáró szó (predlog), — közbevető szó (felkiáltó szó), — szókötő szó; — a második főfejezet a szókötésről szól, melyben röviden és elég felszínesen ad áttekintést a magyar szintaxisról, s az utolsó fejezet a periódusokról szól. Fejezetbeosztása (számozása) rendszertelen és következtelen. A grammatikai szabályok és példák ismertetése mellett van néhány nyelvgyakorlási és több összehasonlító nyelvészeti fejezet is.

A betűk-ről szóló fejezetben ismerteti a magyar hangok kiejtését. A magyar *a* hangot szerinte úgy kell kiejteni, mint az orosz *o-t*, pl. *alma... olmo*; az *e-t* mint az orosz fordított, nyílt *e-t*; — az *o-t*, mint az orosz hangszúlyos *o-t*. — az *ö-t*, mint a francia *eu-t*, pl. *öröm... eureum*; — az *ü-t*, mint a francia *u-t*; — az *á-t*, mint az orosz *a-t*; — az *é-t*, mint az orosz nyílt *ej-t*, pl. *méreg — meireg*, néha mint az orosz zárt *ej-t*: *szép — szejp*; — az *o-t*, mint az orosz *ou-t*: *ól — oul*, stb. A mássalhangzók közül említjük meg a *gy-t*, melyet szerinte úgy kell kiejteni, mint az orosz *d-t*: *gyáva... djávo* (ez a meghatározás hibás, mert kimaradt az „igen lágy“ magyarázat, ami a többi palatális hangok kiejtésének ismertetése után ott áll); *ly* úgy ejtetik ki, mint az orosz *l*, igen lágyan: pl. *lyukas... ljukas*; — *ny*, mint az orosz *n*, igen lágyan, pl. *nyelv — njelv*; *ty*, mint az orosz *t*, igen lágyan, pl. *atya — otjé*; — *y* ha családnev végén áll, úgy ejtetik, mint az orosz *i*.

Ezek a fontosabb említésre méltó kiejtési különbségek a két nyelv hangjai között. Kiejtési átírásának ismertetésére még idézek néhány szóalakot, Deskó átírásában: *holálz*, *goulé*, (gólya), *jóúságz*, *keneirz*; *lejlékz*, *Mogerz*, *roppontz*, *verjz*. (A szóvégi kemény félmagánhangzó jele átíratatlan, ezért ezt meg kellett hagynom a cirill ábc-éből. A szovjet helyesírási reform életbelépése óta szó végén többé nem használatos.)

III. Deskó grammatikája tudományos grammatika, amelynek a célja az orosz tudományos világot megismertetni a magyar nyelv szellemével, rendszerével, és nem gyakorlati grammatika. Harminckét sor gyakorló

szöveget ad összesen. Ezek sem a mindennapi életre vonatkozó gyakorlati mondatok. Beszélgetés, kérdés-felelet egyáltalán nincsen benne, ami pedig már a korábbi századok gyakorlati nyelvkönyveiben is megvolt. A nyelv-tan elején módszerbelileg s nézetünk szerint helytelenül az Úr imádságá-nak szövegét s az emberről, nyelvről, nyelvtani szabályokról szóló elmél-kedését adja két nyelven. Gyakorlati nyelvtanban a nyelvtani szabályokról szóló elmélkedés felesleges lett volna. E nyelvtanból egyetlen Magyar-országba készülő orosz sem kapott egyetlen olyan kész mondatot vagy beszélgetési példát, amelyre útközben szüksége lehetett volna. Igen sok benne a sajtóhiba.

IV. Vizsgáljuk meg közelebbről a könyv megjelenésének körülményeit.

Tudományos könyveket régi idők óta azért szokták gazdag, nagy-hatalmú úrnak ajánlani, mert az a szerzőt anyagi vagy erkölcsi támogatás-ban részesítette, vagy a szerző reméli, hogy ilyen támogatásban részesíteni fogja. Oroszországban, ahol az állami cenzura-hivatal az uralkodó család tagjai nevének bármilyen kapcsolatban való leírásánál, kinyomtatásánál a legnagyobb körültekintéssel járt el, nem történhetett meg az, hogy a cári udvarmesteri hivatal megkérdezése és engedélye nélkül megjelenhetett volna egy könyv, amely a cári család egyik tagjának van dedikálva. Ezt a magyar dicsőséget, a magyar nép erényeit magasztaló könyvet is nyilván bemutatták előre, nemcsak az udvarmesteri hivatalnak vagy a kabinet irodának, hanem nyilván a cárnak is, aki az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodójával ekkor már, ennek a krími háború alkalmával tanú-sított perfid magatartás miatt, szembekerült.

A cár nyilván helyeselte az osztrák császár ellenségeit, a rebellis magyarokat magasztaló könyv megjelenését, s helyeslésének oly módon adott kifejezést, hogy a könyv pártfogójául, mecénásául, családjának egyik tagját delegálta, vagy megengedte, hogy az az ajánlást elfogadhassa. Ily módon jelenhetett meg a cári család egyik tagjának szóló ajánlással a Vengerszkaja grammatika, melynek mottójául lehetett volna írni az Előszó egyik mondatát: „az Oroszok mindég voltak a' Magyarok baráti.” Az Előszónak ez a mondata, mely a cári dinasztia jóváhagyásával jelent meg, politikai tendenciájú és elsősorban a bécsi udvar számára lehetett figyel-meztetés. Politikai tendenciájú az Előszónak az az állítása is, hogy a magya-rok „a' mai napig a' Kárpát-hegyeken lakó Oroszokkal hív barátságot kötvéu (a' történet írók szerint Kijev városában), vélek együtt meghódítot-ták az Avarok és Szlavenoktól azon tájat, melyen laknak máiglan is.” Ez is az oroszoknak a magyarok iránt való szimpátiáját, ennek hang-súlyozását mutatja. A szimbirszki kormányzó, alkormányzó, a felelős állás-ban levő magasrangú állami tisztviselők 5—10 példány megrendelésével, s nevük kinyomtatásának megengedésével adtak kifejezést nemcsak a cári pátrónus iránt érzett lojalitásuknak, hanem annak is, hogy a magyar dicső-ség, hősiesség, becsület magasztalásával egyetértének. Deskó Endre, aki ekkoriban Szimbirszkben tanárkodott, bizonyára előre bemutatta nekik is, legalábbis az Előszót. Láthatlanul nem mertek volna nyíltan támogatni egy rebélis népről szóló, nyomtatásban megjelenő könyvet. Sőt az is igen való-színű, hogy a cári udvarhoz Deskó nem közvetlenül, hanem a szimbirszki kormányzó útján terjesztette föl könyve kéziratát.

Az Előszó publicisztikai irat. Célja: az oroszoknál mindig megvolt magyar rokonszenv hangsúlyozása — a magyar forradalom elnyomása, a cári intervenció után hét évvel.

V. A nyelvtani rész, — ami nem biztos tudomásunk szerint, — első kísérlet magyar nyelvtan írására orosz nyelven. Nem gyakorlati nyelvtan. Gyakorlati nyelvtanulásra teljesen alkalmatlan. A magyar nyelvet azért ismerteti rendszeresen, hogy az orosz tudósok lássák, mennyire eltérő az

a finn-ugor nyelvektől, „annyival is inkább, mert a' Fin nyelv ágazatai (!) mind a' széles Orosz birodalomban találhatnak.“

Nem tudjuk megállapítani, hogyan fogadta az egykorú orosz kritika Deskó magyar nyelvtanát és teljesen módszertelen nyelvhasonlításait. Életrajzából, pályájából úgy látszik, tudományosan nem ismerték el. Nem helyezték át a fővárosokba szolgálatértelre, nem kapott tudományos kitüntetést, vidéki gimnáziumokban töltötte el életét. A „címzetes tanácsosi“ cím és a Szaniszló-lovagkereszt oly kitüntetések, melyeket középiskolai tanárok bizonyos szolgálati idő becsületben eltöltése után, általában megkaptak.

VI. Egy ilyen vegyes betűfajtákkal nyomott könyv előállítás, különösen annak szedése igen nehéz és költséges. Az egymásután következő szavakat felváltva a túlnyomó részben latinbetűs magyar ábécé és a cirill ábécé betűiből kellett kiszedni. 34 magyar kis és nagybetű, 35 cirill kis és 32 nagybetű (a *jer*, *jeri* és *jery* betűkkel nem kezdődő szavak, nagybetűs alakjuk nincs), azonkívül a pont, kettőspont, vessző, pontosvessző, gondolatjel, kötőjel, felkiáltójel, kérdőjel, hiányjel, zárójel, idézőjel, paragrafusjel (12) tehát összesen 146 latin és cirill betűs írásjel volt elhelyezve a nyomdász szedőszekrényében. A szedés munkája a szedőre igen nehéz és fáradságos fizikai és szellemi megerőltetést jelentett. Ezt a munkát nem lehetett űlve végezni. A szedőnek állva, a lejtős nagy szedőszekrény széles felszínéről kellett kézzel kiemelnie minden dűcből a megfelelő latin vagy orosz betűs írásjelet. Áldozatos, megerőltető, nagy munka lehetett a szedő számára,

Ilyen nehéz szedés elvégzéséhez kiváló értelmiségű nyomdász munkásra és képzett korrektorra volt szükség. Nem merész talán az a föltevés, hogy a szedő és a korrektor tudhatott magyarul. Magyarországról, de különösen Kárpát-Ukrajnából már a múlt század első felében sokan vándoroltak ki Oroszországba, erről a magyar újságok már a század első évtizedében ismeltelen megemlékeztek.

A Hazai Tudósítások 1807. évfolyama (II. 30.) közöl egy levelet, „melyben azon magyarokról vagyon szó, kik most a Moszkva birodalomban é'nek.“ S e levélből megtudjuk, hogy Kazánban van egy Komjáti nevezetű magyar, aki egykor a „testőrző seregnek“ szolgált, s Oroszországban „járvány-tanító“ (nyilván vándortanító); Kronstadtban lakik egy 80 esztendőss asszony, aki Erdélyből szakadt oda. Férje 90 esztendősnél öregebb volt, s csak a múlt esztendőben halt meg. Ez Moszkva szolgálatában volt, maga is, felesége is, jól beszélt magyarul, sőt két leánya is, kik férjénél vannak és noha a Moszkva birodalomban születtek, mégis tisztán beszélnek magyarul. Ezen nemzetségnek Hodossi a neve. Vagyon Moszkva városában egy Keresztúry nevezetű, az orvosi tudományoknak tanítója, idős férfiú, Szent Anna vitéze, őbester ranggal (vagyis kollégiumok tanácsosa); ez a sárospataki kollégiumból szakadt oda. — Charkovban vagyon Stojkovics, fizikát tanít, s most az Univerzitásnak rektora; ugyanott vagyon Koritári orvos is. — Szent Péter várában négyen találhatnak: Kukolnik, aki a fizikát és a római törvényeket tanítja; Lodi, a filozófiát, s a természet törvényét; — Balugyánszky, aki a polititát, kereskedést, financiát tanítja, ezek udvari tanácsosi ranggal vannak. Terlaits rendkívül való professzor, a közönséges históriának és a törvényes enciklopédiának a tanítója. Ez kollegium asszeszszora, vagyis major ranggal vagyon. — A két elsőnek fizetése négyezer rubla; Terlaitsé háromezer rubla; Balugyánszky, aki egyezersmind a törvényhozó tanácsnál az Oeconomica-politica és Aerarális törvényeknek elintézőjük, rendbeszedőjük, ötezer rubla.

A Hazai Tudósítások ugyanezen évfolyamában néhány számmal később (78.) újabb tudósítást találunk Oroszországba került magyar emberekről. Vannak még Szentpéter várában két magyarok, — olvassuk a tudósításban — akikről az előző tudósításban semmi emlékzet nem tétetett.

Az egyik Bajzáth András, orosz császári tanácsosi rangban, a második Orlay János orvos doktor, az orosz császári főorvos adjunktusa. — Említi még a tudósítás Csérszky Simont, akit egy orosz császári udvari tanácsos fölviitt magával Pétersburgba háromszáz arany esztendei stipendiummal. — A szibériai bányák főigazgatója négy magyar orvost szerződtetett a szibériai határra, arra a vonalra, amely Európát Ázsiától elválasztja: Sasich és Tetputat orvosdoktorokat (mindketten horvát hazafiak), Csérszky Antal munkácsi fizikust és Polyánczai Ignác pesti orvost.

A múlt század első évtizedében volt egy világhírű magyar énekesnő, Fodor Jozefina, aki Európa összes nagy városaiban vendégszerepelt, sőt a szentpétervári cári színháznak, később a párizsi színháznak ünnepelt állandó tagja volt. A Hasznos Mulatságok 1823. évfolyamában hosszú tudósítás és méltatás van róla. Kiderül a cikkből, hogy apja Fodor Károly huszártiszt volt, kitűnő zenész, aki külföldön, Párizsban, Hollandiában szerepelt s végül Oroszországban az egyik Kurakin hercegnél lett az udvari zenekar karmesterévé.

Ha ennyi jogász, orvos, tanár, zenész kijutott Oroszországba, föltehető, hogy nyomdász is kijutott, akár Kárpát-Ukrajnából, akár Pest-Budáról.

Deskó grammatikájában a szókötésről szóló rész mottója ez:

„Mit tettem, tettem, többet tegyenek a „tehetősebbek.“

Tettek-e mások, „tehetősebbek“ többet, mint ő ezen a téren, készültek-e magyar nyelvtanok 1856 után, — bibliografiák hijján nem tudjuk megállapítani.

IDŐSZERŰ SZÓMAGYARÁZATOK

Írta: Kallós Ede !

Káder. Egy pártszervezeti megbeszélésen valaki kijelentette, hogy a *káder* szó voltaképeni jelentése 'keret' lévén, a szót csak akkor alkalmazzuk helyesen, amikor utánpótló keretet akarunk vele jelölni, azoknak a keretét, foglalatát, akik valamely különleges munkára, megbízatásra, stb. alkalmasak, de nem volna szabad *káder*-ről beszélnünk, amikor egy-egy ily keretbe, foglalatba tartozó egyes személyekről esik szó, vagyis nem volna szabad X-et úgy jellemeznünk, hogy: *munkáskáder*, Y-t úgy, hogy: *műszaki káder*, Z-t úgy, hogy: *jó káder*, stb. A helyszínen azért nem keltem a megvádolt nyelvhasználat védelmére, mert akkor még csak *ösztönösen* éreztem, hogy a vád alaptalan, de érzésem igazolására hirtelen nem tudtam volna érveket felsorakoztatni. Azóta sokat foglalkoztam e kérdéssel, s ma már be tudom bizonyítani, hogy az összefoglaló keretek jelölésére való szavak gyakran kapnak a *káder*-re emlékeztető használatot: e szavak gyakran jelölik az illető keretbe tartozó egyes egyéneket.

A példák közül elsőnek álljon itt az a szó, amelynek idetartozó volta első hallomásra eléggé meglepően hangzik. E szó ugyanis népnév: *francia*. E népnév azért tartozik ide, mert eredetileg *országnev* volt. Ahogy Szlovákia annyit jelent: 'a szlovákok földje', Jugoszlávia annyit: 'a jugoszlávok földje' stb., úgy *Francia* eredetileg annyit jelentett, hogy 'a frankok földje', mert ez ország arról a germán népről kapta a nevét, amely a népvándorlás korában birtokba vette s amelynek az ókori gallokkal és rómaiakkal való keveredéséből lett az ország mai népe. A frankok földjének latin neve — *Francia* — a magyar ajkon különös kalandba bonyolódott. Minthogy ugyanis a magyar megszokta, hogy az országnevek *ország* szóval végződjenek, *Oroszország*, *Lengyelország*, *Németország*, stb. mintájára azt kezdték nálunk mondogatni, hogy: *Franciaország*. Ma ez egészen természetesnek hangzik, de akkor, amikor *Francia* még országnév volt, *Franciaország* még úgy hangzott, mintha azt mondaná az ember: *Szlovákiaország*, *Bulgáriaország*, stb. Ez a furesaság volt

az alapja annak, hogy az a név, amely a frankok földjének megjelöléséül kezdetkezett, nálunk ma az egykori frankok földjének lakóit jelöli. E szóhasználat kezdeményezője Sándor István volt, aki 1800 körül a népnevek használatának rendezését is felvette igen sokoldalú és értékes irodalmi tevékenységének körébe. Sándor István ugyanis folyóiratában, melynek az volt a címe: „Sokféle“, azt indítványozta, hogy ha már megalkottuk a *Franciaország* nevet, utólag szerezzünk e névnek értelmet is. Teremtsünk e névből annak rendje és módja szerinti országnevet, vagyis használjuk a *francia* szót népnévként és *Franciaország* legyen ezentúl 'a franciák országa'. Az indítványt elfogadták s azóta az a szó, amely addig összefoglaló földrajzi és államjogi keretet jelentett, azoknak a megjelölésévé lett, akik ebből a keretből valók vagy odataroznak. A *francia* szó tehát e szerint ugyanoly jelentésváltozáson ment keresztül mint a *káder*. Igaz ugyan, hogy a hasonlat nem teljes, hiszen a *francia* szó esetében nem beszélhetünk az élő nyelvhasználat természetes útján történt jelentésváltozásról, itt önkényes nyelvújítási ténykedéssel van dolgunk, ámde Sándor István javaslata nem érvényesült volna ilyen könnyen, ha a beszélők nyelvi tudatában nem lett volna meg a készség arra, hogy a keret nevét a benne foglaltak jelölésére is átvigyék.

Magának a magyar nyelvnek a területéről nem tudok további párhuzamot idézni a *káder* szó jelentésalakulásához. Azt a szóhasználatot, amelyet stilisztikáink idézni szoktak („ott volt a lagzin az egész falu“, „tisztelte, becsülte az egész országot“, stb.) nem lehet vele párhuzamba vonni, mert bár itt is keretet (falut, országot) nevezünk meg, amikor a keretbe tartozó emberekre gondolunk, de ennek a keretnek nevét itt sohasem alkalmazhatjuk a keret egyes tagjainak jelölésére, ahogy a *káder* vagy a *francia* szó esetében tesszük.

Ellenben a *káder* szó jelentésalakulásának teljesen hű mását tárja elénk egy német szó: *Frauenzimmer*. A szó eredetileg asszonyi szobát jelentett. A rendiség korabeli német főúri udvarokban ezt a nevet viselte az úrnő elkülönített lakosztálya. De már az újkor elejétől kezdve gyakran találkozunk a szónak avval a használatával, hogy: „a női lakosztály lakói“, vagyis akkor már az úrnőt és társalkodónőit, komornáit, cselédeit értették rajta, és a 17. sz. óta megjelent az a szóhasználat is, amely a *káder* szó értelmi átalakulásához hasonló módon az összefoglaló keret¹ jelölésére szánt nevet a keretben helyetfoglaló egyes személyekre vitte át: *Frauenzimmer* attól fogva azt jelenti: 'asszony'.¹ Abban az időben nálunk is használatba került e német szó: *frauczimmer*, *frajcimmer* cím alatt a Nyelvtörténeti Szótárban számos egykori példáját találjuk.

Ma nálunk a *frajcimmer*-re torzult német elnevezés már csak történeti emlékként kínálkozik párhuzamul a *káder* szó értelmi elhajlása mellé. De a francia nyelvből tanult szavaink közül két olyat idézhetünk, mely manapság is közhasználatú.

Az egyik a *bohém* szó. E szó történetének megértéséhez tudnunk kell, hogy a csehek földjének középkori eredetű francia neve *Bohème*, és ugyanez a Bohème szó egyszerűen mind maguknak a cseheknek a megjelölése is. Már ebben a kétféle ágazó használatban is megállapíthatjuk a hasonlóságot avval

¹ Érdekes a magyar *fehérlép* szó története. A régi nyelvben, pl. Mikesnél, Faludinál még gyűjtőnév volt, a NySz 'feminae; Frauenwelt' szóval fordítja, a köz- és népi nyelvben azonban már egyes nőszemélyre vonatkozik. A MTsz értelmezése szerint jelentése: 'fehércseléd, fehér-személy, nőszemély'.

A *káder* szó jelentésfejlődésével kapcsolatba hozható egy csuvas szó, melynek két finnugor nyelvben is van megfelelője. A csuvasban *poskil* a. m. 'szomszéd'. A szó elhomályosult összetétel, melynek *kil* utótagja a. m. 'ház', az előtag ma már nem él magában. A szót teljes egészében átvette a votják nyelv *buskel* alakban, szintén 'szomszéd' jelentésben, de az egyik nyelvjárásban 'rokon' értelme is van. A cseremisz nyelv szintén átvette a csuvas szót, illetve csak az összetétel első tagját, a másodikikat eredeti finnugor szóval helyettesítette: hegyicseremisz *paškuđe* 'szomszéd'. Az előtag megfelel a csuvas *pos-* résznek, a *kuđo* utótag, mely a magyar *ház*, finn *kota* megfelelője, azt jelenti 'nyári sátor, kunyhó'. A keleti cseremisz nyelvjárásokban az utótag is elhomályosodott, s ott a szó *poskeđo*-nak hangzik. Tehát eredetileg a szó a szomszéd házat jelentette, ma pedig a ház lakóját jelenti.

a jelentésselhajlással, amelyet a *káder* szóban megfigyeltünk (a keret neve egyszersmind a keretbe tartozókat is jelöli), de ugyanily jellegű elhajlást tapasztalunk abban a nyelvtörténeti folyamatban is, amely a *bohém* szót hozzánk juttatta. Ez a folyamat avval kezdődött, hogy az első kóbor cigányok, akik a 15. században jelentek meg Franciaországban, azt vallották, hogy ők Csehországból szakadtak francia földre. Igazat mondtak-e, nem-e, azt ma már nem lehet megállapítani, — a franciák elhitték s ezért a cigányokat mind a mai napig ugyanúgy hívják, ahogy a cseheket. A dolgok további menete az volt, hogy miként mi is „cigányélet”-nek nevezzük a rendetlen, könnyelmű életmódot, úgy a párizsi „diákkerület” (Quartier Latin), a diákok, festők, írodalmárok „cigány” életet élő világa azt a nevet szerezte magának: „cigányország” (bohème), ilyenkor megkülönböztetjük, pontosabban: bohème). Ez az elnevezés már francia regényírók révén (Balzac, Sand és főleg Murger) nálunk is ismeretessé vált, de — és itt következik az, ami miatt ezt az elnevezést idéztük — nálunk a francia szó nem eredeti használatában terjedt el, hanem a foglalatot, keretet jelentő megjelölés a keretbe tartozó egyének nevéként terjedt el: mi *bohémeknek* nevezzük azokat, akik a francia értelemben vett „bohème”-ből valók, oda tartoznak vagy életmódjukkal a párizsi *bohème* lakóira emlékeztetnek.

Ugyanily jelentésalakuláson ment át egy másik: ugyancsak francia elnevezés: *demi-monde*. Párisban 1855. március 20-án került bemutatásra az ifjabb Dumas drámája: *Le demi-monde*. A cím szó szerinti jelentése: A félvilág. Túlságosan messzire kellene tárgyunktól eltérnünk, ha részletezni akar-nánk, hogy mi készítette az írórt erre az elnevezésmódra s hogyan tiltakozott ömaga az ellen, hogy a „félvilág”-on azokat a nőket értsék, akiket csak jobb ruhájuk, „előkelőbb” modoruk különböztet meg az utcasarkok páriáitól. Ennek részletezése nem tartozik ide. Itt a *demi-monde* elnevezés történetéből csak annyit kell elmondanunk, hogy nálunk a szó használatát eltért a francia használatától: mi *demi-monde*-on nem félvilágot, hanem félvilági nőt értünk, vagyis itt is bekövetkezett az a jelentésbeli eltolódás, amelynek példáit a jelen cikk felkutatni igyekszik.

S most, mivel az eddig idézett kifejezések jelentéstartalom dolgában jócskán elkanyarodtak attól a vonaltól, amelynek kiindulópontján a *káder* szó áll, befejezésül hadd idézzünk egy olyan példát, amely nemesak jelentésalakulásánál, hanem gyakorlati alkalmazásánál fogva is kapcsolatos a *káder* szóval: *aktíva*. Ezt a szót már csak azért is megkülönböztetett figyelem illeti meg, mert eddig tárgyalt példáink a minket foglalkoztató jelentésmenetnek csak az *eredményét*, a *végét* tárják fel előttünk (a keret neve mindegyik példában már a keretbe tartozók nevéként jelenik meg), az *aktíva* szó ellenben az átmenetet *még folyamatban, kialakulóban levőnek* tünteti fel. Az *aktíva* szó egyelőre még kétféle jelenthet. Jelentheti egy-egy munkakör kellően aktívizált részeseinek keretét, csoportját, gyűlését, de jelentheti e keret, e csoport, e gyűlés egy-egy tagját, résztvevőjét is.

Szaktársaim bizonyára további példákkal is bizonyosságot tudnak majd tenni arról, hogy a *káder* szónak a keretről a keret tagjaira való átvitele ellen semmiféle kifogás nem tehető.

Az omnibusztól a trolibuszig. Az *omnibusz* szót azok a társas bérkocsik indították világjáró útjára, amelyek Jacques Laffitte francia bankár vállalkozásaként 1819-ben Párizsban kerültek először forgalomba. Az a bankári és politikai tevékenység, amely Jacques Laffitte nevét a francia restauráció éveiben ismertté tette, meglehetősen kétes értékű volt, de az az üzleti ötlet, amely — éppen 60 évvel a villamosvasút megjelenése előtt — az omnibuszt megteremtette, kétségelenül nagyjelentőségű esemény volt Párizs közúti forgalmának történetében. Maga az *omnibusz* név nem Laffitte ötlete volt. Korabeli feljegyzések szerint állítólag egy párizsi cégtábláról lesték el a párizsiak a Laffitte-féle társaskocsik elnevezését, amely a latin *omnis* (minden) szóból származik és a maga latin mivoltában annyit jelent, hogy

„mindenki számára“. Az ilyesféle feljegyzések nem szoktak feltétlenül hitelesek lenni. Ez sem az. Csak az bizonyos, hogy a párisi közönség aligha értette volna meg az omnibusz nevet, aligha tudta volna, hogy e néven „mindenkinek rendelkezésére álló“ alkalmatosságot kell érteni, ha e latin szóalak — talán a diáknyelv révén — már addig is nem lett volna ismeretes.

A párizsi példa nyomán fokozatosan minden nagyváros alkalmat kapott az új értelemmel felruházott latin szó megtanulására. Nálunk már az 1860-as évek végétől kezdve közkeletűvé vált az elnevezés. Arany János Akadémia-beli lakásáról a Városligetbe vivő kirándulásainak emlékét örökíti meg, amikor a társaskocsik nemzetközivé lett nevének költészetünkben is helyet szerzett: „Többsnyire, csak gyalog jártam, Gyalog bizon, — Legfeljebb ha omnibuszon“ (Epilógus 1877).

Amióta azután az omnibuszok helyét először a lóvasút, majd a villamos vette át, a modern közúti forgalomba átplántált latin szóalak már elagott. Semmiképpen nem lett volna képes arra, hogy a közlekedés fejlődését a huszadik századba is átkísérje, ha egy erőves mütét fel nem frissítette volna erejét. A mindennapi életnek rövidítésekre mindenkor hajlamos nyelve e mütéttel a latin szót fürgébbé, mozgékonyabbá tette, amennyiben *omnibusz* helyett azt kezdte mondani, hogy: *busz*. Ez a rövidítés Angliából kiindulva mindenütt annyira megtetszett, hogy míg maga az alkalmatosság fokozatosan a lomtárba került, az új szóforma diadalmasan túlélte a századfordulót és az új technikai alkotások számára is sikeresen érvényesítette a maga névadó erejét. Először a géperezű társaskocsikat juttatta kényelmesen ejthető nemzetközi névhez: „automobil-omnibusz“ helyett *autóbusz*-nak nevezve el őket. Budapest utcáin 1905-ben nyílt először alkalom e szó használatára: a Belvárosból a Kerepesi-úti temetőig vivő vonalon jártak az első autóbuszok. Csakhamar másik lehetősége is nyílt a *busz* rövidítés névadói működésére. Az 1920-as években Angliában és Amerikában megindultak azok az autóbuszok, amelyek abban különböznek az addigiaktól, hogy motorjukat benzin helyett felsővezetéki hálózathól kapott villanyáram hajtja. Ezek az autóbuszok a *busz* szó segítségével oly nevet kaptak, amely kifejezi a motor táplálásához szükséges energiának *elektromos* voltát is és az alkalmatosság *autóbusz* jellegét is: *elektróbusz*. Ez azután egy harmadik alkalmat is adott a *busz* szó érvényesülésére. Az elektróbusznak ugyanis van egy másik neve is, s éppen ez az, ami a jelen kis történeti áttekintést időszerűvé tette, E másik név az angol *trolleybus* szó, kiejtés szerint írva: *trolibusz*. Minthogy ez emlékezetes 1949 december 21-én — a világszerte megünnepeelt nagy Születésnapon — e szó az általános magyar köztudatba is bejutott, helyénvaló, hogy tisztán lássuk ez elnevezés eredetét és értelmét.

Az angol *troll* szó annyit jelent, mint: „gördíteni“. Ebből ered az angol *trolley* szó. E szó voltaképpen kis tolókoesit, taligát, talicskát jelent, de a műszaki gyakorlat nyelve, amely már az ókori görög technika műszavaiban is lépten-nyomon megállapítható módon tele van hasonlatokkal, taligához hasonlítja az elektróbusznak áramszedő csigáját, melyet egy rúd végig-gördít a felső vezetéken. Ezért ezt az áramszedő csigát is *trolley* néven emlegetik a technikusok, s ezért kapta az elektróbusz — mint „trolley útján működő autóbusz“ — a köznyelvben a trolibusz nevet.

Hogy mit kell az angol *trolley* és a latin *omnibus* összetételén értenünk, arról fővárosunk közönségének nem azok a kocsik adják a legelső szemléltető oktatást, amelyek ma a 70-es számjellel emlékeztetnek 1879. december 21-nek 70. évfordulójára. A második világháború előtti években már forgalomban volt egyszer Óbuda külső területén egy trolibusz-járat², de ennek

² A Fővárosi Villamosvasút K. V. szives közlése szerint e járat 1933 december hó 13-án indult meg három kocsival és 1944 végén az ostrom előtt szűnt meg.

megszűnése óta sokáig nélkülözte Budapest ezt a közlekedési eszközt, melynek előnyeit ismertetni természetesen távolesik a jelen sorok illetékességétől.

Az *omnibusz* szó e legkésőbbi leszármazottjának nyelvtörténeti ismeretetéséhez azonban okvetlen hozzákívánczozik a szó kiejtésének hazai alakulása. A háború előtti járatlalt kapcsolatban közönségünk állandóan az eredeti angol írásformát látta s ezért megszokta, hogy helytelenül *trolejbusz*-nak ejtse a szót. Amikor a minap lapjaink jelezték, hogy a Szovjet-unió jóvoltából a nagy Születésnapon újból meg fognak jelenni a trolibuszok, a helytelen kiejtés feléledt, mert a lapok *trolleybusz*-t írtak. Amikor aztán az első járat december 21-én megindult, a felírásokon már nagyon helyesen *trolibusz*-t olvasott a közönség s ezt olvassa azóta a sajtóban is. Sajnos azonban, egyideig még el fog tartani, amíg a helyes kiejtés teljesen elterjed. Olyan vélekedést is hallottam már a vonat utasai között, hogy „trolibusznak írjuk, de kiejteni így kell: trolejbusz“.

ÁRPÁDKORI SZEMÉLYNEVEINK

Írta: Benkő Lóránd

1. Ma a személyek elnevezése a magyarban a következő: mindenkinek van egy családneve (vezetéckneve), amit apjától örökölt, és egy keresztnéve, amit születésekor vagy megkeresztelésékor kapott. A magyar név tehát ma általában kételemű, s ezen nem változtat az sem, hogy egyeseknek kettős családnevük vagy két, esetleg három keresztnévük is van. Ezt a mai helyzetet végeredményben az anyakönyvezés bevezetése rögzítette, mindez azonban egy igen hosszú történeti fejlődésnek a lezárása. A magyar személynévadás ugyanis nem volt mindig olyan jellegű, mint ma, hanem a különböző történeti korszakokban különböző sajátságok jellemezték.

A magyar személynévadás kifejlődésének, történetének az áttekintését természetesen nem lehet egy rövid cikk keretében elvégezni. Személynévadásunk bonyolult problematikája megkívánja, hogy mindegyik történeti korról részletesebben foglalkozzunk. Így jelen cikkemben névadásunk általunk ismert legrégibb korszakával: a kalandozások és az Árpádházi királyok korával foglalkozom. Persze még így sem adhatok kimerítő tájékoztatást, nagy vonásokban azonban igyekszem a főbb mozzanatokra minél több példával rámutatni. Alkalomadtán majd sort kerítek a magyar névadás későbbi szakaszának a bemutatására is.

2. Ha egy-egy olyan tudományos kérdéstről beszélünk, mint amilyen az Árpád-kori magyar névadás is, felvetődhetik az olvasóban az a kérdés, milyen forrásokból, milyen módszerrel dolgozik a kutató, honnan ismeri a 8–9 évszázaddal ezelőtti időszak személynéveit. Kétféle forrásunk van: a fennmaradt oklevelek személynévanyaga és a magyar településnevek. A honfoglalás és a kalandozások korának névanyagáról alig-alig van valami írásos emlékünk. A 11. századtól kezdve azonban a latin nyelvű oklevelekben mind nagyobb számban jelentkeznek a személynévek. A 12. és főként a 13. sz.-ból már hatalmas névanyag áll rendelkezésünkre. Néhány nagy szolgálóösszeírásunk is van ebből: a dömösi prépostság adománylevele (1138), a tihanyi apátság népeinek összeírása (1211) és a Váradi Regestrum (13. sz. eleje); mindegyikben több ezerre rúg a személynévek száma. Ezen összeírásokban és latin nyelvű oklevelekben a nevek nagyobb része — természetesen régi helyesírással — úgy van lejegyezve, ahogy azok a közhasználatban a magyar ajkakon szerepeltek: *Vduoros, Muncas, Vendegh, Bybura, Fiodi, Buguar*, stb. Csupán a keresztnévek (egyházi eredetű nevek) tűnnek föl latinos alakban: *Laurentius, Benedictus, Stephanus, Emericus, Nicolaus*, stb. Az okleveles személynévanyagon kívül elsőrendű forrásul szolgálnak még

a magyar nyelvterület régi helységnevei is. A helységnevek egy részében ugyanis alapítójuk, első birtokosuk neve maradt fenn: *Csanád, Bátor, Petri, Sámson, Pósalaka, Akosfalva, Kendtelke*, stb. Mivel pedig a magyar települések legnagyobb része még az Árpád-kor folyamán kialakult, a nevükben megőrződött személynévek névadásunk legrégibb korszakának a névanyagából valók. Különösen értékesek számunkra a helységnevekben fennmaradt keresztnévek, mert itt minden esetben a közhasználatú formákat kapjuk meg.

3. A fentiek előrebocsátása után rátérhetünk a korabeli névadás részletesebb ismertetésére.¹

A 11. sz. elejéig — mint mondtam — csupán néhány úgynevezett szórvány-személynév maradt ránk, nagyrészt Konstantinos Porphyrogenetos bizánci császár tudósítása alapján. E görög betűkkel leírt magyar nevek egy részének az olvasása meglehetősen bizonytalan: *Falicsi, Ézelech, Jutas, Jetrch, Levedi, Liüntik, Bulcsu*, stb. Ugyanígy bizonytalan a megfejtésük, magyarázatuk is. Ennek az időszaknak a névadási módjairól e néhány fennmaradt személynév kétségtelenül nem tájékoztathat bennünket kellő mértékben. A kor gazdasági és társadalmi viszonyainak az ismeretében, a későbbi névadási módokat és a fennmaradt szórványnevek alapján nagyjából mégis kirajzolódik egy bizonyos kép a honfoglalás és a fejedelmek korának a névadásáról is. Mivel a magyar őstársadalomban nem beszélhetünk még társadalmi tagozódásról, a társadalmi osztályok szétválásáról, bizonyosnak vehetjük, hogy az egész magyarságnál egyféle névadási szokás uralkodott. E névadás fő jellemzője az volt, hogy a személyek kizárólag *egy nevet viseltek*. Ezt a nevet legtöbbször már születésükkor vagy nem sokkal utána kapták környezetüktől, gyakran azonban életük folyamán tapadt hozzájuk (ragadványnév). A nevek nagyobbik része feltehetően finn-ugor, illetőleg magyar eredetű közszókból alakult (*Árpád* < > *árpa*, *Falicsi* < *faló*, *Ézelech* < *iz(1)elő*, *Levedi* < *levő*, stb.), s jellegében nagyjából megegyezhetett az alább tárgyalandó királykori világi eredetű személynévekkel. Valószínűnek vehető, hogy igen erős volt ekkor a török hatás is, a magyarok egy része tehát török eredetű személynéveket viselt. A honfoglalás után a magyarságnak az itt talált szlávokkal való összeolvadása folytán a szláv eredetű személynévek már a kalandozások korában erősen divatba jöhettek.

A 11. sz.-tól kezdve az adatok egyre növekvő számánál fogva már nem vagyunk találálosokra utalva, s az Árpád-házi királyok korának személynéadásáról meglehetősen tiszta képünk van. — Ebben a korban a termelőerők nagyarányú fejlődése következtében nálunk is kezd kikristályosodni az osztálytársadalom. Ez azonban elég hosszú folyamat, s csak a 13. sz.-ban válik teljessé. Az osztályrend kialakulásának a hatása tehát névadásunk e korszakában nem érezhető annyira, mint a későbbi időszakokban (pl. Anjou-kor). Szinte az Árpád-kor végéig nincs mélyrehatóbb különbség az egyes kialakulásban levő társadalmi osztályok névadása között, általában egyazon névadási szokás uralkodott a magyarság minden rétegében. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az osztályszempontoknak a névadásban való jelentkezésére már az Árpád-korból is vannak nyomaink. Az uralkodó, kizsákmányoló osztállynál hamarabb terjednek el az egyházi eredetű nevek, a papság meg természetesen túlnyomó részben egyházi személynéveket visel. A szolgálóosztály névanyagának nagy részében a korábbi, pogánykori név-

¹ Árpád-kori személynéadásunkkal több részletes tanulmány is foglalkozik: Melich János, *Keresztnéveinkről* (MNY 10); Gombocz Zoltán, *Árpád-kori török személynéveink* (MNY 10, 11); Pais Dezső, *Régi személynéveink jelentéstana* (MNY 17, 18); Terestyéni Cz. Ferenc, *Magyar közszói eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban* (MNYTK. 59. sz.); Galambos László, *A szentírás eredetű személynévek a Várdi Regestumban* (MNYTK. 64. sz.); Benkő Loránd, *A régi magyar személynéadás*. Bp. 1949. E munkákban az érdeklődő a kérdések részletes kifejtését megtalálja.

adási formákat őrzi. A magyar közszoói eredetű neveknél is különbség van a két osztály névanyaga közt, erről alább még lesz szó.

A magyarságot Géza és István korában egy igen jelentős ideológiai hatás érte: a kereszténység. Ez a hatás nagy mértékben befolyásolta névadásunk további alakulását is, mivel az eddigi névadási jellegtől merőben eltérő, új névtípust hozott be a magyarság személynévanyagába. A keresztiségben feltehetően minden személy kapott egyházi eredetű nevet (keresztnevet). Ez azonban korántsem jelentette a másik, korábbi névadási szokás (születéskor kapott nevek, ragadványnevek) kipusztulását. Sőt az Árpád-kor folyamán az esetek nagyobbik részében a korábbi, úgynevezett világi névadáson alapuló személynév győzedelmeskedett a keresztnéven. Gyakran persze a keresztény bizonyult erősebbnek. De egy a lényeges: *vagy az egyik, vagy a másik* jutott diadalra, mert ebben az időszakban is általában *csak egy neve* volt a személyeknek. Két névre csak a legritkább esetben van példánk: *Aba* és *Sámuel*, *Vajk* és *István*, stb.

Az Árpád-házi királyok korában tehát két névesoport élt egymás mellett: a világi és az egyházi eredetű személynévek típusa. Személye válogatta azután, hogy a két típus között ki melyiket viselte. Nézzünk bele most közelebből mindkét névesoportba külön-külön.

4. Az úgynevezett világi eredetű névadás az előbbi kor személynévadásának egyenes folytatója. Az ide tartozó nevek nagyobb része ekkor is magyar közszókból alakult.² Ezek a közszók a legkülönbözőbb fogalmi köröket ölelik fel, a szerint, hogy a névadás a személyeknek miféle jellemző tulajdonságát emeli ki. Testi tulajdonságokra: testalkatra, hajszínre, testi fogyatkozásokra, életkorra vonatkoznak: *Ereüs*³ (<erő), *Füles* (<fül), *Nagyud* (< nagy), *Szakál*, *Verüs* (> veres), *Kesejd*, *Bolok* (> balog), *Vok* (> vak), *Vénd*, stb. Leiki tulajdonságot, jellemet fejeznek ki: *Szomorou* (> szomorú), *Herogus* (> heragos), *Hctolmos* (> hatalmas), *Hozuga* (> hazug), *Csunja*, *Jámbur* (> jámbor), stb. A nőknél nagyon divatosak voltak a bóknevek, ezek általában a nők testi vagy lelki jótulajdonságait emelik ki: *Drágo*, *Gyüngy*, (> gyöngy), *Gyenyürü* (> gyönyörű), *Jólián* (> jó leány), *Lilium* (> lilium), *Róza*, *Szerelmes*, *Szereteü* (> szerető); *Szép-asszony*, stb. Elég sok a cselekvést kifejező név: *Látou* (> látó), *Csípeü* (> csíp), *Maglou* (> magló), *Lükeü* (> lökö), *Nyúzou* (> nyúzó), *Szekeü* (> szökő), *Togodou* (> tagadó), stb. Az állat- és növénynevek nagy része az összehasonlításon alapul: *Gyisznoud* (< disznó), *Nyeste* (< nyest), *Szamár*, *Potkán* (> patkány), *Küles* (> köles), *Som*, stb. Egyes nevek faji származást, nemzetiséget jelölnek: *Bescnyü* (> besenyő), *Uruszd* (> orosz), *Szerecsin* (> szerecsen), *Lengyel* (< lengyel), *Butgár*, stb. Nagyon sok név keletkezése gyökerezik a babonában. Ide tartoznak az úgynevezett óvónevek és totemnevek. Ezeknek a régiek hitvilága szerint az emberre törő gonosz szellemek elhárításában, illetőleg egyes totemként tisztelt állatok segítségül hívásában volt döntő szerepük: *Marogy* (> ma vagy), *Nümvolou* (> nem való), *Nümel* (> nem él), *Haláld*; *Farkas*, *Medve*, *Bika*, *Soulum* (> sólyom), stb. A születésnapot jelölhették az ilyen nevek: *Húsvét*, *Pinküst*, *Péntük*, *Szumbot*, stb. Az eddig felsorolt személynéveket kezdetleges neveknek nevezhetjük, mert mind a legprimitívebb emberi gondolkodás szülöttei. — A magyar közszoói eredetű személynéveknek azonban van egy másik csoportja is, amely már nem vonható a kezdetleges nevek típusába; ide tartoznak a foglalkozásnevek, tisztségnevek, életsorra és társadalmi helyzetre utaló nevek. E névtípus már a magyarság termelőformái átalakulásának, a rendszeres munkára térésnek köszöni létét: *Szobou* (> szabó), *Tokorou* (> takaró), *Erdeüs*

² E korban már magyar közszóknak vehető legrégibb török, szláv, latin és német jövevényszavaink is.

³ A neveket feltehető korabeli kiejtésükben írom, szükség szerint odateszem zárójelben azt is, hogy milyen közszóbi származnak.

(> *vrđös*), *Szekeres*, *Udvaros* (< *udvaros*); *Szulgád* (< *szolga*), *Munkád* (< *munka*), *Munkás*, *Uros*, *Boudug* (> *boldog*), *Szezin* (> *szegény*); stb. Mivel ebben a korban kézműipart még nem folytattak nálunk foglalkozásszerűen, az Árpád-korban az úgynevezett foglalkozás- és mesterségnevek száma igen csekély volt.

A magyar közszoói eredetű személynéveknek ebben a korban jellemző tulajdonságuk az, hogy jelentős hányaduk kicsinyítő, becéző képzőkkel van ellátva. E becéző képzők virágzása különösen a kezdetleges neveknel észlelhető erősen, és szintén a primitív gondolkozásmóddal magyarázható. A legdivatosabb volt ebben az időben a *-d* kicsinyítő képző, de nem ritka az *-a*, *-e*, *-sa*, *-se* és *-la*, *-ke* képző sem: *Eüzd* (< *öz*), *Glombud* (< *galamb*), *Mogd* (< *mög*), *Tikud* (< *tyúk*); *Szeme*, *Bibura* (< *bíber*), *Fehérsa*, *Ereüku* (< *erő*), stb. E magyar közszoóknak a becézése ma persze így hangzana: *őzecske galambocska, fehérke*, stb.

Főntebb említettem már, hogy az Árpád-kori világi eredetű névanyagban már feltűnnek bizonyos osztályszempontok. Ezt különösen a magyar közszoói eredetű személynéveinknél észlelhetjük. Az uralkodó osztály számára a tisztség, méltóság, a szolgálószá'y számára inkább a földművelés, állattenyésztés és a mesterségek szolgáltatják a névadó indítékeket. A szolgálóréteg névanyagában feltűnnek olyan személynévek, amelyek bizonyos alacsonyabbrendűség kifejezései, s amelyek a felsőbb osztállynál sohasem jelentkeznek: *Szemét*, *Hozug*, *Potkán*, *Szamar*, *Tulvojd* (< *tolvaj*), *Buta* stb.

Noha magyar közszoói eredetűk nincs kimutatva, a magyar világi eredetű névadás termékeinek vehetjük az Árpád-korban nagyon elterjedt egytagú, megfejtethetetlen, értelmetlenküli személynéveket, és ezeknek kicsinyítőképzővel továbbalakított formáit: *Bed*, *Bek*, *Bod*, *Csom*, *Kob*, *Mok*, *Pal*; *Feké*, *Boda*, *Bodos*, *Csoma*, *Moksa*, stb. Lehet, hogy ezek egy része ma már előttünk ismeretlen magyar közszoóból alakult, s a maguk idejében jelentésképzetek kapcsolódtak hozzájuk. Lehet azonban az is, hogy egy, korábbi adatok híján általunk nem ismert ősi magyar névrendszer, névalakító mód maradványai. Mindenesetre ez a névtípus a 11–13. sz.-ban még nagyon eleven volt.

Az Árpád-kori magyarság világi eredetű, egyháztól független személynévanyagába azonban nemcsak az eddig felsorolt magyar eredetűnek vehető névtípusok tartoznak. A magyarság ebben az időben is állandóan érintkezett idegen népelemekkel, s átvett tőlük személynéveket. Az Árpád-kori oklevelekben és összeírásokban számtalan olyan személynév található, amelyet a név idegen eredete ellenére is bizonyosan magyarnyelvű személy viseit. Így az idegen eredetű névből nem szabad okvetlenül a személy idegen származására következtetnünk; a 11–13. században előforduló idegen eredetű személynévek tehát a magyarság korabeli személynévanyagának szerves részét teszik.

A világi névadáson alapuló idegen eredetű neveknek két nagy csoportját választhatjuk szét: a török és a szláv eredetű személynéveket. Mind a két névescsoport intenzív népi érintkezés folytán került át a magyarsághoz. — Az előző korszak török hatása után az Árpádházi királyok idejében a magyarság újabb török népelemekkel: kánokkal, úzokkal, besenyőkkel került közeli kapcsolatokba. Részen török fajú személyek elmagyarosodása, részen pedig egyszerű névkölcsönzés folytán igen sok a török eredetű személynév ebben a korban: *Achtum*, *Boj*, *Oba*, *Korol*, *Akus*, *Karcsa*, *Koplon*, *Tosu*, *Itemir*, *Gyilán*, stb. — Az itt talált szlávtság elmagyarosodása, illetőleg a magyar és szláv elemek összeolvadása folytán a szláv névadó hatás a töröknél jóval erősebbnek mondható. A szláv nevek rendkívüli divatra értek az egész Árpád-kor folyamán, az oklevelekben és a nagy összeírásokban tömegesen kerülnek elő: *Ugrin*, *Botonya*, *Derzs*, *Bela*, *Pribur*, *Szoboszó*, *Kázmér*, *Bodin*, *Braisló*, *Kracsin*, *Jareszló*, *Déda*, stb.

5. Az eddig tárgyalt, úgynevezett világi eredetű személynévek a korszak névanyagának a nagyobbik részét alkotják, szemben a kisebb számú egyházi eredetű személynévekkel. A 11. sz.-ban a fennmaradt nevek túlnyomó része világi eredetű, a keresztény névadás ekkor még meglehetősen háttérbe szorult. A 12. és 13. sz.-ban azonban a keresztnevek aránya mind kedvezőbbre fordult, s a 13. sz.-ban már megközelíti a világi eredetű személynévek arányszámát. A kereszténység megerősödésével tehát a keresztiségben kapott nevek erősebbek lesznek, noha a világi eredetű névadást nem tudják háttérbe szorítani. Nézzük meg most, milyen jellegű volt az Árpád-kor e másik nagy névtípusa, milyen sajátságokat mutatnak a kor egyházi eredetű személynévei.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell azt, hogy honnan vettük ezeket a keresztneveket. Nyilvánvaló, hogy az egyház terjesztette; a német, olasz, szláv papok adták őket a megkeresztelteknek. Az egyház hivatalos nyelve pedig a latin lévén, a keresztnevek túlnyomó része az egyházi latinságból került hozzánk. Az egyházi latin nevek egy része bibliai, ó- és újtestamentumi, más része mártírológiumbeli, harmadik része pedig német, olasz, szláv világi névadáson alapuló személynév volt. — E nevek legnagyobb része az egyházi latinban *-us* és *-ius* végződésű volt, ezt a végződést a magyarban jobbra elhagyták. A magyar nyelvbe átkerülve a latin keresztnevek persze többször bizonyos hangtani változásokon is átmentek. Igen népszerűek voltak ebben a korban az ótestamentumi nevek: *Izsák*, *Salamon*, *Abrahám*, *József*, *Simeon*, *Jakob*, *Dániel*, *Sámson*, *Jób*, stb. Sok volt az újtestamentumi név is: *Lukás*, *Miklós*, *Petür*, *Anna*, *Barabás*, *Magdolna*, *Máté*, *Mária*, stb. Az ókori és középkori szentek, mártírok neveit szintén elterjesztette az egyház: *György*, *Leórenc*, *Márton*, *Dezseü*, *Sebastián*, *Katerin*, *Balás*, *Ágnes*, *Adrián*, *Klára*, stb. Régi keresztneveink között van jó pár olyan is, amely eredetileg német világi névadáson alapuló név volt: *Albert*, *Emre*, *Gellért*, *Kunegund*, *Matell*, *Tibold*, *Lampert*, stb., ezeket feltehetően a német papok népszerűsítették nálunk. Szláv papok hozhatták divatba a szláv világi névadáson alapuló *Lászlou* nevet. — Néhány keresztneviünknek több változata is volt az Árpád-korban. A latin *Johannes*-ből például ilyen alakok fejlődtek a magyarban: *Jovánu*s, *Jánu*s, *Iván*s; a latin *Stephanus* a következő magyar formákban jelenik meg: *Stefán*, *Estefán*, *Esván*, *Csepán*.

A keresztnevek bekerülve a magyar nyelvbe, nemcsak hangtani változáson mentek át, hanem lényeges alakítási módosulásokon is.

A mindennapi beszéd állandóan formálta, alakította őket, és főként a becézésnek az Árpád-korban rendkívül közkedvelt szokása hozott létre bennük mélyreható változásokat. — E korból való keresztneveink egyik igen jellegzetes csoportja úgy keletkezett, hogy a neveket megrövidítették. Rend szerint csak az első szótagot hagyták meg: *Mik* (< *Miklós*), *Sik* (< *Siklus*), *Tim* (< *Timóteus*), *Lac* (< *Láclou*), stb. Ha azonban az első szótag nyílt volt, azaz magánhangzóval végződött, ott megmaradt a lerövidített névben a következő szótag mássalhangzója is: *Jan* (< *János*), *Pet* (< *Petür*), *Ben* (< *Benedik*), *Fil* (< *Filep*), *Luk* (< *Lukás*), *Dán* (< *Dániel*), *Jak* (< *Jakob*), *Dem* (< *Demeter*), stb. E nevek értelme 'kis János', 'kis Péter', 'kis Demeter', stb. volt. Ilyen, úgynevezett pusztá rövidítéseket nagy számban találunk egészen a 13. sz. végéig. Az Árpád-kor végével ez a név-alkotási mód szinte teljesen ki is ment a divatból. — Még gyakoribb volt az előzőnél a keresztnevek formálásának az a szokása, amikor a fentebb leírt módon megrövidített nevekhez különféle kicsinyítő, becéző képzőket is kapcsoltak. Ilyen kicsinyítő képzők voltak az *-a*, *-e*, *-ka*, *-ke*, *-k*, *-s*, *-cs*, *-sa*, *-se*, *-csa*, *-cse*, *-ó*, *-ő*, *(-ou, -eü)* és *-d*. A nagyon divatos *Benedek* névnek ilyen változatai éltek: *Bene*, *Benke*, *Benrs*, *Bencs*, *Bense*, *Benk*, *Beneü*, *Bend*; a *Péter*-nek ilyen régi formáit ismerjük: *Pete*, *Petke*, *Petk*, *Petes*, *Peteü*, *Petüd*. Jelentésük 'kis Benedek', 'kis Péter' volt. Természetesen majdnem minden

régi keresztnévünknek több becéző alakváltozata keletkezett, az Árpád-kori oklevelekben ezek a nevek nagy tömegben merülnek fel. — A becéző keresztnévalakítás harmadik típusába már nem tartozik ilyen nagyszámú név. Itt a különböző kicsinyítő képzők a neveknek nem rövidített, hanem teljes alakjához járultak: *Petürke, Martund, Iváncs, Simona, Izsáka, Györke*, stb.

6. Az Árpád-kori személynévadás egyes típusainak a bemutatása után néhány szót kell szólnunk az egyes nevek divatkérdéseiről is. Divat-jelenségekről elsősorban az egyházi eredetű személynévvel kapcsolatban beszélhetünk. A világi névadáson alapuló magyar közszói eredetű neveknek ugyanis konkrét jelentésük volt, s a közszó eredeti: kedvező vagy kedvezőtlen jelentése minden esetben rányomta a bélyegét a név elterjedésére. Különben is, mivel a világi névadás sajátja a jellemzésre való törekvés volt, a névadást itt nem a divatszempontok befolyásolták, hanem minden egyes név előfordulását az azt viselő személyek jellemző jegyei határozták meg. Ezzel ellentétben a keresztnévek jó részének már az egyházi latinban sem volt értelme, jelentése, a magyar nyelvbe kerülve pedig ezek a nevek egészen jelentéstelenné váltak. Csak bizonyos hangulati velejárójuk volt, és éppen ennek alapján lettek közkedveltekké vagy kevésbé népszerűekké.

Az Árpád-kori keresztnévanyag igen gazdag, igen változatos volt. Szinte azt lehet mondani, hogy ebben az időben több keresztnévünk volt, mint manapság. Persze ezek a nevek a névdivat szeszélye folytán nem voltak egyenlő mértékben elterjedve, egyeseket csak alig egy-két személy viselt, s ezek többnyire ki is haltak később, mások viszont nagy népszerűségnek örvendtek. — A férfinevek a következő képet mutatják: Négy olyan régi férfi-keresztnévünk volt, amely közvedveltségben magasra a többi előtt járt: *Petür, Miklous, Estfán és Jánus (Iván)*. E négy néven kívül igen divatosak voltak még a következők: *Jakob, Andreás, Márton, Mihál, Paul, Tomás és Gergür*. A harmadik csoportban említhetjük ezeket: *Láclou, Simon, Máté, Diénis, Leürenc, Együd, Benedik, Domonkus, Filep, Márkus, Lukás, Sándur és Gyürgy*. Az elterjedtség szempontjából negyedik csoportba sorolható nevek még mindig eleveneknek mondhatók; ide tartozik: *Éliás, Ambrus, Emre, Tivodor, Sebestyán, Leusták, Lénárd, Damján, Barnabás, Kozma, Gyervás, Balás, Fábián, Ipoltt, Marcel, Mátyás, Jozsep, Balent, Pangrác, Salamon, Elek, Gálus és Saul*. Persze e neven kívül kisebb arányokban még több tucat más férfi-keresztnév is előfordult az Árpád-korban, felsorolásuk azonban most fölösleges volna. — A női keresztnévek között három olyan név van, amelyik a többinél jóval kedveltebb volt: *Elsébet, Margit és Katerin*. Az első kettő gyakoriságához nagyban hozzájárulhatott az a tény is, hogy a királyi család népszerű nőtagjai viselték őket. Divat szempontjából a második csoportba sorolhatjuk a következő neveket: *Mária, Agnes, Kunegund, Kolustika (< Skolasztika) és Agota*. A harmadiki csoport nevei már ritkábbak voltak az előzőknél, de még mindig elég sok személy viselte őket: *Judit, Susánna, Magdolna, Borbára, Dorotca, Petronilla, Lucia, Cecília, Gertrud, Benedikta, Anastásia, Krisztina, Matelt, Ursula és Dominika*. E neven kívül még sok más olyan női keresztnév élt ebben a korban, amelyet csak néhány személy viselt.

Az itt felsorolt teljes alakú férfi és női keresztnévekhez kell számítani természetesen mindeme nevek becéző változatait is.

7. Azt hiszem, ha vázlatosan is, de sikerült némi képet adnom névadásunk legrégibb ismert korszakáról. A magyar személynévadás ezen korai időszaka jellegzetes vonásaiban nemcsak a mai állapottól üt el nagy mértékben, de elűt már a 14. sz.-i állapottól is. A 13. és 14. sz. nagy társadalmi átalakulása jelentős változásokat hozott létre személynévanyagunkban. Megjelenik a második névelem, és kezdenek kialakulni a családnevek. Erről a következő névadási stádiumról azonban majd egy más alkalommal fogok szólni.

PÁRHUZAMOS SZÓÁTVÉTELEK A MAGYARBAN

Irta: Kálmán Béla

Mindenki ismer a magyarban ilyen szópárokat, mint *papiros* \sim *papír*, *trónus* \sim *trón*, *krokodilus* \sim *krokodil*. Ezeknek hangalakja csak kevésbé tér el egymástól, jelentésük azonos vagy legfeljebb más hangulatú. A *papiros*-nak és *trónus*-nak például kissé régiesebb és ünnepélyesebb a jellege, mint a *papír*-nak és a *trón*-nak. A *krokodilus* is régiesebb mint a *krokodil*. Ezekben a szavakban mindenki egészen nyilvánvalóan érzi, hogy azonos szavakkal van dolga, de úgy is lehetne vélni, hogy a manapság gyakrabban használt rövidebb szóalak a másiknak csak újabb, lekopott változata. Pedig itt kettős szóátvétellel van dolgunk. A *papiros*, *trónus*, *krokodilus* a latin nyelvből való, a később fölbukkanó *papír*, *trón*, *krokodil* pedig az ugyancsak latin eredetű német *Papier*, *Thron*, *Krokodil* későbbi, 19. századbeli átvétele. A *galuska* \sim *haluska* szópárnál a legelőbbben csak magyar alakváltozatnak tekintik ezt az azonos jelentésű és csak szókezdő mássalhangzójában eltérő két szót. Részben igazuk is van, hiszen a *haluska* alakváltozat inkább csak a palóc vidéken ismeretes. A magyar nyelvjárásokban azonban nincsen *g* \sim *h* változás és így a kétféle szókezdet magyarozatát másutt kell keresnünk. A *galuska* szó a 17. század végén fordul elő először egy Sárospatakon kelt iratban. A magyar szó könnyen megmagyarázható a lengyel *galuszka* 'galuska, gombóc' szóból, amelynek alapszava végeredményben a németen és olaszon át egy latin *galla* 'gubacs' értelmű szóra megy vissza. Az alapszó jelentése 'daganat, hólyag, golyó' a közvetítő nyelvekben. A *haluska* szó viszont ugyanennek a lengyel eredetű szónak a szabályos hangtani megfelelője a szlovákban és a kárpátaljai ukrán nyelvjárásban. Így a magyar nyelvjárási *haluska* a szlovák vagy a vele azonos hangzású ukrán szó átvétele. Érdekes megjegyezni, hogy a Szamosháton megvan mindkét alakváltozat. A *galuska* szó *feverd galuska* (fölvért galuska) alakban turógombócot jelent, a *haluska* pedig metélt tésztát.¹

Ez az egyetlen példa is megmutatja, hogy egy ilyen párhuzamos szóátvétel mennyi kérdést vet föl, pedig ebben az esetben mindenki előtt világos a két szóalak közös származása. A következőkben számos olyan szópárt mutatok be, amelyekről manapság csak a szorgos nyelvtudományi kutatások derítették ki az azonos eredetet. A legtöbbnek nemcsak a hangalakja, hanem a jelentése is olyan távol áll ma már egymástól, hogy az első pillanatban valóban különösnek tűnik az összetartozásuk. A közvetlen átadó nyelv különbözősége jelentős változásokat okozhat a szónak mind hangállapotában, mind jelentésében. A két átvétel közt néha többszáz, esetleg ezernél is több esztendő telt el.

A következőkben szópárok szerint tárgyalom az idevágó anyagot. Nem veszem föl a jegyzékbe azokat az eseteket, mikor a jelentéskülönülés a magyar nyelv külön életében játszódott le. Itt elsősorban a személynevekből lett közszavakra gondolok, mint az *Agoston* > *aggastyán*, *Káin* > *kaján*, *Antal* > *andalog*, *pete* (a *Péter* kicsinyítő formája), a *fruska* (a *Fruzsina* < latin-görög *Euphrosyna* női név kicsinyítő alakja), vagy a legújabb kor pesti nyelvhasználatában a *palá* belepistul, stb. Ezek ugyanis nem tekinthetők párhuzamos átvételeknek, hiszen az alaki és a jelentésbeli változás a magyar nyelvben ment végbe, akkor is, ha ezekhez hasonló fejlődést más nyelvekben is találunk.

Társ \sim **tovaris**. A magyar *társ* szó szláv jövevény. Hogy milyen régi, azt nehéz volna eldönteni, de annyi kétségtelen, hogy már első kódexünkben is

¹ Forrásaimat általában nem jelölöm meg, nagyrészt meg lehet találni őket Bárczi Géza: Szófejtő szótárának vagy az Etymológiai szótárnak megfelelő címszáva alatt. Maga a cikk alig nyújt új anyagot, mert megállapításainak nagy része a nyelvudomány művelőinek körében eléggé ismert. Feladata csak az, hogy a tudományos folyóiratok cikkeiben és a szótárakban szerkeszté megjelent eredményeket csoportosítsa és rendszerezze.

szerepel, így a 15. sz. első feléből való Jókai-kódexben. Első tekintetre talán kissé különös, hogy miképpen válhatott a valamelyik szlávnyelvi *tovaris*-ből a magyarban *árs*. Sokkal könnyebben elhithetjük a származtatást, ha körülnézünk a régebbi és a tájnyelvi alakváltozatok között. Kétségtelen, hogy első fölbukkanása már a mai alakját mutatja, de a 16. sz.-ban, sőt a legújabb időkig is éltek még a rövid, egyszótagos alak mellett a szláv eredetihez jobban hasonló változatok. Ha fellelőzzük a Nyelvtörténeti Szótár megfelelő címszavát, ott a 16. sz. elejéről való Virginia kódexből például ilyen idézetet találhatunk: „Zent Ferencz es mind w *tarisi* a cellabol ky hertelenkedének.” (Szent Ferenc és mind ő társai a cellából kihirte'enedének.) Vagy Meliusnál ugyancsak a 16. századból: „Az vr a Christus örökös *tarásáua* tezen.” (Az úr a Krisztus örökös társává teszen.) A *taris* és *tarás* alakok még közelebb állnak a szláv eredetihez. Még meglepőbb eredményeket kapunk a Magyar Tájsszótárból, ahonnan megtudhatjuk, hogy a kérdéses szó Brassó megyében (Hétfalu) *továrosnak*, *tárorosnak* hangzik vagy hangzott a múlt században, Háromszék megyéből pedig egy *tóá.us* adatot találhatunk. Ezek az alakok kétségtelenné teszik a szláv eredetet.

A szó családja képzés és összetétel útján rendkívül szélesre bővült. Maga a *árs* szó a 16. sz.-ban már közmondásokban is szerepel, mint: Az kevelség minden bwnnek *tarsa* (Virg.) (A kevelység minden bűnnek társa.) A nehézség néha nem inkább a korosságnak, mint a természetnek *társa*, stb. Összetételei és továbbképzett alakjai közül a NySz.-ban a következőket találhatjuk meg többek között a 16. sz.-tól kezdve: *asszony-árs*, *deák-társ*, *fogoly-társ*, *háztárs*, *polgár-társ*, *hitves-társ*, *utl-társ*, a 17. sz.-tól *ivó-társ*, a 18. sz.-tól *baj-társ*, a 19. századtól *élet-társ*, *édek-társ*, stb.

Különös figyelmet érdemel *elvtárs* szavunk, amelyről az volt a hiedelem, hogy csak a 19. század végén keletkezett, Waldapfel József és Zsoldos Jenő azonban éppen e folyóirat hasábjain között 1848-ból való adatokat (Nyr 72: 31, 73: 102).

E szó családja azért is terebélyesedett ki annyira és a jövőben még nagyobb gazdagodására is számíthatunk, mert magyar megfelelője a *szocializmus* alapszavának, a *socius*-nak, *socialis*-nak és *societas*-nak.

A *társág*, *társaság* szó elég korán felbukkan, sőt a *köz társaság* is már 1603-ban, de akkor még nem a 'Respublica', hanem csak a mai 'társaság, társadalom' értelemben. *Társadalom* szavunk Berezafalvi alkotása 1786-ból. Ő azonban akkor még 'collegium' értelemben használja. A szó később elveszi a 'casino', majd a 'céh, társulat' értelmet, míg végül a múlt század harmincas éveiben Helmezy a mai értelemben kezdi használni.

Érdekes jelentésváltozáson ment át *társalkodik* (*társalkodó*) igénk. Ez a szó már ugyancsak a 15. sz.-tól kezdve szerepel, de mindig a mai 'társul' értelemben. Így pl. Bornemissznál: *Társalkodni* fognae az ördögöckel. Heltainál: Az ravasz ventezések vele *társalkodván* igen gyakorta meg ezaltáe ötet. Vagy a Debreceni-kódexből: Valaki az kevelhöz *társalkodíc* ő es kevelségbe ötzik. Pázmányál: Néha latrokkal *ársalkodónak*, dobzódónak, boriszáknak nevezték. Ilyen értelemben használja Gyöngyösi is, mikor a Márssal *társalkodó* (tehát társuló) Murányi Vénus-ról ír, mint ahogy Martinkó András a közelmúltban egy cikkében kimutatta, ahol részletesen foglalkozik a *társalkodik* és *társalog* ige történetével és jelentésfejlődésével (MNY 45: 57).

Társalog igénk alig több száz évesnél, nyelvújítási alkotás. Kihalt azonban az ugyancsak nyelvújítási 'casino' értelemben használt *társalda* szó.

A több mint félezer éves és rendkívül gazdagon kiterbélyesedett *társ* szavunk mellett néhány esztendővel ezelőtt feltűnt, és a felszabadulás óta legalábbis a passzív szókincsben közismert szó lett a *tovaris*, Erdődi Nyr 73: 95 több alföldi helyről is közli és *tavaris* alakban is. Jelentését nem adja meg, de saját tapasztalatom szerint mai értelme: 'szovjet-ember,

orosz elvtárs'. Ez a szó kétségtelenül az orosz nyelvből való átvétel a Nagy Októberi Forradalom után.

Igy tehát *elvtárs* szavunk második tagja és a *továris* azonos szó.

Tárgy ∼ **tárcsa**. *Tárgy* szavunk is a 15. sz.-ban, de ennek legvégén mutatkozik először a maitól eléggé távolálló értelemben. Maga a *tárgy* valószínűleg az ófrancia *targe* átvétele, amint erre Melich (MNY 10 : 403) és Bárczi (FrJsz. és SzófSz.) rámutatott.² A francia *targe* a régi germán *targa* 'paizs' szóból származik. A szó a franciából terjedt tovább az európai nyelvekbe, a középkori latinba is.

Maga a *tárgy* szó katonai műszóként került nyelvünkbe és a 15. sz. óta több érdekes jelentésváltozáson ment keresztül. Első jelentése a francia eredetinek megfelelően 'paizs', illetve az ebből fejlődött 'ostromfedél, ostromtető'. Ebben az értelemben fordul elő a 15–17. sz.-ban, így például Tinódinál: Terekök fenn az dombon már valának, Deszkából *tárgyokat* ők csinálának, Várbeliek kit hamar elrontának. — Gyorsan toromra *tárgyot* vonyának, Kit nyers bőrökkel béburítának.

Második jelentése a 17–18. sz.-ban szerepel: 'céltábla'. Ez a jelentése a 'kerek paizs'-ból könnyen fejlődhetett. Ebben az értelemben használja például Pázmány: *Tárggyul* és lövő tze'lyul tette, melyre nyilait lövöldözte. (Tárggyul és lövő célul tette, melyre nyilait lövöldözte.) Vagy Oreczy: Így éred czélednak *tárggyát*. A már itt is jól látható átvitt értelmekből fejlődött ki a szónak 'cél, szándék', majd a 18. sz.-tól kezdve (először Bessenyeinél: minden érzésünknek *tárgya leti*) a mai 'objectum; Gegenstand' értelme is megjelenik és a 19. sz. elejére valamennyi régi jelentését kiszorítja. Mintegy száz esztendeje kezdik használni nyelvtani műszóként is. Így tágult, szélesedett ennek a kezdetben szűk, egészen speciális értelmű katonai műszónak a jelentése a legáltalánosabb, legtágabb értelmű szavaink egyikévé.

A belőle képzett szavak közül a *tárgyalnak* is természetesen régebben, körülbelül 1840-ig még 'céloz' volt az értelme, hiszen még Dugonicsnál is ilyen közmondást találunk: Ha madárta *tárgyalsz*, ne pöngesd íjadat, Szótári jelentése is 1838-ban még 'zielen' (Tzs.), 1842-ben azonban már a mai 'pertractare'.

Tárcsa szavunk ugyancsak a francia *targe* szónak a német *Tartsche* alakon keresztül való, jóval későbbi átvétele. A *tartsche* szó jelentése 'kis, bőrrel bevont paizs'. A magyarban a szónak első, 1688-ból való előfordulása-kor is már céltábla a jelentése: két *tárcsa* lövő puska. Győrmegeből (MTsz) ugyanilyen jelentéssel jegyezték fel. Pázmándi Horváth Endrénél 'kisebbszerű paizs' az értelme. Mai 'korong' jelentése könnyen érthető a tárgyak hasonlósága alapján.

Leginkább a vasútindításnál használatos kerek, nyeles táblát, szerkezeten, gépeken kerek, lapos, forgatható alkatrészt nevezünk ma *tárcsá*-nak. A *tárcsáz* ige meg szinte két egymástól eléggé eltérő értelemre korlátozódott. 1. városban: 'automata telefonszámot hív'; 2. falun: 'tárcsás boronával rögtön tör'.

Vásár ∼ **bazár**. *Vásár* szavunk ősi iráni átvétel. Perzsa szó, valamelyik iráni nép közvetítésével került át hozzánk még az 5–6. sz. körül, mikor a magyarság őse pásztorkodónépként élt a Volga és a Don alsó folyásánál. A pásztornépek általában kétirányú kereskedelmet is folytattak, egyrészt a vadász-halász erdőlakókkal prémeket cseréltek be, másrészt a fejlettebb anyagi műveltségben levő iráni népektől fémárukat, szőnyegeket, dísztárgyakat, ékszereket cseréltek a maguk termelési feleslegére. Ennek az emléke a *vásár* szavunk, amely megtalálható még *vasárnap* szavunkban is, valamint számos *Vásárhely* községnevünkben. Egyik legelső nyelvemlékünkben, a

² Beke és Balassa Szarvas Gábor nyomán (Nyr. 15 : 198, 62 : 64, 127 és 63 : 64) a középkori latin *targia*, *targea* szóból származtatja a magyar *tárgy*-at.

Tihanyi apátság alapítólevelében (1055) is előfordul már ugyancsak helynévi összetételben: morlis *uasara* kuta rea (Martosvására kútjára).

Ugyanez a szó a 19. sz. 2. felében átkerült másodszer is hozzánk a németből *bazár* alakban. A nyugati nyelvekben a 17. sz. óta tűnik fel először *bazar*, (ném. *Basar*) alakban (< török-perzsa *bazar*, *pazar*). A 19. sz.-ban az úgynevezett 'jótékonyági bazár' tette népszerűvé a szót. A hozzánk német úton átkerült *bazár* kezdetben 'zu Ausstellungszwecken zeitweilig errichtete Kaufhalle; Warenhalle' jelentésben volt meg nálunk is. Ma azonban további jelentésfejlődéssel 'kisebb áruház, játékkereskedés'.

Harang ~ **kazán**. Mindkét szavunk török eredetű, de a *harang* még honfoglalás előtti jövevény; a bolgár-török, tehát egyik nyugati török nyelvből való. Jelentése 'üst' volt. Alapszava a **zor-*, a keleti török nyelvekben *kaz-* 'kiás, kiváj' igének igeneve. értelme tehát 'kivájt'. Mivel az üres fémüst hangja messzehalló, az alaki hasonlóság is elég nagy, a honfoglalás és keresztény hitre térés után kifejlődhetett a *harang* szó mai jelentése. *Kazán* szavunk a 17. sz.-ban bukkan fel először. Oszmán-török 'üst' jelentésű szó és hozzánk valószínűleg számos más oszmán-török szóval együtt délszláv közvetítéssel került.

Császár ~ **cár**. *Császár* szavunk valószínűleg valamely szláv nyelvből való, a szláv nyelvekben meg részint gót, részint balkáni latin eredetű és végső elemzésben Julius *Caesar* nevéből származik. Azonos eredetű természetesen a német *Kaiser* szóval is. *Császárnak* a 13. sz. óta nevezték a római, bizánci, osztrák és német, később a kínai és japán uralkodót. A 15. sz.-ban és a hódoltság idején a török szultánt is *császárnak* nevezték. Így a Sándor-kódexben: „Harom köröztyen leanth ragattak volth el az törökök es vitték volt a čazárnak eleyben.“ Zrínyi is török *császárról* szól, Szilágyi és Hajmási történetében is a *császár* szép leánya szerepel.

Cár szavunk sokkal újabb keletű. Először a 18. sz. elején bukkan fel Rákóczi Ferenc levelezésében, majd Mikesnél találjuk meg. Azóta is állandóan csak az orosz uralkodót nevezték így. A szó hozzánk német vagy francia közvetítéssel került át az orosz *царь* szóból. Az orosz szó a *césár* rövidülése, amely a góton át ugyancsak a *Caesar* személynévből származik. A *cár* címet IV. (Rettegett) Iván vette fel 1547-ben és Nagy Péterig ez volt az orosz uralkodó hivatalos címe, míg Nagy Péter az *император*-ral fel nem cserélte, de az orosz nép továbbra is a *царь* elnevezést használta. 1909-ben a bolgár király is felvette a *cár* címet és ettől kezdve volt használatos a bolgár *cár* elnevezés nálunk is.

A fogalom hordozója maga természetesen a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal, illetőleg a Bolgár Népköztársaság megalakulásával megszűnt és így ez a szó is a történelemé lett.

SZÉKELY NYELVJÁRÁS REGÉNYBEN

Írta: Prohászka János

Szabó Dezső 1903-ban egy rövidebb nyelvjárastanulmányt tett közzé a *Nyelvőrben* (32:270, 324). A dolgozat külön is megjelent (NyF 9:19–32). Ez a nyelvjárastanulmány rövidsége és ebből eredő hézagossága mellett is igen értékes, mert voltaképpen először ismertette meg az egyik székely nyelvjárást kissé közelebből. Ez a nyelvjárás a csíkszentdomokosi, egyik középsíki község nyelve. A Magyar Tájszótár (1893–1901) a székely nyelvjárásoknak — így a csíki nyelvjárásnak is — az addigi gyűjtésekből ismert szövegeit és tájszavait dolgozta fel és így azt a szókincset tette hozzáférhetővé, amelyet Kriza Vadrózsái (1863) és a többi *Nyelvőr-* és *Ethnografia*-beli gyűjtések magukban foglaltak.

Steuer János Csíkmegyében két nyelvjárást különböztet meg: a *csíkit* (a megye déli fele) és a *gyergyóit* (a megye északi fele). Felosztását nyelvjárási térképpel is szemlélteti (Nyr 22:256).

Szabó Dezső dolgozata az első, mely a székely nyelvjárásból egy terület nyelvét tanulmányozva részletesebb, jellemzőbb képet ad a Steuer János felosztásában csíki nyelvjárásnak nevezett vidék nyelvéről, a Csík-megye déli felén fekvő Csíkszentdomokos község lakóinak tájszólásáról.

A megye északi felének, a gyergyói nyelvjárásnak is nagyon értékes munkása akadt 1900-ban Gencsy István személyében. Alapos tanulmányában (Nyr 34. köt. és NyF. 20:31–62) bőséges anyagot és világos ismertetést ad a gyergyói nyelvjárásokról, gazdag tájszógyűjteményét, melyet a Magyar Tájszótár pótkötetében való fölhasználására beszolgáltattott, ebben a tanulmányban halála miatt már nem dolgozhatta föl (I. Nyr 34:80).

Igen tanulságos és sok eredménnyel kecsegtető a két nyelvjárás tekintetében Szabó Dezső és Gencsy István dolgozatainak összehasonlítása. Erre alkalomadtán még visszatérek, most azonban a csíkszentdomokosi nyelvjárásra vonatkozó újabb adatokkal kívánok foglalkozni.

A csíkszentdomokosi nyelvjárásról meglehetősen tájékoztatót adott Szabó Dezső említett munkája, de most nagyszerű kiegészítéshez jutott egy regény megjelenésével.¹ Ez a terjedelmes, szép kiállítású regény az Olt és a Maros forrásához vezet bennünket, Csík-megye leghegyesebb vidékére, „Erdély egyik legszegényebb és legnépesebb székely falujába, a nyolcezer lelket számláló Csíkszentdomokosba.” (Szabó Dezső dolgozatának keletkezése idején a falunak csak 4600 lakosa volt.) Csíkszentdomokosnak és a szomszédos felesíki és alesíki falvaknak szegény székely lakói szerepelnek a regényben, akiket a bennszülött író valósággal meglevenít előttünk. Előttünk folyik le életük, látjuk viseletüket, egyes ruhadarabjaikat, szokásaikat; szemünk előtt végzik küzdelmes, fáradságos munkájukat a „nehéz kenyérért” és „micsnap”-jaikon kívül megfigyelhetjük életük folyását, vidám szórakozásukat az ünnepek és a „sokadalom” idején, könnyen bicskára menő verekedésüket, *kujakozásukat* és a sokszor végzetessé váló komoly bicskázásukat is.

A legfontosabb azonban ránk nézve, hogy Kurkó Gyárfás regénye szereplőit, a férfiakat, nőket, öregeket, fiatalokat; gyermekeket egyaránt megszólaltatja, beszélgeti, mégpedig a maguk nyelvén, az íróval azonos nyelven, a csíkszentdomokosi nyelvjáráson. A regény népnyelvi anyagának gazdagsága miatt valósággal olyan szövegközlésnek tekinthetjük, amely hang-, szó-, jelentés- és mondatnyi tekintetben egyaránt értékesen felhasználható nyelvjárási gyűjtésre és tanulmányozásra. Nem szorul bővebb magyarázatra, mit jelent ez számunkra.

A regény azonkívül bővelkedik néprajzi szempontból is értékes leírásokban, adatokban is, ezért a regényt a néprajz tanulmányozói és művelői is haszonnal forgathatják. Így pl. részletes leírást találunk a székely különlegességről, a „*katákáról*”. Két lapon foglalkozik a regény a *ganyézó*-, *szénakaszáló*-, *fonó*-, *fahordó*-, *házépítő*- és a *báránykalákával* (32–33). Olvashatunk a *bubalátásról* és az azt követő *radináról* (119–120), a *hálogatőről* (56), a „*szépasszonyok*”-nevű boszorkányok lidérces szellemjárásáról (142) és még sok másról.

Az alábbiakban teljességre törekvés és a regény minden adatának kiaknázása nélkül összeállítunk egy csomó jellemző nyelvjárási adatot, lehetőleg olyanokat, amelyek az eddigi tanulmányokat, különösen Szabó Dezsőét, kiegészítik, az eddigi megállapításokat megerősítik, a gyűjtött adatokat bővítik és a MTSz részére újabb anyagot szolgáltatnak.

I. Igen sok, hangtani szempontból figyelemreméltó adattal szolgál a regény. Ezeket is jól felhasználhatni, jóllehet az egyes hangok fonetikus kiejtését a szövegből hangjelölés hiányában nem állapíthatjuk meg. Azonban a fentebb említett tanulmányok nyújtotta hangtani tájékoztatásból megtudhatjuk, hogy ennek az é-ző nyelvjárásnak hány és milyen magán-

¹ Kurkó Gyárfás: *Nehéz kenyér*. Állami könyvkiadó, Bukarest, 1949.

hangzója van s ezeknek a köznyelvtől milyen eltérő használata mutatható ki. A hangzók időmértékét már a regényszövegből is láthatjuk, úgyszintén a mássalhangzóváltozásokat is megállapíthatjuk.

Az egyes magánhangzóknak a köznyelvtől eltérő használatára idézünk a regényből egy csomó adatot az alábbiakban:

a van e nyelvjárásban egyéb köznyelvi magánhangzók helyett az ilyenekben: *fazak* (fazék 59), *kandér* (kondér 60, 318), *magyarófa* (245), *utaja* (utója: a ló utaján tompán csattan a karó 202, a legények utaja is összegyűlt 273), *reá-reja* (reá, 70, 176 és másutt is sokszor), *akarki* (akárki 177); — *á: támplom* (templom 173):

e, ě van az ilyenekben: *elig-elig* (alig 169), *deged* (227, 244), *hörpent* (hörpint 175), *fabellér* (faböllér 106), *dergés* (dörgés 190, 310), *ecsém, ecsém* (öcsém, öcsém 338, 247), *eszrevesz* (észrevesz 303), *essze, -essze* (össze 95; tartsunk essze 267, majd munkás emberekvel kerül essze 338, Hejzánk közel ne jöjjön, met esszevágom 117, minnyá esszevágom mind a kettőt 179, csiba ne, fújjon fel gazdád, met esszeváglaak vele együtt 222, esszeáll, -szólalkozik, -húzódik 99); *tömléc* (tömlő 225), *fereszt* (fürösz 269), *féreje* (férője: két vékaféreje föld 170); *es* (is; igen sokszor), *nez* (néz: nezzen a családja után 221, de csak nezett, nezett 304), *egyeb* (egyéb 74, 134, 188, 256 stb.), *eppen* (éppen 292), *tehen* (tehén: egy veder vizet vigyen a tehennek 94), *szeke* (305), *kenyer* (akkor igaziból kapsz kenyeret 13, a *ehén, kenyér, egyéb, nehéz, kerék*, stb. kéttagú szók, amelyekben az *é-t* a ragozott alakban *e* váltja fel a köznyelvből [hangrövidítők], az alanyesetben is *e* hangúak, (vö. Szabó Dezső, NyF 9: 20), *ébreszt* (ébreszt 155), *néned* (nénéd: még Mari néned es téstát hozott 377), *esmént* (ismét 14, 95, 298), *teétek* (tiétek 129);

é: bé, belé (be-: sze bé es léptem volna 316, a sár bélepte 206, ne avatkozzatok *belé* 324), *el-* (elő-: András eléállott a fogattal 18), *téj* (tej: juh-téjes puliszka 128), *kéno* (kinoz 334), *késefa* (kisafa 279), *kéváncsi* (255);

i: ingem (engem: ingem csak az érdekel, mi lesz a részemvel? 323, ingemet hibáztat a hitván 324), *fészi* (fésze, fejsze 95), *csics* (csecs, csöcs 185), *csics-korsó* 141, *kenyércsics* 176, *csicsérsz* 44), *sillyed* (sülyyed: úgy szégyellem magamat, hogy sillyedsz el 95), *magik* (maguk 305, 80), *csipor* (csupor: ezzel osztán el is dőlött a csiprom 242);

o, ó: mozsika, mozsikál (muzsika: mozsikás cigány 140, még Vak Gyurkát is idehozassuk, hogy megmozsikáljon 162), *sorok, sorokolat* (sarok, sarkolat: sarkolat kenyér 149), *mór, mér(a)* (mar, marj: két kézzel támaszkodtam a Betyár [lő] mórjába, hogy elé ne csússzam a nyakán 337), *osztán* (aztán 242; és sokszor); *magok* (maguk 254, vö. *magik*); — mindig *o* van a köznyelvi *a* helyén a mélyhangú névszók többesszámú és személyragos tárgyesetében: *csontjait* 271, *nyakadat* 113, 209, *nyakukat* 54, *magamot* 281, *édesanyádékat* 165, *ágakat* 335, *lovákat* 65; — ugyanúgy *a* van a mélyhangú szók ragjai és képzői előtt (az *a* tőhangzósok kivételével): *másodikat*, *harmadikat* 64, *hatodikot* 294, *magoson* 330, *hosszason* 338, *ruháson* 338 (de: halat, halak!);

ő, ő: nyökken (nyekken: olyant rúgott... Péter oldalába, hogy az megnyökkent beé 179), *tő* (tű 136), *vetöllő* (vetélő: a nyelve úgy járt ki a szájából, mint a vetöllő 235); — a személyragos és a többesszámú szók tárgyesetében *ő* és *ű* után mindig *ő* van a köznyelvi *e* helyén: *őköt* 38, 54, 214, 280, stb., *fejünköt* 64, *részüköt* 233, *belüköt* 140, *üstököt* (üstöket 318); ragok, képzők előtt is így: *ötöm* (öten 327);

u: buglya 301, *hunyalj* (hónalj: egy *hunyalj* szénát vetek nekik 132), *nyuszolya* (nyoszolya 111, 112: szénás-nyoszolya az „erdőlő szán“-on: hátulso részéhez oda volt erősítve a negyméternyi nyuszolya, újonnan faragott, égnei álló szegekkel, amelyekre a szénát raktuk, hogy le ne csússzék róla), *suhut* (sehol 330);

ü, ű: *füveny* (föveny 161), *fütyü* bicska (füttyő 194), *meddű* (meddő 180; fejő- és meddúpásztorok 278), *ismerős* (ismerős 336), *künn*, *künnrebb* 219, 247); *lütő* (lejtő 83, 246), *nü, mük* (mi, mink 52, 53, 94), *lű, tük* (ti, tik no 336).

A magánhangzók körében idézünk még néhány adatot, ahol a köznyelvtől eltérő hangbővülést találunk: *pelébános* 322, *korcsoma* 156, *szivarat* 229, *bőrszivarat* 49, *bajuszat* 263, *tapadott* 248, *dőlött* 242.

A *hangelpokás* is igen gyakori: *sze* (hiszen 286, 174, 158, stb., vö. *ejsze* 27, 94, *ejisze* 133, 96), (ijed: jeditetekben a szentlélek kiszökik belőletek 263), *gyonisten* (adjon isten 217), *desapa* (édesapa 227), *micsa* (micsoda 135), *hozzuk* (hozzájuk 75).

A mássalhangzóknak a köznyelvtől eltérő használatára csak a legjellemzőbb példákra szorítkozunk. Felsorolunk adatokat a bővülésre, kihagyásra, mássalhangzók egymás helyett való használatára, hangátvetésre: *csitkó* (csikó 41, 292); *met* (mert 95, 207, és még sok helyütt), *kételesség* (kénytelenség 237, erősen el van *kételedenve* 233), *aludhattok* (aludhatok 185), *gyút* (gyujt 324), *istáll* (instál, kér 268, ne *istáltasd* magadot 176), *miesnap* (mívesnap 215, többen miesnap i ruhában jöttek vissza 280), *szerusz* (szerbusz, szervusz 248, 264, 146, *leszerusoltam* vele 264), *inná* legyen elég (immár 99); *hanyít*, *hanyigál*, *hanyítás* (hajít 195, 310, 316), *féjtik* (féltik 188), *széjes*, *széjjes* (széles 337, 247; csak egy félhanyításnyira van az erdő széjibe 318), *türkőztet* (türtőztet 303, 304), *gagya* (gatyá 103); *hi ván* (324, 251), *legén* (267); *kalán* (a bátyja szüresölgette a *fakalán* szélét 140), *facsarog* (csavarog: hol az antikrisztusodba facsarogtál 124, valami erdőpásztorok nem facsarognak-e erre felé 206), *puccant* (cuppant?: egyet puccantott a szájával a lovakra 156), *terü* (teher: megnézi, mekkora terü van a szekéren 293, egy terü fa 117).

Alak- és szótani szempontból is kitérek néhány olyan nyelvjárási sajátosságra, mely a regény olvasása közben lépten-nyomon szemünkbe ötlük. Ilyenek: az *-ért* rag *-étt* alakja: *métt*, *azétt*, *améit* 306; a *-val*, *-vel* rag hasonulatlan alakja a *-v* megtartásával: *egyvel* 160, *ezekvel* 94, *párnahéjval* 336, *Jánosval* 323, *táplomval* 269, *részemvel* 322, *kandéval* 319, *kézvel* 311, *szekérel* 305, *táncval* 280, *zsákkal* 303, stb. — Érdekes a *-cska*, *-cske* kicsinyítő képző használata középfok után (vö. NyF 9:26): *alábbacska* a gödörben visszahőkölök, s vedd ki a talabort az ásott út tetejéig (248, = majd jóval alább, lejjebb); adogass es neki egy cseppel *többecske* zabot (293, = jóval többet); ezt annak a gyermekemnek hagyatékolom, amelyik *jobbacska* lesz a többinél (302).

Legérdekesebbek a köznyelvben ismeretlen különféle határozószók, melyek bőséges számban kerülnek elő a regényben: *rea*, *reja* (109, 335: *rejad* gyútom a házad! 324), *ahajt* 53, *aharré* 146, 193, *ehejt* 53, 38, 234, *eherré* 234, 207, 129, stb.; *ehelyré* 62, *herré* (188: ide jó herré jöttünk), *cherről* 125, *hezzu* (hozza: *hezzavetőleg* 203, *hezzánk* közel ne jöjjön 117), *fennebb*, *legfennebb* feljebb, legfeljebb 21, 63, 256), *innet*, *honnai* (innen, honnan 275, 269), *hazól* (231: ökeme elment hazól 231), *rögvest* 40, *mindéig* 97, 205, *majdég*, *majtég* (161, 168, 303), *éppeg* (éppen 40), *osztány*, *osztán* 139, 170, *eröst* (erősen 267: eröst ne hencegj, mert még te is megkaphatod), *ugyanvalóst* (amúgy inkább, még inkább: „De hátha a fülit is megessi a farkas? De a medve osztán ugyanvalóst. Az még el is ássa a maradékot“ 160), *esmént* (ismét 14, 45, 298), *mincsább* (mintsem: inkább a harmatot vagy akár a felhőszakadást vállaljuk, mincsább a kijed kotlóborító kalibanévű izejibe lehelyük ki a szentleket 168; ebből: mintsem X inkább), *tám* (talán 16, 203, 304), *egy koppra* (azonnal, gyorsan, hirtelen 156, 249, 277: én sem voltam rest, megszőktem magamot, s ahajt egy hoppra a szekér tetején állottam 177, egy hoppra mind a két puská eldördült 175), *esztendijenkorra* 315, *biza*, *abbiza* 204, 38, 44, 174.

Meg kell említenünk még a nyelvjárás különös indulatszói közül is néhányat: *legén* te, jól kicsipted magadot, *hé!* 267, gyertek *hé te* gyermekek 288, ébredj *hee* 207, mija *hee* 129, *ej, te ha*, én ehejt segíték ezeknek a gyer-

mekeknek 40, *hi* azt az árgyélusát, jól látok-e *te ha?* 117, hol vagytok *teha* 319, jól locsoljátok meg, *teha* 318, *te haa*, apád honn van-é? 98, *ne te ne*, az ántiistenit 177, nesze neked, gondoltam, s *usgyé* bé a házba 234, *ciba nye* 72, 196.

Az igeragozásban a köznyelvi használattól sok eltérő alakot találunk. Feltűnő a nyelvjárás gazdagsága az igeidőkben (Szabó Dezső 11 jelentő módú időt sorol fel, id. m. 25); a tárgyias ragozás teljes egészében megvan s talán legjellemzőbb a történeti mult sűrű használata. A felszólító mód *í-je* sziszegő hangok után megmarad és helyet cserél vele (*hújza, néjzed*); gyakran járul hozzá a *-sza, -sze* nyomósító szócska (*hújzadsza, néjzedsze*). A jelentő módban a jelenidő tárgyias ragozása helyett gyakran használják a felszólító mód ugyanezen alakját (*lássuk: látjuk, rontsa: rontja*). Ugyanezek használatosak a *futtam, köttem*-féle alakok; pl. a gyomrát nem *rontsa* el attól, amit tőle kap 287, azt es mondá, *elpusztítsa* magát 286, *elpusztíthassa*, avval nem segít a dolgon uo.; még az istenüköt is *elhajtsuk* 281, három esztendeig *nyomhassa* az ágyat 234, mit *izgassa* magát? 221, egy ilyen fának az aljába tesszük a tüzet, s *nekiállítsuk* 190, az urak így szokták, a néppel *imádtassák* magukat 173, akkor mű es *megmutassuk*, hogy tudunk 104, *gondolhassák* 95, visszafizessük 70, most *megmutassa* nekik 62, no lássa-é, csak most *lássa meg* az ember 54, ez csak *mutogassa* a száját 53, tovább *roncsák* az életet 338, még ma *megkössük* a seprüket 135, a fejős tehenet nem *engedhessük* 164, este *pálínkáztassák* az embereket 326; — *akajszsa fel* 132, hát immá *felakajszam-é* magamot? 324, ne *ava(kozzatok)* belé 324, hamarább *bucsújzunk* el 337, *támojszatok* 321, még csak annyi hasznot se *hojzon* az emberi társadalomnak? 321, hogy es *kezzem?* 303, 319, ne *feledkezzél* meg rólunk 335, a bőriből kellett volna *kiduvajszuk* 259, had del, majd *kiduvajszák* [a bőriből] 276, reja *szegezzük* 322; — a legfontosabbat *kihagyók* a kontraktusból 162, ehejt egy falás étel nélkül *végighalgtatók* 288, éppen azt *számítók* mi is 164, ahajt napestig *tevők* meg az utat Terkő telejéig 83, úgy *vevém észre* 37, eleget *marasztalám* 62, merre *járatók?* 154, hát miért nem *kérteék* meg szépen 154, nézd meg te, mit *kapék* neked 155, már *elmene* hazulról 165, a disznók *tevének* kárt a kaszálon 173, nem *láték* egyet sem 206, egy cseppet *megkésénk* 315, egy cseppet sem *aluvánk* 225, én es utánuk *jövék* ki, s *ideragadék* 288, hogy *merélek* elindulni kötetlen kerekvel? 251, egy kicsit rövidre *sikerüle* 155; — *béköttem* Lukácsni 82, a fűrész *megütte* az ajakát 53, ökeme bizony szerette volna a jócskát, s nem igen *futta* 233, a bütüjire *ütte* [a bélyeget] az isten marhája 206; — akkor a magad gazdája *léssz* 185, máshol *lón* az eszem 196, s aztán, úgy-e *lett volt* két gyermekük 121, a tegnap kint *valánk* ehejt Pál-osztagába a kenderfődet megforgatni 52; — *álljsza* meg ecsém! *álljsza* meg hee 157, *álljsza* meg András, *teddsze* a másik mellé 229, na *beszélgessélsze* 51, *csapjálssa* még vagy kettőt belülről is 148, *dobsza* bé a füttőbe 144, *gyerteksze* ide, hee! 182, *hordsza* bé, hogy lássam 114, *hoccasza* ide erre 128, *hoccide* a tarisnyát 129, *hallgasdza* meg 155, *halljuksza*, mondták mind 160, *húzdza* fel 337, hadd *lássamsza* 103, 228, *lassítsdza* meg 262, ezt *mondsza* meg nekem 225, *nézzeneksze* ide ne 93, mennyünk, *nezzüksze* meg 182, *nézzéteksze* meg 267, *nyissasza* ki 186, *próbáljásza* meg 287, *próbáljunksza* meg többet enni 130, *rándítsunksza* vagy kettőt rajta 247, *szólítsdza* te is, hátha meghallja 181, *várjsza* meg hee, mű es meggyünk 124, *veddsze* le azt a kötést 291, na, *vegyüksze* fel 160, *vesdse* le azt az inget 291, *vesdse* ki azt a nyakadból 291; — *jőtök-é* szomszéd? 272, *jere*, *jere* 98, *jöszte* ide 116, *gyösze* ide 51, *gyösze* bé! 92.

A főnévi igenév tárgya rendszerint ragtalan: nem azért romlottam haza ilyen korán, hogy nektek *favágni* álljak 244, *erdővágni* voltak a gyimesi hegyekben 90, mi csak *csemete-kapálni*, *erdőtisztítani* és ültetni vagyunk jók? 328.

III. Mondattani szempontból említést érdemel egyes helyhatározók különleges használata, az *el kell menjek*-féle szerkezet, a *hogy* kötőszó gyakori elhagyása, az ígétlen mondatok kedvelése és főleg a szórendben az igekötők

hátravetése: Péterékni jártunk 315, [a lovat] béköttem Lukácsni 82, szökjél be Pistákéni 306, holnap este én megyek nálatok 139, többet nem es jövők nálatok 44, miért fél nálunk jöni, ha itthon vagyok 232, ma úgy jött be nálunk, mint egy motor 336; — Sándorra gondot kell viseljünk 41, korán kellett feküdjünk 34, azt kell mondjuk 49, el kellett adjuk a tehenet 54, csak azok kell jelentkezzenek, akik akarnak 46, ők kellett volna a felhalmozott árut szétosszák a népnek 54, nem kellett cserélgessem 60, nem kellett volna elengedje 62, nem kell vála az anyjukot megöljék 175, szegény emberek kellett gyilkolják egymást 75, együtt kellett igyunk a többiekkel 76, amit... be kellett szüntessenek 90, úgy kelle beviggyék Hirschhez 277, a kisebbik iskolába kéne menjenek 170, hamarabb át kéne öltözzenek 290, kalapáccsal kellett verjem 297, erősek muszáj legyenek 134, lesz mit fizessenek 160; — úgy elbeszélgeténk az időt, a nagyobbik dologról megfedekezének [úgy... hogy 54], ezt még sem lehet, egy idegen embernek szállást adjak egyetlen szobámban [nem lehet, hogy... 304], a hátam úgy fáj, lyukad meg [úgy fáj, hogy... 294], úgy fáj a hátgerince, szakadt ketté 299, úgy sír, szakad meg a szíve 53, olyan izgatott vagyok, alig vagyok el 303; — a hátam közepe úgy fáj a sok emelés-től, hogy lyukad ki 185, a lovak úgy húznak, hogy szakadnak meg belé 203. Ádám úgy nyomta a nyirentyűjét, hogy szakadt össze 282, úgy szégyelltem magamot, hogy silyvedek el 95, húzta a legényest [= tánc], hogy szakadtak meg a húrok 273, csak dolgozik az idegennek, hogy vakuk meg belé 287, topantott, hogy a padló lyukadt belé 274, ő is készült jönni, mert bolondult meg a kaszálásért 292, hazavittem, de csak úgy, hogy mindjárt térek es meg 298, hagyd künn mindenedet, hogy forrázzuk meg 219, a ganyé fetejéről nézték, hogy ünek-e agyon? 94, az András szivara már javában égett, de az enyém mindegyre aludt ki 49, sze bé es léptem volna, de a derekam szakad ketté 316.

IV. A regény a csíki nyelvjárás szókincse tekintetében gazdag gyűjtési lehetőséget szolgáltat. Sok meg van közülük a MTsz-ban is, de sok esetben ott más a jelentésük, amit az idézetek világossá tesznek.

acsarit: néha-néha elacsarította magát 194 [elkáromkodta]

apatárs: igaz-e apatárs? 160: (a férj apja, meg a feleség apja apatársak MTsz)

ámbolyog: az utcán ámbolyogtunk 329 (céltalanul bolyong)

áztatott: időnként az áztatottat megnyomogatta a cseberrúd végével, hogy lássuk, amikor tele lesz vízzel, mert ha kifolyik a meregetésnél, azonnal odafagy s az elindulás-nál alig tudjuk megmozdítani a két cseber áztatottal terhelt korcsilyát 40 (l. MTsz)

balog: az állás baloldaltól jobb volt s én balog forgattam a fejszét 147

barabolya: az útról szétszaladó disznók után való hajszában többször nekihajoltam, mert a máskor olyan ritkán talált barabolyák csábítottak 18 (vad turbolya, Chaerophyllum bulbosum MTsz)

béáll: mozgás legények, mert már béállt a tánc 271 (megkezdődött) [facio MTsz]

berget: a pislákoló üszköket összebb hánytuk s megbergettük 127 (vö. berget: coire

bicskafokot: [bicskájukat kihúzták,] bicskafokolni kezdték egymást 323 [közben aztán kinyitották bicskájukat és összementek bicskázni]

bombóc: minden gyermek egy félmaroknyi bombócot kapott 23, az édesanyja bombócért küldte 30 (bonbon X gombóc?)

botos pálcá: tarisnyája kötelét botos pálcájának nyakára tekerve a légelyt a vállára segített 129, botos pálcát dugva a vizes budunka fülébe, a hátunkra vettük 166

budunka: a budunka újra a hátunkra került, a magyarófabotos pálcá hajlott alatta s lépéseinkre a benne locsogó víz olyan ütemet vert, mint a Turcsi kehes gyomra 167

búsul: nem kell búsulni őket 237, a másik Albertet búsulta 285, most szegény édesanyja búsulhatja egyetlen gyermekét uo., a Szentdomokostól való megválását ne búsúlja 338, azt ne búsúlja 185

cándra: a gyártelepen két-nyolcéves gyermekek hordják a cándrát és mosztot 202

cirdikel: elkezdtünk cirdikelni ide, tova, hol lefeküdtünk, hol felálltunk s tovább futottunk 310

current: már egy terü készen van s a másik kettőt egy, hoppra összecurrentsuk 156

csapos: ezen a sarkon volt a mi csapos kertünk, benne a szokott kicsi házzal 58

csavarodik: a [kürt] szipkáját a számhoz tettem s nekifuvalkodtam, hogy harsogjon tőle Oltreze; már harmadszor is nekicsavarodtam — arcom olyan lett, mint a felfújott disznóhólyag s a szemem könnyezett belé — de csak olyan hangokat adott, mint a disznópásztor kürtje 155

csárma: belekurjantottunk mi is az éjszakába s a nagy csármára olyan harcikedvünk támadt, hogy a farkasokkal is megbirkóztunk volna 127

csicseri szurok: az erdő felé eregeltünk, hogy csicseri szurkot vágjunk; magunk is kezdtünk elszéledni, amint a fenyőket körüljárva, tövétől hegyéig kerestük a szurkot 181 (vö. *szurkászni*)

csiperkedik, csipeszkeedik: taszigálják egymást, melyik csiperkedjék a nyújtó végére 10; a rúd végére csipeszkeedtem 249, a tornác karjába csipeszkeedve nyújtottam a nyakamat 13, belecsipeszkeedett a harang köteleibe 306

csisszent: kontyára csapott s ezzel egyidőben a tűzbe csisszentett, majd ... ő is az eget kezdte vizsgálni 195 [koljak rajta 27]

csubukol: már bosszantani kezdett a sár és pocsolja, hogy keresztül kellett csubukogged: születek sokat csüggednek miattatok 84

deged: [a szekerések] a vizen hajlottak keresztül, hogy a kerekeik degedjenek 156,

degenyeg: a csatlóval szerre megemeltem a kereket s megkentem degenyeggel 243, még a nyálam is gyűlt, amikor rá gondoltam a szilvaízes búzakenyérre, márpedig a degenyeg mindig felidézte, hogy nyeltem belé uo.; végignézett András megbomlott harisnyáján, mely a szuroktól és degenyegtől egyszínűre vált a lájbijával 219

diszke: maradt két tehén, egy diszke s két tinó 69, a tehenet befogjuk a nagyobbik borjával, a diszkével 21, a rideg tehén és a diszke nem akarta megérteni sem a szép szót, sem az ostort 21

dusza: a szénás duszában mindig viszem magammal [a fegyvert] az erdőre 113, utána felkuporodtunk az alig három arasznyi magasságú szánra, a szénás duszára 114

duvad, duvaszt: az embernek szétduvad a feje ettől a lármától 307; azt hittem, még az eget is reám duvasztja 248, még hátravan a vizsga s ha megbukik, kiduvasztom

dürüszöl: András a ganyét dürüszölte 98 [a hőriből 163]

ég (ige): hogy a tűz égné meg 295

éllés: a tisztáson kitűnő éllés kínálkozott juhainknak 73, szélesebb tisztásra kerülünk, ahol jobb éllés volt, juhaink elszéledtek és megállapodott alapos legeléshez fogtak 181, ehejt azon tünődöm, hogy ettől az élléstől vékony lesz az áldás; elnezém ma, hogy ahajt elig-elig szökik a fű 169

elhányás: az egyik gazda kertjébe tereltük [a juhokat] s megkezdődött az elhányásuk 320 (= szétosztás; vö. amilyen nagy örömünk volt Szentgyörgy napkor a juhnyáj összeverésekor, éppen olyan örömmel vártuk a széjjelhányásukat 318)

elmenekít: én elmenekíttem a falu iratait 17

elrüg: a Roska [tehén] elrügött s immá a Barna egyedül, amit ad [tejet] 244.

eltoj: a tyúkok úgy eltojnak, nem kapjuk (= találjuk) sehol 29 [207]

eregel: mi eregeljünk gyalog 294, osztán a marha nem ló, lassan eregelnek (= megy)

eszterunga: a juhok fogyogattak az eszterungából 193, már az utolsó juh is kibújt az eszterungából 194 (*észtrēnga*: bekerített juh-fejő hely MTsz)

fagylal: neked az legyen a gondod, hogy legyen, amit egyék s ne fagylalják meg; ha lehet, inkább fát is viszünk neki 41

fabellér: az illető gyáros vagy fabellér megtalálta a módját, hogy az erdőfadás határozathozatalát biztosítsa 106

facsarog: hol facsarogtok te 319, immá te sokat ne facsarogj, mert ma a hátadot is meggrittyegtetik 190

farcsuk: Péter és Domokos felálltak s a farcsukukat megegyengették 140, két kezét a farcsukára téve derékát egyengette 228, a vénasszonyok úgy szétrebbentek, hogy eszükbe se jutott a farcsukukat facsargató reumájuk 272 (csípőcsont, csipő, far MTsz).

fekete fene: mi a fekete fenével kopácsolna, sze nincs fejszéje 181

félügyű: félügyű asszony, aki rendesen beszélt és hallott is, csak valami más ütdöjtése volt 13 (vö. a várúti *együgyűek* sem hiányoztak uo.)

fentő: kiütni egy-kettő ezt a beletört fentő végeket; a kerékagy jó, a falak közül kettőt s a fentőből négyet viaszateszték a többi helyett újat csináltak 227, fentőket faragni s kézvonolni uo., lépjél fel s hányjál le valami jó fentőnek s kerékfalnak való fát 226

féreje (= férőjű) azt a két vékaféreje földet így es, úgy es megmunkálják az asszonyok 170, ha meg talál halni, azt a pár vékaférejét es elszántsák a szomszédok 184

fonsika: a juhokat terelgetni kezdtük a szállás felé; Árpád közéjük állott s egy fonsikával mártogatta a juhok fejét 189 (rongy, rongydarab MTsz)

fut: ereggy, fud meg magad 125 (vö. alább: sökd meg magad)

fütyü-bicska 194 (fütyő, fütyü = fanyelű bicska MTsz) a fejszédet elviszem, hogy hamarabb járjak, mert a fütyübicskával későre rónám le 135

gezder: a gezder lángra kapott és a vastagabb ágak is füstölögni kezdtek 195, a gezdertől és ágaktól megtisztították a fekvőhelyüket 171 (gezderje, gezdernye: száraz ágtörmelék, rőzse MTsz)

görözdöl: a tengely vége jót görözdölt a kapusasból 261 (horzsol, súrol, karcol MTsz)

gusa: mind a kettőnek gusa nőtt a nyakára 10, a nyaka egy kicsit gusás 70

gyűjt: Tán csak nem ment el az eszed, hogy valami istenharagját szereztél magadnak s meggyűjtsd a bajunkat 113

hagyatékol: ezt annak a gyermekemnek hagyatékolom, amelyik jobbacská lesz a többinél 302

hé rukk: vigyázz, amikor hívom, hogy hé rukk, akkor szedjed az inadt 148

hejnyeget: mellünk dagadt a büszkeségtől, mikor a falu közt hejnyegettük végig a nyáját 320

hent: András a mi Jósánkával s még vagy két henttel egy hoppra tüzet raktak s körülállták 52, menj, te jómadár, mert várnak a hente, a csavargó pajtasaid 268

hidegeskedik: nem akarom, hogy még miattam is hidegeskedjék 232

hógatás: hógatásomra illedelmesen megálltak a lovak 66

hógomolya: már repült is a hógomolya feléje 112

homp: egy homp alá olyan szépen bétakarta, hogy no 298 (homp: csúcsosan fölhányt föld- vagy kavicschalom MTsz, vö. hant)

hopp: de értitek-é, egy hoppra mindenki ütött valakit 277, közel a falu s kicsi komám mást hoz egy hoppra 249

húshaggyat: az ezt követő húshaggyaton... akkora bokkrétát kapott a táncban, hogy alig volt párja 57

hutyoró: a levegetőt, mely a kaput pótolta, felraktuk, majd magyarófa hutyoróval jól megbiztosítottuk 59

hünnög: Béni az iskoláig egyet hünnögött 100

ilfogat: hozta a másfél deci pálinkát; holdfényénél énekszó mellett ilfogattuk meg 70

imola: az imolaszálat mozgatta szájában 296 (csomótlan szárú fű MTsz)

jár: beköszöntött a tél s vele együtt az emberek is gyakran kezdték járn egymás házáat 325 [szorgalmas]

jódogú: jaj, milyen jódogú gyermekei vannak, de milyen jódogúak 306 (= dolgos,

jóféle: vajjon miért ölték meg? — ejsze jóféle volt s megérdemelte 173

jószívv: nem jószívv ment 183 (= szívesen)

kakas: a megmaradt pénzből kakasra valót kaptunk, így megvehettük a friss gyümölcsöt, vackort, almát, kakast és pogácsát 265, a magunkfajta ifjúság a kakasos és vackoros szekereket környékezte [a vásárban] 270 (= pattogatott kukorica) [kakas]

kakóca: hallottam, hogy az egyik kakóca gyakorlatozik a kukorékolással 208 (= kis kalongya: estefelé rántsátok bé a rezalji kalongyákat is 301 (= gabonakereszt); azt hiszed, megijedek tőlük, amiért kisebb vagyok?, kalongyába vágom az egészet 213, pillanatok alatt *gyermek-kalongya* emelkedett az udvar közepén, — neki rohantunk a kalongyának és azzal az ijesztő kiáltással, hogy „itt a pap“, kezdtük szétszedni a *gyermek-gombolyagot* 213

kaluppol: már a gyár előtt kalupoltunk, mikor észrevettem 305 (= galoppol?)

kandarg: a nóta végét... kinyújtották, hogy kandargott belé 272, az udvart kellett megseperje olyan díszesen, hogy ne csak az öntözés, hanem a seprű nyoma is kandargós legyen 267

kaptat: a talabort sikerült a kerék alá kaptatnom 250

karinca: [a leányok] hamarjában új kendőt s karincát kapkodtak magukra 95, karincájának két sarka fel volt szúrva a csipőjére és rokolyája aljához törülte nedves kezét 231

kárré megy: áldott szerencse, hogy a rúd el nem törött s a tartólánc el nem szakadt, mert mindnyájan kárré mentünk volna szekereستől, marhástól 251 [fogva]

kartó: a harmadrendű serdülő leányok is kartón fogózkodva követték 272 (= karon-kecgetet: András a balkezeben tartott fa oldalát kecgetetni kezdte 228, a szántalpaláshoz szükséges anyagot kiválogatta a szerszámok közül, amiket még tavaly állogattunk a sarokba, hogy *megkecgetett* oldalukon jól kiszáradjanak 111, már az első forgácsnál elrontottad, amikor mélyebben faragta a *kecgetetésnél*... Így ni — kezdte a fát oldalba csapdosni a fejszével, majd faragni úgy, hogy *keccentésnél* kiugorjon a forgács 230 [felém kecskebukázott 294]

kecskebukázik: Árpád kukra szökött a fenekével felfelé s a kengyelébe kapaszkodva

kézbeli: komolyabb kézbeliről is gondoskodtunk; némelyeknek bicskájuk volt, de leggyakrabban a vasúti sinszegeket szedtük ki [a verekedéshez] 29, amikor [a farkas] nekiszökött, kézbeli hiányában a kezével védekezett 177

kengyel: harisnyáimat [=székely nadrág] felhúztam s a kengyeleimet tekertem fel 226 (daróc-csik, mellyel a nadrágot a lábszárhoz kötik MTsz)

kéz nyele: így nyugodtan végezhetette a karmantyúkötetést, hogy a legények *kezenyele* melegítőt kapjon 25

kiszi: a mi vacsoránk tejes kiszi volt. A kiszi árpalisztból készült puliszka 43

kitszi nye: a hátramaradó kicsi borjakat taszigálták: kitszi nye, varasgyék, vagy a hátamra vegyelek-é 172

klánéta: a házból András klánétája és Péter furulyája hallatszott 323 (= klarinét)

klupa: a munkások között a vállalat bizalmija klupával és hosszmerőjével a kezében számbaveszi a munkát 201

kóber: az esőtől kátránypapiros kóber védett, mely a szénahordó szekér hátulsó felére volt erősítve 21

kókonya: első ünnepen éppen a kókonyát várhattam meg, hogy Kósa nagyapámnak is vigyek belőle 123, kókonyát kellett hozzak, addig nem engedtek el, — tán nem a vecsernyén szentelték? 124 (húsvéti szentelt ételek)

koncol: nem akarom, hogy itt örökké koncoljanak, ott egyszer sem vernek meg 44

korcsia, korcsijázik: mikor a korcsiával az istálló elé érkeztem, Andrással betettük a csebreket 99 (kézi szánkó MTsz), Béni a korcsilya kötélét a nyakába akasztotta 40, a bocskoraim úgy elindultak, mintha korcsijáznának 129

kottyant: csá Bimbó, a súly egyen meg, varasgyékja, — *kottyantotta* orron az anyja mellé fogott ökörtinót, könnyebb ide, ne! 247

köppint: a markába köppintve rám szólt 245

kuk: feje pontos találattal az Árpád fenekébe ütközött, Árpád kukra szökött a fenekével felfelé 194

kukkadoz: vigyázz gyermek, nehogy kukkadozni kezdj s abajt befordulj a kerekek alá 293 [természetű volt 189]

külü: a vezérjuh külüje 181, a nagy suta juh, amely a külüt hordta, nyugtalan

laska: András a fületem csavargatni kezdte: ébredj, mert kiszakítom a laskáidat 226, nem megmondtam, hogy ne feleselj? a laskáidat leszakasztom, — ereszd el a fületem 238
lenaggyol: ő a megrágyázott arculatát lenaggyolta, majd zsebébe nyúlt, kivette fűtő-bicskáját 194 (= nagyjából letisztította)

lepcsegő: fogd bé a lepcsegődöt, mert ehejt olyant kapsz, hogy a vér ellep 111

lépték: ereszd léptékben, te gyermek 262 (= lépésben hajts), vő, *lépésben* eregeltünk, mert az út tele volt sokadalomba menőkkel 263

levegető: a levegetőt, mely a kaput pótolta, felraktuk, majd magyarófa hutyoróval jól megbiztosítottuk, nehogy a tehenek vakaródzása közben kiessék 59, mikor kibukkantunk a domb alól, már a kaput helyettesítő levegetőt szedte le 153

lobbant: ideje lenne valami délebédet lobbantani 189, van-e valami vacsora, öreg? — ehejt lobbantunk egy szent perc alatt 153

lútó: lejtő 83, 246

mámá: nagyanya 289, mámám egy percre megállított, hogy hozzon vaj két almát 336

másház: édesanyám a guzsaly után nyúlt, édesapám pedig bement a másházba 110

me: me, ide, me, — nógatta a teheneket 175

megébred: bekopogtatolt s megébredtem 164

megomlok: még fiatalok vagytok s egy a gyermek; az es már nagyocska; de né nálunk... — mondta édesanyám, — a nyolcadikkal es mindjárt megomlok 315, hozd ide azt a megomlott kereket 226

megöl: ezeket a szerencsétlen lovakat megöltük a tavaszi munkával, egy falás zab nélkül s most mennyek ilyen érdei útra fuvarozni 184 (= tönkretettük)

megszent: megszentette jelenlétemet 248, a malac ordított, ahogy a száján kifért; alig, hogy megszentettük, hát újabb ordítás csapta meg fűünket 174, még ma béfejezzük ezt a tíz seprűt, mert annyi biztosan lesz belőle, ahogy én megszentettem 138, ott még sokan vannak férfiak, tele van velük az iskola; s hát nem szentetted meg, hogy miért? 37 [alá 110]

meregő: te elviszed a kutyakölykeket és Bíró Jánosék meregőjénél béveded a jég

miesnap: akinek ideje lesz, miesnap is eljöhet 215 (= hétköznapi)

monyator: Árpád barátom lett az általam is irigyelt monyator, aki a kosárból hajtja előbb-előbb a nyáját, hogy egyenként menjenek ki a lyukon a fejőpásztor kezébe 159

moszt: a gyártelepen hét-nyolcéves gyermekek hordják a cándrát és mosztot 202, nézdsze meg te gyermek, mi ez? — az gagyamoszt 103 (= maszat)

muszog: még mindig muszogtok azzal a bocskorkötéssel? 165 (= szuszog, pizsmog)

- náfrágyi*: mit csinálsz, te náfrágyi? [érhessünk 148
napvilág: mi is szaporán ereszkedtünk utánuk, hogy még napvilág jobbacskára útra
neszel: az egyik szomszédasszony megneszelte édesapám otthonlétét 37 [növész)
növeteli: oda biztosan nem vesznek fel ilyen kicsi növeteli cselédeket 134 (= kis-
nyakász: a kölyök szentjít, hogy fogod azt a gyeplőt? mindjárt megnyakászlak 261
nyámor: az én nyámorom — henccegett Péter — az osztán a cseléd. — Elég elé van
akkor ő es a nyámoraival — szolt vissza Albert 196 (nyám: rokon MTsz)
nyirkot húz: amíg oda valál, [a tubákot] megvegyítém magyarófa lapival s úgy-
látszik, nyirkot húza, mert nézd meg, az isteninek se akar égni 127
nyirentyű: Ádám még mindig a legényest húzta, de már olyan nyirentyűvel, hogy
nyirő: hozzátok a nyirő olót? 166 [bögőzni is jó lett volna 277
nyökken: erre olyant rúgott Péter oldalába, hogy az megnyökölt belé 179
nyuvaszt: megnyuvasztlak, vén disznaya! 224 [füvet, hogy száradjon 299)
pall: odakészítette az ebédet, utána rendet pallott s az árnyékból kerítgette ki a
pípesor: az indulásnál még egymás mellett próbálkoztunk, de csakhamar rádöbben-
tünk, hogy jobb lesz pípesorba állni 79 (vö. libasorba!), a pípesorba beálltam hátvédek 87
pipiza-munka: a többi gyorsan ment, de a bocskorkötés pipiza-munka volt 290
(= habra munka, sok pepecseléssel járó munka)
pippogtat: nagyapám a küszöbön térdére könyökölve pippogtatott; időnként a pipa
fődelét felemelve, bütykös ujjával belenyomogatott a pipájába 127
pittyas: pittyas állapotban voltak, igen kötekedő kedvük volt 154
ponk: a kapu előtti ponkon ülő öreg asszonyok 271, a házunk előtti ponkon ülő
öreg meg látták 280 (ponk = a kemenőnek magas és keskeny párkánya, amelyen evő-
eszközöket és más apróbb tárgyakat tartanak MTsz; — ez a ponk a. m. ném. Bank)
posta: van-e még patron? kérdezte édesapám, — van még vagy két posta 296 (a szót
a MTsz. csak távolságmérték jelentésben ismeri, ha hosszú útról van szó)
posszogó: jó nagy fűzfa posszogót duvasztottál hee 155 (kürt), menj el innen, ne
posszogtass a fülemben uo.
preckel: második ünnepen nem mehetttem preckelni 123 (= húsvéti locsolás, öntözés)
prémonda: a munkahelyen adott prémondán kívüli, — ami szalonnából, kenyérből,
túróból, puliszkalisztból, s a lovasoknak még szénából és zabból állott — pénzt nem
fizetett 183, a prémondát kapták rendesen, tehát túrójuk, szalonnájuk és puliszkalisztjuk
volt 90
puccant: a gyeplőt összeszedte s egyet puccantott a szájával a lovakra 156
prizma: az útszéli prizma mellé állítottam a lovakat 66
pudli: amit hosszú hónapokon keresztül kerestek a téli puliszkára, mindnyájuk
zsebéből becsúszott a pudli hasadéka 284 (= pult)
pusztia: a pusztia vigye el a kürtödet 128 (pusztia: átkozott MTsz)
ránt: ha így tart az idő, harmadnapra elvégezzük s mindjárt haza is ránthassuk 293
(a kaszálást és haza is hordhatják a szénát) [a hátadot is megrittyegtetik 190
rittyeg: megszítom a tüzet, hogy hadd rittyegjen 189, ne sokat facsarogj, mert ma
riszál: kietek is megrizálnának egy cseppet 271 (= táncolhatnának) [244
romlik: hogyne, nem azért romlottam haza ilyen korán, hogy nektek favágni álljak
rugódik: beszélni akart, de a lovak túlnyerítették hangját; oldalba rugódta 334
(= rugdos) [zsebkendőjével 151
ruvacsk: bogozd meg ezt a ruvacskát te, fordult hozzám négy újján átleregetett
sárog: olyan, mint a sárog virág, úgy megfogta a kezemet, nem tudom letörülni 189
sorkolat: a tarisnyát, amelyben az ebédre hozott sorkolat kenyér volt, a szervét
sarkába kötött túróval a csákány nyelére tekerte 149 (sarak: karéj [kenyér] MTsz)
susputol: igaz, igaz, — szólalnak meg az asszonyok, akik eddig a kályha mellett
susputoltak 161
suvaszt, *suvad*: jobb kezével hatalmasat suvasztott az arcába 205, suvaszd, az any-
jának azt a ... 213, arra az egyik vadász is azt mondja szép csendesén, suvaszd hee! s egy
hoppra mind a két puská eldőrdült 175, egyszer csak úgy kezdik suvasztani (= löni) az
állásainkat, értitek-e, mintha nem es ágyúból, hanem közvetlen közelből hanyigálták
volna reánk 310; — hátul egészen könnyű az út, itt már térdig sem suvad az ember
a hóba 88, vigyázz Domokos, — szoltam fel a fára — mert nyirkos, nehogy lesuvadj 135
sűrűlő: úgy ült, hogy ... az Olt völgye sűrűlőjét is láthassa 124
szád: tegnap reggel indultam Gálkútja szádából 83, Gálkútja szádában Lukácsék
előtt megállottunk 156, állítsatok a híd szádához 301, a disznókat a Felszeg utca szádáig
kellett, hogy kergesse a csorda után 266
szapul: András az ostorral szapulta, ahogy csak bírta [a támadó kutyát] 115
szent: valamelyikünk bolond s az nem én vagyok, az egyszer szent 179, ide jöjjön
apatárs, mert ezek az ágak kifogják, az egyszer szent 188, mérje újra, aki szentje van,

mert... 205 (vö. mérje újra, aki istene van! uo.); ha felébred, rögtön leesik és abban a szent helyben szörnyethal 60, ne hazudj, mert ebben a szent helyben csúful jársz 157 (vö. ebben a szentmárja helyben 186) [muskátlik közül 273]

szeplet: a leányok a mosogatással szeplettek, de az énekszóra kikukucsáltak a szer: egyetek csak előbb, mert nincs több kalán. — Azt már nem, inkább te vedd el ezt s a másikkal eszünk mi szerre 140 (= sorban, egymásután), villáinkkal szúrogattuk hol szerre, hol egyszerre [a körülfogott nagy cseréptől túrőspuliszkát] 268, lyukmelletti szeres voltam 193 (= soros) [szíju vagy spárga volt 36]

szíju: a bocskorkötésükkel nem voltam megelégedve, mert fekete pórás helyett szikra: [kezében guzsaly, rajta egy fonatnyi fekete gyapjú,] ez a szikra van belőle szimmozás: szimmozás pálinkás állapotát jelezte 220 [237 (= kevéske)]

szipka: a küszöbre tettem a kürt végét, a szipkáját a számhoz tettem 155
szót egybekever: ma holnap könnyen megagyusztálhattok, ha szót egybekeverünk 155, lassabban legény, — szólt az erdőbíró — lassabban, mert ehejt szót egybekeverünk s nem tudom, ki marad alul 151, komámmal kezdett ki megint ez a hitván, de ma szót egybekeverünk 203

szökök: menny, szökd meg magad s Péternétől kérjél egy kenyeret magadnak 186, szökd meg magad te gyermek, nézd meg, mit dobolnak megint 328, én se voltam rest, megszöktem magamot s ahajt egy hoppra a szekér tetején állottam 177; — add oda [a kutyának a darab hideg puliszkát], mert mindjárt reánk szökök, már a fogait mutogatja 139; — Albert felszökött és rea Péterre 70; — András kiszökött az ágyból (= kiugrott) 223; — a Dávid szolgálcskája már jókora fickó, szökök a bajusza 65

szurkászik: az Egyeskő felé indultunk szurkászni 131, szurkot szedünk s utána elmegyünk az én szállásomra 131; arra kértem, hogy szurkászás közben tanítson meg vajegy újabb énekre 132, a lakéreg kászút is Domokos készítette el s hamarosan megtelt szurokkal 132

szusszan, -ás: legalább egy cseppet szusszanjak, — s leült a rend közé (=pihenjek) 298, hadd, hogy [a lovak] szusszanjanak egy-egy kicsit, mert istentelen meredek ez az oldalút 176, Ádám csak húzta a legényest, mert a középtizesiek nem hagyták szusszanni 274; a tehenek gyakori szusszanással lassan haladtak 176, egy-egy pillanatnyi szusszanás után hosszú karót vet a kerékagy alá 201; negyediken most is megállott s a tornác-ozslopba kapaszkodva megszuaszt 220

tapiskál: a Betyár [= ló] reszketett és tapiskált 149

tátá: nagyapa 127, tátám még a pipáját is ideadja 45

[tálják 95]

terektl: járomba fogni bezzeg jó, de amikor enni kell adni, csak az övékét terek-
térenget: itt nem a szőszekben van, mit térenget jobbra-balra 330

terpel: [a ló] megnézi, mekkora terű van a szekéren, — s ha sok, csak terpel, de nem akar megindulni 293

tojak: az egyik felfedezte, hogy nincs zsinór a harisnyámon, a másik meg kacagni kezdett rajtam. hogy tojak s így lassan rádöbentem, sem a harisnyám, sem a csizmám nem feszül, ami szégyenszámba megy 7 [kerül s béüti magát egy pillanatra 316
út: ha hazajössz, üsd bé magadot vajegy percre 338, reménykedtünk, hogy haza-
üvecs: a bárányok, berbécek és üvecsekből lett a meddű nyáj 159

vackoros: mi legényekül megosztottuk a munkát, hogy korán frustukolhassunk és lássuk, hogy az udvarhelyi vackorosok jönnek-e 266 [280 (= tiszta ing)]

változó: a verekedőkből, kiket megvéreztek, hazaszaladtak, hogy változót vegyenek

varasgyék: az ántikrisztusát a varasgyékjának, hát nem belepiszkola-e 128 (szidó-szó)

varasnyelű bicska: kikapta a kezét a zsebéből és varasnyelű bicskája fokával Mihály szeme alá suhintott 213

váslik: igen váslik a ráf ezeken a kavicsos hegyi utakon 236, egy darabig menetel-tünk, azt hittem, hogy a lábunk térdig váslik 310, hát az olyan váslott úr 141, a magam-fajta cselédnek váslott [kasza] kell, mert az újat meglobbantja 297

vencser: már az iskolai kézimunkára is játék helyett vencesert csinált, amit a szövő-székhez használhatott az édesanyja 239 (vencsel: malomkerék módjára forgó kis fonát-tekerő gép MTsz)

vesztegel: visszamenyek apatárs, addig egy kicsit vesztegeljenek 320

virics: a tűzre dobott ledarabolt nyers nyírfahulladék hirtelen átmelegedve a para-zson, síró zenével könnyezte ki a forró viricsét 137 [hatig 253]

zepecsál: ez megzepecsált, — mondja mérgesen — hiszen még tizenöt perc van zavatól: ne zavatól, mert mindjárt megseprűzlek 268 [Dávid 161]

zsigora: hadd el te, szólt rá — ne fogjon már a zsigora 157, ne roncson a zsigora,

zsuka: furulyaszó mellett zsuksára kerekedtünk 71 [szólt édesanyám [Vilmára] 266]

zsummog: mindjárt levágom [a hajadat] mindenestől, ha még sokat zsummogsz,

Befejezésül rá kell mutatnunk arra, hogy a regény szinte ontja a sok zamatos, tősgyökeres magyar szólást és közmondást. Ezeket legközelebb külön összeállításban közölni fogjuk.

Összeállított böngészetünk ékesen bizonyítja, hogy Kurkó Gyárfás regényét nagy nyereségnek könyvelhetik el a magyar nyelvjárások tanulmányozásával foglalkozók.

A LÓ A MAGYAR SZOKÁSSZÓLÁSBAN

Össze gyűjtötte: Gelei József

Szülőhazámban, a Székelyföldön jártomban egyszer megütötte fülemet ez a beszéd: *Na ez ugyan felbogozta farkát.* Mivel a szó fehérnép szájából jött és egy emberről szólt, aki valamin felbosszankodott és mérgében otthagytta a társaságot, attól tartva, hogy erre a szemérmetlennek látszó beszédre valami kellemetlen magyarázatot kapok, jelentése után nem kérdezősködtem. A beszéd azonban ismételten, más és más helyen is elhangzott s egyszer mégis nekibátorodtam és az egyik székely testvért megkérdeztem. „Hát tudja istálom — felelé a székely — ez úgy van, hogy mi lóval bajos nép vagyunk. Kivált, ha sürgős dolgunk volt, régi időben, szeretünk lóra pattanni, ilyenkor hirtelenében bogot vetettünk a ló farkára, hogy ág-bokor ne tépdesse, ne akassza a vágató állatot. A hirtelen felmérgeződött ember is azt csinálja, hogy kiválik, bogot vet a ló farkára, felpattan és faképnél hagyja a társaságot. Ha az úr is egyszer megharagszik és hirtelen otthagytta a beszélgetőket, majd maga után is kiálthatják, *na ez ugyan felbogozta a farkát.*” Hát így a székely.

Az itt következő írás az imént elmondott tapasztalásnak köszönheti születését. Két jelenség ötlött a példázatból a szemembe. Az egyik a ló volt, mint a példázat elhallgatott tárgya, a másik az egykor bizonyára bő fogalmazású szokásszólásnak egész az érthetelenségig és egyben a félreérthetőségig menő megkurtulása. Ez késztetett arra, hogy a kérdéssel foglalkozzam. Amerre csak jártam, mindenütt figyeltem a nép ajkán csattanó kijelentésekre és így lassan kiderült, hogy a magyar életnek alig van még egy másik tárgya, mely oly gyakran szerepelne közmondásainkban, példázásainkban — ahogy az alföldi magyar mondja —: szokásszólásainkban, mint a ló. Ha ráadásul figyelünk arra, hogy a lószerszám is helyet kér a példabeszédekben, akkor éppen széles és terjedelmes csokrot köthetünk összeírogatott szólásainkból. Ezt kísérem az itt következőkben és mondok köszönetet jóismerőseimnek és kedves barátaimnak, akik szóban vagy írásban hozzáadogattak a gyűjtéshez és segítettek, hogy a kalászból dús kéve váljék.

Nyergeljünk hát, hangzik gyakorta az életben a munkába indító szó.

Vegyük először is a ló teljességét. A ló sok esetben egyet jelent a nagy-
nak, a kiterjedtnek fogalmával: *lótetű, lóbogár, lópióca, lóbab* (így csak az alföldön hallottam, Erdélyben e helyett *bihalpaszulyt* mondanak), *lódarázs, lófogú kukorica, lószemű szilva, lósóska*, mind azt jelenti, hogy a bogár is, a pióca is, a szilva is, stb. más hasonnemű teremtménynél nagyobb (vö. Beke, Nyr 57: 75, jegyzet). *Lóbelének* mondják a nagyfűt, *lófogúnak* a nagy metszőfoggal megvert, kapafogú embert. Ezzel szemben a csikó a kicsivel, a kis-méretűvel egyezik; a székely például a csizmaszáron elhelyezett bőrhúzó (csizmafüle) *csitkónak* nevezi (de a csizmahúzó faszerkezetet már *lónak* hívja); a lábáról is így beszél az öregember: „*Öregek már a csikók*”. Vénasszonyra mondják: „*Csikáját már régen elrűgtá*” (csikáját már régen elrűgtá öreg kanca).

Sokkal gyakoribb, hogy a lóval kiesűfolják, ügyességében, eszességében megkisebbitik az embert. Ha valakinek azt mondják: *te ló*, vagy éppen *te isienlóva* vagy *szekeres-ló* (városon: *sörös ló*), egyáltalán nem hízelegnek

vele, hanem inkább esztelennek, oktalannak, rászédhetőnek, járatlannak, bárgyúnak minősítik vele. Istenlova helyett sokszor mondják: *isten számára, is'ennek oktalan állata*. Székelyföldön a szobába köszönés nélkül lépő gyermekre imígy szólnak rá: „*Na, ló bédőle!*”. Hasonlóan *lóvá tesznek* valakit, ha elbolondítják, felültetik vagy elhitetnek vele valami oktalan, bárgyú dolgot. Ezt a minősítést a legszebb fogalmazásban egyik dorozsmai vásáron hallottam egy öreg kiskúnnak a szájából, aki az újdonsült gazdaember fiát szidta, mint a bokrot, egy elrontott tehénvásár miatt. A szitkozódást így fejezte be: *Fiam, jegyezd meg: a lóvásáron sok marha fordul meg, de hogy a marhavásárra akkora ló vetődjék be, mint te, világéletemben nem hittem volna*. Ennek megfelelően azt a valakit, aki nem született valamire, azzal csúfolják: *Úgy ért hozzá, mint a ló az ábécéhez*. Ha nem mennek vele semmire, azzal sajnálják le: *Annyi, mint lóval együtt imádkozni: a hiábavalóság igazi kifejezése*.

Nem hízeglő a *lókötő, te lókötő* kijelentés sem, mert rajta gazfickót, szeliden vett gazembert értenek. Még megalázóbb, ha valakit *gebének, kabalának, girhesnek* neveznek, amivel az illetőt egy kivénhedt, beesett oldalú, tántorogva járó lóhoz hasonlítják. *Vén csataménnek* csúfolják az élvezetében kiégett férfit és *szejhának* a magát mindenkinek áruló nőt. *A vén csatalovon* viszont kipróbált, betanult személyt értenek. *Lógós* a kocsi mellett az oldalra, illetőleg a kerék tengelyéhez fogott harmadik ló, néha *lógós* a saroglyához kötött hátságparipa is; innen a példabeszédben hol az emberi segéderőt hívják *lógósnak*, és ilyenkor megbecsüléssel, hol, pedig a jelentéktelen mellékes személyt becsülik le a *lógós* kijelentéssel. Ez különösen akkor fejeződik ki teljes élességében, mikor a *lógós* helyett a *szélhámos* szót használják átvitt értelemben.

Azzal azonban a legtöbb ember eldicsekszik, ha *tátosnak* nevezik, mert vele eszes, jós, jövődöbelátó természetére, sokmindenféle bűvös praktikával megáldott lelkeségére mutatnak rá. Székelyföldön a *tátos* még ilyen kijelentésekben is felhangzik: *Akár a tátos, úgy kiabál, vagy úgy megy, mint a tátos*; a lovon merészen vágató emberre mondják: *e már úgy megy, akár a tátos*. A *kiabáló tátos* bizonyára ősi pogányvallásunk emlékét őrzi. — Mesevilágunk emlékére mutat ez a Pusztamérgesen elhangzott korholás is: *Kendre is tehetik a szaros nyeret, nem lesz kendből sem már arcnyszőrű paripa*. Ezzel csúfolta előttem egy kardos asszony az ügyetlen, tehetetlen urát. Ennek magyarázatát szintén a *tátos ló* szerepében látom, ki a mesék szerint girhes állapotban a ganédombon legel, s mikor a királyfiú útra készülődik, a *tátos* odaszól gazdájának: „Menjen be a tyúkistállóba, hozza ki onnan azt a tyúkszaros nyeret és nyergeljen vele”. S hát amikor a királyfi szót fogad és felteszi a lóra az elhagyott ganés nyeret, láss csudát, a nyereg tiszta aranyban felragyog és alóla egy fényes aranyszőrű paripa pattan elő. — A ló legnagyobb megbecsüléséhez a székelyföldi *Luffi* nemzetség nevében jutott, ami annyit jelent: *lófia*.

Ősi hitregének hírmondó szele csap ki e szavakon, hiszen sejti, hogy a székelyt.e hitrege a lótló származtatja.

A közönséges lónak is sokféle dicséretét zengi a példabeszéd, hisz tudjuk: *cigány is a maga lovát dicséri*. A ló becsületének modoros fogalmazását hallottam a szegedi tanyákon az egyik gazdálkodótól: *Jó a kutya meg a ló a háznál; a kutya a ház füle, a ló a ház lába*. Szépen hangzik a ló dicsérete ebben a mondatban is: *Jó ló után porzik az út*. Ez azonban kétértelmű beszéd is, mert nemcsak dicsérik vele a lovat és hasonlatokban az embert, hanem mentségül is mondják, mikor olyasmit értenek, hogy nagy port vert föl, híre van (ha rossz is). Az olyan emberre, aki minden biztatás nélkül dolgának lát, azt mondják: *jó lónak nincsen ostorra 'szüksége*. Keserű valóság ennek a fordítottja, amikor azt mondták: *azt a lovat ütök, amelyik ház, vigasztalván vele azt a jó munkást, akit azért kényszerített a kulák még több munkára, mert amúgy is tudta, fogy a munka a keze alatt, tehát érdemes*

még többre nógatni. De még egész egyszerűen az értékelkedésre is használják. Pusztamérgesen hallottam a piacon ezt a párbeszédet: „Hogy vetted a korpát?” — „Forintnegyvenért.” — „Hát, hogy lehet az, rozst kapsz forintforint tízért?” — „Hát az úgy van, a korpa kelendőbb a malac végett, s tudod, mindig azt a lovat ütök, amelyik jól húz.” — Mentségül élnek gyakran azzal a szóval, hogy *még az ezerforintos ló is megbotlik (még a paripa is megbotlik)*, vagy a körültekintés hiányát palástolják azzal: *négy lába van a lónak és mégis megbotlik*. Viszont, ha valamit nagyratartanak, vagy valami dolga jól sikerült, azzal örvendeztetik magát, *nem adnám egy lóért*, vagy ha dolgán gúnyolódik: *nem adnám egy vaklóért*. Egyet nem értettem és nem értek, miért nem kedveli a magyar a vörös lovat, miért mondja így: *Vörös kutyá, vörös ló, vörös ember, egy sem jó. (De ha jó, nagyon jó.)* A tarka lónak azonban nagy a dicsérete, mert ha: *tarka lovat látok, szerencsét találok*. Ez bizonyára onnan van, mert a tarka ló ritka, mint a szerencse. A szerencse különben a tarka lóval ebben a még hangjával is sértően gúnyoló kifejezésben is meg van örökítve: *A tarka kanca aranyat szart a markába*.

Leggyakrabban halljuk a mozgó ló, a futó vagy vágató ló példázását. *Lóhalálában vagy váltott lovakkal* csinálni valamit, annyi, mint gyorsan, sebtiben, nagy sietségben elintézni a dolgot. *Elkapták a lovak*, vagy *eltkapták a csikók* (elkapta a gépszíj): a szertelenül, eszeveszetten cselekvő vagy viselkedő emberre mondják, ki mértéket nem tartva és senkire, semmire nem ügyelve, kisiklik az élet rendes kerékvágásából és végtetesen sodródik a bajok felé. Viszont az immáron lassú emberre mondják: *öreg ember lassan jár, mint az öreg ló*; egészen röviden: *öreg ember: öreg ló*. De a nóta jól mondja, mikor aszondja: *Szépasszonynak jónak, a jól járó lónak kár megöregedni*.

Lovat ad alája — felbuztatja, felülteti. *Nem ilyen lovat akartam magam alá (Anyám, én nem ilyen lovat akartam)* — nem ilyen támogatást vártam. *Fellovalni* — felbuztatni, felbuztatni. *Beklovalni* — rávenni, rábírní. *Lovagolni valamin* annyi, mint az a vesszőparipája, vagyis szüntelen visszatér arra a kérdésre. *Elgaloppolni* — elszámítani magát, a célon túllóni, elhamarkodni valamit. *Más lovat fogta be vagy más lován ül* — nem a maga erején halad előre, más támogatásával él vagy éppen visszaél. *Úgy hajt, mint kinek se ló, se kocsí az övé* — felelőtlenül cselekszik.

Az orrát fennhordó embert gúnyolják: *fenn van a lován, létrát kell tenni melléje, hogy leszállhasson*. Ilyen még: *olyan magasan ül, hogy gánés karóval sem éred az orrát*. — *Ketten hajtának egy lovat*. Ennek kétféle értelme van: vagy azt jelenti, hogy ugyanazt akarják, vagy azt, hogy kihasználják az illetőt. Az utóbbit még alaposabban megmondja ez: *Közös lónak túros a háta. Két lóra ült* — erre is, arra is kacsint, kétfelé is biztosítja magát, két vasat is tart a tűzben. Viszont *egy fenéssel két lovat ülni*, már azt jelenti, hogy nehéz dologra vállalkozik, mert két urat akar vagy kell szolgálnia. — A mentegetőzést ezzel is kifejezik: *Sokat a ló se bír*.

Mindjárt be is fejezzük a ló egészére vonatkozó szokásszólásokat, ha feljegyezzük, hogy a szórakozott embert Erdélyben így példázzák: *Szász a lován ül és keresi*, viszont aki megfordított dolgot cselekszik, arra meg azt mondják: *lovak elé fogta a kocsit*. A részeg emberről pedig azt beszélnek: *megittatta a csikói*. A késő éjjel a kocsmán kopogtató embernek szókta a kocsmáros kiküldeni: *kend pedig itassa immár otthon a csikóit*. Végezetül, kinek jól van dolga: *jól mennek a csikái*, aki pedig jóllakottan áll munkába: *mege'ette a csikait, most már jól indíthat*. Székelyföldön gyerekkoromban hallottam kíváncsiságom elhallgattatására, ha kérdeztem valakitől, kend ugyan hová megyen: *Én bíz a lóba rákászni*. Az illető szándékát palástolta egy ilyen lehetetlen vállalkozás odadobásával. Utolsónak tartottam a *Hű (hú) bele Balázs-t* úgy, ahogy Székelyföldön hallottam, amin az elő nem készített, szervezetlen munkát értik. Azért hagytam utolsónak, mert innen is a ló éppúgy elkopott, mint a farkbogyó példabeszédből. Az

Alföldön, mégpedig Pusztamérgesen, teljes egészében hallottam: *Hú bele Balázs, lovat majd ad az Isten. Éhezik, mint Toldi lova a szeméten; ennek fordítottja: jól él (jól van dolga, hízik), mint a Széchenyi lova.*

Vegyük most sorra a ló részeire és a hozzátartozó szerszámokra támaszkodó szokásszólásokat.

Fülel, fülel hegyezi (ló is, kutya is) — figyel. *Kezdi már hegyezni a fület*, mondják az olyan emberre, akiben figyelmet ébresztettek olyasvalami iránt, ami felé addig *füle botját sem mozdította*. Lehet, hogy végül *üslökön is ragadja* azt az ügyet, aminek eddig a *sörényébe se akart kapaszkodni*. Székelyföldön hallottam ismételtlen annak helyében, hogy ne járjon annyit a szájad, ezt: *ne járjon örökké a habaród*. Ehhez annak számára, ki nem tudná, meg kell jegyezni, hogy a ló ajkát hívják *habaró*-nak. *Nyomtató lónak* (marhának) *ne kösd be a száját*, hangzik annak, ki a munkás szájától sajnálja az ételt. Ő erkölcsi oktatás ez, már Jézus mondá: *Méltó a munkás az ő jutalmára*. — Még a ló fogával is példálózunk, öreg embert gúnyolnak ilyenképen: *elhullatta már a csikófogait*. Ide vág ez is: *Az asszony fogát az arcán nézik* — arca mutatja, milyen idős egy asszony. *Ajándék lónak* (marhának) *ne nézd a fogát* — köszönet és nem bírálat illeti az ajándékot. Ha visszaemlékszünk a *lőszemű szilvára*, akkor kiderül, hogy nincsen a ló fejének egyetlen része, mely példálózásnak ne lenne tárgya, hisz *nagy a feje, búsuljon a ló*. *Vakszeme* is a lónak van. S még azt is megemlegetik, ami soh se volt a fején, erős fagyok idején mondják: *Minden lónak lefagyott a szarva*.

A többi testtájék közül már csak a farát emlegetik: *farol* annyi, mint hőköl, hátra megy; tréfásan még azt is szokták mondani, ha valakit hátrafelé igazítanak: *Farta nye. Farta, van hely bőven az istállóban!* Ezzel oszlatták el az ajtóban vagy a bejáratnál összetorlódtott embereket, vagy nógatják tréfásan befelé a házba; még a templomajtóban is hallottam ezzel tréfálózni az ott összesereglett fiatalok felé, azt akarván vele mondani, vonuljanak be a templomba. Azonban kevés ember találja ki, mit jelentsen ez: *Ennek is feléje fordította a fehér ló a farát*, mert én sem tudtam, amíg meg nem értették, hogy ez annyit jelent: szerencsés ember, szerencséje van. De még így sem értettem meg, miért van a fehér ló farától szerencséje, amíg meg nem magyarázták, hogy ez a helyett van, hogy ráganélt a fehér ló. Azóta se telek be azon való gyönyörködésemben, hogy a szemérmes természetű magyar nép milyen finom körülírással tud durva szájakba való közönséges dolgokat kifejezni. Versenyre kél ezzel az a másik beszéd, amit egy öreg magyar szájából hallottam a vonaton: „*oda fajult a veszekedés, hogy már a csődörét kezdték egymásnak ajánlgatni*“. Azonban nem sok szemérmetséget árul el ez a beszéd: *Kiabál, mint a lőfenékből a finánc*; amivel a megszorult ember jajveszékelését gúnyolják ki. Máskor az általános kíváncsiságot csúfolják ki ezzel: *Ha tudni akarod, bújj a lóba és kukucskálj ki, mint zsidó a boltból*. Ha már itt tartunk a malacságoknál, akkor ezt a székely gyerekbeszédet: „Hiszed-e?“ „Nem“. „Ha nem hiszed, ülj fel a hiszemfára és nézz bele a fehér kanca.....“. Ugyancsak Székelyföldön nyugtatják a mozgolódó, hova lenni nem tudó gyermekeket: *Bújj a lóba, ott nem csíp a légy, s ha megunod, könnyökölj ki belőle!*

Térjünk át a patkóra! — Azt mindenki tudja, mit jelent: *annyit ér, mint holt lovon a patkó*, akár így is érti: *ér annyit, mint holt lovon a patkó*. De kérdelem én az igen tisztelt olvasót, még ha nyelvészkedő is, tudja-e, mit jelent: *megpatkoltatni vagy emberre felverni* (felveretni) *a patkót*. Mielőtt felelnék erre a kérdésre, hadd mondjam el ezzel a szokásszólással kötött első ismerkedésem történetét: Csíktusnádon, gyűjtőkiránduláson jártamban, vezetőmmel együtt a mezőn feltűnő szerelmeskedésnek voltunk szemtanúi. Egy pástorlegény ölelgette, csókolgatta nyája mögött a szerelmét, a szomszéd nyáj pásztorának lányát, zavartalanul, gátlás nélkül, a nyílt mezőben. „Az apja Szeredába vásárra ment“, magyarázza a leány viselkedését a kísérom. Estefelé közvetlen a nyáj mellé vetett sorsunk s amint elhaladtunk a juho-

mellett, Feribá, a kísérőm, odakiált a legénynek: „Hová tevéd Márist?” A legény 'a szemével a másik eszténa felé legyintett: „Hej János, János, felveretem az anyáddal a patkót reád”. Aztán elszakadtunk a nyájától. Kérdem Feribától, hogy mit akart kend mondani azzal, hogy felvereti a patkót Jánosra? „Hát azt, majd feladom reá az inget”. Hogy érti ezt? Hát úgy, hogy ügyeljen ki-ki a maga nyájára. A szóváltás játéka még sokáig elhúzódt, amíg lassankint világossá vált előttem, hogy ez a *megpatkóztatás* olyasmit jelent, mint a kordába szorítás, a gyeplőnek rövidre fogása, vagy a megzabolázás, általában és emlékeletesleg fejezve ki: a szabadságban való korlátozást. Megint látjuk, mekkora vetkőztetésen megy keresztül egy jellegzetes esemény, míg közmondássá lesz. Mert itt is a dolgok elején ott van a szabadságot, az életet féktelenül, zabolátlanul élvező csikó, János képeben, melyet, mielőtt lóvá válnék, mielőtt hámba szorítanák, a kovácshoz vezetnek és patkót veretnek reá: a patkólas tehát a korlátlan szabadság elvesztésének (szűkülésének) kezdete és aztán jelképe. Itt pedig János esetében az anya gondja, hogy helyes úton vezesse a fiát s közben a patkót maga felverje reá. — A szokásszólás még a könyökre is patkót veret, mikor a kíméletlenül és könyörtelenül törtető emberre azt mondja: *ennek is patkó van a könyökén*. — Egyébként katonáéknál a hegyiágyúsokat *könyök-sarkantyúsoknak* hívják, tekintettel arra, hogy a hegyiágyút emberek vonatják előre.

A patkó szerencsét is jelent, mégpedig a talált patkó. A világ legtermészetesebb dolga, szerencse kell ahhoz, hogy patkót találjon valaki, mikor az nem minden lépésre hányódik. A patkós szerencséből viszont a babonás képzelet a szerencsepatkót termelte ki, melyet fel kell venni mindenkinek, mivel szerencsét hoz, sőt nyilatáival befelé a küszöbre kell szegezni, hogy a szerencse a házba jöjjön be. Lóháton messzi tájakra utazók (kereskedők) ósvilágán révedez el szemem, kik mindig a bizonytalannak indultak neki és kiknek igazán szerencsére volt szükségük, hogy útjuk sikerrel végződjen. Hogyne lett volna az ilyeneknek a talált patkó szerencse, mikor a felvert patkó viszont könnyen leesik.

A ló farkáról is beszéljünk mégegyszer. Nemesak a haraggal és hirtelenséggel kapcsolatban emlegetik, hanem éppen fordítva, a késedelemmel is. Egyszer vonatunk a ruzsajárási állomáson alaposan késedelmeskedett, s mikor általánossá vált az utasok között a zúgolódás, miért nem indul már a mozdony, egyszer csak azzal mentegeti egy fiatal legény: *most bogozzák a farkát*.

A szokásszólások a ló szőrét is emlegetik: Így: *szőrmentén kezelni* valamely dolgot, annyi, mint simán, tapintatosan, óvatosan kezelni vagy éppen elsímítani. *Fénylik, mint a jól tartott paripa szőre*, mondják Szeged vidékén a vasárnapiasan kiöltözött, fényescsizmás legényre. Pontosan ezt jelenti ez is: *Szőre ajánlja a csikót*. A lóbőrt csak a horkoló emberre vonatkoztatva hallottam emlegetni, így: „*húzza a lóbőrt*”; valószínű, hogy csakis hangutánzó szerepe van a lóbőrnek meg a húzza szónak.

Lássuk végül a lószerszámok, lovas eszközök sorsát a példabeszédekben. Itt is *féktelenül* csapong a nép képzelete, szinte *nyaklól nélkül* beszéli ki észrevételeit. *Nyeregbe ülteti* azt, aki biztonságban érzi magát és jól megy a dolga, sőt *két embert is nyeregbe ültet*, ha mind a ketten ugyanazt a jót akarják s viszont megnehezemléjezi, ha valaki *egy fenékkal két nyeret akar megülni*. (Nehéz egy embernek két nyeregbe ülni.) *Küitik a nyeregből* a leánykereső vagy éppen már szerető számba menő versenytársat. *Mindenki egy lóra veti a nyeret*: egy divatnak hódol, aminek kelendősége van, azt mindenki termeli. — Ha jólétét félti, illetőleg körültekintésre int: *Vigyázz, fel ne törje fenekedet a nyereg*. *Nyergelni* annyit jelent: útra készülni; *nyergeljük, fűk!* annyi, mint készüljünk, csomagoljunk és az indulásra legyünk készen. Ennek ellentéte: *eléhuzatni*, (szántás végeztével az ekét behúztatják a tanyaudvarra), *bekölni*, (munka után a lovat jászolhoz kötik)

— vége a munkának, menjünk pihenni vagy lefeküdni (az elfáradt gyermeket küldi elé: *köss már bet!*). *Zabolátlannak* mondja a minden tekintet és körültekintés nélkül előre törtetőt és *fékevesztettinek* a veszedelembé rohanót. Az ilyent vagy *megzabolázzák*, *megfékezik*, vagy valaki a *gyeplőt a kezébe veszi* és csendesen a helyes útra tereli, de, ha lusta, nógatásként *megsarkantyúzzák*. Viszont ha valaki csökönyösen nem követi a jót, azt mondják: *farhamba ült*, vagy ha ravaszul akadékoskodik, akkor: *farhámosdit játszik*. Még arra is van a népnek szava, ha valakit csak a nemakarás, a makrancoskodás, az ellenkezés szándékán kap rajta, azt mondván: *Né, a szürke nézi már a fölhércőt*. Akik nem értenék, azoknak meg kell magyarázni: a csökönyös (fortélyos, makrancos, kutyálkodó) lónak van az a rossz természete, hogy indulás előtt hátranéz, lemérlegeli a terhet s a szerint határoz, indul-e vagy sem; ilyenkor mondja a gazda: *nézi már a fölhércőt*. — Mondnyájan tudjuk, mikor és melyik koresmában *rúgtunk ki a hámból*, azt azonban kevés ember tudja, mikor lesz egy ügy vagy mozgalom *kengyelfutójaként* az árral oktalanul együtt rohanó jelentéktelen lénnyé. A hámmal még egy rövid gúnyversünk is foglalkozik: „*Fakó szekér, kenderhám, mind a kettő rossz szerszám*“. Van ennek a szegény kurtanemest gúnyoló változata is, mely ezt mondja: „*Fakó szekér, kenderhám, nemes ember, szürdölmány*“. — *Ló döglök? hám ürül!* ezzel vigasztalják egymást az alantosok vagy örökösök, ha a hivatalfőnök vagy az öreg családfő meghal. — Aki nehéz időben nagy ügyet szolgál, vezető gondolatot megvalósulás felé segít, az *rúd mellé áll*. Viszont arra, aki a homloksorban dolgozó munkások közül előre tör, pl. akáresak egyetlen kapavágással a többieket előzi, a többiek azzal kiabálnak rá: *Mit rudaskodol? Nem kapsz te nagyobb napszámot*. Aki tétlenül, lustán nézi a dolgokat, az *nem töri össze* vagy *nem rontja el a hámfát*. Még nagyobb gúnyval így is mondják: *Ez se törne össze még két hámfát sem*, az ilyet *sarkalni* kell, meg kell *nyergelni*, hogy hatalmunkba ejtsük és befolyásunk alá kerítsük és ha ez sikerül, bátran meg is *sarkantyúzzhatjuk*, hogy iramra keljen. *Nyeregben érzi magát* az, aki biztonságát jól megalapozta vagy szívesen fogadják a lányos háznál. — Végezetül a zabostarisznyára is gondol a nép, mert aki a töltöttkáposzta leveles burkát nem eszi meg, hanem a tányéron hagyja, azzal mentegetőzik: *a ló sem eszi meg a zabostarisznyát*.

Még néhány szó a ló ételéről: a rozs a belekben könnyen erjedésnek indul és gázfeszülést okoz. A vele küszködő emberről mondják: *Szelel, mint a rozsos ló (szekeres ló)*. Viszont a zabos lóval a felindult embert példázzák: *zabos* lesz az az ember, aki valamely méltánytalan viselkedésen, fellépésen megütközik és ingerülten oda-oda mond, *megzabosodik* a jöltáplált, megelevenedett, tevékenyvé vált, nyughatatlanul működő ember. Viszont *hegy alatt abrakol* az, aki valamit nem idejében, hanem késve csinál vagy akar teljesíteni.

Nézzük a lóval kapcsolatos mozgalmakat. *Jól indul* vagy *jól megy a kocs*, mondják arról, kinek dolga jól kezdődik vagy jól folyik. A folytonos munkát jelzik azzal, hogy *befog, befogták a hámba, egész nap be van fogva, egész nap hámban van, egész nap rajta a hám*; a gyerekről pedig: *korán fogták hámba*. — *Lóstat*: ló-t-fut, sebtiben jár-ke

valami után; *lovagol valamin* — kitartóan állít valamit; *lovasít* — ellop, eltüntet valamit; *befutott* — elismert, becsülete van, kelete van; *ágaskodik* — a nagyratörő ember; *ficánkol* — a csintalan gyerekek; *toporzékol* — a felbőszült ember; *hányi-veti magát* — a hetyke legény, vagy hetyke beszédű ember; *megugrik* — az, aki lopva eltűnik, elszökik; sakkban a lóugrás is a félreszökés jegyében történik. *Lóugrásokkal beszél*, aki írását vagy beszédét nagy kihagyásokkal vagy éppen összefüggéstelenül fűzi. *Bekocog* a városba az, aki gyors léptekkel teszi meg az utat; viszont *vágtat* a hír és *vágtában* jön a veszedelem. *Felhorkan* a valamitől megriadt ember vagy hadvezér; mindnyájan *prűskölünk* a nem tetsző dolgok ellen; *nyerít* az, aki fennhangon kacag és *vihog* az, aki csunyán nevet.

Még a férfi és nő közötti viszonyban is találkozunk a lóval. Így: *melyik a legtitoktartóbb állat? A ló*, mert nem árulja el gazdáját, ha lóháton a szeretőjéhez lovagol. Viszont a fordítottját is halljuk elégszer: *Asszonynak, lónak hinni nem lehet; az egyik megcsal, a másik megrüg*. Ennek változatai: *Nem lehet hinni az asszony szívében, a kisgyerek fenekében és a ló lábában*; vagy még csunyábban: *lónak, asszonynak akkor higgy, ha hideg*. Pedig a ló a hűségnek is éppen olyan példaképe, mint a kutya. A csiki havasokon történt, hogy egy csikóstul ellopott ló két év múltán két csikójával tért vissza régi gazdájához. — Végül itt egy alföldi szokás-szólás is, amit csak az ért meg, akinek megmagyarázzák: *A szűrű bíri, csak a ló bírja*. (A szűrű vagy szérű a cséplésre kiterített búza, melyből a mag-szemet tapostatták; tehát értelmes fogalmazása így hangzanék: a szűrű bírja a lovat, csak a ló bírja a taposást.) Különbözik pedig a közmondás hal-latán a szűrűn értsd a fehérsépet, a lovon pedig a férfit. A hasonlatban van egy határozottan szép, nevezetesen a fekvő fehérsépetnek a kiterített búzával való egybevetése, mert így a példabeszédben a termékenység is jel-képezve van. Egyébként a szokásszólást teljes fogalmazásában is hallottam: *A szérű bírja a lovat, csak a ló bírja a szérűt*, vagy: *könnyű a szérűnek a ló, de nehéz a lónak a szérű*. — Kancahordónak mondja az alföldi nép a káddá átalakított hordót, mikor is a hordó egyik fenekét kiverik. A nagyon hitvány nőt végül így becsméri: *inkább hálók egy kancával, mint azzal a szájha fehérséppel*.

A találós kérdéseknek se szeri se száma, melyek a lóval élődnek, ezekből csak néhányat: *A lónak melyik oldala a legszörösebb?* — a külső. *Mi az? két szőrös között egy kopasz?* — a ló és a rúd. *Milyen szőrű a ló?* — hegyes szőrű. A két lóval érkező vőfélytől kérdezik: *Hány lóval jöttél?* Én hattal. ? ? Hát úgy, hogy van velem két ló, két hasló és két nyakló. *Hogy lehet egy lovon hét patkó?* — egyszer négy a ló lábán, kettő a lovason és öt magát Patkó Pálnak hívják; ez pedig összesen hét. *Melyik ló jár papucsban?* a szolgáló. *Melyik ló vág?* — az olló. *Melyik ló repül?* — a holló. *Melyik lónak van ablaka?* — az istállónak, hálónak. *Melyik lónak van két szára?* — a pantallónak. *Melyik ló hord üzet a hasában?* — a vasaló. És ez így folytatódik végeszakadatlan. Még a csikósoknak is van találós kérdése, amint azt a halasi határban hallottam: A csikós megy a ló hátán, két beszélgető komájával találkozik és kérdi tőlük: „Ugyan bátya, nem láttak erre kóborolni egy vén tarhaktát, egy nyári csikanyút és két tavalyi bokandert?” (az utóbbi szó értelmére nem jöttem rá). „Hát ugyan mi lögyen az, legény?” „Hát egy fias ló, egy idei és két tavalyi csikó, he”.

Fejezzük már be, mert előbb-utóbb kifogyunk a lóból s odajutunk: *ha ló nincs, számár is jó*. Ezzel a szokásszólással is volt a mélykúti kücsőg-malom előtt egy igen kedves találkám. A sok zabos délceg ló között ott hanyódott egy kétszamaras szögényembőr Tatházáról. A fényeseszímás, jómódú gazdák körülállták a szamaras kocsit és élődtek a gazdával. Ez így fogott ki a kötődéseken: *Egyszer a ló találkozott a számmal, asszongya: „te számár, nincs rosszabb a kenderpozdorjánál”. A számár imígy vágott vissza: „te ló, nincs rosszabb az üres vályúnál”*. Nem hiszem, nem Aesopus fogal-mazta-e ezt a szóváltást.

Leszállok immár a nyeregből, sőt így is mondhatnám: *eléhúzatok, bekötök* immár, és elköszönök a kedves olvasótól azzal, hogy remélem, *jó abrakkal szolgáltam* neki és nem kénytelen üres jászol mellől dícsérni a kender-pozdorját.

A lónak ez a sokoldalú és jelentős szerepe is nyilvánvalóan bizonyítja a magyar ember nagy lószerejét, hisz azt mondja: *A ló nem állat s a ló nem döglök el, hanem meghal* (lásd: holt lón a patkó). És nyelvilag is ékes bizonyosság a mellett, hogy mégis csak lóra termett nép a magyar. Nem hiába dícséri magát a gulyás meg a kocsis azzal: *őt születtem én, kérem, a ló fará-*

nál. Nem hiába, mondta még tízesztendő koromban egyik falusi székely iskolatársam, mikor a kolozsvári nagy kollégiumba készítettek bennünket és őt is biztatgatták, jöjjön Kolozsvárra okosodni: „*En asztán nem! Inkább búzölöm* (szagolom) *a ló farát* (egy kicsit más szót használt), *mint a könyvek födelét*“. A magyar lószertete oly mélységes, hogy még a végzetes szertet példázására is a lovat, illetve a csikót szolítja elő, mondván: „*Szeretében agyonszorította, mint pátyi ember a csikáját*“... Gyönyörű beszéd!...

NYELVMŰVELÉS

ÁCSINGÓZIK ÉS ÁCSOROG

Pontosan három hét leforgása alatt két ízben találkoztam a címül írt szópár elsejével, az *ácsingózik*-kal. Ideírom mind a két esetet: 1. Már más hívők is *ácsingóztak* az udvaron. 2. Fát áruló szekeres emberek *ácsingóztak* az utcán. Mind a két mondat magában is elárulja, hogy írójuk az aláhúzott ige-állítmányt *ácsorog* értelmében használta, még határozottabban kitűnik ez a közlemény további részéből, holott a két ige nem rokonjelentésű, nem lehet őket tetszés szerint fölcserélni.

Balassa József a Magyar nyelv szótárában azt mondja az *ácsingózik* igeről, hogy tájszó, jelentése: nagyon vágyakozik, sóvárog valami után. Ha tájszó, meg kell lennie a Magyar Tájszótárban is. Valóban megvan benne, az ország több vidékén élnek véle. Jelentése: erősen vágyakozik, sóvárog, áhítozik. Van *ácsinkózik*, *kácsingózik*, *acsánkodik* változata is.

Az *ácsorog* jelentése azonban Balassa József szerint: áldogál, báméskodik. Ez a szó irodalmi és köznyelvi szó, természetesen ismeri a népnyelv is és vannak tájnyelvi változatai: *ácsorog*, *anycsorog*, *ancsorog*; jelentésük a Magyar Tájszótár szerint: tétlenül, báméskodva áldogál vagy csavarog; továbbá: *ácsong*, jelentése: ácsorog, áldogálással tölti az időt.

Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy a két szó más-más jelentésű. A szó- és jelentéstévesztésnek bizonyára a hangzásbeli hasonlóság, az egyenlő szókezdet az oka. Az sem teljesen lehetetlen ugyan, hogy ez a tévesztés egyéni kezdeményből kiindulva, valamely falu vagy vidék egész közösségében állandósult. És kedvező körülmények között — ha például egy jeles, olvasott író használná ebben a helytelen értelmezésben — könnyen válhatik még általánosabbá, sőt köznyelvvé. (Hiszen ismerjük az *íromba* szó szomorú történetét: a régiségben és a nép nyelvében annyi mint 'tarka, babos, pettyezetett', ma pedig az *otromba* szó hatása alatt annyi, mint 'nagy, esetlen'.)

Kár volna a két szót összezavarni, hagyjuk meg mindenkiket a maga eredeti jelentésében.

Érdekes, hogy Balassa Józsefnek többször említett szótárában van egy másik, kihaltnak jelzett *ácsorog* ige is, ennek jelentése: 'vágyódik valamire, törekszik valamit megszerezni'. E szerint az *ácsorog* igét több joggal lehetne az *ácsingózik* helyett és értelmében (erősen vágyik valamire) használni, mint megfordítva. Azt mondhatná ugyan valaki, hogy ha a egyenlő *b*-vel, akkor *b*-nek is egyenlőnek kell lennie *a*-val. Igaz volna, ha a nyelv matematika volna; csak hogy nem az. (Az *ácsorog* és *ácsingózik* származására és eredeti jelentésére l. Gombocz MNy 4:39.)

HUZAKODVA VAGY HUZÓDOZVA?

Rokonságban van ez a két szó egymással, egy többől (*húz*) származik mind a kettő, de nem olyan közeli atyafiak, hogy a mondat értelmének megváltozása nélkül föl lehetne őket cserélni.

Egy beszámolómban azt írtam volt, hogy a természetjárás szolgálatában álló Erdélyi Népi Kárpát-Egyesület elsősorban sportegyesület, még akkor is, ha a többi sportág *fanyaloga* ismeri el róla. A szerkesztő vagy rovatvezető egy kissé keménynek találhatta az aláhúzott szót, és azt írta helyébe, hogy *huzakodva*. Vagyis enyhíteni

akart a kifejezésen és még erősebbet használt helyette, mert míg *fanyalogva* (és ikerpárja: *fanyarogva*) csak annyi, mint 'kedvetlenül, muszájból', addig *huzakodva* Csúry Bálint Szamosháti Szótára szerint annyit jelent, hogy 'birkózva, dulakodva'. Ugyanaz a jelentése az -l gyakorító képzővel bővült *huzakodva* szónak is.

Minthogy bizonyosra vehető, hogy a javító szelídíteni akarta a kifejezést, az is igen valószínű, hogy a kifogásolt szó csupán szórákozottságból került tollára a *húzódva* helyett. Ennek jelentése ugyanis valóban valamivel enyhébb a *fanyalogva* szónál, mert annyi, mint: 'vonakodva, nem szívesen, kelletlenül'. Hangzása is igen hasonlít a *huzakodva* szóhoz, úgyhogy az elírás igen könnyen megtörténhetett. Az elsiklást bizonyára elősegítette az is, hogy *huzakodva* éppen olyan származéka a *húz* szótőnek, mint a *von*-nak a *vonakodva*. Csakhogy a *húz* és a *von* sokkal közelebbi rokonok (csaknem azonos jelentésű szinonimák), mint azonos képzésű származékaik.

Kolozsvár.

Brüll Emánuel

KÖNYVEKRŐL

A MOSZKVAI OROSZ-MAGYAR, MAGYAR-OROSZ SZÓTÁR

Kereken egy évszázada már, hogy orosz műveknek magyarra fordítása elkezdődött, de nagy orosz-magyar szótár, amely a fordítókat tájékoztatta, útbaigazította volna az orosz szókincs mérhetetlenül nagy gazdagságában, — ma sincs. A Mitrák-féle orosz-magyar szótár megbízhatatlan, telve értelmezési hibákkal, a maga korában is használhatatlan volt, s ma már, megjelenése után hetven évvel, teljesen elavult. A fordító, aki szinte napjainkig dilettáns orosz filológus volt, orosz-német szótárak és — külföldön megjelent orosz regényfordítások segítségével vergődött át a nehéz szövegrészekben, — vagy kihagyta őket. Az orosz regények fordítói németül sem tudtak jól, a német szótári értelmezéseket vagy fordításokat is gyakran félreértették. Ez a magyarázata annak, hogy a régi, inkább szépirodalmi hatásra, mint filológiai pontosságra törekvő fordításokban oly tömegesen fordul elő „lejtérjakab“, hogy Sztripszky Hádor évek szorgalmas munkájával egész kötetet állított össze belőlük. Műve halála után — sajnos — kéziratban elkallódott.

Az oroszul tanulók s a gyakorlati élet követelményeit nagy részben kielégíti az az orosz-magyar szótár, amelyet E. Sz. Chaasz¹ állított össze. Ez a szótár 25 000 szót tartalmaz, „a mai orosz irodalmi nyelv leghasználtabb szavait“. A magyar nyelvet tanító és tanuló oroszok számára készült ugyan, de lehetőséget nyújt a magyar olvasónak is ahhoz, hogy ennek segítségével „orosz folyóiratokat és szépirodalmat olvashasson“. Minden elismerést megérdemlő, gondos munka, amely valóban megkönnyíti — az oroszok számára a magyar nyelv tanulását s a magyarok számára orosz szövegek olvasását. Magyar szempontból kifogásolható, hogy az orosz főnevek neveit nem jelzi s az oroszul tanuló magyar ezek megállapításában más szótárakra van utalva.

Az orosz-magyar rész függeléke rövid orosznyelvű tájékoztató a magyar nyelvtanban. Hét lapon leíró nyelvtan, tizennyolc táblázaton grammatikai példatár a magyar főnevek, melléknévek, személyes névmások, igék ragozásáról s a végén betűsoros jegyzéke kétszáztizenhárom magyar rendhagyó igének, az infinitívusz alakjától eltérő főalakváltozás megadásával (*ácsorogni* — *ácsorg*, *alapulni* — *alapsz*, stb.).

A leíró nyelvtan három főfejezetből áll: A hangtani rész a hangok kiejtése és a magyar hangsúly megmagyarázása után igen röviden és világosan magyarázza a hangrendi párhuzamot. — Az alaktani rész a főneveknél kétféle ragozást különböztet meg: egyszerű és birtokos ragozást (ágyúk — ágyúink). A magyar főnév határozóragos alakjait eseteknek tekintve, megállapítja, hogy eset a magyar nyelvben sok van. A példatár I. táblázatán tizenkilenc esetet mutat be (ház, -nak, -at, -ban, -ból, -ba, stb.), melyek közül alapeset három: a nominatívus, a datívus és az accusatívus. Ezek közül a nominatívus és a datívus alakok a genetívus szerepében is használatnak.

A többes szám képzésének ismertetése után az esetek és a birtokos főnévi ragozás képzését magyarázza meg, szinte csodálatraméltó tömörséggel és világossággal. Majd a melléknévek, számnévek, határozók magyarázása után rátér a magyarban is, az oroszban is legbonyolultabb részre, az igeragozásra.

¹ Russzko-Vengerszkij Szlovárj. Szosztavila E. Sz. Chaasz — okolo 25,000 szlov — sz prilozseniem kratkogo grammaticheszkogo szpravocznika vengerszkogo jazyka, szosztavlennoje eslenom-korreszpondentom Akademii Nauk SzSzsZr D. V. Bubrichom i E. Sz. Chaasz. Ogriz — Goszudarsztvennoe izdateljsztvo inosztrannyeh i nacionalnyeh szlovarej — Moszkva — 1947. — A budapesti Gorkij Könyvtár orosz nyelvtanfolyamának előkészítésével és megbízásából kiadja: Új Magyar Könyvkiadó N. V. Budapest, 1949. — Ez a szótár az eredeti moszkvai kiadás kiadásáról készült.

A magyarul tanuló idegen számára talán a legmeglepőbb az alanyi és tárgyaz ragozás. Ily rövid nyelvtantól nem lehet azt kívánni, hogy ezt elméletileg is megmagyarázza. A „tájékoztató” nem is kísérel meg: pár mondattal ismerteti ezt a jelenséget s a táblázatokban paradigmákon mutatja be a kétféle ragozást (várok — várom, nézek — nézem). Módot (naklonenie) hármat különböztet meg: jelentő, feltételes és parancsoló (iz'javitelnoe, szoszlagateljnoe vagy uszlovnoe és poveliteljnoe), mely utóbbi a magyar felszólító módnak felel meg.

A „tájékoztató” külön felhívja a figyelmet az -ikes és az sz, z, c, s, zs, cs-re végződő igék ragozására.

A szintaxis a magyar szórendet magyarázza meg néhány sorban.

Kiegészítő párja az ismertetett orosz-magyar szótárnak az ugyancsak Moszkvában készült magyar-orosz szótár,² melyet M. G. Kachana és V. V. Rudas (Rudas László) állított össze, illetőleg szerkesztett.

Ez a rész is a legnagyobb gondossággal, lelkiismeretességgel és filológiai akribiáival készült, de ennél is rá kell mutatnunk ugyanarra a hiányra, amelyet az orosz-magyar rész ismertetésénél kiemeltünk: a nemek jelölésének hiányára. Ezt — tekintettel a magyarokra — egy későbbi kiadásban ajánlatos volna pótolni.

Ennek a résznek is van függeléke, amely a magyar rendhagyó igéknek az orosz-magyar rész függelékében közölt jegyzékét adja újra, de a jelen idő alanyi és tárgyaz ragozásának, a félmult idő, — melynél zárójelben ott van a megjegyzés, hogy elavult (usztareloe), a mult idő, a parancsoló mód (felszólító mód), a részesülő és az igei határozó alakjainak közlésével: elemez, elemz-i, elemz-e, elemez-tem, elemez-zen, I. elemz-ő, II. elem-zett, I. elemez-ve, II. elemez-vén. Kétszáztizenhárom ige ragozását kapjuk meg, az idézett példa szerint.

A magyarul tanuló orosz ember számára ez igen hasznos összeállítás, — dicséret illeti meg szerkesztőjét. De van egy megjegyzésünk: a félmult idő példáit, amelyek az irodalmi nyelvben már nem használatosak, el lehetett volna hagyni. Elég lett volna jegyzetben megemlíteni, hogy ez is volt és nyelvjárásokban még előfordul; kár a kezdő nyelvtanulót bonték, csömörlék, eve, forga, júva, hľva, inga, kotra, stb. nem használatos alakok megtanulásával terhelni.

Ez a táblázat egyébként inkább az orosz-magyar szótár nyelvtani függelékébe illenék bele. A magyar-orosz szótár függelékében szívesebben láttunk volna oroszul tanuló magyarok részére rövid orosz nyelvtani tájékoztatót.

Mind a két szótár szocialista szellemben készült, az új kívánalmaknak megfelelő. A forradalomelőtti szótárak az egyházi étellel, a templommal, a szertartásokkal kapcsolatos szavaknak, melyek nagy része nem is orosz, hanem egyházi szlávnyelvű, mennél teljesebb közlésére igyekeztek, s számtalan bibliai eredetű szólást és közmondást vettek föl, amelyek a mai irodalmi nyelvben nem használatosak már: csetija-mineja — a szentek életét tartalmazó naponkénti olvasmányok, breviárium, triodj — misekánon, allilua, aminj, a preobraszenie-val (1. átalakulás, 2. megdicsőülés), uszpenie-val (1. meghalás, 2. Mária mennybemenetele) kapcsolatos ünnepek, templomok, stb. Ily szavak e szótárakban nem fordulnak elő.

Szépirodalmi fordítók munkáját az orosz-magyar szótár azzal könnyítette meg, hogy közli az újabbkeletű szavakat (pl. *zlobodnevnyj* = időszerű, aktuális, *ucsjóba* = tanulás) és a szórövidítésekből összetett szavak egy részének értelmezését (*kolchoz, szovchoz, komzomol*, stb). Ígéretnek tekintjük a zsebszótárt arra, hogy E. Sz. Chaas és M. G. Kachana a nagy orosz-magyar szótárt is össze fogja állítani, a sokjelentésű címszavaknak (pl. a *verch*-nek Pavlovszky szótára szerint tizenegy jelentése van) mennél gazdagabb értelmezésével s mennél több szólásnak, közmondásnak közlésével és magyar fordításával, hogy a fordítók, akik Dalj és Usakov nagy, orosz magyarázatokkal ellátott szótárát és a nyugati nyelvű orosz szótárát a nyelv elégtelen tudása miatt nem, vagy nehezen tudják használni, a remélt, mennél teljesebb orosz-magyar szótár segítségével a színes, képes paraszti beszédet s a műhelyekben, bányákban lejártszódo legmodernebb realista regényeket is pontosan le tudják fordítani.

Trócsányi Zoltán

² Vengerszko-russzkij szlovarj. Szosztaavl M. G. Kachana. — Pod redakciej prof. V. V. Rudasa. 20.000 szlov. Ogiz. Goszudarsztvennoe izdateljsztvo inosztrannyeh i nacionalnyeh szlovarej. Moszkva — 1946. — A budapesti Gorkij Könyvtár orosz nyelvtanfolyamának előkészítésével és megbízásából kiadja: Új Magyar Könyvkiadó N. V. Budapest, 1949. — Ez a szótár az eredeti moszkvai kiadás kliséjéről készült.

MAGYARÁZATOK.

Demidov-játék. „Orosz szavak a magyarban 1848—1849 óta“ c. cikkemben (Nyr 72:167) a „Demidovval játsszuk az alsóst?“ magyarázatánál Anatolij Demidovra, a híres akadémikus-tudósra utaltam, aki Magyarországon is járt és nyomtatásban is megjelent útleírásában rokonszenvvvel emlékezett meg rólunk. De megjegyeztem, hogy ennek a kártyaszólásnak Demidov akadémikussal való kapcsolata nem bizonyos. Pusztán a nevek kapcsolatán alapul e feltevés.

Pavlovsky nagy orosz-német szótárának pörgetése közben az „igraty“ (játsszani) címszó alatt *Demidov* neve ütődött szemembe. Ezt olvastam: *igraty na Demidov szcsjot*. Értelmezése: 'um des Kaisers Bart [spielen]'. Azaz 'potyára, puffra, pénz nélkül játszani'. (Vö. *um des Kaisers Bart streiten*: a fülemüle-fütyéért pereskedni. Kelemen: Német-magyar szótár.)

A magyarban használatos *Demidov* kártyaszólás tehát nem a magyar alsójátékosoknál született meg s nincs összefüggésben a hazánkban utazott Demidov orosz tudós nevével, hanem egy régebbi, tréfás orosz kártyaszólás átvétele.

„*Demidovval* játsszuk az alsóst?“ — kérdi az egyik játékos. — „Mi az a Demidov?“ — kérdi a másik. — „A harmadik ütés után (enyhítve a durva, évődő kifejezést): megcsókolhatod a fenekemet.“ Ez ugyanazt jelenti, mint az orosz kártyajátékban: „pézt nem kapsz, hiába nyerted meg a partit. Potyára játszottunk.“

Trócsányi Zoltán

Első találkozás az idegen szavakkal. Nagy Lajos, paraszti származású kiváló írónk, első gyermekéveit falun (tanyán) töltötte (Apostag). A *lázadó ember* c. önéletrajzi könyvében (Szikra, 1949, 44. l.) érdekes feljegyzéseket közöl arról, amikor először hallott idegen szavakat. Elmondja az író első élményeit Budapesten, az „urak“ról, a könyvekről, arról, amikor először ivott sört, evett fűgét, datolyát... és cukrászsüteményt: *habrollót* és *indianert*. „Zsuzsa nagynéném — írja Nagy Lajos —, anyám húga, hozott nekem süteményt minden látogatáskor. Csak később tűnt fel, hogy az indiánér indiáner, a habrolló habrolló, szóval idegen szó. Tiszta felismerés helyett valami zavaros sejtésem támadt arról, hogy a szavaknak csaknem fele idegen, magyarok jóformán csak a leggyakoribb főnevek, igék és a kötőszavak. Vekker, omnibusz, cupringer, lichthóf, kanális, notesz, ausz-kuss, szalvéta, eszcájg, stambilia, radír, ceruza, grifli, kucséber, konstabler, fiáker, partvis; ezer és ezer idegen szó, idegen kifejezések, például: ne zsenírozza

magát, vagy: heksznsz nem megyek el, mintha valamennyit ellenem találtak volna ki. Nem nemzeti önrzet volt ez, mert — az nem is lehetett, sem képzelgés a nyelv tisztaságáról, hanem mert a szavak eredetét nem ismertem és hallásból tanulván meg azokat, csaknem valamennyit hibásan tudtam. Ezt éreztem, tehát alig mertem az idegen szavakat kimondani.“ Ezután az író német kuplé-részleteket idéz, elrettentő példákul. Nagy Lajos feljegyzésének, nyelvlektani érdekén kívül, nyelvtörténeti érdekessége is van. A feljegyzés óta félévszázad telt el s az ott említett idegen szavak egy része már eltűnt a budapesti nyelvből.

Új mikrofon-műszó. Gyakori és elég kellemetlen jelenség, hogy a mikrofon működés közben felmondja a szolgálatot, recseg-ropog, rekedten deformálja a hangot, erősítés helyett. Ez történt a János vitéz felújításánál, midőn az Opera a Városi Színházban adta elő felfrissített szöveggel és részben új zenével a János vitézt. Az előadásról *L. I.* a következőket írja a Szabad Nép 1950. jan. 11. számában (a 6. l. második hasábjának végén): „A Városi Színház akusztikáján hang-erősítőberendezésekkel próbáltak segíteni, nem eredménytelenül. A mikrofon-berendezés azonban olykor *begerjed*, s megzavarja az egységes hanghatást.“ Az új, talpraesett műszó valószínűleg kontamináció redménye: *bereked* és *felgerjed* keveréke.

Rubinyi Mózes

Lekulákol. Trócsányi Zoltán szerint a „*kulák*“ szó még nem olvadt bele a magyar nyelvinkcsbe, még nem lett népi szóvá“ (Nyr 72:168). A Nyr 73:96 azonban utaltam arra, hogy a szegedkörnyéki nép általánosan használja megveto színezettel „*csaló*“ jelentésben. Ugyanakkor megállapítottam, hogy két új orosz jövevényszóból a magyarban továbbképzett ígénk van: *davajoz* és *elpaszizott* (Nyr 73:95).

Megtoldom egy Dorozsmán hallott harmadikkal: jól *lekulákolta* a gyűlésben. Itt a *lekulákolta* jelentése „lehordta, vérszopónak, uzsorásnak nevezte“. A példa mutatja, hogy a politikai irodalomból eredő *kulák* szó széles rétegben használatos és tovább is fejlesztették a beszélők.

Erdődi József

Van-e életkoruk a henye szavaknak?

Egy tanárom henye szóznak nevezte az afféle fölösleges, odabiggyesztett kifejezést, amely semmit sem mond, és csak arra jó, hogy a gyorsan pergő *beszéd*ben ideje legyen az embernek a további mondotakat kiagyalni. Ilyenek: hogy úgy

mondjam, úgy szólván, izé, hogy is hívják... Bizony elég gyötrelmére vannak mindenkinek, aki szereti a kereken görögülö nyelvet...

Úgy találom azonban, hogy ezeknek a henye szavaknak mintegy divatjuk van, életük hosszabb-rövidebb tartamú. Századunk elején az *izé* volt a korlátlan úr. Az első világháború után az *ügy-e* kezdte meg sorát, még hozzá a legkülönbözőbb hanglejtésben: volt támadó, volt pökhendi, volt alázatos *ügy-e*. Megvallom, magam is használtam, amíg Jászai Mari egyszer, 1923 elején, rám nem dörgött: „Azt mondja: *ügy-e*. Ezt Szomorj Dezső hozta be a magyarba a francia *n'est ce pas* mintájára. Nem tudnak a magyar írók már magyarul sem!” Akkor lettem figyelmes az efféle henye szavakra és láttam, hogy egyik-másik szinte elválaszthatatlanul hozzátapad a köznyelvhez, amíg... nem követi egy másik. Úgy tapasztalom, hogy ma az *ügy-e* már kezd háttérbe szorulni és az új csillagzat a *végeredményben*. Figyeljük csak meg, milyen matematikai gondolkodás lett úrrá mindenkinek a nyelvében: oszt, szoroz, összead, kivon nyilván mindenki, mert percenként elhangzik a legköltőibb színezetű beszédben is a *végeredményben*.

A tréfa kedvéért megemlíttem, hogy egy alkalommal erről beszélgettünk egy nyelvessel, aki szívesen elismerte aggodalmait a köznyelvnek ilyen tudálékos elszíntelenedése miatt. Aztán legyintett és azt mondta: „Én lehetőleg kerülöm őket, ámbár... *végeredményben* nem is ártalmasok.” A fejéhez kapott és felkiáltott: „Én is, fiam Brútusz!”

De félretéve a tréfát érdekelne, hogy másoknak is eze a megfigyelése a henye szavakra nézve és hogy körülbelül milyen hosszúra tehető élettartamuk.

Kéjvonat. A Nyr 73:251 említett *kéjvonat* nem is volt annyira kérész életű, mint az említett jegyzet mondja. Mikor 1925-ben a Győr—Sopron—Ebenfurti vasút 50 esztendő történetét kellett megírnom, idősebb vasutások még jól ismerték az elnevezést. Nem régiben a Sopron című újság 1877-i évfolyamában találtam említve, ez volt éppen az az idő, amelyben leginkább divatozott a mai kirándulónóvat elnevezés helyett.

Sorba mén, mint Tápén a bíróválasztás. A Nyr 73:252 említett szóláshasonlatnak Sopron megyében három változatát ismerem. Páli községre: *Sorába jár, min Páliba a bíróság* (Nyr 37:87/88). *Sorjában jár, mint Pásztoriban a bíróság*. (Magam rábaközi gyűjtése.) És azt hiszem, ide vonatkozik ez is Répcecsáfordról: Nem tud választani, mint a csáfordiak bírót (szintén a magam gyűjtése a Rábaközben).

Lőccsel szokták megverni a papot. A fenti közmondást olvasom Gvadányi Rontó Páljának 4. cikkelyében. Margalits a következő változatait ismeri: Jegyezted fel a papot, melyen vertél papot (Erdélyi). Ha bajod nincs, verj papot (Kis Viczay). Ha mikor versz papot, feljegyezd a papot (Dugonics). Ha papot versz, ród fel a papot (ua.). Papot ha versz, gondot ad. (Erdélyi) Lőccsel a papot! (uo.). Lőcsre kapott, mint a pap (uo.). Továbbá: A pópát sem kergetné lőccsel (Dugonics). Mi a mondas erelete és igazi értelme? Kapcsolatba hozható-e azzal, hogy a nép aratáskor az asztagra utóljára szokta rakni a pap járandóságát és mivel magasan van, erősen leveri? Ezt támasztja alá a Margalitsnál közölt két szólás: Feltette papját (Erdélyi) és feltette a papkévét (Nyr 1. kötet).

Ugyanígy közöl Gönczy Ferenc is „Göcsej” című könyvében ilyen szólást: „Ién má sok papba beszurtam a vasvélát” és megmagyarázza: A gabonakepéknél a legfelső kévét papnak nevezik. (508. l.).

Mellkosár. 1938-ban hallottam egy temetési beszéd alkalmával: „Magyarország mint szív nyugszik Európa *mellkosarában!*” A szónok ismert nevű magyar író volt és bizonyára nagyon örült a szép szókép kitalálásának. De fületem megütötte a *mellkosár* szó és rögtön megállapítottam magamban, hogy a magyar írónak tartott szónok németül gondolkodik és a beszéd hevében lefordította a német *Brustkorb*-ot a magyar *mellkas* helyébe.

A dolog nem hagyott nyugton. Megnéztem Czuczor—Fogarassyt, meg Szarvas—Simonyi szótárát: az elsőben csak a mellkast találtam, a másodikban még azt sem. Felütöttem a Révai-lexikont a mellkas szónál; az sem ismeri a mellkosarat, sőt ezt mondja e testrészünkről: „Alakját hordóhoz vagy — különösen a férfié — méhkashoz hasonlíthatjuk.”

Belenyugodtam tehát, hogy igazam volt, amikor nemrégiben kénytelen voltam megállapítani, hogy a mellkosár Arany Jánosnál is megjelenik, még hozzá a Bolond Istókban, tehát nem is annyira élete utolsó szakaszában, amikor a főváros erősen németes magyar nyelve esetleg rá is káros befolyással lehetett.¹ Az illető hely így hangzik: „E *mellkosár* (mely néha fáj, galádul)” (I. 42).

Ami azt illeti, Aranynál ez félresiklás lehetett, mert hiszen Aristophanes Daraszainak fordításában az 1147/48. sorban jó magyarul mondja: „Ágyéka izmos volt még, s domboru a *mellkas*.”

¹ A Toldi szerelme. VIII. ének 26. szakasz: „Ott Bence a titkon előre *beszerzett* Holmit előkéri”. Ma már általános, de mégis csak német átvétel.

Egyik nép innen veszi a képet, a másik onnan. A németnek jó lehet a *melkosár*, a magyar *kasnak* látja és maga az orvosi tudomány is bizonyítja, hogy helyesen. Mindamellet legutóbb találtam rá példát, hogy a népnyelv is használja a *melkosarat*, mégpedig Göcsejben. Ott gyűjtött áldás ugyanis: „Álgyo még az Isten e *melk kosarát!*“ (Ny 36:142). Ha tehát esetleg a Nagyalföldön is használatos volna a nép körében a *melkosár*, akkor hihetőleg Arany sem fordította, hanem a nép ajkáról leste el.² *Csatkai Endre*

Célt tesz rá. (Nyr 73:107). Hajdúszoboszlón használatos ez a kifejezés, mondják: *Arra én is célt tettem:* én is meg akarom magamnak szerezni. Más értelemben: *Rígen keltette már rá a célt:* Régen elhatározta vagy régen készül rá, hogy elbánik vele (pl. a haragosával).

Fakazal. Ma csak széna- és szalmakazalról beszélünk, régen a fát is kazalba raktár, olvassuk (Nyr 73:262). Hajdúböszörménynek az államosítás előtt pár ezer hold erdeje lévén, az avastós kitermelését részében végeztette, amiből tekintélyes mennyiségű tűzifához jutott. Ezt a fát az erdőn állandóan kazalba rakták, s szinte mindig volt két-három kazal fája a városnak az erdőn. Egy kazal 10–15 méter hosszú, 4–5 méter széles és ugyanolyan magas is volt. Az utolsó ilyen kazlat az erdőn 1944–45-ben használták el. A városháza udvarán ma is van egy ilyen, de már kisebb méretű kazal fa, melyet az ősz elején vágtak össze, és raktak kazalba, s amely a tél második felére van tartalékolva. A nagyobb mennyiségű fát tehát Hajdúböszörményben ma is a szalmához teljesen hasonló kazalba rakják, a kisebb mennyiségűt pedig boglyába, mely viszont a szénaboglya alakjával egyezik.

Fika. Csefkó Gyula azt írja, hogy sokkal valószínűbbnek tartja, hogy a baka jelentésű *fika* a *fi*, *fiú* 'legény' szó lekcicsinylően becéző származéka, vagyis olyan, mint a barátocskám, urascskám, fiacskám, fiukám, és eredetileg a lovas katona gőgje nyilatkozott meg benne (Nyr 73:99). E feltevés helyességére adatul közlöm, hogy a hajdúböszörményi Bocskai-gimnázium (a régi 8 osztályos) felső osztályos tanulói általánosan *fikának* hívták az első osztályos társukat. Nem volt sértő ez az elnevezés, de mindenestre volt benne valami a magasabb osztályú diák lekcicsinylő gőgéből.

² Érdekes, hogy a *mélkas* 'Bienenkorb' mellett már a régi nyelvben van *mélkosár*. Legrégibb adatunk Calepinus (1585): *alucarium* — *Kapitár, méh kosár* (57). B. O.

Hászfő-hászija. A Nyr 73:261 említi, hogy Szendrei Zs. szerint Nagyszalontán *házfija*, *hásztya* szóval nevezik a padlást, amivel szemben Viski Károly *hászija* megnevezést közöl. A két közlés közül a Viski Károlyé a helyes, Nagyszalonta hajdú eredetű népe éppenúgy *hászija* megnevezést használ, mint ahogyan így hívják a padlást Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben is a hajdúivadékok. Szendrei Zs. e szalontai vonatkozásban is revízióra szorul.

Helyre tyu-tyu-tyu. A Nyr 73:244 címben megnevezett réjával foglalkozva Csefkó azt írja, hogy annak második része tyúk hívó szóból lett, továbbá, hogy mindig csak olyan népdalban fordul elő, melyekben nőről (tréfásan tyúkról) van szó. E megállapítás ellen közlöm, hogy e réjának a szerepe inkább csak általánosságban a csúfolódás fokozása. Mindjárt közlök is egy ilyen zsidót csúfoló nótát, mely 50–60 évvel ezelőtt még közkeletű dal volt a gyerekek között Hajdúszoboszlón: A zsidónak nincsen óra, helyre tyu-tyu-tyu, Leharapta a sógora, helyre tyu-tyu-tyu, Nesze kutya zsidó óra, helyre tyu, Sose kaptál ilyen jóra, helyre tyu-tyu-tyu. A nőnek tyúkként való emlegetése abban az időben még tréfás vagy gúnyolódó viszonylatban sem volt szokás Hajdúszoboszlón. Ez a nőkel szemben finomnak éppen nem mondható szóhasználat emlékeztetem szerint a század első éveiben lett általánossá, még pedig az Édes aranyos kis tyúkom, drága csibikém kezdetű útszéli kuplé elterjedésével.

Rúgott bornyú (Nyr 73:264). Hajdúböszörményben általánosan használt megnevezés arra a borjúra, melyet az anyja már nem enged szopni, melyet elválasztottak. Ez általában 6–8 hónapos korban történik. Csikóra ritkán használják ezt a jelzőt, inkább csak borjúra.

Mi a kantus? (Nyr 73:262). A *kantus* szó ismeretes és használatos Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben. Gyermekekre az, még pedig hátulgombolós; nincs azonban annak varrással elválasztott szoknya része, tehát az nem blúz, nem is köntös, hanem egydarabból szabott, az egész testet fedő ruha. De nem is felső ruha, hanem pl. nyáron egyetlen ruhadarab, melyet a gyermekre adnak; télen felére vettek más, nagyobb meleget tartó kabátfélét vagy valamely nagyobb kendővel takarták be a gyermek felső testét, amely kendőt hátul a derekán megkötötték. A nyári kantus kartonból, a téli vastagabb barchetből készült. Ezt a kantust a gyerekek 4–5 éves korukig viselik, mire iskolába kerülnek, már rendszer ruhát kapnak helyette. Az iskolába nem mennek kantusban.

Szádorog (Nyr 73:265). Hajdúböszörményben a *szádorog* igét nemcsak 'ácsorog, jön-megy', hanem 'szédeleg' értelemben is használják. Bár ezek nem fejezik ki a Szabó Pál-féle egy cél felé való mozgást, haladást, mégis a szédeleg szó már egy árnyalattal magyarázza azokat a kifejezéseket. A Szabó Pál-féle használat azt sejteti, hogy azok az emberek nem valami határozott igyekvéssel mentek hazafele, hanem csak úgy szédelegve, sőt a *széjjelszádorgás* már nem is történvén határozott irányban, még közelebb esik értelemben a *szédeleg*-hez; a *széjjel-szádorgás* szinte nem más, mint szédelegve való szétszéledés. *H. Fekete Péter*

Héjretyutyutyu. Csefkó Gyula ötletesen magyarázta (Nyr 73:244) ennek a csujogatásnak, réjának eredetét a *tyutyutyu* állat (tyúk-) hívogatóból. Adatainál még jobban bizonyítja igazát egy népdal, melyben nem csupán nőről ('tyúk' átvitt értelemben), hanem valóságos tyúkról van szó. Kodály Zoltán jegyezte le Bolhás (Somogy m.) községben: Hej, két tyúkom tavali, három harmadévi; Ha tudjátok, hogy az enyém, mért adtatok enni? *Tyutyu, szőlke, tyutyu, barna, tyutyu, mind a három*. Az uram is itthon vagyon, nincsen sém mi károm (Iskolai énekgyűjtemény, 1943, 1:187). Ebben tehát a dalos közvetlenül hívogatja a tavalyi szőke (∞ *sárga*, ∞ *szőmjeszínű*) és a barna tyúkot, majd a három harmadévit (nyilván etetésre, azért kérdi, miért adtatok enni?). Jóllehet a szöveg többi részének összefüggése előttem még nem világos, az eddig hiátustöltőnek vélt *tyutyu* értelmét megnyugtatóan igazolja. Az utolsó sort Szőregen (Torontál m.) így *danóják: A kakasom is megvagyon, nincsen semmi károm.* *Péter László*

Kujak (Nyr 73:28). Ez az „ököl” jelentésű székely tájszó többször előfordul Kurkó Gyárfás Nehéz kenyér c. regényében (Bukarest, 1949). Egy pár érdekesebb használatát idézem az alábbiakban: Ha mindenképpen verekedni akartok, van jó *kujakotok* (281). — Mán felpattant s ütni kezdte essze a két *kujakját* (336). — A hátulsó kerék alá egy *kujaknyi* nagyságú kő került (248). — Sokat nem mesélt, de amit mondott, annak hallatán es *kujakba* szorul az ember keze (62).

Prügy. Beke Ödön (Nyr 73:264) idézi Mörizc Zsigmond egyik regényéből a *Mörizc* szatmármegyei falunév kiejtésére és történetére vonatkozó adatokat. E szerint a falu nevét régente *Pthrügy*-nek írták és *Tügy*-nek ejtették, ma pedig már *Prügy*-nek írják és ejtik. Beke idézi Csánki adatait is; ezek szerint a *Pthrügy* nevet régen *Pügy*-nek ejtették. — A falu nem mindenapi nevét már én is megemlítettem a

szókezdő mássalhangzócsoportokról írt cikkemben (Nyr 57:108) s rámutattam arra, hogy idegen eredetű helyneveinkben sok szokatlan hangsoporttal találkozunk, mint pl. *Pszota, Psztrina, Pthrügy, Ptruksa* (1898-i Helységnevtárból). A *Pthrügy: Prügy: Tügy* falunév szókezdő mássalhangzói esetével teljesen azonos a hangutánzó *ptrücsök* és *ptrüsszent* szó. Ezeknek *prücsök, pücsök, ptücsök, tücsök*, valamint *ptrüsszent, püsszent, plüsszent* és *tüsszent* alakjaira is igen sok adatot találunk régi szótárainkban és a nyelvtörténeti szövegekben (l. NySz), valamint nyelvjárásainkban is (l. MTsz). E két hangutánzó szónak számos változatát idéztem magam is említett cikkemben, Beke Ödön (Nyr 71:170) pedig rámutatott, hogy ennek a két szónak rendkívül sok hangváltozata van mind a régi, mind a népi nyelvben és sok adatot idéz mindkét helyről. — Érdekes, hogy Barna Ferdinánd azt írja: „ptrücsök, ptrüsszent, nem tücsök, tüsszent, mint azt az újabbak nagy bölcsön tudni akarják” (A hangsúly a magyar nyelvben 16), holott egyetlen magyar nyelvtanból sem hiányzik az a Molnár Albert-féle megállapítás, hogy „a duobus consonis nulla incipit vox Ungarica” (CorpGramm. 122). Közismert dolog, hogy „szó elején két mássalhangzó eredeti magyar szóban nem állhat: két mássalhangzóval kezdődő szavaink tehát idegen eredetűek, mint: *préda, krajcár, tréfa, drága, gréta, trágya*” (Szarvas G. Nyr 12:155). Geleji Katona István is így ír: „Valamelyek két consonansokon kezdetnek, inkább mind idegen szók, mint *spék, spitz, préda, próba* etc” (l. NyF 30:16). — Ezt az egyébként helytálló nyelvtani megállapítást úgy kell módosítanunk, hogy az ilyen két mássalhangzóval kezdődő szók vagy idegen eredetűek, vagy hangutánzók. A *Pthrügy, ptrücsök* és *ptrüsszent* szavak szókezdő mássalhangzócsoportjának sokféle változatára vonatkozóan viszont el kell fogadnunk azt a véleményt, hogy e szavakban nem hangváltozásokról van szó, hanem egy különös hangnak, a bilabiális tremulansnak jelöléséről, vagyis a *ptr, tpr* hangsoport volta képpen a fonetikusok által a görög ψ -vel jelölt hang kifejezője (l. Beke, Nyr 71:171).

Prohászka János

Cár. A Pallas-Lexikon szerint először a bolgár kágánokat nevezték *cárnak* az al-dunai szlávok, s mikor a török eredetű bolgárok elszlávosodtak, állandóan megmaradt náluk ez a cím. A szerb királyok is viselték a *cár* címet, először Dusan király vette föl, aki 1336–1356 közt uralkodott, s fia, V. Uros is viselte. A *cár* szó különben a régi orosz bibliafordításokban előfordul már, s így fordították a görög

βασιλεὺς 'király' szót. Az oroszok a legyőzött tatár kánokat is *cár*-nak nevezték, így volt *szibériai, kazáni, asztrakáni cár*. A *fehér cár* elnevezés a mongol időkből származik, s jelentése: 'független, hűbért nem fizető cár'. A trónörökösöt nemcsak *cárevics*-nek, hanem *cezárévics*-nek is nevezték, s így ebben a származékban megöröszdött a *cár* eredeti *cezár* alakja. (Vö. Nyr 74: 27.)

Darázsfszések. CzF szerint 'öszveillesztett forgácsfánk idomú tésztdarabok, szilvával vagy aprószőlővel töltve.' A MTsz ugyanezzel a jelentéssel közli Vácról 1840-ből. Nyilván ugyanez a *tészta* ismeretes a Szamosháton, melyet Csűry így értelmez: 'aranygaluska, vagyis olyan költés *tészta*, melyet cukros diódarába mártogatott *tésztdarabokból* raknak össze s úgy sütnék meg'. Móricz Zsigmond Pílangó c. „idill”-jében más jelentésben használja: No, vegye el ötlet meg az Isten, — mondta Zsuzsika — és rakja meg az egész arcát-nyakát *darázsfszésekkel*, én többet nem gondolok rá, rá se tudnék nézni (106). A legény lángvörös lett és Zsuzsika látta, hogy egész arca s a nyaka tele van kiütéssel, úgyhogy csúfság rá nézni. *Darázsfszések!*...eszébe villant, hogy hiszen ő átkozta meg ezzel a legényt (125). Kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek érdeklődni, hol használatos a *darázsfszések* ebben a jelentésben. A *kilis* a 'kelés' több helyütt feljegyzett változata.

Francia. Pápai Páriz magyar-latin szótára szerint *Frantzúz*: Gallus, Francus. A latin-magyar szótárban azonban a *Delinimentum* címszó alatt ezt találjuk: Infecti redeunt Gallicis delinimentis: Bésziják a' *Frantziai* kényességeket, 's úgy úgy jönnek haza. Ezt az adatot Simonyi Nyr 38: 89 a Bod-féle kiadásból 'úgy idézi: *frantzia*. A *franciai* népnév már a kódexekben előfordul: *Franczyay kyalnal* (Érsk 72), de *francai* is: *Franczay laos kyal'h* (ApostMélt 30). Másutt is, pl. *franzai királ* (Tinódi 17, 18), *Franczay királ* (1548, LevT 1: 51, 1549, uo. 59). Ugyanítt Simonyi a *francia* népnévre Mikésből és Faludiból közöl adatokat, a 33: 278 alatt pedig a Bujdosók Levéltárából. A NyUSZ I. kötete szerint Vetsei 1757-ben megjelent Geographiájában, a II. kötet szerint már Ráday Pálnál 1709-ben előfordul a *frantzia* népnév. Még régebbi adatokat idéz Réthei Prikkal Marián Nyr 42: 15 Babocsay Izsák és Kemény János műveiből, tehát már a 17. sz.-ból. Így könnyű dolga volt Sándor Istvánnak törvényesíteni a *francia* népvét, amelynek ő előtte több, mint 100 éves multja volt, s egész természetes elvonás volt a *Franciaország*ból. Simonyi Nyr 38: 89 szerint ugyanígy használták

melléknévként az *anglia, slézia, perzsia* országnevet, s a Boszniából és Scythiából keletkezett *szittya* és *bosnya* is eredetileg országnév volt. (Vö. Nyr 74: 15.)

Garádicskóró. Móricz Zsigmond írja egyik elbeszélésében: A legmagasabb az útszéli *garádicskóró* volt a mezei bokrok közt (Nem élhetek muzsikaszó nélkül 150). Kassai Szókönyve Borsodi m. Bogácsról közli a *Chrysanthemum* (régén *Tanacetum*) vulgare nevűl (MTsz). Szamosháton *grádicskóuróu* (Csűry), Békés m. Vésztőn *gerádicskóró* (Tanáregyesületi Közlöny 16: 121), Háromszék m. Rétyen hangátvetéssel *daragics* (MNY 4: 31). Alsófehér m. Miriszlón a *garádicskóró* az ökörfarkkóró (*Verbascum thapsus*) neve. A név népetimológiából keletkezett, s eredetileg *varádicskóró*-nak hangzott. Megvan már régi szójegyzékeinkben: *dantena* — *varadich* (Besztercei Szójegyz.), *dancena* — *varadich* (Schlägli Szójegyz.), *Daucema*, *amos* — *Varádics koro* (Szikszai Fabricius). A MTsz 1840-i feljegyzés szerint Heves megyéből *virádics* alakját közli (ezt az alakváltozatot Békés megyében is följegyezték; nyilván párja az ugyanonnan származó *gerádicskóró*-nak, s kétségtől ez is *vérádicskóró*ból fejlődött). Pápai Páriz 1706-ból származó följegyzései közt mindkét alak megvan: *Varádics* (*Garádics koro*): *Tanacetum* (Nyr 29: 365). Az 1708-ban megjelent magyar-latin szótárban csak az első alak van: *Varádits*: *Potentilla*, *Tanacetum*. A név a szláv *vratič* szóból származik, s ehhez közelebb álló változatok is vannak nyelvünkben: *Ameos* — *Wradich* (16. sz. 1. fele, MNY 11: 132), *Davecs creticvs* — *Vradicz koro* (17. sz., MNY 11: 133). *Keres Vradicsot* (17. sz., Nyr 34: 512). Zala m. Pölöskefőn ma is *vrádicskóró* (Pálffy László), Sopron m. Malomsok vidékén pedig az első mássalhangzó lekopásával *radicskóró* (Ethn. 5: 38).

Bekür. (Nyr 73: 271). Móricz Zsigmond Szegény emberek c. elbeszéléskötetében is használja ezt a ritka szót: Akkor megint *bekürt* emberek lettek. Mint az ökör, aki járomba tanult már, hajta nyakát maga igába (28). Kérjük szatmármegyei olvasóinkat, érdeklődjének, hol és milyen jelentésben használja a nép ezt a nevezetes igét. Lehetőleg példamondatokban jegyezzék fel a szó használatát.

Lombos. Móricz Zsigmond Szerelem csók nélkül c. elbeszélésében írja: Különbem nem is volt olyan igen-igen öreg. Csak éppen nagy fekete *lombos* bajusza volt, olyan nagy laza bajusza és fekete körszakáll, hogy nem is látszott tőle a feje (Nem élhetek muzsikaszó nélkül 136). Csűry Szamosháti Szótárában *lompós* alakban nagyszőrű, bozontos /kutya,

farok)' jelentésben közli, s a MTsz is így idézi 'a Nagykunságról s Debrecenből, Háromszék megyében azonban szintén *lombos* farku kutyát emlegetnek. A régi nyelvben is van *lombos* változat, pl. Mit csóválod *lombos* farkadat? (Matkó). *Lombos* farka vagyon a rókának (Miskolczi). A borz az ő lyukának száját ... *lombos* farkával bé-dugja (uo.) NySz. Az OklSz is idéz rá adatot 1685-ből: *Lombos* csákó tehén. PP latin-magyar szótárában: Amphimallum: *Mind két felől lombos laskának. Két szer gerezna*, MA-nél: *Guba, Két felől szőrös, gyapjas, gubás köntös, Gerezna*, (A NySz PP adatát a 'ramulosus; volt Zweige' jelentésű *lombos* alatt idézi.) Alapszava *lomp* 'villus; Zotte', melyet a NySz Gyöngyösiből és Baróti Szabóból idéz.

Maszka. Móricz Zsigmond írja Pillangó c. művében: Debrecenben van egy ősi szokás, hogy a fiatalok, gyerekek, ha nem hivatalosak is, eljárnak a lakodalomba „*maszkának*”, álarcban s úgy kergetik a menyasszony kocsikerekének nyomát s úgy leskelődnek a lakodalmas ház ajtajában egy-egy pohár borért, egy-egy cobákért, tyúklábért (160). A szó nyilván a német *Maske* 1. 'álarc, lárv'; 2. 'álarcos' szó átvétele. Hajdú m. Földesen *kíp*-nek nevezik az álarcot. A biharmegyei Szabó Pál Talpalatnyi föld c. regényében is szerepelnek a lakodalomban a *képek*, s csaknem ugyanaz a jelenet játszódik itt le, mint Móricz idilljében, csak fordított előjellel. Míg itt leány használja fel a szokást, hogy visszaszerezze szerelmét, Szabó Pál regényében a férfi szökteti meg a menyasszonyt (l. Nyr 73:162).

Minden-okvetetlen. Móricz Zsigmond Pillangó c. népi tárgyú kis regényében írja: Rőgtön induljon, hogy estig kiérjen, vasárnapra *minden okvetetlen* ott kell lenni (78). Se a MTsz, se a Szamosháti Szótár nem közli ezt a kifejezést, csak a régi nyelvből vannak rá adataink, már a 16. sz.-ból, pl. Készen legyenek és valahova mi parancsolljok, *minden okvetetlen* indulhassanak (RMNy 3:20). *Mindön oka vetetlen* ez személyeknek kezökben ereszed, egyebet benne ne tégy (LevT 1:228). Az barom meg ne váltassék, hanem *minden ok vetetlen* meg öletessék (Károli: Bibl.). *Minden ok vetetlen* tartozzanak kezéhez eresztetni (1568). Most is *minden okvetetlen* ki kergetnek őket (Pázmány). *Minden okvetlen* elvesztem őket (Molnár A.). A NySz értelmezése szerint jelentése: 'sine contradictione, nulla mora interposita, necessario; ohne Widerrede, unverzüglich, notwendigerweise'. Vajjon honnan vette Móricz ezt a kifejezést? Talán mégis megvan a népnyelvben. Érdemes volna kutatni.

Mohog. Móricz Zsigmond gyakran használja ezt a tájszót, pl. Ilyen vén rongyokat őrizgetni, — *mohogott* Pepi néni (Nem élhetnek muzsikaszó nélkül 31). Itt mindenkinek annyi a dolga, — *mohog* —, majd megszakad, csak ennek nincs soha semmi dolga (178). Fene egye meg a számár lelkit, — *mohogott* rá a felesége, — ettől kitélik az ilyen marhaság (191). Csúry Szamosháti Szótára szerint *mohog* 1. 'elhalóan dörög, morajlik (távoli zivatar)'; 2. 'dohog, dúl-fúl'. A MTsz is csak Szatmár megyéből közli 1. 'zúg (a jég-eső)'; 2. 'magában dörmög, dohog' jelentésben. Pl. Nagy *mohogással* jött a jégeső. A MTsz Szamoshátról még a *dohog-mohog* ikerszót is közli. Nyilván ennek mozzanatos alakja: *mohan* 'esik, zuhan', pl. Ojat *mohantam*, mint egy mürha (Szatmár m. Mezőgecse) Csúry: Szamosháti Szótár. Véleményem szerint a *mohog* összevont alakja az *ög-móg* ikerszó utótagja, melyet a komárommegyei Kocson jegyeztek fel (Nyr 72:261), s ennek változata *ög-móg*, mely Móricz Zsigmond Rózsa Sándor a lovát ugratja c. regényében fordul elő (Nyr 73:29). A MTsz Alsó-Csallóközből közli az egyszerű *mógg* igét 'zúg, búg' jelentéssel. Mivel ezekre a szavakra kevés adatunk van, fontos volna nyomozni, hol használja őket a nép.

Pisszeg. A galamb papnéban írja Móricz Zsigmond: Úgy szepegett, mint egy gyerek. *Pisszegett*, s nem mert sírni! (152). Népnyelvi gyűjtéseinkben csak rövid szszel: *pisszeg* 'szepeg, csöndesen sír' (Csúry: Szamosháti Szótár); 'csendes szippogással sír, hang nélkül szepege zokog' (Szatmár m., Székelyföld, Szolnok-Doboka m. Domokos MTsz). Gyakorító alakja: *pissereg* (Szolnok-Doboka m. Domokos MTsz). CzF szerint *pisszeg* 'piss hangon szól gyakran v. folytonosan. Mondják különösen sívó-rívó gyermekről, midőn leginkább az orrán vékony szuszogó, sziszegő hangot bocsát ki'. Nála a *pisszeg*-nek is megvan ez a jelentése: 'némileg elnyomott, szuszogó hangot ad, pl. a gyermek, midőn fennhangon pityeregni v. sírni megszűnt; szokottabban *pisszeg*'. A MTsz szerint *szípög* ejtése is van. Valószínűleg a *szépég* hangátvetéses alakja. A népnyelvben azt is jelenti: 'szipákolva sír, szippogva pityereg, csendes szippogással zokog'. Heves megyében és Tolna m. Nyéken *szípég*-nek ejtik (MTsz). A *szépég* hangváltozatai a régi nyelvben: *czepegés* Károli, *zypegés* (olv. szipégés) EhrK *zópógés* (olv. szöpögés) DomK, *megh-zópég* (ErsK). Jelentései: 1. 'lamentor; weinen'; 2. 'tímeo, paveo, trepido; fürchten'. A Balaton mellett *cebeg* változata azt jelenti: fogát szíja fájtában (hideg fürdő után). Vö. ezzel Gvadányinál: Olly

hideg uralkoda, hogy reszketni s fogaimmal zepegni kezdék (NySz). A Balaton mellett a régi Tsz szerint *zöpög* változata is van. A szóra a legrégibb adatok: plor *zepegek* (SermDom.), Benedicto *Zepegew* (1499 OklSz).

Panduska. Móríc Zsigmond Pillangó c. „idill”-jében egy legényre mondja: *panduska*. Pl. Jaj, de *panduska* ez a te Jós-kád, — mondta az anyjuk — hisz ez egész kukta, otthon is ilyen vót maga? (37). Engem az én anyám *panduskának* nevelt, mindig olt settenkedtem a kö-tője mellett (81). *Panduska*, szeretett ott kuktáskodni, hát most egye meg, amit az anyja főzött (128). A példából nyilvánvaló, hogy a *panduska* olyan férfira vonatkozik, aki szeret a konyhában lenni, érdeklődik a sütés-főzés iránt, az anyja szoknyája körül lebzsel. Az ilyen férfiakat nőnévvel illetik, pl. *katus* (Balaton mell., Háromszék m. Tsz), *katuska* (Pápa vid, Tsz, Debrecen MTsz) 'konyhán nyalakodó, asszony dolgaiba avatkozó, női munkákat végezni szerető ember', *kotoka* 'asszonyias természetű, puha férfi' (Székelyföld Tsz). Már a régi nyelvben: Hazájokért mind egyik férjfiaknak, és nem *katus asszonyoknak* kellene lenniük (Miskolczi 1702). Mint egy *katus asszonyok* Kis Viczay: Adagia (NySz). *Katuska*, asszonyi természetű férfi, tomlók, kinek el nem 'olvadna egy kalán — vaj a' szájában (Baróti Szabó, id. Kresznerics).¹ *Katiczásokodik*. Férfiről mondatik, a' ki asszonyi munkába, főzésbe 's a' t. avatkozik (Kresznerics). A MTsz Veszprémből közli 'kotnyeleskedik (férfi a konyhában)' jelentéssel (vö. Réthei Prikel Marián, MNy 3: 181). Szerintem ilyen a *panduska* is, mely nem lehet más, mint a *Panna*, *Panni* változata. Hogy a *Panna* női név is használatos volt ilyen értelemben, bizonyítják a következő adatok: *Tulipán Panna*. Csűf neve olly férjfinak, a' ki minden asszonyi dolgokba bele kottyan (Nagyváthiból idézi Kresznerics). A népnelvben is: *panóyka* 1. 'szakácskodásba avatkozó, azt űzni szerető férfi'. Pl. Erigy má, te *panóyka*! Mit kutatol itt az edén közt férfi léttedre?; 2. 'hajusztalan férfi' (Szamosháti; Csűry szerint is a *Pannóka* nőnévből). Ennek változata a szatmármegyei Csekén följegyzett *panyóka* 'női munkával, gazdaasszonyi teendőkkal foglalkozó ember' (MTsz). Azonban eddig nem jegyezték föl a *Panni*, *Panna* női

név *Panduska* változatát. Kérjük azért olvasóinkat, érdeklődjenek, hol használatos ez a becézőnév, s hol fordul elő a tárgyalta köznévi jelentésben.

Rüffen. Móríc Zsigmond egy elbeszélésben használja a *kirüffen* igét: Panni lángvörös lett a gúnvos hangra és *kirüffent* belőle csöndesen: „Bezzeg jó, ha valakinek mindig van ideje farsangolni” (Nem élhetek muzikaszó nélkül 181). A MTsz Hajdú m. Hadházzól közli a *kirüffen* igét 'kipattan (vmely növénynek, pl. repcének, fájvirágnak a magtokja)'. Csűry Szamosháti Szótára szerint *rüffen* 'csattan, pattan', pl. Mijeneket *rüffen* a tűzőnn ez a mogyoróufa!; *erüffen* 'pattanva elreped (égő lámpán az üveg)'. Gyakorító alakja: *rüfög* 1. 'csattog, pattog (pl. fa a tűzőn)'; 2. (személytelen ige) 'erős, 20—25 fokos hideg van, hogy a fa *rüfög*, megreped'; pl. Rége, ha *rüfögöt*, se mend bekötöt fűvél, mer asz monták, hoty tērhes. Hajdú m. Hadházon a színtén gyakorító *ki-rüfödöz* a. m. 'kipattog (vmely növénynek a magtokja)' MTsz.

Témonda. Móríc Zsigmond A galamb papné c. regényében fordul elő ez a szó: Az a *témonda*, hogy egy gyenyerálisnak megszöktette a feleségét is, meg a leányát is, de egyszerre (42). Arany Toldi Szerelmében is így: Sok *témonda beszéd*, sok szöfia támad (12: 23). A szót a nép is használja a Székelyföldön *temonda* alakban 'memendonda, pletyka' jelentésben, sőt igét is képeztek belőle: *temondál*, *temondáz* 'pletkyáz, pletykálkodik', *temondaság* pedig a m. 'pletkyaság' (MTsz). Használja Gyöngyösi is, így a Murányi Vénusban: Nem tanácsos dolog bizni ezt sok nyelvre, Az sok *te-monda* közt kel hamar veszélyre (Badics-kiad. 1: 158, 48. vsz.). A Charikliában: Hogy így köztök nagyobb kötelesség légyen, És a' sok *te-monda* izgágát ne tégyen (4: 395, 182. vsz.). Badics idézi Gyöngyösinek Széchy Máriához 1669-ben írt leveléből is: uégre bizony merő gyermeki *te-mondákból* származott gyanós gondolkodásokra — pro-scribáltattam (1: 475). A NySz Mikesből közli: Néma szolgálát tartanak [a törökök], még nálunk is jó volna az ilyen szokás, és nem volna annyi *te monda* a háznál. A *temonda* eredetileg *temondád* volt, s tk. azt jelentette: te mondatd. Így Vásárhelyinél: Innét zármazik sátánnak eszközi, a közköpi és *te mondad*. Pázmánynál, Birónál, Csúzinál megvan továbbképzett *temondáság* alakban is: Hamis tanú bizonyossággal, *temondásággal* bántottad-e istenedet? (Pázmány NySz). Beythe-Clusius Stirpium Nomenclator Panonicusában (1583) növénynévben: Iberis, *the mondad fiu* (5, mai tudományos neve: *Thlaspi arvense*) a. m. *temondádfű*. Nóg-

¹ A *katuska* Móríc Zsigmond Nem élhetek muzikaszó nélkül c. regényében is előfordul: De vannak mindenféle *katuska* emberek, akik beleütik az orrukat mindenüvé, ahová nem is kell (39). A Szegény emberek c. elbeszélésükötében is: Tud maga főzni? — Mán azt igen, aztát jó tudok, mer én mindig olyan *katuska* vótam az anyám mellett (106).

rád m. Ipolyliktén *temondád-góré* 'Eryngium planum' (MTsz). A *temonda* a *temondád*-ból nyilván elvonás útján jött létre (Simonyi: Elvonás 11, Nyr 54:84, Beke Nyr 57:18). CzF magyarázata szerint „e szónak alkotó része valószínűleg azon *te v. té*, melyekből *téved*, *tévelyeg*, *tétova*, stb. származtak, minthogy a *temonda* mintegy szerteszét bolyongó, tévelygő beszéd. Vagy talán onnan származott e szó, hogy a pletykázók másra szoktak hivatkozni.” Nyilván az utóbbi magyarázat helyes.

Fújja a kását. Móricz Zsigmond Nem élhetek muzsikaszó nélkül c. regényében írja: A másik szobából behallatszott, ahogy Pepi néni *fújta a kását*. Aludt s pőföggve a száján keresztül lélekelt (57). Se a MTszban, se Margalits Magyar közmondások c. könyvében nincs meg. Móricz kétségtelenül a nép nyelvéből vette, mert Csúry közli Szamosháti Szótárában: *Fújja a kását* 'nagy szuszogással, nagyokat fújva alszik'. Érdemes volna nyomozni, hol használja még a nép ezt a szólást.

A részegség kifejezései. Lehr Albert a MNy 6. és 7. kötetében egész sorozatát közölte a részegség kifejezéseinek. Móricz Zsigmond Nem élhetek muzsikaszó nélkül c. regényébe egy egész sereg ilyen kifejezést szövegebe: Önnye, de *be lehetek kaptázza*, hogy én ezt nem vettem észre. — Hát, ides cimborám, bizony itt *be vagyunk lapatyalva* mindnyájan. Nézd csak, ez is hogy *bekormodzott*, kend is *benótázott*, kelmed is *bemordult*, mind *bepocsékolunk* itt emberségesen. Csupa földpingált *képeket viselünk* itt, mert *úgy ki vagyunk kefélve*, hogy no! Jó kis multság volt, ides jó cimborám, az isten áldjon meg érte, de most mán visz az ördög (3). Ni, ides cimborám, te is *ki vagy csipkézve*, Balázs! (4).

A MTsz ezek közül csak a *kikefél* igét említi: *Kikefélte magát*: (tréf.) leitta magát (Székelyföld). Csúry Szamosháti Szótárában egyik sem fordul elő. Lehr Albert gyűjtésében is megvan a *bekaptázott* (MNy 6:92), *bekormozott* (uo.), *belapatyalott* (uo.), *földpingált* (335), *kicsipkéz* (uo.), *bemordult* (93), *benótázott* (uo.), *bezett* (uo.), *ki van kefélve* (uo.). Amint látjuk, valamennyi kifejezés megvan Lehr Albertnél, aki közléseiben a följegyzés helyét általában nem szokta közölni, s ezért sok támadásnak is volt kitéve. Mivel Csúry Szamosháti Szótára Móricz kifejezései közül egyet sem közöl, a MTsz is csak egyet, azt kell következtetnünk, hogy Móricz Zsigmond ezeket a szavakat Lehr Albert gyűjtéséből merítette. Tudjuk, hogy Móricz Zsigmond szorgalmas olvasója volt a nyelvészeti folyóiratoknak, s írásai-

ban nem egyszer fölhasználta a népnyelvi közleményeket.

A lativusrag történetéhez. Köztudomású, hogy az eredeti *-á é* lativusrag a köznyelvben csak határozószókban és névutókban maradt fenn, pl. *hová, alá, föld, belé, közé, mellé*, stb. Kétségtelenül ugyanez a rag van az ilyen helynevekben is, mint *Győrre, Fehérvárra*, s ezek (a régi nyelvben és) a nyugati nyelvjárásokban egyszerű mássalhangzóval hangzottak. Horger: A magyar nyelvjárások 131 szerint csak a Kemenes-alján és csak mélyhangú szavakban. Azonban én is, Horváth Endre is kimutattuk, hogy Pápa vidékén nemcsak mély, hanem magashangú helynevekben is megvan, pl. *Podára, Győrre*, sőt a *hely* köznévből is: *hellé* (NyF 17:16; 34:25)

Egy rejtélyes névragscsoport történetéhez. A személynevekhez és a személyt jelentő köznevekhez a *-hoz hez höz, -nál nél és -tól* határozórag helyett a Palócságban *-nyi, -nott nőtt n;tt, -nól nól*, Erdélyben *-ni, -nitt, -nul nül* rag használatos. A palóc *-nyi* természetesen eredetileg szintén *-ni*-nek hangzott, az *n* csak a rákövetkező magashang hatása alatt változott *-ny-re*, a székely *-nitt* pedig valószínűleg a *hová?* kérdésre felelő *-ni* analógiájára vette föl mai alakját. A székely ragokat először Gyarmathi Sámuel közölte Nyelvmesterében. Tehát a palócok azt mondják: *mestérnyi, bíróéknyi; ispánnott, apánnott, papnott, mestérnött, Kertészéknött, Hegedűsnött; papnól, Jánosnól, péknól, mestéréknól*; a székely pedig így beszél: *papni, bíroni, kománni, harangozóni, Hegedűsni, Péterékní; bíronitt, bíróéknitt; bíronul, bíróéknul* (Simonyi Magyar Határozók 1:355, TMNy 682, Balassa: A magyar nyelvjárások 135, Horger: A magyar nyelvjárások 132).¹ A különös az, hogy ezek a határozóragok egész északon és keleten, tehát nagy területen használatosak, ami arra vallana, hogy ősi ragokkal van dolgunk, s ennek ellenére sem a kódexekben, sem régi nyomtatványainkban nem fordulnak elő, nem is szólva arról, hogy a nyugati, dunántúli, duna- és tiszamelléki nyelvjárások mit sem tudnak róluk. Azonban régiségüket nemcsak nagy, egymástól távolos területeken való elterjedtségük bizonyítja, hanem az is, hogy, legalábbis az erdélyi nyelvjárásokban, nem újkeltűek. Már Nyr 63 (1934):102 hivatkoztam az erdélyi Szaniszló Zsigmond naplóiban

¹ Horger szerint Szolnok-Doboka megyében a *-ni* rag tekintethatározókban is használatos, p. *Szagosni nem nagyon szagos. Rosszni rossz*. Szerinte „ez valószínűleg igen régi korból megőrzött sajátság.” Azonban ennek semmiféle köze sem lehet a *-ni* határozóraghoz, mert kétségtelenül az ilyen főnévi igenévi szerkezetek hatása alatt keletkezett: *hallani hallottam, látni láttam*.

1685-ben előforduló *-nitt* ragos alakra: Mentünk Új-Tordában határ járni. Ebédén Gáspár *kovácsnitt* [voltunk] TörtTár 1889:265. Azóta Szabó T. Attila MNY 40:76 több adatot közölt a három ragra erdélyi oklevelekből. A legrégibb 1640-ből való: Kelemen *papnit* tartok vala szállast (Háromszék m.). Ezeknél még régebbi adatokat találunk Bogáts Dénes: A *-ni, -nit, -nül* rag a háromszéki régiségben c., 1947-ben Kolozsvárt megjelent értekezésében (Dolgozatok a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvudományi Intézetéből, 16. sz.) Bogáts levéltárakból gyűjtötte adatait, a legrégibb példája 1568-ból való: En mentem wala valamý dolgomerth *dacho geörgyny* (azaz: Dacó Györgyni, Sepsiszentgyörgy). Még egy adat van a 16. sz.-ból: hiva be Olah Istvan oda Törsök *Tamasny* (1592, Karatna: Törzsök Tamásni). A 17. sz. elejéről: (az ökröt) be haitotta az falura hazamhoz az *bironi* (Köpec, 1606.) Akkor egy kichinni Enis Bonis *Georgyny* be menek (Zágon, 1614). kerdem hova megí, monda en Marty *Thamasni* (Kézdizsentlélek, 1621). Balint *Kovaczneni* hivatanak (a. m. Kovácsnéhoz, Kézdivásárhely, 1624). — Még néhány érdekes adatok: Tugyaé, láttae... ki lopta zár alatt levő vánkornak valo ludd tollát... s a'ki lopta *kini* rejtette bé? (Karatna, 1763, a. m. kinél). nem láttam *kini* hajtották a szekeret (Málnás, 1796, a. m. kihez). akárhová és *akárkini* el tud menni (Kézdikővár, 1775). *Senkini* sem járt be (Kézdivásárhely, 1840, a. m. senkihez), a lovat be kötötte Olá *Miklosni* a Cseh János *Jobbágyáni* (Alsócsernáton, 1781). menék harmad magammal Szabo *Peterni* János *fiani* (Kézdivásárhely, 18. sz. eleje). láttam hogy be ment penzert az *ótsini Pap Janosneni* (Kézdizsentlélek, 1737, a. m. öccséhez, Pap Jánosnéhoz). Azt tudom, hogy Damokos Ferencz *uramni* jobbagy szerbe szolgáltok vala Apáddal egjüt, Ikafalvárais a *Lászfiajni* (Felsőcsernáton, 1716). Mikor O Biro Szöts István Uram Notarius Urammal el mentv Csabai *Uramni* fizettünk O Biro *Uramni* 6 sustakot borert (Kézdivásárhely, 1733). Mikor F(e)ratl *Urni* a pénzt haza vitték ajándékban (uo.). én másokkal edgyütt jöttem Bora *Peterné Aszszonyomni* bémenék (Szemerja, 1741), onnan (hajtották) Gelei *Mihályni a Polgárni* (Kovácsna, 1776). ell menék a *polgárni* (Oltszem, 1802). a *papni* árpa kását de 12 (Kézdivásárhely, 1741).

A hol? kérdésre felelő *-nitt* ragra már jóval kevesebb adat van. A 17. sz.-ból valók: és ugyan Bernald *Miklosnit* lakom vala akkor (Alsócsernáton, 1601—75). Sile *Georgynyit* is volthának (Dálnok, 1617). Buzaja is fellesen volt es arpaja is, mellyet *Anyamnit* czeplettek el (Ikafalva, 1656). (szállást) a' *Bironit* nem adtanak, Pap

Andrásnit sem (Karatna, 1668). — A 18. sz.-ból: Folttha Ferencz *Uramnit* nem volt az a lakat (Kézdizsentlélek, 1729). Köntzei Kelemen *Uramnit* volt Folta Ferencz Uram (uo. 1743). a Pinczében Bernád *Urnit* az Asszony... paráználkodott (Alsócsernáton, 1781). Legény koromban laktam mind Lázár Balásné *Aszszonyomnit*, mind a Miklos Josef Uram *Atyánit* Miklos Kelemen *Uramnit* szolgálatban (Dálnok, 1774). kérdem hol járamak s azt mondja Imreh Jánosné *Asszonyomnit* (Étfalva, 1765). most 3 Esztendeje arato kaláka vala Kozma *Györgynyit* (Kovácsna, 1776).

A honnan? kérdésre felelő adatok a legritkébbak: Péczy Mihályné egy be' kötöt gyűszű (a. m. tűsző) pénst vün el Molnár *Györgynyül* (Kézdivásárhely, 1645—64). költ Borra 30 pénz Csiszár István *Uramnül* (uo. 1733). A *patereknül* hoztunk az Urnak kupa oh Bort (1735). Vitt a szabados egy posta Ratznak Sebessi *Samuelnül* egy kupa bort (uo.). oda jöve *Pilbartnenul* Kun Miklos (Karatna, 18. sz. eleje).

Ezek az adatok mind Háromszék megyéből valók. Fontos volna a további kutatás annak megállapítására, hogy a többi székely és más erdélyi megyében is vannak-e régi adatok erre a ragszoportra. Még kíváncsabb volna a palóc vármegyék levéltárainak nyelvi szempontból való átkutatása, annál is inkább, mert a szóbanforgó névragokra régi palóc adataink egyáltalán nincsenek.

Simonyi óta nyelvészeink állandóan ismétlik, hogy a szóbanforgó névragok még ugorkori maradványok. Így Szabó T. Attila és Bogáts Dénes is idézett cikkükben. Bár most már sikerült e ragokat egészen a 16. sz.-ig visszavinni, mégis csak azt látjuk, hogy akkor is csak nyelvjárási sajátság volt, tehát semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy az egész magyarság nyelvi anyagához tartoztak. Ha pedig így áll a dolog, még kisebb annak a valószínűsége, hogy vogul és osztják ragokkal lehet őket egyeztetni, mikor ezeknek a ragoknak az eredete és összetartozása is homályos mindeddig. (Vö. Nyr 54:52.)

A székely nyelvjárások történetéhez. Vidéki levéltárainkban még sok kiadatlan nyelvemlék lappang, melyek egy része helyi eredetű, s így nyelvjárásaink történetéhez fontos adatokkal járulhatnak. Így a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem és az Erdélyi Tudományos Társaság kiadásában 1947-ben megjelent Székely falutörvények (bevezette és jegyzetekkel közzétette Imreh István) székely nyelvjárás adatokat tartalmaznak a háromszékmegyei Alsócsernáton, Kisborosnyó és Szotyor községből. Az alsócsernáti falutörvények egy része 1666-ban készült, s 1718-i átírásban maradt fenn, másik része 1716-ból való 1793-i

átírásban. A kisborosnyói falutörvények 1724-ből, a szotyori 1727-ből való másolata.

Hangtan: *sorkot* 'sarkot' 24, *sorlóval* 'sarlóval' 24, *zálagrol* 26, *zálaglás* 25, *furu* 'fűrő' 18, *féjszi* 18, *fészivel* 20 'fejsze', *Utakot*, *Sárokot* 25, *Palokot* 'pallókat' 25, *darék* 'derék' 19, *tanáltatnék* 24 (1666—1718); *lovakot* 29, *marhákot* 29, *marhájokot* 30, *kalongyáját*, *kalongyáloja* 30, *fészivel* 29, *tsere fa* 'cserfa' 29, *féjti* 'félti' 30, *tsitkot* 'csikót' 30 (1716—1793) Alsócsernáton; — *szotyorrall* 'szatyorrall' 32, *poroncsolnak* 33, *poroncsollya*, *llyák* 34, *Tor[ló]* 'tarló' 34, *vádallya* (kétszer) 'vádolja' 32, *johok* 'juhok' 33, *hetfün*, *Hetfün* 32, *Szere-dán* 'szerdán' 32, *meg mer eskeni* 'esküdni' 34, *azon küllgel* 'azon kívül' 32, *penig* 'pedig' (kétszer) 33, *szán szándékkal* 32, 34 (Kisborosnyó); — *meddű* 'meddő' 36, *el dloszik* 37, *Tanorok kapun küllgel* 37, *meg eskütni* 'megesketni' 35, *penig* (kétszer) 37 (Szotyor).

Szókincs: *le fekvő holt fát* 20, *fentőnek*... való makkos bikk fát 19, *Erdő pásztor* 20, 21, [valót 21, Malom épületre való fát *orso fognak* ország uttyára bé jövő *földeknek a lábját nap támadt előtt* 23, [23, *anyaszopó borju* 24, *Sártöltésekről*. *Sár töltésbe* 25, *Sárbíró* (kétszer) 25, *maradságot*, *maradságok* 26 'mulcia judicaria, Strafe' (NySz),

patvar 26, 27 (1666—1718), a Templom *héjjazattyában* 28, a mi *ág bog ott mar* s tőke 29, *nap támadattól fogva nap nyugottig* 29, *napkelettől fogva napnyugotig* 30, *határ pásztoroknak* 31 (1716—1793) Alsócsernáton; *pásztoroltattya* 32, [33, ha *fejszivel élő fát* vág az hátán horgya *PéNZ fejszi* nélkül öt pénz ha *holt fát* fejszivel tíz pénz 32, *riaszkonék* 'riaszkodnék' 32, *hüvelykes Gabonát* 32, *esztenát*, *esztenára* 33, *szekér szerre* poroncsolnak 33, az kiknek *szere* 33, ha az marhák el szaladnak az tilalmasban vagy *bogároznak* 33, *elegedendő* 'elegendő' 33, [34, Az mi pedig az Bírka tartást nézi: 'illeti' Az mi *penig* az juhok dögát nézi az Falu mellett egy *láb földnél* közelebb járni nem szabad 35 (Kisborosnyó); *fejes* az Gabona 'kalászos' 35, *tanorok kapun belől*, *tanorok kert* 36, 37, *edgy láb földnél* közelebb 36, *kert látó* 36,

Nem szabad az *Tanorok kapun küllgel* csak edgy *lépésneg* (olv. lépésnég) is marháját járom vagy kötél nélkül hajtani 'lépésnyire' 37,

virág vasárnapra 37 (a NySz csak Kresznericsből közli),

Az mely ember *Bíró bottya alatt* vagy on 37 (Szotyor). *Beke Ödön*

NÉPNYELV.

Számoló rigmusok a falusi gazdaságban.

Faluhelyen régen pálinkát, ecetet úgy állítottak elő, hogy a szeszhez, vagy ecet-szeszhez megfelelő számú csöbörrel vizet töltöttek hozzá, hogy az emberi élvezetre alkalmas higitást elérjék. Pl. 2 csöbör spirituszra 8 csöbör vizet töltöttek a hordóba. Fontos volt tehát egész biztossággal megállapítani, hogy a vízből sem több, sem kevesebb ne jusson a hordóba, vagyis hogy a vizescsöbörök számolása körül hiba ne essék. Írókészség nem volt kéznél a följegyzésre, de mert az ember figyelmét közben is valami váratlan eset megzavarhatja, ezen úgy segítettek, hogy a csöbörök számát mindig ketten is hangosan mondták és egy számhoz mindig hozzámondtak egy rigmust. A hangosan mondott rigmus hangképe belevesődött az emberek figyelmébe és így megakadályozta, hogy a feltöltött csöbörök számát elvétsék.

Így: Egy — mint a megy. Kettő — mint a meddő. Három — mint a járom. Négy — hová mégy? Öt — szegény ember kérést köt. — Hat — vaslakat. Hét — Verpelét. Nyolc — gatyakorc. Kilenc — Kis Ferenc. Tíz — tiszta víz. *Mosonyi Albert*

Palóc tájszavak.

(Pintér Sándor: A népmesékről XIII eredeti palócmesével c. 1891-ben Losoncon megjelent művéből, melyet a Magyar Tájszótár nem dolgozott fel.)

ajtó. *Ajtalt*, *ajtalho*, *ajtalomot*, *ajtallyát* 72, *ajtala* 82.

alamuszka. Valami a. feelé juhászát 67. Vö. *alamuszta* 'aluszékony, lomha, tunya' (Gömör m. MTsz).

al'yeedaó.al'yé 92, *allyédó.al'yé* birt feőkeőnyi 69: alig.

álom. A fán haógatta a ja gyisznaó *aómát*: alvását.

aluszik. Esz szémpillantás alatt *elaót* a világ,... nad lét a sēteetseeg 140: kialudt a fény.

bagó. Nem eer mátté jéletéd *ép pipa bagóssē* 141.

bámuló: bámulás. Ut te hát *bámolaóvaó* teőttötte jideődöt 93.

beszéd. Avvaó *sē szaó, sē beszé* (!), eővágat 106.

biggyeszt. Letör egy üst-gallyat, oda-biggyesztetté a kalapjáho ('ezüst gallyat') 106.

bodak 81, 112: 'vakarcsféle lepény' MTsz.
bú, *Búj* 153, *bújnak* 113, *bujval* 75.
búcsú. Mémentek hát a kirá városába, min csak a *baócsaóra* 185.
búcsúzik. *Eőbaócsaózn*y 175, *eőbaócsaózt* 84, *eőbaócsaószta* 175.
bugyog. A fábaó vér *bugygott* ki 127.
bútor. *Bútyērēk* 110.
csandra 'sandra, csunya, csúf, ocsmány, ronda'. A boszorkának vaót ē(cs) *csandra* lyánya 130, 180.
cseleő 'marhaterelő szó'. Kijabá: *Cseleőcsákaó!* Hajsz Bimbaó! 170.
cseled 'fiatal'. Bijaza pár *cseleed* kereket ódott 116. Nem láttájē ere mēnni ēp pár *fijatal cseleedēt?* 117. Iszēr! az a pá. *cseleed* mos mēhetēt ere 117.
csendeskén. *Csēndēskeen* mēnt 82, 85.
csepp. *Ēcs csēppig* űt: egy kis ideig 94.
csimpejke 'csimpaszkodik'. A kis őrdög *belēcsimpelykegyik* Piháriba 136.
csókó 'csókodik, csókókozik' 'csókolódzik'. *Csaókaóko*gyik 85, *csaókaóko*dott 86, *csaókaóko*zott 88.
csorbul. Olyan vaót (a kardnak) az eelyi, hos sē kőbe, sē vasba, semmifeelēbe *ki* nem *cserbolt*. 109.
csuda 'ördög, szörnyeteg'. Nagyon dobantott Pihőrir a *csuda*, ráhurit 136.
csuha 'szűr'. *Cifra csuha* vaót a vállán: *cifra szűr* 101. Vaót a *csuhújjába* ē *fa-bēgre*: *szűrújjában* 101.
csülök. Amúgy istenigazába mēllēt, oszteég másnap a birkaózás kardra mē *csü-rőkre* 174.
dérrel-durral. Hács csak ēccēr igy gyön az őregembēr *nađ derveő-durvaó* 189.
dirib-darab. A sárkán *diribraó-darabra* szakatt 73.
daógtatlan 'dologtalan, munkakerülő' 97.
dümmög 'dünnyög'. A gyerek nem rít, hanē aszt *dümmögte*: Nem feelek 133.
egerkirá 'egérkirály' 81.
egyről-egyre 'egy-től-egyig'. Eömēnt *edreő-edre* mind 175. Ládd, én nekem hús felesīgēm van; mégis tudok mindēggyiknek parancsónyi *ēgyrū ēgyre* (Gyöngyös Nyr 3:228. A MTsz nem közli).
ēggyeős-ēggyig 'egy-től egyig'. A gyerekē-kēt *ēggyeős-ēggyig* megeōtē. 145.
ēgyedeōt 'csak, csupán'. Nekivágtat ē. ēgy-maga 108. E.akkor gyönnek haza, mikor má ja kocsi feji ja karaóba á 81, 85. Nem adom másé, ē. ēp pár *csaóké* 106.
ēhen 'ēhesen'. *E(e)heō* fekül lē, *eeheō* keōtt feō házínépiveō 188.
embēr 'férfi'. A királyánya jis feōūt ēl laóra, *embēr ruhába* 175.
enyēm 'az én'. *Enyīm lūnyomot* 174.
enyēm nevem 121. E. *szeep őcsimēt* mēg-eōtēd 136. *Enyeem szívem* 96.
epērfa 'szederfa, Morus' 95.
fehérüst 'ezüst'. *Fejerüst* ruha 94. Vő.

fehēr-pēnz 'ezüstpēnz' (Heves m. MTsz).
feletárs 'házastárs, feleség'. *Felyitársai* mēnt keresnyi 93. Má fee esztendeig ēt a hattýú vitez ezeō *felitársávaó* baódogao 150. Kilökdősteek a szēgeeny kevej embēr *felitássát* 190.

fen 'ken'. Pofájokot mē *befenteēk* piro-sítaóvaó 94. Vő. NySz.

fiatal. *Ifijatal* koromba 117. *Mēgifiatali-totta* 88. *Mēgifiatalitty(a)* az őregeket 86. *Mēgifi(j)atalaó*t 87. A *fiatal* és *ifjú* vegyü-lése.

fiú, *kiráfijú*, *kirájúrjijú* 'király(ur)fi' 96, 87; *kurafijú* 136.

fogackozik. A veen banya *fogackozott* 179.

fúrik 'taliga'. A lyánt ēl *fúrikon* eőhusz-ták a gulyibájokba 180.

füstēt 'tüstēt'. A neet tündeellyán mē *füstēt* eōtűnt 140. Rökkönt *füstynt* eőznek vāt 130.

fűrj. Sihetett a templomba, mincsak a *fűr* 95. Vő. Ūsz szalad, mint a *fűrjoka* (Heves m. NyF. 16:48).

szomorúfűzfa. *Szomoraó fűszfa* 97.

gulyásos 'gulyás'. Feőzsee *gulyásostl* 69. *gyalog*. Eő *gyalogaó* mēnt 81. Mēttanyi-totta Heelyijást a kard mēg a lándzsávaó katonásaó bānni, laóháton mē *gyalogaó* jis 147.

gyilkosság. *Gyijkosságot* 131. *gyönyörvetēs* 'gyönyörúséges'. *Ēgy gy-lány* 71.

háború. *Háburaó* 107.

hajt. A pap szavára *jēcs csep[p]pe[cs]* *csē hajtottak* 95.

halka 'halacska'. Jobban mēffizetne ja *haókáj(i)deē* 182.

hamukenyér. Míg az annya mēssütt(e) a *hamubaó ja kēnyeret*, aggyeē Kilences feő-kászalaógyik; feővetyi magára ja szűr-kankaóját, tarisznyába teszi ja *hamu-kēnyeret*, baócs[a]ót vész, útnak *indaó* haragos. *Haragus* 189. [164.

hasidék 'hasadék'. Kőcikla *hasidékába* 67. A kapu *hasideekjába* 95.

hasló 'a ló hasán levő őv, heveder'. *Has-laója* (a ló) hasába vágódott 88.

háta pecsenyēje. Mikaó má fárattíi já-ratta (a) *háta pecsenyēeijn* a *suhogaó* battýát 133.

hátraóraó 'hátulról'. H. mē(t)támatták 86. Vő. *hátrúrú* (Eger vid. MTsz).

hátas 'hāti kosár'. A buzát a *hátasba* rakta 94. Vő. *hāti* MTsz. [146.

hivalkozik. Istenre *vivatkozott* tanaónak

hurit 'kiált'. A kirá neennyi mingyá *jasz hurította*: Vagdallyák darabokra! 184. *Haragvaó ráhurit* 139, 136.

huogat 'kiabál'. A boszorka mingyá kezgyi házársatoskonnyi, zsēmbeleōnyi, *hu-*

rogatynyi 118. Vö. *huritgat, hurigat* MTsz.
 ifjú. *Ifjú* kiráfi 90.
 imádkozik. *Vimátkozsonak* a széréncsees
 szülees 173. Vö. *uimaggomuk* HB.
 ingen. *Ingen*. nem adom 105.
 innentől 'ezentúl'. *Feesz*-e má *innektú*
 teölem? 133. *Innektú* maj méffizetyik eők
 magoktaó jis a porcójót 170.
 irtó-kapa. *Ortókapa* 114.
 iszkorálgat 'iszogat, iddogál'. Ahom mu-
 latozik. *iszkorálgat* cséndeskeen 137.
 iszontató. *Iszontató* maódaó rájihesz-
 tét a lovajira 83, 88. A boszorka *jisztató(!)*
 maódaó csudákozott rajta 82
 ivogál 'ivogat'. A kibeó vizet *ivogát* 102.
 izze-porrá. *Izee-porá* szagattyák 134.
Izsee-porá szezszag(g)atlak 136.
 járó 'járni való'. Mifeelē *járaó*d van ná-
 lam, fújam? 135.
 jelen. *Lejen* vaót 93.
 jelenik. *Mellejēhetyik* 99.
 jelent. *Lejentik* a kirának 178. Vö. *lejent*
 (Fülek MTsz).
kaccan. *Eőkaccannya* Pihári magát 135.
 Vö. *kaccint* (Nagykúnság, Túrkeve) *el-*
kaccintja magát (Mezőtúr) 'egyel kacag'
 (MTsz).
kacsukám, kacsuskám 'kacsácskám' 118.
 kaliba. *Gulyibájába* 88.
 kanál. *Kanákot* 190.
 kapó. Eögyött az ideó, hotyhát má ja
 Naplyánya *eladaó számba kapáo* lét:
 menő 174.
 kar. A kirá hēvezelte jezeó hitvesit, *kar-*
jára fogvást, az urak, asszonyok elejibe:
 karon fogva 185.
*karkesztyű... a vásár*raó, előhozta ja
 tömeerdēk cifrábná cifrább ruháko, piros-
 tyizmát, *karkesztyűt* 92. A MTsz szerint
 Bács m. Bajmokon 'aratóknak karvédő
 kesztyűje', itt azonban csak egyszerűen
 'kesztyű'.
 kászolódik 'lassan, kényelmesen készülő-
 dik'. Eőkésztek *kászalaónyi* 80, 179.
katékra 'katekizmus (?)'. Un neesstem
 ezeó szavát, minha ja tyisztelendúr monta
 vaóna ja *katékrábaó* 134.
kényér. Az een öldēs apám is, míg ét,
juhásságváo ettē ja *kényerit* 101.
 kerdő. Mikor Piháriveraó má jēgy óráji
 laplászta a tündeerēk, *eő sē vētte ker-*
daórá ja daógot, a ház közepre(e) ugrik,
 mē(k)kapj(a) a letkissebb tündeellyánt:
 tréfára 140.
készél 'készül'. Alunnyi *készelt* 128. *Ké-*
szellyēn 108. *Készleőttek* a lagzihaó 76.
 kézbeli balta. *Keezbeli baotájávaó* ja
 fák aodalyait méfforgácsaóta 86. Vö. *kéz-*
beli, kezebeli 'bot, vasvilla, csákány, balta;
 karó v. más védőeszköz' (MTsz).
 kettő. Vidd eő tē ja *kettejit* a kirá jud-
 varjába 181.
 kikelet 'tavasz'. *Kikelet* kezdetyin 85.
 koldus. *Kaódaó*st 80.

korán. *Koránt* rēgvel 107.
 kő. Az erdeőbe já nekēm ēm *malmom*
nēgy keőre. 167.
 könyörög. *Rimánkonnak, könyörgőnek*
 Kilencesnek 171.
 közöl 'közösül'. Eő ja kirán kiveó senki-
 vel sē *kőzeót*. A MTsz közölte Nógrád
 megyéből.
 kukorodik 'kuporodik'. *Lēkukorogyik* az
 őrdög 137.
kushad, kussad, kuslyad 'meggörnyed,
 fejét a vállá közé húzza'. Ahogy a hídra
 eer a sárkán lova, mē(v) *vágj(a)* a kard
 a lábát, mingyá *mē(k)kuslyad* 123. Mé
 csak hírt hallottad Mezeőszárnyasinak,
 májis *kuslyacc*, uo.
kút 'forrás'. Az erdeó szeelyibe mē *for-*
ráskút át 124. Ugyanabban a mesében:
 Mingyá veeré vát a *forrás* 127.
 láb. Mingyá *lába közé fogt(a)* az útát,
 szalatt lelkētlenēő haza feleē 167.
 lé 'leves'. Lagzit laktak ám heetországra
 szólót — kutya, macska teergyig járt a
leebe 111. Mēgegettē a *lee* ja hasát 69.
 Ráöntyi a *hústevit* a hasára, uo.
 leánykiadás 'lakodalom'. Mos sē mēntem
 biraónk *lyánk(i)adása* — mer nem
 hittak mē 111. Vö. *jánkadó* 'leánykiadó
 násznagy' (Borsod m. Domaháza MTsz).
 legencse. Nagyaó csinyos *legeencse* vaót
 175.
 lélekváltság harang 'lélekharang'. *Leelēk-*
vácsag harang 138.
 lelketlenül 'lélekszakadva'. Szalatt *lelkēt-*
leneő hazafelé 167.
 levegő, levegő-ég. Feőszátak a *lebēgeőbe*
 82, 81. Feőszá hát a tátus ja *lebegeő*
eegbe 121, 84.
 levél. *Falevel* 145.
 litánia. *Leetányára* 93.
 lohól (lohol?) A hust mē mind megēszi,
 avval *eőlobaó*t 69. Vö. *eőlohol* 'elfut' (Gyön-
 gyös, Nagybánya MTsz).
 mamóka 'anyóka'. Év veen *mamaóka* 86.
 mennyi. *Minyit* keertük 163.
merejeönt, merevest. Merejeönt mē(m)-
 merett a sárkán 123. Ottē hatla *merejeönt*
 mē(m) *merevédve* 75. *Merevest* mē(m) *me-*
 rett 72 Vö. *merevén, merevén, merevén,*
merőst 'egészen, teljesen, merőben' MTsz.
merget 'mergel'. Kezgyi *mergetynyi* ja
 vizet 118.
 mérföld. Őt *meefeőnyire* lakik 81.
 napszála 'napnyugta'. *Napszátakor* 98.
Napszáta után 114. Vö. *napszátat* (Tisza-
 eszlár MTsz).
nohogatás 'noszogatás'. A sok *nohogatás*
 mijá osztēn ecčēr mēkkeerdēztē ja hattýú
 viteezt a felesēgi, hogy ugyan honnét
 húzta jeőt idē ja za hattýú jazon a
 csőnyikon 151.
 nyárfa. *Nyáraófa* 80.
 nyavukol 'nyávog'. A macska ... *ēgyet*
 nyavukaóit 86.

nyers. *Nyes* hús 69.

osont 'oson'. A keet útonállaoť l v gja, de bi ja harmagyk * busantott* 151.

 k r. M p paka nak h t h (zs) zs k b z va  j gy *hat kre * szekeret 169.

 l. A f t * b * rakt k 113. Ha ... a f t uta sa  forg csig * b * v gva az any m udvarj ra nem horg t k, uo. — * l be* v tt  ja gy ny re  ly nt 97.

 lelkezik. * ssz   el kszt k*, de mosm  Peet r hagyitt   m fe  a Hegyforgata t a letnag yobb fa tetejijig:  lre mentek 68.

 sszemar k 'kett s mar k'. A kir  letkisebb ly nya * sszemar k va *  cc rre m (m)monta, hogy    bij n senki m sho nem m gy n feles ge , csak egyede t a kir  juh sz ho 106.

 r l. *M g r t rajta* 125.

p ntyika 'p ntlika'. *P ntyik t, p ntyik k t* 92, 106, *p ntyika t a* 94.

patk ny. *Potyk n* 83.

pelik n. *P lik  mad rat* 86.

pend l s. *P nd l st* hall 79. [103.

perd l. *Kip rd lt* bele le az aran ka cs *polyhos* 'pelyhes(?)'. A *polyhos* csika  nem bir m nnyi, bede t ... a s ncba 107. V . No csak nezzed, mine  la  l tt abba  ja *p lyh s* csika ba  121.

porci  'ad '. Nem akarj k azok a v rusij k a *porcij t* 170. E m hetnee t  joda ja porcij t b hajtanyi, uo.

rengeteg. A kir fi nagy  szeret tt vad zgatnyi jeze  j g rjaiva  ja *let renget k* erde kbe 143.

rep l. *Rep lt* 96, *kirep lt* 153. Maj *hok ki nem rep lt* a lelki ja testyibe  j r mibe 185.

r zs g 'ny zs g'. Csak gy *rezsgett* m  a sok emb r mindenfel  77 (MTsz, Nyr 38 : 431, 45 : 265, NyF 10 : 37).

roskad z. *Roskad z t* templomot 87.

rossz 'nyavalya'. Um m gihatt, mingy  *kit rt(e) a roz* 141.

r kt n. *R kt nt* 90.

s hatt? Pih ri s hatt a gyicse sseg t  r r t, mind a z log (?), mik r kim nt a v rba  141.

s baj. Aki napva  m gy oda, *s baja* 134. Ne f lly  , *s baja* s  l sz az ifj  kir ne nak 179. Ha t  jaszt idadod, *s bajos* s  l sz 178.

selejtes. E t zetyi nagy  *eslejt s*, de nagy  *tyisza* jis va t 99.

s mmis l. *M ss mmis l t* 118. Dehogy *s mmis l k* ee(m)meg 74. — Itt m (k) ke  neki *s mmis  nyi*, uo.

s mmiz. Valami  lat feel  *kis mmis t * a vil gba : kipusztította.

s dar 'comb'. A kees hegyi ja kir fi bonc ba m nt, han     k nyvezv  huzta k(i) a keest a *sa darj ba * 80.

sop nkodik. *Sop nkod t, sop kogyik* 187, *sop ka nyi* 186.

suwick. Csublickos csizma ja 101. *

suttyan 'surran, suhan'. *Kisuttyant* a templomba  94.

szakad 'sz rmazik'. Az emb r  sz szert t  ja mustohaly nyajit, minha *te le szakattak va na* 91.

sz zig val  'vagy sz z'. Gy tt is mingy  harmannap m va letal bb *sz zig val a * kir fi 174.

szed. A nally nyok * ssz sz t t * ja sz jokot, ha ja kir fi pajt sajjiva  r jok neesztek,   k m  l neesztek a fe dre: szorosra csukt k 94.

sz d s. *L sz d st * mind a huszonneegy fejit: leszedte, leszedeste 75.

szerelem hidege. Ahom m ll tta, mingy  kile tte ja *szerelem hidege *. 139. L. MTsz.

sz les. *Szeel satta vil g * s  monta m g az    esettyeit 70.

szeret. A *m sszerette* ja hal t: megtel-szett neki 181.

szolgafa. Az ajta t b reletes lyi  sz *sz ga j va * 133. L. MTsz.

szomj l. Iszontata  ma da  *m sszom-j a t* 129.

sz rny . Mingy  *sz rny t* ha nak: sz rnyet halnak 127.

sz letik 'sz l'. Hat g yer ket meg  lly mt *sz let tt* 144.

t g. E t le m  nem *t ga * lakott  j ja  ma da   zvegy asszon 91. Eccer v s r va t eze  falujokta  nem *t ga * val a  v rusba: nem messze, uo.

tasz t. *Betasz jtotta* (a) kerekta ba.

t tus 't ltos' 121.

telisde-teli, telis nteli 'telides-teli'. *Telyis detelyi* va t a templom 89, 104, 172. *Telyis detelyi* va t makva  176. *Tellyesden-telyi* 184.

teny r. *Terenyire * 102.

t t s-teteje 'legteteje'. A *t t s-tetejibe*  t a f nak  gy aran gy re  105.

tiszafa. *Tyisza* 131.

tiszta 'csupa, mer '.  regasszon..., a szemi m  csupa *tyisza* moh va  va t belevpe 87.

told. Maj *beta dom* aszt a s nta juhot a beerembe : levonom 67.

torony. *Tormot* 137.

t lt s 't lt ny'. Sok ji ceelozt k az arantollya  kacs t, sok *te teest*   rontottak 98. t lte 'holdt lte'. A ha d m g  ppen akkor va t *t ttgyibe* 128.

t m 'temet'. Az  reg nya  m (h)ha t; * t temte* ja falu 129.

t r k-kend  'piros kend  (?)'. Illyesz-tetteek ja fejikre ja *t r kende t* 92.

t visk l 't vissel berak'. A keriteest mingy  *bety viske t (k)* 94.

trakt l. *M krakt ta* jobbn  jobb feel kve  74.

t lnan, t lnat. Amazon az erde n *tunn n* lakik ezen  reg ny m 86. Ez n  erde n *tunn n* van ezen any m h za, uo.

Ereő jaz aódaóraó, mēmē *tunnadraó*, ēgye-
deót akkor mēhec(c) át rajta, ha ja keel
fa csaókaókogyik 85.

túlnansó. A tengēr *tunnansaó* partyán
arany erdeó vaót 86.

tűzpal 'tűzhely' Bij akit mē(g)gyeósz-
tek, szomoraó lett a, mind a macska ja
tyiszipaóba 174.

tűz. *Kiteósztek* arra (a) fára cifrābbná
cifrābb jószágokot 103—4.

üt. Láttā, hogy a haod má *üttē ki* ja
hēgy mēgeó magát 128.

vacsorāl. Gyere bē *bocsorānyi!* 82.

valaki. Maj hasznā még a *valakinek*
annak 181.

vēgről-vēgre 'utoljára'. *Veegreó-veegre* ja
veegi jav vaót, hogy a kirā neennyit, mē-
mēg a lyányáját eóttették láb alaó 185.

viaskodik. Een nem a lyányēé, hanē ja
lyán becseólettyijeé *vivaskottam* 152. *Vi-
vaskodás* a három sárkánval 128.

veró 'nap, napfény'. Gēnge bōrömöt
mēssütte ja *vereó* 98.

világga. Elmēgyēn, *világaó* 107.

vivāt. Nem is kijátottak *bivátot* neki
180. [131.

vonszol. A kiránét ereóveó *kivoncaótták*

Szólások: Utadba mindēn házba mēny-
nyee be, keerdezeósköggyee, szájávaó jaz
embēr messzire mēhet, mer *tōbbet eer am
ēd „keerdēm“, min „száz keresēm“* 85. —
Kutyára bízt(a) a háját! 144. — *A juhász
sēmms csē szaót — aszt is csak lassan
monta* 104. B. Ó.

A NYELVŐR HÍREI

Húszéves a Mordvin Köztársaság. Húsz
évvel ezelőtt alakult meg a szovjet kor-
mány határozata alapján a Mordvin Auto-
nóm terület, amelyből később a Mordvin
Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság
lett. A kis mordvin nép sokévszázados
viszontagság után először vált független
állammá. A mordvin nép számára a lenini-
sztálini nemzetiségi politika tette lehetővé,
hogy felszámolja gazdasági és kulturális
elmaradottságát, megteremtse a szocialista

ipart és végrehajtsa a mezőgazdaság szo-
cialista átszervezését. Százával épültek
gyárak és a kisparaszti mezőgazdaság he-
lyén kolhozok alakultak. A köztársaság
területén 1344 iskola és pedagógiai inté-
zet, 17 technikum működik. A marxista-
leninista irodalom és szépirodalom is
mordvin nyelven jelenik meg. A mordvin
nép ezen a napon szeretettel és hálával
adózott Sztálin elvtársnak, akinek boldog
életét köszönheti.

ZOLNAI GYULA TEMETÉSE

Az 1949. év decemberének 26. napján
elhúnyt Zolnai Gyula ny. egyetemi tanár,
akadémikus. Temetése december 29-én volt
a Farkasréti temetőben. A Magyar Tudo-
mányos Akadémia nevében Bárczi Géza,

a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a
Magyar Nyelvőr nevében Rubinyi Mózes
búcsúztatta tudományos életünk e kiváló
munkását.

Rubinyi Mózes beszéde:

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelvőr nevében búcsúszom
elhunyt régi tagtársunktól, Zolnai Gyulától.

Zolnai Gyula a magyar nyelvészek ama jelentős csoportjának utolsó tagja, akik
még ültek a halhatatlan Budenz József mester lábánál, hallották az igazi tudástól
átszellemült, bár kissé furcsán idegenes kiejtésű nagy tudós szavait, néztek szemébe,
megszeríthatták tanítványainak mindig csak jószágosan adó kezét. Zolnai még Budenz-
tanítványként indult és első jelentős nyelvtörténeti dolgozata, a *Bennünket, benneteket*
című, még régi nevén, a Budenz-albumban jelent meg 1884-ben, a szerzőnek alig 22 éves
korában (Született 1862, december 3-án Nagysomkúton, Szatmár megyében.) De már e
dolgozata mutatja egész élete irányát: a szorosabb magyar nyelvtörténet lesz életművé-
nek főtémája és a Simonyi-iskolának lesz egyik legjelentősebb tagja.

Ez az iskola tagjait egészen a magyar nyelvtörténet szolgálatára nevelte. A pálya
rendszerint valamely nyelvjárás tanulmányozásával kezdődött s csak aztán tért mindenki
egyéni hajlamainak útjára, leginkább a nyelvtörténet bűvárlatára. Ez az adat egy része
annak, amiért mi ma büszkén hangsúlyozhatjuk: ez a nyelvész-iskola lépett először ama
kapitalista világban a tervszerűség útjára és ennek megfelelően Zolnai Gyula is nyelv-
járásstudományokkal kezdte. Már a Nyr 12-ik kötetében írt „Tisza-Eszlár és vidéke
nyelvéről“, a 18. kötetben „Egri nyelvsajátságokról“ — ezekre még évek mulva vissza-
tér, (l. Nyr 21. s 19.) és a 20. kötetben jelent meg alapvető nyelvjárásstudmánya

Mátyusföld nyelvjárása. Később még állandóan foglalkoztatták a székelyek s a dunántúli magyarok nyelvének sajátos és bizonynyal jelentős történeti multra utaló egyezései (Nyr 20—21.).

Közben Zolnai Gyula megjárta amaz önző világ tudósának tövises útjait. A tudás munkását az a kor nem támogatta, előbb alsóbb iskolák katedráin kellett kényerét megkeresnie. Zolnai Gyula is középiskolákban működött 1887-től 1906-ig. (Egerben, Székesfehérvárott, Budapesten) és csak 1906-ban lett egyetemi tanár, előbb Kolozsvárott, később Pozsonyban, majd Pécsen. Budapesti gimnáziumba kerülve teljesen Simonyi Zsigmond köréhez csatlakozott s a Mester iránt való tudós és személyes hűsége egy percre sem rendült meg soha. Iránya is az ő iránya lett: a szorosabb értelemben vett nyelvtörténet lett bűvárkodásainak tárgya s később mellette tanított az egyetemen magántanárként is. Nagyon hatott rá Szarvas Gábor is, aki mellett már egyetemi hallgató korában dolgozott, végzett gyűjtő munkát a Nyelvtörténeti Szótár számára.

Zolnai Gyula nyelvtörténeti munkásságának két főállomása van: Először ő alkotta meg az Akadémia megbízásából a Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig című díszes kiállítású művet (1894, 1905²), amely a maga korában tudós alkotásnak számított, de még ma is kitűnő, bár természetserűleg nem teljes tájékoztató kezdő tudósok és művelt érdeklődők számára, s másrészt Zolnai Gyula szerkesztette köteté jórészt a tragikus-fiatalon elhunyt Szamota István hagyatéka alapján a magyar nyelv oklevelekből gyűjtött szórvány-anyagát, a Magyar Oklevélszótárt (1902—1906), a Magyar Nyelvtörténeti Szótárnak mind e mai napig legértékesebb kiegészítő gyűjtését. E művei már teljesen a Simonyi-tanítványt mutatják, valamint az a körülmény is, hogy Simonyi tanítványai között ő volt az első, aki a Mester főtemájához, a mondattanhoz mert nyúlni és nem kevés sikerrel. Mondattani bűvárlatai (1893), a mondatátszövődésről szóló művei ma is alapvető jellegűeknek számítanak. S midőn tudományunk történetének nem nagy dicsőségére, de megindesetre lármájánál jóval kisebb hasznára megindult a harc a Nyelvtörténeti Szótár ellen, ez a jórészt személyi hajszá: azok között, akik Simonyi mellett kiálltak, ott látjuk a tárgyilagos tudós pompás fegyverzetében természetesen Zolnai Gyulát is.

E munkálatok és irányok mellett Zolnai Gyula egész hosszú életében foglalkozott a nyelvtudomány ama problémáival, amelyek az idealisztikus nyelvtudomány világában nem számítottak tudós jellegűeknek, hiszen az élettel voltak kapcsolatosak s az élettől ezek az elefántesonttornyos bűvárok fáztak. Zolnai soha az élettel kapcsolátát el nem vesztette s mindvégig érdekelte a nyelvhelyesség, az irodalmi köznyelv s ennek szolgálatában a Magyar Tudományos Akadémia Nagy Szótárának problematikája, amelynek, ez úgy nagy kárára, sajnos, csak pár évig volt irányítója. Zolnai Gyula tudós munkájában, vitaközü kedvében, sok volt abból a módszerből, melynek tudatára csak legújabbán ébredtünk: merőben dialektikus volt mozgékonyágának az ellentétes fogalmakat szembeállító s ezáltal világosságra vezető képessége. A Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Magyarosan hasábjai hosszú években azt friss életet lehettek, amikor megjelentek rajtuk Zolnai Gyula írásai. Feledhetetlenek azok a közleményei, amelyekben a kitűnő, tudományunk kárára oly korán összeomlott nyelvész-mártír, Schmidt József túlzó idegen (latin) műszóhasználatának helytelenségére mutatott rá Zolnai Gyula, nagy ellenfeléhez méltó tudással, elmélettel, gyakorlati és elméleti vértetben.

S ha ez irányok kissé elfárasztották, benyúlt lelkének *finn*-fiókjába. Volt ott is sok szép érdekes holmi. Zolnai kitűnően tudott finnül, fordított verset, prózát finnból, de ezt csak a beavatottak tudták és tudják, mert e művei jórészt (a Budapesti Szemlében) *Somkuti* álneven jelentek meg.

Igy dolgozott e kitűnő férfiú egy hosszú életen át. Mikor 70 éves lett és egészen visszavonult könyvei, cédulái, kéziratái közé, a Magyar Nyelvőrben Balassa József írt egész lapnyi, tehát ünnepi jellegű cikket róla, amelyet így fejezett be: „A hetvenedik év fordulóján a Magyar Nyelvőr munkásai nevében is tisztelettel üdvözljük Zolnai Gyulát.” E cikknek, amely 1933-ban jelent meg, Zolnai hűséges lelke nagyon örülhetett, hiszen azoktól jött, akiknek sokat köszönhetett, akik a belső emigráció keserveit szenvedték s akik iránt hűséget érzett öreg szívében.

Zolnai magas kort ért, sokat tudott, látott és élt át, s hosszú életének tragikumához tartozik, hogy már nagybeteg, talán haldokolva feküdt a kórházi ágyon, amidőn Országos Nyelvész-kongresszusunkon a nyelvtudomány öt éves tervének jelentékeny részeként elhatároztuk a Nyelvtörténeti Szótár új kiadásának munkáját, azt a munkát, amely Zolnai Gyula életművének betetőződését jelenti. Úgy érezzük, e bejelentés a legméltóbb búcsúzó e kiváló tudósunk ravatala mellett.

LEVÉLSZEKRÉNY

Kérdés: Móríc Zsigmond Pillangó c. „időljében” írta: *Lesütötte a fejét*, nem tudja, mi az voltaképp, amit róstell (42). Zsuzsika *lesütötte a fejét* s szorgalmasan dolgozott. (77). Helyes-e ez a kifejezés, s vajjon nem a *lesütötte a szemét* hatása alatti keletkezett?

Felelet: A kifejezés feltétlenül népies. A MTsz ugyan nem idézi, de Csűry Szamosháti Szótára közli: *Lesüti a fejét*: szégyenében lehajtja. Megvan már a régi nyelvben is; így Pápai Páriz latin-magyar szótárában: Vultum dejicere: *Meg-szomorodni, Fejét lesütni*. Szövegekben is: *Nem sűtik le fejeiket*, mint a szomorodott és gondba esett búslakodók (Pázmány). Szemeiket be hunyák és *fejeiket le sűtik a földre* (Landovics 1689). Mind annyiszor *le-sűtették fejeiket*, mikor szeré váló dolgokat emlegettenek a kerékben (Faludi NySz. Úgy látszik ez a régebbi kifejezés, mert a *lesüti a szemét* szólásra nincs példa a régi nyelvből. Vö. Pólika egy árnyalattal *még lejjebb sűtötte az arcát*, csak hófehér arcbőre látszott, mintha imádkoznék (Móríc Zsigmond: Nem élhetek muzsikaszó nélkül 33). *Lesüti a fülét*, mint vallástalan (Míg új a szerelem 103). Ezt már régen is mondták: Ki sok ember *lesüti az fülét* s másképpen lesznek mindennek (Rákóczi György) NySz.

Kérdés: Móríc Zsigmond Pillangó c. művében írja: Fogta a hosszúnyelű seprőt, amit a mérnököktől kért kölcsön és a *padlást* kezdte porolni (41). Mit jelenthet itt a *padlás* szó? Hisz a *padlást* nem szokás porolni.

Felelet: Valóban itt a *padlás* nem a köznyelvi értelemben vett *padlás*, hanem a mennyezet. Ennek porolására szolgált a hosszúnyelű seprő. Szamosháton is megvan a *padlás* 'szoba, ház, ált. épület mennyezete, felső padlata' jelentése (Csűry). A MTsz csak Somogy m. Kutasról közli a *pallás* 'szobatető, fölső padlat' jelentését. Az Ormányságban és a Székelyföldön 'padló' jelentése is van, viszont Szegeden és a Székelyföldön a *padló*, *palló* jelenthet szobatetőt, fölső padlatot (MTsz). Mindkettő a *padol* ige származéka.

Kérdés: Móríc Zsigmond Pillangó c. művében írja: Jóska leült, az öreg *móstat* (66). Mit jelent a *móstat* szó?

Felelet: Csűry nem közli Szamosháti Szótárában, de a MTszban van rá adatunk. Szamosközben azt jelenti: 'jön-megy, járkál'. Tokajon: 'keresgél vmit, küll. alattomban'. Ide jobban illik az első jelentés, Móríc különben is szatmáregyei származású volt. Mindenesetre

érdemes volna nyomozni, hol milyen jelentésben használja a nép ezt a ritka igét.

Kérdés: Móríc Zsigmond írja a Rab oroszán c. regényében: Megkóstolta a kelmét, az *ujjai bögyében* minden idegszál berzenkedett és borzongott (193). Mi az *ujj bögye*?

Felelet: A Szamosháton 'az ujjhegy párna része, mellyel tapintunk', pl. Éppen az *ujjom begyit* váktam el (Csűry). Arany is használja a Toldi Szerelmében: Szép *ujja begyébe* tüje hegyét nyomta (V. 21). Glossariumában meg is magyarázza: 'gömbölyű húsos rész az ujjak hegyén'. Csefkő Gyula Orczy Lőrincből idézi: ...ha szállóméz ragasztja kezeket, Hívással lehessen szopni *új begyeket* (MNY II: 86). A MTsz három adatot is közöl a Székelyföldről, de helytelen értelmezéssel; szerinte a. m. ujjhegy. Hasonlóan értelmezi Gencsy István, ki Gyergyóból közöl rá adatot (NyF 20: 49).

Kérdés: Móríc Zsigmond írja a Rab oroszán c. regényében: A fene tudja, erre az örültre megint rájött a *happaré* (210). Az Életem regényében szintén használja: Az utcán nagy kurjongatással ment végig meztőláb a meleg porban, de olyan *happaréval*, hogy a süket öreg pap behallotta a bibliothekájába (358). Mit jelent a *happaré* szó?

Felelet: A MTsz Szatmár m. Kömörőről közli ugyanebben a szólásban magyarázat nélkül, Csűry Szamosháti Szótára szerint *happaré* 1. 'vhonnan való leugrás után, a gyermekek emelgetése közben vagy elesésük alkalmával mondott szó'; 2. 'nyavalyatórás (tréfás cáromkodásban)'; pl. *jöjjö(n) rád a happaré! Törjön ki a happaré!* A MTsz még Ermellékről, Székelyhídról közli ebben a szólásban: *Megjárattyák vele a happarét*.

Kérdés: Móríc Zsigmond A galamb papné c. regényének egyik személye kimegy a templomból 'lehajtott fővel, senkire sem nézve. Csak mikor a rideg *cinteremben* megkondul a lépte alatt a palakólap, akkor jut eszébe, hogy rá kellett volna pillantania mégegyszer a papné gyenge szíromarcára.' Mit jelent a *cinterem* szó?

Felelet: Az idézetből az látszik, hogy Móríc a *cinterem* szón a templom előcsarnokát értette, mert csak ez lehet rideg és palakólapal földve. Móríc tehát nem ismerte a szó tulajdonképpeni jelentését, pedig Szatmár megyében a nép is használja a szót 'templomkert, a templom

bekerített környéke' értelemben (Csűry: Szamosháti Szótár). A MTsz is idézi Szatmárról, azonkívül Szilágy megyéből, Kolozsvárról és a Székelyföldről, ahol *cintorom*-nak ejtik. A szó a régi nyelvben is előfordul, s a középkori latin *cimiterium*, klasszikus latin *coemeterium* 'temető, templomkert' átvétele. Érdekes, hogy Móricz, bár érezte, hogy a szónak van valami köze a templomhoz, mégis azt hitte, hogy a *cinterem* összetett szó, s második tagja *terem* szavunk. Hasonló tévedésbe más író is esett, sőt még nagyobbba, mert valami díszteremnek, várteremnek, ősök termének képzeltek. Így Kiss József Gedővár asszonya c. költeményében ezt írta: Nyerj meg újra!... Próbáld!... Fönn a *cinteremben*... koc-kánk a kard éle. Ez a költemény először 1882-ben a Pesti Hírlapban jelent meg, s bizonyára figyelmeztették a költőt a szó helytelen használatára, mert költeményeinek még ugyanazon évben megjelent 3. kiadásában már *várterem van* (MNY 4:47). De úgy látszik, megint elfelejtette a szó valódi jelentését, mert 1913-ban A Hét c. hetilapban ezt írja: Az új mág-nások betyáros vadászkalapot viselnek, mellé bokréta helyett nádorispáni parkot, vadaskertet, uradalmat, *cintermet* (Nyr 42:336). Tábori Róbert pedig 1905-ben ilyent ír: Benn a kastély *cintermében* van terítve a tisztek és a többi meghívott úri vendégek számára (MNY 3:475).

Kérdés: Móricz Zsigmond Betyár c. regényében írja: Mán esztendeje szekéroz-nak, hogy adjam vissza nekik [a földet]. Irtás vót, most adjam vissza, mikor a feleségemmel ketten már *kitisztítottuk formán* (88). Hogy járulhat a *formán* igéhez, mit akar az író ezzel mondani?

Felelet: Valóban különös kifejezés, s mindenesetre azt jelenti: mikor már jó-formán kitisztítottuk. Csűry is közöl ilyen mondatokat Szamosháti Szótárá-Még úgy lefelé dült formán: mintha el felé dült volna *En esztet uty hallottá[m] formá[n]*, hogy Meccetrét vót: úgy hal-

lottam. félig-meddig, olyanformán hallot-tam. Jött a mestérség, a is fére állot for-mán: félig-meddig félreállott. Utý szu-nyókálta[m] formán, de nem aluttam: félig-meddig szunyókáltam — Debrecen-ből is van egy adatunk erre a szerkezetre: Ott a kovácsműhely előtt jöttünk-formán (NyF 26:21). A köznyelvben is van egy ilyen kifejezés: *gondolom-formán*. Kívá-natos volna, ha olvasóink megfigyelnék, hol használatos még ez a különös szer-kezet, s minél több példát gyűjtenének. Simonyi említette először ezt a kifejezést (Nyr 47:87), s egyben rámutatott egy hasonló szerkezetre a régi nyelvben, ahol a *szabású* szó használatos igével kapcsolatban, pl. *Bánom szabásu*: supponit: mintegy félig-meddig megbánta MA; *félec szabású*: subtimeo, subvereor: olyanformán vagyok, mint aki fél Calepinus, MA; *szé-gyenlem szabású*: supputet MA; *-érzem szabású*: subsentio, MA Zvonaricsnál ösz-szefüggő szövegben: Melly zugolódáson mintha *megbösszonkodik szabású* az cse-lédes ember (NySz).

Kérdés: Móricz Zsigmond Betyár c. re-gényében ezt írja: Ahogy a disznó *orrját* szokták kivágni az állat egész hosszúságá-ban, úgy volt kimetszve a szarvasból a nyakcsigolyáktól a farkperekéig (216). Helyes-e az *orrját* két r-rel írni, hisz ennek semmi köze sincs az *orr* testrészh-ez?

Felelet: Természetesen nem helyes, s a szónak valóban nincs köze az *orrhoz*. Móricz Zsigmond azonban következetesen így írja, pl. Ez lencse volt *orrjával* (Hét krajcár, új kiadás 169). Ma már nem hasítják a disznót a régi módra. Még az én gyerekkoromban édesatyám mindig kivágatta az *orrját*: ez a gerinc, amit hosszában vágtak ki, borda nélkül s rajta marad a feje és a farka is (Míg új a sze-relem, 1939, 6). Az *orja* alapszava a ma már nem használatos *or* volt, a *-ja* a 3. sz. birtokrag. A Schlágli Szójegyzékben megvan a *hátor* összetételben, s az Ormányságban ezt ma úgy ejtik; *hátur* (Kis G. 336)

MAGYAR NYELVŐR

74. ÉVFOLYAM * 1950 MÁRCIUS—JÚNIUS * 2—3. SZÁM

OLVASÓINKHOZ!

A Magyar Nyelvőr új formában, új tartalommal, új célkitűzéssel lép az olvasóközönség elé.

A megújult Magyar Tudományos Akadémia a tervszerű munkát bevezette a tudomány területén is, s ezzel lehetővé és szükségessé tette folyóirataink jellegének pontosabb meghatározását, szakterületük élesebb elhatárolását. A multban tudományos folyóirataink — közöttük nyelvészeti folyóirataink is — híven tükrözték a tőkés rendszer anarchiáját. A folyóiratok szakterülete nem egyszer egymásba folyt; azonos szakterületen több folyóirat működött, ugyanakkor egyes tudományágak szaksajtó nélkül maradtak. Nem a tudomány szükségletei, hanem egyes társulatok, tudóscsoportok személyi szempontjai és az igen szűk anyagi keretek szabták meg a folyóiratok irányát, tartalmát, terjedelmét. A Magyar Nyelvőr a Horthy-korszak idején a minden más nyelvtudományi folyóiratból kirekesztett, üldözött nyelvészek menedékévé változott. Más folyóiratoknál is nagyobb anyagi nehézségei miatt alkalmazkodnia kellett támogatóinak igényeihez is. Ezek a körülmények eltérítették eredeti útjáról, melyen még a mult század folyamán elindult.

Az a feladat, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia ma a Magyar Nyelvőr számára kijelölt, teljesen megfelel a lap hagyományos célkitűzéseinek, s ezt címe is tükrözi. Az Akadémia a Nyelvőrt bízta meg a nyelvtudomány széleskörű és magasszínvonalú népszerűsítésével, országunk demokratikus átalakulásával kapcsolatban felmerülő gyakorlati nyelvi problémák megmunkálásával, a nyelvoktatás módszertani kérdéseinek felvetésével és megtárgyalásával. A Magyar Nyelvőr ennek megfelelően rendszeres kapcsolatot hivatott teremteni a nyelvtudomány és a gyakorlat között. Komolyabb és szebb feladat aligha juthat nyelvtudományi folyóiratnak, hiszen ez a kapcsolat az, melyen keresztül a nyelvtudomány bekapcsolódhat közvetlenül a szocializmus építésébe, és ez a kapcsolat, a termelőmunkával, a szocializmus építésével való állandó, rendszeres kapcsolat élteti, erősíti, hajtja és irányítja a nyelvtudományt; gyökértelen, tartalmatlan polgári tudományból így válik haladó tudományyá, „mely nem keríti el magát a néptől, nem tartja magát távol a néptől, hanem kész szolgálni a népet, kész a népnek a tudomány minden vívmányát átadni, amely a népet nem kényyszerből, hanem önkéntesen, szívesen szolgálja“ (Sztálin).

Az a feladat, melyet a Magyar Nyelvőr vállalt, nemcsak szép, hanem nehéz is. A Magyar Nyelvőr ezt a feladatot nem tudja saját erejéből teljesíteni; nem tudja teljesíteni, amíg viszonya az olvasóihoz egyoldalú marad, vagyis amíg az olvasók csupán a folyóirat olvasói maradnak. *A Magyar Nyelvőr felkéri olvasóit, hogy munkája eredményességének érdekében, tevékenyen vegyenek részt a lap szerkesz-*

tésében. A Magyar Nyelvőr olyan kérdésekkel foglalkozik, melyek sokakat, gyakran csaknem mindenkit, érintenek; joggal várjuk tehát, hogy ezekhez a kérdésekhez olvasóink hozzászóljanak és maguk vessék fel azokat a további kérdéseket, melyeknek megoldását szükségesnek érzik. Az új Magyar Nyelvőrben ne a szerkesztőségi üzeneteket tekintsék saját rovatuknak, hanem érezzék magukénak az egész folyóiratot. Fejlesszék, építsék, irányítsák bírálatukkal, munkájukkal. Együttes erővel dolgozzunk azon, hogy a magyar nyelv „a haladás és a harc eszköze”, a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság és haladó értelmiség harcának eszköze, a magyar nép haladásának, fel-emelkedésének eszköze legyen.

A szerkesztőbizottság

NYELVÜNK ÚJ KORSZAKANAK KÜSZÖBÉN

Írta: Telegi Zsigmond

A történelem legnagyobb forradalma, az ember ember által való kizsákmányolásának felszámolása, mélyreható, gyökeres változásokat hoz létre a nyelvben is. Amikor kezdetét veszi a szocializmus építése a nyelv történetében is új korszak kezdődik.

Az új korszak fő jellemvonására rávilágított Sztálin elvtárs, mikor továbbfejlesztve és elmélyítve a nemzeti kérdés marxista elméletét, meghatározta a nemzet fejlődésének törvényszerűségeit a szocializmus győzelmének korszakában.¹ A Nagy Októberi Forradalomig a történelem csak egyféle nemzetet ismert, burzsoá nemzeteket, amelyeknek vezető erői a burzsoázia és annak nacionalista pártjai. De akik ebből azt következtették, hogy a szocializmus győzelmével el kell tűnnie a nemzeteknek, a nemzeti különbségeknek és ezek között a nemzeti nyelveknek, súlyosan tévedtek. Sztálin elvtárs, már a szocializmus építésének tapasztalataira támaszkodva, megmutatta, hogy a nemzeti elnyomás megszűnése nem jelenti a nemzeti különbségek felszámolását, a nemzetek elhalását, egybeolvadását. A burzsoá nemzetek sorsa valóban egybe van kapcsolva a kapitalizmuséval, a kapitalizmus bukása maga után vonja az ilyen nemzetek összeomlását. De a régi nemzetek romjain újak épülnek fel, amelyeknek egyesítő és vezető ereje a munkásosztály és annak nemzetközi pártja. Az új, szocialista nemzetek egységét nem bontja meg az osztályharc, ezek sokkal egységesebbek és életrevalóbbak, mint a burzsoá nemzetek. Kultúrájuk tartalmában szocialista, fejlettebb, magasabbrendű, mint a burzsoá nemzeteké, de formájában, elsősorban nyelvében, nemzeti kultúra. „A proletár kultúra — mondotta Sztálin elvtárs 1925-ben² — nem megszünteti a nemzeti kultúrát, hanem tartalmat ad neki.” A szocializmus győzelme tehát nem a nemzetek, a nemzeti kultúrák, a nemzeti nyelvek elhalásának, hanem ellenkezőleg, kifejlődésének, felvirágzásának és szocialista átalakulásának korszaka.

Sztálin elvtárs tanítását fényesen igazolta a Szovjetunió soknyelvű államának fejlődése. A cári Oroszországban tömegesen éltek nemzetek és nemzeti csoportok úgy, hogy többségüknek nemhogy irodalma, de még írása sem volt. A szocializmus győzelmével ezek nem olvadtak be az orosz népbe; ellenkezőleg: a nagy orosz nép vezetésével és segítségével kifejlesztették és azelőtt nem is álmodott magasságra emelték saját,

tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúrájukat. A Szovjet-unió tudósai a Nagy Októberi Forradalom óta 67 nemzeti ábécét dolgoztak ki; egy nemrég közreadott jelentés szerint a Szovjetunió kiadójánál a Szovjetunió nemzeteinek 119 nyelvén fognak kiadványok megjelenni. „Mindaddig úgy történt — állapította meg Sztálin elvtárs ugyanabban a beszédében³ —, hogy a szocialista forradalom nem csökkentette, hanem növelte a nyelvek számát, mert a szocialista forradalom, amikor felrázza az emberiség legmélyebb rétegeit és a politika színterére taszítja őket, új életre ébreszt egész sor olyan új nemzetiséget, amelyeket korábban nem ismertek, vagy csak kevésbé ismertek... Az Októberi Forradalom azáltal, hogy a régi láncokat széjjeltépte és a feledésbe merült népek és népcsoportok egész sorát előtérbe tolta, új élethez és új fejlődéshez segítette őket.

A sztálini tanítás mély igazsága mutatkozik meg a Szovjetunió régi kultúrájú nyelveinek új fejlődésében is, abban, ahogy ezek is a szocializmus győzelmével, az élet gyökeres átváltozásával meggazdagodnak és megújulnak.

Nyelvünk új korszakának tanulmányozásában nekünk, magyar nyelvészeknek döntő segítség Sztálin elvtárs tanítása, a Szovjetunió példája. Megvilágítják az új korszak alapvető jellemvonását: a szocializmus építése nyelvünk, a magyar nemzeti nyelv új fejlődésének, felvirágzásának és szocialista átalakulásának korszaka.

* * *

„A nemzet — írja Sztálin elvtárs⁴ — nem egyszerűen történelmi kategória, hanem egy meghatározott korszaknak, a felfelé haladó kapitalizmus korszakának történelmi kategóriája.“ A magyar nemzet is a polgári haladás feltételeiért, a rendi „elkülönözés“ és az idegen elnyomás ellen vívott harcban születik meg. Ennek a küzdelemnek szerves része, egyik arculata a harc a nemzeti nyelvért. A rendi széttagoltság és a mérhetetlen elmaradottság a nyelvet is áthatotta. Tájanként eltért még az írott nyelv is, műveltlensége pedig, paraszti durvasága, parlagi terjengőssége („puhán köölt, szélesszájú, terjengős stílus“ mondotta róla Arany János)⁵ alkalmatlanná tette a Nyugaton kialakult magasabb, polgári kultúra kifejezésére, látszólag megkívánták idegen nyelvek, latin és német használatát a közéletben és a művelt érintkezésben. Az egységes és önálló nemzet létrejöttének és fejlődésének nélkülözhetetlen kelléke volt a nemzeti nyelv, amely a maga egységével kifejezi és megszilárdítja a nemzet egységét és amely eléggé kiművelt ahhoz, hogy pótolhassa, kiszoríthassa idegen vetélytársait.

A magyar viszonyok között a harc a nemzeti nyelvért, annak egységéért és kiműveléséért, kiindulópontja, kezdeti formája lett a polgári egységért és nemzeti függetlenségért meginduló harcnak. Első szakasza még a feudális restauráció korára, a XIX. század első évtizedeire esik. Kazinczyék szemében, akik ekkor a mozgalom vezetői, a fő feladat a nyelvet kiművelni, „pallérozni“, „a tudatlan köznép szájából a költői és tudományos előadásoknak méltóságára emelni“.⁶ Ebben a törekvésükben azonban elfordulnak a népnyelvtől, mert csak a parasztot látják benne. Az a nyelv, amelyet kialakítanak, jelentős eredmény, de még csak egy szűkebb kör sokban mesterkélt, erőltetett, finomkodó nyelve.

A következő évtizedekben azután a nemzeti mozgalom kiszélesedik, áttérjed a politika, a gazdasági élet területére is. A nemzeti célokért vívott küzdelemben, vezetésre vagy akár csak jelentős befolyásra képes polgárság híján, a polgárosuló középnemesség kerül az élre. Ahogy a küzdelem élesedik, ez az osztály balra tolódik; legkiválóbb képviselői felismerik, hogy a nemzeti célok elérhetetlenek a dolgozó nép megnyerése, mozgósítása nélkül, a nemzeti egyesülés megvalósíthatatlan, ha nem sikerül a nemesség és jobbágyság érdekeit egyesíteni egy bizonyos fokú jobbágyszabadítással. Végül a 40-es években kibontakozik egy népi forradalmi mozgalom, amely már nem a nép „felemelését”, hanem felszabadítását követeli.

Az irodalom együtt halad ezzel a fejlődéssel, sőt részben előtte jár. Leveti Kazinczy arisztokratikus humanizmusát és a nép felé fordul. A népiesben meglátja a szín, az erő, a nemzeti jelleg forrását. Így a nemzeti irodalmi nyelv, amely ebben a korszakban veszi fel a maga klasszikus formáját, a népi nyelv széles, szilárd alapján épül.

A nemzeti nyelvért vívott küzdelem legfényesebb győzelme Petőfi nyelve. Révai elvtárs egyik cikkében hangsúlyozza,⁷ hogy Petőfi demokratizmusa az egész nemzet érdekeit ölelte fel, az egész nép érdekeit, nép és nemzet érdekeinek egységét képviselte. Ezt a megállapítást ragyogóan illusztrálja Petőfi költői nyelve. Ez a csodálatosan szárnyaló nyelv a legegyetemesebb magyar beszéd, az, amelyből a leginkább hiányzik mindaz, ami „elkülönöz”, ami valamilyen, a nemzetenél szűkebb körnek sajátja. A nemzeti nyelv egyik fő feladata — egyesíteni a nemzet tagjait — Petőfi nyelvében van a legtokéletesebben megoldva.

A nemzet valóságos egysége azonban elérhetetlen a polgári társadalomban. A jobbágyság felszabadult és azok a feudális korlátok, amelyek útját állták a polgári fejlődésnek, elhárulnak. De a kizsákmányolás feudális formáinak részleges felszámolása nem szünteti meg magát a kizsákmányolást. Az „egységes” nemzet osztályokra bomlik és az ellentét, amely ezeket szembeállítja, egyre élesebb, a harc egyre elkese- redettebb lesz.

Az osztályok harcában éles fegyver a műveltség, nélküle lehetetlen eligazodni a társadalom bonyolult gazdasági és politikai apparátusában. A műveltség eleve az uralkodó osztályok kezében van és ők igyekeznek is megtartani maguknak, kizárólagos tulajdonukká, monopóliummukká tenni. A műveltségi monopólium lényeges része a nemzeti nyelv legmagasabb, legkiműveltebb formájának, az irodalmi nyelvnek a birtoka.

Az irodalmi nyelv eltér a beszélt nyelvtől, nyelvtana, szókincse számos ponton különbözik attól, amit a közönséges beszédben használunk. Szigorú szabályai vannak, ezek biztosítják az egységét, rögzítik azt a munkát, amelyet írók és tudósok nemzedékei a kiművelésére fordítottak. Ez azonban azt jelenti, hogy használata nincs adva az anyanyelv egyszerű ismeretével, elsajátítása hasonlít egy kissé egy idegen nyelvéhez. Az iskolák egyik fontos feladata az irodalmi nyelv használatát megtanítani. Csakhogy a polgári társadalomban a dolgozók gyerekei általában csak rövid időre jutnak be az iskolába, ha egyáltalán bejutnak. Nálunk 1868-ban vezette be Eötvös József az általános iskola-kötelezettséget. De 60 évvel később, 1928-ban Horthy kutuszminisztere,

Klebensberg Kunó, kénytelen volt beismerni, hogy a törvény részben még mindig csak papirosan van meg. „Az általános tankötelezettség megalkotásától számított 60 év után mégis egy milliónál több analfabétával állunk szemben, a 8 milliós nemzet $\frac{1}{8}$ -ával.”⁸ Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között a magyar uralkodóosztályoknak a felszabadulásig sikerült megőrizniük a magasabb műveltség alapjának, az irodalmi nyelvnek kiváltságos birtokát.

Az irodalmi nyelvnek a beszélt nyelvektől való szükségszerű távolságát az uralkodó osztályok felhasználják műveltségi monopóliumuk biztosítására. Érthető, hogy nem csökkentik ezt a távolságot, sőt azon vannak, hogy növeljék.

A nyelv a társadalommal együtt fejlődik, változik, halad. A haladás közvetlenül a beszélt nyelvben megy végbe; ha az irodalom nyelve nem követi, a távolság, amely elválasztja őket, megnövekedik. Az osztálytársadalomban a műveltség kiváltság és birtokosai annak is akarják megtartani. Ezért erős a törekvés az irodalmi nyelvet visszatartani, megállítani, egyszer kialakult formáit megmerevíteni, az irodalmi nyelvet a beszélt nyelvtől eltávolítani.

Közönséges dolog, úgyszólván szabály, hogy az irodalmi nyelv hivatalos öreire mereven ragaszkodnak a nyelvtannak olyan rendelkezéseivel, amelyek az élő nyelv már rég túlhaladt. Különösen tanulságos az ikes ragozás példája. Az „ikes igék” megkülönböztetése már akkor elavult volt, mikor Révai, a „tiszteletreméltó régiségre” hivatkozva, visszaállította; minthogy csak a műveltek tanulták meg, „úri igeragozás” lett belőle és az is maradt. Így nevezte a nagy polgári nyelvész, Simonyi Zsigmond és egyebek között ezt írta róla: „Mindenki, aki valamely középfokú iskolát elvégez, megtanul abban egy külön úri igeragozást, amelyet a magyar nép nem ismer, mert az elemi iskolában 100 év óta se tudta megtanulni: az ikes ragozást.” Simonyi, amint idézeteiből is kitűnik, világosan látta, hogy az „úri osztály” éppen azért ragaszkodik az irodalmi nyelvnek ehhez a sajátosságához, mert a nép nem ismeri.

Tanulságos megfigyelni, hogy az uralkodó osztályok ennek az irodalmi nyelvet megmerevítő, a közönséges beszédétől elkülönítő törekvésnek hogyan állítanak szolgálatába eredetileg haladó elveket, amelyek, pusztán azáltal, hogy a megváltozott körülmények között változatlanul alkalmazzák őket, visszájukra fordulnak.

A nyelvhelyesség elméletének egyik hagyományos elve úgy szól, hogy a helyes magyar beszéd mértéke a nép, azaz a falusi nép nyelve. „Hogy a nyelvvel jól élhessünk, — írja Simonyi Zsigmond — arra először is a jó nyelvérzék megőrzése és ápolása szükséges. Ezt úgy érhetjük el, ha megfigyeljük az élő népnyelvet, vagy legalább figyelemmel olvassuk a népköltés termékeit, s a legjelesebb költők és írók műveit.”¹⁰ Ez az elv a múlt század első felében vert gyökeret, mikor nemzeti nyelvünk kialakulóban volt és íróink a nemzeti mozgalom megerősödésével a nép felé fordultak. Ebben az időben még nincs számottevő magyar nyelvű ipari munkásság; aki a helyes magyarság kérdéseiben a néphez fordul, a valóságban a dolgozók nyelvét teszi meg a nyelvhelyesség próbájának, az ő nyelvüket vallja a nemzeti nyelv legtisztább forrásának. A század végén ez az elv már egészen mást jelent. Időközben hatalmasan kifejlődtek a városok, kialakult a

polgári társadalom leghaladóbb osztálya, az ipari munkásság. A régi elv hangoztatása most már arra szolgál, hogy a falut szembe állítsák a várossal, hogy a városi polgár és, még inkább, a városi munkás nyelvét, mindazzal, ami újat hoz, elutasítsák, kizárják az irodalmi nyelvből mint romlott, rossz magyarságot.

Nálunk az a törekvés, amely az irodalmi nyelvet igyekszik megmerevíteni, hogy minél inkább „a műveltek” monopóliumává tegye, nem jutott túlságosan messze. Hogy hová vezet ott, ahol századokon keresztül hat, azt megmutatja a francia irodalmi nyelv, amely még a XVII. században alakult ki. „Az írott és a beszélt nyelv közötti távolság — írja egy híres francia nyelvész, Vendryès¹ — egyre nő. Sem mondattanuk, sem szókincsük nem azonos. Még az alaktanban is találni különbségeket. Egy holt nyelvet írunk... De egész másként beszélünk. Azokat a szavakat, amelyeket a társalgásban használunk, jórészt haboznánk leírni. Aki úgy beszél, ahogy ír, egy mesterséges, nem-normális lény benyomását kelti; ilyen ember egyre kevesebb akad.”

Vendryès helyes megfigyelésekből indul ki, de a valóságnak csak egyik oldalát látja. „Minden nemzeti kultúrában megvannak — írja Lenin — ha nem is kifejlődve, egy demokratikus és szocialista kultúra elemei, minthogy minden nemzetben van egy dolgozó és kizsákmányolt tömeg, amelynek életfeltételei elkerülhetetlenül egy demokratikus és szocialista ideológiát szülnek”. Vendryès azonosítja a francia nemzetet a francia burzsoáziával és a burzsoá irodalmi nyelvet a nemzeti irodalmi nyelvvel. A burzsoázia hanyatló, halódó kultúrája mellett nem veszi észre a szocialista kultúra egyre erősödő, fejlődő elemeit; nem veszi észre, hogy az irodalmi nyelv, amely a burzsoázia kezén megmerevedik, elhal, a proletáriátusban, elsősorban annak élesapátánál, új erőre, életre talál.

A magyar uralkodó osztályokban is megvolt az a törekvés, hogy az irodalmi nyelvet megmerevítsék, eltávolítsák az élő nyelvtől és ezzel kizárólagos birtokukká tegyék. Ez azonban még olyan mértékben sem sikerült nekik, mint a francia burzsoáziának; a magyar polgárság sokkal, de sokkal gyengébb volt mint a francia és kevesebb idő is állt a rendelkezésére. Az irodalmi nyelv uralkodó formájából ki tudta ugyan rekeszteni azt a gazdagságot, amellyel a polgári társadalom leghaladóbb osztálya, a munkásosztály gyarapíthatta volna. De az irodalmi nyelv nem vált az uralkodó osztályok kizárólagos birtokává. Nemcsak ők használták, hanem a munkásosztály legöntudatosabb elemei, élesapata is, és a kegyetlen elnyomás, az illegálítás harcai között továbbfejlesztették, előkészítve a nyelv új, szocialista korszakát. Az az irodalmi nyelv, amelyen a felszabadulás után a Magyar Kommunista Párt vezetői, elsősorban Rákosi elvtárs a magyar nemzethez fordult, nem akkor született, hanem az előző évtizedek küzdelmeiben alakult ki és erősödött meg.

* * *

A felszabadulást követő években a munkásosztály körül csoportosult dolgozó magyar nép a Szovjetunió állandó segítségével, a Magyar Dolgozók Pártja vezetésével olyan politikai és gazdasági sikereket ért el, amelyek megteremtették egy kulturális forradalom feltételeit. Ez a forradalom megindult, egyre hatalmasabban bontakozik ki, mind fényesebb győzelmeket arat. „A felnőttek százezrei — állapítja meg

a hároméves terv végrehajtásáról szóló jelentés — vettek részt különféle szakmai és politikai tanfolyamokon. A dolgozók szükségletévé vált a könyv, a mozi, a színház, a hangverseny, a múzeum, a képtár. A hároméves terv eredményeként milliós tömegeket vontunk be a művelődésbe: felszámoltuk a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát.“ Egyre nő a munkások és a dolgozó parasztok száma a kultúra aktív művelői között is. Az aktív üzemi kultúrmunkások száma egy év alatt másfélszeresre emelkedett, 1200 színjátszó csoport, 384 táncsoport, 809 énekkar, 381 zenekar, 350 irodalmi kör működik üzemekben. A dolgozók, elsősorban az üzemek munkásai, egyre tudatosabban és képzettebben végzik munkájukat, a különbség fizikai és szellemi munka között csökkenőben van.

A kulturális forradalom eredményeiben alapvető a jelentősége a szovjet kultúrának: a „Voklamszki országút“, a szovjet képiállítás, a „Sztálingrádi csata“ és annyi más egy-egy hatalmas győzelme ennek a forradalomnak.

A dolgozók kulturális felemelkedése mélyreható változásokat von maga után a nyelv területén is. Megváltozik viszonyuk a nemzeti nyelv legkiműveltebb formájához, az irodalmi nyelvhez: a műveltséggel együtt meghódítják, birtokukba veszik annak nyelvét is és átalakítják, mindinkább áthatják az épülő szocializmus szellemével.

Azok a hatalmas számok, amelyeket a kulturális forradalommal kapcsolatban idéztünk, még mindig csupán fogalmat adnak arról, milyen széles és mély az irodalmi nyelv behatolása a dolgozók közé. A proletárdiktatúra a legmagasabb demokrácia: rendjéhez hozzátartozik, hogy a dolgozók, mint különféle kollektívák, tömegszervezetek, mint a Párt tagjai, időről-időre összejöjjenek megtárgyalni közös ügyeket és a Párt, az ország, a nemzetközi békefront kérdéseit. Közvetve vagy közvetlenül a Párt neveli őket, tőle kapják öntudatukat, elméleti ismereteiket: érthető, hogy mikor igyekeznek beszámolóikban és hozzászólásaikban a Párt tanítását alkalmazni, arra törekednek, hogy az ő nyelvét, az élenjáró elmélet, a legmagasabb műveltség nyelvét használják.

Ez döntő változást jelent az irodalmi nyelv társadalmi helyzetében és ezzel tartalmában is. A polgári társadalomban az irodalmi nyelv valamilyen mesterkéltséget, csinált, élettelen színt kap. Amint láttuk. Vendryès szerint a franciák egy holt nyelven írnak; aki azt beszéli is, mesterséges, nem normális lény benyomását kelti. Nálunk az irodalmi nyelv mind jobban behatol az életbe, egyre szélesebb tömeg száján szólal meg, pusztán írott nyelvből a beszéd egyik nyelvává válik.

A változás magyarázatához még valamit hozzá kell tennünk. A polgári nyelvészek gyakran úgy tüntetik fel, mintha a művelt emberek azért röstelnének irodalmi nyelven beszélni, mert az elavult. Ebben van igazság, de az igazságnak csak egy része. Az irodalom, a tudománv gondosan kiművelt, hagyományos nyelvében szükségképpen van valami emelkedett, ünnepélyes, patétikus. Amíg a burzsoázia jövőt lát maga előtt, nagy célokat, ez a hang, ez a pátosz megfelel neki. De mikor azután elveszíti a hitét a maga jövőjében és már csak megővni és nem megteremtteni valója van, az irodalmi nyelv magas lendületét, amely az ő ürességétől lesz kongó, üresnek érzi, szegényli. Elidegenedése az irodalmi nyelvtől tehát nem csupán a beszélt nyelv továbbfejlődésének

eredménye, hanem az ő politikai és kulturális hanvatlásának következménye.

A felszabadult proletáriátusnak más a viszonya az irodalmi nyelvhez. Az új, a kizsákmányolástól megszabadított világ építőinek a lendületes, patétikus hang természetesen szól: munkájuk, életük is ilyen,¹² az irodalmi nyelv pátoaszát ők egyszerűen a tárgyhoz illő, tárgyilagos hangnak érzik.

A dolgozók tehát birtokukba veszik az irodalmi nvelvet: és miközben használják, átformálják, új szellemmel, a szocializmus szellemével töltik meg.

A nyelv nem merev jelrendszer, amely maga érintetlen marad attól, amit közvetít. Az öntudat, amely a nyelvben visszatükröződik, alakítja a nyelvet, változásával a nyelv is megváltozik. A magyar dolgozó nép, élve a szabadsággal, amelyet a nagy Szovjetúniótól kapott, néhány év alatt újjáépítette rombadőlt országát: ami olvan sokáig urak országa volt, azt a dolgozók hazájává, a munkások és dolgozó parasztok államává változtatta és munkásosztálya, Pártja vezetésével a szocializmus útjára lépett. Ezekkel a hatalmas változásokkal megváltozott ő maga is. Minden különbség ellenére róla is elmondhatjuk már egy kissé, amit Zsdánov a szovjet emberről: megváltozott és felnőtt azokkal a hatalmas változásokkal együtt, amelyek gyökeresen megváltoztatták országa arculatát. Megváltozott öntudata nyelvében is visszatükröződik, először és a legfeltűnőbbben a szókincsben. Ezt szeretném itt néhány oldalról megmutatni.

Az új élet építése szüntelen új fogalmakat hoz létre és ezek megjelölésére új szavakat. Ezen a réven állandóan és rohamosan nő, gazdagodik szókincsünk új, szocialista alkotórésze. A jelenség ismeretes: itt csak emlékeztetek rá. De talán nem lesz haszontalan, ha egy-két példán is megmutatom; olyan természetes ez a jelenség, hogy könnyen elmegyünk mellette, a nélkül, hogy fölismernénk a jelentőségét.

A Szabad Nép április 20-i számában 16 dolgozó nyilatkozik a béke megvédéséről; van közöttük *kiváló munkás, a szakma második legjobb dolgozója, MND Sz-asszony, ipari gimnáziumi tanuló és tzscs-lány*. Képzeljük el, hogy hirtelen előttünk terem valaki a felszabadulás előtti Magyarországról és felvilágosítást kér ezekről az úi. neki ismeretlen kifejezésekről: mennyi magyarázatra lenne szükség, mire megértené őket! Ugyanabból a számból emelem ki, félig találomra, a következő címet, amely megint érezteti, mennyire átjárták már nyelvünket a szocializmus építésének új szavai: „Tovább feilődik a *termelőcsoportok versenymozgalma* — de az *egyenlődsdi* még sok helyen akadályozza a munkát“.

Van azután egy másik módja szókincsünk átalakulásának, amely nem ennyire feltűnő, de nemkevesbbé jelentős: a régi szó látszólag megmarad, de valójában megújul, új, szocialista tartalommal telik meg. A tizenhat között, akik nyilatkoztak a béke megvédéséről, az első Kele Józsefné, *munkásasszony*. Külsejében ez a szó nem új; de vajon ugyanazt jelenti-e ma, mint egykor? A polgári társadalomban az elnyomást és kizsákmányolást, a szüntelen törődést és a nem-könnvülő nyomorúságot idézi fel; ma, amikor a munka becsület és dicsőség dolga és a munkásosztály az egész dolgozó nép vezető ereje, a „munkás-

asszony" megtisztelő megjelölés, alighanem magyarázata is annak, miért Kele Józsefné nyilatkozata áll a legelső helyen.

Egyik kiváló szovjet nyelvésztől, T. P. Lomtyevtől idézem a következő érdekes fejtegetést: „Míg a „verseny“ szó a kapitalizmus viszonyai között ádáz konkurenciát, késhegyig menő individualista küzdelmet jelent, ugyanakkor a szocializmus országaiban e szó a dolgozók kollektívájának együttes erőfeszítését fejezi ki, melyet a népgazdaság terén az általános fellendülésért folytatott küzdelemben feitenek ki. Míg az „önkritika“ szó azelőtt a „kritikailag gondolkodó személviség“ valamiféle boncolgató önelemzését fejezte ki, most az „önkritika“ szó új szocialista tartalommal telítődik és a sok milliós tömegek éles fegyverét jelenti, melyet a szocialista társadalom haladásáért vívott küzdelemben forgatnak.“¹³

Lomtyev professzor fejtegetései nemcsak azzal tanulságosak, amit tartalmaznak; tanulságos az is, milyen könnyű átültetni őket magyarra. Ő orosz szavakon mutatja meg, hogy „a szocializmus korszakának szovjet embere a nyelvet, a kulturális felemelkedés e hatalmas eszközét használva, átforgatja a szocializmus szellemében.“ De elég a néldákat magyarra fordítani, *szorevnovanyije* és *szamokrityika* helyébe „versenyt“ és „önkritikát“ tenni, hogy fejtegetései magyarul is érthetőek és meggyőzőek legyenek; a mi szavaink is ugyanazt az átalakulást tüntetik fel, mint orosz megfelelőik, bizonyosságul annak, hogy a mi nyelvünk is elindult a szocialista átalakulás útján.

Egy harmadik módja a szocialista szókinész gyarapodásának abban áll, hogy szavak, amelyek eredetileg egy szűkebb körben voltak használatosak (pl. a termelésben), a szocializmus építésével kapcsolatban közkéltűvé, a nemzeti nyelv elemeivé válnak.

Ez a jelenség emlékeztet egy másikra, amely egyes polgári nyelvészek szerint a jelentésváltozás lényeges mozzanata: a szó egy kisebb kör nyelvéből átkerül a köznyelvbe és ennek során megváltoztatja jelentését. Gyakran idézett példa erre a *kontár*. Régen az iparosok nyelvén így hívták az olyan mesterembert, aki a céhen kívül dolgozott; a szó bekerült a köznyelvbe és ott tágabb értelmet kapott, annak a neve lett, aki nem ért a mesterségéhez, rossz munkát csinál. Időben közelebb esik hozzánk a *káder* fejlődése. Eredetileg katonai műszó, a jelentése „csapattörzs“, „a katonai alakulatoknak az az állandó váza, amelyet a háború idején feltöltenek“. A katonaság szókincséből átmént a Párt nyelvbe a fegyelmezett és aktív munkára teljesen alkalmas tagok megjelölésére. A Párt hatása köznyelvi szóvá tette, a jelentése most már „valamilyen munkaterület képzett, felkészült munkása“.

Valójában azonban a két jelentés között lényeges a különbség. Az egyik esetben az egyes szó úgy jut a köznyelvbe, hogy kiszakad a maga köréből, ezzel jelentése is kitágul, megváltozik. A másikban a társadalmi tevékenység egy ága a szocialista átalakulás következtében nemzeti jelentőségre tesz szert és szavainak egy része így válik, a maga eredeti értelmében, a nemzeti nyelv alkotó elemévé.

A kapitalista társadalomban a termelés magánügy, a tőkésnek a profitszerzés, a dolgozóknak a létfenntartás eszköze. A szocialista társadalomban a termelés közügy, a dolgozó nép anyagi és kulturális felemelkedésének, a szocializmus építésének, a béke megvédésének eszköze. A termelés nemzeti jelentőségének megfelelően szavainak egy

része — ebben a minőségben, mint a termelés szava — a nemzeti nyelv szavává válik. A *selejt* (a termelésben), a (sztálini) *műszak*, a *mélyszántás* eredetileg a termelés műszavai; ma már kétségtől beleférnek a nemzeti nyelvbe, nem hiányozhatnak a mai magyar nyelv semmiféle szótárából.¹⁴ Ezek a szavak is nyelvünk szocialista átalakulásának jelei, csak társadalmunk szocialista átalakulásának következtében válhattak köznyelvi szókká.

Nyelvünk átalakulásának jelentős tényezője a marxi-lenini elmélet hatása. A marxizmus-leninizmus a proletariátus élcsapatának, legműveltebb, legtudatosabb részének elmélete. Az élcsapat, amely megszervezi és vezeti a munkásosztályt és az egész dolgozó népet az osztályharcban, a szocializmus építésében, igyekszik a maga elméletét minél szélesebb tömegek birtokává tenni, minél szélesebb tömegeket a maga tudatosságának színvonalára emelni. A társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek tudománya így egyre mélyebben behatol a tömegek közé, mindinkább átalakítja öntudatukat, tehát nyelvüket is.

Ennek hatása elsősorban nem abban mutatkozik meg, hogy a marxista filozófia egyik vagy másik műszava közkeletűvé válik, hanem abban, hogy köznyelvi szavak, amelyeknek a marxi-lenini tanítás pontos, tudományos értelmet adott, a köznyelvben is mindinkább ezt az értelmet veszik fel, a szó köznyelvi használata egyre jobban hasonul tudományos használatához. Olvassuk csak el alkotmányunk néhány mondatát: „A Magyar Népköztársaság a *munkások és dolgozó parasztok* állama... A Magyar Népköztársaságban megvalósul a *munkásság és a dolgozó parasztság szoros szövetsége a munkásosztály vezetésével*.” Ezek köznyelvi szók, mindenki, aki magyarul beszél, érti őket. De a marxi-lenini elméletben tudományos műszóvá váltak és ez a tudományos értelmük mindinkább behatol a köznyelvbe, egyre erősebben érvényesül ott is.

Ez a jelenség ismeretlen a polgári társadalomban. Ott a tudomány egy szűk kör kiváltságos tulajdona; ha szavai bejutnak a köznyelvbe, „lesüllyednek”, elveszítik azt, ami eredetileg kitüntette őket, pontos, tudományos tartalmukat. Nem tisztítják és erősítik a gondolkodást, hanem megrontják és összezavarják; a helyett, hogy megvilágítanák a valóságot, elködösítik.

Az *idealizmus* eredetileg filozófiai műszó, annak az iránynak a neve, amely, a materializmussal ellentétben, az eszmét, a tudatot, a szellemet tartja elsődlegesnek, a természetet, a létet, az anyagot pedig másodlagosnak. A filozófia nyelvéből a két szó átment a köznyelvbe, de úgy, hogy tudományos tartalmukat elvesztették. Balassa szótára szerint az *idealizmus* „magasabb erkölcsi eszmék utáni törekvés; hívés a jóban és szépen, az eszmék, a szellem magasrendűségében”; a *materializmust* a szótáríró nem vette fel, csak a *materialistát*, abban az értelemben, hogy „anyagias gondolkodású”. Amint látjuk, ezek a szavak valóban „lesüllyedtek”, csak arra jók, hogy a gondolkodást elkeselyesítsék és alattomosan ferde irányban befolyásolják.¹⁵

A polgári nyelvészek azt képzelik, hogy a tudomány szavainak ez az „elzúllása” a köznyelvben törvény, amelynek általános az érvénye. Törvény ez valóban, de csak az osztálytársadalmakon belül, ahol a tudomány egy csekély kisebbség birtoka és a kizsákmányolókat szolgálja, az ő világnézetüket tükrözi. A marxizmus megjelenése azonban

egy új korszak kezdetét jelenti, amelyben ez a törvény elveszti az érvényét. „A régi filozófia csak néhány kiválasztott, a szellem arisztokratáinak tulajdona volt; a marxizmus teljesen új korszak kezdete a filozófia történetében, amikor a filozófia tudományos fegyverré vált a kapitalista elnyomás alól való felszabadulásukért küzdő proletár tömegek kezében“ (Zsdánov). A szocializmus győzelme, a dolgozók felszabadulása és kulturális felemelkedése, a fizikai és szellemi munka különbségének fokozatos felszámolása lehetővé teszi azt, ami a kizsákmányoláson épült társadalmakban elképzelhetetlen: szavak, amelyek a tudomány szavai voltak, a tömegek szavaivá válnak, a nélkül, hogy jelentésükben csökkennének; sőt, amint láttuk, köznyelvi szók a közhasználatban a tudományos műszavak színvonalára emelkednek, mind tisztább, határozottabb, helyesebb értelmet kapnak.

Az elmondottakat néhány lényeges ponton jól példázza a *kulák* szó története nálunk. A *kulák* az orosz paraszti nyelvből ered, eredetileg annyi mint „marok“, aztán a „zsiros paraszt“ egyik neve. A marxista elmélet a parasztság rétegződését elemezve tudományos pontosságot adott a szónak, műszóvá, szakkifejezéssé tette. Így vették át a magyar kommunisták és kivítették a tömegek közé. Előállt azonban az a veszély, hogy a szó elveszti pontos tartalmát, tudományos határozottságát. Ez politikai veszélyt jelentett: a kulák elleni harc megkövetelte, hogy a dolgozó parasztság tisztán lássa, ki a kulák. Ezért a Párt mozgósította teljes erejét, hogy a szó helyes értelmezését megvédje; megakadályozza, hogy az osztályharcnak ez az éles fegyvere kicsorbuljon. A Párt szívós felvilágosító munkájának és a dolgozó parasztság harci tapasztalatának eredménye, hogy a *kulák* úgy lett a legszélesebb tömegek szava, hogy erejét, tudományosan pontos tartalmát épen megőrizte.

* * *

Befejezésül szeretnék egy-két gyakorlati feladatot megemlíteni azok közül, amelyeket nyelvünk új fejlődése állít nyelvtudományunk elé.

Láttuk, hogy a dolgozók kulturális felemelkedésével megváltozik az irodalmi nyelvhez való viszonyuk: a műveltséggel együtt birtokba veszik annak nyelvét is. Ez azonban nem megy magától; az irodalmi nyelv meghódítása, akár a műveltségé általában, komoly, kitartó munkát kíván. Az irodalmi nyelv nemcsak egyes részleteiben különbözik a beszéd nyelvtől. Írók, gondolkodók nemzedékei dolgoztak azon, hogy minél gazdagabbá és pontosabbá formálják; kiműveltsége hatalmas erejű eszközzé teszi, de meg is nehezíti az elsajátítását. Nyelvészetünk egyik lényeges feladata, hogy segítse a dolgozókat az irodalom, a tudomány nyelvének meghódításában. Nyelvtanokra van szükség, amelyek helyes és pontos leírást adnak a mai magyar nyelv szerkezetéről, szótárakra, amelyek meghatározzák és megmagyarázzák a szavait. Tudósaink felismerték ezeket a feladatokat és vállalták a teljesítésüket: a nyelvtudomány öt éves tervében ki van tűzve a jövő évre egy Rendszeres magyar nyelvtan és egy Értelmező Szótár elkészítése. Ezek a munkák régen, szomorú mulasztásokat fognak pótolni. Az utolsó tüzetes magyar nyelvtan fél századdal ezelőtt jelent meg és befejezetlen maradt; nincs értelmező szótárunk, amelyben a magát képző dolgozó alapos és hiteles felvilágosítást találna egy-egy ismeretlen vagy nem eléggé ismerős magyar szó pontos jelentéséről, helyes használatáról.

Láttuk azt is, hogy nyelvünk új fejlődés küszöbén áll, a dolgozók öntudatának változásával megváltozik ómaga is. De ezt nem hagyhatjuk az ösztönösségre, nem érhetjük be azzal, hogy megfigyeljük és feljegyezzük az ösztönös fejlődés eredményeit. Nyelvünkben még bőségesen megtaláljuk a hanyatló polgárság erkölcsi és kulturális züllésének nyomait; kozmopolitizmusa, amely megmutatkozott a felesleges és a művelődés szempontjából értéktelen idegen szavak nyaklótalan használatában, megbotránkoztatott még olyanokat is, akik alapjában véve ehhez a polgársághoz tartoztak. A régi társadalom erői és hagyományai — a legszörnyűbb erők, mondta róluk Lenin — még ma is hatnak, még a dolgozóknak is.

Ilyen körülmények közt vétkes oktalanság lenne azt képzelni, hogy a nyelvet magára hagyhatjuk, abban a hitben, hogy ami gyengíti, rontja, lealacsonyítja, az magától kipusztul belőle és hogy ami benne újonnan felvetődik, az már mind a szocializmus szellemét fogja tükrözni. Tudatos, harcoss, pártszerű nyelv művelésre van szükség, amely különbséget tesz jó és rossz, nyelvünk fejlődését segítő és akadályozó jelenségek közt és biztosítja haladó hagyományaink továbbfejlődését és szocialista átalakulását a nyelv területén is.

A polgárság a felfelé haladó kapitalizmus korában tudatosan fejlesztette a maga nyelvét társadalmi, gazdasági, politikai célkitűzéseinek megfelelően. A hanyatló polgárság, amely már nem lát maga előtt jövőt, a nyelv művelés számára sem tud többé érdemes célokat kijelölni. Nyelv művelői azon mérik az új jelenségek jogát az elismerésre, hogy az újdonság mennyiben tud valami hasonlóra hivatkozni a már kialakult, megszilárdult nyelvben, ezt a nyelvet igyekeznek megőrizni, konzerválni. Nyelvtudósai azt tanítják, hogy a tudomány csak vizsgálja és leírja a nyelvet, de nem avatkozik a fejlődésébe. „A nyelvbűvár — mondotta a nyelvész Gombocz Zoltán a nyelv művelő Kosztolányinak — akár a természettudós, minden jelenséget tudomásul vesz, úgy ahogy van. Semmit sem tart se szépnek, se rútának, se helyesnek, se helytelennek, mert nincs rá föltétlen mértéke.”¹⁶ Ez a felfogás, az ösztönösség elméletének egy nyelvtudományi változata, még ma is néha felbukkan nyelvészeink körében; ha nem akarjuk tétlenül nézni nyelvünkben a reakciós és haladó befolyások küzdelmét, szakítanunk kell ezzel a demoralizáló elvvel.

Nyelvészetünk a felszabadulás óta még úgygyszólván hozzá sem fogott a nyelv művelés munkájához. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy ebben a tudományágban az ideológiai fejlődés, a marxizmus—leninizmus és az élenjáró szovjet tudomány tanulmányozása későn indult meg és még mindig csak a kezdetnél tart. Az első, legsürgősebb teendő a nyelv művelés helyes elveinek tisztázása; ehhez lényeges segítséget, útbaigazítást találunk a Szovjetunió nyelvészeti irodalmában.

A nyelv művelés gyakorlati feladatai közül csak egyet kívánok itt megemlíteni. Ma már nálunk is százezrek olvassák, tanulmányozzák a marxizmus—leninizmus klasszikusait. Rákosi elvtárs közölte a február 10-én mondott beszédében, hogy Sztálin műveinek első kötete először 50 ezer példányban jelent meg; mikor ez napok alatt elkelt, a nyomda újabb 25 ezer példányt készített, de ez is kevésnek bizonyult, úgyhogy a sorozat minden kötete egyelőre 100 ezer példányban fog megjelenni.

A Párttörténet már a harmadik kiadással elérte a 160 ezres példányszámot, azóta bizonyosan ezt is túlhaladta. Nyilván igen fontos, hogy az ilyen munkák, amelyek alapvető jelentőségűek az ideológia terén és éppen ezért a legszélesebb tömegek tanítói, lehetőleg tökéletesen legyenek fordítva akár a hűség, akár a kifejezés mintaszerű helyességének tekintetében; ha itt hiba történik, nem kis csoportok, hanem százezrek látják kárát. Fordítóink, szerkesztőink lelkiismeretesen és egészben véve elég eredményesen látják el nagy munkájukat, de bizonyára örömmel üdvözlőlnék a nyelvészek segítségét. Nyelvészeinknek rendszeresen foglalkozniuk kell az ideológiai és irodalmi szempontból jelentős szövegek fordításaival, résztvenni egységes és helyes módszerek, egyöntetű és pontos terminológia kialakításában. Feltétlenül helytellen, hogy amikor művelődésünkben annyira megnőtt a fordítások jelentősége, amikor fordítások tömegesen válnak nemzeti irodalmunk részévé, alig jelenik meg tanulmány a fordítás technikai, nyelvi kérdéseiről.

A gyakorlati munkákkal nyelvészetünk nemcsak kötelességet teljesít; a gyakorlattal való szoros kapcsolata egyben megújulásának és helyes fejlődésének biztosítója. A nyelvészet, mint a tudomány általában, nem önmagából és önmagában fejlődik, hanem azáltal, hogy résztvesz azoknak a nagy feladatoknak a megoldásában, amelyeket a társadalom fejlődése felvet. Számos példán látni, hogy amely tudomány nem képes ezeket a feladatokat felismerni, a reá eső részt elvállalni és ellátni, az elvész csinált, céltalan problémák vizsgálatában, menthetetlenül elsorvad, elhal. A kutatás, amikor a népet szolgálja, önmagát erősíti.

A Szovjetunió élenjáró tudománya nemcsak szakmai téren tanító-mesterünk, hanem mintaképünk az elmélet és a gyakorlat egységének megvalósításában is. N. J. Marr, a materialista nyelvészet megalapítója, egyben nagyszabású gyakorlati tevékenységet is fejtett ki. A lenini—sztálini nemzetiségi politika megadta a lehetőséget a Szovjetunió összes népeinek, hogy szabadon fejlesszék nemzeti kultúrájukat. Marr a nyelvészet eszközeivel igyekezett segíteni ezeket a népeket abban, hogy tudjanak élni az új lehetőségekkel. Fáradhatatlanul dolgozott és szervezett, hogy a Szovjetunió minden népe írást, nyelvtant, szótárt kapjon, nyelvük a szocialista kultúra színvonalára emelkedjék. Ez a gyakorlati tevékenység volt éppen egyik forrása elméleti eredményeinek. Tanítványai ebben is követik példáját, a gyakorlati feladatokat is tudományos feladatoknak tekintik és szorosan összekapcsolják elméleti kutatásaikkal.

Ezt a példát kell követnünk, hogy megvalósítsuk a haladó tudomány sztálini jellemzését, nyelvészetünket olyan tudománnyá tegyük, „amely nem zárkózik el a néptől, amely nem tartja magát távol a néptől, hanem kész szolgálni a népet, kész átadni a népnek minden eredményét, nem kényszerből szolgálja a népet, hanem önkéntesen, örömmel.”

¹ „Nemzeti kérdés és leninizmus.” (Társadalmi Szemle, 1949. november—december.)

² „A keleti népek egyetemének politikai feladatairól.” Összes művek, 7. kötet, 138. l. (oroszul).

³ U. o., 139. l.

⁴ „A marxizmus és a nemzeti kérdés.” Sztálin Művei, 1. k. Szikra, 1949. 328. l.

⁵ Prózai dolgozatai, 4. kiad., Bp., 1893. 118. l.

⁶ Teleki József: A magyar nyelvnek tökéletesítése. Pest, 1821. 1. l.

⁷ Marxizmus, népiesség, magyarság, 1948. 371. l.

⁸ Idézi Andics Erzsébet, Munkásosztály és nemzet. 1949. 108. o.

⁹ Magyar Nyelvőr, 1918. 193. l.

¹⁰ Helyes Magyarság, Bp., 1902. 3. l.

¹¹ Le langage, Párizs, 1921. 325. l.

¹² Sztálin elvtárs többször említi a szocialista építés pátoszát: „Ez az az alap, melyen az első 5 éves terv időszakában létrejött nálunk az új építő munka *pátosza* (a kiemelés tőlem), az épülő új nagyüzemek hősei és élmunkásai, a fejlődés viharos ütemének gyakorlata.” „Az első 5 éves terv idején meg tudtuk szervezni az új *építőmunka* lelkesedését, lendületét (az eredetiben: pátoszát) és döntő sikereket értünk el... most az elért eredményeket ki kell egészítenünk azzal a lelkesedéssel és lendülettel (az eredetiben: pátoossal), amely az új gyárak munkáját és az új technikát sajátítja el.” (A leninizmus kérdései. 1949. 451., 453. l.; a kiemelések az eredetiben).

¹³ Voproszű filozofij, 1949. 2. sz., 135. l. (magyarul: Szovjet Nyelvtudomány, 1950 április, 37. l.).

¹⁴ Balassa csak *selejt árut* és *selejt gabonát* ismert; a *műszak* ebben a 10 évvel ezelőtt megjelent szótárban nem szerepel.

¹⁵ V. ö. Engels fejtegetéseit a „materializmus” elnevezés elleni nyárspolgári előfőletről, „amely a papok sokévi rágalmozásainak gyümölcse”. (Feuerbach és a klaszszikus német filozófia felbomlása. 1949. 25. l.)

¹⁶ Kosztolányi Dezső: Erős várunk a nyelv. 1940 (?) 185. l.

Nyelv és iskola

AMÍG A *cz*-BŐL *c* LETT

Írta: Deme László

Helyesírásunk bizonyosfokú korszerűsítésének gondolatával foglalkozva nem lesz haszontalan egy pillantást vetnünk írásrendszerünknek egy hosszú ideig haldoklott s nem is régen eltemetett halottjára: a *cz*-re.

Kevesen ismerik a *cz* haldoklásának és halálának igaz történetét. A közfelfogás a *cz* egyszerűsítéséért indított harcot s az egyszerűsítő törekvésekkel szemben felhozott ellenérveket általában Simonyinak ilyen célú, 1891-ben történt fellépésétől származtatja. Pedig mind az egyszerűsítő szándék, mind pedig az ellenérvek száz évvel is idősebbek Simonyi első kísérleténél.

Dugonics András, akinek helyesírása egyébként is meglehetősen egyszerű volt, a korabeli szokással szemben két érdekes újítást is mutat: az *ly* helyett *j*-t, a *cz* helyett puszta *c*-t használ már az 1780-as években. Valószínűleg az ő mintájára egyszerűsíti Kazinczy Ferenc, majd Toldy Ferenc is a *cz*-t puszta *c*-re. Földi Mihály egy 1791-ben Kazinczyhoz írt levelében ugyancsak felveti a kérdést: Minek az a sok kettős betű, nem hagyhatnók-e el legalább a *cz*-ből a *z*-t? Hivatkozik Molnár Albert szótáraitra, aki már 1621-ben alkalmazta az egyszerű *c*-t is. Verseghy Ferenc, mint a fonétikus helyesírás apostola, természetesen az egyszerű *c* mellett volt; de mellette volt még olyan, egyébként jóval megfontoltabb író is, mint Berzsenyi Dániel. Ez az 1790–1805 közötti első kezdeményezés azonban megbukott: mint látni

fogjuk, nem az ellenérvek súlya, hanem az ellenérvek rosszindulatú volta miatt.

A *cz* egyszerűsítéséért indult második hullám előtt, még az elsőnek utórezgéseként, Vörösmarty Mihály tett indítványt, de meglehetősen gyenge visszhanggal. A második hullámot az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának 1856-ban tett javaslata kavargya fel: a Bizottság kiáll a *cz* egyszerűsítése mellett. Toldy Ferenc az elvet mindjárt átviszi a gyakorlatba is: az Akadémia közlönyében 1856 és 1860 közt következetesen egyszerű *c*-t használ, mint szerkesztő. A Közlöny megszűntével, illetőleg több részre bontásával azonban újból a *cz*-re tér vissza. De őt sem az ellenérvek győzték meg, hanem a félelem a konzervatív környezet erős ellenállásától.

A harmadik és utolsó hullám a Simonyi-féle. Simonyi először 1891-ben tett javaslatot, egyebek közt, a *cz* egyszerűsítésére. De ő már nem adta meg magát. Mint látni fogjuk, őt nem riasztotta vissza az Akadémia konzervatívizmusa. Két igen erős pillérre: a gyakorlatra és a széles közönségre támaszkodva, többszöri leszavaztatása ellenére, szembehelyezkedve a tudományos közvéleménnyel, szilárdan vívta a maga harcát. A harc eredményeként 1903-ban az iskolákba hivatalosan az ő helyesírását vezették be; majd hosszú huzavona után, 1922-ben az Akadémia is Simonyi álláspontját foglalta el.

Nézzük meg, kik voltak ellene. Kazinczyval a nyelvújítás és a haladás egyéb területéről jól ismert konzervatívok álltak szemben. Toldyval Öczözor Gergely és Fogarasi János, azután Gyulai Pál, aki szinte külön fejezet a *cz* történetében. Simonyival legélesebben Szily Kálmán hadakozott. Ha a helyesírás egyszerűsítő kísérletének három hullámát történelmi háttérbe illesztjük, érdekesen rajzolódik ki a polgári fejlődés három különböző korszaka: Kazinczyké a nagybirtok kapitalizálódásának megindulása; Toldy kora az osztályok gyarmatosítás elleni tiltakozásé; Simonyié az ipari kapitalizmus fellendítéséért indított harc kora. A maga történelmi és osztálykorlátozottságán belül, mindhárom korszak a fejlődés törekvéseinek jegyében áll; s különösen az első és az utolsó — a gazdasági fejlődés következményeként — az olvasóközönség szélesedését mutatja és akarja szolgálni a helyesírás egyszerűsítésével is.

Mik voltak a *cz* egyszerűsítése mellett felhozott érvek? Kazinczy négyet hoz fel: 1. a *c* egyszerűbb; 2. a *tz* (ő még ez ellen is küzdött) félrevezet a kiejtés tekintetében; 3. előfordul a pusztán *c* a régi emlékekben is; 4. latin betű ugyan — de hiszen minden betűnk latin.

Valójában az egyszerűség és a megtakarítás elvét vallja Simonyi is és inkább azt kérdi: Mi szól a *cz* megtartása mellett, mi szól a *c* ellen? De az egyszerűségen kívül hivatkozik még egy tényezőre: a gyakorlatra is. Aigner és Légrádi könyvkiadó, a Nyelvőr, Ballagi szótárjai, Simonyi iskolai nyelvtanai és a hírlapok nagyrésze 1891-ben már másfél évtizede terjesztették és népszerűvé is tették az egyszerű *c*-t. Az élet tehát szentesítette; s a haladás vonalába mindenképpen az esett volna, hogy az életszülte fejlődést a tudomány képviselői tudomásul vegyék, hogy a változás szükségességét, sőt a gyakorlatba való átvitelét elismerjék s ezzel az újonnan műveltséghez jutó rétegek felé is tegyenek egy befogadó gesztust.

Ezt azonban a műveltségi monopólium akkori öreitől nem lehetett várni. Már Kazinczyval szemben megszületett az az ellenérv, amely azután a vita tizenhárom évtizede alatt nem is igen szaporodott. Kazinczy ugyanis arról panaszkodik egy levelében, hogy kénytelen az egyszerű *c*-ről a *cz*-re visszatérni, mert ellenfelei gúnyolódva *kafrang*-nak olvasták a *cafrang*-ot, *komb*-nak a *comb*-ot és *kudar*-nak a *cudar*-t. Ezt ismétlik meg Czuczorék mondván, hogy a latin és más nyelvekhez szokott olvasó *kukor*-nak olvasná a *cukor* szót. Az Akadémia 1877-ben megtoldja a latinra való hivatkozást. Egy jegyzőkönyve tanúsága szerint a helyesírási szabályzatnak ez a mondata: „A *c*-t hol *cz*-nek, hol *k*-nak ejtik mindazon nyelvek, melyek csak a latin betűket fogadták el” így módosítandó: „A *c*-t hol *cz*-nek, *cs*-nek vagy *sz*-nek, hol *k*-nak ejtik mindazon nyelvek...” s a mondat valóban így kerül be az 1879-es helyesírási szabályzatba.

Volf György alapján ugyanezt mondja el, de olyan tajtékozón, hogy érdemes szószerint idéznünk. A latin mellett — mondja Volf — a francia, angol és olasz ortográfia is bizonytalanná teszi a *c* kiejtését: a franciában és angolban ez *sz*, az olaszban *cs*; félő tehát, hogy a magyar *arcisme* szót véletlenül *arszizm*-nek fogjuk kiejteni. „Ha kiltják országunkból a latin, francia, angol és olasz irodalom olvasását”, akkor talán meg lehetne csinálni. De aggódik különben is, hogy ez a fonetikus helyesírás felé vezet, azt pedig „hagyjuk meg a »legsötétebb Afrika« népeinek, akik még most vagy még most sem kezdenek írni-olvasni tanulni”. Aligha különbözik ettől a hevességtől Gyulai Pál, aki egy *Kocka* nevű hallgatóját, aki nevét egyszerű *c*-vel írta, egész egyetemi pályafutása alatt *Kokka úr*-nak szólígtatta.

De nem sok újat tesz ehhez az érvhez Szily Kálmán sem 1915-ben, az iskolai helyesírás bevezetése után egy jó évtizeddel. Ellenérve: a pusztán *c* a latinban hol *c*-t, hol *k*-t jelöl. A magyar válaszfalat emelt: a *k*-t mindig *k*-val, a *c*-t mindig *cz*-vel jelöli. „Most e válaszfalat, a melyet, ha nem lett volna meg, föl kellett vala építeni”, ledöntötte az iskolai helyesírás. Pedig ez veszedelmes dolog! Össze fogjuk tévesztetni a magyar és francia szavakat; ezt, hogy: *arca*, *arculata*, majd így fogják olvasni: *arka*, *arkuláta*. Vagy akkor (óh, borzalom!) magyarosan kellene írni az idegen szavakat is, a *conscriptio*-t *konskripció*-nak.

Erre a lassan szakállt kapott, de még mindig a friss erő igényével fellépő farizeus-okoskodásra Simonyi tett egy udvarias, de határozottan meggyőző megjegyzést. Említi, hogy valaki az ő füle hallatára a *locs-pocs* szót *loksz-poksz*-nak olvasta s felteszi a kérdést: vajjon ezek után cseréljük-e ki a *cs* jelet is valami másra? De sem Simonyi, sem elődei nem veszik észre ennek a naív és csinált ellenérvnek legsebezhetőbb pontját: osztályjellegét. Ez az érvelés mereven arisztokratikus. Az írás-olvasás mesterségét azon kevesek monopóliumának tartja, akik latinul, németül, olaszul, angolul, franciául csevegnek és olvasnak, talán a magyarnál is többet és folyékonyabban. Az egész kérdést — ami a polgári korszakban pedig széles értelemben vett nemzeti kérdés már — ezen szűk réteg szemszögéből hajlandó csak nézni, ennek érdekei felől tudja csak megközelíteni, és természetesen tartja azt, hogy a „köznép”, mely az olvasás birodalmában amúgy is kellemetlen, megtűrt vendég csak, alkalmazkodjék ahhoz a néhányhoz.

Kisebb, de nem jelentéktelen gyengéje volt ennek az ellenérvelésnek az a tárgyi furcsaság, hogy a magyar *s* betű pl. az összes ismert idegen nyelvekben *sz* hangot jelöl, tehát legalább annyi okkal követelheték volna ennek a betűnek kicserélését vagy megváltoztatását. A latinban egyébként — legalábbis a nálunk akkor beszélt konyhatalanságban — a *c*-nek kettős ejtésével párhuzamos volt a *g* kettős ejtése is: mély hangok előtt *g*, magasak előtt *gy*. A franciában, angolban, olaszban szintén eltérő a *g* kiejtése. És tudósaink, akik a *c* esetében olyan végtelenül félték a *kukor*, *arkuláta* (cukor, arculata) féle kiejtéstől, fel sem vetették azt a veszélyt, hogy a gerincet — ha *g* marad benne — *gyerinc*-nek, *zserinc*-nek, *dzserinc*-nek vagy a *sipos*-t *szipos*-nak fogjuk ejteni. Ez a tárgyi tény is mutatja, hogy a latin és egyéb nyelvek által támasztott nehézségekkel való érvelés alapjában véve miből eredt: a reformmal való elszánt és teljesen szubjektív ellenkezésből; a félelemből, attól, hogy írásunk egyszerűsödjék, hogy írásunk a nép számára könnyebbé váljék; annak elvi leszögezéséből eredt, hogy a tömegek gyakorlatának nem lehet igaza.

Ezt az osztálygöögöt nem mi magyarazzuk bele az ellenérvelésbe. Kifejezésre juttatták ezt a vitázó felek maguk is. Simonyi — említettük — gyakran hivatkozott a gyakorlatra, az irodalmi szokásra, mely már elfogadta az egyszerű *c*-t. „Hogy neki mi az »irodalmi szokás« — tüzelt ellene Volf — azt abból látjuk, hogy indítványainál mint ultima ratióra, leginkább a hírlapok szokására hivatkozik“. Ez hát Simonyi bűne: a tömegekre apellálás. „A napi áramlatnak hódolva ajánlott néhány kapcsolatlan módosítást — mondja Simonyira másutt —, melyeknek szükséges voltát sem helyesírásunk alapelveiből, sem tudományos okokból ki nem mutatta.“ Íme Simonyi bűne! A helyesírás gyakorlati kérdését sem elméleti spekulációkból, sem tudományos okoskodásokból nem tudta levezetni, egyszerűen csak a gyakorlatra épített! — S ez nem Volf érvelése csupán. Szily még 1923-ban, tehát az egyszerű *c* elfogadása után is, kaján egyetértéssel idézi Volfnak a hírlapirodalomra tett megjegyzését: „A tisztavirág-irodalmon kívül van még más, fontosabb irodalom is.“ — Gyulai Pál pedig, ezen is túlmenve, clyan formában tette ezt nemzeti kérdéssé: nem magyar ember az, aki a *c*-t *z* nélkül akarja írni. Meg kell említenünk, hogy a közhasználatban a *c* már erősen dívott s így Gyulai kijelentése sok magyart érintett érzékenyen.

Volf általában az újítás ellen van. Helyesírásunk akkori rendszere szerinte megfelelő. „Apróbb javításokat leszámítva — írja — nincs rajta mit reformálnunk. A kik ma a reformot hangoztatják, előbb zavart csináltak, hogy a reform szükségét demonstrálják.“ Nézzük meg, hogy milyen volt az az „egyszerű“ helyesírási rendszer, amit Volf annyira védett. Ha az megmaradt volna, ma így írnánk: *veszszenek*, *aranyngal*; *czicza*, *czipel*; *a ki*, *a mely*; *minister*, *physica*, stb. Ezen az „egyszerű“ rendszeren nem talált Volf semmi változtatni valót, legfeljebb a szabályzat egyes pontjainak átfogalmazását, bővebb megokolását; de magát a rendszert helybenhagyta volna.

A megtakarítás és egyszerűség elvével is mindig ugyanaz a sovány ellenvetés áll szemben. Gyulai hangoztatja, hogy a *cz* második betűjének elhagyása nem oldja meg a kettős betűjelek kérdését általában;

hogy kisz jelentőségű egyszerűsítés, nincs hát értelme. Ezt ismételve Volf is, akivel Simonyi csak egyetlen józan közmondást szegez szembe: „Ki a krajcárt nem becsüli, az a garast nem érdemli.“ A józanság természetesen nem mindenkit győz meg. Szily 1915-ben még mindig ezt a nótát fújja: „Ugyan, mennyit takarítunk meg ezzel!“ és rosszmájúan hozzáteszi: „Miért nem akarjuk mindjárt a többi kettősbetűket is eltörölni; ez lenne az igazi megtakarítás!“ — Ezt természetesen maga sem gondolja komolyan, ellenkezőleg: meghökkentő ajánlatnak szánja, ad absurdum viszi, hogy az új ajánlat nevetséges volta megfojtsa az eredeti javaslatot is. S mint valami nagyágyút, úgy vonultatja fel utolsó érvét az egyszerűsítés ellen: a németek négy betűvel írják le a cs hangot, mégsem akarják egyszerűsíteni. Erre az érvre nem is válaszol senki, de nem meggyőző, hanem éppen szegényes volta miatt.

Tiltakozóinkat az arisztokratizmuson kívül nem utolsó sorban a nehézkesség vezeti ellenállásukban. Volf meg is mondja: „minden pusztán megakaszthatja és bosszanthatja az olvasót“ — s itt természetesen nem az átlag-olvasóra gondol, aki 15—20 éve akkor már egyszerű *c*-t írt és olvasott, hanem a tudósra, akit bosszantana, hogy a haladás győzött. Erre a fájdalomra utal még 1932-ben is Nagy J. Bélának egy felelete: „... a *c*z félretételébe most már mindenkinek bele kell törődnie“ És szinte mentegetőzve teszi hozzá: „Ezt a kétjegyű betűnket különben nem is az Akadémia küszöbölte ki, hanem az irodalmi élet. Az Akadémia csupán szentesítette azt, amit a közhasználat már régebben elfogadott.“ Ezt a két utolsó mondatot mentségnek szánja, pedig inkább vád ez: vád a régi Akadémia nehézkessége, konzervatívizmusa ellen, vád a tömegek alkotó gyakorlatának lebecsülése miatt.

Mikor a gyakorlat már régen megoldotta a kérdést, az Akadémia még mindig folytatta a maga taktikáját: az időhúzást és az elbürokratizálást. Simonyinak, a Nyelvtudományi Bizottság előadójának a javaslata az Akadémia öt fórumán ment keresztül: 1. egy öttagú szakbizottság; 2. a Nyelvtudományi Bizottság; 3. a Nyelv- és Széptudományi Osztály vegyesbizottsága; 4. ugyanazon osztály plénuma; 5. az Akadémia összes-ülése. Ahogyan ment a javaslat egyre feljebb, úgy faragták a javaslatot ezek a fórumok egyre lejjebb. Az összes-ülés elé már csak egyetlenegy került: a *c*z egyszerűsítése. Itt természet- és törénettudósok és egyéb „szakemberek“ döntötték el a *c*z sorsát. Ezt az egyetlen odáig eljutott javaslatot is elvetették aztán. Nemcsak szakértelmük hiánya okozta ezt, hanem a lendület hiánya is: az összes-ülésen csak tiszteleti és rendes tagok, vagyis az Akadémia aggastyánai szavazhattak.

De nézzük meg azt a lázas sietséget is, mellyel az Akadémia rendezni kívánta a kérdést. Simonyi javaslata a már száz éve húzódó ügy újrafelvételét 1891-ben indítja meg. Az Akadémia a különböző fórumok nyilatkozatai után 1901-ben veti el a javaslatot, tehát tíz év alatt tárgyalta meg a kérdést. Simonyi ekkor a kultuszminiszter megbízásából az Országos Közoktatási Tanáccsal folytatott tanácskozások eredményeképp elkészíti és 1903-ban kiadja az iskolai helyesírást. Az Akadémia erre gondolkozóba esik s — mint Szily írja — „már“ 1908 végén bizottságot küld ki a kérdés megvizsgálására. A bizottság gyors munkával 1915-re már előterjesztést is tesz s ez meg is jelenik: ebben már egyszerű *c* van. De ez még javaslat csak; az 1921-es új

kiadáson rajta is van a jelzés: „Correctura-levonat“. Határozat pedig 1922-re született csak; akkor jelent meg az új szabályzat is végleges formában. A Magyar Nyelv c. folyóirat 1922 végéig lelkesen kitarzott a *cz* mellett, csak 1923-ban tért át, mikor az Akadémia határozata kénytelen-kelletlen kötelezte erre.

Véletlen volt ez a hosszú idő, ez a véget érni nem akaró tárgyalás-sorozat, ez az időhúzás? Aligha! Maga Volf írta meg már 1891-ben Simonyi javaslatára: „Várják el (t. i. Simonyiék) azt az időt, mikor majd mindenki az ő nézetükön lesz és az ő írásukat követi“ — addig ne akarják az egyszerű *c-t* kötelezővé tenni. S ügylátszik, mivel Simonyiék nem akartak erre várni, az Akadémia maga helyezkedett erre a fejlődésellenes álláspontra. Pedig ez a nézet túlbecsüli a fejlődés spontaneitását, lebecsüli a fejlődés irányíthatóságának mértékét és azt követeli a valóságban, hogy a fejlődés élenjárói soha semmit ne tegyenek addig, míg mindenkit előre meg nem győztek annak helyességéről, mégpedig az előző állapot fennállása alatt még. Ezzel a módszerrel pedig aligha lett volna valaha is Októberi Forradalom, de még negyven-nyolcas sem.

A *cz* ellenségei mindenre képesek voltak. Láttuk a gúny fegyverét arzenáljukban, láttuk a kipellengérezést, az időhúzást, a bürokráciát. De nem riadtak vissza az erőszaktól sem. Bemutattuk a Gyulaitól kifejtett lelki terrort: hogyan torzította sovíniszta problémává a kérdést. Sőt, még itt sem állt meg. A Nyelvőrt, mely több évtizede az egyszerű *c-t* használta már, 1901-ben, Simonyi leszavaztatása után, Gyulai javaslatára felszólította az Akadémia, hogy térjen vissza a *cz-re*. A Nyelvőrnek mint akadémiai folyóiratnak választania kellett a *c* és az Akadémia közt. Simonyi nem alkudott meg, a *c-t* választotta. Mint akadémiai folyóiratnak, a Nyelvőrnek vissza kellett ugyan térnie a *cz-re*, de a harcot Simonyi tovább folytatta a maradi helyesírás ellen. Az Akadémia erre némi farizeus-okoskodás után, hogy a Nyelvőrnek elég sok előfizetője van, stb., 1905-ben megvonta a Nyelvőrtől az anyagi támogatást.

Mi a tanulság mindezekből? — Először is az, hogy helyesírási rendszerünk sohasem lehet kész, sohasem befejezett. A nyelvi fejlődés mindig újabb tényeket teremt s ezeket a helyesírásnak is tudomásul kell vennie. — A második tanulság: hogy az olvasóközönség állandóan nő, különösen felszabadulásunk és a Párt-vezette kultúrforradalom tüzeiben éppen most; s ami egy szűkebb olvasórétegnek jó volt még, az egy tágabbnak már felesleges kölönc lehet. — Harmadszor: látjuk azt is, hogy a helyesírás egyszerűsítésének kérdése éppen ezért nem választható el az általános társadalmi haladás kérdéseitől, még akkor sem, ha a küzdő felekben a haladás ellenzésének indítékai öntudatlanok. — Látjuk a haladás fékezésének eszközeit is. De látjuk — és ez a legmegnyugtatóbb tanulság — azt is, hogy a fejlődésnek nem lehet sokáig ellene állni, mert a gyakorlat hamarosan megoldja azt a kérdést, amit a fejlődés felvet, akon is, ha az elmélet képviselői nem jutottak még el annak megértéséig. Biztató ez, de reméljük, nem analógia, mert az új társadalom új Akadémiája a gyakorlat által felvetett kérdéseket ma már nem elkenni akarja, hanem ellenkezőleg, élére áll a megoldásukért vívott harenak.

A HELYESÍRÁSTANÍTÁS KÉRDÉSÉHEZ

*A budapesti állami Pedagógiai Főiskola
és Gyakorló Általános Iskolája
magyar nyelvi munkaközösségének megbízásából*

írta: Takács Etel

Nem véletlen, hogy a helyesírás kérdése ma a nyelvtudomány és a nyelvoktatás szakemberei körében egyaránt előtérbe került.

Iskoláink, felsőoktatási intézményeink diákjainak szociális összetétele évről-évre kedvezőbb arányt mutat. Az értelmiségi munkaköröket egyre növekvő mértékben töltik be munkás- és parasztszármazású dolgozók. A mult iskolarendszerének bűne többek között abban is megnyilvánul, hogy a munkásosztály tagjainak és gyermekeinek sokszor a helyesírás technikáját a szakmai ismeretekkel együtt újonnan el kell sajátítani.

A régi uralkodóosztályok a helyesírást, mint az értelmiségi pályák betöltésének szükséges feltételét, a maguk számára sajátították ki és gondoskodtak arról, hogy a népiskola, de még a polgári iskola se nyújthasson ezen a téren megfelelő képzést.

Egy 1933-ban megjelent magyar nyelvtankönyv szerzője¹ jellemző módon világítja meg a kizsákmányolt osztályok részére fenntartott iskolák pedagógiai eredménytelenségének ideológiai hátterét: „A gondolatok helyes kifejezésével és a helyesírással sok baj van minden iskolában, de az elemi iskolát nem tekintve, a legtöbb nehézség mégis nálunk (polgári iskola) van. A tanulóanyagban van gyengeség, mely sok és érthető oldalról megvilágítható.” „...a helyesírási készséget a polgári iskolában elérni csak egyesekkel lehet, kiket a jó Isten különös nyelvérzéssel áldott meg. A nagy többség bizony esetlik-botlik; így van ez máshol is és ez természetes. Aki ezen fennakad, az nem érti meg azt, hogy a helyesírás az öntudatos nyelvkészség kialakulásának eredménye.”

Ennél világosabb vallomást nem is kaphatnánk arról, hogyan foglalt állást az elnyomó osztályok érdekeit szolgáló pedagógus a maga feladatát illetően. A hívó lélek resignációja, mely Isten különös kegyelmétől teszi függővé a helyesírás szabályainak elsajátítását, az osztályprivilegiumok harcos védelmezőjét leplezi. A tanulóanyag „gyengévé” minősítése csakis egyetlen „érthető” oldalról világítható meg: az osztályharc oldaláról, melynek egyik hatékony fegyvere a művelődésből való kirekesztés. Ha tehát a pedagógus a helyesírás megtanítását a népiskolában, illetve a polgári iskolában „eleve elrendeltem” sikertelennek látta, valóban „természetesnek” kell találnunk, hogy a nyolcosztályos iskolázás nem volt elegendő az öntudatos nyelvkészség kialakítására.

Ezért fordulunk most elméleti és gyakorlati vonatkozásban egyaránt különös érdeklődéssel a helyesírás problémái felé, hogy mind iskolai, mind pedig felnőttoktatási viszonylatban megteremtjük a helyesírási készség elsajátításának legeredményesebb feltételeit.

Ezt a feladatot két oldalról kell megközelítenünk.

¹ Muth János gyakorló polg. isk. szakvezető tanár.

1. Életbe kell léptetni egy olyan helyesírási reformot, mely kiküszöböli a helyesírás idejétmúlt, értelmetlen vagy értelmetlenné vált szabályait. El kell tüntetni helyesírásunkból mindazokat a felesleges nehézségeket, amelyek függetlenek a nyelv alapelveitől és eddigi fenntartásukat kizárólag a hagyományos írásmód kívánta meg.

2. Korosztályok és iskolatípusok szerint ki kell dolgozni a helyesírástanítás legjobb módszerét. Ennek feltétele egy egységes, következetes elvek szerint megszerkesztett gyakorlókönyv kiadása.

Mindazok, akik a helyesírás tanítását a gyakorlatban végzik és a helyesírás szabályait már a legalacsonyabb korosztályoktól kezdve igyekeznek észszerű elvek szerint elsajátítani, szembetalálkoznak helyesírásunknak olyan sajátágaival, melyekre vonatkozólag a megokolás csak ez lehet: ezt így kell írni, mert ez a szabály. Idetartozik elsősorban a *j* hangnak hol *j*-vel, hol *ly*-nal történő jelölése. Az a tájnyelvi ejtésre hivatkozó megkülönböztetés, mely szerint az *ly*-nal írt szavakat *l*-lel is ki lehet ejteni, a gyakorlatban csődöt mond. Ha a tanuló ehhez az érveléshez igazodik és megkísérli pl. a *hályog*, *csermely*, *pálya*, *erély*, stb. szót *l*-lel kiejteni, feltétlenül úgy dönt, hogy ezek ilyen módon nem ejthetők és most már — a tanult „szabály”-hoz alkalmazkodva — tudatosan írja ezeket *j*-vel!

Az *ly*-nal írandó szavak helyesírásának elsajátíttatása olyan didaktikai eljárást kíván, amely eredendően pedagógiaellenes: magyarázat nélkül való emlékeztetbe vésést, sokszoros mechanikus begyakorlást kíván, egyszóval: a kritikátlan szabálytisztelet legjobb iskolája.

Az *ly* eltörlését helyesnek és szükségesnek látja minden pedagógus, aki igényt tart arra, hogy a társadalom jelenségeit, így a nyelvet is, összefüggéseiben megvilágítva állítsa tanítványai elé.

Helyesírásunk másik nehezen tudatosítható szabálya az *i*, *u*, *ü* hangzók hosszúságának és rövidségének megkülönböztetése. E hangok ejtése a köznyelvben vagy rövid, vagy ingadozó. Ha pedig a kiejtésre nem hivatkozhatunk, nincs más szabály sem, ami e három hangzó ket-tős változatát elfogadhatóvá tenné. Az olyanféle következetlenségeket, mint pl. *út*, *úton*, *utazik*; *híd*, *hídról*, *hidat*; *tűz*, *tűzzel*, *tűzes* — szintén csak gépies gyakorlattal rögzíthetjük meg. Az eredmény itt sem éri meg az elérésére fordított időt és energiát. A tanuló üres szabályok elsajátításával kínlódott, melyeknek a gyakorlati életben való lét-jogosultságát az első kezébe kerülő géppel írt szöveg meg fogja cáfolni.

Ennek a következetlenségnek az eltüntetését szintén a helyesírási reformtól várjuk.

A helyesírás értelmetlen szabályainak kiküszöbölése után a pedagógus feladata marad a módszeres eljárások kidolgozása, melyeknek segítségével helyesírásunk nem-fonetikus elveit eredményesen taníthatjuk.

Minthogy a helyesírás elsajátításának problémája elsősorban a rendszeres alapfokú oktatásban nem részesült diákokat és felnőtteket érinti, ezért a következőkben nem az általános iskola I. osztályától kezdve fokozatosan felépíthető helyesírástanítás módszerével, hanem inkább a már beidegződött helytelen írásmód megjavításának lehetőségeivel fogunk foglalkozni.

Mindenekelőtt számolnunk kell azzal, hogy ezen a területen még kevésbé elégedhetünk meg „általános elvek“, „főbb nehézségek“ tisztázásával, mint bármely más szakismeretnél. Nem elég tehát, ha a leggyakoribb és éppen ezért legsúlyosabbnak minősített hibákra mutatunk rá, amilyen a középfok vagy a multidő jele, továbbá a szószármaztatás esetei (pótlónyújtás, hasonulás, egybeolvadás). Hiszen a helyesírás egységes rendszer, amelyen belül nem képzelhetők „nagyobb“ és „kisebb“ hibák. Hogy a helyesírástanítás gyakorlata során az egyes hibalehetőségek kiküszöbölését illetően mégis bizonyos fontossági sorrend alakult ki, annak oka az, hogy vannak könnyebben és nehezebben elsajátítható írásmódok. Könnyebben tanulható meg természetesen a kiejtés szerint való írásmód, míg a leggyakoribb hibaforrás a kiejtéssel szembenálló helyesírási sajátság (pl. *lesz, együtt, hangosan*, stb.).

(A tapasztalat szerint a siketnéma gyerekek kevesebb helyesírási hibát követnek el, mint a jólhallók.)

A tanítás módszere tehát arra épül, hogy az akusztikus hatást nyelvtani tudatosítással ellensúlyozzuk. Az az idő és fáradság, amelyet a helyesírás megtanítása érdekében nyelvtani kérdésekre fordítunk, sokszorosan megtérül azáltal, hogy a tanulók szóbeli és írásbeli kifejezőkészsége — nemcsak helyesírási vonatkozásban — tudatosá válik. Ez a látszólag körülményesebb és nehezebb módszer a valóságban egyszerűbb és könnyebb is a pusztá szemléltetésen és begyakorlataison alapuló helyesírástanuláshoz. Egy értelmezés nélkül begyakorolt készség ugyanis könnyebben cserélhető fel a most már tudatosított írásmóddal, mintha egyszerűen, bővebb magyarázat nélkül kívánjuk meg a tanuló számára újszerű írásmód elsajátítását.

Mindez természetes helyesírásunknak azokra a törvényszerűségeire vonatkozik, melyek alaktani elvekkel alátámaszthatók.

A magánhangzók, illetve a szótőben előforduló mássalhangzók hosszúságának és rövidségének jelölésében a kiejtéshez kell alkalmazkodnunk. Helyes, ha az írásgyakorlatot az efféle helyesírási sajátságok megfigyeltetésével és gyakoroltatásával kezdjük. A tollbamondott szövegben tehát olyan szavakat gyűjtünk össze, amelyek írásmódja a kiejtést követi, mint pl. *körűt, lakos, posta, közül, asszony, kellő, forró, toll*, stb.

Ezután térhetünk rá a szóelemző írásmód tudatosítására, a következő sorrend szerint haladva:

1. A névszók és szerepük a mondatban.
2. Az ige és szerepe a mondatban.
3. A szóképzés és szóösszetétel helyesírási vonatkozásai; egybeírás-különírás.
4. Idegen szavak írása; családnevek, történelmi nevek hagyományos írásmódja; rövidítések, stb.
5. Az egyszerű, majd az összetett mondat írásjelei.

Minthogy az egyes helyesírási jelenségeket célszerűen csoportosítva kell a tanulók elé állítanunk, egy rendszeresen megszerkesztett gyakorlókönyv hiánya munkánkat igen megnehezíti. Olyan tankönyvre lenne szükségünk, amely a helyesírás egy-egy sajátságát az előbb felsorolt szempontok szerint haladva, a következő fokozatokban dolgozza fel:

1. Szemléltető szöveg.

2. A törvényszerűség megállapítása.

3. Tollbamondás útján való begyakorlásra alkalmas szöveg. Amíg ilyen tankönyv nem áll rendelkezésünkre, a szemléltető és begyakorló szövegről a tanárnak kell gondoskodnia. A szóbanforgó nyelvi jelenséget bemutathatjuk egy irodalmi vagy egyéb tankönyv, újságcikk, stb. néhány alkalmas mondatán, esetleg a táblára írt rövid szöveggel is. Ebben az esetben a példamondatokat a tanulók lemásolják.

Ügyelnünk kell arra, hogy alkalmanként csak egy-egy jelenség vagy összefüggő jelenségcsoport feldolgozására kerüljön sor. A szemléltetésre használt, majd tollbamondott szöveg a soronkövetkező helyesírási sajátságon kívül egyéb, újszerű nehézséget ne tartalmazzon. A már tudatosított nyelvi és helyesírási jelenségek azonban a következő órákon a tollbamondott szövegben ismételten sorra kerüljenek.

A következő óravázlat az igekötőkkel kapcsolatos nyelvtani és helyesírási tudnivalók feldolgozását mutatja be.

I. Szemléltető szöveg. (Levél.)

Kedves Jóska! Megígérted, hogy vasárnap eljössz hozzám. Hiába ígérted meg, nem jöttél el. Nálunk már megvan az új orosz könyv. Az első fejezet Lenin gyermekkoráról szól. El szeretném olvasni, de Pista még nem adta vissza a szótáramat. Hozd el a tiedet, hogy együtt átolvassuk. Milyen szép lesz, ha majd lefordítjuk és meg fog jelenni a faliújságban! Apámnak írógépe is van, mindjárt le is másolhatjuk a cikket. Ma délelőtt fel akartam menni hozzátok, de váratlanul el kellett mennem az orvoshoz. Keress fel holnapután, akkor megírjuk együtt a cikket, hogy a vakáció után való első tanításnapon meg is jelenhessen. Baráti üdvözlettel

Sándor.

II. A megfigyelés szempontjai.

1. Emeljük ki a szövegből azokat az igéket, melyeknek értelmét egy szorosán hozzájuk tartozó határozószó módosítja! Az ilyenfajta határozószókat igekötőknek nevezzük.

2. Vizsgáljuk meg, mennyiben módosítja az igekötő az igeállítvány jelentését!

3. Lássuk el a szövegben szereplő igéket más igekötőkkel! Figyeljük meg a jelentésváltozást!

4. Figyeljük meg az igekötő mondatbeli elhelyezkedését a hozzátartozó igéhez viszonyítva! Vonjuk le ebből a megállapítható törvényszerűséget!

III. A közös megfigyelés eredményét a következő vázlatban rögzítjük:

1. Az igekötő, a határozószók egyik fajtája, az igeállítvány jelentését módosítja.

2. Helyesírási tudnivalók az igekötővel kapcsolatban:

a) Megelőzi az igeállítványt: egybe írjuk.

b) Az igeállítvány után áll: külön írjuk.

c) Az igekötőt a hozzátartozó igétől egy vagy több szó elválasztja: külön írjuk. Különösen ügyeljünk arra, hogy az igekötőt a nem-hozzá tartozó igével ne írjuk egybe!

IV. *Begyakorló szöveg.* (A szemléltető szöveghez hasonlóan négy-öt mondat.)

V. *Házi feladat:*

1. Keressünk ki egy megadott szövegből tíz igekötős igét. Állapítsuk meg, miért szerepelnek azok az igével egybe-, illetve különírva.

2. Lássuk el a *megy* igét az összes lehetséges igekötőkkel. Alkalmazzuk az igekötős összetételeket egy-egy mondatban úgy, hogy mondatainkban mindhárom helyesírási sajáttság szerepeljen.

Különös gondot kell fordítanunk a hibák kijavítására. Ez lehetőleg közvetlenül a gyakorlat írása után történjék meg. Ha erre mód van, akkor az egyes hibalehetőségeket úgy szemléltetjük, hogy a tollbamondás alkalmával egy tanuló a táblára ír. A táblára írt szöveget azonban csak a tollbamondás befejeztével nézik meg a tanulók. A táblára írt szöveg alapján az ott szereplő hibákon kívül valamennyi lehetséges helytelen írásmódot is megbeszéljük. A javítást élénkíti a füzetcsere, az elkövetett hibák pontozása.

Természetesen nemcsak a helyesírási gyakorlatokat, de a tanulók minden egyéb írásbeli munkáját is ellenőriznünk kell helyesírás szempontjából, hogy elő ne forduljon az a hiba, hogy a helyesírásra csak a nyelvi órán ügyeljenek a tanulók. Gyakran tapasztaljuk, hogy amikor „gyorsan” vagy „maguknak” írnak, ismét visszatérnek a jobban megszokott, hibásan rögződött írásmódhoz.

Gyakorlati tapasztalat mutatja, hogy az ilyen tervszerű munkával aránylag rövid idő alatt jó eredményt érhetünk el.

HELYESÍRÁSI REFORMUNK ÉS AZ *ly* KÉRDÉSE

Írta: Lőrincze Lajos

Helyesírásunk megreformálására készülünk. A megújult Magyar Tudományos Akadémia most ülésező helyesírási albizottsága azon fáradozik, hogy helyesírásunkat minél egyszerűbbé, minél észszerűbbé, minél könnyebben elsajátíthatóvá tegye.

A helyesírás kérdése azonban nem annak a tíz-tizenkét bizottsági tagnak a magánügye, akik ezzel pillanatnyilag hivatalosan foglalkoznak, hanem az összes dolgozóké, akik méltán elvárják tőlünk, hogy az ő érdeküket szem előtt tartva, véleményüket megkérdezve döntsünk ebben vagy abban a kérdésben. Nem lesz tehát felesleges, ha a helyesírási reform egész elgondolását, s azok közül a részletkérdések közül, amelyek a tárgyalások során bizonyosan napirendre kerülnek (vagy máris napirendre kerültek), egyet-egyet a nagy nyilvánosság előtt is megtárgyalunk.

Helyesírásunknak, mint minden helyesírásnak, vannak legyőzhetetlen, megoldhatatlan nehézségei. Ezekhez hozzányúlni botor vállalkozás volna. Vannak azonban olyan nehézségek, amelyeknek a kiküszöbölése már megoldhatóbb feladatnak látszik. Ilyen a címben jelzett kérdés is, az *ly* kérdése.

A probléma lényege az, hogy köznyelvünkben, amelynek a helyesírását tanuljuk és tanítjuk, van egy hang, a *j* hang, amelyet hol *j*-vel, hol *ly*-nal írunk.

Az *ly* hangot (az ú. n. palatalizált = jésített *l* hangot) nyelvjárásainknak ma már csak kis része ismeri: a palóc nyelvterület egyik (nagyobb) részén általános. A Dunántúl nyugati részén ennek a hangnak *l* felel meg. Köznyelvünkben és nyelvjárásaink nagyobb részében viszont a *vaj* — *tavaly*, *karéj* — *kastély*, *papagáj* — *sirály*, *tájak* — *tályog*, *máj* — *homály*, *baja* — *gulya*, *muszáj* — *uszály*, *birája* — *királya*, stb. szavak *j* és *ly* betűvel írt hangja között semmi különbséget nem teszünk. Ez a körülmény aztán — mint később látni fogjuk — tetemesen megnehezíti azoknak a dolgát, akik a magyar helyesírást meg akarják tanulni vagy meg akarják tanítani. A „tanulás” nemcsak az általános iskolák tanulóira vonatkozik. Zolnai Gyula lapokra terjedő gyűjteményt állított össze a *j* és *ly* helytelen használatából eredő hibákból, irodalmi művek és újságok lapjairól (Magyarosan 10 : 129), ezeken a hibákon — ha különböző arányban is — az író, a szedő és a korrektor osztozkodik.

Természetesen a legmegbízhatóbb adatokat mégis a gyakorló pedagógusoktól kaphatjuk a szóbanforgó kérdésre vonatkozólag: Jelent-e nehézséget az *ly* megtanítása, hol mutatkozik ez különösen, mivel próbálják a nehézséget megoldani, és mit ajánlanak a kérdés megoldására?

Ezekről a kérdésekről szolt az a körlevél, amelyet nemrég a Nyelvtudományi Intézetből az ország különböző részeibe, általános iskoláknak és gimnáziumoknak elküldtünk. A válaszok javarésze már meg is érkezett s ezekből kiderül, hogy milyen állásponton vannak pedagógusaink az *ly* kérdésében.

Vannak-e nehézségek az *ly* használatában?

Súlyos nehézséget jelent az *ly* mai helyesírásunk szerint való helyes használatának a megtanítása — ez csendül ki a beérkezett válaszok 95%-ából.

Orgovány: „A helyesírási hibák zöme az *ly*-nal van kapcsolatban.”

Szabadszállás: „A helyesírási hibák 50%-át az *ly* okozza.”

Nyíregyháza: „Tekintettel arra, hogy iskolánk tanulóinak 99%-a szabolcsmegyei és ők az ejtésben semmi különbséget nem tesznek az *ly* és a *j* hang között, nagy nehézségekbe ütközik annak a megtanítása, hogy van különbség az *ly* és a *j* betű írása között. Különösen nagy a nehézség környéki ált. iskolákból jött tanulóknál (főleg munkás- és parasztszármazásúaknál), akik a helyesírás kérdésével otthon és általában nem foglalkoztak.”

Más-más megfogalmazásban, de ez a legtöbb levél lényege, akár Békésből, akár Abaújból, akár Baranyából jött.

Endrőd: „Nem lehet megértetni, hogy a folyót miért kell *ly*-nal és a hajót miért kell *j*-vel írni.”

Forró: „Kezdő fokon a gyermeket nagyon zavarja, hogy a kiejtés *j*, mégis *ly*-nak kell írni. Hosszú ideig nem is hajlandók ezt tudomásul venni.”

Vasas: „Tekintve, hogy az *ly* hangot a gyermek *j*-nek ejti, csaknem minden szóban így is írja a III. osztályban.”

Ne gondoljuk azonban, hogy azokon a területeken, ahol a *folyót* nem *fojónak*, hanem *folónak* vagy *folyónak* mondják, nincs semmi baj az *ly* körül. Bocsárlapujtón (Nógrád m.) az általános iskola

igazgatója arról panaszkodott, hogy a két betűt rendszeresen összecserélik a tanulók. Borsodból, Hevesből ugyancsak kaptunk hasonló tartalmú leveleket. A Dunántúl nyugati részén, Vasban, Zalában sem könnyíti meg teljesen a nyelvjárási *l*-ezés a helyesírás tanulását:

Felsőmarác: „Az *ly* helyesírási nehézsége egyike a leggyakrabban előforduló hibáknak.“

Csáford: „A ritkábban használt szavakat majdnem kivétel nélkül hibásan írják.“

Eszteregnye: „Kezdő fokon a gyermekkel nehéz megértetni, hogy miért van a *j* hangnak kétféle jele... Haladó fokon nehéz tudatosítani, hogy mely szavakat írjuk *ly*-nal.“

Érthető is ez a nehézség, hiszen a tanuló az iskolában ugyanúgy *j*-nek hallja (és mondja!) a *folyó ly*-ját, mint a *hajó j*-jét. Az „otthoni“ nyelvre való támaszkodás viszont egyenlő az állandó „lefordítással“, de a ritkábban használt, a nyelvjárásban ismeretlenebb szavak esetén erre sincs mód.

Nemcsak a vidéki, hanem a budapesti iskolákban is szinte egyöntetű a panasz: „Az *ly* helyes használata mindig nehézséget okozott a helyesírás tanításában, mivel kiejtése nyelvjárási sajátosság“ — írják a XI. kerületből.

A Práter-utcában: „Az *ly* helyes használatának a megtanítása sok nehézségbe ütközik, mert még a gyakran használt szavakban is felcserélik az *ly*-t a *j*-vel.“

Nem tudom, nem túloz-e F. B. (Toldy F. gimnázium), aki szerint a helyesírási hibák 70%-a az *ly*-nal kapcsolatos.

Hol jelentkeznek különösen a nehézségek?

A válaszokból körülbelül az derül ki, hogy a hibalehetőség minden *ly*-os szóban megvan és a gyakorlatban elő is fordul.

Pusztasomorja (Győr m.): „A kezdő fokon minden *ly*-nal írandó szó leírásában bizonytalan a tanuló, mert *j*-vel akarja írni. Ez természetes is!“

Héreg (Komárom m.): „A gyermekek hallás után írnak és különösen a *kályha, folyó, golyó, gólya, ilyen, olyan* szó írásánál követnek el hibákat.“

Budapest, Ped. főisk. gyakorlóiskolája: „Az *ly* helyes használata minden olyan szónál nehézséget okoz, amit a tanulók még vizuálisan és motorikusan nem tanultak be.“

Mint a válaszokból kiderül, a „begyakorlás“ komoly műveletet jelent. Kezdknél a *-lya, lye* végű szavak és a *-ja, -je* birtokos személyragnak a hangzásban való összeesése zavarja az írást. A *pálya, furulya, erekllye, gereblye* mintájára lesz a *fálya, formálya, csizmálya, erelye* és viszont. Az *engedély, karabély* befolyásolja a *taréjt, karéjt*.

Az *-ály* végű szavak mintájára a *papagáj papagály* lesz. Állandóan befolyásolja egymást a *folyik* és *fojt, bolygat* és *bojt*, a *súlyos* és *sujt*; a *folyjon* szót pedig a legtöbben eltévesztik.

Az *l* végű igék *j*-vel kezdődő ragos alakjában is gyakori a hiba: *hallyon, halyon* (e. h. *haljon* v. *halljon*), *élyen, éllyen, tolya* stb. Ugyanígy hibaforrás az *l + j* kapcsolat névszókban: *telyes, alya* (*teljes, alja*).

Közismertek azok a hibák, amelyeknek a forrása két szó hangzásbeli egybeesése: Toldi *estélye, liftboly, hangyabojt*, stb.

A! nehézségek, a „beugratós“ példák felsorolását még folytathatnánk. De nem is ezeknek a felsorolása a fontos, hanem az, amit a pedagógusok túlnyomó többsége hangsúlyoz: Az *ly* írásának megtanítása igen nehéz, hibák minden esetben előfordulhatnak s a helyesírást minden egyes szónál külön meg kell tanítani, illetőleg be kell gyakorolni.

Hogyan próbálják pedagógusaink a nehézségeket leküzdeni?

„Nincs ok, amivel megmagyarázhatnánk, miért *ly*-nal s miért nem *j*-vel írjuk” — írják Mikepércsről.

De azért persze nem mondanak le a megtanításáról. A legfontosabbnak — mint az íráskészség fejlesztésénél általában az állandó gyakorlás látszik:

Forró (Abaúj m.): „Eddig legjobban célravezetett a hosszú és állandó gyakorlás. Lehet mondani: minden *ly*-os szónak külön-külön megtanítása.”

Budapest, Práter-u.: „Hogy az *ly* használatát megtanítsuk, ehhez szükséges a hallás útján való alkalmazása, az írásban való fejlesztése és még egyéb más technikai eszköz.”

Ez a gyakorlás, ha sok időt kíván is (s talán kevés eredménnyel is jár), bizonyosan vidám perceket is szerez a tanulóifjúságnak:

Pusztasomorja (Győr m.): „Az összes leggyakrabban előforduló *ly*-nal írandó szavakat értelmes mondatokba foglaltam. A tanulók ezt a II. osztályban megtanulják és a többi felső osztályban is ismételniük kell. Így: *Helyes Károly mosolyog. Mély lyuk veszélyes. Gömbölyű bagoly, olykor, kevély*, stb.”

A másik módszer — amelyben a pedagógusok legjobban bíznak, az *l*-ezéssel való próba. Így tanítják Békésben, Biharban, Hevesben, Zalában, de Budapesten is.

Ócsöd (Békés m.): „Minden szónál nehéz, míg a dunántúli nyelvjárás alapján tudatossá nem lesz.”

Derecske (Bihar m.): „Írányadó az, hogy amelyik *ly* *l* betűvel [értsd: hanggal] is több-kevesebb értelemmel hangoztatható, azokat a szavakat *ly* betűvel írjuk. Különben teljesen a nyelvérzékre van bízva a megkülönböztetés.”

Kömlő (Heves m.): „Ha kétségem támad, akkor megpróbálom *l*-el kiejteni a szót (pl. *góla, bogla*), s ha a fülemnek így idegenül hat, akkor biztos, hogy *ly*-nal kell írni.”

Eszteregnye (Zala m.): „A gyakorlatban úgy magyarázzuk meg, hogy azokat a szavakat kell *ly*-nal írni, amelyekben az *ly* hang *l*-lel is, *j*-vel is úgy helyettesíthető, hogy a szó értelmes marad (*goló* — *gojó*; *lukas* — *jukas*; *Károl* — *Károj*). A gyermek ilyenkor tovább okoskodik, hogy miért nem írjuk *l*-lel vagy *j*-vel, ha így is értelmes.”

Budapest, Bartók Béla-út: „Ha a kérdéses *ly* hangot *l*-nek ejtve is ráismer a szóra... akkor több mint bizonyos, hogy *ly*-nal kell írnia és nem *j*-vel. Ez persze csak népies, ill. a gyermek nivójának megfelelő magyarázat, de mégis támaszpontnak számítható.”

Többet nem idézünk, mert a többi válasznak is ez a veleje. Lényegében tehát Biharban, Békésben, de Budapesten is a magyar köznyelv helyesírását a nyugat-dunántúli nyelvjárás alapján tanítják. Tekintve azonban a válaszok korábban tárgyalt részét (amely a nehézségekre

vonatkozik), ez a módszer aligha' lehet kielégítő. Ezt a pedagógusok maguk is elismerik.

Endrőd (Békés m.): „Az *l*-ezéssel való ellenőrzés az esetek 30%-ánál nem egyezik. Pl. a *mely* helyet nem mondhatja: *mel*, *konkoly* helyett *konkol*.”

Magy (Szabolcs m.): „Az *illen* meg *ollan* kifejezés szerinti magyarázás nem ér semmit.”

Szabolcsban, Békésben természetesen semmit, vagy csak igen keveset ér, hiszen azt a „nyelvet“, amelynek a segítségére támaszkodnának, nem ismerik. De ott sem mindenható ez a módszer, ahol az *ly*-ező vagy az *l*-ező nyelvjárást beszélnek. Az *ly*-ező bocsárlapujtői példát már említettem. Az *l*-ező Somlóvásárhelyen magam is kipróbáltam, hogy mit ér az a szabály, hogy: azt a köznyelvi *j* hangot kell *ly*-nak írni, amelyet a nyelvjárásban (tehát otthon) *l*-nek mondanak. — Nagyon keveset. Az *ly*-os szavak egy részében pl. eltűnik az *ly* (illetőleg az *l*): *törkő*, *Káró*, stb. Más szavakban már teljesen eltűnt az *l*-ezés, helyette a *j*-zés lett általános: *súj*, *sújós*, *bojog*, stb. A fiatalok nyelvében a *j*-zés már egészen általános, de az újabban megismert szavakban az *ly* ejtése fiatalok és öregek beszédében egyaránt *j*, pl. *gerej*. Vannak olyan szavak is, amelyekben az *ly* ejtése *jj*: *ibojja*, *pocsojja*, *ijjen*, *ojjan*, stb.

Azt hiszem, bármelyik *l*-ező falu nyelvét vizsgálánk, lényegében hasonló tapasztalataink lennének.

Milyen reformot tartanának helyesnek a pedagógusok?

Van, aki úgy szeretne könnyíteni a helyesírási nehézségeken, hogy nem venné hibának a két betű összecserélését, azaz „minden, az eddigi szabályok szerinti *j*-vel vagy *ly*-nal írt szót lehessen *j*-vel és *ly*-nal is írni“. Ez mindenesetre egy csapásra megszüntetné a „hibákat“, csak a célt nem érnék el, az egységes helyesírást.

Zala megyében, az *l*-ezés hazájában feltehetőleg azt hiszik, hogy minden magyar ember *l*-ező. Nyilván ezért gondolja az egyik kartárs, hogy az *l*-lel lehetne a legcélszerűbben helyettesíteni az *ly*-t:

„A népi, a köznyelvi kiejtés... az *ly* helyett az *l*-et használja, sőt a *j* kultusza az olyanoknál, akik műveltnek akarnak látszani, divatos, (*olló* helyett *ojjó*, stb. kiejtések erőltetettsége elterjedhet a *j*-vel való helyettesítés esetén), tehát a köznyelv¹ inkább az *l*-lel való helyettesítést kívánja.“

Drávasztánáról is ehhez a javaslatához csatlakoznak:

„az *l* betűvel (értsd: hanggal) is ejthető szavakat *l*-el is elég leírni, a többiek *j*-vel való írása igen megkönnyítené a munkát“.

De van más javaslat is:

„Két betűt használni ugyanarra a hangra — írják Szigetmonostorról — nincs értelme.“ Ezért „a hangot kell megtanítani, mert más a hangzása az *ly*-nak, mint a *j*-nek. Ha a hang teljes egészében kapcsolódik a betűhöz, helyesírási nehézség nincs“.

Volt, aki ezt a módszert ki is próbálta, de ügylátszik, nem nagy sikerrel:

¹ Nyilván a közemberek nyelvére, beszédére gondolt, amikor a köznyelv szót 'népnyelv', 'nyelvjárás' értelemben használta.

„Módszer: az *ly*-os szavakban az *ly* hang megfelelő hangoztatása. Ez azonban huzamosabb ideig megéreztető a gyermek beszédén, mert az *ly* kiejtésékor következetesen *lj*-t hangoztat, pl. *káljha*.“

Azt hiszem, hogy ezekkel a javaslatokkal (amelyekre két-két szavazat esett) nem kell sok időt töltenünk. Aligha egyszerűsítene helyesírásunkat az, hogy egy — aránylag kis területen ismert — nyelvjárási jelenség, az *l*-ezés megtanulását tennénk általánosan kötelezővé. Különösen akkor, amikor a *j*-zés, mint a javaslattevő is írja, már az *l*-ező vidéken is általános, sőt „veszedelmes méreteket ölt“. Az *ly*-ezés tanítása ugyancsak megtetézné a máris meglevő nehézségeket: az a baj, hogy köznyelvi helyesírásunkban egy nyelvjárási jelenség betűjét őrizzük, s most nyakunkba szakadna még ezenfelül egy legtöbbünk előtt ismeretlen hang megtanulásának a terhe is.

Ezeket a javaslatokat csak kuriózumul említettem. Körlevelünk fő része az a kérdés formájában feltett javaslat volt, mit szólnának a kartársak az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítéséhez. A válasz az eddigiek alapján nem meglepő: a pedagógusok zöme, túlnyomó többsége (kb. 70%-a) örömmel üdvözlölné ezt az újítást.

Írjuk *j*-vel az *ly*-t!

Ízelítőnek lássunk néhány hozzászólást az ország különböző részeiből:

Bucsa (Békés m.): „Véleményem szerint nagy könnyebbség lenne a magyart tanító kartársaknak az *ly*-nak helyesírásunkban *j* betűvel való helyettesítése. — Kivételt csupán a családnévek képeznek, történelmünk nagyjai nevének írásakor ragaszkodnunk kell ahhoz, ahogyan a család írta.“

Derecske (Bihar m.): „Helyesnek találjuk a *j* betűvel való helyettesítést, mivel az a helyesírási nehézség megszűnne, ami által a gyermekek helyesírása javulást mutatna.“

Dombiratos (Csanád m.): „Az *ly*-nak *j* betűvel való helyettesítése nagyon megkönnyítené a pedagógusok munkáját a helyesírás tanítása terén. A gyermekek sok helyesírási nehézségtől szabadulnának meg. A felnőtteknek nehézséget jelentene ez, de idővel begyakorolják a *j* használatát.“

Tiszacsege (Hajdú m.): „Az *ly* betűnek eltörlését e napokban tartott gyűlésünkön is tárgyaltuk, örömmel üdvözlö a tantestület mind a 28 tagja, kérjük annak minél előbb való eltörlését, természetesen kivételt engedve családi neveknel, város-, folyóneveknel.“

Nyíregyháza: „Helyesírásunk egyszerűsítése érdekében helyesnek tartják a szaktanárok, iskolánk nevelőtestülete és a tanulók is, hogy az *ly* helyett *j* betűt használjunk minden vonatkozásban.“

Kalocsa: „A *ly*-nak helyesírásunkban *j* betűvel való helyettesítése forradalmi újítás lenne, de azon az alapon, hogy a köznyelvben is, meg hazánk legnagyobb nyelvterületén is az *ly*-t *j*-nek ejtik, gyakorlati szempontból helyes, mert leegyszerűsíti helyesírásunkat. A tulajdonnevek írásánál az *ly* további használatát helyesnek tartanám.“

Vilmány (Abaúj-Torna m.): „Tekintettel arra, hogy a kiejtésben az *ly* úgysem szerepel, szerintem sokkal egyszerűbb lenne azt *j*-vel helyettesíteni. Semmi hiányát nem érezzük pl. a régebben használt *cz*

kiküszöbölésének. A mai gyerekek nem is tudják, hogy a Ferenc valamikor Ferencz volt. Valószínű, így lennénk a gólyával, kályhával, stb.-vel is.“

Forró (Abaúj-Torna m.): „Az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítésével kapcsolatban általános tanítói vélemény: régi kívánság teljesül az *ly* felszámolásával, mert az *ly* használata nemcsak természetellenes, hanem erőszakolt is, olyan, mint annakidején a *cz* volt.“

Hangács (Borsod m.): „A tantestület véleménye az, hogy mivel az *ly* helyes használata a gyakorlatban nehéz a gyermekeknek, nagy könnyítést jelentene számukra a *j* használata.“

Vécs (Heves m.): „Már a régebbi időben is híve voltam az élethez való alkalmazkodásnak és a komplikáltság mellőzésének. Ha van egy betű, mely helyettesíteni képes hangzást tekintve a másikat és még hozzá egytagú is, minden további nélkül alkalmazzuk.“

Hort (Heves m.): „Tantestületemmel megtárgyaltam a helyesírás megreformálásával kapcsolatos felhívásukat. A kartársak egyhangúlag a legnagyobb lelkesedéssel és örömmel fogadják ezt a reformot. Egyik kartársam szavait idézem: Végre ezt is megértük! Nem tudtam megmagyarázni a gyerekeknek, mikor megkérdezték, hogy a *bagoly* szót miért írom *ly*-nal és a *tojás*-t miért *j*-vel.“

Jászapáti (Szolnok m.): „Hasonlíthatnám az *ly*-t olyan régi ünneplő ruhához, amelyet ugyan nem szokás viselni, de fazona mégis ott kell legyen minden előkelőbb kirakatban.“

Budapest (Dob-u.): „A *j* használatát helyeslik nagyobb arányban a kartársak.“

Budapest (Práter-u.): „A szaktanároknak, az osztályvezetőknek és nekem is, az igazgatónak, az a véleményünk, hogy áldásos dolog lenne, ha az *ly*-t *j*-vel helyettesítenők.“

Héreg (Komárom m.): „Szerény véleményem, hogy az *ly*-nak *j* betűvel való helyettesítése igen megkönnyítené a helyesírás tanítását. Tekintve, hogy az *ly* a multból megmaradt irodalmi hagyomány, — melyet a köznyelv csak a legritkább esetben ejt *ly*-nak, a *j*-vel való helyettesítését igen célszerűnek tartom.“

Tótvázsony (Veszprém m.): „Helyeseljük az *ly*-nak *j* betűvel való helyettesítését.“

Vasas (Somogy m.): „Az *ly* kiküszöbölését és helyesírásunkban *j*-vel való helyettesítését alkalmas és időszerű újításnak tartom.“

Kőszeg (Vas m.): „Az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítése helyesírásunkban lehetséges és szükséges, amint más ugyanilyen bátor helyesírásegyyszerűsítő reformokra is feltétlenül szükség van. Ne kelljen annyi energiát pazarolnunk a helyesírás tanítására és megtanulására, amennyivel sokkal fontosabb eredmények is elérhetők. A helyesírást egyszerűsítő reformot örömmel üdvözljük, mint amire már régen szükség volt.“

Egyházasrádóc (Vas m.): „A Nyelvtudományi Intézet által megindított mozgalom igen helyes és különösen iskolák részére jelent eggyel kevesebb nehézséget a tervbevett egyszerűsítés. Nem újkeletű ez a mozgalom s a nevelők csak helyeselni tudják az *ly* eltörlését.“

Csáford (Zala m.): „Nagyon helyesnek tartanám.“

Ismétlem, csak szemelvényeket közöltem a beérkezett válaszok halmazából. Mindenesetre ebből is látszik (amit az egész anyag még-

jobban bizonyít), hogy nyelvjárásra való tekintet nélkül ezt az útját választja pedagógusaink zöme az *ly*-kérdés megoldásának.

A fentebb jelzett 70% nem is egészen pontos szám. A valóságban sokkal nagyobb ennél a reformot helyeslők aránya. Az összeszámolásban ugyanis egy szavazatnak vettem azt, ha valaki a saját nevében nyilatkozott, de egynek azt is, amikor egy egész tanári kar vagy „a tan-testület mind a 28 tagja” nyilvánítja a véleményét. Egyáltalán nem számítottam azokat a hozzászólásokat, amelyek nem a körlevélre érkeztek — de szintén a reformot támogatva — intézetünkhöz. Szerencsés véletlen folytán résztvettem nemrég egy körzeti pedagógusértekezleten Dadon (Komárom m.). Felvetődött a helyesírási reform kérdése. Mindnyájan (kb. 25 pedagógus) örömmel üdvözlötték az *ly* kiküszöbölését. Az ő szavazatuk ugyancsak nincs beleszámítva a 70%-ba.

Akik nem szavaznak.

De nézzük meg az érem másik oldalát is.

A fennmaradó 30%-a a válaszoknak nagyjából két egyenlő részre oszlik. Az egyik nem foglal határozottan állást sem a reform mellett, sem ellene. Ideszámítom azokat, akik ugyan akarnak helyesírási reformot, de — mint már idéztem — inkább az *l*-el való helyettesítés vagy az *ly* hang tanítása mellett szavaznak. A „nemszavazók” táborába kerültek továbbá az ilyenféle, valóban semleges válaszok:

Somodor (Somogy m.): „A *j*-vel való helyettesítés nem megoldás, illetve nehéz lesz az áttérés. Igaz, népünk majdnem mindig *j*-t ejt *ly*-os szavakban.”

Bakonyjákó (Veszprém m.): „Az *ly* elhagyása nagy zűrzavart hozna az iskolát elhagyottak írásaiba, kiküszöböléséhez évtizedek kellenek, bár nélkülözhető.”

Szentgál (Veszprém m.): „Az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítése fel-fogásom szerint nem oldható meg, hiszen az eddig megjelent összes könyvekben szerepel ez az írásjel, tehát minden körülmények között meg kell tanítani, abban az esetben is, ha a továbbiakban törölnék. Egyes szavakban lehetne az *ly*-t *j*-vel helyettesíteni, pl. *béjeg*, *juk* (bélyeg, lyuk), azonban nevekben nem.”

Budapest, VI. ker.: „Minthogy az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítése tapasztalat szerint alig könnyíti meg helyesírásunk megtanulását, az az *ly* eltörlését nem tartjuk fontosnak, de mert valamelyest mégis megkönnyíti, a reformot nem ellenezzük.”

Budapest, XI. ker.: „Az *ly* használatának *j*-vel való helyettesítése mindenesetre egyszerűsítene a helyesírást, de mivel visszafelé az írás (olvasás) is befolyásolja a nyelvi kiejtést, nyelvünk a *j* kiterjesztésével kissé keményebb színezetet kapna. Ezt azonban nyelvészszakemberek dönthetik el.”

Ennyit a semleges válaszokról. Milyen fegyverzettel vonul fel az az a kis csapat (nem egészen 15%), amely ellene van a reformnak, illetőleg (semleges szóval élve) változtatásnak?

Maradjunk a régi mellett?

Van néhány szűkszavú levél:

Iharos (Somogy m.): „Megmaradnék a régi *ly* tanításánál.”

Csurgó (Somogy m.): „Az *l* mellől a *y* eltörlését nem látjuk fontosnak.”

Perőcsény (Hont m.): „Nem jelent semmi nehézséget az *ly* helyes használatának megtanítása. Mi tovább is az *ly* használata mellett foglalnunk állást“.

Mezőnagymihály (Borsod m.): „Nem osztozom az *ly* — *j* teljes felcserélésében, illetve változtatásában“.

Érdekesebbek azok a válaszok, amelyekben az állásfoglalásnak okát is adják. A vitát, amint láttuk, bizonyos mértékig már a semleges válaszok megkezdték, a bennük a reform irányában megnyilvánuló aggodalom határozottabb megfogalmazásban ellenérvvé változott. De vonjuk be a vitába azokat is, akik még régebben szoltak hozzá a kérdéshez.

Az érvek és ellenérvek mérlege.

A Magyarosan c. folyóirat szerint is (12 : 94) „időnként fel-fel szokott merülni az a gondolat, hogy temessük el a régi *ly* betűt, pótoljuk a köznyelvi kiejtésnek megfelelő *j*-vel.“ A cikkíró (N. J. B.) szerint „szakemberek azonban nem javasolnak ilyesmit“. Ebből persze az következik, hogy aki viszont ilyesmit javasol, az (finoman szólva) „nem szakember“. De ez most nem lényeges, minket inkább az ellenérvek érdekelnek, amelyekkel a körlevélre érkezett válaszok listáját kiegészíthetjük. Vegyük sorra, milyen érvek szólnak az *ly* eltörlése ellen?

1. Azzal az érvel, hogy „nem jelent nehézséget az *ly* tanítása“, amint ezt néhány kartársunk írta, nem lehet perbeszállni. Ha nekik ez a tapasztalatuk, biztosan úgy is van. Legfeljebb azt lehetne mondani, hogy a többségnek úgy látszik mégis más a tapasztalata. S még egyet: akik nem találtnak nehézséget, majdnem kivétel nélkül a Dunántúlról vagy a palócevidékről való tapasztalatukról nyilatkoztak. Az pedig tagadhatatlan, hogy az *l*-ezés, illetőleg az *ly*-ezés ismerete lényegesen megkönnyíti az *ly* helyes használatának elsajátítását.

2. Volt olyan ellenérv is — nem pedagógusok részéről —, hogy az *ly* eltörlését csak lusta és rossz pedagógusok és a henyélni szerető diákok kívánják. A helyesírás megtanítása és megtanulása mindig komoly munkát jelentett, s ezután is azt fog jelenteni. Ma a munka korát éljük — mondják —, nem szabad hát visszariadni a nehézségektől. N. J. B. is azt írja (Magyarosan 12 : 94): „utóvégre azért vannak az iskolák, hogy erre is megtanítsák a gyermekeket.“

— Ez persze farizeus okoskodás, mindenki láthatja. Való, hogy ma a munka korát éljük. „A munka nálunk becsület és dicsőség dolga.“ De nem az esztelen, a felesleges munka! S itt, a munka észszerűsítéséről, egyszerűsítéséről, a hibák forrásának kiküszöböléséről — s ezzel együtt (mint erre több pedagógus is rámutatott) a jobb munka, a többtermelés lehetőségéről van szó, s ezt nem lehet a munka alól való kibújással azonosítani! Mit szóljunk akkor azokhoz a munkásokhoz, akik állandóan újításokon, a munka könnyebbítésén törnek a fejüket?!

3. „Furcsa lenne“. „Nehéz lenne megszokni az új helyesírást“.

— Ez bizony igaz. Még az is, aki teljes meggyőződéssel a változás pártján van, meghökken kissé, mikor leírja: *hejesírási szabályok*. Hát még akinek becses tulajdonát, a nevét is érintené a reform! B. Károly — nem minden malícia nélkül — azt írja: „Károly nem hiszem, hogy jobb lenne, mint mondjuk, ezt a nevet *Lajos* így írni: *Lalyos*.“

Ami azt illeti, nekem semmi kifogásom nem lenne a *Lalyos* írás ellen, ha így is mondanánk. A *Károly* nevet ugyanis valóban *Károj*-nak mondjuk.

A régihez való ragaszkodás érzése, a változtatások iránt való ellen-szenv (különösen idősebb korban) mindenesetre olyan tényező, amelyet tudomásul kell vennünk. E tényezőknek azonban egy hasznosnak és végrehajthatónak mutakozó újítást megakadályozni nem szabad. Ugyanúgy hozzá fogunk szokni, mint ahogy ma már nem furesa, hogy nem „piczi cziczá“-t írunk. (Persze akad még mindig egy-két bölény, aki nem enged a negyvennyolcból, és kitart a *cz* mellett.) Különben talán nem is lesz olyan megdöbbenően szokatlan a *j*-vel való írás. D. L.-től hallottam, hogy Dugonics „Szerecsenek“ c. művének egy régi kiadását olvasva, csak egy fejezet végigolvasása után vette észre, hogy Dugonics egyáltalán nem használt *ly*-t!

Ez a „forradalmi“ újítás, ahogyan néhány kartársunk túlozva nevezte, aligha fogható azokhoz a valóban gyökeres változásokhoz, amelyet napjainkban átélünk, és a közelmúltban átértünk. De mindenesetre ez az idő a legalkalmasabb arra, hogy helyesírásunk terén is alapos tisztogatást végezzünk s a már régóta esedékes reformokat végrehajtsuk.

4. „Az *ly* és a *j* betűnek értelem megkülönböztető szerepe van, a változtatással tehát több fogalom az írásban azonos alakúvá válna“.

— Ez szintén teljesen igaz. Az ilyen szavakat, mint *bojt* — *bolyt*, *fojt* — *folyt*, *vájunk* — *vályunk*, *fogja* — *foglya*, *fogjuk* — *foglyuk*, *gombjuk* — *gomblyuk*, stb. (vö. Magyarosan 3 : 16, 12 : 94) írásban a *j* és az *ly* szépen megkülönbözteti egymástól. De ha az írásképp ezt a különbséget nem mutatná, vajjon állna-e elő értelemzavar? Aligha! Nehezen tudok elképzelni olyan agyafurt mondatot, amelyben ne lehetne megkülönböztetni (*j*-vel való írás esetén is) azt, hogy az említett homonimák melyik tagjáról van szó. Azonos alakú és különböző jelentésű szavak szépszámmal fordulnak elő nyelvünkben (*fej*, *fejt*, *sejt*, *sír*, *fűz*, *tűz*, *ég*, *légy*, *vár*, *fog*, stb., stb.), a szavak összefüggésében azonban szinte minden esetben kiküszöbölődik a látszólagos értelemzavar. Az a tizenöt-húsz új homonima, amely az új írásmód bevezetésével keletkezni fog, nem jelent tehát említésreméltó nehézséget. A beszélt nyelv eddigi állapotában különben sem történik semmiféle változás, mert beszédünkben nem tettünk különbséget *ly* és *j* között.

5. „Az új nemzedék nem ismerné az *ly*-t, tehát erre meg kellene őket tanítani, hogy klasszikusainkat olvashassák.“

— Azt hiszem, ha soha senki nem mondaná meg egy olvasnitudó gyerekeknek, hogy mi fán terem az *ly*, akkor is minden nehézség nélkül, elsőre helyesen olvasná a régi helyesírással készült műveket is. De ettől függetlenül klasszikusaink új kiadásai mindig az éppen szokásos helyesírással jelennek meg (már t. i. a nagyközönségnek szánt kiadások), valószínű tehát, hogy aránylag rövid ideig kellene a kétféle helyesírásra gondot fordítani.

6. N. J. B. azt gondolja, hogy *l*-ező vidéken nehéz lesz a gyermekekkel megtanítani az új helyesírást, mert majd a *ló* helyett is *jó*-t írnak (Magyarosan 1 : 54).

— Ettől aligha kell tartanunk. Ha ez az aggodalom jogos lenne, akkor *jó* helyett viszont most *lyó*-t kellene írniok. Az iskolában nem a

nyelvjárás, hanem a köznyelv helyesírását tanítják. A *goló* éppen olyan nyelvjárási jelenség, mint a *lú*, *szíp*, *grábla*, stb., ezek leírásánál minden iskolásgyermek a köznyelvi kiejtésre szokott támaszkodni, amit — mint már említettem —, szinte kivétel nélkül elsajátítanak. Az *ly*-ező Hévizgyörkön néhány napja egy 12 éves kislánytól kérdeztem *ly*-es szavakat. Az egyetlen *rétlya* (létra) kivételével mind *j*-vel mondta, ami nem azt jelenti ugyan, hogy mindig így beszél, de azt mindenesetre, hogy így is ismeri őket. Hogy a köznyelv ismerete az elkövetkező időkben még rohamosabban terjedni fog, az aligha lehet kétséges.

7. „A helyesírás túlságos racionalizálásának, tehát az *ly*-nak *j*-vel való felcserélésének a magam részéről híve nem vagyok, mert véleményem szerint azt teljesen racionalizálni úgysem lehet“ írja H. B. Páparól. Lényegében hasonló a debreceni vélemény: „Csak akkor helyettesítsük az *ly*-t *j*-vel, ha egyéb olyan kérdéshez is hozzányúlunk, amelyben eltérés mutatkozik a helyesírás és a nyelvhasználat között az irodalmi nyelven belül“. Ugyanez más megfogalmazásban: „Az *ly*-nak *j*-vel való írása maga után vonna természetesen egyéb helyesírási újításokat is, ami nem lehetne más, mint a fonetikus kiejtéshez közelíteni az írást“ (Kömlő).

— Ha jól értem, az van ezekben az ellenvetésekben, hogy minden helyesírási nehézséget úgysem tudunk kiküszöbölni, tehát hozzá sem érdemes kezdeni az egészhez. A másik megfogalmazás szerint el lehet törölni az *ly*-t, de csak akkor, ha teljesen áttérünk a fonetikus írásra. Az egyik különben is követi a másikat. — Nem tudom, mit gondolnánk arról a pedagógusról, aki abból a valóban megbízható tapasztalatból kiindulva, hogy tökéletessé úgysem tudja formálni a rábízott gyerekeket, eleve lemondana nevelésükről. Lehet, hogy az *ly* megtanítása nem okoz nagyobb gondot, mint például az egybeírás — különírás kérdése. Mondjuk, hogy az *ly* okozta helyesírási hibák száma nem tesz ki többet, mint az összes hibák 20%-a. Ez még nem elég ok arra, hogy e hibák, nehézségek gyökeres megszüntetésének a lehetőségét elszalasztjuk. Ez a változtatás, egy végrehajtható és szükséges reform sikere azonban természetesen nem vezethet arra, hogy — a látszatlogika kényszerhatása folytán — lehetetlen és szükségtelen kísérletekbe kezdjünk, mint pl. a kizárólagos fonetikus írásra való áttérés. De hogy még egyéb „racionális“ változtatásra is szükség van, az kétségtelen.

8. A leggyakrabban hallott és a legsúlyosabbnak szánt érv az, hogy az *ly* kiküszöbölésével tudatosan szegényítenénk nyelvünket. Vannak, akik azt hiszik, hogy köznyelvi kiejtésünkben valóban különbséget teszünk *ly* és *j* között. A már idézett budapesti levél írója szerint nyelvünk az *ly* elhagyásával „keményebb“ színezetet kapna. Egy másik vélemény szerint is „az *ly* elhagyásával sokat ártanánk nyelvünk hangzatosságának, zengzetességének“.

Van, aki tudja, hogy ez a hang ma már nyelvjárási jelenség, de a megfelelő betűjel elhagyását így is nyelvszegényítésnek érzi:

L. G. Debrecen: „Az én fülem számára egészen más hang a *j* és más az *ly* jelű. Még gyermekkoromban szoktam meg Hanván (Gömör m.) a különbségtételt közöttük. Egyiknek a másikkal való helyettesítése édes anyanyelvemnek egy hangszínnel való szegényítése lenne az én számomra.“

Sárospatak: „nyelvünk ... szegényebbé válna az *ly* eltörlésével egy már *csak a helyesírásban* megőrzött hanggal.“

— A nyelvszegényítésre való hivatkozás talán még a többinél is kevesebbet nyom a latban. Elsősorban is, ha nyelvünk értékét hangrendszerünk gazdagságával mérnénk, eleve lemondhatnánk a pálmáról a nyelvek versenyében — pl. sok afrikai néger törzs nyelve javára. De különben is az *ly*-nal kapcsolatos „nyelvszegényítés“ átka már nem a mi fejünkre száll, ez t. i. már megtörtént: köznyelvünkől (amelynek helyesírásáról szó van), mint már ismételten hangsúlyoztuk, az *ly* hang már nyomtalanul kiveszett. Legfeljebb azok vélik hallani, akik hazulról ismerik. A nyitramegyei származású Czuczor Gergely a múlt század derekán ugyancsak berzenkedik azok ellen, akik a *folyó*-t *fojó*-nak mondják:

Kitekeri nyakát sok ép magyar szónak,
Folyót, golyót mondja fojónak, gojónak.
A mell öneki mejj, és a helyes hejes,
Öve sejem s kardja hüveje pikejjes.

(Singi úr magyarsága)

Szarvas Gábor — nyilván nyelvgazdagító célzattal — szintén megpróbált ennek a már akkor is kizárólagos nyelvjárási sajátásnak nagyobb szerepet juttatni (Nyr 2 : 102), s megróttá azokat a színészeket, akik úgy beszéltek, hogy *pája*, *mej*, *Miháj*, stb. Mint tudjuk, a megrovásnak nem volt sok eredménye.

Az természetesen lehetséges, hogy az *ly* betű elhagyása a nyelvjárásainkban még meglévő *ly* hangot is veszélyeztetné. Az írás hatással van a kiejtésre. Ugyanez a veszély fenyegeti azonban nyelvjárásaink összes diftongusait, az *í*-zést, *ö*-zést és még sok más nyelvjárási jelenséget. Minél többet olvasnak a nyelvjárást beszélők, annál nagyobb ez a veszély. Tiltsuk el őket az olvasástól?

Egy kis túlzással azután már nemzeti ügygé, a nemzet életének halálának ügyévé torzul az *ly* eltörlésének a kérdése.

Egy tanárnő azzal érvel az *ly* mellett, hogy „nyelvünkre vigyázni hazafiúi kötelességünk, mert nyelvében él a nemzet“. Az ilyenféle érv az avatatlanok előtt hatásos szokott lenni, mert a hazafiatlanság vádját senki sem vállalja szívesen. A már említett *cz* vitában a tudós Gyulai Pál is azzal torkolta le az újítókat, hogy az nem is lehet jó magyar ember, aki *cz* helyett *c*-t ír!

Különben ha már „nyelvrontás“-ról beszélünk, hivatkozhatunk azokra a pedagógusokra, akik az *ly j*-nek való ejtésében már egységes köznyelvi kiejtésünket éppen az *ly* hang tanításával akarták megváltoztatni, azon logikus elgondolás alapján, hogy ha van ilyen betűnk, kell hozzá hangunknak is lenni. Az *ly* betűkép ilyen hatására más-honnan is van adatom. Egy somlóvásárhelyi asszonytól hallottam, hogy ő az *olyan* szót mindig *ollan*-nak olvassa (beszédében *ojjan*), mert — mint mondta — ez a helyes, így is van írva. Szentgálon hallottam, hogy az *ibolya* (kiejtése *iboja*) „írás szerint *ibola*“.

9. Szorosan idekapcsolódik végül az a néha kimondott, néha csak a háttérben rejtőző ellenérv, hogy ez a reform a tanulatlan tömegekhez, azok igényeihez való alkalmazkodást jelenti, ami egyértelmű kultúránk

lesüllyedésével. „Szerintem a népi műveltséget kell inkább odáig fejleszteni — írja a fentebb idézett tanárnő —, hogy ne legyen helyesírási problémája, minthogy a művelt ember alkalmazkodjék a közérthetőséghez. (!) Különben is, valamihez mindig igazodni kell, kell tehát lenni egy fejlettebb nyelvnek példaképül s ez az irodalmi nyelv.“

— Az elmondottak ismeretében talán nem is kellene foglalkoznunk ezzel az érveléssel. Mindenki láthatja, hogy a szóbanforgó reform éppen nem a „műveletlenek“ nyelvéhez (azaz a nyelvjárásokhoz) való alkalmazkodást jelentené, hanem helyesírásunknak a „műveltek“ kiejtéséhez, az irodalmi nyelvhez való közelebbvitelét. Az sem kétséges, hogy ennek a reformnak a célja nem az úgynevezett „műveletlen“ tömegekhez való alkalmazkodás. Éppen ellenkezőleg: ezzel is el akarjuk háritani a széles néptömegek útjából az emelkedésnek, a művelődésnek az írás technikai vonalán mutatkozó akadályait.

A betű, az írás hatalom! Úr ír — ez volt az ábécés könyvek jelmondata és a burzsoázia jelszava.

Czuczor Gergely azért ragaszkodott a *cz* íráshoz, mert az „olvasóközönség a latin *c*-hez van szokva, ezt pedig mély hangzók előtt és mássalhangzók után *k*-nak szokás kimondani“. Az ő felfogása szerint tehát az írás a latinos műveltségű kevesek ügye! Az írástudomány monopólium-volta megszüntetésének az ellenzése, a „régibe“ való merev ragaszkodás természetes velejárója az olyan államformának és társadalmi rendszernek, amelynek a tömegek kulturális fel-emelkedése nem érdeke, sőt veszélyeztetheti a biztonságát. A kérdésnek tehát ilyen formájában mélyen politikai jelentősége van, még akkor is, ha az egyes megnyilvánulásokban ez nem tudatos. Nem véletlen, hogy az írásreformot, az írástudomány könnyebbítéssel a gimnáziumok ellenzik nagyobb számban! Az idézett levélrészlet írója a tömegek felemelkedéséről beszél ugyan, de a válaszfal lebontása ellen mégis tiltakozik. N. J. B. szerint (Magyarosan 12:94) sokan „tiltakoznának az ellen, hogy ezentúl Göre Gábor módjára így kelljen írni: *pisztoj, Károj, kiráj*, stb.“ Ezzel a hasonlattal ugyanazon a véleményen van, mint a XVI. sz. első felében Peletier du Mans, aki azzal tiltakozott az írásreform ellen, hogy ezzel a közemberek színvonalára súllyednénk, eltüntetnénk a különbséget a tanult emberek és a munkások között (vö. Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue Française* 98, Paris 1906). A könyv írója hozzáteszi, hogy azt az érvet, hogy az ember ne úgy írjon, mint a szakácsnője, manapság is lehet hallani, még olyanoktól is, akik nem arisztokratikus gondolkodásúak.

Kissé hosszúra nyúlt mondanivalóm lényegét röviden összefoglalva: az *ly* betűnek helyesírásunkban *j*-vel való felcserélése szükséges és végrehajtható. A régi helyesírási módnak a meghagyása csak a családnevekben megokolt. A Magyar Tudományos Akadémia helyesírási albizottsága nem tesz rossz szolgálatot a köznek, ha ebben a kérdésben a fentieket megfontolva hozza meg döntését.¹

¹ E cikk megírása után kaptam kézhez a Köznevelésiügyi Minisztérium Nevelésiügyi Osztálya (volt Országos Neveléstudományi Intézet) kérdőívére beérkezett válaszokat — közel újabb háromszáz különféle tanítótól véleményét. Ezeknek a *ly*-ra vonatkozó részei csak megerősítik a fent elmondottakat.

AZ OROSZ HELYESÍRÁS

Írta: Balázs János

1. „A nyelv az emberi érintkezés legfontosabb eszköze“ — mondotta Lenin. Az írás, mely az élőbeszédet rögzíti, szintén egyik igen fontos eszköze a társadalmi érintkezésnek. Ezért az írás szabályainak megállapítása, a helyes írásmódok rögzítése fontos társadalmi kérdés, nemzeti ügy, az egységes nyelvhasználat megteremtésének egyik igen lényeges mozzanata. Az egységes írásmód megállapításának és bevezetésének az európai népek nemzeti és irodalmi nyelvének fejlesztése terén mindeütt fontos szerepe volt. Ezt az egységesítő feladatot az egyes népek kapitalista fejlődésük során oldották meg. A burzsoá nemzetek „a felfelé emelkedő kapitalizmus korában fejlődtek ki, midőn a burzsoázia, szétzúzva a feudalizmust és a feudális széttagoltságot, egységbe tömörítette és egygyé kovácsolta a nemzetet“ (Sztálin). A burzsoá forradalom győzelme nyomán az egy nyelven beszélő lakosság egységes burzsoá nemzeti államban egyesült. Ezzel lehetővé vált az anyanyelv hivatalos nyelvvé, államnyelvvé tétele. Nálunk például a latin helyett a magyar lett a hivatalos nyelv az állami élet minden területén. Az anyanyelv diadalra jut az irodalomban, a társadalmi érintkezésben, a tudományban. Az egységes nyelv megteremtése szükségessé teszi az egységes írásmód megállapítását. Az írás sokfélesége, ingadozása akadályozza a társadalom tagjai közt való érintkezésnek, gátja a fejlődésnek. Ezért az írás egységesítését, a helyesírás szabályozását az állam fontos feladatának tekinti. A kötelező helyesírást az állam állapítja meg, hagyja jóvá s gondoskodik elterjesztéséről, életbeléptetéséről.

A helyesírás akkor jó, ha egyszerű, világos, könnyen elsajátítható, ha lehetőleg híven tükrözi a kiejtést. A kiejtés azonban változik, az idők folyamán lassan átalakul. Az írás szabályai azonban e változást csak részben követik nyomon. A régi, hagyományos írásmód védelmezői — nem ok nélkül — arra hivatkoznak, hogy az írás változtatása megnehezíti, esetleg éppen lehetetlenné teszi a régebbi írásművek megértését, olvasását. A mai angol a történelmi írásmód változatlansága folytán tudja olvasni Shakespearet, a francia Racinet és Molièret. Hivatkoznak arra is, pl. a francia helyesírás elavult szabályainak makacs védői, hogy ez a hagyományos írásmód jobban rávilágít a szavak eredetére. A mai francia írás például híven őrzi a francia szavak latin eredetének nyomait, sokkal jobban, mint a kiejtés. A régi írásmód megcsontosodását technikai okok is elősegítik. A gyökeresen új helyesírás sokféle költséges átalakítást tenne szükségessé a nyomdászatban és másutt is.

Mit hozhatunk fel ezekkel az érvekkel szemben? A nyelv — s ennél fogva természetesen az írás is — mint Sztálin hangsúlyozta „a fejlődés és a harc eszköze“. Az osztálytársadalmakban az uralkodó osztályok féltve őrzik a művelődés, a fejlődés hatalmas eszközének, az írásnak kiváltságos birtoklását. Tudjuk, milyen hatalma és szerepe volt a régi társadalmakban a papi fejedelmeknek és írástudóknak. A régi társadalmakban legtöbbször ilyen kiváltságos osztályok voltak az írás egyedüli ismerői. Ezért az írás az osztályharc egyik fegyvere. Az uralkodó osztályok azon voltak, hogy az írás elsajátítását, közkinccsé tételét megakadályozzák s ha ezt már nem teheték, akkor legalább azon fáradoztak,

hogy az írás megtanulását megnehezítsék. Ezért van az, hogy a hagyományos, ennél fogva nehézkes, a kiejtéstől, az élő beszédétől, az élettől elszakadt írásmód legfőbb védelmezői a kiváltságos osztályok. Az írás azonban a fejlődés eszköze is. A társadalom, a termelés, a technika fejlődése művelt, tehát írástudó munkást követel. A burzsoázia a tőkés társadalomban a munkásosztályt, a parasztságot is írástudóvá kénytelen tenni, mert ezt követelik a fejlettebb termelés érdekei. Be kell tehát vezetni a kötelező, általános iskoláztatást, rendezni kell az írás, a helyesírás kérdéseit. Ez a tőkés társadalom egyik jellemző ellentmondása: az uralkodó osztályok egyfelől körömszakadtáig ragaszkodnak az írás lehetőleg kiváltságos birtoklásához, vagy legalább a történelmi, tehát elavult írásmódhoz, másfelől azonban a termelés fejlesztése érdekében kénytelenek a széles néptömegeket is írástudóvá tenni, hogy használható munkához jussanak.

Ezt az ellentmondást is csak az osztálytalan társadalomban, a szocializmusban lehet megoldani, amikor a munkásosztály jut uralomra. Az írástudás, a műveltség a dolgozók közkincsévé válik. A munkásosztály azért küzd, hogy az írás is valóban demokratikus legyen, hogy ne legyenek a helyesírásban szükségtelen nehézségek, fölösleges csökevények.

A munkásosztály a nemzeti műveltség, a nemzeti nyelv és írás örököse és őre is. A mult becses örökségének őrzését össze kell egyeztetnie a haladás követelményeivel. Ebben nincs semmi ellentmondás. Hogy a helyesírásból ki kell és ki lehet küszöbölni a felesleges csökevényeket s hogy ez még sem okoz törést az írásos hagyományban, nem jelenti a mult, a becses történelmi hagyományok megtagadását, arra jó példa az orosz írás forradalmi megreformálása.

2. Az orosz cirillbetűs írás a bizánci görög írás átvétele alapján készült. A keleti szlávok, az oroszok ezt az írást keresztény hitre térésük alkalmával, ógyházi-szláv közvetítéssel örökölték. Egy idegen nyelv írásjeleit kellett tehát alkalmazni az orosz nyelv írására. Ez nem volt könnyű és egyszerű feladat. Egész sor olyan írásjel került így az orosz írásba, mely már kezdetben sem volt megfelelő. Ezért szükségesnek bizonyultak bizonyos változtatások. A XVII. század végén és a XVIII. század elején az akkori orosz társadalomban komoly reformtörekvések bontakoznak ki, a helyesírás egyszerűsítését sürgetve. Bizonyos részleges írásreformra sor is került ekkor. Kiküszöbölnék több írásjelet, melyeknek az akkori írásban már semmi szerepük nem volt, csupán bizánci átvétel nyomait őrizték. Ez a részleges írásreform valóban nem más, mint az egyházi szláv írással szemben egy világi, modernebb írásmód bevezetése. Ez volt az ú. n. „grazsdanszkij alfavit“, tehát a polgári abécé.

Ez a részleges reform természetesen nem oldotta meg az orosz helyesírás összes problémáit. Az orosz nyelv tovább fejlődött, a kiejtés változott. Újabb reformokra lett volna szükség. De a cári uralom mereven szembehelyezkedett mindenféle reformtörekvéssel. Ezért a helyesírási reform kérdéséhez senki sem mert hozzányúlni. Csupán egyetlen félénk kísérletről tudunk. Grotz orosz akadémikus 1885-ben megjelent művében felvetette az orosz helyesírás megoldásra váró problémáit. Általában azonban a cári időkben már a kérdés feszegetése is gyanút keltett. Ha valaki abba a hírbe keveredett, hogy ilyen reformtörekvé-

sekkel foglalkozik, nyomban felforgatónak bélyegezték, megbízhatatlannak minősítették.

Ezen nincs mit csodálkoznunk. Ha elő vesszük azokat a statisztikákat, amelyek a cári uralom idejének írástudására vonatkoznak, egyszerűen megértjük, miért nem volt szívügye a cári rendszernek az írás egyszerűsítése. Az 1897-ben készült népszámlálási statisztika szerint a cári Oroszország egész férfilakosságának mindössze 35,8%-a, női lakosságának pedig csupán 12,4%-a tudott írni-olvasni. Tehát az egész lakosságnak mindössze 24%-a, kerekén alig egynegyed része volt írástudó. Jelentős különbség mutatkozott ugyanekkor a férfi- és női lakosság írástudásának, valamint a városi és falusi lakosság írni-olvasni tudásának arányában is. A városi férfilakosságnak 63,3%-a tudott írni-olvasni, a városon lakó nőknek pedig mindössze 39,3%-a. A falusi lakosság elmaradottsága példátlanul nagyfokú volt. A falusi férfilakosságnak 31,1%-a, a nőknek pedig csupán mindössze 8,6%-a értett valamelyest a betűvetéshez. Ez röviden azt jelenti, hogy pl. a falusi nők közül a cári időkben mindössze minden tizenkettedik ha tudott valamelyest írni vagy olvasni. Csoda-e, hogy ilyen rendszer mellett, amikor a kormány azzal sem törődött, hogy polgárai írni tudjanak, még kevésbé foglalkozott azzal, hogy az írás egyszerű, közérthető, könnyen elsajátítható legyen. Ahol az írástudás terjesztése nem fontos, a helyesírás sem az.

3. Az orosz proletariátus forradalmi győzelme e téren is gyökeres fordulatot hozott. Lenin kiadta a jelszót: „Az írástudatlanság a mi ellenségünk“. A forradalmi kormány egyik legelső ténykedése, még 1917 folyamán, a már égetően szükséges helyesírási reform életbeléptetése volt. Az erről szóló törvény 1917 december 30-án kelt. Ez a reform jóval egyszerűbbé tette az orosz írást. Ezek után már nem volt akadálya annak, hogy az írástudás az orosz dolgozó tömegek közkincsévé váljék. A helyesírás megreformálását nyomon követte az írástudatlanság felszámolásáról hozott forradalmi törvény. 1919. december 26-án írta alá Lenin a Népbiztosok Tanácsának rendeletét, mely kimondta, hogy nyolcévestől ötven éves korig mindenkinek meg kell tanulnia írni-olvasni. E két rendelet szoros kapcsolatban állt egymással. A szocializmusban a műveltség nem kevesek monopóliuma. Az ismeretek elsajátításának elengedhetetlen feltétele, hogy mindenki tudjon írni-olvasni. Hogy pedig az írás-olvasás valóban könnyű legyen, ahhoz megfelelő, egyszerű, valóban demokratikus írásra van szükség.

De nézzük most, miből is állt az orosz írásreform? Nézzünk egy régi helyesírással írt orosz szöveget s hasonlítsuk össze a mai írás szerinti átírással. Nézzük például Lenin híres kiáltványának pár sorát a régi és az új írás tükrében. Az októberi forradalom diadalát követő napokban Lenin kiáltványt intézett a külföldi fogolytáborokban sýnlódó orosz hadifoglyokhoz, melyben beszámolt az orosz forradalomról. Kiáltványát még a régi helyesírás szerint nyomtatták, az új helyesírást néhány héttel később vezették be. Hasonlítsuk most össze a kiáltvány régi helyesírás szerinti szövegének pár mondatát az új helyesírás szerinti szöveggel (zárójelben a régi helyesírás szerinti szöveg):

[Товарищамъ, томящимся въ плѣну]

Товарищам , томящимся в плену

-ня és -я (-üja, -ija) végződéseket írtak. A reform egységesen -ые (üje), -ие (ije) végződést állapított meg mind a három nemből. Ezek az írásmódok sokkal jobban megfelelnek az élő kiejtésnek.

Az orosz helyesírási reform tehát csupa hagyományos s már fölöslegessé és nehézkessé vált írásmódot szüntetett meg. A mai orosz írásban ezek után már csak elenyésző kis szerepe van a hagyományos írásmódnak. Ezek száma oly csekély, hogy nagyjából fel is sorolhatjuk őket. A sziszegő hangok: ж (zs), ч (cs), ш (s), щ (scs) után и-т (i) írunk, de и-т (ü) ejtünk. Pl.: жуп, amit azonban nem zsir-nak, hanem *zsür*-nek ejtünk (= *zsír*). Ugyanígy щило ejtése nem *sílo*, hanem *sülo* (= *ár*). Néhány szó őrzi még a hagyományos írásmódot, mint pl.: *сераде* (*szerdce*), ennek ejtése: *szerce* (*szív*), *солнце* (*szolnce*) ejtése: *szonce* (nap). Az igék jelenidejű egysszámú második személyének ш (s) ragja után minden esetben lágyító jelet írunk, noha nem ejtjük: читаешь (csitájes: olvasol), любящий (ljúbis: szeretsz). Ugyancsak a történelmi írásmód maradványa a melléknevek és névmások hímnemű és semlegesnemű birtokos esetének írása -oro (-ogo, ejtése: ovo), ero (*ego*, ejtése: evo). A sziszegő hangra végződő nőnemű szavak végére lágyítójelet írunk, hogy megkülönböztessük őket a hasonló hangra végződő hímnemű szavaktól. Kiejtésük egyforma, a lágyító jelnek tehát e hagyományos megkülönböztetésén kívül más szerepe nincsen. Pl. a nőnemű szavakat így írjuk: ночь (nocs: éjszaka), печь (pees: kemence, kályha), вещь (vescs: dolog) мышь (müs: egér), розь (rozs: rozs), a hímneműeknél viszont nem írunk lágyító jelet: сторож (sztorozs: őr), врач (vracs: orvos), товарищ (tovariscs: elvtárs).

E történelmi írásmódokkal nagyjából ki is merítettük az orosz helyesírás fontosabb, hagyományos írásmódjait. Mindössze néhány, igen hamar megjegyezhető szabályról van itt szó. Lássunk ezzel szemben némi ízelítőt pl. a francia helyesírás rendkívüli nehézségeiből. Mint tudjuk, a francia helyesírás a hagyományos (és részben a francia szavak eredetét őrző etimológiai) írásmód elvein nyugszik mindmáig. (A helyzet ugyanilyen, vagy még rosszabb az angol helyesírás területén is.) 1867-ben Prosper Mérimée francia író III. Napoleon udvarában helyesírási versenyt rendezett. Egy igen rövid, mindössze hét mondatból álló szöveget szerkesztett, melyet a résztvevőknek diktálás után kellett leírniuk. A versenyben résztvett az uralkodó és felesége is. Az eredmény elképesztő volt. A császár a kurta szövegben 62 hibát ejtett, a császárné 45-öt. Jelen volt két francia író is: az ifj. Alexandre Dumas, aki 24 hibát követett el, továbbá Octave Feuillet, ő 19-et! Azt mondhatná valaki, hogy ez még a múlt században volt, s a helyzet azóta bizonyosan javult. Erre sietve meg kell jegyeznünk, hogy a francia helyesírás azóta szinte egy fikarcnyit sem változott. Ugyancsak francia nyelvet területen, Genfben 1940-ben rendeztek helyesírási versenyt. A lediktált szöveg hosszabb volt: kereken negyven mondatból állt. A versenyen 207-en vettek részt. Volt egy versenyző, aki 109 hibát ejtett. A túlnyomó többség 40–50 hibát követett el és mindössze 17-en voltak, akik a verseny 20-nál kevesebb hibával úszták meg. Tehát a versenyzők legnagyobb része átlag minden mondatban elkövetett egy-egy hibát.

A nyugati népek mai, történelmi, s rendkívül nehezen megtanulható, tehát lényegében antidemokratikus írásmódjára nagyonis találók a nagy szovjet nyelvész, Marr szavai. Marr a nyugateurópai hagyomá-

nyos írásmódok makacs védelmezéséről szólva, kijelentette: „Nyugaton mélyreható társadalmi változások nélkül el sem lehet képzelni semmiféle, valóban szükséges írásreformot.“

4. A hagyományos írásmódnak tehát az orosz helyesírásban a reform óta igen kis szerepe van. Nézzük meg azonban, hogy akkor milyen elveken épül fel az orosz helyesírás. Tudjuk, hogy a hagyományos helyesírás mellett, amilyenre elrettentő például az angol és a francia helyesírást hozhatjuk fel, beszélhetünk még alaktani és fonetikai, kiejtés szerinti helyesírásról. Alaktani a helyesírás akkor, ha a szó különféle alakjainak írásánál tekintettel vagyunk az alapszóra, a szó gyökerére és lehetőleg ennek változatlanul hagyására törekszünk, még akkor is, ha az alapszó a különféle ragok, képzők, igekötők hatására a kiejtésben esetleg meg is változik. A fonetikus írásmód ezzel szemben azon alapszik, hogy a kiejtésnek megfelelően írjuk a szavakat.

Az orosz helyesírás általában az alaktani elven nyugszik és az alaktani elv rovására csak ritkán alkalmazza a fonetikai elvet. Fölmerül a kérdés, nem volna-e jobb és könnyebb, ha az orosz helyesírás kizárólag a kiejtést követné minden egyes esetben és letérne az alaktani elv általános alkalmazásáról?

Vizsgáljuk meg e kérdést közelebbről. Ismeretes, hogy az orosz magánhangzók kiejtése igen sok esetben megváltozik, ha nem hangsúlyosak. Hangsúlytalan helyzetben kiejtésük elhalványul, elmosódik, átalakul. Vegyünk egy szót: a вода (voda: víz) szóban a hangsúly a második szótagon, az *a*-n van. Ennélfogva az *o*, mint hangsúlytalan magánhangzó elszíntelenedik s a kiejtésben *a*-féle hangnak hangzik. A többszámban azonban a hangsúly az *o*-ra fog kerülni: воды (vodü: vizek), ezért az *o*-t tisztán *o* hangnak ejtjük. Ha tehát a jelen esetben és minden hasonló esetben hűen követnénk a kiejtést, akkor a szó tövét a hangsúlytól függően hol *vod*-nak, hol pedig *vad*-nak kellene írunk. Képzeld el, milyen nehézségeket okozna ez pl. akkor, ha a szótárban akarnánk az ilyen szavakat megkeresni. Két, igen sok esetben három vagy több helyen is keresnünk kellene az egyes szavakat, mert nem tudhatnánk, hogy is hangzik a tövük az alanyesetben.

Ugyancsak célszerű az alaktani helyesírás az orosz zöngés és zöngétlen mássalhangzókra végződő főnevek írásakor is. Az orosz kiejtés érdekes sajátága, hogy a zöngés mássalhangzó, a szó végére kerülve zöngétlenné válik. Pl. рыба (guba: ajak), viszont рыó (gub: ajkaknak *a*): alakban a *b* *p*-nek hangzik, vagyis a *b*-ből a szóvégi kiejtésben *p* lesz. Ugyanígy: рыба (luga: rét), viszont рыр (kiejtése luk: réteknek *a*). Рыкава (rukava: ujjnak *a*), de viszont аз alanyesetben рыкав (kiejtése rukaf: ruhaujj).

A magyar kiejtéshez hasonlóan zöngés hangzó előtt a zöngétlen az orosz kiejtésben szintén zöngéssé változik. Pl. просить (proszity: kérni), просьба (kiejtése: prozba: kérés). Ugyanígy a magyarban: *rész*, de viszont: *részben*, ejtése: *részben*! Itt a kiejtésváltozást, akárcsak a magyarban, azért nem tüntetjük fel, mert akkor eltorzítanánk a szó eredeti tőalakját.

Ennek a kiejtésbeli sajátosságnak megvan a fordítottja is, amikor a zöngétlen hangzó teszi zöngétlenné, hasonítja magához az előtte álló zöngést: рыба kiejtése gupka: szivacs, spongya. Ugyanígy a magyarban: *jobb* és *jobbkor*, amit valójában *jopkor*-nak ejtünk, de ezt az írás-

ban nem tüntetjük fel, hanem a szótó alakját változatlanul hagyjuk. Mindez a legszorosabb rokonságot mutatja a magyar helyesírás szabályaival.

Ugyancsak a szó tövének épségben tartása miatt egyes hosszúvá vált mássalhangzócsoportokat az írásban akkor is változatlanul hagyunk, ha ezek némelyikét a torlódás miatt abban az esetben nem ejtjük ki, más esetben viszont igen. Pl. известный (izvesznűj: ismeretes, híres), ezt azonban a *t* kihagyásával *izvesznűj*-nek ejtjük. A kiejtésben tehát elsikkad a *t*, másutt azonban a kiejtésben is szerepel: известно (izvesztyije: hír). Ugyanígy поздно (pozdo, ejtése: pozno: késő). A *d*-t is ejtjük azonban az опоздать (opo~~z~~daty: elkésni) szóban.

Az alaktani elv alkalmazása folytán az orosz igekötőket általában szintén változatlanul írjuk, akár magánhangzóval, akár mássalhangzóval végződnek. A *go*-(do), *no*-(po), *по*-(pro), *о*-(o) írása sohasem változik, holott ezek *o*-ja, ha nem hangsúlyos, *a*-féle hangnak hallatszik. A под-(pod), над-(nad), пред-(pred), об-(ob), от-(ot), igekötő nem változik az írásban, noha a kiejtésben az utánuk következő mássalhangzó hatására, mint már említettük, szóvégi mássalhangzójuk megváltozhatik (zöngés vagy zöngétlen hasonulás).

5. Az orosz helyesírás alapja tehát, akárcsak a magyar helyesírásé, az alaktani elv, a szó tőalakjainak a lehetőség szerint való épségben hagyása. Vannak azonban egyes esetek, mikor az orosz helyesírás szakít az alaktani elvvel és a kiejtés szerinti, a fonetikai írás terére lép. Az ilyen esetek száma viszonylag csekély. A раз-(raz) igekötőt például teljesen fonetikusan írják, pl.: развалить (razvality: szétdőlni), mert a *raz*- igekötő itt hangsúlytalan, viszont: развалны (rozvalnü: parasztszán), mert itt hangsúlyos. Ugyanígy: расписаться (raszpiszaca: aláírni a nevét), mert az igekötő hangsúlytalan, azonkívül az utánakövetkező *p* hatására a *raz* *z*-je az írásban is *sz* lesz, éppúgy, mint a kiejtésben. A magyarban viszont hasonló esetben nem követjük a kiejtést. Tehát például *részpénz*-t írunk, de *részpénz*-t ejtünk. Ugyanakkor azonban a *raz*- igekötőből az oroszban, ha hangsúly van rajta és utána zöngétlen mássalhangzó következik, *роз*-(rosz-) lesz: роспись (roszpisz: festés, falfestés).

A többi *-z* végű igekötőt szintén fonetikusan írjuk. Ezek a már említett *раз*-(raz)- igekötőn kívül még: *воз*-(voz-), *из*-(iz-), *низ*-(nyiz-), *без*-(bez-), *чрез*-, *через* (csrez-, cserez-): ezeket *sz*-szel írjuk, ha zöngétlen, *z*-vel, ha zöngés mássalhangzó következik utánuk. Tehát: разбить (razbity: összetörni), возглавить (vozglavity: vezetni valamit), de viszont: воскликнуть (voszkliknuty: felkiáltani), ugyanígy: бездарный (bezdarnüi: tehetségtelen), de viszont: бестолковый (besztolkovüj: értelmetlen). Ez olyanféle eset, mintha a magyar *központ* helyett a kiejtésnek megfelelően *köszpont*-ot írnánk!

Ezekben az esetekben tehát az oroszban a magyar helyesírásnál messzebbmenően alkalmazzák a kiejtés szerint való írásmódot. Ugyanezt látjuk néhány igéből képzett orosz főnév írásánál is, amikor az írás a szótó írásmódja ellenére a kiejtéshez közeledik. Pl. лезу (lezu: mászom), de viszont: лестница (lesztnyica: lépcső), отверзать (otverzaty: fölnyitni), de viszont, a kiejtésnek megfelelően: отверстие (otversztyije: hasadék, nyílás). Ugyanígy: сватать (szvataty: leánykérőbe menni), továbbá сват (szvat: házasságközvetítő, ip), de viszont, a kiejtésnek

megfelelően, a tövéghangzó megváltoztatásával, az írásban свадьба (szvagyba: lakodalom). Az orosz helyesírás az ilyen esetekben, melyeknek száma azonban nem nagy, forradalmibb, mint a magyar, mivel az alaktani írás helyett a fonetikus írásmód felé közeledik.

6. Mit mutat ezek szerint az orosz helyesírás s mire tanít bennünket az orosz helyesírás reformja? Először is azt, hogy merjünk újítani, reformálni, ha erre valóban szükség van. Az 1917-es helyesírási reform eltörölte az elavult írásmódok legnagyobb részét, szakított azzal a lehetetlen állapottal, hogy pl. kétféleképpen írjunk egy hangot, akkor is, ha a kiejtésben ennek semmiféle nyoma sincs. A régi orosz helyesírásban, mint láttuk, kétféle *e* és kétféle *i* szerepelt, holott ezekre már századok óta semmi szükség nem volt. Ez a helyesírási reform fölbátorít bennünket, hogy kiküszöböljük a nehézkes, elavult s már értelmetlenné vált írásmódokat. Ugyanekkor az orosz helyesírás arra is jó példa, hogy a haladás követelményeit össze lehet egyeztetni az értékes hagyományok tiszteletével, az élő nyelv szellemével. Ezt mutatja az alaktani elv tiszteletben tartása. Az alaktani elvhez az oroszban, mint láttuk, a hangsúly okozta kiejtésváltozások miatt is tanácsos ragaszkodni. Láttuk azonban azt is, hogy az alaktani elv alkalmazásán is lehet könnyíteni. Különösen az orosz igekötők helyesírása azt az irányzatot mutatja, hogy az alaktani elvtől is el lehet térni és közeledni lehet az élő nyelv kiejtéséhez.

Természetesen az orosz helyesírásnak is vannak nehézségei, megoldatlan problémái. Ennek ellenére is igazat adhatunk Tolsztoj Leónak, aki nem ok nélkül állapította meg, hogy az orosz helyesírás, éppen a hagyományos írásmód rendkívül kis szerepénél fogva könnyen elsajátítható, demokratikus és lényegesen egyszerűbb a nyugati népek helyesírásánál, melyekben a történeti írásmód merev őrzése miatt az írás és a jelenlegi kiejtés között igen nagy a szakadék.

AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ OROSZ NYELVTAN

Írta: Trócsányi Zoltán

A feudális-kapitalista Magyarország hivatalos, államilag támogatott tudománya az orosz kultúrával szemben közönyös, sőt ellenséges magatartást tanúsított. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy oly művek, amelyek az orosz kultúrához való közeledést elősegíthették volna: szótárak, nyelvkönyvek, irodalomtörténetek az állam, a Magyar Tudományos Akadémia erkölcsi vagy anyagi támogatásával 1945 előtt, a felszabadulás előtt, nem jelenhettek meg. A magyar hivatalos világ tanügyi és tudomány-politikája az volt, ami a zsarnok I. Miklós cár hirhedt kultuszminiszteréé, Uvarové, aki *művelődési gátak* föllállításával igyekezett megállítani, vagy legalább lassítani a társadalmi fejlődés iramát. A haladásnak ilyen gátjai voltak a humanista oktatás, a görög-latin műveltség erőszakolt tanítása, a magyar kultúrának a kapitalista nyugathoz, a germán—román kultúrkörhöz kapcsolása s a haladó irányú gondolkodók műveinek elhallgatása vagy kompromittálása. Ily gátakul szolgáltak az iskolákban a görög, latin, német, francia (újabbban az angol, olasz) nyelv tanítása, e nyelvek grammatikáinak, szótárainak kiadásai is. Az orosz és

a többi szláv nyelv azonban az iskolai tantervekben nem szerepelt, kultúrájukról nem esett szó.

Az első magyarnyelvű orosz nyelvtan is magánszorgalomból, hivatalos támogatás nélkül jelent meg. Az Egyetemi Nyomdában nyomták ugyan, de nincs rá adat, hogy az állam támogatta volna. Valószínűleg azért nyomták itt, mert ez a nyomda volt akkoriban (1867-ben) a legjobban felszerelve cirill-betűs nyomtatványok kiadására.

Ez az első, Magyarországon, magyar szöveggel, magyar értelmezésekkel, magyarok számára készült „Russzkaja Grammatika“ — „Orosz Nyelvtan“ Ioann Rakovszkij — Rakovszky János szerkesztésében és kiadásában jelent meg Budán, 1867-ben.

A nyelvtan szerzője Rakovszky János (azaz Iván) azok közül az orosz-barát kárpát-ukrajnai írók közül való, akik a múlt század közepe-táján Kárpát-Ukrajna gazdaságilag és művelődésileg elnyomott népét úgy akarták fölemelni, hogy egyelőre csak művelődésileg ugyan, de odacsatolják, ahova, véleményük szerint, nyelvileg tartozik: az orosz néphez. Duchnovics Sándor, Dobrjanszky Adolf, Rakovszky János és Fenczik volt Kárpát-Ukrajnában ennek az irányzatnak a képviselője.

Rakovszky János (1815—1885) nemcsak Kárpát-Ukrajnában működött. Dolgozott Pesten is, ahol ő szerkesztette az első magyarországi „ruszin“ lapokat, a „Cerkovnaja Gazeta“-t és a „Cerkovnij Vjesztnik dlja Ruszinov“-ot (1856—1857), melyek oroszbarát irányzatuk miatt csak rövid ideig élhettek.

Rakovszky pesti fordítói és szerkesztői tevékenykedése után hazament és Izán élt haláláig, mint görögkatolikus pap. Egy ideig másodelnöke volt az uzshorodi Szent Bazil Társaságnak, de erről a tiszteről is oroszbarátsága miatt kellett lemondania. Összeköttetésben állott a galíciai és moszkvai oroszokkal, ez utóbbiak közül különösen a szlavofilekkel (pl. Akszakov) és néhány kimagasló tudós személyiséggel (pl. Szreznjevskij).¹

A nyelvtan előszavából megtudjuk, hogy Rakovszky azért vállalkozott e nyelvtan írására, mert tudomása szerint „a magyar tanirodalomban hiányzik még segédeszköz az orosz nyelveli megismerkedésre, daczára annak, hogy a nyelv irodalma honfi társainkra nézve sem érdektelen, mint az abból is látható, hogy a jelesebb orosz írók sok egyes műve némely magyar írók fáradságával magyarra is fordítottatott, — daczára annak, hogy az orosz nyelvet oly nemzet beszéli, mely a földgömb egy roppant részén terjed el, — s végre daczára annak, hogy e nyelv közel rokonságban áll a szláv fajok nyelvével, amelyek hazánk népességének is nem jelentéktelen részét képezik.“

Megemlítve, hogy nyelvtana szerkesztéséhez fölhasználta Grecs, Vosztokov és Schmidt orosz nyelvtani munkáit, a szokásos mentegetőzéssel folytatja: „Szolgáljon mentségül az (a fogyatkozásokért), hogy e munka a magyar irodalomban e nyelvtudományi szakban első kísérletkép jelenik meg“.

Bár ennek az első kísérletnek kétségkívül vannak nagy hibái, fogyatkozásai, mégis el kell ismernünk róla, hogy használható, jól szerkesztett mű. Módszere helyes. Elég részletes és világos, az orosz

¹ Életrajzi adatai Kárpát-Ukrajna irodalmi kézikönyveiben és szakértekezésekben részletesebben megtalálhatók.

nyelv rendszerét, nyelvtani alakjait világosan, könnyen érthetően magyarázza, sok paradigmát és elég bőséges gyakorlatokat ad orosz mondatokból, melyeket magyar szövegükkel is megmagyaráz. Rendszeresen halad előre, figyelemmel van az orosz nyelvtani alakok nagy gazdagságára, ezeket jól rendezi, tagolja, igyekezve tipografiaiilag is (kötőjelekkel) éreztetni, hogy egy szóalakban mi a gyökér, mi a rag.

Szinte fölösleges mondanunk, hogy régi helyesírású, s ez bonyolultabbá tette nemcsak az olvasást, hanem a hajtogatások megtanulását is. Amikor ilyen helyesírással írt nyelvtant látunk, akkor értjük meg az új, forradalmi helyesírás rendkívüli jelentőségét, előnyét a nyelvtanulás szempontjából.

Nagyon hasznos fejezete a „szó-hangoztatás“-ról (hangsúlyról), a hangsúly szabályairól írott fejezete, amely öt fő- és számos alpontban rendszerezi a hangsúly-helyzetet, rámutatva arra, hogy erről vonatkozó szabályokat kimerítőleg adni nem lehet, minthogy a felállított szabályok alól sok a kivétel. Megállapítja a hangsúly-követelményt: „két vagy több tagból álló szavakban az egyik szótagnak hangsúlyosnak kell lennie; ezen hangsúly némely szavaknál változtatja helyét, másoknál ellenben minden nyelvtani változatok mellett állandóan marad ugyanazon egy tagon“. S ezután, számos példán bemutatja, mily alakú szavaknál marad meg a hangsúly, s melyeknél (főneveknél, mellékneveknél, igéknél, stb.) és miként változik meg. Sajnálatos, hogy saját nyelvjárását, a Kárpát-Ukrajnában használt orosz szavakat és saját nyelvjárása hangsúlyát belekeveri az orosz irodalmi nyelv alakjai közé, amivel az orosz nyelvet tanuló magyar ember számára sok hibaforrást okoz. De nem egészen bizonyos, hogy hangsúly-tévedései minden esetben az ő nyelvjárásának a hangsúlyát mutatják, mert a nyelvtanban sok a nyilvánvaló sajtóhiba is.

Kétségtelen azonban, hogy orosz szavak közé kevert kárpát-ukrajnai és egyházi szlávnyelvű alakokat. A himnemű szavak közt említi pl. a *plámenj* 'láng' keleti orosz szóalakot, az orosz semlegesnemű *plámja* alak helyett; a dologneműek (semlegesneműek) közt a *licé*, *jajcé* helyesen *licó*, *jajcó*, a *zserebjá*, *poroszjá*, *cüpljá* (csikó, malac, csirke) egyházi szláv szavakat az irodalmi orosz *zserebjónok*, *poroszjónok*, *cüpljónok* helyett. Egyházi szláv nyelvtani hatás az is, hogy az esetek közé fölveszi a vocativusi (zváteljnüj, hívó) esetet is, s ezt minden főnév és melléknévi paradigmánál bemutatja. De hogy nem volt biztos az orosz irodalmi kiejtésben, azt e fejezetben is elárulja, amikor a *padészj*-t (eset) *padjószyj*-nak írja (21. l.), a *lev* (oroszlán) szót *ljov*-nak, viszont a kutya jelentésű *pjosz*-t *pesz*-nek (29. l.). A mellékneveknél a paradigmák közt az irodalmi *szljepój*, *gluchój*, *csuzsój* alakok mellett közli az irodalmi nyelvben nem használatos *szlepüj*, *gluchüj*, *csuzsüj* alakokat is. „A magyarországi oroszoknál divatozó kiejtési mód-ról“ szóló fejezetben megmagyarázza, hogy miben tér el a két nyelv kiejtése egymástól. Ezt a kiejtismódot Rakovszkij jobban tudja, mint az orosz kiejtést, egykori följegyzések szerint „a nagyorosz nyelvet tökéletesen nem is bírta“.

Nyelvtanának különös érdeme az, hogy elég részletes mondattant ad, ami a későbbi orosz nyelvtanokból majdnem teljesen hiányzik.

Belinszkij azt írja a Literaturnüje mecstánija VII. fejezetében, hogy az irodalomban az első tevékenkedőket soha nem felejtik el, mert

akár tehetségesek, akár tehetségtelenek, mind a két esetben történeti személyek.

Ez a szempont vezetett, amikor az első, a magyarok számára írt orosz nyelvtanról és szerzőjéről most megemlékeztem. Rakovszky János nem volt eredeti tudós kutató, de a magyar—orosz kapcsolatok történetében jelentékeny érdemeket szerzett, mert úttörő volt, s művével — fogatkozásai ellenére is — egyengette az utat egy új kulturális vonalon való megindulás felé.

Felkérjük minden, a helyesírási kérdések iránt érdeklődő olvasónkat és a magyar nyelvet tanító nevelőket, szóljanak hozzá a fenti cikkekben foglaltakhoz, hogy tanácsaikkal, tapasztalataikkal, javaslataikkal, bírálatukkal hozzájáruljanak a helyesírás-tanítás eredményes módszerének kidolgozásához! Külön is felhívjuk olvasóink figyelmét a helyesírási *reformra*. Szóljanak hozzá a fenti cikkekben kifejtett reform-gondolatokhoz és jutassák el erre vonatkozó észrevételeiket is szerkesztőségünkbe.

A magyar nyelv multja

KATONÁK HARCA A MAGYAR NYELVÉRT A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

Írta: † Lukács József

1790. május 19-én hét magyar ezred kérvényt szerkesztett a „Tekintetes Hazá”-hoz, melyben 12 pontban foglaltan olyan kívánságokat terjesztett az országgyűlés elé, amitől a császári tábornokoknak minden hajuk szála az égnek meredt, a bécsi udvarban pedig olyan meghökkenés keletkezett, amelyre nem nagyon volt példa akkoriban.

A nevezetes kérvényt Ballagi Aladár közölte (A m. kir. testőrség története. 438.), de — nem tudjuk mi okból — egy Laczkovicsról írott cikkében összekeveri ezt a kérvényt azzal, amit ugyanilyen célok szolgálatában a Grewen-huszárezred tisztikara írt alá és küldött el ugyancsak az 1790—1791. évi országgyűlés elé. Két kérvényről van tehát szó! S mindkettő igen nevezetes adaléka honvédségünk történetének, valamint a magyar művelődés fejlődésének. Éppen ezért kötelességünknek érezzük, hogy százhatvan esztendő után végre nemcsak hogy megadjuk e kérvénynek a kellő értékelést, hanem a körülöttük eddig uralkodott zűrzavart is tisztázzuk.

A hét magyar ezred a magyar katonának lehetetlen helyzetén igyekezett segíteni, amikor évszázados bajait pontokba foglalta s eljuttatta a magyar országgyűléshez. Helyszűke miatt — sajnos — e helyen nem közölhetjük az egész kérvényt, bár a magyar nyelvért és az egyetemes magyarságért folytatott harcnak oly ékesszavú dokumen-

tuma, hogy nem győzzük eléggé felhívni reá a figyelmét minden magyar embernek, de különösen a magyar nyelv istápolóinak és a magyar honvédeknek. A teljes közlés helyett csak utalunk azokra a pontokra, melyek tanulmányunk lényegét dokumentálják és alapul szolgálnak arra, hogy tiszta képet kapjunk e százhatvan évvel ezelőtti jelentős kulturális törekvésről.

A kérvényt a következő hét magyar ezred írta alá, névjelölés nélkül, egyetemlegesen: Károlyi, Pálffy, Nádasdy, Splényi gyalog- és Erdődy, Toskana, Splényi lovasregementekbéli főtiszttek. Kelt a proho-vai táborban. *Ballagi* megjegyzése szerint: Szerbiában. Íme tehát: nem a Dunántúl, sem a Tiszamentén, hanem valahol Szerbiában, távol a hazától, idegen zászló alatt és idegen ruhában szolgálta a császárt a magyar. Természetes tehát, hogy a kérvény megszületett! A kérvény nevezetes pontjai ezek:

„1. A hadi rend magában külenes státust tegyen a Hazában.

2. Hogy ezen státus maga nyájabéliekből álljon, melyre nézve

3. Minden idegen generálisok, stabális és főtiszttek, az, kiknek az nagy száma miatt az hazabélieknek a száma csaknem láthatatlan és az közkatonának sorsa tűrhetetlen, magok nyája közé halasztás nélkül küldessenek.

6. A magyar hadi seregnek magának legyen mind hadi tanácsa, mind feő vezérlő commandója, aki egyedől a hazától függjön.

7. A magyar hadi sereg békességnek ideiben szüntelen s egészben a Hazában quartélozzon.

8. Minthogy tudva legyen az, hogy a föld népe az országnak, csupán a német öltözet miatt úgy annyira gyűlöli a gyalog katona sorsot, hogy aztat másképp nem, hanem erővel és a természetnek szabadsága iszonyú megsértésével lehet azon életre hozni, szükségképen kellenek a német öltözetet a magyarral megváltosztatni (így!), ideértvén főképen a tisztviselőket is.

9. A német nyelv, melynek súlyát nehezen viseli a magyar közkatona, a haza seregei közül kiirtassék s az egész hadiszolgálat magyar nyelven folytattassék, ami az idegeneknek állandó eltávolosztatására (így!) fog szolgálni.

11. Háborúnak idejében a magyar sereg soha némettel öszve ne kevertessék, hanem maga s egyött harcoljon, hogy ezáltal elkerölje ama mesébéli számárnak a sorsát, aki a lónak eledelt hordván maga éhen meghala.“

A kihagyott 4., 5., 10. és 12. pontban a haditisztviselők magyarságát követelik, a nem nemes, de szolgálatot teljesítők részére kézzel-fogható birtokot, a közkatona szolgálati idejének szabályozását és azt, hogy a kért pontok ellenőrzésére a jövő országgyűlésre minden magyar ezredből magyar tisztteket küldjenek.

Ezt tartalmazza a nevezetes kérvény 12 pontja. Természetesen megfelelő bevezető szöveg is van hozzá; ennek részletezésével azonban nem foglalkozunk. Annál inkább foglalkoznunk kell a másik kérvénnyel, melyet a Grewen-huszárezred nyújtott be. (*Bárczay Oszkár*, *A hadügy fejlődésének története*, 2:568—72.). Ezen az aláíró tiszttek között két olyan nevezetes névre bukkanunk, amelyeknek viselőire jelentős szerep várt még hazánk későbbi történetében. Az egyik Fes-

tetich György alezredes, aki miután a kérvény-ügyből kifolyólag megvált a katonaságtól, megalapította a keszthelyi gazdasági iskolát, és ezzel a magyar gazdanevelés úttörője lett. A másik Laczkovics János kapitány, egykori testőrtiszt, aki alig pár évvel később belekerült a Martinovics-féle mozgalomba, ott fejezte be fiatal életét a Vérmezőn, a haladó szellemiség egyetlen katonavértanujaként. Működése és emléke azóta is tisztázatlan az utókor előtt, mert a reakciós történetírás — a három fennmaradt eredeti kútfőt és apróbb cikkeket leszámítva — csak Fraknói könyvéig jutott el.¹ Erre pedig a legjobb indulattal se lehetne mondani, hogy tisztázta Laczkovics akkori szerepét. Sőt! Az egész könyvből sugárzik a klerikális szemlélet, ami Laczkovics szerepének és működésének az elbírálásánál a szerzőt nem teszi tárgyilagossá. A felderítés és igazolás munkája tehát még mindig az utókorra vár annál is inkább, mert napjaink szellemi újjáépítése elsősorban azt teszi kötelességünké, hogy a rosszul elvégzett feladatokat helyreigazítsuk, és ne hagyjuk, hogy a történeti tények hamis beállítással továbbra is mérgezzék a közvéleményt.

A Grewen-huszárezred beadványa lényegében ugyanazt kérte, mint a hét magyar huszárezred, csak nem pontokba foglalta kívánságait, hanem folyamatos prózai nyelven mondta el.

A végső eredmény tehát — mint látjuk — mindkét kérvény szereplőinek tragikus befejezést jelentett: vagy elfogadják az idegen — külföldi — helyőrségbe való áthelyezést, „enyhe büntetésként” és azonnal, vagy lemondanak katonai rangjukról, s megválnak a katonaságtól. A hadsereg magyarságáért, a magyar vezényleti nyelvért, saját, jól felfogott nemzeti érdekeikért harcoló tisztok, miután előzetesen börtönben ültek és hadbíróság előtt álltak, az utóbbit választották. Keserű szájjal visszavonultak a magánéletbe. Szertefoszlott álmok... derékban kettétört katonai pályafutás, megalázás, mellőzés és visszahullás az ismeretlenségbe, a szürke, hétköznapi közönybe... Hogy ez mit jelenthetett olyan embernek, aki — mint Laczkovics is — rajongott a hivatásáért, azt külön — úgy véljük — nem kell fejtegetni. Ebből a tragikus tényből is sok minden rávilágít Laczkovics későbbi cselekedeteire, amiknek részletezésére nincs terünk.

Festetichen és Laczkovicsen kívül a többiek innen kezdve nyomtalanul eltűntek az akkori magyar élet közömbös hétköznapijaiban. Az ő érdemeiket örökké és külön hirdetően álljon itt e tanulmány is. Legyen példamutató és adjon bizakodást, hitet azoknak, akik a magyar nyelv scrsát bármily időszakban a szívükön viselik!

A LEGRÉGIBB PARASZTLEVELEK NYELVE ÉS STÍLUSA

Írta: Eckhardt Sándor

XVI. századi irodalomtörténeti kutatásaink közben lépten-nyomon beleütközünk az elnyomott jobbágnép legrégibb irodalmi megnyilatkozásaiba, a jobbágylevelekbe; ezekbe a panaszos írásokba, melyek ott rejlenek — ha ügyvédek és jószágigazgatók nem selejtezték ki őket — nemcsak a kamarai levelezésben, hanem az egyes családi levéltárakban (Nádasdy, Zichy, stb.) is, megőrizve így a szegény nép

¹ A Martinovics-féle összeesküvés története, 1884.

keserves sorsának emlékeit. Ezekből a levelekből szeretnék itt ízelítőt adni, mégpedig ezúttal nem annyira történelmi jelentőségükkel kapcsolatban, hanem nyelvüket és stílusukat elemezve; hiszen ezek a levelek a magyar szegény nép gondolkodásának és kifejezésének legrégibb tanúságai!

Persze csak egy kritikai kiadásban lehetne arra rámutatni, hogy kik írhatták ezeket a leveleket: deákok, műveltebb, írástudó vagy alig írástudó bírák, esetleg papok — ez elég ritka eset lehet —, vagy olykor maguk az udvarbírák vagy netán ügyvédek — ez utóbbi is a ritkább esetek közé tartozhat. De még ha nem paraszt tartotta is a tollat írás közben, minden levél a parasztság gondolkodásának hű képe, mert az írástudó ember is csak azt közölte a levélben, amit a község neki diktált, fontosnak tartott.

Legtöbbször a szerkesztés is elárulja a népi eredetet. Általában a nagy nyomorúság emlegetése után, igazi paraszti realizmussal azonnal rátérnek a legközvetlenebbül sajtó dologra, igazságtalanságra, akár bormérési sérelem, akár jogtalan rekvirálás, akár katonai vagy udvarbírói újfajta robot is az. Sokszor jelentéktelennek látszó ügyek után fejlődik fel szemünk előtt a nép szomorú sorsa és rajzolódik ki a legsötétebb kép a falu vagy kis parasztváros nyomorúságáról. A kézírás is többnyire nehezkesebb, nem annyira kiírt, mint a harmincadosok, vagy tizedszedők levelei; egész ritka eset, hogy a magasabb osztálybeli kölcsönzi tollát és stílusát a panasz megszerkesztésére, bár elég sűrűn találunk ezek jelentéseiben is résztvevő szavakat a végbeli parasztság szenvedéseire.

Mi itt csupán a pozsonyi és kassai királyi kamara levelezését használtuk fel tanulmányunkhoz, tehát az alábbi idézetekben csak a kamarai, vagyis a királyi jobbágyoknak sorsával ismerkedünk meg.

A levelek nagy többsége panaszlevél s ez a csoport érdekelt minket elsősorban, mert ha folyó ügyekről van bennük szó, az többnyire a bíró egyéni levele és kevésbé képviseli a közösség gondolkozását. A parasztlevél pedig a „supplicatio“ nevet viseli s így kérvény formájában jut el a kamarához, mint a jobbágyok földesurához. Ezzel együtt járnak a kérvény stílusának bizonyos kellékei: az udvarias és megalázkodó megszólítás és jókívánság a levél elején (pl. ez a banális mondat: Szolgálatunkat ajánljuk Uraságodnak mint bizodalmas nemes urunknak és kívánunk Istentől minden jókat te Uraságodnak. Dorog, Nánás, Varjas, Vid 1582). Persze ezek a formulák jórészt hasonlítanak az uralkodó osztály üdvözlő formuláihoz, ha a sokszor élen járó „mi megnyomorodott jobbágyok“ kifejezést nem számítjuk.

Ehhez a kérvényformához tartozik annak a hangoztatása, hogy nem zavarnák, nem „untatnák“ az urakat, ha nem volnának nagy inségben ott a végeken. Mert a panaszok nagy része a végekről érkezik, ahol földesúr, kamara, török, magyar és főleg német katonaság, udvarbíró, kapitány egyaránt sanyargatja, fosztogatja, zsarolja a népet.

A kérvény stílusához tartozik még annak az állandó hangoztatása, hogy a kamara egyetlen oltalma a népnek s ha ő is elhagyja, nincs kihez fordulnia:

„Nagyságtokat az egy Istenért kérünk, hogy Nagyságtok megbocsássa, hogy ennyi írásunkkal untatjuk Nagyságtokat. Nincs mit

tennünk, mert Isten után nincs gyámolunk egyéb Nagyságtoknál. (Kissára, 1580.)

Ha ezeknek a panaszleveleknek a nyelvkincsét nézzük, mindjárt szemünkbe tűnik, hogy az ország egyik sarkától a másikig mindenütt hasonlóképp fejezik ki magukat a kiuzsorázott parasztok. Ez arra vall, hogy faluról falura terjedtek a panaszok és az egész paraszti közösség nemcsak azonos nyelven beszélt, hanem azonos közösségi stílusban panaszkodott nyomorúságáról.

A jobbágyság elsősorban az ellen tiltakoznak, ami új. Persze nem a technikai újítások ellen tiltakoznak, ilyen nem volt. Új törvénynek, új dolgoknak nevezik azokat a terheket, amiket a régihez hozzáköltenek, azelőtt ez sohasem volt törvényük, teszik hozzá. A törvény persze nem annyira az országgyűlési articulásokra értendő, hanem a már szokásossá vált teherre:

„mert az mi igaz törvényünkben tartannának, nem kiáltoznánk kegyelmetekhez, mely nagy sok törvéntelenségeket rendenként meg akarunk jelenteni ti kegyelmeteknek“ (Inota, 1581). *„Élő törvényünk ez is volt; soha annak előtte kaszást mi nem adtunk az tisztartóknak“* ... *„mert annak előtte illen törvényünk volt, hogy midőn valami panasz esett közöttünk, annak illen törvénye volt: Ha panaszt tettek az bíró előtt, annak birsága 40 pinz volt. Ha kéket (= ütésfoltot) mutatott, hatvan pinzen maradt, ha vért, 80 pinzen. De mostan ebből is kivettnek bennünket, mindjárast vagy vagyon panasz avagy nincs, ugyanegy forintot veszen, sem törvintül, sem igazságtól nem vár. Annak is régente kellett volna harmadának lenni az bírónak, de ők most semmit sem adnak“* (t. i. a „lóháti ispánok“, vagyis az officialisok, Kissára, 1580 körül). *„Ezen könyörgünk annakokáért N[agyság]toknak mint kegyelmes és tisztelendő urainknak, hogy az minemű új és törvéntelen dolgokat az meg holt urak reánk költöttek hatalmasul, abban a te Nag[yság]tok ez élő Istenért legyen valami segítségül... mely új dolgokat legelőször az megholt Bebek költöttek reánk és annak utánna mindenik öregbítette ahhoz képest. Az törvéntelen és új dolgok peniglen ezek“*... (Szádvár, 1588. aug. 4.)

Ezt jelentette a jobbágnak az újítás. Ami új, az csak rosszabbodás lehetett ebben az időben. Mint láttuk, az új dolgokat, új törvényt „reá költi“ az úr, az ispán vagy udvarbíró.

„Annak felette egyéb ravás is rajtunk, ki annak előtte nem volt, hanem hogy Bebek urunk hatalmas (= birtokos) volt, akkor költött vala reánk disznótized pénzt, ki annak előtte nem volt“ (Edelény, 1589. júl.).

A közösségtudat kifejezése legjobban az aláírásban és a bevezető kérő formulákban nyilvánul meg: *„Görömböly fű bíró fekete György és az egész falu mind fejenként“* (1578); *„Kondorosi hites bírák, polgárok és mind fejenként N[a]g[yságod]nak szolgálnak kecsintül fogva nagyig“* (Kondoros, 1586. dec. 27). *„Mi ő Felségének Tokajban lakozó megnyomorodott jobbággyi kicsintül fogván nagyig... alázatosan eleikben könyörgönk“*... és az aláírás: *„Ő Felségének Tokajban lakozó megnyomorodott jobbággyi, fejenként kicsintül fogva nagyig“* (Tokaj, 1588. szept.). Ha parasztváros ír, akkor már a „communitas“-tudat az „egyetemben“ szóval fejeződik ki: *„János Kovács tarcali főbíró, hívséges szolgálatát ajánlja Uraságtoknak mind az egész várasval egyetem-*

ben" (Mezőtarcal, 1587. júl. 13); (Ugyanitt latinul is: *Tota Communitas Civium Tarczaliensium et Kereszturiensium*, 1598). (A debreceni szabad kereskedő polgárok pedig már büszkén így írják alá magukat: „Az Debreczeni bíró és tanács egész Politiával egyetemben“ [1598].) A fülekiek: „*Mi Filekben lakozó bírák és polgárok és mind az egész város népe*“ (1599. jan.). A leégett hontmegyei Kemence: „*Mi szegény Kemenczén lakozók, megnyomorult Jobbágyok és mind az egész falu*“ (1578. jún. 4.).

Persze a közösségi érzés és tudat nemcsak ezekben a formulákban nyilvánul meg. Már mondtuk, hogy a jobbágylevelek stílusa olyan egyformaságot mutat, hogy azt csak a paraszti nép összetartozásának érzésével magyarázhatjuk.

A szenvedésekre megnyilvánuló válasz a parasztság részéről természetesen — kérvénystílusról lévén szó — nem lehet forradalmi, de a sorok között sok minden tanuskodik a nép elkeseredéséről és visszafojtott dühéről. A kérvényekben azonban az utolsó érv nem a fegyverrel való fenyegetőzés, hanem olyasmi, ami a kamarai urakat sem hagyhatja közömbösen: az elvándorlással való fenyegetőzés. Többnyire ez a levelek záradéka: ha nem segít rajtunk a császár sem, a falut vagy várost „pusztán kell hadnunk“, s akkor ám lássa Ő Felsége, kivel művelteti meg a földjeit és ki fizeti jövedelmeit!

„*Azért könyörgünk mind fejenként Uraságodnak, hogy légy oltalmunk, mert ha Uraságod meg nem ótalmaz bennünket, általán fogván el kell mennünk az faluról, semmiképpen nem maradhatunk miattok*“ (t. i. az egri végbeli katonák miatt; Görömböly, 1578). „*Annakokáért kegyelmeteknek mint patrónosinknak könyörgünk, hogy ti kegyelmetek legyen mellettünk, és távoztassa az féle ok nélkül való dolgot, hogy mi is ő felsége jószágába az kegyetek szárnya alatt maradhassonk meg, mert általán fogva el kell az faluról mennünk és idegen várat kell fogadnonk*“ (Gergelyiek, 1577. dec. Vagy a gömöri Gergelyfalva, vagy a beregi Gergely.) „*Sokan közölönk bátorsággal azt kiáltják, hogy még az pogány török küzt is ahol kétfelét fizetnek ilylen kicsin helről ennyi sacczal meg írnek; és még ezután is, ha Uraságtok rajtunk nem kenyőről, sokan inkább akarnak más birodalomban (=uraság alá) innen kimenni, kik sok helyekről ez kicsid romlott és pusztá városban jüvin megtelepedtek volt*“ (Sárospatak, 1582. dec. 8.). „*Kiért könyörgünk az hatalmas Istenért Uraságodnak, hogy veselljen gondot Uraságod rólunk, mert bizony immár meg nem maradhatunk. Ez ideig ű felségének heltartó jobbágyi voltunk, nem voltunk budossók, de immár kételen meg kell oszolnunk: az hová látunk el menni helt keressünk maradásunkra, mert azt mondják mi nekünk (a katonák): Esse lelkek nem kell titeket szánni, mint az törököt, hanem szinte úgy kell levágni mind gyermekestül*“ (Varjasiak, Hajdú m. 1584). „*Végezetre ezen könyörgünk Uraságtoknak, hogy az mi nyomorúságinkat nyavalyáinkat tekintse meg Uraságtok, mert bizonynal mondhatjuk, hogy mind czesmind(!) el mennek és pusztán hadgyák az várost, mert az törököt mondjuk pogánnak, de az is nagyobb irgalmasságot cselekedik velünk, hogy nem mint ez.*“ (Sajógömöriek panasza Panka Péter udvarbíró ellen, 1582. jún.). „*Mert ha ű Nagysága el nem fogja rúllunk, kételenttünk pusztán hadnunk az szegény falut, az magunkét ott oltalmaznunk, ahol ű felsége oltalmat ad*“ (Vámospércs, 1584. dec. 9.).

A kérvényekben állandó ismétlés ez a kérés, hogy a kegyetlenkedő urat, udvarbíró a hatóság „elfogja róluk“. „Mert ha Nagyságtok rajtunk nem könyörül, semmiképpen az sok nyomorúságokat el nem szenvedhetjük, hanem házunkat és örökségönket (= föld) pusztán kell hadnunk, mert sem éjjel sem nappal nincsen békességünk az kegyetlen pogányok miatt, hogy az sok nyomorúság miatt nem holdolhatunk“ (=nem fizethetjük a töröknek a hódoltsági adót; Szádvár, 1588. aug. 4). „Mert ha ti Nagyságtok Isten után nem lesz ótalmunk, nem tudjuk hova lenni, hanem (valahová teszen az Uristen minket) ki kell menni belőle nekünk“ (t. i. a császár jószágából; Farnád, 1573. szept. 18.). „Az várast pusztán kell hadnunk, mert mast is annyi nyomorúságban vagyunk és szolgálatban mind töröknek mind magyar-nak, kit emberi nyelv meg nem mondhatja, mert mióta fogva kezdték építeni az Új várat, azóta fogva ki nem szakadott szekerünk és embe-rünk, hol útszekerünk, hol gyalogunk megyen be az szolgálatra és annak fölette egyéb aprólék szolgálatunk szántalan nagy sok, ki miatt teljességgel élhetetlenné leszünk“ (Nagysalló, 1575. júl. 11).

Természetesen a jobbágyság nem maradt meg a fenyegetésnél, hanem kibírhatatlan helyzetükben elvándoroltak a végekről: a sok eltűnt falu, város, vagy a török után a magyarság helyébe telepedett német lakosság tanúsítja a magyar végbeli jobbágyság irtóztató nyomorúságát.

Nem patetikusak ezek a levelek. A parasztság keservei egy-egy sűrített jelentésű, ma már többnyire elfakult igébe, jelzőbe szorulnak, mint: „halhatatlan dolog“, „erre elegek nem vagyunk“, „élhetetlenné lettünk“, „el kell pusztulnunk“, „elfáradtunk“, „eluntuk“, „elbusultunk“, „szenvedhetetlen romlás“-ban vagyunk, „a szolgálat öregbedik“ s más efféle. A pelsőciek a kétfelé szolgálat miatt így írnak: „immár teljességgel elfáradtunk, igen megnyomorodtunk, és ugyan élhetetlenné jutottunk, de nincs mit tennünk“ (1593. febr. 5). „Könyörgönk azért Uraságtoknak az élő Istenért mind kicsintül fogván nagyig, hogy ne bántson Uraságtok azzal bennönket, mert ha Uraságtok elfoglaltatja (t. i. a maradék bort), élhetetlenné leszönk és el kell pusztulnunk“ (Sajókeresztúr, 1594. márc.). „Ezeket immár teljességgel eluntuk és mikor valami jámbor vén személyeket küldünk hozzája, tehát azt is mind rútul szidalmazza“ (Sajógömör, 1582. jún.). „Ezen könyörgünk alázatosan Uraságtoknak, Uraságtok adná meg immár az borok árrát, mert az szegény népnek rejánk való kiáltását mi eluntuk“ (Mezőtarcal, 1587. júl. 13).

A pelsőciek a szomszédos földesúr, Csitneki István miatt vannak elkeseredve, mert az egy erdőjüket mindenáron magának akarja elvenni: „immár csak az ő kegyelme velünk való törvénykedését, perlődését az mi saját határunkért és erdőnkért, ahonnan mi nekünk életünk vagyon, mert sem szőlő hegyünk, sem szántó földünk nincs, akiről élnénk, hanem csak az nagy sok völgy és erdő az mi örökségünk, akit bírni akar, eluntuk és elfáradtunk miatta“ (1589. nov. 20).

Az igazi pátoszt maguk a tények szolgáltatják: a rideg tények, a bajok, terhek nyers, egyszerű elsorolása, s a parasztok ilyenkor a retorika ismerete nélkül is érzik, hogy bajaik egyszerű elsorolása megállító, elragadó, elképesztő hatással van. Nem is annyira a pontokba

foglalt panaszlevelekre gondolok itt, hanem amikor egy mondatban sorolják fel kegyetlen sorsuk szenvedéseit:

„Tokaji kapitán uram ü Nagysága táborban való hat társzekeret kíván tőlünk. Annak felette az Várat mi velünk akar építeni, földhordó szekereket kíván, ilyen tervintelen dolgot költeni akar rajtunk: mi peniglen soha még ez ideig nem építettünk Tokaj várát... Annéköl is képtelen szolgálat rajtunk: Minden héten prófont örlés, minden nap fahordás, kaszálás, szénagyütés, szénahordás, nyomtatás, abrancsfaragás, sok egyéb aprólék szolgálat és az ki mindezeknél nagyobb: félelemben, rettegésben nagyban vagyunk. Csak futófélben vagyunk, maradásunkhoz nem bízathatunk, kernyölünk való faluk tatár-török miá teljességgel elpusztultanak. Fejünkre várjuk az sulkot, azt sem tudjuk mel órában megfutamunk. Pusztán kell hadnunk városunkat. Az szolgálat mind örökbedig (!), az szeginség (= az szegény nép) penig fogy“ (Mezőtarcal és Keresztúr egyeteme, 1598). — Még meghatóbb a gergelyiek esetlen fogalmazású panasza: „Amit Isten bűnünk szerint reánk bocsátott: az szertelen való halált (= járványt), az Várhoz fáradságos sok szolgálatot és az pogánnak szüntelen való fizetést, azt mégis mind elszenvedhetnünk, jóllehet amennyi sok jámbor emberek közülünk elholtanak, azt hertelenséggel kegyelmeteknek meg nem tudjuk jeleníteni. De ami nekünk igen neheznek tetszik, kit semmiképpen el nem szenvedhetünk, főképpen könyörgésünk ez kegyeteknek, hogy minket az szépsi fegyveresek éjjel-nappal saccoztatnak, zabot, szénát és minden éleést kérnek rajtunk. A mi falunkat mintegy örökös jobbágyot adták az fegyvereseknek, ki soha törvényünk nem volt. Amit küllegetünk (!) is, semmit nekünk érte nem fizetnek és mikor hertelen szerit nem tehetjük, éktelenképpen nyomorgatnak bennünket. Némelyet közölünk megkötiöznek, láncra tesznek. Mindezzel sem elégednek, sőt még váltságón fizetésért bocsátanak el. Még csak az vásárra sem merünk tőlök menni, maga (= habár) az pogánnak is elég fizetésbe és inségbe vagyunk, az várhoz is sok szolgálattal, az döghalál is rajtunk, és az falunak majd harmad része közölünk elholt, ki miá ugyan el kezdünk fogyatkozni.“ (Gergely, 1577. dec.) Az abaújmegyei vajdaiak panasza is naív, de megkapó felsorolása a tokaji német katonák garázdálkodásainak: „Csak egy darabant is eljő, csak kettő is eljő onnat Tokajból, mingyárást rajtunk hatalmaskodik. Egy kis levelet mutat és magát császár szolgájának mondja magát (!), mingyárást lovat szekeret kér, ha migyárást nem adhatunk, kit ver bennünk, kit rútól szid, feleségünknek egyéb neve nincsek (!) tülök, hanem az lelkével szidják kurvának, ha penig mingyárást lovat szekeret nem szerezhetünk, minthogy gyakorta Lelesszé vagyunk az Nagyságtok dolgára, mingyárást az kinek otthon lovát kaphatják, hatalmasol elviszik, az mezőről behajtják és úgy viszik el. Annak felette ezelőtt oda Tokajba az vármíre (= várépítésre) immár 4 hordó meszet vittünk, most ismét két szekeret kérnek az németek vármíre (= műre), az szekér mellé 8 gyalogot, az 8 küel (= kívül) 12 gyalogembert“ (1597. aug. 30.).

Néha drámai hatású ritmus alakul ki ebből a panaszos elsorolásból, a fő- és mellékmondatok láncolatából:

„de kivályképpen amint ez mostani udvarbiránk erőttet és készerít az Udvarban esztendőtt által való fahordásra, ahová mi annak előtte nem hordtunk, komlószedésre, kit ennek előtte mi nem szedtünk, szén-

égetésre, kire csak két emberünk járt, most négyet kívánnak, hogy ezek-től Nagyságtok mentsék és könnyítsék meg, mert elegck nem lehetünk hozzá" (Pelsőc, 1592 nov. 20).

A panaszlevelekben a leggazdagabb szócsaládja a *nyomor* szónak van. A jobbágy szó elé természetesen odakivánczik a *megnyomorodott* vagy *nyomorult*: szinte hivatalos jelzővé válik a falvak és parasztvárosok nyelvén: Mi megnyomorodott szegény jobbágyok, vága-szerdahelyiek (1586), mi megnyomorultak és megkeserettek szegények, kisérsaiak, ti Nagyságtok szegin nyomorult árvái (1580), az felel megnevezött két falubeliek (Mocsonok, Király), Nagyságtoknak szegin megnyomorodott jobbágyi (1581); alázatos supplicatioja az szegény nyomorú állapotú falunak Sajókeresztúrnak (1577), császár ő felségének szegin nyomorodott Jobbágyi Gergeyek (1577), mi nyomorult szegények, kik lakozunk az Rákos tartományában, Licsében... Mi nyomorult (!) szegények Licsiek (1586); mi igen megnyomorult népek vagyunk az nagy sok törvénytelenység miatt (Inota, 1581), stb.

Ezek a levelek a maguk tárgyiasságukban klasszikusan beszélnek el az eseményeket minden cicoma és írói szándék nélkül. Ez a tárgyiasság pátosza, amire csak a legnagyobb írók képesek, ha levetik modorosságukat. Hallgassuk meg pl. egy szegény árva dorogi jobbágyfiú esetét, akit falubeli bírása kér ki különös fogságából:

«Uraságtokat csak effélettől kölljeték ez mostani könyörgő levelünk által megtalálnunk. Hogy ez elmúlt esztendőben mikoron az tatárok mindenütt ez szegény megragyasodott darab földceskén nagy sok kegyetlen rablásokat tettenek volna, az mi szegény falucskánkból is, tudni illik Dorogról ennehány szegény árva inast (= legényt) föltarolván (= kopaszra nyírván) az egi töröknek pinzen eladtanak. Az török pedig megvevén az tatároktól negyednapra vitte mingyárast az szőlőben kapálni és ott az Istennek kegyelmes gondviseléséből néminemő katonák (kik hová valók voltanak, bizonynal nem tudjuk), azonban nyomban elővetették magokat az lesből. Az törökök pedig eszekben vévén hamar szekerekre fordultanak mind az inassal egyetemben. Az katonák is pedig közelgetvén, az inas magát az szekérről lebecsátotta és vonta magát egy bokorban. Megtérvén pedig az katonák az üzésből, az inas is kijött az bokorból, és megmondta, hogy keresztény. Azok pedig kötözvén elhozták, és az kótyavetyén, mivelhogy megmondta magát Császár jobbágyának lenni, adták Lenkei Mártonnak fl. 10. Lenkei Miklós pedig adta Dobóczy Mártonnak, ki az kassai hadban lakik, fl. 25. Ő pedig az inason 28. kér. Isten tudja pedig ő szent fölsege, hogy egy pinzt nem adhatna, mert sem atyja, sem anyja nincsen szeginnek. Kérjük annakokáért Uraságtokat, hogy cselekedjék Uraságtok minden jót szeginnyel, mivelhogy Uraságtokhoz tartozó jobbágy volt mindenkoron» (Dorog, 1599 jan.).

A kor rideg lelkülete tükröződik abban a levélben, ahol a sajónémeti bíró panaszolja fel a kamarának, hogy a német katonák nem hagyják békén lefolytatni a falusi igazságszolgáltatást, mert egy polgárt, aki egy törvénytelen újszülött megölésének gyanúja miatt fogva volt, a katonák kiszabadították és elvitték: „Ezen városbany, hogy egy leánnak egy polgár házánál gyermeke lött, az gyermekit az leány megölte, és ládábany találták meg az mi városunk törvine szerint el is vermeltettük az leánt, stb.” (1589 dec.)

Ez az egyszerű mellékmondat azt jelenti, hogy a leányanyát elevenen elásták a parasztok... Vagy mikor egy tarcali paraszt elmondja, hogy egy rétre ment öccsével kötöző füvet keresni, az uraság szolgálai megölték: „*Ez elmúlt héten mentünk vala kötözőfü keresni az pögyi földön valami ülésnek való füvet vágánk. Az Pejkes Péter uram szolgálai hárman rejánk támadának, az öcsémet, kivel egy vótam (= egy testvér) agyon vágák, ki miatt meghala, az én atyámfia. Fogatom vala penig Pejkes urammal mint gyilkosokat, de nem fogá meg. Én az atyám fia nélkül vagyok*“ (1577 jún. 21).

Egyszerűbben a lényegét nem lehet kifejezni, minden érzelmi mellékszövege nélkül.

Kép — hasonlat, metafora — ritkán jelenik meg ezekben a hivatalos levelekben, de ha előfordul, plasztikus, megkapó erejű. A török hódoltság szélén levő falvak leveleiben nemzetközi közhely az, hogy „*az pogány torkában vagyunk*“, ilyesmivel német és latin nyelvű iratokban is találkozhatunk. Ugyancsak nem eredeti sablon, amikor a jobbágyok azt írják, hogy ő felsége, vagy a kamara „*szárnya*“ alatt óhajtanak maradni. De már magyar kép az, mikor a falu magát a farkas zsákmányául odavetett juhhoz hasonlítja, vagy az elvándorlás után maradt ürességet eloszló porfelhőhöz: „*Irjon Uraságtok az szegén juhokon kegyetlenkedő farkasnak, az Haszon agának hogy legyen engedelmesb (= engedékenyebb) hozzánk, kik immár teljességgel elsajtolódtok, bizony noha nagy káronkkal és sok ideig nagy fáradsággal ípitett örökségecskénk nélkül kell lennünk, de miképen az kegyetlen forgószeél mid az por eloszlatik, semmiképpen mi es meg nem maradhatonk az mi örökségönkben, hanem el kell búdosnonk, ennek rajtonk való kegyetlensége miatt*“ (Sajókeresztúr, 1577 jún.).

Nagyon gyakori a védekezésre vonatkozó tehetetlenség emlegetése: „*nem tudonk mit cselekedni*“, „*nincs mit tennünk*“. Ez vezeti be, amikor az újabb terhekről panaszkodnak és beismerik, hogy a kényszer hatása alatt kénytelenek engedni, de akkor is, amikor bejelentik, hogy kénytelenek a végső eszközhöz nyúlni: az elköltözéshez. „*Nem tudonk mit cselekedni és hová fogni fejünket, ha Uraságod ótalmonk nem lesz*“ (Görömböly, 1578); „*Nem lén mit tennünk, hanem ü felségét kellették a mi nyomoruságinkért megkeresnünk*“ (Kesző vár tartománya, 1579 ápr. 4). Egy rakoncátlan fiatal nemesúr miatt „*lakhatatlanok*“ lettek: „*Fogja el nagyságtok rulunk üköt, mert lakhatatlanok vagyunk miattok*“ (Tolcsva, 1569 ápr.). „*Maradhatatlanok vagyunk a tisztartó miatt*“ (Kesző, uo.).

A kamarai jobbágyok levelezésében azonban mégis akadtam egy levélre, mely elég jó képet nyújt a nép elkeseredéséről és forradalmi hangulatáról, de stílus természetesen védekező, hiszen Básta korában vagyunk, akit már kortársai, mint Nyiri Báthory István, vészopónak neveztek. Óvatosan bár, de a tokaji parasztpolgárok megmondják, hogy a felszabadított nemteleneknek, osztályuk árulóinak erőszakosságaira önvédelemmel, szervezkedéssel és ha kell, fegyverrel felelnek. Érdemes ebben a feudális korban egy ilyen levél stílusával is megismerkednünk:

Örökké való szolgálatunkat ajánljuk Nagyságodnak és uraságtoknak, kívánunk Istentől ő felségétől Nagyságodnak és uraságtoknak minden lelki és testi áldást búséggel megadatni.

Ez a kötelező bevezetés.

Ez elmúlt napokban is Nag[yság]odot és uraságtokat találtuk vala meg az mi közöttünk való szabadosok felől, kik mind ritűnkre és mind erdőnkre hatalommal mennek. Ez mi méltó panaszunkat Ngod és uraságtok meghallván, az egyenességet hadta és parancsolta vala. Mi az Ngod és uraságtok parancsolatja szerint igyekeztünk cselekedni: sem szolgálni nem akarnak, sem adót nem akarnak adni, hanem inkább felszendülnék és az Ngod és uraságtok látását és parancsolatát nem épen beszéllették meg, hanem csak fél szerint. Süt látván, hogy az Ngod és uraságtok parancsolatja szerint járunk el dolgunkban, az főbirót ölés-sel és fenyegetik verességgel, és ez mellett felmentek Generális urunkhoz ő Ngához (Bástához!) és ily panaszt tettenek ő Ngának, hogy az váras ő reájok harangot félre verni és ekképen pártütést, vérontást és fegyvervonást akart ellenek tenni. De mi azt mondjuk, mi sem harangot nem akartuk félre verni, sem pártütést és vérontást nem akartunk tenni, hanem minthogy biráinkat ölés-sel és verességgel fenyegették, volt ily szó közöttünk, ha ez dologban egyéb nem lehet, adjuk tudtára az ő felsége Kamarájának és mi is feltámadjunk főbiránk mellett és egymás mellett, de nyilvánvaló végezés nem volt. Ez ő panaszokra való nízve, az Generális ő Nga ilyen parancsolatot adott, hogy főbiránk az szabadosoknak se ne parancsoljon, se az ő felsége dolgára ne küldjük, mert ha parancsol nekik, tehát nyavalyája leszen főbiránknak, süt azt izente, hogy az fogait kitöreti főbiránknak. Mindazonáltal azt izente ő Nga secretariustól, hogy az mi szabados jobbágyházban lakik, tehát az váras közzé, mind az császár adaját, mind az váras adaját megadja és az ki igaz nemes ember; az ki pedig rigtül fogván való katona, az ő felsége dolgára ne menjen, hanem szabadságban legyen. De ők nem-hogy egyességben adnának, hanem az adó felől oly szóval és beszéddel illetnek, az ki nem illendő Ngod és uraságtok eleiben számlálnunk. Süt az ő Nga parancsolatjához képest, annyéra nagy bátorságot vettenek az szabadosok, hogy semmi becsben nincsen sem biránk sem pedig esküdteink. Im egy szegény atyánkfia perel egyyik szabadossal, ház és örökség dolgából, az minek eligazejtása várasunk törvényszékire néz, és mikor az törvényszékre idézné, reá támadott, és megverte, meg-rongálta, fejét betörte és véresítette, sebesítette, keszét megsebejtette, az mi vérontás mind főurainknak, mind pedig udvarbiránknak meg-mutatott.

Könyörgünk annakokáért Ngnak és uraságtoknak, hogy Ngod és Uraságtok az egy élő Istenért legyen segítséggel és oltalommal, mert ha Ngod és uraságtok oltalommal nem leszen, tehát feltámad az mi rajtunk való uralkodás, bosszúállás. Azelőtt biráinkat Kűszegi Gergely véresítette és verette, most pedig az szegény embert Szentgyörgyi Tamás verte és sebesítette önnön két kezivel. Ezután ha Ngod és uraságtok gondunkat nem viseli, annyira nagy bizodalmat vettenek az ő Nga parancsolatjában, hogy emberhalál is következhetik belőle...“ (1599 aug. 16).

Hogy mint támadt fel a nép a hatóságok ellen, azt ne a jobbágy-levelekben keressük, hanem a hatósági emberek jelentéseiben. Külö-

nösen népszerűtlenek voltak a harmincadosok, akik hol a határon, hol a piacokon szedték el, kobozták el az állatot vagy a csempészettnek, „kondrabant”-nak minősített holmit. Valóságos kis népfelkelést okozott pl. az erdélyi vámhatáron Rakomazi János harmincados, aki az erdélyi fejedelem birodalmából átjött piskoltiak juhnyáját kísérelte meg behajtani a császár zászlaja alá. Ez is drámai stílus, de az elagya-bugyálás után fejét fájlaló adószedő rémképeiből tevődik össze:

Kegyelmeteket ilyen dologbul kellett meg találnom. Ez elmúlt napokban, ugymint vigesima tertia augusti (aug. 23) menék ki ötödmagammal szolgálaimmal az ér mellé vigyázni az utakra az mi szokásunk szerint. Találék piskolti juhok (ki az Vajda birodalma) császár földén az reszegei tarlón kétszázat, kit az piskoltiak hajtottak volt még az tavasszal császár birodalmából. Az harminczadját tülem eltitkolták. Öt indíttatám el ez juhokat estve mint császár condrabantját, az máspartiak, az piskoltiak faluul utánnam támadának fegyveres kézzel; fel egész mélföldik (=mér földig) mind harcoltak velünk. Végre sokan telének és Petri nevű faluban ejtének be, ki az mi kegyelmes fejedelemünknek birodalma. Ott én is bizván hogy az császáré mellett támadnak, az harangot félreütettém, az harangszóra az falubeliek feltámadának. Kérdék mi dolog? Ott megértvén, hogy császár harmincadja dolga, mingyárt elállá az falu mellőlünk és az más partiakat nekünk biztatták, hogy ők mellettünk nem támadnának. Látván ezt az más partiak jobban nekünk rohanának az faluban és megszorítának, én magamat halálos sebbe ejtének, szolgálaimat kit ide kit tova verének és így az császár földén elvövék az császár juhát, visszahajták ...“

Az utóiratban pedig közli még a póruljárt vámos: „Kegyelmetek megbocsásson írásomnak, mert csak felkelhetek, most is halálnak vagyok fia, oly beteg vagyok. Az fejemből annyi csontot szedtek, hogy az agyam velejét fészkebül kilátják. Az nagy faragó fejszével úgy vágta agyon (=fejbe), hogy ugyan megállott az fejemben. Az úristen tartsa meg ti k[egyelme]teket jó egészségben“ (Károly, 1580. aug. 23).

Így fogtak össze a parasztok a zsákmányoló hatóságokkal szemben határon innen és túl, ha azt megtehették.

Hasonló drámaisággal írja le egy másik harmincados íródeákja, Somodi Zsigmond tokaji „contrascriba“, hogy járt egy elkobzott olajos hordó miatt a bodrogkeresztúri vásárban. Fürkészsze, szaglászva megállt egy paraszt árusnál és azt állítván, hogy az áru nem volt megvámolva, behajtatja a bíró udvarára. De bíró, nép, mindenki összefog ellene:

„Azután nagy ok nélkül reám támadtak, ugyanaz főbíró udvarán, az tavalyi bíró Komár István, ki most is úgy jut eszembe, hogy egyik esküdt ember az várason. Szolgámnak fegyverét elragadta és azzal akarta agyon verni; ruháját megszagatták, az keze véres is vót, és hogy azt akartam ótalmazni mint szolgámot, én magamat is egy nehányan fogtanak, és ugy tartottanak kézbe ez fő bíró ő maga az egyik, az többit nem tudom mindeniket ki esküdt ember és ki köz váراسi ember vót közzülök. És hogy kézben tartottak, az szablyámot ódalamról akarta kivonni az a Komár István és azzal akart megkoncolni és az mentémet az nyakamból kiszaggatták; az szablyámot nehezen megótalmaztam és nem hattam kivonni ódalamról, hanem az mi fegyvert az szógámtól elragadott vót, azzal fenyegetett és akart agyon verni,

mi dolgokról protestáltam egy néhány rendbeli embereknek, tudni illik kassai, debreceni, beszerényi és ott való keresztúri embereknek is, hogy én ok nélkül és méltatlan szenvedem azt az gyalázatot az új felsége szolgálattja mellett. Sőt még azt mondja vót az egyik közülök, hogy: Micsodák vattok ti egyem, ha mind koncra hánnak benneteket is, megadhatja az város gyijotokat (= díjatokat), egyem, mit pockáztok itt? egyem, egyébkor sem pockázott itt, egyem, harmincados! Én protestálván, ott hattam az olajt az bíró házána és ugy jüttem el onnan“ (1587. márc. 7).

Erdemes volna összeállítani ezekből a levelekből ezeket az elkeseredett kifakadásokat egy külön gyűjteménybe: nemcsak az egykorú élő beszéd értékes emlékei ezek, hanem a megsanyargatott nép eleven szavai maradtak bennük ránk, még pedig a legrégebb időkből.

FIATAL NEVEK ÉS ÖSEIK

Írta: Benkő Loránd

A személynév végigkíséri az ember életét. Családnevét mindenki apjától örökli, keresztnévét (utónevét) születésekor vagy megkeresztelésékor kapja. Ez a két név azután — hacsak időközben nem változtatják meg valamilyen oknál fogva — állandó társa, velejárója lesz az embernek egészen a haláláig.

Természetes dolog tehát, hogy nevérol mindenki tudni szeretne egyet s mást; azt nagyon a sajátjának érzi és érdeklődik iránta. Elsősorban az érdekel mindenkit, hogy vajjon hogyan is keletkezett, honnan származott, milyen szóból lett az ő családneve. Némelyeknél ez a kérdés igen egyszerű (*Szabó, Nagy, Veres*, stb.), másoknál csak a nyelvész tud rá feleletet adni (*Dege, Cakó, Kónya*, stb.). Arra már kevesebben gondolnak, hogy keresztnévük (utónevük) mi is voltaképpen, mi az eredete. Nem gondolnak azért, mert a keresztnevéhez általában nem fűződnek családi hagyományok és „jelentésük“ sincsen. A keresztneveket úgy kapja az ember a szüleitől, s mikor felnő, rendszerint belenyugszik a névbe, akár tetszik neki, akár nem. A hangsúly itt a tetszésen van, a névesztétikán, mert a keresztneveket esztétikai alapon szokták kezelni. Vagyis mivel nincs jelentésük, általában azt nézik, hogy milyen az alakjuk, a hangzásuk, a tőlük felidézett hangulat. Ilyen alapon beszélnek „szép“ és „csúnya“ névről.

Való igaz, hogy a neveknek van hangulatuk. Ezt a hangulatot minden egyén különböző szubjektív benyomások alapján alakítja ki magának, a nevek hangulatát tehát szinte mindenki másmilyennek érzi. Számomra például a *Júlia* komolv, a *Sebestyén* ünnepélyes, a *Tóbiás* humoros, a *Melinda* költői, a *Szabolcs* magyarkodó hangulatú. Persze sokan másképpen ítélik meg ezeket a neveket, szubjektív benyomásaik alapján.

Kevesen tudják, hogy a keresztnevék jó részének régen jelentése is volt, és szinte minden keresztnévünk érdekes és változatos multra tekinthet vissza. Bármelyik keresztnévünket vesszük is elő, mindegyik történetéről lehet valami érdekességet mondani. Én most itt néhány olyan nevet veszek sorra, amely két ízben divatozott a magyarság körében: az Árpád-korban személynévül, és az utolsó 100—150 esztendőben

keresztnevül, a két időszak közt levő hatalmas hézagban pedig nem voltak ismeretesek. Érdekes története van mindegyiknek:

Géza. Ma igen elterjedt és közkedvelt keresztnév. A névtörténetben tájékozatlanok általában csak annyit tudnak róla, hogy „magyaros“ név, István király apja, Géza fejedelem viselte először.

Az valóban igaz, hogy e keresztnévünk magyar eredetű. Tudnunk kell azonban, hogy a múlt század elejéig csupán egyházi keresztnevet divatoztak nálunk, tehát olyan nevek, amelyeket az egyház elfogadott és terjesztett. E keresztnevet legnagyobb része a biblia s a szentek neveiből került ki, és az egyházi latinból jött át nyelvünkbe (*Péter, Balázs, Katalin, Klára, István, András*, stb.). A múlt század elején aztán, a reformkorban: a nemzeti megújulás és az irodalmi romantizmus korában divatba jöttek a „magyaros“ nevek. 1830 táján már divatosak voltak, Széchenyi a *Hitel*-ben így ír róluk: „Hány szép régi magyar név jeleli már hazánk serdülő fiait, s' *Kálmán, Béla, Gejza, Gyula, László, Dénes*... gerjesztik szíveinket édes örömeire“. Persze Széchenyi téved, mikor a *Kálmán, László, Dénes*, stb. neveket régi magyar neveknek veszi, de szavai jól tükrözik azt a korszellemet, amely a „magyaros“, „szép“, „régí“ nevek elterjedését előidézte. Ekkor terjedt el a *Géza* név is, melyet a múlt században még gyakran *Gejza*-nak és *Gejsa*-nak írtak.

Száz évvel ezelőtt még úgy gondolták, hogy a *Géza, Gejza, Gejsa* név felújításával régi magyar nevet keltettek életre. Ma már azonban tudjuk, hogy ilyen nevünk nem volt régen, és István király apját nem *Gézának* hívták. A *Géza* név hibás olvasás eredménye. A régi oklevelekben a fejedelem és még sok vele azonos nevű egyén személynéve a következő írott alakváltozatokban szerepel: *Geysa, Geysca, Geica, Gevca, Geuczha, Gecha, Geythsa*, stb. E neveket akkor természetesen régi helyesírással írták le, egykori ejtésük *Gyejcsa* és *Gyécsa* volt.

Ma már meg van fejtve a *Gyécsa* név eredete is. Alapszava a *Gyeü, Győ* török, méltóságot jelölő szó. Ez a személynév van meg ma *Algyő* község nevében is. Ehhez a *Győ* névhez a magyar *-csa* kicsinyítő képző kapcsolódott. Később, a 12–13. sz. folyamán a név *Gyécsse*, majd *Décse* alakúvá vált, mint ahogy a *gyisznó*-ból *disznó*, a *gyió*-ból *díó* lett. A *Décse* nevet őrzik a *Décse* helységnevek is.

Ma tehát e név *Décse* alakú lenne, ha a folytonosság meglett volna máig. A 14. századtól kezdve azonban kihalt e név, s csak a már említett körülmények folytán éledt újra, helytelen alakban. A mai *Géza* alak azonban ma már úgy megszilárdult, hogy a *Gyécsé*-t senki sem fogadná el. Gondoljuk csak el, hogy ha ma valakit *Kiss Gyécsé*-nek, vagy *Kovács Gyécsé*-nek hívnának, milyen komikus hatást váltana ki.

Emese. Ez a női név nem olyan elterjedt, mint például a férfinevek közt a *Géza*, egy időben: a két világháború között azonban határozottan divatozott.

Az *Emese* is ugyanannak a múlt századi áramlatnak köszöni a létét, mint az előző név. Árpád nagyanyjának, Álmos anyjának a neve volt *Emesü* (Anonymusnál: *Emesu*), ezt a nevet újították fel. A krónikabeli *Emesün* kívül e nevet más nőszemély nem viselte.

Az *Emese* név már valamivel szerencsésebb felújítás, mint a *Géza*, itt ugyanis csak a végső magánhangzó tér el a régi névtől.

Nézzük meg, mi az *Emesü* név eredete. Mivel Álmos vezér anyjáról van szó, azt várnánk, hogy ez a név is — a *Gézához* hasonlóan — jelentésében kifejezné viselőjének az uralkodó osztályhoz való tartozását. A valóság azonban az, hogy az *Emesü* név egészen más jellegű. Az *eme* 'nöstény, nöstényállat' szó -s (régí -sü) kicsinyítő képzős származéka, jelentése tehát 'kis nöstény, nöstényecske' volt. Ezt a régi magyar *eme* szót örítették meg mindmáig a következő tájszók: *eme*, *emse*, *emcse*, *encse*, *emics*. E tájszók jelentése 'nöstény, nösténydisznó, anyadisznó, koca'. Az *Emesü* névhez hasonló állatnévből származó női és férfi nevek az Árpád-korban rendkívül gyakoriak voltak: *Özd*, *Galambod*, *Nyeste*, *Disznód*, *Szamár*, stb. E nevek az *Emesü*vel együtt az alsóbb néprétegek jellegzetes névadását tükrözik.

Ma persze az *Emesé*-ben már senki sem érzi a 'nöstényállat, nösténydisznó, koca' jelentést. De a név felújítóiban bizonyára lelohadt volna a romantikus hév akkor, ha tudták volna, hogy milyen „alantas“ jelentésű nevet terjesztenek. Céljaiknak ilyen név aligha felelt volna meg. Nekik ugyanis az volt a céljuk, hogy minél „előkelőbb“, „magasztosabb“ legyen a név, ezért választották ki az uralkodó osztály személyneveit, s ezért nem vettek egyetlen nevet sem az alsóbb néprétegek igen nagy névanyagából. Ez egyszer azonban megjárták!

Iván. Nem is gondolná az ember, hogy milyen érdekes előzményei vannak ennek a névnek is

Nincs egy évszázada sem, hogy az *Iván* név nálunk erősebben terjedni kezdett. Nem vitás, hogy szláv, valószínűleg orosz átvétellel van dolgunk, az oroszban ugyanis rendkívül divatos az *Iván* név. Elterjedt azonban a mai szlovénben, szerb-horvátban és bolgárban is.

A mult század előtt több évszázadon át nyoma sincs nálunk az *Iván* keresztnévnek, csak mint családnévvel találkozunk vele. De csupán a 14. századig mehetünk így vissza, mert az Árpád- és Anjou-korban egész tömegével jön elénk az *Iván* személynév, amely a későbbi családnevek előzménye. Általában *Iván*, *Ivánus*, *Ivános*, *Ivánka* és *Iváncs* alakban fordul ekkor elő. Az érdekes a dologban az, hogy ez a régi *Iván* név már nem szláv eredetű, hanem magyar fejlemény az egyházi latin *Johannes* névből, és azonos a magyar *János* névvel.

A latin *Johannes*-nek magyar szájon igen sok változata keletkezett. Az Árpád-korban ilyen alakok voltak: *Johános*, *Jováncs*, *Jovánus*, *Jánus*, *Johán*, *Jován*, *Jovánk*, *Jovánka*, stb. A *Jován*, *Jováncs*, *Jovánka*, stb. névből azután szabályos magyar hangfejlődéssel *Iván*, *Iváncs*, *Ivánka*, stb. alak keletkezett, mint ahogy a régi *jonkább* szóból *inkább*, a *Jozsep* névből *Izsep*, a *jochtot* szóból *iktat* lett. — Az *Iván* különböző régi változatai tehát kimutathatóan a *Johannes*-ből keletkeztek, magyar szájon. A szláv közvetítés lehetősége azért sem valószínű, mert a magyarsággal közvetlenül érintkező szláv népeknél a latin *Johannes* megfelelői a középkor végéig még nem az *Iván*, hanem a *Joan*, *Jovan* formát mutatják.

Összefoglalva az elmondottakat, a régi magyar *Iván* név magyar szájon keletkezett és azonos a *János* névvel. Újabbán átvett *Iván* nevünk már nem e régi magyar személynév felújítása, hanem szláv átvétel. Ez az új *Iván* nevünk is azonos azonban a *János*-sal, hiszen a szláv *Ivan* is a *Johannes*-ből keletkezett. Végző fokon tehát a latin *Johannes* révén régi és új *Iván* nevünk mégis összefügg.

Ma már ki gondolná, hogy a *János* és az *Iván* név egy töröl sarjadt, és az *Iván*-nak ilyen érdekes előzményei vannak? A névtörténeti kutatás azonban sok ilyen érdekes, szövevényes összefüggést derít föl, olyanokat, amit a kívülállónak szinte elhinni is nehéz.

Árpád. Ma már erős divatnak örvend e név, de 150 évvel ezelőtt még nem ismertek ilyen keresztnévet Magyarországon. Úgy kapott a divat szárnyára, mint a *Géza*.

Az *Árpád* névvel kapcsolatosan abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy pontosan tudjuk a felújítása időpontját és körülményeit. Horvát István, a romantikus magyarkodásáról híres múlt század eleji történétíró, aki a „magyaros“ nevek terjesztésének egyik lelkes élharcosa volt, 1820-ban született fiának a honfoglaló fejedelem nevét adta a keresztségben. Ez a Horvát Árpád egyébként arról is nevezetes, hogy Petőfi özvegyét, Szendrey Júliát vette el feleségül.

Érdekes, hogy abban az időben, a reformkor hazafias lelkesedése közepette sem érezte át mindenki e „magyaros“ nevek szépségét, „magasztos“ voltát. Horvát Árpád írja emlékirataiban, hogy mikor keresztapja a keresztség alá tartotta, így szólt: „Ugyan mi jutott eszébe az én sekretariusomnak, hogy a fiát ilyen bolond névre keresztelteti?“

A felújított *Árpád* név hangalakja különben szerencsés alkotás, hiszen teljesen megegyezik a régi *Árpád* névvel. Ezt a régi nevet a honfoglaló fejedelmen kívül az oklevelek alapján való tudomásunk szerint csak egy ember viselte még a 13. században. Valószínű azonban, hogy az Árpád-korban több ilyen nevű ember is élhetett. — A név eredete világos: a török eredetű magyar *árpa* szó -*d* kicsinyítő képzős származéka, jelentése tehát 'kis árpa, árpácska'. A növényeket, főként a szemes növényeket, magot jelentő személynevek gyakoriak voltak a régiségben; a sarjadzást, a fiatal, induló életet, a leszármazást fejezték ki velük őseink: *Mag*, *Magd*, *Bors*, *Köles*, *Som*, *Búza*, *Kökényd*, stb. Ezek csoportjába tartozott az *Árpád* is. Ma már természetesen senki sem érzi benne a régi jelentést.

Jolán. Különösen Pesten divatos név. Elterjedése szintén a múlt században következett be, és Dugonics Andrásnak minden bizonnyal igen nagy része volt népszerűsítésében.

1803-ban jelent meg Dugonicsnak „Jólánka, Etelkának leánya“ című regénye. A regényt unokahugának, Béniczki Jólánkának ajánlotta, s az ajánlásban ezeket írta: „Valamint a regénybeli Jólánka mindenkor állandó volt a jóban, úgy Te-is magadat illendő-képpen visellyed.“ Ezzel Dugonics világosan kifejezte, hogy a *Jólánka* nevet a *jó* és a *lányka*, régi *lánka* szókhoz kapcsolja, és a 'jó leányka' jelentést érzi benne. Valószínű, hogy a feltehetően első *Jólánkának*, Béniczki Jólánka keresztnévének a megalkotásában is szerepe volt Dugonicsnak.

A 150 éves *Jólánka* névnek is vannak azonban egészen korai előzményei. Dugonics nem maga találta ki a nevet, hanem a régi oklevelekből, írásokból vetődött föl, a *Géza*, *Emese*, *Árpád*, stb. névhez hasonlóan. Persze Dugonics, mint látni fogjuk, kissé átalakította a nevet.

A *Jólánka* névvel kapcsolatban abban az érdekes helyzetben vagyunk, hogy két előzményre is gyanakodhatunk. Az Árpád-korban gyakran felbukkan a *Joulián* (=jóleány) női név, hasonlóan a *Joulegin* (=jólegény) férfinévhez, Ez a *Jóledány* név magyar eredetű.

— Van azonban ebben az időben egy másik hasonló alakú név is. II. Endre felesége és egyik leánya, valamint IV. Béla leánya a *Jolantha* nevet viseli, s ezen kívül még számos nőt hívnak ebben a korban *Jolent*-nek, *Jolint*-nak és *Jolont*-nak. E név a francia *Yolent* átvétele volt.

Kérdéses, hogy Dugonicsnak a két egészen különböző régi név közül melyik volt a forrása. Akármelyik volt azonban, azt némiképen átalakította, mert a *-ka* kicsinyítő képzőt tette hozzá. — Dugonics *Jólánka* nevét — amely rövidesen nagy kedveltségre tett szert — a használat újra tovább alakította. Lekopott róla a kicsinyítő képző és megrövidült az *ó* hang: *Jolán* alak lett belőle.

Akos. Nem tartozik a népszerű nevek sorába, de azért nem is ritka. Története nagyjából megegyezik a *Gézáéval*. Az *Akost* is, a *Gézához* hasonlóan, Bod Péter bányászta ki először a régi iratokból, oklevelekből, krónikákból, s a tőle átdolgozott Pápai Páriz-féle szótár függeléként tette őket közzé 1767-ben. E névgyűjtemény egy ideig nem hatott, de a nemzeti öntudat ébredésének „honfiúi” lelkesedése hamar fölhasználta.

Az *Akos* név őse, mintája a régi *Akus* (írva: *Acus*, *Akus*), személy-név volt, melyet az Árpád-korban sok személy viselt. Ha az *Akus* név a 13. században nem halt volna ki, akkor később *Akos* hangalakot öltött volna. Így hát alak szempontjából az *Akos* név a jó felújítások közé sorolható. — Az Árpád-kori *Akus* személynév török eredetű. A 'fehér' jelentésű török *ak* és a 'ragadozómadár, sólyom' jelentésű török *kus* szó összetevődéséből keletkezett; az *Akus* jelentése tehát 'fehér sólyom' volt. A madárnevekből, főleg a ragadozó madarak nevéből lett személynevek az Árpád-kor egyik legdivatosabb névtípusát alkották. Egy részük török eredetű: *Bese* 'kánya', *Karcsa* 'sólyom', *Turul* 'ölyv', *Tiván* 'sólyom', stb. Hasonlók: *Ölyves*, *Kánya*, *Hollód*, *Sólyom*, *Madár*, *Keselyűd*, stb.

Noha a 13. század folyamán az *Akus* név kiveszett a használatból, a 17. században az erdélyi Barcsay-család két férfitagja is viselte az *Akos* keresztnévet. Az egyik Barcsay Ákos Erdély fejedelme is volt. Rejtélyes, hogyan jutott hozzá a Barcsay-család e keresztnévhez. Nem valószínű, hogy az árpádkori *Akus* személynév erdélyi folytonossága révén, hiszen ezt nem lehet kimutatni. Barcsay Ákos keresztnéve azért is érdekes és feltűnő, mert a 17. században Magyarországon még csakis egyházi eredetű keresztnévek voltak, az *Akos* pedig nem vehető ilyennek.

Zoltán. Ez a név is alig idősebb száz évnél, szintén a reformkori nemzedék újította fel. Felújításában része van Petőfi Sándornak is, aki fiát a *Zoltán* névre keresztelte. Feltehető azonban, hogy nem Petőfi Zoltán volt az első a mult században, aki e keresztnévet viselte. A század közepétől kezdve a *Zoltán* keresztnév rohamosan terjedt; Jókai Kárpáthy Zoltán című regénye is nagyban hozzájárult népszerűsítéséhez. Ma a *Zoltán* közkedvelt férfineveink egyike.

Ennek a fiatal keresztnévünknek is van előzménye. Az írásos emlékekből kimutathatóan Árpád fejedelem fia viselte először a *Szoltán* nevet (írva: *Zoltán*, *Zolthan*), de még a 13. században is több *Szoltán* nevű személlyel találkozunk. Ez időponttól kezdve a névnek nyoma vész. A régi *Szoltán* név török közvetítéssel került hozzánk, végső for-

rása az arab *sultan* (olvasd: szultán) szó, amelynek 'uralkodó' a jelentése. A szó azonos a török *szultán* 'császár, török császár' szóval. — Régi helyesírásunk az *sz* hangot *z* betűvel jegyezte le; a *Szoltán* olvasatú *Zoltán* alakokat tehát mult századi bűváraink rosszul, *sz*vel olvasták, így jött létre a *Zoltán* keresztnév. Persze ma már ezt a nevet sem lehetne *Szoltán*-ra vagy *Szultán*-ra változtatni.

Íróink nyelve

PETŐFI- ÉS ADY-SZÓTÁR

Írta: Földessy Gyula

A költészet kifejező eszköze: a szó.

Ez a látszólag felesleges meghatározás több további megállapítást, következtetést foglal magában.

Mindenekelőtt: Milyen társadalmi osztályban nevelődött fel a költő? Hol szerezte nyelvkincsét? Mit merített az élő-korabeli beszédből s a hagyományból? Volt-e része s milyen része anyanyelve fejlesztésében?

A költői érték, költői nagyság mérője: a költő szótára. A legnagyobb költőknek saját külön szótáruk van. Olyan szótár, mely egyedül az övék, melynek ők időálló megfoszthatatlan birtokosai.

A szó a legjellegzetesebb, legmegfoghatóbb kelléke a költészetnek. Homérosz, Horatius, Shakespeare, stb., stb., Petőfi, Arany bizonyos szavak, egy-bizonyos saját-szótár művészei. Rájuk gondolva, egymáshoz viszonyított szavak, szólások, mondások s ezek-keltette benyomások, élmények, hangulatok idéződhetnek fel emlékezetünkben.

Nem mernék nagyjából sem hozzávetni, hogy például hány olyan szava vagy szólása lehetett Petőfinek, amik az ő legközvetlenebb nagy költő-elődjének, Vörösmartynak, szótárában nincsenek meg. De úgy sejtem, hogy meglepően sok. Viszont bizonyval igen-igen sok olyan szót és szólást találhatnánk Vörösmartyban, amiket Petőfi — Vörösmarty költészetének kitűnő ismerője — legalább is 1844-től teljesen mellőzendőnek érzett. Ez a Vörösmartyval való viszonylatban meglevő többje és kevesebbje a Petőfi-szótárnak — egy cseppet sem kétkedem benne — nyelvészeti, esztétikai és szociális fejlődéstörténeti szempontból rendkívüli érdekű és jelentőségű tanulságokkal és okulásokkal járna.

Egyet mindenesetre mernék kijelenteni. Azt, hogy Petőfi nyelve összehasonlíthatatlanul termékenyítőbben, döntőbben és számbelileg sokkal bőségebben járult hozzá az élőbeszéd fejlődéséhez, mint Vörösmartyé. S ez a tőlem kétségtelennek tartott tény esztétikai és szociális vonatkozásban is magasan föléje emeli Petőfit Vörösmarty-nak. Ezt azért vélem hangoztatandónak, mert az első világháború utáni nagynevű irodalomtörténészeknél is találkozunk még olyan meg-

jegyzésekkel, amelyek szerint Vörösmarty nagyobb költői talentum lett volna Petőfinél. (Pl. Horváth János *Petőfijének* összefoglaló befejezésében ezt írja Petőfiről: „Van irodalmunkban súlyosabb egyéniség *nem egy*, az övénél.“) Ez nem kicsinyes okvetetlenkedés, de olyan tárgyi megállapítás, mely nyelvi alapon világít rá a sohase-megokolt, világnézeti-háttérű vélekedések tévedéseire. Itt nagyon szükségesnek tartom azt is szövétni, hogy Arany a Petőfinél kétségtelenül nagyobb bőségű szótára távolról sem hatott annyira az élő beszéd alakulására. Ez ismét Arany némi inferioritására vall Petőfi-vel szemben, nyelvészeti, esztétikai és szociális vonatkozású viszonylatokban egyaránt. Ez annál inkább figyelemreméltó, mert Arany nyelvészeti és poétikai ismeretekben sokkal képzetebb volt a rövid életű Petőfinél s ami a költőművészi *mesterség* gyakorlását illeti, ebben is ugyancsak fölötte állott Petőfinek. De ami a mesterség-tudásban nagyobb mértékű volt Aranyánál, mint Petőfinél, így is mondhatnám: *l'art pour l'art*-osabb, — az nemcsak szociális vonatkozásban, hanem — különös paradoxonként — művészetben is alacsonyabbrendű megnyilatkozás volt, mert a nagy-művészet igazi kritériuma a gyökeresen-mély fejlődés-rendi szociális alapzat.

Petőfi már húszéves korától írt verseiben élesen elválasztó határvonalat húz a maga és a nála egy emberöltővel idősebb Vörösmarty és az egész akkori magyar költészet között. Ennek az éles határvonalnak legszembeötlőbb jele az ő költői diktatója. Lényeges formai eltérése ennek a beszédnek a Vörösmarty- (s a Garay János-) féle retorikus pátozú stílustól: a kifejezés népies természetessége, egyszerűsége és erélye. Az első összeütközés a két stílus között, még szelídebb módon, akkor tört ki, mikor Petőfi első versgyűjteményének bíráló bizottsága (Vörösmarty, Vachott Sándor és Szigligeti) ki akarta hagyni Petőfi tizenöt versét. „Nézd csak — írja Petőfi az öt pár héttel azeiött Debrecenből Pestre-nyalogoltában Egerben szeretettel fogadó Tárkányi Bélának — a *Szomjas ember tündését* is ki akarták küszöbölni, de ezt már nem engedtem.“ Bizonyos, hogy Petőfi a vita kedvező eldöntését Vörösmartynak köszönhetette, aki a magát kétségtelenül meggyőző hévvel védő ifjú tehetség igazát be tudta látni. (Vörösmarty Petőfi után megállapíthatólag egyszerűbb-retorikátlanabb stílusú lett.) De igen rövid idő múltán, még 1844-ben, egyre sűrűbben éri Petőfit a vád az ő „durvasága, ízléstelensége, póriassága, betyárossága“, stb. miatt *A helység kalapácsa* (1844 augusztus végén írta) már nyílt, támadó és kihívó szakítás a 20-as, 30-as, 40-es évek költői stílusával. S az 1844 november végén egy hét alatt megírt *János vitéz* nagy dala volt a Petőfi-iránynak. Vörösmarty nem habozott kijelenteni, hogy ez a terjedelmes meseköltemény „bármely nagy irodalomnak díszére válnék“. Mégis, a Petőfi-stílus-probléma tisztázása még Petőfi halála után is jóideig húzódott.

Mert ez a probléma igazában nem a pusztá költői nyelvre szorított. Hanem sokkal inkább volt az előretörő magyar demokrácia vitás kérdése. Nyelvi, stílári szemponthól, a Petőfitől felbátorított, felszabadított Arany révén is, már a 60-as években teljessé vált a Petőfi igazoltsága, de ami a Petőfi-stílusban a lényegét jelentette: a Petőfi *forradalmi demokráciája*: az már az 50-es évek közepén, Gyulai Pál első Petőfi-tanulmányai óta kezdett elsikkasztódni. Csóstúl kapta

a magasztalásokat pusztai-alföldi leíró verseiért, családi és hazafias költeményeiért, népdalaiért, néprománciáiért, de hogy ezekben ott-rejlett, vagy igen sokszor a legkifejezettebben benne is volt az ő szabadság-eszméje, plebejussága, — azt nem voltak hajlandók belátni. És Gyulai Pál, Erdélyi János — a náluk jóval maradibb Toldy Ferencről nem is szólva — nem feledkeztek őt megróni politikai éretlensége, visszataszító ízléstelensége, „úr-gyűlölete“: minden „történelmi-érzék“ hiánya miatt. Hiába mondta Petőfi, hogy: „... a népköltészet az igazi költészet“ s fűzi hozzá közvetlenül és logikusan, hogy „égbe a népet és pokolba az arisztokráciát“ — e két kijelentés szerves fejlődéstörténeti összetartozásához igazi közük nem volt s amennyiben ellenkező előjellel mégis volt, ezt olyan fejtegetésekbe takargatták bele, amikből határozottan kiméltatlankodott az ő, a Petőfiével teljesen ellentétes s azzal ellenségesen szembehelyezkedő antiszociális, haladás-ellenes világnézetük. Így hamisították meg, egész a második világháború végéig, csaknem kivétel nélkül, az összes magyar irodalomtörténetírók és esztétikusok a *Petőfi plebejusi demokráciájával együttjáró, egyértelmű népi beszédének igazi eredetét és jelentését*.

Összefoglalólag: Petőfi költői beszédének vizsgálata semmikép sem lehet csak-szaktudományi (nyelvészeti, stilisztikai, esztétikai) téma, hanem úgy beletartozik a magyar demokrácia fejlődéstörténetébe, mint 1848. március 15-ének programmpontjai, vagy — a Petőfi egyéniségének fejlődéstörténeti szélességéhez mérten: a minden nemzetbeli alsó néposztályok felszabadításának eszméje.

Az egész magyar kultúrának legközpontibb, legjelentősebb, legjövőt-értetőbb jelensége Adyig Petőfi volt. Emberi-költői egyéniségében minden fejlődéstörténeti haladó tendencia összefut. Az öreg Arany János utolsó (tizenhatodik) Petőfire- emlékező versében, önmagát alárendelően, megrendülten s megrendítően vallja nagy barátjáról: „... az évek haladó terhével, *Mely minket elaggít*, te gyarapulsz névvel. Amit adál, abból semmi sincs elveszve, *Firól-fira szállsz te, mint egy közös eszme*“. S Ady szintén hódolatos pátosszal hajlik meg ez előtt a minden mitikus alaknál magasztosabb, mert *reális* főszerű egyéniség előtt: „Úgy kell őt szeretni, hogy fellángoljon tőle ismeretlen pora — s önmagunk megkorbácsolásával. Miként Simon, a remete tette, úgy kell felülni a Petőfi dicsőségének magas kőoszlopára s éhezve-ázva csak az ő dicsőségét hirdetni.“ És Lenin és Sztálin nagy népének hatalmas lendülettel megindult Petőfi-kultusza Petőfi egyetemes-emberiség-képviselő egyéniségének legmeggyőzőbb fejlődéstörténeti igazolása. S minden haladó-szellemű igaz magyar számára mulhatatlan biztosítéka a magyar—oroszl testvériségnek.

*

Nyelvi, esztétikai és szociális okokból halaszthatatlanul sürgősnek vélem a Petőfi-szótár gondos megszerkesztését s ezzel egyidejűleg munkábevéendőnek tartanám az Ady-beszéd szótározását is.

Ady, az „új“ Ady, még élesebb határhúzással kerítette el magát összes nagy elődeitől s ezek epigonjaitól, mint Petőfi. Mindenekelőtt: a Petőfi- és Arany-epigonoktól hiteltelenített, elsúlytalanított szavak és szólások helyett új, más jellegű szókincset alkot magának s olyat, amely a XIX. századvég Reviczky-, Komjáthy Jenő-féle köl-

tészet stílusától is merőben eltért. Az addigi megszokott-megtartott ízlés- és erkölcs-korlátokat is ledöntve, a legvakmerőbb s legtudatosabb ferraradalmisággal formál egészen új költői nyelvet. Nála, kora előrehaladottabb szociális fejlődéséhez képest, szükségképpen radikálisabbnak kellett lennie a nyelvi elváltozásnak. (Természetesen bizonyos kezdemények voltak előtte is, éppúgy, mint Petőfi előtt; tehetségesebb epigon-költők mennyiségi teljesítménye mindig előkészíti az útját a költői lángelmék minőségi „kiugrásának“.)

Ady emberi-költői egyénisége nem volt és nem lehetett olyan világosan tiszta képletű, mint Petőfié. Benne sokkal nyugtalanabb-izgékonyabb volt a kor bonyolultabb szövevényű szociális problémáitól felajzott ember lelkivilága. Neki sokkal szélesebb területen kellett átértékelnie olyan képzeteket is, amiket Petőfi még alig, vagy egyáltalán nem bolygathatott meg. S ezzel az átértékeléssel kapcsolatban nyelvben-stílusban, az egész költői beszédben minden addigi *újabb keletű* tradícióval szakítania kellett. A képzetek átformálásával együttjárt egy egészen új költői szótár, amelybe seregesen tódultak be olyan szavak és szólások, amik Petőfinél még semmikép sem kerülhettek versbe.

Ady költői beszédének (jórészt prózájának is) van egy olyan egyetemes sajátossága, melyet egyetlenegy szóval is kimerítően jellemezhetünk. Ez a szó: *tiszteletlenség*. Egyértelmű ez azzal, amit „tagadás“-nak nevez a marxi-lenini dialektika. Mondhatnók ezt a fennálló renddel szembeszegülő forradalmiságnak is, mert *lényegében* az. Egy nagyon tudatosan termékeny és *pozitív* motívuma volt ez Adynak, amely minden lehető verstémájára kiterjedt. És — állandó botránköve volt ellenfeleinek, még a haladóbb gondolkodású magyar értelmiségnek, sőt jórésztben a „nyugatosoknak“ is.

Ady tiszteletlen az emberi közösség, a társas élet minden jelenségével, minden „tiszteletreméltó“ tradícióval, régi ideállal szemben. Tiszteletlenül szól még a természeti jelenségekről is s ez közvetetten szintén kapcsolatos a régi társadalmi rend ideológiája ellen lázadó forradalmiságával. A régi költészet *általában véve* mindig tisztelettől áthatottan nyúlt a természeti valóságokhoz. Ady még akkor is legtöbbször belevisz valami disszonanciát a természeti jelenségek ábrázolásába, ha gyönyörködik bennük. A Nap az „egek ringyója“, majd vele együtt „rokkant öreg bajnok“, akinek ő *gonosz* mosollyal int“; a Hold az ő „*cinkos*“ társa; a gúnyosan „szent“-nek mondott Tavasz „*úszító, kítegető*“ s olyan „*ügy*“, amit nem érdemes „végigcsinálni“, a Nyár „*paraszt*“, a tenger „*sápadt részeg*“, a Duna „*vén falurossza*“, „*vén róka*“, „*vén kujon*“, az idegen ölü, mélyvízű tó „*vadul neveti*“ ki őt és kedvesét; a Himalája „*gonosz*, hűvös szépségű“, az Alpoknak „*üstöke*“ van, melyet „*jégsapkás vihar-kölykök*“ cibálnak“. Szülőföldje „*hullafoltos vén alvó*“, melyet ő hiába költöget; az ő faluján „*minden gonosz* rajta-van“, a magyar Pusztá *nagy sivatag*, mely az ő szárnyait „*sároztá, verte, húztá*“, a „*vénfejű*“ magyar nép álma a „*zsiros semmi*“, a magyar Ég „*koldus zsvaját*“, a „magyar Temető“ csókjait küldi felé; a Tisza-part „*gémes kút, malom-alja, fokos, sivatag, láрма, durva kezek, vad csókok, bambák, álombakók*“ földje. Mikor szüleiéről ír, különös-furcsán vegyülnek szavaiba a tisztelet és szeretet mellett olyan kifejezések, mik egy „gyermek“ szájából megdöb-

bentően hatnak, olvassuk el az *El a faluból*, *Az anyám és én*, *Az utolsó reggelen*, *Apámtól-anyámtól jövőn* című verseit. Szerelmi verseiben szintén ezt a „tiszteletlenséget“, lerántást találjuk: „A szerelem ötlettelen és ócska jószág“. Nő-szemlélete merő ellentéte, visszája a régi költészetének (a Léda-versek, *Uri szűz dicsérete*, *Ruth és Delila*, *Egy régi színészlány*, *A Hágár oltára*, *Csókokban élő csóktalanok*, *Nőkergető fényes hazugság*, *A kiűritett ágyasház*, stb., stb.). Természetesen itt is akadnak nála kivételek, de ezekben is csaknem mindig van valami, ami visszásan zörrent bele első hallgatói fülébe. Ez a rövid, ide-oda-kapkodó, csak emlékezetből merített felsorolás is megéreztheti, amit az Ady-versek figyelmes olvasása közben bőségesen megtapasztalhatunk, hogy az Ady „tiszteletlenség“-tendenciája szűkséggéppen seregesen visz be verseibe olyan szavakat, amik addig nem kerülhettek a magyar költők tollára.

Legjellegzetesebb Ady „tiszteletlensége“ az ő Isten-verseiben. A régi vallási költészet — gondoljunk Berzsenyi és Arany Isten-idéző verseire — áhitatos tisztelettel szólt Istenről. Ady, aki költőink között a legtöbb Isten-verset írta, ezekben is *lázadó forradalmár*: megszünteti a régi távolságot Isten és ember között: felelősségre vonja a „*Van-vagy-nincs-Urat*“, a régi „szent Képzélést“, a „*létlent*“, rátámad, követelőzik s olyan szólásokkal aposztrofálja, amik még a nem-tételes-vallási hívőket is megbotránkoztatták. Ebbe az írásba nem vág bele Ady Isten-költészetének, vallási jellegű verseinek érdemlegesebb ideológiai tárgyalása, csak azt jegyzem meg, hogy egymásnak ellentmondó Isten-képzeteivel szentségteleníti és lerontja a régi Isten-hitet s a régi vallási és messiási képzeteket. (Pl. a *Gyűlölet és harc* s a *Megállít a Sors* c. verseiben.) Verses és prózai írásaiból egyaránt megállapítható, hogy Ady vallási költészete általában véve átmeneti indulás abba a világnézetbe, melynek legklasszikusabb rendszerezője Marx és Lenin volt: a régi Isten-központi életszemlélet helyébe az emberközpontit állítja: „...emberé a Teremtés s Isten csak egy megócskult koronája“ (*A nagyranőtt Krisztusok*).

Kétségtelen azonban, hogy Ady költészete, a régi és új világrend összeütközésének ez a teljes hű tükre, a legtipikusabban az ellentétek és ellenmondások világa. Ady Jánus-arcú költő és tudatos vállalással az. Egyrészt — az ő szavai szerint: „temető-király“, „siralátója“, felszámolója a Multnak és — az „új idők új dalainak“ énekese. Ez az ő kettőssége az ő szótárából is kitetszik.

Ady beszéd-stílusának két, egymással különös ellentétességű jellegzetessége van. *Az egyik: az ő minden magyar költőnél tradicionálisabb ódonszerűsége.* Egy 1910-ből való cikkében (*A költői nyelv és Csokonai*) ezt írja magáról: „...fennen hirdetjük már nyolc esztendő óta, hogy mi Balassáéktól, kurucéktól s Csokonaitól ösztönöztetünk“. Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy Ady nagyon jól ismerte a Balassa-előtti régi magyar költészetet is. Farkas Andrásról, *A Zsidó és magyar nemzetéről* szóló ének XVI. sz.-közepi költőjéről, versben és prózában többször megemlékezik. Az is kimutatható, hogy verseinek zökentett zenéjét a legrégibb magyar versekből vette át. De minden magyar írásnál-könyvnél erősebben hatott rá a Károli Gáspár magyar bibliája. Ennek a tőle állandóan olvasott „szent-könyvnek“ révén — s részben családi meghatározottsága, papi ősektől származása foly-

tán is — vált biblikus jellegűvé egész költészetének stílusa. Gondosabb odafigyeléssel Ady minden olvasója megállapíthatja ezt. Az *Új Versek* megnyitó verse az ó-szövetségben (s a János apostol Apokalipszisében is) többször emlegetett Góg és Magóg-gal kezdődik: „Góg és Magóg fia vagyok én...”. *Pap vagyok én* című versét így indítja meg: „Igém bővek, zengők nagyok, *Papoknak ivadéka* vagyok”. Az *Egy csúf rontás*-ban így jellemzi magát: „... minden igém *kene-tesen* terül szét“... „úgy dalolok, mint egy *ósdí, telt százú prédikátor*”. Első Léda-verseit „Léda-asszony *zsoltárai*”-nak nevezi. S ha sorra vesszük ezeket az első Léda-verseket, a legtöbbből a biblia ünnepélyes hangja szólal ki. Pl.: „*Aldott csodáknak* tükre a szemed, Mert engem nézett...“ Ez a bibliai tónus keresztül-kasul szövi egész költészetét. A *Hágár oltára* című szerelmi verse így kezdődik: „Gyerme kedet, fehér gerléket, Első-fü-barányt, vért és velőt Aldoztam már négy-éves koromban Százarcú Hágár előtt“. „Magyar“ (hazafias) verseiben egymást követik nagy változatossággal az ó- és új-szövetségi vonatkozások. Számos versének mottója egy-egy bibliai idézet, amely nemcsak intonálja, de végig ódonszerűsíti az egész vers-szöveget. Szocialista verseibe is átmegy ez a biblikus jelleg: „Szálljon le az égnek Magasságos kedve Minden szerelemre“ (*A legszentebb csók*). A *vörös Nap* patetikus kezdete is biblikus stílusú: „Harcot és dögvészt aki hoztál Babonás, régi századokra, kelj föl, óh kelj föl szent vörös Nap Reám ragyogva“. A bibliai nevek, képzetek sokaságával találkozunk az egész Ady-költészet rendjén. Ezek közé keverednek nagy számmal pogány mitológiai vonatkozások is. A biblia nyelvének stíláriai sajátosságai: a gondolat- és szóismétlések, szó-kettőzések, párhuzamosságok, ellentételezések szintén kellékei az Ady-stílusnak.

A másik jellegzetessége az Ady-versnek az elnyomott osztályok: a magyar parasztság és igen-igen sűrűn a városi proletárság durva erélyű szavainak és szólásainak nagyszámú felhasználása, ami az ő biblikus stílusával elvegyülten s nagy művészettel összefogottan, sajátosan egyéni bélyeget ad költői beszédének. Ady első olvasóinak fülébe disszonánsan csapott ez a tónus, de Ady bővebb megismerése után ez a disszonancia olyan harmóniába nemesedett át, mint a Bartók Béla disszonanciákból kiinduló muzsikája.

*

A *Nyelvőr* 1949 november-decemberi számában nagyon kíváncsúnak és sürgősnek mondtam a nagy magyar írók és költők munkáinak szótározását. Legelőször két legnagyobb költőnk, Petőfi és Ady szótárát kellene megszerkeszteniünk. Először azért, mert a magyar nyelvfejlődésben s nemcsak a költői nyelvben, hanem az élő-beszéd nyelvben-stílusában is nekik volt a legjelentősebb irányító hatásuk; másodsor: mert az ő forradalmi lelkű költészetüknek van a legszorosabb kapcsolata a magyar szociális élettel. S a Petőfi- és Ady-szótárt nyomban követhetné a szociális és nyelvi szempontból — Petőfi és Ady után — legfigyelemreméltóbb Csokonai és József Attila szótári feldolgozása. A magam részéről örömmel vállalnám az Ady-szótár gondos összeállítását.

KARINTHY FRIGYES MINT MŰFORDÍTÓ

Írta: Prohászka János

Karinthy Frigyes, az 1938-ban elhunyt kiváló író, eddig általában és elsősorban mint humoristát és novellaírókat ismerték. Hírnevét az Így írtok ti c. könyvével alapította meg. Ebben a méltán közismertté vált s az azóta számos új kiadást ért könyvében ismert írók hangjának, modorának, egyéni stílusának adta kitűnően sikerült parodisztikus utánzását, helyesebben kritikáját. (Ez a műfaj az ú. n. pastiche.) — Később kiadott munkái is, a napilapok hasábjain megjelent kisebb közleményei is, túlnyomórészt humoros írások, groteszk képek, apró tréfák, de valamennyi telve filozófikus elmélyedéssel, az emberi gondolkodás és érzés, valamint az élet megnyilvánulásainak torzító tükörben való bemutatásával. Minden munkájában az első pillanatban feltűnik rendkívüli stílusérzéke, minden árnyalat kifejezésére alkalmas nyelvünk mesteri kezelése. Ez ad szellemes, játékosan bölcsekedő írásainak lenyűgözhetetlen vorzóerőt. Gondoljunk csak a Tanár úr, kérem c. diáknovella-sorozatra, milyen művészien tudja kifejezni ebben a könyvében is a felsőbbbbséges cinizmussal párosult mélységes humort!

Karinthy azonban nemcsak humorista volt és nemcsak irodalmi tanulmányokat írt, hanem műfordító is, mégpedig a legjavából. A szakirodalom eddig csak Swift Gulliverjének „tökéletes” fordítását emlegette, melynek „legnagyobb értéke rendkívüli stílusérzéke”. Most azonban, amikor a Szikra kiadásában Mark Twain-nek egyszerre két pompás ifjúsági regénye került az olvasóközönség kezébe Karinthy Frigyes műfordításában,¹ kiváló humoristánkról mint kiváló fordítóról is meg kell emlékeznünk. Mert hogy Karinthy mint műfordító is az élvonalba tartozik, azt az alábbiak bizonyítják.

Nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy Karinthy lefordításra olyan írókat választott, aki időben és térben ugyan távol, de életfelfogásban meglehetősen közel állott hozzája: Mark Twain-t, aki a szakirodalom szerint „a világ egyik legkitűnőbb humoristája”. Mark Twain száraz amerikai humora nem azonos ugyan Karinthy groteszk humorával, de ez az amerikai író is olyan, aki nemcsak mókázik, hanem életfilozófiát fejez ki, mikor az egyént és a világot ábrázolja egymással szemben és egymással összefüggésben, összhangot keresve közöttük. S azt sem tarthatjuk véletlennek, hogy a Tanár úr, kérem írója az amerikai humorista két leghíresebb ifjúsági regényét fordította le, azokat, amelyek írójuk nevét éppen a kamaszok „stiklijeinek” ragyogó leírásával tették halhatatlanná.

A regények mindegyikében egyaránt jelentkeznek Karinthy műfordítói jelességei. A tartalmi hűség mellett mindkét regényfordítás az eredeti mű teljes illúzióját kelti. Hatásában igazi eredeti Karinthy-művet élvezünk, bár a cselekmény messze idegen és régi világba vezet bennünket. S a fordító javára ez különösen ma igen nagy érdemnek könyvelendő el, amikor az idegen művek tömeges átültetésének gyors és nagy munkájában sok a selejtes fordítás. A jövő munkatervébe föltétlenül fel kell venni a selejt csökkentését, főleg a fordításoknak a magyar nyelv szellemével és a nyelvtisztasággal való összeegyeztetését. E fontos feladat kivitelezésében szolgáljon példaképül a Kazinczyval kezdődő s Vörösmartyn, Petőfin, Aranyon át vezető jeles műfordítóink sorába méltóképpen beilleszkedő Karinthy Frigyes is szóbanforgó két Mark Twain-fordításával.

A fordítás jelességeinek ismertetésében az első, amire fel kell hívnom a figyelmet, hogy Karinthy hogyan adta vissza magyarul a játékos és az olvasott könyvek hatására kalandokra vágyódó amerikai ifjúság nyelvhasználatát. Tom és Huck, valamint játszótársaik az iskola és az utca kevert nyelvén beszélnek, az iskolásfiúk és kamaszgyerekek nyelvén, amely kedveli a nagyvárosi

¹ Mark Twain: Tom Sawyer kalandjai. Szikra kiadás. Budapest, 1950. 224 lap. — Mark Twain: Huckleberry Finn kalandjai. Szikra kiadás. Budapest, 241 lap.

argot — a jassznyelv — kifejezéseit. A regényekben a fiúk *szerbusz* szóval köszönnek egymásnak (ma már *szevaszt*-t mondanak), mindenre azt mondják: *marhaság*, nagyképű *marhaság* H 20,* ez a legnagyobb *marhaság*, amit csak csinálhatsz T 157, *marhaságok!* boszorkányok nappal nem járnak T 158, *marhaskodás* H 172 (vö. *bulaság!* minek másszunk le T 215, *szamárság* uo.), jaj, de *marha* vagy! T 155. S lépten-nyomon használják a fiúk a *ricsaj* szót: nagy *ricsajt* csinált H 22, irtó *ricsajt* csinált egy rézlábassal uo., nagy *ricsajt* csaptak H 90, erre lett csak *ricsaj!* H 126, az még csak az igazi *ricsaj* H 67, stb. — A fiúk szeretik a *stiklét*, a *murit*, a *mókád* és a *heccet*. Beszélgetés közben sokszor használják a divatos *jelzem* (H 12) és a *figyeled?* (H 128) kifejezéseket. Szeretnek *csakazértis* (H 23) és *juszt is* (uo.) *pofozni* (T 90) és *visszapofázni* (H 120), a *pofa* szó általában igen kedvelt náluk: *csuda egy pofa* lennél T 94, a másik *pofa* (=alak, ember H 108, vö. ezek az *alakok* H 105), olyan *pofa* nem volt a városban, amelyet ne ismertem volna legalább látásból H 49, kiugratnám a bőriből azt a *pofát* H 16, egy idegen *pofa* H 175, az egyik *pofa* lehetett vagy hetvenesztendő H 101 (vö. a másik *fickó* harmincéves lehetett uo., a két *alak* nem ismeri egymást uo.); más jelentések: volt *pofája* hallgatni H 172, lemegy a városba egy *pofa* whyskire H 21, stb. — De a *pofák* és *alakok* különfélék am a fiúk nyelvhasználatában: fiatal *tahó* H 137, vidéki *tahó* H 108, fiatal *pupák* H 156, *elegáns* *ficsúr* H 187, *gigerli* H 21, *balek* H 187, *csirkefogó* H 164, *lókötő* H 156, *kapabetyár* H 131, *széltoló* H 135, *szélhámos* H 141, *jómadár* H 180. — A közönséges *elcsen*, *ellop* ígére is találó kifejezéseket olvasunk Karinthy fordításában: *elemeltem* egy csirkét H 57, 201, *kölcsönvettem* egy-egy görögdinnyét uo., *kölcsönvettem* egy lepedőt és egy inget a szárítókötélről H 200, *kölcsönzés* uo., *elcsór* H 172, én iszkolok is és csórok két evőkest H 202, *csórjál* hármat uo., aztán *el* is *csórtam* uo.; az egyik polgártól, aki éppen nem volt odahaza, *kikölcsönöztek* egy kis csónakot H 208, talán *kölcsönözhetünk* is valami szemrevalót a kapitány kabinjából H 58. — Az ilymódon szerzett holmi, a zsákmány az ő nyelvükben = *szejré*: elrejtjük a *szejré*t H 60, nincsen értelme elvinni a *szejré*t H 62, — de a zsákmány lehet pénz is = *dohány* H 62, vagy aranypénz = *sárgacsikó* H 138.

A fiúk gyakran el-, kiszökönek hazulról. Erre a műveletre s általában a mozgás és helyzetváltoztatásra sok kifejezésük van: *ellóg*, *mezlóg*, *ellép*, *meglöp*, *elinal*, *elszel*, *eliszkol*, *kiiszkol*, *elcselleng*, *elsomfordál*, *elpucol*, *kislisszol*, *beslisszol* (az ablakon H 13), *kikecmereg*, — *tisztuljon* innét (H 119, vö. *pucoljon* innen), most pedig *szedjük a nyakunk közé a lábunkat* és *iszkoljunk* a tutajhoz H 127, most pedig *iszkiri*, különben fölkötnek! H 170. — S ezek az amerikai fiúk a mieinkhez hasonlóan szeretnek kötekedni, verekedni és Karinthy az ebbe a körbe tartozó rokonértelmű szavak halmazából is pompásan válogat: *elagyabugyal* H 21, *ellazsnakol* H 237, *elnadrágot* T 6, *elnáspángol* H 23, 219, *kiporol* H 237, *elkapják a frakkját* H 27, *elránthatják a nőtáját* H 190, *ellátják a baját* T 12, *megtanítják kesztyűbe dudálni* T 127, *lesz nemulass* T 18, *lesz haddelhadd* H 171, 234, parázs *csetepaté* H 95. — Bár a fiúk mindegyike így válaszol arra a kérdésre, hogy fél-e: „Félni, pont én félek!” (T 48) s így fenyegetőzik: „Te, ne húzz föl engem, mert megjáród!” (T 11), — azért mégiscsak többször *begyullad* (H 49), be van *gyulladva* (H 55, 97, 168), *szurkol* (H 19, 94), sőt *megrökönyödik* (H 93), néha majd a *frász is kitöri* (H 36, 82, 102) s akkor már régen rossz (H 14). Ilyenkor *kussol* (H 122) s ez nem is csoda, mert bizony elég gyakran *szorul a kapca* (H 120), hol az egyikkel, hol a másikkal *kitolnak* (T 15, H 172), s elmondhatják, hogy *benne vannak a kutyaszorítóban* (H 157, 184), *belekerültek a kutyaszorítóba* (H 61), *benne vannak a pácban* (H 62, 70, 128), *belekerültek a pácba* (H 101), *benne vannak a kulimászbán* (H 164), egyszóval „nyakig vannak a bajban” (H 148), akkor aztán *fütyültek* nekik (T 172, a *fütyül* ige más jelentésben is gyakori: megpróbált *fütyülni* a lányra T 82, *fütyülök* a gyémántokra T 155, *fütyülök* a pénzére T 181).

* Rövidítések: H = Huckleberry Finn, T = Tom Sawyer.

Ha valamelyik fiú valami terv végrehajtásában részt óhajt venni, ebbeli szándékát így fejezi ki: *benne vagyok* (T 208, benne vagyok testestül-lelkestül, csak dohányt lássak H 108); ha valami nagyon tetszik neki, azt mondja: *Ez már döfi!* (H 8, 20), ha viszont nem tetszik neki, akkor *rühelli* a dolgot (H 105). Nem szereti, ha valaki *felvág* (= henceg T 36), az ilyenre *kirúg* (H 68), szelíden rászól: *Fogd be a szád, ne pofázz!* (T 99). — Amit nem ért meg, az *magas neki* (T 171, ez már *túl*magas nekem H 14); ha nem tud valamit: *nem ismeri a dörgést* (H 204); *lővő tesz*ik (= becsapják T 129) vagy *lepipálják* (lefőzik H 31, T 218), akkor *leégett* (= felsült H 52), ilyenkor szégyenli magát s „úgy áll ott, mint egy *rakás szerencsétlenség*“ (H 185). A nyomatékos helyeslést így fejezi ki: „Mondd, nem hangzik csudajól, mi? — *Mi az hogy!*“ (T 209). Csuda nagy csönd van, mi? *Mi az, hogy van!*“ (T 65). És érdekes, hogy ezek a fiúk sohase nevetnek, hanem vagy *kuncognak* (ha visszafojtják nevetésüket H 36) vagy *röhögnek* (ha kitör belőlük H 29, 33, T 30).

A fiúkon kívül persze felnőttek is szerepelnek a regényekben. Ezeknek a nyelve egészen más: tónusuk komoly s ezért a fiúk szerint *papolnak* (H 22, 24, 92, 122), mindig oktatnak, erkölcsi leckéket adnak, ami a fiúk számára éppoly unalmas, mint a vasárnapi iskola, amelynek egyhangúságát igyekeznek mindig valami mókával elűzni.

A négerék képviselik a regényekben a népet, a nyelvjárást. Karinthy kiváló ügyességgel beszélteti őket. Ez is nagyban hozzájárul, hogy a regények nem fordításként hatnak, hanem eredeti mű benyomását keltik. A négerék pl. ilyeneket mondanak: Jaj, azt hittem, itt halok meg *ehej!*, azon *minutumban* (H 207), *ippeg kajátani* akartam (H 94).

Nagyon emeli Karinthy fordításának eredeti hatását a túlzások, fokozások, különösen a *csuda*, *irtó*, *iszonyú*, *rém*, *rémisztő*, *szörnyű*, stb. jelzők kedvelése és sűrű alkalmazása. Ugyancsak eredeti ízt, zamatot ad a fordításoknak a sok tájzó, valamint a mindenkor helyén alkalmazott találó szólásmódok használata. Tájzavaiból és szólásaiból ideiktatok egy csomót mutatóványul:

1. *abajgat* H 110, *álabotában* H 116, *bajmolódik* H 6203, *bekasztliz* H 22, *belakik* (belaktunk a maradékból a konyhában H 142), *birizgál* H 99, *bóklász* H 34, *bugyor* T 188, *cefetül* H 112, *császkál* H 8, 182, *csatangel* H 5, *csevegel* H 34, *cshipisz* H 211, *csompó* H 67, *duigig tele* H 127, 229, *durbincs* H 30, 89, *eszegél* H 32, *eszkából*, *összeeszkából* H 24, 56, *fikarcnyi* H 15, 203, *fityeg*, *kifityeg* T 36, *fitying* H 67, *fölbizgat* H 118, *furi*, *furvönfurt* H 84, 92, 216, *gebed*, *bele-*, *meg-* H 8, 15, 37, *habog* H 72, *kajbókol* H 118, *kajkurász* H 116, *hibádzik* (= hiányzik) H 232, *hüppög* H 63, 104, T 12, *hergel* H 210, *összehergel* vkivel H 128, *összehorgói* H 106, *kajátani* H 94, *ireg-morog* H 21, *kacifántos* H 67, *kalamajka* H 239, 73, *kelekótya* H 72, *kiókumlál* H 46, 80, *elkótyavetyél* H 23, *köntörfalaz* H 240, *kucorog* H 40, *kurgat* H 23, *kushad*, *le-* H 226, T 39, *lófrál* H 23, 191, *macerál* H 196, *matkat* H 10, 207, *meregeti* a nyakát H 120, *meggargyul* H 206, *miszlikre vág* H 16, *ordibál* H 28, 162, *rapittyára megy* H 94, *reves* (fa, tuskó H 197, 203); *rittög* H 8, 218, *rostokol* H 235, *suvaszt* (elsuvaszt = elcsen, ellop H 151), *szöcsing* (= szemöles H 46, 47), *szufla* H 170, *szusszanás* (= pihe-nés T 5), *süstörgés* H 106, *taszajt* H 27, *ténfereg* H 66, 204, *usgyé* H 29, *uszádkfa* H 29, *ühüm* H 38, *ümög* H 213, *vinnyogás* H 40.

2. *nem fér a bögyömbe* H 75, 193, *lyuka¹ beszél a hasába* H 147, *beleüti az orrát* H 6, 20, *lógatja az orrát* H 123, *orránál fogva vezet* H 120, *fáj a fog^a vmire* H 108, *nem fülk a fogam hozzá* H 17, 23, 86, minden krajcárt a *fogak¹oz ver* H 76, *vaj van a fejemen* H 101, *füle botját se mozgatja* H 70, *szöget ütött a fejembe* H 51, *nem föl jóban a feje* H 30, *hajamszála az égnek állt* H 27, *nem fér a bőrébe* H 22; *szíjat hasítok a hátadból* H 21, *megnőtt a szarvad* H 20, *eszem ágába se jut* H 16, *behúzza fülét-farkát* H 10, *köszörüli a torkát* T 180, *ujjat húz vkivel* T 80, *kedvét szegi* T 21, *csütörtököt mond* (a¹ mondyszer) T 61, *rájön a nyitjára* T 9, *megtalálja a dolog nyitját* H 166, *nem könnyű kenyér* H 5, *a bolond is tudja* H 14, *nincs sütnivalója* H 6, *leissza, leszopja magát a sárga földig* H 23,

101, *forral vmit* T 6, *lepottyant a magas lóról* T 126, *tudja, honnan fúj a szél* T 7, *megtanítja kesztyűbe dudálni* H 22, *se füle, se farka* H 160, *se híre, se pora* T 5, *se inge, se gallérja* H 20, *eszi őket a kiváncsiság* H 151, *nyélbeüti a dolgot* H 149, *zsákutcába jut* H 166, *nagy feneket kerít a dolognak* H 58, *egy szálmászalat se tesz keresztsbe* H 75, *csak az imádság tartja* H 116, *elveli a súlykot* H 145, *eggyel több kereke van* T 156, *kigyót, békát kiáltanak rá* T 152, *mindig nála van az adu* H 129, *ezt a békát le kell nyelni* H 153, *kutya legyek, ha...* H 165, 217, *jön még a mi utcánkba* H 118, *hiszi a piszi* H 145, *ahinek nem inge, ne vegye magára* H 58, *nem adnám egy vak lóért* T 100, *rávarrja magát vkire* T 124, *sziája, mint a bokrot* H 154, 135, 234, *világos, mint a vakablak* H 72, *ha pihen a pálcá, elkanászodik a tanítvány* T 6, *senki sem próféta hazájában* T 139, *itt van a kutya eltemelve* T 159, *most ugrik ki a nyúl a bokorból* H 167, *ne szólj szám, nem fáj fejem* H 240, *mentül öregebb valaki, annál kevesebb az esze* T 6, *azt mondja: félkalap* H 16; *ma már nyakravalóban aludnánk, de a szél fújna el a talpunk alatt (=fölkasztottak volna, H 171), stb.*

Az ilyen egyszerű *mi* kérdőnévmásos mondat ritka: *mi* bűjt ebbe a gyerekebe? (T 21), e helyett ilyeneket találunk: *mi a csudát* akarnak ezek? (T 67), *mi a macská?* tud csinálni vele? (H 198), *mi a fityfenét* csinált vele? (H 138), *mi a fenének* vesződsz vele? (T 168), *mi a szentséges égnek* kellett az neki (H 230); l. még: *hogyan az ördögbe* jutott eszébe (T 185), hát akkor *hogyan az ördögbe* akarod megtalálni a kincset? (T 154), *hogyan a jóistenbe* került oda az a malcmkö (H 230), vége ennek a tanulásnak, meg *mi fenének* (H 21).

Befejezésül megemlítem még, hogy Karinthy stílusművészete ragyog azoknak a részeknek fordításában, amelyek egy iskolai vizsgaünnepélyen bemutatott tanuló-fogalmazványok ismertetésével foglalkoznak. A fogalmazványok (felolvasások és egy költemény) fordításában Karinthy ügyesen felhasználja a nyelvújítás szavait is, csillogó frázisokba burkolja a tartalmatlanságot s kiemeli „ördítő őszintétlenségüket“ ily módon: „Milyen boldog érzésekkel néznek ifjonti kedélyek az élet elkövetkezendő örömei elé...“ és így tovább; a szövegekben a *csábálmok*, *varázs közelgnek*, *hő szív*, *hűvös szavak*, *vigas*, *lény*, stb. kergetik egymást. Igen, a műfordító itt is magára talált és mint a két könyvben mindenütt, itt is megmutatta, hogyan kell a verbeli írónak, az öntudatos stilisztának idegen művet olyan köntösbe öltöztetni, hogy az eredetinek lássék. A fordítás sok jelessége mellett ne tegyük szövé az imitt-amott szórványosan előkerülő néhány idegenszerűséget, főként germanizmust, ezeket a „kicsire nem nézünk“ elv alapján nyugodtan elhallgathatjuk.

Nyelvjárásaink

NÉPNYELVI GYÜJTÉSEN MOLDVÁBÓL ÁTTELEPÍTETT CSÁNGÓK KÖZÖTT

Írta: Hegedűs Lajos

Gazdag nyelvészeti tervünk a most következő öt év folyamán módszeresen feldolgozza országunk nyelvi állapotát. Fontossági szempontok kialakítása után a *Nyelvtudományi Intézet* (Budapest) az első tervét teendőit már az 1949. decemberi nyelvtudományi kongresszuson felosztotta a kutatók között. Magam a Baranyába és Tolnába telepí-

tett moldvai és bukovinai csángók nyelvének vizsgálatát és gyűjtését vállaltam. Ezt a népcsoportot 1941–42-ben Bácskába telepítette le az akkori lelkiismeretlen magyar kormány, miután 1941. május 11-én Magyarország és Románia aláírta a bukovinai és moldvai magyarok áttelepítéséről szóló egyezményt. 1944-ben a rádió az ország belső területe felé irányította őket s hosszas dunántúli bolyongás után csak a felszabadulás hozta meg számukra a jövő élet biztos alapját. A feudális maradványokat: a földesúri nagybirtokokat népünk felszámolta és a földet dolgozó parasztságunk között osztotta ki. A földosztás révén jutottak földhöz és otthonhoz a bukovinai és moldvai magyarok Baranya és Tolna megyében, ahol főleg a régi német lakosság által elhagyott falvakban helyezkedtek el összefüggő tömbökben. Életükben társadalmi, gazdasági és kulturális szempontból döntő változás következett be. Moldvában és Bukovinában bojérok, nagy földbirtokosok uradalmainak árnyékában általában nagyon kis földön, legtöbb esetben pedig föld nélkül tengődtek elzárva a gazdasági és művelődési fejlődés nagyobb lehetőségeitől. 1945-ben földet kaptak és szabad dolgozó parasztokká váltak. Megnyíltak előttük a művelődés kapui és emelkedésüknek többé semmi sem állt az útjában. Társadalmi és gazdasági helyzetük tehát alapjában változott meg, amellyel párhuzamosan gazdasági munkamódszerük, gondolkodásuk és nyelvük is rohamos fejlődésnek indulhat.

Nyelvük állapotát a letelepüléshez viszonylag közelálló időpontban vizsgáljuk, így a nyelvfejlődés egyes mozzanatait ezentúl szinte pillanatról-pillanatra szemmel kísérhetjük és a nagy szovjet nyelvtudós, N. J. Marr útmutatásai alapján felfedhetjük gondolkodásukban és nyelvhasználatukban azokat a sorra kerülő változásokat, amelyek mind fejlettebb gazdasági és társadalmi helyzetük következtében jönnek létre. Nyelvi állapotukat éppen azért mérjük fel, hogy megismerjük a nyelvfejlődés további menetét. Ez ugyanis igen tanulságos lesz, mert hiszen már a kiindulás is bonyolult nyelvi keveredések sokféle kölcsönhatását mutatja. Egyházaskozáron pl. — ahol januárban kezdtem meg az 1. tervévi gyűjtést — a népcsoport már nem az a zárt homogén közösség, mint volt Moldvában. 1945-ben ide települt le a *moldvai* Gajcsánából 60 család 348 taggal, Lábnikból 35 család 210, Klézséből 3 család 21; a *bukovinai* Istensegítsből 3 család 14, Hadikfalváról 2 család 8, Andrásfalváról 1 család 4, Fogadjistenből 1 család 6; az *erdélyi* Csernakeresztúrról 3 család 17, Ludasról 2 család 12, Déváról 1 család 3; a *szlavóniai* Imszolci és Berslanica községből 4 család 15; a *boszniai* Vuicsiákról 6 család 27; a *szlovákiai* Nádszegről (Pozsony m.) 12 család 53 taggal (1947-ben). A faluban maradt ezenkívül több, mint 60 német személy.

A sokféle nyelvi sajátossággal bíró és egymástól a multban igen nagy földrajzi távolságban élő népcsoportok tagjai kerültek tehát egy községbe, ahol az élet legkülönbözőbb megnyilvánulásai folytán egybekovácsolódnak. Fiatalság az iskolában és úttörő mozgalomban, felnőttek a pártéletben, a virágzásnak indult szövetkezeti termelőcsoportokban, traktorállomásokon és a földművelőszövetkezetek kultúrterméiben. De megszületik a nyelvi keveredés az összeházasulás révén is. Egyházaskozáron már németek és csángók, felvidékiek és moldvai, ill. bukovinai magyarok között már eddig is több házasságkötés történt. A merev

nyelvi elzárkózás határai tehát feloldódtak és megindult a nyelvi keveredés, valamint a kölcsönhatások folyamata. De kölcsönhatások nemcsak a községben élők felől érik nyelvüket: az egységesítő köznyelvi hatás alatt állnak a rádióon keresztül, az iskolában, a politikai megnyilvánulásokon és különböző tanfolyamokon, ahol az ország legkülönbözőbb helyéről származó dolgozókkal állnak szoros összeköttetésben. Így tehát az egybetelepített közösség kialakítja a fejlődés során egyrészt a maga sajátos nyelvhasználatát, másrészt ez a nyelvhasználat fokozatosan hozzáidomul az országban kialakult köznyelvhez. Ilymódon a feudalizmus e téren mutatkozó végső maradványai, a nyelvi elzárkózottság gondolkodásbeli formái: az izolált mondatszerkesztések, sajátos tájnyelvi szavak és fonémek lassanként eltűnnek és helyüket egy magasabb gondolkodási forma és részben új szókincs váltja fel.

Ennek a nagyjelentőségű nyelvi fejlődésnek kiindulópontjával a telepések mai nyelvi állapotát vesszük, mert célunk az, hogy a fejlődés későbbi fázisait megbízható alapanyaggal vethessük egybe. A pontosság és hitelesség kedvéért népnyelvi gyűjtésünket a szocialista tudomány elvének megfelelően a legkorszerűbb eszközökkel végezzük. A népi beszédet hanglemmezre vesszük és az artikulációs mozgásokat filmszalagon örökítjük meg. Gyűjtésünk módja tehát realista, mert a beszédet a maga eredeti valóságában rögzítjük meg. A hangfelvétel mentes a gyűjtő átstilizálásától és esetleges megfigyelő fogatékosságától. A mult rendszerek tudományos politikája ilyen gyűjtésre nem is gondolt, mert nem volt hajlandó anyagi áldozatot hozni a fejlettebb nyelvtudományi kutató módszerekért. Pedig a hangfelvevő eszközökkel való gyűjtés óriási haladást jelent az előző gyűjtőmóddal szemben. A kutató eddig hallására támaszkodva ceruzával és papirossal gyűjtött. Magát teljes mértékben látó- és hallóképességeire bízva figyelte meg egy-egy kisebb nyelvközösségnek a köznyelvtől eltérő hangállományát. A különböző hangszínezeti típusoknak megfelelő betűalakat választott, és az így kialakított — legtöbbször egyéni — írásrendszerrel igekezezt beszégetések és meségetések alapján minél több nyelvi szöveget lejegyezni. Az igen jó hallású gyűjtő esetleg az időtartam- és hangsúlyviszonyokat is megpróbálta feltüntetni, sőt akadtak olyanok is, akik a beszédben tapasztalható zenei menetet kottaszerűen, vonalak közé helyezve igyekeztek megörökíteni. A jegyzetek készítésén alapuló módszer legkirívóbb vonása az, hogy a gyűjtő papirossal a kezében és folytonos jegyezgetéssel megzavarja vagy legalábbis befolyásolja a beszélő spontán gondolkozását és így kifejezés módja már nem a megszokott gondolkozásformáit tükrözi vissza. De még ezt figyelmen kívül hagyva is, az elhangzott beszédnek csak egy kis töredékét képes feljegyezni. Elképzelhető ugyan az is, hogy a gyűjtő gyorsírással készíti jegyzeteit, ekkor azonban a hangtani és egyéb nyelvi finomságok visszaadására vajmi csekély lehet a remény. Ha pedig a gyűjtő később jegyzi le az elhangzott beszéd anyagát, akkor a szöveg pontatlansága már természetes következmény. Arról nem is szólva, hogy ilyen esetben a mondatyszerkesztés és összeállítás mozzanatai a gyűjtőre jellemzők, nem pedig a vizsgált nyelvközösség tagjára.

Hangfelvételes gyűjtés esetében a helyzet teljesen más. A hangfelvételek híven megőrzik az elhangzott beszédet, a népnyelv fonetikus betűkkel szinte kifejezhetetlen hangszínáryalatait, valamint sajátos

időtartam- és melódikus viszonyait. A mellett anyaguk tetszésszerűen időben megismételhető és ellenőrizhető. Így azután a nyelv mondattani, alaktani és hangtani vizsgálatára megbízható alapot nyújtanak.

Hangfelvételen a nyelv a maga élő valóságában áll újabb kutatók rendelkezésére, míg papirosfeljegyzések esetén a nyelvi finomságok legfeljebb csak a gyűjtőben élnek ideig-óráig. Tudományos vizsgálódások követelményeinek csak a jó beszédfelvételek felelnek meg tökéletesen, erre az utóbbi évtizedek nyelvi kutatásai már ismételtén rámutattak. Beszédről, nyelvről ugyanis egyes szavak esetében nem lehet szó. Ismernünk kell a gondolkodás nagyobb egységeit és azokat a beszédhelyzeteket, amelyekben a beszélő bizonyos szándékkal szolt valakihez vagy valamihez, benne határozott gondolat, tartalom élt, tehát beszédhelyzete tényleges volt.

Ezek a megfontolások készítették a budapesti Nyelvtudományi Intézetet arra, hogy a beszédfelvételekre támaszkodó népnyelvi gyűjtést szorgalmazza s még a Nyelvatlasz munkálatokat is hanglemmez- vagy magnetofon-felvételekkel egészítse ki.

Gyűjtésünk során igyekeztünk elbeszélgetni az életükben előforduló mindenfajta kérdésről. Hanglemmezre vettünk hétköznapi beszélgetéseket, egyszerű közléseket a földművelés, állattenyésztés és háziipar köréből, népszokásokat, népi orvoslást, meséket, s általában mindent, amit a nyelv eszközével ki szoktak fejezni, mert a nyelv — N. J. Marr tanítása szerint — fényt vet a nép gondolkozásmódjára, sőt világnézetére is.

De álljon itt mutatóba néhány hanglemmez átírása különböző tárgykörökből! A moldvai Lábnik községből való 55 éves Bogdán Péter, aki sokáig csobán (juhász) volt, foglalkozásáról beszél. Foglalkozásának munkamenetét ismertetve beszédében előbukkannak azok a mondat-szerkezetek és sajátos szavak, amelyek moldvai nyelvközösségükben használatosak voltak: „Tizennégyéves koromban johász lettem, *csobán*. Addig vótam csobán, meddig katonának vittek. Katonaság után *esmé*g csobán vótam. Idájig. Ott, ahol vótam, így van: télbe nem örözzük a *johokat*, a birkákat, hanem csak nyárba. Télen át engeggyük erdőbe, makkra őket ki. És tavasz felé gyűlnek össze az emberek, tartnak tanácsot, hogy kit keressenek jobb *johászt* vagy jobb turót csinálni. Össze gyűlnek az emberek, keresnek egy johászt, megfogadják hat hónapra. Márciusba, amikor a hó elmegyen, össze tudja gyűjteni a johokat és ő elmén velük. Aztán áprilisba, Szen[t] Györ[gy]-napba a bárányokat szedik el a johoktól, amelyik johtól több turót akar venni az ember. És aztán arra adnak öt-hat kilu turót, amelyiknek elveszik a bárányját Szen[t] Györ[gy]be. Amelyik emarad Pünkösdre, a bárány, azok a *magnak való*k. Arra adnak kicsibb turót a johások, négy- vagy öt kilu turót. És azután elveszik az összes bárányokat. Kiválasztják a *meddü*-köt külön és a *fejösöket* külön, meg a *berbécsek*¹ vannak a nagy *birkákval*.

A johász feji a johokat háromszor: reggel, délbe és este. Három, esetleg négy ember leülnek fejni. Minden ember fej egy-egy *geljata*² tejet, — úgy mondják nálunk. Hat-tíz *geljata* tejből kijő egy sajt. Húsz kilus, huszonkét kilus nagy. A sajtot úgy készítik, hogy megoltják a tejet, megöntik, összeverik jó nagy *cseberbe*.³ Összegyűtik, kiveszi egy nagy vászonba, *meglocskóják*, megfacsarják, kifoly a savó belőle. Rende-

sen, miután kifoly a savó a sajtból, elveszik a sajtot és felteszik egy nagy *lészára*.⁴ Az a savó, amelyik kifoly a sajtból, azt nem dobják el, hanem főzik ki. Csinálnak belőle édes *ordát*.⁵ Ez nagyon jó puliszkába, máléba. A sajtot vagdójják felekbe, teszik el edényekbe. Vagy teszik bé sós savóba. Csinálnak sós turót, amelyben a sós turó megtarthat négy-öt évig és, ha el nem romlik. Az *ordát* azt megeszik, mert az éromlik, nem tart hát. Ráteszik *putyába*,⁶ vagy esmég csinálnak másféle turót. Úgy mondják Rományiába: a *kaskavált*.⁷ Rendesen azt a sajtot leveszi a lészáról, átt teszi a perzselő vízbe, a turót a kezével *összetörzsöli*, össze gyúrja, leteszi a *bécsbe*.⁸ A kaskavál nagyon jó.“

A klézsei Dávid Illésné nagybátyjának egyik élményét beszéli el, amelyből kitűnik, hogy középkorból megmaradt hiedelemvilág és valóság mint vegyül össze sajátosan gondolatvilágukban:

„Vót nekem egy nagybátyám. Hát, az — mik úgy mondtuk, hogy — *precseptór*.⁹ A harmadik faluba szolgált, s elindult egy este haza. S ment haza. Mikor elért a faluba, akkor meg kellett álljanak, hogy valami bort *kótolta*¹⁰ ott eladásra. Hát, ott egy kicsit *iutt* erre-arra komájjinál. Akkor bésötétedett, s akkor azt mondja, hogy ő elmenjen haza. Elindult haza. Vót neki egy nagy *dzsamántája*¹¹ s még a botja. Mikor kimenen egy nagy hegyre, az országúton ment elé. Hát, *küjel*¹² letette oda a dzsamántáját még a botját s átlépett a nagyobbad *sáncon*,¹³ egy *kőrezorra*¹⁴ letette. Hát, gondolta maga szükségire elmenyen. De mikor ő onnat visszalépett, hogy vegye le dzsamántáját még a botját, akkor hát akkora nagy szél fútt. Mikor az a nagy szél fútt, hát menen egy asszon egy *kocsorbán*.¹⁵ Feltette őt a kocsorbára, s elvitte Bákón *kühül*¹⁶ — úgy mondjuk Bócháta, van egy igen nagy kerek hegy. Hát, elvitte oda, letette. Hát, ott annyin vótak üsmerősei, de azokat mind úgy vitték oda kocsorbán akkor éjjel! Addig táncoltatták ott, hogy immá mikorra közeledett tizenkét óra, megölték vót táncolásval. Ott vót *csimpojás*¹⁷ és. Az *csimpojált* nekik, ők még táncoltak. Akkor szétszóródtak. Mikor indulnak haza, hát egy más falusi vót egy ember üsmerősse. Hát, kezét fognak, köszönnek. Azt mondja, hogyhát: „No, te és itt vagy?“ „S itt én és“ — azt mondja. Immá hazafelé indultak vót. Hát, mikorra kérde, hogy honnat jönnek, hát, hogy értek el arra a hegyre, akkor még *bugoktatott* egy igen nagy szél. S akkor felkapta, s egy igen nagy *gödörbe*,¹⁸ *erdé*¹⁹ közepibe tette bé. De azt nem tudja az a nagybátyám, hogy hogy ért oda bé.“

Akkor az a nagybátyám onnan hallta, hogy immá a kakasok szólnak, de hogy mērefelé men, nem tudta. Egész éjen járt ott, míg kitalált az utra, ahonnat elvitte az a nagy szél. Hát, jó van, de eszibe jutott, hogy neki nincsen dzsamántája. Hát, visszament abba a faluba, ahol vót ott: Somoskába. Kereste. Azt mondta azoknak az embereknek: „Koma, hát nem hattam itt a dzsamántámat s a botomat?“ Azt mondták azok az emberek: „Nem. Hát, innét jól elment, még részeg se vót!“ Azt mondja: „Elvesztettem s egész éjjel kerestem, s nem találom.“ — Nem mondta el, hogy járt, azoknak! Azt mondta a komájuk, hogy háljon ott. Azt mondta: „Nem, adjanak egy széllámpást!“ — mert ő menen, megkeresse. Ténleg adtak és egy széllámpást s elindult haza azon az úton, az országútján. Mikor elért oda, ott és vót egy *kőrezorra* letéve a dzsamántája, még a botja, honnat evített kocsorbán táncóni.

S mindég kérdeztük azt a nagybátyámat, még negyvenbe és, hogy hát ki vót az, aki elvitte? S azt mondta: „Mit gondótok, hogy *hót*²⁰ vót? Vagy valami? Nem vót hót, — azt mondja — hanem élő! Innet a tik falutokból vót egy asszon. S nem szabad nekem megmondani azt nektek. Ésszetalálkoztam vele s kérdeztem, hát minek kellett te éngemet elvigy? Azért — azt mondja — hogy ljánkoromtól örökké *szerettelek lenne*, s te nem szerettél ingemet! S azért most elvittelek, hogy legalább éjen táncoljunk veled!”

Nagybátyám nem bírta megmondani, hogy kicsuda. De élő vót. Még negyvenbe és éltek mindketten, nagybátyám és, az az asszony és, s ot lakott a faluba, de mik nem tuttuk, hogy kicsuda, *met*²¹ ő nem mondta meg.

A forgószelet csináló, kocsorbán repülő, férfiakat elcsábító és meg-táncoltató *Szépasszony* a korai középkor óta foglalkoztatja Európa-szerte a nép képzeletét.

Moldvai környezetükben régi hiedelmek, babonás szokások ülték meg lelküket. A gajcsánai Bandi Istvánné elbeszéli, mint ünnepelték meg Szent András napját, hogy a farkasveszedelmet elhárítsák:

„Hát, következett szent András. Vártuk, mer *innapoltuk*²² mindég szent Andrást. Akkor apám András vót, hát szoktuk megtartani szent Andrást a johok *mihánt*.²³ Mi csináltunk szent Andrássra? Estéjén megkentük fokhagymával, szent András estéjén, a kaput *vaj*²⁴ az ajtót benn. Akkor úgy tartottuk meg, hogy reggel, mikor felkeltünk, vettük a kapcát. Nem sepertünk soha seprűvel szent András napján, csak kapcával, mert mindég *innapoltuk*, hogy a johokat meg ne egyék a farkasok.”

Egyébként Moldvában gyakran meggyült a bajuk a farkasokkal, amelyek téli „nagy üdőben” még a házakba is bemerészkedtek. Évezre-des babonás félelemmel beszéltek róla s szívét — mint Bandi István mondja — gyógyító szerül alkalmazták: „Fogtunk farkasokat és. A farkasnak a bőriket használtuk eladni kabátoknak. Esmég meg a *szívit* használták orvosságnak és.” Primitív vadásznépek ősi hiedelme lap-pang ebben az orvoslásban. Allatok, emberek erejét, bátorságát a szívbe lokalizálták, a haragot a gyomorba és epébe, a büszkeséget a májba, stb. „Primitív művelődési fokon e helyhezkötés tudatos, vagyis eleven, határozott tartalmú fiziológiai képzetek vannak mögötte, s e képzetek befolyásolják az orvoslást, a jogszokást, a mítoszt s természetesen visszatükröződnek a nyelvben is” (MNy 26 : 287). Az alacsonyabb műve-lődési foknak ezt a szemléletét tükrözi a biblia e mondata is: „*aki a szíveket vizsgálja és a veséket*”. A tudat jelenségeinek megvizsgálásá-ról van szó, de ezt a biblia írásakor csak a materialisztikus lokalizáció-val tudták kifejezni.

Moldvai elszigetelt közösségükben nem sajátították el a korszerű gazdasági ismereteket s az állattartással kapcsolatosan felmerülő kér-désekben a helyes módszert babonás hiedelem pótolta. Deák György volt pusztinai lakos beszéli: „Régebben úgy mesélték, ha a tehénnek elapadott a teje, hogy a teje azé apadott el, hogy elvitte a boszorkán-bábo. A boszorkán-bábo, mesélték, hogy úgy vihette el a tejit, hogy reggel korán napkelet előtt felkött, kiment egy oan zödfüves *gödörbe*, és egy új fazakba harmatot szedett bele. Visszajött s megleste az új friss-borjús tehént. Akkor kiment a mezőre, a patájának a helyit fel-

vette, azt beletette a fazakba, hazavitte. Egy részit megetette az ő tehénnyivel, hogy a tehénnye adjon több tejet és vaját, egy részit betette a kályha alá, téglával lecsinyálta.“

Előző társadalmi helyzetükben csak szegény, küszködő parasztokat és jómódú bojéreket láttak maguk körül. A nyomorból való felemelkedésnek még csak a reménye sem volt meg. Ha közülük valaki kupeckedéssel, majd földvásárlással, beházasodással meggazdagodott, a körül már mesék szövődtek. Szomorúan tapasztalták, hogy munkájukkal nem képesek felemelkedést elérni, tehát más meggazdagodását csak mesés fordulatokon keresztül tudták megérteni. Azt persze nem látták, hogy mind az új, mind pedig a régi bojérek jómódja és gazdagsága a szegény, dolgozó parasztok kizsákmányolásából származik. Tanulságos példa a társadalmi háttérnek nem a meztelen igazsággal, hanem mesés okokkal való magyarázatára Fodor Márton meggazdagodása, melyet a klézsei Dávid Illésné beszélt el:

„Ott vót Nagypatakán Fodor Márton. Szegény ember vót, csángó ember. Hát, mindég járt *fuarba* Galacba. Mindig fuarodzott. Hát, eccer ment, bément egy korcsmához, hogy a loak egyenek s ő és megebédejen. Hát, hallja, két ember beszélget ott a korcsmánál Galacba. Hát, ő hallgassa. Ő és magyar vót, csángó ember, de a másíka és magyarok, hogy mit beszélgettek. Beszélgetik, hogy Sós-kút fejibe hát egy nagy fának az udujjába bétettek ők aranyat. De ők vótak tizenketten s esküvést tettek, hogy azt nem lehet kivegye egy és, míg ott nem lesznek mind a tizenketten. Ők nem birtak odamenni, hogy kivegyék. Abba az üdőbe a tizenkettőből meghót egy. Hát, immá a pénz ott maradt, mer ahhoz ety sem vót szabad odanyúljon, mert esküvés vót téve, hát nem lehetett, nem mertek odanyúlni. Jó. Meghallotta az a Fodor Márton. Na, nem vitt ő semmi fuart. Béfogta a lovakot, s hajtani, hajtani Galacból, hogy érjen haza hamarább. Hát, jól van. Min hajtotta a loakat, eccer annyira hajtotta, hát elesett az egyik lova s megdőglött. Nem baj, ott dögöljék! — azt mondta. Akkor ment az egyikvel. Mikor hazaért, a másík és immá leesett, hogy dögöljék meg. No, még az asszonya kiállt siratózni, hogy immá tönkre tette magát, ledögöltek a lovak. Az egyik megdőglött vót, a másík és döglenivaló vót. „Hallgass, ne busulj semmit! Hadd el, mer mik még veszünk!“ — azt mondja. „Gyere gombászni!“ De nem mondta meg az asszonyának, hogy minek. „Gyere, menjünk gombászni!“ „Hagass ember! Megbolondultál? Nekem nem kell se gomba, semmi, megölted a lovakot.“ „Gyere, menjünk gombászni!“

Vettek két nagy tarisznyát, emennek gombászni. Hát, ő tudta, mert annak a száma fel vót írva az ódalára, hogy hol van. Ő megkereste, *megkapta*,²⁵ mi hogy ott mesélték Galacba, az a két ember. Hát, ő ahhoz a fához ment. Kivágták azt a fát, raktak, amennyit ebirtak aranyat, onnat a feleségivel, még a tetejire tettek keserűgombát. Na, de mikor odamentek, kivágták, akkor odaállott egy ember. Azt mondja: „Ezt a pénzt szabad nektek elvinni, mert nektek adom, ha ideadod azt, ami a feleségedné van!“ „Hát, szívesen odaadom, mi feleségemné van!“ — Az ember nem tudta, hogy a felesége állapotos! — Ő még odaajálta, felesége se tudta! No, raknak pénzt, emennek haza. Tetejin vót egy kis keserűgomba. De nem igen lehetett találni gombát az erdőbe! Kérdik az emberek: „Honnat hoztátok te ezt a sok gombát?“ „Hát, elég van az

erdőn!’ Kiürítették az aranyat. Még mentek vissza *vaj* két-három nap a feleségivel, hordták azt az aranyat: Kocsival még nem mentek el, hanem a hátukon, hogy a nép ne vegye észre, hogy ők mivel dolgoznak.

No, azt az aranyat elhozták. Ők odaigérték, mi a feleséginek van. Hát, égszzer csak úgy gazdagodik, hát annyi mindenje van! Fődet vettek, meggazdagodtak, nagy bojérok lettek. De eljött az idő hát a feleséginek. Hát, kilenc hónapja vót. Hát, kicsikéje született. De hogy *megszült*²⁶ a kicsike, annak ők még a színjét és nem bírták jól meglátni, mert azt úgy elvitték ki az ablakon. Mert ők azt a pénzt aval váltották meg. Elég gazdagok vótak, de gyász és vót a szíviükön, hogy ők odaadták a lelkét arra a pénzre. Oztán még most és megvannak. Az öreg meghalt, de a gyerekei, onokái megvannak, nagy bojérok maradtak belőle.“

A szemelvényekből kitetsző világot, a régi világot, magukkal hozzák, de most egy új, magasabb világba léptek át, amely a szocializmus útján halad. Társadalmi, gazdasági és művelődési helyzetük ugrásszerűen változik: a férfiaknak nem kell itt kocsorbán repülő Szépasszonyoktól tartani, mert csak élő húsból és vérből való dolgozó nőket fognak találni, farkas ellen sem fokhagymázzák már szent András napján a kaput, a farkasszív helyett korszerű orvostudománnyal ismerkednek meg, a tehén tejhozama — a felvilágosító munkán keresztül már meg is tanulták — nem a boszorkánbábától függ, hanem a helyes takarmányozástól, az emberi felemelkedés nem mesebeli kincsekkel történik, hanem a termelő munkával, a több és jobb termeléssel. Gazdasági téren olyan sokat tanultak máris letelepedésük óta, hogy az az ugrás, amit megtettek, évszázadok fejlődésmenetét sűríti össze néhány évben. Ezt a nagy fejlődést maguk is látják és tudatosan figyelik. Jellemző erre Bandi István beszélgetése: „Mikor hatéves gyerek vótam, hogy annyira megismertem a világot, akkor kimentünk szántani. Akkor a búzát, *vaj* kukoricát, *vaj* árpát, *vaj* zabot a kezünkkel vettük²⁷ a föld tetejére. Akkor beszántottuk a föld alá. Az kikelt rendessen. Amikor az aratás jött, akkor sorlóval arattunk, nem kaszával kaszáltunk s nem géppel vettünk.²⁷ Csépeletünk loakval. Béraktuk a búzát körül. Egy káró körül. Akkor *revatettünk*²⁸ négy lovat vaj két lovat s azt mik hajtottuk körül. Úgy míg a búzának a szeme lement, a szalma meg megmaradt. Akkor ki-restáltuk. Úgy folyt a gazdaság ott Moldovába.

Mikor Bácskába jöttünk, akkor nagyon esodálkoztunk, hogy itten vetünk géppel. Akkor ottan csépeletünk loakval, esméig itten gépekkel csépeletünk. Ez és nagy különbség vót a gazdaságba. Akkor a gazdaságba ottan szántottunk meg egy holdat vagy másfél holdat a loakval, itten most traktorok vannak. A traktorokkal szántanak tíz holdig. Nyóce vagy tíz holdat megszántnak, úgy hogy gyorsabban menen a munka.“

A sarlótól a kaszáig, a kézi vetéstől a vetőgépig, a nyomtatástól a cséplőgépig, a faekétől a traktorig haladtak most, csak néhány év alatt. A községben már két termelőcsoport kollektív gazdálkodást folytat s ez a kezdet. A vázolt szektorok fejlődése szükségszerűen viszi tovább a nyelvi fejlődést is. Ennek leszünk tanúi az elkövetkezendő években.

A hangfelvételeken gyűjtött nyelvi anyagot egyrészt lehallgatással, másrészt korszerű technikai eszközökkel vizsgáljuk meg. a) Lehallgatás útján pontos népnyelvi szövegeket készítünk. A szövegeket mondat-tani, alaktani és hangtani szempontok szerint kiértékeljük. b) Ezután

a hangfelvételek anyagát elektro-akusztikai eszközökkel kimográfra, oscillográfra vagy neuroográfra vesszük át s így a hangot látható, mérhető rezgéssorozatokká alakítjuk át. A rezgések pontos lemérésével meghatározzuk egyes hangok valódi időtartamát, megállapítjuk a hanglejtés menetét, a beszédszünetek nagyságát s így a gondolkozást kisebb fázisaiban is figyelemmel kísérjük. Ezekkel a módszerekkel a nyelvi kutatásoknak nyilván egy új, termékeny korszakát nyitjuk meg.

¹ Kos. ² Fából készült fejőveder. ³ 40—50 literes, fából készült edény. ⁴ Vesszőfonadék. ⁵ A savóból forralás közben túró alakjában kiváló kazein. ⁶ Fabödön, hordócska. ⁷ MTsz: 'havason készült sajt'. ⁸ Pince. ⁹ Állami adóhivatal alkalmazottja. ¹⁰ Pálcával méri a hordó börtartalmát adózás céljából. ¹¹ Kézitáska. ¹² Kívül. ¹³ Árok. ¹⁴ Kőoszlop, útjelző kő. ¹⁵ Szénvonó. ¹⁶ Kívül. ¹⁷ Csimoja: bőrduda. ¹⁸ Völgy. ¹⁹ Erdő. ²⁰ Halott, halott szelleme. ²¹ Mert. ²² Ünnepeztük. ²³ Miatt. ²⁴ Vagy. ²⁵ Megtalálta. ²⁶ Megszületett. ²⁷ Vetettük, vetettünk. ²⁸ Rátettünk.

Nagy nyelvészek

KEMPELEN FARKAS

Írta: Hegedüs Lajos

A fonétika története mind a mai napig nincs megírva. A hangképzésre vonatkozó alkalmi megjegyzéseket és részletes tanulmányokat országoként tartják számon. A régebbi anyag szinte hozzáférhetetlen és a jelentős művek újrakiadásra várnak. A régi, nagyjelentőségű tanulmányok között első helyen áll a magyar Kempelen Farkas korszakalkotó fonétikája: „Az emberi beszéd mechanizmusa“, mely 1791-ben Bécsben jelent meg német és francia nyelven. Kempelen életének néhány adata felfedi sokoldalú munkásságát és tehetségét.

Kempelen 1734-ben Pozsonyban született. Atyja, Engelbert, a bécsi udvart szolgálta kamarai tanácsosként. Az ifjú Kempelen tanulmányait Pozsonyban, Győrött, majd Bécsben végezte. Jogot és filozófiát hallgat, de mint a Nemzeti Plutarkus írja róla: „nem talált a törvények sovány mezejében elegendő eledelt“. Valójában mindig csak a természettudományok érdekelték. Odaadással tanulmányozta a világ felépítését, az égitestek mechanikáját és a természeti tűnemények okát. „A fizikai és matematikai tudományok széles mezejében vizsgálódott, a mechanika törvényeinek harmóniájáról és a rugók erejéről elmélkedett.“ De nemesi osztályhelyzete megakadályozta, hogy tehetségét kizárólag a természettudományok terén bontakoztassa ki, mert családi hagyományai a „státusz“ szolgálatára buzdították. Iskoláit befejezve németre fordította Mária Terézia Törvénykönyvét, amely kitűnően sikerült és így magára vonta a szakértők figyelmét. A császárnő a 23 éves Kempelent „létszámfeletti fogalmazó“-ul felvette az udvari szolgálatba, a végzésben megemlítve, hogy a „magyar udvari kamara sokat fog nyerni az ifjú Kempelen úrbán“.

Valóban csakhamar igen hasznavehető embernek bizonyult és a hivatali jellegű udvari méltóságokat gyors egymásutánban nyerte el. Rábízták a budai királyi palota építésének és a Várszínház — amely akkortájt karmelita templom volt — átalakítási munkálatainak vezetését, a magyarországi sőügyek intézését, a Bánát közigazgatási biztonságának megszervezését és betelepítő tervének elkészítését. II. József a magyar és az erdélyi udvari kancellária tanácsosává nevezte ki. Tisztségét 1798-ig viselte, majd nyugalomba vonult és 1804-ben Bécsben halt meg.

Kempelen mechanikai talentuma feudális szemléletű osztályában elforgácsolódott: gépszerkesztő- és alkotókészségét főleg olyan kuriózumokra kellett eltékoznia, amelyek az udvari köröknek tetszettek, érdeklődésüket kielégítették. Így zenés színdarabokat írtak velé a bécsi udvari színház részére. A Perzeus és Andromeda, valamint A jó-tékony ismeretlen c. dráma többször is előadásra került. Színdarabokat írt az uralkodó család műkedvelő színielőadásaira is. Ezek közül a Varázskönyv aratott nagyobb sikert. Írt alkalmi költeményeket is, melyek javarésze az udvari ünnepek műsorát szolgálta. A beteg Mária Teréziának kéreken gördülő, automatikusan mozgatható betegágyat konstruált, hogy betegen se legyen helyhez rögzítve s ne unatkozzék. Vízépítészeti ismeretei alapján a hegyről lefolyó víztömegeket felfogta és a schönbrunni kastély parkjának szökőkút-hálózatát látta el vele. Megépítette továbbá a budavári vízművet is. Mint igazi tudós azonban nem elégedett meg avval, hogy találmányai csak a főúri kedvtelést szolgálják. Igyekezett őket a gyakorlati élet terén is hasznosítani. Újrendszerű kútját malmoknál, hámorművekben és bányákban alkalmazták. Born Ignác szivattyús kútját és „ellenhatásos gépét“ Felsőbányán állította működésbe. A gőzgép, vagy amint akkor nevezték: „ánglus tűz- vagy gőzmasina“, igen kis hatásfokkal működött. Kempelen hosszas kísérletezés után kiváló újításokat eszközölt rajta és Wattot megelőzve új erőátvitelést valósított meg a gőzgépben, beállította a termelő munkába és a Ferenc-csatorna építésénél gőzgépe sikeresen megállta a helyét. Átfogta az iparosítás gazdasági jelentőségét is és Apatinban felállította az első magyarországi szövőgyárat. A vak Paradics Teréz zeneművésznőnek írógépet szerkesztett, „mely képessé tette gondolatait sajátkezűleg nyomtatni domború betűkben“ (NyK 8 : 337).

Az udvar által irányított feudális kultúrpolitikára jellemző, hogy Kempelen világhírét nem komoly, tudományos elveken felépülő újításaival szerezte meg, hanem szemfényvesztésen alapuló, főúri kedvtelést kielégítő sakkozó automatájával. 1769-ben a francia Pelletier különféle, fizika körébe vágó, csodás produkciót mutatott be Mária Terézia udvarában, melyek bizonyos mágneses jelenségeken alapulnak. A császárnő és a főúri nézősereg elámult a csodálattól, mert felcínes természettudományi ismereteikkel nem voltak képesek felfogni a mutatványok reális mivoltát és titokzatosságot kerestek mögöttük. „Az előítélettelen, materialisztikus gondolkodású mechanikus átlátott a francia csodabüvész trükkjén. Kempelen kijelentette, hogy a látotaknál külön dolgokat tudna produkálni“ (Természettud. Közl. 64 : 413). Mária Terézia szaván fogta Kempelent, ő pedig állta a szavát és hat hónap múlva bemutatta az udvarban sakkozó automatáját.

A gép egy fából faragott törököt ábrázolt, mely karját gépiesen mozgatta és „sakk“ vagy „matt“ figyelmeztetéseit fejbőlintással adta ellenfele tudtára. A gép belsejében rúgók és kerekék voltak, melyek működése játék közben folytonosan hallatszott. A gép rejtélye egy félszázadon át izgalomban tartotta Európát és Amerikát. Újságok híryanagát, folyóiratok cikkeinek tárgyát, színdarabok, regények anyagát Kempelen sakkozó automatája szolgáltatta. Főúri szalonok sarkában kipirult arccal öreg matrónák vitatták a gép mivoltát. Egyesek gonosz szellem erejét vélték benne, mások pedig mágneses hatás kihasználását látták a gépben. Mária Terézia a boszorkányságot sejtők táborához csatlakozott és a bemutató után ilyen kérdéssel fordult Kempelenhez: „Ön talán boszorkánymester, kedves Kempelen úr?“ Csodás hírét fokozta, hogy Európa főúri sakkozóin sorozatos győzelmet aratott a sakkozó török. Legyőzte Pál orosz nagyherceget, II. Frigyes porosz királyt, majd később Napoleont is. Óriási összegeket ajánlottak fel az uralkodók a gépért, csak hogy nyitjára rájöhesse nek. II. Frigyes meg is vásárolta s nagyot csalódott, mikor a gépezet titkát felfedte, mert egy sakkozó törpe volt benne elrejtve. De ez kellett Európa uralkodóköreinek: szédelgés, szemfényvesztés, nem pedig komoly tudomány! — Elképzelhetjük, hogy Kempelen, mikor az udvari köröket bejárta mutatványával, magában mennyit derült a főúri ostobaságon! Kitisztik ez abból is, hogy gépét „mechanikai tréfának“ és „gyermekjátékszernek“ nevezte.

Kempelen Farkas maradandó tudományos hírét nem az eddig említett találmányaival, hanem a 160 évvel ezelőtt közzétett: A beszéd mechanizmusa és beszélőgépének leírása c. művével alapozta meg. Ennek a korszakalkotó műnek az alapján nemcsak a magyar, hanem az általános fonétika történetében is kivételes hely illeti meg. Kempelen fonétikájának még ma, több mint másfélszázad multán is, forrásértéke van.

Művét Born Ignác európai hírű ásványtudósak ajánlotta: „Naturae amico et suo“ — auctor, akinek a magametszette arcképét is közli az első lapon. Jellemző, hogy jeligéjét az ókor nagy költőjétől, Lukrétiustól veszi, aki először fejti ki a nyelveredet kérdését materialisztikus alapon.

Erdeme, hogy tudományos elméleti munkáját minden vonalon igyekezett egybekapcsolni a gyakorlati élettel s könyvének előszavában kifejti, hogy fonétikájának a siketnémák és hibásbeszédűek oktatásában fontos szerepe lesz. Műve öt részre tagolódik: I. A nyelvről általában. II. Vajjon a nyelv az ember által találtatott-e fel, avagy vele teremtetett? Vajjon a nyelvek egy ősnyelvből keletkeztek-e? III. A beszédszervekről. IV. Az európai nyelvek hangjairól vagy betűiről. V. A beszélőgépről.

I. Kempelen megkülönböztet egyszerű hangadást és tagolt beszédet. „Amaz valamennyi állatoknak, emez pedig egyedül az embernek tulajdona. Amaz magától a természettől van beoltva, és csak egynehány fogalmakra korlátozódik, a másikat meg kell tanulni és határozott határai nincsenek.“ Részletesen leírja egy kutya ugató-monológját, amelyet egy idegen közeledtére ad, miközben házórzó kötelességét teljesíti. De nemcsak a hangokkal való közléssel foglalkozik. Kiemeli a taglejtések és a mimika (a taglejtés és arcjáték) gondolatközlő jelentő-

ségét is, amelyek segítségével az ember még idegen országban is megtudja magát értetni bizonyos fokig. Különösen fontos az ilyen jelbeszéd a siketnémák számára, akik ezen keresztül fokról-fokra még elvont dolgokat is meg tudnak érteni. Ezzel kapcsolatosan forradalmi jelentőségű álláspontját is kifejti és szembeszáll a korabeli tudósok elméletével, akik a nyelvet isten ajándékának tüntették fel: „a szóbeszédnek nem kellett multhatatlanul a teremő által beoltatni az emberbe, hanem azt az emberek maguk alakíthatták ki fokozatosan. Mert ha lehetséges volt kézjelek által való beszédet a szem számára feltalálni..., miért ne lehetett volna hangbeszédet a fül számára kialakítani és az egyiket úgy, mint a másikat lassanként kiképezni.“ Kijelentése kétségtelenül bizonyítja, hogy a nyelvtudósokat hosszú idővel megelőzve, helyesen látta a nyelvfejlődés útját, amely az emberi társadalomban fokozatosan formálódik ki. Szinte Sztálin nyelvről hirdetett klasszikus meghatározására: „A nyelv a fejlődés és harc fegyvere“, emlékeztet Kempelen, amikor a nyelv jelentőségét így határozza meg: „A nyelv... az emberi testvérisülés főeszköze, a társadalom talpköve.“

II. Haladó gondolatokat vet fel ebben a fejezetben is. Kétkedik az ősn nyelv létezésében, amelyben pedig korának tudósai, sőt a nyugati reakcióso k még ma is hisznek. Érveket sorakoztat fel ellene és lehetetlenségnek tartja, hogy például a különböző nyelvek számnevei egy ősn nyelvből való k lennének, mint némely tudós hangoztatta: „Amily kevésse csírázott az almafa, a tölgy vagy a hárs a fenyőből elő, épp olyan kevésse keletkezhett mind ezen 120 számnév egy ősn nyelvből tíz szavából. Ha pedig valamennyi eddig felhozott szóból csak egy is van, amely nem az ősn nyelvből való, hanem valahol valamely emberi társadalom alakította ki, akkor kialakulhatott száz is — ezer is —, egy egész nyelv is.“ Majd ismét visszatér az ősn nyelv védelmezőire: „Ha az ősn nyelv védelmezői már csak azt mondhatnák meg nekünk, hogy hát melyik volt tulajdonképen az az ősn nyelv, miképen hangzott és melyik még élő nyelvhez hasonlított legjobban?“ Azonkívül elképzelhetlen szerinte, hogy isten egy nyelvet oltott volna az ember természetébe és „a társas életre rendelt teremtményt már teljesen felszerelve bocsátotta ki a kezéből“. Ha természeti adottság lenne a nyelv, akkor „oly embernek, ki gyermekkorában vadonban eltévedt, érettebb éveiben, ha ismét emberek közé kerülne, önmagától — a nélkül, hogy azt elébb tanulná — folyékonyan kellene beszélnie“. Remek gondolat-sorban fejti ki, hogy a nyelvet a szükséglet, az emberi társadalom munkatevékenységének fejlődése, a nyersanyag és a munkaeszközök időben egymástkövető változásai alakították ki: „De tegyük fel, hogy az első két ember — férfi és nő — már a nyelvvel megajándékozva teremtetett légyen, — ugyan mi egymásnak mondanivalójuk volt az új világban, ahol táplálékuk a fa gyümölese, fedelük egy fa és fekhelyük a föld volt?... Vajjon micsoda nevük lett volna az arany, ezüst, vas, ón, réz és mindazon félfémek és kövek számára, melyek még mélyen feküdtek a hegyekben eltemetve? — az állatok zsigerei és csontjai számára, melyeknek még egyikét sem látták? — általában valamennyi első nyersanyag, az abból majd egyszer készítésre kerülő ezer- meg ezerféle eszköz, szerszám, ruházat és eledel számára? — azon ezernyi cselekvés és munka számára, melyeket akkor még nem végeztek vala?“

Ez a néhány szemelvény is pompásan világít rá materialisztikus álláspontjára a nyelveredet kérdésében.

A III. részben a beszédszerveket veszi sorra. Fejtegetéseit így kezdi: „Zengő gégénk, üreges szánk és mozgékony nyelvünk van — miképen beszélünk vele?” A hangképzésben szerepet játszó szerveket és működésüket alaposan tárgyalja és művét olvasva el kell ismer-nünk, hogy méltán nevezték őt az utána következő fiziológusok a „fonétika nagy mesterének”. De nemcsak a beszédhangok képzésének egyes mozzanataira terjed ki a figyelme, hanem a zörejhangokra is. A gégefedő tárgyalása közben rámutat a köhögésnél és csuklásnál tapasztalható szerepére, az orr- és ínyvitorlával kapcsolatban leírja a hortyogás, krákogás, tüsszentés és orrfúvás menetét, a nyelvénél nem felejtí el a csettintést és köpést, a fognál a vacogást, fogcsikorgatást, az ajaknál az ásítást, a mosolygást és a csókot elemzi. Materialisztikus, tiszta gondolkodása még az anyag elrendezésében és feltárásában is megnyilatkozik: a hangképző szerveket a fejlődés szemszögéből nézi és világosan megmagyarázza, hogy az ember mai hangképző szervei eredetileg nem is hangképzésre szolgáltak, hanem táplálkozásra s csak a fejlődés későbbi szakaszán váltak és fejlődtek ki hangképző szervekké. Az ajaknak a szopásnál, majd vízivásnál volt jelentősége. Az állatoknál még ma is főleg a táplálkozást szolgálják. Tanulságos rajzokban állítja ezzel kapcsolatban az ajak, illetve a csőr szerepét az olvasó elé: ló, kutya és galamb ivása közben. A nyelv a táplálék megforgatására és továbbítására szolgált, a fogak eredeti szerepe sem a sziszegő hangok (*s, sz, z, zs*) képzését szolgáltatta, hanem a táplálék szétzágatását és őrlését. „Egy szóval minden tény annak a bizonyítására szolgál..., hogy nekünk az orr, a száj, a nyelv, a fogak és az ajkak eredetileg éppen olyan kevésbé szolgáltak a beszélésre, mint az ujjak a fuvola-játszásra és a szemek az olvasásra, ámbar mindezek utóbb találmányok folytán, ezekre alkalmas szervek lettek.”

A táplálkozás és hangadás kettőssége a hangképző szervekkel kapcsolatosan a mai napig megvan, az állatoknál pedig még mindig az első szerep az uralkodó. Az emberi beszéd első megnyilvánulása a fejlődés kezdetén csupán hangadás volt, akárcsak az állatoknál. A különféle hangszínezeti típusok (*á, e, o, ü, k, b, sz, stb.*) kialakítása a „naponta növekedő szükségletekkel” következett be, „különösen, midőn másokkal társaságba lépett” az ember. A beszéd és nyelv keletkezésének ilyen világos megfogalmazását Kempelen előtt senki, utána pedig csak a marxizmus klasszikusai voltak képesek megadni.

A IV. szakasz az európai nyelvek hangjairól vagy betűiről szól. A betű és a hang azonosítása őt még éppenúgy kísérti, mint korának minden más tudósát. Terjedelmes részeket szentel a magánhangzók és mássalhangzók leírásának, s itt az lepi meg a modern olvasót, hogy olyan apró hangképzésbeli finomságokat is észrevesz és leír, amelyeket csak legújában a röntgensugár alkalmazásával vettek észre. Felhívja a figyelmet arra, hogy a hangképző szervek mozgása nem elszigetelt, hanem összetett s egy-egy szerv elmozdulása maga után vonja sok más szerv helyzetváltozását. Ha az *i* hang képzéséről például az *u* képzésére megyünk át, nemcsak a nyelv mozog előről hátra, hanem ugyanakkor a nyelvcsont is hátrább húzódik, mellyel viszont a gége áll összeköttetésben. Még azonos hangszínezeti típus finomsá-

gait is érzékelteti: 15. tábláján rajzokban mutatja be az *l* hang háromféle változatát. Ezek közül kettő a nyelv hegyével, egy pedig a nyelvháttal képzi az *l* hangot s ennek folytán háromféle színezetbeli árnyalat keletkezik.

Az V. részben ismerteti beszélőgépét. Maga írja, hogy: az „1769. évben már elkezdtem különféle hangszereket vizsgálni azon célból, hogy közülük megtaláljam azt, amelyik leginkább megközelíti az emberi beszéd hangszínét“. Kísérletei sokáig meddők maradtak, míg a véletlen megadta a gép elkészítésére a helyes lökést. Egy falusi kiránduláson a „falusi séta engem társasággal véletlenül egy falusi korcsma felé vezetett, mely előtt néhány paraszt táncolva vigadott. Midőn közelebb értünk, éppen szünet volt, mely alatt a muzsikus hangszerét hangolta. Még némi távolságban valamit hallottam, amit nem bírtam biztosan kivenni. Úgy rémlett, mintha gyermeket hallanék énekelni... Midőn végre megérkeztünk, hát mi volt az? — egy kecskeduda. Rendkívül megörültem, midőn azt, amit éppen olyan nagy hévvel kerestem, itt oly váratlanul megtaláltam, t. i. azt a hangszínt..., mely az emberi beszédet legjobban utánozta. Megvallom, hogy soha életemben zene ily nagy gyönyörűséget nem szerzett, mint a megvetett kecskedudának ez a siralmas bőgése.“ Az igazi kutató lázával sietett vissza a városba és még ugyanazon éjjel megkezdte vele kísérleteit. A konyhából közönséges fújtatót hozott elő, vasesővébe sípot szerelt és a fújtató összenyomásával megrikoltatta. Rájött, hogy a beszélőgép leglényegesebb részei: a tüdőt helyettesítő fújtató, a gégefőben elhelyezkedő hangszalagrés helyett egy síp és a száj- és orrüreg helyett rezonáló ládácskák.

Kitartó kísérletezés árán legelőször az *a*, *o*, *u* magánhangzó színezetét sikerült előállítania, a mássalhangzók közül pedig a *p*, *m* és *l* hangot. „Csaknem szégyenlem kimondani — egy egész esztendőnél tovább tartott, míg ezeket a hangokat megérsítem.“ A hangokat végül hangsorokká fűzte egybe és szavakat, sőt kisebb mondatokat képzett vele. Kempelen evvel a találmányával is általános feltűnést keltett és beutazta Európa nagy részét, mindenütt bemutatásokat tartva. Emberi hangokat gépből hallani! — olyan szenzáció volt, amelynek hatását csak akkor értjük meg, ha a „Német Merkur“ c. újság 1784-i évfolyamában (178—182. lap) egy szem- és fültanú leírását elolvassuk a lipcei bemutatóról: „Kedves Barátom! Ön el sem hiszi, milyen különleges szenzációként hatott emberi hang és emberi beszéd első hallása, amely szemmelláthatólag nem emberi szájból tört elő. Egymásra némán és elfogódottan néztünk és utána bátran megvallhatjuk, hogy az első pillanatban egy kis titkos borzongás futott rajtunk végig.“ A grammofon és a hangosfilm korában talán sokan nem tudják kellőleg értékelni Kempelen beszélőgépét. Pedig a fejlődés menetének egy fontos kezdeti fokát jelenti. A grammofon és hangosfilm más elvek alapján fejlődött, de ennek sikeres eléréséhez szükség volt arra, hogy a lehetséges utakat minden irányban megjárják a kutatók. Már az ötlet, hogy emberi beszédhangot mesterségesen állítsanak elő, arra mutat, hogy megvalósítását a társadalom szükségletnek érezte. Jelentőségét először főleg a természettudósok tudták felmérni. Darwin például már társadalmi funkciót ruház a jövő beszélőgépére, mondván, hogy oda kell fejleszteni, hogy segítségével hadsereget lehessen vezé-

nyelni vagy a társadalmat oktatni. Legfontosabb feladatát azonban — érdekes — nyelvészeti vonalon látja: a beszélőgép — mondja — igen alkalmas lesz arra, hogy megrögzítse és megörökítse a különféle nyelvek kiejtését.

A történeti hitelesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a világ három pontján készítettek egyidőben beszélőgépet: Oroszországban Pétervárott Kratzenstein tanár, Párizsban Mical Abbé és Pozsonyban Kempelen. Közülük legnagyobb hírnévre Kempelen tett szert. Kempelen, mint igazi természettudós, korában haladószellemű volt, helyesen látta az életben a fejlődés útját és nézetét a nyelv és beszéd fejlődésével kapcsolatban ki is fejtette. Csak az udvari környezet és annak feudális szelleme akadályozta abban, hogy páratlan tehetségét teljes mértékben a haladó tudomány érdekében bontakoztassa ki. Helyesen látja fejlődésének akadályait Gombocz Zoltán is, amikor így ír: „Kempelen Farkas egyike volt a legnagyobb mechanikai lángelméknek, s csak élete körülményei, az udvari szolgálat magyarázzák, hogy veleszületett ritka tehetségét inkább kuriózumszámba menő mechanikai problémák megoldásában, semmint igazán tudományos feladatok megfejtésében csillogtatta.” (Összegyűjtött Művei, Bp., 1940. 1. füzet, 6. lap.)

Nagy szolgálatot tenne a magyar nyelvtudomány, ha Kempelen művét újra kiadná és az általános fonétika első rendszerezőjét a tudományos világgal méltó módon megismertetné.

Nyelvművelés

Sokszor előfordul beszélgetés, olvasás, írás közben, hogy kétség merül fel bennünk valamely kifejezés, szó helyessége dolgában. Kérjük Olvasóinkat, juttassák el kétségeiket hozzánk, mert így módunkban lesz a közönséget valóban érdeklő kérdésekkel foglalkozni és e kérdésekre az egyedül helyes módon: a beszélők véleménye ismeretében felelni.

Lap vagy oldal?

A nyomdászok mindig *oldalról* beszélnek, Simonyi azonban Helyes magyarság című könyvében azt írja: *oldal* (a könyvben): *lap*. A nyomdászok azt mondják, a *lap* a két oldal együtt, a lapnak tehát két oldala van. A lap azonban sohasem volt a két oldal együttes neve. Ezt régen *levélnek* nevezték. Így Molnár Albert szótárának magyar-latin részében *Levél*: Pagina, Pagella. Pápai Páriznál szintén. A latin-magyar részben is: Pagina: A' papiros fóliumnak mind két felől-való része, *Levél*. Calepinusban pagina — *Levél, szál*, s ezt átvette Molnár A. is a latin-magyar részben. A Bod-kódexben:

Vagyon énnekem egy könyvem, és minden *levelén* több vagyon ezer igénél (az *ige* régen azt jelentette: szó). Régen azonban nem laponként számozták a könyvet, hanem levelenként, azért a *lap* név is aránylag későn jött divatba, először, úgy látszik, Baróti Szabó Dávidnál 1786-ban. Márton József 1803-ban még mind a kettőt használja: egy levél-papirosnak, vagy a könyv levelének *oldala vagy lapja*, de szótára 1800-as kiadásában: *levéllapszám*. Pápai Páriz szótárának 1801-es kiadásában: *könyvnek lapja*: pagina libri. Azonban a *lapozni* szót csak az Akadémia magyar-német zsebszótárának 1838-i kiadása használta először, azelőtt azt mondták: *forogatni a könyvben*. A *lapszámot* Márton József szótárának 1807-i kiadásában találjuk először, a *lapszámozni* igét pedig 1838-ban, az Akadémia említett szótárában. Szabó Pál Őszi szántás c. elbeszéléskötetében a *levél* szót még régi jelentésében használja: Ahogy beért, úgy vágta földhöz a zsoltárt a pitvar közepén csak úgy nyekkent... A gyerekek a szétpukkant *zsoltárleveleket* szedegették össze a földön (59).¹

Egy kihalásra ítélt képző

A Szabad Nép 1950. április 1-i számában olvassuk: Valkai István öntő (Hubert és Sigmund): *selejtmentes* munkával 345 százalék (2. lap). Mi szükség van ilyen idegen szellemet tükröző összetett melléknévre, mikor ki tudjuk fejezni a jó magyar képzésű *selejttelen* szóval? Azután gyakran olvashatjuk társadalomtudományi művekben: *osztály nélküli társadalom*. Hát nem jobb kifejezés ennél: *osztálytalan társadalom*? Egy népi írónk írja: Rácsavarta a gyeplőt, olyan nehéz, *vigasznélküli* csavarodással. Mennyivel egyszerűbb és magyarosabb lett volna azt írni: *vigasztalan* csavarodással. Azt olvasom az újságban: Ezeknek az irányzatoknak könyveit, kiállításait azonban kevesen értették meg, mert üresek voltak, *tartalom nélküliek*. Helyesen: *tartalmatlanok*. Ez is az újságból való idézet: Százmilliók és százmilliók megmozdulása ez, oly hatalmas mozgalom, amely *példanélküli* az emberiség történelmében. Vajjon nem jobban hangzik: *példátlan*? Még Móricz Zsigmondnál is előfordul: Megható volt *ízlés nélküli* gyászruhájában (Tavaszi szél, 1927-es kiadás, 188. l.). Csodálom, hogy a jó nyelvérzékű író nem azt írta: *ízléstelen* gyászruhájában. Egy másik, szintén paraszt származású író meg azt írja nemrég megjelent művében: Egy *kávanélküli*, *ostornélküli* gémeskút a telek szélén, benne ihatatlan víz, élő békák és döglött egerek. Én azt hiszem, a nép még azt mondja: *kávátlan*, *ostortalan* gémeskút. Ugyanez az író egy másik elbeszéléskötetében ezt írja: Valamelyik *kerítés nélküli* gazdaudvaron ásogatni kezdett a gyanús helyeken. Hát nem jobb ennél: *kerítéstelen* udvar? Beszélünk a termelési tervek *maradék nélküli* teljesítéséről, pedig sokkal szebben és jobban hangzik a tervek *maradéktalan* teljesítése. Ötéves tervünket nemcsak *maradéktalanul* kell teljesítenünk, hanem túl is kell teljesítenünk. Egy cikkben azt olvashattuk: Valamikor divat volt „*árva*, *barátok nélküli*“ magyar népről beszélni. Én ilyesmiről sosem hallottam, ellenben arról volt szó, hogy *testvértelen* és nem *testvérnélküli* ága nemének. Még Móricz Zsigmond is azt írta egyik művében: *adósságmentes állapot*, a helyett:

¹ L. Rubinyi: Sztálin — magyar nyelven c. cikkét is folyóiratunk jelen számában.

adósságtalanság. Miért mondjuk: *díjmentes*, mikor van rá egyszerű szavunk: *díjtalan*. *Adómentes* helyett nem mondhatjuk mindig az *adótlan* melléknevet, s akkor használjuk az *adótól ment, nem adózó* kifejezést. Éppígy mondhatjuk *vámmentes, tehermentes* helyett *vám-tól ment, vámolatlan, nem vámolandó; tehertől ment, tehertelen, nem terhelt* kifejezéseket. A *vízmentes, vízhatlan és tűzmentes, tűzbiztos* helyett igazán magyaros kifejezés a *vízálló, tűzálló*.

Beke Ödön

AZ ÚJ KERESKEDELEM A HELYES MAGYARSÁGÉRT

A Közért Élelmiszerkereskedelmi r. t. szellemi- és kézimunkásainak tájékoztatására, immáron harmadik éve, Közért címen újságot ad ki. Az újság művelődésre, önképzésre is igyekszik olvasóit buzdítani, s terjedelméhez képest ilyen irányban is megfelelő tanácsokkal látja el őket. Elsősorban azonban közgazdasági cikkeket közöl, ismerteti a vállalat fejlődését, terveit. Ezzel kapcsolatban sűrűn szóba kerül aztán, mimódon tudják a vállalat dolgozói munkájukkal az üzleti eredményt előmozdítani. Az ilyen természetű kérdések megvitatásában jóakaratul fogadják mindensorbeli dolgozóik hozzászólását is.

A szerkesztőség felkérte folyóiratunkat, nézze át az eddig megjelent számokat, s nyilvánítson véleményt, megfelel-e az újság írásmódja a helyes magyarság kívánalmainak. Készséggel eleget teszünk ennek az óhajnak. Megállapítjuk, hogy a Közért szerkesztősége tudatában van, milyen kötelességek teljesítése vár rá ezen a téren. Márcsak azért is hangsúlyozni kell ezt a körülményt, mert igen sok esetben irodalmi célú eredeti művek s fordítások stílusa is lehangoló hatást tesz az olvasóra. A Közért cikkei általában néve mesterkéletlenül folyó egyszerű írások. Nem egy esetben, amikor a magyaros szerkezettel idegenszerű használati mód áll szemben, a Közért írója a nyelv szellemének megfelelő, kifogástalan szerkezettel szövi mondanivalóját. Az egyik múltévi számban olvassuk: *...egy hónappal ezelőtt* megkezdődtek kultúrunkánk erősebb megszervezését és ellenőrzését. A cikk-író tehát elkerült itt egy elterjedt idegenszerűséget; igen sokszor itt hibásan egy hónap előtt megindult munkáról beszéltek volna. Egy pár héttel későbbi számban olvassuk... ha az értékesítési szerv összefog a beszerző szervvel, akkor a Közért *hibátlanul* tölti be majd hivatását. Itt pedig egy másik cikkíró arra mutat példát, milyen könnyű elhagyni egy-egy értelmetlenül felkapott használati módot. Arra figyelmezteti az olvasót írásmódjával, ne használjuk ilyen kapcsolatban a *maradéktalanul* határozót; az egyszerű, világos kifejezőmód szerint, megfelelnek ezek is: *hibátlanul, teljességgel, kívánt módon*, stb.

Tagadhatatlan azonban, hogy a mai nyelvhasználatban előforduló hibák közül főbél is találkozunk a Közért lapjain. Ezért azonban ezt az újságot külön többlet nem terheli, mert hisz gyanútlanul átveszi még a hivatott stiliszták írásában is előforduló, alattomosan terjedező nyelvi hibákat. Ne írjuk tehát a Közért rovására a *behöz* igének többször is előforduló ilyen használatát: be kell hoznunk országos kulturális elmaradottságát (helyesen: helyre kell hoznunk, ki kell pótolnunk). Ugyancsak az igekötő helytelen használatát látjuk az ilyenekben is: az egészségügyi követelményeket tartjuk be. A magyar ember ugyanis szavát, ígéretét, kötelességét s így a törvényes rendelkezéseket is *megtartja*.

Van azonban egynéhány olyan idegenszerűség, hibás nyelvi használat is, amelyet a Közértnek módjában volna visszaszorítani. Lapjában a helytelen képzésű áruda, étkezde, hízlalda szavak még mindig maikacsul tenyésznek. A múlt évi szeptember 30-án megjelent rendkívüli számnak *hivatalos*

résében egy közleményt olvasunk. Hangsúlyozza ez az iratt, hogy a vállalat vezetősége súlyt vet arra, hogy közléseiket, kiadványaikat, felirataikat helyes magyarsággal szerkesszék. Ezért felhívják a dolgozókat, hogy az „árudá“-t, szóban és írásban egyaránt kerüljék. Sajnos azonban erről a közleményről több cikkíró nem vesz tudomást. A múlt évi 22., 25., a f. évi 1. szám különféle cikkei továbbra is „áruda“ néven nevezik a vállalat elárúsító üzleteit, fiókjait.

Szükségesnek tartjuk még, hogy néhány szóval rámutassunk a múlt évi 19. számnak *Új utakon* c. vezércikkére. Ez az írás hibáztatja a vállalat dolgozóit, mert nem közlik észrevételeiket, panaszait, újságjukkal. Ennek szerintünk az a magyarázata, hogy nemcsak a kevés tapasztaltságú fiataloknak, hanem olykor még fejlettebb szellemi foglalkozásbelieknek is hiányzik az a készségük, hogy mondanivalójukat egyszerű, természetes szavakkal a nyilvánosság számára közlétegyék. Erre rá kell nevelni az embereket. Megfelelő megoldás volna, ha a Közért vezetősége gondoskodnék róla, hogy dolgozóit ilyen tárgyú tanfolyamok során vezetnék be az egyszerű és egyszerű fogalmazás készségébe. Ily módon rá lehetne őket nevelni a fogalmazásnak néhány efféle alapvető szabályára. Ha gondolatainkat írásban akarjuk közölni, igyekezzünk először észleleteinket, megfigyeléseinket, egyszerű mondanivalóinkat, *magunkban* értelmi egymásutánba összefogni. Csak akkor kezdjünk az íráshoz, amikor ezt a munkát már elvégeztük. Minél egyszerűbb szavakkal, s minél rövidebb mondatokba öntsük gondolatainkat. Ha ezt elvégeztük, írásunkat pihentessük. Vegyük elő bizonyos idő múlva, olvassuk fel magunknak hangosan. Ha elég folyamatosan hangzik, s továbbra is helyesnek tartjuk gondolatainkat, bizonyára nem vallunk munkánkkal szégyent.

D. Sz.

MELTÓK—MELTÓAK

Egynéhány évvel ezelőtt megbotlott a szemem egy kolozsvári napilapban a címül használt igenév többes-számában. Mint ilyenkor történni szokott, elnézésnek, elírásnak hittem és nem sok ügyet vetettem rá. Nemsokára azonban kénytelen voltam észrevenni, mert mind gyakrabban találkoztam véle vagy valamelyik atyafiával. Kénytelen voltam tudomásul venni, hogy nem elírásról van szó, hanem olyan nyelvi jelenségről, amelyet szabad ugyan szokatlannak, szabálytalannak, hibának is tekinteni, amellyel azonban komolyan számolni kell. Elkezdtem följegyezni a szemem elé kerülő eseteket; egy félév alatt annyira fölszaporodtak, hogy elhatároztam, szóvá teszem a Magyarosan-ban. Éppen nekikészültem, amikor egy rövid cikkre bukkantam, amely ugyanezt a kérdést tárgyalta. (Erre a cikkecskére most hirtelenében nem tudtam ráakadni).¹ Erre a magam följegyzéseit, mint fölöslegessé váltakat egy kissé elhamarkodva tűzbe vettem. Meglehet, arra gondoltam, hogy a cikk tudatosító figyelmeztetése elegendő lesz a továbbterjedés megállítására.

De nem így történt. Az esetek napról-napra szaporodtak, úgy látszik, állandósult járvánnyal van dolgunk. Olyan igenevek is átesnek ezen a változáson, amelyekről azt gondoltuk, hogy mindennapos használatuk az élőbeszédben, gyakori előfordulások írásban megmenti őket a fertőzéstől. Mindazonáltal tudni kell, hogy ezek a szabálytalanságok a múltban is előfordultak, Simonyi Zsigmond már 1903-ban ezt írja a Helyes magyarság 91. lapján: „Néha kötőhangzóval írják az -ó, ő végű igenevek, a melléknevek többsét, de ez ellenkezik az uralkodó nyelvszokással, pl. kitűnőek, kiválóak, kimerí-

¹ Nem a Nyelvőr 1946. évfolyamában megjelent cikkek: Halász Gyula és Prohászka János: Egyenlőek, különbözőek — bosszantóak (70 : 75, 162)? A szerk.

tőek, hajlandóak, méltóak, dicsőek. Ezt úgy látszik az -ú, ű képzős mellékevek hamis analógiája okozza: négy lábúak, egyszerűek, stb.“

Azóta elég szép idő telt el, és ma a kötőhangzó nélküli többesszám (*méltók*) használata dolgában már nemigen beszélhetünk uralkodó nyelvszokásról. Újabb gyűjtésemből felsorolok néhányat, mindeniket hosszú és unalmas volna, talán fölösleges is: alkalmazhatóak, állandóak, áttekinthetőek, biztatóak, egyenlők, elegendők, ellentmondóak, előkelők, előzőek, eltérők, értetődők, érthetőek, feltűnők, fenyegetők, figyelemreméltóak, hajlandóak, haladóak, hasonlók, háborzongatóak, helytállóak, hiábavalók, jellemzőek, kedvezők, kézzelfoghatóak, kielégítőek, kitartóak, kiválóak, kötelezőek, következőek, különbözőek, láthatóak, maradandóak, méltóak, mélyrehatóak, (utat) mutatóak, nyilvánvalók, reménykeltők, résztvevők, semmitmondóak (a szempontok), várhatóak, stb. Elsősorban azokat válogattam ki, amelyek több ízben kerültek eléma, másodsorban azokat, amelyekről gyakori előfordulásuk, megrögzött (megrögződött) emlékképünk miatti joggal hittem, hogy hosszú ideig ellentállnak az analógia egyenlősítő hatásának.

Bizonyára helyes Simonyi Zsigmondnak az a föltevése, hogy a kötőhangzós többesszám áttejedése az -ú, ű végűek többesszámának halására következett be. Simonyi példáit eggyel-kettővel megszerzem: domborúak, gyönyörűek, hűek, iszonyúak, keserűek, szigorúak, szomorúak, szörnyűek, stb. Erősítette ezt a hatást az -i végű mellékevek hasonlóan képzett többese is: bácsiak, bécsiek, fentiek, gyakoriak, igaziak, koraiak, maiak, pestiek, régiak, tegnapiak, városiak, stb.

Az is valószínű, hogy a kötőhangzós többesszám kialakulását elősegítette egy másik analógia is, nevezetesen az -ó, ő végű igeneveknek mód-, ill. állapothatározója, amelyet általában -an, en raggal alkotunk: állandóan, éltetően, érthetően, feltűnően, hallhatóan, hasonlóan, kitűnően, láthatóan, megfelelően, sejtetően, tartózkodóan, stb. Kivételek vannak, mert pl. nem szoktuk mondani: *forróan*, csak *forrón*, sem azt, hogy *kérően*, hanem *kérőn* (ámbar egy *kérőn* alakot is följegyeztem már a hely megjelölése nélkül). Az *élni* igenév határozóját sem szoktuk használni sem *élően*, sem *élőn* alakjában, minthogy erre van egy másik határozónk, *elevenen*, mégis megtaláltam nemrégiben az egyiket: „Néprajztudományunk története... *élően* igazolja meggyőződésünket“ (Útunk IV—1949. 20. sz. 13. l.): Az alábbi mondatban közvetlenül egymás mellett és mellérendelten áll két módhatározó, az egyik kötőhangzó nélkül, a másik azzal: „...hogy megteremtse azokat a műveket, amelyek *méltón*, *maradandóan* ábrázolják az általunk átélt és ki-harcolt történelmi változásokat.“ (Útunk IV—1949. 1. sz. 5. l.) Följegyeztem két egymásután következő mondatot, az elsőben az igenév többese kötőhangzós, a másodikban ugyanaz az igenév kötőhangzó nélküli: „...a pályaválasztási tanácsadó szinte -szükségesebb az átlagostól *eltérőek*, mint a normálisok esetében;“ alább pedig: „...az átlagostól, az egészségestől *eltérők* száma igen jelentős“ (Korunk XV. 1949. 787.).

Ma már elmondhatjuk, hogy ez a változás befejezéséhez közeledik, az új, a kötőhangzós többesszám győzött a párosviaskodásban. A teljes diadalhoz még csak az szükséges, akadjon valaki, aki a régi, a kötőhangzó nélküli többest érezze és jelentse ki hibának, a nyelvszokástól eltérőnek. Könnyen bekövetkezik ez is. A mi fülünket még bántja ugyan egy kissé az új alak, de már nem sérti annyira, mint első megjelenésekor, az új nemzedék előtt a két alak viszonya bizonyára fordított lesz.

Az igenévből (ráértéssel vagy tapadással) keletkezett főnevekre ez a változás nem terjedt át: ásó — ásók, fúró — fúrók, meszelő — meszelők, fürdő — fürdők, itató — itatók, szántó — szántók, esküvő — esküvők, stb.

Azt szokták mondani, hogy a nyelvi változások egyik oka az egyszerűsítés, a könnyebb kiejtés, a rövidsége törekvés, a jóhangzás. Ebben az esetben

éppen az ellenkezője történik, mert az új szóalak egy szótaggal hosszabb a réginél, kimondása sem könnyebb, sőt az újonnan támadt hiátus miatt, ha nem is nehezebb, de kevésbé kellemes. Ha csak azt nem tekintjük nyereségnek, hogy ezzel a változással az igenevek és mellékevek egy részének többszáma egyöntetűbbé vált.

Cluj—Kolozsvár.

Brüll Emánuel

Népjóléti miniszterünk mint nyelvművelő. Lenin elvtársunk számtalan gondja közt nem feledkezett meg az orosz nyelv műveléséről sem. Az orosz nyelv megtisztításáról papírra vetett gondolatai közt írja: „Rontjuk az orosz nyelvet. Idegen szavakat használunk szükségtelenül... Ugye ideje már, hogy hadat üzenjünk az orosz nyelv rongálásának.” (Lenin: Az irodalomról. A marxizmus-leninizmus kis könyvtára 45—48 sz. 171. l.). Szóról-szóra mondhatjuk ezt a magyar nyelvre is. *Fasírtot* mondunk *vágott* vagy *vagdalt hús* helyett, mákos és diós *beiglit* *mákos és diós patkó* helyett, *grizt* *dara* helyett. Eddig azt hittük, hogy a *strandfürdőt* nem tudjuk magyar szóval helyettesíteni, s íme most a népjóléti miniszter tudunkra adja, hogy van erre is jó magyar szó: a *fővenyfürdő*. Íme a Magyar Közlöny 1950. III. 24-i számában megjelent rendeletének idevágó része a csoportos üdültetésről: „Ott, ahol megfelelő szabadfürdő vagy *fővenyfürdő* nem áll rendelkezésre, a telepen mesterséges fürdőmedencét kell létesíteni.” (397. l.)

B. Ö.

Mi történik a nyelvtudományban?

A MAGYAR NYELVTUDÓSOK ELSŐ KONGRESSZUSA

„A diadalmas Vörös Hadsereg országunk felszabadításával a tudományról is letörte a tőkés rendszer bilincseit. Szabad fejlődésnek indult a nyelvtudomány is. A magyar munkásosztály hősi erőfeszítései és áldozatkészsége ma már arra is módot ad, hogy tervszerű munkával jóvátegyük a régi mulasztásokat és egyben a jövő fejlődés alapjait is megvessük. Ezt a célt szolgálja az első ötéves nyelvtudományi terv; ennek megbeszélésére és megindítására ült össze a Nyelvész Kongresszus.” — Ezzel a néhány mondatral foglalta össze az Országos Nyelvész Kongresszus meghívója azokat a körülményeket, melyek összehívását szükségessé és egyben lehetővé tették.

A Kongresszus, lényegében, valóban az ötéves nyelvészeti terv alapos megvitatása volt. A mintegy 120 résztvevő közt sok volt a vidéken élő és eddig csak közleményeiből ismert, a közös kérdések megtárgyalásától mindaddig elzárt nyelvész. Az ötéves terv, mint a nyelvészek közös javaslata, itt kapott végleges formát, magába ölelve most már a legszélesebb nyelvész-körök alkotó kezdeményezéseit.

A terv fő célkitűzései: 1. befejezni és kiegészíteni az előző korszakban csak igen hiányosan elvégzett anyaggyűjtést; 2. szellemében gyökeres átalakítással a dialektikus és történelmi materializmus szemléletével és módszerével hatni át nyelvtudományunkat, elsősorban a Szovjetunió élenjáró nyelvtudományának eredményei alapján; 3. helyreállítani az elmélet és gyakorlat közt az előző korszakban teljesen megszakadt egységet.

Az eddigi tervezgetésekkel szemben, melyeknek társadalmi alapjuk nem volt és így tervezgetések maradtak: az ötéves terv valóráváltását biztosítja

az, hogy társadalmi szükségletet elégít ki, s hogy kormányzatunk a Párt politikájának megfelelően az anyagi feltételeket biztosítja. — Az eddigi szakgyűlésektől és a polgári tudományosság kongresszusaitól eltérően nem termékétlen előadások hangzottak el érdektelen részletkérdésekről általános közömbösség közepette. A kongresszus az elkövetkezendő közös munka átfogó, konkrét és részletes megbeszélése, megvitatása, a módszerek összeegyeztetése a szempontok tisztázása jegyében zajlott le.

A haladó elmélet megismerésének, elsajátításának és alkalmazásának, a haladó módszerek átültetésének szükségességét hangsúlyozta az értekezletek mindegyike, természetesen elsősorban az általános nyelvészeti. A kongresszus súlypontként jelölte meg a szovjet tudomány eredményeinek folyamatos és minél szélesebbkörű népszerűsítését.

A polgári korszak elmaradt anyaggyűjtő feladatainak elvégzése területén a magyar nyelvészetben az Értelmező Szótár, a Nyelvatlasz, a leíró magyar nyelvtan, az új Nyelvtörténeti Szótár, az új Tájékoztató, az akadémiai Nagyszótár immár törleténív vált anyagának rendezése a legfontosabbak. Ilyen régi adósság törlesztése a 30—100 éve kiadatlanul heverő finnugor szövegek megjelentetése is. Természetes, hogy a polgári korszaknak ezeket az elmaradt feladatait ma már nem a polgári korszak szellemében oldják meg nyelvészeink, hanem a materialista nyelvtudomány azóta megtett hatalmas lépéseinek figyelembevételével. Anyaggyűjtés, de egészen új típusú. A Nyelvtörténeti Adattár, a Történeti Személynévszótár, a Nyelvjárási Bibliográfia és az ipari szakszókincs-gyűjtés.

Mindez az anyaggyűjtés azt a célt szolgálja, hogy nyelvünk történetének és mai állapotának későbbi beható vizsgálatához már most megfelelő forrásokat derítsünk fel és foglaljunk könnyen áttekinthető rendszerezésekbe. Igen nagyjelentőségű ez, különösen azoknál a gyűjteményeknél, amelyek a mai nyelv anyagát tartalmazzák: e nyelv, társadalmi fejlődésünk hatalmas lendülete folytán, szinte napról-napra változik. A közelmúlt nyelvészete elsősorban és egyre nagyobb mértékben csak a történeti anyagot és a történeti vizsgálatot tekintette feladatának: a nyelv jelenét alig-alig tanulmányozta. Ezzel az irányzattal szemben a nyelvtudomány ma az életet, a jelen nyelvet vizsgálja elsősorban, s nem formálisan, hanem szoros kapcsolatban az élettel: a szocialista termelésre áttért gyárak, az egyre szaporodó termelőszövetkezetek, a szocialista irodalom és a magyar politika élenjáró képviselőinek nyelvét. A jelen vizsgálatának előterbe kerülése azonban nem a történeti kérdések tanulmányozásának háttérbeszorítását jelenti, hanem többletet az eddigiekhez. Maga a történeti vizsgálat is átalakul azonban azzal, hogy a nyelvet nem mint kihűlt jelhalmazt vizsgáljuk ma már, hanem mint az állandóan fejlődő társadalom állandóan változó gondolatalközlő eszközrendszerét.

Talán még ennél is nagyobb azonban az a fordulat, amelyet nyelvtudományunk — nagyrészt a Kongresszus munkájának eredményeként — az elmélet és a gyakorlat közti szakadék áthidalására tett. A gyakorlatot szolgálni nemrégiben még nem számított tudományos munkának: ma megtiszteltetés. A gyakorlatot szolgálja — teljes tudományos értékének megtartásával — az Értelmező Szótár, mely a magyar nyelv szókincsének nemcsak feljegyző, hanem irányító jellegű tárháza lesz, s amely a szókincs értelmezését természetesen már a szocialista irányú fejlődés valóságának megfelelően végzi el. Hasonló ehhez az ipari szakszókincs-gyűjtés, mely nem a nyelvészek laboratóriumának vizsgálati anyaga csupán, hanem pontos definícióival nélkülözhetetlen segédeszköze a szakmák megtanulásának, a műszaki leírásoknak, stb. De még a leíró nyelvtan is irányít: ez hivatott kialakítani a nemzeti klasszikus irodalom, a mai irodalmi törekvések és a beszélt nyelv figyelembevételével azt az új nyelvtípust, amelynek használatára neveljük majd fiataljainkat, a szocialista kultúra új részeseit és tovább-

fejlesztőit. Magyar vonatkozásban még a helyesírás megkönnyítésének törekvéseiről kell beszámolnunk, mint elsőrendűen közérdekű munkáról: minél egyszerűbb helyesírási rendszerünk, annál könnyebben jutnak a széles tömegek a műveltség birtokába.

Gyakorlati célokat szolgál a magyar—idegennyelvű szótárak sorozata, melynek minden egyes kötete a magyar és a népi demokratikus országok közeledését teszi könnyebbé. Itt a magyar—orosz szótár mellett a magyar—cseh, magyar—szlovák, magyar—román, magyar—lengyel, magyar—bolgár és fordítva: orosz—magyar, stb. szótárakat kell megemlítenünk. Előkészületben vannak azonban a többi szótárak új kiadásai vagy legalábbis pótfüzetei, vagy magukba foglalhassák a magyar szókincsnek azt az egyre növekvő részét is, melyet a felszabadításunkkal megindult hatalmas gazdasági és politikai változás hozott létre. Hasonló rendeltetésűek a terv keretében készülő idegen nyelvek nyelvtanai is.

A gyakorlat igényeinek e széleskörű figyelembevétele azonban egyáltalában nem jelentette a Kongresszus részéről az elvontabb tudományos munka háttérbe szorítását. Láthattuk ezt a magyar tervnél, de a többinél is. Ellenkezőleg: olyan vállalkozások indulnak, melyek azelőtt nem indulhattak meg: a magyarországi szláv és román nyelvjárások vizsgálata; a finnugor etimológiai szótár és hasonlók.

Az az új irány és új lendület, melyet a magyar nyelvtudomány most vesz, multunk haladó hagyományaira épül. Ezt mutatta a Kongresszus keretében megtartott emlékünnap Gyarmathi Sámuel, az úttörő összehasonlító nyelvész Affinitas c. munkája megjelenésének 150. évfordulója alkalmából. Nyelvészeink azt szűrték le maguknak e megemlékezésből, hogy a magyar nyelvtudománynak joga, sőt kötelessége, korának legfejlettebb, legmodernebb elméleteit elsajátítani és továbbfejlesztteni, úgy, ahogy ezt a fejlődés egy korábbi és jóval kedvezőtlenebb fokán Gyarmathi tette.

A Kongresszus záróünnepélye — s egyben az ötéves terv megindításának formai aktusa — december 21-én, Sztálin generalisszimusz 70. születésnapján volt. Ez az egybeesés nem véletlen, hanem szimbólum: mutatja azt az utat, amelyre a magyar nyelvtudomány is lép első ötéves tervével; példaként állítja minden tudós elé azt az embert, aki a népet szolgáló tudományosság megteremtésére, a dialektikus módszer és a materialista szemlélet alkalmazására elméletben és gyakorlatban a leginkább követendő példát mutatta; s aki ugyanakkor mai szabad kutató lehetőségeink megteremtésében is döntő szerepet játszott.

A kongresszus — szakmai és ideológiai eredményei mellett — komoly tapasztalatcsere-mozgalom volt: az első lépés a kapitalista—jellegű versengés felszámolására és arra, hogy annak helyét a szocialista együttműködés szelleme váltsa fel.

Deme László

A MAGYAR NYELVATLASZ

Mi a nyelvátlasz célja? Az egyes nyelvjárási jelenségek földrajzi elterjedésének vizsgálata. Ennek a gyakorlati végrehajtása a következő: a nyelvátlasz szerkesztői összeállítanak a legfontosabb hangtani, alaktani, mondat-tani és szókincsbeli jelenségekből egy kérdőívet, ezzel a kutató vagy kutatók végigjárják a már előre kijelölt pontokat (falvakat), ott kikérdezik a kérdőívet, eredményeit otthon térképre vetítik, minden egyes szót vagy jelenséget külön térképlapra. Így kikerekedik a kérdőív pontjainak megfelelő számú térképlapon a fölvetett kutatópontok sűrűségével arányos pontossággal az illető szó vagy jelenség földrajzi határa.

Már az elmondottakból is kitűnik, bármennyire is igyekeztem leegyszerűsíteni a kérdést, hogy milyen hatalmas vállalkozás egy-egy nyelv-

terület atlaszának az elkészítése. Fontossága is kiderül, ha a tömérdek, a gyűjtés folyamán újonnan felbukkanó adatra gondolunk, vagy ha az egész nyelvterületre kiterjedő egységes szempontú és viszonylag kevés, összehangolt, tapasztalt, nyelvjárási följegyzésben jártas kutatótól összegyűjtött nyelvi anyagot vesszük tekintetbe.

Nyelvtudományi értéke mellett hatalmas történelmi és néprajzi értéke is van egy ilyen nyelvatlásznak. A hangtani és általában nyelvtani anyag térképrevetítésével kialakulnak az egyes nyelvi jelenségek határai, amelyek megmutatják az etnikai csoportok elterjedési határait, a települések eredetét, kirajzolódnak az egyes feudális birtokhatárok, stb. A szóföldrajz esetében pedig, mivel a szó azzal a fogalommal együtt terjed, amelyet jelöl, megmutatkozik az is, hogy az illető fogalmat milyen közvetítéssel ismerte meg az illető népcsoport. A nyelvjárások mai tagozottsága minden európai állam területén nagyrészt a feudális társadalom tagozottságát tükrözi, így tehát a nyelvtörténet szempontjából is elsőrendű fontosságú.

Cikkemben eme rövid elméleti tájékoztatás után három kérdést érintek: a külföldi előzményeket, a magyar nyelvatlász-próbálkozásokat és végül a felszabadulás után megindult és most folyó magyar nyelvatlászmunkálatokról szeretném tájékoztatni a Magyar Nyelvőr olvasóit.

1. A múlt század végén Európa-szerte a nyelvjárási monográfiák divatoztak, azaz egy-egy községben vagy nyelvjárásterületen beszélt nyelvjárásból igyekeztek minden sajáttságot feljegyezni. Ekkor merült fel annak a szükségessége, hogy az ilyen irányú vizsgálódások mellett szükséges volna megvizsgálni egy-egy sajáttságot valamennyi nyelvjárásterületen. Ilyen értelemben kezdte meg a német Wenker 1876-ban kutatásait. Szerkesztett 40 példamondatot, amelyekbe belesűrített minden fontosabb hangtani és alaktani sajáttságot. Ezeket szétküldte minden német községbe és mintegy 4500 helyről (tehát a helységek egytizedéből) kapott is választ. Módszere az volt, hogy a falu értelmiségétől (pap, tanító, jegyző) kérte a 40 példamondat lefordítását a község nyelvjárására. Ezeket az adatokat azután felbontotta, minden hangtani, stb. sajáttságot külön térképre vetített s így mintegy másfélezer térképet kapott, amelyből hatot kiadott 1881-ben. Wenker próbálkozása, mint a mutatóványt követő kritikákból is megállapítható, két alapvető hibát követett el. Először is a példamondatokba sűrített sajáttságok már eleve befolyásolják az adatközlőt, meghamisítják a nyelvjárásban szokásos fordulatokat, lehetetlenné teszik a közvetett kérdező módot és így legfeljebb hangtani tanulsággal szolgálhatnak, de még ennek az értéke is kétséges. A második súlyos hibája az, hogy a négyezernél több felelet mind különböző, és nagyrészt csekély értékű, hiszen az illető, aki a választ beküldte, fonetikai ismeretekkel nem rendelkezett. Még képzett kutatókat is soká kell összehangolni, hogy megközelítően, egyformán halljanak. Hibája még az ilyen levelező gyűjtésmódnak az is, hogy a véletlen szeszélyére vagyunk utalva a kutatópontok tekintetében, mert nem tudhatjuk előre, hogy a kiküldött kérdőívek közül mennyire érkezik válasz.

A lesújtó bírálatok hatására Wenker elkedvetlenedett és megszüntette a térképek további kiadását.

Sokkal sikeresebb volt és egész Európa nyelvtudományára serkentőleg hatott a német hibákon okult francia nyelvatlász, Gilliéron kezdeményezése egyetlen ember, a nem-nyelvész, de jó fonetikai iskolázottságú Edmont négy év alatt (1897–1901) kerékpáron bejárta Franciaország 639 helységét és közel kétezer szavas kérdőívet kérdezt ki. Az így begyűlt anyagot azután Gilliéron térképre vetítette és folytatólagosan meg is jelentette 1902–12-ben. A hatalmas munka 1920 térképből áll, több, mint egy millió adattal.

Ez a nyelvatlasz már komoly eredményt hozott és a fentemlített német hibákat kiküszöbölte. Az egyetlen gyűjtő biztosítja az adatok egységességét, az előre kijelölt kutatópontok a tervszerűséget, a szóra kérdező kérdőív pedig nagyobb természetességet ad, mint a példamondatokba sűrítés. Hibája azonban a francia nyelvatlasznak az impresszionista feljegyzés. Edmont a legtöbb esetben egy kutatóponton egyetlen embertől kérdezte ki a kérdőívet és az első feleletet rögzítette. Így a véletlenül rosszul megválasztott vagy a nyelvjárást nem tisztán beszélő egyéntől kapott felvilágosítások alapján nem 639 község nyelvjárájáról kapunk képet, hanem 639 különböző községben élő egyén nyelvjárájáról. Hiba volt még az is, hogy Edmont rendszerint a közvetlen módszerrel kérdezett.

Hogy érzékeltessem a kétfajta kérdező módot, bemutatom egy magyar példán. Közvetlen kérdező mód: Hogy mondják itt a *megpörkölt* szót? Közvetett kérdező mód: Hogy mondják itt a faluban, mikor disznóöléskor a leszúrt disznó szőrét szalmával leégetik?

A fentiekből is látszik, hogy a közvetett kérdező mód mennyivel megbízhatóbb eredményre vezet.

A francia nyelvatlasz azonban hibái mellett is fontos, értékes munka és ez ösztönözte a többi nemzet nyelvtudósait is, hogy megalkossák saját nyelvük atlaszát. Egymásután jelennek meg a csekély értékű Weigand-féle román (1909), majd az alaposabb Bennike—Kristensen dán (1914), Gilliéron—Edmont korzikai (1914), Tesnière szlovén (1925) és a Griera—Barnils-féle katalán nyelvatlasz (1923—26), amely 3500 kérdést tartalmaz 250 helységről és így négyszer sűrűbb, mint a francia nyelvatlasz kutatópontjai. Fejlettebb a katalán nyelvatlasz azért is, mert már nem az impresszionista módszert követte, hanem minden helységben több személyt kérdezett meg, és a község átlagnyelvjáráának megállapítására törekedett. Megindult Wrede folytatásában az elakadt német nyelvatlasz kiadása is és 1926—38 közt tíz füzet jelent meg belőle. Az eddigi legjobb nyelvatlaszok közé tartozik a délsvájci és olasz nyelvatlasz Jaberg és Jud szerkesztésében (1928—32).¹

A különböző regionális (tehát a nyelvterületnek csak egy részére kiterjedő) atlaszok mellett folynak már a nyelvatlasz-munkálatok a belga, holland, olasz, cseh, szlovák, lengyel, bolgár, svájci-német, stb. nyelvterületen. 1940-ben jelent meg Kuttunen finn nyelvatlasza, az észti Saareste és a román Pop és Petrovici pedig gyűjtéséből részleteket tett közzé. Közelsége, valamint igényessége miatt a román nyelvatlaszról szólunk még néhány szót. Hatalmas apparátussal és költséggel készült a román nyelvatlasz anyaggyűjtése. A szerzők (Pop és Petrovici) más-más kérdőívet állítottak össze, de mindketten az egész román nyelvterületet hálózták be kutatópontjaikkal. Pop kisebb kérdőívvel (2161) több pontot (301) járt be, Petrovici pedig nagyobb (4800) kevesebbet (85-öt, ebből 12 nemzetiségi). A Romániában élő nemzetiségek nyelvéből is bevontak néhány kutatópontot, hogy a nyelvi kölcsönhatásokat is megállapíthassák.

Pop impresszionista módszerrel gyűjtött, így tehát 301 egyén nyelvét gyűjtötte fel, Petrovici viszont 8—10 napig időzött egy-egy faluban, több személyt megkérdezett és így 85 falu nyelvét jegyezte. Nagy fejlődést mutat a román nyelvatlasz az eddigiekkel szemben a következetesen végrehajtott közvetett kérdező módszerével. Hogy az egyöntetűséget még jobban biztosítsák, a kérdéseket előre kidolgozták és az atlaszban is közlik.

A hatalmas munka első kötetei meg is jelentek: Puscariu—Pop: Atlasul Linguistic Român, partea I. Cluj, 1938. és Puscariu—Petrovici: Atlasul Linguistic Român, partea II. Sibiu—Leipzig 1940.²

A cseh és szlovák nyelvatlasz-munkálatok a 20-as években kezdődtek meg és hosszabb-rövidebb megszakításokkal mind a mai napig folynak. Ennek a sűrűsége lesz az eddigi nyelvatlaszok közül a legnagyobb, mert minden lakott helységet felvesz kutatópontként.

Nemrégiben jelent meg az Amerikai Egyesült Államok nyelvatlasza is.

Utoljára hagytam a minden eddig említetttnél hatalmasabb vállalkozást, a Szovjetunióban készülő orosz nyelvatlasz tárgyalását. Egyrészt az óriási terület, másrészt a kutatópontok sokasága, valamint az eddigieknél tökéletesebb módszere miatt ez lesz a leggazdagabb és a legtöbb szempontot felfedező nyelvatlasz. A terület óriási volta miatt nem lehet a kutatópontokat egyetlen térképre vetíteni, ezért 11 területszelvény készül. A próbagyűjtés kis területen 1936-ban indult meg, de a próbafüzet a Nagy Honvédő Háború miatt csak 1949-ben jelenhetett meg.³ A nyomtatott kérdőív is megjelent,⁴ amely hangtani, alaktani, mondattani és szóföldrajzi kérdéscsoportokat tartalmaz. A szovjet-orosz nyelvatlasz természetesen elveti a kétes értékű impresszionista módszert és a falu átlag-nyelvjárásának megállapítására törekszik. Az eddigi nyelvatlaszokkal szemben azonban a nyelvet folyamatként, tehát fejlődésében vizsgálja. Így figyelemmel van az archaizmusokra, a falu régi nyelvvállalapotára, de nem hessegeti el kellemetlen zavaró körülményként a falu nyelvének a köznyelvhez közeledő fejlődését sem. A munkálatokat a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Orosznyelvi Intézetének Nyelvjárási osztálya szervezi Avaneszov professzor vezetésével.

II. A külföld eredményein végigfutva vessünk egy pillantást arra is, mi történt a mi portánkon.⁵ A század elején Zolnai Gyula és Erdélyi Lajos említik egy magyar nyelvatlasz szükséges voltát, azonban konkrét formában még javaslatot sem tesznek.

Az első kísérlet a Huss Richárd—Papp István-féle vállalkozás volt 1929 és 1932 között. Jellemző az akkori viszonyokra és a német kulturális függőségre, hogy a Magyar Nyelvatlasz Szerkesztőbizottságának elnöke a debreceni egyetem német professzora, Huss Richárd volt. Módszerül a régesrég elavult és meghaladott német módszert választották, tehát a nyelvtani jelenségek 65 példamondatba való sűrítését és ezeknek a levelezéssel való begyűjtését. Így már eleve kételkedhetik a szaktudós az atlasz megbízhatóságában. A kiküldött mintegy ezer kérdőívre kb. száz válasz érkezett be, de ezek jelentékeny része teljesen hasznavehetetlen. A kudarcot könnyen megértjük, ha megnézzük a példamondatokat. Vannak köztük ilyenek is: *Minthogy erdélyi, azt hitte, hogy érti a csángók nyelvét, de csalódott hitében. Az én lovaim, a te tcheneid, meg az ő ökre a legszebb állat a faluban. Megállt a házunk előtt egy vén ember, kucsma s egy levél volt a kezében.* Világos, hogy az ilyen mondatokat nem lehet a közvetett kérdezői móddal kihozni, csak lefordítani lehetne az illető nyelvjárásra. No, de ki vállalkozhatik az ilyen mondatok lefordítására, és ha le is fordítja, milyen nyelvtudományi értéke van az ilyen fordításoknak?

Már csak azért is érthetetlen 1929-ben a Huss—Papp-féle módszer, mert akkor már a németnél lényegesen tökéletesebb francia, olasz, katalán nyelvatlaszhoz is hozzáférhettek volna a szerkesztők. Igen ám, de a Nyelvatlasz-Intézetnek első célja a német nyelvatlasz kiegészítése volt és így nem is vettek tudomást arról, hogy a németnél jobb módszerek is ismeretesek már. Elég szomorú, hogy a Magyar Nyelvatlasz ügye az erdélyi szász és luxemburgi nyelvatlasz elkészítésére alakult intézet mellékterméke lett volna. Jobb is, hogy nem készült el, mert talán hosszú időre vagy végleg megakasztotta volna egy tudományos értékű nyelvatlasz megjelenését.

Az egész magyar nyelvterületre kiterjedő nyelvatlaszpróbálkozás kudarcával szemben több sikerrel működtek áldozatkész gyűjtők személyes kiszállásai alapján készült vagy készülő regionális nyelvatlaszok. Csűry Bálint 1937—38-ban megindította egy szamosháti és bihari atlasz előmunkálatait, korai halála azonban megakadályozta terve keresztülvételében. A 30-as években a szlovák nyelvatlasz-gyűjtéssel kapcsolatban Arany Albert végzett a pozsonyi magyar diákokkal Nyitra vidékén nyelvatlaszgyűjtést. Nemrég készült el Temesvári Mihály ormánsági atlasza. Mindezek a munkák azonban

11 Magyar Nyelvőr

vagy csak megindultak, majd megszakadtak, vagy még kéziratban vannak. Az erdélyi atlaszból azonban egy részlet meg is jelent Szabó T. Attila, Márton Gyula és Gálffy Mózes gyűjtésének eredményeképpen.⁶

Minden magyar nyelvtudósban élt már a harmincas évek végén a magyar nyelvátlasz szükségességének érzése és szégyenkezve vették tudomásul, hogy lassanként minden európai nemzet elhagy minket ezen a területen. Az akkori kormányzatnak azonban „nem volt pénze” ilyen célokra. Mégis 1941-ben az első népnyelvkutató értekezlet elhatározta a magyar nyelvátlasz munkálatainak megindítását és a munka megszervezésére bizottságot alakított. A bizottság 1942-ben a munka megindításával, megszervezésével és irányításával Bárczi Gézáat bízta meg. Bárczi Géza terveze szerint négy tapasztalt gyűjtő végezte volna az országos felvételt. Bárczi kidolgozott egy kb. 900 szóból és ezeknek néhány alakjából álló kérdőívet, kijelölte a kutatópontokat és kedvezőtlen viszonyok mellett ugyan, de 1942-ben és 1943-ban megtörtént a próbagyűjtés. A gyűjtők szinte semmi megkötöttséget nem kaptak, egy bizonyos kisebb területen a sajátmaguk-választotta 20–40 kérdést vizsgálják faluról-falura járva. Így tehát maguk választotta kérdőívvél a maguk választotta kutatópontokon gyűjtöttek. A gyűjtés egységére vonatkozólag csak a következő megkötések voltak: 1. közvetett úton kell kérdezni, 2. minden szót példamondatban jegyezzünk fel, 3. az adatokat több egyéntől kérdezzük ki, 4. meg kell figyelni a különböző életkorúak nyelvi különbségeit, 5. vegyes vallású községekben mindkét vagy esetleg három felekezet nyelvét figyeljük meg, 6. állapítsuk meg a szó használatának gyakoriságát (pl. ha csak az öregek használják, stb), 7. a jelölésre az első népnyelvkutató értekezlet határozatai az irányadók, 8. a gyűjtők számoljanak be általános tapasztalataikról.

Ennek a próbagyűjtésnek az eredménye azonban a háború miatt csak 1947-ben jelenhetett meg.⁷ Ebben a kötetben a nyelvterület kilenc különböző részéről szerepel 10–20 térkép.⁸ A térképek különböző technikai módszerekkel készültek. A munka nagy hibája a feltérképezett anyag egységének hiánya. Mivel a kutatók egymástól függetlenül választották meg kérdéseiket, így alig néhány adat került fel több térképre (eszem: eszik, nagyanya, megy: megyek), tehát a különböző területek térképét nem nagyon lehet egymással összehasonlítani. Kétségtelen azonban, hogy a próbagyűjtés értékes tapasztalatokkal járt, és a kiadvány jótékonyan előbbrevítte minden fogyatékosága mellett is a Magyar Nyelvátlasz ügyét.

A háború azonban ennek a második, az elsőnél összehasonlíthatatlanul szerencsésebb kezdeményezésnek a folytatását is hosszú évekre elodázta és a próbafüzet megjelenésével le is zárult a Magyar Nyelvátlasz első korszaka, amit a kísérletek korának nevezhetnénk.

III. Amint a magyar történelemben új korszakot nyit meg a Vörös Hadsereg győzelmei nyomán történt felszabadulásunk, úgy a hosszas vajúdás után végre a Magyar Nyelvátlasz is a megvalósulás útjára léphetett.

A felszabadulás utáni első években a háború-okozta legsúlyosabb sebeket kellett először meggyógyítani, a fasisztáktól felrobbantott hidakat, vasutakat felépíteni, a fasiszta rombolásoktól megbénított gyáratok helyreállítani. Ime a hároméves terv folyamán még gondolni sem igen lehetett ilyen nagyarányú tudományos munka elindítására. Dolgozó népünk irányításával a Magyar Kommunista Pártnak még számos gazdasági és politikai harcot kellett megvívnia és erejét a legsürgősebb, legfontosabb feladatokra összpontosítani. 1948 azonban a fordulat éve volt, és ennek hatása a magyar nyelvtudományban is megérződött. Az ötéves terv előkészítésében már részt kapott a nyelvtudomány is, megalakult 1949 márciusában a Keleteurópai Tudományos Intézet keretében a Nyelvtudományi Munkaközösség, majd ebből ugyanezen év októberén a Nyelvtudományi Intézet. A nyelvtudomány

művelői sorozatos értekezleteken kidolgozták és megvitatták a nyelvtudomány öt éves tervét, amelynek egyik legfontosabb része a Magyar Nyelvatlasz. A terv végrehajtója a Nyelvtudományi Intézet.

A külföldi nyelvatlaszok, elsősorban a szovjet-orosz nyelvatlasz tanulmányainak tisztázása után az eddigi külföldi és magyar eredmények alapján kidolgozott kérdőívvel megindult a gyűjtés még 1949 végén. A nyelvatlasz ügyeit a következő szerkesztőbizottság intézi: Bárczi Géza, Benkő Loránd, Deme László, Kálmán Béla, Lőrincze Lajos, Pais Dezső, Sulán Béla és Szabó Dénes. A kérdőív megtárgyalását, a kutatópontok kiválasztását, a tapasztalatok értékesítését, az egész munka irányítását ez a nyelvtagú szerkesztőbizottság végzi. A bizottság a múlt év októbere óta 2–3 hetenként ülést tart, s ott a munka közben felmerült kérdéseket tisztázza.

A következőkben röviden vázolom egyrészt a Magyar Nyelvatlasz öt éves tervét, majd beszámolok a munka mai állásáról.

1. A nyelvatlasznak két kötete készül: a) egy sűrűbb hálózattal, főleg nyelvtani kérdőívvel, amely felöleli a legfontosabb hang-, alak- és mondat-tani kérdéseket, de egy bizonyos szóföldrajzi tárgykört (a természet növények) is feldolgoz. Ennek a hálózata nagyon sűrű: 500 kutatópont. Sokszorosan felülmúlja a franciáét, ahol 830 km²-re és 64.000 lakosra jut egy kutatópont, vagy a Bartoli-féle olaszt, ahol 310 km²-re és 40.000 lakosra, vagy a románét, ahol kb. 500 km²-re és 42.000 lakosra esik. Az első kérdőívvel tehát, ahol a Magyar Nyelvatlasz kutatópontjainak száma 500 lesz, mintegy 180 km²-re és 16.000 lakosra kerül egy-egy kutatópont. Ennek az atlasz-résznek a munkatársai: Benkő Loránd, Deme László, Kázmér Miklós, Kelemen József, Papp László, Péter László, Sulán Béla, Szabó Dénes és Végh József.

b) A második kérdőívet az öt éves terv folyamán 200 ponton kérdezzük ki. Noha ez a kérdőív főleg szóföldrajzi jellegű, ez is számos hangtani tanulsággal szolgálhat. Ezek a kutatópontok megegyeznek a másik kérdőív kutatópontjainak helyeivel. Így lesz az országban 200 teljes (kétszeres) kérdőívvel és 300 egyszeri (tehát csak az első kérdőívvel) felgyűjtött község. Még ez a ritkább hálózattal kérdőív is felülmúlja a már említett nyugati atlaszokat, hiszen ebben is 450 km²-re és 40.000 lakosra jut egy kutatópont. A második kérdőívet Kálmán Béla és Lőrincze Lajos kérdezi ki.

A két kérdőív alapján mintegy 1500 térképre lehet majd számítani. A térképezés módszereinél tekintetbe vesszük az eddigi nyelvatlaszok és főként a szovjet nyelvatlasz próbafüzetének tanulságait.

A kérdéses módszerében csakis a közvetett módszerrel, tehát a tárgyra-kérdéssel élünk. Noha a falu főnyelvjárását gyűjtjük, tekintetbe vesszük a falu nyelvi rétegződését is. Hogy a kérdészmód egységes legyen, a kérdéseket előre kidolgozzuk.

Mivel a gyűjtők állandóan a falusi lakossággal érintkeznek, szükséges volt, hogy megismerkedjenek a szocializmus felé haladó falu legidősebb kérdéseivel (falusi osztályharc, gépesítés, termelőszövetkezet, Pártunk parasztpolitikája, stb.), valamint a helyes népnevelői magatartással. Ezért részben a Szabad Föld olvasása, részben önképzés, másrészt előadások formájában állandóan napirenden tartjuk a politikai kérdéseket is.

2. Munkánk mai állását a következőkben foglaljuk össze:

1949 novemberében, decemberében és 1950 januárjában végrehajtottunk az ország 14 különböző pontján páros kiszállásokat a nyelvtani kérdőívvel. Ez végeredményben 28 kiszállást jelent, mert minden kutatópontra két gyűjtő szállt ki, minden alkalommal más-más összeállításban, hogy a gyűjtő és feljegyzőgyakorlatot összehangolhassák. 1950 márciusától kezdve már önálló kiszállások is folytak, de a legtöbb esetben a fenti szempontok miatt továbbra is párosan gyűjtöttünk, mert egyszerre ment ki a két (nyelvtani és szóföldrajzi) kérdőívvel kérdező gyűjtő. E cikk írásakor összesen 23 helyről van készen a nyelvtani és 11 helyről a szóföldrajzi. Meg kell jegyez-

nem, hogy az első tervére, tehát 1950-re 120 nyelvtani és 50 szóföldrajzi kutatópontról kell az anyagnak begyűlnie. Kétségtelen, hogy van egy kis eltolódás, viszont a gyűjtők évközi elfoglaltsága miatt a gyűjtés jelentékeny részét nyáron végzik majd el.

A fentiekből magától értetődik, hogy ki van dolgozva a két kérdőív, mégpedig a többszörös kipróbálás után alaposan átdolgozva. Az első része a közeljövőben nyomtatásban is megjelenik.

A Nyelvatlasz-Bizottság folyamatosan tartja üléseit a folyó kérdések megvitatására.

1950. április 3—8-a közt nyelvatlasz-hetet tartottunk, eddigi eredményeink kiértékelése, gyűjtő-módszerünk összehangolása, politikai továbbképzésünk és további munkatervünk megbeszélése céljából.

A nyelvatlasz-hétén résztvett a nyelvatlasz valamennyi munkatársa, valamint a szláv nyelvatlasz részéről Kniezsa István és Király Péter. Mivel a magyarországi szláv nyelvatlasznak még az előkészületei is csak most kezdődnek, így a Magyar Nyelvatlasz eddigi munkálatai sok tanulsággal szolgálhatnak számukra.

A nyelvatlasz-hét megbeszéléseit három csoportra bonthatjuk:

a) Szakmai tárgyú megbeszéléseinken szerepeltek a szovjet nyelvatlasz eddigi történetének, kérdőívének és próbafüzetének ismertetése. Grinkova két cikke a kolhozparasztnak nyelvének tanulmányozásáról, az egységes hangjelölés tisztázása. Az egyik kiszállásról magnetofon felvételeket készítettünk és gyakorlatképpen lejátszás közben jegyeztük, majd újralejátszásokkal ellenőriztük feljegyzéseink helyességét. Itt beszéltük meg a munka közben felmerült kérdéseket is.

b) Politikai továbbképzésünkhöz megbeszéltük Kalinin Kommunista nevelésről c. könyvének azokat a részleteit, amelyek arról szólnak, hogyan kell a népnevelőnek az emberekhez közelednie. Megbeszéltük a kolhozfalu életét, Pártunk parasztpolitikáját, ez utóbbit Szentkirályi Jánossal, a Szabad Föld szerkesztőjével.

c) Hogy munkamódszerünket egységesítsük és egymástól gyakorlatilag is tanulhassunk, két kiszállást végeztünk: Hévízgyörkre és Apostagra.

A hét végén összegeztük tapasztalatainkat és határozatokat hoztunk jövő munkánkra nézve. A nyelvatlasz-hét eredményesnek, gyümölcsözőnek mutatkozik, ezért ilyenfajta összejöveteleket a jövőben is tartunk.

Kálmán Béla

¹ Az eddig tárgyalt nyelvatlaszmunkákra vonatkozólag l. Lazicius: A magyar nyelvjárások 5—9. és Dauzat: La géographie linguistique, Paris, 1922. és L'Europe linguistique, Paris, 1940.

² A román nyelvatlaszról bővebben l. Márton Gyula: A román nyelvatlasz-munkálatok története és módszere, Magyar Néprajz 4: 233—68.

³ Мальцев-Филин: Лингвистический Атлас района озера Селигер. Москва-Ленинград, 1949.

⁴ Программа собирания сведений для составления диалектического атласа русского языка. Москва-Ленинград, 1947.

⁵ A kezdetleges magyar nyelvatlasz-próbálkozásokat l. bővebben Bárczi: A Magyar Nyelvatlasz előkészítése. A Magyarságtudományi Intézet évkönyve 1941—42. 173—96. külön is: A Magyar Nyelvatlasz Munkálatai 1. sz.

⁶ Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke néprajzi térképé”-ből, Kolozsvár, 1944.

⁷ Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből. Szerkesztő Bárczi Géza. 1947. A Magyar Nyelvatlasz Munkálatai, 2. sz.

⁸ Kálmán Béla: A Nyitra—Zsitva vidéke, Szabó Dénes: A Duna—Rába szöge, Lőrincze Lajos: Bakonyaljai részlet, Kovács István: Medvesalja és környéke, Varga Lajos: Bódvamelléki részlet, Héjjas Zoltán: Szeged környéke, Végh József: Részlet a Hajdúságból, Bakó Elemér: A bihari Derecske környéke, Szabó T. Attila—Gálffy Mózes—Márton Gyula: Kalotaszeg és vidéke.

A KÉSZÜLŐ SZLOVÁK NYELVATLASZRÓL

A szlovák nyelvátlasz tervét Vázny Václav vetette fel már 1921-ben. A gyűjtés a Cseh Tudományos Akadémia nyelvjárási bizottsága által kidolgozott kérdőívekkel indult meg a huszas évek elején. A kérdőíveket a Matica felhívására a helyszínen lakó, nyelvészetileg képzetlen, önkéntes munkatársak válaszolták meg.

A harmincas években a gyűjtés az előző kérdőívekkel folyt tovább, de a kérdőíveket már az egyetem szlávista hallgatói töltötték ki. A gyűjtést Vázny és tanársegédei irányították és ellenőrizték, és így a hibákat sikerült nagyrészt kiküszöbölni. Ez a gyűjtő eljárás a munka folyamán annyira tökéletesedett, hogy az 1934/5–1941/2. iskolaévben gyűjtött anyag már egészen pontos és megbízható volt.

Vázny közben 1938 végén távozott a pozsonyi egyetemről. Tanítványai Pozsonyban az Egyetemi Nyelvjáráskutató Intézetben tömörültek az atlaszmunkálatok folytatására és befejezésére. Vázny tervének megfelelő, de a próbatérképezés tanulságait figyelembe vevő új kérdőívet szerkesztettek, amelyben Vázny eredeti 224 hangtani, morfológiai és lexikális kérdésével szemben 437 hangtani és alaktani kérdést vettek fel. A gyűjtést egy szűk, külön képzett munkaközösség végezte volna. Intenzív munkát azonban csak egy évig végezhettek, mert 1943-ban a munka a háborús viszonyok miatt végleg megrekedt.

A háború után a helyzet káder-szempontról rosszabbodott, szervezeti téren azonban lényegesen javult. A Szlovák Tudományos Akadémia Nyelv-tudományi Intézete ugyanis Dialektológiai Osztályt szervezett, amely programjába iktatta a Szlovák Nyelvátlasz elkészítését. 1947 nyarán már meg is kezdték a munkát.

A kutatómunka tartalmát a Pauliny és Štolic által kidolgozott kérdőív határozza meg.

A kérdőív különálló lapokon 750 kérdést tartalmaz. Egy-egy kérdés rendszerint több példaszból áll. A kérdések szókérdések. Az illető szót irodalmi-nyelvi alakjában idézik. A kérdések megfogalmazásának ezt a módját azért tartják helyesebbnek, mert így az adatközlőt nem befolyásolja a más nyelv-járáásokból idézett példák tömege. A kérdéseket ugyan nem a szóföldrajzi tanulságok szempontjából állították össze, de a kitöltött teljes kérdőívek anyagát ebből a szempontból is fel fogják dolgozni. A térképezésre kerülő anyagot a gyűjtés befejezése után fogják kiválogatni; így a térképek száma kisebb lesz a kérdőívben foglalt kérdések számánál.

A pozsonyi egyetemen dialektológiai szeminárium működik Pauliny professzor vezetésével. Itt történik a gyűjtő kiképzése. 1947 májusában Pauliny szemináriumának tagjai háromnapos tanulmányi kránduláson vettek részt, ahol Pauliny, Orlovský és Štolic jelenlétében gyűjtöttek élő párbeszédet. Itt naponta tartott értekezleteken beszéltek meg a gyűjtésben mutatkozó hiányokat és hibákat. Akik itt megfeleltek, azokat besorozták az atlasz gyűjtői közé. Ezeket kívül a többi szlávista hallgató közül is válogattak gyűjtőket, akikkel iskolázásképpen az egyetemen kitöltették a kérdőíveket. Az iskolaév végén többórás szemináriumon valamennyi gyűjtővel együtt átvették az egész kérdőívet és rögzítették a hangjelölés egységes módját.

1947 nyarán 25 gyűjtő ment ki a vidékre. A feladat 300 község felgyűjtése volt. A gyűjtők száma a következő években emelkedett, de az 50–60-as létszámot nem haladja meg.

Kb. 3000, azaz valamennyi szlovák község nyelvét meg fogják vizsgálni. Az atlasz célja: megmutatni a szlovák nyelvjárások három alaptípusán belül mutatkozó eltéréseket, az alaptípusok egymásbahatolásából keletkező átmeneti típusok sokféleségét. Ezért akarnak a lehetőségekhez mérten minden faluban gyűjteni. Egy-egy gyűjtő tehát 50–60 községben fogja kitölteni a kérdőívet.

Evi 20 kutatópontot számítva egy-egy gyűjtőre, a gyűjtést öt év alatt fejezik be.

A kitöltött kérdőívekből kb. 300.000 lapnyi atlasz-kartoték készül, amelyhez háromféle mutatót szerkesztenek a kérdések száma, a példaszavak és a vizsgált jelenségek szerint. Így a gyűjtés anyagát már az atlasz megjelenése előtt is használhatják a kutatók.

[Josef Stole: Atlas slovenského jazyka (Linguistica Slovaca IV—VI., 427—432) beszámolója nyomán.]

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HELYESÍRÁSI ALBIZOTTSÁGA MUNKÁJARÓL

A Magyar Tudományos Akadémia megújodása után első feladatai közt tűzte napirendre a magyar helyesírás megvizsgálásának és szükség esetén bizonyos átalakításának, megreformálásának ügyét. Ennek a feladatnak a végrehajtására albizottságot küldött ki. Az albizottság elnöke Pais Dezső akadémikus. Tagjai: Bárczi Géza, Beke Ödön, Knieszta István, Rubinyi Mózes, Sági István akadémikus, Telegdi Zsigmond, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója, Benkő Loránd, Deme László, Lőrincze Lajos, a Nyelvtudományi Intézet magyar osztályának tagjai. Vargha Balázs, a VKM Elvi főosztályának megbízottja, Száva István, a Magyar Újságírók Szövetségének elnöke és Makai Ernő, a Magyar Írószövetség, illetve a Nyomdász Szakszervezet kiküldöttjei. Az ügy fontosságára való tekintettel az Akadémia elnöksége is képviselteti magát a bizottságban Ligeti Lajos Kossuth-díjas alelnök személyében.

Az albizottság működéséről Pais Dezső elnök a következőképpen nyilatkozott:¹

„A bizottság a helyesírás jelenlegi rendszerét felülvizsgálván, több olyan pontot talált, mely megvitatás és ennek eredményeként esetleg módosítás tárgya lehet. A munka a gyakorlatból indul ki; megkeressük a leggyakoribb helyesírási hibákat, és megnézzük azt, hogy ezek okát nem lehetne-e — a nyelv vesztesége, az írott nyelvhez fűződő sok mindenféle követelmény sérrelme nélkül — kiküszöbölni. — A főbb kérdések, melyek körül a tárgyalások folynak: az *i, u, ü* hang hosszúságának ékezővel való jelölése vagy az ékezés mellőzése velük kapcsolatban; az *ly* megtartása vagy *j*-vel való felváltása; az egybeírás—különírás eseteinek — amennyire lehet — megjegyezhető szabályokba való foglalása; az idegen szavak írásmódjának általános irányelvek szerint való rendezése; a kettős alakoknak a legkevesebbre csökkentése (főképpen a nyomdászok régi kívánsága ez); egyes, ma már elavult és kellően meg nem okolható esetek írásának megkönnyítése.

A helyesírás reformja egyáltalában nem az, aminek sokan hiszik: nem az Akadémia vagy a nyelvtudomány magánügye. Ezt mutatja az is, hogy a bizottságban a nyelvtudomány képviselőin kívül ott ülnek és dolgoznak az írók, a nyomdászok és a pedagógusok képviselői is. De a reformmozgalom tömegalapja még ennél is szélesebb: munkánkba eddig már mintegy 300 pedagógus kapcsolódott bele segítő tanácsaival, javaslataival. Még ezt sem tartjuk elégnak, itt sem akarunk megállni, — hiszen a helyesírás kérdésében az írók kívül az olvasó, a tanáron kívül a tanítvány is érdekelt fél. Kíváncsús lenne, ha egész olvasóközönségünk: munkásosztályunk és dolgozó parasztságunk is átértené, hogy róla is szó van, és javaslataival, az egyes nehézségek felsorolásával segítené a bizottság munkáját.

Arra természetesen nem lehet gondolni, hogy minden kívánságnak megfelelhessünk, minden nehézséget elhárítsunk. Helyesírásunk eddigi alapszempontjainak meg kell maradniuk. Ilyen alapszempontok a többi közt:

¹ Részben megjelent a Magyar Nemzet 1950. április 9-i számának vidéki kiadásában.

Az alaktani vagy származási egybetartozás szemléltetése, pl. *dobtam, tűztől, adjuk, vasgyűrű, zsebkendő*, noha *doptam, tűszől, agygyuk, vasgygyűrű, zsebkendő* az ejtés. Némely hangnak két betűvel (pl. *ty, sz, cs, stb.*) való jelölése. A mássalhangzók hosszúságának betűkettőztetéssel való feltüntetése. — Az ilyen szempontokhoz igazodó helyesírás lesz csakugyan a „helyesírás“, amely a nyelvi kifejezésnek írásos megjelölését félreérthetlenné, szabatosá teszi, és az írásság megtanulhatóságát megkönnyíti. Ilyen szempontok érvényesítésével teremthetjük meg helyesírási rendszerünk egységét, a nemzetté, népi közösséggé való egyesülésnek egyik fontos eszközét. Ilyen módon járulhatunk hozzá az annyi nagy értéket magában hordozó magyar művelődés folytonosságának a biztosításához. — Tehát nem valamiféle, az élet fölött lebegő „elv“ kedvéért ragaszkodunk bizonyos szabályokhoz, hanem célszerűségi okokból. Ragaszkodnunk kell hozzájuk, bár tudjuk, hogy nem csekély nehézségekkel jár a megtanulásuk.

Azt azonban szem előtt kell tartanunk és szem előtt is tartjuk, hogy amit elveszítünk a vámon, megnyerjük a réven. — Akik az Akadémia korábbi helyesírási albizottságának tagjai voltunk, nagyon jól tudjuk, sőt talán elsősorban mi tudjuk, hogy a korábbi helyesírási szabályzatnak hibái, hiányai, bonyodalmai voltak, amelyek kiküszöbölésére akkor nem voltak meg a lehetőségeink. Tehát a bizottság azon van, hogy elhárítsa a felesleges nehézségeket, a szükségtelenül zavaró mozzanatokot. Tisztában vagyunk, hogy el lehet sajátítani legnehezebb szabályokat, a gyakran önkényes kivételeket is, de tisztában vagyunk azzal is, hogy ha ilyenek megtanulásától mentesítjük azt, akinek írással kell foglalkoznia, nem kevés idejét, nem csekély munkaerejét szabadíthatjuk fel más érdemlegesebb, hasznosabb feladatok teljesítésére. Erről az oldalról nézve is társadalmi jelentősége van a helyesírás kérdésének: megkönnyítése lényeges segítséget nyújt ahhoz, hogy a társadalmi közösség minden egyes tagja kevesebb nehézségek árán, kisebb akadályok legyőzésével juthasson a műveltség kincseihez és hatalmához is.“

KÉSZÜL A NEHÉZIPARI SZAKSZÓTÁR

A nyelvészet a multban elzárkózott a társadalomtól, nem igyekezett szükségleteinek eleget tenni. Ennek következtében a Magyar Tudományos Akadémia mindmáig nem adott az iparnak olyan műszaki szótárt, amely egyformán kielégítette volna a szakmai és a tudományos igényeket. Különösen érezhető ez a hiány ma, amikor társadalmi és gazdasági életünk forradalmi átalakulása során iparunk, különösen pedig nehéziparunk rohamos fejlődésnek indul.

Ennek a hiánynak a betöltésére vállalkozott a magyar nyelv tudomány, amikor ötvenes tervébe iktatta a Nehézipari Szakszótár elkészítését is.

Világos, hogy a magyar nyelv szókincsének ez a lényeges rétege nem maradhat ki továbbra is szótárainkból. A Szakszótár azonban az ipari fejlődést is kívánja szolgálni azáltal, hogy az egyes szakmák szókincsének összegyűjtése útján áttekintést és komoly tanulási lehetőséget nyújt majd a szakma dolgozóinak és így a szakmai nevelés nélkülözhetetlen kellékévé válik. A Szakszótár nemcsak egybegyűjti a ma használatos ipari műszavakat, hanem olyan esetekben, amikor ugyanazt a műszaki fogalmat különbözőképpen — és gyakran szakemberek számára is érthetetlen, idegenből lefordított szóval — nevezik, javaslatot tesz műszaki és nyelvi szempontból egyaránt helyes műszavak bevezetésére, azaz egységesíti a magyar műszaki terminológiát. Így a Szakszótár elejét veszi a helytelen vagy következtetlen műszóhasználatból származó félreértéseknek és ezzel megkönnyíti, meggyorsítja a munkát. A Szakszótár tehát a termelés racionalizálásának is fontos eszköze lesz. Ily módon a Szakszótárban megvalósul az elmélet és a gyakorlat egysége.

A Szakszótár kettős feladata (a magyar műszaki nyelv szókincsének regisztrálása és az egységes magyar műszaki terminológia kialakítása és fejlesztése) szükségessé teszi a nyelvészek és az üzemi dolgozók, a műszaki emberek együttműködését. Ez az együttműködés a Szakszótár munkálatait végző munkaközösségben valósul meg, amelyben először találkozunk a gyárak és a nyelvtudomány dolgozói. Ez a munkaközösség március folyamán megalakult és a Nyelvtudományi Intézet irányításával megkezdte munkáját: a fémforgácsolás szókincsének összegyűjtését és szótári feldolgozását.

OROSZ NEVEK ÉS SZAVAK ÁTÍRÁSA

A cirillbetűs orosz nevek és szavak átírása égetően sürgős megoldást követelő, közérdekű kérdéssé vált, amelyet egyre gyakrabban vet fel mindennapi életünk. Népi demokráciánk gyorsütemű kulturális fejlődése, az orosz szépirodalom és tudományos irodalom mind szélesebb körű elterjedése joggal kívánja meg, hogy véget vessünk az átírásban mutatkozó ingadozásoknak és következetlenségeknek. Ha megnézzük mai sajtónkat és az átírást összehasonlítjuk a felszabadulás előttivel, jelentékeny fejlődést állapíthatunk meg a következetes átírás felé vezető úton. Ebben a törekvésben a „Szikra”-kiadványok járnak az élen.

Nyelvészeinkre vár a feladat, hogy megállapítsák a következetes, megközelítőleg hű átírás szabályait. A Magyar Nyelvőr 1949. 5. számában Erdődi József összefoglalta az átírás rendezésére irányuló előbbi törekvéseket, felvetette a problémákat és javaslatokat tett.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának célbizottsága a közelmúltban megvitatta az átírás kérdéseit, kidolgozta a cirill betűk átírásának szabályait s javaslatát hozzászólás végett eljuttatta az illetékes szerveknek. Így rövidesen megoldódik helyesírásunk egyik fontos, időszerű problémája.

Magyarázatok

TERVGAZDÁLKODÁSUNK SZÓKINCSEHEZ

Írta: † Kallós Ede

Terv. Az a szó, amely a magyar népgazdaság célkitűzéseinek és már a megvalósulás útjára lendült reménységeinek foglalataként manapság alighanem a leggyakrabban kimondott és leggyakrabban leírt szavunk, nem sokkal idősebb száz évesnél. Csak a 19. század elején történt, hogy valaki — talán Szemere Pál volt, talán Helmeczi Mihály, talán más — a maga nyelvalkotó képessége ajándékozó kedvében e szót megteremtette számunkra, hogy kellő nevet adhassunk annak a ténykedésnek, amellyel eljárásokat, eszközöket jelöl ki, valamely meghatározott cél irányában.

Persze azelőtt is voltak a magyar embernek tervei. De mindaddig, amíg az ismeretlen jövőre ajándékként ez a magyar elnevezésmód bele nem került szókincsünkbe, avval a furcsa szóval kellett helyette beérnünk, hogy: *plánum*. Furcsa, felemás szó volt ez. Nem volt magyar, de nem volt idegen-nyelvű sem, mert nincs olyan nyelve a világnak, amely a tervet *plánumnak* nevezné. Nézzük csak meg közelebbről ezt a furcsa szót! Az ókori latinok azt, hogy: „síma, lapos, egyenletes”, úgy mondták: *plānus*. Ennek alapján a

franciában *plan* lett a neve nemcsak a sík lapnak, hanem a tervrajznak is (mint amely síkra vetítve mutatja be valaminek a felépítését, szerkesztésmódját), valamint a jövőt építő elgondolásnak is. A francia elnevezés világhírnév szavává lett: az oroszban, a németben, az angolban egyaránt *plan* lett a terv neve. Nálunk ebből a francia szóból lett a felemás *plán*um. A magyar táblabíróvilág latinuskodása ugyanis nagyon tetszelgett magának avval, hogy az idegen szavakat latinos végződésel lássa el. Ilyen végződés volt a latin szavak gyakori *-um* képzője.¹ Általa lett a francia *plan*-ból nálunk *plán*um, mely azután mindaddig életben maradt, míg a 19. század elején a *terv* szó ki nem szorította.

Hogyan született a magyar *terv* elnevezés? Akárki teremtette, biztos, hogy az illető akkor, amikor szerencsés ihlettel megalkotta, nem a *tér* főnévre gondolt (mint ahogy azt Bárczi Géza Szófejtő Szótárában elképzei), hanem a *terít* igére. Ahogy a *terv* francia neve eredetileg a kiterített rajzra, a tervrajzra vonatkozott, úgy a magyar szó is a rajzlapon elterülő tervrajznak a megjelöléseként született. Minthogy a *terül* igének régi alakja úgy hangzott: *terjül* (vö. *terjed*, *terjeszd*), könnyen érthető, hogy Helmecei 1816-ban (Berzsenyi költeményeinek kiadásában) *terv* helyett még azt írta: *terj*.

Szavunk történetének áttekintését annak a megfigyelésével fejezhetjük be, hogy máig mennyire elkanyarodott a szó jelentése a maga eredeti képzet-tartalmától, mennyire átszellemült benne az, ami eredetileg tisztán anyagi jellegű volt. A latin *plānus* szótól kezdve a francia *plan* szón keresztül egészen a mi *terv* szavunk keletkezéséig a szó jelentésében állandóan olyan képzetek szerepeltek, amelyek az érzéki tapasztalás körébe vágnak (sík lap, ábra, rajz), — ma ellenben valahányszor olyan tervről beszélünk, amely közvetlenül érzékelhető formában kerül elénk, kiegészítő meghatározást rakunk a szó mellé („tervrajz“, „épületterv“, „gépterv“, stb.). Ezt a kiegészítést azért érezzük szükségesnek, mert ma a *terv* szó mögül azt az elmemunkát érezzük ki, azt a gondolkodási műveletet, amellyel az agy az elvégzendő munkát maga elé vetíti, a hozzávaló eljárásokat, eszközöket kiépíti, kijelöli.

A szó hangulati tartalma döntő változáson ment át a legutóbbi évek folyamán. A *terv* szóban ködös bizonytalanságot éreztünk és így az *álmodozás* vagy *vágy* szóval társítottuk önkéntelenül. Ha jelzőt kellett mondanunk hozzá, talán leggyakrabban a „füstbe ment terv“ jutott az eszünkbe. Ma azonban a *terv* szó acélosan cseng. Hatalmas erőt érzünk mögötte: az egy célért harcoló dolgozó nép erejét. A *terv* szó addig lehetett bizonytalan, ködös körvonaltú, ameddig a tőkésrendszer „terveit“ fejezte ki, melyek szükségképpen „tervezgetések“, álmok maradtak. Népi demokráciánkban azonban a *terv* nem ábránd, hanem a termelés rendje, motorja.

Norma. Népgazdaságunk fogalmi körében a *norma* szó tudvalevőleg oly szoros kapcsolatban áll a *terv* szóval — „Technikai normák nélkül a tervgazdaság lehetetlen“ (Sztálin: A leninizmus kérdései 595), — hogy e két szó nyelvtörténeti megbeszélése egymás mellé kíváncsozik.

A latin *norma* szó az ókori asztalosok, ácsok, kőművesek nélkülözhetetlen szerszámának volt a neve: így nevezték a derékszögű háromszöges vonalzót, melyet a függőleges irány, a merőleges helyzet megállapítására és ellenőrzésére használtak. Könnyen érthető, hogy e fontos rendeltetésű szerszám latin neve, melyből a ráismerés, rátalálás latin megjelölése (*noscere*) éppúgy felénk csendül, akárcsak görög megfelelőjéből (a gnómon szóból) az

¹ A Magyar Nyelvőrben (70. évf., 67. lap) részletesen szoltam nyelvünknek így keletkezett ál-latin képződményeiről. Legyen szabad itt pótlólag egy idevágó erdélyi adalékot közölnöm. Bánffy Miklós „Megszámáltattál...“ c. művében egy magyar „úr“ életmódjáról ezt olvassuk: „Az italt jól bírta, és ha Kolozsvárra bejött, minden éjjel cigány, nagy *trinkum* és dárídó“ (1: 24). A *trinkum* szó nem más, mint a német *trinken* inni igének a latin *-um* képzővel való előkelősködő megtoldása.

ugyanolyan jelentőségű görög gnószisz, az ipari szakma területén kívül is alkalmazásra kínálkozott. De hiába kínálkozott. A tiszteletreméltó — de tiszteletben egyáltalán nem részesült — ókori iparosok irányjelző munkaeszközének a neve az ókori világban nem érvényesíthette azt a rátermettséget, amelynél fogva ma e szót bármiféle működés irányelvének, zsinórmértékének nevéként ismerjük. Hogy a *norma* szó a latin irodalomban nem kapta meg a neki kijáró szerepet, annak oka abban rejlik, hogy a latin irodalom arisztokratikus gögje finnyás tartózkodást tanúsított az iparosmunka gondolatvilágával és szójárásával szemben. A *norma* szó a latin irodalomban csak feltűnően kevés alkalommal s akkor is csak egészen óvatos módon jelentkezik átvitt értelem hordozójaként. A latin ékeesszólás legfőbb tekintélye, Cicero ugyan egy helyen az *élet normájának* nevezi a gondolkodást, és az ifjabb Plinius, a császárral barátkozó dúsgazdag ügyvéd, a görög Demosthenest kissé erőltetett kifejezéssel a *szónoki stílus normájának* mondja (*Demosthenes ipse, ille norma oratoris et regula*: IX. könyv, 26. levél), de ezt a két klasszikus helyet, mely a hatalmas terjedelmű római irodalomból alig toldható meg egy-két további adalékkal, semmiképpen sem szabad úgy tekintenünk, mint annak a bizonyítékát, hogy ime, a *norma* szó már az ókorban is megkapta mai jelentéshasználatát. Nem! Cicero és Plinius olyasféleképpen alkalmazta a szerény iparosműhelyek szakmai szavát, mint amikor mi idézőjelbe rakunk egy szót. Úgy mondták a gondolkodást, illetve Demosthenest *normának*, mintha mi azt mondanók: „hogy úgymondjam: *norma*“, „ha szabad ezt az elnevezést alkalmaznunk: *norma*“, „akárcsak holmi *norma*“, stb. A *norma* szó az ókori latin írók tudatában mindig a derékszög képzetét keltette s csak szerény, óvatos hasonlatként térült a szó nagyritkán abba az irányba, amelyen ma oly félre nem érthető határozottsággal szerepel. Ennek bizonyosságaképpen a *normális* szó, mely ma a *norma* mai értelmének megfelelően „szabályszerű“-t jelent, az ókorban sohasem jelentett mást, mint az ókori mérőeszköznek megfelelő tulajdonságot, vagyis azt, hogy: „mérőleges“. — Csak az újkor eleje, a reneszánsz kora teremtetette meg a hajdani iparoskellék latin nevének mai használatát.

Azóta a *norma* szót már csak a régészeti szaktudomány, használja eredeti jelentésében: minden nyelv úgy alkalmazza, mint a szabály, szabvány, zsinórmérték általános nevét. Ennek egyik különleges hajtása a szónak az a használata, amely a mi számunkra a latin mesteremberek e nyelvi örökségét időszerűvé teszi. A legújabbkori üzemszervezés ugyanis a munkateljesítmény és munkaidő elemző mérésében alkalmazza a zsinórmérték latin nevét. Ma *normának* nevezzük azt a szakszerű mérések és pontos számítások útján megállapított *munkateljesítményt*, amelyet egy átlagos képességű dolgozó bizonyos meghatározott idő alatt megerőltetés nélkül, egészségének veszélyeztetése nélkül el tud végezni, másrészt *időnormának* nevezzük azt az időegységet, amely alatt a dolgozó ugyanily feltételek mellett végez el egy bizonyos műveletet. Annak a *normának* a helyére, mellyel ókori iparosok egykor vonalakat, lapokat, szögeket mértek, így lépett az a *norma*, amelyhez ma a szocialista munkaverseny legfontosabb tényezőit mérjük.

Selejt. Munkaverseny-mozgalmunk állandóan visszatérő fogalmai — „selejtcsökkentés“, sőt mi több: „selejttelenség“ — a *selejt* szónak is fontos helyet juttatnak új gazdasági rendünk nyelvkincsében. A *terv* és a *norma* után tehát ennek a szónak is sorát kell ejtenünk.

Mindnyájan emlékszünk rá, hogy a munkaversenyt és a róla szóló hírlapi közléseket megelőző években az árutermelés szakmai körein kívül álló közönség csak a csökkent használhatóságú árúnak *selejtes áru*-ként való minősítését ismerte, de azt nem tudta, hogy magát az így minősített árut *selejt*-nek szokás nevezni. A régi magyar nyelvben másként állt a dolog. A *selejt* főnév és a *selejtes* melléknév akkoriban egyaránt közkeletű volt. A Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond szerkesztette Magyar Nyelvtörténeti

Szótár, amely a magyar nyelvkinésnek a legrégibb nyelvemlékektől a 19. század elejéig terjedő feldolgozását adja, számos adattal szolgál arról, hogy a hajdani magyar beszéd mily gyakran alkalmazta e két szóalakot. De szolgál egyéb adattal is. Megtudjuk belőle először is, hogy a szóbanforgó jelölismód a 16. századtól egészen a 18. századig sokkal tágabb jelentésű volt, mint manapság: nemcsak az áru silányságát jelölték vele, hanem mindenemű szellemi és erkölcsi alacsonyrendűséget, hitványságot is. Megtudjuk továbbá, hogy a régi kor emberei a *selejt* szót gyakran úgy használták, ahogy ma a *selejtes* szót használjuk, vagyis tulajdonság megjelöléseként, melléknévként. És végül azt is megtudjuk, hogy *selejt* helyett gyakran azt mondták: *slejt*. Ép ez az utóbbi körülmény egy érdekes feltevésre bírta rá a nyelvtudományt. E feltevés abból indul ki, hogy a *selejt* és *slejt* alak közül az utóbbi volt az eredetibb s ebből azt következteti, hogy *slejt* a német *schlecht* 'hitvány, silány' szó átvétele, vagyis hogy e szó nyelvkinésünknek azok közül az elemei közül való, amelyek tudvalevőleg nagy számban kerültek ki a nálunk már az Árpádkorban megtelepedett német ajkú mesteremberek szójárásából.

Ha e feltevés helyes, akkor úgy kell elképzelnünk mai népgazdaságunk ez időszakú szavának történeti multját, hogy a magyar beszéd eredetileg *slejt holmi*-ként emlegette a silány holmit, a *slejt*-ből utóbb kiejtést könnyítő hangbetoldással *selejt* lett (ahogy a német eredetű *Bretze*, *Pretze*-ből a magyar *perec* alakult, a szláv *brat*-ból a magyar *barát*), a *selejt* melléknév azután főnévvé vált, s mai munkaversenyeink részesei nem tulajdonság-, hanem tárgynévvül használják — kerülendő, kiküszöbölendő tárgynak — a nevéül.

Fluktuálás. Rákosi Mátyás emlékezetes beszéde, melyet az MDP Központi Vezetőségének ülésén 1950 február 10-én mondott, egy eddig kevésbé használt kifejezést vetett bele a közéletbe. Rákosi tudvalevőleg nagyon, nagyon ritkán alkalmaz idegen szavakat. Ebben is — Lenin igazi tanítványának bizonyul. „Szükségtelenül használunk idegen szavakat — írja Lenin Az irodalomról (Szikra kiadás 1949, 171. l.) — ...és helytelenül használjuk őket. ...Nem volna-e itt az ideje, hogy hadat üzenjünk a felesleges idegen szavak használatának?” Ennek a tanításnak kevés olyan következetes híve van, mint a mi Rákosi Mátyásunk, s ezért különös figyelmet keltett az a szó, amely az említett beszédben ismételtelen szerepelt: *fluktuáció*. „Pártszervezetünkben — mondta Rákosi — a fluktuáció olyan méreteket kezd ölteni, hogy folytatása rendkívül komoly veszélyt jelent.” A beszéd *fluktuáción* a párt-funkcionáriusoknak és beosztottaknak egyre másra való leváltását, a megbízatások, állások ide-oda cserélgetését nevezi így. Minthogy Rákosi erőlyes figyelmeztetéssel mutatott rá e *fluktuáció* jelentőségére s ennek következtében a *fluktuáció* kérdése azóta állandó megbeszélés tárgya, időszakunk látszik e szó jelentésalakulásával és történetével részletesebben foglalkoznunk.

A *fluktuáció* elnevezés alapja a latin *fluere* szó, mely annyit jelent, hogy: „folyni”, „áramlani”, ebből latin *fluctus* a. m. „a folyó vagy a tenger-víz hullama.” A latin elnevezés tehát, amellyel Rákosi Mátyás az illetékeséggel felruházott személyek ide-oda tologatását jelöli, a víz mozgásának szemléletéből ered. E szemlélet a gondolkodás egyik legbőségesebb forrása, melynek hatóerejét a legrégibb időktől kezdve egészen mai világlátásunkig nyomon követhetjük. Az ógörög bölcsélet hősi alakját, az időszakításunk előtti 6. században élt Herakleitoszt, a víz folyásának szemlélete juttatta el ahhoz a gondolathoz, amely a szakadatlan mozgás és változás természet-törvényének első megsejtése volt és amelynek páratlanul plasztikus kifejezése a „homályos szavú” bölcsnek az a mondása, hogy ugyanegy folyóba senki sem teheti kétszer a lábát (mert hiszen, mire másodszor lép a folyóba, ez már megváltozott). A víz szemlélete, a hullámok ringásának, a hullám-

hegy és hullámvölgy váltakozásának látványa a művészet területén is eligazodást szerzett a görög léleknek: ez teremtette meg a *ritmus* fogalmát. Amikor a *ritmus* szó — görögül *rhythmos* — először megjelenik a görög irodalomban, még egyszerűen csak hullámvölgy váltakozást jelent: az időszámításunk előtti 7. századbéli Archilochos egyik költeménye (Bergk kiadásában a 66. fragmentum, az 5. kiadásomban 48.) olyasvalakihez intézi szavait, aki a bajok örvényei között hanyódik s a költő a szenvedőt avval bátorítja, hogy ne féljen: a bajok meg fognak szünni, mert az emberéleten a hullámok egymásutánjához hasonló törvényszerűség, a ritmus uralkodik. A hullámvölgy törvényszerűségében, a ritmusban, melyet Archilochos, a görög költészet e nagyszerű és kellően még ki nem aknázott alakja, itt bátorító vigaszul tár a világ elé, a görögség csakhamar a zene nyújtotta gyönyörűség alap-tényezőjét ismerte fel.

Kampány. Szocialista munkaversenyünknek tömegmozgalommá lendülése, mely a „sztálini műszak“-kal kapcsolatban következett be, arra bírta az MDP központi vezetését, hogy 1950. január 20-án közzétett határozatával pontosan megszabja a munkaverseny fogalmát. Ennek az elvi jelentőségű határozatnak egyik pontja így szól: „A szocializmust építő népi demokráciában a verseny nem *kampány*, hanem a termelés, a termelékenység s ezzel az életszínvonal emelésének, az előhaladásnak állandó eszköze“. Azok a megbeszélések, amelyek a pártvezetőségi határozathoz fűződve azóta a gyárakban, pártterkezeteken és sajtóban egyre-másra felvetik a *kampány* szót, időszerűvé teszik ez elnevezés történetének — multjának és jelenének — nyelvészeti taglalását.

Az elnevezés alapja a mező ókori latin neve, *campus*, illetve ennek továbbképzése, az ugyancsak ólatin *campania* 'mezőség, síkság'. Mire Franciaországban, az egykori római provinciában (az akkori Galliában), a latin nyelvből a francia nyelv kifejlődött, a latin *campaniā*-ból a francia *campagne*-lett. Ez a francia szó az, amelyet mi magyarossá formálva *kampány*-nak mondunk. A francia szó azonban jóval bővebb jelentésű, mint latin őse. A francia nyelvterület határán kívül a *kampány* szó csak akkor jelenik meg a maga eredeti jelentésének hordozójaként, amikor a nyílt terepen való lovaglást *kampány-lovaglás*-nak nevezzük (szemben a szabott pályán, pl. lovagló iskolában való lovaglással). Annál bőségesebb alkalmat szerzett magának a mezőség, síkság latin nevének francia örököse azáltal, hogy — akárcsak a vele egyező jelentésű német *Feld* — a 'harcmező' értelmét is felvette. A német *ins Feld ziehen* kifejezésére emlékeztető módon ugyanis a francia azt mondja: *se mettre en campagne*. (Mi is hasonló képzetalkítással mondjuk valakiről, hogy *síkra száll*). A harcmező értelemben való használatot a francia még tovább fejlesztette: nemcsak a harcmezőt jelöli e szóval, hanem a hadjáratot is. Mi ugyan nem alkalmazzuk ezt az elnevezést, de átvitt értelemben való használata a mi nemzetközi szókészletünkben is helyet szerzett, s épen ez a használat az, amely e francia szó tárgyalását most időszerűvé teszi.

A hadjáratot jelentő francia szónak az az átvitt értelme, amely a fentebb idézett párthatározatban élénk került, annak a rendkívül gyakori szóképnak egyik megnyilatkozása, amely a hadakozás fogalmát szellemi működések jelölésére alkalmazza. Amikor *vitá*-ról, *vitatkozás*-ról beszélünk, voltaképpen vívást mondunk és ugyanígy használjuk a fegyveres mérkőzés ógörög nevét, amikor *polémiát* emlegetünk, *polemizálunk*. Az ógörög igazságszolgáltatás, bíraskodás nyelvhasználata a felperest 'támadó fél'-nek, az alperest 'hátrálásra kényszerített fél'-nek nevezi és a római perrendtartás tele volt olyan kifejezésekkel, amelyek a hadviselés, a fegyveres összecsapás gondolatköréből voltak véve. A *toltharc* elnevezés éppúgy idetartozik, mint a *front* szónak a hadviselés területéről való számtalan elhajlása, valamint a *káder* szónak a hadseregszervezésről a pártszervezésre való átvitele, s a

multból idetartoznak azok a hadászati jellegű címek, amelyeket a bizánci irodalomban a teológiai viták céljára készült módszertani kézikönyvek viseltek (*Szent fegyvertár; Dogmatikai fegyvergyűjtemény*, stb.). Ebbe a körbe vág a francia *kampány* szónak az a használata, amely a hadjárat nevét gazdasági és szellemi életbeli erőfeszítésekre viszi át. A *kampány* szót ugyanis olyan különleges rendeltetésű munkajáratokra alkalmazzuk, amelyeket azért illet meg a hadviseléshez való hasonlítás, mert záros határidő lévén számukra kiszabva, lebonyolításuk egy bizonyos időre felfokozott harci készséget és erőfeszítést kíván. Így pl. a *képviselőválasztási kampány* néven összefoglalt szervező és agitációs munka a választás napjával természetesen lezárul, a *cukorrépa-kampány* a cukorrépa beérésének és begyűjtésének idejére van szorítva. Az ilyen értelemben vett kampányokra, az ilyen időszakos munkajáratokra céloz Pártvezetőségünk határozata, amikor kimondja, hogy a munkaverseny, „a szocializmus építésének kommunista módszere”, nem tekinthető egy-egy határozott időszakra korlátozódó erőfeszítésnek.

Az ilyenképen a magyar élet gyújtópontjába került szónak nyelvtörténeti megbeszéléséhez egy függelék kívánkozik. A szónak egy olyan változatát is meg kell beszélnünk, amelynek útját a történelem menete messzire elkanyarította a hadjáratnak és a munkajáratnak fogalmától. Hogy ezt megérthessük, vissza kell térnünk a latin *campania* szó eredeti jelentéséhez. A felső Szajna vidéke, vagyis a mai Franciaországnak Belgium, Luxemburg és Lotharingia közé eső része az ókori latin települöktől *Campania* „Mezőség” nevet kapott. Gyakran tapasztalhatjuk, hogy ha valamely köznévbeli tulajdonnév lesz, alaktanilag elkülönül eredeti használatától. (Pl. a *vár* szó tárgyesete *várat*, a *hely* szőé *helyet*, de tulajdonnév részeként már más tárgyesetet képez: *Fehérvárt, Újhegyt*). Így történt itt is. A latin *campania* köznévként használva a franciában — mint láttuk — *campagne* alakot öltött, de földrajzi névként megőrizte az ófrancia formáját: *Champagne* (olvasd: sampány) alakban él. E földrajzi név a berivás történetében egészen különleges helyet vívott ki magának. A 18. sz. óta ugyanis világhírré tett szert a *champagnei* bor, ez a szénsavval töltött és gyöngyözően habzó pezsgős pompás ital. Közhasználatú neve *champagnei* bor helyett egyszerűen az lett, hogy: *champagne*, de ezt a megjelölést nemcsak Champagne borára alkalmazták, hanem országokként más-más módon készülő utánszataira is. Nekünk ugyan a 19. sz. eleje óta magyar nevünk is van ez ital számára (a „pezsgő bor”-ból rövidített pezsgő), de emellett a vendéglői szakma jólismert németeskedéseinek a sorában sokáig ott szerepelt a német *Schampagner* (a. m. Champagne-ból való) átvétele: *sampannyer*. Májig a latin *campania* szónak e korszak hajtása alól szerencsére kivészett a talaj. Talajvesztését nemcsak az első világháborút befejező békekötéseknek az az intézkedése okozta, amely a francia földrajzi nevek (*Champagne, Cognac*) használatát a szeszgyártásban védelem alá helyezte, vagyis a franciaországi gyármányokra korlátozta, hanem még jóval hathatósabbnak bizonyult ez irányban társadalmunknak az az örömdetes átalakulása, amely a *sampannyerező* „úrvilág”-ot elsöpörte.

BORBÉLY ÉS FODRÁSZ

Írta: Hartay Erzsébet

Szarvas Gábor, egykori nagy nyelvtudósunk, említi meg egyik cikkében a nyelvészkedő borbélyról szóló kis anekdótát: sértőnek találhatta foglalkozásának eddigi nevét, megteremtett tehát három-négy új szót, felszedelődzködött és elment a miniszterhez, — 1848 lévén, Szemere Bertalanhoz — hogy tőle, mint a legilletékesebbtől megkérdezze, melyik az elegánsabb megjelölés: a *hajnyíró*, *hajfodrász* vagy *fodrász*? A miniszter válaszát a mese nem őrzi, az egész kis történet pedig nyilván soha nem esett meg, de bizo-

nyítéka annak, hogy jóideje felötlött már nem egy emberben az a kérdés: melyik hát a helyes elnevezés? Azonos jelentésű-e a *borbély* és *fodrász* — hogyan függnek össze egymással, mi a történeti háttere egyik és másik elnevezésnek?

A *borbély* régi szava a magyar nyelvnek: több mint 500 — pontosan 513 — éve, hogy először írták le olyan szövegben, amelyik ránk maradt. Első előfordulásában személynév, a név viselőjének vagy annak őseinek nyilván ez lehetett a foglalkozásuk. (Az első ránk maradt adat persze nem bizonyítja, hogy a szó éppen akkor tűnt csak fel a magyarban, lehet, hogy már jó néhány évtizede közszájon forgott!) Eredete a német nyelvben van, a német szó: *Barbier* pedig a francia *barbier* átvétele. Végső forrása a latin *barba* = szakáll, *barbier* tehát a régi magyar szóval *nyíró*-t (a mai nyelvben *nyí* ó-t), „szakállverőt“, a szakáll és haj gondozásával, nyírásával foglalkozó egyéneket jelölte meg. Közismert azonban, hogy a régi borbélyok sok máshoz is értettek: a borbélymesterség, *borbélyság* „chirurgia“, orvosi mesterség is volt, a borbélymester himlőoltó és seborvos is. Hallgassunk csak meg néhány régi adatot, amelyek erről tesznek bizonyosságot:

1713-ban közmondás volt: *Ha nincs íred¹ és szelencéd* (orvosi műszertáska), *miért teszed magad borbélyá?* A borbély fogalmához nyilván a legszorosabban hozzátartozott a gyógyítási tudás, úgy ahogy Apácai Csere János, a híres erdélyi tudós is így említi: „*Borbélyozás, kézzel gyógyítás.*“ Nagy bujdosónk, Mikes Kelemen 1745-ben, novellás kötetében, egy sebesült-ről így ír: „*Borbélyok* megállítván vérét és bekötözván sebeit, azzal vigasztalták, hogy egy sebe sem volna halálos.“ *Borbély* szavunk tehát tekintélyes multra tekinthet vissza. Vajjon mi, melyik elnevezés és miért szoríthatta ki?

A XVII. században Európa divatközpontja: a francia királyi udvar a hajviselet terén hatalmas változásokat mutat. Már XIII. Lajos életében feltűntek volt itt-ott a parókéak, igazi virágzásukat azonban csak a „Napkirály“, XIV. Lajos alatt érték el: 1655-ben a király egyszerre 48 udvari parókamestert nevezett ki, néhány év múlva pedig még jóval többet. A rendkívül költséges, nagyformájú Allonge-parókéák készítése, karbantartása, gondozása sokakat foglalkoztatott, s a mesterek szerepe egyre fontosabb lett. Ismerünk kell a XVII—XVIII. századi francia udvar hivalkodó pompázását, önző, a végletekig fokozott élvezethajhászását, hogy meg tudjuk érteni annak a hihetetlen fényűzésnek és változatosságnak mértékét, amely most a férfiak, még sokkal inkább a hölgyek hajviseletét jellemezte. A XVIII. század második felében van idő, hogy a frizura olyan magasságot ér el, hogy a nők arca egész magasságuknak kb. felére esik (a kocsikban csak térdelve utazhattak, amíg egy elmés rúgószerkezettel a hajtornyot nem sikerült lelaposítani!), s a beléje vagy alája halmozott gaze- és tüllszalagok s más tűzékek segítségével egész kerteket, hajókat, tengeri jeleneteket ábrázolt.

Az ilyen hajcsoda alkotásához művészek kellenek: *Frison, Larseneux, Dagé, Lagarde, Lefèvre, Legros* voltak a legnagyobbak, utóbbi maga a királyné: Marie Antoinette fodrásza. Az udvar elkényeztetett kegyeltjei elkülönítették magukat számos társuktól, ezentúl „coiffeur“-öknek nevezve magukat, mert az új hajviseletet a szalag- és tülldíszítések, az ú. n. „coiffe“ beledolgozásával emelték oly magasra. Számuk a szükséglet megnövekedésével lépeket tartott — aki csak a „társaság“ életében szerepelni akart, kellett, hogy igénybe vegye szolgálatukat — s később még egyre növekedett; a XVIII. század hetvenes éveiben egyedül Párisban, s csupán a hölgyfodrászok körében 600-ra emelkedett!

A férfiak viselete valamivel szerényebb méretek közt mozgott, de fodrászra nekik is állandóan szükségük volt, az Allonge-paróka megkisebbedése után is — akár hajzacskót, akár később hajfonatot, copfot hordottak. (A haj-

¹ Azaz „orvosságod“.

zacskó a fej hátsó részéről lefüggő fekete selyemtasak volt, amelybe hosszú hajukat göngyölítették, a' copf a porosz hadsereg kötelező viselete; innen terjedt el más országba és polgári egyének között is.) Csak amikor a forradalom eszméinek: az egyenlőségnek, szabadságnak, természetességnek gondolata széles körben elterjedt, szakítottak eddigi parókáikkal, s hordották természetes színű hajukat, a köztársasági Rómára utaló, rövid, göndöresigájú *Titus-fejet*.

Hogy pedig a kor egy-egy eszméje, jelszava és a divat formái, tehát a hajviselet is szorosan és nyilvánvalóan kapcsolódhatnak egymáshoz — és kapcsolódtak éppen ez esetben —, arra szép bizonyíték az a hatósági parancs, amelyet a német utazó, Fr. Nicolai 1801-i tanúsága szerint egy birodalmi német iskola növendékeihez intéztek — hogy t. i. feltétlenül és szigorúan ragaszkodjanak a copf és hajzacskó viseletéhez, mert félt, hogy a „kerekre nyírt haj jakobinus újítása“ az ifjúságot demokratikus állásfoglalásra is fogja csábítani. :. Idevág a bécsi „Eipeldauer Briefe“ egyik adata is. Ez a levélformájú, a társadalom félszégeit szarkasztikusan — bár persze erősen egyoldalúan — kifigurázó folyóiratféle egy helyt a következő jelenetkét írja le:

„— De ott állt egy alak, rövid kerekrenyírt hajjal, és azt mondta, ez az emberiség ellen való véték, ha valaki más emberrel viteti magát (t. i. hordozószéken). — De tudja-e Öcsém Uram, micsoda ez a tréfás úr? — Egy „demokrata!“

De ha el is vetették ezentúl a „hazug parókákat“, a *Zeitung für die elegante Welt* szavával: „a félelem és család szimbolumait“, s a természetes, felszabadult élet, a személyes, nem ranghoz, címhez fűződő értékek felismerése, a forradalmi gondolkodás nyomán ezentúl saját, természetes színű hajukat hordták — nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy a fodrászok ezzel végkép háttérbe szorultak. Magyar földön éppen a Titus-fej virágzása idején, 1800 táján mókázik így Gaál György gúnyos célzatú, tréfás művében, a Tudós Palóc-ban: „A régi időkben egy *frizér* nagy becsben lehetett, de most már több a *frizér*, mint a fej.“ Tudjuk, hogy már a XVIII. században is volt Bécsből származó fodrászunk és Székesfehérvár városának egy 1789-ből való levéltári adata szerint: „ezen N[agyságos] városban ennek előtt is 3 *friserek* voltak és bötsülett eléltek“. Schwartner M. adata szerint 1792-ben Debrecenben ugyancsak egy *friseur* működött, és Miskolc város 1791. jegyzőkönyveiből is tudunk egy itt lakos *frizér*-ről.

Az idézetekben feltűnik az új elnevezés, amely még kb. 30–40 évig uralkodó volt a magyar nyelvben is. A francia *friser* 'göndöríteni, fodorni' szóból a német nyelvben (első adata 1771) mintegy álfraancia jövevényszóként alakult *friseur* 'fodrász' szót használtuk ez időben mi is, mintegy az új „előkelő“ divatszokás magyar gyakorlatának bizonyítékaként. A francia forradalom idején a kibujdosó arisztokráciával együtt sok francia fodrász is elhagyta hazáját, Angliába, Németországba, Bécsbe költözött, ahol a „magasabbrendű“ francia divat követőit látták bennük és legtöbbször tárt karokkal fogadták. Divatjuk oly nagy volt, hogy azt még a hatóság is tekintetbe vette: az 1793. febr. 27-én megjelent alsóausztriai kormányrendelet, mely a francia idegenek rendőri felügyelet alá való helyezését szabályozza, néhány francia fodrászmestert a rendelet hatálya alól mégis mentesített.

A magyar irodalom adatai is bizonyítják e téren a külföldieskedés divatkórságát. Kármán József Módi című gúnyos rajzában a franciáskodó úrhölgy így magasztalja az idegen fodrász ügyességét: „A síma fő a *friseur*-nek teremő keze alatt hosszú hajjal felruháztatik.“ Ugyancsak gúnyosan emlékezik meg divatjukról Gvadányi Peleskei Nótáriusa is, 1792-ben: „...a' sok megszelenedet, kiket kalmár, szabó, varga, *frizér* nevet, Hogy kiki módiért tőlek sok pénzt vihet.“ Csokonai helyesen érzi még ennek az elneve-

zésnek osztályjellegét: „Úr, nem úr, nemes, nem nemes, vadász. ...*frizőr*, öltöztető, vetkeztető, agár, vizsla, kopó, minden ami csak úr vagy úri, hétről hétre itt tanyázott a nádasba...” — (Alig hihetjük, hogy a Tudós Palóc osztályhelyzeténél fogva determinált megjegyzése megfelelt volna a valóságnak: egy favágó feleségével mondatja, hogy „az Ura ... nintsen otthon, hanem egy parókásnál, a’ hol a’ haját felfodoríttatja, hogy ma a’ Bálba mehessen. En ezen feleletre majd hogy meg nem fultam nevetve, hallván, hogy a’ Favágók is *Frizért* tartanak magoknak...” — Csokonai használja egyébként e szó összetételeit is: a Dorottya hadserege két *frizőr fűsüvel* dobolja a marsot, mársallnőjük pedig frizér-serpenyőben égeti el szerelmi áldozatát. Verseghy Ferenc is szól Rikóti Mátyásában *frizőr-trónus*ról. — (A főnévből képzett igére: *frizíroz*, *frizéroz* is több adatunk van.) — Hogy milyen nagy becsben állhattak a divat egy-egy rajongója előtt a haj művészei, éppen Verseghynek „Szerelem Gyermeké” című, a kor társadalmi ferdeségeit kigúnyoló drámájában szereplő gróf szavai bizonyítják: „A fiam mind a ketten *friseurek* legyenek!”

Természetes, hogy francia fodrászok tartása csak keveseknek állt módjában s kétségtelen, hogy honi iparosaink ügyességét is igen megbecsülték a hajviseletük elegáns voltára sokat adó, hiú szépasszonyok. A Mindenes Gyűjtemény folyóirat még azt is feltételezte, hogy „a *frizírozott* hajak későbbben öszülnek, mint amelyek sohasem *frizírozhatók*...” A *friseur* szó éppen úgy vonatkozhatott magyar földön született fodrászokra, mint a külföldiekre.

1830 táján nagyobb erővel indult meg az idegen kifejezések magyarosítása. Méltatlannak érezték, az ország elmaradottsága szomorú bizonyítékának, hogy a már jól ismert tárgyak, eszközök, fogalmak idegen elnevezést hordjanak. A *friseur* szót már eddig is több ízben magyar elnevezéssel igyekeztek helyettesíteni: előbb a *hajfodró* megjelöléssel — így a tudós gárdista: Barcsay Abrahám már 1772-ben: „Úgy hallom, Bécsben is az a parancsolat, hogy ezentúl a *hajfodró*knak csak molnár leányokat lesz szabad feleségül vennie”... — majd a *hajfodorító* névvel. Andrád Sámuel 1789-ben: „Két *hajfodorító*”-ról beszél és Endrődy János a magyar színtársulatnak a Magyar Játékszín-ben közölt „Alkotványában” (1792) „a’ *Haj-fodorító*nak kötelességeiről” szól. (Andrád egyébként féltrefásan próbálkozott az *üstöktépő* elnevezéssel is, de sebesen melléje tette magyarázatul zárójelben a *friseur* szót is.) — Sándor István Sokfeléjében a *friseurség*-et, fodrászmesterséget még csak körülírással tudja kifejezni: „Asszonyoknak hajtsinálása.” Később, a 30-as években megjelenik a *hajfodrász* és *hajács* elnevezés, 1836-ban pedig — az *építész*, *festész* keletkezésekor — a ma is használatos *fodrász* megjelölés. Ismerve a múlt század első felének férfi-hajviseletét, a „dandy”-k, az akkori divathősök szeliden hullámos frizuráját, nyilvánvaló, hogy ez a szó egyképp vonatkozott mind a férfiak, mind a nők hajának mestereire. Kuriózumképpen, de bizonyításul idézhetünk erre egy 1844-ben a Lipótvárosban található címfeliratot: „Itt a legújabb divat szerint a haj vágatik és fodrásztatik.” E szörnyen magyartalan kis mondat kétségtelenül a férfiak viseletére utalt.

Századunkban a férfiak — egyes kivételeket nem tekintve: gondoljunk csak a walesi hercegre! — általában nem hullámosítatják hajukat; ezzel szemben a női hajviselet divatja — mintegy az első világháború óta — huszonöt éven át feltétlenül megkívánta az „ondolálást”. A lakosság, főként a városok lakóinak széles rétegei ez időben ismerkedtek meg a fodrász intézményével — ha életszínvonaluknak alacsony volta nagyrészüknök nem engedte is meg rendszeres igénybevételét. Ez a magyarázata annak, hogy a magyar köznyelv a 20-as évektől kezdve a *fodrász* szón elsősorban női fodrászt értett.

ARANY JÁNOS NYELVÉHEZ

S tövel-heggyel össze hagyja a cselédet. A címbeli verssort Arany Toldijából mindenki ismeri. Györgymek a szavai ezek anyjának Miklósról akkor, mikor a két testvér között törésre kerül a dolog:

Most van a dandárja iéten a munkának.
De foga nem fülík ahhoz e gazdának;
Mint kopó, megérzi a zsíros ebédet,
S tövel-heggyel össze hagyja a cselédet.

Ez az utolsó sorbeli vád azt jelenti, hogy Miklós magukra hagyja a cselédeket, és azok rendetlenül, össze-vissza azt csinálnak, amit akarnak. Ez persze rágalom.

Foglalkozott ezzel a szólással Beke Ödön is (Nyr. 72:67.). Ő is Arany Toldijának idéztem sorából indul ki, de gazdag anyagot közöl a mai népnyelvből is, szólásgyűjteményekből is, a régi és a multszázadbéli irodalmi nyelvből is, és megállapítja e szólás voltaképpeni jelentését meg azt, hogy a *tő* valaminek a töve, nem pedig a *tű* 'acus' szóval azonos. Beke ezt írja a többi között: „CzF-ban: *Tövel-heggyel összehányni, rakni* holmit a. m. kit fejjel le, kit lábbal fölfelé, összevissza, rendetlenül. CzF., Erdélyi, Margalits szerint az összetétel első tagja, a *tő* szó, a NySz pedig a *tű* alatt közli, melynek régi alakja szintén *tő* volt: *Töuel heggyel hányták özue*: scopae dissolutae (Decsi)... *Tövel heggyel állanak össze* mindenek e világon (1702 Debrecei Ember Pál). Nyilvánvaló, hogy a rendetlenség abban áll, hogy egyiknek a hegye, másiknak a töve áll egymás mellett, tehát a *hegy* és a *tő* áll egymással ellentétben. Szamosháton a *tő* hangzik *tű*-nek, s ott is mondják: *Tüvel-heggyel össze*. Csűry helyesen a *tő* alatt közli szólásunkat, ezzel a magyarázattal: felváltva: majd tövével, majd a hegyével egymásra, ill. egymás mellé. Így rakják aztatáskor a kender t a cserepesépbbe“ (ritkítva én szedtettem, Beke: Nyr. 72:68.).

Beke helyesen állapítja meg e szólás jelentését a régi és az újabb adatok alapján, mert a *tövel-heggyel összehagy, összehány* csakugyan azt jelenti: 'rendetlenül, összevissza'. De Csűry helytelenül magyarázza ennek keletkezését a kenderáztatáskor tövel-heggyel való kenderösszeállítástól, mert ebben a munkafolyamatban, a tövel-heggyel való összeállításban éppen a rend fejeződik ki. Akkor állítanak helytelenül a kender t a cserepesépbbe, ha az egyik töve mellé nem a másiknak a hegyét állítanak.

Hogy ennek a szólásnak csakugyan nincs semmi köze a kendermunka imént idézett folyamatához, az kitűnik Geleji Katona Istvánnak egyik 1645-beli munkájából vett következő idézetből is: „Ez igen vesztett ügyű emberhez illendő habozás és nem írás magyarázás, hanem erőszakos csigázás. Töri, faggatja (sic!) s tévelygő elméjét s fejét az igazsággal való tusakodásban, csakhogy ezt a nevezetes és világos írást az ő kábolgyás (= eszelős) képzésére tekerhesse, a bötüköt egymástól szaggatja, diribeli, darabolja és folyó rendeket (rendjüket) elbontván *tövel-heggyel állatja ökök össze*, és tulajdon s természet szerint való jegyzéseket (jegyzéseiket) idegen költött értelemre vonssza...” (Titkok titka 780—81).

Geleji Katona szerint tehát az van rendetlenül tövel-heggyel összeálltatva, aminek a folyó rendjét elbontják és aztán tövel-heggyel összeálltatják. A kenderáztatáskor pedig éppen ellenkezőleg: az a folyó rend, ha a kender t tövel-heggyel rakják össze.

Dehát akkor mi lehetett az, ami elbomlott és aztán *tövel-heggyel összehányták, állatták*? Mi volt eredetileg a *tövel-heggyel összeálltat, összehagy, összehány* grammatikai tárgya?

Megmondja ugyancsak Geleji Katona a Titkok titkának egy másik helyén: „Mikor az Enyedi ívási (= utódai) az ő nagy apjoknak ilyen fenn-

héjazását és kiomlott seprő szálak módjára *tövvvel hegyvel össze álló* szillogisztikálását és guggolódását (=gúnyolódását) olvassák, ugyan toborzíkól (=toporzékol) a mellyekben (=mellükben) a szivek (=szívük), úgy örülnek, mint ha madarat fogtak volna és nagy porcogóson kacagnak..." (Titk. titk. 353–54.).

Vagyis a kötelékéből szétbomlott seprűről van szó, melyet azután rendetlenül fogtak össze, az egyik vessző tövével a másik vessző hegyét. A jól összekötött seprűnek ugyanis mind egyfelé van a hegye lent. és fent ugyancsak egyfelé van a töve. Ilyen vesszőből való seprűk faluhelyen még ma is vannak. Nyírfaseprűk. Ha ez szétbomlik és rendetlenül fogjuk össze: egyik vessző tövével a másik hegyét, ehhez a művelethez már fűződhetik a 'összevissza, rendetlenül' jelentés.

A *tövel-hegygel összehány, összeállat, összehagy* szólás eredeti tárgya már Czuczor—Fogarasi korában is feledésben volt, különben ő megemlítette volna. E szólás tárgya azért homályosult el, mert a seprűkészítés technikája tökéletesedésével már nem bomlott szét a vesszőseprű, és ezért nem is volt mód annak tövel-hegygel való összeállítására, összehányására.

Így hát a szerszámkészítés technikai fejlődése a vele kapcsolatos nyelvi kifejezés sorsára: az eredeti szólást elszigeteli eredeti tárgyától, avval való kapcsolata ennek következtében megszakad. A szólást átvitt értelemben más tárggyal hozzák kapcsolatba és a szólás átalakul.

Nyíri Antal

A föld háta felomolván. Rége a csodaszarvasról c. költeményben olvassuk:

A föld háta felomolván
Sziksót izzad csupasz ormán.

Az omlik igének ez a sajátos összetétele soká nem került elő sem a régiségből, sem a népnyelvből (l. Kertész Manó, Nyr 40 : 423).

Pedig él ez a kifejezés ma is Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben. A *föld háta* gyermekkoromban még éppen úgy *omlott fel* Hajdúszoboszlón, mint ahogyan azt Arany használja. Akkor még nem volt meg a mai híres fürdő, hanem a Kösély partján volt egy sziksós fürdő, melyhez a vizet a fürdő udvarán termelték. Lenyesték a füvet, kopasz maradt a föld, mint egy szérű, s azon felcserepedett a föld, a sziksótól felpattogzott, s mikor már ez kellő mértékű volt, arra mondták, hogy: *felomlott már a föld*. Akkor azt összeseperték, aztán nagy kádakban feloldották belőle a sziksót, s kész volt a fürdővíz. A hőforrás, gondolom, már megölte a fürdőt, de a vadszikek még ma is megtaláljuk Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben, azon ma is felpattogzik a sziksó, ma is *felomlik a föld felszíne vagy háta*, mint azt Arany írja. Így látta ezt Arany is a nagyszalontai határban, ahol éppen úgy megvolt a szikes talajon ez a jelenség, mint a Hajdúságon. Egy 18. századi könyvben ezt is olvassuk: *Felomlott minden teste*.

A Hajdúságban ez ma sem régiség. A bőr, a test felomlásáról is állandóan szó esik ma is Hajdúszoboszlón is, Hajdúböszörményben is. A felomláskor a bőr gyulladáshoz jön, és apró, pattanásszerű dudorodások keletkeznek sűrűn rajta. Ilyenféle következik be pl. a csaláncsípés esetén is, bár az különbözik némileg, de arra is azt mondják, hogy *felomlott a bőr tőle*. A bőr ilyen felomlásának, mint orvostól megtudtam, valóban gyulladás az oka. Ezt orvosi műnyelven dermatitisnek (bőrgyulladás) hívják.

A test felomlásáról a régiségből is idézhetünk írásbeli feljegyzést. Hajdúhadház hajdúváros egy boszorkánypere kapcsán 1757-ből az inquisitionalis jegyzőkönyvben olvasható Csordás Kis Gyurkáné tanúvallomása arról, hogy a boszorkánysággal vádolt Farkas Lászlóné hogyan bosszulta meg magát a

tanun. „Csakugyan — vallja Kis Gyurkáné — be sem mehettem a házamba, mindjárt *fel omlott az lábam*.“ Mondták ugyan neki, hogy az pokolvar, de ő jól tudta, hogy az a Farkasné műve volt. — Nemsokára Farkas Lászlónéból panaszos lett, riválist kapott, ki ellen ilyen panaszt tett: „Megesinált engemet az új Bába, mert minap hármát kereszteltettem, ezt ő meglátván, megharagudott, akkor éjszaka mind felomlottam.“¹

Arany *felomlik* szava tehát él a nép ajkán ma is. Arany nyelve a nép nyelve. Arany nyelvét elsősorban a nép nyelvében keressük, s ott meg is találjuk azt a maga hamisítatlan eredeti tisztaságában. *H. Fekete Péter*

Disznóra gyömbért. A só, bors meg a sáfrány után a régi magyar konyhának a gyömbér volt a legkedveltebb fűszere. Nem egy olyan ételt ismertek hajdan szakácsaink, melyben mind a négyet együttesen kellett alkalmazniok. Így pl. a tehénbél olasz módon készítéséhez azt adja utasításul egy régi szakácskönyv, hogy „... sáfránnyal, borszal, sóval add meg az ézit, az gyömbért is ne felejtjük“ (Radv. Szak. 30). „Sáfrányozd, gyömbérezd, borsold és savát is add meg“, olvassuk egy másik utasításban, mely a borjúfő éles lével nevű étel készítésére tanít (uo. 42). Egy harmadik szakácsrecept szerint pedig hogy a lúd törött lével elegendőképpen ízes legyen: „... sáfrányozd, borsold, gyömbérezd meg és jó módjával meg is sózzad“ (uo. 75).

A gyömbérnek egészben (*töredn gyömbér*), felvagdálva (*metélt gyömbér*) vagy törve (*törött gyömbér*) vette hasznát a szakácsok nemes mestersége. Használták néha az eleven gyömbért is. Hogy ez mi volt, arról Apáczai Csere János Magyar Enciklopaediája (1655) tájékoztat bennünket: „Eleven gyömbér (zadura) Sina országban terem, a gyömbérhez hasonló tekintettel, de nem oly igen erős, mind az által keserűbb és szagosabb“ (245). A gyömbér orvoságul is szolgált, akárcsak a többi fűszerszám, mind a tudományos, mind a népi orvoslásban. Ma már mind a két téren szűkebb határok közé szorult. Fábián József Természeti történetje (1799) még azt írja róla, hogy „...egy kívülről veresszürke vagy fehéres, belülről pedig egy feketésrőt, vagy fehér gyökér (vö. ezzel CzF-ban: *fekele gyömbér, fehér gyömbér*), mely napkeleti- és napnyugati-índiából kerül, s a mellyet megszáraztanak, porrá törnek és vagy tsak magában, vagy tsúkorral öszve elegyítve megesznek, vagy mint orvoságot gyomor erősíteni bevesznek“ (45). Az orvostudomány mostanában gyömbéres orvoságot alig használ. A népi orvoslásban tudommal manapság csak a gyömbéres bornak, gyömbéres pálinkának van nagyobb kelete, melyet sokféle külső és belső nyavalya ellen javasolnak. Ifjúkoromban velem is itattak egyszer borsos-gyömbéres meleg mézes pálinkát hideglelés ellen. A jólelkek paprikát is hintettek bele, hogy annál inkább használjon. Pokoli ital volt.

Gvadányi is említi a borsos-gyömbéres pálinka hatásos voltát, Bikáktól megkergetett nótáriusának ugyanis a juhász „... frissen melegített | Pálinkát, | melyben mézet keverített, | Abba borsot, gyömbért, jó bővetskén hintett. | Mindjárt jobban leszek, inni kényszerített. — Úgy is lett, mert abból ittam bár nem sokat, | Mindjárt nem éreztem szívdobogásokat. | Nem türtem hideget, sem izzadásokat, | Az egész testemben tett jobbulásokat“. Ugyancsak nála a borsos-gyömbéres bor is előfordul orvoságul. A falusi nótárius elmékedéseiben (218): „... jobb lesz a meleg bor, | Megmelegszik attól majd a hideg gyomor, | Jól meggyömbérezem, jól meg is borsozom.

Ma a gyömbér kevesebb ételünket ízesíti, mint régenté. Nálunk mostanában jobbra csak népi fűszer, éppen mint a sáfrány; de a nyugateurópai konyha még most is szívesen alkalmazza, kivált az angol. Gyömbéres kalácsot sütnék, gyömbéres sört készítenek vele, cukorszirupba eltéve csemegéül is használják.

¹ Nagy Sándor: Hajdúhadház története. 91—92. l.

Feltűnő, hogy egykori nagyarányú használata ellenére voltaképpen csak két szólásunkban fordul elő. Az egyik egy ritkábban emlegetett és egy kissé illetlen szólás, melyet a gyömbérnek a vele kapcsolatba hozott dologgal való alakai hasonlósága magyaráz meg: *Nem mind gyömbér, a mi a kalmár kutyája hullat!* (SzD: MVir 91). E szólásnak egy változata borsot említ gyömbér helyett (uo.). A másikat, az előbbinél sokkal gyakoribb használatút Melius Juhász Péter Az két Sámuel könyvei (1565) c. munkájában olvashatjuk először (20. l.): *Nem kell a disznónak a gyömbér* (id. MNy 14:152). Baronyai Decsi Csímor János szólásgyűjteménye ebben a két alakban jegyezte föl: *Disznóra gyömbért ne veszteges* (51), *Nem jó disznónak gyömbér* (210). Számos változatát ismerjük: *Disznónak az moslék [való], nem az finum gyömbér* (1675—1700 között. IrtörtKözl. 14:215).

Kis-Viczay Péter gyűjteményében: *Nem disznónak való a gyömbér* (495, 499), Faludi jegyzőkönyvében: *Nem hintik disznó eleibe a gyömbért*, Baróti Szabó Dávid A magyarság virágai (1803) c. gyűjteményében: *Ebre korpát, lúdra szénát, disznóra gyömbért ne vesztegess* (91), Szirmai Antal Hungaria in parabolis-ában: *Disznóra gyömbért veszteget*, Dugonics András Példabeszédekben: *Disznóra gyömbért* (1:259), *Az okos ember disznó elejébe nem hánnya a gyömbért* (uo.), Erdélyi János Magyar közmondások c. munkájában: *Emberre makkot, disznóra gyömbért*. Mai népnyelvi használatára is idézhetünk néhány adatot, pl. Csűry Szamosháti Sótárából: *Nem való a disztóynag gyömbér, Nem kell a disztóynag gyömbér, maktull is mekhízik a* (= kár valakinek olyat adni, amit nem tud kellőképpen értékelni, haszonra fordítani), l. még Nyr 36:92 Mezőberény, uo., 41:341 Debrecen.

Ezek a szólások jelentésre nézve megegyeznek a következőkkel: *Nem való a disznó orrába aranyperce, vagy aranykarika, Nem illik számorra a bársonynyereg, Lúdra szénát, ebre korpát ne vesztegess*. Csakhogy ez utóbbiaknak egészen világos az eredetük. Mindenki tudja, hogy a disznónak nem aranyból szoktak karikát, peracet húzni az orrába, hogy ne turkáljon, mert — ahogy Tinódi mondja —: „Oly rút férög disznó férög ő állatjában, Ő bársonyát nem kiméli, hever az sárban“ és sárban, piszokban a drótból való is megteszi. Az is tudott dolog, hogy a szamarat szórén szokták megülni, esetleg nyergül jó neki a pokróc vagy a subadarab, dehogya is illenék rá a főlőra, paripára való bársonynyereg. Nemkülönböztetnünk szintén nyilvánvaló, hogy a lúd nem eszik szénát, és rendszerint az eb sem él korpával, tehát csakugyan kár vesztegetni rá. Mindezen nincsen semmi magyarázni való. De hogy kerül a disznóhoz éppen a gyömbér? Miért nem emlegetnek szólásaink borsot, sáfrányt, fahéjat, szegfűszeget, vagy más egyéb fűszerszármazékot helyette? Minden dolognak megvan az oka-foka, mondhatnók Petőfivel. Természetes, hogy megvan a helyes oka ennek is.

A gyömbér (*Zingiber officinale*) indiai növény. Fűszerül, orvosságul csak a gumóját használják. Mivel azonban a növény földalatti részét — akár töke, akár gumó, akár szár — közönségesen csak gyökérnek szokás nevezni, azért a gyömbér gumójának sokhelyt *gyömbérgyökér* a szokott neve. Gyermekekoromban én is *gyömbérgyökér*-et hoztam a fűszerestől, ha húslevest akart főzni édesanyám. A gyömbérnek nevezett fűszer éppen gyökér volta miatt került azután kapcsolatba a disznóval a fentebbi szólásokban.

A disznó ugyanis igen szereti a gyökeret. Nagy kitarással turkál utána, és örül, ha rátalál. Ezt a körülményt szólásaink is megemlítik: *Eszes disznó mély gyökeret ránta* (Molnár A.), *Okos disznó mély gyökeret ránt* (Erdélyi), *A jó disznó kitúrja a csunyát* [= fekete gyökeret], *s a rossz felkapja* (Nyr 9:36). Gyökér a gyömbér is, következésképp ezt is kedvelni kell a disznónak.

¹ Ezért van a népnyelvben az ebanéjnak *ebgyömbér* neve (ez növény is, másik neve *vadgyömbér*, l. NySz): A nyúlánéj meg *nyúlgyömbér*. Csokonai egy munkájában: „... hát kimegyen a királyfi vadászni, csak vadász, csak vadász, de még *nyúlgyömbért* se kaphatott!“ (Harsányi—Gulyás: Csokonai V. M. összes művei 3: 135). Olyan tréfásan enyhítő megnevezései ezek az állati ürüléknek, mint a *kutyagumi*, *lócitrom*, *ököríkra*, *tehénleány*, *birkabogyó*, *kecskedrassé*, stb.

Talán örömet is fogyasztaná, ha kapna belőle. Azonban ez a drága, becsült, ételben, orvosságban egyaránt szívesen használt gyökér mégsem neki való, mert kár volna elpazarolni rá. Különben sem tudná értékelni. Neki a gyömbérgyökér csak annyit érne, mint a többi gyökér. Ime ezért mondja a magyar szólásmód: *Disznóra ne vesztegess gyömbért, vagy Nem disznónak való a gyömbér*, stb.

Néha azonban a disznóra való hivatkozás elmarad a gyömbéres szólásokból és csak annyit mondanak: *Félre, félre tudatlanok!... gyömbért viszek; nem néktek való* (Rajnis J.: A magy. Helikonra vez. kalauz 1781, előljáró bevezéd), *Gyömbért viszek, félre bolondok, nem néktek való* (Dugonics 1:119), *Gyömbért viszek, nem neked való* (Erdélyi). Amikor ugyanis a fentebbi szólások még java kelendőben voltak a nyelvközösség tagjai között, akkor mindenki nagyon jól tudta, hogy miért nem tartanak valakit a gyömbérré érdemesnek. Akkoriban tehát fölösleges is volt az illetőnek minden esetben szemtől szembe a legvilágosabban megmondani, hogy gyömbért emlegetve tulajdonképpen melyik állattal tartjuk őt azonosnak. Elegendő volt csak célozni rá.

Az előbbiekkal tartja rokonságát ez a székesfehérvári szólás is: *Gyömbér ahó az én eszém*: nem nekem való az, nem vagyok képes ilyesmit megtanulni vagy megérteni (Nyr 7:130). Bizonyosan azt akarta jelezni vele, aki mondta, hogy amint a gyömbér nem való a disznónak, az ő esze sem való ennek vagy annak a dolognak megértéséhez, nyitjához, megfejtéséhez.

Kántoros katona. Nehogy a szíves olvasó azt higgye erről a jelzős kifejezésről, amit egy zenész jóbarátom hitt róla! Véletlenül kezébe került a Történelmi Tár valamelyik kötete és abban olyan levelet olvasott, melyben egy hajdani nagyúr arról értesíti egy akkoriban nem kisebb úr barátját, hogy számos *kántoros katonája van*. S mivel az én muzsikusom nem látott tovább az — adatánál, mely szerinte széles énektörténeti távlatot nyit a kutatás számára, azt gondolta, hogy mert a kántor énekelni szokott, a kántoros katona nem lehet más, mint énekes katona. Drégely vára vitéz védelmezőjének, Szondi Györgynek is volt két énekes apródja. Nevüket is tudjuk: egyiknek neve Libárdy, és a másiknak neve Sebestyén (Irtört.Közl. 3:99.). Miért ne tarthatott volna valamely Szondinál gazdagabb és hatalmasabb úr a maga és hadai mulatságára egész csapat énekes katonát? És mert abban a levélben nagyobb mennyiségű gránátposztóról volt szó, amely muzsikusunk szerint a kántoros katonák ruházatára való gránátszínű posztó volt volna: nyelv- és művelődéstörténeti ismeretek nélkül, de felgyúlt képzelettel kedves kép délibáblott fel lelkének szeme előtt: a nagy széles mezőn s a szép ligeterdőn, mert Balassa Bálint szerint ez a katona sétáló palotája, gránátszínű ruhában menetelve édesbús katonanótákat daloló kántoros katonák képe.

Délibábot említettem az imént. Nem ok nélkül. Mert ez a kép valóban délibáb. Mégpedig a javából.

A *kántoros katona* elnevezésnek ugyanis semmi köze sincs a régi magyar katona énekelni tudásához, hanem annál szorosabb szálak fűzik a régi katonafogadáshoz. Lássuk, hogyan!

Régezte a katonát felfogadták egy-egy esztendei szolgálatra. Ebben az esetben szerződésileg kikötött évi díjat, évi zsoldot kapott és ennek a régi magyar nyelvben *járgalás* v. *nyárgalás* volt a neve, az így fogadott és így fizetett katonát pedig *járgalásos* v. *nyárgalásos katona*. Ennek a járgaláson kívül még hópénz is járt (l. erre és az alábbiakra Takáts S. MNy 1:206—213).

Volt úgy is, hogy hosszabb időre fogadták fel ugyan, de havonként fizették a zsoldját, vagyis csak *hópénzt* kapott. Ez volt a *hópénzes katona*.

Végül gyakran fogadták fel egy-egy negyedévre. Az évnegyednek régi nyelvünkben *kántor* volt a neve. Ez a szó nem a latin *canto*, *cantare* 'énekel' igéből származik, mint a templomi énekvezető jelentésű *kántor* szó, hanem a *quattuor*, *quattor* 'négy' szóból, melynek a középkori latinságban *quantuor* alakváltozata is volt. Az esztendőt négy évnegyedre, négy *kántor*-ra osztot-

ták, és mindegyiket egy-egy népszerű naptári szentről nevezték el. A tavaszi negyedév, a tavaszi kántor volt *Szent György kántora*, a nyári *Szent Iván kántora*, az őszi *Szent Mihály kántora*, a téli *Szent Miklós kántora* vagy más-ként *karácsony kántora*. A jobbágyok által az uraságnak negyedévenként beszolgáltatandó élelmiszernek kántorélés volt a neve: „... az újonnan limitált kántor-élést fogyasztkozás nélkül kiszedetvén (1662. GazdtörtSz. 8:269). A negyedévenként ismétlődő bőjtöt ma is kántorbőjt-nek hívják a katolikusok. Ha tehát a katonát egy-egy negyedévre, egy-egy kántor-ra fogadták fel, akkor negyedévi zsoldot, kántorpénz-t kapott, ő maga pedig kántoros ka ona volt. Aki ebben kételkednék, az pillantson bele a Magyar Nyelvtörténeti Szótárba, meg az OklSz-ba, ott világosan ki vagyon nyomtatva, hogy kántoros a. m. 'vierteljährig', kántorpénz 'vierteljährike Löhnung', s így a kántoros katona a. m. 'vierteljähriger Soldat')²

Nagyon természetes, hogy mind a nyargalásos, mind a hópénzes, mind a kántoros katonának énekeltek is, ha kedvük szottyant rá. Ez kivált akkor történt meg velük, ha — amint a régiek mondták — sokat ittanak az jó borbán. De hogy olyan rendszeres énekkutatásban részesülő és karban, művészileg éneklő katonák voltak volna, mint a levítézlett cári uralom hadseregének dóni, kubáni vagy másféle kozákjai, vagy a Szovjetunió éneklő katonai alakulatai, avagy Népköztársaságunk énekelve ki- és bevonuló katonai egységei, arról a fentieket nem is számítva, már csak azért sem lehet szó, mert bizony a régiek nyers őszinteséggel megmondták róluk, hogy inkább üvöltöttek, semmint énekeltek. Vagyis körülbelül úgy végezték ezt a műveletet, ahogy Arany Bolond Istókjának kántora, aki „Félvállra csapta száját és rikolta, mint valamennyi kántor, Kálvin óta“. Ennyiben csakugyan kántoros katona lehetett valamennyi.

Azt hiszem, hogy ezek után a kántoros katonának, mint énekművésznek bátran kiadhatjuk az — obsitot. Mielőtt azonban ezt megtennők, szabjuk ki neki a dolmányát is, de persze nem gránátszínű posztóból, mert erről a kántoros katona nem is álmodozhatott.

Először is azért nem, mert gránátszínű posztó sohasem volt, hanem csak gránátposztó. Ez pedig lehetett kék, zöld, mákszín, testszín, meggyiszín, hajszín, királyszín, sőt fehér gránát is, csak éppen gránátszín nem. Ebből nyilvánvaló, hogy a gránátposztó nem bizonyos színű posztó volt, hanem bizonyos fajtájú, mégpedig az a finom posztó, melyet eredetileg a spanyolországi Granada ~ Granata városában szőttek, ahol annak idején a hódító arabok posztóművesei virágzó posztószövést alapítottak. A *londis*, *fajlondis* nevű posztó Londonban készült, a *mehli* ~ *melhi* posztó Mechelnben (Belgium), az *ähi* Aachenben, a *lövi* ~ *löbi* Löwenben, a *lörömberger* ~ *nörömberger* Nürnbergben, a *purgamál* Bergamóban, az *igler* ~ *iglér* Iglauban (Morvaország), a *kisznicer* ~ *kisznicér* Tischnowitzban (uo.), stb. (minderre l. Takáts S. Századok 1906, 203. Radvánszky, Családelet és háztartás. NySz és OklSz).

No abból a finom, drága gránátposztóból dehogy is jutott ruhára a szegény kántoros katonának. Jó volt neki az *abaposztó* is, vagy legjobb esetben a Brassóban szőtt kék vagy vörös *korona rása*, melyből ruhát az erdélyi fejedelmek kék és vörös darabontjai viseltek. A *rása* névben az északfranciaországi Arras város neve rejtőzik. A Brassóban készült rását pedig azért nevezték *korona rása*-nak, mert Brassó latin neve Corona volt. A város címerében is egy fatökre helyezett korona látható.

Ezek után az ő kedves muzsikusi barátjának is mint nyelv- és művelődéstörténésznek kiadhatja az obsitot e sorok írója.

Szent Antal tüze. Az orbánc népies neve, de így nevezik még a krónikus anyarozsmérgezés is. (PallLex.) Moór Elemér szerint (Nyr 73:224) e betegségnév mögött valami legenda lappang. Ez csakugyan így van. Hogy mi az

² V. ö. Beke Ödön: Kántorszerda (Nyr 71:61).

eredete ennek az elnevezésnek, azzal Magyary-Kossa Gyula részletesen foglalkozik Magyar orvosi emlékek c. munkájában. Az ő nyomán magyarázza Berde Károly A magyar nép dermatológiája 221. Innen közlöm a következőket: „A középkor derekán az anyarozzal nagymértékben szennyezett liszt fogyasztása helyenként járványszerű gyakorisággal ergotizmust (heveny vagy gyulladáshoz vezető anyarozsmérgezés következményét) idézett fel, a végtagok végrészeinek érgörccsel, majd pírral, elhalással és csonkolással járó gyulladásával. Amikor azután a XI. században híre ment, hogy akik Remete Szent Antalnak Arlesben levő sírjánál imádkoznak, a betegségből felgyógyulnak, tolongó zarándoklás indult meg a szent sírjához s a betegség lassanként a „Szent Antal tüze” nevet nyerte. E név azután minden nagyobb terjedelmű, de körülírt pirossággal járó betegségekre átszármozott s a népi általános gyógyítóelvének megfelelően szerepet adott a gyógyításban Szent Antal mellett mindenkinek, akit az Antal névre kereszteltek”. (Antal ráimádkozik, ráfúj, háromszor ráköp, kezét teszi rá a beteg területre, piros kendővel beköti, kovával-taplóval rácsihol, vagy három Antal ráugat a betegre, l. uo.). A gyulladt orbáncos arc *Szent András pofa* elnevezése (Csongrád, MTsz) szerintem is tévedés *Szent Antal pofa* helyett (l. Berde munkájának szójegyzékét).

Moór cikkéhez megjegyzem még, hogy a *Sempervivum tectorum* rábagyarmati *fülfájó fű* elnevezése bizonyára azon a népi hiedelemen alapul, hogy a növény fülecskékhez hasonló húsos leveleinek kifacsart nedve, a *similia similibus curantur* elve szerint, hasznos orvosság fülfájás ellen. Annak idején bajai öregektől *méndörgő fű* (vö. *möndörgő fű* MTsz) nevét hallottam. Azért nevezték így, mert babonás hitük szerint minél több van belőle a ház szalma-, nád- vagy zsindelytetején (cseréptetőn is előfordul), annál bizonyosabb, hogy abba a házba nem csap bele a *méndörgő ménkü*. *Csefkó Gyula*

Isten puskája. A MTsz a *puska* címszó alatt utal a szavunkra, melynek a pótlások közt kellett volna helyet kapnia, de sajnos, ezek sohasem készültek el. Szerencsére azonban CzF. közli ezt a szót, s szerinte *Isten puskája* jelentése a palócoknál: 'templombeli persely'. *Puska* szavunknak 'persely' jelentése nem mai keletű, mert Csefkó Nyr 73 : 344 idézi Thurzó Szaniszló 1614-ből való, a galgóczi vámosa számára kiadott utasításából: Megemlékezzék a hidas, hogy amint megesküdt, a híd jövedelmét ne ládájába, avagy a maga ersényibe, hanem a mindenkor és mindjárast arra rendelt edénybe, az *vaspuskába hányja az hídnek kiszpínz-jüvedelmét*, es onnan semmi mesterséggel csak egy pinzt se vegyen ki különben, hanem az mikor az *puskán* való lakatot avval az kulccsal, az mi magunknál áll, mi magunk megnyitjuk, avagy szolgálaink által megnyitattjuk (GazdatörtSz 5 : 387).

De van egy mesterműszó is, amelyben a *puskának* 'persely' jelentése van. *Puskának* vagy *perselynek* nevezik u. i. a kerékgyártók és kovácsok azt az öntöttvasból készült hengeres tokot, mellyel a kerékagyba fűrt üreget, az ú. n. keréktorkot, kibélelik: *bepuskázzák*, *beperselyezik* (ausbüchsen), hogy a tengely-nyíl, azaz a tengely két vége, a keréktorkot ki ne vágja. Ennek német neve: *Büchse* (Frecskai: Mesterségek szótára 152, 178). A szó a népnyelvben is megvan. Magam is följegyeztem a pápavidéki nyelvjárásban (NyF 17 : 32), Bacsó Gyula a bácsbodrogmegyei Adán (NyF 37 : 19), a MTsz Nyitra m. Negyedről, a Palócságból, Győr m. Csilizradványból és Ceglédre közli. Ceglédre *vaspuska* is 'a kerékagy vasbélése (kerékpersely)'.

De hogy lehet ugyanaz a *puska* szó fegyver is, persely is? A *puska* nyelvünkben szláv jövevényszó, azonban a szláv nyelvekben sem eredeti, hanem a német *Büchse* (középfelnémet *bühse*, őfelnémet *buhsa*) 'szelence, persely; (gépen) tok, tartó' átvétele. Ide pedig a középlatin *buxis*-on keresztül a görög nyelvből került. Eredetileg tehát a szó a puskaorosz szaru, tok, szelence neve volt, s innen vitték át a fegyver névére. A német *Büchse* is jelenthet már a 14. század óta lövőfegyvert, különösen vadász- v. céllövőpuskát.

(ugyanígy a németalföldi *bus* és a norvég *bösse*). Kluge—Götze: Etym. Whuch d. deutschen Spr. (14. kiad.) szerint a 'Hohlzylinder' jelentésen keresztül.

Érdekes, hogy végeredményben *puska* szavunkkal azonos a népnyelvi *bukša* (Zenta, Ada, Somogy m.), *bukši* (Pest m.) 'erszény' szó is. A szlovák *bukša* jelentése is: 'pénztárca, skatulya' (Mendreszóra—Orbán: Új szlovák-magyar szótár). De e szavak eredetije, a pikszis is megvan a magyar nyelvben 'szelence, doboz' jelentéssel, pl. *tobákos pikszis*. Móricz Zsigmond Esőleső társaság c. elbeszéléskötetében írja: „Elmondta. . . hogy jött le a *vaspikszissel* (143). A szó ebben a szólásban is használatos: *benne van a cukorpikszisben* 'kegyben van'.

A *puska*, *bukša* és *pikszis* is tehát azok közé a párhuzamos átvételek közé tartozik, melyeket Kálmán Béla állított össze folyóiratunk idei évfolyamában.

Kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek érdeklődni, hol használják a *puska* és *Isten puskája* szót 'persely, templomi persely' jelentésben. Valószínű, hogy a palóc nyelvjárásokban még megvan ez a jelentés, mert nemcsak CzF adata, hanem a régi nyelvből való adat is erről a területről származik.

Sivatag. Móricz Zsigmond A boldog ember c. regényében írja: Harmincöt forint vót a cselédbér, negyven forint egy évre. Tíz kiló só, két véka főzelék, lecsapva, két öl fa és tíz köből élet, még annak is nagyobbik felébe azt a *sivatag* gabonát mérték (28). Az irodalmi és köznyelv ebben a jelentésben nem használja a *sivatag* szót, Móricz tehát nyilván szülőhelyén, a Tiszaháton tanulta a szónak ezt a jelentését. Valóban Csűry Szamosháti szótárában *sivatag* a. m. 'sivár, silány'; pl. Csupa ety *siva'lag* kaka meg siska ez a széna (*siska* 'sás-széna, sásból, kákából, nádból álló silány széna'). Egész télen nem attam az ökörnek egyebet, csak a *sivatak* szalmát. Ne hánnyátok a jóuszág elibe azt a *sivatag* avart (*avar* 'kórós giz-gazból, lim-lombból álló durva széna'). Nagyszalontán *sivatag-kenyér* 'ízellen, gyenge gabonából készült kenyér'. (NyF 69:42). Csűry példáiban csak 'silány' jelentése van a *sivatag*-nak, de Móricz Zsigmond Légy jó mindhalálig c. regényében 'sivár' jelentésben is használja: A *sivatag*-tér szörnyűsége (272). Behallatszik, hogy kopognak el a kemény kis cipősarkak a *sivatag* folyosókon (1). Szemei csüggedten meredtek el a homályos és pókhálós ablakráján, amely *sivatag* volt és *sivár*, mint az ő élete (259).

A *sivatag* szó mai 'pusztaság, Wüste' jelentése csak a 19. sz. első felétől kezd földrajzi műszóvá lenni, eredetileg, mint a legtöbb *-atag*, *-eteg* képzős szavunk, melléknév volt. Még a 18. sz. végén is Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárában jelentése: 'iszonyú, rettenetes, zordon (p. o. helység, tartomány)'. A NySz adatai igazolják ezt a jelentést, pl. Az indusok s számtalan *sivatag* pogányok! (Czeplédi 1659). A *sivatag* és sovány scithiai Tatárország (Lisznyai 1692). Észak felől rettenetes *sivatag* erdőkön jöttenek vala álal (uo.) A *sivatag* parasztok és egyéb alávaló emberek semmi nemesi erkölccsel nem bírnak (Miskolczy 1702).

A NyUSz-ban közölt idézetekben is ezt a jelentést látjuk még: Oh be nagy *sivatag* pusztaság e világ én reám nézve (Gelei József 1788). Hasonló lettem amaz *sivatag* és vadon Erdők közepén barlangba lakozó szarándokhoz (Gvadányi 1789). Gvadányi Peleskei Nótáriusában is: Onnan a *sivatag* Hortobágy pusztáját értem. A CzF Berzsenyiből idézi a következő helyet: A jövődönék *sivatag* homályát Bíz az istenség vezető kezére. Petőfinél: Mint üstökös nyargalt *sivatag* pusztákra. Aranynál: Magát egy *sivatag* pusztaságban lelte (Toldi VII. én.). Forgó szél, mely *sivatag* pusztán porfelleget üldöz (Buda hal. X. én.). És ha ezt a szél behordta *sivatag* fővénnel (Enyhülés).

A népnyelvben is melléknévi használata van a következő példákban: *sivatag-hely* 'puszta, kietlen hely' (Székelyföld Tsz), *sivatag-szél* 'zord szél' (Székelyföld MTsz), 'hideg szél' (Mezőtúr MNy 10:189); olyan hideg a keze, mint a *sivatag-jég* (Nagyszalonta NyF 69:42). Továbbá ezekben: *sivatagul*, *sivatag módra*... fúj, *sivatagság* 'pusztaság' (Kriza Nyr 1:200).

Azonban főnévül is használatos a *sivatag* 'futóhomok' jelentésben (Heves m., MTsz). Bizonyára ez a jelentése a következő szólásban is: *Úgy viszi, mint a sivatag* (Tiszaszentimre, MTsz). *Fut a ló mint a sivatag* (Heves m., Nyr 1:150). *Úgy menő a lovam, mint a sivatag* (hely nélkül, Nyr 1:103).

A *sivatag* szó származását megfigyelt a Háromszék megyében följegyzett *riivatag* 'hideg és szeles (idő)'. A Nyr 15:188 közöl az Alföldről is adatot: *Bizony csúnya rivalag idő*, de a MTsz az adat alföldi eredetét megkérdőjelezi. A *riivatag* természetesen nem lehet más, mint a *ri*, *riv* ige -*atag*, -*eteg* képzős származéka, s ez után nem nehéz kitalálni, hogy a *sivatag* meg a *si*, *sív* igéből van képezve. A két ige jelentése azonos. Ezek után nem kell különválasztanunk a 'futóhomok' jelentésű *sivatag* főnevet a 'sívó-rívó' jelentésű *sivatag* melléknévtől, mint a MTsz teszi. Tehát a magányos, zordon hely vagy időjárás egyrészt félelmet okoz, másrészt sirásra készteti az embert.

Megjegyzem még, hogy Arany már főnévileg is használja a *sivatag* szót: A kopár *sivatag*, hol nem látni zöldet, Legalább nem hagyja lyukasan a földet (Év utolján).

Ha a *sivatag* a *si* ige -*atag*, -*eteg* képzős származéka, akkor a *sívó-homok* előtagja sem lehet más, mint ugyanennek az igének -*ó*, -*ó* képzős melléknévi igeneve. A MTsz Heves megyéből, a Nagykúnságról és Ceglédre közli. Egy 1627-ből való adatban ennek is van 'zord' jelentése a szó eredetét még világosabbá tevő *sívó-rívó* ikerszó előtagjában: Ez a mi mesterségünk nem olyan, mint az egyéb mesterségek, hogy az esztendőnek minden részeiben folyvást procedálhatnánk abban, hanem valamit az egy rövid nyáron találhatunk sok szakadozásunkkal, csak azzal kell az *nagy hosszú és sötét sívó-rívó télben* minden eselédünkkel contentusoknak lennünk, vagy sok lészen vagy kevés (Tört. Tár 1895:189).

De más tekintetben is érintkezik a *sivatag* és *sívó* szó jelentése. Idéztük Nagyszalontáról ezt a szólást: Olyan *hideg a keze, mint a sivatag-jég*. Pontosan megfelel neki a Tiszadobon följegyzett szólás: Ojjan vót a feje, mint a pártúz, *keze-lába, mint a sívó jég*. (MTsz). A *sívó* szónak 'puszta' jelentése van a *sívó-rozs* 'tisza (búzanélküli) rozs' összetételben (Heves m. 1840, Nagykún-ság, Kiskúnhalas, Tiszaroff MTsz, Nyr 32:398). Evvel szoros kapcsolatban van a *sívó* 'merő, csupa' jelentése; pl. *sívó pernye* (Nagykún-ság), *sívó új* 'egészen új' (Kisújszállás MTsz). Ezzel egyezik a *sivatag* használata a következő szólásban: *sivatag ilyen volt* (Zemplén m. Monok vid. MTsz).

Szintén a *si* ige származéka a *sivány* szó is. Dugonics jelentését így határozza meg: *Siványoknak* nevezzük azokat a homokokat, melyek semmi hasznát (sikeretlenségük miatt) nem vehetni. A szél is mindenfelé fújja (Példabesz. 2:32). Először Baróti Szabó jegyezte föl Kisded Sótárában (1792): *sivány-homok* 'merő homok, mellyben semmi sikeresség nintsen'. A MTsz a *sivány-homok*-ot Heves m.-ből közölte, de Erdélyben Király Pál ellenőrzésre szoruló adata szerint a *sivány-föld* 'rossz, terméketlen föld' (MTsz). Ennek is van főnévi használata: *sivány* (Kiskúnhalas), *sivány* (Cegléd MTsz, Szeged Nyr 31:466) 'terméketlen homokföld, homokbucka, futóhomok'. Kiskúnhalason *homok sivány* ugyanazt jelenti, mint a *sivány* magában (Nyr 32:398).

Sivalló lélek. A MTsz szerint ez a szólás a következő kifejezésben fordul elő a népnyelvben: *Es sivalló lélek se vót ott:ég*; egy árva lélek sem volt ott (Palócság). Itt búsulok magamba: nem nyit rám ajtót *ecs csivalló lélek se* (Gömör m., Rimaszombat). Mármost az az érdekes, hogy a Palócságtól messze levő területen is használatos ez a kifejezés, Kiskúnhalason: Nincs ott egy *sivalló lelök se*. Viszont tudjuk, hogy a kiskúnhalasiak a Dunántúlról költöztek mai lakóhelyükre, mégpedig Baranya és Somogy megyéből, kérdés, nincs-e meg a kifejezés valóban a Dunántúli valamelyik részén, talán éppen a halasiak őshazájában. S íme éppen a baranyamegyei Ormányságban valóban mondják: Nem lehetett egy *sihaló lelket* látni (Kiss Géza kéziratosszótára). Ez a *sihaló* kétségtől eredetibb *sivalóból* való, mert az ormánysági nyelvjárásnak egyik

sajátsága, hogy a két magánhangzó közti *v*-t kiejti, majd a keletkezett hangrés betöltésére *h*-t használ. Jó példa erre *szivárvány* szó, melynek a régi nyelvben *szovárvány* és *szavárvány* alakja volt (Nyr 66:88, a népnelyben is *szovárvány* Erdővidék Tsz, *szovírvány* moldvai északi-csángók, Wichmann), egy régi följegyzés szerint az Ormányságban *szuárgyán*; Kiss Géza viszont *szuhárgyán* alakban jegyezte föl egy szólásban, amelyben már a szó eredeti jelentése elhomályosodott. (A szó végére nézve vö. a Somogy megyében följegyzett *szivárgyán* változatot.) Tudjuk, hogy a *szivárvány* neve összefügg a *szivárog* igével. A hétfalusi csángóknál ennek is van *szovárog* alakja, a moldvai északi csángók pedig a *szivárkodik* igét ejtik *szovárkodik* alakban (Wichmann). Ez is régies változat, mert a régi nyelvben is van *szovárkodik* és *szovárkodik* ige (Nyr 66:88). Baranya-Ózdon a *szivárog* hangalakja *szuhárog* (Nyr 27:207, 286). Kiss Géza is följegyezte a *szuhárog* alakot az Ormányságban (Ormányság 330). A Baranya megyében írt Sermones Dominicalesben a fulánk neve *kova*, a régi Tájszótár ezt az Ormányságból *koa* alakban jegyezte föl, Kiss Gézánál azonban már *koha* van, de erre a változatra van régebbi adatunk is ugyancsak az Ormányságból (Nyr 37:374). Kétségtől ennek a *kova* szónak a származéka a vele azonos jelentésű szlavóniai *kovány* (Nyr 45:43). Ugyancsak Baranya megyében *lova* helyett is mondanak *lohát* (Berze Nagy: Bar. m. néphagy. 1:637, 3:195, 22), *kovács* helyett *kohácsot* (uo. 3:124), *kovász* helyett *kohászt* (3:19, 31), *kövért* helyett *köhért* (3:20), *kőműves* helyett *küméhest* (21).

Már maga az a körülmény, hogy a *sivalló* szó két egymástól oly távol eső területen használatos, mint Gömör és Baranya megye, arra vall, hogy régi szóval lehet dolgunk. A NySz ugyan nem közöl a szóra adatot, de idézhetjük Melius Juhász Péternek Az két Sámuel könyvei bibliafordításából: De íme ott csak *egy sivalló lélek* sem vala, sem emberi szózat nem hallattaték (391). Le vágá a Jerobeámnak minden háza népét, és csak *egy sivalló élő* embert sem hagyta meg (328). MNy 14:154.

Kétségtől a *sivalló*-val egy töről fakadt a *sivantott* szó ebben a szólásban: *Egy sivantott lélek* sem volt odahaza (Győr m. Tsz).

Mindkét szó a *si*, *siv* ige származéka. A *sivall* a Székelyföldön azt jelenti: 'rivall, kiált' (Tsz), *mégsivall*: 'fölkialt', *sivan*: 'ijedtében élesen kiált' (Székelyföld), *felsian*, *felsivan*: 'éles hangon fölsikolt (álmában), sikoltva fölriad (álmából)'. A jelentésváltozás könnyen megmagyarázható. A magányos ember, különösen a gyermek gyakran fél, minden zajra fölriad, rémeket lát, s ijedtében fölsikolt.

A beregmegyei Fornoson a *sivalló* szót más kifejezésben is használják: *Sivalló hideg* van télen a szobában, mikor nem fűtenek benne (MNy 10:431). Ez a kifejezés nyilván ugyanazt jelenti, mint a *farkasordító hideg*: olyan hideg, hogy még a farkas is ordít tőle. Faludi följegyezte *Farkas ordító lel* alakban is (NySz). Zemplén megyében és a Csallóközben azután 'hideg, fűtetlen szoba', Háromszék megyében 'elhagyott, pusztá hely, elhanyagolt nagyobacska lakótelek' jelentése is van a *farkasordító*-nak (MTsz). Erdélyi Közmondásgyűjteményében hasonló alakban közli: *Hideg, mint a farkasordító*: így híják a téli fűtetlen v. rosszul fűlő szobákat (2603. sz.) A *sivalló hideg* tehát eredetileg azt jelentette, olyan hideg, hogy a fázó ember, gyermek sír a hidegtől, hisz a hideg fájdalmas érzést okoz.

Lövöldék. Már többször volt szó arról, hogy a szlavóniai magyarság szoros kapcsolatban állt egykor a baranyamegyei magyarsággal, elsősorban a Dráva-köz és az Ormányság lakosságával. Ennek egy érdekes újabb bizonyítéka az ormánysági *lövöldék* szó, melynek jelentését az ottani nép már nem is tudja, csak ebben a szólásban használja: *Mén, mind a lövöldék*. (Esztelenül vminek.) A szólást Kiss Géza jegyezte föl kéziratos Ormánysági szótárában, s helyesen ismerte föl, hogy a *lövöldék* nem más, mint a 'lepke, pillangó' jelentésű régi *lövöldék*. A szólás nyilván onnan ered, hogy az apróbb lepkék nyáron neki-

rohannak a fénynek, lámpásnak vagy gyertyának, s összeégetik, összezúzzák magukat. A *lűdék* változata, a *lűvödék*, valóban 'lepke, pillangó' jelentésben él Szlavóniában (MTsz). A szót Nyugat-Magyarországon is följegyezték, így a vas megyei Velemben *lövödék* alakban (Nyr 34 : 109), s már a régi Tsz közölte *lőding* változatát a szintén eredetileg vas megyei, de ma Burgenlandhoz tartozó Felsőőről. Újabb értesülésem szerint a *lőding* Rábagyarmaton, *lőüding* alakban pedig Farkasfán is használatos, ugyancsak Vas megyében. A sopron megyei Mesterházán lakó Mesterházy Péternek a 16. sz. második feléből származó jegyzőkönyvében is előfordul a *lőüldik*, *lőüldékek* (Nyr 34 : 510). Molnár Albert szótárában: *Lövöldéc*: Papilio. Hepialus: *Gyertyára röpső lövöldec, avagy legyecské, Zörlövöldec* (olv. szörlövöldék). Az adatot Molnár Albert Calepinusból vette át, ahol sajtóhibával így találjuk: hepialus — *Zör lövöldek, gyertyára röprölő luvöldek*. Szikszai Fabricius szótárában: Papilio — *Lependek* (olv. lependék), *lőüdek*. A 16. sz. első feléből származó Gyöngyösi Szótártörésekben: Ciejndela — *Apro feier leoueoldek*. Legrégibb adatunk a szóra a Schlägli Szójegyzékbeli pampilio — *leueldek*.

Károg és krárog. A köznyelvben *krárog* a. m. 'harákol, torkát köszörüli, mélyen fekvő nyálkát felköhög', eredetileg azonban azt jelentette: 'károg', tehát a varjú. néha a holló hangját utánzó ige volt. Dugonics közmondás-gyűjteményében még ebben a jelentésben fordul elő. Pl. *Krárog, min a varjú* (1 : 199). *Úgy krárog a varjú, min az annya* (2 : 215).

Az 1672-ben Vas megyében keletkezett Actio curiosa-ban is ezt olvassuk: *Tud-e a varjú krárogni* (178).

Miskolczi Gáspár Egy jeles vadkert című, 1702-ben megjelent művében a *hollófiak krárogásáról* beszél. A népnyelv is megőrizte a szó eredeti jelentését a Hegyalján és a Székelyföldön.

Mármost az az érdekes, hogy Móricz Zsigmond Hét krajeár c. elbeszélés-kötetében Márkus c. novellájában a *károg* igének tulajdonít 'krárog' jelentést: A nagytiszteletű esperes úr bedöcögött. Erősen szuszogott az öreg úr. *egy-kettőt károgott* s megkérdezte, mint tegnap meg azelőtt, meg annakelőtte minden nap: — No Márkus, hány hét a világ? (7. l.)

A *károg* igének 'krárog' jelentése eddig még sem a régi, sem a népnyelvből nincs kimutatható, azért kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek az iránt érdeklődni, használja-e a nép a *károg* szót ebben a jelentésben, vagy olvasták-e valamelyik írónknál.

Harangnyelv. A népnyelvben a harang ütőjének több neve is van, így *harangszív* (Dunántúl MTsz, Kálmány: Szeged népe 1:116), *harangtőgye* (Simontornya Nyr 40 : 333), *harang-tőlgye* (Balaton mell. MTsz 1839; a *tőlgye* itt nyilván azonos az előbbi *tőgye*-vel!), *harangtőke* (Udvarhely m. Száldobos), *harang-ütel* (Palócság, Gömör m.; az *ütel* itt nyilván a. m. 'ütő'), *harang monya* (Háromszék m. MTsz, Székelyföld Tsz), *harangmony* (Székelyföld, Háromszék m., Dunántúl MTsz).

Az utolsó adat azért fontos, mert két egymástól oly távol eső területen használatos, mint a Dunántúl és a Székelység. A dunántúli adat a Nyr V. kötetében fordul elő egy hosszabb, több számon keresztül folytatódó közleményben, amelynek följegyzési helyét pontosabban is meg tudjuk állapítani, ha csak néhány szót megkeresünk a M. Tájszótárban. Így a *fi* 'fű' csak a baranyamegyei Ormányságból van közölve, *fűréce* 'vadréce' a Dunántúl csak Baranya megyében ismeretes *fűréce* alakban, *intest* 'egy (fel)szinben' szintén. Kiss Géza is közli az Ormányságban (289) az *intes* szót 'egy színben, egy vonalban' jelentésben. A csaplyuk dugója *küedel*, de a régi Tsz is Baranyából közli *küeder* alakban. Kiss Gézánál is így van (301). *Kegyös rajom* szintén megvan Kiss Géza Ormányságában (294). A *koncér* 'a kukorica virágja' a MTsz szerint csak Baranyában és a Dráva mellékén ismeretes. Ezek az adatok a Nyr 5 : 180—1. lapról valók. A 128. lapon van *csönge* 'labda', melyet a

MTsz nem közöl. Ez is megvan Kiss Géza Ormányságában (266) ugyanilyen alakban, ugyanezen jelentéssel.

Mármost a *harang monya* is az Ormányságból való. Könyvében Kiss Géza még nem közölte, de kéziratos szótárában megvan a *mony* címszó alatt, ahol a 3. jelentés 'a harang ütője'. „A nagy garatba harang vót mazzagra erősétfe. Amég vót a garatba gabona, lészorétotta a *harang monyát*...“ A malom címszó alatt is: „Garatban harang. Mihelyt ürült a garat, a *harang monya* fölszabadult, ütni kezdett, s figyelmeztette a molnárt v. malmost, hogy újra fölöntsön.“

Mármost annak, hogy szavunk nemcsak a Székelyföldön, hanem az Ormányságban is használatos, nagyobb jelentősége van, mint a régi följegyzés „Dunántúl“ megállapításának, mert az Ormányság nem egyszerűen Dunántúl, hanem határterület, márpedig a határterületek sok régiséget őriznek meg, mivel a központ kisugárzó ereje oda sokszor csak nagyon nehezen, sokszor csak évszázadok múlva jut el. Azért a szigetnyelvjáráson kívül a határterületek nyelvjárássának tanulmányozása is rendkívül fontos a nyelvtörténet szempontjából.

Föld és padló. Faluhelyen a legtöbb ház földes, azaz a szoba nincs kideszkázva, szemben a városi házakkal, amelyeknek van padlója. Ha tehát falusi házban lakom, egészen természetes, ha azt mondom: *a földre vetettek ágyat, a földön fekszik, a földre esett, leejtette a földre, a földön mászik.* Az érdekes azonban az, hogy ugyanezt mondhatom a városi házban is, noha mindez a padlón történik. Tehát a *föld* a városi házban azt is jelentheti: 'padló'. Azonban ragtalan alakban sohasem mondjuk a padlót földnek, csakis mondatban, vagyis csak a felsorolt és hasonló esetekben, amikor a *föld* szó ragos. Tehát ez is érdekes példája annak a jelenségnek, hogy a szó megmarad akkor is, amikor a tárgy megváltozott. CzF az egyetlen szótár, amely a földnek ezt a használatát közli, mikor azt mondja, hogy a *föld* 'valamely szobának, lakhelynek, stb. alsó, föld felé való része, ha szinte az nem épen földből, hanem pl. kőből, téglából, deszkából áll is'. CzF azonban nem ismeri föl, hogy a padlót nem azért mondják *föld*-nek, mert az a szoba föld felé való része, hanem azért, mert az eredetileg valóban föld volt.

Viszont nemcsak a szoba alsó részét nevezik mindenütt *padló*-nak, hanem pl. Szegeden, a Székelyföldön a mennyezetet is. Természetesen eredetileg csak azt a mennyezetet, amely deszkából volt „padolva“. *Padlás*-nak is mondták ugyanez okból a mennyezetet pl. Szamosháton. A Tiszahátról való Móricz Zsigmond is azt írja Forr a bor c. regényében: A belső szobában két fal a *gerendás padlásig*¹ deszkapalcokkal volt tele és teletömve könyvekkel (1:121). A MTsz szerint Somogy m. Kutason is *pallás* a mennyezet neve. Hogy valóban azért hívják *padlás*-nak, mert *padolva* volt, bizonyítja, hogy Baranya megyében az Ormányságban és a Székelyföldön a padló neve is *padlás*, Pécsen és Szeged vidékén pedig *pallat*, vagyis *padlat*, *padolat*. A padlás a köznyelvben a ház legfelső, tető alatt levő helyisége, de eredetileg kétségkívül a mennyezet volt. A népnyelvben a 'padlás' neve *hiu*, *hi*, *hé* (ezek inkább ragos alakokban: *hába*, *héba*) *hij*, *hij*, *héj*, s összetéve a ház szóval: *ház-hija*, *házhija*, *házhija*, *házhija*, *házhéj*, *házhéja*, stb.² azonban eredetileg ezek sem a padlást jelentették, hanem csak a háztetőt, a *háznak a héját*, s valóban ez a *hiu*, *hi*, *hé*, *hij*, *hij*, *héj* szó azonos a köznyelvi *héj* szóval.

¹ L. még: Úgy érezte, rászakad az alacsony *padlás* (Kerek Ferkó 79). Felállott, lehajolt érte, felemelte a *padlásig* (Sárarany, 1911-es kiadás, 162).

² Móricz Zsigmond Kerek Ferkó c. regényében is előfordul ebben a jelentésben: Ha pandur látszott a környéken, a menyecske fekete kendőt kötött, osztán a ház *hiján* is fekete rongyot dugott ki (154).

Borogat. A Magyar Nyelv Nagy-Szótára szerint „általán a. m. vmit bizonyos takaróval, ruhával, stb. körültekerget, befödöz... Különösen, sebet, tesznek fájós részét gyógy(itó) vagy enyhítő szerekkel bekötözget, bepólyáz, befödöz“. Ma rendszeren vizes borogatásról beszélünk. A *borogat*, *burogat* mai 'Umschläge machen' értelemben először Márton szótárának 1823-ban megjelent kiadásában fordul elő. Csík m. Csomafalván *összeborogat* a. m. 'összehajlít, egymás felé hajlít (faágakat)' (EtSz). Nyilvánvaló, hogy a *borogat* a *borít* ige gyakoritója. Eredeti jelentésében használja még Móríc Zsigmond: Székeket *borogattak* (Rokonok 79). Ha szekér jött a gáton, azt ú mindig *leborította*... Hát osztán sokszor *leborogatta* őket (Esőleső társaság 8).^{1a} Közvetlenül a *borogat* valószínűleg a *borongat* alakból származik. Így ejtik a Hegyalján, Bodrogkeresztúron, a Székelyföldön, *burongat* Szamosháton, *boringat* Gyöngyösoroszában (MTsz, Csűry). A régi nyelvben is megvan Geleji Katonánál *borongat*, Bornemiszánál *burongat* alakban (NySz).

Csárdás. Csűry Szamosháti Szótárában a *csárdás* szónak négy jelentését közli: 1. 'magyar tánc neve'; 2. 'nyalka, betyáros (kalap)';¹ 3. 'kackiás, betyárkodó, jóvérű'; 4. 'pofon'. Az 1–3. jelentésben a *csárdás* melléknév, a 4-ben főnév. Hogy azonban eredetileg ez is melléknév volt, s csak jelzős szerkezetből vonódott el, bizonyítja Móríc Zsigmond egy helye: Adok neki egy *csárdás pofon*! (Esőleső társaság 215).

Kutyagol, szamaragol. A *szamaragol* CzF szerint „tréfás utánzással képzett szó a *lovagol* hasonlatára, s a. m. számaron jár, számaron nyargal“. A MTsz csak a Palócságból közli, de azt hiszem, országsszerte el van terjedve. A *kutyagol* CzF szerint tréfás kifejezéssel a. m. gyalog megy, jár, mint rendszeren a kutyák szoktak. A *lovagol*, *szamaragol* igék hasonlatára képezetett, azonban nem azt jelenti, hogy kutyán megy, hanem kutya módon megy“. — Hasonló sójáték Móríc Zsigmondnál a *szamaragos* szó: Szüksavú a magyar és *lovagias* érzésű. — A pásztor inkább *szamaragos* érzékű lesz, mert a számár sétál mellette (Esőleső társaság 211).

Sarzi a gyárban. A nyelvtudomány nagy változások előtt áll. Kibővíti érdeklődéskörét arra is, milyen változásokat hoz létre nyelvünkben államunk egyre fejlődő iparosodása. El fogunk menni a munkahelyekre, s ezt a változást keletkezésében fogjuk lefotografálni. De más feladatunk is van. Íróink egyre inkább fordulnak a munkásság felé, megfigyelik életüket, munkájukat, s közben természetesen beszédjüket is. Hisz ez éppen olyan jellemző rájuk, mint a munkájuk. Íróink, különösen pedig munkásíróink műveit is tanulmányoznunk kell, meg kell állapítanunk, mennyire sikerült nekik a munkások gondolkodását, beszédjét elfogni, papírra vetni.

A Szabad Nép 1950. III. 30-i számának 7. lapján Cseh Józsefnek egy kis tárcája jelent meg 'A kemence mellett' címmel. Ebből idézem a következő részletet a magyar szókészlethez adalékul: Már a mult héten meg lettünk volna, ha nincs annyi kiesés. Ráadásul a délutánosok nyolc *sárzsíval* eresztettek kevesebbet egész héten, ami szintén sokat rontott.“ „Hiszen éppen azért mérgeledök, hogy a mult héten is volt egy csomó kiesés a nyavalyás daruk végett — dohogta tovább. — Tegnap például már kilenckor lehetett volna eresztetni, de nem volt se kokilla, se daru, azután másfél órára vissza kellett fojtani a *sarzsit*“ — mondta dühösen az öreg. (A *sarzi* egyébként adagot jelent. Még az öregek szájából maradt fenn ez az elnevezés, akik azt akarták kifejezni ezzel a szóval, hogy kinek az adagja 'rangosabb', vagyis jobb minőségű.)

Beke Ödön

¹ Móríc Zsigmondnál is: Mikor kész volt, mint Tokaj, — mikor tövig leégett — akkor feltette a kis *csárdás* kalapját is (Barbárok, 215.).

^{1a} Veres Péter Próbátétel c. elbeszéléskötetében is: Hogy legalább mentsen valamit, tovább hordja a szákokra a kévét, amelyeket a szél mindig *leborogat* (112).

Leves. Nehogy arra a *leves*-re gondoljon az olvasó, amit kanállal esznek, mindjárt megmondom, hogy az a *leves*, amelyikről én szólok, leányok, asszonyok egyik ruhaféléjének neve. Benne van a Magyar Tájszótárban is: *Leves* — mégpedig a szerkesztő nyomban utána teszi ezt is: „le-vess”. Ez már nem is puszta adat, hanem magyarázat, a szó eredetének megfejtése — csak rossz megfejtése. E szerint ez a *leves* a *levetni* ige olyan fölszólító módú alakja, melynek tárgya „engem” volna; mintegy elsőszemélyben beszéltetnék magát a ruhát, mint a névtelen római költő a madárijesztő Priapus-szobrot meg a régi sírfeliratok a sírban nyugvókat. Olyan tréfás női ruhanév volna a *leves* — *leves*, mint például a *bukjel*-szoknya. Ezt a *bukjel*-et *bukjel*-tréfát azonban megérttem, mert a szűk szoknyában könnyű elbukni. A csárda *Betekincs* nevét is megérttem, mert hiszen a csárda csakugyan arravaló, hogy abba betekintsünk. De ruhát nem arról nevezni el, hogy: öltük föl, hanem arról, hogy: vessük le — ez nem volna tréfa: tréfának képtelenség, magyarázatnak meg az ilyen le-vess-magyarázat sületlenség, Keressünk jobbat.

Hogy miféle tárgy a mi *leves*-ünk, azt megírta röviden *Vágó Aladár* Adatok Nagybakónak néprajzához című cikkében (Népr. Ért. 1900:55): „A női derék négyféle. Van az ú. n. *rimagörce*, ez alul ráncba van szedve és összehúzható. Azután a *röpüke* és *rütyöke*, mely kettő körülbelül megegyezik, de míg az utóbbit lekötik a szoknyával, addig az előbbi szabadon marad. Ezen három derék testhez álló, a negyedik teljesen bős *leves*-nek nevezik.”

Az ilyen, hazánk több vidékén hordott, nem testhözálló, hanem derékban bő réklit nem kötötték be a szoknyába, kivált nyáron, hanem szabadon hagyták s az én szülőfalumban, Tabajdon (Fehér m.), ha kötenyt kötöttek rá, annak a kötőjét hátul az ilyen nem testhözálló réklinek alatta szorították meg, nem fölötte, úgyhogy annak a derékban bő réklinek hátulsó alja szabadon *lebeghetett*. És éppen ezért az ilyen réklit Tabajdon *lebegő*-nek mondták, ez volt a neve. Nemesak Tabajdon, hanem más dunántúli falukban is. Beke Ödön is följegyezte a Pápavidéki Nyelvjárásban (24) a nem „testhez simuló rékli”, hanem a „bőfajtájúak” nevei közt nemesak azt, hogy „*tülemálló*” és „*röpüllő*”, hanem azt is, hogy „*lőbögő*”. A tolnai kistormási svábok nyelvéből is följegyezte a *lebegő*-vel azonos rékli elnevezését Tólasiné Varga Anna (Nép és Nyelv. I. 96): „*flappche*: umherfliegen. flattern. *Flappche* Schurach: die weite, lose Ärmeljacke der Frauen.”

Ennyiből láthatjuk azt, hogy az olyan szabású réklinek, melynek némely vidéken *leves* a neve, más vidéken vannak ilyen nevei is: *röpülő*, *röpüke* (*röpíke*), *lebegő* (*lőbögő*), a sváboknál *Flappche*. Ebből megállapíthatjuk azt, hogy hazánkban a magyar is, a német is a szóban levő ruhadarabot arról a tulajdonságáról nevezte el, hogy *lebeg* a testen, *röpköd* rajta (flattern = *flappche*), nem pedig hozzásimul; ha pedig ilyen szemlélet alapján keletkezett annak a réklinek több neve, ebből azt gyaníthatjuk, hogy ugyancsak *leves* neve is eredetileg ugyanolyan szemléletnek, képnek a nyelvi kifejezése volt. Ezt mondja a jelentés — mit mond a hangtan és szóalaktan?

Simonyi—Szarvas Nyelvtörténeti Szótárában is elegendő adat van arra, hogy a *lebeg* igének már régóta *levég* változata is van. Egy régi kódex azt mondja, hogy: „földre leesék, miképpen holtelevenen; csak *szíve* alig *lebeg* vala”; egy régi nyomtatott könyvben meg ez van: „...kinek nem *levegne szíve*...” Mai bibliafordítás szerint „*lebegett*” az Úrnak *lelke* a vizek fölött. régi fordítás szerint pedig az Istennek *lelke* „*leveg* vala a vizeken”, stb. A Magyar Tájszótárban is azt látjuk, hogy a *levegő*-nek mai nyelvjárásokban *lebegő*, *lebegő*, *lebegő* változatai vannak. Ha tehát alakját nézzük a *leves*-nek, első tekintetre föltűnhetik az, hogy annak kezdő része azonos a *lebegő* kezdő részével. Világos tehát, hogy valamint a *lebegő*-nek van *levég* változata, úgy a *lebegő* rékliné *lev* tövének *lev*-változatából származott az -s képzővel

a *leves* réklinév. Olyanféle képzés, mint például a *szotyos*. Ezt az elértt gyümölcsre mondják. *Szotyos körte* ugyanaz, mint a *szotyogós körte* (l. MTsz.); így a *leves* nemcsak jelentésben ugyanaz, mint a *lebégő*, hanem közös származású is a kettő: ugyanannak a hangutánzó → hangfestő tőnek *leb.* változatából lett az egyik, *lev.* változatából a másik. Ugyanilyen viszonyt állapított meg PAIS DEZSŐ a *leneleg* és *lebedeg* (= nyelvesap) között (MNY, 22 : 349).

Mészöly Gedeon

Gép, gépel. Jelentésváltozásaink egyik legérdekesebb esete, amikor egy-egy szavunk alakja megmarad, de tartalma a kor gazdasági-társadalmi viszonyainak megfelelően megújul. Éppen ez által válik a nyelv egy-egy nép társadalomtörténetének hű tükrévé: „Abban a szó- és szóláskészletben, amelyet a mindennapi életben használunk, tudattalanul is ősi jogszokások, babonák, társadalmi berendezések, egyszerűen egész multunk emlékét őrizzük” — írja Gombocz Zoltán is (Nyelvtörténeti módszertan, 30). Az ismert példák közül elegendő itt a *lélek* szavunknak a primitív világszemléletből születő etimológiájára (lélekzet, pára, vö. SzófSz) utalni, a tárgyi jelentőségű szavak közül pedig a következőkre: *lábos* (a régi nyílt tűzhely háromlábú fazéka, vö. Gombocz: i. h.), *nyilas* (nyíllal sorsolt föld, Gombocz: i. m.), *fal* (eredetileg: fonott sövény, Gombocz: i. m. és SzófSz), *gyertya* (szurokfenyőgyertya, Gombocz: i. m. és SzófSz), *toll* (mai íróttoll, régi lúdtoll), *tégláz* (vasal), *nyomtatómasina* (cséplőgép), másutt *masinázcépel*, mert a *masinázáson* még nem érzi a beszélő a géppel való végzést, csupán a *nyomtatás* műveletét; *kockahúzás* (t. i. a kockát, akár régen a nyilat, papír helyettesíti, azt húzzák), *számvetés* (t. i. régen a számolás kavicsal történt s azt vetették ide-oda, vö. Kertész Manó, Pesti Hírlap Nyelvőre 34); s e sorok írója is észrevette magát azon a — némiképp fordított — szólásmódon, ahogyan egy ajtóra kifüggesztett cédulát, melyen a bent lévő neve volt írva, *névtáblának* mondta, noha vacak papírdarabka volt. Ide tartozik egyes nyelvjárásainkból ismert *gépel* „csépel” igének tanúsága szerint a *gép* szavunk is, mely eredetileg az ófn. *göpel*, *gepel* átvételéből már 1530-ban használatos magyar *gépely* szavunknak (Oklsz) nyelvújításkori (1807) elvonása, s így eredetileg „járgány” jelentésben volt használatos. Lehetne gondolni, hogy a géppel való cséplés teremtetta meg a *gépel* igét (géppel csépel), de nem valószínű, mert akkor sokkal általánosabbnak kellene lennie használatának, nemcsak néhány, perem-helyzetű vidék (Nógrád, Szatmár, Gömör m.) nyelvében ismertnek. Sőt, éppen e vidékek peremhelyzete arra enged következtetni, hogy itt megőrzött régiségről van szó: a *gép* ~ *gépely* eredeti „járgány, nyomtató-eszköz” jelentése él tovább a *gépel* igében, amely régebben — a cséplőgép, a *gép* megjelenése előtt már használatos lehetett. Csakhogy a *gép* másodszor is visszatért a parasztéletbe, mostmár fölülről, de ismét speciális jelentésben: cséplőgépet jelentett megint, mint azelőtt is a „járgány” jelentésű *gépely*. Hasznos társadalomtörténeti következtetéseket vonhatunk le ebből a jelentésváltozásból, mert ez társadalomtörténetileg azt jelenti, hogy a magyarság számára — jellegzetes parasztnép voltunk miatt, vagyis társadalomtudományilag pontosabban: társadalmi fejlődésünk elmaradott jellege miatt, a feudalizmus soká tartó uralma miatt — a géppel való első — szinte jelképes — ismeretség a kezdetleges gép-féleség, a járgány alakjában ment végbe, a magyarság számára a járgány jelentette a gépet, holott a gazdaságtörténet úgy tudja, hogy a gép kezdeti típusa a fémgép volt, majd a vízimalom, később a gőzgép. (Vö. Hajnal István: Az első gépek, Válasz, 1949:357 kk. Ideológiai kritikáját l. Szabad Nép, 1949. szept. 27., de ez az idézett tárgyi adatot nem érinti.) A modern nyelvek sajnos e téren nem nyújtanak összehasonlításra alapot, mert valamennyien — s így az orosz is, — a görög-latin eredetű *machina* szót vették át s használták. Ma már a gép — gazdasági-társadalmi fejlettségünknek megfelelően — az ipari élet szám-talan differenciált gépfajtájának összefoglaló neve, de íme, eredetében híven

tükrözi gazdasági-társadalmi multunk egy jelentős vonását, éppenúgy, mint ahogyan *ipar, kurtakocsmá, társalkodik* igénk, *vőül megy* kifejezésünk, *sorba mén, mint Tápén a bíróválasztás* szólásunk stb. stb. is képes megeleveníteni társadalomtörténetünk egy-egy olyan mozzanatát is, amelyet más eszközökkel talán meg se lehetne ragadni.

Péter László

A doborzániak aludtjeje. Doborján, jelenleg Ausztriához csatolt hajdani községe Sopron megyének, tudvalevőleg arról nevezetes, hogy Liszt Ferenc, akiről Vörösmarty 1840-ben ódát írt, ott látta meg a napvilágot. A környékbeli falvak irigységet felkelthette az a körülmény, hogy neves szülőtte révén a falu nevét is állandóan lehetett olvasni vagy hallani, így keletkeznek aztán a falucsúfolók és ha egyéb gúnyolni való nem akad, hát valami vándorló mesét fognak rá. Így mondják Sopron megyében: *Holdba aprították, mint a raidingiek.* (Raiding volt a falu régebbi neve.)

Szívesen szolgál a környékbeli magyarázattal is: a holdvilágot az asztalon kiömlött aludttejnek nézték a doborzániak és hogy kárba ne vesszék, kenyeret aprítottak bele, úgy akarták elfogyasztani.

Az efféle rátóti (schildai) történetkének elterjedéséről nincsenek még elég számmal adataink, így az útjukat is nehéz még követni. Ami az aludtjejes doborzániakat illeti, nem ők találták ki a különös csemegézést. Először róluk Gantner Antal, a soproni kaszinó portása jegyezte fel 1915-ben egy tréfagyűjteményében.¹

Vörösmartynak A holdvilágos éj című elbeszélésében is megvan ez a motívum. Az elbeszélésben egy tót megemlékezik ősapjáról: „S hogy a történet végére siessek, kivallom hibáját: indulatosan szereté az aludt-tejet. Nem egyszer történt, hogy a holdvilágot a tóból aludttej gyanánt fel akarta kanalizni. Jobb ösmerősei azt is beszélik, hogy kenyeret aprított bele... Ha a holdvilág csak felényire ábrázolta is le magát valahol, már az ősapám tulajdona volt: neki rohant a boldogtalan, szüntelen kebelében hordott kanálával s többnyire betegséget ivék magának a keserű tóvízből; a magyar szomszédoknál pedig annyira nevezetessé lett mohóságáról, hogy neve példabeszéddé vált: „*neki esik, mondák, mint tót a holdvilágnak, vagy pedig: neki esik, mint tót az aludt tejnek.*”

Csatkai Endre

Ez a történet, úgy látszik, Nyugat-Magyarországon általános. Dömötör Sándor a Nyr mult évi 5. számában Vas megyei falucsúfolók c. közlésében több helyről is idézi. Így 22. sz. A kisunyomiak a holdvilágot ették meg. 64. sz. A herinyiek meg megették a holdvilágot. 1. sz. A sárváriak megették a holdvilágot aludttej gyanánt. Mert besütött az ablakon a holdvilág és a fényét az asztalra vetve, ami már meg volt terítve, a tál és kanalak szinte el volt helezve. És az üres tálból elkesztek kanalizni. Azt hitték, aludttej. 81. sz. Egy helen meg úgy tettek, délbe kint felejtették a tálát az ablakban. Este, mikor hazamentek a mezzőrül, persze a holdvilág szépen süttött és belesütött a tálba. És amint mentek, mondták egymásnak: „Gyer, pajtás, nézd, ottan egy tál aludttej van. Már úgyis ollan szomjas vagyok, bizony most jólesik, együk meg, hogyha szídják is a hasunkat, avval mi ne törődjünk.”

A Nyr 1874. évfolyamában Fischer (Halász) Ignác más-más vidéki szólásai közt találjuk ezt a változatot: *Hódbá aprították mint a zölejek.* (Egyszer egy zöleji paraszt ember éjjel haza jött és midőn a szobájába ért, az asztalon valami fehérrest vett észre. Tejfelnak gondolta és csakhamar kenyeret vett és aprítani kezdett belé. Akkor látta csak, hogy ez nem egyéb, mint a holdvilág, mely éppen arra a helyre süttött.) Sajnos, a följegyzés helye tévedésből kimaradt, mert a többi szólásnál mindenütt megvan. Még azt sem sikerült megállapítani, hogy hol lehet az a Zöle nevű falu. Talán

¹ Gantner Antal: Bombák és kartácsok, 41. l.

olvasóink tudnának erre nézve felvilágosítást adni. Margalits is közöl a Nyr. 3. kötetéből egy közmondást ilyen alakban: *Neki esett, mint tót az aludt tejnek*. Margalits gyűjteményét csak ellenőrzés mellett szabad tudományos célokra használni, mert nem pontosan idéz, sőt az idézet helyét sem közli. Pl. ez a közmondás is az eredeti följegyzés szerint így szól: *Neki esett, mint Tóth az aludt tejnek* (Nyr 3 : 480, Abaúj m. Szepső). Tehát itt a *Tóth* tulajdonnév, nem pedig népnév, s az, hogy nem *aludt tejnek*, hanem *aludt tejnek* van a szóláshasonlatban, arra mutat, hogy itt nem a holdvilágról van szó, hanem valóságos aludt tejről. V. ö. ezzel az Erdélyi közölte szóláshasonlattal: *Szereti, mint a tót az aludt tejet*.

Vörösmarty elbeszélése, A holdvilágos éj, eredeti címe: A holdvilágos este, a Tudományos Gyűjtemény szépirodalmi melléklapjában, a Koszorúban, Pata álnéven jelent meg (1829., 145—157.) Újabban kiadta és bevezető tanulmányt írt hozzá Turóczy-Trostler József az Új Könyvtár 18. számában Vörösmarty Mihály: A holdvilágos éj és más elbeszélések címen, s a holdvilág — aludt tej káprázathoz meglepő analógiát közöl Hermányi Dienes József 18. századi író Nagyenvedi Demokritusából: Egy részeges ember éjjélkor hazaérkez s szidalmazni kezdi feleségét nagy káromkodással, mondván: „Adj ennem, ilyenadta! Mit főztél? — Az asszony felülvén az ágyban, meglátja, hogy a holdvilág az asztal közepére süt. Mondja azért férjének: — Hát az Isten sülyesztett volna el, nem tudod-e, hogy a kenyér az asztaliókban vagyon s nem látod-e, hogy a sós té az asztalon? — Fogta a felette részeg, moslék ember magát s asztalhoz ült: jó darab kenyeret vágott és bódult fővel mind addig mártogatta a holdvilágot, míg elfogyott a kenyér“. Turóczy-Trostler még megjegyzi, hogy ez a kis tréfa nem a Hermányi találmánya, hanem messze forrásvidékről származik (30—31).

Beke Ödön

Nyomtató lónak ne kösd be a száját! Igen sokat hallottam, ezt a szólást emlegetni Balatonkenesén (Veszprém megye), azonban nem ilyen általános értelmezéssel, hanem olyan esetekre alkalmazva, amelyekben a munkás, vagy a munkások élelmianyagokkal, élelmiszerekkel dolgoztak és munkaadójuk, gazdájuk, munkavezetőjük szóvátette azt, hogy belekóstoltak, belecsipegettek. A fenti figyelmeztetés ezekben az esetekben azért hangzott el, hogy ne vegyék el a kedvét az efféle tilalommal a munkásnak a munkától, mert gyakorlati felismerésük volt, hogy hiába minden figyelmeztetés, ha valaki munka közben megkíván egy-egy falatot. Ha nem néz oda a gazda, csak belekap a szakácsnő az ennivalóba, mint a nyomtatásnál bekötött szájú ló a gabonába és a tilalmazás veszekedéssé, verekedéssé, sokszor ütlegetléssé fajul, mely a munkát egyidőre lényegesen hátraveti. A szólás nemcsak a fősvénynek szól, hanem helyes munkavezetésre is utasít.

A szólásnak különben ilyen változatát is hallottam: *Nyomtató lónak nem szokás bekötni a száját*. Ebből pedig az következik, hogy aki a tapasztalat és a szokás ellenére is beköti, az bizony fősvény ember, aki elvakultságában nem lát tovább az orra hegyénél.

Dömötör Sándor

Papot ver, papot áll, papozás. Csatkai Endre e szólásaink eredetének és értelmének keresése közben felveti azt az ötletet, hogy ezek a szólások talán kapcsolathoz hozhatók azzal a szokással, hogy a nép „aratáskor az asztagra uöljára szokta rakni a pap járandóságát és mivel magasan van, erősen leverű“. Az általa összegyűjtött mondások értelem szerint — a lényegtelen eltéréseket mutató változásokat figyelembe nem véve — a következő négy csoportra oszthatók: 1. *Jegyezd fel a napot, melyen vertél papot*. 2. *Papot ha versz, gondo! ad*. 3. *Lőccsel verik a papot*. 4. *Feltette a papot*. — Ez a négy szólásmondás csak abban rokon, hogy mindegyik a pap, a papkéve és a valószínű pap képté keveri össze bennünk. Ezért elsősorban a papkévével kapcsolatos szokásokat kell megrögzítenünk értelmezéséhez.

Általában egész Nyugat-Magyarországon *papnak* nevezik a gabonakereszt legfelső kévét; Hegyháton a keresztben fenn van a *pap*. Hajdu megyében a gabonakereszt legfelső kévéje alatt levő kévére tréfásan mondják, hogy az a *papné*. Dunapatajon a csomóban a legalsó a *tolvajkéve*, a legfelső a *papkéve*. Az utolsó kévébe *tempóból* (= tréfából, virtusból) bekötnek valakit. Kár, hogy a gyűjtő erről a *bekötésről* nem jegyezte fel többet. A Boldva völgyében a keresztbe rakott gabona legalsó kévét *rakórnak*, a legfelsőt *papnak* nevezik. A keresztben a kék kalászsokkal befelé fekszenek, s a papot kissé teregetve rakják fel, hogy az alatta levő kalászokat elfedje. Ezzel védik az alul levő kék kalászeit a madarak és az eső ellen. Bodrogközi adataink is erre a gyakorlati és célszerűségi szempontra utalnak. A hagyományok szerint régen a természetben való fizetésre választott kántortanítót az alsó kévével, a tisztelendő urat pedig a felső kévével fizették ki. A jámbor hívők nem tettek valami nagy lelkesedésről tanúságot ezzel, mert száraz időben az egerek hordták el az alsó kévéből a szemet, s esős időben is ez rohadt el; a felső kéve sorsa pedig teljesen hasonló volt: vagy a madarak vagy az eső károsító hatását védte ki. Az elnevezés általános volta azt igazolja, hogy a pap és a rektor járandóságát eredetileg a mezőn a kerestekről szedték össze. A gazda addig nem nyúlhatott hozzá, míg a pap le nem vette minden kereszttről a neki járó kévét. Bánatában üthetett is egypárat löccsel a papra, a legfelül levő kévére, hogy csak hulljon ki a szeme; jó helyre hull, ha az övére hull. A *lőccsel való papverés* gondolatánál tehát feltételezhető olyan általános paraszti magatartás, melyet a szolás gúnyos használatából az osztályharc primitív megjelenési formájának gondolhatunk.

A *papverés* tehát nem az asztagrakásnál fordul elő, hanem a kereszt-rakásnál. Az asztagrakásnál, a gabona behordásakor, gondjuk volt arra a gazdáknak, hogy azok a kék, amelyek a keresztben alul voltak, földre kerüljenek, mert az alsó kék gyakran *megdohodtak*, *megcsírásodtak* és nem volt jó, ha nedvesen kerültek csép alá vagy a gépbe. Az átnedvesedett kékvet a hordásnál félretették és a végén ezekkel *tetejébe* az asztagot, ezeket rakták az asztag legtetéjére, hogy a cséplés bekövetkeztéig a napon *kifőkhogyanak*, kiszikkadjanak. Asztagrakásnál alulra rendszerint a keresztben felül levő, száraz kékvet szokták rakni. A pap meg a mester járandóságát Vas megyében nem kévében, hanem szemben szokták kiadni, mióta géppel csépelnek. A legtöbben már nem is emlékeznek arra, hogy miért hívják a kereszt legfelső kévét *papnak*. A kézzel való cséplésnél mindig hadarót használtak; bunkóval vagy löccsel rendes ember nem is próbálhat csépelni, mert széttörné a szemet. Aki löccsel megy a kévének, csak bosszúból tehet ilyet — falusi adatközlőim véleménye szerint.

Az asztagrakásnak tehát semmi köze sincs szólásainkhoz. A gabona keresztberakásából világosan értelmezhető a *feltette a papot* szólásunk. Azt jelenti tehát, hogy *befejezte, elvégezte valaki a munkáját*. A *lőccsel megvert pap* azonban még mindig nem elég világos magyarázat. A Magyar Tájékoztató szerint a *papozó* az Alföldön valami gyermekjáték.¹ Gönczi Ferenc Göcsejből² említi *papos* és *paposdig* nevű játékokat; kár, hogy a néven kívül többet nem mond róla. A játékot Zalabaksárról Bódei János leírásából ismerhetjük meg.³ A zalabaksai *papozás* nevű játék lényeges eleme a *késdobálás*. A játékos 2—3 lépés átmérőjű kört rajzolnak a földre. Késsel kikerekítenek a földből egy kúpalakú darabot. Ez a kis földkupac a *pap*. Kiemelik szépen és a kör közepére helyezik. A játékosok a körön kívül állva, egymásután vágják a földbe késüket. Aki a kést jól bevágta a földbe, a többiek ellenőrzése közben két ujjával megfogja a pengét ott, ameddig bement a földbe és a penge hosszúságát a kör szélétől beméri a pap felé. Az általa elfoglalt

¹ Kálmány: Szeged népe, 3: 277.

² Göcsej népköltészete. Zalaegerszeg, 1948: 87. l., 54—55. sz.

³ NÉ. 32: 277. Képe u. o. 275. l., 6. ábra.

hely megjelölésére egy pálcát dug oda. Így megy tovább sorban a késdobálás, míg mindnyájan a paphoz nem érnek. Akinek a pálcája utoljára ér a paphoz, bekötött szemmel különféle feladatokat végez.

Egy radamosi kiolvasó mondókában találunk utalást arra, hogy a játék legizgalmasabb része a *kiesés* volt: Szipszap, Szabupap, — kiéccer vuótam, *kicsaptak*.⁴

A nagykörösi szólásmondás szerint *papot áll a kés*, ha játszva a földre vetik és a hegyén egyenesen megáll. (Magyar Tájszótár.) Ebben a mondásban a késnek a játékban levő szerepe van megrögzítve: a kés azonban csak akkor áll papot, ha jól odaverik a földhöz. Csak akkor hatol mélyen a földbe, ha nagy lendülettel verik a földhöz. A papverés tehát nem a kévék keresztberakásából, hanem a papos játékból származtatható, elhomályosodott kép, mely még babonáink közé is belekerült. Szakonyi László közlése szerint a nagyunyomiak (Vas megye) bieskájukat a földbe verik, ha azt akarják megtudni, hogy milyen idő lesz másnap. Ha jól belemegy a földbe és megáll, ha *papot áll a bieska*, jó idő lesz. Ha nem áll meg a földben, hanem eldől, rossz idő lesz. A falusi népek tehát azért jegyzik meg jól azt a napot, amelyen papot vernek, mert azt akarják megtudni, hogy milyen idő lesz. Nagy gondot ad a pap verése, ha nem sikerül, mert rossz lesz az idő, elromlik és ki tudja, mennyi kár származik ebből a szegény dolgozó emberre. A nagyunyomi időjósok szokásra párhuzamot nem találtam, azonban gyökere minden bizonnyal az a babonás szokás, hogy a forgószélbe dobott kés láthatóvá teszi a viharban nyargaló boszorkányt.⁵

Dömötör Sándor

Vita

OROSZ NEVEK ÁTÍRÁSA

Írta: Trócsányi Zoltán

I. Az orosz nevek átírása a magyar ábécé betűire mindig nagy nehézséget és sok gondot okozott a fordítóknak és azoknak, akik orosz történelemmel vagy irodalomtörténnel tudományosan foglalkoztak. Az egyik legkorábbi fordításban „Turgeneff: Nemes Fészek, fordította G. (Greguss Gyula), 1862,” a következő névátírásokat látjuk: *Timotheevna Pesztoff Márta, Petrovics Sergei, Michailovna Erzsébet, Ilona, Ivanovics Lavreczky Fedor, Fedia, Feodor, Nikolaics Pansin Vladimir, Bilenyzin, Belenizyn, Belenitzin, Avosnikoff*, stb. — „Csernisevski N. G.: Mit tegyünk? 1877 oroszból fordította Sasvári Armin,” ilyen névalakokat tartalmaz: *Matröna, Solovtsov, Vassiljevna, Jakovlics Károly, Katarina Vassiljevna, Katicza, Katiczám, Katinka, Mertzalov, Riazan*, stb. — „Csehov Antal: A semmirekellő. — A Halál árnyai” fordításában: *Ignátjewitsch Pjotr, Warja, Adolfovics Heker Sándor, Fjodorovics Szergiusz, Ckarkjoff, Fjodorovics, Mihály, Sztëpanovics Nikoláj, Pjotr Ignatjevics, Ignatjevics Ostrovskij*, stb.

De nemesak az alkalmi orosz fordítók, hivatásos fordítók is egészen következtelenül írják és fordítják le a neveket — vagy hagyják meg eredeti formájukban. Például Szabó Endre a „Félkegyelmű” fordításában *Parlovics*

⁴ Gönczi: I. m. 35.

⁵ Magyarország Néprajza 4:350.

Jenő-t ír lefordítván a *Jevgenij* keresztnévet, de a *Varvarát* már nem fordítja le *Borbálára*, hanem így írja: *Ardalionovna Varvara*. Az orosz keresztnévek becéző alakjának lefordításában is következetlen: hol meghagyja a keresztnév orosz alakját, hol lefordítja: *Ilyusa*, *Illéske*, *Aljosa*, *Ninácska*, *Maximuszka*, *Kati*, *Fenya*, stb. Ugyanezt a következetlenséget látjuk Ambrozovics Dezsőnél és más orosz műfordítóknál is. Van olyan műfordítónk, aki az orosz nevek *a* hangját magyarul hosszú *á*-ra írja át, holott az *á* hang (a magyar nyílt, illabiális *a*) az oroszban csak hangsúlyos szótagban fordul elő, hangsúlytalan soha. Ezt írja *Nátása*, *Nátáska*, *Aprákszin*, *Bágrátion*, ami az orosz hangok helytelen kiejtésére tanít.

Kövér György a fölszabadulás után fordította le „Fadееv” regényét „Vanja és a férfiak” címen. A címlapon mindjárt következetlenséget látunk: *Fadееv* nevét átírja *Fagyjev*-re, de *Vanja* nevét nem írja *Vanyá*-nak. A szövegben az orosz *cs* hangot *ts*-sel írja, a régi magyar helyesírás szerint. Ezt írja például: *Chartsenko*, *Metsik*, *Koltsák*, *Tsifa*, *Egerovics* (*Jegerovics* helyett) — *Tsis* (e helyett *Csiz*) — de helyesen gyakran *cs*-vel is. Az orosz *v*-t gyakran írja német *w*-vel: *Baklanow*, *Jakowlewka*, *Ignatjew*, *Frolow*. Az orosz *sz* hangot *s*-sel és *ss*-el: *Ossip*, *Semjon*, *Maruszja*.

Azok a műfordítók, akik orosz regényeket németből vagy franciából fordítottak, a magyar szövegben e nyelvek fonetikus átírását alkalmazták: *Njechljudoff*, *Baklanoff*, *Iwanoff*, *Tschelkass*, *Ssemjon*, *Wanja*, *Wera*, *Zhukowski*, *Schtschedrin*, *Wereschtschagin*. Az ilyen átírási orosz neveket a magyar olvasó meg sem próbálta kiejteni, nem tudta megjegyezni, s a regény elolvasása után nyomban el is felejtette.

Újabban egyre gyakrabban találkozunk a neveknek kiejtés szerint való átírásával: *Vlagyimir*, *Sztyopka*, *Parfirij*, *Valogya*, *Lyubinjka*, *Nyikityisna*, stb.

Az orosz nevek átírására az első elvi állásfoglalás 1890-ben történt meg Rambaud: Oroszország története c. művének a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent fordítása függelékében, amelyet Asbóth Oszkár írt. Asbóth azt írja, hogy az orosz nevek átírásában és az egyes hangok visszaadásában számolni kellett az eddigi szokással, mely különböző tényezők együttműködéséből keletkezett. Ennél fogva — írja Asbóth, — „az a törekvésünk, hogy az orosz neveket lehetőleg híven adjuk vissza, csak elég szűk határokon belül érvényesülhetett”. — „Ha az orosz kiejtést és nem a lassanként kifejlődött írásszokást tartottuk volna szem előtt, az olvasó gyakran a legközönségesebb nevekre sem ismert volna rá. Ekkor pl. *Néva* helyett *Nyevát*-t, *Moszkva* helyett *Máskvá*-t, *Potemkin* helyett *Pátyomkint* kellett volna írunk.” Már Asbóth rámutatott arra, hogy a magyarban megszokott átírás, — a Rambaud művében használt átírás is — nem az orosz hangokat adja vissza, mert ha az orosz *pl. o*-t ír, akkor a magyar szövegben is *o*-t írnak, noha az orosz csak a hangsúlyozott *o*-t ejti *o*-nak. Elvi megállapításaiból emeljük még ki azt, amit a *jerü*-ről mond: „Meg kell még jegyeznünk, hogy a sajátságos mély *ü* hangot, mellyel szemben a lengyelben és csehben *y*-t találunk, mindig *ü*-vel írtuk. A magyar *y*-nak egészen más tisztje lévén, teljesen alkalmatlan e hang jelölésére.”

Az Új Világ 1949 évfolyamának 48., 49., 50. számában több javaslat hangzott el az orosz neveknek és közsavaknak a magyar ábécé betűivel való átírására. Ezt a kérdést azonban úgy, ahogy az eddigi hozzászólók kísérelték meg, lehetetlen megoldani. Nem egyes szavak, betűkapcsolatok vagy betűk átírását, hanem egy általános elvet kell megállapítani, amely következetesen keresztülviendő minden orosz szó és betű átírásánál. Mindenekelőtt elvileg el kell döntení, hogy fonetikusan, azaz kiejtés szerint írjuk-e át az orosz szavakat, vagy mechanikusan, azaz minden cirill betűt a magyar ábécé megfelelő betűjével.

Eleve meg kell állapítanunk, hogy fonetikusan, azaz kiejtés szerint írni át latin betűkre, illetőleg a magyar ábécé betűire az orosz szavakat, lehetetlen. Miért?

Az orosz szótagok magánhangzóinak színét a hangsúly dönti el. Azt a hangot, amelyet egy cirill betűs magánhangzó betűje az orosz hangsorban (az ábécében) jelöl (*a, o, e, stb.*), csak a hangsúlyos szótagban ejtik. A hangsúlyos szótag előtt és után vannak hangsúlytalan szótagok, amelyekben a magánhangzó kiejtése, színe különféleképpen változik. Az orosz szavakban a hangsúly szempontjából az orosz fonetikusok a magánhangzókra nézve három fokot különböztetnek meg. Az első fok a hangsúlyos szótag magánhangzója. Ezt pontosan úgy kell ejteni, ahogy az az orosz ábécékben meg van határozva. Tehát *a* (nyílt, illabiális *a*), *e* (zárt *e*), *o* (a magyar *o*-nál nyíltabb *o*), *u* (a magyar *u*), stb.

A második fok a hangsúlyos szótag előtti szótag, valamint az utolsó szótag, ha az nyílt. Ezek magánhangzója pl. az *o*, másként ejtendő, mint a hangsúlyos szótagban. A *Tolsztoj* névben a második szótagon van a hangsúly; itt az első szótag *o* magánhangzója *a*-ra változik. Ejtése tehát: *Talsztoj*; — *práviljno*, az utolsó szótag nyílt, az *o* ejtése itt *a*; tehát: *práviljna*.

Minden többi szótag magánhangzója elveszti hangszínét, sva, sva-rabhak'ti hanggá, szintelen magánhangzóra változik, oly magánhangzóra, amelynek leírására, jelölésére sem a cirill, sem a latin (helyesebben a magyar) ábécében nincsen betű. Ezeknek a harmadfokú helyzetben álló magánhangzóknek az átírását a régebbi grammatikák sokféleképpen megkísérelték. A Meloula-Sprachführer a *sesztnadcatüj* szót így írja át: *schüsna'cütüj*, az első szótag *ü*-jére fél karikát tesz, annak jeléül, hogy ez a hang igen röviden ejtendő, a harmadik szótag *ü* hangját a többihez viszonyítva félnagyaságú *ü* betűvel jelöli és az utolsó szótag *j*-jét szintén félnagyaságú betűvel szedeti, annak érzékeltetéséül, hogy ez a *j* betű is elmosódottan ejtetik: a *szemnadcatüj*-t *szimna'cütüj*-nek, a *voszszemnadcatüj*-t *vaszszimna'cüüj*-nek, a *devjatnadcatüj*-t *divitna'cütüj*-nek írja át, az első szótag és a hangsúlyos szótag utáni magánhangzókat félnagyaságú betűkkel szedelve. Az idézett szavakban egyetlen szótag magánhangzója hangzik pontosan úgy, ahogy az orosz ábécé tanulásakor megtanultuk: *á*-nak, mégpedig félhosszú *á*-nak, mert a hangsúly a magánhangzót észrevehetően megnyújtja. Vegyünk egy másik szót: *szamosztoja'teljno*. Ebben is csak a hangsúlyos magánhangzó hangzik úgy, ahogy az orosz ábécében megtanultuk; az ezelőtt lévő szótag *o*-ja és az utolsó nyílt szótag *o*-ja a magyar *a* hangnak megfelelő *a*-ra változik. A többi szótagok magánhangzója egyformán elszíntelenedik, sva hanggá válik. Tehát e szó, a sva hangokat fordított *e* betűvel jelölve, így mondandó ki: *szəməsztajə'tjeljna*.

Ez talán elegendő a sok közül, annak bizonyítására, hogy kiejtés szerint lehetetlen átírni a magyar ábécé betűivel az orosz magánhangzókat. De a mássalhangzókat sem lehet: *Turgenev* kiejtése: *Turgenjef*, *Solohov* kiejtése *Sólohof*, *Lobacsevszkij* kiejtése *Llobacsefszkij*, stb.

Ha tehát az orosz szavak fonetikusan, a kiejtésnek megfelelően nem írhatók át, a betűszerinti átírást kell választanunk.

Hét betű kivételével az összes, az orosz szövegekben használt ú. n. cirill betűknek megvan a magyar ábécében a pontos magyar megfelelője, figyelmen kívül hagyva persze azt, hogy az orosz *a* betű hangsúlyos szótagban illabiális, nyílt *a*-nak, az *e* (je) zárt *e*-nek hangzik, mert ezzel csak komplikálnánk az átírás kérdésének a megoldását.

Ez a hét betű: *jer, jerj, jerü*, az *e* (*je*), az *ě*, a fordított *e* (*ə*), és a *ch*.

A *jer* néma, nem ejtett hang, valamikor fél-magánhangzó volt, a mai helyesírásban már csak mint szótagválasztó szerepel. Ennek átírása nem lehet más, mint hiányjel. Például: *ob'jektivnosztj*.

A *jerj* a lágyítás (jésítés) jele. Ezt *j*-vel kell írni minden esetben. —

A *jerü* torokhangú magánhangzó. Az eddigi átírásokban a fordítók *i*-nek, *ji*-nek, *y*-nak, *ü*-nek írták át, de egészen következetlenül; még egy és ugyanazon műfordító különböző műfordításaiban sem látunk megállapodott következetességet.

A *jerü* négy különféle átírása közül azt kell választanunk, amely a magyar ábécébe minden félreértést és zavart kizáróan beilleszthető. Vegyük sorra az egyes átírásokat:

Az Erdődítől is javasolt *i* írás azért volna helytelen, mert a magyar ábécé *i* betűjét már lefoglaltuk az orosz ábécé *i* hangjának az átírására. Zavart keltene orosz szövegeknek a magyar ábécé betűivel való átírásakor például a *bitj* (ütni) és a *bütj* (lenni) szavaknak egyformán *bitj*-tyal való átírása;

a *ji* — bár a két tagú betű erőszakosan széttagolt formájának pontos átírása valóban ez lehetne, — félrevezetné a magyar olvasót, aki azt gondolhatná, hogy a *j* betű itt a lágyítás jele, — holott erről szó sincs, — amint erre Erdődi József helyesen mutatott rá, — mert a *jerü* kemény magánhangzó;

az *y* átírás is félrevezetné a magyar olvasót, aki azt hihetné, hogy az *y* a magyar ypszilonnal azonos hangot jelöl és Lüszenko-t Lyszenko-nak olvashatná, az *Ly*-t ypszilonnak érezve;

nem marad tehát más választásunk, mint az *ü* átírás. Ezt azért is elfogadhatjuk, mert a magyar ábécében lévő *ü* betűjel egyik cirill betű átírására sincs lefoglalva. Át kell vinni a köztudatba, hogy az *ü* betű-jelet orosz szavaknál a magyar nyelvben meg nem lévő gutturális magánhangzó átírására használjuk. (Ha a magyar ember orosz beszédben e számára nehezen kiejthető torokhang helyett *ü*-t ejt, az orosz ember ezt idegenszerűnek találja ugyan, de az *ü*-vel ejtett szót megérti.)

Az orosz ábc *e* hangja az oroszban *je*-nek, bizonyos hangsúlyos helyzetben *jo*-nak hangzik. Ezt a *je*-nek hangzó *e* betűt írjuk át szövegekben mechanikusan úgy, ahogy az orosz szövegben találjuk, de nevekben szó elején írjuk *je*-nek. — Ha hangsúlyos helyzetben az orosz szövegben fel van tüntetve az *e* betűjel fölött a két pont, azaz *ë*-nek van írva, írjuk át *jo*-nak. S ha következtetések akarunk lenni a mechanikus átírásban, az esetben, ha a lágy magánhangzó után kemény mássalhangzó előtt álló hangsúlyos *e*-n nincs föltüntetve a két pont, írjuk át ezt is *e*-nek. Tehát, ha az orosz szövegben ezt látjuk: *Potemkin*, írjuk *Potemkin*-nek, de ha az *e* fölött föl van tüntetve a két pont, írjuk át *Potjomkin*-nak, *zs*, *cs*, *s*, *scs* után *o*-nak: *scsotka*, *csornüj*.

Egyetértek Erdődi Józseffel abban, hogy a *ch*-t mindig *ch*-val írjuk át, mert ez a betűjel (*χ*) nem hehezetet, hanem hátsó nyelvéállással képzett zöngétlen explosívát jelöl.

Az orosz *l* és *r* betűt, — bár az orosz nyelvben van kemény és lágy *r* és *l*, — minden esetben *l*-nek és *r*-nek kell átírni. Ha az *r* után a palatalizáló *j* az orosz szóban föl van tüntetve, mechanikus elvünknek megfelelően ezt a *j*-t a magyarban is ki kell írunk. Tehát a jövőben helyesen *Gorjki-j*-t kell írunk és nem *Gorkij*-t.

Az előbbi „keserű“-t, az utóbbi „gyúlékony“-t; „könnyen gyulladó“-t jelent.

II. A fentiek alapján úgy vélem, hogy az orosz szövegekben ma használatos úgynevezett cirill betűket a magyar ábc betűire a következőképen kell átírunk (az orosz ábécé sorrendjében): az

a b v g d zs z i k l m n o p r sz t u f (fert) s os scs ju ja f;

pontosan megfelelnek az orosz szövegekben használt cirillbetűsor betűjeleinek, tehát mechanikusan írandók át.

az *e* szó elején *je*-vel, egyebütt *e*-vel, — az *ë* *jo*-val vagy *o*-val, — a fordított *e* *e*-vel, — a *jer* hiányjellel (*ob'ezd*, *ob'javitj*, stb.), — a *jerj* minden esetben *j*-vel, — a *jerü* *ü*-vel, — a *ch* *ch*-val írandó át.

III. A hármias orosz névhasználat: imja, otesesztvo, familija kérdésében sem történt még végleges állásfoglalás: A M. Tud. Akadémia idézett kiadványának függelékében Asbóth Oszkár egészen következtetlenül oldja meg a sorrend kérdését. Azt írja: „Végre megjegyezzük, hogy közös megállapodás szerint az orosz atyai neveket (patronimikákat) a keresztnév elé tettük, ha a keresztnévnek magyar ruhát véltünk adhatni (Nikolajevics Sándor). Ha azonban megmaradt az orosz keresztnév, megtartottuk az oroszos sorrendet is (Vaszilij Ivanovics)“.

Ez a kettős megoldás helytelen volt. Nézetünk szerint e kérdésben is egységes megoldásra kell jutnunk. A magam részéről azt tartom helyesnek, hogy szövegben tartsuk meg pontosan az orosz sorrendet és hagyjuk meg az eredeti orosz keresztnévi alakot. Tehát ne írjuk azt, hogy Nikolaics Pansin Vladimir, sem azt, hogy Pansin Nikolaics Vladimir, hanem úgy, amint az az orosz szövegekben használatos, Vladimir Nikolaics Pansin. Ne fordítsuk le a keresztnéveket magyar alakjukra, mert ez a regény orosz hangulatát rontja. Különösen hat a magyarban pl. Anyegin Jenő, Ardalionovna Borbála, Kati, Katica, Katinka, stb.

A címlapokon azonban és a könyvtári katalógizálásnál minden esetben előre kell tenni a családnevet, s utána, vesszőt használva, a keresztnévet és az atyai nevet a következőképpen: Tolsztoj, Alekszej Konsztantinovics, Puskin, Alekszandr Szergejevics, Sztálin, Ioszip Visszarionovics. Ha a keresztnévet és az apai nevet csak a kezdőbetűkkel jelöljük, címlapon a kezdőbetűk előre teendők: A. Sz. Puskin, I. V. Sztálin.

NYUJTS FELEJE VÉDŐ KART!

Írta: Kallós Ede

Pais Károly (a Magyar Nyelv 39:210) és Beke Ödön (a Magyar Nyelvőr 73:392) bőséges anyaggyűjtésének és beható elemzésének eredményeképpen hangtanilag semmi kétség nem támasztható azzal szemben, hogy Kölcsey Himnuszában a *feléje* szót *főléje* értelműnek vegyük. Ezt az értelmezést mégis aggályosnak érzem. Rá szeretnék mutatni néhány olyan körülményre, amely véleményem szerint arra int bennünket, hogy ezt a hangtanilag feltétlenül igazolható értelmezési javaslatot mellőzzük és Kölcsey szavát továbbra is a nyomtatott szövegnek megfelelően értelmezzük.

Nézzük a kérdést először is — hogy úgymondjam — fizikai szempontból! Ha meggondoljuk, hogy a költő az ellenséggel küzdő, harcban álló magyar számára kér „védő kart“, világossá válik, hogy semmiképpen nem volna helyénvaló, ha a védő kar a küzdők *főlé* helyezkednék el. Csak olyankor van helye az oltalmazott fölé nyújtott karnak, ha az, akit oltalmazni akarunk, maga nincs aktivitásban. A föléje tartott kar a küzdőt feszélyezné, zavarná a szabad mozgásban. Pais Károly idézett cikkében a föléje nyújtott karként való értelmezésnek bizonyítékként Kölcsey egyik mondására hivatkozik, amely az Országgyűlési Naplóban olvasható: Az ég terjessze ki feletted védő karjait, szép haza! Csakhogy az a kép, amely e mondásban Kölcsey szemléletét foglalkoztatja, nem az ellenséggel vívott harc mozgalmassága, hanem a zavartalan nyugalom ábrándképe, amely fölött állandó oltalmul ott lebeg az ég kinyújtott karja. Legfeljebb annyi aktivitás fér meg a karnak az oltalmazottak fölé való emelésével, amennyiről az Exodus II. fejezetének 16. pontjában olvasunk, ahol a zsidók honfoglalásakor az isten a zsidók fölé emeli karját, s ettől az ellenség hadai kővé merednek, úgyhogy a zsidók bántatlanul átvonulhatnak közöttük. Ámde Kölcsey egyáltalán nem beszél a harci erőfeszítésnek ilyenmő áthárításáról, a küzdelemnek feleslegessé válásáról: ő azt kéri istentől, hogy karjával támogassa az aktív küzdelmet, úgy, ahogy a görög istenek az eposzban együtt harcolnak pártfogolt hőseikkel s ahogy az „együttharcolás“ (görögül: szümmachia) a görög irodalomban a megsegítés megjelölésévé általánosult.

Kölcesey szavainak eszmei tartalma is ugyanazt az értelmezést kívánja, amelyet a „fizikai“ szempont javasol. Ne felejtsük el, hogy a költő a „védő kar“ mellé nem tesz névelőt! Nem arról van itt szó, hogy: „nyujtsd a te védő karodat!“ A költő egyszerűen csak „védő kart“ kér, vagyis: segítséget, oltalmat. „Segítséget, oltalmat nyujts neki, részesítsd támogatásodban!“ — így könyörög a költő, márpedig az így fogalmazott könyörgéshez egyáltalán nem illik holmi pontosan megszabott hely-jelölés: „*föléje*“, hanem csak általánosan körvonalazott irányjelzés: *feléje*. A görög mitológiából és a bibliából egyaránt kellő illusztrációt kapunk a költő elgondolásához. Amikor a hős Perseusnak meg kell küzdenie az ellenfeleit kővé merevítő Medusával, Pallas Athéne istenasszony oly módon nyujt „védő kart“ pártfogoltja felé, hogy először is odatartja eléje pajzsát (amint ezt Lukianosz Dialógusaiban olvassuk), azután pedig lándzsáját is neki szegzi Medusának. Aki itt azt mondaná, hogy az istennő a pajzsot és a lándzsát Perseus *föle* nyujtja, az épúgy nem fejezné ki helyesen az istennő ténykedését, mintha azt mondaná róla, hogy a fegyverzetet *melléje* vagy *eléje* nyujtja. Nem, itt egyetlen helyénvaló kifejezés akad: „védő kart nyujt *feléje*“, azaz segítséget, oltalmat nyujt neki. S ugyanígy vagyunk a Zsoltárok könyvének 34. zsoltárával is. A zsoltár így kezdődik: Szállj perbe uram azokkal, akik ártanak nekem, harcolj azokkal, akik harcolnak ellenem; ragadj fegyvert és pajzsot, segíts meg! Ránts kardot és szorítsd vissza üldözőimet! A héber szöveg még részletesebb, mint a latin: „fegyvert és pajzsot“ helyett ezt mondja: „vértet, pajzsot és lándzsát“. A zsoltárosnak ezeket a szavait, ezt a bőséges fegyveres felszerelést foglalja össze a Himnusz, amikor „védő kar“-ért könyörög. Lehet-e tehát a védő kar működésbe lendülésének irányaként kizárólag a fölfelé vivő irányt megjelölnünk? Isten kinyujtott karja a bibliában a segítséget, oltalmat nyujtó isteni hatalom egyik leggyakoribb közhelyszerű kifejezése, amelyhez helyhatározóként csakis a *feléje* irányulás általánosító fogalma illik. Izajás próféta a messiási kort megjövendölve ezt mondja (11: 1): Azon a napon majd az Úr ismét kinyujtja kezét, hogy népét védelmébe, oltalmába vegye. Ilyen kinyujtott védő kar lendül Kölcesey képzeletében az ellenséggel küzdő magyarság felé.

Az ókori vallási képzetek tanubizonyságánál is nyomósabb érvet nyujt számunkra a szóbanforgó sor értelmezéséhez magának a költeménynek művészi alkata. Kölcesey költői stílusának egyik jellemző vonása az ellentétek összeütközésének, egymásba csapásának felfedése és szembeállítás. Minthogy ezt az amúgy is aránytalanul hosszú nyúlt fejtegetést már nem illik tovább növelnem, csak a Vanitatum Vanitas-t, a Zrínyi dalát és Zrínyi második énekét idézem ebben a vonatkozásban. Hozzájuk tartozik a Himnusz is. Ott „balsors és víg esztendő“, „mult és a jövő“, „felvirágozás és istenharagja“, „kedv és öröm“ és „halálhörgés, siralom“ a legszembeütközőbb ellentétek. Ha a szóbanforgó sort úgy olvassuk: „nyujts *feléje* védő kart“, akkor az ellentétek sorozata egy további taggal szaporodik. Amikor ugyanis a költő a végére ér fohásának, és arról a korról szól, amelyben a magyar nem a költemény elején említett külső ellenségekkel küzd, hanem honfitársaival, a küzdő *felé nyúló kar*-nak a képe mellé borzalmas ellentépként az a szemlélet tolul agyába, hogy most az üldözött *felé kard nyúl* barlangjába“. Ha Kölcesey a költemény elején azt kérte volna istenétől, hogy a védő kart a magyar *föle* nyujtsa, a barlangból az üldözött *felé nyúló kart* nem illeszkedett volna bele oly döbbenetes hangtani összeesendüléssel az ellentétek között vergődő magyar sors képsorozatába.¹

¹ Kérjük a vitához olvasóink hozzászólását. Egyben közlünk még egy adatot a *felé* 'föle' jelentésére a tiszaháti Móricz Zsigmond Sárarany c. regényéből: Vörös téglakockázással volt cifrázva a ház eleje; az ablakok *felé* háromszögek voltak rakva (1911-es kiadás, 37. l.).

Könyvekről

SZTÁLIN — MAGYAR NYELVEN

Írta: Rubinyi Mózes

„A nyelv a fejlődés és a harc eszköze.”

Sztálin.

I. A magyar szellemi életnek, a magyar könyvkiadásnak nagy eseménye I. V. Sztálin összegyűjtött műveinek magyarnyelvű kiadása. Három kötet jelent meg magyarul eddig* s ez a három kötet a nagy államférfinak, a magyar nép nagy barátjának az 1901—1917-ig megjelent cikkeit, brosuráit, nyilatkozatait, körleveleit, műveit adja. E helyen e világtörténelmi fontosságú és iránytjelző köteteknek nem a leglényegesebb részét: a nevelő, tanító, tudásközlő anyagát fejtegetjük. Itt nekünk feladatunk a következő kérdésekre felelni. Miként viszonylik a három kötet a magyar fordítási irodalomhoz? Hogyan szerepel a magyar nyelv, mint a sztálini eszme-világ hazai közvetítése és kifejezője? Melyek e kiadásnak magyar nyelvi szempontból jó s melyek talán kevésbé jó, vagy éppen rossz tulajdonságai?

Folyóiratunk többször utalt már arra a sajnálatos jelenségre, hogy gyönyörűen fellendülő új irodalmunk fordítás-részének nyelve, stílusa nem tart lépést minőségileg ez irodalom tematikájával, tartalmával. Sok a rossz, a hevenyészve készült fordítás, sok a nyelvhelyességi hiba fordításainkban. Beke Ödön, Dénes Szilárd, Komáromi Jenő, Prohászka János és e sorok írója többször utalt már egyes fordítások gyatraságaira. (Viszont dícséretes kivételekről sem feledkeztünk meg, amilyenek pl. Lányi Sarolta, Vihar- és Makarenko-fordításai, stb.). Már előjáróban örömmel bejelentük, hogy a három Sztálin-kötet magyar fordítása örvendetes fordulat e tekintetben is. Az a körülmény, hogy Sztálin műveinek magyar fordítása a „Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségének határozata alapján jelent meg”, eleve teljes bizonyítéka annak, hogy a magyar szöveg az orosz és a grúz eredeti iránt való hűség tekintetében kifogás alá nem eshet. A fordításnak tehát az eredeti szöveghez való viszonyáról e kötetek nyelvének, stílusának megbeszélésében szólnunk nem kell. A fordítók a feladat nagyszerűségének megfelelően dolgoztak, a magyar szöveg eszmei tekintetben abszolút módon adja vissza az eredetét.

Tegyük hozzá előjáróban, hogy e fordítások magyar nyelve tökéletesen megfelel a grúz, illetve orosz eredeti kristályos tisztaságának, nemes egyszerűségének, szeplőtelen népiségének. S bár a következőkben a méltatás néha hibajavítás kísérlete is, apróságokat nem tekintve, egészben a modern magyar prózai műfordítás tekintetében a magyar Sztálin jelenti a jó útra fordulás örvendetes eseményét. A jó fordítás jellegzetes tulajdonsága, hogy nem érezni fordítás-jellegét. Friss, élénk, ha az eredeti olyan; méltósággal teljes, ha az eredeti így beszél. A két Sztálin-kötet anyagának legnagyobb része fejtegető hangú, tudós értekezés, a marxizmust továbbfejlesztő lenini-sztálini szemlélet alapvető munkálata. Ilyenek: *Az agrárkérdés* (1: 227—242); *Anarchizmus vagy szocializmus* (1: 309—389); *Marxizmus és nemzeti kérdés* (2: 314—398). Jellemző tulajdonságuk stílusuk közvetlen, világos egyszerűsége. A legnehezebb kérdéseket itt az olvasó valóban sztálini stílusban kapja, oly szép, oly egyszerű ez a stílus, mint maga az igazság, amelyet e művek élénk tárnak. A magyar fordítás igazán az eredetét adja, a magyar stílusnak

* I. V. Sztálin művei. I. kötet 1901—1907. 446 l. II. kötet 1907—1913. 446 l. 1949. III. kötet 1917. március—október. 1950. Szikra kiadás. Budapest.

azzal a cikornyátlan egyszerűségével, amelyben semmi fontoskodás sincs, semmi erőltettség.

II. E fordítások a tárgyilagos, mindennapi köznyelvi fejtegetések hű visszaadása mellett, ha kell, az eredetinek megfelelő izes szavakat és fordulatokat is alkalmaznak. A stílus izes jellegére lássunk néhány példát. Az *agrárkérdés* c. tanulmányában Sztálin kifejti a föld-megváltásnak lehetőségeit. Idézzük e részt, hogy stílári fordulatát teljesen élvezhessük: (1. 228). „Azt mondják, hogy az egyetlen kivezető út — a föld 'kedvezményes megváltása'. A kormánynak és a földesuraknak sok a szabad földje — mondják nekünk ezek az urak —, ha a parasztok megváltják ezeket a földeket, minden magától elrendeződik és ilyképpen a *kecske is jóllakik és a káposzta is megmarad*.” A fordítás stílusának e természetes és zamatos jellegére példák még, amikor a nagy Sztálin gyáva *harcfi*-nak nevezi ellenfelét (1:172), vagy amikor *újsüteű* pártól beszél gúnyosan (1:189), amikor a liberális burzsoá *újsütetű* pártját aposztrofálja (1:194). Más helyen arról beszél, hogy ellenfelei „*kikecmeregtek* a zűrzavarból” (2:40), vagy azt mondja, hogy ellenfeleinek... „*van merszüik* biztosítani bennünket arról...” Ez utóbbiakat Kaukázusi bobócaink c. cikkéből idézzük. Ugyane cikkben *drágalápos* elvtársaknak szólítja gúnyosan ellenfeleit (2:43). Ilyen találó gúnyos jelzés (friss magyar köznyelvi szó) a liberális *firkászok* (2:49, kétszer is). Egy fordításban az efféle nyelvi alakok alkalmazása a fordítást végző rendkívüli stílári ügyességének tünete. A fordítás frissen adja vissza Sztálin más szellemes vágásait is, még verses formában is. Erdemes elolvasni e szempontból is Sztálin „Pártonkívüli csodabogarak” c. cikkében az alábbiakat (2:247): „Szövetségben egyesíteni a burzsoákat és proletárokat, hidat verni a földesurak és a parasztok között, hatyúval, rákkal és csukával kocsit huzatni — erre törekszik a pártonkívüliség. A pártonkívüliség érzi erőtlenségét az egyesíthetetlen egyesítésében s ezért felsóhajt: Hej ha a számba — Egy sültgalamb szállna! De a sültgalambok nem szállognak a levegőben és a pártonkívüliség mindig csalódik várakozásaiban, hoppon marad.”

A fejtegető stílus frissességének tünete, mikor az író egy fejtegetésben a helyett, hogy ezt mondaná: „A követendő példát említjük erre”, egyszerűen csak ennyit mond: „*Példa*” (1:314), vagy az elsorolásnál csak ennyit ír: „Továbbá” (2:390, 401). Az efféle, a fejtegetés élönyelvyszerűségét, a beszélt nyelvet tükrözi. (Vö. ehhez Önállósított mondatrészek c. cikkemet Nyr 36:223).

A fordítás hűen visszaadja a nagy Sztálin stílusának változatosságát. Sztálin fejtegetései, tanulmányai a tárgyilagos világosság remekei. Ha kell azonban, tárgyilagossága pátozzá emelkedik, lelkesedéssé forrósodik, vagy kritikája szellemesen vagdalkozik és ilyenkor, mint már láttuk, tréfás versidézetet is alkalmaz. Mint követi a fordítás a nagy író a stílusváltozás ez útjain? Néhány szó a pártonbelüli nézeteltérésekről c. tanulmánya végén u'al arra, hogy (1:136) „A munkások a revizionistákat (a németországi opportunistákat) is követik néhány városban, de ez még nem jelenti azt, hogy állaspontjuk proletár, még nem jelenti azt, hogy nem opportunisták. Egyszer a varjú is talált rózsát, de ez még nem jelenti azt, hogy a varjú — csalogány. Nem hiába mondják: Ül a varjú rózsafán — Azt hiszi, hogy csalogány.”

A fordítás pompásan visszaadja a sztálini stílus színességét „A reakció fokozódik” c. cikk magyar szövegének elején (1:183), ahol a fájdalom és a meggyőződés közvetlensége szól hozzánk. Ugyanígy pompásan eltalálja a fordítás a proletariátus felé szóló pátozzó hangját Sztálinnak Polgártársak c. felhívásában (1:156), vagy A munkásokhoz szóló kiáltvány elragadó lendületét (1:201). Olvassuk el a hűséges fordítás példájának e lendületes sorait: „Dübörög a forradalom! Felkelt Oroszország forradalmi népe és körülzárta a cári kormányt, hogy megrohamozza! Vörös zászlók lengenek, barrikádok épülnek, a nép fegyvert ragad és rohamozza az állami intézményeket. Újra felharsant a bátrak riadója, újra megzendült az elcsitult élet.

A forradalom hajója kibentotta vitorláját és száguld a szabadság felé. Ezt a hajót az oroszországi proletariátus vezeti...”

III. A nyelvhelyesség szempontjából volna néhány megjegyzésünk. Szóvonzat szempontjából fennakadunk a következő mondaton: „De a veszély, amely e mozgalom következményeképpen fenyeget, sokkal nagyobb volna, ha életkörülményeink nem taszítanák az orosz munkásokat napról-napra egyre állhatatosabban a közvetlen politikai harcra.” (1:21.) *Harcra taszítani* — ennél talán helyesebb volna: *harcra kényszeríteni*, vagy *harcra szorítani*. A szöveg formája talán szemléletesebb, de némi erőltettség ize van. Ez a fordulat: *Elég az hozzá* helytelen. Ez a dohos, öreg germanizmus (a német *Genug an dem* szolgai fordítása) kilóg e kötet friss, tiszta nyelvi környezetéből. Egy helyen ezt olvassuk: „Ha nálunk *így megy* a dolog, akkor a munkásoknak... (1:31). A *dolog így* vagy *úgy megy*, *rosszul megy*, *jól megy*, magyartalan kifejezések, kerülni kell. A 32. lapon a *neki* szót *számára* szóval kell helyettesíteni, mert az előbbi formában a *nek*-ragos kifejezés kétszer van a mondatban és ez a stílus világosságának rovására megy. A tárgyas feltétes mód többes első személyében jobb egy irodalmi, tudományos munkában a *-nók*, mint a *-nánk*; a beszélt nyelvben az utóbbi gyakoribb, az előbbi keregettnak látszik (1:41). A 2:5 közepén az *aminek* helyett jobb: *ennek* következtében. A 2:7. lapon olvassuk ezt a mondatot: Ezért támogatják a bolsevikok mind a választásokon, mind a Dumában csakis a parasztok forradalmi képviselőit a reakcióval és a kadetokkal szemben.” Helyes szórenddel: Ezért a bolsevikok mind a választásokon, mind a Dumában csakis a parasztok forradalmi képviselőit támogatják a reakcióval és kadetokkal szemben. Ebben a mondatban: „Plecháncv, a mensevikek másik vezére, ezzel már nem érte be és a leírtakat meg is kívánta valósítani.” E mondatban a *kívánta* szó helyett jobb, ha azt mondjuk: *akarta*. E szöveg következő mondatában késhegyre menő vitáról van szó. Helyesebb: *késhegyig* menő vita. Az I. 411. l. jegyzeteinek egy mondatában esett ki egy szó: A forradalmi marxizmus elméleti alapjait védekezve, mint a Brdzola, a lenini Iszkra is annak szükségességét hirdette, hogy a szociáldemokrata szervezeteknek át kell térniük a tömeges politikai agitációra, az önkényuralom ellen vívott politikai harcra, és síkraszállt azért a lenini eszméért: a proletariátus hegemoniájáért a polgári demokratikus forradalomban. E mondatban a *síkra* szó után odatenném az *is* szót. Az 1:199. lapon a Polgártársak-hoz intézett felhívás végén olvassuk: A felkelés órája közel van! Erre az órára felfegyverkezve kell készülnünk! Csak ebben az esetben... győzhetjük le ocsmány ellenségünket...” Ebben az esetben helyett jobb, ha azt mondjuk: *így*. A 2:316. lapon ezt olvasom: „De nem minden szociáldemokrata áll a feladat magaslatán és legkevésbé nem a határvidékei szociáldemokratái.” Ebben a mondatban a második *nem* felesleges vagy magyartalan. Viszont örömmel jegyezzük fel, hogy az — *úgy* — *mint*-féle nagyon elterjedt rossz mondat szerkezetet a magyar Sztálin mindenütt a helyes mind-mind-szerkezettel helyettesíti (pl. 2:7, 9, stb.).

A magyar Sztálin megjelenésének alkalmát szeretném felhasználni arra, hogy egy jelzés-formára mutassak rá, amely a Nyr-ben régen elfogadott, de a magyar irodalomban, sajnos, nehezen tud meghonosodni. A *lapszám*-jelzésről van szó. A magyar nyelv ismer *lap*-ot, levelet, de az *oldal* (pl. 6. *oldán* vagy rövidítve: 6. *old.*) a német *Seite* szolgai fordítása. Az az érv, hogy más az *oldal* és más a *lap*, nem számít. Nyomdatechnikai szempontból a különbségtétel *felesleges*, mert az ú. n. *lapszám* azonos az ú. n. *oldalszámmal*. Egy ív 16 lap s nem 16 oldal. Számozva a lapok vannak, az oldal felesleges germanizmus. Ha azt mondom, 6. l., ez a jelzés nemesak helyesebb, hanem rövidebb is, mint az *old.* Minthogy a tudományos irodalomban az idézet gyakori, nemesak a nyelvhelyesség, hanem a takarékoság szempontjából is jobb az l., mint az *old.* Sajnos, Sztálin-köteteinkben még az utóbbit találjuk. Ugyan-

csak ezt az alkalmat ragadjuk meg egy tipográfiai gondolat felvetésére. Régi és értelmetlen szokás, hogy az idézeteknél a kóteteket római számmal jelöljük, a lapszámot pedig *arab* számmal. Helyesebb tehát Nyr XIV:6, helyett Nyr 14:6. Nézetünk szerint a római szám az idézetben cifraság, terjedős is, tehát pazarlás. Persze, ez nem jelenti azt, hogy egyes esetekben ne volnának rászorolva a római számok használatára is. Végül még két nyelvhelyességi megjegyzésünk volna. Az 1:7. lapon fentről a 3. sorban a *karóltve* szó elé helyes volna kitenni a *hanem* szót, mert az előző mondat tagadó alakjának ez felel meg. Közel ehhez a 14. lapon ne takarítsuk meg, hanem ismételjünk meg a névutót, mert kiemelésről van szó. Ez a mondat: Ezeknek a köröknek az volt a célja, hogy *maguk a munkások között* létrehozzon olyan csoportot... helyesebb így: *Maguk között a munkások között*... S lehet-e azt mondani, hogy a *korbács* a *megnyugtatás* eszköze? Talán itt inkább megnyugtató helyett *lecsendesítésről* vagy *felőrésről* van szó (1:28.).

Itt, a nyelvhelyességi csoportban, térjünk rá arra az örvendetes megállapításra, hogy a magyar Sztálin az idegen szavak használatában többször a köznyelvi vagy nagyon elterjedt rossz alakok helyett a megfelelő jó alakokat alkalmazza. Így nagyon elterjedt a filozófiai és a közírói irodalomban ez az alak: *utópisztikus*, nyilván a germanizált latin szó-alak után. Fordításunk az egyedül helyes *utópikus* alakot használja végig mind a két kötetben át. (L. 1:11., 12., e lapon háromszor is: utópisták, 16. lap, stb., 2:397.) Természetesen más a *szociáldemokrácia* és más a *szociáldemokrátizmus*. Az előbbi egy párt neve, az utóbbi egy pártszellemiség iránya. Fordításunk precízen megkülönbözteti e kettőt (pl. 1:159., 1:20.). Örvendve fedeztük fel a 12:246. lapon a *progresszizmus* alakot; tehát nem így írja, hogy *progresszivizmus*. Az *intenzitás* helyett is soká mondták: *intenzivitás*, nyilván az *intenzive* hatására. Már Lenin figyelmeztetett bennünket arra, hogy az idegen szavak használatában milyen fontos a precizitás! (L. Lenin az irodalomról, Nyr 73:241–243.) Az a körülmény, hogy a magyar Sztálinban sűrűn előfordul ez a kifejezés: választási *kampány* (2:315., 444., 445., stb.) arra tanít, hogy ez a szó bizonyos környezetben meghonosodottnak tekinthető.

Végül itt említjük meg a magyar munkásmozgalmi frazeológia egy-két érdekes elemének felbukkanását. Az 1:196. lapon mondja a fordítás: Az egész Kaukázus *ledőlt*. A 205. lapon ezt olvassuk: Az 'Isten kegyelméből' való *önkényuralkodó* cárr meghajtotta 'koronás' fejét. Ugyanitt: ...az események a történelem kérlelhetetlen szigorával, *vasszükségszerűséggel* közelednek felénk. Nem hiányozhat e kötetekből új életünk egyik legjellegzetesebb kitétele: a *kiértékel* (2:389).

IV. Egy ilyen nagystílu, valóságosan korszakos jelentőségű kiadásnál bizonyos nyomdatechnikai jelenségekre is fokozottan kell figyelni. Szellemi életünknek egyik legfontosabb tényezője, a Szikra, a magyar Sztálint valóban olyan köntösben adta elénk, amely csaknem méltó a nagy Szerzőhöz. Egy ilyen kiadásnak még a sajtóhibák ördögét is teljesen el kell pusztítani. Természetesen ezt a munkát abszolút értelemben szinte lehetetlen elvégezni. Amiket mi az alábbiakban felsorolunk, azoknak legnagyobb részét bizonyos utólag a kiadásban is észrevették, mégsem hallgathatjuk el megjegyzéseinket, hogy az eljövendő új és új kiadások és lenyomatok mind jobbák és jobbák és egyszer aztán teljesen hibátlanok legyenek.

Ilyen nyomdatechnikai dolognak tekintjük a jegyzetekre vonatkozó megjegyzéseinket. A kötetek végén valóságos filológiai akribia-val szerkesztett jegyzeteket egészítik ki az olvasottakat és tájékoztatják az olvasókat. Pl. az 1:424. lapon pontos meghatározását kapjuk a liberális monarchista burzsoázia fő-pártjának, a kadet-pártnak. Ugyanerről szól 2. k. 2. sz. jegyzete, de ezt a jegyzetet az előbbi lapra kell áttenni, mert ott alulról a 3. sorban már előbb előfordul a magyarázatra szoruló szó. Sztálin az Amszterdami kongresszuson említi (1:150) a *jaurésizmust*. A gyengébbek kedvéért erről is

elférne egy jegyzet (l. 2:68., 69). Ugyancsak ilyen magyarázó jegyzet kellene a 2:16. l.-hoz, a *fekete századok* pártjáról. Az első kötet XIV. lapján alulról az 5. sorban a *lakosságnak* szó után a gondolatjel elmaradt. A 24. lapon olvasuk: „De nem szabad elfelejtenünk... *ugyanazoknak*...”. Az *ugyanazoknak* szó helyett *ugyanannak* teendő. A 68. lapon alulról a 9. sorban helyesebb kitenni az *egység* szót. (Valószínűleg kiesett.) A 88. lapon alulról a 9. sorban *lejátszani* szó helyett valószínűleg *lejátszatni* van az eredetiben. Sajtóhiba is lehet. A 98. lapon: Az Iszkra rámutatott *arra, hogy...* a kiemelt két szó kiesett, pedig szükség van rá. A 434. lapon Sztálin neve mellől elmaradt a vessző. Az 1. k. tartalomjegyzékében a 446. lapon alul a Melléklet alcímeinek nincs külön lapszáma, nem kellett volna hát külön sorban közölni őket, mert így optikailag hiányoljuk a lapszámokat. A 60. lapon ezt látjuk: 22-ék; ez így helytelen, helyes 22-k, vagy talán még jobb volna *Huszonkettő-k*. Elég gyakori e kötetben a ponttalan í. Pl. 1:124., 319. Talán betűkopás? Ilyen kiadványba abszolút jó betűanyagot kell adni! A 2:402. lapon a lap közepén az első *Vágy*-gyal kezdődő részben felesleges az és kötőszó, tehát törlendő. A VII. lapon a szöveg végén kettőspont helyett pont kell. A 3. lap 4. sorában az *úgy* is után vessző való. A 398. lap felső sorában az első gondolatjel helyett kettőspont teendő.

V. Az a jelige, amelyet az ismertetés élére helyeztünk, Sztálin halhatatlan kijelentése: *A nyelv a fejlődés és a harc eszköze* (1:45). A haladó emberiség bölcs vezérének, a nagy Sztálinnak e kijelentése immár a magyar nyelvre is alkalmazható, hiszen Sztálin összegyűjtött műveinek magyar kiadása azt bizonyítja, hogy a magyar nyelv is alkalmas a fejlődés kifejezésére és pompás harci eszköz a dolgozókért, a békéért, az igazságért való küzdelemben. Szeretettel várjuk a következő Sztálin-köteteket, abban a reményben, hogy fent kifejtett erősségei fokozódnak és a nyomdatechnika apró ördögei teljesen el fognak tűnni fényes lapjaírók.

AZ ÚJABB MAGYAR IFJÚSÁGI IRODALOM NYELVE

Írta: Prohászka János

A népi demokrácia egyik sarkalatos alapelve: a kultúra terjesztése, a tudás, a műveltség állandó emelése. S a népi demokrácia mindent elkövet, hogy ezt a már sikeresen megindított fontos munkáját tovább vigye, fejlessze, tökéletesítse. Nagyarányú könyvkiadással igyekszik a tömegek tudásvágyát, olvasás utáni éhségét kielégíteni, könyvet adva a legfiatalabb nemzedéktől kezdve a legidősebb olvasók kezébe. Ideológiai, elméleti, gyakorlati kérdések megvilágítása mellett szórakoztató, tanító könyvek jelennek meg napról-napra valamennyi könyvkiadónk tetszetős és gondos kiállításában. Tudva azt, hogy a szellemi megújulásnak e lázas idejében talán a legfontosabb feladat az ifjúságnak, a jövő reménységének megfelelő olvasmányokkal való ellátása, kiadóink egyre-másra adják az ifjúság kezébe a magyar és kiváló külföldi íróknak az ifjúság részére írt munkáit. A külföldi írók közt természetesen az orosz ifjúsági irodalom java termékei szerepelnek, mint az új embertípus kialakításának legjobb eszközei.

Az ifjúsági könyveket a nyelvészeknek is figyelemmel kell kísérniök, természetesen nem a művek esztétikai értékelésének s ideológiai, valamint tartalmi vizsgálatának szempontjából, hanem az ifjúság kezébe adott könyvek nyelvének és stílusának megfigyelése végett. Az utóbbi időben több oldalról — hivatalos helyről is — felmerült az a kívánság, hogy ifjúságunk kezébe csak nyelvhelyesség és nyelvtisztaság tekintetében kifogástalannak mondható művek kerüljenek s ne rontsák ifjúságunk nyelvérzékét az olyan selejtes és magyartalan fordítások, amilyenek — sajnos — a felhalmozódott sok és gyorsan készülő munka közben elég gyakoriak.

Ezúttal azokról az ifjúsági könyvekről ejtek szót, melyeket az utóbbi időben olvastam és közlöm az olvasás közben fölmerült s megjegyzésre kívánczó észrevételeimet.

Beszámolónkat Móricz Zsigmond ifjúsági könyvével kezdjük.¹ A kitűnő írónak ez a könyve nem tartozik az általánosan ismertek közé. A könyvnek 1938-ban írt előszavában maga Móricz mondja el, hogy egészen fiatal író és fiatal házasságában írta ezt a kis ifjúsági regényt, mikor Az Újság c. napilap gyermekrovatában dolgozott. Abban reménykedett, hogy e kis regény tiszteletdíjából kis héthónapos fiaeskája számára cipőcskét vásárol. Azonban az 5. vagy 6. folytatás megjelenésekor a kisfiú beteg lett és meghalt. S Móricz a „harminc évig porosodó”, „nagyon fiatalokú írást” „átadja az életnek”, hogy „éljen” s „enyésszen el”. — Kedves gondolat, hogy a könyv elején az illusztrátor rajzai bemutatják a regény három főszereplőjét: a hőst (Gabi úrfit), a hősnőt (Zsuzsikát) és a „kaján kujont” (Drofti Miskát). A regényben bájos kis történetet olvasunk ezekről a gyerekekről, akik egy izgalmas Tisza-árvíz kalandjait is átélik. Az elbeszélő, a leíró és a párbeszédes részekben egyaránt megjelenik a későbbi nagy írónak úgyszólván minden jelessége, de legfőképpen hamisítatlan magyar nyelve és stílusa ragad meg bennünket.

Tájszavakat — mivel ifjúságnak ír — aránylag keveset használ, csak általánosan ismerteket s így az ifjúság olvasás közben zavaró mozzanat nélkül élvezheti. Egyetlen helyen olvasunk ilyent: „Hő, a kutyafulú! Jancsi, hé, *égy* csak utána. Meg kell fogni. Ül fel a sárgára. *Égy* má ha mondom, mert letöröm a derekad”. Az író azonban az *égy* szót jegyzetben mindjárt megvilágítja, így: „*eridj* rövidítve” (27). — Ugyanígy maga a mondat megmagyarázza a következő szót, mely az ifjúság előtt ismeretlen: A nagyapám riasztott fel *nekibuzdurjánkodásomból*, az képzelődésből (36). — A másutt használt tájszavakat is mind érthetővé teszik vagy maguk a mondatok, vagy az összefüggés, pl. A szolgáló már összepakkolta a *motyót*, két csomagba (43). Nagyapám ott ült a vadszőlő hűsében, a *suskából* fonott karosszékben (43). Ezer pozdorja, meg egy marék lószemű szilva! Mindaketten belefűltok — *göcögött* nagyapó (44). — Bucsí bácsi, maga a teremtés koronája. — Vagyok is, — illegette magát féltréfásan az öreg — hát még mikor *éfió* voltam (51). A kis kacsók szaporán *boncírálták* ki a batyu kendőjének bogját (99). Ez hatott. Egyszerre abbahagyták a *boncírálast* (56, t. i. az étel-csomagot bontogatták). Arrul nem tehetek, hogy ha a szél elfújja ezt a *kulipintyót* (63, egy kis kunyhóról van szó). Nem kérte magát, *felcihelődött* és egy új lapátot *kacsmarva*, visszaült a helyére a csónak leghátulsó részébe (68). Hátról nyomta a csónakot előre. Jó sokáig kellett így *cancékolni*, míg egy kicsit mélyebb vizet lertünk (68), stb. A Móricz használta nyelvjárási, kiejtésbeli alakok is mind érthetők az ifjú olvasók előtt, mint pl. *vón*, *vóna*, *vót*, *kék* (kellene), *mán* (már), *né te mán* (26), *lú* (ló), *há* (hová), *osztán* nem is tudtuk *vón*, hogy ki *vót* (27), *gyűjjék má!* nem *halli*, *mijóta kijabálok* (39), *gyűjji hát!* (66), *hászá* az is igaz (72 = hát hiszen), *hájszazigaz* egy életünk van (73), stb.

Végezetül ki kell emelnünk a regény tiszta magyar stílusát annak megállapításával, hogy az ilyen olvasmányok fejlesztik az ifjú olvasók nyelvtudását, nevelik tiszta, romlatlan nyelvérzékét. Móricz mondatai mindig egyszerű, világos szerkezetűek, rövidek, nem bonyolultak, ezért könnyen érthetők, pl. mikor Gabi úrfi leesik az eperfáról, Móricz így ír: Meg se ütöttem magamat. Bucsí bácsi, a harangozó, látta az egész jelenetet. A vén ember, szinte megdermedve, kitárt karokkal állott az ól ajtajában. Odajött hozzám. Megtapogatótt, megcsóválta a fejét. Bütökös ujjával megtapogatta a fejemet. Azt mondta: No Gabi úrfi, a fáját. Ezt jól csinálta. Emán

¹ Móricz Zsigmond: Pipacsok a tengeren. Athenaeum, 128. lap. Szigethy István rajzaival.

osztán virtus. A fáját. Hitte vóna a kánya, egy ilyen pipaszár legényről. A fáját magának. Gabi úrfi... (30). — Ilyen mondatokat idézhetünk az előszóból is: No, bemegyek. Bent vagyok. Nézem az újságokat. Nem érdekelnek. Várom a megjegyzéseket. Nem érdekelek senkit. Kezdek leforrázódni. Elhallgatni. Elcsüggedni. Eltelik egy óra. No, indulok vissza, haza (8). Erre megszédültem, a vér rohant bennem le s fel. Egész ügyes. Elolvastam. Egész jó. Csak folytassa. Megfordultam s elrohantam (9).

A másik eredeti magyar ifjúsági regényt Ilku Pál írta.² Az ismeretlen író a könyv elején Barát Endre mutatja be az olvasóknak s elmondja, hogy a könyvet a szellérsorsban sínylő szegényparaszt fia, aki gyalog járt be falujából az iskolába, tizenhét éves korában írta, közvetlenül az érettségi vizsga letétele után és személyes élményeit mondja el benne. A regény kiáltó vádirat a gazdagok szekerétől, a szegény parasztfiúkat igazságtalanul elnyomni igyekező tanárok ellen. Az igazságtalansággal szemben való kényszerű védekezés a szegény diákokat a gyárban dolgozó ifjúsággal egy táborba egyesíti s megindítja osztályharcukat — öntudatosan, bár sok kezdetleges naivsággal — az osztályelnyomás ellen. Az 1932-ben írt diákregényben ma már sok a korszerűtlenség, melyeket a mai — különösen fiatalabb évfjártatú — diákság már alig-alig érthet meg.

Hangja naplószerűen közvetlen. Ilyen reális hasonlatokat találunk a regényben: szuszogott, mint valami zsírba fűlő patkány (123). Az ég olyan volt, mint valami frissen mosott kék abrosz, amit ráterítenek a földre (127). — A regény tárgyánál fogva természetesen telve van diáknyelvi kifejezésekkel, pl. *beszekundázni*, *karcer* és *igazgatói* (t. i. megrovás), *hármás magaviselet*, *önképzőkör*, *matúra*, *lóg*, *lingárkodik* (= csavarog), *feleltetés*, *konferencia*, *osztályfőnök*, stb. — Kár, hogy ebben az eredeti, nem idegenből fordított ifjúsági könyvben is van elég kivetni való magyartalanság, így pl. *úgy tűnt* (38, e. h. tetszett, látszott, rémlett), *vita jött* (68, e. h. kezdődött, keletkezett), ezek az emberek *uralják* az egész világot (135, e. h. ezek uralkodnak az egész világon), ismét szól valamit, *nehogy* hátrább maradjon (20, e. h. hogy hátrább ne maradjon), az erdő mozdulatlanul *feküdt* (35), stb.

Az oroszból fordított ifjúsági könyvek ismeretlenségének sorát *Noszov* humoros kis könyvével kezdjük.³ Hat jóízű történetet foglal magában ez a kis könyv: Pajtás, Telefon, Csillagszóró, Miska kásája, Kip-kop, A konyhakertészek címen. Mindegyiknek főszereplői ugyanazok, a két jóbarát, egyik, aki a történeteket elmondja, másik pedig ennek barátja, Miska; mellettük szerepel környezetük és az úttörők. — A könyv fordítója elég magyarilyan fejezi ki mindenütt magát, de az az érzésünk, hogy az eredetinek sok kómikus helyzete, vidámsága vesztett el a keze alatt. Hiányzik belőle a magával ragadó vidám lendület, bár a hangot elég jól eltalálta prózában is, meg a közbeszótt versek átültetésében is, melyekből néhány sort idézünk: Sugárzik a nap, zöldül a fűszál, | tavasz és fecske udvarunkba száll. | Ó ősz! Miért kopogtatsz ily hamar? | A szív még fényt kér, meleget akar!

Néhány helyütt a nyelvi kifejezések is találók, pl. ezt *író jól* gondoltad ki! (30), hát ezt *író jól* eszeltem ki! (37). Nagyon *klassz*! Te jól hallasz? (20). És otthon milyen sokáig *vacakollál*! (33). Az a fontos, hogy mi magunk *kikecmeregjünk* valahogy (35).

Nagy érdeklődésre tarthat számot és ifjúságunk élvezettel olvashatja Gorkij apró könyvecskéjét.⁴ Ezt a könyvecskét az orosz művek egyik szakszavatott műfordítója, Lányi Sarolta, a tőle megszokott pompás költői nyelven ültette át. A könyv arról ad számot, hogy a nagy Gorkijt, hétéves korában nagyapja miként vezeti be a betűk ismeretébe. A továbbiak során megtudjuk, hogy alig néhány hónapos iskolabajárás után, tizennégy éves korá-

² Ilku Pál: Az osztály zendülői. Szikra, 1949., 147 lap.

³ Noszov: Vidám történetek. Franklin. Fordította Tóth Eszter, 68 lap.

⁴ Maxim Gorkij: Ahogy én tanultam. Szikra, 1949. Fordította: Lányi Sarolta. Az illusztrációk Győri Miklós munkája. — 48 lap.

ban — amikor egy rajzolónál inaskodik — hogyan támad fel benne a könyvekre való „ráékezés“, s hogyan tanul meg „tudatosan“ olvasni. A rövid kis könyv Lányi Sarolta szép fordításában élvezeti az olvasót Gorkij eme megállapításához: „Szeressétek a könyvet, a tudás forrását, mert csak a tudás válthat meg, csupán a tudás segítségével válhat belőlünk erőselebb, becsületes, okos ember, aki igazán szereti embertársát, tiszteletben tartja munkáját és szívből tud gyönyörködni szünet nélküli alkotómunkásságának pompás gyümölcseiben. Amit az ember tett és tenni fog, minden cselekedetében ott van a szelleme; e tiszta és nemes szellem leginkább a tudományban, művészetben, legékezzelöbben és legerőteljesebben pedig a könyvben szól hozzánk.“.

Lányi Sarolta fordításának dícsérete helyett idézem a könyv kezdő sorait, amelyek beszédesen bizonyítják, hogyan kell idegen művet helyesen és jól fordítani: „Hetedik évemet tapostam, amikor nagyapám nekilátott, hogy megtanítsan írni-olvasni. Ez így történt: egy este szerzett valahonnét egy vékony kis könyvet, tenyerére ütött vele, nekem meg a kobakomra és rámszólt nagyvigan: — Na, gyere, te kalmükképü, ülj vesztig, tanulj olvasni. Látod itt ezt a figurát? Ez az „a“. Mondd utánam: a! Ez meg a „bő“... Megértetted? — Meg. — Ne füllents, te. Rámutatott a második betűre: — Ez mi? — Bő. — Hát ez?... Vagy négy hónapon át tartott ez a gyötrellem, végül megtanultam olvasni, de közben alaposan megutáltam, meggyűlöltem az olvasást és a könyveket.“ 3–4. lap).

Lányi Sarolta fordításában mindenfelé pompás szavakat, kifejezéseket lelünk, magyarosakat, népieseket, találókat és helyénvalókat, pl. *elagyabugyál* 21, *bibi* 9, *ellökél* 14, *furi dolog* ez pajtás 38, *fabatkát sem ér* 44, *gazdái* 10, nagyon *hallgatós* ember az kérem 43, *hallgass legyen a nevem* 13, *holtrészegre iták le magukat* 20, *idesüss!* 37, *komiszkodik* 28, *lekaszálódik* 28, *lödörög* 19, *kutya hideg nap* 14, *paskol* 6, *szível* 4, *zsémbel* 5, nem *tudja a nyitját* 29, *törülhetnékem volt* 5 (ha tekintete az arcomra tapadt, mindig t. v.), több *víz* te merjek *zavarni* 13, nem *futottu az időből* 17, *ráéheztem* a könyvekre 18, én *amondó volnék* 44, hogy az *ég rogya rátok!* 19, *namost aztán* 44, *nővön-nőtt* 46, könnyebb, *örömösebb* lett az életem 46.

Igazi, vérbeli ifjúsági regényíróra vall A hős testvére című rövid, de igen érdekes és fordulatos regény, melyet Ljev Kasszilj írt.⁵ A regényben egy iskolásfiú a véletlen névegyezés fölhasználásával egy híres repülőhős öccsének mondja magát. Ezért az iskolában mindenki nagy tisztelettel bánt vele. Mikor azonban a híres repülő személyes látogatásra érkezik a helységbe, mint annak képviselőjelöltje, a fiú nem mer mutatkozni, elbújik, de nem tudja megállni, hogy mint a fiúk jégchokki-csapatának kapitánya a fiúk és lányok közt folyó mérkőzés eldöntésére közbe ne lépjen. A mérkőzés hevében a jégkorong messze csúszik, az utána iramodó lány a vízbe esik, a kimentésére siető fiú is beleesik s mindakettőt a hős repülő menti ki. A fiút szállására viszi s ott kiderül az áltestvérség. A hős az ügyet az iskolában elintézi, de a fiút ráveszi, hogy iskolatársai előtt a valóságot önmaga vallja be. — Az érdekes regény fordítója igyekszik a vázolt meseszövéshöz alkalmazkodó ifjúsági nyelvet használni s ez általában sikerül is neki, de a kiadónak újabb kiadás esetén okvetlenül ki kell küszöböltetnie a regényből a benne lévő, sokszor bántó idegenszerűségeket, magyartalanságokat.

Bemutatunk belőlük néhányat: ilyen a *tünik* ige igekötő nélküli használata úgy látszik, tetszik, rémlik jelentésben (a fenyők hóval terhelt ágai hajladoztak a szélben, és úgy tűnt, mintha fehér medvék sora ágaskodott volna 41, úgy tűnt neki, mintha a jégpálya egy hatalmas gramofonlemez volna 56), a páros testrészek többesszámban való használata (fejét a vállai közé húzta 5), a többes 3. szem. birtokos személyrag helytelen használata

⁵ Ljev Kasszilj: A hős testvére. Ifjúsági regény. Oroszból fordította: Sulison Ina. Új Magyar Könyvkiadó, 1949. — 87 lap.

(a gyerekek egy pillanat alatt padjaikba zuhantak 5, a gyerekek elfoglalták helyeiket u. o., a lányok ügyesen síklottak karcsú koresolyáikon 23, nektek kellene öt gondjaitokba venni 31), továbbá az ilyen magyartalanságok: *pont* (nagyszerű, hogy pont hozzánk kerültél 12, mindenben hasonlít, például az orra pont olyan 38, akkor mért pont engem hívtál? 42, pont vadászpilótának való idő 59; a *pont* h. *éppem* kellene), *áll* (*van* v. *olvasható* helyett, pl. levelet írt az iskolának, amelyben nagyjából ugyanaz állt, amit a szállodai szobában mondott 84, „Üdvözlét képviselőnknek!” — állt a nagy piros szöveten 36), *beart* (*megtart* helyett 5), *vizben hagy* (*cserben hagy* helyett: komisz dolog volt főlem vízben hagyni a fiúkat 65), és még egyéb szóvátehető dolgok, mint pl. bizony néha már kellemetlen volt egy élénk, nyugtalanvérű *gyermeknek számára* 21.

OROSZ ISKOLAKÖNYVEINK*

Első orosz könyvünk. Az általános iskolák V. és VI. osztálya számára. Magyariné Stoll Edit munkája.

Orosz könyv. A középiskolák I. és II. osztálya számára. Erdődi József munkája. — Budapest, 1949, Tankönyvkiadó NV.

Az iskolaév elején lépett életbe az új tanterv, amely a középiskola és az általánosiskola egyes osztályaiban kötelezővé tette az orosz nyelv tanítását. Az orosz nyelvtanítás és nyelvtanulás célja, hogy a szovjet irodalom kimagasló képviselőit, Lenin és Sztálin klasszikus munkáit, az élenjáró szovjet tudomány eredményeit eredetiben tanulmányozhassuk a jövőben. Ilyen nagy célhoz méltó, s ilyen nagy célt teljesen kielégítő tankönyvet írni nehéz feladat. Az ismertetendő tankönyvek igyekeznek megfelelni a nagy követelménynek, s meg is felelnek, de csak pillanatnyi körülményeink között. Fontolóra kell vennünk ugyanis, hogy Magyarországon orosz nyelvi rendszeres iskolai tanítás — a felszabadulás utáni fakultatív kísérleteket nem tekintve — eddig még nem folyt. Ebből következőleg pedagógiai tapasztalataink sem voltak az orosz nyelv tanítása terén. És még e mellett emlékeztetnünk kell arra is, hogy az eddigi magyarnyelvű orosz nyelvtankönyvek (*Munkácsi, Asbóth, Nagy I., Wolkov-Boghen, Németh, Honti*), nagyon sok kívánnivalót hagytak hátra.¹ Ilyen előzmények után mindkét könyv kellemes meglepetéssel szolgált. A könyvek anyagát korszerű olvasmányok teszik élvezetessé. Nem a régi nyelvtanokban megszokott nyelvtanilag helyes, de különben ostoba és értelmetlen példamondatoeszkákon és se füle-se farka párbeszédeken gyakoroltatják e könyvek az orosz nyelvet, hanem az ifjúságot valóban építő szellemben nevelő olvasmányok és beszélgetések segítségével. Ezek az olvasmányok az úttörőtáborba visznek el, megismertetik a tanulókkal a szovjet polgár életét, Leninről és Sztálinról beszélnek, a Nagy Honvédő Háború eseményeit örökítik meg. A nyelvtanuláson kívül tehát tudatosan — de szinte észrevétlenül — beleoltják a gyermekekbe a munka iránti szeretet, az ember megbecsülését, fejlesztik a közösségi érzést, egyszerűen a nálunk is kialakulóban lévő új, kommunista erkölcsre nevelnek.

Pedagógiai szempontból ügyes megoldás, hogy néhol több olvasmány anyaga egy témakörhöz tartozik, s így e témakör szókincsét állandóan gyakorolni lehet.

* A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950. évi március hó 29-i határozata foglalkozik köznevelésünk kérdéseivel, feltárja az ellenség súlyos szabotázs-cselekedeteit ezen a területen és megmutatja tennivalóinkat. A Központi Vezetőség határozata különös súlytal foglalkozik az iskolakönyvek kérdésével. Kimondja, hogy időben, megfelelő színvonalú könyvnek kell minden diák és tanár kezében lenni. A között ismertetések az 1949—1950-i iskolaévre készült négy tankönyvvel foglalkoznak és azt a célt szolgálják, hogy a Központi Vezetőség határozata értelmében érthetőbb, színvonalasabb könyvek készüljenek a tanulóifjúság számára. A szerk.

¹ A múlt év végén adta ki az Új Magyar Könyvkiadó *Nina Potapova* kitűnő orosz kézikönyvének első felét magyar nyelven, s ezzel a sok éven át gyöttrő probléma megoldódott.

A könyveknek hibáik is vannak. Ezek főleg pedagógiai hibák. Nem emelik ki eléggé az orosz hangsúly tanulásának a fontosságát. Nem elég azt írni, hogy „...ha nem helyes hangsúllyal beszélünk oroszul, beszédünket nem értik meg az oroszok” (Ált. isk. 7), hanem bővebben kellene kifejteni az orosz nem rögzített hangsúly értelemmegkülönböztető, disztingtív szerepét. Példákat jó lenne bemutatni arra, hogy az azonos hangalakú, de különbözőképpen hangsúlyozott szavak jelentése más és más lehet.

A kiejtésre is nagyon kell ügyelni az orosz nyelv tanításában. Sajnos, a kiejtés helyes elsajátítására a tankönyvek nem elegendők. Különösen az általánosiskolai tankönyv jóformán alig magyarázza az orosz hangok ejtését, s ezzel mintegy felteszi, hogy a tanár tökéletes orosz tudás birtokában van. Holott az oroszszakos tanárok tömeges képzése csak nemrég indult meg, s az iskolaév elején voltak olyan tanárok, akiknek szintén az írás tanulásán kellett kezdeniük az orosz nyelvet. Ezért fontos lett volna, hogy a tankönyv a tanárnak is segítséget jelentsen orosz nyelvtanulása közben. A tanárok sokszor csak úgy találgatják a helyes kiejtsé, úgy hogy nagyon hiányolják a kiejtésre vonatkozó tudnivalók részletes kifejtését.²

Az általánosiskolai tankönyv az első leckékben, melyekben az orosz alfabetumot tanítja, mellőzhetné azokat a szavakat, melyeknek betűi az előző lecek során még nem fordultak elő. — A 9. lapon az egyik jegyzetben megtudjuk, hogy az orosz π betűt folyóírásban kétféleképp lehet írni. Ezzel szemben csak az egyik fajta írásmódot mutatja, be (g), a másikkal (θ) csak a 20. lapon találkozunk először.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a tanulók nagy kedvvel tanulják azokat az orosz szavakat, melyek a magyarban is hasonló hangzásúak. Erdődi könyvében vannak is ilyenek szép számmal, az általánosiskoláiban nem nagyon, pedig az első orosz órákon ezek a szavak nagy könnyebbséget jelentenek.³

Nem praktikus az általánosiskolai könyvben, hogy az egyes olvasmányokhoz tartozó szöveget nem az olvasmány után, hanem a könyv végén a betűrendes szójegyzék előtt van elhelyezve. A könyv használatát nehézkessé teszi ez a módszer. — A szöszedetekben különben mindkét könyvben vannak hiányosságok, melyeket a következő kiadás pótolhat. Lehet, hogy szándékos eljárás a szerzőktől, hogy egyes szavakat nem vettek be az olvasmány után álló szöszedetbe, hogy a szótár használatára szoktassák a tanulókat, vannak azonban olyan hiányosságok, melyeket így magyarázni nem lehet.

Igy pl. a gimnáziumi tankönyv 16. leckéjében a принёс rendhagyó mult fordul elő, pár sorral később pedig a nőnemű ugyancsak mult принесла alak. Az olvasmány végén levő szöszedet ennek az igének csak az infinitívusi alakját közli (принести), és így tanár és diák egyformán értetlenül áll szemben a принёс alakkal. Megtörtént pl., hogy az egyik vidéki gimnázium orosz tanárai (valamennyien most kezdtek oroszul tanulni) a mult időt ismervén fel a принесла -ban, a принёс alakot rendhagyó jelennek gondolták, s úgy is tanították volna, ha fáradságot nem vesznek utána nézni. Erdődi könyvének 151. lapján közli ugyanis a нести ige ragozását, de ők nem itt találták meg, annyira el van dugva, hanem N. Potapova orosz nyelvtanában. Ugyanebben a leckében a друзья többesi alakra sincs magyarázat.

² A kiejtésre vonatkozó legfontosabb tudnivalót — t. i. azt, hogy a hangsúlytalan magánhangzók egész röviden, szinte redukáltak, a hangsúlyosak pedig a normális magyar rövid magánhangzók nál nem hosszabban ejtendők — egyik könyvben sem találom.

³ Persze a tanár fantáziája az orosz és magyar szavak rokonítása terén nem kalandozhat el. Egy vidéki iskolában a közelmúltban egy, különben oroszul igen jól tudó szakfelügyelő látogatott. Mikor az óra végét a КОМЕЦ szóval fejezték be, felhívta a diákok figyelmét arra, hogy milyen feltűnő a hasonlatosság az orosz КОМЕЦ és a magyar *kampec* szó között, s ez nem véletlen. Ilyen elhamarkodott, de elhamarkodva is groteszk kijelentések inkább ártanak, mint használnak.

Lehet, hogy szándékos eljárás Erdőditől, hogy egyes igealakokat nyelvtanilag csak akkor tárgyal meg, amikor már jó egy pár leckén át az olvasmányokban szerepeltek. Nem tartom helyesnek, mert az ismeretlen alakokat úgyis meg kell magyarázni a tanulóknak, s ez nem is lenne probléma, ha minden orosz tanárunk jól tudna oroszul, vagy, legalább a nyelvtant jól ismerné. Előfordul pl., hogy előbb egy-két rendhagyó ige ragozását tanítja meg (46), s csak utána kerít sort az igeragozás tárgyalására (51, 61). A mult időt előbb tárgyalja, mint a jelent, talán azért, mert könnyebb, s a visszaható igei ragozását is csak azután magyarázza, miután az előző olvasmányokban egy csomó már előfordult. Általában igen sokszor fázisbeli eltérés tapasztalható az olvasmány és a nyelvtani rész között. Hogy csak még egy példát említsek: a на, в, при, о prepozícióval nyelvtanilag csak a 17. leckében ismerkedtünk meg, az olvasmányokban azonban már addig is számtalanszor előfordultak az ilyen prepozíciós alakok.

Még egy pár apróság: az általánosiskolai tankönyv megemlíthetné a *налето* szóval kapcsolatban, hogy egyes magánhangzóra végződő idegen eredetű szavak ragozhatatlanok, ha máshol nem, legalább a szótárban; utalhatna a *всё* és *всё* szók közti jelentésbeli különbségre; nem tudni, miért szerepel a 'papucs, félcipő' jelentésű *туфля, туфли* szó *туфли* alakban (ez nem pluralia tantum). — A gimnáziumi könyvben félreérthető ez a mondat: „Az orosz nyelvben a létigét: *есть* (van, vannak) a harmadik személyben nem mindig tesszük ki...” (17). Ebből azt lehetne következtetni, hogy az 1. és 2. személyben a létigét állandóan használni kell, és hogy mégsem így van, az csak a 22. lapon derül ki. Az у меня 'nekem van', stb. kifejezésnél nem említi (101) a tagadó 'nekem nincs' genitivusos szerkesztését.

A tanulság mindezekből, hogy nyelvkönyvíróinknak jobban tekintetbe kellett volna venniük azt, hogy orosz tanító pedagógusaink nagy része — főleg vidéken — minden előképzettség nélkül kezdett neki a tanításnak, s orosz ismereteik igen gyérek voltak. A könyvek ilyen hibái a fentebb említett nehézségekből, az előzménynélküliségből adódnak, és éppen ezért elismerés és dicséret illeti a szerzőket, hogy az orosz tankönyv-írás nehéz, felelősséges, de egyben úttörő és szép feladatát legjobb tudásuk szerint, becsületesen teljesítették, s a Népköztársaságunk iskolapolitikájában előkelő helyet betöltő orosz nyelv tanítását megkönnyítették.

Végül még csak annyit, hogy tanulóink nagy lelkesedéssel és kedvvel tanulják az orosz nyelvet, s orosz olvasókönyvük nemcsak szép kiállítása, hanem főleg belső tartalma miatt legnépszerűbb, legtöbbet forgatott, féltve őrzött könyvük. Ugyanez a lelkesedés a tanároknál is tapasztalható, s a tanár és a diák lelkes összefogásából sarjadnak azok a szép eredmények, melyek már országszerzte mutatkoznak az orosz nyelv tanításában.

Hajdú Péter

MAGYAR KÖNYVEK

[Az általánosiskolák VII. és a középiskolák I. osztálya számára készült olvasókönyvek.] 1949. A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére kiadja a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest.

Sok fontos érdek fűződik az olvasókönyvhöz. Természetes ezért, amint egy-egy új iskolai könyv megjelenik, minden esetben élénk érdeklődéssel fogadják a szakemberek. Tanulmányi köre szerint ki-ki a maga szempontjából kutatja, s vizsgálja, megfelel-e a kívánalmaknak, felkelti-e a diákok érdeklődését, fejleszti-e különféle szakmabeli érzékét s készségét. De a nyelvművelő is úgy érzi, hogy az ő komoly hivatása is megköveteli, hogy véleményét ő is megalkossa, s ha szüksége

mutatkozik, ki is nyilvánítsa: megüti-e a mértéket az új iskolai könyv a helyes magyarság s a szabatos stílus tekintetében.

Nem kell bővebben bizonyítanunk, ebből a szempontból is több irányú vizsgálatot kell folytatnunk. Még kell figyelünk, hogy az olvasókönyv különféle közleményeinek (az eredeti írásoknak, valamint a fordításoknak, továbbá a szerkesztők magyarázó közleményeinek, szómagyarázatainak s jegyzeteinek) egyaránt kifogástalan-e a fogalmazása. Jótékony hatással vannak-e a stílusbeli érzék fejlődésére, fokozására? Ezen a ponton azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a jó olvasókönyv nemcsak a tanuló érdeklődését tudja felkelteni, hanem a család tagjai is szívesen gyönyörködnek benne, s merítenek okulást belőle.

Ez a körülmény azt a kötelezettséget rója ezért az olvasókönyv szerkesztőjére, hogy tájékoztatásai s szómagyarázatai a család elől is elhárítsák az akadályokat s a megértésbeli nehézségeket. Ennek a szempontnak már azért is eleget kell tenni, mert hisz a tanuló sem csupán közös olvasó órán, az iskolában használja a könyvet, hanem otthoni olvasásra is kap belőle feladatot. Nevelés szempontjából igen fontos, hogy ezt a házi munkát minél jobban végezhesse; mert ily módon tanul meg gyümölcsözően olvasni. Ha pedig az olvasást megszereti, egyszersmind olvasmányának stílusa is termékenyítően hat rá, ebbeli érzéke is egyre fejlődik s nemesbedik. Az elmélyedő olvasásnak egyik nagy eredménye még: így sajátítja el a gyermek a tanulási készségét is. Mert hisz a tanulásnak is az a célja, hogy amit elolvasunk, először jól megértsük s készséget szerezzünk, hogy erről számot is tudjunk adni.

Az előttünk lévő olvasókönyvek anyagán végigtekintve, készséggel hangsúlyozzuk, hogy mindkettő megfontolt tervszerűséggel, igyekvéssel készült; egyaránt jelentős s kiváló alkotások gazdag gyűjteménye. Bőséges szemelvényeket találunk mindkettőben a minket érdeklő idegen irodalmak termékei mellett, az eredeti utakon járó, a nép életét visszatükröző, művészi orosz és szovjet irodalomnak kiváló alkotásaiból. A tanuló előtt kisebb-nagyobb mértékben ismeretes lesz, hogy csak a legnagyobbakat említsük: Fagyjev, Gogoly, Gorkij, Lermontov, Majakovszkij, Makarenko, Nyekraszov, Osztrovszkij, Puskin, Solohov, a két Tolsztoj s mások neve. Úgy sejtjük, a gyümölcsöző olvasásba belégyakorolt tanulókat jótékony izgalom fogta el a változatos írásművek hatalmas sorozatának láttára. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy nem ártott volna itt-ott egyet-mást el is hagyni. Egy kis latolgatással biztosították volna ugyanis a könyvek szerkesztői, hogy művükből a tanulók értelmi felfogását nyelv tekintetében is meghaladó művek, valamint a más szempontból kifogásolható írások elmaradjanak. A gazdag tartalom ezt egyáltalán nem sínylette volna meg. A költői, a kifejező, szép stílus szemléltetésére mindkét kötet bőséges alkalmat biztosít. A nevelők, a könyvekből válogatott eleven példák kiemelésével, tudatosíthatják tanítványaikban, hogy sem a nyelv kifejező ereje, sem a stílus változatos művésziessége nem állott meg Petőfinék, Aranyak, Jókainak alkotásaiban, mert Ady Endrének, József Attilának, Móricz Zsigmondnak s másoknak tehetsége továbbra is nagy mértékben fokozta nyelvünknek elképzeltető, megjelenítő művészetét. Mindkét kötet műfordításai is egyaránt alkalmasak ennek megvilágítására. A nevelők az olvasókönyvekben közölt művészi fordítások alapján meggyőzhetik tanítványaikat, hogy a magyar nyelv a maga kifejező készségével művészi tudja tolmácsolni a külföldi irodalmakban kifejezésre jutó s a magyar bensőben is visszhangzó emberies, melegséget árasztó gondolatokat.

Többször is találunk utalásokat a tartalom és a stílus kapcsolatának érthetővé tételére. Pl.: Figyeljétek meg, hogy mikor Jóska megesúszik, hirtelen megváltozik az elbeszélés nyugodt menete, a hosszú mondatokat

rövid szaggatott mondatok váltják fel. (Általánosisk. könyv.¹ 238). Amily mértékben 14–15 éves gyermekek körében erre lehetőség nyílik, a nevelők a kötetekben található olvasmányokkal kapcsolatban, alkalomadtán még a nyelvtudomány egyes érdekes kérdéseiről is adhatnak tanítványaiknak tájékoztatást. Bizonyára sok tanuló érdeklődéssel olvassa majd a mese-gyűjtés módjáról, a Kalevalának és Homérosz eposzainak keletkezéséről szóló tájékoztatásokat. Dicséretükre válik a szerkesztőknek, hogy a terminológia terén is igyekeznek egy-egy megokolt újításra. Az alliterációt helytelenül nevezik betűrímnek. Abból az időből való ez az elnevezés, amikor a hangnak és a betűnek fogalmát még nem választották el egymástól határozottan. De hosszúnak tartjuk a helyette ajánlott elnevezést: a szó-kezdő mássalhangzók azonossága (K 219). Van erre már régen használt egyszerű név: kezdőrim!

A következő kiadások használhatóságának fokozása érdekében figyelmükbe ajánljuk a szerkesztőknek, hogy az olvasókönyvekben, a már kialakult eljárás módján megfelelően, a pedagógiai cél érdekében, kivált-kép a régi szövegekben némi stílusbeli változtatást is lehet tenni. Eötvös József írását 12–13 éves gyermek kezébe még nem adhatjuk változtatás nélkül. Az általánosiskola olvasókönyvében találunk egy részletet a Magyarország 1514-ben c. regényből. Vajjon nehézség nélkül olvashatja-e a gyermek a szemelvénynek itt következő mondatait: „Úgy látszik — mondá remegő hangon, melyből belső fölgerjedése észrevehető vala, Dózsa Gergely — vannak közöttünk, kik ez úgynevezett tanácskozásban eleve elhatározott szándékkal jelentek meg.“ Úgynevezett tanácskozás?! — kiálta Márton barát mérgesen; — ki meri azt mondani? Mi nem úgynevezett, de valóságos tanácskozásra gyűltünk össze; a szent keresztes seregeknek más törvényes tanácsosai nincsenek; s ha Júdás volna közöttünk.“ (A. 41/42.)

A huszas évek folyamán Móricz Zsigmond is engedélyt adott egy akkor igen elterjedt olvasókönyv-sorozat egyik szerkesztőjének, Angyal Jánosnak, arra, hogy az olvasókönyvekbe tőle felveendő novella-részleteken az iskolai cél érdekében kívánatos stílusbeli változtatásokat, rövidítéseket elvégezhesse.

Igy azután önként adódott volna, hogy az előttünk levő olvasókönyvek szerkesztői is tettek volna néhány helyesírási vagy oly természetű, kisebb változtatást, hogy ezzel a helyes értelmezést a gyermekek számára elősegítsék. Az általánosiskolai kötetben találunk egy írást Tancsics Mihálytól Miénk a föld! címen. Ebben olvassuk: „némely... birtokosok pénzen kerítették maguknak (a földet), de azon pénzt is nem maguk takarították: nem maguk verejtékéből rakták össze, hanem más ingyen munkások *fáradtságának* (!) gyümölcséből csikarták ki.“ (A. 157.) A legtermészetesebb lett volna, hogy a szerkesztők nem „*fáradtságának*“, hanem „*fáradtságának*“ szóval közlik ezt a mondatot. Ugyanebben a kötetben A bánya c. olvasmány egyik mondata így hangzik: „Félkézzel kapaszkodhatsz csak, másik kezébe a lámpa, amely nélkül nem létezhetsz.“ (A. 287.) Bizonyára nem esett volna sérelem a szerzői jogon, ha ez a mondat az olvasókönyvben így végződik: „amely nélkül nem boldogulhatsz vagy amely nélkül nem tudsz meglenni. Szintén ebben az olvasmányban találjuk ezeket a szavakat: „Sár, víz, fülledt szag, a föld gyomrának sírszaga, azt mondhatnád: szuper-pinceszag.“ Vajjon helyes kifejezőmód-e a tanítás szempontjából a szuper-pinceszag? (A. 285.) Nem elegendő volna-e: a szokottnál jóval dohosabb vagy a szokottnál jóval nyirkosabb pinceszag?

Mint fentebb hangsúlyoztuk, az értelmes olvasás elősegítésére a pontos, a találó szómagyarazatnak is igen nagy a fontossága. Szükségét látja ennek

¹ Helykímélés végett ezután az általános iskoláknak szóló könyvet A-val, a középiskoláknak szólót pedig K-val jelöljük.

nemcsak a tanuló, hanem olykor még a nevelő is. A NySz, a MTsz csak kevés iskola könyvtárában áll rendelkezésre, s így az olvasmányoknak egy-egy ritkábban előforduló vagy nehezebben érthető szavára, kifejezésére nézve tájékozódás végett némely esetben még a nevelő sem tud hova fordulni. Az általánosiskolai olvasókönyvben Tompa Mihálynak *A sebzett szarvas*-át is megtaláljuk. A magyarázat nélkül közölt költeményben ilyen sorokat is olvasunk: Ott dőlecegen iramva, majdan | A tiszta kútfő várt az aljban... — Az ötödik versszak eképpen hangzik: Ha társakat gyűjt lakma végett, | És felrakat sok drága étket: | Szíved' ne lássa asztalán! | S hogy győzelmet hirdetni tartsa: | Ne függjön főd roppant agancsa | A fegyveres háznak falán! (A. 176/177.)

Ady Endrének *A mesebeli János* c. versében az egyik szakasz így szól: Csak a mese s csak az átok | Tartott eddig így-úgy; is még | S jók e csakok s e csalások (A. 218). — Nem hisszük, hogy szögmagyarázat nélkül ezeket meg tudják érteni a tanulók. Említettük elébb, hogy az olvasókönyvek egy-egy irányítással, tájékoztató megjegyzéssel a nyelvtudomány kérdései iránt is érdeklődést tudnak a tanulóknak kelteni. Rá kell azonban mutatnunk, hogy az általánosiskolai kötetnek ily természetű megjegyzései nem felelnek meg minden esetben a tudomány mai felfogásának. Az olvasókönyv Móricz Zsigmond Árváska c. regényéből is közöl egy részletet. A benne előforduló népies kifejezésekkel, szóalakokkal kapcsolatban megkérdezi az olvasókönyv szerkesztője: „Ti hogyan javítanátok ki őket?” (A. 247.) Ebből a fogalmazásból a tanulók joggal hihetik, hogy az olvasmányban található népies alakok *(olyan természetje van, nem is vót, behíjták, gyer elő, stb.)* helytelenek, mert hiszen kijavításukra kapnak felszólítást. Ép ezért nem hibás alakok kijavításáról kellene szólni, hanem annak hangsúlyozása is elegendő volna, hogy a köznyelvi és a népies alakok sok esetben különböznek egymástól. De már ezen a fokon azt is meg lehet említeni, hogy a köznyelv a nép nyelvéből, tehát a nyelvjárásokból alakult ki. Ugyancsak módosítani kell ezt a merev kijelentést is: „A világosság ellen vétünk, ha tájszót és régies szót használunk” (A. 449). A nyelv élő jelenség; állandó változásnak van kitéve; mindig újabb és újabb tájszavak kapnak a köznyelvben polgárjogot, s népszerű írók segítségével régi szavak is gyakran felelevenednek.

Meg kell állapítanunk, hogy az olvasmányokhoz fűzött magyarázatokat a könyv szerkesztői olykor nagyon is tudományos hangú, értekező stílusban fogalmazták. A középiskola részére írott kötetben olvassuk: Priamosz és Akhilleusz jelenetében az Iliász szerkezetének egyik legjellemzőbb vonása, a *szimmetria* érvényesül. Ezt az ilyenféle sorok egymásutánja is aláhúzza (K. 317). Másutt pedig egyszerűbb, mintaszerűbb írásmódot várnánk. Az itt következő súlyos kijelentést pl. a tartalomnak megfelelően gondosabban kellett volna szavakba önteni: A földesuraság és a jómódú parasztgazda állandó adófizetők: [a betyárok] ide egy malacért, oda egy zsák lisztért, amoda egy vég vászonért rendszeresen elküldenek s *nem lehet nem adni*, mert akkor rövid időn belül felére apad a ménes, a gulya, a lisztes hombár (K 229).

A nyelv lépten-nyomon alkalmat ad finom árnyalatok kifejezésre juttatására. Ilyen finom különbség van a *megér* és *megél* ige között. Helyes használatot látunk a középiskolai olvasókönyvnek ebben a mondatában: Pável (Pjotr Zalamov) és anyja *megérte* a felszabadulást hozó Nagy Októberi Forradalmat (K 123). Ámde az alábbi mondatokba, az értelemlnek megfelelően, szintén ez az ige kívánczik: Petőfi nemcsak *megélte* kora társadalmi küzdelmeit, hanem tudta azt is, hol a helye ezekben a harcokban (K 74). Legnagyobb íróink... teljes egészében *megélték* koruknak megoldásra váró nagy kérdéseit (K 80). Mint Simonyi írja a Helyes magyarság szótárában, a *megél* ige jelentése: életben marad.

Több ízben is észrevettük az olvasókönyvek tanulmányozása során, hogy a szerkesztők a *különböző* s *különféle* melléknevek használatában nem követik a helyes magyarságnak azt a tanítását, hogy *különféle* sokfélet, többfelét, *különböző* pedig egymástól eltérőt jelent. Nem mondhatjuk tehát: a *különböző* vidéken számos nyelvjárást beszéltek (K 268). Egyes vidékekről kellett volna szólni. A *szemben* használata ilyen jelentésárrnyalattal helyes: Ellenséges érzéssel, haraggal viseltetem valakivel szemben. Ellenben barátsággal, testvéri érzéssel vagyok valaki *írdnt*. Nem felel meg tehát a nyelv szellemének ez a mondatserkezet: Szasa ... mindenkivel szemben barátságos, udvarias, szolgálatkész² volt (K 94). Ebbe a mondatba az *írdnt* határozó kívánczik. Többször rámutattunk már, miért helytelen a *mesél* ige az efféle jelentésárrnyalattal: Aki új dolgokról mesélt, az elől szótlanul kitértek... (K 107), gyermekkora napjairól kezdett mesélni (K 98).

A *mesél* használatáról l. Nyr. 72:221., 73:151. A való eseményt ugyanis *elbeszéljük*; a helyes magyarság elvének megfelelően csak a képzelet játékat, a mesét lehet *elmesélni*. Mostanában terjedező hiba a *tűnik* ige nek ígekötő nélkül való használata: Úgy tűnik, ismét Bálint Dezső fejéből pattant ki valami (K 298). Egyik szakkönyvünkben (Dengl János: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus) erre a használatra nézve ezt a figyelmeztetést találjuk: „a *tűnni* ige pontos értelme ígekötővel világosodik meg: *eltűnik, feltűnik, kitűnik, letűnik*“. Tehát helyesen azt kell mondani: úgy tűnt fel (vagy úgy tetszett), ismét Bálint Dezső fejéből pattant ki valami. A *képez* ige helyes értelmére ez a sor is világot vet: máskor meg sorokat *képezték*, s szembe szökelltek (K 309). Az itt következő használati módot azonban felétlenül kerülni kell: [A jobbágytelek] szintén a földesúr tulajdonát képezte (K 12). Helyesen így mondjuk: a földesúr tulajdona volt. A németes képzésű *kiut* főnévvel is többször találkozunk az olvasókönyvekben. Berzsenyi nem lát *kiutat* ebből a helyzetből (Á 23.); csak ez jelentheti a *kiutat* (Á 202); *kiutat*, megoldást talált (K 163). Tehát helyesen: menekülést, megoldást, szabadulást talált. Több idegenszerűséget tapasztalunk még az ígekötők használatával kapcsolatban is: *beszüntet* (helyesen *megszüntet*), *behoz* (magyarosan *pótol*), *beindít* (helyesen *megindít*), *leáll*, *leállít* (magyarosan *megáll*, *megállít*). Helytelen használatmód a nap mint nap szólás. Magyaros észjárásnak megfelelően: napról-napra, nap-nap után. (Nap-nap után, Hever egyszerű ravatalán, írja Arany János a Tetemre hívásban.) A többesszám használatában is több idegenszerűségre bukkantunk: kezeikkel, kezeivel, ludakat őriz.

Nem jelöltük meg az utoljára felsorolt hibák előfordulásának helyét, mert eléggé elharapódzott s egyebütt is sűrűn előkerülő vétségekről van szó. Nekünk pedig az a célunk, hogy az ilyen hibás használatokról ne csak a hibáknak egy-egy elkövetőjét szoktassuk le. Minél többek figyelmét fel akarjuk hívni arra, hogy egy kevés igyekvéssel nem nehéz az ilyen idegenszerűségeket elkerülni.

A nevelők bizonyára jóakaratóú igyekvéssel fogják elősegíteni, hogy a könyvek eredményesen szolgálják céljukat. A mi megjegyzéseink hasonlóképen arra törekednek, hogy a várható új kiadásokban a jó tulajdonságok fokozódjanak, az itt-ott mutatkozó hibák pedig sorra eltűnedezenek.

Dénes Szilárd

² A rossz szolgálatkész helyett a fordító a *készséges* szót használhatta volna.

Ki hallotta, ki olvasta?

Folyóiratunk ezzel a címmel új rovatot nyit, új programmunknak megfelelően. A Magyar Nyelvőr új programjának az a legfontosabb pontja, hogy lapunk a jövőben egy, az eddiginél sokkal szélesebb körű közönség tudományos folyóirata legyen, a tudományok iránt érdeklődő munkásságé, dolgozó parasztságé, haladó értelmisége és a tanulóifjúságé, szóval mindenkié, akit a haladó tudomány és a magyar nyelv élete, története érdekel. Ezt a viszonyt azonban folyóiratunk és a dolgozók közt nem úgy képzeljük el, hogy lapunk közönsége a Magyar Nyelvörnek csak egyszerű olvasója, hanem úgy, hogy egyszersmind dolgozótársa is legyen.

Tagadhatatlan, hogy a nagyközönség mindenkor érdeklődött anyanyelve, annak egyes jelenségei iránt. Az iskolában, beszélgetés közben számtalanszor szóba került vagy volt vita tárgya nyelvhelyességi kérdés, egyes szavak származása, jelentése, ritka vagy csak egyes vidékeken használatos szavak, kifejezések, szólásmódok, közmondások értelme, elterjedése és magyarázata. Elsősorban tehát ezt a sokoldalú érdeklődést igyekszünk kielégíteni. De a Nyelvőr nemcsak tanítani, hanem tanulni is akar. Nincs olyan nyelvtudós, aki minden szót, minden szólásmódot, minden közmondást ismerne, s amelyeket ismer is, azok pontos értelmét, eredetét meg tudná magyarázni. Az igazi tudós sohasem dicsekszik azzal, hogy mennyit tud, mert teljes tudatában van annak, hogy még mennyit nem tud.

Ezért van szükségünk nemcsak nekünk, a Nyelvőr munkatársainak, hanem a magyar nyelvtudománynak a magyar dolgozó nép segítségére, támogatására. Szinte azt mondhatnók, nem is egy magyar nyelv van, hanem majdnem annyi, ahány magyar ember. Ha ez némileg túlzás is, de hogy a dologban mégis van némi igazság, bizonyítja, hogy a városi ember előtt egész sereg olyan szó ismeretlen, amit falun minden ember, még a gyerek is ért, s viszont. S pl. a szíjgyártó vagy a bognár nem egy olyan szót használ, aminek értelméről, használatáról sejtelve nincs, mondjuk, a szabónak, asztalosnak vagy lakatosnak. És vajjon hány szava van a vasi, zalai, baranyai embernek, amelyet a bihari, szabolcsi, zempléni vagy borsodi magyar még soha sem hallott.

Pedig bármelyik vidék, bármelyik foglalkozás szavai együttesen alkotják a magyar nyelv szókészletét, valamennyi nyelvünk szókincséhez tartozik, a magyar nyelvtudománynak tehát a magyar nyelv minden szavát, kifejezését, szólásmódját, közmondását össze kell gyűjtenie, azt kell mondannunk, leltároznia. Ehhez a munkához kérjük olvasóink segítségét. Ne csak kérdéssel forduljanak szerkesztőségünkhöz, — talán nem kell ismételnünk, hogy mi bármely nyelvi kérdésre a legnagyobb készséggel és örömmel válaszolunk, természetesen csak akkor, ha helyes választ tudunk adni; ha nem, azt is megmondjuk becsületesen: erre a kérdésre még nem tud felelni a tudomány — hanem tanítsanak is bennünket: írják meg, hol hallottak, hol olvastak valami olyan szót, kifejezést, szólásmódot, közmondást, ami feltűnt nekik, amiről azt hiszik, hogy nem mindenki ismeri, talán még a nyelvtudósok sem, tehát nemcsak a dolgozó magyarságnak, hanem a magyar nyelvtudománynak, s nem egy esetben más tudományoknak is szolgálatot tesznek ezzel.

Elsősorban fontos az egyes foglalkozások mesterszavainak a följegyzése, a szerszámoknak, munkaműveleteknek a szavai, kifejezései. Meg kell ismer-nünk a földművelésnek, az egyes mesterségeknek a műszavait a legapróbb részletekig. Hisz a magyar paraszt a ház, a kút, a szekér, az eke, a kasza, a csép mindenegyes részének külön nevet adott. Mennyi szava van a len- és kenderfeldolgozás műveletének, eszközeinek kifejezésére. Mennyi szót,

kifejezést használnak gyáraink, bányáink dolgozói, mennyi mesterszáva van a technikai tudományoknak. Milyen érdekes neveket ad a magyar ember az egyes emberi és állati testrészeknek és betegségeknek, melyeket a városi ember nem ismer, még maguk az orvosok sem, pedig nem egyet elfogadhatna az orvostudomány orvosi műszóul. S mennyi nyakatekert szót csináltak másfél-századdal ezelőtt a növények, állatok, ásványok, földfajták, a föld felszínalakulatainak elnevezésére a helyett, hogy népünkhöz fordultak volna, melynek nyelvében őzönével találtak volna szebbnél szebb szavakat. S csillagászaink nem ismerik az érdekesnél érdekesebb csillagneveket, s helyettük latin meg görög neveket kénytelenek használni. Nyelvünk szókinéséhez tartoznak a rétegnyelvek szavai, így a diáknyelv, sőt még a csibésznyelv is, amely nem is olyan új, mint sokan gondolják.

Sokszor olvasmányainkban is fönnakadunk egyes szavakon, kifejezéseken. Gyűjtjük ezeket is és küldjük be a Nyelvőr szerkesztőségének, mert sohasem tudhatjuk, nincs-e annak az adatnak — éppen ritkasága miatt — tudományos fontossága.

Némelyik vidéken néha megmaradtak olyan szavak, melyek csak századokkal ezelőtt írt könyvekben, vagy még azokban sem fordulnak elő, pedig régiségük kétségtelen. A nyelvtudományra, s gyakran más tudományokra nézve is rendkívül nagy fontosságú ezeknek a ritka szavaknak feljegyzése, megörökítése.

Csak példaképpen sorolok föl közülük néhányat. Baranya megye egyik falujában a *veríték* helyett azt mondják: *verő*. Ez a szó semmiféle nyomtatott könyvben nem fordul elő, hanem csak a könyvnyomtatás feltalálása előtt keletkezett kéziratokban, csak a 15. és 16. században. A *fuláknak kova, koha* neve is csak Baranyában használatos, de egyik 15. századi nyelvemlékünkben megvan már *kova* alakban. A *tegnap* szó elhomályosult összetétel, melyről csak annyit tudunk, hogy utótagja a *nap*, de hogy mi az előrés, arról csak a régi nyelv ad felvilágosítást meg egy baranyai falu *tegezsdé* szava, amely azt jelenti *tegnap este*, tehát már a *teg* előtag jelenti a tegnapot, a második tag pedig a köznyelvi *este* szó. Erdélyben a sündisznónak *szőcs, disznószőcs, szőcsdisznó* neve van. Egyetlen régi, 16. századbeli írott nyelvemlékben van meg ennek a szónak eredeti *szőlgydisznó* alakja. Egy mezei futónövény neve egy 16. századi növényyszótár szerint *fulák*, s a szó ma is használatos Szatmár megyében *fulánk* alakban. Láthatjuk tehát, mily fontos az ilyen ritka szavak gyűjtése, feljegyzése. Érdeklődünk az ilyen szavak iránt, jegyezzük föl lehetőleg kiejtés szerint, egész mondatban, s természetesen írjuk azt is hozzá, melyik faluban használják őket. Az idősebb emberek, asszonyok sok olyan szót használnak még ma is beszédjükben, amelyek már nincsenek meg a fiatalok szókinésében.

Íróink is használnak gyakran ritka szavakat, szólásmódokat, közmondásokat s ezeket is érdemes kijegyezni, természetesen a könyv pontos címének és a lapszámnak megadásával. Sohasem lehet tudni, nincs-e ezeknek is jelentőségük a tudomány szempontjából. Jókai pl. *andapál kalonájának* mondja az asszonyhóst, *barátfülének* a forgácsfánkot, noha köztudomás szerint ez egy főtt tészta neve. Jó lenne megtudni, hogy hol hívják a forgácsfánkot így. Egyik munkája szerint a Dunamentén a töpörtőspogácsát *boszorkánypogácsá-*nak hívják. De hol? Hisz a Dunamente az ország egyik határától a másikig terjed. Másutt a *sivalag* helyett *csiva'ag*-ot ír, de nem földrajzi jelentésben, hanem melléknévül „csenevész” értelemben. Vajjon hol ejtik a *sivatagot csiva'agnak* s hol van meg a szónak ez a jelentése? Jókai egy helyütt a gyümölcsben lévő kukacot *jánoskának* nevezi. Jó volna tudni, hol mondja a nép.

Jókai bejárta hazánk minden részét, nála nehéz megállapítani, hol szedte föl egyik vagy másik szavát. Móricz Zsigmond esetében ez jóval könnyebb feladat. Ő gyermekkorát a Tiszaháton töltötte, iskoláit Debrecen-

ben, Sárospatakon és Kisújszálláson végezte, tehát ezeken a helyeken kereshetjük ritka szavait. Néhányat a példa kedvéért bemutatunk az ő szavaiból is. Egyelőre csak a Légy jó mindhalálíg című diákregényéből: Elővette a *gilisztacsikorgás* (39). *Tipett-dopot*, az esettel babrált (77). Ilikéből erre *kirüffent* a hahota. most már teljes tudóból (99). *Kibubbanva* kezdett hahotázni az osztály (134). A magas homokdombnak a *lapányra* meredeken ereszkedő oldalát a szél kinyalta (140). Erre egy pillanat múlva *buffogó kacagás, rihegés, buffögés* tört ki (140). Az egész osztály *lesülötte a fejét* a padba s mindenki viharosan kacagott (141). Mint egy kiskutya rohant neki, mint egy *kecsekebaksi* (144). Nekiiramodott s szerencsésen *megcsökött* a bak előtt, nem bírt felugrani rá (155). Még mindig nézte őket *kemény kutyakorbács pillantással* (157). Kint fújt a szél s havas *lucskot* vert az ablakhoz (158). Hallotta a fejsze *sírlását*, ahogy a köszörű fogta (161). Fel volt öltözve ugyanazokba a *loncsos ruhákba*, amikbe tegnap, csak fehérneműje volt tiszta (211). Mig lassan *csámborgott* s balkezeivel a kerítések deszkáit meg-megérintette, egy vastag de puha kéz nehezedett a vállára (212). Kár, hogy egy jeles tanuló *ilyen kutyafog!* (260). Az isten így meg úgy . . . röpködött az isten neve vastagon és durván, és *zuborogva, rotyogva* a paraszt szájából, mint a trágyalé (265). *Kupori*, zsugori módon (266).

Közmondások: *Mindenki olyan kalappal köszön, amilyen van neki, illetve mindenki olyan fejet hord, amelyet a borbély csinál neki* (29).

Diákregény a Forr a bor is, folytatása a Légy jó mindhalálíg-nak. Ebből is közlünk néhány közmondást. *A gyöngéd asszonyi léleknek már a szó is verés* (1:86). *Bolond az, aki szél ellen akar állni* . . . (1:110). Azt mondja a régi nemes szabály az almára: „*ha az alma olyan piros, mint a legszebb leány arca, akkor is hámozd meg, és ha a körte olyan rücskös, mint a legöregebb vénasszony bőre, akkor is edd meg.*“ Az alma héjában néphit szerint ártalmas, a körteben egészséges savak vannak (1:126—7). *Elperelik ezek még a Krisztus palástját is*, mert ők akarnak gazdagodni (2:68). Mindenki maradjon a maga világába. *Páva pávával, varnyú varnyúval* (2:74).

S még mennyi írónk van, akiknek műveiben sok érdekes, ritka szó, szólásmód, közmondás van elrejtve. Hamarjában csak Szabó Pált, Tömörkény Istvánt, Móra Ferencet, Veres Pétert említem, de ott vannak még az új erdélyi írók: Asztalos István, Nagy István, Kurkó Gyárfás, stb. Valamennyien a nem említettekkel együtt nyelvünk kincsesbányái. Fogjunk hozzá kibányászásukhoz!

Levélszekrény

Ebben a rovatban felelünk egyes szavak, kifejezések jelentésére, eredetére vonatkozó kérdésekre. Ha olvasóink sűrűn keresnek fel bennünket ilyen kérdésekkel, módunkban lesz a Magyarázatok c. rovatunkat — olvasóink érdeklődésének megfelelően — tervszerűen irányítani.

Kérdés: Beke Ödön fölhívta a figyelmet a népi ünnepnevek, „jeles napok“ neveinek gyűjtésére, s maga is szépszámu adatot szedett össze a nyelvtörténetből és a népnyelvből: *kántorszerda* (Nyr 71:61), *áldozócsütörtök* (uo. 60), *guzsahét* (uo. 71), *húshagyó* (uo. 171), *Péter-Pál napja* (72:35), *Boldogasszony böjtje* (uo. 74), *két karácsony* (262), *Üszögös Szent Péter* (73:255, de véleményével szemben vö. Csefkó Gyula adatait, NNY. 1934:17), stb. Nem szerepel sem a naptárban, sem az egyházi év néprajzában (vö.

Bálint Sándor: Népünk ünnepei, uő: Az esztendő néprajza, passim) a farsangvasárnapja előtti hét csütörtökjének népi neve, *zabálócsütörtök*. Szőregen (Torontál m.) azt tartják, hogy *ezőn a napon héccő köll űnni, héccő okádni*. Hogy miért, ma már nem tudják, talán történeti adatokból kiderülhet még, valószínű azonban, hogy a böjt középkori szokásrendjével kapcsolatos, mint a *húshagyókedd* is.

P. L.

Felelet: CzF ezt írja: *Zabálócsütörtök* a nagyböjtöt közvetlen megelőző utolsó csütörtök, máskép: *kővér-* vagy *torkos-csütörtök*, *csónka-csütörtök*. Nincs mindig zabáló-csütörtök. Aki sok zabáló-csütörtököt tart, hosszú böjtre szorul (Km.) Istvánffy Gyula Heves m. Parádon jegyezte fel: Nincs minden nap zabálló csütörtök. (Így a hamvazó szerdát követő napot nevezték a palócok; mert régen e napon szokták a húshagyó keddi húsféle maradékot a gyermekek megenni, s e naptól kezdve húsvépig azok is böjtölnek. Nyr 22 : 522). A MTsz szerint a Dunántúl is használatos a név, s egy 1839-ből származó közlemény szerint Vas megyében. A MTsz szerint két különböző napnak volt *zabálócsütörtök* a neve. Az idézett adatok szerint 'a hamvazó-szerda utáni csütörtök (amely régebben csak félig volt böjti nap; akkor ették meg a farsang végéről maradt húsesteleket)'. Sopronban és Fejér m. Perkatán azonban így hívták 'karácsonkor a böjti pénteket megelőző csütörtököt'. Kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek érdeklődni, hol melyik napnak a neve a *zabáló-csütörtök*. A közmondás különben elég régi. Így megvan már Kovács Pál 1794-ben megjelent gyűjteményében: Nints minden nap zabálló Csütörtök (178). Dugonics példabeszédeiben: Nincsen ám minden nap zabálló csütörtök (1:34). — A közmondás változata: Kinek sok zabálló csütörtöke, sok hamvazó szerdája (Erdélyi 1563. sz.). Kinek sok zabálló Csütörtökje; annak sok hamvazó Szerdája, és böjttye (Dugonics 2:310). A' ki sok zabálló Csütörtököt tart, hosszú böjtre szorul (Kovács Pál 203).

Kérdés: Arra a puskára, melyiknek *ravaszát* gazdája elrántja ugyan, de sikertelenül, azt szoktuk mondani, hogy *csütörtököt mondott*. Széchenyi a Nagy Magyar Szatíra egy helyén így ír: rossz lakatú fegyvere hihetőleg többször *cset-puskát mondván*, végre elsült (Szekfű: A mai Széchenyi. 1935, 419). Mi e szólás eredete s milyen összefüggés van a közismert és a Széchenyi-féle változat között?

P. L.

Felelet: *Csütörtököt mond* a puska, ha nem sül el, Dugonics szerint *csütörtököt vetett* a puska. Az EtSz szerint a *csütörtök* szót tréfából hangutánzóknak használták vagy hogy hangutánzó eredetű egykori kifejezésből. Széchenyi *cset-puskája* megvan már Pák Dénes 1829-ben megjelent Vadászat-tudományában: *csöttöt mond* a puska, midőn ki v. el nem sül. Ugyanott *csett*, *csöti* 'hang, melyet a puskán megeresztett sárkány ejt'. Az EtSz szerint elvonás a *csetten* igéből, mely jelentése: 'sonare, micare, prosilire; schnappen; knallen' (a puska sárkánya v. kakasa).

Kérdés: Igaz-e, hogy a *nővér* szó jelentése 'idősebb nőtestvér', vagy pedig általában 'leánytestvér'? Éppúgy a *fivér* 'az idősebb fiútestvér', vagy pedig általában 'fiútestvér'?

Felelet: Mind a *nővér*, mind a *fivér* a nyelvújítók alkotta rossz magyar szó, s a *nőtestvér* és a *fiútestvér* összevonása. Ez tehát a jelentésük is. Azonban valóban azok, akik ezeket a rossz magyar szavakat használják, a nővérnek idősebb leánytestvér jelentést tulajdonítanak, bár ennek semmi alapja sincs. Hogy a fivért is az idősebb fiútestvérről mondják-e, arról nincs tudomásunk. De felesleges is ez a használat, hisz mindkét jelentésre a magyarnak külön szava van: *bátya*, *testvérbátya* és *néne*, *testvérnéne*. A magyar nyelv ebben a tekintetben gazdagabb az indoeurópai nyelveknél, mert külön szava van az idősebb és fiatalabb fiú- és leánytestvér megnevezésére: *bátya*, *öcs* — *néne*, *hug*. Éppígy van az összes rokonnyelvekben. Igaz viszont, hogy ezekben a nyelvekben, éppígy mint a magyarban, nincs összefoglaló név pl. a német *Bruder*, *Schwester* szóra, melyek csak fiú-, illetve leány-testvért jelentenek,

s éppen ez volt az oka, hogy a nyelvújítók szükségesnek látták ezek kifejezésére a *fivér* és *nővér* szó megalkotását. De ha ezeket most le akarják foglalni a bátya és néne fogalmára, amire van eredeti magyar szavunk, akkor mire való volt új, még pedig rossz szavakat gyártani?

Kérdés: Móricz Zsigmond Forr a bor című regényében írja: Puha gombolyagocska, amiről az ember azt hinné, hogy egy pillanat és ezer felé repül szét, mintha azt a fehér virágcsokrot megfújja az ember, amít a hűség lehetetlensége miatt hol *férfi-hűségnek*, hol *női hűségnek* neveznek: csak rá kell fújni s annyifelé repül, ahány szála-cskája van (2:34). Micsoda növénynek a neve *férfi-hűség* vagy *női hűség*?

Felelet: A szóbanforgó növény az ismert *gyermekláncfű*, vagy hivatalos nevén: *pongyola pitypang* (Taraxacum officinale). Ernyőalakú bóbítóját könnyen el lehet fújni Erdemes volna megállapítani, hol nevezik *férfi-* vagy *női hűségnek*, s még hol, milyen nevei vannak a népnyelvben.

Kérdés: Móricz Zsigmond Hét krajcár c. novelláskötetének egyik elbeszélésében írja: Vigyél legalább az uradnak egy marék *kokassát*, — nevetett rá a néne, aki épp szakajtóba öntötte a gyönyörűen kipaftant szemeket s megrázogatta a kosarat, hogy a „*cipója*” alóla kerüljön (83). Mit jelent itt a *cipó*? A *kokas* jelentése kiderül az elbeszélés elején: Terka néni a nagy szabad tűzhelyen, vígan lobogó csutkalágon, kukoricát pattogtatott. A gyerekek ugráltak, kapkodtak a szerteszét szikrázó habfehér szemek, a „*kokasok*” után (82).

Felelet: Szamosháton a *cipó* 'a pattogató kukorica ki nem pattant szemje'. Pl. Mim megettük a *kokassát*, csak é kic *cipója* maradt a kosár fenekén. A MTsz szerint a *cipónak* ez a jelentése megvan Debrecenben és Szabolcs megyében, Tiszadobon. A Kiskunságon *cipós tengeri* 'kukoricapattogatásnál ki nem pattogott szem'.

Kérdés: Móricz Zsigmond írja A galamb papné c. regényében: Térjünk be egy félórára. Az isten tegye *villahajtóba* ezt az időt (45). A Tavaszi szél című elbeszéléskötetben is: Ha már a szigyen megvan, legalább ne más kárálja ki a nagyvilágnak! Ne a sógor, aki úgyszólván elhírelt még ma, *az isten tegye a villahajtóba* (1927-es kiadás, 29. l.). Mit jelent ez a mondás?

Felelet: A MTsz is közli Hódmezővásárhelyről: *Tögye az Isten a mönnyei villahajtóba!* Magyarázata nem adja sem a villahajtónak, sem a szólásnak, csak annyit mond, hogy átkozódás. Szamosháton is átok: *Az Isten tegyen a villahajtóba!* Csúry azonban megmagyarázza a *villahajtó* jelentését: 'a favilla ágait görbítő, hajlító eszköz'.

Kérdés: Móricz Zsigmond Életem regényében olvastam: Már *megdörzsölték* a kendert, ki is gerebenezték (67). Milyen művelet ez a kender fel dolgozásában?

Felelet: A Hét krajcár c. elbeszéléskötet egyik novellájában is szó van a *kenderdörzsölésről*: Ide csődíti a fél falu lánynépét, hogy megcsinálja nekik a *dörzsölőt*, aztán, mikor be kell állítani, itt játszik (112). Lent a kert elején, a csúrnél már folyt a *különös tiszaháti kenderdörzsölővel* a munka. Harminc-negyven lány és legény hajtotta a vendégoldalrúdból csinált tekerőt, körbe-körbe, a *dörzsölőgép* körül (113). A Tavaszi szél c. elbeszéléskötetben: Az egész falu szerette. Kézről-kézre adták, meséltették, kukoricahántáskor, fonóban, *dörzsölőben* ő volt az első személy (1927-es kiadás, 149. l.).

A biharmegyei származású Szabó Pál Talpalatnyi föld c. regényében is szerepel: Csak lent, Bozsódon dalolnak még. Biztosan *dörzsölő* van (303). Sokszor ültek ők így együtt fonókákban, fosztókákban, *dörzsölőkben*, vagy egyéb hasonló alkalmakkor, de akkor még úgy voltak egymással, hogy körülbelül (325).

A MTsz szerint Szatmár m. Nagybányán *dörzsölés*, Bereg m. Rákos és Munkács vidékén *törzsölés* 'a már kitilolt, de még pozdorjás szösznek a lábbal való kidörzsölése, kitiprása'. A Szamosháton *dörzsöl* 'dörzsölés által szöszet tisztít és finomít', *megdörzsöl* uia, *dörzsölés* 'szöszfinomítás dörzsölés-

sel; *dörzsölő* 1. olyan leány v. asszony, aki dörzsölés által szősz finomít; 2. az a hely, ahol dörzsölés által szősz finomítanak (fiatalok kedvelt találkozó alkalma); 3. szőszdörzsölő gép (rajza Csűry Szamosháti Szótárában).

Kérdés: Móricz Zsigmond A boldog ember c. regényében beszél a *kaszáslér*ről: Nagyon jó ebéd vót. *Kaszáslé* vót, benne nagy darab húсок (286). Leves volt-e a *kaszáslé*, vagy milyen étel?

Felelet: A MTsz nem közli, de Csűry Szamosháti Szótára szerint ott ismerik, s 'becsinalt-féle, füstölt sertéshúsból főtt lé tejjel, savanyítva'. Már Pápai Páriz szótározta: *Kaszás lév: Alliatum*. A latin-magyar részben Alliatum: *Fokhagymás lév, Deszpót lév, Kaszás lév*. Elkészítésmódját olvashatjuk az erdélyi fejedelem udvari főszakácsmesterének a 16. sz. végén írt, de csak a 17. sz. elejéről másolatban fennmaradt Szakács Tudományában (kiadta Radvánszky Béla: Régi magyar szakácskönyvek, 1893). Ebben háromféle készítmény van leírva. Az egyik nála is *foghagymás kaszás lével tehénhús* (14), a másik *kaszás lével tehénhús* petrezselyemgyökérrel, vereshagymával, petrezselyemlevéllel, 6—7 tojással, ecettel készül (13). Van *malachús* is *kaszásléval* (74). Radvánszky Magyar családélet és háztartás c. művében említi meg a *kappant kaszásléval* (NySz).

Kérdés: Móricz Zsigmond A boldog ember c. regényében az ember *sódarjáról* beszél: Neki a nagy tölgyfának, odaszorított [a tehen], a gatyámat laskára tépte, a *sódar*amat is odanyomta, még vérzett is (123). Tudomásom szerint a *sódar* a disznó sonkája.

Felelet: Szamoshátián, ahol a sódart *sóudór-nak* ejtik, két jelentése van a szónak: 1. 'füstölt sonka', 2. 'ember v. állat combja'. Uty fáj a bal *sóudorom*! Tehát Móricz Zsigmond az ember combját mondja *sódar*nak. A *sódar* szó különben a német *Schulter* 'váll' szó átvétele, s a népnyelvben sok helyt 'lapocka' jelentése is van.

Kérdés: Móricz Zsigmond A boldog ember c. regényében egész más értelemben használja a *bűbájós* szót, mint a közbeszéd. Mikor azt mondjuk egy leányra vagy asszonyra, hogy *bájos*, *bűbájós*, akkor azt akarjuk kifejezni, hogy nemcsak nagyon szép, hanem rendkívül kedves is. Érdemesnek tartom leírni a regénynek megfelelő részletét, mert néprajzi adalékot látok benne: „Ez egy olyan boszorkányos ember vót, ez a Paládi Gyuri bátyám. Tudott ráolvasni, verni, ódani, azt mondták, hogy be van avatva. Meg tudja lovagolni a tehenet meg a seprűt. Szerelembe nagy mester vót, akit akart, összeszerelmesítette vagy megútáltatta egymást az illetőkkel. *Bűbájós* vót, na (133).

Felelet: Valóban a *bűbájós*, *bájos* eredetileg varázslót jelentett. A régi szótárakban meg is találjuk ezt a jelentést. Pl. az 1590-ben megjelent Calepinus-szótárban incantator — *Bűbájós*; magicus — *ördöngös, bűbájós*; saga — *bűbájós, kantaires kofa*; trivenefica — *ördöngös, bűbájós, boszorkány*. A népnyelv is ismeri ezt a jelentést, pl. a Szamosháti Csűry följegyzése szerint *bűbájós* 'ördöngös, boszorkányos, varázsló' (vö. Nyr 70:30, 46, 159).

Kérdés: Móricz Zsigmond Forr a bor c. regényében olvasom: Ha pedig nem leszek önkéntes, akkor három évet kell szolgálni és *bundás* lesz belőlem. Az pedig nem leszek. *Bundás paraszt* legyek most, amikor anyám elköltötte rám az utolsó kis vagyonkáját is... (2:164). Nem az az ember vagy te, aki *bundás bakának* való (2:235). Mit jelent itt a *bundás* szó?

Felelet: Csűry Szamosháti szótára szerint az újonc neve a kaszárnyában. A népdal is mondja: A kardomnak markolatya be rozsdás! Jön október, kipucolja a *bundás*. A MTsz Székesfehérvárról közli szintén 'regruta' jelentésben, egy másik adat szerint azonban 'másodéves katona' jelentése is van a kaszárnyai nyelvben.

Kérdés: Móricz Zsigmond, a Légy jó mindhalálig c. regényében az összes melléknév után egyesszámot használ. Pl. Abba a könyvbe le fogja fordítani az összes másét, ami a nyelvtan hátuljában van (17) Helyes-e ez?

Felelet: Ebben Móricz Zsigmond következetes. Pl. a Forr a bor c. regényben is: Az *összes professzort* nyugdíjba küldték (1:2). Megtartotta volna az *összes tanár* az óráját (110). Az *összes zsidó fiú* között ez a legjobb (163). Ez volt a kileneven százaléknak egész évi *összes könyve* (2:171). Az a legnagyobb betyár a városban az *összes mészáros közt* (203).

Valóban nem helyes, mint az Ön nyelvérzéke is megérezte. A használat bizonytalanságát az okozza, hogy az *összes* szó nem természetes tagja a magyar nyelv szókészletének, hanem a nyelvújítás alkotása a német *sämtlich* mintájára. Helyesebb, ha helyette a *valamennyi, minden* határozatlan névmást használjuk, pl. *valamennyi tanár, minden mesét*. Amint látjuk, ezek után valóban helyes az egysszám használata. Minthogy azonban az *összes* szót már nem tudjuk kiirtani szókincsünkől, ha már használjuk, utána többesszámot kell tenni, pl. *Összes meséi, összes könyvei*. Természetesen ha ezek alanyok, akkor az állítmány is többesszámban áll. Ezekről nemrég írt a Magyar Nyelvőrben Prohászka János (72:188), s már 1904-ben Simonyi Zsigmond (33:480).¹

Kérdés: Szabó Pál biharmegyei származású író Őszi szántás c. elbeszéléskötetében *vászoncsuporról* beszél: Tapasztó Péter bicskával kezdte feszegetni a *vászoncsupor* fenekét. ...Az edény egyszerre összeroppant, szétment (47). Hogy lehet vászonból edényt készíteni?

Felelet: A *vászoncsupor* egyáltalában nem vászonból készül, hanem agyagból, csak mázatlan, s azért hívják vászoncsupornak, mert olyan a színe, mint a nyers vászonnak. Így Tiszadobon a *vászonedény* 'mázatlan cserépedény', Cegléden és Zentán a *vászonfazék* 'mázatlan cserépfazék', Cegléden a *vászontál* és *vászontányér* a 'mázatlan cseréptál', illetve 'cseréptányér'. Legnagyobb területen a *vászonkorsó*, a 'mázatlan cserépkorsó' neve ismeretes, mert följegyezték a Csallóközben, a Balaton mellett, Cegléden, Hajdú és Szatmár megyében.

Kérdés: Esőleső társaság c. elbeszéléskötetének egyik novellájában írja Móricz Zsigmond: Csak *meg kell zsákolni* az asszonyt, akkor nem soká kell törni az embernek a fejét, mit vétett, mert valamit egész esztendőn át tettél, mind szemedre hánnya (175). Mit jelent a *megzsákol* szó?

Felelet: Már magából a szövegből is meg lehet állapítani, hogy *megzsákol* itt azt jelenti: 'megver'. A szónak ezt a jelentését Csűry is közli a Szamoshátról, a MTsz pedig Pápa vidékéről és a Székelyföldről. A kifejezés magyarázata az, hogy ha a mesterlegények az inasokkal, az altisztek a legénységgel rosszul bántak, akkor úgy bosszulták meg magukat, hogy este, sötétben meglesték, zsákot húztak a fejére, hogy ne védekezhessék, s ne ismerje föl támadóit, s így verték meg. Diákok is megtették szigorú vagy igazságtalan tanárjukkal. Ugyancsak Móricz Zsigmond egy diákregegyében, a Forr a bor-ban így beszélnek a felsőosztályos gimnazisták: „Ej, de *megzsákoljuk* [a tanárt], ha meglesz az érettségi...“ — „A tavalyiak is ígérték, *azok se zsákolták meg*“ (1:34). A szónak ez a jelentése oly régi, hogy már előfordul Komáromi Csipkés Györgynek egyik 1671-ben megjelent könyvében, igaz, hogy átvitt értelemben: „A *magok szavaiból győzé és sákolá meg*.“ Itt nyilván érvekkel való megverésről van szó.

Más módja volt a bosszúból eredő megverésnek, hogy az illető fejére váratlanul pokrócot dobtak, hogy ne is védekezhessék. A Forr a bor c. regényében Móricz Zsigmond ezt a szót is használja ebben az értelemben:

¹ Meg kell rónunk nagy költőnk az idei könyvnapon megjelent művei új kiadásának ilyen címét: *József Attila Összes verse*. (Révai.) József Attila bizonyára azt írta volna: *Összes versei*.

² Érdekes ebben a mondatban az *egész esztendőt át* szerkezet. Ugyanígy mondják a Szamosháton: Esztendőüt által se írt egy levelet (Csűry). A régi és népnyelvben is tárgyragos főnév áll időhatározókban az *át* által névutó előtt: *esztendőt által, esztendőt át, ét által* (Simonyi: Magyar Határozók 2:165).

„Evvvel nagyon lekötelezi Tamás bátyám az egész diákságot, mert tetszik tudni, nagyon utáljuk ezt a Spiclit [az egyik tanárnak a csúfneve]. Mindíg készültünk, hogy érettségi után *megpokrócozzuk* (2:232). Az Isten háta mögött c. regényében is előfordul ugyanebben az értelemben: „Ha most megbüntettük volna, bizony Isten úgy *megpokrócoztuk volna* [az igazgatót] a matúra után, hogy egy csontja se marad épen (154). A népnyelvben is megvan a szónak ez a jelentése. Így Zala m. Göcsejben és Vas m. Kemenes-alján *megpokrócol* a. m. 'megver, megagyabugyál'. Sopron m. Kisfaludon, Nagymihályban *lëpakrócol* a. m. 'lever'. Pl. *Lëpakrócúta a jég a vetist*.

A régi és a népnyelvben a *lazsna*k szó is pokrócot jelentett. Az ebből képzett *lazsna*kol igének is volt hasonló jelentése. Pl. Kis Péter nem fogja soha elfelejteni, hogy az ő fia volt a legelső, akit a pap a faluban *meg-lazsna*kol (Móricz Zsigmond: A fáklya 39). Nincs nekem sem apám, sem anyám, nincs, aki *meglazsna*koljon (Hét krajeár 93). Gvadányinál: Félttem, hogy *meglasna*kolnak a bikák (NySz). Szamosháton *lazsna*kol, *ellazsna*kol 'elver, elpáhol'. A MTsz nagy 'területről közli a *lazsna*kol, *mëglazsna*kol, *ellazsna*kol, *kirazsna*kol igét 'keményen megver, eldönget, elpáhol' jelentésben.

A Magyar Nyelvőr postája

A Nyelvőr postaládája még üres. Így ezt a rovatunkat, a Magyar Nyelvőr Postáját, ebben a számban még nem tudjuk tartalommal megtölteni. Rovatunkban közöljük és válaszoljuk meg olvasóink kritikai megjegyzéseit, javaslatait, kérdéseit. Csak így — olvasóinkkal való szoros kapcsolat révén — tudjuk helyes irányban vezetni és új tartalommal megtölteni a Magyar Nyelvőrt.

Kérjük a magyar pedagógusokat, hogy a nyelvtanítással kapcsolatos elvi vagy módszertani nehézségeiket, problémáikat vessék fel folyóiratunkban. A Magyar Nyelvőr a múltban is nagy súlyt vetett arra, hogy a pedagógusokkal szoros kapcsolathoz dolgozzék. Az új Magyar Nyelvőr számára ez a kapcsolat nélkülözhetetlen feltétele jó munkájának, hiszen célkitűzései között első helyen szerepel a nyelvoktatás kérdése.

KALLÓS EDE (1882—1950)

Annak a nemzedéknek volt kiváló tagja, amely a hazai klasszikus filológia megalapozóinak magvetése és tanítása nyomán századunk elején második nemzedékül nagy lendülettel fogott az antik világ tanulmányozásához és tudományos kérdéseinek megoldásához. Már pályája elején feltűnt Archilochos-kutatásaival. Vonzotta őt az i. e. VII. században élő görög lírikus páratlanul egyéni és realiztikus költészete, amely — sajnos — csak töredékekben maradt ránk. Homérosz és Archilochos című doktori értekezését (1904) követte kiváló Archilochos-kommentárja, melynek első részét a Magyar Tudományos Akadémia adta ki (Megjegyzések és exkurzusok Archilochoshoz I. 1911), melyet németnyelvű ismertetése révén a külföldi nagy görög irodalomtörténetek is számon tartanak. Ezt megelőzően az Akadémia már 1910-ben bizottsági tagjává választotta. A nagy munka második része is elkészült 1917-ben,

de a világháború késleltette megjelenését, a Tanácsköztársaság bukása után azonban az Akadémia a kommun alatti magatartására hivatkozva a kéziratot visszaküldte, úgyhogy mindmáig kiadatlan maradt.

Kallós Ede bűne az volt, hogy elvállalta a tanárok számára tervezett történelmi kézikönyvnek az ókori görög korszakot felölelő részét. Ezen felül megbízást kapott a hadviselt egyetemi hallgatók számára rendezett tanfolyamon az ókori görög irodalom előadására s végül a tanárvizsgáló bizottság tagjává is kinevezték. Mindezek megtorlásául törölték az Akadémia bizottságából, a folyamatban lévő magántanári habilitációja tárgyalásának folytatását megszüntették, az Egyetemes Filológiai Társaságból kizárták azzal az értesítéssel, hogy a társaság folyóiratában dolgozatai nem jelenhetnek meg.

Kallós Ede mindezekkel nem törődve, hű maradt kedves költőjéhez s az azóta eltelt évtizedek folyamán tovább folytatta idevonatkozó kutatásait. Mivel itthon nem hagyták szóhoz jutni, kénytelen volt a külföldi tudományos körökhöz folyamodni s 1923-tól kezdve a Porosz Tudományos Akadémia Preussische Jahrbücher című évkönyvei közölték cikkeit mindaddig, míg a berlini Magyar Intézet igazgatója felsőbb utasításra el nem járt a különben is konzervatív irányzatú szerkesztőségénél, s már azt a cikket sem közölték, amely ki volt szedve.

Széleskörű érdeklődése már az Egyetemes Filológiai Közönyben régebben megjelent bírálaiban is mutatkozott, s ezentúl tudományos kutatásának eredményeit csak úgy értékesíthette, hogy a nagyközönségnek szánt formába öltöztette s így annyit mégis közlétehetett, amennyit egy-egy tudomány-népszerűsítő könyv elbír. Középiskolai tankönyvein kívül különös figyelmet keltett a Fenségesről szóló görög esztétikai mű magyar fordítása (1922), a nagy görög költőnőről, Sapphóról szóló, még ugyanebben az évben megjelent könyve, Görög mitológiája (1923), amely később Görög-római vallástörténet címen még két kiadást ért (1927, 1938), Görög élet és műveltség (1924). Berlinben megjelent németnyelvű munkája, Verborgenes Wiessen (1924), az ifjúság számára írt Regélnék a múzsák (1925).

Gyűlt továbbá anyaga annak a húsz év óta készülő munkájának, melyben az ókori görög irodalom történetét úgy dolgozta föl, hogy a történet hőse az irodalmi közönség, az alkotásokat ihlető, őket fogadó, élvező vagy elvető társadalom legyen. Az Országos Néptanulmányi Társaság egyik felolvasó ülésén, 1937-ben be is mutatta munkájának egyik érdekes részletét. Ezzel párhuzamosan készült az a munkája is, melyből eddig csak a Magyar Nyelvőrben, a Népszavában és a Rádióban közölhetett részleteket; ez a nemzetközi szavaknak széleskörű művelődés- és társadalomtörténeti feldolgozását akarta adni. Ebből a tárgykörből a budapesti egyetemen nagy érdeklődést keltő előadásokat is tartott.

A felszabadulás után rendkívül izgatta és foglalkoztatta az új demokratikus iskolarendszer felépítésének kérdése s ezért tervezetekkel, indítványokkal, pedagógiai értekezésekkel és tankönyvirással egyideig a pedagógia vonalán dolgozott s bár ezirányú működésével is a közösséget szolgálta, mégis napról-napra egyre határozottabban jelentkezett hivatásérzete, amely visszaszólította szaktudományi munkásságához. Sajnos, az a vágya, hogy élete hátralevő idejét kizárólag a tudományos munkásságnak szentelhesse, váratlanul bekövetkezett halála folytán már nem teljesülhetett. Elmúlása nagy veszteség mind a magyar tudományra, mind népi demokráciánkra. Korszerű szömagyarázatok című cikksorozatának, melynek utolsó részlete közvetlenül halála előtt való napon érkezett a Magyar Nyelvőr szerkesztőségébe, vajjon akad-e méltó folytatója?

A kiadásért felelős: A Tudományos Folyóiratkiadó N. V. vezérigazgatója.

52.805. — (355) Egyetemi Nyomda NV., Budapest. — (F.: Dömény Lajos.)

MARXIZMUS ÉS NYELVTUDOMÁNY

Irta: I. Sztálin

Egy ifjú elvtársakból álló csoport azzal a javaslattal fordult hozzám, hogy szögezzem le a sajtóban véleményemet a nyelvtudomány kérdéseiről, különösen arról, hogy mi a marxizmus álláspontja a nyelvtudomány terén. Nem vagyok nyelvész és természetesen nem tudom teljesen kielégíteni az elvtársakat. Ami a marxizmusnak a nyelvtudomány és más társadalmi tudományok terén elfoglalt álláspontját illeti, ezen a téren otthonos vagyok. Ezért engedek kérésüknek és válaszolok az elvtársak által feltett egész sor kérdésre.

Kérdés: Igaz-e, hogy a nyelv felépítmény az alépítményen?

Válasz: Nem, nem igaz.

Az alépítmény a társadalom gazdasági rendje, a társadalom fejlődésének adott szakaszában. A felépítmény: a társadalom politikai, jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézetei és az ezeknek megfelelő politikai, jogi és egyéb intézmények.

Minden alépítménynek megvan a neki megfelelő felépítménye. A hűbéri rend alépítményének megvan a maga felépítménye, megvan a maga politikai, jogi és egyéb nézetei és az ezeknek megfelelő intézményei, a kapitalista alépítménynek megvan a maga felépítménye, megvan a szocialista alépítménynek is. Ha megváltozik és megszűnik az alépítmény, akkor ennek nyomán megváltozik és megszűnik a felépítménye, ha új alépítmény jön létre, nyomában létrejön a neki megfelelő felépítmény.

A nyelv ebben a tekintetben gyökeresen különbözik a felépítménytől. Vegyük például az orosz társadalmat és az orosz nyelvet. Az utóbbi harminc év folyamán Oroszországban megszűnt a régi kapitalista alépítmény és felépült az új, szocialista alépítmény. Ennek megfelelően megszűnt a kapitalista alépítményen nyugvó felépítmény és létrejött az új felépítmény, amely megfelel a szocialista alépítménynek. Következésképpen a régi politikai jogi és egyéb intézményeket új szocialista intézmények váltották fel. Ennek ellenére az orosz nyelv alapján véve ugyanolyan maradt, mint az Októberi Forradalom előtt volt.

Mi változott ez alatt az időszak alatt az orosz nyelvben? Megváltozott bizonyos mértékben az orosz nyelv szókincese, megváltozott olyan értelemben, hogy nagyszámú új szóval és kifejezéssel gyarapodott, amelyek az új szocialista termelés létrejöttével, az új állam, az új szocialista kultúra, az új közszellem, az új erkölcs megjelenésével, végül a technika és a tudomány fejlődésével kapcsolatban keletkeztek; egész sor szónak és kifejezésnek az értelme megváltozott, ezek új jelentést kaptak; kiveszett a szótárból bizonyos számú elavult szó.

Ami azonban az orosz nyelv alapvető szókincsét és nyelvtani szerkezetét illeti, amelyek a nyelv alapját alkotják, ezek a kapitalista alépítmény felszámolása után nemcsak, hogy nem szűntek meg és nem cserélődtek fel új alapvető szókinccsel és új nyelvtani szerkezettel, hanem ellenkezőleg, teljes egészükben fennmaradtak — minden komolyabb változás nélkül, éppen mint a mai orosz nyelv alapjai maradtak fenn.

Továbbá: A felépítményt az alépítmény hozza létre, ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy a felépítmény csupán visszatükrözi az alépítményt, hogy passzív, semleges, közömbös magatartást tanusít alépítményének sorsa iránt, az osztályok sorsa, a rend jellege iránt. Ellenkezőleg, miután létrejött, hatalmas, aktív erővé válik, tevékenyen hozzájárul alépítményének kialakulásához, megerősödéséhez, mindent megtesz, hogy segítsen az új rendnek a régi alépítmény és a régi osztályok felszámolásában és megszüntetésében.

Másként nem is lehetséges. Az alépítmény éppen azért hozza létre a felépítményt, hogy ez szolgálatára legyen, hogy tevékeny segítséget nyújtson neki kialakulásában és megerősödésében, hogy tevékenyen küzdjön a régi, önmagát túlélő alépítménynek és régi felépítményének felszámolásáért. Mihelyt a felépítmény lemond erről a kisegítő szerepéről, mihelyt a felépítmény a maga alépítménye aktív védelmének álláspontjáról arra az álláspontra helyezkedik, hogy közömbös magatartást tanusít saját alépítménye irányában, hogy egyforma magatartást tanusít az osztályok irányában, legott elveszti felépítmény minőségét és megszűnik felépítmény lenni.

A nyelv ebben a vonatkozásban gyökeresen különbözik a felépítménytől. A nyelvet nem ez vagy az az alépítmény, régi vagy új alépítmény hozza létre egy adott társadalmon belül, hanem századok folyamán a társadalom történetének és az alépítmények történetének egész menete. A nyelvet nem egy valamelyik osztály hozza létre, hanem az egész társadalom, a társadalom valamennyi osztálya, száz meg száz nemzedék erőfeszítése. A nyelv nem egyvalamelyik osztály szükségleteinek kielégítésére jön létre, hanem az egész társadalom, a társadalom valamennyi osztálya szükségleteinek kielégítésére. Éppen ezért a nyelv mint a társadalom számára egységes és a társadalom valamennyi tagja számára közös, mint az egész nép nyelve jön létre. Ennélfogva a nyelvnek, mint az emberek érintkező eszközének kiszolgáló szerepe nem abban áll, hogy egy osztályt szolgáljon ki a többi osztályok rovására, hanem hogy egyformán kiszolgálja az egész társadalmat, a társadalom valamennyi osztályát. Éppen ez a magyarázata annak, hogy a nyelv egyformán kiszolgálhatja a régi halódó rendet és az új, felemelkedőben lévő rendet, mind a régi, mind az új alépítményt, mind a kizsákmányolókat, mind pedig a kizsákmányoltakat.

Senki előtt sem titok az a tény, hogy az orosz nyelv ugyanolyan jól kiszolgálta az orosz kapitalizmust és az orosz burzsoá kultúrát az Októberi Forradalom előtt, mint ahogy ma kiszolgálja a szocialista rendet és az orosz társadalom szocialista kultúráját.

Urvanezt kell mondani az ukrán, a bjelorussz, az üzbég, a kazah, a grúz, az örmény, az észt, a lett, a litván, a moldován, a tatár, az azerbajdzsáni, a baskir, a türkmén nyelvről és a szovjet nemzetek többi nyelvéről, amelyek ugyanolyan jól kiszolgálták e nemzetek régi burzsoá rendjét, mint ahogy kiszolgálják az új, szocialista rendet.

Másként nem is lehetséges. A nyelv éppen azért van, éppen azért jött létre, hogy szolgálja az egész társadalmat az emberek érintkezésének eszközeképpen, hogy közös legyen a társadalom tagjai számára és egységes a társadalom számára, egyformán szolgálja a társadalom tagjait, függetlenül osztályhelyzetüktől. Mihelyt a nyelv letér erről az egész népet átfogó állásponttól, mihelyt a nyelv valamilyen szociális csoportot előnyben és támogatásban részesít a társadalom többi szociális csoportja rovására, legott elveszti a maga minőségét, megszűnik az emberi érintkezés eszköze lenni a társadalomban, valamely szociális csoport zsargonjává válik, lefokozza és pusztulásra ítéli magát.

A nyelv e tekintetben elvileg különbözik a felépítménytől, nem különbözik azonban a munkaeszközöktől, teszem azt, a gépektől, amelyek egyaránt szolgálhatják mind a kapitalista, mind pedig a szocialista rendet.

Továbbá: A felépítmény annak az egy korszaknak a terméke, amelynek folyamán az adott gazdasági alap él és működik. Eppen ezért a felépítmény rövidéletű, megszűnik és eltűnik az adott alap megszűnésével és eltűnésével.

Ezzel szemben a nyelv a korszakok egész sorának terméke, amelyek folyamán kialakul, gazdagodik, fejlődik, csiszolódik. Ezért a nyelv hasonlíthatatlanul tovább él, mint bármelyik alap és bármelyik felépítmény. Ez tulajdonképpen a magyarázata annak, hogy nemcsak egyetlen alapnak és felépítményének születése és megszűnése, de több alap és az azoknak megfelelő felépítmények megszűnése sem vezet a történelemben egy adott nyelv megszűnésére, a nyelv szerkezetének megszűnésére és új nyelv születésére új szókinccsel, új nyelvtani szerkezettel.

Puskin halála óta több mint száz esztendő telt el. Ez alatt az idő alatt Oroszországban megszűnt a hűbéri rend, a kapitalista rend és egy harmadik rend keletkezett — a szocialista rend. Így tehát két alap szűnt meg felépítményeivel együtt és új, szocialista alap keletkezett a maga új felépítményével. Mindamellett, ha például az orosz nyelvet nézzük, ez alatt a hosszú idő alatt semilyen törést sem szenvedett és a mai orosz nyelv, szerkezetét tekintve, alig különbözik Puskin nyelvétől.

Mi változott meg ez alatt az idő alatt az orosz nyelvben? Az orosz nyelv szókincese ez idő alatt jelentékenyen kibővült, a szókincsből nagyszámú elavult szó eltűnt, sok szó jelentése megváltozott; megjavult a nyelv nyelvtani szerkezete. Ami a puskinsi nyelv struktúráját, a nyelv nyelvtani szerkezetét és alapvető szókészletét illeti, az lényegében megmaradt, mint a modern orosz nyelv alapja. És ez teljesen érthető. Valóban, mi szükség van arra, hogy a nyelv meglévő struktúrája, nyelvtani szerkezete és alapvető szókincese minden egyes forradalmi átalakulás után megsemmisüljön és helyébe új lépjen, amint ez a felépítménnyel rendszerint történik? Kinek van arra szüksége, hogy a *víz-et, föld-et, hegy-et, erdő-t, hal-at, ember-t, menni, csinálni, termelni, kereskedni*, stb. szót ne *víznek, földnek, hegynek*, stb.-nek nevezzék, hanem valahogy másként. Kinek van arra szüksége, hogy a szavak ragozása a nyelvben és a szavak fűzése a mondatban ne a fennálló, hanem egy egész más nyelvtan szerint történjék? Mi haszna van a forradalomnak a nyelv ilyen forradalmi átalakulásából? A történelem általában véve nem tesz semmi lényegeset különös szükségszerűség

nélkül. Felmerül a kérdés, mi szükség van az ilyen nyelvi forradalomra, ha egyszer bebizonyosodott, hogy a meglévő nyelv és annak szerkezete alapjában véve teljesen alkalmas az új rend szükségleteinek kielégítésére? Néhány év alatt megsemmisíteni és újjal cserélni fel a régi felépítményt lehetséges és szükséges, hogy teret adjunk a társadalmi termelőerőinek kifejlődésére, de hogyan lehet megsemmisíteni a meglévő nyelvet és néhány esztendő alatt új nyelvet építeni helyébe anélkül, hogy ne vigyünk anarchiát a társadalmi életbe, hogy ne idézzük fel a társadalom szétesésének veszélyét. Ilyesfajta feladatot csak Don Quijotok tűzhetnek maguk elé.

Végül — még egy gyökeres különbség a felépítmény és a nyelv között. A felépítmény nem áll közvetlen kapcsolatban a termeléssel, az ember termelő tevékenységével. Csak közvetve, a gazdasági életen keresztül, az alépítményen keresztül van kapcsolata a termeléssel. Éppen ezért a felépítmény a termelőerők fejlődésének színvonalában beállott változásokat nem egyszerre és nem közvetlenül, hanem az alépítményben végbement változások után, a termelésben történt változásokon, az alépítményben már végbement változásokon keresztül tükrözi. Ez azt jelenti, hogy a felépítmény hatóköre szűk és korlátozott.

Ezzel szemben a nyelv közvetlen kapcsolatban áll az ember termelő tevékenységével és nemcsak termelő tevékenységével, hanem az ember minden egyéb tevékenységével is, munkájának valamennyi területén, a termeléstől az alépítményig, az alépítménytől a felépítményig. Éppen ezért a nyelv egyszerre és közvetlenül tükrözi a termelésben beállott változásokat, nem várja meg az alépítményben bekövetkező változásokat. Éppen ezért a nyelv hatóköre, minthogy a nyelv az emberi tevékenység valamennyi területét átfogja, sokkal szélesebb és sokoldalúbb, mint a felépítmény hatóköre. Mi több, majdnem határtalan.

Mindenekelőtt ez a magyarázata annak, hogy a nyelv, különösen a szókészlete, majdnem szakadatlan változás állapotában van. Az ipar és a mezőgazdaság, a kereskedelem és a közlekedés, a technika és a tudomány állandó fejlődése megköveteli a nyelvtől szókincsének kiegészítését olyan új szavakkal és kifejezésekkel, amelyek szükségesek azok munkájához. És a nyelv közvetlenül tükrözi ezeket a szükségleteket, új szavakkal egészíti ki szótárát, tökéletesíti nyelvtani szerkezetét.

Vagyis:

a) marxista nem tekintheti a nyelvet felépítménynek az alépítményen,

b) aki a nyelvet a felépítménnyel összekeveri, az komoly hibát követ el.

Kérdés: Igaz-e, hogy a nyelv mindig osztályjellegű volt és marad, hogy a társadalom számára közös és egységes osztálytalan nyelv nem létezik, vagyis a nyelv nem az egész nép nyelve?

Válasz: Nem, nem igaz.

Nem nehéz megérteni, hogy abban a társadalomban, ahol nincsenek osztályok, szó sem lehet osztálynyelvről. Az ősközösségi nemzeti rend nem ismert osztályokat, következésképpen nem lehetett ott osztálynyelv sem — a nyelv ott az egész közösség számára közös, egységes volt. Az az ellenvetés, hogy osztályon minden emberi közösség, így az ősközösség is értendő, — nem ellenvetés, hanem játék a szavakkal, amit nem érdemes cáfolni.

Ami a további fejlődést illeti a nemzeti nyelvektől a törzsi nyelvekhez, a törzsi nyelvektől a népek nyelvéhez, a népek nyelvétől a nemzeti nyelvekhez, — a nyelv, mint az emberek érintkezésének eszköze a társadalomban, a fejlődés minden szakaszában közös és egységes volt a társadalom számára, egyenlő módon szolgálta a társadalom tagjait, függetlenül azok társadalmi helyzetétől.

Nem a rabszolgakor és középkor birodalmaira gondolok itt, mint például Cyrus és Nagy Sándor, vagy Caesar és Nagy Károly birodalmára, amelyeknek nem volt saját gazdasági alépítményük, s amelyek ideiglenes és nem tartós katonai és közigazgatási egyesülések voltak. Ezeknek a birodalmaknak nemcsak nem volt, de nem is lehetett a birodalom számára egységes és a birodalom minden tagja számára érthető nyelve. Ezek a birodalmak a maguk életét élő és saját nyelvükön beszélő törzsek és népek konglomerátumai voltak. Következésképpen nem az ilyen és ezekhez hasonló birodalmakra gondolok, hanem azokra a törzsekre és népekre, amelyek ezeket a birodalmakat alkották, amelyeknek megvolt a maguk gazdasági alépítménye, megvoltak a régóta kialakult nyelveik. A történelem azt tanítja, hogy ezeknek a törzseknek és népeknek nyelvei nem osztálynyelvek, hanem az egész nép nyelve, a törzsek és népek számára közös és érthető nyelvek voltak.

Persze, voltak emellett dialektusok, helyi nyelvjárárok, de ezeknek fölébe emelkedett és ezeket magának alárendelte a törzs vagy a nép egységes és közös nyelve.

A továbbiakban, a kapitalizmus megjelenésével, a hűbéri széttagoltság felszámolásával és a nemzeti piac kialakulásával a népek nemzetekké fejlődtek, a népek nyelve pedig nemzeti nyelvvé. A történelem azt tanítja, hogy a nemzeti nyelvek nem osztálynyelvek, hanem az egész nép nyelve, közös a nemzet valamennyi tagja és egységes az egész nemzet számára.

Fent szó volt arról, hogy a nyelv, mint az emberek érintkezésének eszköze a társadalomban, egyenlően szolgálja a társadalom valamennyi osztályát és e tekintetben sajátos közömbösséget tanúsít az osztályok iránt. Az emberek, az egyes társadalmi csoportok, az osztályok azonban korántsem közömbösek a nyelv irányában. Igyekeznek a nyelvet a saját érdekükben felhasználni, reáaknyyszeríteni saját szókincsüket, saját különleges műszavaikat, különleges kifejezéseiket. Különösen kitűnnek e tekintetben a néptől elszakadt és a népet gyűlölő vagyonos osztályok szűk vezető rétegei: a nemesi arisztokrácia, a burzsoázia felsőrétegei. „Osztály”-dialektusok, zsargonok, szalon-, nyelvek” jönnek létre. Az irodalomban ezeket a dialektusokat és zsargonokat nem ritkán helytelenül nyelveknek minősítik: „nemesi nyelv”, „burzsoázia nyelv” — szemben a „proletár-nyelvvél”, a „paraszt-nyelvvél”. Ezen az alapon, bármennyire furcsa is ez, egyes elvtársaink arra a következtetésre jutottak, hogy a nemzeti nyelv fikció, hogy a valóságban csupán osztálynyelvek léteznek.

Úgy gondolom, hogy ez a lehető leghibásabb következtetés. Tekintetbe-e ezek a dialektusok és zsargonok nyelveknek? Semmiesetre sem. Nem tekinthetők, először is azért, mert ezeknek a dialektusoknak és zsargonoknak nincs saját nyelvtani szerkezetük és alapvető szókincsük, — mindezt a nemzeti nyelvből kölcsönzik. Nem tekinthetők, másodszor azért, mert ezek a dialektusok és zsargonok szűk körben használatosak,

valamely osztály szűk felső rétegének tagjai között, s egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy az emberek érintkezésének eszközéül szolgáljanak a társadalom egésze számára. Mijük is van valójában ezeknek a dialektusoknak és zsargonoknak? Van: az arisztokrácia vagy burzsoázia felső rétegeinek sajátos ízlését tükröző, sajátos szavakból álló készletük; néhány mesterkélt, gáláns kifejezésük és fordulatuk, amelyek mentesek a nemzeti nyelv „durva“ kifejezéseitől és fordulataitól; végül néhány idegen szó. Tehát minden, ami alapvető, azaz a szavak túlnyomó többsége és a nyelvtani szerkezet az egész nép nyelvéből, a nemzeti nyelvből került ki. Következésképpen a dialektusok és zsargonok a nemzeti nyelv elágazásai, amelyeknek semmiféle nyelvi önállóságuk sincs és tengődésre vannak ítélve. Azt gondolni, hogy a dialektusok és zsargonok önálló nyelvekké fejlődhetnek, amelyek képesek kiszorítani a nemzeti nyelvet és annak helyére lépni, — annyi, mint elveszteni a történelmi perspektívát és letérni a marxizmus álláspontjáról.

Marxra hivatkoznak, „A szent Max“ című művéből idéznek, ahol az áll, hogy a burzsoáknak „saját nyelvük“ van, hogy ez a nyelv a „burzsoázia terméke“, hogy ezt áthatja a merkantilizmus, az adás-vétel szelleme. Egyes elvtársaink ezzel az idézettel akarják bizonyítani, hogy Marx a nyelv „osztályjellege“ mellett foglalt állást, hogy tagadta az egységes nemzeti nyelv létezését. Ha ezek az elvtársak tárgyilagosan fogták volna fel feladatukat, egy másik helyet is idéznük kellett volna, ugyancsak „A szent Max“ című műből, ahol Marx az egységes nemzeti nyelv kialakulása útjainak kérdéséről beszél, hogy a dialektusok egységes nemzeti nyelvvé koncentrálódnak a gazdasági és politikai koncentráció következtében.

Következésképpen Marx elismerte az egységes nemzeti nyelvnek mint magasabbrendű formának szükségességét, amelynek a dialektusok, mint alacsonyabb formák alá vannak rendelve.

Mit jelenthet ilyen esetben a burzsoá nyelv, amely Marx szavai szerint „a burzsoázia terméke“? Ugyanolyan nyelvnek tekintette-e Marx ezt, mint a külön nyelvi szerkezettel bíró nemzeti nyelvet? Ilyen nyelvnek tekinthette-e azt? Természetesen nem! Marx egyszerűen azt akarta mondani, hogy a burzsoák kalmár szókincsükkel beszennyezték az egységes nemzeti nyelvet, hogy a burzsoáknak megvan a saját kalmár zsargonjuk.

Kitűnik tehát, hogy ezek az elvtársak elferdítették Marx álláspontját. Mégpedig azért ferdítették el, mert Marxot nem marxisták módjára, hanem a dolog lényegébe be nem hatolva, mechanikus módon idézték.

Hivatkoznak Engelsre, idézik „A munkásosztály helyzete Angliában“ című könyvéből, hogy „... az angol munkásosztály az idők folyamán egészen más néppé lett, mint az angol burzsoázia“, hogy „a munkások más dialektust beszélnek, más eszméik és képzeletük, más szokásaik és erkölcsi elveik, más vallásuk és politikájuk van, mint a burzsoáziának“. Ennek az idézetnek alapján egyes elvtársak arra következtetésre jutnak, hogy Engels tagadta a nemzeti nyelv szükségességét, hogy ő — lám — a nyelv „osztály-jellegének“ álláspontján volt. Igaz ugyan, hogy Engels itt nem nyelvről, hanem dialektusról beszél, mivel

teljesen tisztában van azzal, hogy a dialektus, mint a nemzeti nyelv kiágazása, nem léphet a nemzeti nyelv helyébe. Ezeknek az elvtársaknak azonban úgy látszik nem nagyon van ínyükre, hogy nyelv és dialektus között különbség van...

Nyilvánvaló, hogy az idézet nem helyénvaló, mert hiszen Engels itt nem „osztály-nyelvekről“ beszél, hanem főként osztály-eszmékről, képzetekről, szokásokról, erkölcsi elvekről, vallásról, politikáról. Teljesen helyes az, hogy a burzsoák, illetőleg a proletárok eszméi, képzetei, szokásai, erkölcsi elvei, vallása, politikája merőben ellentétesek. De hogy kerül ide a nemzeti nyelv, vagy a nyelv „osztályjellege“? Talán a társadalomban meglévő osztályellentétek ténye érvül szolgálhat a nyelv „osztályjellege“ mellett vagy az egységes nemzeti nyelv szükségessége ellen? A marxizmus azt tanítja, hogy a nyelv közössége egyike a nemzet legfontosabb ismertetőjegyeinek, ugyanakkor azonban jól tudja, hogy a nemzeten belül osztályellentétek vannak. Elismerik-e az említett elvtársak ezt a marxista tételt?

Hivatkoznak Lafarguera és rámutatnak arra, hogy Lafargue „Nyelv és forradalom“ című cikkében elismeri a nyelv „osztályjellegét“, hogy állítólag tagadja a nemzeti nyelv szükségességét. Ez nem igaz. Lafargue valóban beszél „nemesi“ vagy „arisztokratikus“ nyelvről és a társadalom különféle rétegeinek „zsargonjáról“. Ezek az elvtársak azonban elfelejtik, hogy Lafargue, akit nem érdekelt a nyelv és a zsargon különbségének kérdése és a dialektusokat hol „mesterkéltnyelvnek“, hol meg „zsargonnak“ nevezi, határozottan kijelenti brosurájában, hogy „az arisztokráciát megkülönböztető mesterkéltnyelv... az egész nép nyelvéből vált ki, amelyen a burzsoák és az iparosok, a város és a falu beszélt“.

Lafargue tehát elismeri az egész nép nyelvének létezését és szükségességét, s ugyanakkor teljesen megérti az „arisztokratikus nyelv“ és a többi dialektus és zsargon alárendelt jellegét és függését az egész nép nyelvétől.

Kiderül, hogy a Lafarguera történet hivatkozás nem talál célba.

Hivatkoznak arra, hogy Angliában az angol hűbérurak egyidőben „századokon át“ francia nyelven beszéltek, míg az angol nép angol nyelven beszélt, hogy ez a körülmény érv a nyelv „osztályjellege“ mellett és az egész nép nyelvének szükségessége ellen. Ez azonban nem érv, hanem valami anekdóta-féle. Először is a francia nyelven akkoriban nem valamennyi hűbérúr beszélt, hanem a királyi udvarban és a grófságokban élő angol hűbérurak jelentéktelen felső rétege. Másodszor, ők sem holmi „osztály-nyelven“ beszéltek, hanem a közönséges, az egész francia nép nyelvén. Harmadszor, mint tudjuk, ez a francia nyelvvel folytatott különködés később nyomtalanul eltűnt és átadta helyét az egész angol nép nyelvének. Azt gondolják ezek az elvtársak, hogy az angol hűbérurak „évszázadokon át“ tolmácsok útján értették meg magukat az angol néppel, hogy nem használták az angol nyelvet, hogy akkoriban nem volt az egész angol népnek közös nyelve, hogy abban az időben Angliában a francia nyelv több volt holmi szalon-nyelvnél, amely csupán az angol arisztokrácia felső rétegének szűk körében dívott? Hogy lehet ilyen anekdóta-jellegű „érvek“ alapján tagadni az egész nép közös nyelvének meglétét és szükségességét?

Az orosz arisztokraták egy időben a cári udvarban és a szalonokban szintén szórakoztak a francia nyelvvel. Büszkélkedtek azzal, hogy amikor oroszul beszélnek, francia módra dadognak, hogy csak francia akcentussal tudnak oroszul beszélni. Azt jelentí-e ez, hogy Oroszországban abban az időben nem volt az egész orosz népnek közös nyelve, hogy a közös népnyelv abban az időben fikció volt, az „osztály-nyelvek“ ellenben valóság?

Eltársaink itt legalábbis két hibát követnek el.

Az első hiba abban áll, hogy a nyelvet összekeverik a felépítmény-nyel. Azt gondolják, hogy ha a felépítmény osztályjellegű, a nyelv sem lehet az egész népé, hanem osztályjellegűnek kell lennie. De már fentebb megmondtam, hogy a nyelv és a felépítmény két különböző fogalom, hogy marxista nem keverheti össze őket.

A második hiba abban rejlik, hogy ezek az elvtársak a burzsoázia és a proletariátus érdekeinek ellentétét, éles osztályharcukat a társadalom szétesésének, az ellenséges osztályok közötti mindenféle kapcsolat megszakadásának tekintik. Úgy vélik, hogy mivel a társadalom szét-esett és nincs többé egységes társadalom, csupán osztályok vannak, nincs szükség az egész társadalom számára egységes nyelvre, nincs szükség nemzeti nyelvre sem. Mi marad hát, ha a társadalom szétesett és nincs többé közös nemzeti nyelv? Megmaradnak az osztályok és „osztálynyelvek“. Ez úgy értendő, hogy minden egyes „osztálynyelvnek“ meglesz a saját „osztály“-nyelvtana — lesz „proletár“-nyelvtan, „burzsoá“-nyelvtan. Persze, ilyen nyelvtanok a valóságban nincsenek, ez azonban nem bátortalanítja el ezeket az elvtársakat: ők hiszik, hogy ilyen nyelvtanok majd megjelennek.

Voltak nálunk egyidőben olyan „marxisták“, akik azt állították, hogy az országunkban az Októberi Forradalom után maradt vasútak burzsoájellegűek, hogy hozzánk, marxistákhoz nem méltó használni őket, hogy fel kell szaggatni őket és új „proletár“-vasutakat kell építeni. Ezek a „marxisták“ ezért a „troglodita“ (barlanglakó) csúfnevet kapták...

Érthető, hogy a társadalomra, az osztályokra, a nyelvre vonatkozó ilyen primitív, anarchista nézetnek semmi köze a marxizmushoz. Ez a nézet azonban kétségkívül létezik és még mindig él egyes eltévelyedett elvtársaink fejében.

Természetesen nem igaz az, hogy az éles osztályharc folytán a társadalom szétesett olyan osztályokra, amelyek nincsenek többé gazdaságilag egybekapcsolva egymással egy társadalomban. Ellenkezőleg. Amíg a kapitalizmus létezik, a burzsoát és a proletárt a gazdasági élet minden szála egymáshoz kapcsolja, mint az egységes kapitalista társadalom részeit. A burzsoák nem élhetnek és nem gazdagodhatnak, ha nem állanak rendelkezésükre bér munkások, a proletárok nem élhetnek, ha nem vállalnak bér munkát a kapitalistáknál. A burzsoák és a proletárok közt fennálló mindennemű gazdasági kapcsolat megszűnése mindennemű termelés megszűnését jelenti, mindennemű termelés megszűnése viszont a társadalomnak, maguknak az osztályoknak pusztulására vezet. Érthető, hogy egyetlen osztály sem akarja megsemmisítésnek kitenni magát. Éppen ezért bármily éles is az osztályharc, nem vezethet a társadalom szétesésére. Csupán a marxizmus

kérdéseiben való tudatlanság és a nyelv természetének teljes megismerése sugalmazhatta egyes elvtársainknak a társadalom széteséséről, az „osztály“-nyelvekről, az „osztály“-nyelvtanokról szóló mesét.

Hivatkoznak továbbá Leninre és arra emlékeztetnek: Lenin elismerte, hogy a kapitalizmusban két kultúra létezik — burzsoá és proletár kultúra —, hogy a nemzeti kultúra jelszava a kapitalizmusban nacionalista jelszó. Mindez igaz és Leninnek ebben teljesen igaza van. Mi köze azonban ehhez a nyelv „osztályjellegének“? Amikor ezek az elvtársak Leninnek azokra a szavaira hivatkoznak, amelyek szerint a kapitalizmusban két kultúra létezik, nyilvánvalóan azt akarják sugalmazni az olvasónak, hogy a két kultúra — a burzsoá és a proletár kultúra — megléte a társadalomban azt jelenti, hogy nyelvnek is kettőnek kell lennie, minthogy a nyelv kapcsolatban áll a kultúrával, — következésképpen Lenin tagadja az egységes nemzeti nyelv szükségességét, következésképpen Lenin az „osztálynyelvek“ mellett van. Ezeknek az elvtársaknak hibája abban áll, hogy a nyelvet azonosítják és összekeverik a kultúrával. Márpedig a kultúra és a nyelv — két különböző dolog. A kultúra lehet burzsoá és szocialista kultúra, ezzel szemben a nyelv, mint az érintkezés eszköze, mindig az egész nép nyelve és a burzsoá kultúrát is, a szocialista kultúrát is szolgálhatja. Vajjon nem tény-e, hogy az orosz, az ukrán vagy az üzbég nyelv épp oly jól szolgálja most a szocialista kultúrát, mint az Októberi Forradalom előtt a burzsoá kultúrát szolgálta? Ezek az elvtársak tehát mélységesen tévednek, amikor azt állítják, hogy a két különböző kultúra léte két különböző nyelv kialakulására és az egységes nyelv szükségességének tagadására vezet.

Két kultúráról beszélve, Lenin éppen abból a tételből indul ki, hogy a két kultúra létezése nem vezethet az egységes nyelv tagadásához és két nyelv képződéséhez, hogy a nyelvnek egységesnek kell lennie. Amikor a bundisták azzal kezdték vádolni Lenint, hogy tagadja a nemzeti nyelv szükségességét és a kultúrát „nemzetnélkülinek“ fogja fel, Lenin — mint tudjuk — élesen tiltakozott ez ellen és kijelentette, hogy a burzsoá kultúra ellen harcol és nem a nemzeti nyelv ellen, amelynek szükségességét vitathatatlanul tartja. Furcsa, hogy néhány elvtársunk a bundisták nyomdokába lép.

Ami az egységes nyelvet illeti, amelynek szükségességét Lenin állítólag tagadja, meg kellene hallgatni Lenin következő szavait:

„Az emberi nyelv az érintkezés legfontosabb eszköze. A nyelv egysége és akadálytalan fejlődése egyik legfontosabb feltétele a modern kapitalizmusnak megfelelő valóban szabad és széleskörű kereskedelmi forgalomnak és a lakosság egves osztályok szerinti szabad és széleskörű csoportosulásának“.

Kiderül, hogy a tisztelt elvtársak eltorzították Lenin nézetét.

Végül, Sztálinra hivatkozva, idézetet hoznak Sztálintól, amely szerint „a burzsoázia és nacionalista pártjai voltak és maradnak ebben az időszakban az ilyen nemzetek vezető ereje“. Ez teljesen helyes. A burzsoázia és nacionalista pártjai vezetnek valóban a burzsoá kultúrát épp úgy, mint ahogy a proletariátus és nemzetközi pártja vezeti a proletár kultúrát. De mi keresnivalója van itt a nyelv „osztályjellegének“? Vajjon ezek az elvtársak nem tudják, hogy a nemzeti nyelv

a nemzeti kultúra formája, hogy a nemzeti nyelv a burzsoá kultúrát is, a szocialista kultúrát is szolgálhatja? Vajjon elvtársainknak nincs tudomásuk a marxistáknak arról az ismert meghatározásáról, amely szerint a mai orosz, ukrán, bjelorusz és más kultúrák tartalmukat tekintve szocialista, formájukra, vagyis nyelvükre nézve nemzeti kultúrák? Egyetértenek-e ezzel a marxista meghatározással?

Eltársaink hibája itt az, hogy nem látják a különbséget a kultúra és a nyelv között és nem értik, hogy a kultúra, tartalmát tekintve, változik a társadalom fejlődésének minden új szakaszával, míg a nyelv alapjában ugyanaz a nyelv marad, s egyenlően szolgálja mind az új kultúrát, mind a régit.

Így tehát:

a) a nyelv mint az érintkezés eszköze, mindig egységes volt és marad a társadalom számára és közös a társadalom tagjai számára;

b) a dialektusok és zsargonok létezése nem tagadja, hanem megerősíti a nemzeti nyelv létét, amelynek elágazásai s amelynek alá vannak rendelve;

c) a nyelv „osztályjellegének“ formulája hibás, nem-marxista formula.

Kérdés: Melyek a nyelv jellemző ismertetőjelei?

Felelet: A nyelv a társadalmi lét mindig működő társadalmi jelenségeinek sorába tartozik. A társadalom keletkezésével és fejlődésével keletkezik és fejlődik. Elhal a társadalom elhalásával együtt. A társadalmon kívül nincs nyelv. Ezért a nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha szoros kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével — annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója.

A nyelv szerszám, eszköz, melynek segítségével az emberek érintkeznek egymással, kicserélik gondolataikat és kölcsönösen megértik egymást. A nyelv, minthogy közvetlen kapcsolatban áll a gondolkodással, regisztrálja és szavakban, szavakból összetett mondatokban lerögzíti a gondolkodás munkájának eredményeit, az ember megismerő tevékenységének vívmányait és így lehetővé teszi a gondolatcserét az emberi társadalomban.

A gondolatok kicserélése állandó és létfontosságú szükséglet, mint-hogy nélküle lehetetlenség az emberek együttes tevékenységét megszervezni a természet erői elleni harcban, a szükséges anyagi javak megteremtéséért vívott harcban, lehetetlen sikereket elérni a társadalom termelő tevékenységében — következésképpen lehetetlen magának a társadalmi termelésnek a létezése. Ebből következik, hogy olyan nyelv nélkül, mely érthető a társadalom számára és közös annak tagjai számára, a társadalom megszűnik termelni, szétesik és megszűnik mint társadalom létezni. Ebben az értelemben a nyelv az érintkezés eszköze, egyúttal a társadalom harcának és fejlődésének is eszköze.

Amint ismeretes, a nyelv valamennyi szava együttvéve alkotja a nyelv úgynevezett szótári készletét. A nyelv szótári készletében a legfőbb — az alapvető szókincs, ahová, mint annak magva, minden gyökérszó is tartozik. A nyelv alapvető szókincse jóval kevésbbé bő,

mint a nyelv szótári szókészlete, azonban igen sokáig él, évszázadokon át és a nyelv számára új szavak képzéséhez ad alapot. A szótári szókészlet a nyelv állapotának képét tükrözi: minél gazdagabb és sokoldalúbb a szótári készlet, annál gazdagabb és fejlettebb a nyelv.

A szótári készlet azonban, egymagában véve nem jelenti a nyelvet — hanem mindenekelőtt a nyelv építőanyaga. Mintahogy az építőanyagok az építésnél nem jelentik az épületet, jóllehet nélkülök lehetetlen az épületet felépíteni, hasonlóképpen a nyelv szótári szókészlete sem jelenti magát a nyelvet, jóllehet nélküle semmiféle nyelv sem gondolható el. A nyelv szótári készlete azonban igen nagy jelentőségre tesz szert, amikor azt a nyelv grammatikája, vagyis a nyelvtan felhasználja, amely meghatározza a szavak ragozásának, a szófűzésnek szabályait és így a nyelvnek rendszeres és értelmes jelleget ad. A nyelvtan (alaktan és mondatlan) a ragozás és a szófűzés szabályainak gyűjteménye. Következésképpen a nyelv éppen a nyelvtan segítségével kap lehetőséget arra, hogy az emberi gondolatokat anyagi nyelvi burokból öltöztesse.

A nyelvtan megkülönböztető vonása abban áll, hogy megadja a szavak ragozásának szabályait, nem a konkrét szavakat, hanem a szavakat általában, bármilyen konkrétság nélkül; megadja a mondat-szerkesztés szabályait, amikor is nem valamely konkrét mondatot tart szem előtt, például egy konkrét alanyt, egy konkrét állítmányt, stb., hanem általában bármilyen mondatot, függetlenül ennek vagy annak a mondatnak konkrét formájától. Következésképpen a nyelvtan azzal, hogy elvonatkozik az egyestől és konkrétól, mind a szavakban, mind a mondatokban — az általánost ragadja meg, ami a szavak ragozásának és a mondatfűzésnek alapját képezi és ebből nyelvtani szabályokat, nyelvtani törvényeket szerkeszt. A nyelvtan az emberi gondolkodás hosszú elvonatkoztató munkájának eredménye, a gondolkodás hatalmas sikereinek jele.

Ebben a tekintetben a nyelvtan a mértanra emlékeztet, amely törvényeit a konkrét tárgyaktól elvonatkoztatva adja meg, a tárgyakat konkrétság nélküli testeknek tekinti, s a köztük lévő viszonyokat nem mint bizonyos konkrét tárgyak közti konkrét viszonyokat határozza meg, hanem mint minden konkrétság nélkül való testek viszonyait általában.

Eltérően a felépítménytől, amely a termeléssel nem közvetlenül, hanem a gazdaság közvetítésével függ össze, a nyelv közvetlenül az ember termelő tevékenységével van kapcsolatban éppúgy, mint bármely más tevékenységével, munkájának kivétel nélkül minden szférájában. Ezért a nyelv szókincsé, mint amely a legérzékenyebb a változások iránt, majdnem szakadatlanul a változás állapotában van. Ugyanakkor a nyelvnek a felépítménytől eltérően nem kell megvárnia az alépítmény megszüntetését. Változásokat vissz be a szókincsébe az alépítmény felszámolása előtt és függetlenül az alépítmény állapotától.

De a nyelv szókészlete nem úgy változik, mint felépítmény, nem a régi kiküszöbölése és az új felépítése útján, hanem a létező szókincs új szavakkal való kiegészítése útján, amelyek a társadalmi rend változásaival, a termelés fejlődésével, a kultúra, a tudomány, stb. fejlődésével kapcsolatban keletkeztek, amikor is annak ellenére,

hogy a nyelv szókincséből rendszeren bizonyos számú elavult szó eltűnik, a szókészlet sokkal több új szóval egészül ki. Ami az alapvető szókincset illeti, ez alapján megmarad és használják tovább, mint a nyelv szókincsének alapját.

Ez érthető is. Egyáltalában nem szükséges megsemmisíteni az alapvető szókincset, ha sikeresen használható egész sor történelmi időszak folyamán, nem is beszélve arról, hogy az évszázadok folyamán felgyűlt alapvető szókincs megsemmisítése, minthogy új alapvető szókincs teremtése rövid idő alatt lehetetlen, a nyelv megbénulására, az emberek egymásközi érintkezésének teljes zűrzavarára vezetne.

A korok folyamán kidolgozott és a nyelv vérévé vált nyelvtani szerkezet még lassabban változik, mint az alapvető szókincs. Természetesen, az idők folyamán változásokon megy át, tökéletesedik, megjavítja és pontosabbá teszi szabályait, új szabályokkal gazdagodik, de a nyelvtani szerkezet alapjai igen hosszú idők folyamán megmaradnak, minthogy, amint a történelem mutatja, sikeresen szolgálhatják a társadalmat számos korszak folyamán.

Ilymódon a nyelv nyelvtani szerkezete és alapvető szókincse alkotja a nyelv alapját, sajátosságának lényegét.

A történelem azt mutatja, hogy a nyelv nagyon szilárd és óriási az ellenállóképessége az erőszakos asszimilációval szemben. Néhány történész, a helyett, hogy megmagyarázná ezt a jelenséget, beéri a csodálkozással, de a csodálkozásra itt semmi ok sincs. A nyelv szilárdságát nyelvtani szerkezetének és alapvető szókincsének szilárdsága magyarázza. A török asszimilálók évszázadokon át igyekeztek nyomorítani, szétrombolni és megsemmisíteni a balkáni népek nyelvét. Ez alatt az idő alatt a balkáni nyelvek szókincse komoly változásokon ment keresztül, sok török szót és kifejezést vettek át, voltak „integrációk“ is, „differenciációk“ is, de a balkáni nyelvek elviselték és túléltek mindezt. Miért? Azért, mert ezeknek a nyelveknek a nyelvtani szerkezete és az alapvető szókincse alapján megmaradt.

Mindebből az következik, hogy a nyelvet, annak szerkezetét, nem tekinthetjük egy bizonyos korszak termékének. A nyelv struktúrája, nyelvtani szerkezete és alapvető szókincse számos korszak terméke.

Fel kell tenni, hogy a mai nyelv elemei még az őskorban, a rab-szolgaság előtt jöttek létre. Ez egyszerű és szegényes szókincsű nyelv volt, de megvolt a maga nyelvtani szerkezete, igaz, hogy kezdetleges, de mégis nyelvtani szerkezete.

A termelés továbbfejlődése, az osztályok megjelenése, az írás megjelenése, az állam létrejötte, amelynek az igazgatás számára szüksége volt többé-kevésbé szabályozott írásbeliségre, a kereskedelem fejlődése, amelynek méginkább szüksége volt szabályozott levelezésre, a sajtó megjelenése, az irodalom fejlődése, mindez hatalmas változásokat idézett elő a nyelv fejlődésében. Ezalatt a törzsek és népek felaprózódtak és szétvándoroltak, keveredtek és kereszteződtek, de a továbbiak folyamán megjelentek a nemzeti nyelvek és államok, forradalmi változások mentek végbe, a régi társadalmi rendeket újak váltották fel. Mindez még több változást idézett elő a nyelvben és a fejlődésben.

Mélységes tévedés azonban azt gondolni, hogy a nyelv fejlődése éppúgy folyt le, mint a felépítmény fejlődése: a létező megsemmi-

sítése és az új felépítése útján. Valójában a nyelv fejlődése nem a létező nyelv megsemmisítése és egy új felépítése útján történt, hanem a létező nyelv alapelemeinek kifejlesztése és tökéletesítése útján. Ugyanakkor az átmenet a nyelv egyik minőségéből egy másik minőségbe nem robbanás útján, nem a régi egycsapásra történő megsemmisítése és az új hasonló felépítése útján ment végbe, hanem az új minőségének, az új nyelvszerkezet elemeinek fokozatos és hosszas felhalmozódása útján, a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján.

Azt mondják, hogy a nyelv szakaszos fejlődésének elmélete marxista elmélet, minthogy elismeri a hirtelen robbanások szükségességét, mint ami feltétele annak, hogy a nyelv a régi minőségéből új minőségbe menjen át. Ez természetesen nem helytálló, mert nehéz találni bármit is, ami ebben az elméletben marxista volna. És hogyha a szakaszosság elmélete valóban elismeri a hirtelen robbanásokat a nyelv fejlődésének történetében, annál rosszabb reá nézve. A marxizmus nem ismer el hirtelen robbanásokat a nyelv fejlődésében, a meglévő nyelv hirtelen halálát és egy új nyelv hirtelen felépülését. Lafarguenak nem volt igaza, amikor hirtelen nyelvi forradalomról beszélt, amely állítólag 1789 és 1794 között ment végbe Franciaországban. (Lásd Lafargue „A nyelv és a forradalom“ című brosuráját.) Semmiféle nyelvi forradalom, még hozzá hirtelen forradalom nem ment végbe akkoriban Franciaországban. Természetesen ez alatt az idő alatt a francia nyelv szókincse új szavakkal és új kifejezésekkel egészült ki, eltűnt bizonyos számú elavult szó és néhány szó értelme megváltozott — és több nem is történt. De az efféle változások semmiképpen sem döntik el a nyelv sorsát. A nyelvben a legfőbb a nyelvtani szerkezet és az alapvető szókészlet. A francia nyelv nyelvtani szerkezete és alapvető szókészlete azonban nemcsak hogy nem enyészett el a francia burzsoá forradalom idején, hanem lényeges változások nélkül megmaradt és nemcsak hogy megmaradt, hanem tovább él ma is a modern francia nyelvben. Arról már nem is beszélek, hogy a meglévő nyelv megsemmisüléséhez és új nemzeti nyelv felépítéséhez („hirtelen nyelvi forradalom“) milyen nevetségesen kevés öt-hat esztendő — ehhez évszázadok kellenek.

A marxizmus azt tartja, hogy a nyelv átmenete a régi minőségből egy új minőségbe nem robbanásszerűen, nem a meglévő nyelv megsemmisülése és új nyelv keletkezése, hanem az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, következésképpen a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján megy végbe.

Általában azoknak az elvtársaknak a tájékoztatására, akik vonzódnak a robbanásszerű átmenetekhez, meg kell mondani, hogy a régi minőségéből egy új minőségbe robbanás útján való átmenet törvénye nemcsak a nyelv fejlődésének történetére nem alkalmazható, hanem ez a törvény nem mindig alkalmazható az alépítmény vagy a felépítmény körébe vágó más társadalmi jelenségekre sem. Ez a törvény kötelező a társadalomra, amely ellenséges osztályokra oszlik. De egyáltalán nem kötelező arra a társadalomra, amelynek nincsenek ellenséges osztályok. Mi nyolc-tíz esztendő leforgása alatt országunk mezőgazdaságában megvalósítottuk az átmenetet a burzsoá egyéni paraszti rendről a szocialista kolhozrendre. Ez forradalom volt, amely megsemmisítette a régi burzsoá gazdasági rendet a falun és új szocialista rendet teremtett. De ez a fordulat nem robbanás útján ment végbe,

nem a fennálló hatalom megdöntése és új hatalom felépítése útján, hanem a falu régi burzsoá rendszeréről egy újra való fokozatos áttérés útján. És ezt azért sikerült véghezvinni, mert ez felülről jövő forradalom volt, mert a fordulat a fennálló hatalom kezdeményezésére ment végbe, a parasztság alapvető tömegeinek támogatásával.

Azt mondják, hogy a nyelvek kereszteződésének a történelemből nagy számban ismert ténye alapot ad arra a feltevésre, hogy a keresztezés alkalmával új nyelv alakul robbanás útján, hirtelen átmenet útján a régi minőségből egy új minőségbe. Ez teljesen helytelen.

A nyelvek kereszteződését nem szabad úgy tekinteni, mint valamely döntő csapás egyszeri aktusát, amely néhány év leforgása alatt meghozza a maga eredményét. A nyelvek kereszteződése hosszantartó folyamat, amely évszázadokon át tart. Ennélfogva itt semmiféle robbanásról sem lehet szó.

Továbbá. Teljesen helytelen lenne azt gondolni, hogy, mondjuk, két nyelv kereszteződése útján egy új, harmadik nyelv keletkezik, amely egyik keresztezett nyelvhez sem hasonlít és minőségileg különbözik mindegyiktől. A valóságban a kereszteződésnél az egyik nyelv rendszerint győztesként kerül ki, megőrzi nyelvtani szerkezetét, megőrzi alapvető szókészletét és saját fejlődésének belső törvényei szerint fejlődik tovább, ezzel szemben a másik nyelv fokozatosan elveszti minőségét és fokozatosan elhal.

Következésképpen a kereszteződés nem valamely új, harmadik nyelvet eredményez, hanem megőrzi az egyik nyelvet, megőrzi annak nyelvtani szerkezetét és alapvető szókészletét, s lehetővé teszi számára, hogy saját fejlődésének belső törvényei szerint fejlődjék.

Igaz, e közben a győztes nyelv szókészlete bizonyos mértékben gazdagodik a legyőzött nyelv szókészletéből, ez azonban nem gyengíti, hanem ellenkezőleg erősíti a győztes nyelvet.

Igy volt ez például az orosz nyelvvel, amellyel történelmi fejlődése során számos más nép nyelve kereszteződött, s mindig az orosz nyelv került ki győztesen.

Természetesen az orosz nyelv szókincse ennek során kiegészült más nyelvek szókincse rovására, ez azonban nem gyengítette, sőt ellenkezőleg gazdagította és erősítette az orosz nyelvet.

Ami az orosz nyelv nemzeti eredetiségét illeti, a legkisebb csorbát sem szenvedte, mert az orosz nyelv megőrizte nyelvtani szerkezetét és alapvető szókincsét, továbbhaladt és fejlődött saját belső fejlődési törvényei szerint.

Nem lehet kétséges, hogy a kereszteződési elmélet semmi komolyt sem nyújthat a szovjet nyelvtudománynak. Ha igaz az, hogy a nyelvészet fő feladata a nyelv fejlődése belső törvényeinek tanulmányozása, akkor el kell ismerni, hogy a kereszteződési elmélet nemcsak hogy nem oldja meg ezt a feladatot, de még csak fel sem veti — egyszerűen nem veszi észre vagy nem érti meg.

Kérdés: Helyesen járt-e el a Pravda, amikor szabad vitát nyitott a nyelvészet kérdéseiről?

Felelet: Helyesen járt el.

Hogy milyen irányban dőlnek el a nyelvészet kérdései — ez a vita végén világlik ki. De már most el lehet mondani, hogy a vita nagy haszonnal járt.

A vita mindenekelőtt tisztázta, hogy a nyelvtudományi szervezetben — a központban és a köztársaságokban egyaránt — olyan rendszer uralkodott, amely nem felel meg a tudománynak és a tudomány művelőinek. A szovjet nyelvtudomány állapotának legkisebb kritikáját, sőt még az úgynevezett „új tanítás“ bírálatának legfélénekebb kísérletét is üldözték és elvágták a nyelvtudomány vezető körei. N. J. Marr hagyatékának bírálatáért, N. J. Marr tanításának legkisebb helytelenítéséért értékes munkatársakat és kutatókat mozdítottak el állásukból, vagy helyeztek alacsonyabb beosztásba. A nyelvtudomány művelői nem tárgyi okok alapján kerültek felelős beosztásba, hanem annak alapján, hogy feltétlenül elismerik-e N. J. Marr tanítását.

Mindenki tudja azt, hogy semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül. Ezt az általánosan elismert szabályt azonban minden teketória nélkül figyelmen kívül hagyták és lábbal taposták. Kialakult a csalhatatlan vezetőknek egy zárt csoportja, amely biztosította magát mindenfajta lehetséges kritikával szemben, s önkényeskedni és arcátlankodni kezdett.

Ennek egyik példája az úgynevezett „Bakui tanfolyam“ (előadások, amelyeket N. J. Marr Bakuban tartott). Ezeket maga a szerző selejtezte ki, ő maga tiltotta meg újabb kiadásukat, azonban a vezetők kasztjának (Mescsanyinov „N. J. Marr tanítványainak“ nevezi őket) rendelkezésére a sorozatot újra kiadták és minden fenntartás nélkül besorolták a hallgatóknak ajánlott segédkönyvek közé. Ez azt jelenti, hogy a hallgatókat megtévesztették, mert kiselejtezett „tanfolyamot“ adtak nekik teljesértékű segédkönyvként. Ha nem volnék meggyőződve Mescsanyinov elvtárs és a nyelvtudomány többi művelőjének becsületességéről, azt mondanám, hogy az ilyen eljárás annyi, mint kártevés.

Hogyan történhetett ez meg? Azért történhetett meg, mert a nyelvtudományban létrejött araksejevi rendszer dédelgeti a felelőtlenséget és buzdítja az ilyen aljasságot.

A vita mindenekelőtt azért bizonyult szerfölött hasznosnak, mert fényt derített erre az araksejevi rendszerre és szétzúzta azt.

A vita jelentősége azonban ebben még nem merült ki. A vita nemcsak szétzúzta a nyelvtudományban uralkodó régi rendszert, hanem egyúttal rávilágított a felfogásoknak arra a hihetetlen zűrzavarára is a nyelvtudomány legfontosabb kérdéseiben, amely e tudományág vezető körei között uralkodik. A vita megkezdéséig hallgattak és elhallgattak a nyelvtudomány nem kielégítő állapotát. A vita megkezdése után azonban már lehetetlen volt hallgatni, kénytelenek voltak állást foglalni a sajtó hasábjain. És mi történt? Kiderült, hogy N. J. Marr tanításában egész sor hézag, hiba, tisztázatlan probléma, kidolgozatlan tétel van. Felmerül a kérdés, hogy miért csak a vita megnyitása után beszéltek erről N. J. Marr „tanítványai?“ Miért nem fordítottak erre korábban gondot? Miért nem beszéltek erről nyíltan és becsületesen idejében, amint ez a tudomány művelőjéhez illik?

N. J. Marr „tanítványai“, N. J. Marr „néhány“ hibáját beismerve, úgy látszik, azt gondolták, hogy a szovjet nyelvtudományt kizárólag N. J. Marr elméletének pontosabb kidolgozása alapján lehet továbbfejleszteni, s N. J. Marr elméletét marxista elméletnek tartják. Ezt már nem, kíméljenek meg bennünket N. J. Marr „marxizmusától“.

N. J. Marr valóban akart és igyekezett marxistává lenni, de nem tudott marxistává válni. A marxizmusnak csak egyszerűsítője és vulgarizációja volt a „proletkultusok“ és a „RAPP“-követők fajtájából.

N. J. Marr azzal, hogy a nyelvet felépítménynek minősítette, helytelen, nem-marxista formulát vitt be a nyelvtudományba és helytelen útra vitte önmagát, helytelen útra a nyelvtudományt. Lehetetlen fejleszteni a szovjet nyelvtudományt egy helytelen formula alapján.

N. J. Marr bevitt a nyelvtudományba egy másik, ugyancsak helytelen és nem marxista formulát, amikor a nyelv „osztályjellegét“ tanította és helytelen útra vitte önmagát, helytelen útra vitte a nyelvtudományt. Olyan formula alapján, amely helytelen, amely a népek és a nyelvek történetének egész menetével ellenkezik, lehetetlen fejleszteni a szovjet nyelvtudományt.

N. J. Marr a nyelvtudományba a marxizmussal össze nem egyeztethető, szerénytelen, pöffeszkedő, fennhéjázó tónust vitt be, amely mindannak pusztá és könnyelmű tagadásához vezet, ami N. J. Marr előtt volt a nyelvtudományban.

N. J. Marr nagy hangon „idealistának“ pellengérezte ki az összehasonlító történelmi módszert. Pedig ki kell jelenteni, hogy az összehasonlító történelmi módszer komoly hiányai ellenére még mindig jobb, mint N. J. Marr valóban idealista négyelemes analízise, mert az előbbi munkára, a nyelvek tanulmányozására ösztönöz, ezzel szemben az utóbbi csak arra ösztönöz, hogy a kemencepadkán heverjünk és kávéaljból jósolgassunk a hirhedt négy elem körén belül maradván.

N. J. Marr minden olyan kísérletet, amely a nyelvcsoportok (családok) tanulmányozására irányul, nagy hangon az „ősnyelvi“ elmélet megnyilvánulásának minősít. Pedig nem lehet tagadni, hogy az olyan nemzetek nyelvi rokonsága, mint a szláv nemzeteké, nem kétséges, és hogy e nemzetek nyelvi rokonságának tanulmányozása nagy haszonnal járt volna a nyelvtudományra, a nyelvfejlődés törvényeinek tanulmányozása terén. Érthető, hogy az „ősnyelvi“ elméletének ehhez semmi köze.

Amikor N. J. Marrrt és különösen „tanítványait“ hallgatjuk, azt gondolhatnók, hogy N. J. Marrig semmiféle nyelvtudomány sem létezett és hogy a nyelvtudomány N. J. Marr „új tanításának“ megjelenésével kezdődött. Marx és Engels ezen a téren sokkal szerényebbek: ők azt tartották, hogy az ő dialektikus materializmusuk annak a fejlődésnek az eredménye, amelyet a tudományok, köztük a filozófia, az előző korokban tettek.

Ilyenformán a vita abban a tekintetben is lendített az ügyön, hogy feltárta a szovjet nyelvtudományban lévő ideológiai fogyatékoságokat.

Azt gondolom, hogy minél gyorsabban szabadul meg nyelvtudományunk N. J. Marr hibáitól, annál gyorsabban lehet kivezetni abból az áldatlan helyzetből, amelyben most van.

Az arakcejevi rendszer megszüntetése a nyelvtudományban, szabadulás N. J. Marr hibáitól, a marxizmus meghonosítása a nyelvtudományban — véleményem szerint ez az az út, amelyen a szovjet nyelvtudományt meg lehetne gyógyítani.

A NYELVTUDOMÁNY NÉHÁNY KÉRDÉSÉHEZ

— Válasz J. Krasenyinnikova elvtársnőnek —

Krasenyinnikova elvtársnő!

Válaszolok az Ön kérdéseire.

1. Kérdés. Ön meggyőzően mutatja ki cikkében, hogy a nyelv sem nem alap, sem nem felépítmény. Megfelelne-e az igazságnak, ha azt tartanánk, hogy a nyelv olyan jelenség, amely az alapnak is, a felépítménynek is sajátja, vagy pedig helyesebb volna, ha azt tartanánk, hogy a nyelv közbülső jelenség?

Válasz. Természetesen a nyelvnek, mint társadalmi jelenségnek, sajátja az a minden társadalmi jelenségre, köztük az alapra és a felépítményre is jellemző közös vonás, hogy a társadalmat szolgálja, ugyanúgy mint minden más társadalmi jelenség, köztük az alap és a felépítmény is. De ezzel tulajdonképpen ki is merítettük azt a közös vonást, amely minden társadalmi jelenségre jellemző. A továbbiakban komoly különbségek kezdődnek a társadalmi jelenségek között.

Arról van szó, hogy a társadalmi jelenségeknek e közös vonáson kívül megvannak a maguk különleges sajátosságai, amelyek megkülönböztetik őket egymástól, amelyek mindennél fontosabbak a tudomány szempontjából. Az alap különleges sajátosságai abban rejlenek, hogy az a társadalmat gazdaságilag szolgálja. A felépítmény különleges sajátosságai abban rejlenek, hogy a felépítmény politikai, jogi, esztétikai és más eszmékkel szolgálja a társadalmat és létrehozza a társadalom számára a megfelelő politikai, jogi és egyéb intézményeket. Miben rejlenek már most a nyelv különleges sajátosságai, amelyek megkülönböztetik más társadalmi jelenségektől? Ezek a sajátosságok abban állanak, hogy a nyelv úgy szolgálja a társadalmat, mint az emberek érintkezésének eszköze, mint a gondolatok kicserélésének eszköze a társadalomban, mint olyan eszköz, amely lehetővé teszi az embereknek, hogy megértsék egymást és megszervezzék a közös munkát az emberi tevékenység minden területén, a termelés területén éppúgy, mint a gazdasági viszonyok területén, a politika területén éppúgy, mint a kultúra területén, a társadalmi életben éppúgy, mint a mindennapi életben. Ezek a sajátosságok csakis a nyelvre jellemzők és mert csakis a nyelvre jellemzők, éppen azért a nyelv önálló tudomány — a nyelvtudomány — tanulmányozásának tárgya. A nyelvnek e sajátosságai nélkül a nyelvtudomány elveszítené jogát az önálló létre.

Röviden: a nyelvet nem számíthatjuk sem az alapok, sem a felépítmények kategóriájához.

Nem számíthatjuk a nyelvet az alap és a felépítmény között álló „közbülső” jelenségek kategóriájához sem, minthogy ilyen „közbülső” jelenségek nincsenek.

De talán lehetséges lenne a nyelvet a társadalom termelőerőinek kategóriájához, mondjuk a munkaeszközök kategóriájához számítani? Valóban, a nyelv és a munkaeszközök között van bizonyos hasonlóság: a munkaeszközök, akárcsak a nyelv, sajátos közömbösséget tanúsítanak az osztályok irányában és egyaránt szolgálhatják a társadalom különböző osztályait, a régieket éppúgy, mint az újakat. Vajjon

ez a körülmény ad-e okot arra, hogy a nyelvet a munkaeszközök kategóriájához számítsuk? Nem, nem ad okot.

Egy időben N. J. Marr, amikor látta, hogy ez a tétele — „a nyelv felépítmény az alapon“ — ellenvetésekkel találkozik, elhatározta, hogy „átépíti magát“ és kijelentette, hogy „a nyelv munkaeszköz“. Igaza volt-e N. J. Marr-nak, amikor a nyelvet a munkaeszközök kategóriájához számította? Nem, semmiesetre se volt igaza.

A nyelv és a munkaeszközök között ugyanis az imént említett hasonlóságokon kívül egyéb hasonlóság nincs. E helyett azonban a nyelv és a munkaeszközök között gyökeres különbség van. Ez a különbség abban áll, hogy a munkaeszközök anyagi javakat termelnek, míg a nyelv semmit sem termel, mindössze szavakat „termel“. Pontosabban szólva: az emberek, ha van munkaeszközük, anyagi javakat tudnak termelni, de ugyanezek az emberek, ha van nyelvük, de nincs munkaeszközük, nem tudnak anyagi javakat termelni. Nem nehéz megérteni, hogyha a nyelv képes volna anyagi javakat termelni, a fecsegők lennének a világ leggazdagabb emberei.

2. Kérdés. Marx és Engels úgy határozzák meg a nyelvet, mint „a gondolat közvetlen valóságát“, mint „gyakorlati... valóságos tudatot“. „Eszmék — mondja Marx — nem léteznek a nyelvtől elszakítva.“ Véleménye szerint milyen mértékben kell a nyelvtudománynak a nyelv értelmi oldalával, szemantikával, illetőleg történelmi szemaszilógiával (jelentéstannal) és stilisztikával foglalkoznia, avagy egyedül a formának kell-e a nyelvtudomány tárgyának lennie?

Válasz. A szemantika (szemasziológia) a nyelvtudomány egyik fontos része. A szavak és kifejezések értelmi oldalának komoly jelentősége van a nyelv tanulmányozása terén. Ezért a szemantikának (szemasziológiának) méltó helyet kell biztosítani a nyelvtudományban.

A szemantika kérdéseinek feldolgozása és adatainak felhasználása során azonban semmiképpen sem szabad túlértékelni a szemantika jelentőségét, s még kevésbé szabad vele visszaélni. Néhány nyelvészre gondolok, akik a kelleténél jobban belemarózkodtak a szemantikába és megvetően kezelik a nyelvet, mint „a gondolat közvetlen valóságát“, amely elválaszthatatlan egybekapcsolódik a gondolkodással, elszakítják a gondolkodást a nyelvtől és azt állítják, hogy a nyelv elavulóban van, hogy a nyelv nélkül is meg lehet lenni.

Vegye alaposan szemügyre N. J. Marr következő szavait: „A nyelv csak annyiban létezik, amennyiben hangokban jelentkezik; a gondolkodó tevékenység megjelenési forma nélkül is végbemegy... A nyelv (a hangos nyelv) ma már azon az úton van, hogy átadja funkcióit új találmányoknak, amelyek feltétlenül legyőzik a teret, a gondolkodás viszont felfelé halad a múltban felhasználatlanul hagyott tartalékainak és új szerzeményeinek segítségével, s fel kell váltania és teljesen helyettesítenie kell a nyelvet. A jövő nyelve — a természeti anyagtól mentes technikával fejlődő gondolkodás. Semmiféle nyelv, még a hangos nyelv sem állhat meg előtte, amely mégiscsak kapcsolatban van a természet szabályaival.“ (L. N. J. Marr Válogatott munkáit.)

Ha ezt a „munka-mágikus“ titkos beszédet lefordítjuk egyszerű nyelvre, arra az eredményre lehet jutni, hogy:

a) N. J. Marr elszakítja a gondolkodást a nyelvtől;

b) N. J. Marr úgy véli, hogy az emberek érintkezése nyelv nélkül is megvalósítható, magának „a természeti anyagtól“ mentes gondolkodásnak, „a természet szabályaitól“ mentes nyelvnek segítségével;

c) N. J. Marr azzal, hogy elszakítja a gondolkodást a nyelvtől, „megszabadítja“ a nyelvet „természeti anyagától“ — az idealizmus mocsarába süllyed.

Vannak, akik azt mondják, hogy a gondolatok az ember fejében előbb keletkeznek, semmint őket a beszédben kimondják, vagyis nyelvi anyag, nyelvi burok nélkül keletkeznek, úgyszólván meztelen formában. Ez azonban egyáltalán nem igaz. Bármilyen gondolatok keletkeznek is az ember fejében, csak a nyelvi anyag alapján, a nyelvi meghatározások és mondatok alapján fejlődhetnek és létezhetnek. Olyan gondolatok, amelyek mentesek a nyelvi anyagtól, mentesek a nyelvi „természeti anyagtól“ — nem léteznek. „A nyelv a gondolat közvetlen valósága“ (Marx). A gondolatok realitása a nyelvben nyilvánul meg. Csak idealisták beszélhetnek olyan gondolkodásról, amely független a nyelv „természeti anyagától“, csak idealisták beszélhetnek nyelvnélküli gondolkodásról.

Röviden: a szemantika túlértékelése és a szemantikával való visszaélés N. J. Marrt az idealizmushoz vezette el.

Következésképpen, ha megtisztítjuk a szemantikát (szemasziológiát) az olyanfajta túlzásoktól és visszaélésektől, mint amelyeket N. J. Marr és néhány „tanítványa“ követett el, az nagy hasznára válhat a nyelvtudománynak.

3. Kérdés. Ön tökéletesen helyesen mondta, hogy a burzsoá és a proletár eszméi, képzetei, szokásai és erkölcsi elvei egyenesen ellentétesek. Ezeknek a jelenségeknek osztályjellege feltétlenül visszatükröződött a nyelv szemantikai oldalán (olykor pedig a formáján — szótári készletén — is, amint az Ön cikke erre helyesen rámutat). Beszélhetünk-e konkrét nyelvi anyag és elsősorban a nyelv értelmi oldalának elemzése során a nyelvben kifejezett fogalmak osztálylényegéről, különösen azokban az esetekben, amikor nemcsak az ember gondolatának, hanem a valósághoz való viszonyának nyelvi kifejezéséről van szó, vagyis amikor különösen élesen tűnik ki az ember osztályhovatartozása?

Válasz. Röviden szólva, Ön azt akarja tudni, hatnak-e az osztályok a nyelvre, beviszik-e a nyelvbe sajátos szavakat és kifejezéseiket, vannak-e olyan esetek, amikor az emberek ugyanannak a szónak és kifejezésnek különböző értelmi jelentést adtak osztályhovatartozásuktól függően?

Igen, az osztályok hatnak a nyelvre, beviszik a nyelvbe sajátos szavakat és kifejezéseiket és néha különbözőképpen értik ugyanazokat a szavakat és kifejezéseket. Ehhez nem fér kétség.

Ebből azonban nem következik az, hogy a sajátos szavaknak és kifejezéseknek éppúgy, mint a szemantikai különbségeknek komoly jelentőségük lehet az egységes nemzeti nyelv fejlődése szempontjából, hogy képesek gyengíteni jelentőségét, vagy megváltoztatni jellegét.

Először is ilyen sajátos szó és kifejezés éppúgy, mint a szemantikában előforduló különbség olyan kevés van a nyelvben, hogy az egész nyelvi anyagnak alig egy százalékát képviselik. Következés-

képpen, a szavak és kifejezések, valamint szemantikájuk egész többi túlnyomó tömege *közös* a társadalom minden osztálya számára.

Másodszor, azokat a sajátos szavakat és kifejezéseket, amelyeknek osztály-árnyalatuk van a beszédben, nem valamely „osztály”-nyelvtan szabályai szerint használják, amely a valóságban nem létezik, hanem a létező és az egész nép által használt nyelv nyelvtani szabályai szerint.

Tehát a sajátos szavak és kifejezések, továbbá a nyelv szemantikájában előforduló különbségek ténye nem cáfolják, hanem ellenkezőleg, igazolják az egész nép által használt egységes nyelv létét és szükségességét.

4. Kérdés. Cikkében teljesen helyesen értékeli Marrt, mint a marxizmus vulgarizálóját. Azt jelenti-e ez, hogy a nyelvészeknek, köztük nekünk, fiataloknak is, el kell vetnünk Marr *egész* nyelvészeti örökségét, noha Marrnak mégiscsak sok értékes nyelvészeti tanulmánya van (ezekről a vita során Csikobava, Szanzsejev elvtárs és mások írtak)? Átvehetjük-e — ha kritikailag közeledünk Marrhoz — mégis azt, ami nála hasznos és értékes?

Válasz. Természetesen, N. J. Marr művei nemesak hibákból állanak. N. J. Marr igen durva hibákat követett el, amikor eltorzított formában vitte be a nyelvészetbe a marxizmus elemeit, amikor önálló nyelvelméletet próbált alkotni. De vannak N. J. Marrnak egyes jó, tehetségesen megírt művei, amelyekben megfelelkezve az ő saját elméleti igényeiről, lelkiismeretesen és, meg kell adni, hozzáértően tanulmányoz egyes nyelveket. Az ilyen művekben szép számmal lehet értékes és tanulságos dolgokat találni. Világos, hogy ezt az értékeset és tanulságosat át kell venni N. J. Marrtól és fel kell használni.

5. Kérdés. Sok nyelvész a szovjet nyelvtudományban észlelhető pangás egyik okának a *formalizmust* tartja. Nagyon szeretnénk tudni az Ön véleményét arról, hogy mi a formalizmus a nyelvtudományban és hogyan lehet leküzdeni.

Válasz. N. J. Marr és „tanítványai” „formalizmussal” vádolnak minden nyelvészt, aki nem osztja N. J. Marr „új tanítását”. Ez természetesen komolytalanság és esztelenség.

N. J. Marr a nyelvtant üres „formaságnak”, azokat az embereket pedig, akik a nyelvtani szerkezetet a nyelv alapjának tartották, formalistáknak tekintette. Ez már merő ostobaság.

Azt gondolom, hogy az „új tanítás” szerzői azért fundálták ki a „formalizmust”, hogy megkönnyítsék harcukat ellenfeleik ellen a nyelvtudományban.

A szovjet nyelvtudományban észlelhető pangás oka nem az N. J. Marr és „tanítványai” által kifundált „formalizmus”, hanem az araksejevi rendszer és az elméleti fogyatékoságok a nyelvtudomány területén. Az araksejevi rendszert N. J. Marr „tanítványai” teremtték meg. Az elméleti zűrzavart N. J. Marr és legközelebbi fegyvertársai vitték be a nyelvtudományba. Hogy megszűnjék a pangás, egyiket is, másikat is fel kell számolni. E fekélyeknek eltávolítása meggyógyítja majd a szovjet nyelvtudományt, kivezeti a széles országútra és lehetővé teszi a szovjet nyelvtudománynak, hogy az első helyet foglalja el a világ nyelvtudományában.

1950. június 29.

I. Sztálin

EGY ELKÉSETT MEGEMLÉKEZÉS

Írta: Dénes Szilárd

Nyolc évtizede lesz rövid másfél esztendő múlva, hogy Szarvas Gábor a Magyar Nyelvőrt megindította, s legelső közleményeként *Mit akarunk?* címen a folyóirat munkatervét szavakba öntötte. A nagy lelkesedéssel kezdett szerkesztői munkát 24 évig végezte. 1895 őszén befejezte eredményekben gazdag életét. Halálának ötvenedik évfordulója nehéz helyzetben talált bennünket. A fasiszta pusztítás romjainak eltakarítása éppen csak megindult, s folyóiratunk is, 1940-től húzódó kényszerű szünetelése után, csak 1946-ban indult meg újra. Úgy érezzük, hogy amit rendes körülmények között, öt évvel ezelőtt, kegyeletünk kifejezésére megcselekedtünk volna, habár elkésetten, még ma is megtehetjük. Szarvas Gábor munkássága napjainkban sem veszítette el időszerűségét. Nemes emléke tudós hagyományának gondos tanulmányozására, tudományos céljainak továbbvitelére serkent bennünket.

Szarvas Gábor 1872-től 1895-ig szerkesztette a Nyelvőrt. Ennek a küzdelmekben gazdag munkásságnak emléként folyóiratunk 24 évfolyama őrzi, s mindannyi eleven bizonyítéka Szarvas Gábor szerkesztői rátermettségének, lelkes, kitartó hivatásszeretetének, alaposságának. Egy alkalommal három pontban foglalta össze a jó szerkesztő kötelességeit. 1. Hogy lapja vagy folyóirata az ígért napra okvetlenül megjelenjék, máskülönben az előfizető nem szokja meg, hogy várja. 2. Hogy az ígért terjedelemben eleitől végig szöveggel tele legyen, különben az előfizető megrövidítettnek hiszi magát. 3. Hogy ez a szöveg jó is legyen, különben máskor nem fizet elő (Nyr 48 : 190). Azonban mint szerkesztő nemcsak ezeket a feltételeket igyekezett teljesíteni. Nézegessük csak folyóiratában megjelent tanulmányait, kisebb-nagyobb cikkeit, fejtegetéseit, menten észrevesszük stílusának páratlan eleven-ségét, humortól, szellemességtől lüktető erejét. Ez a kiváló előadásmód főképpen vitázó cikkeiben mutatkozik; de a maga igazi teljességében legelőször a Nyr 1875-i évfolyamában, „A nyelvújítás apológiája” címen közölt kiváló cikksorozatában érvényesül. Szarvasnak és híveinek a nyelvtisztító társaság körében végzett nyelvművelő munkája élénk ellenzést keltett a nyelvújítás védői sorában. 1875 március 15-én, Szarvas Gábor törekvéseinek ellensúlyozására Toldy Ferenc „Az új magyar ortológia” s Fogarasi János „Az új szókról” címen értekezik az Akadémiában. Szarvas nem késik a válással; a felolvasásokat követő hónapban az Akadémiában „A nyelvújításról” ad elő, majd ugyanazon évnek május havában a Nyr-ben megindítja „A nyelvújítás apológiája” című, öt közleményre terjedő cikksorozatát. Nyelvészeti értekezésben nagyon meglepő volt a cikksorozatban tapasztalt művészi előadásmód. A magyar prózának akkori sivárságában, vigasztalan állapotában nagy jelentősége volt ennek. Simonyi Zsigmond helyzetképe szerint: „Irodalmi prózánk talán sohasem volt olyan származás állapotban, mint az ötvenes és hatvanas években. A nyelvújítás, ahelyett, hogy a magyar stílust magából a magyar nyelvkincsből iparkodott volna kifejleszteni, tudatosan idegen mintákat utánozott, és így akarva és akaratlan idegenszerűségekkel árasztotta el irodalmunkat, ezt az áradatot pedig a Bach-korszak német világa még tetemesen növelte” (Szarvas Gábor emlékezete, Nyr 26 : 484).

Szarvas nemés hivatást érzett arra, hogy a Nyr megindulásakor a nyelvünket még mindig pusztító súlyos betegségnek gyógyítására az orvoslás munkáját irányítsa, és ezzel a magyar prózának feléledését elősegítse. 1875-ben, fentebb említett cikksorozatában volt rá első igazi alkalmja, hogy a nyelvújítás túlzásaival szemben kialakult véleményét, a nyelvújítás mibenlétének részletes megvilágításával, tudásának, rátermettségének, kiváló előadókészségének teljes latbavetésével, a szakközönséggel és az érdeklődőkkel megismertesse. Páratlan, eleven vitázó hangja cikksorozatában mindvégig megtartja lendületét. Sehol sem lanyhul, a legelvontabb fejtegetés is népszerűen, természetes egyszerűséggel jut kifejezésre. Pedig fontos elvi kérdéseket érint. Megvilágítja, hogy az új szókkal kapcsolatban miért nem hivatkoznak a nyelvújítás a nyelvérzéknek, mégpedig saját nyelvérzéküknek döntő voltára. Egy-egy hibás alkotásnak további fenntartását s helyenként való elismerését, még nem teszi megokolttá az, hogy az újabb nemzedék a kérdéses korestermékeket jóhiszemben, örökség gyanánt, a multtól átvette. A fejtegetések során Szarvas többek közt így módon igyekszik tudományos állításainak nagyobb súlyt, erős nyomatékot adni. „Ami oly erős, ingatlan alapon áll, mint a neológia, az nem retteg semmiféle vihartól, bátran szemébe néz, ha kell, még az utolsóítéletnek is. S mi az az erős alap, ami keményebb a gránitnál, ingatlanabb az ég sarkainál, amelyen nyugszik, amelyből készült s amely összetartja a neológia pyramisát?” (Nyr 4:257.) A nyelvérzéknek sem csupán tudományos magyarázatát adja, hanem arra is rávilágít, mit jelent ez a fogalom a neológia körében: „A nyelvérzéknel maradtunk, annál a csudaállatnál, mely fölnyergelve, minden pillanatban készen áll a neológus rendelkezésére, hogy, ha valahol megszorítják, felpattanjon hátára, és tüskönbokron keresztül nyargalva, elvágta a nyilak zápora elől.” (Nyr 4:299.)

Írásaiban se szeri se száma az efféle gúnyos évődésekkel, újszerű hasonlatokkal telt kijelentéseknek. „Csatoljunk e nyilatkozatokhoz illusztráló szavakat? De minek oda mécs, ahol süt a napvilág?” (Nyr 4:353.) „Mind csupa allotria; ép úgy nem tartoznak a kérdéshez, mint az alleluja a temetéshez”. (4:206). Érezte ugyanis, hogy cikkeinek sikerét ez a hangneme is növelni fogja. Még kisebb közleményeiben is arra törekszik, hogy a hatás fokozására egyszersmind a stílusban rejlő segítőerőt is felhasználja. Meggyőződése volt, hogy csak lendülettel, színesen, elevenen írott cikk biztat eredménnyel.

„A nyelvhibák és teendőink” c. akadémiai felolvasásában (Bpesti Szemle 1884) megállapítja, hogy a nyelv művelő cikkek sikerét nagyban akadályozta a sokszorta rövidre szabott száraz elméletiség, mely magához akarta emelni az olvasót, ahelyett, hogy leereszkedett volna hozzá.

Ezzel ellentétben az ő írásainak olvasásakor az az érzésünk, hogy barátságos közelségbe kerültünk a kiváló előadóművésszel, s halljuk társalgó hangon közölt lebilincselő tanításait. Az olvasóknak a könyvtárak Nyr-köteteibe, cikkei mellé írott jegyzeteiből láthatjuk ennek nyomát. Egyik könyvtárunkban lapozgattam „A pótolhatatlanok” című érdekes vezércikket tartalmazó 18. kötetben. Ugyanitt találjuk „A nyelv gazdagodásról” szóló s a nyelvújításnak többféle káros hatását tárgyaló kisebb fejtegetését is (Nyr 18:269). A lehangoló jelenégekről beszámoló cikk befejezésül írja Szarvas: „Az ember vissza

akarná tartani, de erőn-erővel nyelvére tolakodik, s innen ajkán kitör a kérdés: mi az, ami némely embernél gondolkodik, s ami írás közben tollát vezeti, az agyvelő vagy a csizmatalp? Bizonyára magával ragadta itt az írás egyik olvasóját, mert határozott, szép kerek betűkkel ezt a feleletet jegyezte a kérdés alá: a csizmatalp! A buzgó olvasó úgy gondolta ugyanis, kérdést intézett hozzá a cikk írója, s neki feleletet kell rá adnia.

Kétségtelen, hogy a Nyr népszerűségét, sikerét Szarvas Gábornak a magyar tudomány történetében kiemelkedő tősgyökeres, zamatos, ötletes írásmódja is elősegítette. E tekintetben ellenfelei sem tagadták meg tőle az elismerést. Toldy Ferencnek, „Az új magyar ortológia“ c. akadémiai előadásában Szarvasék irányáról elébb az a véleménye, hogy: „... ez az új ősi iskola nyelvünket régi szegénységébe taszítaná vissza, s azon ízlési körbe, melynek legkedvesebb élvezete a foghajma s a bagó... (4. l.) Másrészt azonban továbbat mégis úgy gondolkozik: „Hogy az új ortológusok szabályosan, szabatosan és nem parasztosan, sőt literatorie és szépen írnak, annak köszönhetik, hogy az újtók irodalmán nevelkedtek fel.“ Önmagát cáfolja tehát Toldy, amikor elítélő kijelentése után, később mégis dicsérettel nyilatkozik Szarvasék előadásmódjáról, magas színvonalú stílusáról.

Az 1875-ben vívott nyelvújítási harcok során Ballagi Mór is kifejtette felfogását „Brassai és a nyelvújítás“ c. akadémiai felolvasásában. Itt közli Ballagi, Brassaihoz intézve, a Nyr munkájáról kialakult alábbi meggyőződését: „Ha [Brassai] higgadtan nézi a dolgot, lehetetlen azt mondania, hogy a nemzet a Nyr működését visszautasítja, sőt alig van irodalmunkban példa, hogy a nemzet oly száraz kérdésekkel foglalkozó szaklapot annyi rokonszenvvel, annyi meleg részvétellel ölelt volna fel, mint éppen a Nyrt, mi is nyilvános jele annak, hogy úgy irtogató, gyomláló, mint anyaggyűjtő működése nagyjában legalább a közönség helyeslésével találkozunk“ (22. l.).

Szarvas Gábor stílusérzékének fejlődésére igen jó hatással volt, hogy ifjú korában hírlapírással foglalkozott, sőt még szépirodalommal s drámaírással is kísérletezett. 1864-ben, egy vígjáték-pályázat során, a Nemzeti Színházban Becsület és szerelem címen az ő darabját is előadták. Gyulai Pál nem sok jót mond róla (Dramaturgiai dolgozatok 2 : 43), de megjegyzi mégis: „nyelve jobb, mint némelyik pályatársáé.“

Középiskolai tanulmányainak befejeztével öt féléven át jogász-kodott. Még a jogtudománnyal való rövid foglalkozása is érezhető hatást tett tudományos egyéniségének kialakulására, s itt-ott eszejárására, gondolatai egybefűzésének módjára. A gyökérelvonással végzett szóalkotó módszernek helytelenségére teljesen jogászra valló gondolatmenettel emígyen mutat rá: „Megfoghatatlan tehát az az elmélet, mely abból a föltevésből indul ki, hogy a képzők üres díszítések, erőtlén elemek, amelynek *tan* annyi, mint *tanító* (*tan*-testület), *tanuló* (*tan*-év), *tanítás* (*tan*-mód). Ha az *-ít-* az *-ás* képzővel szövetkezve se változtat semmit a *tan* jelentésén, akkor egymagában annál inkább értéktelennek kell lennie; s ha *tanítás*, *tanulás* = *tan*, akkor még inkább *tan* a *tanít* és *tanul*; s eszerint *tan-ók*, *tan-sz*, *tan* ugyanannyi, mint *doceo* és *disco*“ (Nyr 11 : 53).

Munkásságának egyik fontos célját a népszerűsítésben látta. Innen nyelvének, előadásának egyszerűsége, könnyedsége. Ez a termé-

szetes, közvetlen hang is előmozdította, hogy a vidéki érdeklődő közönség is tartózkodás nélkül mert kisebb igényű cikkeivel, hozzászólásaival, megfigyeléseivel, gyűjtéseivel Szarvas folyóiratában a nyilvánosság elé lépni. Lőrincz Károly, a legelső kötetek buzgó dolgozótársa, ezeket mondja egyik cikkének kezdő soraiban: „Nyelvünk eddigi fejlődésében nagyon megérzett egy mindenkinek tárvá álló szakközlöny hiánya. Már ha hiba volt eddig a halogatás, most a közlékeny Nyelvőr mellett vétek volna a hallgatás. Én sem hallgathatok már“ (Nyr 1:136). A folyóirat fokozódó népszerűségét mutatja, hogyan gyarapszik fokról-fokra a dolgozótársaknak, a gyűjtőknek száma. A 2. kötetben található felsorolás szerint a Nyr írói már 98-an vannak, a 3. kötet 147, a 4. 175, s a 8. 115-ről ad számot. A negyedik kötet összesítve közli az addigi népnyelvi gyűjtők névsorát, a beküldött közlemények számának megjelölésével. A 157 gyűjtő közt találjuk Kriza Jánosnak, Rokonföldinek, (Petrás Incének) nevét. Az előbbi 53, az utóbbi pedig 24 közlemény közzétételével tett a népnyelv tanulmányozásának becses szolgálatot. Ott van még a kimutatásban a pályakezdő Simonyi Zsigmond neve is; 26 népnyelvi közlemény jelent meg buzgalmából.

A Nyr népszerűségét növelte még, hogy az ellenvélemény nyilvánítására Szarvas mindenkinek szabad tért engedett. Nem véletlen, hogy Volf György már a beköszöntő számban vitatja a folyóirat címének helyes voltát, Brassai Sámuel pedig a 2. számba írott cikkében („Egy hirdetmény“) a folyóirat érdekében szétküldött előfizetési felhívásra tesz egész cikksorozatra terjedő nyelvi megjegyzéseket. Brassainak az *előfizetési felhívás* kifejezésről az a véleménye, hogy ezt a Nyr nemcsak nem helyeselheti, hanem egyenesen rosszallhatja (1:64). Szarvas Gábor határozott egyéniségére vall Brassainak adott következő felelete: „Tökéletesen igaza van. Ha az 'előfizetési felhívásra' analógiát keresünk nyelvünkben, hiába keresünk; nem találunk... A figyelmeztetés helyén volt. Köszönjük.“ A kérdés történetéhez tartozik még, hogy az első évfolyam legutolsó lapján ilyen szövegű kis közlést olvashatunk: „Egyszersmind figyelmébe ajánljuk t. olvasóinknak a boríték következő lapján foglalt előfizetésre való felhívást“ (1:480).

Az ellenvélemény tiszteletben tartásáról Szarvas többször is elmondja felfogását: „...alkalmat kell adnunk oly nézetek nyilvánulásának is, melyek meggyőződésünkkel homlokegyenest ellenkeznek, éppen mivel egyik-másik, netán még sok előtt kétségesnek látszó kérdés végleges tisztázását, megállapítását óhajtjuk“ (Nyr 2:121). Vitázó cikkeit több alkalommal ilyenformán fejezi be: „Komoly, tudományos bizonyítékokkal támogatott ellenvetéseket mindenkor szívesen fogadunk, s egész készséggel felelünk is rájuk; de pusztá állítások, üres kombinációk megcáfolására ezentúl nem vesztegetjük időnket (4:401). A Neológiai kurjantásokban olvassuk: „Mi mindig készek voltunk és vagyunk, s ezt már többszörte megmutattuk, az ellenvélemény meghallgatására, ha okokkal lép fel ellenünk“ (Nyr 8:6). Nem egyszer előfordul, hogy Szarvas még az ellene irányuló, csipkedő, gúnyolódó megjegyzéseknek, tréfáknak is helyt ad folyóiratában. Brassai pl. azt írja Szarvas egyik vitázó cikkéről, hogy unta „a szalma és polyva közé bűjt ritka magot keresgél... Aztán én — folytatja — megértem a tréfát, azt gondolám, hogy Szarvas úr maga sem hiszi mindazt, amit másokkal rólam s a „kolozsvári nyelvfilozófiáról“ olvasóival elhitetni

törekszik (Nyr 6 : 28). Az *évad* szóról szenvedélyes vita folyik a Nyr 7. kötetében; Baksay Sándor gúnyos hozzászólását azzal a tréfás megjegyzéssel kezdi, hogy „mikor a Nyr felállította a vésztörvényszéket, általános rémülés fogta el a magyar szókincs polgárait.“ De a befejező szavak sem kevésbé éleztettek. „Ezeket ő nem használhatja a maga céljaira. Neki *ivad* kell mindenáron, *ivad* a maga misztikus jelentésével. Az őt tanú *évadja* semmi, hanem az öreg Márkusé minden, mert ott az erdőirtásnak és zabhegyezésnek is *ivadja* vagyon“ (Nyr 7 : 512).

Szarvas egyéniségét írásai is világosan mutatják. Jellemének tudományos pályáján is megnyilvánuló kiemelkedő tulajdonsága volt: az igazságnak feltétlen nagy tisztelete s becsülése. Meggyőződéséhez tántoríthatatlanul ragaszkodott, s melléktekintetek felfogásában sohasem befolyásolták. Szláv eredetű szavainkról írott cikkében (Keresetek az igazságot 22 : 440) mondja ezeket az örökérvényű szavakat: „A tudomány célja, hogy földerítse, mi a való, mi az igazság; s e cél elérésében egyedüli kalauza, vezére az értelem és okszerűség; a szív és érzelem a tanácsadók sorából ki van zárva, s e munkálkodásban egyáltalában nem vehet részt.“

A Nyr-nek s főképen Szarvasnak ugyanis azzal a váddal is meg kellett küzdenie, hogy a „magyarfaló“ Miklosich nyomán oly sok szavunkról állapítja meg a szláv eredetet, hogy ez nyelvünknek szegénységére vezet. Már az első kötetben (479. l.) olvassuk egy szigorú levélírónak Szarvashoz intézett kérlelhetetlen hangú felszólítását, hogy t. i. „megvárja a szerkesztőtől, hogy e rút piszkot, amelyet rákent tiszta ősi nyelvünkre, legközelebb lemossa róla.“ Szarvas azonban jól tudja, hogy ellenfelei nemzeti hiúságból vádaskodnak ellene. „Márpedig — írja —, ha azzal a követeléssel állanak elénk, hogy a nemzeti hiúság legyezgetése kedviért, vagy erre, arra, amarra való tekintetből az igazságot megtagadjuk és a hazugsághoz szegődjünk át, ... s ha azt hiszik, hogy nevüknek más téren szerzett glóriája ... bántatlanságot biztosít számukra, hogy fénye visszariaszt bennünket, s meghunyászkodunk: akkor fölötte csalódnak. Mi már bizonyosságát adtuk annak, hogy az igazság védelmében nem riadunk vissza senki fiától, sem meg nem ijedünk“ (Nyr 8 : 7).

Előfordul, hogy Szarvas fontosabb cikkeit, elvi nyilatkozatait röviddel megjelenésük előtt a Nyr egyik előző számában egy kis megjegyzéssel, célzással mintegy előkészíti. Nyilván azzal a céllal, hogy netán váratlanul ható felfogása, véleménynyilvánítása számára barátságos fogadtatást biztosítson. „Az idegen szók“ című cikke a Nyr első kötetének július havi számában jelent meg. Az előző havi füzetben, az Egyveleg rovatban találjuk „Az idegen szók a Nyr-ben“ c. cikkekcskáját, s benne ezt a mondatot: „Ha valamely külről vett szó már meghonosult, az többé nem idegen, hanem édes sajátunk, az egészen a miénk“.

Ugyanebben a számban (1 : 296) megkérdezi egy olvasó, miért hagyja a Nyr megrovatlanul a rettenetes *vigarda* szót. A felelet szerint Szarvasnak az a célja, hogy „az ágak nyesegetése helyett egyenest a fatövére veti a fejszét“, vagyis egyszerre szándékszik az ilyen szavakat tárgyalni s hibás eredetükre a figyelmet felhívni. Igéretét a *vigardára* nézve a Nyr 4 : 6. lapján váltja be, a „Hibás szók és szólások javítása“ c. rovatban. (1875-ben, a Szarvas vezetése alatt rendszeresített nyelv-

javító tanácskozás határozatakép, ezt a korcs szót *vigadó*ra helyesbítették.)

Szarvas tehát tervszerűen szedte sorba a nyelvtudománynak megvilágítandó és megoldásra váró kérdéseit. Tudatában volt ugyanis, hogy az olvasóközönséget fokenként kell bizonyos nevelésben részesíteni, s benne a népszerű nyelvtudomány iránti érdeklődést lépésről-lépésre erősíteni. Hasonlókép kötelességének érezte még, hogy folyóirata fennmaradása érdekében tanítványokat is neveljen. Barátságos, derült, kedves egyéniségének ez könnyű szerrel sikerült.

Művészi módon és meghatóan beszéli el Szarvas özvegye, hogyan indította meg a mester ifjú tanítványait a tudományos munkálkodás útján. „Csak mondják el tanítványai, — írja visszaemlékezésében, — hogy nevelte őket írókká. Mint keltette fel bennük a nemtudás kellemetlen érzését. S mikor az ifjú, röstelve kevés tudását, komolyan kezdett munkához látni, a mester nem nyugodott, míg a tanítvány első tudományos szárnypróbálgatását papírra nem vetette. Témát adott, amelytől az ifjú első pillanatra sokszor megrémült; de a tanító nem tárgított. Ha a cél kitűzése nem volt elég, megmutatta az utat; s ha a félénk kezdő nem mert rálépni a kijelölt útra, kezénél fogva vezette. Megadta nemcsak a keretet, hanem az anyagot is. Végre csak az elrendezés volt hátra“ (Szarvas Gáborné emlékezései. Új Magyar Szemle. 1900. X. 15., 34. l.).

Szarvas Gábor kiváló hivatásszeretetével, páratlan rátermettségével csakhamar nagy népszerűséget s tekintélyt szerzett a Nyr-nek. Érdekes volna tudni, hogy ez a népszerűség mi módon nyilvánult meg az előfizetők számának növekedésében, a folyóirat elterjedtségében. Erre vonatkozóan útbaigazítást egyáltalán nem, mindössze csak ezt a lehangoló adatot találtam: „A körülbelül tízezernyi magyar nyelvű népiskolát nem számítva, középiskoláink száma meghaladja a két-százat; ezekben legalább is négyszáz tanító foglalkozik a magyar nyelv tanításával; s mind e számból a Nyr mult évi járatói közt volt: „tanár“ huszonkilenc, tanítóegyesület és népiskola tizenhárom, néptanító három, a középiskolák közül pedig majdnem kétharmad rész azoknak a száma, amelyek hiányoznak az előfizetők sorából“ (Nyr 7 : 51).

Szarvast azonban szerkesztői, valamint írói munkásságában csakis a nyelv szeretete irányította. „Mi, ami bennünket illet — írja „A nyelv-újítás ügye“ c. cikkében (5 : 49) — amely szívvel-lélekkel megkezdtük, épp oly csökkenetlen kitartással folytatjuk továbbra is a munkát. Az irodalom egy részében mutakozó részvétlenséget s kicsinyes csipkedéseket elfeledtetni velünk a más oldalról tapasztalt jóakaró elismerés: továbbá annak tudata, hogy elfogalatlanul csak a jövő tud ítélni, s az a megnyugtató gondolat, hogy egész jóakarattal s buzgalommal teljesítettük nyelvünk iránti kötelességünket.“

A Nyr munkatervéből, a nyelv akkori állapotához képest elsősorban is a nyelvművelés terén kitűzött célok elérése mutatkozott legfontosabbnak. Sürgős feladat volt a próza nyelvét a nyelvújításnak — a megértést is veszélyeztető — túlzásaitól megtisztítani.

Akik Szarvast a küzdelmek hevében tanúsított rendíthetetlen szigorúságáért, hajthatatlanságáért elítélik, megfélekedeznek arról, hogy ebben a tekintetben eredménnyel csak ilyen haremódor biztatott. Egyes betegségek leküzdésére olykor az orvostudománynak is kímélet-

lenül nyers eszközökhöz kell folyamodni. Szarvas pályájának néhány jelensége arra mutat ugyan, hogy felfogását több kérdésben is enyhíteni kellett, de általában, végtelen elszántsággal folytatott szívós küzdelmeit mégis eredményeseknek mondhatjuk. Nem az a döntő, hogy nyelvünket nem tudta a koros szavaktól és az idegenszerűségektől teljesen megtisztítani. Lelkesedéssel végzett, tervszerű munkásságának az a nagy jelentősége, hogy a nyelvvédelem szükségességének tudatát általánossá tette. Rávezette a közönséget, hogy kellőképen csak az egyszerű, tiszta, cikornyátlan nyelv segítségével értenek meg bennünket; s így a világos írásmód egyszersmind a népműveltség terjedésének is egyik jelentős feltétele. Ez irányú működése egészséges visszahatás a nyelvújítás túlzásaival szemben.

Nagy következetességgel, állhatatossággal kifejtett munkásságáért gyakran ellenfelei is elismeréssel illették. Szobrának leleplezése alkalmával Gyulai Pál — a szerinte túlzásokba bocsátkozó újságcikkekkel vitázva — Szarvasnak első jelentős és méltó feltűnést keltő tanulmányáról, a „Magyartalanságok“ról hangoztatja: „Újat, mit már több ízben el nem mondtak volna, nem sokat mondott, de az alak, melyben elmondta, könnyen érthető s magát olvastató volt és figyelmet keltett.“ Működésének értékelésére pedig ezeket a tartózkodó szavakat szánja: „Küzdött a magyartalanságok ellen, buzdította társait népnyelvi adatok gyűjtésére, tért nyitott a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészet kérdéseinek megvitatására, s általában élénk érdeklődést keltett föl a közönségben nyelvészetünk iránt.“ Ugy hisszük azonban, hogy a fenti óvatos szavak sem tudják Szarvas munkásságának jelentőségét csökkenteni. (Gyulai Pálnak ezek a nyilatkozatai eredetileg „Egy kis polémia“ c. cikkében jelentek meg, a Bpesti Szemle 1899-i évf. 99. kötetében. Később közli Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye c. könyve is. 1927. 387. l. Az idézetek a gyűjteményes kiadásból valók.)

Nem lesz talán érdektelen annak megemlítése sem, mit tartott Arany János a Nyelvőrnek, illetve Szarvas Gábornak munkásságáról. Voinovich Géza Arany János életrajzáról írott művében (3 : 26) azt mondja: „[Arany János] helyeselte Szarvas Gábor mozgalmát; mindjárt az első évfolyamba adott némi hiba-irtogató apróságot, a Nyr tévedéseit sem kímélve, ... Lassanként elhidegült a Nyr-től, s javítgató cikkek helyett inkább magát a Nyr-t bírálta a füzetek szélére odavetett jegyzeteiben.“ Balassa József „A Magyar Nyelvőr története“ c. munkájában azt tartja, hogy az „elhidegülés“ helyett inkább nézeteltéréseket mondhatnánk, mert hisz Arany még később is, a 8. és 9. kötetben (1879—80) közöl kisebb megjegyzéseket. Nem akarunk itt a két különböző felfogás ügyében állást foglalni, csak Arany Lászlónak, valamint magának Arany Jánosnak következő nyilatkozataira hívjuk fel a figyelmet. Arany László Arany János Hátrahagyott Prózai Dolgozatai elé írott előszavában (Összes művek 10 : 5) részletesen megvilágítja Arany Jánosnak és a Nyr-nek kapcsolatát. „[Arany János] a Nyr-t, legalább kisebb terjedelmű cikkeit, szembajja dacára mindvégig örömmel megnézegette, még akkor is, mikor hónapok óta már semmit, napi lapokat sem olvashatott. Még az 1882. évi szeptemberi füzetben is vannak jegyzetei. Meg vagyok győződve, hogy érdemes ortológusaink, akik egyszersmászor maguk is szívesen mulatnak a mások rovására, elértik a tréfát, s a Tücsök és Bogár egy-egy ártatlan paródiáját nem veszik zokon.“

Arany János a Nyr 7. kötetének egyik füzetére, 1878-ban részletes észrevételeket tett közzé (Nyr 7 : 409). Fejtegetéseit így indítja meg: „Szorgalmas olvasója vagyok a Nyr-nek. Olvasás közben eltérő véleményemet vagy nyelvbéli tudásomat egy rövid szóval odavetem a lap szélére. Olykor helyeslő ez, olykor kiegészítő, néha kétlő vagy tagadó. Ha kidolgozva leírnám, talán hasznát vehetné a közönség, vagy legalább tudomásul a szerkesztő; de arra nem annyira röst, mint beteges vagyok. Azonban az e havi számot megkísértem kommentálni.“

Ugyancsak Voinovich írja még (3 : 327): „[Arany Jánost] bosszantották a gyakorlatlan gyűjtők hibás lejegyzései.“ A Nyr első kötetéből láthatjuk, hogy eleinte Szarvas is elég sok hiábavaló figyelmeztetést intézett tájékozatlan gyűjtőihez. Voltak, akik még a népnyelvhagyomány lelőhelyét sem közölték, mások pedig a közlésre beküldött szöveget teljesen köznyelvivé alakították. Itt is érvényesült azonban Szarvas következetessége, gondos nevelése, és a gyűjtések rövidesen megfeleltek a tudomány követelményeinek.

A népnyelv gondos tanulmányozását s a népnyelvi hagyományok széleskörű gyűjtését Szarvas mindvégig fontos hivatásának tekinti. Emellett azonban hangsúlyozza, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálatakor a történeti és az élő nyelvnek, tehát a múlt és jelen irodalmának és a népnyelvnek egyaránt megvan a maga jelentősége és nagy fontossága. De vannak mégis olyan helyzetek, amelyekben a legnagyobb fontosságot a népnyelvnek kell tulajdonítani. „A nyelvújítás apológiája“ c. cikksorozatában írja Szarvas: „Azt a higgadt, elfogulatlan ítélet nem fogja megtagadhatni, hogy a teljesen ép, egészséges nyelvérzéknek leghívebb képviselője a minden idegen hatástól ment nép; s mégis mikor a neológia szerint a helyes nyelvérzéknek szavára kellene hallgatnunk, éppen a helyes nyelvérzéknek tolmácsát, a népet fosztja meg a szavazat jogától, ellenébe állítja „a józan és finom fülű“, vagy amit rajta ért, a mai irodalom nyelvérzékét (Nyr 4 : 302). A romboló erő hatásától menten maradt nép nyelvérzékét tekinti a szóalkotás hivatott végrehajtójának, illetékes megbírálójának (Nyr 10 : 213).

A nyelvjárások módszeres tanulmányozásának biztosítása és fokozása végett már a hetvenes évek legelején tanulmányutat tesz a göcseji, az őrségi, a moldvai csángó s a szlavoniai nyelvjárás területére. Életfelfogására, tudományos egyéniségére s még munkatervére is bizonyára irányító hatással volt származása is. Simonyi írja: „Szarvas Gábor a nép fia volt, a népből emelkedett föl, hogy megbecsültesse a nép lelkében rejlő kincseket, s amit a néptől tanult, a nemzet közkincsévé tegye.“ (Nyr 26 : 481). Ezért igyekezett a köznyelvet is az idegenszerűségektől s korcs alkotásoktól megtisztítani, s az érthetőséget akadályozó sajátosságaitól megszabadítani.

Szarvas egész irodalmi pályája a harcok végtelen sorozata. Sohasem tért ki a küzdelem elől, jelleme, vérmérséklete szinte kívánta, kereste a viaskodással járó állandó mozgalmasságot, izgalmat. Szenvedélyes vitáiban széleskörű tárgyi tudása, írói készsége, határozott ítélő képessége mellett erkölcsi függetlensége is nagy biztonságot adott neki. Hajlíthatatlan volt nemcsak tudományos felfogásában, hanem erkölcsi tekintetben is mindvégig az igaz emberek egyenes útján haladt.

A nyelvtudomány eredményes szolgálatával nemcsak a szakközönség elismerését sikerült elérnie, önzetlen munkájának híre távolabbi

körökbe is eljutott. Röviddel halála után emlékére szobrot állítottak szülővárosában, a bácsmegyei Adán, majd pedig Budapesten az Akadémia előtt; ezen kívül utcát neveztek el róla a főváros budai oldalán.

Sajátságosnak kell azonban tartani, hogy noha tanításához a magyar nyelvtudomány munkásai általában hívek maradtak, a halála óta eltelt 55 év alatt műveiből mégsem jelent meg a legcsekélyebb gyűjtemény sem. Cikkeit jórészt csak a Nyr köteteiben találhatjuk meg, s így nem lehet oly könnyen hozzájuk férni, mint amennyire ezek az értékes s még ma is frissen ható írások megérdemelnék. Felvetjük azt a kérdést, nem volna-e rá lehetőség, hogy Szarvas Gábor alkotásai-ból írójukhoz méltó szemelvényes kiadás jelenjen meg. Ez a könyv tiszteletadást jelentene a nyelvtudomány lelkes művelője iránt, s amellett nemcsak tudománytörténeti jelentősége volna; mert hisz a Nyr megindítójának műveiből még ma is sokat tanulhatunk. Végül pedig ez a munka egy régi tervet is megvalósítana. A nyelvtudományi és irodalomtörténeti kutatók szövetségének munkaterve is megállapítja, hogy „kezdő nyelvészeinknek, de részben a művelt közönségnek is tanulságos volna két kiváló nyelvészünknek, Szarvas Gábornak és Budenz Józsefnek válogatott értekezéseit újra kiadni” (Nyr 48:96). Simonyi Zsigmond párszavas közléséből tudom, hogy Szarvas műveinek szemelvényes kiadása 1906 táján közeli megvalósulás előtt állott. Nem lehetetlen, hogy nemes emlékü mesterünk arra célzott, hogy az egyik kiadó az özvegynek megbízást adott Szarvas munkái összegyűjtésére. Mikor azonban az összeállítás megtörtént, a megbízó elállott szándékától.

Szarvas Gábor tisztelői azonban úgy érzik, hogy a magyar tudományosságnak ez a lelkes, önzetlen harcosa mindenképpen rászolgált, hogy még hosszú ideig, sok nemzedékre lehessen példamutató nevelő hatással.¹

Nyelv és iskola

NEHÉZ-E AZ OROSZ NYELV?

Írta: Honti Rezső

Aki valamilyen tudományt, mesterséget vagy művészetet meg akar tanulni, azt kitűzött célja lelkesíti, többnyire a hajlama ösztönzi és nem szokta felvetni azt a kérdést, nehéz-e az a mesterség. Nem szoktak a zenetanulók azon gondolkozni, nehéz-e a hegedűjáték és nem volna-e könnyebb zongorát vagy csellót tanulni. De a nyelvtanulók nagy része különösképpen nem úgy fog a munkához, mint aki valami mesterséget vagy művészetet akar elsajátítani — pedig az

¹ Ez a cikk Szarvas Gábornak, a szerkesztőnek jellemzésére igyekezett adatokat közölni. Így aztán sokoldalú munkásságának több ágáról még csak említést sem lehetett tenni. Nem volt szó a NySz szerkesztőjéről, az érdekes szövejtő cikkekről, „A magyar igeidők”-ről szóló pályadíjnyertes művéről, a klasszikus nyelvek köréből készült fordításairól, az irodalmi nyelvvél való kapcsolatáról s még sok kérdésről. Bizonyára alkalmasat keres még a Nyr, hogy megindítója emlékének ébrentartására lapjain egy-egy cikk ezután is megjelenjen.

idegen nyelv ismerete tudomány is, művészet is — és nem vet számot avval, hogy csak ambíció és komoly elhatározás kérdése a nyelvtanulás is, hogy itt sem vetheti fel az aggódó kérdést: nehéz-e? Melyik nyelvet nehezebb megtanulni? Nagyon nehéz-e az orosz?

A kérdést feltenni nemcsak nem jogosult, hanem szinte nem is illik. Főleg, ha olyan nyelvről van szó, mely a világ leghaladottabb országának, a Szovjetúniónak a kultúrájához visz bennünket közelebb. Az egyik legnemesebb foglalatosságnak, a nyelvtanulásnak programjához nem illik a gyanakodó félénkség, előre csüggedő kétkedés, és nem jogosult, mert nincs értelmes alapja. Nincs könnyebb vagy nehezebb nyelv, mert jól tudni egy nyelvet, akármelyik legyen az, egyenlően nehéz. Minden tanulás: munka, erőfeszítés, tehát nehézséggel jár. És amennyire egyéni kérdés, kinek milyen munka esik többé vagy kevésbé nehezebbé, olyan kevésbé lehet valamilyen nyelvet egyszerűen, minden megszorítás nélkül nehéznek nyilvánítani. Még akkor sem lehet, ha a nyelvtana bonyolultabb, mint a legtöbb más nyelv. Mert a nyelv nehéz volta nem azon fordul meg, hogy az egyik nyelvnek több nyelvtani sajátságát kell megtanulni, mint a másik nyelvnek.

Tanfolyamokon, iskolában a jó tanítóval — sőt magánúton is — megfelelő módszer segítségével a nyelvtan szeszélyeit meg sem kell érezni. Ha magyarul megtanítunk valakit ilyen mondatokra, hogy: *kérek egy tollat, kérem azt a tollat, kérlek, adj egy tollat, stb.*: a tanulónak tudomásul sem kell vennie az alanyi és tárgyi ragozásnak elméletét, és mégis hibátlanul tudja mondani: *kérlek, szeretlek*.

Az oroszoknak legtöbb nyelvtani sajátságát meg kell tanulni gyakorlatból, mielőtt nyelvtani elméletének összefoglaló tárgyalására sor kerülne.

Egyébként, aki nem ijed meg a híresztelésektől és a tanulásba belefog, hamar be fogja látni, hogy az orosz nyelvtan gazdagsága, kifejező és árnyaló képessége nem jelent komoly nehézségeket. Sőt, éppen a magyar anyanyelvű tanulót könnyű az orosz nyelv sajátságaiba beavatni, mert a magyar és az orosz nyelvben kifejeződő gondolkodásmód meglepően hasonlít egymáshoz. Számos olyan sajátsága van, mely sokkal inkább egyezik a magyaréval, mint egyéb európai (latin vagy germán családhoz tartozó) nyelvekével, pedig ezek rokonai a szláv nyelveknek, a magyar meg nem. Vannak olyan orosz nyelvi sajátságok, amelyeket francia, német vagy angol anyanyelvű tanulóknak igen nehéz megmagyarázni, magyarra pedig egyszerűen le lehet fordítani. Például, hogy mi a pontos értelme annak a két orosz mondatnak, amelynek magyar fordítása „János iskolába megy” és „János iskolába jár”: ezt nagyon soká és körülményesen kellene a német vagy francia anyanyelvű tanuló előtt fejtegetni, mert mindkét mondat igéjét a németben csak *geht* és a franciában csak *va* szóval fordíthatjuk. És nehéz volna számukra olyan igepárokat lefordítani, mint amilyeneket magyarul pontosan visszaadhatunk a *venni* — *megvenni*, *halni* — *meghalni* igével. Ezt az árnyalatot nem lehet más európai nyelv segítségével érzékeltetni.

Az orosz beszéd szellemét a magyar nyelvvel igen könnyű hozzáférhetővé tenni. Ezért az orosz irodalmi műveknek magyar fordítása, feltéve, hogy jó fordítás, hívebben adja vissza az eredetinek szellemét és egyéni zamatát, mint a német vagy francia tolmácsolás.

Ami az orosz alaktan, névragozás, igeragozás gazdagságát illeti, a névragozás táblázatait addig elő sem kell venni, amíg a benne felsorolt alakokat gyakorlatból meg nem tanultuk. Mint ahogy magyarul is megtanultuk minden nyelvtan nélkül az ilyen mondatokat: *látom* apámat, *látod* ezt a fát, nem *látja* szívesen, stb. és mire az iskolában ragoznunk kellett: *látom*, *látod*, *látja* . . ., stb., akkorra már nem volt számunkra ez a táblázat sem nehéz, sem új dolog.

Ha összefüggő orosz szöveget olvasunk és kellő útmutatással lefordítunk és megtanulunk: észrevétlenül belecsempésszük ismereteink közé a nyelvtan ismeretét is. Főképp eleinte esik jól ehhez a megkönnyítő módszerhez folyamodni: a tanulás későbbi folyamán mindig jobban megbarátkozik a tanuló a nyelvtan elméleti részével és otthonos lesz a táblázatok közt, ha utána akar nézni valamelyik nyelvtani formának.

A köztudatból mindenképp ki kell irtani azt a helytelen hitet, hogy az orosz nehéz és bonyolult szerkezetű nyelv. Ez az elfogultság azokban is megvan, akik az iskolában egészen jó eredménnyel és nem is túlságos erőfeszítéssel meg tudták tanulni a németet, amelynek pedig aligha van egyszerűbb vagy könnyebb nyelvtana, mint az orosznak. (Sőt, sokkal-sokkal nehezebb! A Szerk.) Próbáljuk megérteni ezt a megátalkodott babonát.

Az első ütközőpont természetesen az írás kérdése. A kis gimnazistát, aki görögül tanult, vagy a kislányt, akit a kótaolvasásba avattak be, senkinek sem jutott eszébe, sajnálni, hogy új jelekkel kénytelen megküzdni, de vagy két tucat orosz betű képes elijeszteni, önbizalmukból kiközlenteni könnyen csüggedő lelkeket, elkedvetleníteni a kényelmüket féltő gyengéket. Nyelvet tanulni csakugyan nem kényelmes dolog, de hiszen öröm csak a tevékenységben lehet, azt régen tudjuk. Az orosz betűk olvasása és írása egyébként igen hamar csak addig félelmetes, míg neki nem látunk elsajátításához; ha a betűket kis csoportokban, értelmes szavakká kapcsolva ismerjük meg és így gyakoroljuk be, akkor a mellett, hogy nyelvtanilag is tanulunk vele, megkönnyítjük a betűvetés tanulását, amelyet tisztán formális emlékezetbevésés módszerével talán lélekölőnek találna — mármint az, aki számára csakugyan számbajövő kérdés 25—30 betű alakjának megtanulása.

Az orosz tanulásának természetesen a nyelvtanon és az íráson kívül is vannak nehézségei. Ezek olyan nehézségek, amelyek semmivel sem nagyobbak, mint bármely idegen nyelvéi, ezek tehát nem orosz nyelvi sajátságok.

Ilyen a kiejtés kérdése. Az oroszban alig van egy-két hang, amelynek ne volna a magyar nyelvben megfelelője. Az egyes hangok kiejtése tehát nem okoz komoly nehézséget; amit nehéz megtanulni, az a beszéd zenei része, vagyis nem foggal vagy az ajakkal képzett zörejek, mássalhangzók hangoztatása, hanem a magánhangzók színezetének eltalálása. De ez a nehéz feladat minden idegen nyelvnél felmerül, bármilyen nemzetiségű tanuló bármily nyelvvvel akar megbirkózni.

És a csüggedőknek szolgáljon vigasztalásul, hogy a kiejtésben igyekeznünk kell ugyan a lehető legközelebb jutni az oroszos hangoztatáshoz, de nem jelent semmit, ha mindjárt nem érjük el a célunkat. Hogy orosz kiejtésünkben ne legyen idegenszerűség, vagy legalább is

csak nagyon enyhe *akcentus* érezhessék meg rajta, igen nehezen elérhető ideál. Sokévi gyakorlat kell hozzá és sokat kell hallani helyes, szép orosz beszédet, hogy az utánzandó minta állandóan fülünkbe csengjen. De szerencsére a hibátlan kiejtés nem döntő kérdés a beszédben, melynek célja az, hogy megértessük magunkat. Döntő csak a hangsúly. Erre a tanulás első percétől fogva nagy gondot kell fordítani. Ha minden szót, amelyet tanulunk, hangosan olvasunk és ejtünk ki, a helyes hangsúlyt is megtanuljuk.

És mint a kiejtés, úgy a nyelvtanulás másik legfontosabb, legdöntőbb erőpróbája, szintén csak olyan kemény munkát ró az orosz nyelv, mint bármely más idegen nyelv tanulója. Ez a szótanulás. A nyelvtudást nem a betűk ismerete, sőt a nyelvtan ismerete sem teszi, hanem a szókincs; minél több szót tudunk, annál jobban ismerjük a nyelvet; és nagyobb művészet, a mellett hasznosabb dolog is, hatezer szóval folyékonyan, de hibásan beszélni, mint ezer szót korrektül megforgatni és a gondolatot ebbe a szűk keretbe beletörni, akár-milyen hibátlanul is.

Az orosz szótanulásnak, ha egy másik, nyelvtani sajátágaiban szintén igen változatos és egyszerűnek szintén nem mondható nyelvvel, a némettel hasonlítjuk össze, csakugyan van egy hátránya, amely (igaz, hogy csak eleinte) érezhetően komolyabb tehertétellel teszi az orosz szók memorizálását, mint a német nyelvét. Ez a hátrány abban áll, hogy a németet, főképp a ma már idősebb nemzedék, sűrűn hallhatta maga körül, tehát a német szó hangzásához, ha nem is értette meg, hozzászokhatott; az orosz még egészen új és még időre van szükség ahhoz, hogy általánossá legyen, hogy, mint mondják, a *levegőben legyen a muzsikája*. Most még nehéz az orosz szó idegenszerű hangzásával megbarátkozni, jóllehet van rá mód, hogy ezt a munkát is tetemesen megkönnyítsük. Addig, amíg az iskolai tanítás fel nem nevel egy nemzedéket, amely közelebb hozza nyelvérzékünkhöz az orosz nyelv zenéjét, a felnőtt tanuló, aki iskolán kívül kapja az oktatást, akinek hozzá kell nevelődnie az orosz szó hangzásához, de nem ér rá úgy, mint az iskolásdiák, próbálja meg az orosz szó hangzását jó ismerősévé tenni azáltal, hogy szedesse össze tanítójával a magyar nyelvnek oroszosan hangzó, más szóval: szláveredetű szavait. Hogy *kutya* vagy *eb* oroszul szabáka, az ilyen párhuzamokat eleinte nehéz megtanulni, de például *kasza*, *rozs*, *széna*, *szalma*, *káposzta* mindjárt oroszosan fog hangzani, illetve az orosz magyarosabban fog hangzani, ha orosz megfelelőjüket megismerjük, amelyek így hangzanak: kaszá, rozs, szjena, szalóma, kapusztá — persze megközelítő kiejtés-átírásban. A megfelelés néha csak igen hasonló: konyha: *kuhnya*, ebéd: *abjed*, asztal: *sztol*, járom: *jarmo*, stb., néha a jelentés kissé eltolódott, például az orosz *uzsin* vacsorát jelent, nem uzsonnát, a *barán* kost, nem bárányt, *cseresnya* annyi mint meggy. De az egyező számennyiséget száznál többre fel lehet vinni a mindennapi élet szavaiból. Az ilyen olcsón nyert szókincset még megtoldhatjuk egy csomó olyan szóval, amely csak bizonyos hangtani sajáttság révén cseng a magyar-tól kissé eltérően.

A régi szlávban voltak *orrhangú* magánhangzók is, mint a franciában (és még néhány nyelvben ma is) és mint sok magyar tájszólásban (*szívház*); ezt az oroszban *u* helyettesíti. A magyarban sok szláv-

ból vett szóban a régi *om*, *on* szerepel, míg az oroszban *u* van a helyükön: *abrucs*: abroncs, *golub*: galamb, *krug*: korong, *szubбота*: szombat, *duga*: donga. De a hordóról vett képes kifejezés annak a jelölésére, hogy valami meghíusult, nem úgy hangzik, hogy *dongába dőlt* (mint a hordó dongáivá szétesett), hanem: *dugába dőlt*; ebben az orosz *duga* alak van meg. Ezzel is nyertünk egy pár orosz szót. Azután össze kell szedni azokat, amelyeket tudatosan vett át a magyar nyelv teljesen oroszos alakjában: *szovjet*, *bolsevik*, *trojka*, *muzsik*, *kozák*, *cár*, *kulák*, *szamovár*, stb. Aki németül vagy franciául tud, az hozzátanulhatja az orosz nyelv német vagy francia kölcsönszavait: *galsztuk*: nyakkendő, *pocstamt*: postahivatal, *frukt*: gyümölcs, *prejszkurant*: árjegyzék, stb., vagy: *portmone*: erszény, *resztoran*: vendéglő, *bagázs*: poggyász, *szigár*: szivar és még számtalan mást. Sok olyan német, francia, latin, stb. jövevényszava van az oroszoknak, amelyeket a magyar is ugyanazokból a nyelvekből vett át: *doktor*, *professzor*, *barométer*, stb.

Ezek az idegen és nemzetközi szavakon át megismerhetjük azokat az orosz hangtani sajátosságokat is, amelyek a mi kiejtésünkől eltérnek, amelyek az orosz jelleget adják, például kommunista: *kamunyiszt*, Európa: *Jivropa*, telefon: *tyilifon*, stb.

Ilymódon 2—300 szót könnyen összegyűjthet a tanító a „nehézségek”-től irtózó tanítvány számára és ezzel megtörte a jeget: az idegen hangzással ekkora szóismeret alapján megbarátkozhat a tanuló és hozzáédzheti magát a szótanuláshoz, amely minden nyelvtanulás gerince, kezdete és véget sohasem érő feladata.

AZ Í, Ú, Ű HANG ÍRÁSÁRÓL

Írta: Benkő Loránd

1. Ha a magyar helyesírást összehasonlítjuk az ismertebb idegen nyelvek írásával, azt kell mondanunk, hogy a mi helyesírásunk aránylag könnyű. Jóval nehezebb nála az orosz, francia, angol, német, stb.

Viszonylag könnyű helyesírásunkban van azonban néhány olyan fogas kérdés, amely igen nehezen tanítható és tanulható meg, főként azért, mert nem lehet rájuk világos, egyszerű szabályokat felállítani. Ilyen nehéz kérdés például az *í, ú, ű* hang írása, az *ly* írásmódja, az egybeírás-különírás kérdése, az idegen közszők és tulajdonnevek írása, az alakváltozatok problémája, stb. E kérdések mai helyesírásunkban — mely a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzatát követi — komoly nehézséget jelentenek mindenki, még a legműveltebbek számára is.

Alább az *í, ú, ű* hang írásával kapcsolatban ékes bizonyítékát fogjuk látni annak, hogy helyesírásunk milyen bonyolult, kellően nem rendezett, de jóval egyszerűbbé tehető kérdéseket őrzött meg mindmáig.

2. A magyar felső nyelvválású magánhangzók (*í, ú, ű*) leírása látszólag nem elsőrendűen fontos kérdése a magyar helyesírásnak. Az iskolában a tanítóktól és tanároktól kijavított helyesírási hibáknak aránylag nem túlságos nagy százalékát teszik ki a lejegyzésükben elkövetett szabálytalanságok. Mindez azonban csak látszat, s ez a látszat is magának a kérdésnek a bonyolult, megoldatlan voltában

gyökerezik. Pedagógusaink egyszerűen képtelenek voltak az e kérdéssel kapcsolatos számtalan szabályt és kivételt megtanulni, maguk sem tudják, mikor kell az *i, u, ü* betűre pontot és mikor vesszőt rakni. Ennek következtében, ha a tanulók vétenek is a hivatalos helyesírási szabályok ellen, tanítóink és tanáraink számtalan esetben nem javítják ki hibájukat, mert maguk sem tudják, melyik a helyes írásmód. Vajjon hány pedagógusunk van, aki a tanulóktól leírt *vízimalom, utitárs, tűzifa, színház, seprűvel, ágyuznak* vagy *papír, tanusít, boríték, kísért, gyanu, betű, fésű, odu, míg* szavakra fel meri tenni az ékezetet? Holott a szabályzat szerint csak a *vízimalom, utitárs, tűzifa, színház, seprűvel, ágyuznak, papír, tanúsít, boríték, kísért, gyanú, betű, fésű, odú, míg* írásmód a helyes! Vajjon hány olyan pedagógus lesz, aki a *csípked, hígul, hízal, útat, árút. hamú,* stb. szavak láttára az ékezeteket pontra fogja átjavítani, illetőleg áthúzza a következőképpen: *csípked, hígul, hízal, kutat, árut, hamu,* stb.? Holott a szabályzat szerint e szavakat csak az utóbbi módon lehet leírni! — Ez csak néhány példa, de az *i, u, ü* hangot tartalmazó szavak nagyrésznél adódnak olyan problémák, amelyeket még a legképzettebb pedagógusok is csak helyesírási szótár felhasználásával tudnának helyesen megoldani. A pedagógus gyakorlati munkája közben azonban ezt képtelen megcsinálni, ezért az *i, u, ü* szabályok megkívánta írásmódjáról igen gyakran nem vesz tudomást, hanem e kérdésben erősen elnéző magatartást tanusít. — És nem így van-e ezekkel a szókkal a sajtó jelentős része is? Sajtótermékekben állandóan tapasztalhatjuk az *i, u, ü* hang leírásában a bizonytalanságot, következtelenséget. Persze ezt meg a nagyközönség nem veszi észre, mert maga sem tájékozott e kérdésben; csak az a szakember figyel fel rá, aki pontosan ismeri az Akadémia helyesírási szabályzatát.

Láthatjuk tehát, hogy az *i, ú, ü* írására az Akadémiától előírt szabályok elszakadtak az élettől, a gyakorlattól: a sajtóban és főleg az iskolában alig veszik őket figyelembe. Az a helyzet tehát, hogy az átlagos műveltségű magyar ember az *i, u, ü* hang írásánál a legnagyobb bizonytalanságban van, illetőleg e bizonytalanságát úgy oldja fel, hogy nemtörődöm, alkalmoszerű magatartást tanusít a kérdéssel szemben. De nemcsak leírni nem tudja helyesen e hangokat, hanem a másoktól ejtett hibákat sem tudja észrevenni. Ezért van az, hogy az *i, u, ü* hang helyesírásának a kérdése sem az iskolában, sem a mindennapi életben nem kiéleződött, nem mindenkinek feltűnő probléma. Tudok olyan esetről, hogy az olvasó egy regény olvasása közben csak a két-századik lap táján vette észre, hogy a regényben egyáltalában nem fordul elő hosszú *i, ú, ü* betű. Nagyközönségünk megszokta, hogy az írógépeken sincs hosszú *i, ú, ü* betű, s a rövid írásmódot is helyesnek, lehetőnek tartja. A közönség tehát nem ismeri az *i, ú, ü* hang helyesírásának a problematikáját, nem látja a szakadékot az akadémiai szabályzat és saját gyakorlata között. Csak azok tudják felmérni a kérdés jelentőségét igazán, akik helyesírásunk szabályzatát, annak az *i, ú, ü* hang írására vonatkozó szabályait alaposan ismerik. Csak azok tudják meglátni azt a rengeteg helyesírási hibát, amelyet a mindennapi életben e hangok leírásában elkövetnek; csak azok számára világos, hogy a gyakorlat mennyire ingadozó és mennyire elszakadt a lerögzített, bonyolult szabályoktól. — Nem lehet vitás egy pillanatra

sem, hogy e helyzet kialakulásában és idültté válásában a két fél közül melyik a hibás: a nagyközönség-e vagy pedig a bonyolult, átláthatatlan szabályok!

Ha tehát az előbb vázolt okoknál fogva az *i*, *ú*, *ü* hang írása látszólag nem is szembeszökő problémája helyesírásunknak, kétségtelen, hogy ez a látszat nem a valóságot takarja. A valóságban e hangok leírása a magyar helyesírásban a legkényesebb kérdések egyike, szabályai pedig — ha egyáltalán lehet szabályokról beszélni — a legbonyolultabbak írásrendszerünkben. Fontos és nagy probléma azért is, mert *i*, *u*, *ü* hangot tartalmazó szavaink száma igen nagy.

3. Nézzük meg ezek után, hogy mit is mond a helyesírási szabályzat az *i*, *u*, *ü* hang írására vonatkozóan. Természetesen csak vázlatosan fogom ismertetni a „szabályokat“, mivel részletes tárgyalásuk rengeteg helyet foglalna el.

Előre kell bocsátanom, hogy „A magyar helyesírás szabályai“, amely a Magyar Tudományos Akadémia hivatalos helyesírás-szabályzata, csak nagy vonalakban és nem teljes részleteiben szabályozza az *i*, *ú*, *ü* hang írásmódját.

A szabályzat szerint azokban a szavakban, amelyeknek a többelseji hangzója felső nyelvvállású, három csoportot kell megkülönböztetnünk: Egyes szavakat minden alakjukban hosszú *i*, *ú*, *ü* betűvel írunk le: *díj*, *díja*, *díjaz*, stb.; *búza*, *búzat*, *búzából*, stb.; *mű*, *művek*, *művel*, *művész*, stb. E csoportba sok szó tartozik. Más szavaknak csak az alanyesetét és némely toldalékos alakját írjuk vesszős ékezzettel, más toldalékos alakjait röviden jegyezzük le: *víz*, *vízi*, *vízben*, de *vizet*, *vizek*, *vizes*, *vízü*, stb.; *út*, *úton*, *úti*, de *utat*, *utak*, *utazik*, stb.; *szűnik*, *szünni*, *szűnés*, de *szüntet*, *szünet*, *szüntelen*, stb. Az ebbe a csoportba tartozó szavak száma még az előbbi csoporténál is nagyobb. Vannak végül olyan szavaink, amelyeket mindkétféleképpen írhatjuk: *bír* vagy *bir*, *nyíl* vagy *nyíl*, *húny* vagy *huny*, *gyűjt* vagy *gyűjt*, *hűl* vagy *hűl*, *múlt* vagy *mult*, stb. — A szóvégi felső nyelvvállású magánhangzókat a következő szabályok szerint írhatjuk: Egyes szavak végén az *i*, *u*, *ü* hangot vesszővel jegyezzük le: *borjú*, *fiú*, *tanú*, *betű*, *derű*, *gyűrű*, stb. Más szavak végső hangját ponttal, illetőleg pont nélkül kell írunk: *alku*, *áru*, *batyu*, *hamu*, *eskü*, *gyepű*, stb. — Mindíg hosszú az *-ít* képző *i*-je, az *-ú*, *-ü* melléknévképző, a *-tyú*, *-tyű* képző *ú*, *ü*-je: *tanít*, *építmény*; *savanyú*, *gyönyörű*; *dugattyú*, *csengetyű*, stb. Mindíg rövid az *-ul*, *-ül* képző és rag *u*, *ü*-je: *rosszul*, *hátul*, *végül*, *kívül*; *gyógyul*, *csendül*, stb.

Persze az akadémiai szabályzat fenti összefoglalása egyáltalán nem intézte el az *i*, *u*, *ü* hang írásának a problémáit. A szóbelseji *i*, *u*, *ü*-t tartalmazó szavak három csoportját különválasztja ugyan, de az egyes csoportokon belül már csak szótárszerinti felsorolást ad, arra nincs általános szabály, hogy milyen jellegű szavak tartoznak az első, milyenek a második és harmadik csoportba. A második csoporton belül nem kapunk tájékoztatást, szabályt arról sem, hogy mely toldalékok előtt írunk hosszú, és melyek előtt rövid hangzót. Ugyancsak nem tudhatjuk, hogy egy-egy konkrét esetben a szóvégi felső nyelvvállású hangzókat mutató szavak a felállított és néhány példával elintézett két csoport közül melyikbe tartoznak, mert itt is csak szótárszerűen vannak felsorolva, tehát nincs világos szabály. Pedig mind a két típus alcsoport-

jaiba tartozó alapszók és származékszók száma igen nagy, csak győzze valaki őket szótárszerűen megtanulni!

Mivel a helyesírási szabályzatba a „szabályok“ részletezése már nem fért be (mire jó akkor a szabályzat?), Nagy J. Béla a nyelvészeti folyóiratokban több alkalommal részletes szabályokat adott: a MNy 30. kötetében a váltakozó *i, u, ü* hangú névszótövekkel foglalkozik; a MNy 31. kötetében a *tíz* és *húsz* számnév komplikált írásmódját ismerteti hosszasan; a NyK 50. kötetében 8 lapon magyarázza meg az ige-tövek *i, u, ü* hangjának a váltakozását. De még az így részletezett „szabályokban“ is sok belső ellenmondás, kivétel van. A váltakozó tövű csoportban pl. másképpen írjuk a *tíz* és *húsz* számnév és a *szűz* főnév és melléknév egyes ragozott és képzett alakjait, mint a csoportba tartozó többi szó esetében. A műveltető igei származékok egy részét rövid, más részét hosszú tőhangzóval írjuk: *szüntet, büntet, tüntet*, de *csúsztat, hívat, húzat, csípet, írat, fűzet*. A hosszú véghangzós főnevek -z képzős igei származékait hosszú *i, ú, ü*-vel írjuk: *ágyúzik, háborúzik, borjúzik, kibetűz, felgyűrűz, kiséprűz*, stb.; -l képzős igei származékait ellenben rövid *i, u, ü* betűvel: *bosszul, fésül, hegedül, köszörül, derül*, stb.

Még folytathatnám a nehézségek, ellenmondások felsorolását, de azt hiszem, az eddig elmondottakból is kiviláglott, hogy a helyesírási szabályzat nem rendezte világosan, egyszerűen, megtanulhatóan az *i, u, ü* hang írásmódját. Igen sok esetben nem is beszélhetünk általános szabályokról, mert a szavak egy jelentős részében külön-külön szótárszerűen meg kell tanulnunk az írásmódot. Ahol pedig szabályok vannak, azok általában igen bonyolultak, nehezek, keservesen, sok fáradsággal lehet csak megtanulni őket. Elég, ha utalok Nagy J. Bélának arra a szabályára, hogy a *híd, út, úr, víz*, stb. szóban az egyes toldalékok előtt olyan a hangváltás, mint az *á, é* hangot rövidítő szavakban (*nyár, tél*, stb. vö. MNy 30 : 320). *Nem tudom, hogy egyetemi színvonalú, speciálisan szóalaktani ismeretek nélkül ki tudja e szabályokat a gyakorlatban, írás közben alkalmazni.* A tanulók az iskolában és a nyomdászok a szedőgép mellett aligha!

4. Az *i, u, ü* hang szabályos leírásának a bonyolult, szinte megtanulhatatlan szabályai — mint már előbb említettem — a nagyközönség nem hatoltak le soha. Az átlagos műveltségű emberek nem vettek tudomást e szabályokról, az *i, u, ü* hangokat úgy írták, ahogy éppen pillanatnyilag helyesnek gondolták. Mivel a nagyközönség, sőt a pedagógusok jó részének a gyakorlata így teljesen elszakadt az Akadémia szabályzatától, mivel a közönség számára ilyen helyesírási probléma voltaképpen nem is volt, mert rá sem hederített az akadémiai szabályokra, e helyesírási kérdés nem éleződött ki nagyon a nagyközönség körében. A józanabb és gyakorlatibb szakemberek azonban nem egyszer felemelték már szavukat az Akadémia e merev magatartása ellen. Kelemen Béla a Nemzeti Újság 1929. évfolyamának egyik számában szólalt fel az *i, ú, ü* hang írása ellen. Somos Lajos „Vizsgálatok a helyesírás és írászavarok köréből“ című tanulmányában bírálta a helyesírási szabályzatnak az *i, ú, ü* hang írására vonatkozó elveit. A gyakorlati szakember szólal meg Somosból, mikor azt mondja, hogy „Sem ismereti, sem lélektani szempontból nem kívánhatja senki, hogy ezeket az árnyalati, a lényegét nem érintő s mesterségesnek látszó meg-

különböztetéseket akárki is betanulja, emlékezetében megtartsa és sokszor nyelvérzéke ellenére is alkalmazza“ (32).

Az eddig elmondottakból mindenesetre leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy *i*, *u*, *ü* hangunk mai, hivatalos írásmódja egyáltalán nem kielégítő, nem megnyugtató, nem egyszerű, s e mellett eltávolodott a gyakorlattól. Világos, hogy a kérdést valamiképpen rendezni kell, s a rendezésnek az egyszerűsítés legyen az alapelve. Nézzük most meg, milyen egyszerűsítési lehetőségek kínálóznak számunkra ebben a kérdésben.

5. Három olyan megoldásra lehetne gondolni, amelyik az *i*, *u*, *ü* hang írásában egyszerűséget, illetőleg könnyebbséget hozna.

Az első lehetőség az, hogy a mai helyesírás szerint hosszú *i*, *ú*, *ü* betűket tartalmazó összes szavakat ezután egyaránt lehessen vesszővel és ponttal is írni; tehát egyformán helyes volna a *díj* és *dij*, *vizben* és *vizben*, *hús* és *hus*, *úton* és *uton*, *bűnös* és *bünös*, *szünik* és *szünik*, stb. Ennek a kettős írásmódnak kétségtelenül több előnye is volna. Egyrészt a már mindennapi gyakorlatot szentesítené, hiszen a hosszú változatok mellett ma is mindennapiak az írásban a rövid alakok. Másrészt talán legjobban adná vissza a köznyelvi kiejtést, mert a köznyelvben e hangok hosszúsága nagyon ingadozó, egyformán köznyelvi kiejtésnek számít a hosszú- és a rövidhangzós alak. — Noha ez a megoldás a helyesírási hibákat mint ilyeneket kiküszöbölné, van egy igen nagy hátránya. Az, hogy a kettős alakok száma írásunkban rendkívül megszaporodna, márpedig az kétségtelen, hogy a helyesírásnak éppen az ellenkező irányú fejlődésre kell törekednie. A kétféle írásmód pedagógiai szempontból sem helyes és a nyomdászok is ellene vannak. Ez a megoldás tehát nem látszik kielégítőnek.

A másik lehetőség az volna, hogy ha a mai „szabályok“ helyett egyszerűbb, általánosabb, könnyebben megtanulható szabályokat léptetnénk életbe. Például az *i*, *u*, *ü* hosszú az alanyesetben, de rövid a toldalékos formákban, vagy hosszú nyílt szótagban, de rövid zárt szótagban, stb. Az ilyen kettősségnek azonban nem volna sok értelme, mert egyrészt nem fedné a köznyelvi kiejtést, másrészt igen nehéz volna meghatározni, hogy mely alakcsoportokat írjunk röviden, melyeket hosszan. E megoldás tehát a megtanulhatóság szempontjából kétségtelenül lényeges könnyebbséget hozna, a csoportok kialakításának azonban nem volna meg a szilárd elvi alapja, a szabályok önkényesek lennének.

Harmadik megoldásul kínálkozik az, hogy az *i*, *u*, *ü* hangot minden szóban egyformán írjuk. Az egységesítés kétféleképpen érhető el: vagy hosszan, vagy röviden írjuk minden szóban e hangokat. Világos, hogy komolyan csak az utóbbi lehetőség jöhet számításba. Mivel a magyar *i*, *u*, *ü* és *í*, *ú*, *ü* hang egységes rövid írásmódja kielégítő és igen egyszerű megoldásnak látszik, vizsgáljuk meg tüzetesen e lehetőséget.

6. A magyar helyesírás fő elve a kiejtésnek lehetőség szerint való hű tükrözése. Meg kell néznünk tehát az *i*, *u*, *ü* és *í*, *ú*, *ü* hang kiejtését a nyelvjárásokban és a köznyelvben.

Felső nyelvállású magánhangzóink kiejtése a különböző nyelvjárásokban igen változó. E szempontból a nyelvjárások két csoportra oszlanak: azt lehet mondani, hogy a nyugati nyelvjárásokban a rövid ejtés, a keleti nyelvjárásokban a hosszú ejtés az általános. Nyugaton

ilyen alakokat hallunk: *kinoz, sir, buza, hugom, uszik, bünös, hütlen, tűzben*, stb. Keleten a *kínoz, sír, búza, húgom, úszik, bünös, hütlen, tűzben*, stb. alak járja, de ezek mellett nem ritkák az ilyen szavak sem: *cúkor, szürke, biztat, vidám, ügyes, tükör, pipa, fűtyöl, útál*, stb. E két főtypus mellett azonban a különböző nyelvjárásokban a felső nyelvállású magánhangzók az egyes szavakban való időtartama a legkülönbözőbb változatokat mutatja. Több nyelvjárásban egyes szavakban csak félhosszúak e hangok: *hírdet, víz, épít, borjú, kútak, hátul, szüntet, seprű, kerül*, stb. Nincs azonban egyetlen olyan nyelvjárásunk sem, amelyikben az *i, u, ü* hang időtartama összeesnék a mai helyesírás hosszúság-rövidség jelölésével. — Mivel a felső nyelvállású magánhangzók kiejtése a nyelvjárásokban ilyen nagy változatosságot mutat, természetes, hogy ez a tény nyomot hagyott a köznyelvi ejtésben is. Nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy *szinte minden köznyelvet beszélő ember i, u, ü ejtése többé-kevésbé eltér egymástól*. Itt is általános szabálynak vehető, hogy a dunántúli származású köznyelvet beszélők inkább röviden, a keletről származók inkább hosszabban ejtik a magas nyelvállású magánhangzókat. Persze statisztikát nehéz volna abból csinálnunk, hogy a köznyelvet beszélők hány százaléka mond például *fiu-t, tanító-t, háboru-t, sűrű-t, gyűjt-öt, gyanu-t*, stb. és hány százaléka *fiú-t, tanító-t, háború-t, sűrű-t, gyűjt-öt, gyanú-t*, stb. Több jel mutat azonban arra, hogy köznyelvi kiejtésünk a rövidítés felé halad.

Mindebből az következik, hogy mivel a magas nyelvállású magánhangzók kiejtése tájanként, sőt beszélőnként változik, kiejtésünk alapján e hangok rövidségét vagy hosszúságát nem tudjuk az írásban pontosan megjelölni. Akármilyen jelölésrendszert fogadnánk is el az *i, u, ü* hang időtartamának az írására, nem tudnánk vele egységes köznyelvi kiejtést tükrözni, mivel ilyen e hangok esetében egyáltalában nincs is. Ingadozó, egyénenként változó kiejtésünknek nem hű tükre tehát mai helyesírásunk *i, u, ü; í, ú, ü* jelölése sem, ezért olyan nehezen megtanulhatók, sok ember szemében önkényesnek hatók a mai szabályok, ezért olyan bizonytalan az írásgyakorlat a sajtóban, az iskolában és a mindennapi életben. Nem lenne hű tükre természetesen az az írásmód sem, ha minden felső nyelvállású magánhangzót röviden jegyeznénk le, de legalább lényegesen megkönnyítené a kérdést. — Mivel a problémát a kiejtés elve alapján sehogyan sem tudnánk megnyugtatóan rendezni, kétségtelenül jobb megoldásnak látszik, ha a sok rossz megoldás közül a viszonylag leghasznosabbat fogadjuk el. Mivel nyelvállapotunk mai fokán a felső nyelvállású magánhangzók pontos lejegyzése lehetetlen, jobb, ha olyan lejegyzésmódot választunk, amely egyszerű, jól megtanulható és egyúttal a fejlődés irányának a kifejezője. Nem kétséges, hogy ennek a szempontnak a két írásmód: a mai és a most felvetett rövid írásmód közül az utóbbi felel meg inkább.

7. A fentiekből kitűnik, hogy nem lehet olyan írásmódot találni, amely a magyar *i, u, ü* hang időtartamának a jelölésében megnyugtató megoldást hozna. Ez a tény kihúzza a méregfogát annak az érvnek is, hogy a felső nyelvállású magánhangzók egyöntetűen rövid írásmódja ellenkezik a magyar köznyelvi kiejtéssel, hiszen bármilyen más írásmód szintén ellenkezne azzal. Ezen az érven kívül azonban még több olyan tudományos érv van, amellyel az *i, u, ü* hang egyöntetű írásának

az elvét ellenezték a multban és ellenzik részben még ma is. Vizsgáljuk meg ezeket az érveket külön-külön, hogy csakugyan helytállóké-e.

Van olyan vélemény, amely az *i*, *u*, *ü* hang rövid írásmódjának a bevezetésében a magyar helyesírás egységének a megbontását látja. E nézet szerint, ha alsó és középső nyelvvállású magánhangzóink esetében jelöljük az időtartamot, akkor ugyanazt feltétlenül meg kell tennünk a felső nyelvvállású magánhangzókkal is. — Azok előtt, akik a kiejtés és az írás rejtelmait, problémáit nem ismerik jól, első látszatra talán helyesnek tetszhetik ez az álláspont. A kiejtésnek és az írásnak azonban minden nyelvben vannak olyan „következetlenségei“, amit logikával nehezen foghatunk fel és nehezen magyarázhatunk meg. A magyarban például az alsó és középső nyelvvállású magánhangzók kiejtése — mivel itt az időtartamnak sokszor értelemmodosító szerepe is van (pl. *ver* és *vér*, *kar* és *kár*) — sokkal egyöntetűbb, sokkal szabályosabb, mint a felső nyelvvállásúaké; tehát az előbbieket leírása sokkal egyszerűbb, kevesebb problémát felszínre hozó, mint az utóbbiak írása. Helyesírási „rendszerünkön“ nem esnék csorba, ha a felső nyelvvállású magánhangzók esetében nem jelölnénk meg az időtartamot. Gondoljunk csak arra, hogy hány idegen nyelv van, amely a hangok időtartamát egyes hangoknál megjelöli (legtöbbször ott, ahol feltétlenül szükséges, ahol a jelölésnek fonológiai értéke van), másoknál ellenben nem.

Egy másik nézet azt vallja, hogy az *i*, *u*, *ü* hang egyetemes rövid írásmódja a magyar nyelv széphangzását veszélyeztetné, hiszen az írás és a kiejtés kölcsönösen hat egymásra, illetőleg az írás is erős hatással van a kiejtésre. Nyelvünkben tehát idővel kihalna a hosszú *í*, *ú*, *ü* hang, s így a magyar magánhangzórendszer vesztene változatosságából, mert három hanggal szegényednék. — Kétségtelen, hogy az írás befolyásolja a kiejtést, egyesekét jobban, másokét kevésbé. Valószínű az is, hogy a felső nyelvvállású magánhangzók egyöntetű rövid írásával azok rövid ejtése is kezdene mind általánosabbá válni. Ez a köznyelvi kiejtési irányzat azonban csírájában már ma megvan, az írás hatása legfeljebb meggyorsíthatná szélesebb kibontakozását. Hogy három hosszú magánhangzó idővel ki fog halni a magyar nyelvből, az egyáltalán nem „tragikus“ tény. Gondoljunk csak arra, hogy mai köznyelvünkben már hány olyan hang nincs meg, amely régen a magyar nyelv sajátja volt! Elszegényedett-e vagy elesűfult-e vajjon ezért a nyelvünk? A kérdés most az, hogyha az *í*, *ú*, *ü* hang rövid ejtése elterjedne, valóban elrontaná-e a „szép magyar“ kiejtést. Ezen sokat lehetne vitatkozni. Vannak, akik a rövid ejtés szépsége mellett törnek lándzsát, mások a hosszú ejtés szépségére esküsznek. A hangesztétika olyan kérdés, amelyben nem lehet határozott álláspontot kialakítani, s csak szubjektíve lehet ítélni. Magam hosszan ejtő vagyok, mégsem tartom szebbnek a hosszú *í*, *ú*, *ü* hangot a rövidnél. Nem látom be azok aggodalmát, akik nyelvünk „elcsúfításának“ a veszélyét látják a rövid írásmód bevezetésében. Nem hiszem, hogyha a felső nyelvvállású magánhangzók idővel bekövetkező egyöntetű rövid ejtése elterjed és teljesen szokottá válik, bárkinek is bántani fogja a fülét vagy esztétikai érzékét. A megszokás itt is éppen olyan erős tényező, mint más nyelvjelenségek elterjedésének és meggyökeresedésének esetében.

A felső nyelvvállású magánhangzók rövid írásának az ellenzői legkomolyabb érvüknek az *i—i, u—ú, ü—ü* hangok értelemmódosító szerepét tekintik. Szerintük a rövid írás általánosítása értelemzavarokat idézne elő az olvasásban, mert az ékezetnek az *i, u, ü* hang esetében is komoly fonológiai értéke van. Az új írásmód bevezetése tehát csak a homonimák számát szaporítaná, s ez az értelem rovására menne. — A felső nyelvvállású magánhangzók egyöntetű rövid írását ellenzők már évtizedek óta néhány, inkább csak mondvacsinált kifejezést hoznak fel fonológiai érvük bizonyítására: pl. *a dalnok búja és buja, a halak ivása és ivása, Shakespeare drámát irt és irt, síket vásárol és síket* (azaz egy süket ember) *vásárol*. A mindennapi beszédben és írásban azonban ilyen mondvacsinált értelmi problémák alig akadnak. A beszédhelyzet minden esetben rávilágít minden szó jelentésére. Egészen biztosan senki sem gondol például arra, hogy *Shakespeare irtja* (így, jelen időben) *a drámákat* vagy *a halak isznak*, stb. Ha a következő két mondatot halljuk, nyilvánvalóan tudjuk, hogy az *irat* szó mit jelent bennük: *János holnap irat egy levelet. Ez az irat még nincs elintézve*. Mindebből az következik, hogy a rövid helyesírás szerint leírt ilyen szokat, mint *csipet* ige és *csipet* főnév, *huzat* ige és *huzat* főnév, *fűzet* ige és *fűzet* főnév, stb., csak akkor tévesztenénk össze, ha önmagukban állnának. Mivel azonban a szavak önmagukban csak a szótárakban vannak leírva, más esetekben írásunkban és beszédünkben mindig mondatokba vannak beágyazva, ilyen értelmi zavaroknak egyáltalán nem vagyunk kitéve. — De még ha el is fogadnánk azt az érvet, hogy a homonimák értelemzavaróak, akkor sem volna jó érv a fonológiára való hivatkozás az *i, u, ü* hangokkal kapcsolatban. Mai helyesírásunkban, a toldalékos alakokat is számítva, több száz homonima van, ezek száma kb. 15–20-szal növekedne csak a rövid írás bevezetésével, ami szinte csepp a tengerben. A fonológiai érv felvetői gondoljanak arra is, hogy mai helyesírásunkban is van jó pár olyan felső nyelvvállású magánhangzót tartalmazó homonima, amelyet vesszős ékezettel írunk: *sír* ige és *sír* főnév, *szűr* ige és *szűr* főnév, *szív* ige és *szív* főnév, *ír* ige és *ír* főnév, *fűz* ige és *fűz* főnév. Ezeket ma, hosszú ékezettel írva, nem keverjük össze, miért kevernénk össze őket akkor, ha egyikre se teszünk fel a vesszős ékezetet. — Hogy a rövid írásmód mennyire nem zavar, és a fonológiával érvelőknek mennyire nincs igazuk, azt több ékes példával lehet igazolni. Már a cikk elején említettem, hogy a nagyközönség nagyon szabad magatartást tanusít a felső nyelvvállású magánhangzók írásában. Ennek a magatartásnak éppen az adta meg a lehetőséget, hogy bárhogya is írták az *i, u, ü* betűt tartalmazó szavakat, nem okoztak vele értelmi zavart. Írógépeinken nem volt soha és ma sincs hosszú *i, ú, ü* betű, tehát a gépírásos szövegekben — melyek a technika fejlődésével mind nagyobb számúak lesznek — több évtizede rövid *i, u, ü*-vel fordulnak elő a szavak. Nem hiszem, hogy ez akár az üzleti életben, akár más területen valaha is félreértést okozott volna. Harmadszor, de nem utolsó sorban említem, hogy a Vörös Újság, amely a legszélesebb tömegekhez szólt, 1918 októberétől 1919 augusztusáig, tehát egész fennállása alatt nem használt hosszú *i, ú, ü* betűt, mégis megértette mindenki.

A következő érv a szépirodalommal, mégpedig az időmértékes verssel kapcsolatos. Azt állítja, hogy a hosszú *i, ú, ü* betű eltörlésével

és a hosszú *i*, *ú*, *ü* hang feltehető lassú kihalásával elromlana az időmértékes verselésben a ritmus. — Erre a következőket jegyezhetjük meg: Időmértékes versben író költőink eddig sem igen tartották magukat ahhoz a hosszúsághoz, amit mai helyesírásunk jelöl, hanem a felső nyelvtanítású magánhangzókat éppen úgy írták, ahogy azt az időmérték megkövetelte, pl. Fazekas, Vörösmarty, stb. Ezt nyugodtan tehetjük, hiszen talán nincs olyan *i*, *u*, *ü* hangot tartalmazó szavunk, amelyet ne ejthetnénk kétféle időtartammal egyes beszélők vagy egész nyelvjárási közösségek. A mai helyesírás tehát a maga szabályos használatú *i*, *u*, *ü*-jével nem sok segítséget nyújtott a költőknek. Ha bevezetnénk a rövid írásmódot, akkor kétségtelen, hogy a felső nyelvtanítású magánhangzók hosszúságát nem tudnánk írásban megjelölni az időmértékes versben. Hány olyan időmértékes verselési sajátosság van azonban, amit sem az írásban nem jelölünk, sem a mindennapi kiejtésben nem használunk! Idézhetem Vörösmarty két verssorát, zárójelben az időmértékes kiejtéssel:

Hol vagyon, a(k)ki merész ajakát hadi dalnak eresztvén

A(r) riadó vak mélységet felferve szavával?

Nem fontos tehát írásban megjelölni az időmértékes verselési sajátságokat, azok vers közben úgyis hallatszanak. Így lennénk a hosszú *i*, *u*, *ü* hanggal is, sőt a költők talán még örülnének is a rövid írásmódnak, mert nem kellene sokszor önkényesen felrakniuk vagy levenniük a vesszős ékezeteket. A jövőben tehát a rövid írással lejegyzett *i*, *u*, *ü* betűt ott olvasnánk vagy mondanánk hosszú *i*, *ú*, *ü* hanggal, ahol azt az időmértékes vers megkívánja.

Vannak, akik azt vallják, hogy egy már a gyakorlatba viszonylag átment és elfogadott helyesírási szabályt nem veszélytelen újra megbolygatni és újjal felcserélni. Ma már a nyomdák is kezdik megtanulni az *i*, *u*, *ü* hang helyesírását. E nehezen elért sikert kár lenne feladni. — Az bizonyos, hogy a helyesírásban való változtatás zökkenővel jár. Így lenne ez az *i*, *ú*, *ü* betűk kiküszöbölése esetében is: a megszokott, begyakorolt írásmód egy ideig még föltétlenül kísértene bennünket. Ne felejtjük el azonban, hogy helyesírásunk történetében már eddig is voltak hasonló méretű változtatások, elég, ha a *cz* eltörlésére utalunk. Az sem ment zökkenőtlenül: egyesek önkénytelenül, tudat alatt, mások meg „csak azért is“ még sokáig *cz*-t írtak *c* helyett. Mivel azonban a *cz* reformja is az ésszerűség és egyszerűség jegyében fogant, aránylag hamar népszerűvé és elfogadottá vált. Úgy érzem, hasonló lenne az eset a hosszú *i*, *ú*, *ü* betű eltörlésével is, nagyközönségünk — mindig található ellenzéki vélemények kivételével — bizonyosan örömmel üdvözlölné és nagyobb zökkenő nélkül alkalmazná. Ami a nyomdászokat illeti, bizonyára csak örülnének egy ilyen változtatásnak, hiszen sok kétségtől és korrektori munkától szabadulnának meg. Az ifjabb nyomdásznemzedéknek pedig már nem kellene átrágnia magát a bonyolult szabályokon. És végül, hogy mind a kis- és nagydiákok, mind pedig a pedagógusok előtt népszerű volna a reform, ahhoz, azt hiszem, nem sok kétség férhet.

8. A tudományos jellegű ellenérvek ismertetése után meg kell még említenem három didaktikai, pedagógiai ellenérvet. Az első szerint a nyújtó vidékeken, tehát a hosszú *i*, *ú*, *ü* hangot ejtő nyelvjárásokban a tanulók továbbra is kitennék a vesszőt. A rövid írás megtanítása itt

legalább olyan nehézséget okozna, mint ma a vessző felrakása. — Azt hiszem, ez az érv egészen helytelen. Nem tudom elképzelni, hogy azok a tanulók, akik ezután kerülnek be az iskolába, a tőlük hosszan ejtett szavakban az *á, é, ó* és *ő* betű analógiájára vesszős ékezeteket tennének az *i, u, ü* betűkre akkor, ha csak a rövid változatokat tanítják meg nekik. A felsőbb osztályokban is hamar meg lehetne értetni a tanulókkal, hogy ezután az *i, u, ü* betűre sohasem teszünk vesszőt. Az, hogy a gyerek a nyelvjárásban hosszan mondja a szót, nem befolyásolhatná őt a szókép leírásában, mivel a hosszúság kifejezésére a felső nyelvallású hangoknál nem volna megfelelő betűje.

Egy másik pedagógiai ellenérv az, hogy nem fontos az *i, u, ü* hang írásának a könnyítése, a szabályok egyszerűbbé, megtanulhatóbbá tétele, mivel az iskolában, beleértve a középiskolákat is, nem kell minden szabályt megtanítani, csak néhány egyszerűbbre kell utalni. Az *i, u, ü* kérdés minden bonyolult, hosszú szabálya (illetőleg szabálytalansága) azoknak van szánva, akiknek hivatása az írás: a szépíróknak, újságíróknak, tudósoknak, stb. — Fejlődésünk mai fokán ezt a nézetet nem fogadhatjuk el helyesnek. Nem vet ugyanis számot azzal, hogy a helyesírás tudása — a műveltség sok más tényezőjével egyetemben — ma már nem egy uralkodó osztály kiváltsága, hanem annak a széles tömegek tulajdonává kell válnia. A régebbi iskolapolitikának az volt az elve, hogy többek között a helyesírást sem kell „túlságosan“ megtanítani a dolgozó osztály tagjainak. Ma azonban már az általános iskola olyan alapműveltséget ad minden dolgozó számára, amivel feltétlenül együtt kell járnia a helyesírás viszonylag teljes tudásának is. A mai pedagógiának tehát többek között azt kell célul kitűznie, hogy a helyesírást alaposan, jól megtanítsa minden tanuló számára. Ha azonban a tanulók olyan körmönfont szabályokba, illetőleg szabálytalanságokba ütköznek, mint amilyen az *i, u, ü* hang leírása is, akkor az kétségtelenül nem fog teljesen sikerülni. Nekünk tehát ebben a részletkérdésben, a felső nyelvallású magánhangzók leírásának az esetében is arra kell törekednünk, hogy a szabályokat már az iskolában megtanítsuk, és ezek a szabályok világosak, egyszerűek, könnyen megtanulhatók legyenek.

A harmadik pedagógiai ellenérv a következő: A helyesírás tanítása szoros összefüggésben van az iskolai neveléssel. Nagyon jó eszköz arra, hogy a pedagógus pontosságra, rendszeres munkára, figyelemre szoktassa a tanulóifjúságot. Nem baj tehát, ha helyesírásunkban van egy olyan bonyolult kérdés is, mint az *i, u, ü* hang írása, hiszen ennek a megtanulásával a diákok szellemi fejlődésük mellett nevelődnek, fegyelmeződnek is. — Kétségtelenül igaz az, hogy a helyesírás részletes, alapos tudása rendszeretetre, pontosságra nevel. Az is biztos, hogy a helyesírásnak mint nevelőeszköznek volt régebben bizonyos funkciója. Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy ma a nevelésnek erre a formájára már nem sok szükség van; a sok más és még fontosabb dologra való nevelés mellett a rendszeretetre, pontosságra való szoktatást az ideológiai nevelés biztosítja a tanulóifjúság számára. Gondoljunk arra is, hogy amennyi idő alatt például az *i, u, ü* hang írásának körmönfont, sokszor csak bemagolással megtanulható, de nehezen tudatosítható „szabályait“ a diák megtanulja, azalatt idejét a maga és a társadalom számára sokkal hasznosabb tevékenységgel töltheti.

9. Úgy gondolom, cikkemben legalább is vázlatosan áttekintettünk minden olyan kérdést, amely a magyar *i, ú, ü* hang írásával kapcsolatos. Láttuk azt a visszás helyzetet, ami a hivatalos helyesírás és a tömegek gyakorlata közti különbözőség miatt fennáll. Világossá válhatott előttünk az is, hogy egy észszerű, de alapos reform ebben a kérdésben ma már nem odázható el.

Három megoldási lehetőséget és a három közül egy megoldási javaslatot ismertettem. A javaslat lényege az, hogy felső nyelvválású magánhangzóinkat csak egyféle betűvel, az *i, u, ü*-vel jelöljük, azaz ne tüntessük fel bennük az ingadozó hosszúságot. Ismertettem és megtárgyaltam minden olyan tudományos és pedagógiai érvet, amelyet e reformjavaslat ellen fel lehetne hozni. Megítélésem szerint ezek az ellenérvek nem meggyőzőek, nem helytállóak, a mai visszás helyzettel szemben csupa negatívumot tartalmaznak; nem lehetnek az akadályai a reform keresztülvételének.

Az sem lehet kétséges, hogy a reform a tudományos és didaktikai szempontok mellett — és nem ellenére — a gyakorlat, a mindennapi élet követelményeit tartja szem előtt. Segítséget akar nyújtani a dolgozóknak a helyesírás tudásának minél könnyebb és ezáltal gyorsabb elsajátítására. Egyszóval nem a maradiságot, az egyhelyben topogást, hanem a haladást szolgálja.

A magyar nyelv multja

HOGYAN BESZÉLTEK A RÉGI MAGYAROK?

Írta: Benkő Loránd

*Láttjátuk feleim szümtükkel, mik vogymuk. Isä pur és zomv vogymuk. Mënyi mïlosztben terümtëvë elevë mü isëmüküt, Adámüt, és oduttä volä neki pärädisumot házöä.*² 750 évvel ezelőtt hangzott így a magyar beszéd. A mai magyar ember már meg se nagyon érti e mondatokat, füle számára idegenül hatnak, szinte észre sem veszi, hogy magyar beszédet hallott.

Láthatjuk tehát, hogy a magyar nyelv régen, 8—9 évszázaddal ezelőtt, az úgynevezett Árpád-korban, jelentős mértékben más volt, mint manapság. A közben eltelt sok évszázados idő ugyanis mély nyomot hagyott a magyar beszéd életében is: megváltozott a hangállomány, kieserélődött a szavak egy része, bizonyos mértékben átalakult a mondat szerkesztés is.

A nyelvtudomány ma már pontosan meg tudja állapítani, hogy miképpen hangzott a magyar beszéd a történelem egyes korszakaiban. Persze csak a honfoglalás utáni korszakokról tud képet nyújtani, mert a honfoglalás előtti időből magyarsággal kapcsolatos írásos emlék nem maradt ránk.

¹ Előadás formájában elhangzott a Petőfi Rádióban, 1950. május 22-én.

² Az *ä* betű a mai magyar *á* hang rövid párját, az *ë* betű pedig a mai magyar *é* hang rövid párját jelöli, tehát rövid *ä*-nak és *ë*-nek kell ejteni őket. A *ž* betű a mai magyar *k* és *h* hang közti hangot jelöl.

Mielőtt az Árpád-kori magyar beszéd bemutatására rátérnék, érdemes lesz néhány szót arról is szólni, hogy a nyelvtudomány hogyan, milyen módszerrel, milyen forrásokból tudja megállapítani a régi magyarok beszédének a sajátosságait.

Világos, hogy a 8–9 évszázaddal ezelőtti beszédre egyedül mai nyelvünkől, minden más fogódzó híján nem tudnánk visszakövetkeztetni. A nyelvtudomány tehát első sorban azokra az írásos emlékekre támaszkodik, amelyekben a régi magyar beszéd fennmaradt leírva. A magyar nyelvvel kapcsolatban elég szerencsés helyzetben vagyunk, mert emlékeink aránylag régiak.

A régi írásoknak két különböző fajtájuk van. Az egyik fajtájukat a nyelvtudományban *szórvány-nyelvemlékeknek* nevezzük. Ezek görög vagy latin nyelvű szövegekben fennmaradt magyar nevek, szavak és mondattöredékek. Arab és perzsa földrajzi művek szerzői és bizánci meg nyugati történetírók már a IX. és X. században jegyeznek fel magyar neveket. Konstantinos Porphyrogenetos bizánci császár 950 táján, tehát pontosan ezer évvel ezelőtt írt művéből maradtak ránk a magyar törzsnevek és néhány magyar vezetőember személyneve is, például *Árpád*, amelynek a mai jelentése *árpácska* volna, *Liüntik*, amelynek *levőcske* a jelentése, *Ézelex* és *Falicsi*, melyek a mai *ízlelő* és *faló* (azaz 'evő') szókkal azonosak.

Érdekes adatot jegyzett fel Liutprand itáliai történetíró: a 933. évi merseburgi ütközet leírásában közli a magyarok *huj!*, *huj!* csatakiáltását. A magyar *huj!*, *huj!* kiáltás ezek szerint már több mint ezer éves!

Az eddig említett szórvány-nyelvemlékek mind idegen, nem magyar anyanyelvű személyek tollából maradtak ránk. Adataikkal kapcsolatban tehát ott kísért a kétség, hogy helyesen vannak-e lejegyezve, vagy sem, hiszen a közlő nem tudott magyarul.

A XI. század közepétől azonban olyan szórvány-nyelvemlékeink vannak, amelyek magyar emberek kezétől származnak, tehát kétségtelenül pontosak, hitelesek. Ilyen emlék elsősorban az 1055-ből származó Tihanyi Alapítólevél, amelyben több tucat magyar szó és mondattöredék van. A XII. és XIII. század okleveleiben sok magyar név és magyar szó maradt meg ránk, elsősorban az 1138-ból való dömösi adománylevélben, a tihanyi vár népeinek 1211. évi nagy összeírásában és a XIII. század eleji váradi tűzpróbalajstromban. E három nagy emlékünkből több ezer magyar földrajzinév és személynév őrződött meg, s e nevek jó része korabeli magyar szavakból alakult. Ezek az oklevelek, összeírások mind latin nyelvűek voltak, a magyar nevek és szavak úgy kerültek beléjük, hogy az oklevélíró a magyar személy- és földrajzineveket, valamint a magyar szavak egy részét nem tudta latinra lefordítani, beírta hát magyarul. Így a magyar nevek és szavak szórványosan, a latin mondatok közt elszórtan találhatók.

Ezen oklevelek úgy maradhattak fent mindmáig, hogy gondosan őrizték őket, mivel legtöbbjük fontos jogi okirat volt.

A régebbi időkből ránkmaradt írásos emlékek másik fajtáját *szöveg-nyelvemlékeknek* nevezzük. Azért hívjuk így őket, mert már nem egyes magyar szavakat vagy neveket őriztek meg, hanem egész összefüggő szöveget. Ezeknek a szövegemlékeknek a legnagyobb része

az egyházi élet köréből való, az írásbeliség ugyanis abban az időben nagy mértékben a királyi kancellária és az egyház kiváltsága volt.

A szöveg-nyelvemlékek között legismertebb és legrégebb az 1200 körül írt Halotti Beszéd, amely egy 32 soros halottbúcsúztatóból és imálól áll. A pap akkor mondta el, amikor a halottat a sírgödörbe tették. Száz évvel későbbi a Halotti Beszédnél az úgynevezett Mária Siralom, amely a legrégebbi magyar vers is egyúttal. 1320 körül írták a Gyulafehérvári Emléket, amely mindössze 15 sorból áll; és a XIV. század közepéről való a Königsbergi Töredék, amely szintén egyházi szöveg, de csak részei maradtak ránk.

A sok régi egyházi irat közül azért maradt csak ilyen kevés ránk, mert ezeket nem raktározták el úgy, mint a jogi iratokat, hanem a papok állandóan forgatták őket, és nem is vigyáztak annyira rájuk, mint a fontos jogi okiratokra. Némelyikük így is szerencsés véletlen folytán, kalandos körülmények során maradt fenn. A Mária Siralom például egy XIII. században írt olaszországi kódexben őrződött meg. E kódex a századok folyamán ide-oda hányódott, míg végül 1910-ben egy müncheni antikvárius vette meg Toscanában. Münchenből a németek jóvátételként átadták a belgáknak, s a löveni egyetemi könyvtár tulajdonába került. A Königsbergi Töredék kézírata még a XIV. század folyamán egy könyvkötő kezébe került, aki egy lap kivételével az egészet szeletekre vagdalta és egy kódex kötéséhez használta föl. E kódex kötése alól került azután elő az emlék.

Ezekből az úgynevezett nyelvemlékekből hámozza ki a nyelvtudomány a régi magyar beszéd sajátosságait. Ez a kihámozás azonban nem megy olyan egyszerűen, a nyelvtudós munkája igen nehéz. A régi magyar nyelvemlékek írói ugyanis fölötte szeszélyes helyesírással éltek. Mivel sem a görög, sem a latin ábécé betűi nem voltak elégségesek a hangokban gazdagabb magyar beszéd pontos lejegyzésére, a régi iratok írói sokszor különféle jelekkel és sajátos betűkombinációkkal iparkodtak a magyar hangok kiejtését megjelölni. Néhány évtizeddel ezelőtt még nem is tudták nyelvtudósaink egészen pontosan elolvasni a nyelvemlékeket, a mai fejlett nyelvtudomány azonban már szinte minden esetben biztosan és pontosan meg tudja állapítani az egykori pontos kiejtést.

A fennmaradt nyelvemlékek tehát ma már híven tükrözik számunkra az Árpád-kori magyar beszédet. Az írás abban a korban még teljes mértékben az uralkodó osztály és kiszolgálói kiváltsága volt. De az a beszéd, amelyet ezek az írások fenntartottak, a korabeli átlagos magyar ember, sőt az alsóbb néprétegek beszédével is egyezett. A régi írások által lerögzített beszédnek sem a jogi és egyházi tartalma, sem a szépprózai vagy verses formája nem volt ugyan népi, de maga az az eszköz, amellyel gondolatait kifejezte: a nyelv az egész nép nyelve volt. Természetesen nyelvjárási különbségek már akkor is voltak a magyar beszédben, az ország más-más vidékein akkor is némiképpen másként beszéltek magyarul az emberek.

Nézzük meg ezek után, milyen is volt az Árpádok korában a magyar beszéd!

A Halotti Beszédnek egy részlete ma így hangzana: *Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok szemetekkel. Bizony egy ember sem kerülheti el a vermet. Bizony mind ahhoz járók vagyunk.* E mai

nyelvre áttett részlet mondatai furcsán hatnak számunkra, némiképpen homályos értelműek is, hiszen szokatlanul vannak megfogalmazva, és szokatlan szóhasználatok vannak bennük. Nagyjából azonban mégis értjük, hogy mit akarnak kifejezni, és hogy magyarul, a mi nyelvünkön vannak mondván. — Most nézzük meg, hogyan hangzott a Halotti Beszédnek ez a részlete a maga idejében, közel 8 évszázaddal ezelőtt: *Kik ozuk? Mű vogymuk. Hugu és tü láttjátuk szümtükhel. Isá és nüm iggy embër mulxottjá ez vermüt. Isá mënd ozzuz járou vogymuk.* Bizony ha ezt a szöveget fonetikusán elolvassuk, nem nagyon hasonlít ahhoz a magyar beszédhez, amit mi ismerünk, alig-alig tudunk belőle egy-egy értelmes szót elkapni.

Hogy ugyanaz a mondanivaló a régi, egykori kiejtésben érthetetlenül hat, annak okát elsősorban a szavak hangalakjában kell keresnünk. Régi nyelvünkben ugyanis az egyes szavakban sokszor más-képpen helyezkedtek el a hangok, mint manapság, s voltak olyan régi beszédhangok is, amelyek mai köznyelvünkben nincsenek meg.

Az Árpád-korban például igen gyakori volt a mai *é* és *á* hangnak a rövid párja, az *ë* és *ä* hang. A mai *ember* helyett *embër-t*, a *szegény* helyett *szëgin-t*, az *és* helyett *ës-t*, a *kegyelem* helyett *këgyülm-et* mondtak, valamint a mai *halál* szót *haläl-nak*, az *apá-t* *äpä-nak*, a *ház-at* *haz-nak* ejtették. Ezt az *ë* és *ä* hangot a mai nyelvjárások egy részében is megtaláljuk még. A *mëggy*, *szëm*, *vërës*, stb. kiejtési-módot nyelvjárásaink nagy része ismeri, a palócok meg így ejtik a szavakat: *äpä*, *küszä*, *hazä*, stb. — Gyakoriatok voltak az Árpád-korban az úgynevezett kettős magánhangzók is. A hosszú *ó* helyett például *ou-t*, az *ö* helyett *ëü-t* ejtettek; a mai *erős* szót *ereüs-nek*, a *disznó-t*, *gyisznou-nak*, a *jót* *jou-nak* mondták. A mai nyelvjárásokban az ilyen kettőshangzókat is jórészt megtaláljuk. A Tiszántúl ma is így beszélnek: *Jou embër vouz az apám.* A Dunántúl délnyugati részén meg ilyen kettőshangzókat hallunk: *De szjép szjöd ez a rjët!*

Noha a régi nyelvben több olyan beszédhang volt, amelyet mai köznyelvünk nem ismer, mégsem lehet azt mondani, hogy az Árpád-korban több hangja volt a magyar nyelvnek, mint manapság. Az Árpád-kori magyarok ugyanis még nem ismerték a hosszú *ó*, *ö*, *ú*, *ü* és *i* hangot, helyettük az említett kettős magánhangzókat ejtették. De nem ismerték a régi magyarok például a rövid *ö* hangot sem, helyette rendszerint *ü-t* vagy *e-t* mondtak; például a mai *öröm* régen *ürüm* volt, a *körte* *kürtvél*, a *köt* *ket*, az *ökör* pedig *ükür*.

A hangok területén talán legjellemzőbb sajátága volt a régi magyar beszédnek az, hogy a meglévő hangokat nem egészen úgy használták fel, mint ma. Különösen az egyes magánhangzók helyett ejtettek más magánhangzókat, például a mai *a* helyén még többnyire *o-t*, az *o* helyén *u-t*, az *e* helyén pedig *i-t* vagy *ü-t* mondtak. Így a mai *harag* régen *horog*, a *nagy nogy*, a *bokor bukur*, a *homok humuk* volt, a *szem* helyett pedig *szim-et* vagy *szüm-öt* ejtettek.

Az 1300 körül írt Mária Siralom már közelebb van a mai nyelvhez, mint a Halotti Beszéd, a magánhangzóknek ez a sajátos viselkedése mégis jól megfigyelhető benne.

Egy versszakát idézem: *Kegyüggyetük fiomnok, | Ne légy kegyülm mogomnok, | Ovogy haläl kináál | Anyát ézes fiáál | Egyembelü ülljétük!*

A mai beszédben ez a versszak megközelítőleg így hangzana:

*Kegyelmezzetek meg a fiamnak, | De ne legyen kegyelem magamnak,
Avagy halál kinjával | Anyát édes fiával | Együtt öljétek meg!*

A nyelvemlékek szövegeinek régies kiejtése azonban nemcsak a hangok miatt érthető nehezen a mai ember számára. Igen nagy különbség van ugyanis a régi és mai nyelv szóállománya között is. Régi szövegeinkben számtalan olyan szó van, amelyet ma már nem ismerünk, s természetesen még több ma használatos szó hiányzik belőlük. A Mária Siralom következő versszakának az értelmét főként azért nem tudjuk világosan fölfogni, mert ma már ismeretlen szó van benne: *Szemem könnyüel árad, | Én junhum buol fárad. | Te vérüd hullottya | Én junhum olélottya.*

Ha tudnánk azt, hogy a ma ismeretlen *junh* szó régi jelentése 'kebel, szív' volt, akkor mindjárt jobban megvilágosodna előttünk a versszak értelme, amely mai nyelvre áttéve a következő: *Szemem könnytől árad, | Én keblem bútól fárad, | A Te véred hullása: | Az én keblem alélása.*

A Halotti beszéd *isá, hëon, jorgot, ildet* szavai például ma már teljesen idegenül hatnak, csak a nyelvész tudja kideríteni, hogy az *isá* jelentése 'bizony', a *hëon*-é 'csupán', a *jorgot*-é 'irgalmaz' és az *ildet*-é 'üldözés'.

A ma már teljesen ismeretlen szavak mellett sok olyan szót is találunk nyelvemlékeinkben, amelyek ma is élnek ugyan, de régen jelentős mértékben más volt az alakjuk. Különösen érdekesek ebből a szempontból az idegen nyelvekből a magyarba került úgynevezett jövevényszavak. Az Árpád-korban ugyanis ezek jó része még olyan formát mutat, amely nagyon hasonlít az átadó nyelv megfelelő szavához. A Tihanyi Alapítólevél *holm* szava például még majdnem pontos mása a szláv *cholm* szónak, amelyből a magyar *halom* szó származik. A XII. századi szórványokban felbukkanó *árik* és *áruk* szó még jól tükrözik a török *arık* szót, amelyből a magyar *árok* való. A Halotti Beszéd *ásszin* szava meg éppen pontos mása a mai *asszony* szavunk összetét előzményének, az *ásszin*-nak.

Persze, ha a régi nyelv szókincséről beszélünk, nem elég megállapítanunk azt, hogy abban sok, ma már ismeretlen, tehát időközben kihalt szó található. Rá kell mutatnunk arra is, hogy az Árpádházi-királyok korában a mai magyar nyelv szavainak csak egy kis része volt még meg. Ha előveszünk egy modern, a mai élettel összefüggő szöveget, s azt nyelvtörténeti szemmel vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy mai szavaink jelentékeny része újkeletű, azaz nem volt meg a régi nyelvben. A régi magyarok szókészlete tehát valójában jóval kisebb volt, mint a mai szókincs.

A régi magyar beszéd szavainak jellemző sajátága volt az is, hogy azok általában rövid magánhangzóra végződtek. A 900 évvel ezelőtt írt Tihanyi Alapítólevélben például még a mai *torok* szó *turku*, a *nagy nogyu*, a *lovász luászu*, a *három* pedig *xármu* alakban fordul elő. Más okleveleinkből tudjuk, hogy a mai magyar *vak* szót *voku*-nak, a *hét* szót *hëtü*-nek, a *berék* szót *berkü*-nek mondták. Ezek a véghangzók később koptak le a szavakról.

De a régi nyelv nemcsak hangállományában és szókincsében, szóalakjában tér el a mai nyelvtől, hanem a szavak összefűzése, a mondat fölépítése is más volt régen, mint ma. Mennyi furesaságot találunk

például a Halotti Beszéd következő mondatában: *És szoboduxi út ürdüng ildetüitül és pukul kinzotujátül, és vezessé út paradisum nyugalmabeli, és oggyun neki münyí uruszágbelé utot és mēnd jouben részt.* A *szabadít* ige mai felszólító módja: a *szabadítsa* tehát akkor még *szoboduxá* volt. A *-ba*, *-be* határozórag *beli* és *belé* alakban szerepelt, mint azt a *nyugalmabeli* és *uruszágbelé* alakok mutatják, amelyeknek *nyugalmába* és *országba* a jelentésük. A ragok hangrendi szempontból nem illeszkedtek még a szavakhoz, tehát a mélyhangú szavakhoz is magashangú ragok járultak, mint azt a *kinzotujátül* alakban látjuk, amelynek a mai kiejtése *kínzásától* volna. — A Halotti Beszédnél 150 évvel korábbi Tihanyi Alapítólevélben még a rag nem is tartozott a szóhoz, hanem névutóként szerepelt. Ez derül ki a Tihanyi Alapítólevél következő mondatföredékéből: *Fehérü várü rēd mēneji hodu utu rēá.* Ez a mondat ma így hangzana: a *Fehérvárra menő hadi útra*. Régen tehát a *vár*ra és *út*ra alakokat úgy fejezték ki: *várü rēá* és *utu rēá*.

Rendkívül érdekes az is, hogy a Mária Siralomban és a Königsbergi Töredékekben még nincsenek sem névelők, sem igekötők, sem összetett szavak. Ezek mind későbbi nyelvfejlődés eredményei. Ma már nehezen tudnánk elképzelni a beszédünket nélkülük, de a régiek még jól megértették egymást ezek hiányában is.

Még tovább fűzhetném a mondanivalómat, hiszen a régi nyelvnek a felsoroltakon kívül még rengeteg érdekes sajátossága volt. De az elmondottakból is nyilvánvalóvá válhatott, hogy a magyar nyelv az Árpádok korától napjainkig hatalmas átalakuláson, fejlődésen ment keresztül.

A -d KICSINYÍTŐKÉPZŐ TÖRTÉNETÉHEZ

Írta: Nyíri Antal

Ennek a *-d* kicsinyítőképzőnek általános volt a használata a régi magyar nyelvben. Személyneveket is, helyneveket is képeztek vele. Mai nyelvünkben ilyen *-d* kicsinyítőképzővel hangzó név pl. *Árpád*, *Előd*, de már nem érezzük rajta a *-d* kicsinyítőképző voltát. A Tihanyi apátság 1211-ből való összeírásában a *Fiod* személynév is a *fi* szónak *-d* kicsinyítőképzős származéka. Úgy lett személynév, hogy nemcsak az apa, anya becázte így a gyermekét: *fiodum*, hanem más is így hívta: *fiod* 'fiúcska'. Mai nyelvünkben is lehet látni ilyenféle jelenséget. A család kedves, legkisebb gyermekét *Öcsi*-nek, *Öcsike*-nek hívják, és már nem is a rokonsági viszony megjelölésére szolgál, hanem neve a gyermeknek, mert mindenki így hívja.

Hogy ez a *Fiod* személynév eredetileg családi vonatkozású köznév volt, mutatja az 1300 körüli évből való Ó-magyar Mária-siralom is: *Ó én ézés urodum, | Eggyen eggy fiodum...*

Az *urodum* azt jelenti: 'uracskám', a *fiodum* meg ezt: 'fiacskám'. A 'fiacskám' jelentésű *fiodum* mutatja az utat a *Fiod* 'Fiúcska' személynév keletkezéséhez, ebből lett a *Fiad* helynév.

A *-d* kicsinyítőképzőnek más rokonsági kapcsolatot jelölő köznévi előfordulására tudomásom szerint nincsen ismert adat, jobban mondván: ilyent nem tart számon a nyelvtudomány. Pedig Csököly nyelvjárásában Nagy József 1910-ben — tehát jóval az Ó-magyar Mária-siralom

felfedezése előtt — két értékes adatot közöl: „*ipadom-napadom*: ipam, napam“ (A csökölyi nyelvjárás 51). Sajnos, nem közölt példamondatot a tanulmány írója, úgyhogy e szavak élőnyelvbéli használatáról, mondatkörnyezetéről, stilisztikai szerepéről semmit sem tudunk. Annyi azonban bizonyos, hogy a csökölyi *ipadom* 'ipam', *napadom* 'napam' 1910 és 1942 között pusztult ki, mert én 1942-ben, mikor Csökölyben gyűjtöttem, már nem hallottam őket, bár nyomoztam utánuk.

Az *ipadom* 'ipam', *napadom* 'napam' alaki tekintetben azonos az ÓMS-beli *urodum* 'uracskám', *fiodum* 'fiacskám' szavakkal. Jelentés tekintetében is hasonlóaknak kell őket tekintenünk: az 1300 körüli évből való *fiodum* éppen úgy a rokonsági viszony gyöngédségét jelzi, mint az 1910-ben feljegyzett *ipadom*, *napadom*, ha ez utóbbiak nem valami gyermekversből valók.

A mai *Fiad* helynév és az *ipadom*, *napadom* mutatja azt is, hogy az ÓMS-beli *urodum*, *fiodum* ma *uradom*-nak és *fiadom*-nak hangzanék, ha megvolna. Sajátságos, hogy e -d kicsinyítőképzőnek rokonságneveken való előfordulására 1300 és 1910 között nincs több adatunk.¹ Ma már maga az *ipa*, *napa* szó is kiveszőben van, kiszorította az újabbkori *após*, *anyós*.

Nyelvművelés

NÉHÁNY SZÓ A RÖVIDÍTÉSEKRŐL

Aki forgatni szokta napilapjainkat, vagy figyelő szemmel járja utcáinkat, lehetetlen, hogy ne akadt volna már fenn néhány új „szayunk“ értelmén. A napjainkban oly gyakori rövidítéseket értettük a sokszor érthetetlen új szavakon, amelyek intézményeink, ipari és kereskedelmi vállalataink, tömegszervezeteink több szóból álló neve helyett lépten-nyomon szerepelnek. Mivel nem elszigetelt jelenségről van szó, hanem egy általános nyelvi áramlatról, bővebben kell vele foglalkoznunk.

Általában azokat a szavakat és kifejezéseket szoktuk rövidíteni, amelyek gyakran fordulnak elő. A teljes szó vagy szavak kiírása ilyenkor felesleges, mert egy vagy két jellemző betűből az egész jelentés felelevenedik az olvasó tudatában. Alkalmazásuk mind a közlés, mind a megértés idejét erősen megrovidíti, éppen ezért már régóta használtak rövidítéseket elsősorban a tudományos életben, egyrészt a munka meggyorsítása, másrészt a nemzetközi közérthetőség érdekében. Régebben, amikor a nyelvközösség nagyobb részének vajmi kevés köze lehetett a tudományokhoz, a szaknyelvek el voltak szigetelve, ezeken kívül a rövidítések használatának szükségessége nem is mutatkozott.

Ezt az állapotot tükrözték nálunk még a 20-as, 30-as évek, amikor aránylag kevés rövidítés volt közkeletű. Inkább csak sportegyesületek használták őket: *TC* vagy *TK* (Torna Club vagy Klub, pl.: *MTK*), *AC* vagy *AK* (Atlétikai Club vagy Klub, pl.: *MAC*), stb. Ezeken kívül mindenki ismerte az *OMGE*-t (Országos Magyar Gazdasági Egyesület), a *MAV*-ot (Magyar Államvasutak), a *BSzKRt*-ot (Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság), a

¹ Rendkívül érdekes, hogy egy hevesmegyei népmesében az *öz*-nek *őzedem* birtokos-személyragos, kicsinyítőképzős alakja fordul elő, tehát teljesen olyan alakban, mint az ómagyar Mária-síralom *urodum*, *fiodum* adata. Testvérnénje az őzikévé változott öccsét így szólítja meg: „*őzedem*, aranyom! rí-é a kirá fia, Miklóská?“ (Besenyőtelek, Magyar Népköltési Gyűjtemény 9 : 340, 341), L. Nyelvőr 72 : 35.

MFTRt-t (Magyar Folyam és Tengerhajózási Részvénytársaság), és még néhány kereskedelmi és ipari rövidítést. Általában rövidítve írták és mondták több minisztérium nevét is: *VKM* (Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium), *FM* (Földművelésügyi Minisztérium), *HM* (Honvédelmi Minisztérium).

Megállapítottuk már, hogy rövidítésekre akkor van szükség, ha a közlés és megértés folyamatát valamilyen termelő munka eredményesebbé, gyorsabbá tétele érdekében kurtítani akarjuk. A második világháború alatt egész Európa gazdasági és társadalmi életét természetesen az élettémpó megélénkülése jellemezte. A nyelv Sztálin szerint (Szabad Nép 1950. VI. 23.) közvetlenül az ember termelőtevékenységével van kapcsolatban és ezért minden, a termeléssel, a társadalom egészével összefüggő jelenséget azonnal regisztrál. Természetes, hogy az élettémpó gyorsulása is azonnal nyomot hagyott a nyelv szókincsében, egyebek között a rövidítések formájában. A háború által kiváltott, azonos feltételek, azonos irányú nyelvfejlődést eredményeztek minden nép nyelvében: kivétel nélkül minden nyelvben elszaporodtak a rövidítések. Felesleges tehát német vagy más „szellemi“ hatást keresni e nyelvi jelenség mögött, mint azt a Magyarosokban egyhelyütt (8: 88) olvashatjuk. A németben a szükség kényszere alatt keletkeztek az olyan szavak, mint *Flak* (Fliegerabwehrkanone), *Stuka* (Sturzkampfflieger), mert ezek még az anyanyelvű számára is szinte kimondhatatlanul hosszú összetett szavak szerencsés rövidítései. Két közismert példát idéztünk csak, de légiónyit lehetne összegyűjteni bármely nyelv háborús életéből. A nálunk is ismert idegen rövidítéseknek azonban legfeljebb csak az a szerepük lehet nyelvünk életében, hogy az őket létrehozó, Európaszerte működő és a magyar társadalomra is ható azonos erő termékeiként nálunk is segítették egy új nyelvszokás kialakulását, de semmiesetre sem voltak annak kiváltó okai. Nem is lehet elképzelni azt, hogy a társadalomban rejlő okok nélkül, pusztán csak néhány idegen szó hatására nálunk egy nyelvi áramlat, egy új nyelvszokás keletkezett volna.

Gyakorlatibb okokat keresett a rövidítések elterjedésének magyarázatára egy másik cikk a Magyarosokban (11: 87). Írója azt jegyezte fel 1942-ben, hogy az újságok apróhirdetéseiben majdnem minden szót rövidítenek már. Ennek oka szerinte az, hogy a nagy papírkorlátozások miatt mindenki a gazdaságosabb helykihasználásra törekszik. Megállapítása kétségtelenül helyes. Magunk részéről még azt tehetnénk ehhez, hogy 1942-ben már bátran alkalmazhattak rövidítéseket, mert az egyre sűrűbben használt katonai és egyéb rövidítések az embereket már amúgy is valóságos rövidítés-rejtvényfejtővé tették, és mindenki megszokta már őket.

A Magyarosból idézett cikkek írói rosszalással vették tudomásul a rövidítések divatját, mert egyrészt idegen minták majmolásának, másrészt a nyelv szellemével ellenkező alkotásoknak tartották. Annak a reményüknek adtak kifejezést, hogy a kiváltó ok, a háború végeztével, ez a helytelen szokás is abba fog maradni, mint ahogy annyi sok más helytelen szokás divata is egyszer véget ért és a nyelv normális mederben fejlődött tovább. A nyelvfejlődés azonban nem váltotta valóra óhajukat. A felszabadulás után az élettémpó nemhogy meglassult volna, hanem meggyorsult. A gazdasági és politikai élet állandóan új egyesüléseket, társadalmi szervezeteket, új ipari és kereskedelmi vállalatokat hívott életre, amelyek neve a már meggyökeresedett szokás szerint rövidítés formájában került a közösség tudatába. Szerintünk ma már nem jöhetünk elő azzal a jámbor óhajjal, hogy szüntessük meg ezt a szokást, mert a nyelv fejlődését csak addig lehet befolyásolni mesterségesen, amíg céljaink nincsenek ellentmondásban az egész közösség életének fejlődési irányával. Mivel a mai életet a gyorsulás, a munkafolyamatok egyszerűsödése jellemzi, tehát a rövidítések megjelenése új társadalmi berendezkedésünk szükségszerű tükröződése nyelvünkben.

Vegyük szemügyre rövidítéseinket először az írásbeli közlés szempontjából, mert hiszen a rövidítés a társadalom életében keletkezett szükség és e szükség

által kényszerített emberi szellem mesterséges alkotása, s mint ilyen, először írásban keletkezik, s csak később kerül sor a hangos beszédben való felhasználására. A magyar és külföldi helyesírások szerint is minden szó rövidítése után pontot kell tennünk. Így: *pl., jún., júl., megh., stb., etc.* (etcetera), *usw.* (und so weiter), *p. es.* (per esempio). Ha a rövidítés több szó összevonása, például egy egyesület jelölése, akkor a fentebbiek értelmében minden szókezdő nagybetű után pontot kellene tennünk. Így: *M. Á. V.*, mint azt régi vasúti kocsikán még ma is látni lehet. Mivel azonban ez a rövidítési mód lassú és fáradságos, a pontokat az egyes betűk után a szokás hamar elhagyta. Még az lenne szabályos, ha legalább az utolsó betű után lenne pont. Azonban a gyorsaságra való törekvés, az írógép használata, de főleg a gyakori előfordulás a legtöbb esetben a végső pontot is lekoptatta a rövidítés végéről. Az Akadémia 1936-os és 1940-es kiadású helyesírási szabályzatának összehasonlítása is jól mutatja a fejlődésnek ezt az irányát. Már az 1936-os kiadás sem kíván pontot a pénznemek, mennyiségek és mértékek: *Ft, cm, kg, l* után, de az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületet még teljesen szabályosan *E. M. K. E.*-vel rövidíti. A pár évvel későbbi kiadásban viszont már *EMKE*-t találunk, mert az általános gyakorlat az Akadémiát arra kényszerítette, hogy újra engedjen a merev szabályból, mint akkor tette, amikor utólag szentesítve a szokást, elengedte a *cm* és *km* végéről is a pontot. A pont ma már csak néhány berögződött esetben tartja magát. A hónapok nevéénél: (*jan., máj., aug.*), és még néhány esetben: *P. H., stb., u. i.*, de nem elképzelhetetlen a fejlődésnek egy olyan állomása sem, amikor már sehol sem lesz pont a rövidítések végén.

A nyelvi folyamat másik iránya, a szóbeli közlés felől közelítve a rövidítések problémája felé, azt látjuk, hogy mivel a közléstől egyre nagyobb gyorsaságot kíván meg az élet, a nyelv a betűhalmazból jól ejthető szót igyekszik formálni. Ennek a folyamatnak több útja van. 1. A nyelv szokás megőrzi a rövidítés betű jellegét, mert a csupa mássalhangzóból álló rövidítést a kísérő magánhangzók segítségével ejthető szóvá tudja tenni a beszédben. Például: *CCCP* (SzSzSzR, a Szovjetunió nevének orosz rövidítése); *MKP* (Magyar Kommunista Párt), *MDP* (Magyar Dolgozók Pártja), *GF* (Gazdasági Főtanács). — 2. Ha a rövidítés testében már van egy-két magánhangzó, már nem kell betűnként ejteni, hanem úgy, mint akármelyik szót: *USA* (United States of America), *OTI* (Országos Társadalombiztosító Intézet), *SzIT* (Szakszervezeti Ifjúsági és Tanoncmozgalom), *DISz* (Dolgozó Ifjúság Szövetsége). — 3. A könnyebbetés követelményei befolyásolják az írásképet is. Egyes esetekben a mássalhangzótörődés feloldására még a szókezdő mássalhangzón kívül a következő hangzót is a rövidítés testébe foglaljuk: *NEKOSz* (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) *NKOSZ* helyett, *MADISZ* (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség) *MDISZ* helyett. — 4. Ugyanennek a célnak az érdekében a helyesírás szerint egybeírandó összetett szót a rövidítésben gyakran különválasztjuk: *MÉMOSZ* (Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége), *NIK* (Nehézipari Központ), *MAV* (Magyar Államvasútak). — 5. Nagyon gyakran előfordul az is, hogy mivel a rövidítés voltaképpen tulajdonnév, annak helyesírási módját követi, azaz csak a kezdőbetű nagy, a többi már kisbetű. Ilyenek: *Komszomol, Emergé* — s a csupa nagybetűvel megszokott rövidítéseket is nem egyszer írják csupa kisbetűs szótesttel.

Esetleg lehetne még több csoport is, de felesleges. Lényeg az, hogy a rövidítés a hangos beszéd ereje által a halott betűhalmazból megelevenedik, idő múlva szinte teljesen elveszti rövidítés jellegét, s mivel egy fogalomnak a hordozója, szóvá válik. A tudat egy ideig ingadozik azon, hogy a rövidítést vagy a teljes fogalmat tartsa-e számon? Jól mutatta és mutatja ezt a rövidítések előtt a határozott névelő ingadozása. Például lapjaink egyszer az *MKP*-ről, másszor a *MKP*-ről írtak, a szerint, hogy az író mire gondolt: az *MKP*-re e, vagy a *M*(agyar) *K*(ommunista) *P*(árt)-ra! Ma már a rövidítésekhez úgy hozzá szokott a nyelvhasználat, hogy a legtöbb esetben csak rövidítésekben gondolko-

dunk, s a legtöbb esetben nem is tudjuk, nem is keressük, hogy mit is jelent elemeire bontva a kimondott „szó“, ha a fogalmat már ismerjük. Például a SZIT-et mindenki ismerte, tudta, hogy a munkásifjúság, az EPOSZ-ról ugyanígy tudta, hogy a parasztfjúság tömegszervezete volt az egységesítő kongresszus előtt. Ezen túl nem igen ment senki, többektől megkérdeztem, mit jelent a SZIT rövidítés, nem tudta. Nagyon sok esetben odáig fejlődhetik a rövidítés, hogy nagyon kevesen érzik, még kevesebben tudják róla, hogy az. Az írásképe is segít a megtévesztésben. Például a szerző, bár hosszú évekig Emergé gumijú kerékpáron járt, csak véletlenül jött rá arra, hogy az tulajdonképpen eMERGÉ azaz a Magyar Ruggyanta Gyár nevének rövidítése. Eredeti alakjukban átvett idegen rövidítések rögtön ebbe a csoportba tartoznak. A már idézett *Flak*, *Stuka* szavak szintén rövidítések eredetileg, mi már idegen szavakképpen használtuk őket. Komszomol szavunk is eredetileg szintén rövidítés („Kommunisticeszkij Szajuz Malagyozsü), de már az oroszban átment a fejlődésnek fent vázolt folyamatán, csupa kis betűjével is a közönséges szavak írásmódjához közelített, a mi nyelvünkben pedig önálló szóként jelent már meg. Hogy az oroszban mennyire fogalommá lett ez a rövidítés, mutatja az, hogy Távolkeleten, az Amur partján van egy Komszomolszk nevű város, amely építőiről, a hős komszomolcokról nyerte nevét. Hasonló fejlődéssel a magyarban is találkozunk: ki nem ismeri a mi *szites* ifjainkat, a *komszomolt* követő magyar ifjúság vezető rétegét.

Az eddigiekben azt fejtettük ki, hogy a rövidítések elterjedése és nagy mértékben való alkalmazása a nyelvfejlődés természetes jelensége. De bármennyire is a rövidítések pártján vagyunk, mégis meg kell állapítanunk, hogy éppen gyakoriságuk miatt súlyos hibák keletkeztek. Elvileg ugyanis csak akkor lenne szabad rövidítenünk, ha az illető szervezet vagy hivatal legalábbis a rendszeres ujságolvasó előtt ismeretes. Gyakorlatban azonban (mint fent már kifejtettük) csak körülbelül tudjuk sok rövidítés jelentését. Ezt a hibát csak úgy lehetne elkerülni, ha a cikkíró minden egyes esetben mérlegelné magában a rövidítés közérthetőségének valószínűségét és ha félreértés veszélye áll fenn, legalább egyszer közölné cikkében a rövidítést szavak alakjában is. Például ÉMUK (Építőipari Munkaeszközökösönző). Teljesen felesleges azonban, hogy unos-untalan rövidítsünk. Olvastunk már hosszú cikkeket is, amelyben a Görög Demokratikus Hadsereg (feleslegeselek a nagy kezdőbetűk is!) GDH-val, az Ideiglenes Demokratikus Kormány) IDK-val volt rövidítve. Itt már nem a szükség alkotja a rövidítést, hanem a cikkíró rövidítő szenvedélye vagy kényelemkeresése látszik. Az erőltetett rövidítés persze sok esetben nevetségesébe fullad, bizonyára olvasóink is hallottak nem egy élcezt a rövidítések kigúnyolására.

A közönség azt érzi, hogy a fejlődésnek ez az iránya nem egészséges, mert a közérthetőséget kockáztatja. Mivel azonban a rövidítéseket létrehívó okok nem szűntek meg, sőt talán erősödtek, a rövidítéseket a társadalom nem veti el, nem irtja ki őket, mint ahogy a nyelvújítás korában számtalan szót elvetett a nyelvérzék, hanem a nyelv egy új típusal próbálkozik. Az *-ért* utótagú összetételekre gondolunk: *Közért¹*, *Tejért*, *Vasért*, *Gyümölcsért*, *Oforért*.

Ezzel úgy gondoljuk, eléggé kimerítettük a rövidítések problémakörét. A részletes elemzés, úgy gondoljuk, azt bizonyította, hogy a nyelv mint társadalmi termék elválaszthatatlanul függ egy közösség életétől, kultúrájától. Ha a közösség életében változás következik be, az a nyelvben is elkerülhetetlenül nyomot hagy. Rövidítéseink egyrészt tükrözik a bekövetkezett gazdasági és

¹ A *Közért* vége nem az „értékesítő“ szó rövidítése, hanem a *Községi Élelmiszerárúszító Üzem Rt.* nevéből alakult, s azt akarta tulajdonkép kifejezni, hogy ez a *Rt.* a *Közé*. Az egész rövidítés is értelmes szó, mert azt jelenti, hogy *közért* van. A *Közért* példájára alakult többi névben azonban már valóban azt jelenti az *-ért* szótag, hogy „értékesítő“. Az egész szó azonban félrevezető, mert azt jelentené, mintha a *tejért*, *vasért* alakult volna, ez pedig értelmetlenség.

társadalmi átalakulásokat a mögöttük rejlő tartalom révén, másrészt pedig tanuskodnak az élet meggyorsult üteméről, amely voltaképpen létrehívta a rövidítések egész rendszerét.

Fábián Pál

A népi demokrácia új szavai. Nyelvünk új korszakának küszöbén e., lapunk utolsó számában megjelent cikkében írta Telegdi Zsigmond: „A történelem legnagyobb forradalma, az ember ember által való kizsákmányolásának felszámolása, mélyreható, gyökeres változásokat hoz létre a nyelvben is. Amikor kezdetét veszi a szocializmus építése, a nyelv történetében is új korszak kezdődik... Az új élet építése szüntelen új fogalmakat hoz létre és ezek megjelölésére új szavakat. Ezen a réven állandóan és rohamosan nő, gazdagodik szókincsünk új, szocialista alkotórésze.”

Ugyanabban a számban rámutattunk népjóléti miniszterünknek a csoportos üdültetéssel kapcsolatban alkotott új szavára, a *fövenyfürdő*-re, amely az idegen eredetű *strandfürdő* kiküszöbölésére rendkívül alkalmas kifejezés.

Most ismét alkalmunk van bemutatni népi demokráciánk néhány új szavát. Az egyik a szintén idegen eredetű *staféta*, *stafétafutó* szavat van hivatva kitűnő magyar szóval helyettesíteni.

A Szabad Nép 1950. június 15-i számának 8. lapján olvassuk a következő közleményt: Diadalkapuvál, zeneszóval várják mindenütt az ifjúsági kongresszusra érkező *váltófutókat*. — Országszerte mindenütt hatalmas lelkesedés kíséri a Budapest felé haladó ifjúsági *váltók* útját. A Nyíregyházáról indult *váltót* valamennyi községben lelkesen fogadják és az ifjúság megalakuló új szövetségét ünneplik. A SZIT-csekből, diákokból és honvédekből álló *váltó* szerdán korán reggel indult tovább Pest megye irányába. — Kiskúnfélegyházán kedden délután futott keresztül az ifjúsági kongresszusi *váltó*. A város fiataljai már napok óta izgalommal készültek a *staféta* fogadására. Rögtönzött szabadtéri színpadot állítottak fel és itt szebbnél-szebb műsorszámokkal tették még ünnepélyesebbé az ifjúsági *váltó* beérkezésének napját. — A többi útvonalon is, amerre a *váltók* elhaladnak, ünnepeket rendeznek. Irgeszemese díszkapuvál fogadta a *váltót*, amelyben nagy számban vesznek részt a honvédség ifjú sportolói is. Ságváron úgyszólván az egész lakosság elkísérte a *váltót* a falu határáig. Siófokon szintén díszkaput állítottak és zeneszó várta a beérkező futókat. A hat ifjúsági *staféta* ma reggel folytatja útját.

A Szabad Nép jún. 16-i számában írja: Budapest határába érkeztek a kongresszusi *váltók*. — A DISZ első kongresszusára az ország különböző részeiből elindult *váltók* csütörtökön este elérték Budapest határát. Mint az előző napokon, csütörtökön is diadalút volt a magyar ifjúság harcoss üzenetét hozó *váltó* útja... A salgótarjáni fiatalok, akiknek csak Hatvanig kellett volna a *váltót* kísérniök, eljöttek Budapest határáig... Pilisvörösvárról honvéd díszszázad és hatalmas közönség fogadta a *váltót*. — Csütörtökön este a *váltók* már Budapest határába érkeztek.

A két közleményben tehát tizenháromszor fordul elő a *váltó*, egyszer a *váltófutó*, s mindössze kétszer a *staféta*. Reméljük, a sportkedvelők a jövőben már csak a jó magyar *váltó*-t vagy *váltófutó*-t fogják használni, s az idegen *staféta* csak a múlt emléke lesz.

A másik új szó a Szabad Nép 1950. június 2-i számának képes mellékletén jelent meg, az 1. lapon. Egy fiatal legény viszi a cséplőgéptől a gabonászsákot. „Jól fizet a gabona a kiskúnfélegyházi határban — mondja a képmagyarázat. — A Dózsa termelőszövetkezeti csoport 29-én reggel kezdett csépelni — délelőtt 9 órakor már feldíszított teherautón vitték az első gabonát a szövetkezetbe. Még aznap 52 mázsa szerződéses terményt szállítottak be — azóta *vontatóval*, teherautóval állandóan hordják.” — A vezéreikben is: „Arra van tehát szükség, hogy a falvakban minden igát számbavegyenek s a fogatok, *vontatók* jó kihasználása mellett — mihelyt itt a sora — minden erőt a hordásra kell összpontosítani.”

Vontató: nyilván a traktor új magyar szava. Kitűnő szó! Minden elismerésünk annak, aki evvel a pompás magyar szóval helyettesítette az idegen traktort. Csak most már tessék használni írásban és szóban!

Még egy kitűnő szóra hívom föl a figyelmet. A dolgozók gyermekei számára a népművelési minisztérium egyre-másra állítja föl a napközi otthonokat a munkahelyeken. Azokat, amelyeket csecsemők számára rendeztek be, eddig rossz magyar szóval *bölcsőde* elnevezéssel emlegették. A Szabad Nép 1950. VII. 18-i számának vezércikkében új szót, mégpedig kitűnő szót kapunk: Új gyárak, új házak, új iskolák, új *csecsemőotthonok* épülnek. Ezt a kitűnő szót át kell vennie a hivatalos nyelvnek is. Én ennek a mintájára a szintén rossz, hasonló képzésű *óvoda* helyett a *gyermekotthon* szót ajánlanám. Ez már használatban is van a *Rákosi Mátyás gyermekotthon* intézményben. Nem rossz az 1919-ben a Tanácsköztársaság idején használt *játékkiskola* szó sem. S ha már itt tartunk, irtsuk ki a rút *tanműhely* szót is, melyeket most a gyárakban állítanak föl. Nem jobb ennél az *iskolaműhely*? Gyomláljunk csak tovább, s alkossunk helyükbe jobb, értelmesebb szavakat, akár képzéssel, akár összetétellel.

Neveltségessé teszi magát, aki urasan akar beszélni. Nagy István Nines megállás c. kisregényében szerepel egy asztalosmester, aki sokáig ellensége a munkásmozgalomnak, s egyetlen vágya a vagyonszerzés. Érdekből házasodik, de tönkremegy, s felesége hozománya is semmivé lesz a bank csődje következtében. Az asszony azonban már öntudatos munkássá vált, s mindketlen készülnek felmondani a házasságot. Az úri finomságokat utánozó bukott asztalosmester így szólítja meg feleségét: „*Klári nagyság!*” Azt akarja mondani: *Klári Nagysád!* Felesége elpirul. Hetek óta elvtársnő megszólítást kapott és most ez az ember, „aki a férje, *nagyságnak* szólítja” (142–143). A *Nagysád* a *Nagyságod* rövidítése, először 1773-ban használták, de még a XIX. század elején is igen szokatlan volt. Persze a *Nagysád* a jó magyar nyelvérzékű ember előtt idegen volt, s azt hitte, hogy azt kell mondani: *Nagyság*, amit minden magyar ember megért. A *Nagyság* azonban nem megszólítás, nincs itt semmi értelme, s aki a szavakat nem a kellő helyen, időben és értelemben használja, az neveltségessé válik.

Megjegyzem, hogy a *Nagysád* mellett használatos volt a *Nagysám* megszólítás is. Ezt a Nyelvújítás Szólára nem közli.

Körös vagy Körös? Szabó Pál Isten malmai c. regényében olvassuk: Ő érte jöttek keresztül a Visztulán, ... a Maroson, a három *Körösön* (175). Hunya István Kubikosok c. elbeszéléskötetében így írja le a folyó nevét: *Körös* (137), *Köröspart* (57), *Köröstőre* (55). Másutt pedig így: *Hármas-Körös* (112, 136), *Körösmellette* (82), *Körösmellékén* (108), *Köröstő* (150), *Köröspart* (65). No most már melyik a helyes? A folyó nevéből több helységnév alakult. Hogy írja ezeket a Helységnévtár? *Körösladány*, *Körösnagyharsány*, *Köröszakál*, *Körösszegapáti*, *Köröstarcsa*, *Körösöntúli tanyák*, *Körösöpuszta* (Bihar és Békés megyében. Ellenben *Köröshegy*, *Köröspusztá* Somogy megyében. *Körösihegy* Pest megyében Kecskemét mellett, *Körösimalom* Komárom megyében. *Köröstanya* Fejér megyében. Tehát a folyóról elnevezett helységek neveit rövid *ö*-vel írjuk, mert a folyó neve *Körös* és nem *Körös*. A népnyelvben *Kerezs*, *Körözs*, a régi nyelvben *Keres*, amely eredetileg zárt *é*-vel *Kérés*-nek hangzott, s ebből fejlődött a mai *Körös* alak. Ellenben a pestmegyei *Nagy- és Kiskörös* nevét hosszú *ö*-vel ejtjük és írjuk. A folyó- és városnévnek egymáshoz semmi köze. A *Körös* folyó neve eredetileg *Kris*-nek hangzott. *Nagy-körösre* a legrégebb adatok: *Keurus* (1368), *Keures* (1382), *Kewres* (1405–24), *Naghkewrews* (1467), *Kewrus* (1481).

Összanglia és társai. „Londonban megnyílt a Béke Híveinek *Összangliai* konferenciája,” írja a Szabad Nép 1950. július 25-i száma helytelenül. De ugyanaz a cikkíró tud kifogástalan magyarsággal is beszélni, mikor ezt írja: „Július 23-án a londoni Trafalgar-téren rendezett nagygyűléssel ért véget a

Béke Híveinek *angliai országos értekezlete*.“ Ügyszólván mindennap lehet ilyeneket olvasni: *összoros, össznémet, összszövetségi*, stb. Mint az előbbi idézet mutatja, helyesen azt kell mondani: *orosz országos, német országos*, stb. értekező, nagygyűlés. *Összszövetségi* helyett pedig a *nemzetközi* mintájára mondjuk: *szövetségközi*. Kérjük a Szabad Nép szerkesztőit, szíveskedjenek a jövőben a helyes magyar kifejezéseket használni.

Új kifejezések nyelvünkben. A Szabad Nép 1950. VI. 6-i számának 7. lapján olvassuk: „Az aratás mielőbbi befejezésén kívül mindenütt a hordás és a *tarlóhántás* meggyorsítására kell törekedni. A *tarlóhántás* nagyban elősegíti, hogy a gabona árnyékában megtartott nedvesség ne párologjon el a meleg napsütés hatására. A bő termés betakarításakor nem szabad megfélekezni arról, hogy a *tarlóhántással* jövőévi jó termésünk alapját megvessük.“ A *tarlóhántás*, melyet *tarlóbuktatásnak* is mondanak, közvetlen az aratás után az első szántás. Megvoltak-e ezek a szép, magyaros kifejezések a régebbi gazdasági irodalomban is?

Figyeljük meg a gyárak, bányák dolgozóinak beszédét is. Ott is akadunk eddig föl nem jegyzett szavakra, kifejezésekre, szólásokra. A Szabad Nép 1950. VI. 2-i számának 9. lapján a Makai-brigád „kijavítja“ a tervet e cikkben olvassuk: „Még ma vagy holnap befejezhetjük (a tervet), ha jól *ráverünk a munkára!*“ Ezt a kifejezést már többször is olvastam, s nyilván azt jelenti: ha nekifekszi a munkának. Valószínűnek tartom, hogy a szólás az állatok hajtásából ered.

Beke Ödön

Magyarázatok

A KORHELY SZÓ ALKONYA

Napjainkban — Telegi Zsigmond szavai szerint „nyelvünk új korszakának küszöbén“ (Nyelvőr 74:66) — az új politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális változások mélyreható változásokat vonnak maguk után a nyelv területén is. Napról-napra, olvasás közben szemünk láttára, beszéd közben fülünk hallatára nyelvünkben új szavak jelennek meg, régi, ismert szavak új jelentést kapnak, de egyúttal hullanak, vesznek, pusztulnak, kihalnak olyan szavak is, amelyek a velük jelölt fogalommal együtt idejüket multák.

Nem kell nagy jóstehetség annak a megállapításához, hogy sok olyan szó, amely az „urak országában“ széleskörű használatnak örvendett, a „dolgozók hazájában“ elvesztvén maga alól a talajt, kivész a használatból, kihal nyelvünk szókincséből. Míg például a régi magyar világban nagy kelete volt az evés-ivásnak, dínom-dánomnak, lakmározásnak, dözsölésnek, tivornyázásnak, tobzódásnak, lumpolásnak, korhelykedésnek, addig az új, kialakuló szociális rendben, a dolgozók világában az „úri muri“-nak már „befellegzett“, és így — hogy egyebet ne mondjunk — nem lesz szükség a magyar szókincsben arra a 3000 szóra, amelyet Lehr Albert a „részeg ember“ kifejezésére összegyűjtött. E 3000 szó közül ezúttal csak egyet emelünk ki, a *korhely* szót, melynek az új társadalomban jelentésénél fogva már nem lesz létjogosultsága s így alighanem ki fog pusztulni. Azért választottuk bemutatásra éppen ezt a szót, mert eredete és jelentése igen érdekes s mint ilyen, több mint félszázadon át meglehetősen sokat foglalkoztatta a magyar nyelvészeket.

A nyelv és a társadalom szorosan összefüggő változása, párhuzamos fejlődése érthetővé teszi, hogy miként kerül a sor a *korhely* szó alkonyára. Az 1689 óta kimutatott *korhely* szó általában a köznyelvi 'részeges, iszákos' jelentésben ismeretes, de a népnyelvben 'lusta, lomha, dologtalan, tétlen, munkakerülő' jelentésben is járatos s ezt az utóbbi jelentést újabban az irodalmi

nyelvből is több helyről kimutatták. A *korhely* szónak ez a kétféle jelentése, valamint eredetének kérdése sok magyarázatra, megvitatásra adott alkalmat a nyelvészeti irodalomban. Érdekesnek tartjuk e szó eredetével és jelentéstörténetével olvasóinkat is megismertetni.

Előbb a szó eredetének kérdése került szőnyegre; a jelentése körüli vizsgálódás csak jóval később indult meg Arany Toldijának egy sora nyomán, mint alább látni fogjuk. A *korhely* szó eredetének kérdése folyóiratunkat már 1895-ben foglalkoztatta, amikor is az akkori szerkesztő, Szarvas Gábor arra a fölmerült kérdésre, hogy a *korhely* szlovák szó-e s mi a szlovákból vettük-e át, avagy megfordítva magyar-e s tőlünk került-e a szlovákba, a következő választ adta: „Bizonyos, hogy a magyar *korhely* nem eredeti termék, mindannak ellenére nem az, hogy mind a két tagja magyar elemeket tüntet föl, mert a leghazafiaskodóbb törekvés se tud olyan értelmet önteni belé, amely csak látszatával is bírna a valószínűségnek: a *kor*-nak *helye* ugyanis tiszta értelmetlenség. A szónak eredeti példaképe, noha Czuczor—Fogarasi erősen tiltakozik ellene, kétségenkívül a német *Chorherr*. A tiltakozás így szól: 'A *Chorherr*-ből származtatás csak azt mutatja, hogy vannak nálunk emberek, kik minden magyar szót, török-szakad, idegen szóból fűrnak-faragnak'. A gazdag asztaltartás, dús lakomázás eléggé megmagyarázza a szónak mai napság divatos jelentését. A német *Chorherr* s a magyar *korhely* alak egybevetése pedig nem hagy fönn semmi kétséget arra nézve, hogy a német szót elsőbbsen a magyar vette át s tőlünk került aztán a köztünk élő tótok és rutének nyelvébe" (Nyelvőr 24:285).

A szó eredetére vonatkozóan tehát Szarvas Gábor a német *Chorherr*-ből való „kétségenkívüli" származtatást fogadta el, amit először Gyarmathi Sámuel hangoztatott, az a nyelvtudós, akinek Affinitas című latin nyelvű híres munkája éppen másfélszáz évvel ezelőtt jelent meg. Azóta ezt a szószármaztatást minden nyelvészünk, aki e szóval foglalkozott, magáévá tette: Melich János, Horger Antal, Csefkó Gyula, Bárczi Géza (az utóbbi szerint azonban a szó csak „talán" a német *Chorherr* 'kanonok' átvétele). Gyarmathi Sámuel a szóról ezt írja: „*Korhel* L. commodus, Ge. Chorherr, canonicus, qui commodum vivit" (= *korhel* latinul commodus, kényelmes, könnyű, németül Chorherr, kanonok, aki kényelmesen, könnyen él). Szinte természetes, hogy a papságnak nem nagyon tetszett a *korhely* szónak a kanonokkal való összekapcsolása s ez magyarázza meg Kassai József nyelvtudós pap (1767—1842) szemrehányását, mely szerint „Gyarmathi Szó-Könyvetskéjében is találkoznak vétségek... Kár, hogy a *korhely* szóról írván, azt *Chorherr* német szóból származtatja, amely Schneller német Szó-Könyveként *Kanonokot* jelent, s így magyarázólag a Kanonok Urat sértőleg *Korhelynek* jelenti". Talán a hazafias buzgalmon kívül ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy Czuczor és Fogarasi, a Nagy Szótár szerkesztői, nem fogadták el ezt a származtatást, hanem inkább a gye- rekes és délibábos szófejtéshez folyamodva két magyar szóból próbálták megmagyarázni a *korhely* szót: a *kortyáncsi* (iszákos) és a *henye* szó összevegyüléséből.

A német *Chorherr*-ből való származtatásnak sem jelentésbeli, sem hangtani akadályok nem állnak útjában, az előbbieket Csefkó Gyula, az utóbbiakat Horger Antal hárítja el bő megokolással és meggyőző adatokkal. A németből a magyar szókinés tagjává lett *korhely* szó Szarvas Gábor szerint átkerült a szlovákok és rutének nyelvébe, de Alexics György kimutatása szerint ugyan csak a mi nyelvünkől jutott el a románba is: „*Korhel*, *korhej* sokszor hallható Arad s Bihar megyében" (Nyelvőr 16:544).

Még a szó eredetének kérdésénél is nagyobb port vert föl a szónak kettős jelentése. Évtizedeken át sokszor szóba került és többen, többször írtak is róla. A vita kiindulópontja tulajdonképpen Arany János Toldija 8. énekének ez a sora volt: „De *korhely*, buta lón, jóra semmi kedve". A Nyelvőrben és a Magyar Nyelvben, majd a Népünk és Nyelvünkben többször visszatérő kérdés

volt a szónak Arany használta jelentése. Lehr Albert ugyanis nagy Toldi-kommentárjában a *korhely* szót 'iszákos, rendetlen életű (lump)' értelemben magyarázta és ezzel a népdal-idézettel vetette össze: „Akár iszom, akár nem, Mindig *korhely* a nevem”; de ez a magyarázat sehogysem vágott az ifjú Miklós jellemzéséhez. Lehrnek ehhez az elfogadhatatlan magyarázatához először Móczár József fűzte hozzá, hogy Arany a Toldiban a *korhely* szót nem a köznyelvi 'részeses' jelentésben használja, hanem a Szalontán általános 'lusta, rest' jelentésben (Magyar Nyelv 5:21). Lehr az ugyanitt azonnal közölt válaszában a dolgot csűrve-csavarva nehéznek mondja annak eldöntését, hogy Arany az idézett helyen a *korhely* szót a szokottabb vagy a szokatlanabb jelentésben használja-e. Pedig véleményem szerint Arany nagy ismerője könnyen ráeszmélhetett volna arra, hogy Arany kétségtelenül 'lusta, dologkerülő' értelemben adta György szájába a 8. énekben a *korhely* szót, mert hiszen ugyancsak György a 2. énekben anyja korholása közben is azt hangoztatja, hogy Miklós lusta, nem szeret és nem akar dolgozni, „nem fülük foga” a munkához, kerüli a munkát, „parasztnak is rossz, lebzsel kész-akarva, noha bírna dolgot, mert erős, mint marha”.

Móczár közlése után Csefkó Gyula szólt bele a vitába. Részletesen tárgyalva a szó jelentését, magából Aranyból, továbbá Tompából, Fazekas Ludas Matyijából és Arany László mesegyűjteményéből idéz példákat a *korhely* szó 'lusta, henyé' jelentésére (Nyelvőr 43:90). Miután pedig a Magyar Tájszótárnak egyetlen ilyen jelentésű adatát, mely Kisújszállásról való, Csefkó, Viski Károly, Szendrey Zsigmond újabb és újabb népnyelvi adatokkal támogatták, Horger Antal e közlések s a vitában elhangzottak fölhasználásával a Népiünk és Nyelvünk 2. kötetében már egész határozottan azt feleli egy kérdésre, hogy Arany a szóbanforgó helyen kétségtelenül a népnyelvi 'lusta' jelentésben használja a *korhely* szót. Most azonban fölmerült egy másik, újabb kérdés, hogy a németből átvett *korhely* szónak a kétféle jelentés közül melyik volt az első jelentése. Horger úgy vélekedik, hogy a német *Chorherr* szót valószínűleg a reformáció korában magában a német nyelvben támadt megvető jelentésáryalatával vettük át és ezidőben szidalmazó, megvető jelentése nálunk is könnyen specializálódhatott a nyelvtérületnek egyik részén 'részeses', másik részén pedig 'lusta' jelentéssé.

Végző eredményként Csefkó Gyula a *korhely* szó jelentéstörténetét fejtegető második, alapos és sok adattal bizonyító cikkében (Népiünk és Nyelvünk 3:202) valószínűsíti ama föltevését, hogy a szónak a 'dologtalan, lusta, semmirevaló' jelentése fejlődött ki előbb. Igen érdekes fejtegetésének kivonatát érdemesnek tartjuk ideiktatni. Csefkó magyarázata szerint a 'dologtalan, lusta' jelentés a korábbi s a másik csak ennek fejleménye, tehát a Czuczor—Fogarasi-féle értelmezésnek éppen a megfordítottja áll, mert e szótár szerint a „*korhel* vagy *korhely* legközönségesebb szokás szerint annyi mint korcsmázó, iszákos, dorbézoló; más részről annyit is tesz, mint henyélő, tunya, semmirevaló, kicsapongó, mely bűnök az iszákosságnak is szokott következésményei”. Véleménye szerint nemcsak a reformáció korában, hanem még jóval későbbben sem vethették ugyanis komolyabban szemére akár a *Chorherr*-nek, akár másnak, hogy szereti az italt, mert azzal a legtöbb ember bőven élt egész Európában, még maguk a reformátorok is. Nem hihető tehát, hogy a híres torkú, nagyitalú régi németek a velük egy húron pendülő szeszpusztítót éppen *Chorherr*-nek nevezték volna s így az sem valószínű, hogy a magyar *korhely*-nek 'részes, iszákos' volna a korábbi jelentése. Sokkal valószínűbb, hogy a 'dologtalan, lusta, semmirevaló' jelentése fejlődött ki előbb. A reformáció korabeli irodalom protestáns művelői gyakran emlegetik, hogy a katolikus papság dologtalanul, here módjára tölti életét. A szellemi munkát különben sem szokta sokra becsülni a kapát, kaszát, iparos-szerszámot forgatók sokasága. Így volt ez régebben is a világi tisztiséget viselők dolgát nézve, de a *Chorherr* urakét tekintve sem volt egyébként. Könnyen kapcsolódhatott tehát a

kényelmesen, könnyen élő *Chorherr*, kanonok szóhoz elsősorban a 'dologtalan, tétlen' s ebből a 'haszontalan, semmirevaló' jelentés. Csefkó ezt a föltevését számos nyelvtörténeti adattal támogatja a 18. századból Kisfaludy Károly ama közlésével együtt, mely szerint szigorú atyja többnyire korhely, gazember, semmirevaló szavakkal szokta őt illetni gyermekkorában. Hogy ez a jelentés a 19. században már egészen közönséges, azt a már első cikkében közölt Fazekas, Tompa, Arany idézeteken kívül számos irodalmi adattal bizonyítja: Simai, Mondolat, Dugonics, Kuthy, Petőfi, Jókai, Vas Gereben, stb. nyelvéből. A jelentés népnyelvi előfordulására több új adatot sorol fel. Tanulmányos cikkét annak kimutatásával fejezi be, hogy mivel a dologtalan ember korcsmán heverése, azaz korhelykedése rendszerint iyással, részegeskedéssel szokott együttjárni, azért vehette fel a *korhelykedik* ige a 'részegeskedik, dorbézol', a *korhely* névszó pedig az 'iszákos, részeges' jelentést. Fejtegetése és számos bizonyító adata szerint azonban ez a jelentés csak másodlagos fejlemény.

A *korhely* szó eredetére és jelentéstörténetére vonatkozó magyarázatok fenti ismertetéséből világos, hogy a szó a 'kanonok' jelentésű német *Chorherr* átvétele, továbbá, hogy első jelentése a kényelmesen, gondtalanul és főként jól élő papokról a reformáció korában megvetőcn, gúnyosan használt 'dologtalan, tétlen', majd 'haszontalan, semmirevaló' volt és csak később vette föl a szó a 'részeges, iszákos' jelentést a dologtalan ember kocsmán heveréséből. Már most a szónak akár első, akár második jelentését tekintjük, megállapíthatjuk, hogy a szó alkonyát éli, mert sem a dologtalan, dolgozni nem szerető, lusta embernek, sem az iszákos, részeges koresmatölteléknek a dolgozók államában nincs helye s ha ez az emberfajta kipusztul, miért maradna meg az elnevezésére szolgáló szó? Hiszen a társadalom változásainak idején a szókincs gyarapodása mellett kihálnak az elavult szavak. *Prohászka János*

EGY MADÁRNÉVRŐL

Van egy madarunk, a *Caprimulgus europaeus* L., melynek latinból fordított magyar neve *kecskefejő* (lat. *capra* kecske, *mulgo*, *mulgere*: fejek, fejni). Miskolci Gáspár Egy jeles vadkértje (1702) még azt írja róla, hogy: „...a pakulároktól [= juhászoktól, pásztoroktól] semmit nem félvén, a *kecskékre* *reájok üt és azoknak tölgyeikből a tejet kiszopja*, erről vötte mind Deák s mind magyar nevét“ (484). Csaknem egy századdal később a már sokkal felvilágosultabb Fábian József Természeti história a gyermekeknek (1799) című és Raff György Krisztián német eredetije nyomán készült munkája erre a kérdésre, hogy a caprimulgust miért nevezik kecskefejőnek, már így felel: „Azért mert Aristoteles nevű természeti históriát író régi bölts azt költötte róllok, hogy *bemennek a ketskeakolba éjtszaka és a ketskéket megfejik*. Aristoteles után Plinius ismét azt írja felőllok, s így ment a mese hova tovább. *De ma ezt egy okos ember sem hiszi*“ (392). Ez a balhit eljutott hozzánk is, és nálunk nemesak *kecskefejő* a caprimulgus neve, hanem *kecskeszopó*, *tehénfejő* is (Magy. Brehm 9:149), pedig ezt a jámbor és hasznos madarat nem érdekli sem a kecske teje, sem a tehéné, de annál inkább az aklok, istállók körül repdeső éji bogárság, melyre vadászni szokott táplálékul. Chernel Magyarország madarai 2:506 szerint a fenti balhiedelem azért fűződhetett hozzá, mert: „Lappangó élete, alkonyatban való járása-kelése, roppant nagy szája, nesztelen röpte a régiek szemében megbabonázták őt: így keletkezett az a mese, melynek révén nevét is kapta, hogy éjtszakának idején megfeji a kecskéket.“

Nevezik madarunkat *lappantyú*-nak is, de valószínűleg csak Fábian óta (Nyr 27:539). Úgy látszik ugyanis, hogy ő adta neki ezt a nevet, mégpedig: „Azért, mert lappogva jár, és estve mint a tolvaj“ (i. m. 392). Régente és Zilah

vidékén ma is *málonfekvő*, Rábagyarmaton meg (Beke Ödön: Régi és ritka szavak Dunántúl 67) *fekümál* a neve, bizonyosan azért, mert nappal a *mál*-án, azaz mellén-hasán fekve pihen. A *málonfekvő*-ből elhomályosulással és népetimológiával *álomfilkő* és *álommadár* lett. Egyéb elnevezései: *éjjeli v. éjji főske*, *bagolyfőske* (Chernel i. m.), mert ámbár nagyobb a fecskénél, de fecskealakú és fecskeszzerű repüléssel éjjel zsákmányol, mint a bagoly.

A dunántúli Farkasfán pedig *perepotya* a neve. Ezt a nevet Beke i. m. szerint valószínűleg a hangjáról kapta, mert amint Chernel írja róla, repülés közben tyurrrrrrrrr-työörrrrrrr, tyerrrrrrrrrr-tyirrrrrrrrr módra szól a szava. En azonban a *Caprimulgus europaeus perepotya* nevét más úton vélem megfejtetőnek, követve Herman Ottónak azt a bölcs tanácsát, hogy az állatnevek magyarázatában a kiindulópontot elsősorban az állatnak az életmódjában kell keresni (idézi Pungur Gyula Nyr 35:131). Lássuk hát, hogyan él a mi madarunk.

A kecskefejő vagy lappantyú, illetőleg *perepotya* életéről a többi között ezeket mondja Lovassy Sándor (Magyarország gerinces állatai 443—4): „*Határozottan éjjeli madár, nappal az erdőn a földön vagy vízszintes faágon, tágas odú torkában fekve pihen, amikor is színruhája az erdőtalaj korhadó lombtakarójával, vagy a fa kérgével az észrevehetetlenségig egybeolvad. Ilyenkor az embert egészen közelről bevárja, s ha felverik, denevérszerű szárnyalással, alant repül tova, s mihamar a sűrűbe vágódik. Az alkony beálltával szárnya kap s lágy laza tollazatával nesztelenül repdes. Így kutatja a fák és bokrok környékén az éjjel mozgó rovarokat, főképpen a kisebb-nagyobb testű bogarakat, valamint a szürkületi és éjjeli pilléket. Ezeket rendkívüli öblös szájjal röptében kapdossa el... Vadászgat holdvilágos éjjel és reggeli szürkületben is. Csak a koromsötét éj készleti pihenésre.*”

Íme a szaktudós hiteles leírása szerint ezek a *perepotya* madár életének legfeltűnőbb sajátosságai. Azt hiszem, hogy az imént idézett sorok minden olvasója azonnal észreveszi, hogy a *perepotya* életmódja a fent leírt vonásokban teljesen azonos egy másik általánosan ismert röpdöső állattal, a denevérrével (vespertilio). Ez még testének sötét színében is egyezik vele. Nem madár ugyan, de volt idő, mikor még a tudósok sem voltak felőle bizonyosak, hogy madár-e, vagy sem. Miskolczi Gáspár i. m. 486 szerint: „Disputálják ma is egymás között a tudósok, vallyon a denevér avagy pupenevér madárnak tartathatik-e inkább vagy egernek”. Néhol ma is madárnak tartja a nép, és finom szórrel fedett törzsének az egéréhez hasonló alakja miatt *szárnyaségér*-nek, *pocokmadár*-nak (Beke Nyr 68:7; *pocok*, *pocik* a. m. egér) nevezi, borszerű szárnya miatt pedig *bőrmadár*-nak. Mivel a denevér emlősalat, de látszatra madár is, ezért nevezik *denevérhitű*-nek azt az embert, aki ide is hűz, meg oda is.

Ez a madárhoz való hasonlóság az alapja annak a kis tréfának, amelyet Miskolczi Gáspár idéz fentebb említett kedves és tanulságos munkájában: „A denevér az a Madár, a mely felől a bölts Plátó együtt [a. m. egy helyütt] ilyen tréfás Mese formán emlékezik: Egy jó szemű, de hibásan látó férjfi, nem férjfi; meghajította, de nem hajította; kővel nem kővel; a *madarat nem madarat*; a fán, nem fán, azaz: Egy félrenéző kantsal ember, nem férjfi. hanem csak herélt legény, meghajította s nem is, egy darab kőporral a Denevért a bodzafán. Ez az értelme a Plátó Meséjének” (496). Ma is él ez a találós mese ebben a formában Szeged vidékén: „Az embör, a mi nem embör, bemönt abba kertbe, ami nem kert, úgy megütötte azt a madarat, ami nem madár egy küvé, ami nem kú, hogy minygyá léesött az a fa, a mi nem fa; mi a? Megfejtése: Pap, temető, büregér, küköröszt darabja, körösztfa” (Kálmány Lajos: Szeged népe 1:163, id. Ethn. 11:191). Latin változata: *Homo non homo, videns non videns, percussit, non percussit, lapide, non lapide, avem, non avem, super arbore, non arbore*” (id. u. o.).

Jó, jó, — mondhatná a szíves olvasó — eddig valahogy rendben van a dolog: a *caprimulgus* (kecskefejő) meg a *vespertilio* (denevér) életmódban, alakban,

színen csakugyan annyira hasonlít egymáshoz, hogy az előbbi magyarul bátran lehetne akár *denevér-madár*-nak, akár *madár-denevér*-nek nevezni. Amde itt ígéret szerint a caprimulgus *pereputya* nevének az eredetéről kellene, hogy szó essék és ezt mégsem lehet a vesperilionak köznyelvi *denevér*, vagy valamelyik más, eddig ismert nevéből megmagyarázni, és így, ami nevüket illeti, aligha lehet valami közük egymáshoz. Hogy jutnak bele ebbe a krédóba, vagy másként: hogy kerül hát mégis a csizma az asztalra?

Ez utóbbi tréfás kérdésre rendszerint ez szokott lenni a szintén tréfás válasz: „Hát úgy, hogy feltesszük“. Hanem nekünk ebben az esetben nem kell feltennünk semmit, mert bizonyítani tudjuk, hogy a denevérnek volt valamikor *pereputy* \sim *pereputy* neve is. Ihol rá egy eddig észrevétlenül, valószínűsítő lappantyú módjára rejtőzködő adat a NySz-ből: „A napnak világosságát nem szenvedheti-el az ördög, mint a bagoly, a vakondok s ama *pereputyok*, szárnyas egerek“. (Tof: Zsolt. 655, 1683). Péczeli József Mindenest Gyűjt. (1789) 2:42 tett figyelmessé arra, hogy ez a denevér jelentésű *pereputy* megvan még Nadányi János Kerti dolgoknak leírása (Deákul Mizald Antal Monluciai orvos doctor által. Colosvárat, 1669) c. munkájának következő két helyén is: „Palladius [hernyók ellen] foc-hagymával meg törölt veszzőket az egész kertben széllyel éget; ismét *pereputy* ganéját, hogy abból nehéz szag jöjjön“ (21). „Némellyec a vizet is mellyel a nyers deszkát meg-mostad ellenkezőnc gondollyac természetivel a hangyának; másoc a *pereputy* szárnyát vetie ellenébe“ (28). Kétségtelen, hogy mind a két mondatban a *pereputy* a m. 'denevér', mert ennek egyetelmását nálunk is, másutt is csakugyan szokták ilyen és ehhez hasonló népi módon felhasználni bizonyos célokra. (Vö. az Ethn. 1—50. évfolyamához készült Mutatóban jelzett közlésekkel.)

De mintha ez volna a neve a denevérnek Babits Cigánydal c. és a cigány lelkiségét kitűnően érzékeltető szép versében is (Összes versei 149): „Zörg az ág és zúg a szél, | cigányasszony útrakél, | feje piros keszkenős | zsír haján a rossz kenőcs, | lepedőbe köti bugyrát, | úgy viszi a *pereputyát*, | csipőn kötve csücske kettő | nyakán lóg a másik kettő. | Hátí jószág, *pereputy*, | pici rajkó, jól aludj! | ... Ágra köti lepedőjét, | úgy ringatja csecsemőjét: | Ági jószág. *pereputy*, | pici rajkó jól aludj.“

Ez az idézet azt sejteti velünk, hogy a költő ismerte a *pereputy* 'denevér' jelentését, és a csecsemő cigányrajkót azért nevezte így, mert aképpen cipeli magával mindenüvé az anyja, ahogy az anyadenevér hurcolja mellén az ő egy-két szopós porontyát: kis pereputyait. A füstösképű (Arany: B. I. 1. é. 109. vsz. szerint *üst-színű*), nesztelen járású, leginkább éjjel zsákmányoló, tehát ennyiben csakugyan denevér-természetű cigányra valóban éppúgy illik a 'denevér' jelentésű *pereputy* elnevezés, mint ahogy Arany is (i. m. 115. vsz.) találó metaforával mondja *füsti-fecské*-nek a csillogó szemű virgonc cigány-menyecskeket. Hogy *pereputy*-nak neveztek felnőtt cigányt is, arra van példa Gvadányi Póstházi fürödésében (1787. Mészöly kiad. 22): „Felelt a Kontrahás neve volt *Pereputy*.“ Itt az *l* valószínűleg inetimológikus mássalhangzó, amely affrikáták (c, cs) előtt más szóban is előfordul; lehet azonban az is, hogy csak a nyomtatás hibája: *tt*y helyett *ly*. Ámbár a *pereputy* (Arany: Elv. Alk. 5. é.) változat jogosulttá teszi azt a föltevést, hogy a *ty* előtt valóban *l* volt.

Ma ezt a szót csak abban a jelentésben használjuk, amelyben többnyire régi nyelvünk is használta, vagyis a m. 'familia, progenies, cognatio, posterii, proles, soboles' MA; 'Geschlecht, Stamm, Hausgenossen' PPB (NySz), vagy ahogy CzF magyarázza: „Jelenti bizonyos családnak összes sarjadékait, minden ivadékát, öregét, apraját, szóval az egész családot, legszélesebb értelemben: idetartozván a sógor, ángy, koma is.“ Ismerve a denevérnek nyáron is inkább társas, semmint magános életét, de kivált kéményben. padláson, toronyban, barlangban csoportos áttelelését, bizvást gondolhatunk arra, hogy az ímént felsorolt értelmezések mind abból magyarázhatók, hogy a denevérek (Nadányi

és Tofeus szerint a *pereputy* \sim *pereputy*-ok), amint Fábián (i. m. 407) írja róluk: „Télen által nyugosznak s alusznak a magok lyukaiban, apja, anyja, fia, leánya és unokája, szorosan egymás mellett vagy egymáson csoportokban.” Vagyis körülbelül úgy, ahogy Arany éneklő A nagyidai cigányokban (I. é. 31. vsz.) Csóri vajda hatalmi és szerelmi ellenfeléről, a vitézlő Diridongóról: „Ki huszonegy rajkót nemze Dundijátul. Apja anyja is él — nagyapja, nagyanyja: *Mind együtt lakozván, nösténe és kanja,*” szóval az egész *pereputy*. Mivel valakihez nemcsak élő lény tartozhatik hozzá, hanem életlen tárgy is, ezért lett a *pereputy*-nak néhol 'cók-mók' jelentése (vö. MTsz) is.

De nem sodrom tovább e cikk fonalát. Ezidőszert legyen belőle elég ennyi. Hanem inkább körben-karikában visszatérek oda, ahonnan elindultam: a denevérnek a régi nyelvből fentebb kimutatott *pereputy* \sim *pereputy* neve őrződött meg mai napig (elhomályosult 1. szám 3. szem. birtokos személyraggal) a hozzá életmódban, színben, alakban annyira hasonló Caprimulgus europaeusnak *pereputya* nevében a dunántúli (Vas m.) Farkasfán.

Csefkő Gyula

A JOBB ÉS BAL FOGALOM ELNEVEZÉSEI

A jobb és ennek ellentéte, a bal, elvont fogalom, melyeknek kialakulása a térbeli tájékozódás megkönnyítésére, a páros, kétoldali szimmetriával rendelkező tárgyak két felének megjelölésére és az ezekkel viszonyítható gondolatok kifejezésére szolgál. A kétoldali szimmetriával bíró tárgyak és szervezetek bizonyos ellentéteket hordoznak magukban, s ezért a jobb és bal elnevezések kialakulásában az ellentétes értelmű szópároknak nagy jelentőségük van. A tisztán térbeli tájékozódás megkönnyítését szolgáló jobb és bal elnevezések az emberi társadalom történetének fejlődése során bizonyos kvalifikáló értelmet is nyertek, az emberi szervezetnek azon tulajdonsága alapján, hogy a test jobb és bal oldala közt számottevő ügyességi és értékbeli különbség van. Sokáig azt hitték ugyan, hogy a jobbkezeség szoktatás, nevelés eredménye, a kutatások azonban azt mutatják, hogy ennek a jelenségnek fiziológiai okai vannak. A jobbkez fokozottabb használati lehetősége már az emberrel születik s a nevelésnek legfeljebb annyi köze van hozzá, hogy általa állandósul és tökéletesedik. Az oldalasság nemcsak a kézre terjed ki, hanem a lábra is. A szemét sem egyformán használja az ember: rendszeren a jobb szem a vezérszem, amelyhez a másik, a bal szem alkalmazkodik. (Jobb és bal szemünket felváltva behúnyva könnyen meggyőződhetünk erről.) Ugyanígy a jobb és bal arcfél között is számottevő a különbség: a jobb arcfél kifejezőbb, mint a bal. Mindezek a jelenségek az orvostudomány álláspontja szerint a központi idegrendszer oldalasságából erednek, a két agyfélteke közötti lényeges különbséggel magyarázhatók. Az emberi test jobb oldalának mozgató idegközpontjai az agy bal felén vannak ugyanis elhelyezve, s az agy bal oldalán levő idegközpontok funkcióikat sokkal jobban végzik, mint a jobb agyféltekén levő megfelelő idegközpontok. Ez a magyarázata annak, hogy a jobb fogalmában az 'ügyes, helyes, igazságos' is benne rejlik, a bal értelmében viszont az 'ügyetlenség, szerencsétlenség, valaminek az ellenkezője' fogalmak is benne rejlenek.

Ha a jobb irányfogalom elnevezéseit a legkülönbözőbb nyelvekben megvizsgáljuk, mindjárt feltűnnek azok a kifejezések, melyekben ennek az elvont fogalomnak a megjelölésére eredetileg 'egyenes' jelentésű szót használnak. A finn nyelvben pl. az *oikea* szó jelentése 'jobb' (*oikea puoli* = 'jobb oldal'), emellett azonban 'helyes, valódi, igazi, tulajdonképpen', stb. jelentései is használatosak. A nyelvészeti vizsgálat azonban kiderítette, hogy ezek a jelenségek mind másodlagosak, s a szó eredeti jelentése '(fizikai értelemben vett)

egyenes' volt. Ugyancsak 'egyenes' jelentésű volt a német *recht*, angol *right*, olasz *ritto*, francia *à droitt* 'jobb' elnevezés.

Hogy miért az 'egyenes, egyenes irány' jelentésű szót használta fel az ember a 'jobb' fogalom jelölésére, annak oka az emberi társadalom történetének elején keresendő. Engels „A munka szerepe a majomemberré válásában” című cikkében rámutat arra, hogy a kéz fejlődésének nagy hatása volt az ember kialakulásában, s közvetve a nyelv kialakulásában. „A kéz kifejlődésével, a munkával kezdődő uralom a természetben a haladás minden lépésével egyre jobban kitágította az ember látókörét. A természet tárgyain folyton új, addig ismeretlen tulajdonságokat fedezett fel. Másfelől a munka kialakulása szükségképpen hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom tagjait szorosabban kapcsolja egymáshoz, egymáshoz, amennyiben megsokszorozta a kölcsönös támogatás, a közös együttműködés eseteit és ez az együttműködés minden egyed számára hasznos voltának tudatát tisztázta. Röviden: a kifejlődőben levő emberek odajutottak, hogy mondanivalójuk volt egymásnak.” A kéznek a munka, s ezzel az emberiség és az emberi nyelv kialakulásában kétségtelenül döntő jelentőségű szerepe magyarázza a 'jobb' elnevezések fentebb tárgyalt típusának a keletkezését is. A központi idegrendszer oldalasága az emberi nyelv kialakulásának a korában minden bizonnyal éppenúgy megvolt, mint ma. Tehát már akkori őseinknek is feltűnt az, hogy jobb kezével ügyesebben tud dolgozni, mint a másikkal. Abban a korban, amikor a szavakra tagolt beszéd kialakult, szükségessé vált a *jobb kéz, jobb oldal*, valamint a *bal kéz, bal oldal* megjelölése. Az emberek a 'jobb' fogalom megjelölésére olyan szavakat használtak, melyek később a 'jó, igazságos, helyes' kifejezőjévé váltak. A 'jó, igazságos, helyes' azonban azért nem lehetnek e kifejezések eredeti jelentései, mert maguk is elvont fogalmak. Ellenben mindezek a jelentések nagyon jól magyarázhatók az 'egyenes, egyenes irány' jelentésből, hiszen nyilván nincsen se korhoz, se nyelvhez kötve az *egyenes* = *helyes, jó* azonossága. Ennek konkrét oka talán az lehetett, hogy az erdőben élő ember számára a nyílt, egyenes irányban haladó, messze kilátást biztosító terület kevésbé volt félelmetes, mint a sok veszélyt magában rejtő kanyargós erdei ösvény. Az egyenes-nek, vagyis a jó-nak, kedvező-nek és a jobb kéznek az azonosítása így — a munkában szerzett tapasztalatok alapján fejlődött ki. Az a szó, amellyel ebben a korban a *jobb* irányt kifejezték, jelentette egyúttal a jobb kezét és a jó, kedvező, szerencsés eseményt, tulajdonságot is.

Amint már említettük, a 'jobb' kifejezésnek van egy olyan népes csoportja, melyeknek eredeti jelentése 'jó, szép, helyes, igaz' volt. Ezek az elnevezések abból a korból erednek, amikor a nyelvekben az elvonásra való hajlam már kifejlődött. De az analógiák alapján állítható, hogy a legtöbb esetben ezen 'jó, szép, igaz, helyes' alapjelentésű jobb-elnevezések eredeti érzékelhető jelentése is 'egyenes' volt. Ilyen 'jobb' elnevezés a magyar *jobb*, mely a *jó* melléknév középfokú alakja, ilyen továbbá a mansi (= vogul) nyelv *jamesz pál* 'jobb oldal' kifejezése, melynek szó szerinti jelentése 'jó oldal'. Az orosz *правый* jelentése nemcsak 'jobb, jobboldali', hanem emellett 'igaz' is.

Végeredményben tehát a 'jobb' elnevezések egy népes csoportjánál találkozzunk olyan ősi elnevezésekkel, melyeknek kialakulása az emberi társadalom történetének egy régi korszakára vezethető vissza, s melynek kielégítő magyarázatát csak a munka kialakulása történetében kereshetjük.

A *bal* a *jobb*-nak ellentéte lévén, már eleve feltehetjük, hogy a *bal* elnevezései eredeti jelentésüket tekintve a *jobb* elnevezések jelentéseinek az ellentétei. Feltehető, hogy a *bal* elnevezések eredeti jelentése ezek szerint 'nem egyenes, görbe' volt. Ez a jelentés nem mindig mutatható ki a *bal* jelentésű elnevezésekből. Az orosz *левый* 'bal' és latin megfelelője, *laevus* 'bal' eredeti

jelentése 'görbített, hajlított'; a litván *kairė* 'bal kéz' és megfelelője, a latin *scaevus* eredetileg 'ferde' jelentésű volt. Innét — a nyelv elvonó képességeinek kifejlődésekor — már csak egy lépés a 'rossz' jelentés. Ilyen 'rossz' alapjelentésű 'bal' elnevezés pl. a magyar *bal* szó (vö. *balszerencse*, *balítélet*, *bal-estet*, *balértelem*), vagy a finn nyelvbeli *kura* (vepsz *hura*, lív *kura*, stb.) 'bal', valamint lapp és mordvin megfelelőik (lapp: *guro*, mordvin *kers* 'bal'). Ezen 'bal' elnevezések eredeti jelentése a karjalai *hura* 'rossz', finn *kurja-sää* 'rossz idő' és társaik vallomásából állapítható meg. A példákat még szaporíthatnók.

Sztálin „Marxizmus és nyelvtudomány” című cikkében (közöljük folyóiratunk jelen számában) hangsúlyozza a nyelv és a gondolkodás közötti kapcsolatot, valamint a nyelv és a termelés között fennálló összefüggést. Az emberek gondolkodásuk változásával változást idézhetnek elő nyelvükben, de ezen túlmenően a nyelv közvetlenül az ember termelő tevékenységével lévén kapcsolatban, a termelésben bekövetkezett változásokat a nyelv (elsősorban a szókészlet) változásai lépésről-lépésre nyomon követik. A *jobb* és *bal* fogalom elnevezéseinek egy nagy csoportjában is tapasztalhatjuk, hogy az elnevezések konkrét termelő viszonyokon alapulnak, s ezeket az elnevezéseket csak a termelő viszonyok ismeretében fejthetjük meg.

Pl. a nyenyec (= jurák-szamojéd) *mahanyij* 'jobb' szó tulajdonképpeni jelentése: 'a hát irányába eső, hátra felé levő', a *jinyanyij* 'bal' szó jelentése pedig: 'szíj irányba, a szíj felé levő'. Az elnevezés az első pillanatra érthetetlen. Az elnevezés magyarázata abban rejlik, hogy a tundralakó, réntenyésztő nyenyecnek a rének által húzott szánra — legfontosabb közlekedési eszközükre — nem úgy ülnek fel, mint nálunk a ródlízó gyermekek, hogy a szánon egyik lábukkal átlépve azt a két lábuk közé veszik. A nyenyecnek a szánra bal oldalról helyezkednek rá, mindkét lábuk a szán bal oldalán van elhelyezve, s ezáltal hátuk jobb felé fordul, arcukkal viszont balra néznek s ebből az irányból hajtják a gyeplőszíjjal a réneket. A fentebb említett nyenyec *jobb*, illetve *bal* kifejezés tehát a nyenyecnek rénkultúrájában leli magyarázatát. Ugyanez a magyarázata az északi-chantik (= osztjások) *szaszi bela* 'jobbra' (szószereint: 'hátoldal felé') és *kelang pélek* 'balra' (szószereint: 'gyeplős oldal felé') elnevezéseknek.

Ismét más termelési beállítottságra utal a komi (= zürjén) nyelv *banla* 'jobb' elnevezése. Ez a szó a *ban* 'arc' jelentésű névszó származéka, s a kifejezés a vászon- és szövatarusok nyelvéből terjedhetett el, akik a szövetanyagok színét, jobb felét, arcdoldalnak nevezték, mivel az anyagnak ez a fele fordul felénk, ezt látjuk szemünkkel.

A létnek, a külső viszonyoknak a megnyilvánulásai azok a kifejezések, melyekben a *jobb* és *bal* elnevezésére térszíni viszonyok neveit használják fel. A szelkup (= osztják-szamojéd) nyelv jobb-elnevezése: *nyarak pelei* 'jobb oldal'. Az alapszó *nyar*, *nyarre* jelentése 'mocsaras, tundrás vidék'. A kifejezés szószereinti jelentése tehát 'mocsaras, tundrás oldal'. A jobbnak ez az elnevezése csak a helyi viszonyokkal egyeztethető össze. A szibériai folyók bal (nyugati) partja általában alacsony, mocsaras, a jobb (keleti) part viszont magasabb fekvésű, hegyes, erdőkkel, bokrokkal borított. A fenti szót a Csaja folyó mellékén lakó szelkupok használják, s a Csaja folyónak is megvan ez a jellegzetessége: baloldalán mocsarak terülnek el. Tekintve azonban, hogy a Csaja nyugat-keleti irányban ömlik az Ob folyóba, a mocsaras (bal) part észak felé és nem nyugat felé esik. Felvetődik az a kérdés, hogy ha a Csaja folyónak a bal-oldala a mocsaras, miért jelent a mocsár-oldal jelentésű *nyarak pelei* szó mégis jobb oldalt? Magyarázatképpen előljáróban megemlíthetjük, hogy hasonló ellentmondásokat más szibériai nyelvekben is találunk. Pl. a manszi *vortí-pál* 'baloldal' jelentése tulajdonképpen 'erdős oldal'. Ez és még sok más hasonló példa azt mutatja, hogy a szibériai manszik, chantik,

ezamójéd népek a folyók folyásával szembenállva, helyesebben dél felé tekintve jelölik meg annak jobb, illetőleg bal oldalát.

Ilyen szemlélet alapján érthető az, hogy a Csaja moosaras (tk. bal) oldala vált a jobb kifejezés alapjává. A dél felé tájékozódás az égtájak elnevezéseiben is megnyilvánul (pl. chanti: *jít-vót* 'északi szél', szószerint: 'alsó, alvidéki szél'), és a legkülönbözőbb népeknél megtalálható (pl. a kalmükben az elülső rész jelentésű szó a 'dél', a hátulsó rész jelentésű szó az 'észak' kifejezője, hasonlóképpen pl. a kínaiiban vagy a finnben, vagy akár a mandzsuban).

A nyelv, a beszéd a munka kialakulásának folyamatában keletkezett. „Először a munka, utána és vele együtt a nyelv“ (Engels). A nyelv kialakulása tehát az emberi társadalom történetének a kezdeti korszakára esik. A nyelvnek ebben a kezdeti állapotában a jobb és bal irányfogalmakat olyan szók fejezték ki, melyek a jobb és bal kézen kívül 'egyenes irány, egyenes' (→ 'jó, igazi, szép'), illetőleg 'nem egyenes, görbe' (→ 'rossz, másik, idegen') jelentésben is használatosak voltak. Azok az elnevezések, melyek 'jó', illetve 'rossz' jelentésű melléknemekből keletkeztek, s kimutatható 'egyenes' vagy 'görbe' jelentésük nincs, már egy másik, későbbi kor termékei. Ezek az elnevezések abból a korból származnak, amikor a termelőeszközök tökéletesebbé, a munka fejlettsége folytán az emberi agy tökéletesebbé vált, s az emberek elvonó képessége kifejlődött, vagyis amikor a jó és rossz gondolati kategóriája megjelent. Ezek a kifejezések tehát a jobb kéznek a munka folyamatában a bal kézhez viszonyítottan kiemelkedőbb, értékesebb szerepén alapulnak, s keletkezésük így végeredményben szintén a munka történetével áll összefüggésben, s ezzel a való élet jelenségeinek a tükröződése.

Az elnevezések egy másik csoportja az adott termelés módoknak, az adott életkörülményeknek a nyelvre gyakorolt hatását mutatja. Ezek az elnevezések aránylag újak, mert rendszerint a szóbanforgó népek újabkori anyagi kultúrájának termékei. Keletkezésük nyilván azzal áll összefüggésben, hogy a régi *jobb* és *bal* elnevezések a társadalom számára már nem voltak elég kifejezők s helyüket újabb, az élethez közelebb álló kifejezések foglalták el. Ezzel kapcsolatban emlékeztetnem kell arra, hogy „...a nyelvet... nem tekinthetjük egy bizonyos korszak termékének. A nyelv... számos korszak terméke“ (Sztálin). Ezzel magyarázható, hogy számos nyelv jobb és bal kifejezése már nem a mai kornak megfelelő termelőviszonyokat tükrözi.

A *jobb* és *bal* fogalom elnevezéseit vizsgálva arra az eredményre juthatunk, hogy bármilyen nyelvről is van szó, a *jobb* és *bal* elnevezéseinek kialakulása az emberi társadalom történetével, a termelőeszközök változásával áll összefüggésben, s bizonyítója a nyelv és a gondolkodás kapcsolatának, a nyelv és a társadalom összefüggésének.

Hajdú Péter.

Infláció. Gondolati tartalom dolgában ugyan az infláció vajmi távol esik a fluktuációtól, mégis a két szót a nyelvtörténet alakulása ép úgy, mint a politikai események menete egymás közelébe sodorta. Nyelvészetileg az a körülmény teremt a két szó között kapcsolatot, hogy a folyást jelentő latin *fluere* szó, amelyből a *fluktuáció* ered és a fúvást jelentő latin *flare* szó, mely az *infláció* alapját alkotja, nyilván ugyanegy ősi ösztön nyelvteremtő ténykedésének, ugyanegy hangutánzásnak a terméke. A *fl* hangcsoport egyenlőképpen kínálkozott a tovaflow víznek és a fúvó szélnek utánzó megjelölésére. Az események menete viszont azáltal kapcsolta egymáshoz a két szót, mert ugyanakkor, amikor az emlékezőes Rákosi-beszéd a *fluktuáció* szót közkeletűvé tette, a tőkés államoknak folytonosan mélyülő gazdasági válságáról szóló hírlapi közlések a nálunk szerencsésen már feledésbe vonult *infláció* szónak újabb időszerűséget szereztek, amikor beszámoltak — mégpedig a legilletékesebb helynek, az ENSZ-nek hivatalos jelentései alapján — arról az inflációról, amely Nyugaton mind érezhetőbben üti fel a fejét. Ez megokoltá teszi, hogy a Nyelvőr új rovatában az *infláció* szó a *fluktuáció* mellé kerüljön.

A bankjegyforgalom aránytalan felduzzadásának és az ebből eredő pénzromlásnak nemzetközi neve régesrég latin elnevezés. Csakhogy a latin ember ajkán e szó sokkal egyszerűbb, sokkal szelídebb dolgot jelentett, mint a mai beszédben. A latinok az *in* „bele” és *flare* „fűjni” ez összetételén a levegőnek valamibe való belefújását értették, tehát akár a kürtnek, trombitának megszólaltatását, akár a tűznek levegőárammal való élesztését. De más is jelöltek e szóval. Valahányszor azt látta a latin ember, hogy valami megdagad, megduzzad, bővül, tágul, azt képzelte, hogy valaki — valamiféle emberi, isteni vagy ördögi lény — levegőt fujtat belé. Ezért azután *infláció* a latinban mindenféle felfúvódást jelenthetett (akár az orvostani értelműt is), de meg a felfuvalkodottságot, a pöffeszkedést, a nagyolást, a túlzást is. Csak egyet nem jelenthetett: azt, amit ma *inflációnak* nevezünk. Ezt csak nyolevan éve jelenti, az USA 1861—1865. évi polgárháborúja óta. Ez a harc annyi pénzt emésztett fel, hogy a fedezetlen dollár-bankjegyek állománya addig soha nem sejtett mértékben megduzzadt. Az amerikai közgazdasági irodalom ezt a papírpénz-szaporulatot akkoriban *infláció* néven kezdte tárgyalni, mintha a dollárbankjegyek mennyisége azért duzzadt volna oly nagyra, mert ott állt mellette a háború gonosz szelleme s teli tüdővel, hatalmas fujtatóval egyre csak fújta bele a levegőt. (Mi persze tartózkodunk ettől a mitologizálástól és a gonosz szellemet igazi néven nevezzük: kapitalizmusnak mondjuk). A belefújás latin nevéből ilyen módon gazdaságpolitikai és pénzügytani műszó lett. Az első világháborúig az is maradt: szakmai műszó, melynek az illetékes tudomány területén kívül semmiféle keletje nem volt. De az első világháború révén — miát közülünk mindazok jól emlékeznek rá, akik már akkor megfigyelhették az imperializmus korának első nagy nemzetközi kirobbanását és átkos következményeit — a pénzromlásnak addig csak szakmai jellegű neve nálunk is közkeletű megjelölésévé lett annak a nyomorúságnak, amely pénzünk értékromlása következtében éveken keresztül ránehezedett gazdasági életünkre. Mire azután a második világháborúval a bankjegy-állományt a maga mérges lehelletével pokolian duzzasztó gonosz szellem újból megkezdte átkos munkáját, már készen várt rá az amerikai eredetű elnevezés s vele együtt mind az a fojtogató szörnyűség, amelynek gyors megszüntetése új államrendünknek egyik legnagyobb dicsősége.

Az *infláció* szó történetének ismertetése nem volna teljes, ha rá nem mutatnánk arra a jellemző különbségre, amely a latin eredetű szónak angol és magyar nyelvi használata között fennáll. Az angol—amerikai világ nyelvi tudata pontosan érzi az *infláció* szó eredeti latin jelentéstartalmát s ennek megfelelően általában mindenfajta felfúvódást, felduzzadást ért rajta. Ezért, amikor angolul beszélő ember a szóval azt akarja jelölni, amit mi *inflációnak* nevezünk, mindig hozzáteszi, hogy bankjegy-inflációra gondol (angolul: *currency inflation*). Hozzánk ellenben az *infláció* szó kizárólag a maga pénzgazdasági jelentéshasználatát hozta magával Amerikából, mi csakis bankjegy-szaporulatot értünk rajta, tehát semmiféle közelebbi meghatározást nem rakunk melléje. Ha pedig egyéb területen bekövetkező felfúvódásról, tömeges felszaporodásról beszélünk s ezt is *inflációnak* mondjuk (gyakran olvassuk, hogy például egyesületek túlságos elszaporodását *egyesület-inflációnak* mondják, sokat emlegetik a franciaországi pártok *inflációját*, stb.), olyankor úgy érezzük, hogy a pénz-inflációról vett szóképet alkalmazzuk.

Reakció. Latin elnevezés. Mégis: latin ember sosem ejtette ki, sosem írta le. A középkorban keletkezett, vagyis akkor, amikor a latin nyelv már nem élt, legalább is ókori formájában nem, mert közben olasz, francia, spanyol nyelv lett belőle.

Az ókori római birodalom latin nyelve, a római költők, írók, szónokok nyelve, a szónak csak az alapját rakta le. Ott ugyanis *agere* annyit jelentett,

hogy: „működni, cselekedni, intézkedni“ és *actio* annyit, mint: „cselekvés, működés, intézkedés“. A latin *re-* szócskával, mely annyit jelentett, hogy: „vissza“, a középkori filozófia, mely mindvégig latin nyelven íródott, megteremtette a *reagálás* és a *reakció* elnevezést, így nevezve azt a visszahatást, amelyet valamely ráhatás felidéz, azt a visszhangot, amelyet valamely cselekvés kelt, azt a viszonzást, amelyben valamely működés részesül. A tudományos nyelvhasználat mai napig is ily tágasan általánosító, ily sokoldalú értelemben alkalmazza a szót. A vegyész azt mondja, hogy a vízen átvezetett elektromos áram *reakció*-jaképpen a víz hidrogénre és oxigénre bomlik, az orvos elmagyarázza, hogy a szervezet lázzal *reagál* a kórokozó bacillus mérgező hatására, a lélektan arról beszél, hogy érzékszerveink hogyan *reagálnak* a külső világból felfogott ingerekre, de meg a mindennapi beszédben is lépten-nyomon halljuk, hogy valaki így vagy úgy, vagy sehogyse *reagál* valamire, ami éri.

A *reakció*-fajták e sokféleségeivel szemben az a *reakció*, amelyet ma politikai életünk oly sűrűn emleget, csakis egyetlen, határozott irányú működés.

Ha azt kutatjuk, hogy a középkori filozófiából eredő szó miért és hogyan kapta ezt a megszorító használatát, minden idők egyik legnagyobb szellemének, természettudományi világképünk megteremtőjének, Newtonnak híres alaptörvényéhez jutunk el. Newtonnak 1686-ban megjelent Természetfilozófiájában, ebben a könnyed latinsággal írott, világgraszoló munkában olvasható a *reakció* szónak az az alkalmazása, amelytől egyenes út vezet a szó mai politikai értelmezéséig. Az illető hely magyarul a következőképpen hangzik:

„Az *akció*val mindig egyenlő a vele ellentétes irányú *reakció*. Ha valamely test egy másikat szorít vagy húz, ez a másik őt ugyanannyira szorítja vagy húzza. Ha valaki ujjával megnyom egy követ, a kő is nyomja az ujját. Ha a ló egy kötél végére erősített követ vonszol maga után, a kő ugyanolyan erővel húzza vissza a lovat.“

Amióta ez a Newton-féle alaptétel az általános köztudatba jutott, azóta az a *reakció*, amelyről Newton beszélt, a fizikai világmagyarázatban oly elsőrendű fontosságúvá lett, hogy a dolog azt a látszatot kapta, mintha voltaképpen csakis azt a visszahatást, azt a viszonzást illetné meg a *reakció* elnevezés, amely a Newton-féle alaptételben fogalmazott módon visszahúzó, visszaszorító erőként működik és mintha olyankor, amikor egyéb *reagálások*ról, másfajta *reakciókról* beszélünk, csak képletes, metaforikus jelentés-átvitelt alkalmaznánk. A politikai nyelvhasználatba is a húzást, szorítást hasonlóval viszonzó, ellenálló *reakciónak* képletes alkalmazása vitte be a latin szót. Ennek a politikai szóképnak az alkalmazására az a visszahatás adott indítékot, amelyet a francia forradalom eszméi az akkori európai kormányokban keltettek, és amely különösen akkor nőtt naggyá, amikor a kormányok attól remegtek, hogy Napóleon győzelmes hadjáratai a forradalmi eszméket egész Európában el fogják terjeszteni. A haladó szellemű politikusok — ahogy ma mondanók: a baloldaliak — akkoriban nevezték el először *reakciónak* azokat a rendszabályokat, amelyeket a maradiság és hatalomféltés a szabadság és haladás eszméjével olymódon érvényesített, ahogy a Newton által leírt esetekben a szorított vagy húzott tárgy a szorító vagy húzó erővel szemben viselkedik. A szentszövétséget, amely a népek szabadságvágyának elfojtását érezte feladatának, ezért tekintették a „*reakció* győzelmének“. Az akkor kialakult jelentéshasználat mind a mai napig megszabja a *reakció* szó politikai értelmezését: a szó, mely egyéb területeken — mint láttuk — nagyon sokféle jellegű *reagálást* jelent, politikai vonatkozásban kizárólag azt a visszahatást jelenti, amely a haladás szolgálatában működő erők érvényesülését akadályozni törekszik. Az imperializmusnak és ügynökeinek áskálódásai mind mai napig állandóan gondoskodnak róla, hogy módunk legyen a szó ilyenmő alkalmazására.

† Kallós Ede

A fuldokló ember a szalmaszálhoz is kap. Ez a szólás is egészen közismert. Különös, hogy mit keres a vízben a szalmaszál, melyhez a vízbefúló kapkod. Egészen bizonyosra vehetjük, hogy a vízbefúlónak nem igen van módja szalmaszálhoz kapaszkodni, de annál inkább kapkodja a vizet. Ebben a formájában nem is régi ez a szólás, a NySz nem ismeri. Ma már nem is konkrét értelemben használatos. Azt jelenti, hogy a bajbajutott ember a legjelentéktelenebb és leglényegtelenebb kísérletet is megteszi sorsa megjavítására. Ha régi nyelvünkben nem fordul is elő az, hogy: *a fuldokló vagy a vízbefúló ember a szalmaszálhoz is kap*, előfordul úgy, hogy: „...*a' vízben-halo ember a' habokhoz-is kap...*“ (Geleji Katona: Titkok titka 579.). *A habokhoz* is, azaz, mai nyelven: *a hullámokhoz is kap*. — Így már egészen jól érthető ez a szólásmód. Kétségtelen, hogy ez ennek az eredeti alakja. Használja Geleji Katona ugyanezt a szólást ugyane művének egy másik helyén is (332. l.): „De így jár, a' ki egyszer az igazságnak ósvényét el-véti, tsak tsetel-botol osztán *út-vét egy felé-is, más felé-is; és a' mint hogy a' vízben halo ember a' habokhoz is kap*: úgy akármí színes fogáskákhoz-is ragaszkodik, hogy azokban otromba értelmének valami menedeketskét találhasson.“ A NySz nem ismeri az idéztem adatokat.

Nyíri Antal

Átok és áldás. Ki gondolná, hogy ez a két ellentétes jelentésű szó egy tőről fakadt? Pedig ezt a magyarázatot már minden nyelvtudós elfogadja, mióta Budenz József a Magyar-ugor összehasonlító szótárban, s utána tanítványa, Munkácsi Bernát a Nyelvőrben (8:433) kifejtette. Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy az *áldás* alapszava, az *áld* ige eredeti jelentése 'áldoz' volt. Pl. Velős áldozatokat *áldok* teneked, *áldok* teneked teheneket bakokkal (Apor-kódex). Ez oltáron *áldatik* (Thewrewk). Christusnak teste és vére *áldatik* (Ozorai). Az áldozatnak első napján, mikor az *hosvétot álgyák vala* (Jordánzky-kódex). Mikoron az mise *meg áldatott volna* (Érdy-kódex). — A kereszténység felvétele előtt a pogány magyarok kutaknál, forrásoknál áldoztak. s az ilyen forrásokat *áldókut*nak nevezték. Már régi okleveleinkben vannak erre adatok: Inde ad *aldo cut* (1193). Iuxta quendam fossam que uocatur *aldoucuth* (olvasd: *áldoukut*, 1214, 1223). Egy 1427-ből származó oklevélben *áldottuk* is szerepel: Prediis Felegház *Aldothkuth*-theleke (Oklevél-Szótár).

Hogy az *áld* eredeti jelentése 'áldoz' volt, már az is bizonyítja, hogy maga az *áldoz* ige is az *áld* származéka. Tehát arra nézve, akit vagy amit feláldoznak, ez a cselekedet éppen nem áldás. A Székelyföldön a *főláldoz* azt is jelentheti: 'megöl': Tű, minnyá *főláldozlak!* Szegeden pedig a *megáld* igét átkozódásban használják: Hogy a fene (az avas fene, a nehétség, a nyomorúság) *áldjon még!* Káromkodás az is, mikor azt mondják: *Az áldóját!* Melius Juhász Péter Jób könyvének fordításában a *visszáld* igét 'átkoz' jelentésben használja: *Vissza áldották az az meg-káromlották* (16. század). Asztalos István erdélyi író az *áldás* szót használja, bizonyára a nép nyelvéből véve, Szél fuvatlan nem indul c. regényében átkozódó értelemben: *Honnét az áldásból* adjuk vissza, ha egyszer elcsereltük vagy el is használtuk? (85). *Menjen vissza az áldásba*, ne kínozza magát s a lovat (63). Fegyelmezd magad, *az áldásba!* (49). Bárcsak jönne már Vaszi is *az áldásba* (9). A köznyelv azt mondaná helyettük: *az ördögbe, a pokolba, a fenébe, a fenéből*, stb. Szamosháton is van az *áldásnak* hasonló jelentése: Tuggya az *áldás*, mék (a. m. melyik) vóut. Mi az *áldás* ez itt a nyakadon? Hat hozzak valami az *Isten áldása* dőugot is, ne üjjek itt oja(n) hegyessen. Csűry a 'manó' szóval értelmezi (*mi a manó, tudja a manó*).

A jelentésben nyilatkozó ellentétre nézve hasonló példa a latin *sacer* 'szent' szó, amelynek 'átkozott' jelentése is volt. Némelyek szerint az *átkoz* ige maga is az *áld* származéka, de Simonyi (Nyr. 43:219) helyesen mutatott rá, hogy a régi nyelvben nem volt *-koz*, *köz* gyakorítóképző, csak *-kozik*, *kézik*, *közik* visszaható képző, az *átkoz* az *átok* -z képzős származéka, tehát az *átok* (töve: *átk-*) származik az *áld* igéből, mint a *szitok* a *szid* igéből. És nem mulaszt-hatjuk el annak megemlítését, hogy Budenz, legnagyobb finnugor nyelvészünk is, az *áld* igét csak *átokkal* és nem az *átkoz* igével hozta kapcsolatba.

Barlang. A *barlang* szláv eredetű jövevényszavaink közé tartozik, azonban az az érdekes, hogy a szláv nyelvekben nemcsak 'hegyben levő üreg' jelentése volt, hanem 'erdő, rejtekhely, búvóhely, odú, koldustanya, fekvőhely, állatok tanyája, szemét, tócsa, dísznők hentergő helye, stb.' értelemben is használatos. Nyelvünkben a *barlang* eredeti neve *lyuk, kőlyuk volt*, s a *barlang*-nak a magyar népnyelvben is van a köznyelvtől való eltérő jelentése, ami azt bizonyítja, hogy a szónak mai jelentése 'állatok tanyája' jelentésből fejlődött. Így az Ormányságban a *ballang* 'erdőben, egyebütt is, olyan lapályos hely, melyet fölver a farkasfog, bojtortján, tüske, csalán, stb.' (Kiss Géza). Baranya megye egyes helyein pedig 'erdő, sűrű erdő' jelentése van, sőt előfordul a *ballangerdő* összetétel is. (Példákat l. Nyr 73:383). Mármost Nyíri Antal följegyzése szerint Somogy megyében is van 'olyan járhatatlan erdős rész, mely tele van tükkel, bokorral' jelentése. Pl. Ojjan, mind a *ballang*; hegyes-vőgyes erdő, dimbés-dombos, szakadékos. *Remicés* dib-dáb fa van a földbe, ára mongyák: ojjan, mind a *ballang*. E csak *tik-ballang*, nem lehet hasznát vónni: bozótos (Gige). A *remic* nyilván azonos a Fejér megyében följegyzett *remisz* 'kisebb erdő, fás hely' szóval.

Gyalogszarka, gyalogsátán, gyalogposta. MórícZ Zsigmond Barbárok c. elbeszéléskötetének egyik novellájában írja: Csak nem azt akarja mondani, hogy ked *gyalogszarka*? (209). A szó előfordul MórícZ Zsigmond más műveiben is, s ezekben megkapjuk a kifejezés magyarázatát is: Bizony hallom, hogy a *gyalog szarka, gyalog sátán* má megjárta az útját!... — Jaj, galambom, túl vagyunk már azon, vasárnap kihirdetik az ispitály-templomba a gyerekeket (Tavaszi szél, 5. kiad. 27). Még világosabban megmagyarázza az író Életem regényében: Fogalma se volt róla, hogy a házasság legénynek először *gyalogpostát, gyalogsátánt* kell küldeni, hogy kipuhatolja, hogy a lány hajlandó-e hozzámenni. Hogy az első látogatáskor ott kell felejtetni a szűrt és ha azt kiakasztják a kútfélre, akkor viheti is, mert az azt jelenti, hogy nem látják szívesen (30).

Szótáraink nem ismerik egyik kifejezést sem. MórícZ Zsigmond bizonyára debreceni diákkorában ismerkedett meg ezekkel a kifejezésekkel, mert Oláh Gábor A debreceni nyelvjárás c. tanulmánya szerint *gyalog szarka, gyalog sátán* 'a híradó asszony, aki a lányt kéregető legénynek hírül viszi, mit izennek a lány szülei' (29). A Magyarság Néprajza szerint is a *gyalogszarka* és a *gyalogsátán* a Hajdúságban a házasságközvetítő öregasszony neve (4:158). Ugyanitt más nevek is szerepelnek: *kullogó, csoszogó, szörzö, pokolpemét* (Dunántúl), *susogó* (Kecskemét), *gügyü* (az Alföld déli része), *nanás* (Erdély).

Jókainál a *susogó* értesíti a kapuzábé mellett settenkedő kérő legényt (Nemzeti Kiadás 90:49).

A M. Tájszótár a *csoszogó*-t Sopron m. Rábaközéből közli, a *gügyü*-t Szegedről, Arad m. Pécskáról, a *kullogó*-t Tolna m. Sárközből, a *nanás*-t a Székelyföldről, Udvarhely megyéből.

Sopron m. Kisfaludon, Nagymihályban *csoszogóba* jár, a Dunántúl *kullogóba* megy, Kiskunhalason *susogóba* megy, a Balaton mellett, a Csallóközben *susogóba* jár azt jelenti: puhatolózik, hogy tetszik-e a legény a lányos háznál, vagy a leány a legénynek. Jókai ebben a jelentésben is használja: Előbb a leánynéző, azután a *susogó* (74:190). Nála *suttogó* is előfordul. A *suttogó* volt az előjátéka a formális leánykérésnek (67:59).

Idő. Az *idő* szó nemcsak 'esztendő'-t jelent, hanem 'év'-et is. Így pl. a régi nyelvben: Sok *időt* és napot ád embernek [Érdy K]. Napról napra, hétről hétre, *időről időre* ab bínbe ű szivők el keménül (Guary K). Hét száz hetven hét *üdő* Lamektől mulék (Valkai 1576). Ezer hatszáz negyven negyedik *időben* (Czeplédi) NySz.

Van rá példa a népnyelvben is: *Mindén idén* ütet fákat (Veszprém m. Csetény). Ha előszó hallod a kakukszót tavasszá, ahánt ver, annyi

üdeig élsz (Szeged vid.). Elfogadom (azaz: kibérelem) a korcsomát *két üdeig* száz forintért. *Minden üdön* (Székelyföld). Ezelőtt két *üdüvel* (Háromszék m.). Most *harmad ideje* (Udvarhely m.). *Mult idén* (Moldva). Szamosháton csak ilyenekben: *Egygyik idénn*: valamelyik elmúlt esztendőben. Tudva tudom, hogy jártunk vout ott *egyik idénn*. Ugy ne járjak, mint *egygyik idénn* a tinóuval (Csűry).

Móricz Zsigmond is ismeri az *idő* szónak ezt a jelentését, pl. Magyarok c. elbeszéléskötetében: A kevi úton mán alig lakik benn valaki, mindenki odaki van a földgyén; éngem nem csufolnak *több idén*, hogy innen kell kimennem a szántásra (151). A Kerek Ferkó c. regényében is: Az én keresztkomámnak is segíteni akart a *mult idén* valami jótét lélek (152). — A köznyelvben csak az *idén* jelenti, hogy ebben az évben. A moldvai északi csángóknál: *ez idiénn erősztt hesszu tiél ólt*: az idén nagyon hosszú tél volt (Wichmann). De az *idei* melléknév jelentése is 'ez évi'.

Ingyenélő. Beszédünkben használt szavainknak van bizonyos értelme, kellő helyen alkalmazzuk őket, de tulajdonképpeni jelentésükre gyakran nem is gondolunk. Ilyen szó pl. a *csecsemő*. Kis, pólyás gyereket értünk rajta, de nem is gondolunk arra, hogy eredeti jelentése 'csecszopó', mert az összetétel utótagja a már elavult *emik* 'szopik' ige melléknévi igeneve. Régi írásainkban még nem is használták főnévileg, csak jelzőként *csecsemő gyermek*, *csecsemő magzat*, *csecsemőkor* kifejezésben.

Ilyen szó az *ingyenélő* is. Német szótáraink 'Schmarotzer, Taugenichts' szóval fordítják; Ballagi Teljes Szótára szerint jelentése: 1. dologkerülő. csavargó, naplopó; 2. más kegyelméből élődő, tányérnyaló. A Czuczor—Fogarasi-féle Nagy Szótár így értelmezi: dologkerülő, hivatal, szolgálat, foglalatosság nélküli haszontalan ember; továbbá, ki más kenyerét meg nem érdemelve eszi, tányérnyaló. Csűry 'munka nélkül mások nyakán élő'-nek értelmezi (nála *ingyenélés* főnév is van, Szamosháti Szótár).

Mindenesetre különös szó. Először is nincs rá adatunk a régi nyelvből. Másodszor az *ingyen* jelentése 'umsonst, unentgeltlich, ohne Entgelt, kostenfrei, gratis'. tehát tkp. a. m. 'pénz nélkül, fizetés nélkül', de annak viszont semmi értelme sincs, hogy 'pénz nélkül, fizetés nélkül élő'. Az is különös, hogy az összetétel csak melléknévi igenévi alakban él, azt hogy *ingyen él*, nem szoktuk mondani. Mégis találtam erre a kifejezésre is egy példát az erdélyi származású Nagy István Nincs megállás című kisregényében: Az uralkodó osztály *ingyen él* a dolgozók munkájából (141).

Mit jelent tehát tulajdonkép itt az *ingyen*? A régi nyelv nem ad erre nézve felvilágosítást. A népnyelvben azonban van az *ingyen*-nek 'hiába' jelentése, így Somogy m. Visnyén (Nyr 17:286), a Csallóközben (*ingyen*: hiában [van ez] Nyr 1:279), Tolna m. Szentlőrincen (*ingyén van*: hiában, Nyr 3:86). Sopron m. Miháliban, Kisfaludon (*ingyén van mindén igyekezet*, Nyr 22:473). Szolnok-Doboka megyében (*Még aszt fogja gondolni, hogy jél akartam tőkélnei* [a. m. eltulajdonítani]; *pedig már asztat ingyen gondolja. Akkor én ingyen jöttem fel*, Nyr 17:381. 382). Tehát *ingyenélő* tulajdonképpen azt jelenti: 'hiába, haszontalanul élő; aki csak él, de senkinek sincs belőle haszna'. Bárczi Szófejtő Szótára szerint az *ingyen* az *igyen* határozószó változata. Ha ez a magyarázat megállja a helyét, akkor *ingyenélő* a. m. 'aki csak úgy él, hiába, anélkül, hogy hasznot hajtana'.

Kármentő. Móricz Zsigmond Magyarok c. elbeszéléskötetében ezt írja: *Kármentőnek* hívták azt a régi kocsmai rekeszt, mely lécből volt építve a kocsmá egyik sarkában, ahova a csapláros bemenekülhetett üvegeivel, ha verekedés volt a vendégei közt. Magára húzta az ajtót s nyugodtan nézte, hogy a társaság hogy delectálja magát a maga módja szerint ölmosbotokkal. — Itt is volt azelőtt, én bontattam le valami tizenkét-tizenöt esztendővel ezelőtt, — szólt csöndesen a vendéglős (186).

Valóban a MTsz. Szatmár m. Tyukodról és Heves megyéből (1840) közli a szónak ezt a jelentését: 'az ivószobában levő léces nagy kalitka, amelyben

a kocsmárosnak minden portékája van (hogyha dulakodás támad, a törékeny holmikat ne fenyegetse semmi veszedelem)', a legtöbb helyen azonban 'olyan edény, amelyet a csepegő v. folyó vminek fölfogására használnak', így Csűry Szamosháti Szótára szerint is a *kárméntőü* 'a boroshordó csapja alatt tartott edény, mely az esetleg kicsepegő bort felfogja'.

Móricz Zsigmond kárméntőjét általában *söntés*-nek, a Palócságban *sentés*-nek hívják, amely a német *Schenk-tisch* átvétele (vö. *söntis* Somogy m., *söntis* Vas m. Répcesen'tgyörgy, MTsz).

Mustra. Veres Péter Gyepsor c. elbeszéléskötetében olvassuk: Öreg *mustra* szekér, a rúd be volt hasadva, neki szekeret is rosszat adtak (90). A gazdatisztekkel meg úgy csinál üzletet, hogy megveszi a *mustrát* és otthon eladja a tájékozatlan embernek, mint uradalmi fajmarhát (107). A Próbatételben is: Nem sajnált nekik levágni egy vagy két *mustra* birkát (amelyek igaz, úgys megdögöltek volna 127). Sőt a *mustra* birkák húsát sem adja oda ajándéku, mint ravasz és okos nagyapja tette, hanem kiméri pénzért vagy bérből — levonásra, mint az uraságok szokták... Azt a nagyapai szokást, hogy nem várta be, hogy megdögöljenek a *mustra* jószágok, hanem levágatta előre, megtartotta (128). A *mustra* jelentése itt nyilván 'kimustrálni, kiselejtezni, kidobni való' (Dunántúl, Rábaköz, Zala m. Túrje, Pápa, Komárom m. Füss, Szamoshát). Pl. *mustra ju* (Csűry). Veres Péter adata szerint nemcsak állat lehet *mustra*, hanem tárgy is.

Az mármost az érdekes, hogy a *mustra* ellenkező jelentésű is lehet, így Székesehérvárt *mustra bor*, *kukorica*, *árpa*, Zentán *mustra juh* 'kiváló, kitűnő, mintaszerű'. A jelentéshasadás könnyen megmagyarázható az eredeti 'minta' jelentésből, melyből mind a kettő fejlődhetett.

A *mustra* különben a német *Muster* átvétele, mint Nyr 71:19 alatt kimutattam, de ott sem eredeti szó, hanem az olasz *mostra* átalakítása.

Ilyen szó a *szerencse* is, amely eredetileg jelenthette mind a jó, mind a balszerencsét.

Nyílhúzás. A hajdúmegyei Balmazújvárosból származó Veres Péter Próbatétel című elbeszéléskötetében olvassuk: Barna Gábort szidta, hogy nem *nyílhúzással* kellett volna osztani ezt a vegyes földet, hanem kor és érdemek szerint (146). Ha földet, jószágot, takarmányt, kaszálót vagy bármit osztatok, *csináljatok nyílat és húzzon mindenki*, de te utoljára húzzál (143). Ha be-be-állnak egy-egy új táblába és Csapóéknak jó sima föld és könnyűvágó, egyenes gabona jut, akkor jó neki a sorrend, de ha valahol dült a búza, vagy aszatos jutna neki, akkor azon erősködik, hogy *húzzanak nyílat*, kit hogy ér a szerencse, mert az nem igazság, hogy mindig nekik jusson a nehezebbik fogás (87). Móricz Zsigmond is írja: A régi időben a falué vót minden, ugy *húztak nyílat*, hogy ebbe az évben kié lesz egyik-másik darab föld (A' boldog ember 175).

A Tájiszótár szerint a *nyílhúzás* Szegeden, Csallóközben, Mátyusföldén a. m. 'sorshúzás'. Csűry Szamosháti Szótára szerint *nyílhúzás* 'sorshúzás útján való osztzkodás az örökségen'. A Tájiszótár szerint Szabolcs m. Besenyéden *nyílat húztak*, hogy kié legyen a szőlő.

Sylvester Új-testamentum-fordításában: *Nyílat vonának*: jecerunt sortem. Károli Gáspár bibliafordításában: Az versengéseket elveszi az *nyíl vonás* és az erősek között békeséget szerez. Apáczai Cserénél: *Nyílvonás, sors vetés*. Már Molnár Albert szótározta: *Nyílvonás*: Sortitio.

Ezek a kifejezések, mint Tagányi Károly¹ kimutatta, a földosztásnak sorshúzás útján való ősi módjának emlékei. „A földközösség lényege mindenütt abból áll: hogy a község határa közös tulajdont képezvén, annak használatához a község minden tagjának egyenlő joga van, vagyis: mindenkinek egyenlő nagy, egyenlő távol s egyenlő minőségű földet kell kapnia.

¹ Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Molnár Erik előszavával. A magyar mult emlékei. Athenaeum.

Mivel azonban a legtöbb határban igen különböző földek vannak, előbb azokat, a különféle talajok minéműsége szerint, osztályozni kell. Ezen osztályzat szerint aztán a határt különböző nagyságú (a jobb földek: kisebb, a rosszabbak: nagyobb) táblákra, az egyes táblákat pedig annyi egyenlő részre darabolják, ahányan arra igényt tartanak. Az összes táblának egy-egy ilyen része együttvéve képez egy-egy *nyilat*, mely tehát 30—40—50, stb. darabban fekszik széjjelszórva a határban. Az ilyen módon összeállított *nyilak* között történt meg tehát a sorshúzás, a sorsra bízván, kinek mennyi *nyíl* jusson; miért is a földközösség ezen módját ezentúl *nyilas osztásnak* fogjuk nevezni“ (23). „Az évi felosztás általában sorshúzással történt, amit a régi magyar nyelv *nyílvetés*, *nyílvonás* néven ismert, miért is adataink a kisorsolt részt csak egyszerűen *nyíl*-nak, *nyilas*-nak, magát az egész sorsolás alá eső földet *nyíl*-föld-nek, vagy — mivel az a falué volt: *falu nyílföldé*-nek, *falu osztásföldé*-nek, *falu közönséges földé*-nek, a kapott részt pedig a *falu nyíllá*-nak nevezik“ (20). Szamosháton *nyíl* ma is 'nyílhúzás útján kapott birtokrész'. A tiszaháti Móricz Zsigmondnál is: Én is kaszálók benne egy-egy *nyilat* (A boldog ember 257). Ugyanígy Szolnok-Doboka megye Apanagyfalun és a Székelyföldön. Szintén ebben a megyében *kinyíllaz* 'egyenes vonalakkal határolt területre oszt (erdőt), kijelöl (vágásterületet az erdőn)'; *kinyíllat* 'kimér (rétet)' (Tamási). A gyalui vártartomány urbáriumaiából: Az oszló *nyilas földek* (1679, Gyalu). Azon alól az *nyilas földek* (uo.). A váras *nyilas szántó földé* (1727). Vagyon a falunak közönséges szántó és kaszáló földé, melyet *nyíl szerént* szoktak egymás között elosztani (1727, Egerbegy). *Kaszáló oszló nyíl* is vagyon egy (1737, Gyalu). Az örökségekben megosztotztak, de *nyíllat külön vesznek* (1737, Egerbegy).

A *nyílhúzás*, mint a kifejezés mutatja, eredetileg valóban nyíllal történt (vö. Herman Ottó: A nyíl, Magyar Nyelv 2:206), de történetünk folyamán már mással helyettesítették, pl. cédulával. Tagányi 1800-ból idéz erre adatot a kolozsmegyei Magyarvalkóról: „Mindenik darabra *nyílcédulát* készítenek és azon cédulákat valami edényben béteszik; ki-ki a communitás tagjai közül húz belőle, s kinek melyiket mutatja az általa kihúzott *nyílcédula*: azon esztendőben *annak a nyílnak veszi hasznát* és így cselekszenek más esztendőben is“ (i. m. 44).

A régi nyelvben a *nyilat húz* kifejezés mellett *nyilat vet* is járta. Pl. Ne metéljök meg ötet, hanem *vessünk nyilat rajta*, kié legyen (Winkler-kódex). Ők engömet meg-fosztanak és én ruhámon *nyilat vetének* (Nagyszombatikódex). Jertek *vessünk sorsot és nyilat* (Régi m. költők 2:90). *Vessenek nyilat* reá s a *nyíl szerint osszák három felé* (Radvánszky: Magyar családélet 3:286). A Kolozsvári Glosszák Ajtai-Bölöni részében: *nyíllat vetni*: sortíri, *nyilat vessünk rá, igazán megosszuk*: dividamus (Nyelvészeti Füzetek 45:56). Molnár Albert is így szótározta: *Nyilat vetek*: Sortior, Sortem jacio. *Nyílvetés*: sortitio.

Kertész Manó helyesen állapította meg, hogy az eredeti szemlélet kifejezője a *nyilat von* (és a *nyilat húz*), a *nyilat vet* valamire a kockázás kifejezéseinek hatása alatt keletkezett (Szokásmondások 221). Fordított jelenség a *kockahúzás* kifejezés, melyet a biharmegyei származású Szabó Pál használ Isten malmal című regényében, bizonyára a biharmegyei népnyelvből véve a kifejezést. A kockát t. i. éppen fordítva, nem húzzák, hanem vetik. Azonban amint ma már a *nyílhúzás* sem valóban nyíl húzása, hanem cédulákkal való sorshúzás, ugyanúgy a *kockahúzás* sem kockával megy végbe Biharban, hanem cédulával, s azt valóban úgy húzzák ki a kalapból (l. Nyelvőr 73:255).

Arany János nyelvéhez. 1. *Tors*. A Toldi I. éneke a nyári alföld leírásával kezdődik, amikor Nines egy árva fűszál a *tors* közt kelőben. A *tors* szót maga Arany magyarázza meg egy Nyelvőrbeli cikkében: A *tors* vagy *torzs* ma is él; valamint a learatott „élet“ földben maradt szára *tarló*, *talló* néven, époly ismeretes a kaszált fűé vagy levágott nádé a *torzs* néven (7:457). A szót a régi

Tájszótár is közli, de a hely megnevezése nélkül, az új pedig csak Arany adatát tudja idézni, föltéve, hogy az a költő szülőhelyéről, Nagyszalontáról való. Mindenesetre fontos volna adatokat szerezní a néprajzból, hogy hol mondják szavunkat *torsnak* és hol *torzsnak*, s mi a pontos jelentése. Az azonban bizonyos, hogy a hajdúmegyei Balmazújvároson a szó *tors* alakban használatos, mert az idevaló származású Veres Péter Próbatétel című elbeszélés-kötetében ebben az alakban fordul elő: Ki hogy kaszál, nem keskeny-e a rendje, nem magas-e a *torsa* (80). Túlságosan felfelé tartja (kaszáját), hogy csúfságra bele ne törjön az elnök kaszája a gazba és így eléggé teknősen kaszál, serényes *torst* hagy (83). Hersegett lába alatt a *tors* (105). Itt aratásról van szó, tehát a learatott búzának földben maradt része is *tors*, nemcsak a fű és a nádé. A különbség a *tarló* és a *tors* között az, hogy a *tarló* a learatott gabonaföld, a *tors* pedig az egyes gabonaszálak földben maradt, a földből kiálló része.

A szó már megvan a régi nyelvben. Így Calepinus 1585-ben megjelent kiadásában: *caulis — Fűvek szára, torsa*. *Cauliculus — Torsatska* (174). Molnár Albertnél *Caulis: Fűnek szára, torsája*. Comeniusnál: A fű az ő *torsáján* avagy szárán függ. A szóra a legrégibb adat a Besztercei szójegyzék: maguder — *torsa* (420). Ma a szót a köznyelv csak a káposzta torzsjára használja, erre már a régi nyelvből is számos adatunk van. A legrégibb adatunk a Kolozsvári Glosszákból való: *kaposthators: tirsus, kaposthatorsa: maguder, maguderie* (régi glosszák), *torsa: maguder est tirsus absceius* (Ajtai-Bölöni glosszák). A Gyöngyösi Szótártörödékekben: *Caulis est generaliter herbarum olerum: medius frutex: qui vlgo tirsus dicitur: quia a terra surs[um] ascendat: Torsa vel: az káposztának az kórója* (4190). A régi nyelvben 'törzs' jelentése is volt: *Caudex, vel codex — Élő fának dereka, tőkéje, tors, csutak; caudeus — Élő fa tőkéből való, torsból, csutakból való* (Calepinus 173). *codex — Fa, tőke, fának az dereka, (avagy) tors, Könyv, (210)*. A *torsa, torzsa* véghangja nyilván a 3. sz. birtokrag.

2. *Bebűjna a furulyukba*. A Toldi IX. énekében az emberek menekülnek a vágóhídról kiszabadult bika elől, „egy sincsen, aki elébe fordulna, Hanem még a *furulyukba* is *bebűna*.” A *furulyuk* a fűró fúrta keskeny lyuk. A Nagyidai cigányok IV. énekében is előfordul: De a hős cigányság, lőt-fut eszeveszve. A *furólyukba* is *bűna*, ha lehetne. Asztalos István, erdélyi író is használja Szél fuvatlan nem indul e. regényében ezt a szólást: Ő erre becsapja a Gangosék kapuját s neki hamar a saját kapujuknak. Otthon aztán *bűjna* a *furólyukba* is (29). A szólást a nép is használja. Így Szatmáron feljegyezték: Ugy megijett, hogy a *furólyukba* is *bebűjt volna* (Nyelvőr 20:44). Szamosháton: Uty félt, hogy a *furulyukba* is *belebűjt vőuna*. A kifejezés hasonlatos a bibliai *tűfok*ához. Már a Münchener-kódex írta: Könyv-e a tevének a *tő fok* által menni, hogy nem a kazdagnak bemenni menyneknek országába. Pázmánynál is: A nagy tevé egy *tő-fokon* által-mehet.

3. *Ölre megy*. A fölemilében a madárfütty miatt Péter és Pál „*Ölre mennék, hajba kapnak*.” Mórícz Zsigmond is írja A boldog emberben: „Nem fogok vele *ölre menni*” (156). Az *ölre menni* nyilván azt jelenti: birokra menni, mert az *öl* eredetileg nem 'az ember két combja, hasa, melle, két karja közötti térőhely' volt, hanem a két kiterjesztett kar, ezért lett az *öl* hosszúságmérték. Hisz az *öl* származék is azt jelenti 'átkarol'. De nemcsak azt karoljuk át, akit szeretünk, hanem azt is, akit földhöz akarunk vágni a birkózásban. Mórícz Zsigmond Kerek Ferkó c. regényében van egy népdal, melynek két sora így hangzik: Édes kincsem, szép galambom, *Derekadat öllel fogom* (141). Nyilvánvaló, hogy itt *öllel fogom*, azt jelenti: átölelem.

Kecskerikató bor. Széchenyi György írja egyik, 1713-ban kelt levelében: Bár csak ilyen idő járna még egy hétig, tovább költenék hadni, hadd érnék meg jól az szőlő, mivel igazán írom, ha most szednek, *kecske rikató bor* lenne (432). A nevet egy másik helyen meg is magyarázza: De nem hiszem, az *idei*

mustokat az kecske farkára tő'ének, meg ne rivadna bele (1713-ból 431. l.). Úgy látszik a szólás népi eredetű volt, mert Kovács Pál is közli változatát 1794-ben megjelent közmondásgyűjteményében (156), s valószínűleg ez a forrása az Erdélyinél meglevő változatnak (4257 sz.). Mindenesetre fontos volna a népnyelvből is feljegyezni a szólást, kérjük azért olvasóinkat, érdeklődjenek, hol, milyen alakban használatos. Hogy a nép ismeri a szólásmondást, bizonyítja Móricz Zsigmond Kerek Ferkó c. regényének következő helye: Jó erős bor lehetett. — No hát erős nem vót, de savanyú, az igen, a vót. Aj, kérem, ha a gyerek sírt, csak azt mondta az apja: Annyuk, aggy neki szőlőt, minyán elhatta a sírást. De ijedtibé... Így lett aztán a fürt savanyú, hogy a gyermekeket ijesztgették vele (87). Ez a regényrészlet arra vall, hogy a szólásnak olyan változata is van, hogy a gyerekeket savanyú szőlővel ijesztették, hogy abbahagyja a sírást. Fontos volna annak megállapítása, hogy ez a változat milyen alakban és mely területen él.

Hangutánzás. Móricz Zsigmond Kerek Ferkó c. regényében olvassuk: „Távolról hallatszott a vonat pöfögése... Mikor kapaszkodik, azt mondja, hogy: *Ben-csik Jó-zsi, meg-sza-ka-dok, Ben-csik Jó-zsi, megszakadok!* Mikor meg lefelé jön, akkor mán így henece, hogy *Bencsik Józsi, eszafene, Bencsik Józsi, eszafene!*” Szórol szóra így jegyeztem én föl Vas m. Simonyiban. Simonyiban nagy az emelkedés az állomásnál, nehezen indul el a vonat s ráfogják, hogy azt mondja: „*Ben-csik Jó-zsi* (az őr neve) *még-sza-ka-dok, Bencsik Józsi megszakadok.*” Mikor már gyorsabban megy, akkor így zúg: „*Bencsik Józsi, ész a fenyé, ész a fenyé* (Kemenesalja nyelve 38). Hol hallhatta ezt Móricz Zsigmond? Talán olvasóink meg tudnak rá felelni, különösen, ha kicsit érdeklődnek iránta.

Elesűszott a szája. Veres Péter írja Gyepsor c. elbeszéléskötetében: Ha jó volt az ebéd, (a gazda) ilyenkor mókázott a fiatalabbakkal, különösen az asszonyokkal, ha még itt érte őket. Jól esett neki, ha az asszonyok visszaszóltak: de *elcsűszott a szája* gazduramnak, tán nagyon zsírosat evett? (97). Nagykunságon *elcsűszott a szája* azt jelenti: illetlenül szólott (2:274); Hódmezővásárhelyt azt mondják: *Szalonnát evett, megesűszott a szája* (Nyr 2:421), de arra mondják, aki hazudott. Másutt az Alföldön a káromkodó embernek mondják: *Szalonnát övött, síkos a szája* (Nyr 5:123).

Hasban van a búza. A balmazújvárosi származású (Hajdú m.) Veres Péter Szűk esztendő c. könyvében írja: Még a rozs se hányta a fejét, *a búza még hasba se volt*, a tengeri és a tök, még a legkorábbi is, csak éppen az orra hegyét dugta ki, a fagy hát nem sokat ártott (116). A tengerim a Keserűben már utolsóban volt, mégesak esűdzésnek se indult, a köles is *hasban volt*, de úgylátszik, bele is sül (123). Egyik-másik *hasbaszorult* köles kibújt (123). A Gyepsor c. elbeszéléskötetben is: Az a kis tavalyi szalma meg nem nagy kár. Nő már az új: *hasban a búza* (82). Erre a ritka kifejezésre csak Kassai Szókönyve közöl adatot Hegyaljáról: *Hasban van a zöld árpa*: jam est in calamo hordeum (2:377). Tehát *hasban van* azt jelenti: szárban van. Rendkívül érdekes, hogy a nép a növényvilágra visz át ebben a kifejezésben egy, az emberre és az állatokra vonatkozó ismeretet. Nagyon fontos volna, ha olvasóink érdeklődnének, hol használatos ez a ritka szólás.

Megfeji a kereket. Móricz Zsigmond írja Kerek Ferkó c. regényében: No, nem szalajtják el Kotzogék, amit meg lehet fogni! Meg tudják azok kopaszítani a verebet is, *megfejik a kereket* is (123). Tudjuk, hogy régen hittek a boszorkányokban, s azt a képességet tulajdonították nekik, hogy ha a ténhek nem volt teje, boszorkánysággal szereztek maguknak, pl. megfejték az ágast, azaz az oszlopot. Így Diószegi István 1649-ben azt írta prédikációgyűjteményében: *Az ágast tojtattják* (azaz tojtják), *fejik* (NySz; I. még Kertész Manó: Szokásmondások 88). Ma már persze nem hisz a nép az ilyen babonában, de tréfás szólásokban fennmaradt az emléke. Pl. Szamosháton ha nincs

tej, nem tejel a tehén, mondják: *Mekfejhettyük az ágast* (Csúry). A MTsz is közli a szintén szatmármegyei Kömörőről: *Fejjük meg az ágast*: nincs tejünk. Bakonyalján akitől tejet kérnek, s nincs neki, bosszankodva kérdi: *A kutágost fejjem meg?* (NyF 34:118). Hogy itt az oszlopot jelentő ágasból kútágas lett, megmagyarázza egy szamosháti szólás: *Mekfeji a kutágast*: vizet önt a tejbe (Csúry). De annak sehol semmi nyoma, hogy a kereket is megfejjék. Mondják-e ezt valahol, vagy csak Móricz Zsigmond egyéni alkotása? Dugonics Példabeszédeiben a fősvényről mondja: *Megfejné az ágast is, ha tejet adna* (1:153).

Lóhátról beszél (Nyr 73:267). A gőgös, kevély emberre mondják. De nem csak a régi nemes úrra, aki lovon ült, hanem a gazdag parasztra, a kulákra is, aki kocsin járt. Móricz Zsigmond is megírta Életem regénye c. önéletrajzában: Tügyi ember soha senkit fel nem vett szekerére, ez nálunk valósággal vallásos dolog volt. „Akinék nincs kocsija, járjon gyalog” ...Aki bent ül a szekérben, nem érez többet közösséget a gyalogossal (286—7). Ilyen kulákról ír Sásdi Sándor is Szívre hulló kő c. regényében: Büszke a vagyonra, szegénnyel csak muszájból áll szóba, akkor is *félvállról beszél vele, mint hintón ülő a gyalogossal* (4—5).
Beke Ödön

Könyvekről

AZ ÚJABB MAGYAR IFJÚSÁGI IRODALOM NYELVE

Írta: Prohászka János

— Második közlemény —

Nevelve tanító és szórakoztató ifjúsági könyv Gajdar orosz író könyve, a Távoli vidékek.⁶ Vázlatosan közöljük a könyv tartalmát, hogy a fordító munkáját kellően értékelhessük. A regény története egy erdőség közepén lévő távoli kis névtelen (216. számú) kitérő vasúti állomás környezetében játszódik le. A történet főszereplője három fiú, a vasúti őr, a gépész és a távirászfia. A fiúk örömmel nézik a vidék rohamos átalakulását, a geológusok munkáját, figyelik, hogyan végzik kutatómunkájukat a létesítendő alumíniumgyár részére, szemlélik a vasút- és gyáráépítés nagyszabású munkáját. Végül az alumíniumgyár alapkövetételének ünnepségén látják, érzik, hogy „a gyárak, a kolhozok mind egyetlen egész szerves részei”. A 216. sz. kitérőből lett „Repülőgép szárnyak” nevű új vasúti állomás, az új gyár, az emberek meg ők, a gyerekek is „egyetlen hatalmas és erős egész apró részecskéi, amelyet Szovjetbirodalomnak neveznek”.

Kóbor Noémi fordítása minden dícséretet megérdemel. Stílusa eleven, líktető, fordulatos, nyelve magyaros kifejezésekkel telt, magyaros szólások teszik élvezetessé s különösen jól meg tudja válogatni a rokonértelmű szavak árnyalatbeli különbségeit. Néhány szót, szólást és kifejezést felsorolunk azok közül, amelyeket bőségesen ont a könyv: *torkig van vele* 3, jól *lepocskondiázt* barátját 112, rácszmélt, miről van szó és *csapot-papot* otthagyva, úgy eltűnt, mint a kámför 110, *nesze semmi, fogd meg jól* 5, *nótára gyujt* 7, *torkaszakadtából énekel* 7, *rájár a rúd* 27, *usgyé neki vedd el magad, futásnak eredt* 108, *jót húzunk rá* 12, *egyet lesóznak neki* 12, *ellátja a bajunkat* 12, 109, 52, *nekidurálta*

⁶ Gajdar: Távoli vidékek. Oroszból fordította: Kóbor Noémi. Új Magyar Könyvkiadó, 1949. — 115 lap.

magát 108, ráripakodik 6, elnászpácol 12, 102, szakasztott úgy, mintha 15, kikecmereg 25, az Isten háta mögött van 27, rossz fát tett a tűzre 35, jól elpacskolta (megverte 39), nekilódult, hogy ha török-szakad is, túljusson a bokrokon 46, térülünk-fordulunk 58, a kemencén gubbaszt és egyre csak zsörtölődik, aztán leszáll a kemencéről — megint csak zsémbel 62, elpáhol 72, hátha indulatukban az ő nótáját is elhagadjuk 73, megbicsakolja magát 78, két olyan nyaklevest kent le nekem, hogy csak no 80, mink vigak vagyunk, neki meg lóg az orra 83, nem fért a fejébe 84, lepipál 89, rájukrityentett az ostorával 90, mind-egyik le akarta főzni a másikat 90, majd lesz nemulass 94, ejnye, hogy felöntött a garatra! 104, elsomfordál 106, bátorság is van benne, meg egy kis félsz is 108, stb. — Végül egy tévedést kell helyreigazítanunk: A könyv 7. lapján azt olvassuk: „Azt dalolta, amit nyáron az átutazó komszomoloktól hallott“, a komszomoloktól szóhoz csillag alatt ez a megjegyzés van: „A Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjai“, holott a komszomol maga a szövetség, a tagok a komszomolok és a komszomolkák.

Ez az utóbbi helyreigazítás mindjárt át is vezet bennünket egy másik orosz ifjúsági könyv ismertetésére, amelynek a címe: Melletted áll a komszomol.⁷ Ebben a regényben egy fiúiskola tanulóit ismerjük meg a maguk törekvéseivel, vetélkedéseivel. Mindegyik alig várja, hogy 14. életévét betöltve beléphessen a komszomolba, ahová „minden haladó gondolkodású ifjúnak be kell lépnie“. Két fiú a regény főhőse, meg az egyiknek ikertestvére, a sakkmesternek készülő lány, aki hetedik-es létele megnyeri az iskolai sakkbajnokságot tizedikes fiú ellenfelével szemben. Az ikertestvérek a legjobb barátságban élnek a feltalálónak készülő fiúval, aki a fizika-tanár nő részére egy voltmérőt készít. A voltmérő körül olyan bonyodalmak keletkeznek, hogy kis időre még e benső barátság szálai is meglazulnak és a fiút csak nehezen veszik fel a komszomolba.

A regény fordítása általában rendes munka, de elkelne benne valamikéivel több lendület, amit a helyén alkalmazott jóízű magyaros szólásokkal lehetne elérni. Ezeknek érezzük leginkább a hiányát. Nem hallgathatjuk el azt a megfigyelésünket sem, hogy a fordító túlságosan sokat használja a *nehogy* kötőszót, amelynek alkalmazása helyenként bántja a fülünket, olyan célhatározó mondatokban, ahol a *hogy* ... *ne* kellene, pl. Mindig arra törekedett, *nehogy* a kerületi titkárság az iskolai ügyeket a valóságnál jobbnak tüntesse fel 24; jól akart látni és hallani, *nehogy* elmulasszon valamit az előadásból és kísérletekből 30; igyekezett összeválogatni a legegyszerűbb szavakat, *nehogy* érzélgősnek látszék 108, otthon fog enni kapni (a kutya), *nehogy* elszokják a gazdájától 20, stb. Hogy félreértés ne essék, nem kifogásoljuk a *nehogy* kötőszónak intő mondatokban való használatát, ahol helyén van, pl. Fiúk, *nehogy* a politikai kérdésekre belezavarodjatok! 6, *nehogy* hozzá merjen nyúlni! 39, vigyázz, *nehogy* sírni kezdjél! 152, stb. — Szóvá tesszünk még néhány helytelenséget: *szemei* vidáman felragyogtak (e h. szeme 8), fejét *vállai* közé húzza (e h. válla 29), hétfőn *jövők* hozzátok (e h. elmegyek 27), *tényleg* előhúzott zsebéből valami száraz süteményt (e h. valóban, csakugyan).

Eleven lüktetésű, izgalmasan érdekes ifjúsági regény a Katájevé,⁸ akinek már több regényét ismerjük magyar fordításban. Ebben a regényben az 1905-i első orosz forradalom mozgalmas ideje elevenedik meg előttünk. Mintegy szemünk előtt folynak le a levert lázadó matró-

⁷ M. Prilezsájeva: Melletted áll a komszomol, Fordította: Mezey Margit, Az illusztrációkat Láng Judit rajzolta, Athenaeum, — 159 lap.

⁸ Valentin Katájev: A távolban egy fehér vitorla, Fordította: Gyáros László, Kontraszty László rajzaival, Szikra, 1948, — 276 lap.

zok és a halászok sorozatos sztrájkokat szervező titkos tárgyalásai, a véres összeütközések a munkások és a rendőrség között. Ezekbe az izgalmas eseményekbe érdekesen olvad bele egy kis halászfűúnak és barátjának, egy kis gimnazistának mozgalmas élete, akik a történetek tevékeny részeseivé válnak. — Gyáros László az egyébként is rendkívül érdekes, mozgalmas és izgalmas eseményekkel telt regényt úgy ülteti át nyelvünkre, hogy sikerül neki az eredeti hatását elérnie. Nem szolgai másolata ez az eredetinek, hanem tehetséges átdolgozás a magyar nyelv minden kifejező erejének felhasználásával. A mozgások lendületes megelevenítése, a leíró részletek szemléletessége mind arra vallanak, hogy Gyáros László hivatott fordítói készséggel van megáldva.

Most csak a magyar színelnevezések hatalmas skálájának nagyszerű felhasználására mutatunk rá: *hollófekete* paripák 5, a korai napsugarak már *hidegen csillogó aranyfénnel* vonták be a nádfődeles csőszkunyhó tetején sorba rakott *rózsaszínű, sárga, lila* tököket 6, *bíborvörös ég* 10, *csokoládébarna* sörényű ló 72, *csokoládébarna* porfelhő 11, a vadolajfák *ezüstös* ágai 10, *világoskék*, egyes helyeken *majdnem fehér* habfodrok 12, a tenger hirtelen *sötétkék* lesz 12, *palaszürke ég* 12, *fehér* habbal telefirkált *zöldeskék* hullámtáblák 12, *kéklő* fényszikrák 13, *ezüstös* csillag 15, *zöldes* napsugár 15, a sűrű portól *ezüstszürkére* festett eperfák 18, a *majdnem feketére* rothadt tavalyi szalma alól kidugta fejét egy-egy szál búza fényes *smaragdzöld* csirája 18, *fakószőke* bajuszú 19, *barnászöld* bársonyos moha 23, *sárgászöld* paradicsom 25, *szürkészöld* dinnye 27, *világoszöld*, *kékesfekete*, *ibolyakék* (szőlő) 29, *ólomszürke* napfényvel leöntött, csúf, *kávébarna* víz 38, *kukoricásárga* bajusz 42, *lilászöld* fény 47, *halványárga* fény 60, *teljesen tiszta rózsaszínű* 50, *meggy színű* hajnalpír 62, *szürkésfekete ég* 62, *kékeslila* 131, *vöröseslila* 76, *virsliszínű rózsás* nyelv 120, stb.; még nagyon soká folytathatnám a színelnevezések felsorolását, de a fordító szemléletességet szolgáló eszközeinek gazdagságát ennyi példa is eléggé bizonyítja. Meg kell még említenünk, hogy a fordító nagyon jól megtalálja a forradalmár matrózok, a halászok, a munkások, a gyerekek nyelvhasználatát legjobban jellemző kifejezéseket. Ezekből csak helyszűke miatt nem adunk izelítőt. Egyébként is a *zsaru* (rendőr), *hekus* (detektív), stb. kifejezések a tolvajnyelvből eléggé ismertek.

A következő könyv egy orosz úttörő-vezető naplója.* Szerzője, Zója Balandina ebben a naplóban jeles úttörő-vezetői munkásságának sok vesződséggel, de értékes nevelési eredményekkel járó, különböző, változatos és érdekes eseményekben gazdag történetét foglalja írásba. A könyv figyelemreméltó nevelési elveket, célravezető eljárásokat, kipróbált és gondolkozásra készítő módszereket tartalmaz, melyeket a neveléssel foglalkozók, tanítók, úttörő-vezetők magukévá téve hasznosan alkalmazhatnak fontos munkájukban, az új embertípus kialakításában. A könyvet az ifjúság is érdeklődéssel olvashatja, mert a benne történetek hozzá közelálló, vele is megtörtént vagy megtörténhető dolgok és események. Nagy kár, hogy az érdekes könyv fordításában meglehetősen sok a kivetnívaló. Olvasás közben érezzük, látjuk, hogy a fordító nem tud szabadulni az eredeti béklyói alól.

Az eredetihez való erős ragaszkodás nem teszi a fordítást eredeti hatásúvá. Hiányoznak belőle az ízes és tősgyökeres magyar szók, szólások, kifejezések, viszont sok benne az idegenszerűség. Ezek felsorolását nem tartjuk szükségesnek, de rámutatunk néhány kirívóbb magyartalanságra; a kis magyarázó-

* Zója Balandina: Moszkvai úttörők. (Egy úttörő-vezető naplója.) Fordította: Loránt László Endre, Athenaeum, 214 lap. — Az illusztrációkat Repcze János rajzolta.

táblákon az *áll* (82, e h. van), ma az *áll* a hadijelentésben 44, már alacsonyán *áll* a nap 27, amikor *rájöttem*, hogy a levél téled jött (6 e h. megtudtam, kitaláltam, ráeszméltem), közönyösséget *tertet* (176, e h. színlel), úgy *tűnik*, mintha (27, 110, 9, e h. rémlik), egy teherautó *fékezett le* az iskola bejáratánál (92, e h. állt meg), egyetlen kérdést sem hagy *elfeküdni* (91, e h. elintézetlenül), az asztalokra újságokat, folyóiratokat, könyveket *helyezünk* (79, e h. rakunk, teszünk), *akartok-e* ebben nekem segíteni? (79, e h. nem segítenének ebben nekem?), meg lehet majd sütni a *gombákat* vacsorára (20, e h. gombát), izgulni a *fölött* (29, e h. azon, a miatt), nagyon *elégedett* a jó összejövetellel (113, megelégedett, meg van elégedve), *tényleg* (sokszor előfordul, így 7, 35, 177, e h. valóban, igazán, csakugyan), a *folyó felett* búcsútáborítúzek égnek (73, így!, vajjon hol égnek?), nem gyújtunk fényt, *nehogy* el kelljen sötétíteni az ablakot (17, e h. hogy... ne), a játékokat a világ minden kincséért sem adná *valakinek* a kezébe, *nehogy*... (108, e h. senkinek a kezébe, hogy... ne), *szögezzük le*, Zója, egyszer és mindenkorra (48, e h. állapítsuk meg), még az ágyakat is gondosan *megigazították* (15, e h. megvetették, rendbehozták), a lányok *lapátokért*, *ásókért* és *kapákért* ostromolják (141, e h. lapátért, ásóért); — bántók az ilyenfélek is: a mese tetszést és lelkesedést *vált ki* (112), *hogy én* mennyire elfáradtam! (113, inkább: jaj, de elfáradtam!). — Azt sem hallgathatjuk el, hogy a *megtanácskozni* igét, amelyet igen sokszor használ a fordító, sokkal sikerültebben helyettesítheti a *megbeszél*, *megvitat* igékkel, pl. ezt a kérdést meg kell tanácskoznom a katonai vezetővel 95, a terv minden részletét megtanácskozzom az aktívával 96, Anna Korszántinóvnát keresem, hogy megtanácskozzam vele a dolgot 150, telefonon megtanácskozza a dolgot 165, stb. — Nem mondjuk magyarul így: „Miért sírsz kicsi?” (13), hanem: *kicsikém*, mint *barátom*, *komám*, stb. A magyartanulásokon kívül nagyon bántó a könyvben a sok sajtóhiba, melyet természetesen nem a fordító, hanem a kiadó rovására kell írunk. Nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a sajtóhibák — mint azt már én is, mások is kiemelték — csak az Athenaeum könyveiben ékeskednek. Íme itt van e könyvből is néhány mutatvány: mindenestre 61, úttörőket 30, általában 119, úgy rémlik 158, gúnyosan 158, szerelém (= szeretném) 203, aszovjet 164, stb. — Azt viszont a kiadó javára kell írunk, hogy a könyv végén „Szövegmagyarázat” címen öt lapon át egyes fogalmak tisztázását adja. Ezekből az esetleg még tájékozatlan olvasó meg tudhatja, mi a komszomol, komszomole, komszomolka, aktiva, sztahánovista, vozsátij (úttörővezető), pionyer (úttörő), stb. és tudomást szerezhet arról, ki Makarenkó, Gorkij, M. Iljin, stb.

Háborús kis regény az a négyíves füzetecske, mely az 1924-es korosztályú férfiak és nők bátor, hősies magatartását dicsőíti.¹⁰ A kis regény lebilincselő olvasmány. Érdekes, izgalmas és különösen a csaták leírásaiban igen eleven, szemléletes. A fordítás jó munka, élvezetes, eredeti hatású s ami a fő, magyaros szókkal, szólásokkal férközik közel magyar olvasóihoz.

Mutatványul idézünk a kis regény nyelvéből egyet-mást: Nagy fába vágta a fejszéd, Fjodor 8, lopva rápillantott a parancsnok sapkájára. Bizony a copfnak se híre, se hamva! (t. i. a parancsnok nő volt) 13, Fegyva nem tudta megtalálni a kellő hangot vele. Húzódozott tőle és még mindig berzenkedett, sérelmélt leplezve. Talán éppen e miatt nem lelte helyét a szakaszban. A tegnapi főkolompos és első tréfacsináló mindenkitől félrehúzódt, sündörögve járt stb. 14, veszem a sapkát suttyomban — és az ajtó felé indulok 19, odalopakodott a németekhez 20, a háború végéig itt fog rostokolni a konyhán 20, egy kaptafára vetted a többivel 24, hirtelen úgy rémlett neki, mintha... 24 minek ütöd bele az orrod mindenbe? 26, ott, értse meg, óriási csata folyik, mi meg itt pizsmogunk 26, és a német nem viszi el szárazon 28, eszébe ötlöttek parancs-

¹⁰ Al. Iszbah: 1924-es korosztály. Fordította: Gel'crt György. Hungária Könyvkiadó, 1949. — 64 lap.

noka utolsó szavai 37, az orvosok, zsörtölődve bár, de engedélyezték ezt a kiruccanást 41, vessünk véget ennek a huzavonának 43, harcoljak, amíg fűbe nem harapok 44, lám, Fégya, rövid idő telt el, de mennyi víz elfolyt azóta! 45, ő főleg különböző csatákról és ádáz csetepatékról mesélt 46, a gyártelep összes süvölvényével összebarátkozott már 52, azt hiszi, hogy a nyakába akarom varrni magam 53, csuromvizesen értek ki a túlsó partra 58, stb. — Kérjük az egyes fordítót, hogy a jövőben igyekezzék kiküszöbölni munkájából az ilyeneket: *úgy tűnt* (sokszor használja, pedig megvan nála nem is egyszer az 'úgy rémlik' is, meg az 'úgy tűnt fel'), *tényleg, megtanácskoz* (azelőtt megtanácskoztam volna az anyáddal 8, miért nem írja: megbeszéltem volna?), a *tényleg*-et (tatsächlich) is mindig helyettesítheti a 'valóban, igazán' szavakkal; a *visszfény* helyett jobb a 'visszavert fény'. — Megemlíti még, hogy e könyvben a *komszomolcok* helyett mindenütt *komszomolcok* vannak.

Utoljára hagytuk két nagyobb és igen értékes munkának az ismerletését, mert ezek már túlnőnek a szorosán vett ifjúsági könyvek kerekein. Ezek már olyan népszerű tudományos könyvek, amelyek a serdültebb ifjúság és a komolyabb műveket szerető felnőtt olvasóközönség nemesebb értelemben vett gyönyörködtetését célozzák.

Az egyik ilyen könyv M. Iljin pompás útleírása, A Fekete-tengertől a Káspi-tóig.¹¹ A Szovjetunió kedvelt népszerű-tudományos regényírója, a Százezer miért, a Hegyek és emberek, Ember és az elemek, stb. szerzője ebben a magával ragadó szemléletes útleírásban is azt az új irodalmat képviseli, mely „a tudományt akarja elvinni az ifjúság és egyszerű emberek közé, mégpedig úgy, hogy az olvasó észre sem veszi, hogy tudományos könyvet olvas, azt hiszi, regény van a kezében, a könyvet le se tudja tenni s mire a végére ér, akkor jut csak annak tudatára, mennyivel többet tud, mint a könyv elolvasása előtt“ (Nyr 73 : 47). Iljin remekbe készült útleírása szerencsére olyan kiváló fordítóra akadt Százdi István személyében, aki az orosz szerző eleven színekkel megrajzolt képeit, a hosszú úton látott hegyek, völgyek, folyók, tavak és mindenféle természeti jelenségek, valamint nagyszabású munkálatok szemléletes leírásait a maguk eredeti hatásában tudja színes, eleven, hibátlanul sikerült fordításában élveztetni velünk.

Az utazást a „Moszkva-Tbiliszi“-gyorson kezdjük meg. Igen, mi kezdjük meg, mert az útleírás annyira lebilincsel bennünket, hogy szinte magunk is utazunk. A vonat öt perccel éjfél előtt indul a Kurszki-pályaudvar csarnokából, hogy Grúziába vigyen bennünket. Ettől kezdve írónk vonzóan érdekes kalauzolásával bejárjuk a grúz hegyeket, Örményországot, Azerbajdzsánt, azokat a szovjet köztársaságokat, amelyek a Fekete-tenger és a Káspi-tó között terülnek el. Végül is a világhírű olajvidék megtekintése után a „Kaukázusi“-gyorssal egy napon estefelé visszatérünk Moszkvába. S ez alatt az utazás alatt mit és mennyi mindent láttunk és tanultunk! Az útleírás minden lapja tele van annak az óriási méretű átalakulásnak érdekfeszítő ismertetésével, amelyen az ötéves tervek során e régi vidékek átmentek és új arculatot öltöttek. A szteppék, sóstavak, mocsarak, terméketlen földek kitűnő termőföldré alakultak és bámulatos terményekkel, pompás gyümölcsfajtákkal szolgálgják az embert. Szemünk előtt létesülnek a hatalmas gyárak, vasutak, alagutak, hidak, vízvezetékek, csatornák, kutak, szivattyútelepek, víztartómedencék, stb. S minden vidéknek nemcsak a jelenjét ismerjük meg, hanem multbeli történetét és jövőbeli kilátá-

¹¹ Mihail Iljin: A Fekete-tengertől a Káspi-tóig. Fordította: Százdi István. Képekkel. Dante Könyvkiadó, Budapest. — 162 lap.

sait is. — Grúzia fővárosának, Tiflisznek (ma Tbiliszi) remek leírásában Iljin elmondja, hogy „ezekben a régmúlt években Sztálin a tifliszi munkásokat földalatti körökbe tömörítette, a nagy küzdelemre lelkesítette a csizmadiákat, nyomdászokat, dohánygyári munkásokat és a város vasutasait és így vetette meg alapját a bolsevikok újveretű pártjának“ (46). S utazásunk egész folyamán mindenütt megismerteti velünk azokat a helyeket, melyek Sztálin ifjúkori működésével kapcsolatosak. (Igen érdekesen írja le Sztálin bakui működését, 35.)

A könyv mindenestre rendkívül érdekes olvasmány, s hogy valóságos élményt jelent, abban igen nagy része van a fordítónak, aki minden nyelvi és stiláris eszközt kiválóan fel tud használni. Csak néhány példával óhajtjuk ezt az állításunkat igazolni. Ilyeneket olvashatunk: Időnként a hegyek szétválnak és az ölelésükből kiszabadult vonat termékeny mezők, szőlőskertek, gyümölcsösök között halad (67). (Utazásuk közben) látták a velük szembejövő, építőanyagokkal megrakott teherkocsikat, hallották a villanyfűrészek éneklését, a kalapácsok zakatolását, a feszítővas ütését a köveken és a kaparógépek recsegését (84). A Donjec-medence füstfelhőbe burkolózva fogad bennünket (7). Úgy kilyuggatták a puskagolyók és lövedékek, mintha a *ragya verte volna ki* (157). Az aranygyapjas bárányokat sem az *ujjukból szopták* a régiek (112). Az udvaron pedig *libafalka lépdél peckesen* (63). Az ember *szentül meg van győződve* (72). A fiúk és lányok *felcseperedtek* (45). *Sok víz lefolyt* ez alatt az idő alatt a Kurán (47). *Isten háta mögötti vidék* (105). Festőien *girbe-gurba* kis utcatele ódon épületekkel (21). Kicsiny kis színekben, olyan tetők alatt, amelyeken *keresztülkandikál az ég*, kovácsok dolgoznak (21). Égbe vezető *lajtörja* (155), stb. Sokat idézhetnénk még a fordító magyaros ízü szavai és magyaros szemléletű képei közül, de véleményünk szerint ez a kevés is elég annak igazolására, hogy Száldi igazi vérbeli fordító, aki Iljin művét valóban élvezetessé tette a magyar olvasók számára. Mindössze azt kérjük tőle, hogy a jövőben fordításaiban kerülje az *egyszerűen* határozónak az ilyenféle kapcsolatokban való németes, tehát helytelen használatát: *egyszerűen* lehetetlen volt 105, a gyár területén *egyszerűen* nem lehetett fűrótoronyt építeni 145, — használja helyette ezeket: *igazán, valóban, valósággal, teljességgel*.

A másik ilyen könyv, melynek a gyönyörködtetés, szórakoztatás mellett ismeretközlés, tudományismertetés, oktatás a célja, egy vaskos, de szép kiállítású kötet.¹² Ezt szintén M. Iljin írta E. Szezal társaságában. Ez a mű mintegy hatszáz lapon keresztül azt beszéli el, hogy a földön „miként jelent meg az ember, hogyan tanult meg dolgozni és gondolkodni, hogy tett szert tűzre és vásra, hogyan harcolt a természet meghódításáért, hogyan ismerte meg és alakította át a világot“. A könyv első része az ősemberről szól, a második és harmadik részben a szerzők elmondják az ember és az emberi gondolat történetét az őskortól a tudomány kezdetéig: a mikroszkóp és teleszkóp feltalálásáig. Giordano Bruno máglyahalálával fejeződik be a rendkívül érdekes könyv (1600. febr. 17). Az előszó szerint azonban „a szerzők folytatni akarják munkájukat a mi korunkig — a világ első szocialista államáig“.

Az elbeszélés hőse mindvégig maga az ember (akárcsak Madáchnál!), akit városról városra, évszázadról évszázadra kísérik s akinek a neve mindenütt és mindig más: Thalész, Démokritosz, ... Marco Poló, ... stb. egészen Brunóig. A könyv végén lévő „Tájékoztató“ szerint ez a mű „nem tankönyv, nem felvilágosító természetű munka, nem tudományos elbeszélés, hanem elbeszélés az emberről.“ Valóban elbeszélés ez,

¹² M. Iljin—E. Szezal: Hogyan lett az ember óriás? Fordította: Dr. Hadrovics László, Illusztrálta: Győry Miklós, Szikra. Budapest, 1950. — 574 l.

mégpedig a fentebb vázolt értelemben vett új irodalom kitűnő képviselője. Több, mint érdekes olvasmány, magával ragadó, érdekfeszítő, gyönyörködtető, szórakoztató, de a gondolatokat, ismereteket dúsan ontó olvasmány. Magyar fordításban való közrebocsátása nagy nyereségnek könyvelendő el nemcsak a serdültebb ifjúság, hanem az egész magyar olvasóközönség javára.

Hadrovics László fordítása minden dicséretet megérdemel. Az az érzésünk, hogyha Iljin történetesen magyar író volna és művét magyarul írta volna meg, műve ugyanilyen nyelven és stílusban íródott volna meg. S lehet-e nagyobb dicséretet mondani egy fordítóról? Aligha! — Feltűnő a könyvben a rendkívül sok szakasz (bekezdés), de ezt a mű tartalma és különleges volta magyarázza meg. Az új és új gondolatok szinte kergetik egymást. S ezek a gondolatok mindenütt a legegyszerűbb kifejezésformákban jelennek meg. A nyelvtanban egyszerű mondatnak nevezett gondolatközlő mód uralkodik a műben. Az összetettek is túlnyomórészt mellérendelt főmondatok. Leggyakoribb kötőszó az *és*, s. Egyébként kevés a kötőszók száma, pl. feltűnően ritka az *aki*, *ami*, *amely* vonatkozó névmással fűzött mondat, sőt még a *hogy* kötőszó használata is olyan szűk körre szorítkozik, hogy egész lapokat találunk nélküle; imitt-amott célhatározó mondatok élén látjuk, tárgyi mondatokban is csak egyes igék után, leggyakrabban a mondást jelentő *s* a műben elég változatosan alkalmazott igék után: *mond*, *beszél*, *állít*, *bizonygat*, *erősítget*, *hírül ad*, *szájról-szájra adják a hírt*, *adják tovább (a hírt)*, stb. Sokszor még az ilyen *hogy* is elmarad, pl. azt tanácsolta, rakják körül télen a hajót kövekkel 191, a cár tudta, milyen erőt jelent a nyomtatott szó 519, stb. — Az egyszerű mondatok is a stílus világosságát szolgálják, azonkívül a fordító igyekszik mindenütt közismert, tehát közérthető szavakat és kifejezéseket használni, pl. *jólmarkoló* ujjak 19, rendetlen, *hebehurgya* csimpánz 25, új világba *pottyantak* 183, Sándor kemény fába *vágta a fejszéjét* — az egész világ ura akart lenni 194, *emberebb ember volt* 340, *vendégeit szereti megtraktálni és leitatni* 424, itt még a *jóllakottnak is ehetnékje van* 424, az urak *viszálykodnak* és ennek a paraszt *issza meg a levét* 425, *kivénhedt* rendszer 280, az emberek *marják-falják* egymást 268, *ténferegnek* az utcákon 254, *sandán néznek* a gazdag gavalldérokra uo., lehet-e a tudományt *véka alá rejtetni?* 212, nem szabad ezt a könyvet *véka alatt tartani* 542, minden kétséget *elhessegetett* magától 506, az ellenségnek nem volt *se szeri, se száma* 397, *túljártak az eszén* 111, már az első kis neszre a csorda *kereket oldott* és messzire száguldott 81, *kopottruhájú* kőtornyok 77, stb. — Nem mulaszthatjuk el megemlíteni a fordítónak azt a dicsérendő eljárását, hogy a könyvben előforduló nyelvészeti elmefuttatásoknál, így a Marr és Mesesanyinov felfogásának megemlítésénél magyar nyelvi példákat is hoz fel (99—103).

Az egy tucatnyi ifjúsági könyvről szóló ismertetésemet Iljin utóbbi könyvéből vett idézettel fejezem be: „nem elég az, ha az ember egyik nyelvről a másikra tud fordítani...meg kell tanulni, hogyan kell egyik gondolkodásmódról a másikra fordítani“. A lefordítandó nyelv ismeretén kívül a fordítónak a magyar nyelvnek is tökéletesen birtokában kell lennie. Nemcsak szöveget, hanem gondolatokat kell fordítani, az átvett gondolatokat magyar észjárással kell kifejezni. A fordított könyv hangulatát is meg kell szólaltatni, ha komoly, legyen komoly, de ha víg, akkor legyen víg hangulatú, hiszen nyelvünk elég gazdag, kifejező és mindezekre képes. A fenti könyvek fordításához fűzött megjegyzéseim talán elég meggyőzőek arra nézve, hogyan kell és hogyan nem szabad fordítani, mi az, ami a fordítást sikerültté teszi és mi az, ami az első pillanatban elárulja, hogy nem eredeti művel, hanem idegenből való fordítással van dolgunk.

A LEGÚJABB OROSZ IDEGEN-SZÓTÁR

Az orosz nyelvben előforduló idegen szavaknak ez a szótára azokat az orosz nyelvben használatos nemzetközi műszavakat tartalmazza, amelyek általában ó-görög és latin, kisebb részben keleti és nyugateurópai eredetűek, továbbá oly szavakat, amelyek a Szovjetunió népeinek nyelveiből jutottak be az orosz nyelvbe s a leggyakrabban fordulnak elő az orosznyelvű időszakú sajtóban. E szótár szavainak nagyrésze a világ sok nyelvében közös (*analíz, szintéz, klassz, revolucija, kommunizmus, konsztitucija, szocializmus, realizmus, naturalizmus*, stb.). Kerekén 70 nyelv említését találjuk a rövidítések jegyzékében. Ezek a következők: afrikai, ausztráliai nyelvek, amerikai indiánok, angol, angolszász nyelvek, arab, arameus, bolgár, chaldeus, cseh, cserkesz, dán, egyiptomi, eszkimó, eszperantó, etiop, finn, flamand, francia, gall (kelta), germán nyelvek, ó- és új-görög, grúz, héber (ó-héber), holland, hottentotta, indiai nyelvek, írlandi, itelmen, jakut, japán, kamerasadal, karaid, kazach, kelta, kimr, kínai, kirgiz, kopt, latin (klasszikus, középkori, népies), leugyel, lett, litván, madagaszkári, *magyar*, maláj, mandzsu, mongol, néger, német (ó-, középfelnémet, alnémet), nyenyec, olasz, örmény, perzsa, perui, polinéziai, portugál, provenç-i, román, sémi nyelvek, skandináv nyelvek, spanyol, svéd, szanszkrit, szerb, szír, tadzsik, tatár, tibeti, török, ukrán és zend.

Amint a felsorolásból láttuk, e szótár tartalmaz magyarból, finnből és kínából, stb. átvett szavakat is. A következő magyar szavakat találtam meg e szótárban: *csardas, guljas, palas* [lengyel *palasz* < magyar pallos], *pengjo, penge* (pengő), *pusta* s a szerkesztők magyarnak érzik a *papriká*-t is. Finn szavak: *Kalevala, kantele, runo*, stb., kínai szavak *cseszucsza* (ruhaszővet), *csi* (hosszmérték), *kuli* (teherhordó), stb. A tulajdonnevekből lett közszavaknál a szerkesztők szögletes zárójelben közlik, hogy a szó tulajdonnévi eredetű: *makadám, makao, makleod, vatt, voljt, puljman*, stb.

A szótár összesen hússzezer címszót tartalmaz. Hússzezer, az orosz sajtóban, irodalomban és a tudományban használt szónak kapjuk meg benne az eredetét és értelmezését. A szótári rész 801 kéthasábos lapból áll. A *kuljtura, konsztitucija, marksizmus, materializmus* egy hasáb, *szocial-demokratija* két hasáb, *revolucija* három hasáb.

A szerkesztő I. V. Ljochin és F. N. Petrov s az előszó szerint még Sz. M. Loksin. E harmadik átdolgozott és bővített kiadásban is számos szaktudós vett részt, akik a szakmájukba (vegytan, természettan, földrajz, földtan, színház, technika, csillagászat, orvostudomány, hadászat, nyomdászat, vasút, irodalom-történet, stb., stb.) körébe eső műszavak értelmezését adták, nem egyszerűen a megfelelő orosz szóval, amit igen sok esetben nem is lehetett, hanem értelmezésekkel, magyarázatokkal, sok esetben ideológiai, történelmi fejtegetésekkel. Ilymódon a szótár sok címszónál rövid enciklopédia hatását kelti. A szerkesztők azonban hangsúlyozzák bevezetésükben, hogy ez a szótár semmiesetre sem helyettesítheti a politikai szakkifejezések szótárát vagy az enciklopédiai lexikoni tájékozódást.

A szótár a legszélesebb körű szovjet olvasóközönség számára készült s fő feladatát az tűzte ki, hogy rövid értelmezését adja azoknak az idegen eredetű és műszavaknak, amelyek a marxizmus-leninizmus klasszikusainak műveiben, a népszerű, tudományos, műszaki és művészeti irodalomban, folyóiratokban és újságokban fordulnak elő. A kövér betűkkel adott címszó után a szótár szögletes zárójelben adja a szó etimológiáját, az esetek többségében a végső forrást, a latin vagy ó-görög nyelvet. Azoknál a latin és görög eredetű szavaknál, amelyeknél a szó eredete a nominatívusi esetből nem világos, zárójelben közli a latin vagy görög szó genitívuszi alakját, amelyből a szó törzse látható; pl. [*velosziped* fr. *velocipède* > lat. *velox* (*velocis*) 'bűsztrűj', *pes* (*pedis*) 'noga']. A görög szavak át vannak írva latin betűkkel.

A szótár olvasása közben az oroszul most tanuló vegyész, csillagász, gyógyszerész, orvos, stb., örömmel állapíthatja meg, hogy a szakmájára vonat-

kozó műszavakat, sőt a fogalmak nagy részének elnevezését érti s kevés tanulás után bátran láthat neki szakkönyv olvasásának. De a szótár olvasása közben nemszakember is nagy számmal talál oly szavakat, amelyek ismerősek neki. Pl. *platán, plomba, pomada, pompa, poni* (ló), *promenád, propaganda, propeller, protezsé, protektor, protesztant, profil, profit, proforma, puljman, pulj, puljt, rang, rébusz, redaktor, rektor, rozmarin, szocialiszt, stb.*

Ezt a rendkívül nagy körültekintéssel, gondossággal és hozzáértéssel készült értelmező szótár¹ a magyar értelmező szótár készítésénél is nagy haszonnal forgathatják szerkesztői.

Trócsányi Zoltán

Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. (A magyar mult emlékei, Athenaeum, é. n. [1950]).

Örvendetes és dícséretes vállalkozásba kezdett az Athenaeum, amikor Lenin útmutatásához híven „megőrizve és bírálva” bocsátja az új olvasóközönség elé a mult leghaladóbb tudományos műveit. A Molnár Erik tollából származó méltató, egyben polgári szemléletű korlátaira is rámutató előszó hangsúlyozza, hogy Tagányinak ez a szakfolyóiratban elbújtatott cikke mennyire nem volt inyére a reakciós polgári történetírásnak. Ezért hallgatták el korszakos jelentőségű gazdaság- és társadalomtörténeti eredményeit, melyek bizonyították, hogy a földközösség — az ősközösségi társadalom osztálytársadalmi maradványa — nemcsak hogy történeti tény, de egyetemes társadalomfejlődési forma, így nálunk is megvolt, s maradványai hosszú történeti és széles földrajzi érvényességét igazolják. Tagányi megyénként veszi sorra az országot s levéltári adataival igazolja a földközösség egy-egy típusának meglétét. Munkája közben a magyar gazdaság- és társadalomtörténet több olyan műszavával találkozunk, melyek a nyelvtudomány számára is érdekesek. Mindenek előtt egy tudományos műszó érdemel figyelmet, a *nomád földközösség* fogalma (25), melyet Molnár Erik *falusi földközösségre* javít (6), ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a falu fogalma már ekkor sem egyértelmű társadalmi fogalom, hanem csupán földrajzi, helyesebbnek vélünk a *paraszt-földközösség* terminusszal jelölni a földközösség e nálunk ismert típusát. A földközösség elsajátító rendszere — Molnár Erik helyesbítése szerint — kétféle: a szabad foglalás és a nyilas² osztás rendszere (7), melyek közül főként az utóbbi volt a gyakoribb, elterjedtebb, s melynek emlékét földrajzinév-gyűjtőink az ország minden részében fölbukkanó *Nyilas* dűlőnévben találták meg (vö. Lőrincze: Földrajzineveink élete, 16). A *nyíl-föld, nyilas, nyílvetés, nyílvonás, falu nyila* (20), *nyílcédula* (44) kifejezések híven tükrözik e gazdasági jelenséget (vö: Munkácsi, Ethn. 2:253. Goldzieher, MNy 2:275, és legutóbb egy közelmúltig élő analóg jelenséggel; Beke, Nyr 73:255).

További értékes társadalomtörténeti tanulsággal járó kifejezések: *kötél* (vö. mai *lanc*) mint a föld mértékegysége (20), *járás* (24) 'földterület, gye' jelentésben (vö. *Baromjárás, Rúzsajárás* Szeged), *szállás 'tanya'* (28), végül a NySz által hibásan olvasott *fű, fűkötél, fűnosztás*² (48, vö. Molnár Erik: A m. társ. tört. 1:235), melynek magyarázatát történeti irodalmunkban Tagányi adta először (50), hangoztatva, hogy a „*fűn v. fűvönosztás*: a földközösségnek ősi magyar terminus technicus” (50—51), s hogy ebben az értelemben ezt a kifejezést középkori hatóságaink hivatalos műszóként használták (51). Tanulságos, ahogyan Tagányi a nyelvtudomány segítségével — *ország és nemzet* szavunk etimológiájával (67) elemzi e szavak történeti tartalmát.

¹ Szlovaryj inosztrannüch szlov. Pod redakciej I. V. Ljochina i prof. F. N. Petrova. 3-e pererabotannoe u dopolnennoe izdanie. Goszudarsztvennoe Izdatel'sztvo Inosztrannüch i Nacional'nüch Szlovarej. Moszkva, 1949.

² A NySz csak a *fűvönosztás*-t idézi, melyet *fűvönosztás*-nak olvas. Az OklSz, azonban már helyesen *fűkötél*-ről és *fűvönosztás*-ról beszél Tagányi után.

Volt alkalmunk már rámutatni, hogy egy-egy szavunk, kifejezésünk mennyire megőrzi gazdasági-társadalmi multunk emlékét (vö. *kurtakocsmá* MNy 45 : 326, *vőül megy*, Nyr 73 : 251, stb.). Ebből a szempontból hasznos, hogy a kiadó számunkra is hozzáférhetővé tette Tagányi majdnem elfeledett, értékes munkáját. Kár, hogy néhány gondatlanság zavarja a könyvecske használatát: az előszóban előforduló lapszám-utalások egytől-egyig hibásak, s csak úgy használhatók, ha mindegyikhez hozzáadjuk az előszó 12 lapját is; nincs tartalommutató, pedig nemcsak ez, de egy név- és tárgymutató is elkelne az ilyen természetű munkáknál; azt is érdemes lett volna könyvészeti pontossággal is közölni, első ízben hol jelent meg a tanulmány (Gazdaságtörténeti Szemle, 1894 : 199—238), végül a sorozat tervezett és már megjelent füzeteinek címét is szívesen olvasnánk a borítólapon.

Péter László

Ki hallotta, ki olvasta?

A Magyar Rádió címére. A szavak helyes kiejtése a rádióbemondó mindennél fontosabb feladata és legfőbb erénye. Gondoljuk meg: a rádióhallgatók zöme nem is tudja elképzelni, hogy ne az lenne az egyedüli helyes kiejtés-mód, amelyet a rádióban hall. Magas küldetésnek tesz eleget a rádióbemondó, amikor a magyar rádióhallgatók tömegeit a helyesebb kiejtésre vezeti rá, de romboló munkát végez a rossz példaadással, mert a közönség nagy része kritika nélkül veszi át és követi a rádióbemondók kiejtés módját.

Régóta tapasztalok magyar szavak kiejtésénél egyes bemondók részéről hibákat, de... a felszólalás kényelmetlen s annak szemében, akire vonatkozik, nem rokonszenves... az ember szívesen megkíméli magát is, a másikat is s csak akkor érzi, hogy ki kell lépnie passzivitásából, mikor már ismeret-sége körében is észleli: a fülsértő kiejtést utánozzák, be is ismerik, hogy hibás s nem tudnak róla számot adni, hogy hol szedték fel. — Ez történt velem és készítem most ennek a levélnek megírására.

A tapasztalt hibák bizonyos rendszerességet mutatnak: majdnem mindig a rövid magánhangzók idegenszerű, szóelemzéstanilag abszurd, néha értelem-zavaró megnyújtásában jelentkeznek. Íme egy pár, amit sikerült feljegyeznem:

1. *Visszhang* helyett „*víszhang*” (hosszú *i*-vel és rövid *sz*-szel), ami a kiejtésben *vízhangnak* hangzik. Ez magában értelmesebb szó, mint a *víszhang*, de értelme a mondatban értelmetlenséggé válik, s csak a szavak összefüggéséből lehet kihámozni, hogy nem a víz csobogó, csörgedező, esetleg csepegő hangjáról van szó, hanem a visszaverődő hangról (akkor is, ha átvitt értelemben használjuk) és csak a hosszú *i*-vel, egy *s*-sel sohasem írható „*vissza*” szóval lehet akár írásban, akár élőszóval kifejezni.

2. „*Kiváló*” kiváló helyett. Újabban már sűrűn halljuk közhasználatban is, pedig „*ki*” szócska a magyarban nincs is. Ez a szó: „*kiváló*” a „*be*” szócska ellentétét képező és hosszú ékezzettel sohasem írható „*ki*” szócskának a felhasználásával alakult és nagyszerűen adja vissza a gondolat értelmét: a sok közül való kiemelkedést.

3. „*Úszít*” (hosszú *ú*-val). Vigyázat! nem úsztatásról van szó (miként a törzsszóból következtetni lehetne), hanem valami rosszra való biztatásról, bujtogatásról, „felheccelésről”. Miért kell a régi jó általános kiejtést (úszít) a rövid *u* megnyújtásával nehézkesebbé tenni, értelmileg is kétségekre okot adható módon eltorzítani?

4. „*Öntöde*” öntöde helyett. A legártalmatlanabb az összes ferdítések között. A tőszó (öntő) második magánhangzója valóban hosszú. De a magyar nyelvhasználat a hosszú magánhangzós tőszavak *-da* *-de* képzővel való módosulásaiban a hosszú magánhangzót rövidre változtatja, így: *óvó* — *óvoda* és

nem óvoda, *úszó* — *úszoda* és nem úszoda, sőt *író* — *iroda* és nem írda. E nyelvszokás rosszhangzású módosításánál sokkal rokonszenvesebb lenne a szörnyű *-da*, *-de* képző kiirtása.

5. „*Elodáz*“ elodáz helyett. A szó elvitathatatlanul az *oda* (hőn) szóból alakult és nem az *óda* szóból. Értelme is valaminek egy későbbi időpontra (oda, távolra) való elhalasztása és sem az ódához, sem az elégiához, hőskölteményhez vagy más irodalmi műfajhoz semmi köze. Hosszú *ó*-val ejtve egyenest fülsértő.

6. „*Váltózás*“ elképzelhető a hiteléletben vagy a vasúti vágányok kezelésénél, de a „*változás*“ szó helyett használva egy helyesen képzett és jól bevált szóalak rosszhangzású és értelemzavaró módosítása.

7. „*Szülőanya*“, „*gögös*“. (Az előbbt 1949. dec. 25-i déli hírek bemondója, az utóbbit 1950. jan. 8-án 8 ó. 15 p.-kor egy női hang ejtette ki így). Honnan veszik? Tudtommal sehol az országban nincs ilyen tájszólás, de ha volna is: véleményem szerint a rádióbemondó minden tájszólás kiküszöbölésével kizárólag az irodalmi kiejtéssel élhet.

8. „*Borsódi*“, „*Onód*“. Biztos, hogy sem a kerti borsóra, sem az elektromosságból ismert anódra nem gondolt a bemondó, de az is bizonyos, hogy nem tudta: a megye neve Borsod (rövid *o*-val) s hogy a Rákóczi-korabeli híres országgyűlés színhelye Onód volt. Bizonyíthatják az ottani lakosok.

A magyar nyelvben a magánhangzók hosszú vagy rövid kiejtésének igen sok esetben a szó értelmét megmásító jelentősége van. Ezt könnyedén venni nem szabad, mert különben a *fűkaszálo* mintájára (amit *fűkaszálo* helyett szintén a rádióban hallottam) holnap — hogy illetlenebb lehetőségről ne beszéljek — a kukorica fájának a magyar nevét fogjuk a jóízűséget sértően módosítani. De akármi is az oka (pl. nem magyar származás vagy a tájkiejtéstől való szabadulni nem tudás) a bemondók nyelvújító tevékenységének, amelyről egyrészt azt állapítottam meg, hogy ragadós (mert némelyik hibás kiejtést más bemondók is átveszik s ezzel a rádióhallgató közönségre nézve mondjuk: hitelesebb teszik), másrészt, hogy nem célzatos (mert különben minden rádióbemondó kivétel nélkül a fentiekben hibáztatott kiejtési módokkal élne), szerintem sürgős közbelépés szükséges, mégpedig nem csupán a rádióbemondóknak szóló intern intézkedéssel, hanem a rádióhallgatók körében eddig keletkezett káros hatások helyrehozatalának hathatósabb módjával, pl. a helyes kiejtésről szóló kis nyelvészeti előadással, amiért hálás köszönetet mondok és netáni tévedésemért elnézést kérek.

Mikola Gyula dr. ny. tvszéki tanácselnök.

Az erdélyi munkásmozgalom egy ismeretlen szava. Nagy István erdélyi munkásíró Nincs megállás és a vele egy kötetben levő Földi Jánost bekapta a város c. kisregényében gyakran használja a *rőpce* szót. Pl. Csendesen leengedte a *rőpcéket* a földre (61). Sándor agyában végigroppent az elmúlt éjszaka s a *rőpcék* (173). Meg volt írva jól abban a *rőpcében*, hogyha a paraszt és a városi munkásság összeszervezkedik, akkor segíthet a baján (176). A szövegből meg lehet állapítani, hogy a *rőpce* a *rőpcédula* rövidítése: A *rőpcédula* csomagból kivett vagy ötvenet (60). Már éppen be akarta dobni a *rőpcédulákat*, amikor lépéseket hallott (61). Az éjjeli *rőpcédula* s a munkanélküliek elkeseredése vajjon nem idézett fel tényleg valami zavargást, amiből forradalom lehet? (175). Se a *rőpce*, se a *rőpcédula* nincs eddig szótározva. A *rőpcédula* nyilván a *rőpirat* mintájára alakult, amelyet a nyelvújítók alkottak, s amelynek első előfordulása 1838. Még előbb, 1832-ben, a *rőpke irat* összetélt használták a *Flugschrift* magyar megfelelőjeként. 1841-ben *rőpiró* és *rőpikék* is megjelenik Széchenyi Kelet Népében, s hasonló összetétel a szintén ugyanott előforduló *rőperő*.

Ilyen *rőpiratok* minden munkásmozgalomban szerepelnek, különösen az illegalitás éveiben, s természetesen titkos névvel nevezik őket. Így pl. Budapesten *saláta* volt a nevük, mint Kamjén István Mihály c. regényében olvas-

hatjuk: „Emberek, este hét órakor gyűlés lesz a Hernád-utca-ba... Minél többen ott lögyünk, mert majd *saládt* is osztanak, azt mög majd széjjel kell szórni az éccaka... Makk Jóska, Sólyom Náci meg a Sovány Jóska elmentek az iccaka túl a Dunára a *salá ával*...” — „Nincs a tajicskádba valami?” — „Egy pár darab *saláta* van benne, az semmi.” — „Egyikötökébe se lögyön sömmi, tegyétek át azéba, aki nem gyanus!” (145. l.) B. Ö.

Az ellenforradalom szavaihoz. Sztálin elvtárs Marxizmus és nyelvtudomány című nagyjelentőségű cikkében határozottan megcáfolta Marrnak azt az állítását, hogy az egyes osztályoknak külön nyelvük van. „A nyelv, mint a társadalomban élő emberek érintkezésének eszköze, egyenlően szolgálja a társadalom valamennyi osztályát és e tekintetben közömbösséget tanúsít az osztályok iránt. Az emberek, az egyes társadalmi csoportok, az osztályok azonban korántsem közömbösek a nyelv irányában. Igyekeznek a nyelvet a saját érdekükben felhasználni, reakényszérieni saját szótárukat, saját különleges műszavakat, különleges kifejezéseiket. Különösen kitűnnek e tekintetben a néptől elszakadt és a népet gyűlölő vagyonos osztályok szűk vezető rétegei: a nemesi arisztokrácia, a burzsoázia felső rétegei. „Osztály”-dialektusok, zsargonok, szalon-„nyelvek” jönnek létre... Mijük is van ezeknek a dialektusoknak és zsargonoknak? Van: az arisztokrácia vagy a burzsoázia felső rétegeinek sajátos ízlését tükröző, sajátos szavakból álló szógyűjteményük.”

Minden nyelvben van úgynevezett csibésznyelv, tolvajnyelv, de ez csak annyit jelent, hogy nemzeti nyelvükben vannak egyes szavaik, kifejezéseik, melyeket a nemzet más tagjai nem értenek meg, tehát bizonyos tekintetben titkos nyelveknek tekinthetők. De eddig még nem igen volt szó arról, hogy a rendőrök, csendőrök, detektívek, börtönőrök is használnak bizonyos szavakat, kifejezéseket, melyek vagy egészben, vagy jelenésükben a köznyelvben ismeretlenek.

Hunya István Kubikosok c. könyvének A kubikos igazolvány c. elbeszélésében egy ilyen szót közöl: „Gyulán, a törzskönyvelésnél *verébnek* nevezték Talyigást a fegyőrírnok. Meg is magyarázta, hogy azt nevezik *verébnek*, aki, mint ő is, valakinek a cikke vagy rölapja alá odaírja a nevét és leüli helyette a büntetést, „Az ilyen *verebeknek* majd elveszem én a kedvét,” — mondta az őr lenéző göggel (76).

Való, hogy a munkásírók, munkás-újságírók csak úgy védekezhettek a régi reakciós időkben az ellen, hogy sorban ne kerüljenek börtönbe, ha akadt olyan önfeláldozó munkás, aki magára vállalta a cikk szerzőségét és leülte az újságíró helyett a büntetést, de eddig nem volt a *veréb* szónak itt közölt használatára adat. Kérjük olvasóinkat, ki hallotta ennek a szónak szóban forgó használatát, s tudnak-e más hasonló szavakról és kifejezésekről. B. Ö.

Veres Péter egy ritka szava. Próbatétel c. elbeszéléskötetében használja Kossuth-díjas parasztlírónk az *ejtőzik* igét: Az emberek fáradtak voltak, jól esett a hűvös estében *ejtőzni* a nappali forróság után (102). Így beszélgették meg a csapatok dolgozt est *ejtőzködés* és pipázgatás közben (88). Móricz Zsigmond Sárarany c. regényében is előfordul: Mikor az ebédet megették, Dani hátraült s *ejtőzött* (1911-es kiadás, 142. l.) Csűry Szamoszháti szótára szerint *ejtőüzik* 'evés után egy kis ideig az asztalnál pihen, emészt', pl. *ejtőüzzünk ety kicsit*. A Tájszótár az Alföldről, Szeged vidékéről, a Fertő mellékéről közli 'evés után pihen, emészt' jelentéssel, s ugyanez a jelentése a régi Tájszótár hely nélkül közölt *ejtődik* adatának. A Jászországban *ejtődzik*, ritkábban *ejtőzködik* 'ebéd után pihen, szünetet tart, szórakozik' (Nyr 29:47), Tolnában *ejtőzik* 'étkezés után tétlenkedik' (Nyr 29:183), Szegeden *ejtődzik* 'evés után pihen, szünetet tart' (Nyr 29:182), Alsó-Baranyában, Ormánságban *ejtődzik* 'kérődzik, evés közben egyet pihen, míg kisé kifújja magát az ember' (Nyr 26:268), E-ztergomban *ejtődzni* tréfásan a. m. 'félre menni' (Nyr 25:576), Vas m.

Kemenesalján *ejtődzik* 'emészt, evés után hever, hogy megapadjon a gyomra, éhesül' (MNy 4:285). A szót Jókai is használja Kis királyok c. regényében: Legjobb idő az examentre az ebédutáni óra. Hiszen minden ember akkor lesz legbeszédesebb s akkor ért mindenhez. Az urakra nézve is ez a legalkalmasabb idő, az *ejtőzés* órája, amikor még nem egészséges dolog a kártyához leülni (Nemz. kiad. I. 166, id. Nyr 28:133). Jókai szülővárosában, Komáromban, *ejtőzik*, *ejtődzik* a m. 'nyugszik, pihen az ebéd után'. Sárosy Gyula is ebben az értelemben használja Az egyszeri szolgabíró c. költeményében: A jóllakott szolgabíró *ejtőzött* már délután (Nyr 28:323).

A Kemenesalján, már az előbbi idézet szerint is, az *ejtőzik*, *ejtődzik* ige jelentése 'emésztés után újra éhes lesz'. Egy másik magyarázat szerint is ugyanott azt jelenti: 'még nem éhes, de jól szines már lakva'. Pl. Majha é kicsit *ejtőztünk*, akkor maj hozzá fog-gyunk eh^hő is! A kurumpi-kásátú hamar *mégéjtőzik* az ember, de még mindēn káso csak ullan (Nyr 26:559). Innen már csak egy lépés a *mégejtődzik* 'megéhez, megehezik' jelentéséhez, melyet a régi Tájszótár közöl a Balaton mellékéről. De a vasmegyei Őrségben is mondják: Szērēn *mégejtősztek* a lovaimak 'nagyon megeheztek a lovaim' (Nyr 4:426). Ugyancsak az Őrségben ezt *ehitűzik* alakban is följegyezték 'éhezik' jelentéssel, pl. Had ēgyik csak, legalább nēm *ehitűzik* meg olla(n) hama(r) (Nyr 2:374). E szerint az *ejtőzik* ige az *éh* szó származéka. Vö. Nyr 29:274.

A NySz az *ejt* címszó alatt közli a *mégejtődik* igét 'maceseo, emacior; abmagerni', tehát 'lesoványodik' jelentéssel Czeglédi Istvánnak egyik, 1669-ben megjelent munkájából: Se apád, se te ne ülnétek a számarra, mert, ki tudgya, *mégejtődnék*, s nehezen kelne el a sokadalomban. A Czuczor—Fogarasi-féle Nagy szótár is közli az *ejtődzik* igét 'fogy, soványodik' jelentéssel a Tisza mellékéről, pl. Komám uram, egy kissé *ejtődzött*, mióta nem láttam. B. Ö.

Kacabajka. Platschek Lajos orosházi polgáriiskolai tanár írja: Olvas-tam Lányi Sarolta kitűnő fordításában az Új ember kovácsa, Igor és társai, valamint a Golgota című orosz eredetű műveket. Mind a háromban előfordul a *kacabajka* kifejezés, mely a nevetségességig (kacajt fakasztó) szedett-vedett rongyokba öltözött elzüllött gyermekek ruházatát fedő fogalom. — Legyen szabad megemlítenem, hogy az én édesapám mint szabó — ezelőtt 50—60 évvel — Nagyatádon tucatjával készítette a *kacabajkókat* vagy röviden *bejkókat*, így nagyon jól ismerem őket. Egyáltalán nem nevetséges ruhadarab. Női rövid posztó kabátka, igen jól kiemeli a formákat; férfias szabás, alul harangos, melegen bélelt, hullámszinórral díszített. Szép népviselet volt Somogyban.

A *kacabajka* jelentése a Tájszótár szerint 'női kabát, női dolmány, női télikabát'. A név szlovák eredetű nyelvünkben, s *kacabajka* ott is 'női kiskabát'. A szó megvan a szlovénban is *kačomajka*, *kočemajka* alakban szintén 'kurzes weibliches Oberkleid' jelentéssel. Ennek megfelelője is van a magyar nyelv-járásokban *kacsamajka*, *kacamajka* változatban. A nép a szót képzett alaknak vagy összetett szónak érezte, s részben elvont belőle *kacabáj* alakot, a -ka véget kicsinyítőképzőnek véve, részben fölcserezte a -kó képzővel, s így keletkezett a *kacabajkó*, *kacabájkó*, *kacamajkó* változat, részben önállósította a *kaca*, *kacó*, *kaci*, továbbá a *bajka*, *bajkó*, *majka*, *majkó* szavakat, melyek jelentése azonos a *kacabajkó*éval.

Lányi Sarolta szíves értesítése szerint azonban Heves és Borsod megyében a *kacabajka* 'holmi elhordott, divatjamúlt, vedlett, kinőtt vagy nagyon is bő téli-nyári kabátfeleség'. Szamosháton pedig 'durva szövetből készült, idom-talan, lompos ruha' (Csűry). Ezek a jelentések nyilván az eredeti jelentés teljes elhomályosodásával keletkeztek. A Platschek Lajos idézte *kacabajkó* és *bejkó* változatot még nem közölték. Érdekes, hogy ehhez az orosz változatok állnak legközelebb: *кацавейка* 'női felöltő' (Mitrák), 'kurze mit Pelz verbrämte Jacke' (Lohovic—Rudas, Lohovic—Lepinga). Az orosz adatra Trócsányi Zoltán hívta föl a figyelmemet. B. Ö.

Posta. A biharmegyei származású Szabó Pál paraszttírónk Őszi szántás c. kötetének egyik elbeszélésében olvashatjuk: Akkor vót egy olyan puskám, hajják, hogy egyszer beletettem a *postát*, mondom, mán csak kiprobálom... Ráteszem osztán és elsütöm. El én. Olyat szólott, mint az ágyú (88). Az Isten malmi c. regényében is előfordul: A Bokor puskája ilyenkor *postával* van töltve, ami lehet, hogy vasdarab, de lehet, hogy márványgolyó, amilyennel a gyerekek játszanak, de akár ez, akár az, mindkettő szétroncsolja az ember mellét. — A Bokor András szépapjára gondol, aki a legenda szerint az ablakon keresztül hátba lőtte a bírót, annak is egy márványgolyó volt *postának* töltve a puskájába. Az apja is ilyen töltéssel lőtte szíven magát (36).

A *posta* szónak ez a jelentése nem fordul elő egyik szótárunkban sem, azért magához az íróhoz fordultam felvilágosításért. Szabó Pál lekötöztető szívességgel a következőkben felelt kérdéseimre: Orvvadászok, betyárok használtak leginkább kéjjel és haszonnal, míg előltöltő puska volt, amit kisebb állatokra srétre töltöttek. Gyűszűvel mérték bele a puskaport, akkor jött rá a fojtás, rendszerint rongyból. Akkor beleszámolták a pórt és megint rá a fojtást. Ha vadra vagy emberre vadásztak, akkor tették bele a *postát*. Jelentése az, hogy szinte utána küldi a golyót a sréteknek. De ez az igaz, a komoly. Vasdarab volt vagy márványdarab. Persze tudni kellett, hogy mennyit bír el a puskaeső és főként mennyi puskaport kell hozzá. Tehát az az értelme, mint mikor valamilyen sikeres küldetés esetére biztonságul még egy másikat is elküldünk. Nyilvánvaló, hogy az elnevezés még abból az időből származik, amikor még nem volt vasút, postakocsik jártak, és főképpen gyalogpostások.

Kérjük olvasóinkat, érdeklődjenek, hol használják még a *posta* szót ilyen értelmében, s szíveskedjenek az eljárásról pontos leírást adni. B. Ö.

A ragadványnevek szőrendje. A ragadványnevek rendszeren jelzői a családneveknek, tehát a családnevek előtt állnak. Pl. *Férfasz Kis János*, *Aranyos Kuti*, *Kertész Kuti*, *Sipos Bali*, *Kopasz Panni*, *Fekető Pistájék* (A pápavidéki nyelvjárás, NyF 17: 51).

Úgy látszik azonban, Erdélyben a név után is kerülhet a ragadványnév, legalábbis az erdélyi származású Asztalos István Szél fuvatlan nem indul c. regényében a ragadványnevek szőrendje a legtöbb esetben ez. A regény hősei a következők: *Kocsis Jóska Kicsi* (6), *Kocsi Kicsi* (8), *Bálint Pali Könyves* (8, 13, 16), *Boldizsár Leveses* (Boldizsár Pisti mindig azt mondogatta: „Első ételem a leves” 12), *Serestély Dani Gangos* (12, 26), *Korbuly Zsiga Katikó* (13), *Boldizsár Kácsi*, *Boldizsár Farkas*, *Boldizsár Róka* (32), *Kis Jóska Papos* (39).

A regény egyik részletében tanuja vagyunk annak, hogyan keletkezik a ragadványnév. Egy gyűlésen Andrójka Nyikoláj hátára ugrik egy megijedt macska, s alig tud tőle megszabadulni. Az emberek jót mulatnak rajta, s mindjárt indítványozzák: „Nevezzük el *Andrójka Macskásnak*... s ebben hamar megegyeznek” (119).

A rag aztán természetesen a hátul álló ragadványnévre kerül, pl. *Kocsis Jóska Kicsit* (5), *Kocsis Kicsit* (8), *Kocsis Kicsinek* (6), *Kocsis Kicsihez* (8), *Kis Jóska Paposra* (39).

Még a feleség nevében is hátul állhat a férj ragadványneve. Pl. *Boldizsárné Leveses* (101, 110). Sőt így is mondják: *Boldizsárné Farkasé*: a Boldizsár Farkas felesége (33, 34).

A ragadványnév aztán önállóan is használatos. Így a regény főhősét, Bálint Pali Könyvest állandóan csak *Könyves*-nek nevezi az író, pl. *Könyves ránéz* (14). Korbuly Zsiga: *a vén Katikó* (15), Serestély Dani Gangos felesége csak *Gangosné* (28), a fia *Kicsi Gangos* (26, 27), *Kicsi Gangosnak* (26), de *Gangoska* is (29, 30).

Bálint Pali Könyves neve így is szerepel: *Könyves Pali bácsim* (27). Csak az egyik személynéknél van elől a ragadványneve: *Kati Pisti András*, aki „tűri, hogy az asszony viselje a kalapot, nehogy még jobban vadítsa. Ezért

is csúfolják *Kati Pistinek*, a felesége neve után" (27). A felesége aztán így szerepel: *Kati Pistiné* (31, 123), *Katiné* (31, 54).

A *Boldizsárné Farkasé*-hoz hasonló név a *Boldizsár Farkas a Rókéé* (33). Ez Boldizsár Farkas fia, de apja *Boldizsár Róka*. „Az öreg Boldizsár Róka még annak idején rákapott a Boldizsár Farkas feleségére, s ezt tudta az egész falu. Boldizsár Farkas is tudta, csak hogy gyámoltalan ember volt, a felesége viselte a kalapot. Így aztán bele kellett nyugodnia a dologba. De még egyébbe is bele kellett hogy nyugodjék. Ugyanis addig nem volt gyermeke, azután pedig született. — Lássatok csodát, mondogatták az emberek, farkasnak róka kölyket! — A fiát azóta is *Boldizsár Farkas a Rókéának* hívják" (33—34).

Nincs tudomásom arról, hogy népnyelvi közleményekben szerepelt-e már a hátulálló ragadványnév, kérjük azért olvasóinkat, ha erről tudomásuk van, írják meg a Nyelvőr szerkesztőségének bőséges adatokkal, s a hely pontos megjelölésével. B. Ö.

A Nyelvőr hírei

TIZEVES A KARJALAI-FINN SZOVJET SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁG

Kettős jubileuma van az idén a Köztársaságnak. Harminc évvel ezelőtt, 1920 júniusában alakult meg a Karjalai-Finn Szocialista Köztársaság. Egészen 1940-ig, mint autonom köztársaság, az OSzFSzK kötelékébe tartozott. 1940 március 31-én lépett a szövetséges köztársaságok sorába.

A Karjalai-Finn Szovjet Szocialista Köztársaság területe 179.000 négyzetkilométer, lakosainak száma az 1940. évi adatok szerint 606.000 fő.

A karjalaiakon és finneken kívül oroszok is laknak a köztársaságban. A karjalai nyelv a finn nyelvnek közeli rokona, némely nyelvtudós csak a finn nyelv nagyon eltérő nyelvjárásának tartja. Mindenesetre közelebb áll a szuomi-finn nyelvhez, mint a többi finnségi nyelv, pl. az észti vagy a liv.

A köztársaság a Szovjetunió európai részének északnyugati vidékén terül el, Finnország határárn. Északon a Fehér-tenger, délen a Ladoga-tó határolja. Fővárosa Petrozavodszk.

A köztársaság földje a tavak, erdők és a gránit országa. Több tízezer tó borítja Karjala területét, köztük szinte mindenütt fenyveserdők húzódnak, a tavakat folyók kötik össze.

A Nagy Orosz Forradalom előtt csupán az ország déli részében akadtak falvak, egyetlen városa a jelenlegi főváros volt. A férfiaknak tíz, a nőknek csak öt százaléka tudott írni-olvasni. Ma már az országban alig akad analfabéta. A Honvédő Háború előtt 770 iskolának 80.000 tanulója volt. Ma már eléri a 95.000-et. A köztársaságban két főiskola és 15 középfokú szakiskola működik. A cárizmus alatt Oroszország egyik leghátramaradottabb vidéke volt, jelenleg 402 kultúrháza és klubja, 404 könyvtára, 3 drámai színháza, 1 vígoperája, 3 mozgó kolhoz-szovhoz színháza, bábszínháza, filharmonikus zenekara van. A fővárosban Népművészeti háza, zeneiskola, képzőművészeti iskola működik. Az országban 34 napilap jelenik meg 130 ezres példányszámban, s 1940-ben 750.000 kötet könyvet adtak ki.

Karjalai földön jegyezték föl a finn népeposznak, a Kalevalának halhatatlan énekeit, s ennek a gazdag dalföldnek mai neve Kalevala-kerület.

A cárizmus alatt Karjala egyetlen ipari vállalata egy kis vasolvasztó volt a mai fővárosban, melyet még Nagy Péter alapított. Ma Karjala az erdőkitermelés országa számos fűrészgyárral, papírkombináttal. A karjalai gránit és más értékes kőzet értékes építőanyag. Karjala gránitját és már-

ványát használták fel a híres moszkvai földalatti villamosvasút építkezéséhez és karjalai márvány van a Lenin-mauzóleum falában. Petrozavodszkban működik a Szovjetunió legnagyobb csillámpalagyára. Asványi kincsei között legfontosabb a vas, cink, ólom, ezüst és bárium.

A mezőgazdaság fejlesztése is nagy léptekkel halad előre, különösen a déli vidékeken. A pompás rétek fejlett szarvasmarhatenyészetet tesznek lehetővé.

A déli területeken szünet nélkül folyik a mocsarak lecsapolása és az erdőirtás.

1915-ben az ország területén egyáltalán nem volt vasút, csak az első világháború idején építették a Murmanszkba vezető vasutat, ma már ezenkívül két új vasútvonala épült. A vasútnál is nagyobb jelentősége van a Sztálin-esaternának, amely a Balti-tengert köti össze a Fehér-tengerrel. A 227 kilométer hosszú csatorna 21 hónap alatt készült el.

Az 1946–1950-es ötéves terv végére a köztársaság jelentősen a háborúelőtti színvonal fölé emelkedik. Az ipari termelés 11%-kal emelkedik, 140 vízierőművet, 65 hőelektromos áramfejlesztőt építenek.

Ma már nyoma sincs „a háborítatlan madarak vidékének“, ahogy régebben Karjala földjét nevezték. A rideg, barátságtalan természet országában új, szocialista élet épül.¹

¹ A Szovjetunió tizenhat köztársasága, Szikra, Budapest, 1950.

HARMINCÉVES A CSUVAS ÉS A TATÁR AUTONÓM SZOCIALISTA SZOVJET KÖZTÁRSASÁG

A szövetségi köztársaságok határain belül egyes helyeken laknak más népek is, amelyek kisebbségek ezekben a köztársaságokban, s nemzeti sajátosságaikban eltérnek a köztársaság lakosságának zömétől. Ezek a népek önkéntes alapon autonóm köztársaságokat alkotnak, s az autonóm köztársaságot alkotó nép nevét viselik. Az autonóm köztársasági munkások és parasztok oly nemzetiségű szocialista állama, amely egyik vagy másik szövetségi köztársaság keretébe tartozik (s azon keresztül a Szovjetunió keretébe is).

A Csuvas és a Tatár Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság, melyek most ünneplik fennállásuk harmincadik évfordulóját, az Oroszországi Szovjet Szövetséges Szocialista Köztársaság állományába tartoznak.¹

A Csuvas Autonóm Szocialista Köztársaság dolgozói nagy sikereket értek el a szocialista építésben. Az ipar és a mezőgazdaság fejlődésével együtt emelkedett a dolgozók anyagi jóléte és kultúrája. A Nagy Októberi Forradalom előtt a lakosság túlnyomó többsége írástudatlan volt, ma a köztársaságnak négy főiskolája, több mint ezer általános- és középiskolája, többszáz kolhozklubja, kultúrháza, filmszínháza és könyvtára van.

A csuvas nép nyelve és műveltsége a magyarságot rendkívül érdekli, mert a csuvasok az utódjai annak a bolgártörök népnek, melynek szomszédságában éltek őseink a honfoglalás előtt, szoros kapcsolatban álltak velük több századon át, s tőlük sokat tanultak, így a földművelés, állattenyésztés, ipar, kereskedelem bizonyos elemeit.

A tatárok a csuvasokkal egyetemben a törökkel rokon nyelvet beszélnek s nem azonosak a középkorban szereplő tatárokkal, akik mongolok voltak.

A Tatár Köztársaság dolgozói is nagy sikereket értek el a gazdasági és kulturális építésben a Kommunista Párt vezetésével, a nagyorosz nép és a Szovjetunió többi népének baráti segítségével. A Köztársaság elmaradt kisparaszti mezőgazdasága gépesített szocialista mezőgazdasággá alakult át, s ipara is hataalmas fejlődésnek indult.

¹ A Szovjetunió a szocializmus országa, Szikra, 446. 1.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1950. ÉVI KÖZGYÜLESE

A magyar nyelvtudósok 1949. decemberében tartott kongresszusuk záróülésén Sztálin generalisszimust ünnepelték 70. születésnapja alkalmából. A kongresszusról beszámoló tagtársunk szerint az ünnepelés „példaként állítja minden tudós elé azt az embert, aki a népet szolgáló tudományosság megteremtésére, a dialektikus módszer és a materialista szemlélet alkalmazására elméletben és gyakorlatban a leginkább követendő példát mutatta; s aki ugyanakkor mai szabad kutató lehetőségeink megteremtésében is döntő szerepet játszott” (Nyr 74:158). Aki a tudomány s elsősorban a mi tudományunk eseményeit figyelemmel kíséri, természetesnek találja, hogy a magyar nyelvészeknek és a magyar nyelvtudomány barátainak legutóbbi seregszemléje, a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1950. július 4-én tartott évi rendes közgyűlése ugyancsak Sztálin elvtárs ünneplése jegyében zajlott le.

A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának központi lapja, a Pravda 1950. május 9-én szabad vitát indított a lap hasábjain „abból a célból, hogy a szovjet tudósok a kritika és önkritika útján küzdjék le a szovjet nyelvtudomány fejlődésében tapasztalható pangást és helyes irányt adjanak a további munkának”. A megindult vita során a szovjet nyelvtudomány számos kiválósága kapcsolódott bele a súlyos problémák megbeszélésébe. A vita központi kérdései ezek voltak: a marxizmus-leninizmus elvei hogyan valósíthatók meg a nyelvtudományban; N. J. Marrnak, az ismert szovjet nyelvésznek tételei összeegyeztethetők-e a marxizmus-leninizmus tanításaival, s végül: a szovjet nyelvészetnek milyen utat kell követnie, hogy lépést tartasson a haladó szovjet tudománnyal. — Világszerte óriási feltűnést keltett, hogy a Pravda-beli nyelvtudományi vitába belekapcsolódott Sztálin elvtárs is. A lap június 20-i számában jelent meg cikke „Marxizmus és nyelvtudomány” címmel. — A korszakalkotó cikkel s annak az általános és a magyar nyelvtudományra adódó tanulságaival Társaságunk elnöke, Zsirai Miklós egy. ny. r. tanár foglalkozott elnöki megnyitójában. Az alábbiakban az ő felolvasásából közlünk részleteket.

„Milyen mélyértelmű magának a megjelenésnek a ténye is: íme a világpolitikai helyzet robbanásra kész feszültségének kellős közepén a haladó emberiség feje nem a vezérkari főnökökkel folytatott titkos tárgyalásokat, hanem csendes könyvtárszobájába visszavonulva egy zsákutcába vitt szak tudomány alapvető elvi és módszertani kérdéseiről ír tanulmányt. — Mint szakavatott és bölcs orvos először a baj okait deríti föl, azután a gyógyulás módját állapítja meg. A betegség a marrizmus, amely a marxizmus egyes igazságainak végzetesen hibás félremagyarázásán épült föl. Sztálin elvtárs sorra veszi a marrizmus alaptételeit és a reája jellemző egyszerűséggel, lebilincselő okfejtéssel kimutatja tarthatatlanságukat. Marr tanítását megcáfolva bebizonyítja, hogy a nyelv nem felépítmény az alapon, vagyis a nyelvet, mint az emberi érintkezés eszközt nem a társadalom mindenkori rendje, mint alépítmény teremti meg, hanem a történeti példákból világosan kitetszőleg évezredek folyamán a nemzedékek megszámlálhatatlan sorozatának, a társadalom valamennyi osztályának közös erőfeszítése hozza létre. Ezért különbözik a nyelv a felépítményektől, a politikai, jogi, vallási, művészeti, filozófiai, stb. ideológiáktól és intézményektől. Ugyanilyen meggyőzően szétzúzza Sztálin a Marr-iskolának azt a másik, szintén sarkalatos tanítását is, hogy a nyelv osztályjellegű. Nem osztályjellegű biz az sem eredetében, sem fejlődésében. hisz keletkezése korában: az ősközösségi nemzeti rendben még nem is voltak osztályok és további fejlődésében is közös és egységes maradt, egyenlő módon szolgálván ki a társadalom tagjait, társadalmi helyzetüktől függetlenül. E szerint a marristák dogmája a nyelv osztályjellegéről feltétlenül hibás és semmiesetre sem marxista formula. — Súlyos tévedés a nyelv életében robbanásszerű hirtelenséggel történő stadiális változásokat keresni: a nyelv

fejlődése nem a régi állapotnak egy csapásra való megsemmisülésében, hanem az új minőségeknek, az új nyelvszerkezeti elemeknek fokozatos és hosszas felhalmozódásában és a régi minőség elemeinek fokozatos elhalásában áll. — Ebből a kérdéskörbe vág a marriáknak az a szintén közkeletű glottogóniai formulája, hogy robbanás útján két nyelv kereszteződéséből egy vadonatúj nyelv keletkezik. Sztálin elvtárs fölényes biztonsággal kimutatja, hogy a nyelvek kereszteződése hosszantartó folyamat, s a kereszteződésből nem egy új harmadik nyelv születik, hanem az egyik kereszteződő nyelv fokozatosan elhal, a másik pedig megőrizvén eredeti nyelvtani szerkezetét, alapvető szókészletét és a legyőzött nyelv szókészletéből is gazdagodva, a saját fejlődésének belső törvényei szerint fejlődik tovább. — Sztálin kimeríthetetlenül gazdag cikkének szükségűán vázolt eddigi eredményeihez vegyük hozzá még a következő, szintén márványba kívánczó megállapításcsat: 1. A nyelvészet fő feladata a nyelvfejlődés belső törvényeinek tanulmányozása. 2. Marr csak igyekezett, de nem tudott igazi marxistává lenni, tehát a nyelvtudományt nem Marr elméletének toldozgatásával, foldozgatásával lehet és kell továbbfejleszteniünk. 3. A Marréktól idealistának csúfolt összehasonlító történeti módszer komoly hiányai ellenére még mindig jobb, mint Marr valóban idealista négyelemes analízise. 4. A pellen-gérre állított nyelvrokonság vizsgálatáról megállapítja: „nem lehet tagadni, hogy az olyan nemzetek rokonsága, mint a szláv nemzetek, nem kétséges, és hogy e nemzetek nyelvi rokonságának tanulmányozása nagy haszonnal járt volna a nyelvtudományra, a nyelvfejlődés tanulmányozása terén.“

Az elnök előadását a következő szavakkal fejezte be: „Hiszem, tudom, hogy a magyar nyelvtudomány munkásai is felszabadultak a lidérenyomás alól és most tisztán látják a teendőket, a kötelelességeket: fel kell számolnunk a marriizmus csődtömegét és tanulmányoznunk kell a marxizmus-leninizmus klasszikusait, hogy nemcsak szakmailag, hanem ideológiailag is kellően felkészülve, Sztálin útmutatása szerint építhessük tovább tudományunkat. — Méltó formában csak munkával és sikerekkel tudjuk leróni hálás köszönetünket nagy fölszabadítónk és bölcs tanítónk iránt. Éljen Sztálin.“

A közgyűlés közönsége percekig tartó tapssal és éljenzéssel ünnepelte Sztálin elvtársat. — Az elnök ezután bejelentette, hogy a Társaság szeptember havában külön ülésen fogja megvitatni a Pravda-beli cikksorozat tanulságait. Javasolta továbbá, hogy a közgyűlés a következő szövegű táviratban üdvözlje Sztálin generalisszimust: „A magyar nyelvtudomány dolgozói rendkívüli örömmel és hálás köszönettel üdvözlük Önt a Pravda ezévi június 20-i számában megjelent döntő jelentőségű cikkéért, mellyel elhárította az akadályokat a nyelvtudomány egészséges fejlődésének útjából s egyben széles látókörrrel és mélyre tekintve megteremtette az alapokat a materialista nyelvészet felépítéséhez.“ A közgyűlés a javaslatot lelkes tetszésnyilvánítással fogadta el.

A nagy tetszéssel fogadott elnöki megnyitó után Beke Ödön tartott felolvasást „A harmadik Kalevala“ címmel.

Az első Kalevala 1935-ben, a második 1949-ben jelent meg. Az eposz összegyűjtője és összeállítója, Lönnrot Ilés a különböző helyekről összegyűjtött különféle jellegű és műfajú énekeket igyekezett egységes egésszé összeilleszteni, hogy egy Ilias, illetőleg Odyssea-szerű hőskölteménnyel ajándékozza meg a finn népet. A Kalevala abban a formában, ahogy Lönnrot összeállította, sohasem élt a nép ajkán. Ezért a harmadik Kalevala kiadója, O. Kuusinen, a Finn-Karjalai Köztársaság elnöke, elemeire bontotta az eposzt. Az énekeket három csoportba osztotta. Az elsőbe sorolta a mitológiai énekeket, a másodikba a hőségeket, a harmadikba a lírai, lakodalmi, vadász- és pásztorénekeket. — A Kalevala legértékesebb énekeinek szülőhelye Karjala északi része. Lönnrot ottjártakor már ott is kialakult a kezdeti tőkésorszak osztálytársadalma, de az énekmondók az ősidőkből örökölt énekeket dalolták,

melyekben még megőrződött a régi osztálytalan társadalom, a nemzeti társadalom képe. A Kalevala epikája a barbárság harmadik, vagyis legfelsőbb fokára jutott primitív társadalom képét tükrözi (bár ennél ősből állapotra utaló részek is vannak benne). A földművelésből már kivált az első mesterség: a kovácsmesterség. A Kalevala társadalma a dolgozó nép ősi társadalma, Marx és Engels őskommunizmusa. — A Kalevala énekeinek fő-tárgya Kalevala és Pohjola népének ellentéte. A kalevalaiak a munka, a szorgalom tisztelői, a tudás, a művészet, a zene és a költészet, a szépség csodálói. Pohjolában a munkának nincs becsülete, ez a sötétség országa, a varázslók és boszorkányok hazája. Az Ilmarinen készítette csodálatos termelőgép, a szampó, Louhi kezében nem fejtheti ki áldásos működését. Ezért kerül harcra a sor Kalevala és Pohjola népe között. Az előadó részletesen méltatta a Kalevala hőseinek jellemét, majd azt vizsgálta, hogy az anyagi és szellemi kultúra milyen értékeire irányul az eposz érdeklődése. Megállapította, hogy az énekek a vas és vastárgyak iránti ritka eleven érdeklődésre mutatnak s ez bizonyíték arra, hogy a vaskultúra az énekek keletkezése korában az újdonság varázsával hatott. A tüzes sasról és a szampó kovácsolásáról szóló énekek arra vallanak, hogy a karjalai népben élt a vágy egy olyan termelőgép megteremtésére, amellyel a dolgozó nép megszabadulhatna a túlhajtott munka terhetől. A Kalevala ideológiai tartalom szempontjából nagymértékben a nép jövőjének a költeménye, a mult képeiben. A Kalevala képeiben ragyogóan tükröződő törekvés előre, a jobb élet és magas célok felé, napjainkban sem lehet vonzó hatás nélkül az emberi haladás híveire.

Az előadások után került sor a Társaság alapszabályaiban előírt részleges tisztújításra. Utána Kálmán Béla olvasta fel a távollévő főtitkárnak a Társaság elmúlt évi működéséről szóló beszámolóját, majd az 1950. évről szóló pénztári jelentést. A számvizsgálóbizottság, jelentése után, előterjesztette az 1950. évre szóló költségvetést. A Társaság közgyűlése az említett jelentéseket és a költségvetést tudomásul vette és jóváhagyta. H. K.

Új tervezet a nyelvtudományok tanítására a szovjet főiskolákon. A Szovjetunió főiskolai minisztériumának határozata értelmében ez év augusztus 15-ig kidolgozták és jóváhagyták az egyetemek és pedagógiai főiskolák nyelvészeti és történelmi-irodalmi tanfolyamainak új tantervét. Megvizsgálták a tudományok jelöltjei tudományos értekezéseinek tárgyát és a főiskolák tantervét is abból a szempontból, hogy minden tudományos kutatómunkát Sztálin elvtársnak a nyelvtudomány kérdéseiről szóló útmutatásai szellemében végezzenek.

Határozatot hoztak arról, hogy az új tanév kezdetén az egyetemek és pedagógiai főiskolák hallgatóinak és azoknak, akik befejezték nyelvészeti tanulmányaikat, előadássorozatot tartanak a nyelvtudomány kérdéseiről folyó viták eredményeiről.

A közeljövőben új tankönyvek kerülnek kiadásra a nyelvtudomány kérdéseiről. (Szabad Nép, 1950. VIII. 10.)

Sztálin útmutatása nyomán felülvizsgálták a szovjet nyelvészet oktató és tudományos kutató programját. Sztálin elvtárs lángeszű munkái, amelyek a Pravda hasábjain folytatott nyelvészeti vita során jelentek meg a sajtóban, új korszakot nyitottak meg a nyelvtudomány fejlődésében. A lefolytatott vitával kapcsolatban a Szovjetunió felsőoktatási minisztériuma intézkedéseket tett a nyelvtudományi ágazatok — tudományos és oktató programjának felülvizsgálására a szovjet főiskolákon. Moszkvában az egyetemi filológiai fakultásokon tíznapos tanfolyamok voltak a szovjet egyetemeken és pedagógiai főiskolákon a nyelvszakokon előadó egyetemi tanárok számára. A tanfolyamokon 350 hallgató vett részt. E tanfolyamok tudományos vezetése céljából bizottság alakult, melynek tagjai: Viktor Vinogradov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja, Dimitrij Blagoj professzor,

Arnold Csikobava, a Grúz Tudományos Akadémia tagja és több más neves tudós.

A tanfolyamon elhangzó előadásokat külön gyűjteményes kötetben nagy példányszámban adják ki. (Szabad Nép, 1950. VIII. 13.)

Levélszekrény

Kérdés: Mórícz Zsigmond Légy jó mindhalálig c. regényében használja a *lábbó* szót: Aztán hallja az apja kedves, egészséges hangját, hogy: „hő, hát mikor Szegedre vittem a sok almát! *lábbón!*” hű atyaisten, de sok alma vót! (208). Mit jelent a *lábbó* és miből származik? K. A.

Felelet: Mórícz Zsigmond maga megadja rá a feleletet Életem regénye c. művében, ahol ugyanezt a jelenetet beszéli el: Éppen ebben az időben járkált édesapám Szegedre a „*lábbón*“, tutajon (113). Mórícz maga is tudta, hogy a *lábbó* tiszaháti tájszó, azért tette idézőjelbe, s utána a szó jelentését is megadta. Csűry Szamosháti Szótárában Panyoláról közli a *lábbóu* 'tutaj' jelentését. A MTsz Szatmár m. Mándról, Bereg megyéből, a Hegyaljáról idézi a *lábbó*-t ebben a jelentésben. Bereg m. Tiszaadonyban *lábó* alakban jegyezték föl (Nyr 26 : 477). Szaboles m. Tiszadobon a *lábó* a tutajnak csak egy szakaszát jelenti (MTsz), Bereg m. Szernyén pedig a *lábbó* a 'tutaj összeállításához össze kötözött néhány darab szálfá, mikor már a vizen van' (Nyr 67 : 102).

A felső Tiszán érdekes átkelési eszköz van divatban, a *lábó*. Az ember mindenik lábára ráköt egy-egy két méter hosszú deszkát. Kezébe vesz egy evezőt és rááll a Tisza vizére. Lábat széjjelveti, az evezővel lendít magán és szép lassan átkel a Tiszán (Ecsedi: Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizeken 134. rajza 135).

Hogy a *láb(b)ó* szó eredetét megállapíthassuk, tudnunk kell, előfordul-e a szó más jelentésben is. A MTsz Csongrád m. Tápéról közöl egy halászmesterszót: *lábó-horog* 'kobakhoz kötött, tehát úszó horog'. Ezt Csongrádon *lábashorog*-nak mondják, s ez nyilván népetimológiával alakult a *lábóhorog*-ból (MTsz). A *láboshorog*-ból aztán további népetimológiával Szentesen (Alföldi Tud. Gyűjt. 2 : 243, Nyíri följegyzése), Tiszaugon, Inokán, Ókésken, Tiszaújfalun (Nyr 67 : 100, Szabó Kálmán följegyzése) *láposhorog*-nak nevezik. Nyíri leírása szerint a *láposhorog* a víz tetején lebeg.

Szatmár m. Egriben a *lábóu* 'gerendákból összerótt átjáró a vizen' (Csűry), ugyancsak Szatmár m. Ecseden a *lábó* 'embert megbíró, járható zombék a lápon' („Csak a *lábóra* lépj, akkor nem szakacs be“). A szó régiségére vall, hogy hasonló jelentésben megvan a szlavóniai magyarságnál is: „A lápnak olyan helyét, amelyen megállni lehet, *lábú*, *lábóu*-nak hívják, hol a *szityó*, *náód*, *gyékény* gyökerei ahogy összefórnak. „*Lefakadni a lábóbú*“ leszakadni a lápba (Népr. Ért. 1911 : 245).

Bereg m. Nagyberegen a *lábó* 'cölöpsorok közé gyeptől és zombékból vert keskeny gát' (MTsz), mint Herman Ottó A m. halászat könyvében leírja: „Nagy darab lápnak minden felszedhető giz-gazából készült, jó lépés szélességű s gátszerűen elnyúló alkotmány ez, mely alig emelkedik ki a víz színe fölé, az ember lába alatt süppedezik s vizet bocsát, mint a megnyomott spongya“ (1 : 482). Ecsedi István is leírja Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizeken c. művében: „A nagy síkvizeken *lábót* épített. Nem egyéb ez, mint egy gát a lápon, mely úgy készült, hogy a csikász karvastagságú karókat szedett össze. Ezeket leverte a tőzegbe és arra hosszába rudakat rakott le. A rudak közeit *csörmelik*-kel meghányta és e keskeny úton roppant ügyességgel járt“ (106).

Mindezek olyan dolgokra vonatkoznak, amelyek úsznak, lebegnek a vizen, vagy legalábbis inognak. Nyilván tehát egy 'úszik, lebeg, inog' jelentésű ige -ő ő képzős igenevei. Már Arany János megírta, hogy ma is él a *könnybe lábbó szem*, s erősen bizonyít egy *lábbik* ige mellett (Nyr 7:457). Megvan a régi szótárakban is, így Calepinusnál *fluctuo* — *Haboszok* (olv. habozok, a. m. hullámozom), *lábbok*; *fluctuagus* — *Habon lábbó*; *fluctuatio* — *Habszás, láblás* (a. m. habzás, lábbás). — Származéka a *lábbog* ige, amely a kalotaszegi Magyarvalkón azt jelenti: 1. 'a víz színén lebeg (kender)'; 2. 'megtágul (a fonál az osztótán, ha nem egyformán feszes a nyüst v. ha elgörbült a nyüstpálca)' (Nagy Jenő: A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón), 'inog, megnyúlik (nyüstsál)' (Szolnokdoboka m. Domokos); *lábbogó* 1. 'úszó' (*könnyben lábbogó* szemeit Háromszék m.); 2. „mikor a mejjék egy része megfittyen“ (Udvarhely m.) MTsz. Pápai Páriz latin-magyar szótárában: *Fluctuo: Habozok, Lábbogok* (Molnár Albertnél: *Habozoc, Labboc*), *Fluctivagus: Habok között lábbogó* (MA: *Habonlábbó*). *Fluito: Úszdogálok, Fenn lábbogók* (MA: *Foldogáloc, Lábboc*). *Fluitans: Levegő, Lábbogó* (MA: *Lábbó, Levegő, Lobogó*). A *levegő* itt a. m. 'lebegő', s *levegő* szavunk is eredetileg azt jelentette: lebegő. A *lább* ige van meg a *téb-láb* ikerszó második tagjában is. Már Molnár A.-nél: *Tebni, labni*: *Titubari, Vacillare, Haesitare, Hallucinare*, tehát eredetileg ez is a bizonytalan járást jelentette, s ezt igazolhatjuk a népnyelvből is: „A hegypásztor beteges, ritkán *tébb-lább* a hegyen, én is nehezen *tébbek-lábbok* (Zala m. Tapolca Nyr 25:465). A *lábbad* ige pedig azt jelenti itt, „hogy innen-onnan kikecmereghet, vánszoroghat“. A köznyelv is mondja: *könnybe lábbad a szeme*. A *lábadoz* ige is ebbe a szócsaládba tartozik, mert a *lábadozó* beteg járása ingadozó. Eredeti jelentését a népnyelv megőrizte, mert a Nagykúnságon a lápokon, ingoványokon való járást *lábadozásnak* nevezték. „Az ingó lápokon a szöllő-csömlőshöz hasonló 3—4 ágú tapogató bottal jártak a rétes emberek, lépkedni meg olyan óvatosan lépkedtek, mint a vakok“, írja Györffy István, id. Mészöly (SzegFüz. 3:115, 127). Egy 1772-i adat szerint „a Berettyó folyásán túl és innend levő szigeteket eleget *lábodozta*“ (MNY 16:51).

Kérdés. Hunya István Kubikusok c. könyvének Útikopók c. elbeszélésében beszél *kásafúvásról, álomországi kásáról*: Az őrmester ott nem hagyta volna a *kásafúvást*, akkor se, ha minden paraszt konspirált volna (32). Az tele-tüdővel *fújta az „álmországi kását“* (29). No most már még árnyékba nem űz a nap, *maga menjen álomországba kását fújni* (29). Mit jelentenek ezek a kifejezések? S. I.

Felelet. Szamosháton *fujja a kását* a. m. 'nagy szuszogással, nagyokat fújva alszik'. Móricz Zsigmondnál is előfordul: A másik szobából behallatszott, ahogy Pepi néni *fújta a kását*. Aludt s pőfögve a száján keresztül lélekzett (Nem élhetek muzsikaszó nélkül 57).

Kérdés. Móricz Zsigmond Úri muri c. regényében említi a *csimpolya* nevű hangszert: Európai hírű kapacitás a zongora, hegedű, *csimpolya*, stb. dolgokban (228). Milyen hangszer lehet ez?

Felelet: A Szamosháton Csűry szerint a *csimpolya* 1. 'kintorna, verkli'; 2. 'börduda'. A MTsz. szerint Zilahon és a Székelyföldön 'duda', Szolnok-Doboka m. Apanagyfalun 'tilinkó, furulyácska', a Székelyföldön 'kis dob, amelyet az újjak hegyével vernek'. A szó a románból került a magyar nyelvbe, s ott 'duda' a jelentése. Az EtSz. szerint erdélyi tájszó, azonban sem Zilah, sem a Szamoshát nincs Erdélyben. Nehéz eldönteni, hogy Móricz Zsigmond melyik hangszert értette a *csimpolyán*, mert tanult muzsikusról van szó, s az nem igen játszott dudán vagy verklin. Legvalószínűbb, hogy fuvaláról lehet szó.

Kérdés. Móricz Zsigmond A boldog ember c. regényében említ egy *vincfa* nevű fát: Van egy *vincfa* az erdőn (14). Mi lehet ez?

Felelet: A közép- és felső Tisza mellékén és Tiszadobon a *vincfa* az Ulmus effusa, más magyar nevei: nyolchímű szil, lobogós szil (MTsz), zilált szilfa (Pallas-L.). Csűry Szamosháti szótárában nem közli.

Kérdés: Forr a bor c. regényében írja Móríc Zsigmond: Az öreg *udvarost*, az András bácsit szólította elő... Az öreg letette a nyírfaseprűt, amivel az istállót nagy körültekintéssel és tekintélyes lassúsággal takarította (2:183). Mit jelent az *udvaros* szó?

Felelet: A MTsz szerint Szegeden, Torontál m. Szajánban, Erdélyben a. m.: 'mindenes férficseléd, udvari legény'. Pl. Beállt egy öreg paphon *udvarosnak*.

Kérdés: Móríc Zsigmond Forr a bor c. regényében azt írja: A teremben már *rekedt* volt a levegő. Már fűtötték a nagy kályhát s oly erősen, hogy tízpercben nyitva kellett tartani az ablakokat, mégsem oszlott a gyantás, festékszagú iskolaszag (1:55). Hogy lehet mondani teremről, hogy *rekedt*, hiszen az ember torka sokott berekedni?

Felelet: Igaz, de viszont azt is mondjuk: *megreked a levegő*. A *rekedt* melléknevet ebben az értelemben szótáraink nem közlik, de a *reked* családjába tartozó *rekken* szó *rökkent* igenevének a Göcsejben és az Őrségben 'fojtott, fülledt, dohos' jelentése van, pl. *rökkent levegő, szag, pince*.

Kérdés: Illyés Gyula írja Két férfi c. filmregényében: A só árát maga öfelseje szabja meg legbölcsebb belátása szerint! Itt ne *ordibáljanak!* (107). Micsoda szó ez, hogy *ordibál*? Nyilvánvaló, hogy ugyanazt jelenti, mint az *ordít*, de hogy függ vele össze? V. P.

Felelet: Valóban az *ordibál* jelentése 'kiabál'.¹ A szó csak az újabb időben keletkezett, még pedig az *ordít* és a *kiabál* összekeveréséből. Először 1890-ben jegyezte föl Szinnyei egy kolozsvári ember szájáról (Nyr 19:76), de azóta több írónál is lehetett olvasni; természetesen egymástól függetlenül alkották. Két szónak ilyen egybevegyítéséről irodalmunkban először Simonyi Zsigmond írt Kombináló szóalkotás c. akadémiai fölolvasásában (1890), melynek kivonata a Nyelvőr 18. kötetében még 1889-ben megjelent. Szinnyei szóvegyítésnek nevezi ezt a jelenséget, amelyre nyelvünkben és minden nyelvben számos példa van.

¹ Móríc Zsigmond is használja Árvácska c. regényében: Az utcára is kiállott vele és ott is *ordibált*, hogy tudjuk meg a malmosék is, hogy most miattuk veri meg a kislányt (1950-es kiadás, 181—132. l.).

A Nyelvőr postája

T. Kiss Sándor karcagi mezőgazdasági gimnáziumi tanár írja:
Közös munkával jobb eredményekért!

1. a) Helyeslem a szerkesztőségnek azt az álláspontját, hogy a nyelvtudomány, így a Magyar Nyelvőr is, — nem zárkozhatik el a gyakorlati élet követelményeitől, hanem hivatásának tekinti a nyelvkutatás eredményeit értékesíteni a nyelv fejlesztésében.

b) Ezzel függ össze az a javaslatom, hogy a Magyar Nyelvőr csakugyan járuljon hozzá az élő magyar nyelv fejlesztéséhez. Az ugyanis nem tekinthető nyelvfejlesztésnek, hogy a reakciós nyelvtudomány módszerét pontosan utánozva egyszerűen följegyzik, leltározzák a magyar nyelvbe időnként betolakodott idegen szavakat vagy szóvonzatokat, megmagyarázzák azok értelmét és eredetét, egészen úgy, mintha még most is Gombocz és társai álláspontját val-

lanák: a nyelvben semmi se szép, nem rút, nem helyes, nem helytelen, mert nincs rá mérték...

c) Megindítandó egy új rovat — *Nyelvfejlesztés* címen, amelynek az volna a rendeltetése, hogy abban nyelvészek, de esetleg hozzáértő olvasók is, állandóan ismertetnének, javaslatba hoznának új magyar szavakat és szóvonzatokat, részben a régi nyelvből felelevenítve, részint valamelyik magyar tájnyelvből kiemelve, avagy szabályszerű képzéssel valamelyik meglévő régi vagy új szógyökekből régi vagy új meglévő képzővel képezve. Minden javaslatba hozott új szót vagy szóvonzatot részletes magyarázattal kellene megokolni származását, képzését, jelentését illetőleg, hogy az olvasónak semmiféle kétsége ne maradjon az ajánlott kifejezés helyességére nézve. Az ajánlott új kifejezés legyen lehetőleg rövid, sohase hosszabb, mint a helyettesítendő idegen kifejezés. Igyekezni kell minél több egy-kéttagú szó forgalomba hozására. Általában elvetendő az a régi, ostoba, de ugyanakkor telivérű reakciós kifogás is, hogy egy kifejezés bármennyire magyar is, nem fogadható el, mert *szokatlan*, mert *parasztos*, stb. — Ebben a rovatban vitatkozás is szóhoz juthatna három okból: mert ez az olvasóközönseget felette érdekli; mert hatásosan hozzájárulna az olvasók nyelvészeti érdeklődésének fejlesztéséhez; mert ezen az úton jól megvitatott és mindenképpen kifogástalan kifejezések kerülnének használatba, melyek népszerűségét már a széleskörű megtárgyalás is segítene megalapozni. Ezzel az eljárással el lehetne érni, hogy nyelvünk sokezer idegen szavát új és jó magyar szavak helyettesítsék. Nincs mit sajnálni őket, mert vagy a nyegléskedő úriosztály hozta őket forgalomba, hogy ezáltal is megkülönböztesse magát a misera plebstől, vagy az idegen polgári iparból vették eredetüket, és így évszázadokon át okul szolgáltak a germán gőgnek, midőn minden kultúránkat német eredetűnek hirdették.

2. a), b) Javaslatom elfogadása esetén folyóiratunk annyira érdekelné a nagyközönseget, az újságolvasót, a földművelőt, iparost és kereskedőt, hogy még az Ibusz-pavilonokban való árusításnak is volna értelme.

3. A kiküldött körlevél alapján csekklaapon adtam föl előfizetésemet.

Brüll Emánuel kolozsvári gimnáziumi tanár írja: A tegnapi napon megkaptam a régen várt Nyelvőrt; nagyon meglepett és megörvendeztetett gazdag tartalma. Magamban voltam, mégis félhangon mondtam: ez már igen, ami nyilván annyi, mint: ez már teszi. Azután számbavettem a tartalomjegyzéket; a sokféle „rovat” egy kissé megijesztett, de elolvastam az olvasókhoz szóló előbeszédet és megnyugodtam. Ez a sokféleség csak látszólagos, minden rovata szoros összefüggésben van egymással, mindenik egyetlen célt szolgál, hogy t. i. a (nyelv)tudomány és az élet, az elmélet és gyakorlat között kapcsolatot teremtsen; ez a sokféleség nem tarkaság, hanem változatosság és sokoldalúság, amit a kérdések természete meg is követel. Aztán nem is muszáj minden számban mindenik rovatnak előkerülnie.

Nem lesz azonban könnyű a közönség érdeklődésének fölkelte és munkatársul való megszerzése. Nagyon jó, nagyon hasznos volna, ha sikerülne legalább a tanítók, tanárok, főiskolai hallgatók érdeklődését megnyerni. Az emberek nagy része közömbös a nyelv dolgai iránt, sokszor még azok is, akiknek hivatása a nyelvhez van kötve. Örömmel látom a tartalomjegyzékből, hogy a nyelvjárások számbavétele és nyelvatlasz előkészítése is folyamatban van; most már csak lesz belőle valami, ha kissé későn is

Dénes Szilárd tanfelügyelő ezt írja: Még egyszer meg kell említenem, hogy a Nyelvőr legújabb számában annyi az érdekes olvasnivaló, hogy igazán dicsőségekre válik a szám. Gratulálok hozzá!

A kiadásért felelős: A Közoktatásügyi Kiadó Vállalat igazgatója.

53.169. — Egyetemi Nyomda, Budapest. — (F.: Dömény Lajos.)

MAGYAR NYELVŐR

74. ÉVFOLYAM * 1950 OKTÓBER—NOVEMBER * 5. SZÁM

SZTÁLIN ELVTÁRS LEVELEI A NYELVTUDOMÁNY KÉRDÉSEIHEZ

Szánzsejev elvtársnak!

Tisztelt Szánzsejev elvtárs! Nagy késéssel válaszolok levelére, mert csak tegnap adták át a Központi Bizottság irodájából.

Ön feltétlenül helyesen magyarázza a nyelvjárások kérdésében elfoglalt álláspontomat. „Osztály”-nyelvjárások, amelyeket helyesebb volna zsargonoknak nevezni, nem a néptömegeket szolgálják, hanem a társadalom egy szűkkörű felső rétegét. Azonkívül nincs saját grammatikai rendszerük és alapvető szókincsük. Ennélfogva semmiképpen sem fejlődhetnek önálló nyelvekké.

Ezzel szemben a helyi („területi”) nyelvjárások a néptömegeket szolgálják és van grammatikai rendszerük és alapvető szókincsük. Ennélfogva egyes helyi nyelvjárások a nemzet kialakulásának folyamán a nemzeti nyelvek alapját alkothatják és önálló nemzeti nyelvekké fejlődhetnek. Így történt például az orosz nyelv kurszk-oreli nyelvjárásával (kurszk-oreli „beszéd”), amely az orosz nemzeti nyelv alapjává lett. Ugyanezt kell mondanunk az ukrán nyelv poltava-kievi nyelvjárásáról, amely az ukrán nemzeti nyelv alapjává lett. Ami az ilyen nyelvek többi nyelvjárását illeti, ezek elvesztik önálló létüket, egybeolvadnak ezekkel a nyelvekkel és eltűnnek bennük.

Előfordul az ellenkező folyamat is, amikor egy olyan nép egységes nyelve, amely a fejlődés szükséges gazdasági feltételeinek hiánya következtében még nem vált nemzetté, tönkremegy annak következtében, hogy ez a nép államilag széthullik, a helyi nyelvjárások azonban, amelyek még nem olvadhattak fel egységes nyelvben, felvirulnak és alapot adnak egyes önálló nyelvek kialakulásához. Lehetséges, hogy ez történt például az egységes mongol nyelv esetében.

1950. július 11.

I. V. Sztálin.

D. Belkin és Sz. Furer elvtársnak!

Megkaptam levelüket. Az Önök hibája abban áll, hogy összekeverték két különböző dolgot, és más kérdéssel cserélték fel azt a kérdést, amellyel Krasenyinnyikova elvtársnőnek adott válaszában foglalkoztam.

1. Ebben a válaszában N. J. Marrrt bírálom, aki a nyelvről (a hangnyelvről) és a gondolkodásról szólva, elválasztja a nyelvet a gondolkodástól és ily módon idealizmusba esik. Válaszában tehát normális emberekről van szó, akik tudnak beszélni. Ennek során azt állítom, hogy ilyen embereknél a gondolatok csupán a nyelvi anyag alapján keletkezhetnek, hogy pusztá gondolatok, amelyek nem kapcsolatosak nyelvi anyaggal, beszélni tudó embereknél nem léteznek.

Ahelyett, hogy elfogadnák vagy elvetnék ezt a megállapítást, Önök abnormális, beszélni nem tudó, süketnéma emberekre hivatkoznak, akiknek nincsen nyelvük és akiknek gondolatai természetesen nem keletkezhetnek nyelvi anyag alapján. Mint látják, ez teljesen más téma, amelyről én nem beszéltem és amelyet nem érintettem, mert a nyelvtudomány normális emberekkel foglalkozik, akik tudnak beszélni, nempedig abnormális, süketnéma emberekkel, akik nem tudnak beszélni.

Önök a tárgyalt kérdést más kérdéssel cserélték fel, amelyről nem folyt vita.

2. Belkin elvtárs leveléből kitűnik, hogy egy kalap alá veszi a „szónyelvet“ (hangnyelvet) és a „gesztusok nyelvét“ (N. J. Marr szerint „kéznyelv“). Nyilván úgy gondolja, hogy a gesztusok nyelve és a szavak nyelve egyenlő jelentőségű, hogy az emberi társadalomnak egy időben nem volt szavakból álló nyelve, hogy akkor a „kéznyelv“ helyettesítette a később keletkezett szónyelvet.

De ha Belkin elvtárs valóban így gondolja, komoly hibát követ el. A hangnyelv vagy szónyelv az emberi társadalomnak mindig egyetlen nyelve volt, amely alkalmas volt arra, hogy az emberek érintkezésének teljesértékű eszköze legyen. A történelem nem ismer egyetlen bármily elmaradott emberi társadalmat sem, amelynek nem volt saját hangnyelve. A néprajz nem ismer egyetlen elmaradott népet sem, amelynek ne lett volna hangnyelve, még ha az a nép olyan ősi vagy még ősibb állapotban élt is, mint mondjuk az ausztráliai vagy tűzföldi népek a múlt században. A hangnyelv az emberiség történelmében azoknak az erőknek egyike, amelyek az embereket segítették, hogy az állatvilágból kiemelkedjenek, társadalomba egyesüljenek, fejlesszék gondolkodásukat, megszervezzék a társadalmi termelést, sikeres küzdelmet folytassanak a természet erői ellen és eljussanak a haladásnak arra a fokára, amelyen jelenleg állunk.

Ebben a vonatkozásban az úgynevezett jelbeszéd jelentősége rendkívüli szegényessége és korlátozottsága következtében igen csekély, ez tulajdonképpen nem nyelv, sőt nem is nyelvpótló, amely többé-kevésbé helyettesítheti a hangnyelvet, hanem kiegészítő eszköz, mégpedig rendkívül korlátolt lehetőséggel bíró eszköz, amelyet az ember néha azért használ, hogy beszédében bizonyos mozzanatokat aláhúzzon. A jelbeszédet ugyanúgy nem lehet egyenlő színvonalra állítani a hangnyelvvvel, mint ahogy nem lehet egy színvonalra helyezni az ősi fakapát napjaink ötágú ekéjével és traktorvontatású soros vetőgéppel kapcsolt hernyótalpas traktorával.

3. Mint látható, Önöket elsősorban a süketnémák érdeklik és csak ezután a nyelvtudomány problémája. Ügylátszik, éppen ez a körülmény késztette Önöket, hogy számos kérdéssel forduljanak hozzám. Nos, ha ragaszkodnak hozzá, nincs ellenemre, hogy kielégítsem kérésüket. Tehát hogyan áll a dolog a süketnémákkal? Működik-e náluk a gondolkodás, támadnak-e gondolataik? Igen, működik gondolkodásuk, támadnak gondolataik. Világos, hogy mivel a süketnémák meg vannak fosztva a beszédétől, gondolataik nem támadhatnak nyelvi anyag alapján. Nem jelenti-e ez azt, hogy a süketnémák gondolatai üresek, nem kapcsolódnak össze „a természet normáival“ (N. J. Marr kifejezése)? Nem, nem azt jelenti. A süketnémák gondolatai csupán azoknak a képeknek, érzeteknek, képzeteknek alapján keletkezhetnek és létezhetnek, amelyek

életük során a külső világ tárgyairól és ezek kapcsolatairól a látó, tapintó, ízlelő és szagló szervek révén halmozódnak fel bennük. E képeken érzeteken, képzeteken kívül álló gondolatuk üres, hiányzik belőle mindennemű tartalom, azaz nem létezik.

1950. július 22.

I. V. Sztálin.

A. Holopov elvtársnak.

Megkaptam levelét.

Kissé késtem a válasszal, mert túl vagyok halmozva munkával.

Az Ön levele hallgatólagosan két feltevésből indul ki: abból a feltevésből, hogy megengedhető idézni ennek vagy annak a szerzőnek munkáit, elszakítva attól a történelmi időszaktól, amelyről az idézet szól és másodsor, abból a feltevésből, hogy a marxizmusnak ezek vagy azok a következtetései és formulái, amelyek a történelmi fejlődés egy időszakának tanulmányozása eredményeként jöttek létre, helyesek a fejlődés minden szakaszára nézve és így változatlanok kell maradniuk.

Meg kell mondanom, hogy mind a két feltevés mélységesen hibás. Ime néhány példa:

1. A múlt század negyvenes éveiben, amikor még nem volt monopolkapitalizmus, amikor a kapitalizmus többé-kevésbé símán, felfelé ívelő vonalban fejlődött, új, még általa el nem foglalt területekre terjeszkedett ki, az egyenlőtlen fejlődés törvénye pedig nem hathatott teljes erővel, Marx és Engels arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista forradalom nem győzhet egyvalamely országban, hogy csupán egy együttes, minden civilizált országban, vagy a civilizált országok többségében egyszerre lesújtó közös csapás eredményeképpen győzhet. Ez a következtetés aztán irányadó tétellé vált minden marxista számára.

A 20. század elején azonban, különösen az első világháború idején, amikor mindenki számára világossá vált, hogy a monopóliumok előtti kapitalizmus nyilvánvalóan monopolkapitalizmussá fejlődött, amikor a felfelé haladó kapitalizmus haldokló kapitalizmussá vált, amikor a háború feltárta az imperialista világfront gyógyíthatatlan gyengeségeit, az egyenlőtlen fejlődés törvénye pedig meghatározta, hogy a különböző országokban különböző időben érik meg a proletárforradalom, — Lenin, a marxista elméletből kiindulva, arra a következtetésre jutott, hogy a fejlődés új feltételei között a szocialista forradalom teljesen győzedelmeskedhet egy külön országban is, hogy a szocialista forradalom egyidejű győzelme minden országban vagy a civilizált országok többségében lehetetlen, mert ezekben az országokban a forradalom nem érett meg egyenlő mértékben, hogy Marx és Engels régi formulája az új történelmi feltételeknek már nem felel meg.

Mint látható, itt két különböző következtetéssel van dolgunk a szocializmus győzelmének kérdésében, amelyek nemcsak ellentmondanak egymásnak, hanem ki is zárják egymást.

Egyes bibliamagyarázók és talmudisták, akik nem hatolnak bele a dolog lényegébe és formálisan, a történelmi körülményektől elszakítva idézgetnek, mondhatnák, hogy e következtetések közül az egyiket el kell vetni, mint olyat, amely feltétlenül helytelen, a másik következtetést

pedig, mint feltétlenül helyeset, ki kell terjesztetni a fejlődés valamennyi korszakára. A marxistáknak azonban tudniuk kell, hogy a bibliamagyarázók és talmudisták tévednek, tudniuk kell, hogy mind a két következtetés helyes, de nem feltétlenül, hanem mindegyik a maga idejére vonatkozólag: Marx és Engels következtetése a monopóliumok korszakát megelőző kapitalizmus időszakára, Lenin következtetése pedig a monopóliumkapitalizmus időszakára vonatkozólag.

2. Engels „Anti-Dühring“ című munkájában azt mondta, hogy a szocialista forradalom győzelme után az államnak el kell halnia. Ezen az alapon, miután országunkban a szocialista forradalom győzelmet aratott, a bibliamagyarázók és talmudisták pártunk körében követelni kezdték, hogy a párt intézkedjék, hogy államunk minél gyorsabban elhaljon, oszlassa fel az állami szerveket, mondjon le egy állandó hadsereg fenntartásáról.

A szovjet marxisták azonban a mi időnk világhelyzetének tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutottak, hogy amikor a kapitalista környezet még fennáll, amikor a szocialista forradalom csupán egy országban győzött, a többi országban pedig a kapitalizmus uralkodik, a győztes forradalom országának nem gyengítenie, hanem mindenképpen erősítenie kell államát, az állami szerveket, a felderítő szerveket, a hadsereget, ha ez az ország nem akarja, hogy a kapitalista környezet szétzúzza. Az orosz marxisták arra a következtetésre jutottak, hogy Engels formulája azt tartja szem előtt, hogy a szocializmus minden országban vagy az országok többségében győzött, hogy Engels formulája nem alkalmazható arra az esetre, amikor a szocializmus egy külön országban győz, valamennyi többi országban pedig a kapitalizmus uralkodik.

Mint látható, itt a szocialista állam sorsának kérdésében két különböző, egymást kizáró formulával van dolgunk.

A bibliamagyarázók és talmudisták azt mondhatják, hogy ez a körülmény elviselhetetlen helyzetet teremt, hogy egyik formulát el kell vetni, mint feltétlenül hibásat, a másikat, mint feltétlenül helyeset, ki kell terjesztetni a szocialista állam fejlődésének minden időszakára.

A marxistáknak azonban tudniuk kell, hogy a bibliamagyarázók és talmudisták tévednek, mert mind a két formula helyes, de nem feltétlenül, hanem mindegyik a maga idejére nézve: a szovjet marxisták formulája arra az időszakra, amikor a szocializmus egy vagy néhány országban, Engels formulája pedig arra az időszakra, amikor a szocializmusnak az egyes országokban egymást követő győzelmei az országok többségében a szocializmus győzelmére vezettek és amikor ily módon létre fognak jönni az engelsi formulának alkalmazásához elengedhetetlen feltételek.

Az ilyen példák számát szaporíthatnánk.

Ugyanezt kell mondani a nyelv kérdésének két különböző formulájáról, amelyeket Sztálin különböző műveiből vesznek és amelyeket Holopov elvtárs idéz levelében. Holopov elvtárs hivatkozik Sztálinnak „Marxizmus és nyelvtudomány“ című munkájára, amely arra a következtetésre jut, hogy — mondjuk — két nyelv kereszteződésének eredményeképpen az egyik nyelv rendszerint győztesként kerül ki, a másik pedig elhal, tehát hogy a kereszteződés nem eredményez valamilyen új, harmadik nyelvet, hanem a nyelvek közül az egyiket tartja fenn.

A továbbiakban Holopov elvtárs egy másik következtetésre hivatkozik, amelyet Sztálinnak az SZK(b)P XVI. kongresszusán mondott beszámolójából vesz. Itt arról van szó, hogy a 'szocializmus' világméretű győzelme idején, amikor a szocializmus meg fog erősödni és életformává válik, a nemzeti nyelvek elkerülhetetlenül egy közös nyelvvé fognak összeolvadni, amely természetesen sem a nagyorosz, sem a német nyelv nem lesz, hanem valami új nyelv.

Holopov elvtárs összehasonlítja ezt a két formulát és miután látja, hogy ezek nemcsak nem fedik, hanem kizárják egymást, kétségbeesik. „Az Ön cikkéből megértettem — írja levelében —, hogy a nyelvek kereszteződéséből sohasem jöhet létre valamilyen új nyelv, a cikk előtt viszont Önnek az SZK(b)P XVI. kongresszusán tartott felszólalása alapján szilárdan meg voltam győződve, hogy a kommunizmusban a nyelvek egy közös nyelvvé olvadnak össze.”

Nyilvánvaló, hogy Holopov elvtárs, miután fölfedezte az ellentmondást e két formula között, mélységesen hiszi, hogy ezt az ellentmondást meg kell szüntetni és szükségesnek tartja, hogy az egyik formulától, mert az helytelen, megszabaduljunk és kapaszkodjunk bele a másik formulába, mint olyanba, amely helyes minden időre és országra nézve. Azt azonban nem tudja, hogy melyik formulába kapaszkodjék meg. A helyzet reménytelennek látszik. Holopov elvtárs nem is jut arra a gondolatra, hogy mindkét formula helyes lehet, mindegyik a maga idejére nézve.

Igy szokott ez történni mindig a bibliamagyarázókkal és talmudistákkal, akik nem hatolnak a dolog lényegébe, formálisan idézgetnek elvonatkozva azoktól a történelmi körülményektől, amelyekről az idézetek szólnak. Ezek mindig olyan helyzetbe kerülnek, amelyből nincs menekvés.

Holott, ha a kérdés lényegét tisztázzuk, akkor nincs semmiféle ok arra, hogy a helyzetet olyannak tekintsük, amelyből nincs kivezető út. A dolog lényege abban rejlik, hogy Sztálinnak „A marxizmus és nyelvtudomány” című értekezése és Sztálinnak a Párt XVI. kongresszusán mondott beszéde két teljesen különböző korszakot tart szem előtt és ennek következtében a tételek is különbözők.

Sztálin brosrájának az a formulája, amely a nyelvek kereszteződésre vonatkozik, azt a korszakot tartja szem előtt, amely a szocializmus világméretű győzelmét megelőzi, amikor a kizsákmányoló osztályok uralkodó erőt jelentenek a világon, amikor a nemzeti és gyarmati elnyomás még fennáll, amikor a nemzetek nemzeti elkülönülését és kölcsönös bizalmatlanságát állami különbségek rögzítik le, amikor még nincs nemzeti egyenjogúság, amikor a nyelvek kereszteződése úgy megy végbe, hogy küzdelem folyik a nyelvek között egyiknek uralmáért, amikor a nemzetek és nyelvek békés és baráti együttműködésének feltételei még nincsenek meg, amikor nem a nyelvek együttműködése és kölcsönös gazdagodása van soron, hanem egyes nyelvek asszimilációja és más nyelvek győzelme. Világos, hogy ilyen körülmények között csupán győztes és legyőzött nyelvek lehetnek. Eppen ezeket a körülményeket veszi figyelembe Sztálin formulája, amikor azt mondja, hogy — mondjuk — két nyelv kereszteződésének eredménye nem egy új nyelv alakulása, hanem az egyik nyelv győzelme és a másik veresége.

Ami pedig Sztálin másik, a Párt XVI. kongresszusán mondott beszédéből idézett formuláját illeti, amely szerint a nyelvek egy közös nyelvvé olvadnak össze, itt Sztálin más korszakot tartott szem előtt: a szocializmus világméretekben aratott győzelmét követő korszakot, amikor már nem lesz világimperializmus, megdőltek már a kizsákmányoló osztályok, megszűnt a nemzeti és gyarmati elnyomás, a nemzetek nemzeti elkülönülését és kölcsönös bizalmatlanságát a nemzetek kölcsönös bizalma és közeledése váltja fel, megvalósul a nemzeti egyenjogúság, megszűnik a nyelvek elnyomásának és asszimilációjának politikája, megszervezték a nemzetek együttműködését, a nemzeti nyelveknek pedig módjukban lesz, hogy az együttműködés útján szabadon gazdagítsák egymást. Világos, hogy ilyen körülmények között szó sem lehet egyes nyelvek elnyomásáról és vereségéről és más nyelvek győzelméről. Itt nem olyan két nyelvvel lesz dolgunk, amelyek közül az egyik vereséget szenved, a másik pedig győztesen kerül ki a küzdelemből, hanem a nemzeti nyelvek százaival, amelyek közül a nemzetek hosszú gazdasági, politikai és kulturális együttműködésének eredményeképpen ki fognak emelkedni eleinte a leggazdagabbá vált egységes övezeti nyelvek, azután pedig az övezeti nyelvek egy közös nemzetközi nyelvvé olvadnak össze, amely természetesen nem lesz sem német, sem orosz, sem angol nyelv, hanem egy új nyelv, amely befogadta magába a nemzeti és övezeti nyelvek legjobb elemeit.

Következésképpen a két különböző formula megfelel a társadalmi fejlődés két különböző korszakának és éppen mert megfelel ezeknek, mind a két formula helyes, mindegyik a maga korszakára vonatkozólag.

Azt követelni, hogy ezek a formulák ne legyenek ellentmondásban egymással, hogy ne zárják ki egymást, ugyanolyan ostoba dolog, amilyen ostoba dolog volna azt követelni, hogy a kapitalizmus uralmának korszaka ne legyen ellentétben a szocializmus uralmának korszakával, hogy a szocializmus és a kapitalizmus ne zárja ki egymást.

A bibliamagyarázók és talmudisták dogmagyűjteménynek tekintik a marxizmust, a marxizmus egyes következtetéseit és formuláit olyan dogmák gyűjteményének, amelyek függetlenek a társadalmi fejlődés körülményeinek megváltozásától és „soha” nem változnak. Azt gondolják, hogy ha megtanulják kívülről ezeket a következtetéseket és formulákat s derűre-borúra idézgetik azokat, akkor meg tudnak majd oldani bármilyen kérdést, mert — gondolják — a betanult következtetéseket és formulákat alkalmazhatják majd minden időre és országra, az élet minden esetére. Így azonban csak olyan emberek gondolkozhatnak, akik látják a marxizmus betűjét, de nem látják annak lényegét, betanulnak marxista szövegeket, következtetéseket és formulákat, de nem értik ezek tartalmát.

A marxizmus a természet és a társadalom fejlődésére vonatkozó törvények tudománya, az elnyomott és kizsákmányolt tömegek forradalmának tudománya, a szocializmus minden országban való győzelmének tudománya, a kommunista társadalom építésének tudománya. A marxizmus, mint tudomány, nem állhat egy helyben, a marxizmus fejlődik és tökéletesedik. Lehetetlen, hogy a marxizmus a maga fejlődésében ne gazdagodjék újabb tapasztalatokkal, újabb ismeretekkel — egyes formuláinak és következtetéseinek tehát az idők

folyamán feltétlenül meg kell változniok, azokat feltétlenül fel kell cserélni újabb formulákkal és következtetésekkel, amelyek megfelelnek az új történelmi feladatoknak. A marxizmus nem ismer el megváltoztathatatlan következtetéseket és formulákat, amelyek minden korra és korszakra kötelezők. A marxizmus mindennemű dogmatizmus ellensége.

1950. július 28.

I. V. Sztálin.

(A Bolsevik folyóirat 1950. évi 14. számából.)

A „FORDULAT ÉVE” A NYELVTUDOMÁNYBAN

Írta: **Tamás Lajos**

Korunk haladó tudományossága a marxizmus-leninizmus kincses-tárának újabb nagyjelentőségű gyarapodásáról számolhat be: a Pravdában ez év májusában széleskörű, nyilvános vita indult meg, amelynek célja a szovjet nyelvtudományban tapasztalható pangás okainak felderítése és kiküszöbölése volt a Bolsevik Párt hatalmas fegyverének, a kritikának és önkritikának az alkalmazásával. Ezzel a fegyverrel harcolta ki a Párt, hogy a szovjet tudomány, művészet és irodalom a burzsoá tudománnyal, művészettel és irodalommal szemben már a harmincas-negyvenes években azzá a világító fáklyává válhatott, mely fényével irányt mutat az egész emberiségnek. A marxizmus-leninizmus világnézete, a dialektikus materializmus azonban a szovjet hatalom győzelme után nem minden tudományágban diadalmaskodott egyszerre és egyidőben, nem „robbanásszerűen” lépett a régi helyébe. A szocializmus építésének minden kérdését az emberiség történetében elsőnek megalakuló szovjet állam nem oldhatta meg máról-holnapra még az ellenséges osztályok felszámolása után sem. Így a nyelvtudományban elhúzódó pangás, ideológiai tévedések és széthullottság kiküszöbölésére csak most került sor, alig néhány évvel a Nagy Honvédő Háború győzelmes befejezése, az ország újjáépítése, a népi demokráciák megalakulása után.

A régi és az új korszakot — írja Vinogradov akadémikus — Sztálin elvtárs cikkei választják el egymástól. A régi korszak N. J. Marr és követőinek: a „vezetők kasztjának” helytelen, diktatórikus magatartása folytán kátyuba vitte a szovjet nyelvtudományt, a szovjet tudományos élet, kultúra frontján nem jelentéktelen rés tátongett, amelynek eltüntetését a Bolsevik Párt s maga Sztálin elvtárs, az emberiség bölcs tanítója vállalta. A sztálini cikkeknek nemcsak ideológiai és tudományos jelentősége felmérhetetlen, egyben azt is bizonyítják, hogy a béketábor lángeszű vezérének a nemzetközi viszonylatban végsőkéig kiélezett osztályharc, az imperialista fegyvercsörtetés és nyílt agresszió idején is van és jut ideje arra, hogy új utakat mutasson, a marxizmus-leninizmus általános kincses-tárát gyarapítva, a nyelvtudománynak.

A májusban megindult vitát júniusban és júliusban Sztálin elvtárs zárta le a Pravda és a Bolsevik c. folyóirat hasábjain. Cikkei és levelei ragyogó példáját adják annak, hogyan kell alkalmazni a dialektikus materializmus módszerét a nyelvtudomány alapvető kérdéseivel kapcsolatban, feltárják a marxizmusnak a fejlődést gátló elvi hibáit, súlyos bírálatban részesítik az „aracksejevi rendszer”-t s lefektetik azokat az elméleti alapokat, amelyek a materialista, minden burzsoá befolyástól mentes nyelvtudománynak fel kell épülnie.

Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei hatalmas tömegeket mozgattak meg nemcsak a Szovjetunióban, hanem mindenütt, ahol a haladó tudomány egyre inkább szaporodó hívei várják az előremutató jeleket. Az emberiség bölcs tanítójának tudományos felszabadító tette mély hatással volt barátokra és ellenségekre egyaránt. A dollár-, atom- és hidrogéndiplomácia népelnyomó, tudományellenes, harmadik világháborúra spekuláló imperialistáitól a békétábor bölcs vezetőjének tudományos hőstette újabb tömegeket idegenített el.

Felszabadították e cikkek és levelek a mi nyelvtudományunkat is, melyben, a felszabadulás után is, szintén mutatkoztak a pangás félreismerhetetlen jelei. Nyelvtudósaink általában kitartottak a tudományos nevelésükből adódó polgári módszerek mellett, vagy pedig megelégedtek azzal, hogy íróasztaluk számára dolgozzanak. Miközben országunk társadalmi, gazdasági és politikai rendje forradalmi változásokon ment át, a kulturális forradalom el-elmaradozott, s különösen a nyelvtudomány terén ment nehezen a kibontakozás. Mivel a marrizmus „robbanásszerűen” szakított az orosz és nyugati nyelvtudomány minden hagyományával, minden ízében „új tanításnak” meghirdetve önmagát, nyelvészeink dilemmába jutottak. Polgári módszereikhez, témáikhoz bizonytalan kézzel nyultak, az „új tanítás” pedig, melyet többen — annak alaposabb ismerete nélkül s éppen ezért jóhiszemű túlzott buzgósággal kezdtek ismertetni — tarthatatlan, álmarxista tételeivel inkább elriasztotta, semmint vonzotta őket. A pangás a népi demokráciákra is áterjedt s így minálunk is kikerülhetetlen volt, nyelvészeink legfeljebb irigykedve nézhették azt az egészséges kibontakozó folyamatot, amely a bírálat és önbírálat fegyverének alkalmazásával a tudomány és a művészet egyéb ágaiban, így pl. az irodalomtörténetben, a történettudományokban, a pedagógiában, a képzőművészetek terén ha nem is zökkenőnlen, de mégis csak hamarabb indult meg. Folyóirataink 1946 óta, ha nem is túlságosan gyakran, de mégis csak marxista tanulmányok fordításait közölték, ezek nyomában azonban semmiféle erjedés nem indult meg, az „új tanítás”-t itt-ott elismerően emlegették, de általában nem követték a tudományos gyakorlatban. Így egész marxista irodalmunk inkább csak népszerűsítő cikkekből áll, s semmi sajnálkozni valónk nincs azon, hogy nem jelentek meg nagyobb igényű munkák a paleontológiai (négyelemes) analízis vagy a stadialitásnak a nyelv állítólagos felépítmény jellegéből folyó elméletének alapján. Óvatosságra intett az a körülmény is, hogy pl. a négy alapelemszerinti szövelemzés elméletét 1940-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája már elvetette, egyesek azonban még 1949-ben is kitartottak mellette. A vita során az is kiderült, hogy Marr ú. n. bakui előadássorozata, tanítványainak túlságos buzgalma folytán, ajánlott tankönyv maradt egyes egyetemeken, holott már 1931-ben Marr maga tiltakozott újból való kiadásuk ellen.

Különösen bénítólag hatott nyelvészeinkre a marristák kíméletlen kritikája az ú. n. összehasonlító módszerről, mert valamennyien ismerték és alkalmazták s úgy érezték, hogy a négyelemes szófejtés — amely egyébként még azt is feltételezi, hogy a hangnyelv a Föld egyetlen pontjáról terjedt el — súlyos visszaesést jelent. A marrizmus uszályába került nyelvtudósok ugyanakkor hangoztatták, hogy az összehasonlító módszer végleg kiküszöbölhetővé válik a nyelvek stadiális osztályozása

révén, a stadialitás elméletének tudományos alapvetése azonban sohasem készült el. A burzsoá komparatívizmusnak súlyos hibái vannak: üres térben mozog, de mozog, s minden formalizmusa ellenére „még mindig jobb” — mondja Sztálin elvtárs — „mint N. J. Marr valóban idealista, négyelemes analízise”. Ebből persze egyáltalában nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy ami haladást jelentett a múlt század nyelvtudományában, azt ma is változatlanul továbbművelhetjük, hogy továbbra is megelégedhetünk az egyes nyelvescsoportok közös eredetű szavainak egybevetésével — hiszen már a szóföldrajzi módszer is továbbjutást jelentett — s hogyné kellene mindannyiunknak magunkévá tennünk s gyakorlatilag is alkalmaznunk Sztálin elvtárs tanítását, mely szerint: „a nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha azokat szoros kapcsolatban tanulmányozzuk a társadalom történetével — annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója.” A bármily haladó és munkára ösztönző polgári hagyományok változatlan továbbműveléséből éppúgy nem lesz marxista-leninista nyelvtudomány, mint ahogy Csikobava (a Pravda-vita első cikkírója) szavai szerint a marrizmus toldozásából-foldozásából sem. Ezt már azért sem szabad elfelednünk, mert nyelvtudományunkban még mindig túltengenek a hangtörténeti kérdések, a közszavak és helynevek kutatása, s komoly haladásként kell elkönyvelnünk, ha utóbbiakat település- és társadalomtörténeti szempontból is igyekeznek értékesíteni. Kétségtelen, hogy nyelvtudományunk ilyenirányú duzzadságát a sok tekintetben tervszerűtlenül munkába vett Etimológiai Szótár és annak szerkesztői okozták.

Sztálin elvtárs fejtegetései lehetővé teszik, hogy nyelvtudományunk ötéves tervében különös gondot fordítsunk a régen várt leíró nyelvtanra és az értelmező szótárra s eltaláljuk a helyes arányt a nyelvjárásokkal való foglalkozásban is. Kiemelkedően fontos feladat a nemzeti nyelv grammatikai szabályait rendszerező leíró nyelvtan megírása, mely a dolgozó nép minden fiának lehetővé teszi az egységes nemzeti nyelv szabatos, egyöntetű elsajátítását. Ennek a feladatnak nagyságát és jelentőségét most már könnyen felmérhetjük, mert megvan hozzá a szilárd elméleti alapunk. Az ilyen munkák közvetlenül szolgálják a szocializmus építését, ahogy a műszaki szótár a közvetlenül érdekelt munkások és tudósok együttműködésének lesz az eredménye. Folyóiratunk szerkesztőbizottsága már az előző számban hangsúlyozta, hogy nyelvtudományunknak minél szorosabb kapcsolatokat kell kiépítenie a gyakorlattal, a termelő munkával, a dolgozók tömegeivel, hogy olyan tudománnyá válhasson, mely — Sztálin elvtárssal szólva — „nem keríti el magát a néptől, nem tartja magát távol a néptől, hanem kész szolgálni a népet, kész a népnek a tudomány minden vívmányát átadni, amely a népet nem kényszerből, hanem önkéntesen, szívesen szolgálja.” A marrizmus felszámolása után — gondoljunk a nemzeti nyelv létezésének a tagadására — tisztán látjuk a nemzeti nyelv, az egész nép nyelvének és a dialektusok, zsargonok viszonyát is, továbbá a nyelv viszonyát a felépítményhez és az alaphoz, s végleges választ kapunk a nyelv osztályjellegének sokat vitatott s még a marrizmus leghatározottabb bírálóinál sem egyöntetűen megítélt kérdésére.

Sztálin elvtársnak a nemzeti nyelv keletkezéséről és fejlődéséről írott fejtegetéseit ma különösen jól meg kell jegyeznünk, mert a marxizmus azzal, hogy tagadta a nemzeti nyelv létezését és szükségességét, „azoknak a burzsoá kozmopolitáknak malmára hajtotta a vizet, akik igazolni akarják a világalomra pályázó, a népek leigázására, a népek nyelvének és kultúrájának megsemmisítésére törő angol-amerikai imperialisták politikáját” (G. Alexandrov). A szocializmus építésével párhuzamosan tehát kötelességünk nekünk is feltárni nemzeti nyelvünk multját s tudományosan megmutatni jelenét, mert csak így harcolhatunk a nyelvtudomány frontján a kulturális kozmopolitizmus ellen. Vigyáznunk kell arra is, hogy anyanyelvünk, a harcnak, a haladásnak, a formájában nemzeti és tartalmában szocialista kulturának az eszköze, irodalmi életünk fejlődésével párhuzamosan gyarapodjék, esziszolódjék s közben őrizze meg tisztaságát.

Nyelvtudományunk szempontjából már azért is páratlan fontoságú esemény a sztálini megnyilatkozás, mert — mint ezt mindannyian jól tudjuk — nyelvészeinkben, régiekben s újabban egyaránt, nem volt meg az elméleti kérdések iránt való kellő érdeklődés, legalább is nem abban a mértékben, hogy alapvető művek megírására vállalkozhattak volna. Amennyire igaz, hogy a különlegesen magyar, sőt a finn-ugor és a török nyelvtudományi irodalom nehezen képzelhető el a magyar tudósok eredményei nélkül, ugyanúgy igaz az is, hogy alig egy-két olyan munkával dicsekedhetünk, mint pl. Gombocz szintagma-tana. Nyelvészeink elsősorban németül tudtak s főleg a német, kisebb mértékben a francia nyelvtudomány eredményeinek ismertetésére, legfontosabb eredményeiknek tudomásulvételére szorítkoztak. A szakmai és politikai sovinizmus is szerepet játszott abban, hogy a nyelvészetben is egy hungarocentrizmusnak nevezett irányzat diadalmaskodhatott, amely kétségtelenül egészen elhanyagolt kérdéseket dolgozott fel, de szintén hozzájárult az elméleti érdeklődés eltompulásához. A felszabadulás utáni marrista periódus persze nem volt alkalmas arra, hogy az ilyenirányú érdeklődés csirái megerősödjenek.

Ilyen előzmények után fokozott mértékben kell ráébrednünk az elmélet jelentőségének a fontosságára. Még pedig kettős értelemben. A szocializmust építő egyetemeink és főiskoláink tanárai nem lehetnek apolitikus lények s feltétlenül rendelkezniök kell a szűkebb értelemben vett szaktudományok alkotó továbbfejlesztéséhez nélkülözhetetlen, a tervszerű munkát biztosító elméleti tudással is. Ma már, fejlődésünk jelen szakaszában anakronizmusként hat, ha valaki csak tudós, a néptől elszakadt „csak-szakember“, aki nem követeli ki a maga részét a szocializmus építéséből, a Pártunk és Rákosi elvtárs vezette közös munkából. „Van egy tudományág, amelynek ismerete feltétlenül kötelező az összes tudományágak bolsevikjaira — ez a marxista-leninista társadalomtudomány, a társadalom fejlődési törvényeiről, a proletárforradalom fejlődési törvényeiről, a szocialista építés fejlődési törvényeiről, a kommunizmus győzelméről szóló tudomány” — írja Sztálin elvtárs s maga adja a legragyogóbb példáját annak, hogy a marxizmus-leninizmus páratlan tudásával felfegyverkezve, nem-nyelvészként nyisson új korszakot nyelvtudományunk történetében, lerakva a Marx, Engels és Lenin örökségéből szervesen továbbfejlesztett igazi „új taní-

tás" időálló alapjait. Ezzel a cselekvés biztos iránytűjét adta a tudósok kezébe.

Nem lehet célunk, hogy akárcsak dióhéjban is összefoglaljuk itt a sztálini cikkeknek és leveleknek a nyelvtudományon messze túlmutató további tanulságait. Fel kell azonban hívnunk a figyelmet azokra a mélyenjáró, a dialektikus módszer mesteri alkalmazását példázó fejtegetésekre, melyek a nyelv viszonyát világítják meg az alaphoz (gazdasági rend) és a felépítményhez. Tudvalévő, hogy a nyelvet Marr és tanítványai a felépítményhez sorolták, de nem-marristáknál is felbukkan ez a nézet. Sztálin elvtárs részletesen elemzi a nyelv és a felépítmény közötti különbségeket s megállapítja, hogy „a nyelvet nem számíthatjuk sem az alapok, sem a felépítmények kategóriájához.” Krasenyinnikova elvtársnőhöz intézett válaszában pedig ezt írja: „A munkaeszközök, akárcsak a nyelv, sajátos közömbösséget tanúsítanak az osztályok irányában és egyaránt szolgálhatják a társadalom különböző osztályait, a régieket éppúgy, mint az újakat.” Ahogy az előző nemzedékek technikai vívmányait nem kell félredobni a társadalom gazdasági alapjának és politikai rendjének megváltoztatásával, éppúgy semmi szükség sincs arra, hogy „a nyelv meglévő struktúrája, nyelvtani szerkezete és alapvető szókincse minden egyes forradalmi átalakulás után megsemmisüljön és helyébe új lépjen, amint ez a felépítménnyel rendszerint történik.” A nyelv az ember termelő tevékenységével és mindennemű egyéb tevékenységével van közvetlen kapcsolatban, nem várja be az alapon bekövetkező változásokat, amelyek nélkül új felépítmény nem keletkezhetik, hanem közvetlenül — még az alap megváltozása előtt — tükrözi a termelésben beállott változásokat. Ezért, különösen a nyelv szótári szókészlete, a majdnem szakadatlan változás, gyarapodás állapotában van. Ugyanakkor azonban igaz marad, hogy a nyelv életében nincsenek robbanásszerű, hirtelen, forradalmi változások, a nyelvtani szerkezet és az alapvető szókészlet az új minőség elemeinek lassú, néha évszázadokig tartó felhalmozódása révén alakul át, a társadalom forradalmi, ugrásszerű átalakulása nem jelenti egyben a nyelvnek is hasonló jellegű átalakulását.

Sztálin elvtárs erélyesen leszámol azokkal a kezdetleges, anarchista nézetekkel, melyek szerint a társadalom különböző osztályainak saját „osztálynyelvük” lenne. Ilyen nyelvi szétdarabolódás a valóságban nincs, mert „bármily éles is az osztályharc, nem vezethet a társadalom szétesésére.” A nyelv közössége egyike a nemzet legfontosabb jegyeinek, a burzsoá és proletár kultúra megléte a kapitalista társadalomban egyáltalában nem azt jelenti, hogy nyelvnek is kettőnek kell lenni. Végeredményben: „a nyelv „osztályjellegéről” szóló tétel hibás, nem-marxista tétel.” Ez a megállapítás a legteljesebb összhangban van mindazzal, amit a marxizmus-leninizmus tanít a nemzeti nyelv jogairól, fontosságáról és általában a nemzeti kérdésről.

A Szovjetunióban a nyelvtudomány ideológiai tisztaságáért folytatott harc Sztálin elvtárs cikkeivel és leveleivel döntő állomáshoz érkezett. A marxizmus-leninizmus-sztálinizmus éppen nyelvtudományi vonatkozásban oly hatalmas kincsel gyarapodott, amely a szovjet nyelvtudományt „kivezeti a széles országútra és lehetővé teszi a szovjet nyelvtudománynak, hogy az első helyet foglalja el a világ nyelvtudományában.” A béketábor lángeszű vezére a nyelvtudomány

művelőit olyan ajándékkal tüntette ki, amelynek birtokában egymást támogatva biztos alapokra építhetik fel a minden metafizikától és idealizmustól mentes marxista-leninista-sztálinista nyelvtudományt. Pártunk és szeretett vezére, Rákosi elvtárs, tudósainknak eddig is minden támogatást megadott ahhoz, hogy az élenjáró szovjet tudomány eredményeit magunkévá tehessük. Most rajtunk a sor, hogy a Sztálin elvtárstól kapott irányítú birtokában mindenki a maga szűkebb szakterületén fogjon hozzá az új utakon haladó nyelvtudomány-nak építéséhez.

BÉKE

Írta: Soltész Katalin

Sztálin elvtárs korszakos jelentőségű cikkében, a „Marxizmus és nyelvtudomány“-ban rámutatott arra, hogy „a nyelv közvetlen kapcsolatban áll az ember termelő tevékenységével és nemcsak termelő tevékenységével, hanem az ember minden egyéb tevékenységével is, munkájának valamennyi területén, a termeléstől az alapig, az alaptól a felépítményig“. A nyelv közvetlenül tükrözi vissza az emberi tevékenység valamennyi területén beállott változásokat, s ezért maga is állandó változás állapotában van. Különösen a szókinés fogékony ezekkel a változásokkal szemben. Új szavak keletkeznek, melyek új, a társadalmi fejlődés által létrehozott fogalmakat fejeznek ki; a meglévő szavak pedig a megváltozott viszonyoknak megfelelően értelmükben módosulhatnak. Nyelvünkben egy sor olyan szó van, mely mai alakjában és jelentésében az utóbbi évek hatalmas társadalmi átalakulásának terméke. Ezeknek elemzése rávilágít arra, milyen társadalmi erők hoznak létre egy-egy új szót vagy jelentésárnyalatot.

Így például a *béke* szó az utóbbi években, amióta egyre nyilvánvalóbbá válik az, hogy a béke kérdése mindnyájunk életkérdése, amióta egyre élesebb a harc a béke hívei és a háborús gyujtogatók között, s amióta a béke hívei egyre hatalmasabban kerekednek felül ebben a harcban, nyelvi szempontból is figyelemreméltó változások ment keresztül. Jelentése részint kitágult, részint pontosabban körülhatárolódott; a körébe tartozó fogalmak megváltoztak, átesoportosultak, a vele alkotott összetételek száma megnőtt és új értelmet nyert.

Mai nyelvhasználatunk általában öt jelentésárnyalatát különbözteti meg a *béke* szónak; ezek közül négy megegyezik azzal a használattal, melyet régebbi értelmező szótáraink is lerögzítettek: **1.** a fegyveres összeütközés nélkül való állapot; **2.** békeszerződés, békekötés (pl. a bresztlitovszki béke, a párizsi béke); **3.** az emberek közötti nyugalmas viszony; **4.** nyugodt, zavartalan lelkiállapot (pl. *hagyj békében, béketűrő*). Ezekhez járul még az a jelentésárnyalat, mely a két világháború korának terméke: a *béke* szó háború alatt vagy közvetlenül utána a háborút megelőző korszakot jelenti. Ilyen értelemben használják például ezeket: *az utolsó békeévben*, azaz 1938-ban; *a termelés túlhaladta a béke-színvonalat*, azaz azt a színvonalat, melyen a háborút megelőző években állott. Ennek a jelentésnek azonban kifejlődött egy reakciós használat is. A „*régi jó békevilág*“-on az első világháború előtti, ferencjózsefi időket értik, a földbirtokosságnak és a burzsoáziának a dolgozó nép vérére hízott „békevilágát“. A második világháború alatt és után

ez a ferencjózsefi „békevilág“ új nevet kapott: „békebeli béke“; magát az első világháborút „békebeli háború“ néven becázta a burzsoázia, melynek a második háború már jobban bőrre ment, mint az első. A felszabadulás után a *békeidő*, *békében* kifejezés a burzsoázia számára nemcsak az 1939 előtti, hanem a háborús éveket is jelöli egészen az 1944-es bombázásokig; vagyis azt az időt, amikor a háborút még nem érezte közvetlenül és a felszabadítás még nem döntötte romba uralmát.

A szó régebbi jelentésfejlődéséről csak annyit jegyzünk meg, hogy a Nyelvtörténeti Szótár tanúsága szerint a szó első előfordulásai inkább a 'nyugalom, zavartalanság' jelentésárnyalatoknak felelnek meg: *Ez farkas az város szerte nagy békével járdogált* (VirgK 58, a 17. század elejéről), értsd: zavartalanul, háborítatlanul; *Senki békével el nem mehet vala az úton* (JordK 377, kb. ugyanabból az időből): hasonló jelentésben. Mult századbeli értelmező szótáraink a *béke* szó összetételei közül legnagyobb számban azokat veszik fel, amelyekben a békekötés, a háborút befejező aktus árnyalata szerepel: *békeajánlat*, *békealku*, *békekövet*, *béketörés*, *békeszegés*, stb. Ezzel szemben a mai nyelvhasználatban, ahogy ezt készülő Értelmező Szótárunk visszatükrözni igyekszik, az összetételek legnagyobb részét olyan szavak teszik ki, ahol a *béke* szónak 'háború nélkül való állapot' jelentése van. De maga ez a jelentés is más, gazdagabb tartalmú, mint ahogy ezt régebben használtuk: összetételei között számos olyan van, mely a legújabb idők bélyegét viseli magán és megmutatja, hogy a társadalmi erőviszonyok változásával a *béke* szó milyen jelentésfejlődésen ment át.

Ilyen például a *békeharc*, *békeharcos*, melyeknek keletkezését 1935-re tehetjük, arra az időszakra, mikor az uralomra jutott fasizmus háborús törekvései ellen a kommunisták harcára szólították a világ népeit a népfront-mozgalomban. Dimitrovot, Thälmann-t, Rákosit a világ dolgozói élenjáró békeharcosokként ismerték meg. Rákosi elvtárs másodszori elítélése után, 1936-ban a bázeli „Rundschau“ visszhangozza a jelszót: „*El a kezet Rákositól! El a kezet Magyarország nagy békeharcosától!*“¹ A Szovjetunióban élő magyarok lapja, a „Sarló és Kalapács“ azt írta 1937. január 1-én: „*Egy békeharcos még nem a béke. De egy békeharcos életéért küzdeni, Rákosi Mátyás életéért küzdeni, már harc a békéért! A népek nem akarnak háborút. Ezért hiszünk, hogy a dolgozó magyar nép, a világ antifasisztáinak és békeharcosainak aktív szolidaritása megmenti Rákosit.*“ De a szó széles elterjedése 1947 körül indult meg, amikor az imperialisták fokozott agressziós törekvése nyomán a békében élni akaró, a háborúban sokat szenvedett népek hatalmas és elszánt politikai tevékenységbe kezdtek, hogy a harmadik világháború fenyegető veszélyét elhárítsák. A béke kérdése harc kérdésévé lett; ezt a két, a régi gondolkozásmód szerint egymással ellentétes fogalmat kapcsolja dialektikus egységbe a *békeharc*, *békeharcos* szó. Ugyanezt tükrözik vissza azok a szavaink, melyek a *béké*-t más, háborús fogalomkörből vett szavakkal kapcsolják össze: *békefront*, *béketábor*; jelmondataink: *a békéért harcolni kell*; *megvédjük a békét*; *a béketábor legyőzhetetlen*; *Magyarország nem rés, hanem erős bástya a béke frontján*. A béke nem egyszerű negatívum többé, nemcsak azt jelenti, hogy nincs fegyveres összeütközés. Többet jelent

¹ Helyesen ezt is így kellene mondani: „*El a kezet Koreától!*“ A szerk.

ennél: az imperialista agresszióval való szembeszegülést, a népek hatalmas szolidaritását, a függetlenségi mozgalmakat, a szocializmus építésére irányuló törekvést. *Békebizottságaink* azzal foglalkoznak, hogy a dolgozóknak a béke megőrzésének lehetőségét és feltételét: a szocialista építést tudatosítsák; *békegyűléseket* azért tartunk, hogy ezen a nép elszánt *békeakarata*, a béke megvédésére és a háborús úszítók elleni harcra irányuló törekvése jusson kifejezésre; a *Békevilág-kongresszus békefelhívást*, *békeíveket* bocsát ki, melyeken a világ népei fölemelik szavukat az életükre, szabadságukra, boldogabb jövőjükre törő imperialisták ellen. *Békekölcsönt* azért jegyeztünk, hogy az ötéves tervvel együtt a békét is erősítsük.

A *béke*-vel alkotott új szóösszetételek között olyanok is vannak, melyek a termelés fogalmkörébe tartoznak, hiszen a békeharc döntő frontszakasza a szocializmust építő országokban a termelés. Magának a *béketermelés* szónak két jelentése is van: az egyik a békebeli, háború előtti színvonalon álló termelés, a másik, jelentősebb és gyakrabban használt értelme: a békés célokra való termelés, vagyis az, hogy gyáraink nem elsősorban fegyvereket és hadianyagot, hanem fogyasztási cikkeket és ezek előállítására való gépeket gyártanak. A *békeműszak* a műhelyekben az a műszak, mely alatt a dolgozók a termelés fokozásával fejezik ki azt, hogy a béke ügye elválaszthatatlan a szocializmus építésétől; ilyen volt az egészszhetes koreai műszak, mely a kétféle, egyaránt használatos elnevezéssel is hirdette, hogy a magyar munkások gépeik mellett és a betolakodók ellen fegyverrel küzdő koreai hősök egyaránt a békéért harcolnak. A koreai hét *békehét* volt; *béke napokat* is rendezünk, melyeken az egész világ dolgozói gyűléseken, béketüntetésekben tiltakoznak az új háború kirobbantása ellen. A *béke* szó fogalmkörébe, mint rokonfogalmak, ma ezek tartoznak: *szabadság, függetlenség, szocializmus*; mint ellentétek, a *háborún* kívül: *elnyomás, agresszió, imperializmus, fasizmus*, stb.

De ugyanakkor szűkült is a szó köre. A *békemozgalom* régen *pacifizmust* jelentett. A pacifisták azonban nem kutatják, mik a háború okai, hogyan lehet a háborút kiküszöbölni; tevékenységük kimerül a háború elleni passzív tiltakozásban, ugyanakkor némán tűrik a fegyverkező örületet és megalkuvóan belenyugosznak a világ kapitalista rendjének megváltozhatatlanságába. A békemozgalom mai hívei nem az ilyen áron való békét akarják. Nem abban az értelemben *békeszeretők*, ahogy ezt a szót régebben értelmeztük, vagyis hogy kerüljük az összeütközést embertársaikkal. Ma azt nevezzük békeszeretőnek, aki tevékenyen kiáll a béke ügye mellett. A *békegalamb* sem a bibliai Noé madara többé, olajággal a szájában. Picasso, a békeharcos festő híres plakátja a békegalambot 800 millió ember jelvényévé tette, jelképévé a béke olyan értelmezésének, ahogy azt a legszebben Petőfi fogalmazta meg 103 évvel ezelőtt:

Békét, békét a világnak,
De ne zsarnokkénytől,

Békét csupán a szabadság
Felszentelt kezéből.

A magyar nyelv multja

NÉHÁNY BECENEVÜNKRŐL

Írta: Benkő Lóránd

Multkori cikkemben (Fiatal nevek és őseik: Nyr 74:123—128) olyan keresztnevekről beszéltem, amelyeket a mult század folyamán újítottak fel régibb, Árpád-kori személynév alapján. Most szintén keresztnévvel kapcsolatos kérdéseket tárgyalok: néhány nevünk becéző formájának a kialakulását, s általában a becenevekkel kapcsolatos kérdéseket ismertetem.

Becézésnek mondjuk a nyelvészetben azt a jelenséget, mikor a keresztneveket nem eredeti, mondhatnám hivatalos alakjukban használjuk, hanem kedveskedő, becéző szándékkal különböző alakításokat végzünk rajtuk: *Jankó, Jóska, Kató, Erzsi*, stb. — A becézés nem újkeletű nyelvünkben. Első írásbeli emlékeinkben a személynév leggyakrabban megrövidítve vagy kicsinyítő képzőkkel ellátva jelennek meg. Az 1138-ból való dömösi adománylevél személynéveinek például több mint a fele kicsinyítő képzővel alakult. Így tehát a becézés a régi magyarban is ismeretes volt, sőt az Árpád-korban még gyakoribb volt, mint manapság.

A becézés ma is igen gyakori jelenség nyelvünkben. Kevés olyan keresztnévünk van, amelyet szűkebb vagy éppen családi környezetben eredetibb, hivatalosabb alakjában használunk. A legtöbb névnek több becéző alakváltozata él, s a mindennapi beszédben közelebbi ismerőseinket ezeken a becéző formákon szólítgatjuk. E beceneveket azonban nem beszéd közben formálja nyelvünk a pillanatnyi ötletnek megfelelően — bár ilyenfajta becézés is van —, hanem mindig a hagyományozott, legtöbbször századokkal ezelőtt kialakult formákat használjuk fel. Persze, a régi becéző alakulatok jórésze már elavult, s legfőképpen csak a családnevekben él még, minden keresztnévnek van azonban néhány olyan régebben kialakult becéző formája, amely napjainkig fennmaradt és ma is használatos, tehát ránk hagyományozott névalak. A Péter keresztnévnek régen ilyen becéző alakváltozatai voltak: *Pét, Peie, Pető, Petőcs, Petke, Petkő, Petes, Peti, Petike, Petre, Péterke, Pétercs, Pétercse*, stb. Ezek közül csak a *Peti, Petike, Péterke* a ránk hagyományozott és élő forma, a többi elavult. — Vizsgáljuk most meg közelebbről néhány becenevünket, s nézzük meg, hogyan alakultak ki, eredetibb, hivatalos formájukból. Ezen alkalommal a *Kató, Bandi, Pista, Laci, Bence, Tóni és Dezső* névről lesz szó.

Kató. A *Kató* név a *Katalin* keresztnév becéző változata. A *Katalin* legrégibb női neveink közül való, első előfordulására 1173-ból van adatunk. Már az Árpád-korban erősen divatozott és divatja, folyamatosan tartva, máig sem nagyon csökkent.

Katalin keresztnévünk a latin *Catharina* névből keletkezett. Régi magyar változatai *Katarina, Katerina, Katrina, Katlen* és *Katlin* formákat mutatnak. A latin *Catharina*-ból a mai alak a gyakori *r:l* változással és a szóvégi *a* hang lekopásával keletkezett.

A *Katalin* név *Kató* becéző változata szintén elég régi. Először 1336-ban bukkan föl *Kathow* alakban írva.

A régi magyar névadásnak egyik jellegzetes szokása volt, hogy a keresztnéveket megrövidítették úgy, hogy a név második részét egyszerűen elhagyták. Így csináltak a *Benedek* névből *Ben* alakot, a *Péter*-ből *Pet*-et, a *Jakab*-ból *Jak*-ot, a *Demeter*-ből *Dem*-et, stb. Ezek a rövid, egyszótagos nevek nagyon elterjedtek voltak az Árpád-korban. Megtaláljuk a *Kat* alakot is, amely természetesen a *Katalin* megrövidítése útján keletkezett. — Ezeket a megrövidített, egyszótagos neveket a legtöbb esetben kicsinyítő, becéző képzőkkel látták el, így lett a *Ben*-ből *Bene*, *Benő*, *Benke*, stb., a *Jak*-ból *Jakó*, *Jakos*, *Jaksa*, stb. A magyar becézőnevek legnagyobb része tehát úgy keletkezett, hogy a keresztnév teljes, hivatalos formáját első részére rövidítették, s utána kicsinyítő képzőket kapcsoltak. A *Katalin* megrövidített *Kat* alakjából lett *-ő* kicsinyítő képző hozzáadásával *Kató*. A *Kató* alak mellett a *Katalin* név régi becézője volt még a *Kata*, *Katka* és *Katocs* is. A *Kati*, *Katica*, stb. formák már újabb keletkezésűek. A régi alakok közül a *Kató* és *Kata* becenevek még ma is élnek, elevenen hatnak, pedig már legalább 700—800 évesek.

Van egy olyan közszavunk is, amely a *Katalin* becéző változatából alakult. Ki gondolná ma már, hogy a magyar *kacsa* szó összefüggésben van ezzel a szép, régi nevünkkel? Pedig e szárnyas háziállatunk neve kimutathatóan rokon a *Katalin*-nal. A fejlődés azonban nem a magyar nyelvből, hanem a szlávban ment végbe. A latin *Catharina* szláv megfelelőiből *Kata*, *Katka*, *Katya*, *Kacsa*, *Katjus*, *Katysa*, stb. becéző alakok keletkeztek. A szláv *Kacsa* becenev lett az alapja aztán a szárnyas háziállat nevének. Ezt a *kacsa* szót vettük mi át a szláv nyelvből az állat nevéül. Arra a jelenségre, hogy személynevek átmennek az állatok bizonyos fajtáinak a megnevezésére, igen sok példánk van a különböző nyelvekből. Elég, ha a magyar *gáborka* madárra, *mátyás* madárra, *katica* bogárra, stb. utalok, vagy a *macska* szóra, amely szintén szlávból való átvétel, a szlávban pedig a *Marija*, *Marja* (= *Mária*) név becézőjéből ment át az állat megnevezésére.

Bandi. A latin *Andreas*-ból a régi magyarban *Andorjás*, *Andorás* alak fejlődött. Az *Andorás* formából szabályszerűen, a második nyílt szótag magánhangzójának a kiesésével *András* lett. Ugyancsak az *Andorjás*, *Andorás* alakban a régi magyarban szokásos kétszótagos névrövidítéssel *Andor* változat is kifejlődött. A mai *András* és *Andor* keresztnév tehát egy töről sarjadt, egyazon latin névnek a különböző magyar alakváltozatai. — Nem tisztázta még teljesen a nyelvtudomány az *Endre* keresztnév kérdését. Nagy azonban a valószínűsége annak, hogy ez a név is kapcsolatban van a latin *Andreas*-sal, csak a magyar nyelv nem közvetlenül a latinból vette át. Feltehető, hogy az *Endre* névhez — amely már legrégebbi írásos emlékeinkben is előtűnik — szláv közvetítéssel jutottunk. A mai szláv nyelvekben a latin *Andreas*-nak ilyen megfelelői vannak: *Andrij*, *Andria*, *Andrej*, *Ondrej*, *Andrijas*, stb. A magyar *Endre* egy régi szláv *Andrej* alakból fejlődhetett hangrendi illeszkedéssel, *Enderé*, *Endere* formákon keresztül. Az *Endere* változat régi emlékeinkben is többször felbukkan, már a 11. századtól kezdve. Ebből lett, a második nyílt szótag szabályszerű kiesésével, *Endre*.

Ma az *András*, *Andor* és *Endre* nevek eléggé elkülönültek egymástól. Főleg hangulati különbség van közöttük: az *András* gyakoribb, egyszerűbb; az *Endre* és főként az *Andor* az elmúlt idők „jóvóltából” különlegesebb, „előkelőbb” színezetet nyert. Alaki és hangulati különbségeik ellenére azonban ma is érezzük az *András*, *Andor* és *Endre* nevek egybetartozását.

Származási és a mai nyelvtudatban is érzett egybetartozásuk teszi érthetővé, hogy az *András*, *Andor* és *Endre* neveknek egyaránt *Bandi* a leggyakoribb becézőjük. — Az a kérdés mármost, hogy lett a latin *Andreas* magyar megfelelőiből a *Bandi* alak. A *Katalin*: *Kató* névalakulással kapcsolatban már láttuk azt, hogy egy régi magyar névalakítási szokás szerint a keresztneveket első részükre rövidítik le, s a megrövidített alak után kicsinyítő képzőt toldanak. Az *András*, *Andor*, illetőleg régibb *Andorjás*, *Andorás* első részeként az *And* alak maradt meg, amely különben Árpád-kori emlékeinkből önállóan is kimutatható. Ehhez az *And* formához *-i* kicsinyítő képzőt csatoltak, így *Andi* lett belőle.

A magyar szó- és névalakítás egyik jellegzetes módja az úgynevezett ikerítés. Ez abban áll, hogy egy szót vagy nevet megismételnek, s az így létrejött két szó közül az egyiket játszi szóalakítással hangtani szempontból némiképen elváltoztatják. Így születtek meg az ilyen ikerszavak: *ringy-rongy*, *giz-gaz*, *nyifeg-nyafog*, stb. Nagyon gyakori az az eset, amikor az ikerszó első tagja a másodikhoz képest még egy szóeleji ajakhanggal, legtöbbször *b*-vel bővül: *ugrál-bugrál*, *ingó-bingó*, *illegeti-billegeti*, stb. Ilyen ikerítés útján keletkezett a *Bandi* alak is, amely az *Andi-Bandi* ikernév második tagja, s ebből vonódott el önálló becenévvé. Más keresztneveink is alakultak ilyen módon, ezekről majd alább, a *Pista* névvel kapcsolatban lesz szó.

A *Bandi* név tárgyalásakor még egy dologra érdemes rámutatni. A nyelvudomány sok esetben aránylag elég pontosan meg tudja állapítani egy-egy szó vagy személynév alakváltozatának a keletkezési idejét, sokszor abban az esetben is, ha történeti adat egyáltalán nem vagy csak későbbi időpontból áll rendelkezésre. A *Bandi* név aránylag fiatal, két-három évszázadosnál nem idősebb. A 17. század előtt ugyanis ikerítéssel nem keletkeztek nálunk becenevek. A *Bandi* előzménye: az *Andi* is csupán egy-két évszázaddal régibb a *Bandi*-nál, mert az *-i* kicsinyítő képző csak a 16. század óta jelentkezik személynévben. A közszóban sem sokkal korábbi az *i* képző, *játszi*, *zsugori*, *sunyi*, *csali*, stb. szavunk tehát aránylag fiatal.

Pista. A *Pista* név története sokban hasonlít a *Bandi*-éhoz. Mielőtt azonban a *Pista* kialakulására rátérnénk, előzményének, az *István* keresztnévnek az eredetéről kell beszélnünk.

A 'virágkoszorú, aranykorona, hajékság' jelentésű görög *stephanos* szóból a latinban *Stephanus* személynév lett. E latin név keresztnévként nagyon hamar elterjedt az európai nyelvekben. Más-más nyelv alakító hatására a latin *Stephanus* némiképpen különböző formát öltött a különböző nyelvekben: a franciában *Etienne*, az olaszban *Stefano*, a spanyolban *Esteban*, a románban *Stefan*, az angolban *Stephen*, a németben *Stephan*, az oroszban *Scztyepan*, a lengyelben *Sczepan*, a szlovákban *Stefan*, a szerbben *Scsepan*, a bolgárban *Stefan*, a finnben *Tapani*, stb. lett belőle. A magyar nyelvben ma *István*

alakja van a névnek, régen azonban több alakváltozata is volt. Az *András*-hoz hasonlóan e keresztnév különböző régi formáit is két nyelvből: a latinból és a szlávból vettük át. A latin *Stephanus*-ból nálunk *Stefán*, *Estefán*, *Istefán*, *Estfán*, *Istfán*, *Estván*, *István* formák fejlődtek; a szláv nyelvekből pedig a *Csepán*, *Csépán* alakváltozatokat kölcsönöztük. Nyelvünk későbbi története folyamán a szláv eredetű formák kipusztultak, s az egész magyar nyelvterületen az egyháztól szorgalmazott latin eredetű keresztnév jutott diadalra. Egyetlen kivétel a moldvai csángó *Estyefán* keresztnév, amely a szláv alakok folytatója, természetesen a román *Ștefan*-on keresztül. — Érdekes, hogy a latin *Stephanus*, a finnugor nyelveken kívül, szinte minden nyelvben megtartotta szókezdő mássalhangzó-torlódásos formáját. A finnugor nyelveknek ugyanis sajátja, hogy a szó elején nem tűrik a mássalhangzó-torlódást, s azt különböző módokon feloldják. A magyarban és a moldvai csángóban még egy mássalhangzót tettek eléje: *Estván*, *István*, illetőleg *Estyefán*; a finnben meg a két mássalhangzó közül az előlállót elhagyták: *Tapani*.

Az *Estván*, *István* névből a magyar nyelv története folyamán nem fejlődött annyi becéző származék, mint például az *András*-ból. Az *Istó*, *Ista*, *Istók* formák körülbelül ki is merítik a régi becéző alakváltozatok számát. Ezen becenevek közül az *Ista* szolgált közvetlen előmenyűl a ma is igen elterjedt *Pista* névhez.

A *Pista* becenév ugyanolyan módon keletkezett, mint a *Bandi*: ikerítéssel. Csakhogy ebben az esetben az ikernév második tagjához nem *b*, hanem *p* hang járult: *Ista-Pista*. Ilyen ikerítődés és *p* hang hozzátapadása útján alakult a *Panna* és a *Panni* név is *Anna-Panna* ikerneven keresztül, valamint a népnyelvi *Pörzse* is az *Erzsébet*-ből *Örzse-Pörzse* formán át. A *Bözsi*, *Bözse*, *Böske* nevek is az *Erzsébet* névből alakultak ikerítéssel *b* hang kapcsolódásával.

Az ikernevekből kivált becenevekkel kapcsolatban meg kell még említenünk, hogy a becéző névadásnak ez a módja tisztán magyar nyelvi jelenség. Ikerítéssel alakított becéző nevek ugyanis egy olyan nyelvből sem mutathatók ki, amely a magyar nyelvre fejlődése folyamán hatott. Ezek a nevek tehát, hasonlóan néhány olyan névtípushoz, amely a magyar nyelven belül, külső hatástól mentesen jött létre, az úgynevezett belső keletkezésű személynévek csoportjába tartoznak. Ugyanúgy, ahogyan közszavaink között is vannak belső keletkezésű elemek (ikerszók, hangutánzó szók, hangfestő szók, stb.).

Bence. Ma a *Bence* név meglehetősen ritka; a *Benedek*-kel szokták azonosítani, s ennek becézőjeként fogják fel. A két név azonosítása nem túlságosan régi, első adataink a *Benedek* jelentésű *Bencé*-re a 18. század végéről és a 19. század elejéről valók. Ezt az azonosítást találjuk meg Aranyánál is, mikor a Toldi Estéjé-ben (I. é.) így beszélgeti az öreg *Bencé*-t: „Szegény édes apám, jó öreg *Benedek*...”

Pedig a *Bence* névnek eredet szempontjából nem sok köze van a *Benedek*-hez. A latin *Benedictus*-ból származott *Benedek* keresztnévünknek ugyan már az Árpád-kortól kezdve igen sok becéző származéka volt, *Bence* azonban egy sem akadt köztük. Nem is akadhatott, mert a magyar *-ca*, *-ce* képzőelem igen fiatal, nem sokkal régibb két-három évszázadnál. A *Bence* név pedig ennél sokkal idősebb, már Anjou-korbeli okleveleinkben előfordul. — E régi *Bence* neviünket nem

magyarázhatjuk meg a szlávból sem. A szláv nyelvekből vettünk ugyan át becézó formákat, a *Benedek Bence* alakjára azonban a szlávban sincs példa. A szláv nyelvekben ugyanis a *Benedek* gyakoribb becézó változatai ezek: *Bene*, *Bena*, *Benek*, *Benka*, *Benko*, *Benes*, *Benik*, *Benda*, *Beneda*, stb.

Mivel a *Bence* név eredetét így nem tudjuk összefüggésbe hozni a *Benedek* keresztnévvel, a megfejtést más irányban kell keresnünk. A latin *Vincentius* keresztnév a magyar nyelvbe kerülve elvesztette *ius* végződését, ugyanúgy, mint a *Laurentius*-ból *Lőrinc*, a *Pangratius*-ból *Pongrác*, a *Demetrius*-ból *Demeter*, stb. lett. A régi magyar *Vincenc* formából azután szókezdő *v : b* változással *Bencenc* alak fejlődött, amint azt az írásos emlékek is igazolják. A mai *Vince* névnek a *Vincenc* alakváltozat, a *Bence* névnek pedig a *Bencenc* alakváltozat volt az előzménye.

A *Bence* becenév tehát a mai magyar *Vince* keresztnév alakváltozata és nem függ össze a *Benedek* keresztnévvel. Hogy később mégis azzal azonosították, annak az oka a *Benedek* és *Bence* nevek azonos *Ben* szókezdetete volt. Mikor Arany János a Nagy Lajos korabeli *Bence* és *Benedek* neveket egynek veszi, anachronizmust követ el. Eppen úgy, mint mikor nem gondolván arra, hogy a 14. században Magyarországon még hírül sem volt a kukorica, tengerimorzsolásról beszél Toldi-jában.

Tóni. A *Tóni* név az *Antal* igen közkedvelt, gyakori becézó alakja. Kialakulása azonban nem olyan, mint az előzőeké, hanem egy másfajta, nem-magyar becézó mód terméke.

A latin *Antonius* névből az *ius* végződés előbb már említett szabályos elhagyásával *Anton* alak fejlődött a magyarban. Ez az alak azonban már igen korán, még az Árpád-kor vége felé *Antal* formává lett, a második szótag *o* hangjának szabályszerű nyíltabbá válásával és szóvégi *n > l* fejlődéssel. Ilyen *n > l* fejlődésre a régi szavainkban sok példát találunk: a régi *lengyen* alakból *lengyel*, *Lándorfehérvár*-ból *Nándorfehérvár*, az olasz *Venezia*, régi magyar *Venence* névből *Velence* lett, stb. — A korán kifejlődött *Antal* formának sok becézó változata is született, többek közt a még ma is élő *Anti*, amely az *Ant* névkezdet -i képzős származéka.

A *Tóni* alakban azonban hiába keressük a már ismertetett szabályos *Ant* szókezdetet. Ennek az a magyarázata, hogy a *Tóni* becenév nem magyar szójon keletkezett, hanem idegen, német becézó névadó szokást tükröz. A németben és még több más nyugati nyelvben a becézés egyik gyakori formája az olyan névrövidítés, amelyben a keresztnév második része marad meg, s ehhez toldanak képzőelemeket. A német *Anton* névből így vált *Tóni*, s ezt a német névadási formát vettük át. E német becenévnek és hasonló módon keletkezett társainak a magyar becenévanyagba való beszűremkedése nem régi, a 18. század óta vannak rá magyar nyelvi adataink. A városi, főként pedig pesti német polgárság terjesztette el őket nálunk, s a *Tóni* mellett ma is élnek még az ilyen becenevek: *Betti* (< német *Elisabeth*), *Ria* (< német *Maria*), *Náci* (< német *Ignaz*), stb. Persze ezek analógiájára azután a magyarban is keletkeztek hasonló alakulású becenevek: az *Albert*-ből *Bertus*, az *Ödön*-ből *Dönci*, az *Amália*-ból *Máli*, *Lia*, stb. — Noha e nevek tipikusan a polgári társadalom termékei, s ezt legtöbbjük hangulata ma is magában hordozza, mint nyelvi tényeket, kifejlődött

nyelvszokást, illetőleg névadó szokást tudomásul kell vennünk. Van közöttük egy-két olyan név, például a *Tóni* is, amely nagyon elterjedt és meggyökeresedett. Kétségtelen, hogy az *Anti* nevet még a nyelv-tudományhoz nem értők is jobbnak és magyarosabbnak érzik a *Tóni*-nál, de ma már ez utóbbi hangulata is erősen átalakulóban van, s ezzel kapcsolatosan használata is létjogosultságot nyert. Néhány társa azonban aligha fogja tudni elveszíteni sajátos „ízét“, s természetesen pusztulásra is van ítélve.

Ha már az *Antal* keresztnév alakváltozatairól beszélünk, nem mehetünk el szó nélkül az *andalít*, *andalog*, *andalodik* szavak mellett sem, amelyek e névvel kapcsolatosak: A mult század költészetének ezek a nagyon divatos szavai az *Antal* személynévből származott, 'ostoba, buta' jelentésű *antal* szóból keletkeztek. Bizonyos pillanatnyi tárgyi indítékoknál fogva, sok személynévből alakult ige, elég ha az 'elbutul' jelentésű *megpistul*-ra utalok. Fogasabb kérdés az, hogyan lett az 'ostoba' jelentésű *antal* szóból olyan hangzatos, édeskés hangulatú költői szó, mint például az *andalító* is. A jelentésfejlődést az *elandalít* ige különböző régi és nyelvjárási jelentései világítják meg: 'elbolondít', 'elbódít', 'elkábít', 'elméláztat', stb. Három évszázaddal ezelőtt még így használták a szót: „Annyira *elantalodnak*, hogy sem az értelmes tanítóktól, sem a barmoknak példáikból semmi jót ne tanulhassanak“ (NySz). Berzsenyi meg már így ír: „A te ernyődnek kies alkonyában *andalg* szívem, Helikon leánya“.

Laci. A *Laci* a *László* keresztnév becéző alakváltozata. — A *László* név nálunk igen divatos, közkedvelt keresztnév, az volt már régen is. Ugyancsak gyakori a legtöbb szláv nyelvben. Ezzel szemben például a nyugati nyelvekben elég ritka. A *László* ilyen területi elterjedésének az az oka, hogy a név szláv eredetű, s bár a latin nyelvű egyház *Ladislaus* alakban átvette, nyugaton már nem tudta túlságosan népszerűvé tenni.

A magyar *László* nevet is latinos *Ladislaus* formájában találjuk meg a régi oklevelekben. A nevet azonban a szlávból vettük, ahol *Vladislav* alak volt az előzménye. Ebből a szláv *Vladislav*-ból a magyarban *Ladislav*, *Ladslou*, *Laclo*, *Láclou*, *László* alakok fejlődtek. A magyar nyelv ugyanis ebben az esetben sem tűrte a szókezdő mássalhangzótorlódást, s a *v*-t elhagyta, mint ahogy azt például egy másik szláv személynév: a *Vladimir* > *Ladomér* esetében is tette. A szóvégi *av* magyar *ay* > *oy* > *ó* fejlődése is szabályszerű. A *d* és *sz* hangok egymás mellé kerülve is szabályosan alkottak *c*, majd később *sz* hangot. A *c* és *sz* váltakozására több példát idézhetünk a magyarból: *deszka* ~ nyelvjárási *decka*, *viaszk* ~ nyelvjárási *viack*, stb.

Történetírásunk szerint két szláv származású magyar uralkodó az *Ulászló* nevet viselte. Valójában e két király neve a maguk idejében *Vladislav*-nak, magyarul pedig *László*-nak hangzott. Az *Ulászló* név jóval későbbi, tudatos alkotás, tehát nem szabályszerű hangfejlődés útján jött létre. E személynevet Budai Ezsaiás debreceni főiskolai tanár alkotta meg 1800 tájékán a *Vladislav* név latinos *Uladislaus* írású formáját véve alapul, s 1805-ben megjelent lexikonában el is terjesztette az *Ulászló* nevet. Így tehát a *László* nevű magyar uralkodók sorát kettővel még megtoldhatjuk. Ha az *Ulászló* név nem rögződött volna annyira

be a köztudatba, ma VI. és VII. *László* magyar királyról is beszélhetnénk.

A *László* keresztnév *Laci* becéző alakját a név régi *Lácló*-féle változatai magyarázzák meg. A megrövidült régies *Lac* formához különféle kicsinyítő képzők járultak: *Laca*, *Lacó*, *Lacka*, *Lackó*, stb., a 16. századtól kezdve pedig az *-i* képző is: *Laci*. E névesoportba illik bele az Arany Toldi-jában emlegetett *Lacfi* nádor neve is. — Hogy tehát a mai magyar *László* keresztnév becéző alakjában *c* hangot találunk, annak oka a keresztnév régi *c*-s formájában keresendő. Ez a *c*-s változat nemcsak kikövetkeztetett alak, hanem történeti adatok is bőven igazolják: 1488 : *Kwn Lázclo*, 1526 : *Laczlo*, stb.

A *László* név egy másik régi, de még ma is élő becéző alakja, a *Lackó* szintén közzszóvá vált. Gondoljunk csak Arany Toldi-jának I. énekére: „De felült *Lackó* a béresek nyakára, Nincs ki vizet merjen hosszú csatornára.“ Ez a *Lackó* szó, amelyet Arany saját bihari nyelvjárásából vett, alighanem összefüggésben van *László* napjával, amely június 27-én, aratás és az első nagy melegek idején van.

Marci. A *Marci* a *Márton* keresztnév becéző formája. E keresztnévünk a latin *Martinus* átvétele, a végső *us* végződés lekopásával.

A *Marci* becéző alak nem régi keletkezésű, első adataink a 17. század második feléből valók: 1659: *Marczi*, 1683: *Marczi*, stb. — Mivel a régi magyar nyelvben sem *-ci* szóképző, sem *-ci* névképző nem volt, természetesen nem magyarázhatjuk úgy a nevet, hogy a rövidült *Mar* szókezdet *-ci* kicsinyítő képzős származéka.

A *Marci* alak kialakulására két feltevés is lehetséges. Elképzelhető, hogy a *Marci* név eredetileg a latin *Marcellus*-ból származó magyar *Marcel* *Marc* névkezdetének az *-i* képzős származéka volt, s csak később ment át a sokkal gyakoribb *Márton* névre. — A másik, valószínűbb magyarázat szerint a közismert *Laci* becenev végéből a *-ci* végződés mint képző vonódott el, s kapcsolódott hozzá a *Márton* név *Mar* kezdetéhez. A *Mar* névkezdet különben a *Márton* régebbi *Marlon* alakját tükrözi. A *Laci* névképzőnek felfogott *ci* végződése kapcsolódhatott valószínűleg a *Bertalan* keresztnév *Ber* kezdetéhez is, s így jött létre a *Berci* becéző alak.

A *Marci* és *Berci* névnek ilyen képzőként felfogott névvégződéssel való magyarázata nemcsak pusztá feltevés. Nyelvünk életében a képzőként való elvonásra éppen elég példa van. A *falusi*, *tanyasi*, *idevalósi*, stb. szó például ma *si* képzős alakulatnak látszik, pedig *-si* képző eredetileg nem volt a magyarban. De a *városi* szóból nem a tulajdonképeni *-i* képzőt, hanem a *-si* végződést vonták el képző gyanánt, s ragasztották hozzá a *falu*, *tanya*, *idevaló*, stb. szókhoz. A mai *-zat*, *-zet* képző szintén ilyen szóvégi elvonás eredményeként született meg a nyelvújítás korában.

Dezső. Hogy a *Dezső* név hogyan kerülhetett a becenevek sorába, azt az alábbiak meg fogják magyarázni. Ma már ugyanis a *Dezső* nem becéző forma, hanem éppen olyan teljes, „hivatalos“ név, mint a *László*, *Péter*, *István*, *Katalin*, stb.

A magyar *Dezső* név előzménye a latin *Desiderius* személynév. Mivel a latin nevekről — mint már fentebb többször láttuk — a magyar nyelvbe kerülve lekopott az *ius* és *us* végződés, és mivel Magyarországon a középkor folyamán a latin *s* (= *sz*) *s*-nek vagy egyes esetekben

zs-nek hangzott, a latin *Desiderius*-ból szabályosan magyar *Desidér* vagy *Dezsidér* alaknak kellett volna kifejlődni. Ilyen alaknak azonban nem találjuk nyomát az oklevelekben, a latin *Desiderius* magyar megfelelői már a legelső adatokban *Deseu*, *Desew* írásos formát mutatnak.

Hogy már a korai adatok is a *Dezső* formát hozzák elénk, s hogy *Desider* írásos alakot egyáltalán nem találunk, az arra mutat, hogy a latin *Desiderius*-nak nálunk mindjárt kezdetben csak a becéző változata fejlődött ki. A *Dezső* forma ugyanis a *Dezs* szókezdet -ő kicsinyítő képzős származéka, olyan, mint a *Péter* névből a *Pető*, a *Gergely*-ből a *Gerő*, stb.

Mivel a *Desiderius*-nak ez a becéző alak lett a magyar megfelelője, s a név teljes formája nem alakult ki, érthető, hogy az egyedül használatos becealak később elvesztette becéző jellegét és hivatalos formává vált. Így a *Dezső* nevet már régóta nem érezhették becéző alaknak, ma már pedig csak a nyelvészek tudják becéző eredetét kimutatni.

A MAGYAR ROKONSÁGNEVEK

Írta: Beke Ödön

Egy tanár olvasónk egyik levelében többek közt a következőket írja: „Nagy szűgyen, de a magyar nevelők jókora százaléka nem tudja a rokonság tagjainak magyar neveit. Azt hiszem, sokak nevében szólok, midőn szíves tájékoztatást kérek, mik a felmenő, lemenő, oldalági rokonoknak eredeti, magyar elnevezései, mi a különbség *ip* és *após*, *nap* és *anyós*, *rér* és *sűv* között, mi a *nászuram*, *nászasszonyom*, stb. A sógor, a tanti, más effélék nem érdekelnek hennünket, mert ezeket már, sajnos, tudjuk.“

Mindenesetre köszönjük a „feladatot“, mert érdemes a rokonságnevek jelentésével és eredetével foglalkozni, de ha szűgyenről van szó, akkor a világ majd minden népének, a maiaknak és a régieknek egyformán szűgyelnie kellene magát, mert a rokonságnevek körül általában nagy ingadozások vannak, s hasonló kérdések a magyar nyelv-tudományi irodalomban is már nem egyszer fölmerültek.

Kezdjük el az annyit emlegetett *anyóssal*, s élete párjával, az *apóssal*. Az *anyós* szónak nem volt mindig az a humoros mellékíze, mint manapság, sőt éppen ellenkezőleg, kedveskedő megszólítás volt. Hisz a fiatal házások ma is *apá*-nak, *anyá*-nak hívják egymás szüleit, s a Dráva vidékén a nép nyelvében is *apa*, *anya* az *após*, *anyós*, s ott az igazi szülőket *édés apámuram*-nak, *édés anyámasszony*-nak szólítják. Észék vidékén és Fejér megyében is *apám-uram*, *anyám-asszony* az *ipam uram*, *napam asszony*.

Sokhelyt a házastársak egymást *apjuk*-nak, *anyjuk*-nak szólítják, Háromszékben *apjukom*, *anyjukom*-nak (Nyr 18 : 527), másutt *édes apjukom*, *édes anyjukom*-nak, s ime Abaúj-Torna megyében az *após*, *anyós* neve is *apjok*, *annyok*, *anyok* (MTsz).

Nyilván az *após*, *anyós* is eredetileg az *apa*, *anya* kedveskedő, becéző neve volt, tehát voltaképpen azt jelentette: „apuska“, „anyuska“, mint Thurzó György egyik 1608-ban kelt leveléből kitűnik: Nekem *após*, neked pedig *édes lölköm*, *anyós* legyen nevünk.

A szülőknek *édesatya*, *édesanya* neve már régi, Molnár Albert följegyezte már „pater genuinus“, „mater germana“ értelmezéssel. A nép-

nyelvben *édes* magában is az édesanya. A brassómegyei Hosszúfaluban Wichmann szerint *apó*, *anyó* az apa, anya, egy régi följegyzés szerint *opó* a moldvai csángóknál is „apa”. A Székelyföldön Kriza szerint csak megszólításban használják az *apó*, *anyó* szokat ebben a jelentésben, az utóbbit *anyóőj*, *anyaj* alakban is. Az *atyó*, *anyó* megvan már Gvadányinál „apuska”, „anyuska” jelentésben. Szlavóniában a gyermekek apjukat így hívják: *apiká*, *édős apikám*, anyjukat: *anyiká*, *édős anyikám* (Nyr 23:307).

Az *anyós*, *após* eredeti magyar neve *ip* és *nap* volt, de ma, ahol még ismerik és használják ezeket a finnugor eredetű szavakat, a 3. birtokos-személyraggal *ipa*, *napa* alakban használják, mivel a rokonságnevek legtöbbször személyragos alakban fordulnak elő.

A házastársak szülei egymást *nászom*-nak (a palócoknál a házastársak testvérei is), *nászuram*-nak, *nászasszony*-nak, *nászasszonyom*-nak szólítják és hívják, a régi nyelvben azonban a *nász* csak a násznépet jelentette, a lakodalmi kíséretet. Ez a jelentés megvan még a népnyelvben a moldvai csángóknál (Wichmann) és Háromszék megyében az Erdővidéken (Kriza). Udvarhely megyében lakodalmat is jelent. A székelyföldön *apatárs* és *anyatárs* nevük is van a házastársak szüleinek.

A *férj* eredeti jelentése egyszerűen csak „férfi” volt, s a *férfi*, *férfiú* sem más, mint a *férj* és a *fiú* szó elhomályosult összetétele. Pápai Páriz magyar-latin szótárában van *férjfi* és *férjfiú* alakja is. Különös, hogy a népnyelvben a *férj* szónak „feleség” jelentése is van. Így följegyezték a Dunántúl több helyéről, de a Palócságból és Székelyföldről is. A NySz már 1750-ből közöl erre a jelentésre adatot. A szó eredeti jelentése nyilván elhomályosodott.

Rendkívül érdekes a *feleség* szó. Ez kétségtelenül a *fél* származéka, a régi magyar nyelvben a *fél*-nek is volt „feleség” jelentése. Pl. *Felet* vett ő magának (Jordánszky-kódex). Még Ádám *fél* nélkül vala (Bornemisza). Ez a jelentés egy ősi magyar, sőt finnugor észjárást őrzött meg, hogy t. i. a párat (vö. *házaspár*) egységnek tekintették, s a pár egyik tagját *fél*-nek. Azért használjuk a páros testrészeket és a hozzájuk tartozó ruhadarabot egyesszámban, tehát helyes magyarsággal azt mondjuk: *kezem*, *lábam*, *fülem*, *szemem*, *cipőm*, *harisnyám*, *kesztyűm*, s ha csak az egyiket akarom említeni, akkor azt mondom: *fél kézzel*, *fél lábbal*, *fél szemű*, a régi nyelvben: *fél csizma*, *fél bocskor*. A finn nyelvben a *puoli* „fél” származéka, a *puoliso* házastársat jelent, tehát férjet és feleséget.

A *gyermek* szó régen általában fiatalt jelentett, pl. *gyermek király*, *gyermek fejedelem*, *gyermek apród*, *gyermek ló*, *gyermek erdő*. A régi magyar nyelvben az *ia-fia* összetételt is használták „gyermekek” jelentésben: pl. Ha mikoron *ijatok fiatok* el szaporodandik (Jordánszky-kódex). Gyermekeinek gyermekit, *ijait fiait* láthatta (Molnár Albert). A népnyelvben is: Míg ílek, senki *ija fija* ne rendelkezzik in portámon (Szilágysomlyó). Az egész hadnak (a. m. családnak) minden *ija fija* tolvaj vót (Szatmár m. Nagybánya). A köznyelvben már általános „család, pereputy” jelentése lett, pl. *iastul-fiastul*. Vö. még: *Egy ija-fija almat se kaptam a fán: egyetlen egyet sem* (Nagybánya). A rokon nyelvekben is vannak ilyen, ú. n. összefoglaló összetételek, melyekben a második tag, mint a magyarban, a *fiú* szó, az első pedig egy „leány” jelentésű szó,

tehát e szerint *ija-fija* azt jelenti: leánya-fia vagyis gyermeke. Valószínűleg az *ifjú* is ennek a ragtalan alakja. Ebben is a második tag a *fiú* szó, az első pedig azonos az *ia-fia* első tagjával. Az ilyen családtagnevek a legtöbb esetben birtokos személyraggal használatosak, ezért ragtalan alakjuk el is avulhat. Bizonyára az *atyá, anyá, apá, néne, bátya, ipa, napa* is személyragos alak volt eredetileg, erre vall az *aty-ja, any-ja, ap-ja, nén-je, báty-ja*, melyekben a személyrag előtt hiányzik az *-a* e vég.

Elérkeztünk most már a *testvér* szóhoz. Ez nyilvánvalóan a *test* és a *vér* összetétele, s egész története van annak, hogy lett ennek a két szónak összetételéből a mai jelentésű *testvér*. A régi magyar nyelvben más szavak fejezték ki a testvéri viszonyt. Legrégibb szójegyzékeinkben még volt egy 'testvér' jelentésű *egyvang* szó, ez azonban már nem élt a 16. században. Másik 'testvér' jelentésű régi szavunk, az *atyafiú*, szintén előfordul az első szójegyzékekben. Tudjuk, hogy az *atyafi* ma ma már általában rokont jelent, pedig eredetileg az volt a jelentése: egy atyának a fia. A *testvér* az ilyen kapcsolatokból szakadt ki: *egy test-vér, egy test-vér atyafi*,¹ *test-vér szerint való atyafi, test-vér atyafi*, sőt azt is mondták, a *test* szó elhagyásával, *vér atyafi, vér szerént való atyánkfiái*.

Nyelvünk, éppúgy mint a többi finnugor nyelv, más nyelvcsaládoktól eltérően meg tudja különböztetni az idősebb és a fiatalabb testvért. Az idősebb a *bátya* és a *néne*, a fiatalabb az *öcs* és a *hug*. Más nyelvek ezeket csak körülírással tudják kifejezni, így: idősebb vagy nagyobb testvér, fiatalabb vagy kisebb testvér. A *bátya* és *néne* azonban nemcsak testvérbátyát és nénét jelent, hanem, mint a rokon nyelvekben, nagybátyát és nagynénét is, tehát a szülők testvérét. Viszont a magyar nyelvnek — s a többi finnugor nyelvnek — nincs közös szava az idősebb és fiatalabb testvérek megnevezésére, s csak összetett szóval tudjuk kifejezni: *fiútestvér, leánytestvér*. A nyelvújítók azonban mindenáron rövidebb szóval akarták a német *Bruder* és *Schwester* megfelelőjét megteremtteni, s így alkották a rossz *fivér* és *nővér* szót. Újabbán aztán ennek a két értelmetlen szónak azt a jelentést adták, hogy idősebb fiú- és leánytestvér. De erre egyáltalán nincs szükségünk, hisz erre van régi jó magyar szavunk, a *bátya* és a *néne*.

Olvasónk kifogásolja a német eredetű *sógor* szót, de ez már a 15—16. század óta nyelvünk szókészletéhez tartozik, nem küszöbölhetjük ma már ki, mint más régi jövevényszavunkat sem. A régi magyar nyelvben volt ugyan nem is egy, hanem két eredeti szavunk is a 'sógor' jelentésre, de ezeket már nem támaszthatjuk föl. A két szó azonban mégsem ugyanazt jelentette. A *rér* a nőtestvérnek, tehát nénének vagy a hugnak a férje volt, a *süv* viszont a férjnek öccse vagy bátyja volt. Két nyelvjárásunk is megőrizte ezeket az elnevezéseket. Így Szlavóniában *réröm*-nek, *rérikém*-nek hívják a gyerekek 16—18 éves korukig a nénjük férjét, sőt még az anyjuk testvéreinek a férjét is. A moldvai északi csángók nyelvében, ahol *lér*-nek ejtik a szót, szintén a. m. nagynéném férje, atyai vagy anyai részről. A *süv* eredeti jelentése: a férj öccse vagy bátyja, s egy nem teljesen megbízható följegyzés szerint, Kalocsán is használatos 'sógor' jelentésben. Ez után még nyomozni kell.

¹ A Székelyföldön a testvért *édes-eggy*-nek is mondják. Pl. Ő velem *édés-eggy*. *Édés-eggyek* vagyunk.

A 'sógornő' kifejezésre is van eredeti magyar szavunk, az *ángy*. Szoros értelemben az *ángy* a testvérbátya felesége, de néhol általában a testvér felesége, sőt a nagybátya és más, elsősorban idősebb férfirokon felesége. A népnyelvben *ángyi*, *ángyó*, *ángyika* becézőneve is van.

Arany János a Toldiban és a Buda halálában használja a *kisebbik ura* kifejezést, a férj öccse' jelentésben. Arany ezt a nép nyelvéből vette. Viski Károly már 1742-ből idézi egy karcagi tanuvallomási jegyzőkönyvből nemcsak a *kisebbik urát*, hanem az *öregebbik urát* is (Nyr 50:94). Nagyon érdekes egy 1839-ben megjelent könyv, Kis Bálint Magyar régiségek c. műve Házassági szokásokról szóló fejezetének következő részlete: „Ügylátszik, szokás volt a' régi Magyaroknál az is, hogyha valamelly feleséges ifjú ember megholt, annak özvegyét testvére vette el; ezért szokták ma is a' magyar asszonyok férjeik' férjfi testvéreit *öregbik*, vagy *kisebbik urok*-nak nevezni“ (idézi Kardos Albert, Nyr 60 : 32). A M. Tájszótár nagy területről idézi a *kisebbik uram* kifejezést 'férjem öccse', az *öregbik uram*-at pedig 'férjem bátyja' jelentésben (újabb adatok Baranya megyéből és a tolnamegyei Sárközből Nyr 60 : 92); Szlavóniában a *kisebik uróm* nemcsak a férj öccse, hanem a férj bátyjának a fia is (Nyr 23:308). Somogy megyében a férjes néne huga férjét is így nevezi, a férjes hug viszont nénje férjét szólítja *öregebbik uram*-nak. Némely helyen *nagyobbik uram*-nak hívja a feleség férje bátyját, másutt meg *nagy uram*-nak, a férj öccsét pedig *kis uram*-nak, *fiatalabbik uram*-nak (MTsz).

Eredeti magyar szó a *vó* és a *meny*. A köznyelvben így hívják a szülők gyermekeik házastársát. A *meny*-nek a régi nyelvben volt 'menyasszony' és 'menyecske' jelentése is, tehát az összetétel előtagjának s a kicsinyítőképzős származék alapszavának megvolt már mai jelentése. Somogy megyében és Kiskunmajsán a bátya meg a néne *ménym*-nek szólítja és nevezi az öccse feleségét, Mátyusföldön csak a bátya hívja így öccse feleségét, s mivel ott *ángy*-nak az öcs szólítja bátyja feleségét, ott tehát az *ángy* és a *meny* olyan viszonyban van egymással szemben, mint a bátya és az öcs, a néne és a hug (Czuczor—Fogarasi). Ugyanitt a nagybátya is *menyé*-nek nevezi unokaöccse feleségét.

Az igazi kavarodás azonban a nagyszülők neveiben van. A régi magyar nyelv nemcsak a *nagyapa*, *nagyatya*, *nagyanya*, *öregapa*, *öregatya*, *öreganya*² kifejezéseket ismerte, hanem ezeket is:

1. *másik-anya* (Pesti); a népnyelvben sok változattal: *másik-anya* (Dunántúl, Gömör m., Hont m.); *másk-anya* (Ipolyáság); *másk-anya* (Esztergom vid.) (MTsz); *másik-anyó* (Czuczor—Fogarasi); *másk-anyi* (Ipolyáság); *másk-anyó* (Zala m., Szeged, Brassó m.); *mánya* (Hont m.); *mannya* (Vas m.); *mányi* (Csallóköz, Komárom m., Hont m., Nagyküküllő m., Székelyföld); *manyó* (Nagyküüllő m.); *mási-mama* (Érsekújvár MTsz); *másik* (CzF); *mási* (Dunántúl Komárom m., Esztergom vid., Hont m., Kecskemét); *mása* (Palócság) (MTsz); *más* (CzF). A régiségből nincs adatunk az *öregapa másik-apa* elnevezésére, a népnyelvben azonban megvan: *másik-apa* (Pest m., Tóalmás, Kecskemét, Palócság, Gömör m., Hont m.); *másk-ápi* (Ipolyáság); *másk-apó* (Zala m.,

² Szlavóniában *nagyápika*, *öregapika* és *nagyányika*, *öregányika* (Nyr 23 : 307). Érdekes, hogy Veszprém megyében és Zala m. Türjén az *öregapa* és az *öreganya* 'a testvér apósa, anyósa' (MTsz).

Szeged, Brassó m.); *mási-apa* (Érsekújvár); *mási* (Komárom m.); *mápo* (Székelyföld) (MTsz); *mák* (Czuczor—Fogarasi).

2. *szép-apa, szép-anya* (Szikszai—Fabricius, 1590). A *szép-anya* már előfordul Komjáthi Benedek Sz. Pál levelei fordításában (1533).

3. *jobb-anya, jobbanya*: *Iób atya, Iób anya* (Calepinus, 1585). Mindkettő megvan már Heltainál, nála *jobb-apa* is (*iob apad*: olv. jób apád). Még Czuczor—Fogarasi szerint „nemzedéki sorozatban »tájdívatosan«: *jobb-anya, jobbanya* am. nagyatya, nagyanya. (*Szépatya, szépanya* pedig a nagyapa vagy nagyanya szüléji.)“ A M. Tájszótár szerint azonban a Göcsejben a *jób-apa*, Kalotaszegen a *jób-opa* már az 'öregapa apja' Vas m. Órségben *gyób-anya* (ott a *jobb* helyett *gyobbabb*-at mondanak), Bihar m. Réven *jób-onya*, Kalotaszegen *jób-onya* az 'öreganya anyja', de azért olykor 'öreganya' is (MTsz). Nyíri Antal is följegyezte a somogymegyei Zselicségben: Nagyapádnak az *aptya*: *jóbapád* vót af fíjam; *jób-anyám, jób-anyád* 'dédanya'.

Ezek az összetételek megőrizték a középfokképző eredeti egyszerű -b alakját, mint a biharmegyei *Szentjób* falu neve. Erről van elnevezve a *szentjóbi* apátság, s *Szentjóbi* Szabó László költőnk nevében is ez van. Természetesen a nyelvérzék már nem érezte ezeket középfoknak, s nem érezte bennük a *jobb* és *apa*, illetve *anya* összetételét, hanem így elemezte: *jó banya*, s ebből kikövetkeztetett egy *banya* (a Székelységben *banyi* és *banyó* is) szót, mely aztán 'vén asszony, öreg anyóka' jelentésben élt tovább. A Csallóközben *banya-lúd*, de maga a *banya* is a. m. 'anyalúd'. Kalotaszegen, mint láttuk, *jób-onya* a *jobb-anya*, ebből meg egy *bonya* szót vontak el, de ez megőrizte eredeti 'öreganya' jelentését. De nemcsak *bonya* van Kalotaszegen, hanem *bopa* is, szintén 'nagyapó, öregapa' jelentéssel (Nyr 22:423, MNy 3:328), amely a *jób-apa* összetételből vált ki. Kalotaszegen *bapó* változatot is följegyeztek 'nagyapó' jelentéssel (MNy 3:328), s ez nyilván a *jób-apó* összetételből kikövetkeztetett alak. A Dráva vidékén, Baranya megyében (az Ormányságban és Csuzán), Gömör megyében, Rimaszombatban, Szilágy megyében és Torda-Aranyos megyében a *papó* is 'öregapa, öregapó, öregember', kicsinyítője, *papóka* pedig Rozsnyón 'öregapa'. Ez vagy a *bapó* hangváltozata, vagy a *papa* szóval való keveredése.

Mint láttuk, a *széppapa, szépanya* eredetileg a nagyszülők neve volt, a 19. században azonban a nagyszülők szüleit, sőt nagyszüleit kezdték így nevezni. Csúry szerint Szamoshat nyelvében is a *széppapa* és *szépanya* a 'nagyszülők szülei', *szépnagyapa* és *szépnagyanya* a 'nagyszülők nagyszülei'.

A *szüle* szó, amely a *szülő* hangváltozata, eredetileg nyilván csak az anyát jelenthette, mint még ma is sok helyen. Sőt, amint *édesapát, édesanyát* mondanak, úgy az anya *édes szüle* is volt. Azonban már a régi nyelvben is megvolt mai 'szülő' jelentése, különösen a többesszámban, sőt Egerben följegyezték az *édes szülém*-nek 'édesapám' jelentését is, ami könnyen érthető, hisz a *szülő* szóban bennfoglaltatik az apa is, anya is. Azonban sok helyen a *szüle* már az öreganya neve is. Dunántúl és Bars megyében *öregszüle* is az öreganya. A kicsinyítőképzős *szülike* pedig már csakis az öreganyát jelenti Kiskúnhalason, Tolna m. Báltán, Baranya m. Ormányságban, Szlavóniában. Szlavóniában *édes szülike* is (Nyr 23:307). A jelentésváltozás magyarázata egyszerű. A gyermek hallja, hogy anyja *szülének* nevezi az ő anyját, ő is úgy hívja,

pedig neki már nem szüleje, hanem nagyszüleje. A *szüle-anyá*-nak ez a jelentése már a régi magyar nyelvben megvolt, de ott már a nagymama anyját is jelenthette, a *szüle-anya* és *szüle-apa* pedig már csakis a nagyszülő apja volt.

Érdekes a *déd* szó története. Ez a szó a szláv nyelvekben nagyapát jelent, a magyar nyelvben azonban magában nem fordul elő sem a régi, sem a népi nyelvben, s *déd-anyja* csakis Comeniusnál található nagyanya jelentésben. Ma *dédanya* és *dédapa* a köznyelvben a szülők nagyszüleit jelenti, s *dédunoka* az unoka gyermekét. Annál különösebb, hogy Móricz Zsigmond Árvácska című regényében önálló szóként használja 'nagyszülő' jelentésben: A *dédek* nagyon öregek voltak, kilencvenévesek, a malomtulajdonosnak az öreg szülei... Mit is mondtak a *dédek*? (130.) Még különösebb, hogy a szó itt *dédes* alakban is előfordul: A kilencvenéves *dédes* (130). Ezután nem mehet oda, a *dédeshez* se (131).

Móricz Zsigmond, tudjuk, sokat foglalkozott a régi magyar nyelvvel, a Nyelvőrnek is állandó olvasója volt, bizonyára forgatott más nyelvtudományi folyóiratot is, talán még a Nyelvtörténeti Szótárt is, s így bukkanhatott a *dédös*, *dédes* szóra. Ennek második tagja az *ös* szó, de, mint a NySz megjegyzi, még Révai is rövid *ö*-vel írja.¹ Hangváltozatai: *isemucut* (olv. *isemüküt* 'ösünket', a Halotti Beszédben), *esseim*, *esseid* (Heltai), s eredeti jelentése 'nagyatya' volt. A Besztercei Szójegyzékben ez (olv. *ös*) — avus, Szikszai Fabriciusnál: *Eosod*, *szep apa* — Auus (115). A *dédös* is előfordul *dédös* alakban Pesti Gábornál: *Dedesem*: pro-avus. A Jordánszky-kódexben a *dédös* jelentése 'nagyatya', a Bécsi kódexben és Pesti Gábornál 'a nagyatya atyja', a Besztercei és Schlágli Szójegyzékben 'a nagyszülő nagyatyja (atavus)'; Molnár Albertnél ugyanaz, de tritavus is, amit *ösömnnek ösi* szóval fordít; ez már az ötödik nagyszülő atyja. (Márton József szótára szerint tritavus: pater atavi vel ataviae, az *atavus* pedig szerinte az ötödik nagyapa atyja, az *atavia* pedig az ötödik nagyanyám anyja.)

Annál érdekesebb, hogy helységnévben fennmaradt a *déd* szó önállóan. Somogy megyének marcali járásában van egy *Nemesdéd* nevű község, amelyhez hozzátartozik többek közt *Kisdéd* is. Régen ennek a községnek csak *Déd* volt a neve. Íme az adatok: *Deed* (1405, 1415). *Ded* (1450, 1473). *Felseded* (olv. *Felsédéd*, azaz Felsődéd, 1453–76), *Felded* (olv. *Feldéd*, 1495), *Alsoded* (olv. *Alsódéd*, 1487). Családnevekben: *Dédi* (1445, 1450, 1456, 1481). (Csánki: Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában, 2:600, 669.)

Megvan a *dédös* (azaz *dédös*, *dédös*) alak is a borsodmegyei *Dédes* község nevében. Fontos volna annak megállapítása, hogy a helységnévet zárt *ë*-vel *Dédës*-nek ejtik-e? Valószínűbb a zárt *ë*-s ejtés, mert van *Dédös* változata is. A középkorban vár és mezőváros volt még, a vár romjai ma is megvannak. Csánki a következő adatokat közli: *Dedes* (1383, 1438), *Oppidum Dedews* (*Dédös város*, 1473), *Castrum Dedus*, *Dedes*, *Dedews*, (1385, 1431, 1438, 1472, ejtsd: *Dédüs*, *Dédës*, *Dédös*, vár). Csánki i. m. 1:164–5.

De legfurcsább az *ük* szó története. Ma a közhasználatban *ükanya* és *ükapa* a nagyszülők nagyszülei. Csíkszentkirályon *üknagyanya* és *üknagyapa* (Albert Margit ért.). Eredetileg férfira nem is vonat-

¹ Arany János a Toldi szerelmében is rövid *ö*-vel írja: Mert úgy vala e jó *ösi* ház kiszabva (III, 14), s a Glossariumban megjegyzi: *ösi*: a nép így, rövid *ö*-vel ejti. Nálam néha így, néha *ösi*. A moldvai csángóknál *ös*, *öse*, *öseje*, *öszeje* vknek (Rubinyi).

kozhatott, csak nőre, mert az *ük* régen csak nagyanyát jelentett. Így a Besztercei Szójegyzékben *yk* (olv. *ik*) avia, tehát nagyanya. A Gyöngyösi Szótártöredékben: *wkód* (olv. *üköd*) — avia: est mater matris, tehát: nagyanya, az anya anyja (2567). Eötvös Károly szerint a Dunántúl még a 19. században is élt az *ük* szó 'nagyanya' jelentéssel.

Eötvös Károly meg is támadta Jókait és Tóth Bélát az *ükapa* miatt, mert szerinte *ükapáról* nem lehet beszélni, mert „nincs az apák közt *ük*, s nincs az *ükök* közt apa. Az *ük* csak nőnemű előd lehet“ (l. Lehr Albert cikkét, MNy 3:225).

Azonban ha *ükapáról* nem lehet beszélni, akkor a *dédanya* is helytelen, mert a *déd* meg eredetileg csak hímnemű előd lehetett. A *déd* és *ük* eredetileg kiegészítette egymást, *déd* volt a nagyapa, *ük* pedig a nagyanya. Tehát őseink legfeljebb *dédapáról* és *ükanyáról* beszélhettek, mikor a nagyszülők szóba kerültek. A *dédös* is azt jelentette 'nagyapa', mert, mint előbb említettük, az *ös*, vagyis a mai *ös*, eredetileg nem azt jelentette, mint ma, hanem szintén nagyapát jelentett. Mikor tehát azt mondták *dédös*, akkor tulajdonképp kétszer mondták, hogy nagyapa, egyszer idegen szóval, egyszer eredeti magyar szóval (vö. az ilyen összetételekre nézve Szarvas Nyr 22:496, TMNy 362).

Tehát a dédszülők elnevezésénél nemcsak az történt, hogy a nagyszülőkről eltolódott a jelentés egy, sőt két fokkal előbbre, hanem az is, hogy a férfiről átment a nőre is. De mindkét jelentés természetes fejlődés. A *szépapa*, *szépanya* is eredetileg csak a nagyszülőket jelentette, később ennek jelentése is előbbre tolódott nem is egy, hanem két fokkal is. A *szüle* jelentése anyából egyrészt nagyanya, másrészt apa is lett. S az *ös* is a nagyapából a megszámlálhatatlan elődök neve lett.

S amint volt *dédapa*, a *déd* szó jelentésének elhomályosodásával keletkezhetett egészen természetes úton ennek ellenpárja, a *dédanya*, s éppígy fordítva, az *ükanyából* *ükapa*; s az *ükunoka* már se hímnemű, se nőnemű, hanem semlegesnemű. S ezt nevezhetjük *szépunokának* is, mindkettőt a dédunoka gyermekének jelentésében.

Ma közmegegyezéssel a *dédszülők* a nagyszülők szülei, az *ük-* vagy *szépszülők* a nagyszülők nagyszülei. Lefelé a *dédunoka* az unoka gyermeke, *ükunoka* az unoka unokája, vagyis a dédunoka gyermeke.

Íróink nyelve

A HUMOR NYELVI ESZKÖZEI MIKSZÁTHNÁL

Írta: Rubinyi Mózes

Ebben a tanulmányban Mikszáth nyelv művészetének azt a részét szeretném bemutatni és néhány példával megmagyarázni, amely költészete legjellemzőbb részének, *humorának* áll szolgálatában. Mikszáth humora nemcsak megérdemelt érvényesülésének fontos tényezője, hanem világsgzemplélete legértékesebb részének, *optimizmusának* is szinte tökéletes kifejező-eszköze. A tárgyra vonatkozó régebbi gyűjtéseimet most kiegészítem a régibb Mikszáth-kiadások megjelenése óta kiadott Mikszáth-kötetek nyelvi anyagával, amelyeknek egy része a

tőlem sajtó alá rendezett Hátrahagyott Iratok 18 kötetében, másik része a Franklin-féle Hátrahagyott Munkák 8 kötetében látott könyvalakban napvilágot. (Ez utóbbiak közt van A Noszty-fiú esete Tóth Mariával és A fekete város.) A cél itt nem annyira a teljességre való törekvés, mint inkább kísérlet a költő egyéni humora nyelvi eszközeinek megjelölésére s a lehetőség szerint ezek társadalomszemléleti háttérének megállapítására.

I. Ha Mikszáth nyelvének humoros elemeit kutatjuk, elsőnek tűnik fel az a gondolat, hogy nagyon sok alkalmat nyújt a nyelv eszközeivel való humorizálásra — a magyar hivatalos nyelv. Lenin többször kifakadt az orosz nyelv szó- és kifejezéshasználatainak helytelenségei ellen (l. Lenin az irodalomról, 273 l.) és a Magyar Nyelvőr is háromnegyed százada küzd a hivatali nyelv sok gyarlósága ellen. A magyar hivatali nyelv használata alig másfél évszázados. Révai Miklós pesti egyetemi székfoglaló beszédében, 1802-ben odavágta hallgatósága szemébe, hogy: „Nescimus hungarice loqui“ (nem tudunk magyarul beszélni), de sajnos ezt is — latinul mondotta. Azóta másfél évszázad múlt el és a legújabb időkig a hivatali nyelv, természetében rejlő és különösen magyar viszonyai miatt is, messze elmaradt a köznyelv mögött és fentoszodó, valamint latinos, németes mondat-tekervényei és szóficamai élvezhetlenné, illetve értelmetlenné tették, amiből nyilván következik, hogy az egészséges nyelvérzékű előtt egyben nevetségessé is.

Mikszáth pályáját a közigazgatásnál kezdte későbbi apósa, Mauks Mátyás balassagyarmati szolgabíró mellett és tudjuk, hogy a közigazgatásnál szerzett élményei munkásságában jelentős helyet foglalnak el. Írói tehetsége már korán jelentkezett és első fogalmazásait a szolgabírói hivatalban kinevették vagy visszavetették, mert világosságuk, természetességük nem felelt meg az akkori hivatali nyelv körmonfent zagyvaságainak. Érdekes, hogy Mikszáth szinte tudatosan készült a humorista pályára. Első nyomtatásban megjelent cikke (1869) az életről szól (lásd a Mikszáth Kálmán élete és művei című könyvem 12. lapján) és első könyveinek egyikében, a tíz évvel későbbben megjelent *Az igazi humoristák*-ban külön fejezetet szentel a közigazgatási nyelv furcaságainak *Humor az aktákban* címmel. (Újra kiadtuk a Hátrahagyott Iratokban 2: 16—23. l.) Azt írja itt, hogy kötetnyi anyag áll e furcaságokból rendelkezésére, amelyből egy tárcányit mutatóba közöl. Íme pl. egy bírói ítélet anyaga és szövege: Mrokár Jánosnak volt egy nagy, liceummal körülvett kertje, melynek egy negyed részét veteményágyas- és virágoskertnek használta s ezért szép zöld sorompóval vette körül. De hogy a futkározó gyerekhad számára ne legyen hozzáférhető, a tulajdonképpen kertben is külön rekesztéket készített a finnyás káposzta-palántának. Ebbe behatoltak a szomszéd malacai, pör lett belőle s erre vonatkozik az a szolgabírói rendelet, amelynek szövegét Mikszáth lemásolta a periratesomóból: „Minek utána a Mrokár János tulajdonát képező kertben levő kertben található kertben gazdátlan malacok kárt okoztak, azok gazdáját kikutatván, hozám bekísérni szoros kötelességének ismerje“ (19. l.). Az orvosi hivatalos nyelvre közli Mikszáth a neves negyvennyolcas politikus Nyáry Pál holttestéről felvett látleletből azt, hogy bal lábszárán konstatalták „csontfolytonossági hiány mutatkozásá“-t (uo.). Szinte élelapba kíván-

kozik Mikszáthnak az a kijegyzése, amely egy előkelő vármegyei tisztviselőnek adott pofonról szól s amit a szenvedő alany „előkelőségére” tekintettel a jegyzőkönyv így jelöl meg: „*Szemkáprázati képenkapomány*” (18. l.). A félszemű főnök alantos tisztviselője a gazda útlevelébe ezt írta be illő polgári reverenciával: „*Az egyik szeme távol van*” (20. l.). B. Ferenc szolgabíró ezt az ítéletet írta le: „Fazekas János, ámbár lopott, nem büntethető meg, mert dühös ember és egy faluban lakik velem.” E humoros ítéletben az a tragikus, hogy az akkori megyei statutum szerint az ítélet merőben jogos volt, mert a szolgabírák valóban nem voltak kénytelenek „a falujokbeli ember ügyében ítéletet hozni, nehogy ellenségükké tegyék szomszédjukat s bosszúállásra ingereljék”. Akkoriban ezt úgy hívták: igazságszolgáltatás. Ebből az ékes gyűjteményből még egy példát: 1879-ben az akkori közoktatásügyi minisztériumba folyamodvány érkezett, mely így kezdődött: „Dicsértessék a Jézus Krisztus!” Véletlen szerencsére, kálvinista irodatiszt kezébe került először az akta, aki tüstént rá is írta: „Mindörökké, amen! Ad acta.”

Így élmény- és írásbeli följegyzés bőséges alkalmat adott a költőnek arra, hogy műveiben egyre visszatérhessen a hivatali stílus furcsaságaira s ezek az idézetei humorának nyelvi eszközei között jelentős szerepet játszanak. Remek megfigyeléssel gúnyolja a *tudákos embernek*, meg a *mult századbéli professzoroknak* stílusát (Légrády-kiadás, 23 : 43, 17 : 21, 7 : 25). A *magyar orvosi stílus* nyelvújításkorabeli bolondgombáit érinti több helyen (pl. uo. 28 : 37, 15 : 188) s a *jogi stílus* furcsaságait is (uo. 1 : 181, 33 : 189, 30 : 167, 16 : 89). Egyet a sok közül lássunk közelebből. Az *Eladó birtok*-ban (5 : 60)¹ a csendbiztos előadja „jó hivatalos stílusban, miszerint [a vádlott] megmótóztatván, nála kétszázötven forint találtatott osztrák értékben, amely összegnek természetéről akkép nyilatkozván, mintha az tegnapelőtt egy lakodalomban a tisztartó úr csizmaszárából húzatott volna ki általa, helyette gyűrött papirost csempészvén be, ezen valószínűtlen önvallomás mineműségének kipuhatolása tárgyában, értesülvén itteni időzésükről, hivatalos ügybuzgalmánál fogva, idevaló eljövetele nyomban foganatba vétetett”. Ennek a jeles tárgyalásnak az az érdekessége, hogy a fél világos, egyszerű, józan beszédére a jogi személy (ezúttal a csendbiztos) a fenti nyakatekert mondatokkal válaszol (ugyanazon lapon még egyszer vagy húsz soron keresztül). Egy budai korszma cégéről másolta le az író és több elbeszélésében szerepelteti ezt a felíratot: „*Pettyegtetett kiszolgálát*” (nyilván a „Pünktliche Bedienung” „hű” magyar fordításául).

Mikszáth nyelvi humorának jelentős része alakjainak sajátos, egyéni beszéltetésében nyilvánul meg. Így bizonyos emberi típusoknak sajátos frazeológiáját építette ki és ezek mind a mosolyos humor szolgálatában állanak. A *gyermeki* nyelv naivitása, a *leányok* szemérmes (és álszemérmes) beszéde, az *öregasszony* bőséges asszociációja, a kardos *gazdasszony* pattogó szavai, az *iparos* ember (pl. Fílesik, a szűcs) fontoskodó szójárása, aztán a hibás magyarsággal beszélő *német*, *tót*, *cigány* emberek beszéde már tengernyi mosolyt keltett a költő hű olvasói arcán. Különösen jól és sűrűn utánozza Mikszáth a tótos magyar

¹ A közelebből jelzetlen kötetszám a Jubileumi Kiadásra vonatkozik.

beszédet, hiszen valaha gyermekkorában ő is úgy beszélt. Különösen érdekes humorának az a nyelvi technikája, hogy egy-egy alakját előbb a költő saját (tehát a költő) szavaival jellemzi s aztán minden idézőjel nélkül sokszor mondatközben átesap a jelzett alak saját szójárására, s ez nagyon kedves, humoros hatást tesz az olvasóra.

A nyelvi élet mélyebb jelenségei azok, amikor Mikszáth egy-egy (leggyakrabban furcsa) alakjának szájába egyes, az alak beszédében mindig visszatérő, kedvelt szavakat, kifejezéseket ad. A fekete városban Gyurgyik úram kedvelt szólása: „Punktum. Porzót rá!“ Pl. „A Gyurgyikok mindig molnárok voltak — dicsekszik Gyurgyik úram —, apám, nagyapám, szépapám mind, mind molnárok voltak. Csakhogy más volt valamikor a molnárság. Kinizsi is molnárlegény volt. A mi malmunkban szolgált. Ha egyszer én mondom, hát úgy volt, *punktum. Porzót rá!*“ (3 : 60 és 62.) Az egyik figura mindúntalan azt kiáltja: *paperlapap*; a másik: *saperlott*; a harmadik: *sapristi* (sok ilyen adat van összeállítva a Mikszáth-Szótárban). Döry István a Különös házasságban komikus és szomorú alkalmakkor kiáltja (persze mindig más hangsúly-árnyalattal): „*kutykuruty*“. Maky István szavajárása: „*erős meggyőződés*“. „Erős meggyőződés, hogy ma eső lesz. Erős meggyőződés, hogy az éjjel jól fogok aludni“, stb.) A Noszty-fiú esete Tóth Marival című regény „Griff“ vendéglőse minden kijelentése végén ezt ismételteti: „*Ez az én véleményem*“ (pl. 2 : 61).

Ezeket a stiláris jelenségeket azonban nem szabad egyoldalúan a humor szemszögéből néznünk. A hivatalos stílus kinövéseinek kipellen-gérezése Mikszáthnál egy komoly társadalombírálat adatai közé tartozik. *Közigazgatási története*-ben Mikszáth humora a gúny, sőt a szatíra ostorává válik (30 : 30—38. l.). Egy országúti hídon eltörik egy korlátfa: milyen fantasztikus utat tesz meg az akta, mire intézkedés lesz belőle: a korlátfa megint megkorhad. A bevert fej begyógyul, mire aktája az intézkedésig ér, a milliós elszámolás hiányzó 6 frt 78 krajcárjának kutatása egy vagon aktát gyárt. De a legjobb eset az író altisztjének esete, akinek gyereke születik, de mire az altiszt elér az aktához, amelynek alapján gyermeke anyját elveheti — évtizedek telnek el.

Mindez aktákban egy romlott, léha hivatalnoki osztály munkáját állítja pellengérre a költő...

A humor ez egyéni nyelvi példái vezetnek Mikszáth nyelvi humorának szónoklati tréfáihoz. Mikszáth korában a bankettek személyi kultusza, a fehér asztalnál való szónoklás valóságos betegséggé fajult. Ismeretes Mikszáthnál a nagy tósztoló, „aranyshájú“-nak nevezett pap szónoklata, aki fényes nappal, délidőben így kezdi szónoklatát: „Lement a nap, de csillagok nem jöttek“ és Petőfi A hazáról című költeményének e sorai után, hogy „Szegény hazám, szegény hazám, te, Neked kevés van ilyen csillagod“... így folytatja: „Mint tekintetes Kozsehuba takarékpénztári vezérigazgató úr, kit az Isten soká éltessen.“ A Szent Péter esernyőjében a híres papucshős, Wladin, mindenben engedelmeskedik feleségének, de amikor tósztozásra határozza el magát, akkor Wladinnal nem lehetett bírni, akkor hiába mondja a felesége: „Wladin, ne beszélj. Art a tüdődnök a hangos beszéd.“ „Mindenre képes az ember — írja Mikszáth az idézett helyen —, a papucs ereje alatt; begombolozik, kigombolozik, nem eszik, nem iszik, de hogy valaki a benne levő

tósztot el ne mondja, ekkora engedelmesség ismeretlen a magyarországi annálékban. A tósztozó nyárspolgár beszéde nemcsak a humorista Mikszáthnak jellegzetes tulajdonsága, hanem egy letűnt kor társadalmi életének is dokumentumszerű megnyilatkozása.

Már-már a humor határán túl, a komikum berkeibe számítanak azok a nyelvi játékok (*nem* szójátékok, azokról külön szólunk alább), amelyek a nyelvi formák összekeverésével derítik fel az olvasót. De itt is a szódobálások alakiságának komikumát a játék mélyén rejtőző komolyság alakítja humorrá. A Különös házasság-ban a vándordiákok értelmetlen keveréknyelven éneklék a Marseillaise felséges dallamát (23. l.).

Gyúrótábla, rézfazék,
Rántó lábas, vasreszelő
— Frau Mutter! Frau Mutter!
A kávé,
Krampampuli, limonádé
Puncs, friss virsli,
Rántás, mártás, jó eledel,
...Véber Kádi, Matilda!

Jäger Lizi, tous les trois!
— Matilda! Matilda!
Patrontás
Aridone, Simonide,
Brixit Mátyás
Setzgetz Vencel
Amzát húzta
Drei Matador...

Madame Malipau, a francia nevelőnő, meghatva hallgatja, mert azt hiszi, hogy ez a Marseillaise magyar fordítása. A dolog komolyságát mélyíti Mikszáthnak hozzáfűződő megjegyzése: „Istenem, milyen ütemek. Nem ront ezeken még a paródia se. Hogy lázad a vér! Egy elvadult óriás lelke rikoltoz.“ Valószínű, hogy itt a költő tudata mélyén már rég élő magyar példa szolgált közlő-indítékul. Az elnyomás korában Magyarországon is énekeltek idegen, jobbadán együgyű szövegre egy drága forradalmi dalt s ezt a költő sokszor idézi műveiben (pl. 23 : 62). Ez a forradalmi dal nem más, mint a Kossuth-nóta, amelyet a Bach-korszakban erre a szövegre énekeltek:

Müller Gyula nagy naptára,
Szerkesztette Friebeisz István

Ezernyolcszázötvenhétre
Emich Gusztáv betűivel.

Valószínűleg a régi clerici vagantes (kóborló papok) konyhalatin-ságú keverék alakjaira vezethetők vissza a következő, Mikszáthon kívül is az irodalomban (főleg a deáknyelvben) előforduló efféle alakok: „*kutya kutyárum*“ (A fekete város 1 : 144) „*dacára a dacárandóknak*“ (Új Zrinyiász 176), „*ejnye turom, megturom*“ (A fekete város 3 : 162), stb.

II. A mult század végén és századunk elején a társadalom cinikus szellemiségének egy érdekes nyelvi megnyilvánulása volt a szójátékok sajátos túlzó kultusza. A szójáték a „nyelvbeli pajzánság“ városi eleme, főleg a nagy városokban burjánzott el a kapitalizmus alkonyán, midőn sokat összeverődtek az emberek társaságba, sok volt a dologtalan léhűtő, aki naphosszat munkátlanul üldögélt ama világ jellegzetes intézményében, a kávéházban, s mint a nők itt és a „zsúrokon“ s más összejöveteleken, sokat fecsegnek s a kétségtelenül nyelvalkotó tényező „nyelvbeli pajzánság“ szabad teret kapva, a rokonalakú vagy értelmű szavakat tréfás kapcsolatba hozza, jelentéseiket kicseréli, mint a bohózatban a szereplők a ruhájukat. (I. erre vonatkozólag az Általános Nyelvtudomány c. könyvet [1907] 37, 42 l.) Ebből aztán komikus helyzetek, illetve ha a gondolat mélyén komoly elem van, humoros fordulatok támadnak. Néhány példa hadd illusztrálja a fenti fejtegeté-

seket. Egy szerelmi párjelenet festésében írja a költő: „A fiú lehajlott hozzá (a leányhoz) s *egy könnyű csókot s egy nehéz könnyűt* hagyott hátra arcán“ (7 : 186). „A pör *eldölt, én is eldöltem* vele“ (2 : 232); *Költői* kedély lakozván benne, *vendéglős* lett (16 : 90); „Annyira tudta (t. i. Filcsik bácsi), hogy mi a becsület, hogy még künn az udvaron is megpróbálta túladni a *forintoson*, pedig fogadni mernék egy *forintba*, hogy nem volt ennél több *forintja*“ (6:101). Mikszáth-könyvem 50. lapján még vagy húsz szójátékra talál utalást az olvasó. Most még egy-két, a régi anyagban nem található és a humor szempontjából kiváló példát közlünk itt. A Hátrahagyott Iratok 3. kötetében (68—69. l.) jelent meg az az Almanach-előszó, amely Mikszáthnak egy Szegeden megírt szójátékát idézi. Az egész város nevetett valamikor ezen a szójátékon. De olvassuk el az eredeti szöveget. „Emlékszel-e — írja Mikszáth önmagához Anonymus álnéven — arra az időre, mikor szini bírálatokat írtál Szegeden s egy hónap elsején, a becsületes öreg Bodrogi, a szegediek kedvenc színésze az előadás után valahogy betévedt az „Oroszlány“-kávéházba s látván ott egy csomó urat (a Tisza Lajos környezetéből) ferblizni, a különben szerény férfiú valami démoni láztól megkapatva blattot kért, leült közéjük s egy pillanat alatt elvesztette egész havi gázsiját. Te akkor elmosolyodtál s nem voltál rest éjjel bemenni a szerkesztőségbe s bekorrigálni a szini referádába: „*Bodrogi ellenben pech-hel játszott.*“

Élete végén a költő, még történelmi regényében, A fekete városban is, mintegy a multba vetítve a szójátékos kedvet, alkalmaz szójátékot, idézve Lipót császár proklamációját a kurucokra vonatkozólag: „Bocsánatot biztosítunk mindenkinek, — *hacsak valami különös ok fenn nem forog.*“ „Görgey Jánosnak nem igen tetszett ez a szöveg, kivált, mert Caraffa megüzente neki, hogy nézze meg jól a fejét még egyszer a tükörben, mivel hogy nemsokára el fog tőle válni.“ „Megértette tehát Görgey, hogy őnála az *a különös ok csakugyan fennforog* (ha t. i. *forogtja a vállain*).“ Ugyane kötetben olvassuk (193. l.): „...a marhákat és juhokat elakvirálták a szertecsatangoló különböző csapatok — természetesen *nyugta* mellett.“ (Hogy t. i. *nyugodtak lehetnek*, miszerint nem kaptak értük pénzt). Mikor Szinyei Merse Pál mint képviselő először jelent meg a parlamentben, szerényen elvegyült a többi képviselő között, csak annyit tudtak róla, hogy „*jernyei földesúr*“ és „*festeni is tud.*“ Ez azonban csak afféle szóbeszédnek látszott, „hiszen — teszi hozzá Mikszáth — itt a parlamenti homokon nem *képeket* kell tudni csinálni, hanem csak *nagy képeket*“ (1906, Hátrahagyott Munkák, 81.)

Itt kell megemlítenünk Mikszáth humoros szóalkotásait. A léha, semmittevő Fili (23 : 117—146.) munka nélkül éledgelt a dzsentri-családoknál. A Filik őse már Jókainál is megvan: *A mi lengyelünk*, és Mikszáthnál is szerepel így is. Az üldözött lengyel hazafiak magyar családoknál bújkáltak és éledgeltek kóbor életet. Ez a tiszteletreméltó emigráns-típus aztán átment a semmittevő nem lengyel magyar efféle alakokra. Így történt aztán, hogy Mikszáth egy helyen ezt a Filit is lengyelnek nevezi, pedig ez a Fili mint szegény rokon élt olyanformán, hogy ha egyik helyen megúnta (vagy megúnták), átment egy más családhoz. Mit csinált? Töltötte a bort a poharakba, ivott a gazdával és pletykákat mesélt. Ismerte a családok közötti rokonsági kap-

esolatokat, a *rokonológiát*. S ebből a tudományból akkor jól megélt. Ugyancsak a Filiben olvassuk Mikszáthnak egy tréfás szóalkotását, amely bizonyos emberséges jellege miatt humorosnak nevezhető. Ez a szó: *viszöl*. Így meg sem érti az ember, csak a szövegben. Szóba került ugyanis a családokban, ahol Fili folytatta henyélő életét, hogy ezt a lényt, dologtalan Filit mért nem dobják ki. Mért nem akad bátor ember, aki megmondja ennek a Filinek, hogy elég volt a vendégeskedésből. Rédeky Gábornak, akiről elismerik, hogy okos ember, meg is mondja ezt egy nőrokona. De Rédeky azzal tér ki a megbízatás elől, hogy ő ugyan elég okos, de nem elég bátor erre a feladatra. Csodálkozva hallgatják ezt. Rédeky nem elég bátor? Ő, aki már hat medvét ölt meg? „Hja, az csak medve volt, hugomasszony — felelte Rédeky — aki engem is *viszölhetett* volna.“ Ennek a Fili-komplexusnak a humorjellegét a dolog mélyén rejtőző, az akkori felfogás szerint való humánus eleme adja. Nem a mi lelkünkéből, de kétségtelen kedvességgel és humorral teszi hozzá a költő: „Így volt ez akkor. A szegény rokonnal és a viselős asszonnyal gyöngéden bántak a régiek. Az utóbbival azért, mert *többje* van a *többinél* (szíve alatt van a gyermeke), az előbbivel azért, mert *kevesebbje* van a *többinél* (hóna alatt van a koldús-tarisznyája.)

III. A humor komoly társadalomszemléleti alapjának érdekes magyarázó tünete mosolya, mely a „nagy kaszás“ előtt sem dermed kétségbeeséssé. Gondolunk itt egy egészen különleges és a XIX. század második felét jellemző humoros jelenetre, arra, amikor a haldoklónak is kedve van a humorra. A Szent Péter esernyőjében a költő Krikovszky Tamás beszteercei polgármester halálát írja meg a humoros stílus egyszerűségével és megható bájával. „Bágyadtan, sárgán feküdt [a polgármester] a vánkoson, körülötte a városi tanács meghatott tagjai. A polgármester ügyvédet hivat, éppen Wibra Györgyöt, hogy tollba mondja neki végrendeletét. Wibra György a nagy vörös esernyőt keresi, amelynek nyelében véli megtalálni apai örökségét egy csekk vagy hitellelvel alakjában. Az utolsó óráit élő polgármester véletlenül említést tesz a Gregorics Pál (Wibra György „természetes“ apja) vörös esernyőjéről. Wibra Gyurival forogni kezd a világ. A haldokló e szomorú hangulatú szobájában az ifjú jó hírt hall a maga ügyében. Mintha félálomból ocsúdna fel a fiatal ügyvéd, azt kérdi a haldoklótól: „És nagy volt az üreg, kedves Polgármester úr?“ „Miféle üreg?“ kérdi a haldokló, ki már elfelejtette, mit mondott az imént. „Az esernyő-nyélnek az ürege.“ Üveges, meghomályosodott szemeit bágyadtan, csodálkozóan emelte rá, miközben kapkodva szíttá be a levegőt a fogain keresztül. „Bizony nem tudom, sohasem kérdeztem az apjától.“ Majd behunyta a szemeit s halk hangon hozzátette... „*De ha vár egy kicsit, mindjárt megtudakolom tőle.*“²

² A mult század második felében nagyon népszerű volt a nógrádi származású Kompolthy Tivadarnak, aki hajóskapitány és költő volt, A *Jahn tragédiája* című kis románcja, amelyben a haldokló matrózgyerek a papnak arra a kérdésére: „De ha nem gyónsz meg, amint írva van, Hogy fogsz meghalni én édes fiam?“ ezt feleli: „*Mindjárt meglátja, kedves jó atyám!* Vonaglott egyet s odavolt a Jahn.“ Nem lehetetlen, hogy a szintén nógrádi író társ analóg helyzetet leíró versikéje ott élt a költő tudata alatt, amikor a fenti jelenetet megírta.

Az igazi humoristák-ban (1879) melyről már szólottunk, s melynek alcíme: „Cikkek a magyar nép humoráról (l. Hátrahagyott Iratok 2 : 3—63, l. e kötet Jegyzeteit is a 153. lapon) gyűjtéseket közöl az ifjú költő, humoros utcai feliratokat. Pl. egy nagy zöld táblán beteg ló és ökör van ábrázolva. A ló alatt ez a név: *Duska Mihály*, az ökör alatt: *Duska Pál*, legalul: *barom orvos testvérek*. Vagy: a kerepesi úton volt egy lebúj-csapszék, hol előre kellett fizetni az étel-ital árát, hogy meg ne szökjék vele a vendég, s ahol a kés és a villa az asztalhoz volt láncolva, hogy el ne vigyék, hanem azért ott kint a cégéren, zöld bercstyán koszorúban, a következő címet viselte a látogatott mulatóhely: *Az bizodalomhoz*.

Efféle humoros adatokat közöl ott Mikszáth az aktákról, a bogarakról, a népies eljárásról a tudományban. De a legérdekesebb mégis az, hogy a költő *humoros sírfeliratokat* is gyűjtött. Itt közli pl. ezt a debreceni sírfeliratot: *Itt fekszik Nagy Pál négy élő gyermekeivel*. Ugyancsak debreceni humoros sírfelirat:

Itt nyugszik egy kis ökröcske,
Ökör Ferencnek gyermeke,

De a jó Isten nem engedte,
Hogy ökör legyen belőle.

E közlemények tehát a halálos komolyságú tréfa, a humor nyelvi adalékai. Említsük még meg itt függelékül, hogy a felsőbbes humor frazeológiáját a költő két fogalmi körben valósággal gyűjtötte élete folyamán, ezek a *halál* és a *bor*.

A vén gazember-ben olvassuk (122. l.): Mikor a Borly kasznár meghalt, „Gyurka rögtön beszaladgálta az urasági portát a szomorú esettel.

— *Meghalt a kasznár*, mondá a kocsisnak, aki a lovakat vakarta.

— *A kasznár letette a kanalat* — újságolta a kocsis, betekintvén a tehenistállóba is, ahol a Borecsa szolgáló a teheneket fejte. Borecsa szolgáló bevitte a hirt a belső szobákba, ahol a szakács a reggelit főzte.

— No, bezzeg a *kasznár is elment már deszkát árulni Földvár*ra. A komornyik a reggelivel, melyet rendszerint az ágyban költött el a báró, együtt tálalta fel az éj eseményét.

— A szegény nemzeti úr *beadta a kulcsot*.”

Ha ezt a kis gyűjtést összehasonlítjuk egy magyar szinonimikon-nal pl. Póra Ferenc Rokonértelmű szók és szólások c. kézikönyvével (307. szócsoport, 366. l.), megállapíthatjuk, hogy Mikszáth kifejezései közül egyet sem közöl Póra, akinél a fentiekben kívül kimaradt pl. ez a kifejezés is: *jobb létre szenderül*.

IV. Humor és mögötte társadalomszemlélet remekül jelentkezik Mikszáth műveinek egy helyén. Így egyszer idéztük már a Hazajön a király című remekművét (l. Jubileumi kiadás, 30 : 1—6.), amelyben arról van szó, hogy a király elhatározza: ezentúl Budapest lesz a székhelye, ott is fog lakni állandóan. A népmesei stílusban tartott rajz avval fejeződik be, hogy a király rendeletet ad ki, építsék nagyobbra a budai palotát. A rajz befejező sorai (6. l.): „És most ennyiben van a dclog. Építik a várat nagy sürgés-forgással. Építik, építik, míg csak meg nem unják. Kilencvenhét pallér a téglákat rakja, ezerszáz nap-szamos váltig adogatja. Harminc ács fűrészsel, húsz kovács kalapál s ezalatt a kertben kilenc kertészlegény rezedákat ültet.”

Még az is, akinek egészen elemi a ritmusérzéke, megérzi első olvasásra, hogy e sorok magyar ütemekben vannak megírva.

Építik | a várat
 Nagy sürgés | forgással
 Építik | építik
 míg csak meg nem | únják.
 Kilencven | hét pallér
 a téglákat | rakja,
 ezerszáz | napszamos

váltig ado | gatja
 Harminc ács | fűréssel
 húsz kovács | kalapál
 s ezalatt | a kertben
 kilenc | kertészlegény
 rezedákat | ültet.

Ez az elbeszélés így kezdődik: „Túl a Dunán jártam az idén. Szép világ van ott nagyon. Búza terem bőven, vad és népmese (i. h. 1. l.). Az utóbbi mondat ritmusát alliteráció is élénkíti: „Búza terem bőven.“ Alliteráció van a fentidézett versprózában is: kilenc kertészlegény. A szöveg folytatása ez: „A búzát megveszik a zsidók és elviszik, a vadat lelövöldözik a földesurak és megsütik. A népmese nem kell senkinek. Azt én hoztam el és leírom a mese természetes együgyűségében úgy, ahogy én hallottam.“ El sorok a dolgozó parasztok sorsát a Mikszáth humoros stílusa mögött rejtezkedő megdöbbenő valóság-ábrázolásával tükrözik. Munkájuk eredményét részben a kapitalista kereskedelem profitéhsége, részben a földesúri önkény rabolja el.

A költő a mese „természetes együgyűségével“, a mese stílusával mit akar hát kifejezni?

Kifejezi azt, hogy a nép, az izzadó, a dolgozó, a kizsákmányolt nép tovább lát, mint a polgári „rend“ szolgálatában álló politikusok. A nép nem beszélhet egyenesen, hiszen már többször megpróbálta, eladdig sikertelenül: megmondja hát véleményét a népmese humoros nyelvén. Ez a népmesei humoros hang, ez az egész népmesei stílus („*Van-e valami harapnivaló, édes szolgám?*“ így beszél a király a vonaton főasztalnokához, aztán *paprikás pörköltet* főznek neki,) s a végén a ritmikus sorok egyszerűen a józan nép gyermekének arcát tükrözik, aki a háttérből rámosolyog a hiszékeny vagy éppen hűtlen politikusokra, s mintha ezt mondaná: „Hazajön a király? Itt fog lakni? Mese az, egyszerűen hazugság!“

V. Mikszáth nyelv művészetének azt a vonását, hogy nyelve beszélt nyelv, szavait olvasva, *halljuk* őket, a nyomtatott betű fülünkbe zeng, egy olyan szócsoporthoz erősíti, amelyet csak a költőhöz való többszöri visszatérésem után állapítottam meg. Ez a szócsoporthoz az ő nyelvének onomatopoeitikus, *hangutánzó* elemeiből alakult ki. Valóban alig van írónk, akinek nyelvében a hangutánzóknak oly nagy szerepük volna s annyira egyéni formában jelennének meg, mint azt Mikszáthnál látjuk. Ezt az anyagot összegyűjtöttem s egy más kapcsolatban óhajtom feldolgozni. Itt csak e tanulmány befejezéséül egy humoros kapcsolatú hangutánzó nyelvi elemével óhajtok foglalkozni.

Tudvalevő, hogy a magyar antiklerikalizmus nagy regénye, a Különös házasság, így fejeződik be: „Nyugodtan alszik (ha csak-ugyan ott fekszik) Párdány grófja, kinél szebb férfi azóta se termett Ungh megyében. Csendes hely az a dobó-ruszkai kriptá, alvásra való, köröskörül semmi zaj, az erdők kipusztultak, még azok se zúgnak már. Csak a békák brekegek néha a közeli mocsarakban: „*Urrak a papok! Urrak a papok!*“

Ez a hangutánzó forma, mintegy a békák brekegését utánzó szólás, humoros alakban bár, de az egész regény tendenciájával egyezően, azt frappáns módon befejezve, Mikszáth antiklerikalizmusát fejezi ki. Mint ez a tendencia azonban, úgy humoros nyelvi megjelölése

sem 1900-ban keletkezett (ebben az évben jelent meg a Különös házasság először). Jóval előbbi keletű az!

A kilencvenes évek egyházpolitikai harcainak idején, a „polgári házasság” körül lefolyt harc éveiben, Mikszáth Kálmán Wekerle Sándor és Szilágyi Dezső mellett, tehát a klérus ellen foglalt állást. Így történt az a költő egyik Katángy-féle rajzában is, abban, amely *Szilágyi Dezsőről szól*. Ezt a cikkét azonban két más cikkel, a *Jókai Mórok* és a *Darányi Ignác* címűekkel együtt a költő, nyilván politikai okokból, nem vette fel a Jubileumi Kiadásba s csak az író halála után volt módunkban őket kiadni (Hátrahagyott Íratok, 16:151—158, l. a 158. l. jegyzetét). Mikszáth ezt az említett, Szilágyi Dezsőről szóló cikket így fejezte volt be: ... „Egy-két hónap mulva már csak a békák fogják kuruttyolni a mocsarakban, amint eddig is tették, a *népies hangfestés* szerint: *Urrak a papok! Urrak a papok!*“ (L. ugyanzt *A patrónus* c. elbeszélésében is, 21:177. l.).

Íme a költő egy humoros nyelvi formájában mélységes társadalom-szemléleti álláspontot fejez ki, az olvasó mosolyog rajta, de megérti és megérzi tüstént a nagy igazságot. A halhatatlan nyelvművész, humora nyelvbeli eszközeinek könnyedségével oly igazságra tanít, amellyel igen sok kortársát megelőzte s amelynek ható és tanulságos ereje átnyúlik a mi korunkba..

Nyelvjárásaink

A GÖCSEJI NYELVJÁRÁSRÓL

Írta: Prohászka János

Hazánk egyes vidékei nemcsak hegy- és vízrajzi tekintetben, nemcsak a lakosság életmódjának, foglalkozásának, szokásainak jellemző sajátágaiban, hanem a magyar nyelv használatában is eltérnek, különböznek egymástól. A magyar nyelvterületnek egy-egy részén beszélt népnyelvet nyelvjárásnak vagy tájszólásnak nevezzük. Az ország területén a fontosabb kiejtésbeli, hang- és alaktani, valamint szókinésbeli sajátságok alapján általában nyolc nagyobb nyelvjárást különböztetünk meg. Közülük talán a legtöbb érdekességet a székely és a göcseji nyelvjárás mutatja. Ezek őrizték meg a legtöbb régieséget, mivel jórészt idegennyelvű népek közé ékelődve, a magyarság zömétől elszakadva éltek.

A most szóbanlevő göcseji nyelvjárást az úgynevezett nyugati nyelvjárásterületen (Sopron, Moson, Vas, Zala m.), Zala megye déli részén beszélik, a Zala, Cserta és Válicka folyó között. E folyók völgyén száznál több helység van, köztük a közepen, Göcsej szívében van Nova és Páka, keleti határán Zalaegerszeg, a nyugatin Alsólendva. A völgyes-dombos göcseji ember vendek, horvátok, németek közé szorítva, természetesen másként beszél, a szavakat másképp ejti és használja, mint az idegen hatásoktól inkább mentes alföldi magyar. Általában elterjedt a köztudatban az a felfogás, hogy ez a nyelvjárás

tér el leginkább a köznyelvtől, s ez a vélemény sok tekintetben nem alap nélkül való, mint azt az alábbiakban látni fogjuk.

A nép nyelvének vizsgálata, az iránta való érdeklődés, a vele való foglalkozás újabban nagyobb lendületnek indulhat, mivel a népi demokrácia teljes figyelemmel fordul a dolgozó falusi nép, a magyar paraszt felé. A népi származású írók szabad hangot kapva, egymás után adják kezünkbe érdekes írásaikat. Ezek nem a régi népieskedők hazug parasztábrázolásával, külső sallangokkal felcicmázott és sokszor tudatlansága miatt nevetségessé váló alakokkal vannak megtöltve, hanem a falu népét, annak életét a valóság ábrázolásával, hamisítatlan természetességében mutatják be. Ezekben az írásokban a nép fia a maga eszével, nem az íróéval, gondolkozik és a maga nyelvén beszél. Eppen ezért népi íróink könyvei a magyar népi nyelv fontos forrásai. De nemcsak a népi írók műveinek kiadása adott nagyobb lendületet a népi nyelv kutatásnak, hanem ma olyan könyvek is kiadásra kerülhetnek, melyek néprajzi, népköltészeti anyaguk értékes volta ellenére is évtizedeken át véka alá voltak rejtve. A göcseji nyelvjárással kapcsolatban éppen egy ilyen nemrég megjelent könyvre óhajtom felhívni a figyelmet, mely gazdag népköltési és egyben bőséges nyelvi anyagot tartalmaz hazánkban ebből az egyik legjellegzetesebb nyelvjárásából.

A Zalai Táj- és Népkutató Munkaközösség nagy reményekre juttató könyvsorozatát indított meg Zalai Tudományos Gyűjtemény címen. A gyűjtemény néprajzi sorozatának első kötete 1948. év végén látott napvilágot Zalaegerszegen. A kötet Gönczi Ferenc Göcsej népköltészete című 360 lapos, általános érdeklődésre számot tartó, verses és prózai szövegekben gazdag népköltési gyűjtését foglalja magában. A gyűjtemény kiadásával a fentnevezett munkaközösség Gönczi Ferencnek, „Zala tudós szülöttjének kíván hódolni, aki életében mindig a dolgozó nép között időzött és munkásságának utolsó pillanatában is feléje fordult mélyszéges szeretetével.” Gönczi Ferenc már 1914-ben magára vonta a néprajzkutatóknak figyelmét, amikor Göcsej címen hatalmas kötetben tárta fel a legapróbb részletekre is kiterjedő, lelkiismeretes néprajzi adatgyűjtő munkásságának eredményeit.

A most kiadott Göcsej népköltészete című munka sorsáról érdemes elgondolkozni. Mint a könyvhöz írt bevezetőből kiderül, Gönczi az anyaggyűjtést már 1895-ben megkezdte és tíz hosszú éven át gyakrszerrel járta a göcseji falvakat. A néprajzi anyagot teljesen összeállította és kiadó hiányában saját maga adta ki 1914-ben; a népköltési anyagot pedig, — amelyet voltaképpen a Kisfaludy-Társaság megbízásából gyűjtött, azzal a megállapodással, hogy azt a társaság adja ki —, 1924-ben felajánlotta kiadásra. A titkárság azonban a derék gyűjtőt, jóllehet kétszer is írt hozzá e tárgyban, még csak válaszra se méltatta. Mivel pedig ennek a munkának kiadására a költségek nagysága miatt önmaga már nem vállalkozhatott, összegyűjtött gazdag és értékes anyagát egészen 1948-ig kénytelen volt hevertetni. A népi demokrácia kultúrpolitikája tette lehetővé, hogy az időközben már elaggott szerző 35 éves korában megkezdett gyűjtőmunkájának eredményét 87 éves korában — ha kész könyvben már nem is — legalább kefelevonatban láthatta és saját kezével javít-

hatta. A könyvhöz írt bevezető soraiiban a fogyatékoságokat a fiatal-kori gyűjtés és az aggkori összeállítás időpontja között „tátongó” ötven évvel mentegeti. Azonban így, fogyatékoságával is — mint hiszi —, gyűjteménye „értékes része lesz s marad a magyar népköltészetnek, annyival is inkább, mert a Dunántúl nyugati részén lakó jellegzetes, néprajzilag egységes magyarság szellemi hagyományait tárja fel, mely vidékről eddig népköltési anyag nem volt összegyűjtve...”

A könyv jól áttekinthető, könnyen kezelhető beosztásban adja bőséges verses és prózai népköltési anyagát. A Nyelvőrt inkább a prózai szövegek, a mesék, mondák, stb. érdeklik, mert ezekben a göcseji nyelvjárás jellegzetes sajátosságai jobban kiütököznek, mint a verses művekben. A megfigyelt hang-, alaktani és szókinésbeli adatok közül helykimelés céljából csak a legjellemzőbbeket adjuk és egyáltalában nem törekszünk teljességre.¹ A szövegekben egyes szavak írásában eltéréseket találunk, pl. *hátsuó* és *hátsu*, *azit* és *aziét* (azért), stb. Erre vonatkozóan Gönczi a következőképpen nyilatkozik: „A táj-szókat kétféleképpen alkalmaztam. Göcsej keleti s északi részén az általános zalai diphthongusokat, a belső részeken, melyeknek szíve Páka, a szűkített diphthongusokat, melyeknél két- vagy többtagú szó utolsó magánhangzóját már nem kettesen használják, hanem pl. *hátsu* s nem *hátsuó*, *fösü* s nem *fösüő*. A *mert* kötőszót Göcsej keleti részén *mer*, belső részén *miét* alakban használják; a lovakat *luak*-nak, a vagyok szót *vajok*, *vaok* kiejtéssel mondják.”

A Gönczi-féle népköltési gyűjtésből összeszedhető nyelvi adatok alapján a göcseji nyelvjárás legjellemzőbb sajátosságait megpróbáljuk az alábbiakban úgy összefoglalni, hogy erről az érdekes tájnyelvről olvasóink legalább valamelyes képet kapjanak.

A göcseji nyelvjárás egyik legfeltűnőbb sajátossága kétségkívül az, amiről általánosságban még a laikusok is beszélni szoktak: a *-val*, *vel*, *-hoz*, *höz*, *höz*, *-szor*, *szēr*, *ször* ragok egyalakúsága, eredeti régi alakjuknak illeszkedés nélküli megőrzése, pl. *-val*, *vel*: aptyáve, annyáve, fijáve, magáve, kalánnye, lyánnye, Jancsive, Mátyásse, Krisztusse, Jézusse, cigánnye, pappe, kutyádde, pajtásáve, kalapáccse, szakálle, rákke, kokasse, halálle, gabonáve, sodrufáve, egymásse, disznókke, kućdusokke, bárányokke, panaszućke, avve (avval), családjáve, sokke, botte, lábbe, egyutte, ostorre, zsuppe, máve, másodmagamme, bimbuve, ringyuve, buve, gunyáve, tavassze, magge, ruózsámme, pogácsáve, pálínkáve, éjje-nappe, sippe dobbe; — *-hoz*, *hez*, *höz*: embērho, fiērho mēnt, mēnyecskékho, ökreiho, szüleiho, kötelesho, törvinszikho, mestērho, viégiho (végéhez), ezékho, ehho a helho nēm messzi; — *-szor*, *szēr*, *ször*: sokszēr, sokszē, háromszēr, háromszē, éccēr, hatszēr, hatszē. — Előfordul az is, hogy a *-vāl*, *vel* rag magánhangzó után is elveszti *v*-jét, s az így támadt hangrést (hiátust) aztán *j* vel, *jj*-vel töltik ki: tēhin a kiēt *fülejje*, kiēt *szarvájje*, niēgy *lábbájje*, mēg *tüőgyine* niēgy *csőcsbimbujájje*.

Jellemző Göcsejre a kettőshangzók (diftongusok) használata. Az *ó*, *ő*, *é* hang helyett gyakran *uó*, *üő*, *ie*-t ejtenek, pl. *uó*: luó, ajtuó, folosuó, szuó, csuók, ruóka, birkuóznai, tartuózkodu, kupuóe (kupa),

¹ A göcseji nyelvjárásról kimerítő tanulmányt írt Kardos Albert a Nyelvőr 13—14. kötetében.

kuoru (kóró) — *űő*: szüőke, szüölü (szölő), szüőr (szőr), vüőfin, teknyüő, büőcsü (büőcső), vetüő (szántuó-vetüő), elüőttő (előtte); — *é*: sziép, hiét, sziék, Őrzsziébet, biéris (béres), piénz, kiér, iél, kiérdészte, végýiék (vegyék), eszrevéttiék, mēgfejtíés, víégett, felié, öliébe (ölébe), miér (mert), miéris (mérés), miérnyi (mérni), legién, miég (még), hegediényi (hegedülni).

Ugyancsak feltűnő sajátása a göcseji nyelvjárásnak a magánhangzók szertelen megrövidülése, a hosszú magánhangzók nagymértékű megfogyása; ennek leggyakoribb megnyilatkozásai a következők: *é* helyett *e*, *i*: keves, szemet(szemét), szeker, tehen, melleje, kaszanyel, ehēzik, eszre vész, hetfe, level; tesfir (testvér), husfit, kastil, kōtil, tehin, rostil, törvinszik, reminsig, felesig, fejr, honvid, ēlig, kutgim, egissig, árnyik, tájik, kemín (kemény), szēgin, fazik, filink (félénk), legin, cserin (cserény), szekir, gērēncsir (gelencsér), Illis (Illés), gordi (kordé, kordély), tariját (taréját), tányir, pincir, csibijinek (csibéjének), mihe (méh), kávi, cinēgik (cinegék), kirdēz, születnik, mēnnik (születnék, mennék), ekimet (ekémet), niénim (néném), belim (belém), legeliszü (legelésző), eszigyētē magát, vizzi (vizzé), öcsim (öcsém), máskib (máskép), eli, feli, főfeli, kōzi, melli, földi, mindēnfeli, lēfeli. mögi, azi, tiki (tyúkē), *-ni* = *né*: biruni, mestērni, kocsmárosni, királni, szakácsni, tanituni; — főleg szóvégi *ó* *ő* helyett *o*, *ö*, vagy inkább *u*, *ü* járatos: csiku, patku, biru, diu, koporsu, tanitu, porciju, disztu, turu, hintu, ringyu, bugyogu, borsu, kiskorsu, apru, lu, terhes haju (teherhajó), bátyu, furkusbót, faku, ékēs járus, sebes futu faku (ékesen járó, sebesen futó fakó), valu, ēnnyivalu, sēmirevalu, hajlandu, egy állu hiétig, aratu, számadu, alvu, utubb, utulláro (utoljára), miuta, megcsikuzott, szabudik, tartuszkonnak; temetü, idü, üdü (idő), fekvühel, küjj (kő), fejtesse mēg a küjjet, ül ēk küjön, beszegüdis, kettü, esü (első és eső), háztetü, itilüsüék, szeretü, tüjig iégett (tővig égett), halottvüjü (vivő), remēgü, fekvü, mēnü, 188 esztendüs, erüsen, elü, elüre, elüszö (először), mielütt, meglüttó (meglőtte), mentēgetüzött, meglepüdövö (meglepődve), ha a jágēr meglátno, elüni a fejemet (= ellóné); -- *i*, *ú*, *ü* helyett mindig *i*, *u*, *ü* van, pl. viz, tüz, ur, kisiér, kigyu, sir, fur, tur, gyür, gyürü, stb.

A magánhangzóknek ez a feltűnő rövidülése még az úgynevezett pótlónyújtás esetén is jelentkezik, amikor pl. az *l*, *r* hang kiesése után a pótlásként hosszúvá lett magánhangzó helyett is sokszor rövidet ejtenek, pl. emonta, erabutuk (elraboltuk), legyüzü (legyőzöl), mēg-betegüsz, szüt (szült), kō (kell), kotyu (kotel, kotlik), eszōkti (elszōktél). ēgyi-igýa (egýél-igýál), kiépzüť (képzelt), eküttő (elküldte), táncu, cica, táncu! (táncolj, cica, táncolj), háromonyia (háromolnia, háram-lania), metit (metélt), esü (első), utusu (utolsó), muva (mulva), toru (tarló), kaza (kazal), paza (pazal), elü, hátu (elől, hátul), mellü, hēgyni (hegynél), őrdögni, Istenni, tengērni, pálínkafüőzísni, csontir, rongyir (csontért, rongyért), forintir, azit, ezit (azért, ezért), embērēkit, virágít, piénzit, mēnyasszonyit (= ért), herilisko (= -kor).

Érdekesebb magánhangzóhasználatok még a következők: *ē* helyett *ö*: föcske, földü (felhő), csōpp, rácsōppent, möggy, pōcsit, pōcsitöl (pecsét, pecsétel), öggyütt, öggyütthálás, csōndir (csendőr), csōndörödik, pōndörödik, föccsent, csōngü, csōngetüő, csōnög, föstik (festék), szōnnyi (szedni), köll (kell), erōjtüznyi (elrejtőzni), lepōdü (lepedő), kōserü,

még, elköseredett, köserves, lölköm, Örzsibötöm (Erzsébetem); — a szó végén *a*, *e* helyett *o* (*á* után köv. szótagban), *é*, *ő*-t ejtenek: lábo, sárgo, száro, abba a ziecekakábo, fánok, fárod, egy ekéhajtás (vagy ekéhajtásnyi) füöd, belé, keziré-lábáro, elejbé mént, mellijé fekütt; tuló (tőle), belülő (belőle), küvüttő (kivitte), oda tüztő, meglüttő, hazavüttő, megsütöttő, törgyő fő (törje fel); — *i* helyett *ü*: kü (ki: csiga-bíga gyere kü, ég a házađ ide kü), küllü (kivül), üdü (idő), szüv (szív), vüsz (visz), halottvüjü (halottvivő); — *e* helyett *i*: erissz áti (eressz át), körmi, tövi, eméntek a misire, hagasd meg a misit, haza iérnek a misirü, urodalmi biéris (béres).

Jellemző e nyelvjárára az *l*, *r* hang elhagyása, amit egyik nyelvészünk „kegyetlen pusztítás”-nak mond. E hangoknak kiesését pótlónyújtás mutatja (de mint fentebb láttuk, sokszor még az ilyen hosszú pótló magánhangzó is megrövidül): mikó (mikor), pokuó (pokol), nyuóc, üres a puóc, megcsuókusz (megcsókolsz), fuóka (falka), lészuoíta (leszólta), kiérk tüőlem nagy uócsuit (olcsóért); fuju szíere sē eresztette (fújó szélre), ezékné (ezeknél), miét (mert), stb. Az *ly* hang is gyakran kiesik, ennek a helyét is hol mutatja a pótlónyújtás, hol nem: puóka (pulyka), mihét Piétér a szamarro üt (mihelyt ... ült), guzsa (guzsaly), fülesbagu (bagoly).

Göcsejben a köznyelvi *j* hangot szó elején és zöngés mássalhangzó után szótag elején is gyakran *gy*-re változtatják: gyég, gyiég (jég), gyeges viz, eszembe gyut, nē gyussunk a kutyák szájábo, kiét pár csikut kigyelütem számáro, gyünyi (jönni), gyüjü hiét (jövő hét), meggyüjök (megjövök), visszagyüjünk; — szomgyus (szomjas), lajtērgya, nē sirgyatok, kisirgy ki (kisérj), kargya (karja), párgyo, ejārgyuk (eljárjuk), vāggyo pofon, gyurgy (gyúrj), vargyu, vārgyo; — a *gy* a megelőző kemény mássalhangzóhoz hasonulva *ty*-vé lesz: aptya, raktyunk, iftyu, szāndéktya. — Ennek a fordítottja is előfordul: *gy* helyett *j*: vajok, vajunk (vagyok, vagyunk), vajis (vagyis), megjāszullak (meggyāszollak).

Az *ly*, *lj*, *lly* helyett mindig *l*, *ll*-t ejtenek: gal (gally), homálos, vizfolás, fogolmadár, papagálmadár, folu (folyó), golu, kugligolu, helt ad, csekil, miél (mély), guóla, helēttē, ol szomorú (oly), mellik, illen, ollan, alla (alja), üll fő (ülj fel), száll le (szállj le), tálcll (tálalj), törüllem (törüljem), nē fiellen, segilletēk csiépünyi (segéljetek), kerülük, fordulluk (kerüljük, forduljuk).

A főnévi igenév képzője Göcsejben a köznyelvi *-ni* helyett mélyhangú szókból legtöbbször *nya*, magashangúakban mindig *-nyi*: innya, irnya, riēnya (ríni, sírni), vadásznya, dógoznya, misiznyi (misézni), ekesztek iénēkünyi, ostyát ēnnyi még bort innya.

A többes 3. sz. birtokrag alakja rendszerint *-ik*: lábik, hátik, nevik, annyik, aptyk, miko a zaptyk emēnt a vásárro, nēm terēm a füőggýik, mit tēgyenek a füődikke (földjükkel); ugyanígy *maguk* helyett mindig *magik*-at mondanak: buta embērēk magik!, magikná, magikke.

Az *össze* helyett *összü* járatos, az *együtt* helyett pedig *összüt*: összü-vissza, összügyüttek, összümentek a zembērēk gyüliškēnnyi, összürakta, összütōri, összüverte, szēggyenek összü tiz embērt; — sokat láttom űket összüt, szíēpen összüt iētek (éltek).

Még folytathatók a göcseji nyelvjárási érdekesebb és feltűnőbb sajátosságainak felsorolását, de mivel célunk csak figyelemkeltés és olvasóink nagyjából való tájékoztatása, nem pedig tüzetes nyelvjárási-

tanulmány készítése (hiszen ilyen már van nyelvészeti irodalmunkban), végezhetünk. Összeállításunk némi képet ad erről a sokat emlegetett nyelvjárásról és egyben azt mutatja, hogy a nép nyelve iránt érdeklődni érdemes, hasznos és tanulságos. Befejezésül még egy pár tájszót is közlünk mutatóba, mivel a szókincs is jellemző a nyelvjárásokra. Ezek legtöbbször a szakemberek már ismerik és a Magyar Tájszótárban is megtalálhatók, megemlítésük tehát csak a nyelvjárás ismertetésének teljesebbé tételét szolgálja: *ájnu* (ásni), kedves *badaram*, Isten *badara* (madár), *bazsaling* (bazsalikom), *bēránno* (borona), *bongyor bunda* (bodor), *bozgat* (mozgat), *burusán bokor* (borókafenyő), *burhus idü* (borús idő), azótátú fogva *burnyadott* a nyirfa ágo; kedves *csimotám* (esemetém, kis gyermekről mondván), *rácsingalaskodik*, *rácsilingaskodik* (kapaszkodik, függeszkezik), *csosztatva gyün* (csoszogva), nincsen olyan buza, akihe *csörmü* nő vuóna, *csuór* (csavar); a lyán odament a kiráho, tisztessigessen *dicsirt*, osztán asz monta (dicsértessék-kel köszönt); a lyán mingyá föugrott, *megdörgütö* a padot és megkináto üket, hogy üllenek lē; *lédurrant* ruóla év vasabriéncs (lepattant). *dusolás*: ih hát pajtás *dusozzunk!* (igyunk, bordalt énekelve), a lyán megköszöntö a kirá juóságát, azután *elgazut* a zutra; régge a kuódís *ekövetkēzett* (elbúcsúzott), gyöngö kezem *esemmedett* (elzsibbadt) *epörgye* (eper), Porkolábni (-né) pogácsájo *fincot rugott* a kályhában; megteccett neki a lyán és *ott fokta* (ott tartotta), a pücsök minden likba *befütyög* sötítbe; *görcsös* luó (sovány), összümentek a zembērök *gyüliskēnyi*; csárda elütt a zién lovam *henyelēg*; lakodalmi *hujintások* (rikogatások, hujjogatások), *huputamádár*, *huputásmádár* (búhosbanka), Ilona *juóbaptya* (szépapja, az öregapa apja). Szalapatkán *kihíresztek* betyárnok, *kuku* (tojás), *libeg-lafog* a kötinnye; élēget *lihincüt-lehincüt* rá, de a beteg nem iēledett fö; a macska *mēgkōrmütö* a kezefejit; a zördögök *mēgmiērgēttek* (megmérgekedtek, megharagudtak), tur a disznu a *mocsola* szíélibe (pocsolya, mocsár), *párnofa* (sudarar nyárfa), *pencáll* baba! (pencálj, feküdjél), *pergyuka* (lepke), *pipilir* virág (székfű), *pityēr* (pacsirta), *pompos* (cipó, kenyértésztából készült lepény). nincsen annak sirgya, miér elięgett minden *porcaliktya*; *riēdeg* ember (nőtlen), *röppentye* szarka (pelyhesedő madárfi), *eszenyēzett* a gatyája (elszennyesedett, szennyes lett), *eszōntyōrōnnyni*, *eszōngyōrōnnyni* (elszenderedni), este *szivalica*, régge *rozsolica* (pálinka), mi *taláho*ttó a gyērēket (mi érhetett, mi lelte, mi a baja), *betalákszott* ēgy asszonho (bevetődött), ēccēr *odatalákszott* hozzá ész szēgién kuódís, *terebēs*, *terepēs* (terebélyes), az ién lovam uccahosszat *ugrázik*, *zalám-bul* (kóborol, csatangol), *zsiba* (liba).

CSONGRÁDI SZÓLASMAGYARÁZATOK ÉS TÖRTÉNETEK

Írta: Katona Imre

A népi szólások [szóláshasonlatok, szólásmódok, közmondások] gyűjtése és feldolgozása a néprajz és a nyelvészet közös feladata. Az eddigi pozitívista kezdeményezések meglehetősen bő anyagot eredményeztek, ezt azonban csak stilisztikai, történeti és szerkezeti szempontból vették vizsgálat alá. Már Tolnai Vilmos¹ rámutatott e szempontok egyoldalúságára, mégis legtöbb szakemberünk nem törődött a szólások népi magyarázatával, a szólásokhoz fűződő helyi történetek,

trufák, mesék lejegyzésével. Ennek következtében a való élet talajából teljesen kiszakítva, egy térben és időben adott közösségtől elkülönítve közölték gyűjtött anyagukat. Az újmódszerű gyűjtés néprajzi és nyelvészeti szempontból egyaránt tanulságos.

1938—1948 között gyűjtöttem Csongrádon szólásokat. Tízévi gyűjtés mindössze 1200 szólást eredményezett, pedig feltehetőleg kétszerennyi foroghat közszájon. Ez feltűnő jelenség, mert látszatra a rövid, egy közösségen belül általánosan ismert szólásokat igen könnyű és hálás feladat összegyűjteni. Ennek ellene szól, hogy a szólások csak adott alkalmakkor aktualizálódnak és ezeket sem mindig megfigyelni, sem szándékosan előidézni nem lehet. Ha egy zárt közösségen belül társadalmi különbség nélkül ismert is a legtöbb szólás, nem mindenki ér vele, vannak közismert szentenciázó, „közkeletű állandó nyelvi szerkezet”-tel² élő elbeszélők. Csak a passzív, hosszabb időre szóló gyűjtőmódszer vezet itt eredményre és aktív rákérdezéssel legfeljebb kiegészítést, az anyag kibővítését lehet elérni.

A szólások gyűjtőjének azonnal szembeszökik, hogy az általánosan ismertek is földrajzi helyenkint mennyire variálódnak. Pl. a *Csöbörből-vödörbe jut Csongrádon Zsajtárbú dézsába lép* formában él ugyanavval a jelentéssel. Az ismert szólások a csongrádi köznyelvben sokszor kibővülnek és teljesebb formában élnek. Így a *Nem jó az urakká éti talbú csérésznyét énni, mé még ű a magjávű* szólás nemcsak a szentenciával, hanem a magyarázattal, értelmezéssel is szolgál egyúttal.³

A beszédbe szőtt sok szólásra néha ellenvetéssel élnek és ezek a feleletek idővel éppolyan állandó nyelvi szerkezetekké válnak, mint az a szólás, amelyhez tapadnak. *Az úr a pokóba is úr, — a szegények mők tűzének alájuk; Az beszél, akinek a háza ég, — de asz halgat, aki főgyútotta; Szépet szereti a füst, — de bolond, aki ajja;*⁴ *A jó pap hőtlik tanul, — mégis tudatlanú [bután] hal még.*

Gyakran előfordul, hogy a szentenciaként elhangzott szólásra akár valószínűs, akár színlelt tudatlanságból rá is kérdeznek, hogy a beszélőt zavarba ejtsék. Pl. rosszkedű gyermeknek mondják: *Ad'ig légyen eszed, még apád él,* rendszerint rákérdeznek: *Hát mé csak addig? — Mer asztán aszondom, hogy emént utánna.* Ugyanígy tréfás átkozódás formájában is: *Járja úgy, mint a Suhaji szélma'ma! — Hát ah hoj járt? — Egy nyáron héccé csapod bele az istennyila.*⁵

Szakembereink nem győzik eléggé hangsúlyozni, hogy a magyar nyelv milyen kimeríthetetlen kincsesbánya a szólások, idiótizmusok szempontjából, mert a részegséget, meghalást, zsugoriságot, stb. sokszor száznál is több nyelvi szerkezettel tudia kifejezni. Ugyanakkor megfélekeznek arról, hogy ebben a valóban gazdag választékban egyik szólás sem helyettesítheti a másikat. A szólások használatának éppolyan szigorú rendje és törvényszerűsége van, mint a kötött társadalmi formában élt parasztság bármely szellemi megnyilatkozásának. Szépen példázzák ezt a Csongrádon eddig először feljegyzett, jóllakáshoz kapcsolódó szólások. Így ha valaki jóllakott, de ízetlen, értéktelen eledellel, gúnyosan megjegyzi: *Jólaktam tökké, mint a kutya dögg*. Ha evés után telt gyomorra akarnak célozni: *Új jólaktam, hogy a kaszát ki lehetne kalapáni a hasamon,* jegyzik meg. Ha a jóllakás már a paraszti illem határain túlment, rosszallásukat így fejezi ki: *Annyit*

évett, hogy az *ujjávā* elérné.⁶ A jóllakottság járhat betegséggel is, erről így tréfálkoznak: *Jólakott, mint a Kallaji gyerekek lágy [v. puha] kényérré*. Ehhez az idősebbek történetet is fűznek, a legtöbben azonban nem ismerik a szólás eredetét:

A Kallajjak azok szintén kaptak az anyyuktú vagyont. Az a városon lakott, a fiúk még a tanyán. Asztán nem fősztek egész nap sē. Ha ēty kényeret kikūdött az anyyuk, a puha kényeret ēgybū mēgētte vacsorára a két embēr. Lē-betegēttek a puha kényértū, asztán rajtuk maratt, hogy — De jólaktak, mint a Kallaji gyerekek puha kényérré!

[Szemerédi Józsefné Mészáros Veronka, 44 é.]

A szólásokat nemcsak nyelvi fordulatokként, szentenciákként alkalmazzák, hanem jórészüik elválaszthatatlanul kapcsolódik egy-egy életből adódó, ismétlődő alkalomhoz. Pl. ha valaki erősen bizonyítja egy állítását s a hallgatóságból akkor tüsszent valaki, amikor a beszélő mondatát befejezte: *Igaz! Ráhíztá [ráhíztál]!* jegyzi meg diadalmasan. [Más alkalommal ismét mást mondanak a tüsszentésre.] Egy ilyen alkalom aktualizálja a megfelelő szólást, amelyet e nélkül nem is használnak, mondanak ki. Épp ezért helytelen az a közlő módszer, amely megelégszik a szólás pusztá ismertetésével és magyarázatot nem fűz hozzá. Ki értené meg pl. önmagában az *Ahum fínýs*, ott *igēnyēs* szó-lás értelmét, ha nem tudná, hogy arra a kárvallottra mondják ezt, aki félhomályban jóhiszeműen fénylő földre lép s beleragad a híg latyakba?

Nagy kár, hogy a szólásokhoz fűződő vélt vagy valóságos történeteket, adomákat, meséket a legritkább esetben jegyezték le az eddigi gyűjtők. A szólástörténetek nagyrésze ősi, nemzetközi eredetű és az ú. n. helyi szólásokhoz kapcsolódó események is sokszor országosan ismertek. Ettől függetlenül nagyon sok tanulsággal jár ezek megrögzítése, mert éppen az ilyen „eseményes” szólások vannak leginkább kitéve a nemzedéki változásoknak. Így a Csongrádon is ismert: *Útájja, mint Curgaji a bikát;*⁷ *Faj fajra üt, mind Bacsá hegedűje;*⁸ *Úsmeri szeméjsem, mint Bacsá az ördögöt;*⁹ *Halaggya, mint Urbán lelke a mēnyországot;*¹⁰ *Rárántott, mint Presir a lencsére* szólásokhoz valószínűleg tapadt helyi történet. A szólásokban szereplő nevek ugyanis mind előfordulnak Csongrádon és különben sem ütközik akadályba egy másutt megtörtént eseményt helyivé alakítani. Idők folyamán sok szólás mellől lekopik a történet s csak a váz, maga a szólás marad meg. Ezt a jelenséget „Zersingung”-nak ismeri a folklóre és mivel ez esetben is egy-egy rövid motívum sorsáról van szó, nem alaptalan hasonló folyamatra gondolnunk. Ugyanakkor nem autochton eredetű szólásokhoz ma is meglévő, helyivé vált történeteket sikerült lejegyeznem. Így a több változatban országosan ismert és majdnem minden közlő által megemlített *Pislog, mint rimóci* [vagy *miskolci*] *kocsonnyában a béka* szólás Csongrádon is használatos. A következő történetet fűzték hozzá:

Beleesett a béka a kocsonnyába, asztán azé marat rajtuk. Édēsapám meséte esztet, mē a kubikusokká sok mindēn mēktörtínik. Éccē is nyáron kocsonnyát rēndőt, marhakocsonnyát. Nem is kubis vót akkó, hanem hajón járt, uszáj-hajón. Hát a vendéglősnek a nevit is mēgmonta, de én nem emlíkszēk. Pincébe vót nyáron, ot tartották a kocsonnyát, oszt ēty kizs béka beleūt. Édēsapámék visszaatták a vendéglősnek. Asztán híjába akarta hozni a másikat: — Nē hozzon! Mán elég vót! — Mēkhoszta az étvágyukat. Ez igaz vót!

[Özv. Lévai Gáspárné Gyovai Döme Anna, 66 é.]

A már elfeledett szólástörténetek rekonstrukciójára is van lehetőség. Eddig két esetben sikerült csongrádi szólások eredetét kideríteni, amelyekről ma már egy csongrádi sem tudja, hogy honnan származnak és a szakirodalomban sem ismertek. Az egyik tipikusan csongrádi, másutt nem ismert szólás: *Ójan hideg van, hogy kizs bögre fagyás lessz* egy multszázadi családi feljegyzés¹¹ szerint a következő eseménynek köszönheti létét:

1816. Esztendőben Gyertya szentelőkor volt az az iszonyú hószakadás nagy széllel és 24 óráig tartott, sok házakból nem lehetett kijönni a nagy hófúvástól, úgy ásták körösztil az utcákat. Istvánházán sok juhok fagytak le és Gulyáspusztán sok hízlalt ökrök fagytak le. Úgy mentek más vidékekről feliből nyúzni. Akkor oly iszonyúan esett a hó, hogy nem lehetett ellátni egy hajításnyira sem. Akkor egy cigány gyermek temetésire kiment a tisztelendő Bazalla Pál káplán úr, helyben elvégezvén a halotti temetés szertartását és mondá a cigányoknak, hogy ne vigyék ki a halottat a temetőbe, várakozzanak, mert rossz idő lesz, de a cigányok arra nem hallgattak, *Kis Bégrét* elhíván kocsival és a temetőbe a koporsót véggel belökték(!), a kocsiról haza szaladtak, ott hagyták a szegény kocsist. Ki a rossz időnek a lovait nem birta hajtani és ott fagyott meg lovaival a fergetegbe.

A másik szólás már szélesebb területen ismert. Ha valaki levegő után kapkod, de nem látszik komolynak az eset, tréfásan ezt kiáltják: *Vizet a pitykének, mē mēkfullad a kökēntű!* Ez egy valaha Csongrádon is ismert mese motívumát rejtí magában. A teljes mesét a csongrádmegyei Tápén¹² jegyeztem le 1942-ben:

A pityke főszalatt a fára, mēkfullatt a kökēntű. Ęmōnt, Ęszalatt a párja, hogy majd vizet visz. Ęmōnt a kúthon. — Kút, aggyá nekōm vizet! Vízet viszōm pitykének, a pityke főszalatt a fára, mēkfullatt a kökēntű...

[Bodó Imre, 74 é.]

A kút a pitykétől koszorút kér, erre a lányhoz fordul. A lány cipőt kíván, a pityke a vargához szalad, stb. Így egész sereg mese egyetlen szólássá zsugorodott a csongrádi köztudatban. Ilyen esetekben a folklóre kap szót a szólások eredetének megfejtésében, amelyet Berze Nagy János alkalmazott eddig a legnagyobb sikerrel.¹³

Szerencsés esetekben a szólások mellől nem kopik el, illetve a szó-lással együtt egy zárt közösség szellemi kincsévé lesz a történeti elem, a szóláshoz kapcsolódó esemény. Ezek a szólástörténetek feltétlenül jellemzők a helyi történelmi eseményekre, a fontosabbak továbbélésére és a visszaemlékezés formájára. Ugyanakkor e szólástörténetek jellem-zik egy-egy közösség adott időben és társadalmi körülmények között érvényesülő ízlését is: milyen eseményeket vesz észre, melyeket vesz át és adaptál és melyeket őriz legtovább emlékezetében, stb.

A lejegyzett szólástörténetek természetesen részletesebben, színe-sebben élnek az idősebbek, mint a fiatalok emlékezetében. Pl. a szorult helyzetben lévőkre vagy a rossz gyermek elijesztésére mondják a *Zságba finánc!* kifejezést.¹⁴ Ennek két változatát sikerült eddig lejegyezniem:

1. Beletették a fináncot a zságba, mikó mēnt ki a tanyára. Mikó mēnt fináncōni, belegyukták az útonjárók, a dohánycsempészék. Rá vótak kizsűve. Kis embēr vót ez a finánc, belerakták egy nagy zsidózságba. Ęvitték a motyó-jukat [holmijukat] nyugottan. Hogy mikó bontották ki, asztat mán nem tudom,

csak it tultak továp halanni. Gyeréknek isz szokták esztet mondani, hogy — Zságba doblak, mint a fináncot, oszt lész zságba finánc! — Úgy ijeztették a gyerékeket vele. [Özv. Lévai Gáspárné Gyovai Döme Anna, 66 é.]

2. Szóval annyit tudok az egízbü, hogy valahun kúpászkodott [kutatot'] a finánc, asztán a dohány a zságba vót. Asztám monták az odavalósíjak, hogy — Csak a zságba, finánc! Csak a zságba, finánc! — Hogy ot van a dohány. Hát addig nyúkat a finánc a zságba, hogy a fejire húszták a zsákot ézs békötötték. Oszt kihajították a kociútra. [Felber József, 41 é.]

Ha egy szolás kinyomozhatóan friss eredetű és az adatközlők között sincs lényeges korbéli különbség, akkor is variálódnak a szólás-történetek. Általánosan ismert Csongrádon ez a szóláshasonlat: *Mégatta a móggyát, mint Kaszanicki a szüretnek!* Attól függetlenül, hogy más változatban országosan ismert,¹⁵ a szóláshoz kapcsolódó történet 25—30 éve valóban megtörtént Csongrádon és az eseményre még a középkorúak is mind emlékeznek. Érdeemes mégis a változatokat figyelemmel kísérni:

1. Everte a jég a szöllejit az örek Kaszanyickinek, nem termett jófurmán sèmmi. Mégis kivített a sok hordót, bürgét váktak, cigánt vittek, sok vót a vendég, éppenúgy, mintha jó termés lét vóna. Szöllejük nem léd, de azé az ebédét mőkősztek. Akkó jólaktak, oszt akkó eméntek haza. [Forgó János, 40 é.]

2. Egy évbe sèmmi termés nem vót, de sèmmi, éty fürt szöllő sè termett. Osztán szüretkő az örek Kaszanicki bēfogatot hat ökröt. Bort is rakatot fō kocsira, mēk sok üres hordót. Bürgéket váktak, mint ami szokás Csongrádon szüretkő. Osztán odaki egisz nap mulattak, bē is ruktak. Bēfoktak újra, a hordók tetejire út a sok részég, osz hazagyüttek. Ennek a Kaszanicki Gyulának [ma is él] az apja vót. [Felber József, 41 é.]

Az is természetes törvényszerűségük a szólástörténeteknek, hogy időben minél közelebb esnek, annál többen és pontosabban emlékeznek az eseményekre. (Ez vonatkozik az országos és helyi eseményekre egyaránt.) Idők folyamán az esemény egyre inkább kopik s végső fokon maga a szolás is megrövidül. E fokozatokat szépen szemlélteti a következő három szólástörténet, amelyek jól elhatárolható időpontokban keletkeztek. Minél közelebb kerülünk a mához, annál pontosabb és körülírtabb adatokat kapunk:

1. *Emént [v. világá mēnt], mint Kosút.* Arra mondják, ha valaki váratlanul eltávozik.¹⁶ Mindössze ennyit tudnak róla:

Hát Kosút is úty szököt mēg, asz monygyák. Ērül vonatkozólag marathatt em mēg. [Palásti Anna, 56 é.]

2. A pityergőre tréfásan megjegyzik: *Úgy ál a szád, mint akineg dinnyefőd nem jutott.*¹⁷ A szolás a mult század második felében keletkezhetett:

Régebben a Bagi-fődet osztották szét. Osztán nagyon rosszu érészte magát egy asszonka, hogy nem jutott neki dinnyefőd. Többen vótak odaki, osz nem jutott mindéggyiknek. És asztán főmarat, hogy: *Úgy ál az óra, mint akineg dinnyefőd nem ju ott.* — Édesanyámék meséték, illetve anyósomék, azok jártak nagyon Bagijékhó. Sokad dőgozott ott az ipam, Bagi Gergőjékné.

[Özv. Lévai Gáspárné Gyovai Döme Anna, 66 é.]

3. Ha egy ígéretben, biztatásban nem hisznek, tréfásan megjegyzik: *No, maj rálesünk, mind Béla bácsi az istenre!* A következő kép magyarázzák eredetét, amely egy-két évtizede történhetett:

Eszt a Béla bácsit Mészáros Bélának hiták, kűműves vót. Még legém vót, az édesanyjáná lakott. Vót nekik éty kis malackájuk, osz megdöglött. Réttentő káromkodós ember vód, de nagyon káromkodott a malac miátt. Aszonygya neki éccé az anyja: — Ugyan nē káromkoggyá má, fijam! Majd ád az isten másikat! — Jó van, édesanyám, majd rálesék! [Felber József. 41 é.]

Szóláskutatóink sokszor elmulasztják annak vizsgálatát, hogy a feljegyzett szólást, közmondást egy adott közösség mennyire tartja még érvényes axiómának, elfogadható ételszabálynak. A következő esongrádi szólást sok közlőtől feljegyeztem s egy sem vonta kétségbe érvényességét, annyira általános igazságot fejez ki: *Addig úszik a buggy a vízén, még e nem pukkan.* (Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.) Ugyanúgy majdnem mindenki ismeri a *Vörös kutya, vörös ló, vörös ember éty sē jó* szólást is, de ennek igazságát már többen kétségbe vonják és megjegyzik, hogy „Esz csak a mesébe van így!” (Valóban egy tanító célzatú mesét lejegyeztem a vöröshajú emberről.) Ugyanilyen vitatott az országszerte általánosan ismert *Aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet* szólás érvényessége is, hiszen sok konkrét példát tudnak ellene felsorakoztatni. Ilyen vitás esetekre alkalmaznak utólagosan igazoló, elhíhető történetet. Legtipikusabb példája ennek egy szóláshoz fűződő két rémtörténet. Alapja az a hit, hogy idővel minden titok kitudódik vagy a tettes, vagy egy nem is sejtett körülmény által: *Még a süty tyúk is kikaparja, még a ballangó is kifújja*, szokták mondani. A szólás két elemből tevődik össze¹⁸ és valóban két teljesen különülő történettel szokták e szólások nagyobb hitelét alátámasztani: 1. Sok változatban ismert az a történet, hogy egy lakodalomban sült tyúkot ettek s valaki idézte a közmondást: — A titkot még a sült tyúk is kikaparja. — Erre az egyik vendég megszólalt, hogy ez nem áll, hiszen az sem tudódott még ki, hogy ő [néhány éve] megölte a feleségét. Ezzel akaratlanul is kézre adta önmagát. — 2. A közmondás második részére is hasonló bűségben vannak történetek.

Em még ojanfurmán történt, mikő éty parazgazda megölte a feleségit, asztám megnősűt az ember utánna, hogy a feleségit meggyilkóta. Asztán ahogy megnősűt, hát évekig élt az asszony az emberrel. Éccé, mán téli időbe mēn ki a tanyába. Akarhogy akarta, hogy elvigye vaty komojam végye, ahoty fújta a szél a ballangót, de a lovak elű nem mēnt e. Mindēnűt a lovak előtt mēnt a ballangó. Ahoty fújja a szél, csak mosojog az ember, csak mosojog az ember. Kérdēzi a felesége: — Mit nevec, te? Mit nevec, te? — Hát asz monygya éccé: — Hát igazmondása van a ballangónak, anyukám. — — Hát mē? — — Azé, aszonygya, mer ahum megát a ballangó, ot van a feleségem elásva. — Nem birta titkon tartani, hogy a második feleséginek ki nē monygya. Akkő aszlán a felesége éjajdút. Asztám másnap vaty harmannap emēnt az asszony, a felesége, nem élt tovább vele. Nem birt tovább vele égyütt élni, annyira bántotta. ... [Özv. Lévai Gáspárné Gyovai Döme Anna. 66 é.]

¹ A Magyarország Néprajza, II. kiad. 3:380.

² Tólnai Vilmos meghatározása. Id. m. 352.

³ Ilyen teljes alakban csak Kis Viczay Péternél.

⁴ E teljes formájában Dugonics Andrásnál [Magyar példabeszédek és jeles mondások. I—II. Szeged, 1820] és Erdélyi Jánosnál [Magyar közmondások könyve. Pest. 1851.]

⁵ Teljes alakjában Jókai dolgozza fel, de csak később kerül be szólásgyűjteményekbe.

- ⁶ *Addig eszik, míg ujjával eléri* alakban már Dugonicsnál és Margalitsnál.
⁷ Ehhez Sirisaka [Magyar közmondások könyve, 142.] a következő kis történetet fűzi: Ez a Csurgai — ki hírneves pásztor volt — egy bika által csúful meg lett öklelve s taposva, mire e szavakra fakadt: *Megutáltam ezt a bikát.*
⁸ *Faj fajra üt, mint Bacsó hegedűje.* Nyelvőr, 14. k.
⁹ Ugyancsak Bacsó névvel. Nyelvőr, 9. k.
¹⁰ Az *Urbán* név helyett cigány szerepel. Nyelvőr, 4. k. Magyaráztaképpen ennyit fűznek hozzá: *Nem gondol vele.*
¹¹ Csongrád megyei Naptár, 1932. Régi időknek feljegyzései cím a, (28. l.)
¹² Közöltem a Délvidéki Szemlében (1:342).
¹³ Magyar szólásaink és a folklóre. Ethn. 40:153—161 és 43:97—141.
¹⁴ Kis Viczaynál *Orgazda és tolvaj egy zsákba valók* alakban; a Nyelvőr *Úgy vagyok, mint a pap a zsákban* alakban közli (5. k.). Ez utóbbi a szorult helyzetre vonatkozik.
¹⁵ *Megadja a módját, mint luteránus pap a szüretnek* (Nyelvőr, 5. k.). Helytelen magyarázattal közlik: „Nagy hűhóval készül hozzá s alig volt valami”. Szólnok-m, Tiszaigaron *Megatta a mógyát, mint Mike a táncnak* alakban jegyeztem fel.
¹⁶ Szóbeli közlésből tudom, hogy Makón is ugyanilyen formában ismerik.
¹⁷ *Úgy áll a szája, mint akinék kenderföld nem jutott* alakban Ballagi jegyzi fel először (1850).
¹⁸ Dézsi Lajos közöl az Ethn.-ban (1926:195.) „Tanúságra való Pelda besedek” címmel a Zichy nemzetség zselői levéltárából egy hasonló motívumú történetet, az eredeti feljegyzés ideje a 17. sz. Berze Nagy János Magyar népmesetípusok c. kéziratának 4:2959. lapján ezeket a történeteket „A ballangó kóró [Ibykos darvai]” típusba sorolja, s „A megölt vándor” címmel ismerteti egy saját lejegyzésű mesét is. Az Ibykos darvai irodalmát Solymossy Sándor közli a „Mese a jávorfáról” c. tanulmányában [Ethn. 1920:1.]. A népmeséi összehasonlító irodalmat Berze Nagy adja [id. m. 2959 l.]. L. még: Beke Ödön (Ethn. 1947:124 és 274), Dömötör Sándor (Ethn. 1948:164).

NÖVÉNYNEVEK A HORTOBÁGYRÓL

Írta: Tikos Béla

A Hortobágy növényzete állandóan változik időjárás és talajvíz-állás szerint. Nedves időjárás mellett a réti ecsetpázsit (*Alopecurus pratensis*), hortobágyiasan *pipaszurkálófű* lep el óriási területeket. A fűtenger végtelen, és a visszatekintő szekeres nem látja a szekér nyomát, annyira sűrű és rugalmas az állomány. Száraz időjárás mellett pedig az állandóan *pipaszurkálófű*vel benőtt területek fölött is átveszi az uralmat a hortobágyiasan *taracknak* nevezett fű (*Agropyron repens*, de ugyanez a hortobágyi neve a *Cinodon dactylon*-nak is). Kedvező feltételek mellett a *Trifolium repens*, vagyis *bodorka* lép fel hatalmas mennyiségben.

Ezeket a tűneményeket így fejezik ki a hortobágyiak: „ezzel vagy azzal a növénnel fordult fel a mező”. Pl. *A Szettyénes¹ tarackkal fordult fel 1948-ban.* De a *bodorka* tömeges előfordulását *bodorkajárásnak* is nevezik, ugyanúgy, ahogy a mezeipockok elszaporodását *egérjárásnak* mondják.

A *bodorka* név tisztán az említett fajra vonatkozik. A többi *Trifolium*-fajt *lúhere* névvel tisztelik, kivéve a *Trifolium arvense* nevű, szárazságtűrő fajt, amelyet *macskatók*nek hívnak, meg egynehány aprótermetű fajt, amit a pásztor észre sem vesz.

Használja a pásztor a *zsombík* (zsombék) és *zsombíkos* (zsombékos terület) szavakat az irodalmi nyelvhasználatnak megfelelően. De azokat a hasáb- vagy kocka-alakú kiemelkedéseket is *zsombíkok*-nak hívják, amelyeket a mélyen megrepedezett földből a csapadékvíz mos ki a repedést folyton tágitva. Az igazi zsombék keletkezésénél a felszín helyben marad, vizinövénytövek korhadó száraikkal és gyöke-

reikkel feltöltik a talajt közvetlen környezetükben úgy, hogy a növény végül már 1 m magas, gömbölyű fejű oszlopon áll, sőt a régi Sárreton hírszerint öles zsombékok is voltak. Az utóbb említett ál-zsombékok hátán (tetején) az eredeti sík felszín megmarad, a zsombék körül pedig süllyed a talaj.

A sík tetejű zsombékokon sajátos növényzet él, főként szárazságtűrők. Elsősorban a *tippan*. Összefoglalónév a Hortobágyon. Ide tartozik az áljuhcesenkesz (*Festuca pseudovina*), a hortobágyiak *veresnadrágja*. Virágzáskor finoman árnyékolt, vörös foltok és sávok területek a Hortobágy felszínére, színük emlékeztet a régi huszárnadrágra. Innen a név. Nem használnak külön elnevezést a *Festuca rubra*-ra és a *Poa pratensis angustifolia*-ra, ez mind *tippan*. Ez utóbbi szolgáltatja a híres *tippanmeszelőt*, amelyet a Kúnságban és a Hortobágy déli részén használnak. (Debrecenben csak legújában.) A Hortobágyon nem nő meg a szálaskorvele olyan hosszúra, hogy erre a célra alkalmas lehessen.

Külön neve van az angolperjének (*Lolium perenne*), ez a *fekete-tippan*. A *veresnadrág* a Hortobágy főnövénye, finom szálaskorvele van, és sok vízontagságot kibír. Ez nő odafent a zsombék (álzsombék) lapján zuzmókkal és a *kocsord*-dal vagy *vadkapor*-ral (*Peucedanum officinale*).

Az az érdekes, hogy a hasábalakú kiemelkedések tövén *pipaszurkálófű*, sőt jellegzetes vizenövények is élnek, tehát odalent nedves a talaj. — egy arasznyira a *vadkapor* gyökerétől, azaz a száraz talajtól. Száraznak kell lenni a hasáb talajának, mert különben nem élhetne rajta a *vadkapor*. Tehát a hasábok talaja, úgy látszik, vízálló. Az egyik ilyen *zsombíkos* *Kapros*-nak² hívják.

Mindkét fajta *zsombíkos* szekér számára járhatatlan, a *Kapros* pedig az ember és állat számára is veszélyes, mert a növényzet sok helyt eltakarja a mélyedéseket, a láb a semmibe lép, oda akad a *zsombíkos* falához, és a mozgó test tehetetlensége eltöri.

A *zsombíkos*nak kicsinyített kiadása a *marokkal rakott föld*. Az ilyen területen csupasz szíkes talajon pár cm magas, gömbölyű fejű földszemölcsök vannak, rajtuk egy-egy *veresnadrágtű* (-tő).

Itt-ott 10 cm-re is nőnek ezek a szemölcsök, néha még enyhén el is ágaznak, és az ágak végén megint ott a *veresnadrágtű*. Ez a kietlen alakulat a juh-pata tiprása nyomán keletkezik a felázott talajon. A neve ugyan származik, hogy valóban azt a benyomást kelti az emberben, mintha a kemény, szíkes, látszólag terméketlen földre marokkal rakták volna oda a termékeny gyepes földet.

Sok helyt a víz hatására a felső talaj 10—15 cm-es, szíkes rétege híg péppé válik, és egyszerűen elfolyik. Csupasz térség marad ott a legrosszabb talajjal, ez a *szikfok*, amely csak lassan települ be igen gyér növényzettel. Főbb összetevői: 1. a szikőr (*Camphorosma ovata*) *szikibojtórán*³; 2. mézpázsit (*Puccinellia limosa*) (nem hallottam még a hortobágyi nevét); 3. a székfű (*Matricaria chamomilla*) *szikifű* vagy újában *szikifű*; 4. a madár-keserűfű (*Polygonum aviculare*), azaz *disznóporcsin*.

A szikfokot fantasztikusan görbülő, 10—15 cm magas, meredek emelkedés, *patka* körüli, rendszerint sűrű *veresnadrág*-állomány van rajta, mely a szikfok terjedését gátolja 40 cm mély, sűrű gyökérzeté-

vel. Ez a *szikpatka*. Mivel régebben a juhlegelők voltak a legszikesebbek, mert az apró szikínövényzetet csak a juhok tudták lelegelni, azért *juhász-patkának* is hívják. Valóban, szívesen üldögél rajta a juhász.

A *szikbojtorlánt* és a *disznóporcsint* alig legeli valami állat, úgyszintén a *szikifüvet* sem. A *szikifüvet* a pásztorok ugyanúgy használják (pl. borogatásra, vagy hülés ellen teának), mint ahogy azt az orvosok rendelik. Egy évtizeddel ezelőtt nagy mennyiségben gyűjtötték a hortobágykörnyéki lakosok, egy fésűsélű bádoglepáttal tölték le a talajról.⁴

A nedves szikfokok növényzetében a *csetkáká*-nak van (*Bolboschoenus maritimus*) a főszerepe, az irodalmi név azonos a hortobágyival. Tengerparti növény, illetőleg sósföldi, de a tengerpart nedves levegőjét és az elegendő vizet legtöbbször nélkülözi a Hortobágyon, éppen azért a térfoglalása itt igen változó. 1943-ban szállóige volt, hogy „a *Tejfeles fok* már nem *tejfeles*, a *Fényesfenék* már nem *fényes*”. Ezzel azt akarták mondani a hortobágyi pásztorok, hogy a *Tejfelesfok* fehér feneke és a *Fényesfenék* víztükre már nem látszik, úgy ellepte a *csetkáká*. Így volt ez 1905 körül is.

A *csetkáká* jelentéktelen növény, ólakat vagy pásztorkunyhókat fednek vele, ha van elég belőle.

A nevezetesebb fokoknak külön neveket adnak. Például a *Fecskefok* a Hortobágy nyugati részén húzódik délfelé egy hosszú, alig ölszéles szalag alakjában; a *Keresztfok* a mostani Halastó helyén volt. Utóbbinak a *farka* csak pár öl széles volt, de feneketlen sár volt benne. Minden jótétlélek kerülte, még az országút is hatalmas, éles kanyarulatot tett a kedvéért. Ha mégis ráhajtott valaki, a beporzott, kerges teteje heroppant, mint a jég, és darabokra szedve kellett kihordani a szeke ret. A *Fehérnádfok* rég letűnt nádas mellett volt.

Nagyobb térséget foglal el az *üröm* (*Artemisia vulgaris*) a multban, ma már csak a *bárányüröm* (*A. salina monogyna*) uralkodik a Hortobágyon sokezer holdon, mert ez a közepes szíkek jellemző növénye. Alacsony, szürkés, illatos kis növény, a jószág nemigen élvezi. A jobb módú pásztor ugorkasavanyításhoz használja. Az *üröm* (minden jelző nélkül, csak egyesek használják a *feketeüröm* elnevezést) a ruderalis, megbolygatott talaj növénye. Az egykori Derzs falu helyének környékén volt az utolsó nagy *ürmös*. Több száz kat. holdnyi terület. Gyalogember számára nem volt járhatatlan, de a szekér nem járhatta, így hát forgalmon kívül esett; a közepében a multszázad végén még farkasok tanyáztak. A 2, néha 2,5 m magas, elég merevszárú növény nagyszerű *szélenyhét* adott a disznóknak, mert majd egy évszázaddal ezelőtt még itt volt a *disznóföld* (kondák legelője).

Az *üröm* kóroja tavaszi tüzelője volt a kondásnak.

Az *üröm* leveléből készült az *ürömtapló*. A szárított leveleket falalapáccsal addig püfölték, míg a fás morzsák kihullottak és szürkés-sárga, gyapotszerű anyag maradt belőle. Ezt még hamuval keverték és újra püfölték, míg tiszta citromsárga színt nem öltött. Ez az anyag könnyen fogott tüzet az acél szikrájától, és illatos füsttel parázlott.

Megemlíthetünk néhány talajminőséget, termést, időjárását jelző növényt is.

A talajminőséget jelző növényeket hivatalosan először az erdészet kezdte kutatni 1925 táján, és négy termőhelyi osztályt állapított meg

alosztályokkal. Felsorolások készültek az osztályok jellegzetes ősnövényzetéről. A hortobágyi pásztorhagyomány már régesrégén értékesítette a növényzet útbaigazítását a pusztai kútásás gyakorlatában. Amikor a juhászok az ú. n. *sírkutak* helyét keresték, jó vizet akartak, s útmutatásul a következő növények jelenlétét használták: a csalán (*Urtica dioica*: *csalán*, *csilán*, *csalánt*, *csilánt*), valamint a *szamártóvis* (*Onopordon*, *Cirsium*, *Carduus*-fajok gyűjtőneve); nagyjából minden erősebben szűrő dudva fajt ezzel a névvel jelölnek, kivéve a szerbtövist (*Xantium spinosum*), a *gyengénszúrót* (humoros név, mert erősen szúr) és az iringót (*Eringium campestre*), azaz *ördögszekeret*, illetőleg *p... lajtorját*.

Míg fiatal, mindig áll, Ha megvénül, szaladgál.

mondja rá a hortobágyi rigmus. (Ugyanezt mondja a *bondortóvis*-ről, azaz *Salsola kaliról* is, mert az őszi szél ezt is hengergeti.) A hivatásos kútások a *sárkelepet* (*Lotus corniculatus*) is emlegetik a jóvízű talaj jellemzőjeként, a *gelicetövissel* (*Ononis spinosa*) együtt.

A *korpafű* (*Draba verna*) pár cm magas, koratavaszi növény apró, fehér virágokkal. Azt tartják: ha a legelőt (sok részét kaszálják is) áprilisban szürkészöldre árnyékolja tömeges felléptével, akkor rossz fűtermés lesz. A *sárkelep* tömeges megjelenése jó legelőt jelent. Ha a nagytermetű *Verbascum*-fajok, az *ökörfarkkóró*-k, az egész szárukon végig virágzanak, akkor *nagy tél lesz*; ha felülről újra kezdik a virágzást — hosszú lesz az ősz.

Népköltési termékeink is emlegetik e növényneveket, például amelyekben a hámból kidőlt lótól búcsúzik a gazdája. Megfogja a ló farka-végét, féllábbal a ló farára támaszkodik és szomorúan mondja:

Sárkelep, bodorka,
Megnöhetsz már ettül.

Fakószekér, kenderhám.
Pihenhetsz már ettül.

¹ Hortobágyi lapos a keleti részen, a vasút kétoldalán.

² Gyökérkút vasúti megállótól délkeletre.

³ A *szikibojtorlán* nevet csupán Kovács Lajos mezőőről hallottam, mástól nem.

⁴ Tikos Béla „Szikifűszedés és szárítás a Hortobágy-pusztán” Debreceni képek kalendárium 1935. 144.

Magyarázatok

KÉT MAGYAR-OROSZ JELENTÉSPÁRHUZAM

1. Ugyan. A Nyelvtört. Szótár két címszó alatt tárgyalja az *ugyan* szót. Az elsőt, mint az *ügy* névmási határozó származékát, a vele azonos jelentésű *ügy* cikk keretében közli. Ettől azonban különválasztja a másik *ugyan* szót, melynek a Szótár öt jelentését közli: 1. profecto, omnino; wahrlich, wirklich, tatsächlich, fürwahr, gar; 2. etiam, aequé; auch, ebenfalls; 3. tamen, verumtamen; doch; 4. quidem, equidem; zwar, wohl; 5. paene, fere; völlig, fast, beinahe.

Bárczi Szófejtő Szótára szerint ez az *ugyan*, *úgyan* is az *ügy* határozó származéka, más finnugor származtatása nem fogadható el.

Én szintén ezen a véleményen vagyok, de most csak a 'szintén, is', jelentésű *ugyan*-ról szólok. Már Molnár Albert szótára közli az *ugyan*-nak 'etiam' jelentését. A latin-magyar részben is: Etiam — *Is, mégis, ismét, ugyan*. Egy 1577-ben megjelent számtankönyvben olvassuk: Háromszor cifra *vgyan* cifra. Négyször cifra *vgyan* cifra (azaz nulla; Aritmetica, azaz A Számvetésnek Tudománya. Hárs János: A debreceni aritmetika 91). Lisznyai Kovács Pál 1692-ben megjelent Magyarok krónikájában: Azon völgyben temetettek vala el Keme, Béla és Kaditsa. *ugyan* a magyaroknak vitéz kapitányai. Bíró Márton 1741-ben megjelent Ekességnek országa c. művében: Itt küldötte el ama Tóbiás az ő édes fiát *ugyan* Tóbiást. Molnár Albert egyik 1618-ban megjelent munkájában: Én vagyok első és az utolsókkal is *ugyan* én vagyok. A Debreceni-Kódexben: Rejá gyülnének, hogy e mi hitönket *ugyan* előtte szidalmaznájak.

A népnyelvben még megvan az *ugyan*-nak ez a jelentése. Pl. Kümorzsoló és Fanyűvő *ugyan* elmentek vadászni. Másnap felült a tizenkét fejű sárkán lovára és *ugyan* nyőc órára a főrásná vót. A levelben *ugyan* kérte a kirájtul a jányát feleségül. Itt a hídnál a lovat csak bevezette *ugyan* a sárba, mint az előtte való nap (Zemplén m. Nyr 70 : 107). Az *ugyanaz, ugyanez, ugyanott, ugyanoda, ugyanonnan, ugyanakkor, ugyanolyan* névmásokban is az *ugyan* jelentése 'szintén', tehát tkp. azt jelentik: szintén ez, szintén az, szintén ott, stb.

Az *ugyancsak* jelentése is 'szintén csak', így pl. az 1577-ben megjelent Aritmetica, azaz, A Számvetésnek Tudományában: Háromszor cifra *vgyan tsac* cifra (azaz nulla) (Hárs János: A debreceni aritmetika, 91, Sárospatak, 1938).

Calepinus 1585-ben megjelent szótárában *ugyanannyi, ugyanúgy* helyett *szintén annyi, szintén úgy* áll: perinde — *Zinten annyi azon keffen* (olv. azonképpen) *zinten vgy* (782).

A *csakugyan* jelentése: 'igazán, valóban'. A népnyelvben az *ugyan* helyett *is* állhat, tehát azt mondják: *csakis*. Pl. Ahugyan a sárkány möggyüitt, *csakis* lévőktá mind a hét fejét (Baranya m. Kákies, Berze Nagy János: Baranyai Magy. néphagy. 2 : 61). Má *csakis* mögnézöm, mi löhet odalenn (uo. 412). *De csakis ám*: 'csakugyan' (Somogy m. Várda Nyr 42 : 335). Számos példát idéztem a *csakis*-nak erre a használatára Nyr 71 : 24, 122.

A *csakugyan* összetétel fordítva is megvan az *ugyancsak* szóban, s ennek a jelentése is 'szintén'.

Eldönti a kérdést az orosz *также, так же* 'ugyancsak, szintén' (Haász), 'éppen úgy, szintűgy, is' (Mitrák), 'auch, gleichfalls, ebenfalls', melynek *ta* előrsze azt jelenti: 'így, úgy'; a *же* jelentése: 'hát' (Haász), 'aber, doch, denn' (Rudas); *тог же* 'ugyanaz', *там же* 'ugyanott' (Haász).

Az *úgy, ugyan > szintén, is* jelentésváltozás könnyen megmagyarázható. A Nyelvt. Szótár a Müncheni-Kódexből az *úgyan*-nak 'similiter' jelentését közli. Az idézett helyen a szó nem fordul elő, de a sajtóhibából nem következik, hogy másutt, amely helyet majd meg fogunk találni, ez a jelentés egyáltalán nincs meg. A latin *similiter* 'hasonlóképpen' már könnyen megmagyarázható az 'úgy' jelentésből.

a 'hasonlókép' jelentésből pedig a 'szintén', majd ebből az 'is'. De a jelentésváltozás magyarázatára mindenesetre az orosz также szó vezetett rá.

2. Nő és neje. Szarvas Gábor a Magyar Nyelvőr 1883-ban megjelent 12. évfolyamának 328—329. lapján közölte egy bírósági jegyzőkönyv részleteit, amely egy falusi asszony szájába olyan szavakat és kifejezéseket adott, melyek joggal felkelthették a szerkesztő gyanúját, s kérdést intézett a folyóirat olvasóihoz, hogy használja-e az írástudatlan nép, különösen megletebb korú asszonyok az idézett szókat, szerkezeteket, kifejezéseket és szörendet. A kérdezett szavak közül benünket most a *neje* szó érdekel, mert az említett jegyzőkönyvben ilyeneket olvashatunk a parasztasszony kifejezései között: „Reá kiáltott *nejére*.” „*Nejéhez* a következő szavakat intézte.”

A beérkezett válasz szerint az írástudatlan nép használ ugyan ilyen szavakat, kifejezéseket, kivált, ha urasan akar beszélni, de többnyire helytelenül. Még egy ilyen magyar-eredetű szó jelentését sem ismerik, mint a *neje*, mert pl. egy pusztaföldvári (Békés m.) parasztasszony a *nyője* szót 'férje' jelentésben használta (Nyr 12 : 373). Egy palóc adat szerint ott mondják ugyan ritkán a *nőm* szót, de olyan asszonyra, akivel nincs megesküdve, aki nem „hitvel” él vele (Nyr 23 : 71). Egy ipolysági járásbeli adat szerint (Hont m.) a *nős* szó jelentés: ott 'ágyasságban élő (megkülönböztetve a hitese feleségtől)' (MTsz). Ismeretes, hogy a pesti csibésznyelvben is a *nője* a m. 'kedvese, szeretője'.

Még néhány évtizeddel ezelőtt kispolgári körökben a férj úgy emlegette a feleségét: *nőm*, s meghívókon, s más ünnepi nyomtatványokon általános volt az ilyen aláírás: *Szende István és neje*.

A 19. század harmincas éveiben az „előkelő” körökben általános volt ez a használat. Pl. Kazinczy levelezésében: „Sajnálom *Nője* esetét” (1830). Kossuth Lajos is azt írta: „*Nőm* beteg” (1845). Bajza leveleiben: „Édes jó *nőm*” (1849, idézi Kertész Manó, Nyr 61 : 63).

A *nős*, *nősül* származékokat a köznyelv még használja, de a nép már nem. Szamosháton pl. már a *nő* szó sem használatos, *nős*, *nősül* helyett pedig csak a *házas*, *házasodik* járja, sőt a *nőtlen* helyett is *legény*-t mondanak, bár a M. Tájszótár ezt még közli *nyőtelen* alakban, Veszprém, Fejér, Pozsony, Abaúj megyéből.

Azonban kétségtelen, hogy a régi magyar nyelvben a *nő* szónak nemcsak általános 'femina' jelentése volt a *férfi*-val szemben, hanem feleséget is jelentett. Így Molnár Albert magyar-latin szótárában *Nő & nē* — Nupta, Uxor; *Nős* — Maritus, Uxoratus; *Nőtlen* — Caelebs, Innubes, Agamus. A latin-magyar részben Uxor — *Feleség*, *Házastárs*; Nupta — *Menyocské* (olv. menyöcske); Agamus — *Feleségtelen*, *Nőtelen*,

Egy régi grammatika szerint *Nős*, a kinek *nője* vagyon, *nőtlen*, a kinek *nője* nintsen.

Összefüggő szövegben is. Így egy 1594-ben kelt levélben: Az én azonyom *Neyemnek* is... az én szegény asszonyom *Neyem* (Nyr 61: 53). Vásárhelyi Gergely Canisius Péter Catechismusának 1617-ben megjelent fordításában ezt írja: Nem kíván tiszta helyet az ő tanítások, elég, ha házokat tisztán tartják, elég, hogy *nejeket* ékesítik. Más adatok: Ananias, mert az apostoloknak mezője árának csak az

felét adá, Saphirával *nöstel* (azaz: nöstül) meghala (Régi m. költők tára 2 : 193). Az gonosz tevők ezek: ház égetők, ál pénz verők, *két neje*ek (írva: neyevk) vagy két feleségőek (Erd-ÖrszGy. 1 : 394). A Gyöngyösi Szótártöredékben: Bache sacerdotissa Bachi. Bor Istennek pap felesége: *neye* (2742. sz.).

Régi szójegyzékeinkben a *neje* szó 'állat nösténye' jelentésben fordul elő. Így a Schlágli Szójegyzékben: vrsus — *medue*, vrsa — *neye*. A Besztercei Szójegyzékben szintén vrsus — *medue*, vrsa — *neye*, továbbá: wlpis — *rouaz* (olv. *rovassz*, a. m. *ravasz*, eredeti jelentése: 'róka'), wlpina — *rauaz bergerezne neye* (olv. *ravasz*, vagyis róka bérgerézna neje; a szójegyzék másolója azt hitte, hogy a latin *vulpina* szónak 'nöstény róka' jelentése is van, s hozzá tette a *neje* szót), aper — *vad dizno* (olv. *disznó*), sus — *neye*, gattus — *machka* (olv. *macska*), gatta — *neye*.

Az erdélyi-szász eredetű Heltai Gáspár a nöstény farkast *farkasné*-nak nevezi: haza vinné az ő *farkasné*nek és fiainak. Simonyi szerint ez a német *Wölfin* fordítása (Tüzetes M. Nvelvt. 582).

A *nösül* ige a régi magyar nyelvben sem volt használatos, ebben a jelentésben a *házasodik*, *házaskodik*, *házasul* szókat használták, műveltető alakban pedig a *házasít* igét. Van azonban a *nő* szónak is hasznló jelentésű származéka, amely ma már nem használatos: *nőszik*, s ennek származéka *nősztet* 'házasít' és *nőszés* 'házasság'.

Hasonló jelentésfejlődés ment végbe az orosz жена szóban. A mai orosz nyelvben már csak 'feleség, hitves' jelentése van (vö. женить 'megházasít', жениться 'házasodik, nösül', женитба 'házasság, nösülés'); az egyházi-szláv nyelvben azonban még általános 'nő; Frau; femina' jelentése volt (vö. жених 'weiblich'; женима 'pellex; ágyas',¹ женимичишть, женимичишть 'pellicis filius; ágyas fia'; a mai oroszban még: жених 'vőlegény'; más szláv nyelvben is, pl. cseh, szerb, szlovén žena 1. 'Weib', 2. 'Ehefrau, Ehefrau', cseh ženich, szlovén ženih, szerb ženik 'vőlegény', cseh ženicha 'menyasszony', ženima 'concubina, pellex', szerb ženka, szlovén ženica 'nöstény [állat]', szerb ženskic, ženskica 'leánygyermek'). — Más indoeurópai nyelvekben: óporosz genna, genno, görög güné, stb. 'Frau', ellenben az örményben: kén 'feleség' (Walde: Wörterbuch der indogerm. Sprachen 1 : 681). A szó eredeti jelentése tehát a szláv nyelvekben, de a többi indoeurópai nyelvben is csak 'nő; femina' volt, s ebből a jelentésből fejlődött azután későbbi 'feleség' jelentése. A származékok is ezt bizonyítják.

Ismeretes, hogy a *nő* szó régi né alakjában már képzővé vált, amit bizonyít az a jelenség, hogy míg a *nő* szó magashangú ragokat vesz föl, addig a -né-vel összetett mélyhangú szavak ragjai illeszkednek az alapszóhoz, pl. királynénak, bírónének, Kovácsnéval, Kossuth Lajosnének.

A -né képzői használatában is megőrizte kétféle jelentését. Eredeti általános jelentése van pl. a következő szavakban, melyek már

¹ Az egyházi-szláv és cseh ženima 'ágyas' jelentésével összevethetjük a palóc nő 'ágyas' és nős 'ágyasságban élő (férfi)' jelentést. Hogy a magyarban ez a jelentés önállóan fejlődött-e, vagy szláv hatás következtében, egyelőre nem lehet eldönteni, de mindenestre érdemes volna érdeklődni az iránt, hol használja még népünk ezeket a szavakat a szóban forgó jelentésben, mert mindössze két adatunk van rá, azok is nagyon régi feljegyzésekből származnak.

a régi nyelvben használatosak voltak: *agħne* (olv. aggné, Erdy-kódex), *agnérac* (Görcsönyi, 16. sz.) 'vénasszony', *ebagné* 'gonosz vénasszony' (Heltai), egy *vén asszonyné* 'egy vén asszony' (Apolloniusz chronikája, 1722), *boérnékat* 'nemes asszonyokat' (Rákóczi György), *jövendő mondóné* (Molnár Albert, 1618), *Majorné*: *Villatica*: 'majorcsné' (Molnár A.), *Markotánné*: *Castrensis propola*: 'markotányosné' (Pápai P.), *mosóné* (Mikes K.), *mosoneia* (olv. mosónéja, Thwrewk-kódex), *papné*: sacerdotissa (Corp. Gramm. Molnár A. latin-magyar szótárában: *Papasasszony*, *Apátza*), egy romay evzvegy *polgarne azon* (olv. egy római özvegy polgárné asszony), *Sütőné* (olv. sütőné): *Pistrix* (Molnár A.), *szakácsné* (Corpus Gramm.), *szedőné* 'szőlőszedő nő' (Mikes), *Tántzoloné* (olv. táncolóné, Molnár A.: latin-magyar szótár, Pápai Páriz: m.-latin szótár, ellenben *Tántzolonő* Molnár A. magyar-latin szótárában), *Tanítóné*: *Eruditrix* (Pápai Páriz: latin-magyar szótár).

Vannak esetek, mikor a -né általában nőt jelenthet, de feleséget is. Ilyen pl. *Imperatrix*: *Paranczalo Fejedelemné*, *Czaszarné* (olv. parancsoló fejedelemné, császárné, Molnár A.: latin-magyar szótár), *czasarne azon* (olv. császárné asszony, Debreceni-kódex), *regina* — *Kiralne azzony* (Calepinus).

Viszont nyilvánvalóan feleséget jelent ezekben: Gróf Nikoláné leánya *grófné*, *chek kancelláriosné* (Monírók 3:106), *Gróffné* íra (=írja): *ungventum comitissae* (Pápai Páriz, 1690), *herczegné*, *azaz herczeg nője* (Corpus Gramm.), Szegény János mesternére is legyen gondviselésed (Károlyi-család lev. 4:368), Kinek tetszik papja, kinek a *papnéja*, kinek a palástja (Gvadányi, mai változata: Kinek a pap, kinek a *papné*, Nyr 73:94).²

Különösen érdekesek az ilyen példák a régi nyelvből: az *Lajos királyné* 'Lajos király felesége' (Tinódi), az én asszonyomhoz, *János királynéhoz* (ua.), ez levél adassék *Wárdai Mihál urnénak* (Régi m. nyelveml. 2:60), Ez levél adassék *Giczy Zsuzsanna asszonynak*, *Szalay Kelemen uramnénak* (1550, Leveles Tár 1:70), elmentem vala *moysses uramnéhoz* (1515, uo. 2:1), Im *Bakithy Pál uramnénak* írtam (1565, uo. 2:20), *János uramné asszonyomnak* (1580, 2:36³); *Posár Ilona az néhai Zolthayné* (azaz a néhai Zolthay felesége, 1558, Leveles Tár 2:56, egy előző levélben: Az szegin meg holt *Zolthay Lewryntzné Posár Ilona*, uo. 55), az *néhai Márton porkolábné Brigid asszony* (azaz: a néhai Márton porkoláb felesége, 1555, uo. 1:152).

Régen azonban a -né mellett a -nő is használatos volt összetételekben. Így Molnár Albert szótárában *Agnő*. *Vetula*, *Anus*. Ilyen alakban fordul elő a Példák könyvében, a Teleki-kódexben, az Erdy-kódexben, Szegedi Lőrinc Theophaniájában (1575), Pósa házinál (1669). Molnár Albert egyik, 1624-ben megjelent fordított munkájában a *barátnő*-t 'apáca' jelentésben használja, mint a *barát* 'szerzetes' nőnemű alakját. Ugyancsak Molnár A. szótárában *Csudálónő* (olv. csudálónő): *Miratrix*. Egy régi grammatikában: *tsászárnő azaz tsászár nője*. Calepinusnál

² Már Otrokocsi Főris Ferenc írja *Origines Hungaricae* c. 1693-ban megjelent munkájában: *Cujuscunque hominis uxor, dum a viro suo denominatur, eandem habet terminationem: né, ut: szabóné, szűcsné, vargáné*. (Valamely embernek a felesége, mikor férjéről nevezetik, ugyanazt a végzetet kapja.)

³ A Tüzes Magyar Nyelvtanban hibásan I:56-ról idézve.

(1585) caupona — *Kufarnó*. Molnár A. szótárában *Sütőné* mellett *Sütő* is van, éppígy *Tántzoloné* a latin-magyar részben, viszont *Tántzolonó* a magyar-latin szótárban.

Régen tehát egyaránt használták az eredeti -né alakot és az újabb nő-t. Ma az irodalom és a köznyelv különbséget tesz a két alak közt azáltal, hogy a -né feleséget jelent, a -nő pedig csak a nőnemet jelöli, pl. *barátnő, elvtársnő, papnő, színésznő, tanítónő*, stb.

A szabadságharc utáni évtizedekben azonban az előkelő körökben a feleség nevében is a -nő alakot használják, pl. *Mocsáry Lajosnő* (1852), *Özvegy Gróf Zichy Istvánnő* (1860), *Özv. Somoskeoy Istvánnő*, *Nagy Istvánnő* szül. Csathó Mária (1870). „Egészen világos — írja Kertész Manó (Nyr 61:53—4) — miért szorította ki egy időre a -nő a régi és ma is szokásos -né-t: csak nem lehet *Gróf Zichy Istvánnőt* feleség mivoltában úgy emlegetni, mint a *szakácsnét, mosónét* vagy *Kisistók Vendelnét!*“ *Beke Ödön*

Savanyú szelek. Amikor sok évvel ezelőtt Gvadányi egy prózai munkájában, A mostan folyó török haborúra tzelőző gondolatokban (1790), s ennek is a következő két helyén először ötlött szemembe ez a címbe jelzős kifejezés: „De bár havas esők essenek, és *savanyú szelek* fújjanak is (163), ...a reménység örömet el fogja türetni velek, valamint a *savanyú szeleket*, úgy a kevesé hideg esőket is“ (299), azt hittem, sajtóhibával van dolgom: a szedő figyelmeztetésének róttam fel, hogy *sanyarú* szelek helyett *savanyú*-t szedett. Ezt annál is inkább tehettem, mert a *savanyú szelek*-re sem a NySz-ban, sem az OkISz-ban nem találtam példát, viszont a *sanyarú szelet* már régen ismertem egy 1655-ből való adatból: „...hevet, hideget szenvednek az esső ott veri és az *sanyarú szél* ott fújja, kényszergeti őket“ (Jakab E: Kolozsvár tört. 2:337). *Meg* aztán a *sanyarú sorsot, sanyarú életet* nemcsak nyelvi kifejezésül ismertem, hanem saját megpróbáltatásaimul is, mert bizony, hogy a költővel szóljak: „Első nap is oly borultan | Hajola réám az ég! | S hogy nevetni megtanultam, | Sírni immár jól tudék“ (Arany: Vieszatekintés).

Később, ahogy jobban megismertem nyelvünket, be kellett látnom, hogy nem a szedő tévedett, hanem én, mert mind régi, mind mai nyelvünkben néhány példát csakugyan idézhetünk a *savanyú szelek*-re: „A havasokról *savanyú szél* ereszkedett alá a lejtőkön“ (Kállay Miklós: Báthory István 267). „Késő őszbe hajlott már az idő, a végtelen sztyeppét *savanyú szél* söpörgette“ (uo. 327). *Savanyóú szél* fúj: hideg (Csűry: SzamSz). CzF szólára szerint *savanyú* a. m. csípős, éles, metsző ízű. Éppen ilyen a hideg szél, pl. a november szele, mikor a nagy belga költő, Emile Verhaeren szerint: „A végtelen vad réteken | *November trombitál a szél*, | A végtelen vad réteken | Zúg-zúg a szél, | A vad novemberi szél | ...Fagyot füttyöl, dühvel tele, | Remegjetelek, tarol a szél, | A félelem és jaj szele | ...A végtelen vad réteken | Bömböl a szél, | *A vad novemberi szél*“ (A szél Kosztolányi Dezső ford. Modern költők 3:93). Stefan Zweig szerint (l. Emberek, könyvek, városok c. könyvében Verhaerennek mint embernek és költőnek meleg szeretettel írt méltatását) Verhaeren nagyon kedvelte a szelet, többször meg is énekelte, és idilli költeményeiben Zweig mindig ott érzi a tengeről ittas flandriai szelet, de azért a vad novemberi szél savanyúságát a belga költő is érezhette, éppígy mint a magyar, aki bizonyára csípős, hideg szelei miatt mondja a november hónapját savanyúnak: „S küszöbön istrázsál a sok ember hónap: | *Savanyú november*, harapós december... | Mit tegyen a szegény csizmátalan ember?“ (Móra F.: Könyves Könyv. Bőv. kiad. 81).

De nemcsak a csizmátalan embernek a november szele, hanem a csizmásnak is, ha idős. Bánffy Dénes írja Teleki Mihálynak 1670 nov. 8-án „Az ifjú vér többet győz, de az ősős katonán hamar fog a *november szele* (id. MNy 13:24). Lehetett is tőlük hallani: „Mint szidják a havat és *savanyú*

szellőt" (Mátyási J.: Semminél több valami, 1794, 180), mikor Csokonai szerint: „Eljött már *november didergő hónapja*, | Hideg szele a fák ágait megcsapja" (Harsányi-Gulyás: Csokonai V. M. Össz. műv. 1. kötet 1. fele 73). Persze csípős, éles, metsző hidege miatt *savanyú* a tél is: „A tél felette kemény és *savanyú*; Úgy az ó Testamentumi idő kemény és *savanyú* volt, mind a nehéz Caeremoniákért, s mind a törvények nehéz erőltetéseért és terhes igájáért" (Debreczeni K. János: Énekek éneke 1693, 154).

Az élet másféle kisebb-nagyobb megpróbáltatásai is *savanyúak* számunkra. Ezekkel *savanyú kedv*, *savanyú arc*, *ábrázat*, *kép* (vö. *savanyú képet torzít*. Arany: Elv. Alk. 3. é.), *savanyú tekintet*, *savanyú mosoly* (mosolyog, mint az ecetágy, mintha vadalmába harapott volna), *savanyú hangulat* szokott együttjárnai. Íme néhány példa a *savanyú*-nak és származékainak használatára a régi nyelvből meg a maiból is: „Pintér László tolvaj és orgazda akasztófára ítéltetett. Jaj be *savanyú* volt szegénynek!" (1638. Szűcs István: Debreczen város tört. 2: 525) „... egymás ellen való nehezteléseket, ízetlenségeket és minden *savanyúságokat*" (1638. Tört. Tár. 1896, 77). „Kik közül t. i. a pór-ság közül sokak, kik lovakon indultanak volna is csak gyalog, sokak pedig igen nagy sebekkel szaladván, hogy most illy hirtelen a vitézi életet illy *savanyúnak*, az ő életeket pedig noha munkásnak, de nyugodalmasnak tapasztalnak" (1662. Szalárdi J. Siralmas magy. krón. 474). „Így a Pápistaságból is az igaz keresztyéni Articulusok ki-fogytanak, és ha még valamellyek meg maradtanak is, igen meg-vadultak, értelmekben el-fordultak, s a magok tudománya miatt halálra *savanyúltak*" (1675. Sz. Nagy István Martyrok Coronája 91). „De ezt is *megsavanyította* ez, hogy Máriát is közben-járónak mondják" (u. o. 92). „*Savanyúak* ugyan a szenvedések a testnek; de a léleknek kedves és édes gyümölcsöt nyujtanak" (1693. Debreczeni K. János: Énekek énekének magyarázattya 48). „A *savanyú* nyomorúságot megédesítik vigasztalással. Az édes örömet *megsavanyította* félelemmel" (Szentzi F. István: Lelki nyug. órák 62). „Az Isten néha erőssen, néha gyöngén, néha *savanyún* kiáltván általam" (uo. 8). „... a micsoda időben és állapotban vagyunk, a táncz is *savanyú*" (Mikes lev. Emlékiadás 24). „Alsóbbtól igazat *savanyú* hallani (1821. Mátyási J.: A barátság és annak mestersége 142). „... az efféle embereknek a társalkodásban ízetlen *savanyú* a szívek" (1807. Zarka: A barátságról 91). „Kihozta az ebédet a gyerek, | A mint látom egy kis bort is küldtek. | Be *savanyú!* ... de csak kiürítem, | Hiszen még *savanyúbb* az életem" (Petőfi: A toronyban delet harangoznak). „És gyalog indulánk *savanyú* sorsunknak elébe" (Arany: Elv. Alk. 2. é.). „Jobb *savanyán* keresni s édesen köteni, mint édesen keresni s *savanyán* köteni" (Székelység, Nyr 1: 225). „Miközben így sóhajtottak és *savanyodottan* tanakodtak a löki legények" (Móricz Pál: Magyar sirató 335). A szegény megviselt, ügyefogyott parasztember a *savanyú paraszt*: „A városháza előtt *savanyú paraszt* módjára ügyetlenkedett" (Móricz Pál: A boglyakemence mellől 160).

Aki keserveit, keserőségeit panaszolja, az *kesereg*, aki *savanyú* kedvű, az *savanyog*: „Hát akkor jól van! Hát mit *savanyogsz!*" (Gárdonyi: Két katicabogár 106). A keserűségből, keservből enyhe káromkodásféle lett: a *keservit* v. a *keserűségét neki*; ez történt a *savanyúság*-gal is: „... a *savanyúságát* a homály képű cselédjének" (Magyarság 1930 január 18-i számának tárcájában.).

Süt a hideg, a dér, a fagy. Az alábbi adatokat és megjegyzéseket egyrészt Budenz Magyar-Ugor Szótárának *fagy* c. cikkéhez, másrészt Beke Ödön két kis közleményéhez (Nyr 66: 120, 71: 121) fűzöm hozzá.

Budenz szerint a mordvin nyelveknek csak egy szava van a 'fagyás'-ra és az 'égés'-re s a finnben a 'fagyást, fázást' jelentő *palele*- 1. 'ég'; 2. 'fázik, fagyot érez' szintén nem egyéb, mint a *pala*- 'ég' igének -l képzős gyakorítója. Az 'égést' jelentő szónak ilyen majdnem fonáknak látszó használata nyilván azon tapasztalatból indul ki, hogy az erős hideg is a testben ugyanazon kellemetlen érzést kelti, amelyet az erős meleg idéz elő, s hogy az erős hideg által

megromlott leveles növény csak olyan elperzselődöttnek mutatkozik, mintha fűzláng érte volna (483—4). Magyar példát nem mond rá Budenz. Idegen nyelvekből idézett példáinak utolsójához, az Ovidiusból való *per nives usta herba*-hoz Béreczy Jenő Nyr 26: 316 azt a népnyelvi megfigyelést közli, hogy a *dér* leforrázta a virágot, a *dér* elsüti a gyenge levelet egész Baranyában közkeletűek. Hogy Baranyán kívül másfelé is azok, azt Beke igazolta több adattal (i. h.). Népnyelvi példáit megtoldom még ezzel: „Ahogy kinyitottuk a templom ajtaját, visszakaptuk a fejünket, úgy képünkbe süttött a hideg a belsejéből” (Szűcs Sándor: Pusztai krónika 112). Néhányat a régi nyelvből is idéz. A legrégibb Heltai Krónikájából (1575) való, a legfrissebb Széchényi György egy leveléből (1723).

E közleményem címéül írt kifejezések a régi nyelvben szintén közkeletűek voltak. Helyszűke miatt példáimnak csak egy részét közlöm. Ime: 1550: A török veszték vagyon, nem tudom, hogy ha elijedett-e, vagy azt várja, hogy az *dér* jobban megsüsse az populost (TörtTár. 1881, 378). 1613: A ragya megveri, a *dér* meg-süti, a féreg meg-vesztegeti a gyümölcsöt (Pázm. Kal. 226.). 1631: Éjjel és nappal *hévség* és *hideg* sütt vala (Káldi: Vasárn. való préd. 592). A *hévség* süttötte, midőn a Samariai asszony állatot, mint az eltévelyedett juhot keresvén megfáradott, — a *hideg* pedig, midőn tél lévén, a templomban járt (uo. 595). 1633: Az *hideg* számtalan sok helyeken Erdélyben és Magyarországon is mind *elsüti* teljességgel a szőlőket (Mikó Imre: Erd. tört. adatok 4: 206). 1635: Mostan kegyelmes uram itt a portán igen csendes állapot vagyon, igen *megsüttötte* őket a *dér*. (MontME. Okmt. 4: 291). 1636: Ki győzné elő számlálni, mennyi veszedelmekben forog a kerteletlen mezei virág? Ezt a verő-fény sugára meg-hervasztja, a *hideg meg-süti* (Pázm. Préd. 617). 1664: Akar mi kis *hideg* meg-árt az sengéknak, Az új virágok is hamar *el-süttetnek* (Gyöngyösi: Murányi Vénus. Akad. kiad. 69). 1670: A virágot-is a mely tavasszal egy kis verő-fényre ki jő, gyakortább a *dér* süti-el (Nánási L. István: Szű titka 74). 17. század: Egész Erdélyben *megfüti* [olv. *megsüti*] az szőlőhegyeket az *dér* (TörtTár. 1891, 70). 1706: Szilvád, szőlőd teljes időt bár hogy csak ritkán ér; | Mert vagy ragya, vagy jég rontja, vagy *elsüti a dér* (Jakab Elek: Kolozsvár tört. 3: 98). 1710—15: Úgy járnak, mint a *dérsüttötte* csollán, majd feljő a nap, a deret elolvasztja, s imezt elárasztja. (Bethlen: Önélet. 2: 340). 1729. 11 Junii: ...écz-zaka olyan *hóharmat* [= *dér*] volt, hogy az dohány palántát, oláh borsót s egyéb gyengébb kerti veteményeket alkalmasint helyen helyen *elsüttö*, sőt még néhol az török búzát is megcsapta. (Monírók 35: 548). 1733: Nagy *hóharmat* lett, mely az szőlőket, fáknak virágait és az gyengébb természetű fáknek leveleit és jövéseket [= fiatal hajtásokat] s az gyengébb kerti veteményeket mind *elsüttötte* (uo. 570). ... az *dér* nagyobb részént az orezában *elsüttötte* az szőlőket (uo. 574). 1765: Elég az oly *hideget* vete [az idő], melyet az egész ország megérezte, valami kijött, mindenütt *elsüti* te gyümölcsöt, szőlőt, makkot (Monírók. 38: 178). 1768: *Őszi harmattól* *dér meg-süttetett* lengedező falevél (Bod P.: Szent Hilárius 99). Mint a *dérsüttö* fenyű, | Néma, szomorú (Garay János vál. munkái 50. Rem. Kép. Könyvt.).

A *dér*, fagy, *hideg* megviselte növény levele olyan, mintha *megfőzték*, *leforrázták*, *leperzseltek* volna. Erre is idézek néhány példát: 1642: Ez három nap alatt már szép tiszta idők jártak, az reggel nagy *hóharmatok*, az hol mi kevés szőlő maradt, csak *meg* ne főznék (MontME. Okmt 5: 135). 1696: A juh fél, hogy a fű a *fagytól megfőzetvén*, minden fű elfogy (Illy. Préd. 2: 13, NySz.). 1790: *Őszre főzte* vénség *dere* már pofáját. (Gvad. FalNót, 11. rész). 1807: Ollyanok, mint az *ősi dértől leforrázott* fűzlevelek (Zarka Máximái 83). Az újabb irodalom nyelvéből: És ismét össze-vissza beszélt ... a kései rózsabimbóról, amikor a *fagy leforrázta* (Petelei I.: Vidéki emberek 53). Úgy állok itt, mint a tavasz virágzásában *fagytól leforrázott* gyümölcsfa (Rákosi Viktor A bujdosás c. elbeszélésében mondhatja Mikes Kelemennel). Az ezredesné ugyan még a lépesőn feltette magában, hogy *jéghideg* modorával *le fogja forrázni*

(Herczeg F.: Gyurkovics fiúk 91). Korai fagy leforrázta [a faleveleket], a vihar meg egyre rázza (Pesti Hírlap 1932. dec. 18. sz. 18. l.). A fagy tövig leperzselt a búzák levélzetét (Magyarország 1929. ápr. 30. sz. 1. l.). Hogy a dér, fagy, hideg forrás, arra néhány dunántúli és tiszántúli adat olvasható Nyr 31 : 271, 526.

Csokonai szerint a *ragya* 'nyári napsütéskor hulló eső' is *süt*: nyomában rozsdaszínű folt keletkezik levélen, gyümölcsön: „A mit ez is meghagya, | El-sütötte a *ragya*“ (Harsányi-Gulyás: Csokonai V. M. össz. munkái 2. k. 1. fele 22).

Csefkő Gyula.

Nyelvművelés

NYELVÜNK TISZTASÁGA

Sztálin elvtárs zseniális útmutatása nem csupán a nyelvészeti kutatások irányát változtatta meg döntő módon; lényegesen módosul a nyelv-elmélet forradalmi átalakulása következtében a nyelvtudomány helye és szerepe a társadalomban. A megújuló sztálini nyelvtudomány a szocializmus építésének fontos eszközévé válik. Ez az oka annak, hogy a nyelvészet iránt mindeztideig érthető közönyt tanusító nagyközönség komoly érdeklődéssel fordul a nyelvi kérdések felé. A nyelvtudomány kiszabadul eddigi elzártágából, mely már magában is lehetetlenné tette egészséges fejlődését. Folyóiratok, napilapok hasábjain egyre sűrűbben találkozunk a nyelvvel és nyelvtudománnyal foglalkozó cikkekkkel. A cikk szerzője gyakran nem nyelvész; munkás, író, tanár, újságíró, aki a szocializmus építése felől elindulva jut el bizonyos nyelvi problémákhoz. Alábbiakban részleteket közlünk Karinthy Ferenc „Nyelvünk tisztasága” című cikkéből (megjelent a Szabad Nép aug. 8-i számában) és egészében közöljük „Egy népnevelő hozzászólását” a fenti cikkhez. Kérjük olvasóinkat: szóljanak hozzá a cikkben és a hozzászólásban érintett kérdésekhez.

A szerkesztőség.

Magyar nyelvünknek, drága kincsünknek őrzője, örököse és továbbfejlesztője dolgozó népünk. „A nyelv — írja Sztálin — szerszám, eszköz, melynek segítségével az emberek egymással érintkeznek, kicserélik gondolataikat és kölcsönösen megértik egymást.” Arra kell törekednünk, hogy ezt a szerszámot tisztán tartsuk, ne engedjük berozsdásodni, mert csak így tudjuk pontosan használni; arra kell törekednünk, hogy a tiszta és világos gondolatot tiszta és világos nyelven fejezzük ki: a kettő egymástól elszakíthatatlan.

A Szovjetunió itt is példát mutat. Lenin 1924-ben, az intervenciós háborúk befejezése után, amikor a Szovjetunió területének egy része még romokban állt, mikor a szocializmus építése épp csak elkezdődött: már időszerűnek, sürgősnek tartotta az orosz nyelv megtisztítását az oda nem való elemektől. A szovjet írók, újságírók, a szovjet dolgozók ébercen őrzik nyelvük tisztaságát. Sztálin elvtársnak legutóbb megjelent nagyszerű írásai is mutatják, milyen fontosnak tartják a Szovjetunióban, hogy a nyelvvel és a nyelv tudományos kérdéseivel foglalkozzanak.

A felszabadulás óta eltelt öt év alatt nyelvünk rendkívüli gazdagodását lehetett megfigyelni.

Új, népi elem áradt nyelvünkbe, feltétlenül gazdagodtunk általuk, árnyaltabban, kifejezőbben, pontosabban tudunk fogalmazni. De észre kell vennünk,

hogy e bő termés közt sok gyom, dudva is felburjánzott. Ezeket minden erőnkkel irtanunk kell. A nyelvhasználat ugyan nagyjából kihasználja a nem oda való elemeket, de a nyelv „malmai“ lassan örölnék és ezt a fejlődést sem tekinthetjük spontán folyamatnak: nevelő, felvilágosító munkával és főleg a jó példa megmutatásával gyorsítani, irányítani lehet.

Nyelvünk tisztításának, művelésének, fejlesztésének nagy hagyományai vannak multunkban. Petőfi, Arany János, mikor a nép politikai uralmáért küzdenek, a nép nyelvén írnak s harcolnak jogáért. Nyelvünk tisztaságáért csatázott a mult század végén megindított folyóirat, Szarvas Gábor „Magyar Nyelvőr“-je.

Hol az iránytű hát, amely megmutatná, merre induljunk, hol a térkép, amely megszabná: meddig mehetünk? A józan ész, a világos, tiszta gondolkodás és a jóízűs irányítja s szabja meg a nyelv művelő munkát. Az egyszerű, világos mondatok szinte kivetik magukból a nyakatekert fordulatokat, kifejezéseket, s az egészséges nyelvérzék tüstént fennakad a rút magyartalanságokon.

Széltében használják például nálunk ma még, sajnos, a *melós* szót és a *melózást*. Miért bántja fülünket ez a szó? Akármilyen elterjedt, mégis az alvilági jassz-nyelvből való, a lumpenproletariátus világából: az öntudatos, felszabadult munkást megalázza az ilyen szó. Ipari nyelvünk teli még fölösleges rémetességgel, rút idegenszerűséggel. Mi szükség a *drehus*-ra, mikor olyan szép magyar szó az *esztergályos*, minek a *gusz*, mikor itt az *ön!vény*, minek a sok *halni*, *valeni*, *snitt*, *sliktolás*, mikor mondhatnánk *kampót*, *hen ger* és *rudat*, *szabást* és *vágást*, *rétegezést* és *garmadázást*?

Akad kivetni való mozgalmi nyelvünkben, politikai nyelvünkben is. Főleg az *ökonómiát* mondani a gazdaságtan helyett, *resszort*-munkát a *részle*-munka helyett, *perspektívát* a *távlat* helyett. Vagy például mi szükség rá, hogy szép, új *mezőgazdasági* egyetemünket *agrár-egyetemnek* nevezzük s ezt az idegen szót címeres táblákon is hirdessük? Azon lehetne vitatkozni, vajjon a *megalkuvó* megfelel-e az *opportunistának*, de már az *aktíva* örök haj'ogatósa a fület sérti, annál is inkább, mivel felváltva csoportot is, egyént is értenek rajta. A *funkcionárius*-ra is ideje volna már jó magyar szót faragni. Ha nem nyesegetjük, nyelvünket rövidesen elborítják az ilyen körmönfont és hátborzongató kifejezések: *leértékel*, *fölértékel*, *kiértékel*, sőt *aláértékel*. Naponta kétszázszor is halljuk ezeket: *Küárgyal*, *irányt vesz*, *leldátogat*, *meglá'asom szerint*. Magyartalan, rút a *lekáderez* még rútabb a *kikáderez*. Az *osztályidegen* a magyar nyelvtől is idegen. Nincs sok értelme ennek se: *felfuttatás*.

Nincs hely rá, hogy az újságok, folyóiratok cikkeiből végtelen, nyakatekert és kerékbetört mondatokat idézzek itt: tán más alkalommal. Sajtónknak, íróinknak élen kellene járniok a nyelvünk tisztaságáért folytatott harcban. Ettől, sajnos, még messzi vagyunk. Nemrég az Írószövetség egyik vitáján történt: egy fiatal, tehetséges író kerekén visszautasította, mikor egyik bíráló magyartalanságokat, idegenszerűségeket olvasott fejére.

A tiszta gondolat világos, tiszta nyelven kíván megszólalni. Nem véletlen, hogy a legszebb, legötömörebb és legérzékenyebb mondatokat Sztálin beszédeiben találjuk. Az sem véletlen, hogy a világos, érzékletes, szabatos, eleven, tiszta magyar stílusra keresve sem lehet jobb példát lelteni, mint Rákosi elvtárs cikkei, beszédei.

Karinthy Ferenc

Kedves Elvtársak! Igen jókor, de talán egy kissé későn is, vetette fel a Szabad Nép „Nyelvünk tisztasága“ című cikkében azokat a kérdéseket, amelyek bennünket, üzemi dolgozókat, pártmunkásokat is foglalkoztattak az utóbbi időben. Jókor, mert valóban az utóbbi időben mi magunk is észrevettük, de csak csendesesen, jóakarató kritikával illettük azokat a „nyelvbottlásokat“, amelyek egymásközi beszélgetések közben, értekezleteken, előadásokban elhangzó hozzászólásokban és nem egyszer magának az előadónak az előadása közben hangzottak el. Ugyanakkor kissé későn vetődött fel a kérdés, mert igen

sok eddigi hibát előzhettünk volna meg. Persze, ezen a téren mi is követtünk el hibát, pártmunkások, mert a kérdést nem tartottuk fontosnak és napi munkánk mellett még csak tizedrangú kérdésként sem szerepelt nyelvünk tisztaságának megőrzése, a helyes és világos, tiszta beszédmód kifejlesztésének kérdése.

Ebben is tanulhatunk a szovjet emberektől, a szovjet pártmunkásoktól, népnevelőktől: hogyan kell a nép nyelvén, közérthetően, de ugyanakkor minden frázistól mentesen beszélni, agitálni. Olvassuk csak el a szovjet agitátorok munkájáról, tevékenységéről szóló, nálunk a pártmunkások között is nagy népszerűségnek örvendő füzet sorozatokat és láthatjuk, milyen magas színvonalú egy-egy szovjet elvtársunk előadása, hozzászólása, nemcsak politikai szempontból, de beszédkultúrában is.

Igaza van a cikk írójának, Karinthy elvtársnak, a felszabadulás óta gazdagabbak lettünk a magyar nyelv terén is. Gazdagabbak, mert azok az új kifejezések, amelyek ma az alkotó munka, a tanulás, az újért folyó harc meghatározói, egész dolgozó népünk meggazdagodásával — azzal, hogy az ország gazdái lettünk — kerültek beszédünk, írásunk szótárába. Így került ma a régi harcos *sztrájk* szó mellé a rohamos építómunkánkat előrelendítő tevékenységet kifejező szó: a *munkaverseny*. Így lett a régi *sztrájkolóból* ma *élmunkás* és a *gyártási titokból tapasztalatcsere*.

Ahogy változott az ország képe, ahogy nőttek feladataink, úgy változott meg beszédünk és szaporodtak szavaink, új, a szó igazi értelme szerinti kincsekkel. Azonban népnevelő munkám közben én is tapasztaltam, hogy nyelvünk új, friss virágzása mellett sok dudva nőtt a beszédünkbe és ez sokszor annyira kirívó, hogy lerombolta az esetleg egyébként jó beszédet is. Különösen megmutatkozott ez a fiatal, fejlődő és az egyébként minden új iránt fogékony ifjúsági vezetőinknél. Volt például egy értekezletünk, ahol az előadó 35 perces előadása alatt ötször mondotta, hogy *perspektíva* és 21-szer, hogy „elvtársak, *döntő súlypont-kérdés*“. Nem egyszer beleesünk abba a hibába, hogy a nép nyelvét összetévesztjük a munkásosztálytól teljesen idegen jassz nyelvvel, sőt akadnak — szerencsére kis számmal — előadók, népnevelők, akik ezzel a jassz nyelvvel akarnak népszerűséget szerezni, bizonyítván ezzel, hogy ők a nép nyelvén beszélnek. Szakszervezeti központunk egyik egyébként nagyon jó előadójának is szokása a *melós* szó sűrű használata.

Egyáltalán nem szükséges például a legfelsőbb pártszervek leveleit *direktívá*-nak nevezni. Az a szó, hogy *aktíva* viszont olyan közhasználatú, hogy szinte összefolyik ebben a szóban minden, tevékeny párt- és tömegszervezeti munkát végző személy meghatározása, de nem fejezi ki az illetők közvetlen tevékenységét, munkáját.

És ha van iparág, ahol kirívóan sok az idegen, de különösen német kifejezés, hát ez a miénk, a bőripar. Csak egy párat a sok közül: *blájholás*, *blanchürozás*, *dutérozás*, *stollolás*, *sérolás*, stb. és lehetne még folytatni. Mind ezeknek a szavaknak megvan a nagyáros, helyes kifejezése, csak minthogy az eddig nemigen vetődött fel, nem is került szóba ezeknek helyes magyarsággal való felhasználása.

Mind az előbbieknél, mind az utóbbiaknál igen fontos, hogy mi, népnevelők, kezdjük meg a harcot az újért, a régi ellen. Nekünk magunknak kell első sorban beszédünket megtisztítani a gyomtól és helyébe helyes, új szópalántákat ültetni, amelyeknek termése dús lesz és további jó munkánkat fogja gazdagítani. A helyes beszédmód és jó kifejezések terén sokat kell tanulnunk és fejlődönnünk. Kérjük a nyelvtudomány munkásait, segítsenek bennünket ebben. **Mi** viszont ígérjük: sikeres munkájuk előmozdítása érdekében, sok gyakorlati tapasztalatot tudunk rendelkezésükre bocsátani.

Indítsuk meg a harcot, az építómunkát közösen a tudomány emberei és mi, munkások és ezzel is segítsük, vigyük előre a szocialista kultúra fejlődését hazánkban.

Danyi Dezső, népnevelő, Újpest, Mauthner-bőrgyár

TERVSZERŰ NYELVMŰVELÉST

A Szabad Nép 1950. augusztus 8-i számában Karinthy Ferenc tollából hasznos cikk jelent meg „Nyelvünk tisztasága” címmel. Említi, hogy a felszabadulás után az Írószövetségben felmerült a nyelvművelés intézményes folytatásának gondolata, de a mozgalom hamar elsorvadt. Őszintén sajnáljuk, hogy így történt, mert alapos nyelvtisztításra és nyelvvédelemre lenne szükség dolgozó népünk érdekében.

Amikor ezzel a kívánsággal fellépünk, voltaképpen folytatni kívánjuk azt a haladó nyelvművelő irányt, amely Révai elvtárs szerint (Marxizmus népieség, magyarság; Kölcsey-tanulmány) a Metternich-féle abszolutizmus idején a magyar haladásnak eleinte egyetlen megnyilvánulása volt.

A mult század nyelvművelő mozgalma egybeesik a magyar kapitalizmus fejlődésével. Virágzása, eredményei és kudarcai csakis a magyar gazdasági és társadalmi fejlődés figyelembevételével érthetők meg. Létkérdésünk volt akkoriban az önálló magyar ipar megteremtése, mert csak ezúton lehetett volna a rettenetes szegénységben sínylődő magyar jobbágytömegeket felemelni. Egyrészt munkát kaptak volna a gyárakban, másrészt vámtól ment, tehát olesó iparcikkeket lehetett volna piacra dobni. Kossuth iparosító programját a nyereségét féltő osztrák tőke igyekezett elgáncsolni. Az érdekellettek végül a szabadságharcban robbantak ki. Az előző évtizedekben a magyar társadalom (a Bécshez húzó főurak és főpapok kivételével) érdekeinek egyre világosabb felismerése után egyre szilárdabban állt ellen az osztrák politikának. A polgárság és a haladó nemesség sorai között kifejlődött nemzeti érzés azután többek között a nyelvművelő és nyelvtisztító mozgalom rendkívüli felvirágzásában jutott kifejezésre. A tiszta magyarságra való törekvés (éppen úgy, mint a honi ipar pártolása) próbaköve volt az igazi hazafiasságnak, s ha ma már mosolygunk is néhány szószörnyetegen, mely az újítás lázában született, csak meghajolhatunk az előtt a lehetetlenséget nem ismerő hév előtt, amellyel egyes kutatók (pl. Bugát Pál) egész tudományágak nyelvét magyarrá akarták tenni. Soha annyi szótár Magyarországon meg nem jelent, mint 1840 és 1850 között. A tudományos célon kívül volt egy erősen demokratikus, forradalmi oldala is a nyelvművelő mozgalomnak: a nép számára fordították magyarra a tudományokat és így tették hozzáférhetővé, közérthetővé. Ugyanúgy, ahogy a reformáció prédikátorai a nép kedvéért fordították nemzeti nyelvekre a szent könyveket, hogy ezzel felfogásuknak megnyerhessék a tömegeket — 1848 előtt is magyarul kellett már szólni a napilapokban csak úgy, mint az iskolákban, mert a magyar tömegek, a haladás igazi követelői, magyarul akartak a tudás, az új ismeretek birtokába jutni. Petőfi, Jókai, Vasvári nemzedéke számára tették magyarnyelvűvé a tudományokat, hogy megszüntessék a felsőbb osztályok műveltségi monopóliumát. Azonban nemcsak a tudományokról volt szó és nemcsak az iskolákról. Még döntőbb volt az, hogy iparunk fejlődése és mezőgazdaságunk gépesítése során rengeteg új gépet kellett behozni, számtalan új eljárást kellett elsajátítani, az önálló magyar ipar érdeke pedig azt kívánta, hogy magyar munkás álljon a gép mellé, a mezőgazdaságból kivont minden kéz az iparban nyerjen elhelyezést. A csak magyarul értő széles tömegekkel kellett tehát megismertetni és megszerettetni az új termelőmódokat, meg kellett győzni őket a haladás szükségességéről. Ezt a feladatot végezték el a napilapok, amelyek tudatosan törekedtek arra, hogy az új találmányokat magyar névvel lássák el és ismertetésekben gondosan ügyeltek arra, hogy még az alkatrészek nevei is közérthető magyar nevet kapjanak. Számtalan példával lehetne bebizonyítani, hogy tudatos törekvés volt a gazdasági élet nyelvének magyarrá tévése. Például a Védegylet lapja, a Hetilap, állandó rovatot tartott fenn „Műszó Rosta” címmel a műszaki nyelv magyarosításának érdekében, de a többi lapok sem maradtak el. Így lett azután a tudósok magyarító és a lapok népszerűsítő

terjesztő munkájának eredményeképpen gazdasági és tudományos életünk alapvető szókínese magyar.

Világos után megváltozott a helyzet. A szabadságharc után nem állt semmi az idegen tőke beözönlésének útjában, az extraprofitra áhítozó osztrák ipar által létrehozott gyárak hatalmas lökést adtak kapitalizmusunk fejlődésének. Amennyire kívánatos volt ugyan az ipar kialakulása a haladás szempontjából, olyannyira sajnálatos, hogy mivel idegen tőke teremtetten meg az ipart, nemzeti szempontból a helyzet egyáltalán nem volt kielégítő. Az idegen tőkésnek nem volt érdeke a magyar munkások képzése, mert szakmunkáikat külföldről toborozta — nem ápolta következőképpen a magyar műszaki nyelvet senki. Az idegen tőkésnek az volt az érdeke, hogy a rosszul fizetett magyar segédmunkás ne is tanuljon, emelkedjék csak előtte az idegen műszaki nyelv is lebonthatatlan falként. Tudták jól, hogy mennél tudatlanabbak dolgozók, annál biztosabb az ő uralmuk. Mivel a társadalom tudatában lassabban következnek be változások, mint a gazdasági életben, az elnyomatás éve alatt sem szűnt meg ugyan a nyelvtisztító törekvés, de csak a tudósok egy szűk körére korlátozódott. Nem azért, mintha a közönség nem kívánta volna a magyaros nyelvet, hanem azért, mert az elnyomók féltékenyen ügyeltek a magyar nemzeti érzésnek még az ilyen megnyilvánulásaira is. Soha többé nem állhatott helyre tehát az az eleven kapcsolat, amely korábban a tudomány munkáit a széles tömegekkel összekötötte. Ebből az következett, hogy a közvéleménytől elszigetelt munka eltorzult olyannyira, hogy Szarvas Gábornak és a Nyelvőrnek nem kis fáradságába került a túlzó irányzat vadhajításait lenyesegetni. A magyar szaknyelvek tehát csak a könyvekben fejlődhetek, az eredmények nem lettek a dolgozók közkincsévé. Legfeljebb azok sajátították el az új műszavakat, akik iskolában megtanulták őket. Ilyen azonban kevés akadt a dolgozók gyermekei közül, a mérnök és a munkás között hatalmas szakadék jött létre nyelvileg is.

A Horthy-rendszer sovíniszta nyelvművelő mozgalma gondolt ugyan a műszaki nyelv megmagyarosítására, de csak a kisipar nyelvével törődött, a gyárak munkástömegeinek nyelve kivüleasett a mozgalom működőkörén. Azok egyszerű: a gyári munkássággal foglalkozni, nyelvünkkel törődni, közöttük járni, gyűjteni veszélyes lett volna. Így azután a Pintér-féle kisipari szótárak csak szűk körben hatottak, többnyire csak az iparostanulókiskolákon keresztül (ahol kötelező volt használatuk) szivárgott be magyar szó műszaki nyelvünkbe. A hatás már csak azért sem lehetett nagy, mert az utolsó éveiben magyarkodó, a fasizmust kiszolgáló nyelvművelő iránytól a közönség elfordult. Ennek ellenére éppen az elmúlt évtized nyelvművelő mozgalma bizonyította be, hogy ügyesen irányított, lelkes nyelvművelő munkának milyen nagy sikere lehet. Sportnyelvünk még most is folyó rohamos magyarosodására gondolunk. A labdarúgás, ökölvívás, úszás soha nem volt úri sport, művelői és a közönség is mindig a dolgozók közül kerültek ki. A sport fejlesztése, azaz a dolgozók egészsége érdekében arra kellett törekedni, hogy minél nagyobbra nőjön a valóban sportolók és szurkolók tábora. Elengedhetetlen feltétele lett az eredményes propagandának olyan sportnyelv kialakítása, amelyet még az is megért, aki egyszer sem rúgott labdát életében. A Nemzeti Sport tehát, amelynek legelkeesebb olvasói éppen a gyári munkásság köréből kerültek ki, szervezett és céltudatos munkával vitte be egyik magyar szót a másik után a közönség tudatába. A tömegekért folyó munkába belevonták a tömegeket is. A pályákon a mérkőzések izgalmaiban, az edzések alatt felbukkanó, találó magyar szavakat a sportújság következetesen használta, természetesen, hogy nem idegenkedett senki tőlük, s a demokratikus célt megértve, a tudatos szóalkotó munkába is sokan kapcsolódtak bele. Hasonló, a nép érdekét szolgáló nyelvtisztító munkával ki lehetne küszöbölni a felesleges idegen szavakat az egyes szakok, az irodalom nyelvéből is. Az idő szava ezt sürgeti, a lehetőségek is adva vannak.

Ma, a felszabadulás után teljesen hasonló helyzetben vagyunk, mint 1848 táján, de a fejlődésnek magasabb fokán. Akkor a fellendülésben levő tőkés gazdasági rendre való áttérés váltotta ki a forradalmat, most a győzelmes útnak előrehaladó szocializmus. Ahogyan akkor is, úgy ma is napról-napra fejlődik a technika, minden nap új meg új szavakra van szükség s a szocialista élet fejlődése más területeken is a nyelv állandó bővülését kívánja. Amint 1848. előtt nem volt közömbös, hogy megszeretik-e az új találmányokat, fog-nak-e küzdeli az új rendért a tömegek, úgy ma sem az, hanem az állam, a dolgozók államának érdeke, hogy a felvilágosító munka minden vonalon eredményesebb legyen. Ezt a célt pedig csak úgy tudjuk elérni, ha példát véve a száz évvel ezelőtti nemzedék munkájáról, mi is tudatosan ápoljuk nyelvünket és a fejlődés követelményeit állandóan szem előtt tartva, megtisztítjuk a felesleges idegen szavaktól. Elsőrendű érdekünk ez, mert nehezebben lesz sztáhanovista vagy jó népművelő az, akinek tömörked idegen szóval kell megbirkóznia tanulás közben. Nem is kell külön szólni arról, hogy nem fog eredményesen munkamódszert átadni, vagy jó felvilágosító munkát végezni az, aki folyton, hallgatósága által nem ismert idegen szavakat kever beszédébe. Ugyanez a helyzet középiskoláinkban is, ahol iskolakönyveinkben még ma is sok a felesleges idegen szó. Az úri tolvajnyelvnek ezeket a tanulást, haladást akadályozó „virágait” ki kell küszöbölni. Művelődési forradalmat kell végrehajtanunk 1848-hoz hasonlóan nekünk is úgy, hogy a régi úriosztály látszatműveltségét jelentő únos-urtalan idegenszó-imádatot megszüntetjük, s a nép nyelve végre uralkodni fog tudományban, politikában, gazdaságban egyaránt.

Nem mondhatjuk azt, hogy nem történt haladás ilyen irányban a felszabadulás óta. Íróink és újságjaink tudják, hogy közérthető nyelvet kell használniuk, mert nyelvben igényes közönség, a nép számára kell írniuk, amely nem hallgat meg akármilyen keverék szóáradatot. Példakép állhat valamenyünk előtt Rákosi, Révai, Rudas elvtárs, akik könyveikben, beszédekben tanítójuknak, a nagy Sztálinnak példáját követve közérthető nyelven szólnak hallgatóikhoz. Ezért is van olyan súlya minden szavuknak. Ilyen a Párt lapja, a Szabad Nép is, az abban megjelenő cikkek is. Nagy mértékben megtisztult közigazgatásunk nyelve is. Látszik, hogy magyar agy fogalmazza törvényeinket, rendeleteinket, arra törekednek minisztériumainkban, hogy megértse őket mindenki, ne legyen hiba a végrehajtásban. Alkotmányunk kristálytiszt, szabatos fogalmazása, idegen szavaktól mentes volta példaként állhat mindenki előtt. Halad a Magyar Tudományos Akadémia is: tervbevette nehézipari és bányászati szakszótárak készítését, amelyek egyrészt egyetemesítik, másrészt a szakoktatáson keresztül magyarabbá is teszik majd gyáraink és bányáink nyelvét.

Mindez azonban még inkább csak „magától” történt. Nem jellemezte ezt a folyamatot az, aminek pedig át kell hatni egész életünket: a tervszerűség. Sulán Béla a Cseh Tudományos Akadémia prágai Cseh Nyelvi Intézetében folyó munkálatokról írott tájékoztatójában (Magyar Nyelv. 46:37) kiemeli, hogy az Intézetben külön foglalkoznak a cseh nyelv művelésével. Rádió, újságokon keresztül és rendszeres tanácsadás segítségével teszik a nyelvet egyre alkalmasabbá arra, hogy közelebb vigye a technikát, a haladást, a szocializmus eszméit a nép minden rétegéhez. A mi Nyelvtudományi Intézetünknek is követnie kellene ezt a példát. Úgy gondoljuk, osztatlan örömet kellene mind üzeni, mind értelmiségi dolgozóink körében, ha lenne egy olyan szerv, amelyhez tanácsért fordulhatnának, ha szakmájuk nyelvvel kapcsolatban van valami problémájuk.

Reméljük, hogy cikkünkkel kiviláglott az, hogy a tervszerű nyelvműveléssel dolgozó népünk munkáját, honfoglalását szeretnők megkönnyíteni. A nyelv a harc fegyvere. Minden fegyver csak úgy használható, ha ápolják: rozsdától, piszoktól megóvják. Így kell gondoznunk féltő gonddal mindannyiunk közös fegyverét: a nyelvet.

Fábián Pál

ANNÁL IS INKÁBB — ANNÁL KEVÉSBBÉ

Az utóbbi időben különös elírásra lettem figyelmes. Ez az elírás aztán máskor is, többször is szemem elé került, mégsem hinném, hogy valóságos nyelvi hibává lépne elő, mert ahhoz arra volna szükség, hogy a címül használt két ellentétes kifejezés között elmosódjék a különbség, illetve arra, hogy *annál kevésbbé* lemondjon a maga hatás-köréről és átengedje helyét *annál is inkább*-nak. Ezt azonban lehetetlennek kell tartanunk, ámbár hallottunk már olyat, hogy valamely szó vagy szólás jelentése az idők folyamán éppen az ellenkezőjére változott.

Arról van szó, hogy némelyek, bizonyára csak pillanatnyi szórakozottságból, tagadó mondat után *annál is inkább* nyomósító fordulatot használnak, holott ilyenkor csakis *annál kevésbbé* a szabályos és helyes. Ezt az elírást egynéhány példában bemutatom. Más lényegesebb külpolitikai híradást a mai napon nem jegyezhetünk fel, *annál is inkább*, mert...; helyesen: *annál kevésbbé* (Erdély, 1946. III. 21.). A munkásosztály gazdasági és osztályérdekeinek *nincsenek nemzetiségi határai*, *annál is inkább*, minthogy a nemzetek közötti egyenlőséget és testvériséget a munkáspártok tudják megvalósítani (Erdély, 1946. X. 22.). Szofulusz, a liberális párt gerinces vezére *nem lépett be* (a kormányba), *annál is inkább*, mert az új kormányban Csaldarisz miniszterelnökké helyettesként vesz részt (Uo. 1947. I. 31.). *Nem valószínű*, hogy a belga javaslatot a konferencia magáévá tenné, *annál is inkább* mert... (Uo. 1947. V. 17.). Saját érdekükben *ne mulasszák el* az orvosi vizsgálatot, *annál is inkább*, mert... (Uo. 1947. XI. 27.). Az írók és művészek *sem térhetnek ki* feladataik elől, *annál is inkább* (helyesen itt is, mint az előbbiekből: *annál kevésbbé*), mert a fizikai erő hasznosítása el sem képzelhető az alkotó szellem segítségével nélkül (Uo. 1947. XI. 29.). Önmagam alatt *még sem szeretném elfűrészelni* a fát. *Annál is inkább* (helyesen: *annál kevésbbé*), mert meg vagyok győződve, hogy már nem sokáig bírják (Utunk III. 1948. 10. sz.).

Abban a reményességben írtam ki ezt a néhány példát, hogy tudatossá téve a tévedést, sikerülni fog tovatérjedését megakadályozni.

Cluj-Kolozsvár

Brüll Emánuel

Hogyan látja egy mérnök a szovjet könyvek magyar fordítását? A magyar ipar későn fejlődött ki és ezért a külföldi szakemberek sokáig döntő szerepet játszottak gyárainkban. Így például a Weiss Manfréd-gyárban 10 évvel ezelőtt még 15–20 birodalmi német vagy osztrák szakember töltött be vezető állást. A külföldiek nemcsak tapasztalataikat, hanem a szak kifejezések egész sorát is átadták magyar beosztottaiknak. Ezért egyáltalán nem csodálkoztunk azon, hogy tősgyökeres magyarok is szakmájukban idegen szavakat használnak ugyanakkor, amikor megvannak a megfelelő magyar kifejezések is. A lakatosok sok helyen ma is *kirner*-t használnak *pontozó* helyett, a bádogosok *letvasztart forrasztóvíz* helyett, a hegesztők *heftelnek* fűzés helyett, stb. Ma már komoly törekvések vannak a műszaki nyelv megmagyarosítása érdekében és reméljük, hogy a most készülő műszaki szakszótár ezen a téren fordulatot hoz majd.

Nagy segítséget jelentene a helyes kifejezések terjesztésében, ha a dolgozók csak olyan könyveket kapnának kézbe, amelyek csak helyes műszaki kifejezéseket tartalmaznak. Különösen az annyit olvasott és legtöbbször szak kifejezésekben bővelkedő szovjet könyvek fordításánál kellene ezt figyelembe venni. Ezzel szemben éppen ezen a téren meglehetősen vegyes képet láthatunk. Így például Katájev: Hajrá c. könyvének fordítása műszaki kifejezések szempontjából sikerültnek mondható. Azsájev: Távol Moszkvától c. regénye már nem mindenben üti meg a jó fordítás mértékét. A fordító sűrűn cseréli össze a *hegesztést* a *forrasztással*, az *elektródát* pedig *elektród*-nak nevezi és még több ilyen hibát követ el. De most elsősorban azokról a hibákról lesz szó, amelyek Iljin: A nagy futószalag c. könyvének fordításában olvashatók. Ennél a fordításnál a napnál világosabban kitűnik, hogy nem ügyeltek az élő műszaki nyelvre, hanem vagy a fordító elképzelése, vagy szótár alapján dolgoztak.

Amint a szerző megkezdte a gyár leírását — az öntőműhellyel —, már egész sorát találjuk a helytelen kifejezéseknek. Nálunk *öntőüst*-öt használnak, de a fordító *olvaszkőserpenyő*-t mond, ami öntőinkben *formázó* vagy *formaszekevény*-ek

vannak, ő *formázóládák*-ról ír. Nálunk a folyékony fém *beömlőcsöveken* folyik át, nála *öntőcső* szerepel. Mi a formákban *magokat* helyezünk el, nála *betét* lesz belőle. A gépek állványa szerinte *keret*, a vas hevítésénél pedig nem *reve* keletkezik, hanem *sa'ak*. A gyár *szállít ó osztálya* szerinte *szállítmánya-zási osztály*. A traktor *hű öje* pedig érihetetlen módon *radiátor*-ként szerepel, pedig ez a magyar közhasználat szerint *fűtőtes*-et jelent. Végül meg kell említeni, hogy az idegen neveket teljesen elferdítve írja: a keménységvizsgáló *Brinnell*-gépből így *Brünnel* lesz, az ismert *Chrysler*-autógyárból pedig *Kraysler*.

Azt hiszem, a kép világos: így nem szabad szovjet könyvet fordítani. Tudjuk, milyen alaposan tanulmányozzák a szovjet írók a gyárakat, a bányákat és a szakmát, amellyel foglalkozni akarnak. Nem szabad megengedni, hogy hanyag vagy szakszerűtlen fordítással elrontsák a jó szovjet könyvek olvasásának élvezetét. Íróink és fordítóink ne restelljék a fáradságot, készüljenek jól fel munkájukhoz, esetleg kérjék ki a műszaki szakemberek véleményét is, hogy dolgozójuk ne bosszankodjanak olvasás közben, hanem élvezzék és tanuljanak a könyvekből.

Pogány Miklós vegyészmérnök, Rákosi Mátyás Művek

Könyvekről

Petőfi Sándor válogatott írásai. Franklin.

Petőfi Sándor prózai írásai költői alkotásaihoz képest is nagy értéket jelentik irodalmunknak. Hangsúlyoznunk s terjesztenünk kell ezt a valóságot, mert ezidőszereint még nincsen eléggé köztudatban. Pedig aki kezébe veszi s odaadással olvassa a nagy költőnek ilyenmű írásait, önmagától is megállapítja, hogy ez az immáron évszázadot megért próza valóban Petőfi Sándorra vall. S ha úgy érzi, hogy ítéletében megerősítésre szorul, kiváló műbírálok s irodalomtörténészek is meggyőzik felfogásának helyességéről. Riedl Frigyes Petőfi Sándor c. posthumus könyvében ezeket olvassuk: „Petőfi prózája sokkal művészebb és elevenebb a többi jeles költőnk stílusánál, felülmúlja Aranyt is, Vörösmartyt is. Úgy gondolom, mint prózaíróra is nagy jövő várt reá.” (199. l.) Horváth János szerint, noha Petőfi „nem prózaíró, de próza íróknak is megnyitotta a szabad élőbeszéd zsilipjeit”. (Petőfi Sándor, 200. l.)

Mindenképpen örövendetes tehát, hogy a Franklin Könyvkiadó ez évi könyvnap kiadványai sorában Petőfi válogatott prózai írásait is közrebocsátotta. A kiadónak az volt a törekvése, hogy az olvasó a szemelvényes kiadás alapján tiszta képet alkosson Petőfinek, a prózaírónak jelenőségéről. Ezt a célt sikerült is elérnie. Emellett azonban a közölt szemelvények, még az íróknak ebben a tekintetben megállapítható fejlődését is eredményesen szemléltetik. A kötetben olvasható levelek közül a legelső Petőfi 1840-ben, (tehát 17 éves korában) írta, Nagy Imre nevű soproni iskola'ársához. Ebben olvassuk ezeket a sorokat: „Csak néha-emel ki e pokolból a költészet, a mennyei, a malasztos. Oh, ha ezt keblemben nem hordanám: a kétségbeesés ölné meg! Egy hónapja már, hogy itt vagyok, s még igen keveset írtam; de hogyan is írjak? A káplár, mihelyst tollat lát kezemben, lármáz, szitkozódik reám s dolgot ad. Így vagyok, azonban nem csüggedek. Non, si male nunc, et olim sic erit.” (137. l.) Íme már a 17 éves ifjú is könnyedén folyó, világos, szabatos, természetes mondatokba önti írnivalóját.

Mint költészetét általában, prózai írásait is az egyszerűség jellemzi első sorban. Riedl Frigyes ebben a kor demokratikus hatását látja, de Petőfinek közvetlen, nyílt, őszinte egyéniségében is megtalálhatjuk a magyarázatot.

Stílusának művésziessége is az egyszerűségben rejlik. Költeményeiben a népköltészet hatott rá. Prózájában folyamatos, világos közlés módra törekedett. Ez az egyszerűsége igyekvés biztosította stílusának mindmáig is változatlanul ható üde frissességét s elevenségét, s ez őrizte meg a legkisebb mértékben való elavulástól is. Petőfinek ez a tudatos stilisztikai elve s meggyőződése manapság is méltó a követésre. Akinek az írás bármely célból s bármily szűk körben is hivatásához tartozik, tartsa szeme előtt állandóan Petőfinek — az előttünk levő kötetben is olvasható — véleménynyilvánítását: „Föl nem érem ésszel, hogy vannak a nem-mindennapi emberek közt is olyanok, kik nem tudják vagy nem hiszik, hogy az egyszerűség az első és mindenek fölötti szabály, hogy akiben egyszerűség nincs, abban semmi sincs. Azzal ne álljanak elő, hogy az ő gondolataik magasabbak, hogysem közönséges nyelven ki lehetne fejezni. Az az egyszerűség, mely vissza tudta adni Shakespeare legnagyobb gondolatait, legragyogóbb költői képeit, legmélységesebb érzelmeit, bizony Kuthyét vagy akárkiét is vissza tudja adni.” (64. l.)

Egy másik érdekes nyilatkozata pedig azt bizonyítja, hogy benne a fenséges eszméje is az egyszerűvel kapcsolatosan alakult ki. Ez teszi érihetővé, hogy amikor a természet szépsége ódai szárnyalású gondolatokat kelt benne, szavai még akkor is keresetlenek. Más oka még ennek a világos kifejezőmódnak, hogy megfigyelései tiszták, a jelenségeknek mélyére hatolók, s ezért a lényegét megvilágító módon, mindenkinek érthetően ömlenek szavakba.

Tudatossa válik bennünk a szemelvények olvasásakor, hogy egyszerűen az tud írni, akinek tiszta szemléletei, kialakult gondolatai vannak.

Megállapíthatjuk továbbá, hogy Petőfi őszintesége is egyik magyarázata stílusa könnyedségének. „Én” c. költeményében írja: „Mint a róna, hol születtem, | Lelkem útja tetteimben | Egyenes; | Szavaimmal egy az érzet, | Célra jutni álbeszédet | Tétovázva nem keres.” Ezek a verssorok Petőfinek, az írónak, a stilisztának bensejébe is bevilágítanak. Prózájában is hangsúlyozza: „... mindig úgy írtam és írok, amint gondoltam és éreztem”. (80. l.) Demokratikus meggyőződésével magyarázza aztán, hogy olykor szokatlanul keresetlen. Ez azért van, mert szerinte „a költészet nem nagyúri szalon, ahova csak fölpipe-rezve, fényes csizmákban járnak, hanem szentegyház, melybe bocskorban, sőt mezítláb is beléphetni.” (81. l.) Másutt meg így fejezi ki ezt a gondolatot: „A műzsák nem conservatív kisasszonyok, ők haladnak a korral, s minthogy a század jelszava: „éljen a nép!” a műzsák is leszálltak az aristokratikus Heli-konról, s a kunyhókban telepedtek meg”. (54. l.)

Világossá lesz továbbá előttünk, mily módon sikerült Petőfinek leírásai-ban az elevenség hatását kelteni, s tapasztaljuk egyszersmind, hogy pl. nem csak látható, hanem hallható jelenségeknek elképzeltetésére is milyen fejlett érzékkel rendelkezik. Stílusa egyaránt kristálytiszta és művészi, ha gondolatait akár rapszódiaiban, forradalmi kiáltványban kell közölnie, akár halk érzelmek-nek, barátságnak, nagyjaink iránt való kegyeletüknek akar kifejezést adni.

Arany Jánossal való levelezését is csaknem a maga teljességében ott talál-juk a kötetben. Helyes gondolat volt ennek ily terjedelemben való közlése. Meggyőződéssé válik minden olvasóban: nagy művésze a nyelvnek, akinek egy-szerű, keresetlen szavai annyi érzést, annyi melegséget árasztanak. A levelek-nek kedves humora sokirányú nevelő hatással lesz a legegyszerűbb olva-sókra is.

Petőfinek több megjegyzéséből látjuk, mennyire foglalkoztatták a nyelv kérdései, s mennyit gondolkozott a nyelv kifejező erejéről és a jelentésbeli árnyalatokról. Úti leveleiben írja az itt következőket: „Annyi bizonyos, hogy Koltórról eljöttem, vagyis tulajdonképpen eljöttünk, igen, eljöttünk, hála isten-nek... de jól megértjük egymást: nem azért hála istennek, hogy *Koltórról* eljöttünk, hanem azért, hogy *eljöttünk*, ÜNK; röviden szólva, hogy már nem magam utazom, hanem másodmagammal, tudniillik az én kedves kis

feleségecskémme! Ah, csak szép az, ha az ember világosan és röviden tudja magát kifejezni!" (74 l.) Különbséget tesz a „pajlás” és a „barát” értelme között. Az ő nyelvérzéke s használatá szerint a „barát” jelenti az igazi s mélyebb kapcsolatot. (Arany János Petőfihez intézett, 1847. február 28-án kelt első megleghangú bizalmas levelében ezekkel a szavakkal indítja meg sorait: „Kedves pajlásom, Sándor! Nem veszed tán rossz néven tőlem e megszólítást, ha a hír nem hazud, kedves szójárásod a hétköznapi s gyakran kicsinyző értelemben vett *barátom* helyett s melyet én használni annál inkább szabadságot veszek magamnak.” Arany János összes munkái, 11:59. Arany tehát nem értesült pontosan róla, milyen érzelmi velejárója van Petőfi felfogásában ennek a két szónak. 1847. november 11-től kezdve Arany már leginkább a *barátom* megszólítással él, míg Petőfi rendszerint más-más tréfás megszólítást intéz hűséges barátjához, Aranyhoz. 1848. május 5-én pl. ez a megszólítása: Kedves aranyom, Barát János!)

A közölt szemelvényekből megállapíthatja még az olvasó, hogy Petőfi stílusa nemcsak önmagától fejlődött, hanem a népnek, a népmesének, a régi irodalomnak nyelve is hatott rá. Végeredményében aztán oly biztos nyelvérzéke alakult ki, hogy helyes magyarság dolgában nem egyszer bízvást kérhetünk tőle útbaigazítást, kétség esetén megerősítést. Már dolgozótársnak, nem pedig munkatársnak nevezi egy-egy lapnak állandó íróját. A munkatárs ugyanis nyelvérzéke szerint is helytelen szóösszetétel. Úti jegyzeteiben említi, hogy Losoncon szellemi élvezetek nélkül sem szűkölködött. (26 l.) Ebben az esetben egy régies szerkezetnek életben maradását igyekszik elősegíteni. Ugyanez a célja másizben, mikor így ír: Balra kanyarodtunk, be a kukoricaföldeknek. (A nagyapa című elbeszélésében, 37. l.) Itt is eredeti, jellemző használatra igyekszik olvasói figyelmét felhívni. Idegenszerűség csak nagy ritkán fordul elő írásaiban. De megesik olykor, hogy tréfa kedvéért használ latinosságot. Máskor pedig szavai közé azért keveredik idegenszerűség, hogy mindjárt rámutasson a kérdéses nyelvi hibára. „Rima-Szombat csinos kis város; de az a két roppant nagy fogadó *úgy veszi ki magát* (hogy magyarul szóljak), mint mikor a kis unoka fölteszi nagyfejű öregapja pápaszemét”. (26. l.)

Igyekeztem a fentiekben arra is rámutatni, mennyi tanulmányozni valót találunk Petőfi stílusában. Úti jegyzetei és levelei arra vallanak, hogy maga is érezte, hogy hivatása van a próza fejlesztése terén is. Fellépése után röviddel, pályakezdő bizonytalankodásai közben, azt írja Szeberényi Lajosnak, lemond a verselésről és a prózához áll (139. l.). Ennek a hirtelen ötletnek megvalósítására azonban talán többet sem gondolt. A prózát csak mellékesen művelte, de kiváló tehetségével még így is nagy mértékben közrehatott a stílus művészi erejének fokozásában. Horváth János rámutat, hogy művészi prózája példaadásával elsősorban csak az írókra hatott, mert ilyenmő munkáinak tárgya s érteke nem állott arányban előadásuk művészi voltával, s ezért prózai művei az olvasók széles köréhez nem találták meg az utat. A későbbi vizsgálódások teendője lesz annak megállapítása, milyen része van Petőfinek a magyar prózai stílus művészi kifejeztségében. Arany János megrendült lélekkel idézi emlékélt Harminec év mulva c. költeményében: De így is, az évek haladó terhével; Mely minket elaggít, te gyarapulsz névvel, | Amit adál, abból semmi sincs elveszve: | Firól-fira szállsz te, mint egy közös *eszme*.

A magyar nyelv munkásai bizonyára érzik, hogy komoly kötelesség vár rájuk Petőfi prózai írásmódjának vizsgálata terén. Rá kell mutatniok, hogy Petőfinek is hervadhatatlan érdeme van abban, hogy a magyar nyelv hajlékonyságával, kifejező erejével alkalmassá vált a legegyszerűbbtől a legtudományosabb s legelvontabb gondolatoknak kifejezésére.

Jegyezzük meg végezetül, hogy az előttünk lévő új kiadványnak mindenestre egyik érdeme, hogy Petőfi prózájára a figyelmet újra felhívta. A kötet sajtó alá rendezője igen helyesen tette, hogy a szemelvényekhez alig fűzött

magyarázatot. Petőfi írásai beszélnek önmagukért! Megértésükhöz nem kell segítség. A kötet végén található jegyzetek is a legszükségesebbre szorítkoznak. Nem magyarázzák azonban pl. az anakonda szó jelentését. (Kígyófajta.) Gaál Józsefről nem elegendő annyi tájékoztatás, hogy „A peleskei nótárius és egyéb humoros művek szerzője” (82. l.). Az egyszerű olvasók eligazodása végezt meg kell jegyezni, hogy Gaál József Gvadányi műve alapján írta a nótáriusról szóló bohózatát.

Ezek a megjegyzések azonban semmiben sem csökkentik a mű sajtó alá rendezéséért s kiadásáért az illetékeseknek járó elismerésünket. *Dénes Szilárd*

ÚJ OROSZ NYELVKÖNYVEK

Írta: Trócsányi Zoltán

A több, mint százmilliós orosz nép nyelve iránt világszerte egyre nagyobb az érdeklődés. Századunk első évtizedeiben az orosz nyelvet csak filológusok, kereskedők és katonák tanulták, a második imperialista világháború befejezése óta azonban a nyugati társadalmak minden rétegéből egyre többen igyekeznek elsajátítani az orosz nyelvet, s a népi demokráciák országaiban az orosz nyelv megtanulásának vágya általános.

A második világháború előtt idegenek számára *rendszeres*, részletekbe vesző orosz nyelvtanok készültek, melyek megtanulásának előfeltétele volt a latin-rendszerű grammatika biztos tudása. Ezekben a nyelvtani műszavakat nem kellett megmagyarázni, csak az idegen nyelvek nyelvtanaiban meglévő kategóriákba, — mutatis mutandis, — el kellett helyezni az orosz nyelv formansait. Most azonban, amikor a latin-rendszerű grammatikai oktatásokon át nem esett lelkes érdeklődők is el akarják sajátítani az orosz nyelvet, új rendszerű nyelvkönyvekre is szükség van.

Ennek az új szükségletnek megfelelően készültek az alább ismertetendő új orosz nyelvkönyvek, melyek között első helyen kell említenünk és méltatnunk a Szovjetunió egyik kiváló nyelvtudósának, Nina Potapovának jeles gyakorlati nyelvtanító könyvét.

A múlt évben jelent meg műve I. kötetének I. ebben az évben a II. és III. magyar kiadása (Az orosz nyelv kézikönyve: I. k. 20 000-től 50 000-ig. — A Magyar-Szovjet Társaság Kiadója: Új Magyar Könyvkiadó N. V. — év nélkül 8r. 290 l.) és II. kötetének első kiadása (A Gorkij-Könyvtár orosz nyelvtanfolyamainak szerkesztésében és megbízásából kiadja: Új Magyar Könyvkiadó N. V. — 1950. 312 l.)

Ez a könyv ma már világszerte ismert — francia és angol nyelven is megjelent —, bizonyára több kiadásban és sok tízezres példányszámban. A magyar kiadás a francia nyelven megírt második kiadás fordítása. De jegyezzük meg mindjárt, hogy nem szóserint fordítása, mert az átdolgozók — *Varga Tamás* és *Néme'h Margit* tanár —, szükség esetén főlívják a figyelmet magyar párhuzamokra vagy ellentétekre. Mindjárt az első lecke, amely a *net* és *ne* tagadó szavak közötti különbséget magyarázza meg, figyelmeztet arra, hogy ez más formája a tagadásnak, mint a magyarban, mert a magyar nem tesz különbséget mondat vagy mondatrész tagadása között.

Potapova nyelvkönyve bőséges hangtani bevezetéssel kezdődik, ami igen értékes rész, de nézetünk szerint kezdőknek sok: megnehezíti az elindulást a nyelvtanulásban. A gyakorlatban ajánlatos ezt a részt akkorra hagyni, amikor a tanfolyam vezetője már az első leckéken túlhaladt, s a tanulók legalább száz orosz szót ismernek.

Potapova a lehető legegyszerűbb eszközökkel igyekszik bevezetni a tanulót az orosz nyelv elemeibe. A nyelvtanítás kezdeti nehézségeit úgy igyekszik kiküszöbölni, hogy eleinte, az első lecekben, rövid, egyszerű tömondatokat ad, melyeknek megmagyarázza a kiejtését és szavainak különböző funkcióit.

Minden következő leckében kiinduló pont a szöveg, amely az előző nyelvtani ismeretek figyelembevételével készült, utána következik a szövegben előforduló új orosz szavak megmagyarázása, nyelvtani kategóriákként való csoportosítása, s figyelemztetés arra, hogy bizonyos szóalakok funkciója könnyen összetéveszthető (*utro—utrom*). Igen kitűnő gondolat az ellentétes jelentésű szavak szembeállításása és megtanításása. A nyelvtanon ez a nyelvkönyv lépésről-lépésre halad keresztül, az olvasmányokon, mintegy szemléletű anyagon igyekezve érzékeltetni a nyelvtani kategóriákat, amelyeket a tanuló szinte magától is fölfedezhet.

E kézikönyvről első megjelenése alkalmával sok szó esett már, s ezért részletesebb ismertetését most nem adjuk. De hangsúlyoznunk kell most is, hogy módszere, példamondatai és irodalmi, történelmi, ideológiai szövegei a legmagasabb elismerést is megérdemlik. Örömmel állapítjuk meg, hogy az első magyar kiadás számtalan sajtóhibája ebből a második kiadásból kimaradt, de nem hallgathatjuk el, hogy ennek a kiadásnak a nyomása nem elég világos: az orosz *c* gyakran *o*-nak olvasható (65., 90., 87. l.), s ez a tanulót a szavak tanulásánál egyes szavak alakját illetően könnyen tévedésbe ejtheti. De mindenképpen örömmel üdvözljük ennek a jeles kézikönyvnek új, tökéletesebb magyar formában való megjelenését.

Az első kötet 52 leckét ad Potapova 75 leckét tartalmazó orosz nyelvkönyvének francia változatából. A hátralevő, nehezebb nyelvtani anyagot tárgyaló 23 leckét, valamint a teljes nyelvkönyv táblázat- és szótáranyagát a most megjelent II. kötet nyújtja az oroszul tanulni vágyó magyar közönségnek. Ezzel a kötettel a kiadó pótolni kívánja azt a hiányt, amelyre Rákosi Mátyás elvtárs 1950 február 10-i beszédében rámutatott. Ez a könyv lehetővé teszi a magyar dolgozók számára, hogy felszabadítóknak, a nagy orosz népnek nyelvét a legjobb, legegyszerűbb módszerrel, könnyen elsajátíthassák.

A második kötet a nehezebb, bonyolultabb nyelvtani kérdéseket világítja meg, a megmagyarázandó nyelvtani kategóriáknak megfelelően megírt vagy kiválasztott irodalmi szövegek alapján. E szövegeket a magyar átdolgozók nem alkalmazták mindig a magyar tanuló érdeklődési köréhez. Hogy Párizsban a nap két órával később kél és nyugszik, mint Moszkvában — ez a francia tanulót érdekli, a további időátszámításokkal együtt, a magyar tanulót azonban a Moszkva—Budapest-i időviszonylat érdekli s ezért ezt a szöveget ennek megfelelően át kellett volna dolgozni. E szövegeknek célja nemcsak nyelvi oktatás, hanem a tanuló művelése, orosz irodalmi, történelmi, földrajzi, politikai, ideológiai ismereteinek fejlesztése is. Puskin, Lermontov, Gogolj, Lev Tolsztoj, Turgenyev, Gorkij, Mamin-Szibirjak, Simonov, stb. műveiből — irodalmi és nyelvi szempontból jól megválasztott szemelvények, költemények, — népköltészet, nyelvtörténet, művészettörténet, Puskin, Lenin, Sztálin életrajza, — Leningrád városképe, — a nyelvi példákon túl az emlékezetbe könnyen bevésődő értékes tárgyi ismereteket nyújtanak. Ebben lényegesen eltér a könyv a burzsoá nyelvkönyvektől, amelyeknek olvasmányai általában mesterségesen összeállítottak, formalisztikusak, távol állnak az élettől.

Potapova nyelvkönyve túlmegy az alaktan keretein: mondattant és szóképzést is ad, megtanít a szórendre is. Oly alapos nyelvtani ismereteket nyújt, melyek birtokában a tanuló bonyolult szövegeket is meg tud fejteni.

Nyelvtani magyarázatai részletes ismertetését nem adhatjuk, de az egyik, magyar nyelvű orosz tanítóktól sokat vitatott résznél: a melléknévi igenévnél meg kell állanunk. Ezek képzését, jelentéseit igen világosan megmagyarázza, ami különösen a több funkciójú, szenvedő alakú jelenidejű melléknévi igenévnél fontos. Ennek különböző funkcióit a korábbi hazai (és külföldi) orosz nyelvtanok elhanyagolták, nem magyarázták meg, hogy ennek a magyarban háromféle jelentése van. Potapova könyvéből megtudja

a tanuló, hogy ez a magyarban egyszer praesens imperfectummal, másszor futurummal s végül lehetőséget kifejező melléknévvvel fordítható és fordítandó. Potapova a 62. lapon ismerteti képzésmódját s a következő példát adja: дом, строящийся архитектором — a ház, melyet az építész épít; és a következő mondatot: концерт устраиваемый сегодня вечером будет... интересным — a ma este rendezendő koncert érdekes lesz. S a 78. lapon ezt írja: „Vannak melléknévi ige-nevek, amelyek ma már teljesen melléknévi használatba mentek át, csakis ebben a minőségben szerepelnek. Ilyen például a незабываемый alak... mely ma már kizárólag csak melléknévi értelemben fordul elő“, (a magyar szövegből azonban nem derül ki, hogy ez az értelem: *feledhetetlen*). Vagyis: az „állandóan kapott“, a „jövőben kapandó“ és a „megkapható újság“ az orosz ige-nek ugyanazon szenvedő alakú jelenidejű melléknévi ige-nével fejeztetik ki.

Helyesen mutat rá a magyar átdolgozás, hogy az ilyen orosz mondatokból: „magától Leningrádtól magáig Moszkváig“ — a „maga“ névmás nem fordítandó, mert ez a mondat valamely szavának kiemelésére szolgál. (II. 9. 1.). A következő lapon azonban helytelenül tanít meg a „давай“ fordítására: „menjünk“. (A „давай“ buzdítást, biztatást jelent: rajta! hajrá! gyerünk! nyomd meg! stb. a szöveg tartalmának megfelelően.) — Sokkal súlyosabb hiba azonban a következő: „Дерево раскололось о подводную скалу.“

„Ilyenkor az о (об) viszonyzó -nak, -nek raggal fordítható.“ (78. l.) Ha ezt a mondatot lefordítjuk -nak, -nek-vel, a mondatnak nincs értelme. Ellenben, ha az (о об) viszonyzó -on, -en, -ön-nel fordítjuk, a mondat értelmes: A fa széthasadt a vízalatti sziklán. — Az „összefoglalás“-ban az о (об)-nak tárgyesettel járó ilyen használata nincs megemlítve.

A 67. lapon a фонд jelentése: „alap, háttér“, ami hiba, mert a фонд jelentése: „alaptőke“. A фонд itt nyilvánvaló sajtóhiba фон helyett.

Ebben a II. részben is akad sajtóhiba, bár távolról sem annyi, mint az első kötet első kiadásában: Чайковский — Чайковский helyett (59 l.). устраиваемый — устраиваемый helyett (62 l.) текст — текст helyett stb.

S bosszantó, hogy sok a nyomási vagy festékezési hiba, amiért persze a szerkesztők nem felelősek. Az én példányomban a 76. lapon három egymásután következő sorban három szóból egy-egy betű kimaradt (kiesett a szedésből, vagy nem kapott festéket?). Több szóban egy-egy betűből csak a hangsúly látható.

A felsorolt hibák a magyar kiadás hibái. Nem súlyos hibák, de kijavítandók. Potapova kitűnő könyvének értékét nem kisebbítik.

„Munkások, tisztviselők, mérnökök, tanítók,“ s nem filológus tudósok számára készült W. Steinitz berlini egyetemi tanár Russisches Lehrbuch című könyve, amely 1948-ban már 6-ik javított kiadásban jelent meg. Hogy az ő új, egyszerűsített módszere mily kitűnő, s a gyakorlatban mennyire bevált, azt azonkívül, hogy 3 év alatt 6 kiadást ért el, bizonyítja az is, hogy megjelent Stockholmban németül és svédül (Lärobok i ryska, 1945) és dánul (Laerebog i Russisk, 1946) is.

Legújabb kiadásáról el lehet mondani, hogy a professor és a tanulók kollektív munkája. Első kiadásait már a legszélesebb körökben használták különféle nyelvtanfolyamokon és a szerző a 6-ik kiadásban felhasználta mindazokat a helyes javításokat, kívánságokat és pótlásokat, amelyek a nyelvtanfolyamok tanítóitól és tanulóitól hozzáérkeztek.

Miben áll Steinitz nyelvkönyvének újszerűsége?

Az ábécé és a fonetikai rész rövidebb, mint a többi nyelvkönyvekben. Ezeket két leckében ismerteti és a 3. leckét orosz szavakkal kezdi: Ezek a szavak: én, te, ő (az), aki, lámpa, székek, újság, folyóirat, elvtárs, regény, asztal, rádió, igazság, stb., s az első mondatok: én itthon vagyok, — te hol vagy? — ő itt van. De itt mindjárt megjegyzi, hogy a vagyok, vagy, van, stb. az orosz nyelvben a mondatokból elmarad. A következő mondat: a „Pravda“ — újság, s ehhez mindjárt hozzáfűzi azt a nyelvtani megjegyzést, hogy az oroszban nincs

névelő. Ezután a megismertetett szavakból egyszerű tö- és bővített mondatokat szerkeszt, majd ugyanezekből a szavakból német mondatokat ad, melyeket le kell fordítani oroszra. — A következő, 4. leckében a *mi, ti, ő, orosz, nyelv, tanító, olvasni, dolgozni, csinálni, ebédelni, tanulni*, stb. szavakat adja, s utána közli az 1. vagy *e*-igeragozás jelenidejét. Az ige jelenidejének megmagyarázása után egyszerű, bővített mondatokat ad, a megismert igékkel. Ebben a fejezetben megjegyzi, hogy, ha az első ragozáshoz tartozó igék-nél a hangsúly a második szótagra esik, az *e*-ből *jo* lesz. És így halad előre lépésről lépésre. Az 5. leckében röviden megmagyarázza a névragozást: az oroszban, mint a németben, három nem van: hímnem, nőnem, semlegesnem. Az orosz szó nemét könnyű felismerni. Mintául veszi az *on — oná — onó* 'ő' névmást, aztán közöl néhány szabályos ragozású hímn-, nő- és semlegesnemű szót, s példával megmagyarázza az első névragozás kemény és lágy végződésének *egyszámú* eseteit, külön pontban figyelmeztetve a tárgyeset eltérő képzésére élőlényeknél és tárgyakkal. — A 6. leckében ismerteti a 2. vagy *i*-igeragozás *jelenidejét*, a 7. leckében a főnévi igenevet és a múlt-időt. S minthogy személyes névmásokat, egyes igéket és egyes elüljárókat már ismerünk, a tanuló feladatot kap önálló mondatok szerkesztésére személyes névmásokkal, igével, elüljáróval és főnévvel. A 8. leckében a teljes alakú melléneveket ismerteti, a 9.-ben a nőnemű főnevek hajtogatását, a 10. leckében már fölhívja a figyelmet az oroszban gyakori mássalhangzó-változások legfontosabbjaira (*szkazaty — szkaszú, — plákaty — plácsu, — piszaty — pisú*), és bemutat néhány rendhagyó igét (*zsity — zshivú, — zshivjós, — mütty — móju, — mójes*), stb.

Az ismertetett részekből látjuk tehát, hogy nem halad a latin-rendszerű iskolai grammatikákban kialakult rendszer szerint. Nem tanítja meg egyszerre a névragozást, (a kemény névragozás *egyes* számát az 5. leckében, *többes* számát a 11. leckében ismerteti). Huszonhat leckében ily módon világos áttekintését, mintegy vázát adja az egész orosz nyelvtannak, s a tanuló e leckék megtanulásával nyert nyelvtani és szókincsbeli ismeretei segítségével egyszerűbb szövegeket már megért és tud oly mondatokat szerkesztetni, amelyekkel *csak* oroszul tudók társaságában a hétköznapi élet egyszerűbb kérdéseiről meg tudja magát értetni. A tanuló kereken kétezer szót tanul meg e nyelvkönyvből.

A huszonhat lecke után szövegek következnek, amelyek, már hosszabb és bonyolultabb mondat szerkezetekben, általában a szovjet élet viszonyaival foglalkoznak. A szövegek után 17 lapnyi rendszeres orosz nyelvűan következik, amely a legegyszerűbben és a legvilágosabban foglalja össze az orosz nyelvtannak nélkülözhetetlen tudnivalóit. A nyelvtan után szójegyzék, s a szójegyzék után a szerző magyarázata következik nyelvkönyve módszeréről. Fontosnak tartja a szerző nemzetközi szavaknak mindjárt a nyelvtanulás kezdetén való tanítását. Az első tizenkét lecke szóanyagának jelentékeny része nemzetközi szó, melyeket a tanuló könnyen megjegyez és beszélgetés közben könnyen is használ.

Említsük meg, hogy a kapitalista államokban is nagy az érdeklődés az orosz nyelv iránt, amit bizonyít a *Teach Yourself Russian By Maximilian Fourman*, LL. B. (University of Kiev), London című műnek 1943—1948 között három ízben való megjelenése.

Természetesen ez is az orosz alfabetummal és fonetikával kezdi, bőséges olvasási gyakorlatokat adva a magyarázatokhoz. Aztán a főnév, melléknév, névmás című fejezetekben nyelvtani magyarázatokat, szójegyzékeket és egyszerű orosz mondatokat közöl. A nevek ezekben nominativusi alakjukban szerepelnek. Az 5. lecke megmagyarázza a névragozás rendszerét, aztán a hímnemű főnevek genitivusának, a következő leckében a nőnemű főnevek genitivusának, a következőben a semlegesnemű főnevek genitivusának, a 8. leckében a hímn-, nő- és semlegesnemű főnevek dativusának képzését.

Tehát, amint látjuk, nem egy-egy név ragozását tanítja végig paradigmákban, hanem minden eset képzését külön fejezetekben, sok szón. A melléknévek genitívusát, valamint datívusát és accusatívusát szintén külön leckékben tanítja meg. A 15. leckében vezeti rá a tanulót a főnevek és melléknévek többesének képzésére. Az igék tanítását a főnevek és melléknévek közé ékelve a 9., 11. leckében kezdi el.

Amint e pár részlet rövid ismertetéséből látjuk, ez a nyelvkönyv is teljesen gyakorlati és nem a grammatizáló iskolai nyelvtanulás céljait szolgálja, igyekezve a rendszeresség elkerülésével megkönnyíteni az oroszul tanuló számára orosz szóképeknek, kész mondatoknak a megtanulását.

A nyelvtanítók, akik a multban a régi latin-görög grammatikai sémák szerint, paradigmákat „magoltatva” tanítottak nyelveket, bizonyára örömmel üdvözik ezeket az új kísérleteket, amelyek alkalmazása esetén ők is, diákjaik is kétséggkívül azt fogják megállapítani, amit W. Steinitz: hogy az orosz nyelv, kellő módszer alkalmazásával, nem „nehéz nyelv”. — Ezekkel a nyelvkönyvekkel a régi elfogultságot, melyet a multban az orosz nyelvvel szemben tápláltak, könnyű szerrel le lehet győzni.

Kozocsa Sándor és Radó György: A Szovjet Népek Irodalmának Magyar Bibliográfiája. 1945—1949. Budapest, 1950. A Magyar-Szovjet Társaság Kiadója — Új Magyar Könyvkiadó N. V.

Ennek az 1000 hasázból álló bibliográfiai műnek gazdag anyaga bizonyosága annak a mély érdeklődésnek, amellyel a magyar közönség a szovjet-népek irodalmát egyre fokozódó szeretettel igyekszik megismerni. Az orosz, ukrán, bjelorusz irodalmi műveken kívül — az olvasóközönség érdeklődésének és óhajának megfelelően — a kiadvállalatok és szerkesztők egyre sűrűbben adnak ki szépirodalmi fordításokat az abház, avar, baskir, burját-mongol, grúz, jakut, jukagir, kirgiz, komi, lak, lett, örmény, üzbég, stb. irodalomból és népköltészetből. Mindezek a fordítások, vagy az ezekkel kapcsolatos irodalmi tanulmányok, vagy az egyes irodalmakkal foglalkozó, magyar nyelven 1945—1949 közt megjelent cikkek, értekezések, — lehető teljességgel megtalálhatók e rendkívül nagy gondossággal és szakértelemmel készült bibliográfiában.

Öt részből áll: 1. Általános rész: összefoglaló művek; 2. gyűjteményes művek adatai; 3. népi alkotások, népköltészet, történeti énekek; 4. egyes szerzőknek magyarra fordított művei; 5. gyakorlati útmutatások a könyv használatához, névmulatók, az orosz és a magyar érdeklődők számára cirill és latin betűkkel.

A szerkesztők jó munkát végeztek. Alábbi kritikai megjegyzéseink a cirill-betűkkel írt nevek magyar átírására vonatkoznak.

1. A latin *x* betű sem a cirill, sem a magyar betűsorban nincs meg. E könyvben pedig az orosz *-ksz* két betű átírása a magyarban a latin *x*: *'Alexandr, Alexej, Maximiljan, Maximovics*, stb. A helyes átírás: *Alekszandr*, stb.

2. Az orosz betűsor *X*-ját, *I*-jét, a cirill betűkkel *X*-nak írt zsidó, örmény, tatár *h*-t egyformán *h*-val írja át. A „Szerzők mutató”-jában egymás után következnek: *Harac* Mejer (zsidó), *Hecsumján* Vigen (örmény), *Hercen* Ivánovics Alekszandr, *Hippiusz* Nyikolaevics Zinaida, *Homjakov*, stb. Tehát amint látjuk, a *Герцен, Хуннуц* neveket, amelyek az oroszban *h* kezdőbetűvel vannak írva, *Hercen*-nek, *Hippiusz*-nak, (pedig az oroszban szóelején nincsen *h* ejtés) és a *Хомяков*-ot, amely az oroszban *X* kezdőbetűvel íratik, szintén *H*-val írja át, ilyképpen: *Homjakov*. Az orosz betűsorban ezek a nevek távol esnek egymástól s a magyarul tudó orosz kutató hiába keresné e neveket megfelelő helyükön. A zsidó, örmény átírás helyességéhez nem tudunk hozzászólni.

3. Ebben a bibliográfiában nemcsak orosz, hanem ukrán nevek is előfordulnak. Az ukrán kiejtés más, mint az orosz. A magashangú magán-

hangzó az előtte álló *d*, *l*, *n*, *t* hangot nem lágyítja meg az ukránban. *Kononyenko*, *Kornyejsuk* ukrán nevek átírása helytelen. De e bibliográfia az orosz magashangú magánhangzók előtti lágyítás jelölésében is következetlen. Az *n*-nél és a *t*-nél a mássalhangzó lágyítását *y*-val jelöli. *Jeszenyin*, *Venyevyinyinov*, *Tyihonov*, a *d*-nél szó elején *j*-t használ lágyításul: *Djelvig*, *Djerzsavin*, *Djenisz*. Szó közepén a meglágyult *d*-t *gy*-vel írja: *Fegyvin*, *Vlagyimir*, *Ligyija*. Az *l*-et a magyar átírásban egyáltalán nem lágyítja meg; így írja: *Lenin*, *Leonyidov*, *Leonov*, *Lermontov*, *Leszkov*, *Levityán*, *Lidov*, *Golenyiscsev*. Amint tehát látjuk, a lágyítás jelölésében teljesen következetlen.

4. A hangsúly jelölésében is egészen következetlen. Egyes nevekben jelzi a hangsúlyt, másokban nem. Pl. *Turgényev Szergéjevics Iván*, *Tolsztoj Konsztantyinovics Alexej*.

5. A szovjet népek nevének írásában nézetünk szerint téved. A *mari* irodalmat *mariji*-nak, az *adureückaa* irodalmat *adigéj*-nek, más helyen *adig*-nak (helyesírási hibával a 102. lapon *abig*-nak) írja. A tunguzok népnevét *evenkiji*-nek írja s a népek jegyzékében a *tunguz*-t nem tünteti fel.

Mindezek a következetlenségek nyilván avval is magyarázhatóak, hogy a szerzők, lektorok, kiadók a címlapokon, címekben a neveket és a népneveket különféle képpen írták.

Magához a bibliográfiához egy megjegyzésünk van: a női fordítókat, akiknek fordításai leánynevükön jelentek meg, a fordítók névsorába csak asszonynevükön veszik föl, pl. *Rab Zsuzsanna* csak *Várnagy Gáborné Rab Zsuzsanna* néven szerepel, s aki nem tudja, hogy *Rab Zsuzsanna* kihez ment férjhez, az, ha egy fordítás alapján érdeklődik *Rab Zsuzsanna* más fordításai iránt is, a névmutató alapján hiába keresi többi fordításait. Mindezek a megjegyzések azonban a bibliográfia kétségkívül legmagasabb színvonalát és értékét nem akarják leszállítani. Ez a mű megbírja a tárgyilagos kritikát.

T. Z.

Ki hallotta, ki olvasta?

A népi demokrácia új szavaihoz. A Szabad Nép 1950. VIII. 15-i számának 5. lapján Új tanácsok: új győzelem című cikkében olvassuk: „A most kialakuló tanácsokkal ismét szorosabbra fűzzük Pártunk és a tömegek közötti erős szálakat. Még hatalmasabbak, még erősebbek lesznek azok a *hajtószijak*, amelyek Pártunk politikáját a dolgozók széles tömegeihez továbbítják.” Nyilvánvaló, hogy ez a kitűnő szó, a *hajtószi*, a *transzmissziós szíj* magyar ki-fejezése.

Azonban a *hajtószi*at már előbb is használták, mégpedig Sztálin: A leninizmus kérdései című hatalmas műve fordításában. A leninizmus alapjairól szóló előadás V. fejezetében (A Párt és a munkásosztály a proletárdiktatúra rendszerében), mindjárt a második bekezdésben, ezt olvassuk: Most a proletárdiktatúra felépítése szempontjából, a diktatúra „mechanizmusa” szempontjából, ama „*hajtószi*ak”, „emelő” és „irányítóerők” szerepének és jelentőségének szempontjából kell beszélnünk, melyek összessége (Lenin kifejezésével) a „proletárdiktatúra rendszerét” teszi s melyek segítségével a proletárdiktatúra mindennapos munkája folyik. — A proletárdiktatúra rendszerének minő „*hajtószi*ai” vagy „emelői” ezek? Milyen „irányító erők” ezek? Mire kellenek? — Az emelő vagy *hajtószi*ak: a proletárdiktatúra ama tömegszervezetei, melyek segítségével a diktatúra megvalósítása lehetetlen. Az irányító erő: a proletariátus vezető osztága, a proletariátus élcsapata, mely a proletárdiktatúra legfőbb vezető ereje. — Ezek a *hajtószi*ak, emelő és ez az irányító erő a proletariátusnak azért kellenek, mert nélkülük a győzelemért vívott harcában fegy-

vertelen hadseregként állna a szervezett és felfegyverzett tőkével szemben (136).

A Szabad Nép 1950. VIII. 22-i számában olvassuk a következő hírt: „Az alberttelepi bányában Loy Árpád XVIII-as csapata élenjár a tervteljesítésben: az elmúlt két hónapban 2159 tonnával több szénét termelt az előíránytól. A kiváló eredményt munkájuk jó előkészítésével és megszervezésével érték el, rendszeresen alkalmazták a „meleg-csákány“-váltást“ (Ötéves tervünk hírei cikkben, 1. l.).

A szept. 5-i szám 7. lapján „Meleg csákány“-váltás. A pécsi kerülethez tartozó mázai bányauzemben Németh III. János vájár és brigádja és az őket váltó brigád az új normák bevezetése óta „meleg csákány“-váltással dolgozik. Ezzel a módszerrel már a Koreai Héten jó eredményeket értek el. A kiváló Németh-brigád „a meleg csákány“-váltás segítségével, a munkaidő jó kihasználásával, 143 százalékra teljesítette új normáját.

Vajjon mit neveznek a bányászok melegcsákány-nak? Ezt a kifejezést már előbb is olvastam, de nem jegyeztem akkor föl. Azt jelenti, hogy az egyik szénfejtő csoport már a helyszínen várja, hogy fölváltsa a másikat, s mikor ez a csoport befejezte munkáját, a másik azonnal átveszi helyét, s valósággal az előbbiekből vesz ki a csákányt, amely még meleg a bányász kezétől.

Ezzel a kifejezéssel párhuzamba állítható a *hült helyét vette* szólás, amelyet Petőfi Puszta télen c. költeményéből is ismerünk. Ez azt jelenti, hogy az a hely, ahol valaki ült, már kihült, oly régen eltávozott. Már Dugonics írta Példabeszédeiben: *Még helye se hült meg* és fordítottja: *Meg se melegedett helye* (1:176). Ez meg olyan emberre vonatkozik, aki nem bírja sokáig egy helyen. A népr nyelvben is használatos ez a kifejezés. pl. Szamosháton: *Még a hejje se melegedett meg*; nem ült sokáig. *Nem melekszik meg annak a hejje*: hamarosan ellopják (Csűry). *Még a hele mög se melegedett*, mán tovább mönt (Berze Nagy János: Baranyai magy. néphagy. 2:228, Kákics).

A szólásnak vannak más változatai is: *Hideg nyomát tanáta* (Mátra vid. MTsz). *Már akkorra hideg nyoma se volt*, elment (Eger Magy. Népkölt. Gyűjt. 9:250). *Már akkor csak hideg nyoma volt otthon* (Heves m. Tiszafüred, uo. 269). *Má csak hideg nyomát ütték* (a. m. ütötték, Heves m. Pusztahanyi, uo. 371). *Meleg nyomát üzik* (Dugonics: Példabeszédek 2:207) *Meleg nyomát üzte, fel is találta* (uo. 2:272). *Meleg nyomban utól érte* (1807, Zarka Máximái, Nyr 25:282). L. Nyr 69:9, 72:22.

A Szabad Nép IX. 10-i számának 7. lapján Ötéves tervünk hírei közt olvassuk a következőket: A Nyugati-pályaudvaron sikeresen halad előre a „rakva-rakott“ és az „öttonnás“ mozgalom. A „rakva-rakott“ mozgalom, amelynek lényege, hogy a kirakás után a szerelvényeket nyomban megrakják áruval, hetenként mintegy 65.000 forint megtakarítást eredményez a Nyugati-pályaudvaron, amellet, hogy a kocsifordulót lényegesen csökkenti.

Már előbbi számainkban is közöltünk olyan szavakat, melyeket népi demokráciánk teremtett. Ilyen volt a *fövenyfürdő* 'strandfürdő' (Nyr 74:756), *váltó v. vál'ófutó* 'staféta', *vontató* 'traktor', *csecsemőctthon* 'bölcsőde' (74:277).

A fenti címmel tehát új rovatot is nyithatunk, s kérjük olvasóinkat, küldjék meg szerkesztőségünknek, amit ebbe a rovatba valónak találhatnak.

A földművelés szokincséhez. Veres Péter Egy napunk Ukrajna fekete földjén c. cikkében, amely a Szovjetunióban járt magyar parasztküldöttség tanulmányútjának egyik részletéről számol be, a következőket írja: „A mi kicsiny méretekhez szokott népünk szemének, amely a *pántlikaföldek*hez és a százölos krumpliföldekhez van szokva, nagyon jót tesz, ha meglátja a szovjet méreteket“ (Szabad Nép 1950. VIII. 16. 6. l.). A *pántlikaföld* kifejezést eddig nem ismertük, viszont országosan elterjedt a *nadrágszíjparcella*¹ szó,

¹ Pl. a felsőpetényi (Nógrád m.) Lánszki Pál, a Szovjetunióban járt parasztküldöttség tagja, beszámolójában mondja: „Most láttam mindazt, amit a *nadrágszíjparcellák* elzárnak előlünk“ (Szabad Nép, 1950. VIII. 22, 2. l.).

keskeny darab szántóföld, a szegény paraszt tulajdonának további földarabolása. Móríc Zsigmond Betyár c. regényében *galyszárföld*-nek is nevezi (34. l.). L. Nyr 73:402. Hol használják még a *pántlikaföld* szót ebben a jelentésben?

Ugyanebben a cikkben olvassuk még a következőt: „[A Liszenkó elvei alapján a szabad beporzással való nemesítés] érdekes és fontos tudományos kérdés, amelynek a lényege, hogy a vetőmagvak időnként felfrissítésre, megújításra szorulnak, mert máskülönben, ha nem is elkorcsosulás, de valami *megcsöködés* áll be náluk.” A *megcsököd*, *csököd* igét még eddig nem jegyezték fel, azért fontos volna ennek az adatnak megerősítése, annak megállapítása, hogy népünk hol és milyen jelentésben használja. Szolnok-Doboka megyében közölték a *megcsökked* szót *megfogy*, *lefogy* jelentésben. Kétségtelenül azonos a Székesfehérvár levéltárának egy 1784-i iratából kijegyzett *csökkedés* szó a következő szövegben: a naponként való tapasztalásból, nyilvánosságosan tudva volna, hogy a naponként szaporodó számtalan sok utasok, és Tzédula váltak által Téli Időben az ajtónak nyittatása által... kára következőképpen élelmének *tsükkedese* következne (MNY 11:372). A szó nyilván a *csökik* 1. növéseben elmarad, kicsiny, törpe marad; 2. csökken, összeesik, kisebb lesz' ige származéka. Ugyanebbe a szócsaládba tartozik a köznyelvi *csökken* ige is. A népnyelvben *megcsökken* a m. *összemegy*, *összeaszik*', pl. A hősgtű *megcsökken*t a jószág összeaszott a gabonaszem' (Göcsej MTsz). Jaj, de van ám még több, akinek az árpája elsül, a búzája, rozsa *megcsökken*-t (Zala m. Köveskál, M. Népkölt. Gyűjt. 8: 475).

B. Ö.

Népnyelvkuia'ás Budapesten. Örömmel üdvözlöm a Magyar Nyelvőrnek „Ki hallotta, ki olvasta?” rovatát, mert ha folyóiratunk olvasóközönsége valóban érdeklődik édes anyanyelvünk iránt, igazán sok érdekes dolgot jegyezhet fel. Az ország fővárosáról mindig úgy beszéltek a multban, hogy itt csak romlott magyar nyelvet, rossz szavakat, kifejezéseket hallani, pedig néha igazán olyan szavak, szólások ütnek meg a fülünket, amilyenekért érdemes volna nagy tanulmányutakat tenni. De ezen nem is kell csodálkozni, hiszen az ország fővárosa gyülekezőhelye egész népünknek. Dolgoznak itt dunántúliak, palócok, sőt székelyek is, hogyne hallana az ember néha följegyezni valót. Egy csikszentkirályi székely asszony ajkáról hallottam pl., hogy a zöldbab szálkáját *húrnak* nevezte. Azt mondta: „A zödbahnak, mikor már kissé öregedő, azt mongyák: Vigyázzatok, jó le kell szénni a *húrját*. Le kell a babot *húrozni*, má megöregedett, nagyon *húros*.” Nem tudom, tudnak-e a nyelvészek a *húr* szónak szála jelentéséről, én bizony még sohasem hallottam. Mindenesetre nagyon érdekes, hogy a zöldbab szálkáját a *hegedű húrjától* vett szóval fejezik ki. Valóban van köztük hasonlóság.

Érdemesnek tartom egy másik szavát is megörökíteni, talán nyelvészeink ezt sem ismerik: Kora hajnalban kimennek az erdőre, és ha valaki má ment előttük és lássák a lábnymokat, azt morygyák: „Már a *harmattaposó* megelőzt”. A *harmattaposás* arra is mondják, aki elesábit egy fiatal leányt. Azt mondják a legényre: „Ő *taposta* le a *harmatot* róla.”

K. J.

A rövidítésekhez, Fábián Pál a Nyelvőr mult számában ismertette a rövidítések történetét és a kialakuló gyakorlatot. Kimutatta, hogy ezek már nemcsak írásbeli rövidítések, hanem fokozatosan szóbeli rövidítéseké válnak, s ezért arra is törekszenek, hogy jól ejthetők is legyenek. Ez valóban nagyon fontos, mert az ilyen rövidítések valóságos szavakká válnak, s ez esetben meg kell felelniök nyelvünk törvényeinek. Ilyen törvénye nyelvünknek a hangzóilleszkedés, a rövidítéseknek tehát ez ellen nem lenne szabad vétetniök. Pedig vétene, s ilyen szörzszülötteket hoznak létre: MOGÜRT Gépjármű Külkereskedelmi n. v., HARIKÖT NV. Az előbbi meg sem lehet állapítani, hogy keletkezett (úgy tudom, már jobblétre is szenderült, s vele, remélhetőleg, csúf neve is örökre feledésbe merül), a másik bizonyára a Harisnya- és kötöttáruértékesítő n. v. rövidítése.

De nemcsak vállalatoknak vannak rövidítései, hanem intézményeknek is. Így olvasom a Szabad Nép 1950. szept. 9-i számának 5. lapján: A SZÖVOSZ tiltakozó távirata az ENSZ-hez. A Szövetkezetek Országos Szövetsége a Nemzetközi Szövetkezeti Nap alkalmából a következő táviratot intézte az ENSZ-hez... A SZÖVOSZ éppen olyan vétség a hangzóiilleszkedés törvénye ellen, mint a MOGÜRT vagy a HARIKÖT.

Talán az Akadémiának kellene közbelépni ilyen szörnyszülöttek keletkezésének megakadályozására, Finn rokonaink többet adnak az ilyesmire. Pl. a főváros mellett volt egy *Pakin-kylä* (olv. Pakin-küle) nevű falu. Annak rövidített neve nem *Pakylä* hanem *Pakula* lett.

A *tanonc* pusztulása. A Szabad Nép f. é. szept. 21-i számának vezércikke Az ipari tanulóképzés új tanéve címet viseli, s mindjárt azt írja: Néhány nappal ezelőtt ötvenezer *gyáripari tanuló*, közöttük huszonhatezer elsőéves számára megkezdődött a tanév. A Párt és a kormány szeretettel üdvözlí az ipari tanulóifjúságot a tanév kezdetén. — És a 7. lapon: Megkezdődött az ipari tanulóiskolai tanárok országos értekezlete... Testnevelési oktatás az ipari tanulóiskolákban.

Tehát a jövőben nem teszünk már különbséget az ipari tanuló és a gimnáziumi tanuló közt, mind a kettő tanuló lesz, s ezzel eltemetjük a csúf *tanonc* szót. Nem kár érte. Már Ballagi Mór is, aki pedig nem volt ellensége a nyelvújításnak, ezt írta róla: „Ismerve szótári tisztemet, még az utálatos *tanonc* szónak is helyet kellett adnom, mert e szó már szélre használtatik“ (Új teljes Német és Magyar Szótár. Magyar-Német rész. 1875. Előszó). A szó különben a hírhedt Bugát Pál alkotása (1830), de mai 'Lehrling, Schüler' jelentésében csak 1845-ben fordul elő, Fogarasi Magyar és Német Segéd-szótárában.

Furulyázó kukorica. Veres Péter a Szabad Nép 1950. szept. 9-i számának 6. lapján Szimentáli tehenészet Ukrajnában című cikkében, a Szovjetben tett tanulmányút leírásának egyik fejezetében írja: Nincsenek ebben a tengeriben sárga és meddő szálak, nem hervadtak és nem sülnek le az alsó levelek, egyáltalán nem látni „furulyázó“, kókadtt tengerit.

Veres Péter nyilván a lehajló kukoricalevelet nevezi furulyázó-nak. Ezt a kifejezést még soha sem hallottam, se nem olvastam. Kérjük a Nyelvőr olvasóit, érdeklődjenek, hol használják ezt a kifejezést, és milyen értelemben. Mondják-e pl. a gabona lelógó leveleire is, hogy furulyázó?

Se hire, se hamva. Margalits szerint Dugonicsnál ennek változata: *Se helye, se hamva* és *Se hire, se helye*. Albert Erzsébet arról értesít, hogy az utóbbinak *Hire sincs, hejje sincs* változata Csíkszentkirályon ma is használatos.

B. Ö.

Kéjvonat. Péter László közlése szerint (Nyr 73:251) *kéjvonat* szavunk 1883-ban bukkan fel a Szegedi Híradó hasábjain. A szó előfordulását a NyUSz Ballagi nyomán 1881-ről keltezi. Csatkai Endre 1877-ből közöl adatot (Nyr 74:49). A szó azonban már a 60-as években megjelenik. Ebben az időpontban *kéj* előtagú szavaink száma megszorodott. A NyUSz-ban előforduló összetételeken kívül ekkor tűnik fel: *kéjelem* (Boross Ádám: A szomszédok. 1862. II. 137), *kéjpohár* (Torkos László: Az ifjú küzdelmei, 1863, 72), a redoute magyartásának kérdésével kapcsolatban *kéjvárda* (Föv. Lapok, 1865. 34; Koszorú, 1865, 93), a címben jelzett szó: egy vállalkozó „két *kéjvonatot*“ rendez (Ország Tükre 1865, 160), „egy pesti tőkepezés a párisi világkiállításra *kéjvonatot* tervez“ (Nefeletjs, 1866, 35). Ugyanekkor azonban az 1835-ben szótározott (NyUSz) *kéjútazás* szavunknak már magyarabb megjelölésével is találkozunk: a Nefeletjs a *Kéjútazás* címmel hirdetett vállalkozás részleteit *társas utazás* rámutatással ismerteti (1865, 8).

Omnibusz. Kallós Ede megállapítása szerint (Nyr 74:17) nálunk a *szó* az 1860-as évek végétől kezdve vált közkeletűvé. Valószínű azonban, hogy a társaskocsi latin elnevezése már jóval előbb általánosan ismert fogalmat jelöli a magyar nyelvhasználatban. Erre enged következtetni Aszalay József munkájának címe: *Szellemi omnibus* kéjutazásra az élet utain. A könyv 1855-ben jelent meg Pesten.

Zsoldos Jenő

A **busz.** Kallós Ede (Nyr. 74:16) mintaszerű fejtegetésben foglalkozott az *omnibusz* szóval és származékaival. A tanulmányhoz szeretnék egy pár adatot feljegyezni. Kolozsváron a századfordulón nevezetességszámba ment a lóvasút, amelyet a tréfás kolozsváriak *lőbusznak* becéztek. Tudomásom szerint az egyik autóbusz-típust *trambusznak* nevezik Pesten is. Az *omnibusz* fogalma nem maradt meg csak a közlekedési eszközök terén, mint a következő könyvcím is mutatja: Aszalay: *Szellemi omnibusz*.

Harmatverő. Pásztorgyermek-koromban, a tizes évek végén, sokszor jártam havasi ösvényeken hajnali pítymallatkor. Ilyenkor vastagon áll a fűszálakon a harmat. Néha valaki megelőzött s a harmatot leverte a fűről, a nyom úgy meglátszott, a merre ment az illető, mint a zuzmarán. Pásztor-társaimtól gyakran hallottam, hogy a *harmatverő* már *ít járt*, v. *mögélőzött*. Sokáig az volt az érzésem, hogy valami népies, mitikus alakról volt szó, de amikor falum, Csíkszentmihály, ragadványneveit gyűjtöttem, találkoztam egy ilyen névvel: *Harmat'verő*. Ekkor tudtam meg azt is, hogy az illető gacso, ikszlábú volt s mentében bokájával az ösvéryszerű fűről a harmatot leverte. Már rég nem élt az ember, s talán még éltében sem minden esetben ő taposott a friss harmaton, de rámondták — a szomszéd falvakban is — hogy *a harmatverő jár' ott*.

Szőcs Lajos

Kozokány. Ötven évvel ezelőtt Nagykőrösön sokat hallottam édesanyamtól: „Nem hallottá azt még a *Kozokány* se.” — Nem tudja azt még a *Kozokány* se”. — „Nem tud olyat még a *Kozo'ány* se.” A szóhasználatból azt lehet gyanítani, hogy a *Kozokány* valami felsőbbrendű lény lehetett, sok olyasmit tudott, amit nem tudhatott a közönséges ember. Mivel anyai nagymamám kecskeméti születésű volt, nem lehetetlen, hogy a szóhasználat onnan ered. Érdeemes volna tudni, használják-e még valahol, mi az értelme, az eredete?

Tormásközi

A Nyelvőr hírei

Tízéves az Észt Szovjet Szocialista Köztársaság

Az Észt Szovjet Szocialista Köztársaság 1940 július 21-én alakult meg. Területe 45 ezer négyzetkilométer, lakossága meghaladja az egymilliót. A lakosság többsége észt nemzetiségű, de oroszok is élnek a köztársaság területén. Az észtek nyelve a finnugri nyelvekhez tartozik, s így a livekkel, vótokkal, vepszékkel, lüdükkel, karjalakkal közeli rokona a szuomi-finn nyelvnek.

Az Észt SzSzK a Balti-tenger partvidékén terül el a Finn-öböl és a Rigai-öböl között. Fővárosa Tallin.

A köztársaságban jelenleg nyolc főiskola van, a legrégebb a tartui egyetem. 1946-ban megalapították az Észt SzSzK Tudományos Akadémiáját, amely rövid idő alatt hatalmas tudományos központtá nőtt, s 12 kutatóintézetet egyesít. Nagy sikerekre tekint vissza az észt irodalom is. Az új életet építő észt nép művészeti szelleme tükröződik benne.

A német megszállás alól való felszabadulás után a Köztársaság hozzáfogott gazdaságának gyors újjáépítéséhez. Már 1945-ben helyreállítottak több villamosművet, újból megkezdtek az olajpala kitermelését. 1945-ben Észtország ipari termelése csak fele volt a háborúelőttinek, de 1948-ban már túlhaladta a háborúelőtti szintet.

A földreform végrehajtása 1947 közepéig 44 ezer kisparasztnak több, mint 500 ezer hektár földet juttatott. Újjáépítettek 24 gép- és vontatóállomást, 244 gép- és főgátú állomást. Jelenleg több, mint 3000 kolhoz működik a köztársaságban.

Az 1946–1950-es ötéves terv 3,5 milliárd rubelt irányzott elő az észt nép-gazdaság fejlesztésére. 1950-ben az ipari termelés mennyisége háromszorosa lesz a háborúelőtti évinek. Jelentősen megnagyobbodnak a vetésterületek, kifejlődik az állattenyésztés.¹

A Kazáh Szovjet Szövetséges Szocialista Köztársaság

A kazáh köztársaság 1920 augusztus 26-án alakult autonóm köztársasaggá az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság kebelében, majd 1936 december 5-én szövetséges köztársaság államformáját vette fel, s így tagja lett a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének. Fővárosa Alma-ata.

A köztársaság területe 2,750.000 négyzetkilométer, lakosainak száma 6,1 millió fő. A köztársaság törzslakói, a török nyelvcsaládhoz tartozó kazáhok, mintegy 60%-át teszik az egész lakosságnak. Oroszok, ukránok és üzbekék is élnek a köztársaságban. A kazáhok szinte napjainkig nomád állattenyésztő nép volt. Nyájakkal együtt barangolták be a sztyeppéket, felütötték nemezsátrukat, s amikor a legelőjük kimerülően volt, odébbálltak.

Kazahsztánnak a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig egyáltalán nem volt ipara, de azóta egymásután épültek városai, gyárai nyíltak meg, szén- és ércbányái. Régebben szinte egy város sem volt a sztyeppéken, napjainkban tízével nőnek ki a földből az ipari vidékeken a szép, rendezett városok és munkástelepülések.

A főváros, Alma-ata, a köztársaság kulturális központja. Itt székel a Kazáh SzSzK Tudományos Akadémiája, több főiskola, köztük az egyetem, azután az operaház, s a több, mint egymillió könyvet őrző állami köz-könyvtár.

A sokezer tegnapi nomád, öntöző szakemberek segítségével, hozzáfogott csatornák építéséhez, duzzasztók és töltések emeléséhez, új mederbe terelve a vizet a föld megtermékenyítésére. Bő termést takarítanak be búzából, kölesből, kukorépából, dohányból; természetnek ezeken kívül gyapotot, gumicseserjét, rizst és rosnövényeket is. Ahol évszázadokon át mindent eltemetett a futóhomok, ott most termékeny szántóföldek, gyümölcsösök és szőlők zöldelnek. Ugyanakkor a köztársaság a Szovjetunió legnagyobb állattenyésztő vidéke.

A cárizmus alatt minden 100 kazáh közül csak kettő volt írástudó, ma a köztársaságban általános tanulókötelezettség van, s 1946–47-ben 8265 iskolája volt 940.000 tanulóval. A cárizmus alatt a kazáhoknak nem volt egyetlen főiskolájuk, 1946-ban 24 főiskolában és 92 műszaki szakiskolában 33 ezer diák tanult. A cárizmus alatt a kazáhoknak egyetlen egy újságjuk volt, 1946-ban 322 újság jelent meg a köztársaságban. 1945-ben 626-féle könyv került ki a sajtó alól, több, mint 8,3 millió példányszámban. A kazáhok immár anyanyelvükön olvashatják az orosz és a világirodalom remekeit. A köztársaságban 4000 könyvtár, 35 színház, 22 múzeum működik.¹

¹ A Szovjetunió tizenhat köztársasága. Szikra, 1950.

Nagyszabású előadássorozat indult Muszkvában Sztálin nyelvtudományi műveiről. A Szovjetunió Tudományos és Politikai Ismereteket Terjesztő Társaságának központi előadóterme a nyári szünet után Mark Mityin akadémikus előadásával ismét megkezdte működését. Mityin akadémikus előadásában I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáival foglalkozott, amelyek nagymértékben hozzájárultak a marx-lenini tudomány fejlesztéséhez.

Ezzel az előadással kezdődött a Szovjetunió legnagyobb filológusainak és filozófusainak előadás-sorozata Sztálin nyelvtudományi műveiről. (Szabad Nép 1950. szept. 10. 10 l.)

A Magyar Nyelvtudományi Társaság vándorgyűlése. A Magyar Nyelvtudományi Társaság november 27–29-én Debrecenben tartotta meg vándorgyűlését, melyről részletesen a Magyar Nyelvőr következő számában számolunk be.

Az orosz nevek és szavak magyar átírása. A Magyar Tudományos Akadémia az orosz nevek és szavak magyar átírásának szabályozása céljából bizottságot küldött ki, melynek határozatait a Magyar Nyelvőr jövő száma közli.

A Nyelvőr postája

Az Igazságügyminisztertől.

1403/1950. I. M. I/1.

Tárgy: Jogszabályoknak nyelvi szempontból való megvizsgálása.

Köszönettel vettem tudomásul, hogy a Magyar Nyelvőr Szerkesztősége hajlandó az igazságügyminisztérium által elkészített jogszabálytervezeteket nyelvi helyességük szempontjából megvizsgálni. Közreműködését adott esetben igénybe kívánom venni.

Budapest, 1950. évi július hó 27. napján.

Dr. Szabó Imre s. k. főosztályvezető.

A kiadmány hitelélül: Szederkényi shiv. vezető.

Csefkó Gyula szegedi egyetemi prof. írja: A Nyelvőr korszerű formája, tekintélyes terjedelme és gazdag tartalma nemcsak nekem szerzett jóleső megelégedést, hanem másoknak is.

T. Kiss Sándor, a karcagi Mezőgazdasági Technikum tanára írja: A július 22. keletű levelében foglaltak szerint szívesen vállalom, hogy tanulóink segítségével népi használatú növény-, állat- vagy csillagneveket gyűjtök. A meghatározással nem lesz nehézség, mert többnyire ismerem a nálunk előforduló növényeket, vagy kétséges esetekben magam is meghatározom. Nagyon örülök annak, hogy a Nyelvőr olyan nagy becsüléssel fordul a népnyelv felé, mert magam is mindig úgy éreztem, hogy ez a legmegbízhatóbb forrása nyelvünk megismerésének és megújításának.

A kiadásért felelős: A Köznevelésügyi Kiadó Vállalat igazgatója.

53 214. — Egyetemi Nyomda, Budapest. — (F.: Mező Sándor.)

Nyelv és munka

A RESZELŐVÁGÓ MESTERSÉG

Írta: N. Bartha Károly

E mesterségre vonatkozó adataimat főleg Tóvölgyi (Taraszovics) Béla 74 éves, debreceni mester szájából vettem, aki miskolci születésű, segédkorában bevándorolta az országot, külföldet is megjárta. Nyelvhasználatában nincs is nyelvjárási sajátosság, bár 41 éve egyfolytában Debrecenben dolgozik, csupán köznyelvi.

A mesterségek nyelve, mint ú. n. *csoportnyelv*, becses adatokat, értékes felvilágosításokat nyújt a nyelvtudományi kutatások számára. A nyelv szociális intézmény, a nyelvtudomány társadalmi tudomány, ezért a nyelvi problémákat szociális problémákként vizsgálják. A mesterségek nyelve tehát nemcsak iparfejlődési, tárgytörténeti vonatkozásokban érdekli a művelődéstörténetet, hanem szókutató, jelentéstani vizsgálódások tekintetében különösen fontos a nyelvtudomány, az általános szókincs számára.¹

Ez a mesterség azonban megszívlelendő tanulságokat tár elénk szélesebb körű vonatkozásokban is. Intő például állhat arra nézve, hogy milyen fogyatékos és helytelen felfogásba eshetik bármelyikünk, ha nincs kellően tájékozódva ipari munkásaink szakmabeli kérdéseiben. A reszelővágó mesterség ugyanis kevésbé ismert iparág, kevés számban és csak fejlettebb ipari központokban találkozunk képesített mesterekkel. Mint önálló foglalkozás voltaképp csak mintegy száz éve honosodott meg hazánkban. Érthető tehát, ha a köztudat valami csekélyebb jelentőségű, közelebbi megismerésre nem is méltó iparágnak képzelel el. Ez a felfogás megmutatkozott a tanulók felfogadása alkalmával is. Ha azonban megfelelő érdeklődéssel mélyedünk el megismerésében, meglepően bontakozik ki előttünk a reszelővágó mesterség ugyan jelentős szerepe a kisipari, a gyári munka közösségi életében, a különböző munkaágak egymásrautaltságában. Megvilágításul szolgáljanak a következő adatok:

Frecskay János a hazai mesterségekről szóló úttörő munkája² I. részében (Ötven iparág leírása) nem is említi a reszelővágó mesterséget. A *reszelőródalás* (-vágás)-ról (Feilhie) és a reszelőfajtákról esik szó könyvében az esztergályos és lakatos mesterségekkel kapcsolatosan.³

Szűcs István⁴ évszázadokra visszamenően mutatja ki a debreceni céhek, a debreceni iparfejlődés adatait. Reszelővágókról csak az 1870. évi 'népösszeírás' statisztikai adataiban szól, kimutatván a debreceni kézművesek létszámában, az iparüzlet 80 ágában 1 reszelővágót is.⁵

Zelizy Dániel az 1880. évi népszámlálás szerint a debreceni iparosok létszámában sorolja el ezt az adatot is: „ráspoly- és reszelőkészítő: 2 vállalkozó, 2 segéd, 1 tanoncz“; a továbbiakban arra is rámutat, hogy „a kés-, ráspoly-, reszelő- és pipakupakkészítők, a négy iparág együtt 18 mestert“ számol.⁶ (Ugyanakkor egyik-másik mesterségben száz-százra voltak mesterek.)

Tóvölgyi mester fiatal segédkorában még ismerte a legelső magyarországi reszelővágó mestert, Vichnalek Vencelt, aki az 1840-es évek folyamán Szegeden nyitott műhelyt. Addig Magyarországra külföldről szállítottak kész reszelőket, a legtöbbet Rudolf Schmid bécsi gyáros (patkó védjeggyel). Tóvölgyi szerint a Vichnalek mester nevelte tanítványok révén terjedt el a hazai reszelővágó ipar 80 százaléka, a többi 20 százalékat a beszivárgók tették ki Alsó-Ausztriából, Sziléziából, Csehországból. Miskolcon a Tóvölgyi gyermekkorában telepedett meg az első reszelővágó, Mártha Géza mester (aki a mesterséget Rozsnyón tanulta ki), s ő lett a legelső tanulója. Ajánlották is neki, hogy ezt az új mesterséget tanulja ki. Mikor aztán 1895-ben, mint frissen felszabadult segéd Debrecenbe jött, itt két cseh mestert talált: Eckel Pált és Simacsek Ferencet. Munkakönyvének bejegyzése szerint 1901–1902 folyamán kétízben is dolgozott Sima Ferenc debreceni mester késes-utcai műhelyében.

Ezekből az adatokból kiviláglik, hogy hazánkban ez a mesterség annyira nem régi keletű, hogy ma élő öreg mesterek a magyarországi reszelővágó mesterség egész történetét áttekinthetik.

Egy városban nem telepedett meg csak kevés számú mester, azok is inkább a nagyobb városokban. Debrecenben régen is 2–3 mester szokott lenni. Ma Tóvölgyin kívül csak Hégely László dolgozik, Csukás Lajos már abbahagyta a munkát.

Ez a néhány mester azonban elegendő foglalkoztatásban részesült. Tóvölgyi tanítómesterének, Mártha Gézának a műhelye Miskolcon az 1900-as években virágzó üzemmé fejlődött, már gépei is voltak, 24 szakmunkással dolgozott. A diósgyőri vasgyáraknak havonta 8–10 ezer reszelőre volt szüksége, azt mind ő szállította. Azonkívül az egész magyarországi MÁV-műhelyek harmadrészét ő látta el reszelővel. Tóvölgyi mesternek is megvoltak még a gépei az első háború előtt, hetedmagával végezte a munkát, heti termelése ezer darab reszelő volt. Ma már öregesen, egymagában dolgozik; elég, ha hetenként 50–60 darabbal végez.

A gyárak, üzemek, különböző iparágbeli mesteremberek, sőt más foglalkozásúak is nagymennyiségű reszelőt, ráspolyt rendeltek, s ha nem láthatták el magukat ezekkel a jól *megvágott* szerszámokkal, fennakadt a munka.

A MÁV-műhelyeknek, gázműveknek, villamossági telepeknek, bútorgyáraknak, mindenféle vasgyárnak, stb. elsőrangú szükséglete volt a jó reszelő, ráspoly. Még a miskolc-sajószentpéteri üveghuta rendelésére is kellett reszelőket csinálni az üvegfúváshoz használt mintavasak számára. Voltak budapesti vasgyárak, amelyek csak olyan

reszelővágóknak adták ki a munkát, akik kézimunkával dolgozták újjá, mert ez jobb volt, mint a gyári új. Általában mindazok a foglalkozások, amelyeknek anyaga vas (fém), fa, bőr, csont, szaru, a reszelővágók szerszámjavító segedelméhez folyamodtak. Nemcsak a kovács, kazánkovács, lakatos, géplakatos, rézműves, puskaműves, asztalos, kerékgyártó, esztergályos, ács, favágó, faszobrász, cipész, csizmadia, bőrparos, fésűs,⁷ körömvágó nem lehet el reszelő, ráspoly nélkül, hanem a földművesnek is kell ekevasat, kaszát, kapát reszelni és a gazdaságoknak is cséplőgépekhez, traktorokhoz, más gazdasági gépekhez. Még a szabó is használ reszelőt az ú. n. *fércbontó* kihegyeztetésére. Tóvölgyi mester szavai szerint: „Régebben történt, hogy az egyik debreceni fogtechnikus kiment Dél-Amerikába. Addig el nem ment, még nem csináltam neki egy tucat reszelőt.”

Íme, ezekből lehet reálisan következtetni a reszelővágó mesterség jelentőségére.

A mesterség és mesterségbeliek megnevezése. Mesterünknek a miskolci ipartestülettől 1895-ben kiállított tanonc-bizonyítványának szövegében a *reszelővágó mesterség, reszelővágó mester, reszelővágó tanonc* kifejezéseket találjuk. Munkakönyvének hivatalos bejegyzése: *reszelővágó segéd*. Zelizy Dániel (föntebbi adataiban) ismételten *ráspoly- és reszelőkészítők*-et emleget. A munkakönyvben a mesterek egyéni bejegyzései közt van ilyen is: *Mártha Géza reszelővágó üzlete (Feilenhauerei) Miskolc*, ugyanott az egri Tihanyi János magát *reszelőműves*-nek, alkalmazottját *reszelőműves segéd*-nek nevezi, a besztercebányai Trnka Pál *reszelőműves*-nek. Tekintve az 'aranyműves, puskaműves, gyapjúműves', stb. összetételeink kiterjedt szócsaladját, ez volna a legjobb hangzású név erre a mesterségre. Mégis a *reszelővágó mester* az általánosabb használatú (így írja magát a munkakönyvbe következetesen a debreceni Sima Ferenc is), azaz röviden csak *reszelővágó*. Ez utóbbi szerepel Szűcs István idézett 1870. évi adatában, így nevezik magukat ma is a debreceni mesterek. *Reszelővágók Szakegylete* volt a szakszervezetük neve is. A fogvágás lévén a mesterségbeli munka főszakasza, ettől kapta tehát nevét a mesterség.

Tóvölgyi mester életsorsának áttekintése érdekes képet nyújt szakmabeli társainak életviszonyaira vonatkozóan is. Miskolcon született 1876-ban. Apja, Taraszovics Mihály eperjesi asztalos „negyvennyolcban kis veressipkás volt a forradalomban“. Anyja Dobos Juliánna volt Tiszakesziből. Családi nevét a sorozás után változtatta át Tóvölgyire. Gyermekkorában telepedett meg Miskolcon az első reszelővágó, Mártha Géza, nála lett tanuló 14 éves korában. Nála szabadult fel 18. évében, s mint segéd nemsokára gyalogszerrel Debrecenbe jött, innen nagyobb-részt gyalog vándorolt az országban, majd külföldi városokban is. Megfordult Nagyváradon, Orosházán, Hódmezővásárhelyen, Szegeden, Szabadkán, Zomborban, Pécsen, Kaposvárt, Budapesten, Győrött, Pápán, Zalaegerszegen, Nagykanizsán (stájer mesternél), Besztercebányán, Nagyszombatban (párizsi mesternél), Bécsben, Brünnsben, Prágában és Berlinben. Ahol munkát kapott, ott valamennyi ideig megmaradt, különben vándorolt tovább. „Vitt a vágy, nem fogott a hely.“ Bécsben is csak néhány napig tartózkodott, nem tudván munkához jutni az ott uralkodó cseh szaktársaktól.

Magyarországon legelső szakszervezete a *nyomdászoknak* volt, utána a *reszelővágóknak*. A szakszervezeti tagsági könyv bizonyult a legfontosabbnak itthon is, külföldön is. Erre adtak munkát is, segélyt is. Itthon a szakszervezet nyilvántartotta, hol van segédre szükség, esetenként útiköltséggel mehetett munkahelyére. Tóvölgyi munkakönyve szerint 1895–1904 folyamán, mint segéd, a következő mestereknél dolgozott (néhányikhez ismételtén visszalépve): Mártha Géza Miskolc, Szűcs Lajos Zombor, Tihanyi János Eger, Zollner János Nagykánizsa, Roba József Pécs, Trnka Pál Besztercebánya, Síma Ferenc Debrecen.

A munkakönyv 'Munkabér' rovatában a leggyakoribb bejegyzés: *egyezmény*, néhányszor: *heti 9–10 korona*, utolsó években: *darabszám*. Mesterünk elmondása szerint mint segédnek rendszerint heti 9–10 korona volt a munkabére bentkosztal, vagyis teljes ellátással. Az 'egyezmény' bejegyzés is ugyanezt jelentette; 'darabszám' a segédet egyharmad része illette annak, amit a mester kapott. Például egy *taszítóreszelő* megmunkálásáért a mesternek 82 fillér, a segédnek 27 fillér jutott. Ilyenkor a segéd csak a fogvágást végezte, egyéb munkát a napszámos vagy a tanuló. Ha azonban csak ketten voltak, a mester a segéddel, minden munkát együtt csináltak, családtagnak számított. Ilyenkor voltak a heti bérek.

Huszonkilencéves korában önálló mester lett. Miután Miskolcon tanítómesterének virágzó műhelyében művezető volt, megvette a roznyói mester műhelyét. Néhány évet itt töltve, 1909-ben Debrecenben telepedett meg, első felesége ugyanis debreceni volt, s azóta folyvást Debrecenben dolgozik. A debreceni ipartestület 1926. évi ipari kiállítására, ahol ezüstéremmel tüntették ki, 70 darabból álló reszelősorozatot készített, abban mindenik darab másféle volt.

Vándorlása során, mint fiatal segéd, Szegeden megismerkedett a legelső magyarországi reszelővágó mesterrel, Vichnalek Vencellel. Az öreg mester mondta el neki az alábbi kalandját Rózsa Sándorékkal:

Egylovas kocsiján reszelővel vásárra ment egymagában Szegedről Hódmezővásárhelyre. Útközben ráesteledett, s eltévedt a pusztában. Világosságot látva arra tartott. Emberekre talált, akik a szabad ég alatt bográcsban főztek. Ottfogták, kikérdezték, hogy mi járatban van. Mondotta, hogy vásárra megy Hódmezővásárhelyre, s kérte őket, hogy vezessék a jó útra. Nem eresztették el hajnalig. Leültették, a kulaesából a bort elfogyasztották, a bográcsból őt is megkínálták. Mikor virradni kezdett, akkor magyarázták meg neki, hogy tudja-e, hogy mik vagyunk. A Rózsa Sándor emberei. — Rózsa Sándor akkor nem volt ott, csak a bandája. — Reggel ráparancsoltak, hogy arról, amit látott, hallott, ne merjen senkinek szólni, mert ha nem, a halálfia lesz, mikor visszafelé jön. Kiveztették a Hódmezővásárhelyre menő útra. Mielőtt eleresztették, két ember lefeküdt fölé a földre s hallgatózott. Ezek mondták neki, hogy egy óra múlva találkozni fog két lovassal. Nehogy elmondja nekik, amit látott és hallott. Akkor jöhet bátran vissza este. A lovasokkal valóban találkozott. Két pandúr volt. Faggatták is, hogy nem látott-e ilyen és ilyen embereket. Persze ő letagadta. Visszafelé azonban meghált Vásárhelyen. Nem mert este azon a helyen átjönni, csak világos nappal.

A reszelővágók munkájának lényege az, hogy a nekik átadott elhasznált, elkoptatott reszelőket, ráspolyokat *megvágták*, vagyis új fogakat vágtak bele, újra használhatóvá tették. Azonkívül, ha ezáltal igen nagy mennyiségű anyagot takarítottak meg, ezek a szerszámok tel-

jesen olyanok lettek, mint a gyári új, sőt még alkalmasabbak a munkához, mert kézimunkával dolgozták ki, s a fogak élesebbek lettek. Új anyagból a reszelővágók csak csizmadiáknak, cipészeknek való ráspolypokat készítettek. Ezekkel a gyárak nem is foglalkoztak, meghagyták a kisiparnak. Adtak régebben a gyárak ú. n. *reszelőtest*-eket is, azaz lekovácsolt, kiformált reszelőanyagot. Ezeket a reszelővágók dolgozták ki különféle reszelőknek. „Leformálva kaptuk a gyárból.”

A reszelő és a ráspoly közt az a különbség, hogy a reszelő fogait egyenes vonalú, párhuzamos rovátkák, barázdák vágásával csinálják, a ráspoly fogait pedig egymástól szabályos távolságban vágott apró, éles szemölcsök alkotják. Mesterünk szavaival *a reszelő vonallal van vágva, a ráspoly pontozva van.*

Munkamenet. A mesterség munkamenete kettőságú. Egyik a régi reszelők és ráspolyok megmunkálása, ez a főág. A másik ágon új anyagból készítenek ráspolyokat. Ez a kettős ág azonban a *csiszolás*-tól kezdve egyesül.

1. *Lemaratás.* A régi, lekopott reszelőket és ráspolyokat a fújtatóban fölmelegítik, a *beszorító fogó*-ba fogják, s a kopott fogakat a *marógépen lemaratják.* „Melegen lehúztuk a régi fogát.” A kisebb reszelőket hidegen a *taszítóreszelő*-vel lereszelik. Így mennek az acélreszelők a *lágýtó*-ba. A vasból készült ráspolyokat nem kell lágýítani.

2. *Lágýtás.* A reszelőket a *kemencé*-ben fölmelegítik, *kilágýítják.* A kemencébe koks- és faszénkeverékből tüzet raknak, a nagyobb reszelőket a tűz fölé rakják. A kisebbeket előbb ócska vízvezetéki vascsőbe, *lágýítócsőbe* helyezik, szitált faszénporral kitöltik a hézagot közöttük, s a cső két végét sárral betapasztják, lefojtják. A kemence ajtaját is légmentesen elzárják. Átmelegítik világospirosra. A fölmelegítésnek és kihülésnek légmentesen kell történnie, mert, ha az acél levegőt kap, nem puhul meg, nem lehet kidolgozni. Lehűlni is magától, elzártan kell, míg kéznek nem meleg. A nagy kemencébe egyszerre 100 db. reszelő megy be, három nap alatt hűl ki.

3. *Kiegyengetés.* Némelyik darab meggörbül, elhajlik a melegtől. Ezeket az *egyenestőtuskó*-n fakalapáccsal *kiegyengetik.* Következik a *csiszolás.*

Új anyagból készülő ráspolyokhoz vaskereskedésben vesznek ú. n. spáringvasakat, például 3 mm vastag és 25 mm széles, vagy 6 mm vastag és 28 mm széles méretben. Ezek feldolgozása a csiszolásig a következő:

a) *Feldarabolás.* A vasrudakat a ráspolyok méretének megfelelő hosszúságban *feldarabolják.* A mester krétával megjelöli a méreteket, a vasat hidegen a *kovácsoló üllő*-re helyezi, tartja a *nyelvsvágó*-t, a segéd (tanuló) ráver a *ráverőkalapács*-csal. Két-három ütés kell, a vas elszakad.

b) *Lekovácsolás.* A feldarabolt vasat egyenként megtüzesítik és *formába kovácsolják,* azaz formát adnak neki szemmértékre. A *lekovácsolás* a *kovácsoló üllő*-n a *kézikalapács*-csal és a *ráverőkalapács*-csal történik. Egyik fogja a *kézifogó*-val, a másik veri. A *rózsaráspoj* és *ki-reszelő* készítésekor külön csinálják ezeknek a *fejét* és *szárát* vagy *nyelet*, s hidegen szegecselik bele. — A tüzesített vasról vagy acélról ledörzsölik az égés felszínét, hogy ne kalapálódjék bele. Ez a *cunder* lemez-kék alakjában hull le.

4. *Csiszolás.* Az új anyagból készülő ráspolyokat, valamint a régiekből munkált reszelőket és ráspolyokat egyenként *taszítóreszelővel lesimítják, fehérre reszelik* vagy *csiszolják* (hogy síma legyen a felszíne). „Lereszelődik *fehérre*, nem *tükröstre*, mert az csillog.” A csiszoláshoz a ráspolyokat közvetlenül a satuba fogják be, a reszelőket különböző alakú *reszelőfába* fektetve. A lehulló reszelék a *vaspor*, amelyet a fazekasok használtak fel zománcozáshoz, a kovácsok forrasztáshoz, a diákok kísérletezéseikhez.

Mindezek a munkálatok tömegben folynak, 50—100—500 db. egyszerre munkában.

5. *Fogvágás* vagy *vágás.* A reszelőt a vágáskor használt *fanyél*-be dugják, s ráfektetik a *vágóüllő*-re. A mester ráül a *vágószék*-re, s lábát beledugja két oldalt a *lábszík*-ba, a keresztbe vetett lábszíjjal odaszorítja a reszelőt az üllőhöz, hogy ne mozogjon, és így *vágja* a fogakat. Mikor a reszelő egyik oldala meg van vágva, megfordítja, s a megvágott oldal alá ólomlapot, *alátét*-et fektet, hogy a kész fogak össze ne verődjenek.

A vágás úgy történik, hogy a balkéz első három ujjá közé fogja a *kézivágó*-t („magunk csináljuk, más nem is tud csinálni”), jobbkezbe jön a *vágókalapács*, amelyik súlyával a fogak milyenségének megfelel. Van 25 dekától 5 kilóig különböző nagyságú, mindeniknek görbe a nyele. A kézivágó nem merőlegesen áll a reszelőre, hanem hegyesszögben, kifelé dőlve. Ehhez a tartáshoz szükséges a görbenyelű kalapács. A balkéz tisztán szemmértékre *vezeti a vágót*, a reszelő hegyétől a nyele felé, tehát maga felé haladva, a jobbkez a kalapáccsal ráüt és minden ütéssel vág egy fogat. Először jön harántvágással az *alsóvágás* ferde, párhuzamos rovátkákat sorakoztatva egymás mellé végig a reszelő oldalán, mikor is a fog éle jobbra áll. Aztán jön rá ugyanúgy a *felsővágás* vagy *keresztvágás*, melynél a fog éle balra áll. Az egymást keresztező rovátkák apró fogakra tagolják a reszelő felszínét. Ezenmód történik a félgömbölyű vagy egészgömbölyű reszelők fogvágása is, mint a lapos reszelőké, azzal a különbséggel, hogy keskenyvágóval vágják és csak *sorokat* vágnak hosszában párhuzamosan egymás mellé, annyi sort, amennyivel betöltődik a reszelő gömbölyű felszíne.

A reszelő vágásakor a kézivágót úgy kell vezetni, hogy az egymás után következő fogak párhuzamos egyeneseket adjanak ki. Gyakorlatlan kézzel történik meg, hogy a fogak vonala nem elég párhuzamos, hanem összetartó irányú, s így római ötös (V) formájára sikerül a fog. Ilyenkor mondta a mester a tanulónak: „Ne csinálj annyi sok ötöst, mert te is kapsz egy ötöst!” Másik hiba is előfordul vágás közben. Ha kopik a kézivágó éle, ráütéskor visszaugrik az előző fogba, s ilyenkor az a fog ismételt ütest kapván, magasabb lesz a többinél. Erre szokták mondani, hogy *magasabb fogat csinál.* — *Nem fog a ráspoj*, a. m. csúszik reszelés közben; *ragad a ráspoj*, *mar a reszelő*, a. m. előre dől, jó fogakkal nagyon jól reszel.

A ráspolyok vágása nem a hegyétől, hanem a nyelétől kezdődik. A fogak beosztása itt is szemmértékre történik a *ráspojvágó* szakszerű vezetése által. A ráspolyvágó vastagabb ceruzaformájú acélszerszám, amelynek a hegye háromoldalú gúla alakjára van kiköszörülve. Erre ráütve vágják a ráspolyon az éles, pörsenésszerű fogakat. Különböző méretű ráspolyvágókat használnak a ráspolyfajták szerint.

6. *Edzés.* Az acélreszelőket meg kell lágyítani, hogy feldolgozhatók legyenek. Ha a vágás elkészült, meg kell edzeni, hogy az acél vissza-kapja kellő keménységét. Ez a legkritikusabb munkaszakasz, ezt maga a mester végzi. *Edzőkeverék*-et készít a következőkből: csontliszt, konyhasó, vérlúgkő (sárga edzőkáli), rozsliszt. Meleg vízben feloldja a kálit, s ebbe belekeveri a többi, tejfelsűrűségű pépet kap. Az edzőkeveréket kézzel rákeni a reszelő fogai közé, minden oldalára. A bekent reszelőket faszénből készült paráztűz fölé állítja, s itt azok beszáradnak keményre. A megszáradt reszelőket felhevített kemencében fölmelegítik világospirosra, cseresznyeszínűre, majd sós vízben (100 liter vízben 10 kg só) lehűti. Ekkor a reszelőket vízzel telt edénybe állítja, lemossa súrolókefével, letakarítja az *edzési salak*-ot. Aztán tiszta vízben leöblíti, tejszínű meszes vízbe mártogatja, hogy a sós víz után rozsdát ne kapjon, s paráztűzön megszáradtja. Szárítás után olajos fehér festékkel, sertekefével átkeféli, egyenként papírba göngyölve berakja a munkaszekrénybe. A ráspoly edzése is ugyanígy megy.

Edzés közben *berepedést* kap, *keresztrepedést* kap a reszelő, ha a reszelőtest kovácsolása közben nem vigyáznak a reszelő fölmelegedésének hőfokára. Láthatóan megreped, hol hosszában, hol keresztben, néha mindkét irányban. sőt néha le is válik egy darab. Az edzés sikeréhez ismerni kell a különböző acélfajták természetét, viselkedését az edző folyamat alatt.

Műhelyberendezés.

1. *Pankli* vagy *dolgozópad*. Hosszú asztal, alul közép magasságban olyan széles polccal, mint az asztal lapja. Jobbszáron a *satu* vagy

2. *Kemence*. A mester a kőművessel együtt építi, hogy szakszerűen készüljön el. Kb. 150 cm magas téglapítmény. Mellette balról falállványra szerelve a *bőrfúvó*, alul balsarkánál a *lábnyomó* a fújtatóhoz, jobbról elhelyezve mellette az *edzőhordó*. Az építmény balfelén a nyitott *kovácsoló tűzhej*. Kétharmadrészét a nagyobb és kisebb *edzőkemence* tölti ki. Mindkét edzőkemence tetején cső nyúlik ki, mindkettőhöz váltogatva ugyanaz a füstcső szolgál, összekapcsolva a kemencét a kéménnyel. Az edzőkemencék vasajtóval záródnak. Alul mindkét edzőkemencének *hamuhulló*-ja van. Fönt az egész építményt vaslemezről készült *vasernyő* borítja be.

A megépítésben fontos, hogy a kemencének egyenlő húzása legyen. A cső úgy van beállítva, hogy a húzás a kemence közepére essék. A kemencék üregének alján van a *róst*, de nem tölti ki az egész alját, csak felét közepén, mert elől is, hátul is negyed-negyed rész le van tapasztva. Ugyancsak jobb- és balfelől két-két ujjnyi letapasztva. Így a közepén erősebben melegít, különben a reszelőnek a két vége — vékonyabb lévén — *túlmelegszik*, elég, mire a közepe kellőképp kimelegszik. Az edzőkemencék keresztmetszetén látható alul a *róst*, felemagasságban kétoldalt a *párkány*, teteje átboltozva. Koksz- és faszénkeverékkel megtöltik a párkányig. A párkányokra keresztbetéve jön 2 db. *keresztvas*. Ezekre fektetik a reszelőket és ráspolyokat, de a *lággyítócső* (benne a kis reszelők) közvetlen a tűzre tevődik. *Melegszik a reszelő*. A kis kemencében 10—30 cm hosszúságig, a nagy kemencében 30—50 cm hosszúságig melegszik a reszelő. A kemencék ajtaját sárral légmen-tesen betapsztják, a füstcsövet leveszik és a csőnyílásokat *sapkával* lezárják. A kemencét közvetlen a kémény közelébe kell építeni.

3. *Edzőhordó* 2 db. (Vö. *edzés* a munkamenetben.)

4. *Kovácsoló üllő*. (Vö. *lekovácsolás* a munkamenetben.) Ehhez való vasbetét a *stekli*, mélyedések vannak belereszelve, hogyha eltörik valamelyik reszelő vége, abban kovácsolják ki. A *nóglázn*i vagy *fejező* olyan vasbetét, amelyen a rózsareszelő fejét kovácsolják ki.

5. *Egyenesítő tuskó*. (Vö. *kiegyengetés* a munkamenetben.)

6. *Vágó-munkapad*. Lócamagasságú, keskeny, hosszú asztal.

7. *Vágótőke*. A kemencével együtt a reszelővágó-műhely legjellegzetesebb darabja. Vasabronccsal körülfogott széles tőke, belőle 50 cm-nyi a föld felett, ugyanannyi a földbe ásva. Közepébe ágyazva a *vágóüllő*, hasábalakú öntött vasdarab, felső lapja 20×14 cm, magasságából 10 cm a tőkében, 10 cm szabadon. A vágóüllő baloldalára szerelve a *csúsztatófa*, két tartóvasra van állítva, magasabbra-mélyebbre beállítható. Mikor a mester vágás közben balkezébe fogva vezeti a kézi-vágót, a balkéz a csúsztatófa támaszkodva csúszik (a vas a kéznek igen hideg volna órákon át). A vágóüllő elején és végén halad át az egybevarrt lábszíj. A vágótőkéhez kapcsolható a *vágószék*. Úgy ül bele a mester, mint a nyeregbe, két lábát bedugja a lábszíjba, mintha ken-gyel volna, s a lábszíjat lenyomva, a vágóüllőhöz szorítja a vágás alatt a reszelőt.

8. *Lábhajtó köszörű*.

9. *Géphajtó köszörű*. Villamosáram hajtja.

10. *Marógép*. Magas, háromlábú ülőszék van hozzá. A fölmelegített reszelőt befogják a beszorító fogóba, bedugják a marógépbe. Ebben forog a *marókerék*, ehhez szorítja a reszelőt a lábnyomóval mozgatott *henger*. Így maratják le az ócska reszelők kopott fogát. A marógépet villamoserő hajtja, oldalt és fönt vaslemez *szikrafogó* borítja. Régebben a mesterek a marógépet két napszámossal hajtatták kétfelől két kerék segítségével, mint a szecsavágót szokás. Volt olyan is, aki lóval járgányon hajtatta, s a rúd vége bejött a műhelybe.

11. *Munkaszekrény*. A kész reszelők és ráspolyok elrakására szolgál.

Szerszámok. (A szerszámhasználat leírásához vö. a munkamenet megfelelő szakaszait.)

A) *Feldaraboláshoz*: 1. *nyelesvágó*: ezzel vagdalják hidegen, melegen a vasat. 2. *ráverőkalapács*: a kovácsoló üllőn dolgoznak vele, 3—4 kilós, kétkézre való.

B) *Lekovácsoláshoz*: 3. *tűzifogó*: a meleg reszelő megfogására való. 4. *kézi kalapács*: a kovácsoló üllőn dolgoznak ezzel is, kb. 1 kilós, félkézre való.

C) *Lemaratáshoz*: 5. *beszorító fogó*: a fogó szárait a *szorítókapocs* vagy *spálingkapocs* vagy *spáling* ráverésével összeszorítják. Így fogják be a meleg reszelőt és tartják a marógép alá. Duhajkodó lakatosok, vasmunkások verekedéshez a szorítókapocsot fogták marokba boxer gyanánt.

D) *Csiszoláshoz*: 6. *satu* vagy *sikattyú*, 7. *taszítóreszelő*: nagy, durva reszelő. Ezzel simítjuk le a satuba fogott reszelőket. Van *közép-durva* és *finom* reszelő is ugyanehhez a munkához.

8. *reszelőfák*: a ráspolyokat a satuba fogva csiszolják le, a reszelőket ellenben *reszelőfá*-ba fektetik, s a reszelőfa szorítódik be a satuba. Különböző nagyságú és alakú reszelőfa van.

Fontosabbak: a) *lapos reszelőfa*: a reszelő nagyságának megfelelően különböző nagyságú van. Két-két vasszeget állítanak bele a két szélén sorakozó lyukakba, ezek közé rakják a lesímitandó reszelőt, amelynek azonban nem szabad szorulnia, egy kis játékanak kell lenni munka közben. — b) *lehúzófa*: olyan reszelőfa, amelyikben a lecsiszolás száalai a reszelő hosszában haladnak. Úgy lesz belőle finom reszelő. — c) *háromszögletes reszelőfa*: két darabból van összeállítva, sarkon nyitható. Vájatába fektetik a háromszögű reszelőt. — d) *mějfa* (mellfa) vagy *bruszteft* (Brustheft): vastag, gömbölyű fanyél, egyik végén különböző nagyságú és alakú lyukak. Ezek valamelyikébe beleillik a megmunkálandó reszelő *nyele* (vége). Csak az *üllőfával* együtt használják. — e) *üllőfa* vagy *ámbošholz* (Ambossholz): rovátkákkal kifaragott reszelőfa. Ráhelyezik a vágóüllőre, a reszelő nyelét beledugják a *mějfa*-ba, másik végét beleakasztják az üllőfa megfelelő rovátkájába. Az így beállított reszelőt a mester felső testével odanyomja a vágóüllőhöz, s két kézzel vezetheti a simítóreszelőt. Ilyen módon a reszelőknek csak a sarkát reszelik le.

E) *Vágáshoz*: 9. *fanyél*: külön a reszelőknek, külön a ráspolyoknak van egy-egy hosszú fanyél. Ebbe dugják a vágás idejére. — 10. *reszelővágó* vagy *kézivágó* vagy *vágó*: lapos, vésőalakú acélszerszám a fogak vágásához. A mesterek maguk készítik. Van kisebb, nagyobb, középmeretű. A szerint, milyen reszelőfajtához használják, a neve: *simítóreszelő-vágó*, *középfinomreszelő-vágó*, *durvarreszelő-vágó*. A vágókat (az alábbi ráspolyvágókat is) kiköszörülnek és olajos kövön felfenődik. Minél finomabb reszelőfog vágásához való, a vágó éle annál hegyesebb szögben van kiköszörülve. — 11. *ráspolyvágó*: ceruzaformájú, gömbölyű acélszerszám, a hegye háromoldalú gúlaalakban van kiköszörülve. Ebből is van különböző nagyságú. A reszelővágó egyenesvonalú fogakat vág, a ráspoly a fogvágással *pontozva van*. — 12. *vágókalapács*: jellegzetes mesterségbeli szerszám. Görbe somfanyele van, mert a kézi vágó tartása ilyent kíván. Különböző nagyságú van, kezdve a 25 dekástól az 5 kilósig. Mind félkézre való. A durva fogat a vastag vágóval és az 5 kilós kalapáccsal vágják. Minél finomabb fogú a reszelő, annál vékonyabb élű vágót és könnyebb kalapácsot használnak. — 13. *ómalátét*: mikor a reszelő egyik oldala meg van vágva, megfordítják, s ómalátétet fektetnek alája, hogy a vágott fogak össze ne verődjenek. A háromszögű reszelőknek megfelelő mélyedésű alátétjük van, abba fektetik. — 14. *smírer* vagy *kenőruha*: ócska nemezkalapból, vagdalt rongyból göngyölik kolbászvastagságúra. Tréfásan *szafaládé*-nak is nevezik. Vágás előtt ezzel kenik be a reszelőt gépolajjal lehellestszzerűen, hogy a vágó könnyebben *belemarjon* a reszelőbe. Így *élesebb fogat ad fel*. Mulatságból rá szokták ütni a levélre. Olyan kerek nyomot hagy, mint a postai bélyegző. Erről mindjárt látja a címzett, hogy valamelyik reszelővágó társától kapott levelet.

F) *Edzéshez*: 15. *tűzi fogó*: edzőmunka alatt a meleg reszelőket ezzel fogják, rakják, szedik. — 16. *edzősajtoló*: olyan, mint egy óriási diótörő vasból. Amikor a vékony reszelőket edzés után kiszedik a kemencéből, melegen a sajtolóba szorítják, abba fogva nyomják a vízbe... Így nem görbülnek el. — 17. *vájú*: edzés után a ráégett *edzősalak*-ot súrolókefével ledörzsölik a reszelőről, azután tiszta vízben leöblítik a favályúban.

Készítmények.

A reszelő részei: *lapos oldala, gömbölyű oldala, keskeny oldala, sarka, nyele, vágott vége, hegye.*

Reszelő és ráspolyfajták: 1. *taszítóreszelő:* vasipar számára készítik. — 2. *karreszelő:* a taszítóreszelőnek egy nagyobb, 5 kilós fajtája. Cséplőgépeknél a dobsínek kireszeléséhez, megjavításához használják; — 3. *lapos előreszelő és félkerek előreszelő:* vasipar számára készül. — 4. *pataráspoj:* kovácsok használják lóvasaláshoz. — 5. *lapos faráspoj és félkerek faráspoj:* faipar, faszobrászat számára. — 6. *háromszögletes fűrészreszelő:* általános használatú műhelyektől falusi tanyákig. — 7. *talpreszelő:* csizmadiák, cipészek számára. — 8. *keskeny talpreszelő:* cipészeknek női cipőhöz. — 9. *széles talpreszelő:* csizmiadimunkákhoz való. — 10. *kireszelő:* cipészek a cipő belsejéből ezzel reszelik ki a faszégeket. Tréfás neve: *belügyminiszter* („A belügyeket intézi el a cipőben“; „aggyon egy belügyminisztert!“). 11. *rózsareszelő:* csizma, cipő sarkának belsejéből reszelik ki vele a faszégeket. — 12. *knájpkes-reszelő:* cipészeknek a knájpkes megreszeléséhez. — 13. *S-alakú szobrászreszelő:* faszobrászok, kőszobrászok szerszáma, kb. 20 cm hosszú. A két félkerek alakú részének a domborulata van megvágva. Végük *hegyesre jön ki, spicces.* — 14. *lófogreszelő:* feje 6 cm, nyele 50 cm hosszú. Feje kissé homorú. Állatorvosok, patkoló-kovácsok ezzel reszelik ki az állat magas fogát. — 15. *manikűrös reszelők;* — 16. *pedikűrös reszelők:* ugyanolyanok, mint az előbbie, nagyobb alakban.

Mesterünk készített régebben csizmadia-, cipésmunkákhoz való új késeket is tábla acéllemezből: 17. *szabókés:* csizmadiák szabják vele a bőrt. — 18. *kerekítő:* csizmadiák ezzel a késsel faragják a sarkot, talp-szélet. — 19. *bicskia:* csizmadiák vágják vele a nagyobb bőroket. — 20. *knájpkes:* cipészek szerszáma sarok, talpszél faragásához.

Ennyi minden dologgal jár, míg a reszelővágó a behozott kopott szerszámból megint újat csinál. Mondják is, hogy *átvételtől átadásig hetvenszer kell megfogni azt a reszelőt.* Ha látja az ember, hogy ebben a mesterségben megöregedett mester 74. éve ellenére most is órák hosszát jó kedvvel emelgeti a félkézre járó 5 kilós vágókalapácsot, biztos kézzel vezeti a legfinomabb kézivágót is; ha áttekinti kezemunkájának termékeit az ötkilós, durvafogú karreszelőtől a finomfogazatú, kis manikűrös reszelőig; s ha képzeletében az öreg mester mögé sorakoztatja föl mindazokat a különféle foglalkozásbelieket, akik szociális egybekapcsolódással készítményeire vannak utalva: meleg érdeklődés és bensőséges tisztelet ébred mind a munka, mind a munkás iránt.

¹ Lásd részletesebben és irodalmi utalásokkal N. Bartha Károly: A debreceni gubacsapó cég, Debrecen, 1939, 23. és köv. l.

² Freckay János: Mesterségek szótára, Budapest, 1912.

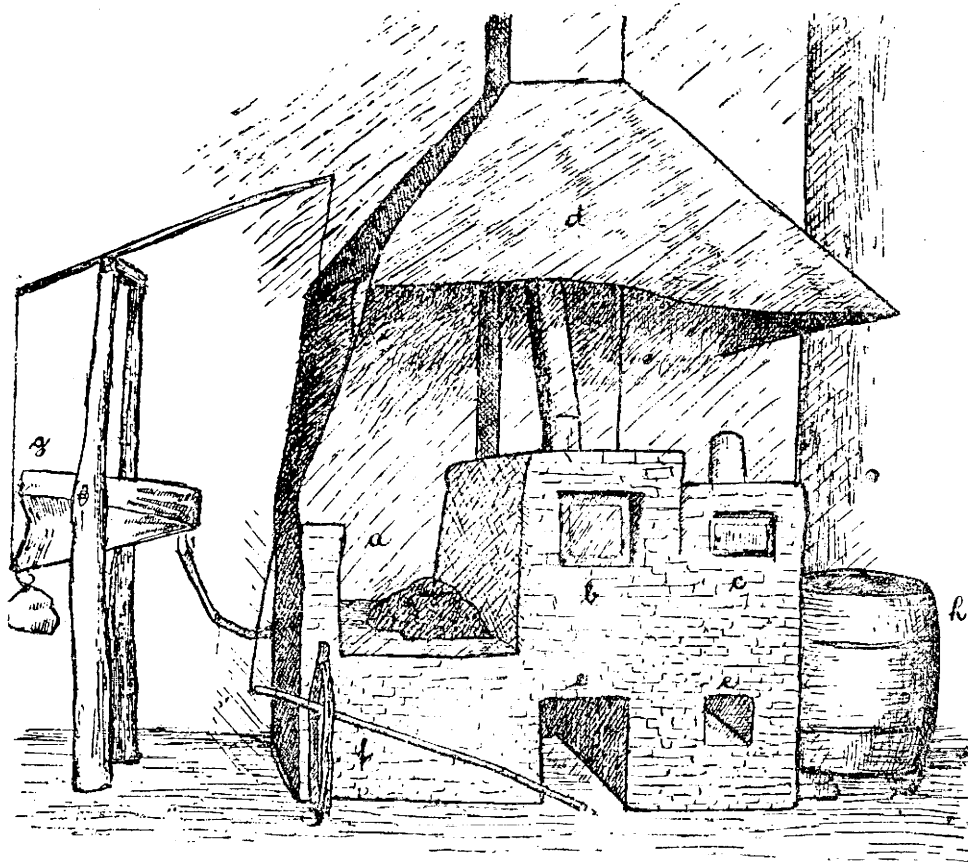
³ Freckay I. m. 62. és 250. l.

⁴ Szűcs István: Szabad királyi Debrecen város történelme Debrecen, 1871.

⁵ Szűcs I. i. m. 3 : 1093.

⁶ Zelizy Dániel: Debrecen sz. kir. város egyetemes leírása, Debrecen, 1882, 700. és 716. l.

⁷ Különféle reszelőket, ráspolyaikat l. N. Bartha Károly. A debreceni fésűsmesterség, Debrecen, 1929, VI—VII. tábla.

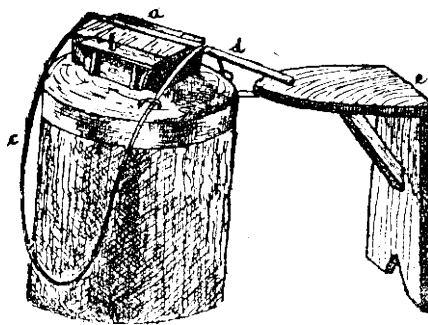

Kemence

a) kovácsoló tűzhej; b) nagy edzőkemence; c) kis edzőkemence; d) vasernyő;
e) hamuhulló; f) lábnyomó; g) bőrfűvő; h) edzőhordó

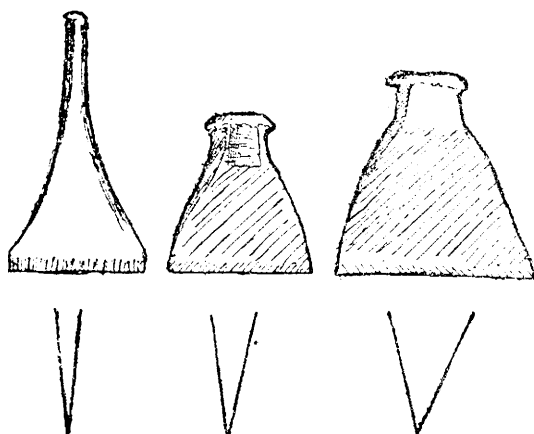

Rispojvágó

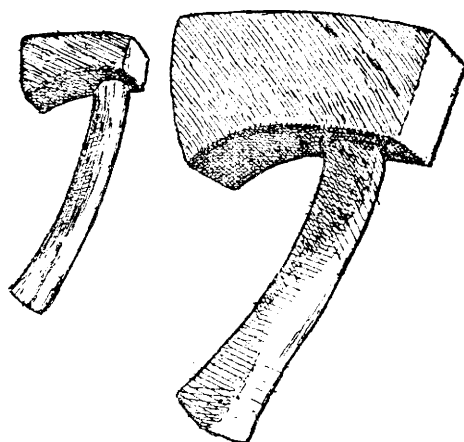

Vágótőke

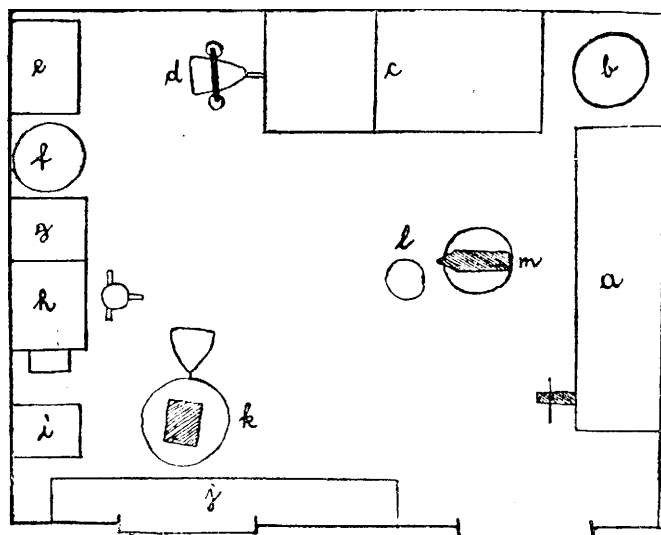
a) vágóüllő; b) csúsztatófa; c) lábszíz;
d) vágáshoz beszorított reszelő; e) vágószék

Különböző élű kézivágók

Vágókalapácsok

Műhelyberendezés:

- a) pankli v. dolgozópad;
- b) edzőhordó;
- c) kemence;
- d) bőrfűvő;
- e) munkaszekrény?
- f) edzőhordó;
- g) géphajtó köszörű;
- h) marógép a háromlábú ülőszékkel;
- i) lábhajtó köszörű;
- j) vágó-munkapad;
- k) vágótőke a vágószékkel;
- l) egyenesítő tuskó;
- m) kovácsoló üllő.

Magyarázatok

A MAGYAR-OROSZ JELENTÉSPÁRHUZAMOKHOZ

A. N. Tolsztojnak van egy népmesegyűjteménye, amely a kötet első meséjéről Ильячелу велению (A csuka parancsára) címet viseli. Ennek a mesének a főhőse Jemelja nevű bolond, akit két bátyja felesége folyton küldöz, egyszer vizért, másszor fáért, stb. A bolond ángyait a mese невестка-nak nevezi, s a kötet kiadója jegyzetben azt mondja: невестка — itt: 'a testvér felesége'. A jegyzet azt bizonyítja, hogy ez a jelentés az oroszban nem általános. A Lenström-féle orosz-német szótár valóban csak 'Schwiegertochter, Schnur (meny)' jelentését közli, a Haász-féle orosz-magyar szótár szerint azonban nemcsak menyet jelent, hanem sógornőt is. Hasonlókép a Rudas-féle orosz-német szótárban jelentése: 1. 'Schwiegertochter, Schnur'; 2. 'Schwägerin'. A Mitrák-féle orosz-magyar szótár még részletesebben értelmezi: 'meny (fiú felesége), sógorasszony, ángy (fitestvér felesége); két fitestvér nejei egymás között; a férj fitestvérenek felesége'.

Hasonlókép áll a dolog a 'vő' szóval. Az orosz зять nemcsak vőt jelent, hanem sógort is.

A невестка 'meny' szó különben a невеста 'menyasszony, eladó lány' kicsinyítő képzős alakja.

Az orosz невеста az óegyházszláv *veda, vesti* 'vezet', (ritkán 'feleségül vesz') ige származéka, s így tkp. azt jelenti: 'a még haza nem vitt', s azért azt is jelenti: 'heiratsfähiges Mädchen; alte Jungfer; eladó lány, aggszűz'. A lett nyelvben *vedama* 'menyasszony', *vedekle* 'meny', a litvánban *vedys, vedjlys* 'kérő', *vedėklas* 'fiatal ember, házasulandó ifjú' a lett *vedu*, litván *vedù, vėsti* 'vezet, nősul' igéből. Az óindben *vadhū-h* 'menyasszony; menyecske; meny' ugyanebből a töből. A kifejezésre nézve vö. latin *uxorem ducere* 'megházasodni', szó szerint: 'feleséget vezetni', *ducere in matrimonium aliquam* 'valamely személyt feleségül venni' (Pápai Páriz), szó szerint: 'valakit házasságba vezetni'; litván *nau-vedà, -vedys* 'vőlegény' (tk. 'neu heimführend') Walde—Pokorny: Vergl. Wbuch der indogerm. Sprachen 1: 255.

A latin *nurus* jelentése is: 1. meny, 2. menyasszony, 3. menyecske. Éppígy a *gener* 1. vő, 2. sógor.

Arany János is írja a Buda halálában: Buda is sátrában mulatoz Menye Hilda asszony kínálja kehellyel, Gyöngyvér pedig szolgál kisebbik-urának,¹ Szava szíve nyájas húnok asszonyának (V. ének). A költő ehhez a helyhez a következő megjegyzést fűzi: „Menye olykor az idősb fivérnek az öccse' felesége, más kifejező szó hiányában. Egyébaránt a *nurust* jelenti rendesen.”

Kazinczy Ferencnek is egyik, nőtlen korában írt levelében olvashatjuk: „Az öcsémet és *menyemet*, valamint egyéb testvérimet is szeret-hetni óhajtom“ (3 : 89, idézve Nyr 36 : 42).

¹ A *kisebbik ura* a férje öccse, Arany ugyanebben az énekben használja a *nagyobbik ura* kifejezést is: Mert ideje volt már Gyöngyvérhez is menni, *Nagyobbik urához* illet beköszönni. A *nagyobbik ura*, a költő jegyzete szerint is, „a nőnek férje bátyja“.

A Czuczor—Fogarasi-féle Nagy szótár szerint „némely tájakon, nevezetesen Mátyusföldén, az öregebb férfitestvér saját öccsének feleségét szintén *menyének* hívja... Ugyanezen viszony van a nagybátyák és unokaöccsök feleségei között, vagyis a nagybátya unokaöccsének nejét *menyének* címezi.“ Jókai is följegyezte, hogy néhol a nő férje öccsének a feleségét *menyem*-nek nevezi (Osztr.-Magy. Mon. Magyarország. 1:299). A tolnamegyei Kölesden és a zalavidéki nyelvjárásban az idősebb sógorasszony hívja *meny-ének* az ifjabbat (Nyr 3:271, NyF 9:47). Kiskúnmajmán és Somogy megyében a bátya az öcs feleségét hívja *meny-ének* (Nyr 8:470, 21:528), Somogyban a leány is *ménym*-nek mondja az öccse feleségét, viszont az öcs a bátyja feleségét *ménym-asszonynak* (Nyr 21:528).

A NySz a régi nyelvből nem idéz adatot a *meny* szónak erre a jelentésére. Mai köznyelvi jelentésén kívül azonban 'menyasszony' és 'menyecske' értelmében való használatára közöl több adatot. Hogy azonban a régi nyelvben is megvolt a *meny*-nek a szóban forgó és hasonló jelentése, arra nézve Zoványi Jenő és Csefkó Gyula több adatot is közöl (Nyr 57:90, MNy 25:370). A 17. és 18. század nyelvében nemcsak a mai ányg-nyal egyező értelme volt a *meny*-nek, hanem általában az idősebb és fiatalabb rokon feleségét jelentette. Így Halmágyi István naplóíró 1764-ben mostohabátyja feleségét *meny-ének* nevezi. Bethlen József 1735-ben Bethlen Sámuelné, egyik unokatestvérének a feleségét *meny-asszonynak* mondja. Zólyomi Miklós 1677-ben egyik levelét így címezi: „Tekéntetes nagyságos Bánfi Ágnesnek ő kegyelmének, kedves szerelmes öcsénk tekintetes Kapi György uram ő kegyelme szerelmes házastársának, nekünk kedves *menyünknek*, szerelmes hugunknak adassék Sztamboldbul.“ A megszólítás: Edes kedves *menyem* s egyszersmind hugomasszony.“ Palocsay György 1707-ben írja: „Az *menyemnek* egy-néhány levelet írtam öcsém iránt... De vévén az *menyem* levelét, lel-kére esküszik, hogy amivel vádolják az öcsémet, nincs benne semmi is.“ „*Menyem asszonyt* már Lengyelországból kicsaltam... Az öcsémnek is írtam, ne bolondoskodjék, jöjjön ki.“ II. Rákóczi György is öccse feleségét *menyemasszonynak* nevezi leveleiben.

Ezeket a jelentéspárhuzamokat megtaláljuk a rokon nyelvekben is. Így a vogulban É. *mañ*, *mañ-nē* KL. K. P. *māñ*, AL *māñ*, T. *miñ* a. m. 'meny, menyasszony, sógornő' (Munkácsi: Vogul Népkölt. Gyűjt. II. 1. 0733). Az osztjákban a megfelelő *meñ* (az egyes nyelvjárásokban különböző hangalakban) jelentése a 'meny'-en kívül: az öcs felesége, a feleség öccsének a felesége, a bátyám nálam fiatalabb fiának a felesége, a férj öccsének a felesége, öcsém, húgom, néném fiának a felesége, apám nénje vagy húga fiának a felesége, az atyám bátyja nálam fiatalabb fiának a felesége, az anyám nénje nálam fiatalabb fiának a felesége, feleségem öccsének a felesége (Karjalainen-Toivonen: Ostjakisches Wörterbuch, Karjalainen: Wie ego im Ostjakischen die Verwandten benennt, FUF 13:237). A zürjénben *moñ* a fiú feleségén kívül jelentheti a testvér feleségét. Az egyik nyelvjárásban *von-men*-nek hívja a férfi sógornőjét, ami szó szerint azt jelenti: testvérmény. Más nyelvjárásokban *its-moñ* 'menyecske, meny (különösen az első években)', kicsinyítő-képzővel *its-moñka* 'meny, menyecske'. Az összetétel első tagja a zürjénben már nem használatos, de megvan a votjákban: *itsi* 'kevés'. Itt viszont a *meny* szó megfelelője nem használatos magában, csak ebben

az összetételben: *itši-meni* 'menyecske, menyasszony, sógorasszony (így címezi a bátya felesége a kazáni votjákoknál az öcs feleségét, a mal-mizsi kerületben a férj hugát)'. A lapp nyelvben a megfelelő szó menyen kívül jelentheti a sógornőt, az öcs feleségét, a testvér feleségét (Lagercrantz: Lappischer Wortschatz 3695. sz.) A liv nyelv salisi nyelvjárásában a *minä* szó menyen kívül sógornőt is jelent (Kettunen: Livisches Wörterbuch).

A magyar *vő* szónak 'sógor' jelentésére nincs ugyan adatunk, de egykori meglétét valószínűvé teszi a baranyamegyei Rózsafán, Kiskúnhalason és Szentesen feljegyzett *vőtárs* szó, olyan sógorok neve, akiknek felesége testvér. Megerősítik a rokonnnyelvek is. Így a vogulban *Ė. väps, väps-zum* (*zum* 'férfi'), T. *väps*, stb. 'vő, vőlegény, sógor' (Munkácsi i. h.). A magyar vőnek megfelelő osztják *uη* jelentése: vő, vőlegény, hugom vagy néném férje, bátyám leányának a férje, a férj nénjének vagy húgának férje, atyám húgának a férje, anyám ménje lányának a férje (Karjalainen-Toivonen). A cseremiszen *β^uη* 'vő, hugom férje' (Genetz). A moksa-mordvinban *ov* 'vő, sógor'. A lapp nyelv több nyelvjárásában a megfelelő szó jelentése: 'vő, hugom férje', a wefseni nyelvjárásban 'a leánytestvér férjénél fiatalabb sógor' (Lagercrantz). A szónak van megfelelője a szamojéd nyelvekben is, részben 'vő', részben 'sógor' jelentéssel (Paasonen: Beiträge 30). Nem tartozik ide a votják *ämes-pi*, melynek jelentése: 'vő, vőlegény, sógor' (a *pi* a magyar *fiú* szó megfelelője, Munkácsi, Votják Szótár).

Több rokon nyelvben van a *vő* szónak 'vőlegény' jelentése is. Arany János többször is használja ebben az értelemben. Így a Katalinban: A harcos *vő* előtted áll, Mint hegytetői cserfa-szál... Így áll előtted Jakusics A férfiu, kinél jövöd Reményét, kincs gyanánt letöd: Koros, de bajnok s büszke *vőd* (Ö. M. 3:291). A Rózsa és Ibolyában: Így sohajtoz, mert haj! egy idegen *vőért* Elszakaszták tőle régi szeretőjét (4:260). Az elveszett alkotmány eredeti kéziratában két helyen is használta a *vő* szót 'vőlegény' helyett, de a pályabírák kifogása következtében más szavakkal cserélte fel (l. Lehr Albert, MNy 1:178). Arany a *vő* szónak ezt a jelentését kétségtől a népnyelvből vette, Kecskeméten u. i. a *vőtárs* jelentése: 'akik egyidőben voltak vőlegények'. A MTsz ugyan megkérdőjelezi a szónak ezt a jelentését, de hogy a *vő*-nek megvolt eredetileg ez a jelentése, bizonyítja a *vőfél* (*vőfély, vőfléj, vőfény*) szó, melynek előtagja nyilván azt jelenti 'vőlegény', mert a *vőfél* voltaképp a. m. 'vőlegény fele', a *fél* szót abban az értelemben véve, mint az *ügyfél, üzletfél* összetételben.

Beke Ödön

Arany János nyelvéhez. 1. Rengő. A Toldi XI. énekében Lajos király sátrának leírásában olvassuk, hogy ott Drága *karos rengők* dagadóra tömve, Bársonnyal bevonva, arannyal áttörve, Alltak a sátorban gyönyörű szép renddel, Kiknél szebbeket már nem képzelhet ember. Egy öreg szék is volt a kellő közepén... (8. vsz.). A Toldi estéjében is előfordul a *rengő* az öreg Toldi budai lakásának leírásában: Ágyak, puha székek, drága *rengők* helyett Medvebőrös lócák álltak a fal mellett (V. én. 3. vsz.).

Lehr Albert szerint a *rengő* 'ringó rugós szék, párnás szék'. Kétségtelen, hogy a mai karos és háttas párnás székekre gondolt, egyrészt a *reng* alap-szóra gondolva, másrészt a *rengő* leírásának többi részletéből következtetve egyedül az ilyen bútordarabot tartotta méltónak a királyi sátorhoz. Pedig van olyan adatunk is, amely szerint a *ringó* (ejtve *ringaó*) 'kis szék, amelyről az

ágyra föllépnek' (Palócság, Csanád m. Apátfalva), de ezt az adatot Lehr Albert valószínűleg nem ismerte. Azonban Arany rengője nem szék, hisz a költő külön felsorolja a puha székeket.

Egy biharmegyei paraszt író, Szabó Pál, Tavaszi szél című regényében megmagyarázza, mi is az a *rengő*. „A sutnál, a vackon, a kiscattyú alszik, az ablaknál meg Éva szokott aludni a *rengő*n. A vacok nem más, mint négy darab deszka két kecskelábon, szalmazsákkal, pokróccal letakarva. A *rengő* már rangosabb valami, karos, háttámlás, festett deszkalóca. A vacok a Miska ágya, a *rengő* meg az Éváé” (30). Tehát a *rengő* Biharban nem szék, hanem pad. Egy régi Nyelvőrbeli közlemény szerint a szintén biharmegyei Fugyivásárhelyen a *rengő* valóban 'karos és háttámlás'. Szilágy megyében is 'pad' jelentésben jegyezték föl, a hevesmegyei Sirokon pedig, ahol *ringő*-nek ejtik, 'padocska, melyről a magasra vetett ágyra föllépnek'. Tehát ugyanarra a célra szolgált, mint a már említett *ringó*, s bizonyos, hogy eredetileg az is pad és nem szék volt.

Viski Károly azután megállapította, hogy Szalontán is a *rëngő* háttámlás, karos, vagy csak háttámlás fapad (Nyr 46:263), s Békésen is ilyen a *rengő* (Népr. Ért. 1911:142).

De miért hívják a padot *rengő*-nek? Hisz a pad nem reng, nem ring. Valóban nem a pad reng, hanem ami rajta van, a teknő, amiben a kisgyerek aludt. A pad ily módon kettős célt szolgált. Az egyik, hogy a magasra vetett ágyba könnyebben léphessenek, a másik, hogy az ágy mellett legyen a gyerek tekője, s ha éjjel sírni kezdett a csecsemő, az anyának föl se kellett kelnie, csak kidugta a lábát a dunyha alól, s már ringathatta a gyermeket. Ezt a padot Heves megyében *ringeő*-nek, Borsod megyében *ringaó*-nak nevezték (Népr. Ért. 1911:13).

2. *Fok*. A Keveházában ezt olvassuk: Százhusz ezer jó hún halott S két annyi ellenség van ott; Nem ellenség, mind vérrokon: Vörök vegyest foly a *fokon* (22. vsz). A Csaba királyfiban: Sok ember esett el az nap a két részen: Négyszázezer bajnok, ha nem is egészen; A *fok*, mely alig birt voln' el egy hajszálat. Szekeret elsodró vérözönné áradt (I. én. Ö. M. IX. 142).

Arany itt a *fok* szót nyilván nem köznyelvi jelentésében használja. Valóban a népnyelvben más értelmű is van. A hajdúmegyei származású Veres Péter Három nemzedék c. regénysorozatának I. részében (Szolgatárs) gyakran szerepel a *szikfok*, pl. Legfeljebb a vízhúzás adott néha komolyabb munkát. De ez is csak akkor, ha nagyon meleg volt s a laposokból és a *szikfokok*ból kiszívta a hő nap a záporok maradékát (92). A *szikfokok*, laposok, árkok megteltek meleg esővízzel (117). Az öreg Kis Varga ugyan befoltozta a lyukakat, de a varrások mellett befolyt nemcsak a *szikfokok* és a laposok vize [a csizmába], hanem még a harmat is (123). Az eső novemberben — apró szünetekkel — mindig esik. Először csak a *szikfokok* telnek meg vízzel, azokat át lehet ugrani, ha a bot végére támaszkodik az ember. Azután a *szikfokok* kemény földjéről kezd összefolyni a víz és a szikesatornában megindul a laposok felé. A laposok és zsombékosok hasadécai, kotus zsombékjai és ritka földjei isszák a vizet isszák, míg bírják, de aztán eltelnek vele, feladják a föld színére és nőnek a vizek a laposokon és terjednek széjjel a mezőkön, végül a laposok kiemelkednek a *szikesekre*, itt-ott már a magas porongok szélét nyaldossák (128). A gulyásgazdának egyenes a pusztája, mert nekik keresztül kell menni *szikfokokon*, laposokon, de ők is, a jószág is ismerik az átjáróhelyeket a leg-sötétebb éjszakában is (439—440).

Népnyelvi följegyzéseinkben a *fok* sok helyen kisebb vizet jelent. Így Baranya m. Csúzában 'ér, vízárk' (Nyr. 18:142). Pest m. Fajszon 'vízjárta hely. ér' (7:428). Szabolcs m. Tiszadobon 'vízfolyás, ér' (20:240), 'keskeny meder, melyekben nagy vízálláskor víz szokott lenni' (pl. *Vámfok*, *Hármasfok*, *Perefok*, *Sárfok*, *Tejesfoka*, stb. Pest m. Bogyiszló, 3:47), Bihar m. Nagyszalontán 'víz-szakadék', így *anthi-fok*, *kemény-fok*, *ujjantó-fok*; rendszeren

magas parttal; a nélkül ér vagy lapos, 8:431¹, Borsod m. Ároktőn 'vízlevezető, természetes vagy ásott csatorna' (Oklsz).² Ez a jelentés bizonyára nagyon régi, mert az oklevelek adataiban is legnagyobbbrészt így értelmezhető. Ortway: Magyarország régi vízrajza szerint pl. a Sió folyót a 13. századig *Fok*-nak hívták. Viszont Csánki: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában (2:606) szerint *Siófok* neve is régen egyszerűen *Fok* volt. A balaton-melléki nép még ma is *Fok*-nak hívja, s Boglárón a szerbtövis neve *foki túske*, mintha Siófokról származott volna oda (Borbás Vince, Földrajzi Közlemények 22:72). A somogymegyei *Drávafokot* régen szintén egyszerűen csak *Fok*-nak nevezték, s a katonai térképen megállapítható, hogy ott van is egy kis folyó, amely a Drávába ömlik. Az Oklsz. idézi Letenyei Anonymusának egy jegyzetét 1790-ből, mely szerint „Tokaj-alatt, Ladányon fellyül, ki-szakad a' Tiszából egy fok, a' melly Sebesnek hivatattik“. Ilyen *fokot* sokat lehet találni a katonai térképen a Duna mellett, így: *Vajas fok, Kerülő fok, Ebtő fok* Bajától északra, *Kács fok, Kanda fok, Sár fok, Lők fok* délre, túl a Dunán *Konyica fok, Debrina fok, Vajas fok, Ebes fok, Hutti fok*.

Györfly István: A szilaj pásztorok c. művében a *fokok* 'vízjárta keskeny medrek, vízárkok, melyekben a folyók magas vízállásakor van víz. Inkább a folyóból indul ki'. Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizéken c. műve szerint „a kisebb vizeket, így a Hortobágy folyóba szaladó apró mellékágakat az ottani ember *fok*-nak, *szikfok*-nak nevezi. Ezek valami rétet, lapost vezetnek a folyóba.“ A Czuczor—Fogarasi-féle nagyszótár szerint a *fok* „áradáskor vagy lecsapolás által a nagyobb vizekből kifolyó ér, csatorna. Innen: *Sió-fok*, azaz a Balaton vizének a Sió csatornáján kifolyása. Innen: árkokat jelentése van ezen helynevekben: *Debrin-fok, Daróc-fok, Kemény fok*.“

3. *Föld*. A Toldi Szerelme VI. énekében Rozgonyi szolgái Urokat zöld lészán a hajóba vitték, S otthon a nagy tornác *földjére* letették (70. szakasz). Nemrég írtam: „Faluhelyen a legtöbb ház földes, azaz a szoba nincs kipadlózva, szemben a városi házakkal, melyeknek van padlója. Ha tehát falusi házban lakom, egészen természetes, ha azt mondom: *a földre vetettek ágyat, a földön fekszik, a földre esett, lejtette a földre, a földön mászik*. Az érdekes azonban az, hogy ugyanezt mondhatom a városi házban is, noha mindez a padlón történik. Tehát a *föld* a városi házban azt is jelentheti: 'padló'. Azonban ragtalan alakban sohasem mondjuk a padlót *föld*-nek, csakis mondatban, vagyis a felsorolt és hasonló esetekben, amikor a föld szó ragos. Tehát ez is érdekes példája annak a jelenségnek, hogy a szó megmarad akkor is, amikor a tárgy megváltozott“ (Nyr 74:188). Arany is írja a Toldi szerelme glosz-száriumában: *földje* (háznak, stb.) „talaja“, ha mindjárt parkett is.

4. *Elrejtetik*. A Toldi IV. énekében üzeni Miklós anyjának: „Egykorig nem látja, még nem is hall róla; Eltemetik hírét, mintha meghalt volna. De azért nem hal meg, csak olyaténképen, Mint midőn az ember *elrejtetik* mélyen, És mikor fölébred bizonyos időre, Csodálatos dolgot hallani felőle.“ Az *elrejtetik* jelentése itt 'tetszhalott lesz', jó magyarsággal: 'álhalott, holt-eleven lesz'. Veres Péter Három nemzedék c. regényében is előfordul a szó-nak ez a jelentése: A bojtár pedig alszik, mintha *elrejtezett volna* (I. 94). Mindkettejük forrása a népnyelv volt. A MTsz Békés és Szilágy megyéből, továbbá a Székelyföldről közli az *elrejtetik, elrejtő(d)zik* igét ezzel a jelen-téssel. Idézhetjük azonban a komárommegyei Kocsról is, amely azonban alföldi település: Szögín nagyöreganyám *é vót rejtőzve* kilenc éjjé kilenc nappá. Az orvos is mögvizsgáló, de étemet'ni nem merték, mer a szívíné meleg

¹ Ennek az adatnak a beküldője: Szalontai, aki nyilván nem más, mint maga Arany János.

² H. Fekete Péter értesítése szerint Hajdúböszörményben a *fok* 'keskeny, árokszerű hajlat, melyben tavaszi olvadáskor vagy esőzéskor, de állandóan is víz van, (Remete-fok).

vót. Osz a kilencedik napjára abba az órába észregyütt, mindőne nyaklott, nem vót mögmerevödve (Fél Edith: Kocs 1936-ban, 74.). A lánynak a szíve *megröjtődött*,... osztán beletették a leányt egy üvegkoporsóba (150). Viski följegyzése szerint Nagyszalontán *elrejtőzött*: 'elájult' (NyF 69:40). Tolna megyében *elrejtezkedik* szintén a. m. 'álhalott lesz', *rejtőzött*, *elrejtő(d)zött*, *elrejtőzött* 'álhalott' (Tolna m., Szeged, Csongrád m. Mindszent, Székelyföld). *elrejtés* 'álhalál' (Székelyföld) MTsz. Ezeknek *rejt* alapszava nem az 'eldug' jelentésű *rejt* ige. hanem a régi magyar nyelvbeli *röjt*, *rüt*, *röt*, *rit*, *réüt*, *riüt* 'mente corripio; entzücken', ez pedig a *réül*, *révöl*, *rívöl* 'mente capior; in Entzückung geraten' ige műveltetője.

5. *Aki felmarkolta*. Arany János Van-e olyan... című, 1849-ben írt költeményében írja: Hej a labanc! *hej aki felmarkolta*, Országunkat a németnek eladta (Ö. M. 4:342). Petőfi még előbb használta ezt a kifejezést 1844-ben írt Ivás közben című költeményében: Nekem a bor hogymiké is Ártana? Hát hiába voltam volna Katona? Úgy biz, *aki fölmarkolta*, katona — Még pedig bakancsos voltam valaha.² A biharmegyei származású Szabó Pál paraszti-írónk Tavaszi szél című regényében is szerepel a szólás, s ez arra vall, hogy népi eredetű káromkodásról van szó: „Majd lesz még neki megint lova meg disznója is, meg minden, hanem... ezt a disznó Forrást pedig bepereli! Be azt, aki *felmarkolta*!” (238).

Már a Tájsszótár közli tréfás káromkodásul Gyöngyös vidékéről, de csak esonkított *Felmarkolta!* alakban, Csűrű Szamosháti Szótárában azonban megvan teljes alakjában: B...on meg, *aki felmarkolt*. Szerinte is káromkodás. Csefkó helyes magyarázata szerint a szidalom bábaasszonyra vonatkozik, aki az illetőt a világra segítette (Nyr 73:376).

6. *Eléje önti a lelkét*. A gögös Toldi György megérkezik Nagyaluba, de nem anyja és öccse látogatására, hanem „a kész haszonnak egy felét fölenni, Más felét magának tarsolyába tenni. György az édesanyját hidegen köszönté, Bár ez *a lelkét is majd elébe önté*” (Toldi II. én.).

Az anyai szeretetnek és a fiú gögjének éles szembeállítására. Hasonló kifejezést használ a baranyamegyei származású népi regényíró, Sásdi Sándor, Szívre hulló kő című regényében, de egészen más viszonyban: az öntudatlan, alázatos szolga és a kulák viszonyában, a megoldhatatlan érdekellentétben: „*Hiába teszem ki elétek a lelkemet*, hiába szakasztom meg magamat a munkában, szolga: senkinél senkibb maradok előttetek (40).

7. *Nincsen hő lelkének hová fordulnia*. Arany a nádasban bujdosó Toldi lelkiállapotát jellemzi e sorral. A Bolond Istókban is: *Minthogy hé-lelke nincs hová legyen* (II. én. 75. vsz.). Veres Péter Három nemzedék c. regényében: Az itthonmaradottak ekkor jutottak a kétségbeesés szélére, mert *hév lelküknek nem volt hová lenni*: se föld, se munka, se kenyér, se jog: nem volt semmi az ezeréves fennállását ünneplő hazában (I. 207). És mert munka nincs, kenyér nincs, málé sincs, se semmi, minden rokonuknak, barátjuknak, szomszédjuknak, ismerősüknek adósuk, s már nem kapnak sehonnan semmit. *Hév lelküknek nincs hova lenni* (237).

Kétségkívül népies kifejezés, számos adatunk van rá: *Nincsen(en) hé lelkinék hová lönni* (Szeged). *Nem volt hova fordulni a hé lelkinek* (Brassó m. Bácsfalu) MTsz.

Beke Ödön

Kövesztett. Henteseknél gyakran hallhatjuk, hogy a vevők *kövesztett* kérnek. Van, aki nem tudja, mi is az a *kövesztett*. Kíváncsiságból megvárja hát, mit is ad a hentes. Látja, hogy a szalonnából vág le egy darabot. Megkérdi aztán, miért hívják a szalonnát *kövesztettnek*. A hentes készségesen feleli: „Nem akármilyen szalonna *kövesztett*, csak amelyik *meg* van

² L. Csefkó Gyula, Nyr 73:376, Beke uo. 393.

kövesztve." Ez aztán magyarázat! Szegény vevő most sem tud többet, mint az előbb. Nincs más hátra, azt is megkérdezi, hogyan *kövesztik* a szalonnát. Végre megtudja, hogy a megfőzött szalonnát hívják *kövesztettnék*, s a szalonna főzését hívják *kövesztés*-nek.

A *köveszt* szót aztán hiába keressük a régi magyar nyelv szótáraiban: még Czuczor—Fogarasi 1865-ben megjelent Nagy szótárában sincs meg ez az ige, legalábbis ebben a jelentésében nincs meg. Van ugyan egy *köveszt* ige, de ennek semmi köze sincs a mi *köveszt*-ünkhöz, mert egyik jelentése: 'kővé változtat', a másik: *köpeszt*. A *köpeszt* jelentése a szótár szerint: 'valamit tokjából, hámbából, héjából, burkából kifejt, kibont'. *Kukoricát, babot, borsót köpeszteni*. *Disznót köpeszteni* a. m. forró víz által szőrét lekoppasztani. *Húst köpeszteni* a. m. forrázás által külső hártájától, nyálkájától megtisztítani. Itt megjegyzi a szótár: „Ez értelemben máskép: *köveszt*. Vastag hangon: *kopaszt*.”

A Tájszótár is közli a *köpeszt*, *köppeszt* igét 'koppaszt, foszt, hámoz' jelentéssel Zala m. Orosztonyból, Göcsejből, Vas m. Őrségből, Veszprém m. Pápáról. A példamondatok szerint *köpesztik* a tyúkot, madarat, sült krumplit, kukoricát (morzsolják). Mindenesetre újabb adatok volnának szükségesek a kérdés végleges eldöntésére, de már az eddigiek szerint is valószínűnek látszik, hogy a *köpeszt* a *kopaszt* magashangú alakja, tehát a *köveszt* igéhez semmi köze sem lehet, már jelentésük is eltér egymástól. Az azonban feltűnő, hogy ezek az adatok mind a Dunántúlról valók.

A *köveszt* (változata *küeszt*) szintén csak a Dunántúlról van följegyezve, a népnyelv szerint azonban nemcsak a füstölt szalonnát *kövesztik*, hanem a füstölt húst is, így pl. Vas m. Rábagyarmaton a kolbászt, disznósajtot, sonkát, nyelvet, csigolyát, orját, oldalast, nyulát, nyakpecsenyét is, vagyis gyengén, félig megfőzik. A főzés és a *kövesztés* közt az a különbség, hogy a *kövesztésnél* legfeljebb sőt tesznek a vízbe, melyet egyszerűen csak felforralnak, ellenben a főzésnél mindent beletesznek a vízbe, ami az ételhez kell. A Dunától északra és keletre nem használják a *köveszt* igét, hanem egyrészt *fonnyaszt*-ot, másrészt *abárol*, *abál*-t mondanak helyette. A régi nyelvből csak az utóbbira van adatunk, s ez szláv eredetű jövevényszavaink közé tartozik. Az már most az érdekes, hogy a fővárosi köznyelvbe így egy dunántúli szó került: a *köveszt* ige.

A *köveszt* igének különben van visszaható alakja is: *köved* (Zala m. Börzönce. Zalabaksa, Csesztreg, Göcsej) 'abárolódik, párolódik, nagyjából, gyöngén megfő'; pl. Egy kis húst *kövesztettem* az uramnak, mer az csak *kövedve* szereti a füstöltet; de bizon nem *követt* még (Göcsej); *mégköved* ua. (Rábaköz).

Bátky Zsigmond néprajzos a *köveszt* igében egy ősrégi főzés mód emléket látta, amikor az izzóra hevített követ vízzel telt edénybe dobták, s ennek segítségével forralták föl a vizet (Néprajzi Ért. 25 : 40). A gondolat rendkívül csábító, de már Bátkynak is feltűnt, hogy erre az ősi főzés módot megőrző szóra a régi magyar nyelvben egyáltalában nincs adat, s a népnyelvben is csak a Dunántúlon használatos.

Különös, hogy a sopronmegyei Nagylózson, ahol a *kövesztett* 'gyengén főzött (szalonna)', a *mégköved* igét így mondják: *mégkovad* 'megfő' (Nyr. 30:443). S ez a mélyhangú változat másutt is használatos. Így a zalamegyei Csesztregen, mikor a húst főzik, azt mondják: Hadd még a tűzön, hadd *kovaggyon*! A krumplira meg: Jaj de nagyon *mégkovatt*: megrepedezett, majdnem széjjelfőtt. A vas megyei Csákánydoroszlón a *köveszt* mellett *kovaszt* is használatos.

A legfontosabb azonban, hogy nemcsak húst, szalonnát *kövesztenek*, hanem növényfélét is. Így Gönczi szerint Göcsejben *mégkövesztett* nád-pelyhet vagy házi mohát tesznek szegedésnél (nyilalásnál) a fájós részre (294). Az iramlott (kificamodott) lábra pedig az előző évről maradt s ecetben meg-

kövesztett foghagymaszárat borítanak (301). A vasmegyei Farkasfán *kövesztik* a nagyon savanyú káposztát, vagyis gyengén főzik, aztán savanyú levét leöntik, rendesen csak azután főzik meg más vízben (Csaba József értesítése). A kérdést véglegesen eldönti a hajdinakásával való eljárás. Hántolás előtt u. i. a hajdinakását *kövesztik* (Vas m. Csákánydoroszló, Horvátnádálja, Ják Csaba József ért., Zala m. Bocsfölde Ethnographia 48: 447), vagyis addig főzik, míg héja két nem nyílik. A főzés után újra kimossák hideg vízzel, azután pedig a napon vagy a kemencében megszárazítják. A megszáradás után héja megint összehúzódik, hántolás előtt tehát újra meg kell áztatni, héja ekkor megint szétnyílik, s csak akkor öntik a hántolóba, ahol héja ledörzsölődik. Ha a hajdinakása már eléggé megfőtt, akkor *mégkövett* (Horvátnádálja, Ják). Ha tekintetbe vesszük, hogy Jákon a dió is *mégköved*, Csákánydoroszlón *mégküjded*, vagyis 'kifeslik zöld héjából', akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy a *köved*, *köveszt* csak magashangú változata a *kovad* 'héjából kifeslik', *kovaszt* 'héjából kifejt' igének.¹ E szerint a *köveszt* igének nem eredeti jelentése a nagyjából való megfőzés, s először csak növényekre mondták. Csaba József szerint nemcsak a hajdinakását, hanem a köles- és árpakását is *kövesztették*, hogy héjuk szétnyíljék. A *kövesztés* eredeti célja csak ez volt, a főzés csupán erre szolgáló eszköz. Csak az eredeti jelentés elhomályosodásával használhatták tehát a *kövesztés* szót hús- és gyenge főzésére. Hasonló jelentésváltozás ment végbe a *fonnyaszt* igénél, amely, mint említettük, szintén használatos 'abáról, nagyjából, félig-meddig megfőz' jelentésben, de eredetileg ezt is csak növényétel főzésére mondhatták, mert hisz csak a növény *fonnyad*.

A *kovad*, *kovaszt* valószínűleg azonos a székely *guvad*, *kuvad*, 'hámlik, leválik (fa kérge, gyümölcs tokja, vakolat a falról)'; *guvaszt*, *kuvaszt* 'hánt'.

Posta. A biharmegyei származású Szabó Pál parasztírónk műveiben többször használja a *posta* szót puskagolyó jelentésben. Szövegben eddig nem olvastam a szónak ezt a jelentését, de több szótárunk megemlíti. Így Ballagi 1867-ben megjelent Teljes szótárában *posta* (vad.) apró golyó, melyből több megy egy töltésre; *postával tölteni meg a puskát*; *postagolyó* 'apróbb fajta vasgolyó, melyből 3–4 megy egy töltésre'. Czuczor–Fogarasi nagy szótárában: „*Posta*. A vadászoknál kisebb golyó, melyből négy-öt megy egy töltésre.” A Pallas Lexikonban: „*Posta*, serétnél nagyobb golyó.” Révai Nagy Lexikonában: „*Posta*, a 0-ás serétnél is nagyobb apró golyó, melyből 6–8 szem megy egy töltésbe.” A Pallas-Lexikon *Fickó* címszó alatt is közli: „*Fickó*, helyenkint *szatyma*, *pos'a* néven ismert, a serétnél nagyobb apró golyók, melyekből 4–18 fér egy töltésbe. Csak kis távolságban adnak jó lövést.”

A *fickó* CzF-ben is megvan 'nagyobbféle sörét a puskában' jelentéssel: pl. *Fickóval löni tűzokat*. Ezt a Tájsszótár is közli 'kisebbfajta, de a serétnél nagyobb puskagolyó' jelentéssel Baranya m. Csúzárról, Bajárról és Kiskúnhalasról. A *szatyma* CzF szerint 'apróra vagdalt ólomdarabok, melyeket a vadászok serét gyanánt használnak'.

CzF ezt a *posta* szót a német *Pfoste*, *Pfosten* szóból származtatja, a *Pfos'en* jelentése azonban 'ajtó- v. ablakféla, oszlop, duc, cövek', ennek tehát semmi köze sem lehet a mi postánkhoz. Fuchs Rezső győri gimnáziumi tanár olvasónk a Nyelvőrhez küldött levelében megadja a szó biztos magyarázatát: „A Magyar Nyelvőr ezévi 4. számában a 311. lapon szová teszik a *posta* szó

¹ Vas m. Hegyhátszentjakabon *kovaszt* (diót, mogyorót, gesztenyét, hajdinát), *koad* (a dió, mogyoró, gesztenye). Nyilván összefügg vele a *koa* 'dió, mogyoró, gesztenye, zöld burka' (pl. mennyi *koa* van a fa alatt! Mikola Erzsébet ért.). A vasmegyei Kapornakon a diu, gesztenye *kuója*, *kuójájo* 'a külső zöld burok', *kikuózzák* 'kifejtik' (a diút, gesztenyét burkából). A tölgymakknak is van *kuója* 'csészéje' (Csaba József ért.).

különös használatát. Az összefüggésből kitűnik azonban, hogy ennek a szónak semmi köze sincs a levél, hír, csomag és pénz közvetítésével foglalkozó intézményhez. A titokzatos *posta* szó német vadászati kifejezés, *Rehposten*-nek nevezik a legnagyobb méretű sörétet, amelynek használata ma már (Németországban legalább) tilos, de amellyel régebben nagyobb vadra rendszeresen vadásztak. Hogy ezzel a német szóval van dolgunk, abból is kitűnik, hogy mindjárt mellette áll a *srét* (Schrot) szó, mégpedig nem is magyarosított *sörét* alakjában.

A szót a mi német szótáraink közül csak a Kelemen—Thienemann-féle közli: *Rehposten*, das gröbste Schrot: özsörét. Sanders-ben: der *Posten*: kleine, nicht kalibermässige Kugeln, grösser als Schrot, zur Ladung eines Gewehrs (bes. Rehposten). *Rehposten*: Art Schrot, zum Schiessen von Rehen. Sachs-Villatte: *Rehposten*, *Rehschrot*: chevrotines; chevrotine: *Rehposten* (stärkster Schrot). Német lexikonokban: *Posten* (frz.), im Jagdwesen Bezeichnung der stärksten Sorten Schrot von 6—8 Durchmesser (Rehposten, Sauposten). Durch Jagdgesetze ist in Deutschland der Gebrauch von P. gegen Schalenwild mit Ausnahme der Sauen verboten (Der Grosse Brockhaus). Die verschiedenen Grössen des Schrots unterscheidet man durch Nummern von 000 000, 00 000, 0000, 000, 00, 0 und 1 bis 12 derart, dass die höchsten Nummern die feinsten S. bezeichnen. Die Nummern mit 0 heissen auch *Posten*, *Rehposten*, *Roller*, oder *Röller*, die Nummern von 9 aufwärts *Vogeldunst* (Brockhaus Konversations Lexikon).

Kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek érdeklődni, hol használja népünk a *posta* szót 'puskagolyó' jelentésben.

Villahajtó rúd. Szabó Pál biharmegyei származású parasztíró Tavaszi szél című regényében használja ezt az átkozódást: „Hogy a jó Isten tegyen a villahajtó rúdba!” (256.) A szatmármegyei származású Móríc Zsigmondnál csak villahajtó szerepel az átokban: „Az isten tegye villahajtóba ezt az időt! (A galamb papné 45). Úgyis elhírelt még ma, az isten tegye a villahajtóba! Tavaszi szél, (1927, 29. l.) A népnyelvben is: Tögye az Isten a mönnyei vëllahajtóba! (Hódmezővásárhely). Isten tegyen a villahajtóba! (Szamoshat). Csúry magyarázata szerint a villahajtó: a favilla ágait görbítő, hajlító eszköz.

Ezt a villahajtót néprajzi munkáink — tudomásom szerint — nem említik, legalább is sem az Ethnográfia és a Néprajzi Értesítő mutatójában, se a Magyarság Néprajzában nem szerepel. Azért magához Szabó Pálhoz fordultam felvilágosításért. Kiváló parasztírónk lekötelező szívességgel a következőket közölte velem: „A favilla (három, négy) ága idők múlásával ki szokott egyenesedni. Ekkor beáztatják és nagy létrához kötik olyanformán, hogy a villa ágai görbén száradnak meg és úgy maradnak. Az új favilla készítésénél — Bihar m. Árpád például híres favillagyártó hely — egyenesen rúd, villahajtó rúd van erre a célra készítve. Innen van: *Hogy az én Istenem tegyen a villahajtó rúdba!* Tréfás, de azért elég komoly leszidása valakinek.” A néprajzosok nagyon hálásak lennének, ha olvasóink közülök, hol használnak ilyen villahajtó rudat, sőt a rajzát is beküldenék szerkesztőségünkbe.

Egy szóláshasonlat történetéhez. Katona Imre Csongrádi szólás-magyarázatok és történetek c. dolgozatában (Nyr 74:366) közli ezt a szóláshasonlatot: *Úgy ál a szád, mint akinek dinnyeföld nem jutott, Úgy ál az óra, mint akinek dinnyeföld nem jutott*, s megjegyzi, hogy a szólás a múlt század második felében keletkezhetett. Idézi azonban Ballagi Mór: Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteményéből a következő változatot: *Úgy áll a szája, mint akinek kenderföld nem jutott*. Ballagi gyűjteménye 1850-ben jelent meg Szarvason, nyilvánvaló tehát, hogy régebbnek kell lennie a múlt század második felénél. Természetesen erre nézve pontos dátumot nem közölhetünk, mert régi közmondásgyűjteményeinkben nincs meg, azon-

ban bizonyítja ezt Ballagin kívül sok változata és nagy területen való elterjedése. Erdélyi csak 1862-ben megjelent Válogatott magyar közmondásaiban közli: *Úgy néz, mint kinek dinnyeföld nem jutott* (1097. sz.) A népnyelvi adatokat változatok szerint közlöm, nem földrajzi szempontból: *Úgy níz, mint akinek gyínyeföld nem tellett* (Kiskúnfélegyháza, Nyr 27:336). *Úgy tesz, mint akinek dinnyeföld nem jutott* (Debrecen, Nyr. 10:134). *Úgy búsul, mint akinek dinnyeföld nem jutott* (Ermellék, Nyr 3:334). *Úgy ē vā(n) szonytyolodva, mint akinek dinnyeföld nem jutott, Úgy elszonytyolodott, mint akinek nem jutott dinnyeföld*: hirtelen elkomorodott; elereszti fülét-farkát, mint akinek az orra vére foly (Szamoshat, Csúry). *Úgy áll a szája, mint akinek dinnyeföld nem jutott* (Szatmár, Nyr 18:18, Debrecen, Nyr 4:420). *Úgy áll a szád, mint akinek dinnyeföld nem jutott* (Zemplén m. Szürnyeg, Nyr 12:378). *Görbiti a száját, mint akinek dinnyeföld nem jutott* (uo., Nyr 10:524). *Szomorú, mint akinek dinnyeföld nem jutott* (Nagybánya, Nyr 8:325). *Nē nizz úgy, mint akinek dinnyeföld nem jutott* (Szabolcs m. Földes, Nyr 3:319). *Űn néz, mind akinek kenderföld nem jutott* (Szeged, Nyr 7:179). *Ollan arcot vág, mint akinek kenderföld nem jutott* (Somogy m. Csurgó, Nyr. 25:286). *Un níz, mint akinek kukoricaföld nem gyutott* (Sopron m. Bágyog, Nyr. 14:517). *Ub busút, mind akinek káposztaföld nem gyutott* (Vas m. Őrség, Nyr 2:84). *Félre áll az orra, mint akinek krumpliföld nem jutott* (Kiskunhalas, Nyr 19:91). B. Ö.

Tokaj.¹ Pavlenko „Boldogság”² című regényében a következőket olvashatjuk: „Gorodeov nyugtalan agyában új gondolat született: át kell fésülni az egész gazdaságot. A kolhozgyűlésen közölte a parasztokkal átrendező tervét. A tizenhat szőlőfajtából csupán kilencet szándékozott meghagyni, muskotálylallyal és tokajival az élén, a többi kíméletlenül ki akarta irtani”.

Ha ebben a regényben csupán tokaji borról esnek szó, akkor arra gondolhatnánk, hogy Magyarországból a Szovjetunióba exportált árurol írt az író. Itt azonban Gorodeov a Krimi-félsziget szőlőmunkásai serény munkáját akarja gyorsabbá és tervszerűbbé tenni, hatalmas, egyfajta szőlővesszővel betelepített táblákat akar létesíteni, kiszaggatva a meglévők sok fajtáját és csak kettőt őrizve majd meg belőlük. Hiszen rengeteg fajta terem a Krimben: rizling, alcadari rizling, aligote, cabernet, szürke barát, malbeck, gránátportói, muskotály...³ És közéjük sorakozik a tokaji.

Mit mond az orosz nyelv magyarázó nagyszótára, az Usakov szerkesztette négykötetes mű a tokaji szóról? Ezt mondja: Токай и токайское.... Сорт десертного венгерского вина.... (По названию местности, где производится.)“

Tehát a Токай szót úgy magyarázza a szótár, mintha a Szovjetunióban nem termelnének tokajit, pedig mind a Krim-félszigeten — bizonyítja Pavlenko — mind a Kaukázusban vannak tokaji nevezetű szőlőtőkék. Éppen ebből a szempontból különbözik az orosz szó a nyugati nyelvekben lévőktől: a német *Tokaier*, a francia *vin de Tokay*-tól. Az orosz Токай szónak más a jelentéstartalma. A nyugati országokba csak importálták tokaji borunkat, megvették, elfogyasztották, de sohasem termelték, megelégedtek a készen kapottal, nem nyitották meg kapuikat csak a terméknek, sovinizmusuk vagy a hazai fajták dícsérete meggátolta a nyugati termelőket és kereskedőket abban, hogy a jófajtájú, zamatos tokaji venyigéit el is ültessék, meghonosítsák és saját munkájukkal termeljék, amit különben csak drága aranyért kaptak keletről, Magyarországból.

A tokaji bor nem volt mindig híres borfajta. A 16. századig más borok jártak az élén. a szerémségi és társai. Csak később, kb. 1560-tól kezdve lép a

¹ Részlet a szerző „Magyar szavak az orosz nyelvben” c. készülő tanulmányából.

² Pavlenko: Boldogság. II. kiadás, 336. l.

³ Uo. 180. l.

tokaji bor az élre⁴ olyannyira, hogy a 17–18. században a lengyel társadalom némely rétege csak tokaji bort fogyasztott, mert az kiváló volt. Nyugat felé is terjedt a tokaji. Ismeretes Voltaire-nek szellemes levele, amelyet Fekete János grófnak, a versfaragónak küldött, írván, hogy az általa küldött tokaji jobb, mint versei.

Kelet felé Lengyelországon túlra is eljutott a tokaji bor.⁵ Hol a bécsi udvar kedveskedett vele a cároknak, hol meg pénzen vásároltak Hegyalján tokaji bort az oroszországi kiküldöttek és juttatták el hazájukba. Ment a bor Mocskvába, 1740-ben 52 hordóval, 1747-ben a bécsi udvar küldött Erzsébet cárnőnek 9 hordóval, meg Visnyiovszkij gróf. De az ajándékozás mellett a rendszeres kereskedelmi kapcsolat is kiépült és így lett ismertté a tokaji bor Lengyelföldön túl, Oroszországban is. „Az orosz udvar a 18. század vége felé már állandó megbízottat tartott Tokajban, — írja Wellmann Imre⁶ — aki évenként mintegy 100 átalag⁶ aszút vásárolt, nem szólva a közönséges hegyaljai borokról“.

Szívesen látták a borkereskedők, hogyan terjed a magyar borok fogyasztása Keleten és nő a hírük. Azonban az orosz bortermelők és fogyasztók hazájukban is el akarták terjeszteni a jóféle szőlőfajtákat, hogy helyszínen termelt borokat élvezhessenek, ne kelljen súlyos arannyal drága vámokat leróniok, ami a bor árát jelentősen felesapta. Ezért tokaji szőlővesszőket és kezelésükhöz értő magyar vincelléreket akartak Oroszországba kivinni. Azonban az ifjú kapitalizmus mohó kapzsiságától áthatott nemesi és kufárosztály képviselői vétőt kiáltottak és akadályokat gördítettek a szőlővenyigék kivitele útjába. Hiszen ha a tokaji termelése kifejlik Oroszországban, dugába dől, összeomlik jövedelmező üzletük. A merkantilista szellemtől áthatott, védővámokkal óvott termelőrendszer üzletemberei tiltakoztak a tokaji bort adó szőlővesszők és a hozzájuk értő szakemberek kivitele ellen.

A szőlőmunkásokat és venyigéket Patyomkin herceg, Tauria (Krim-félsziget) kormányzója kérte. Kérésének teljesítését a helyi hatóságok — mint a magyar nemések és kereskedők vagyoni érdekeinek védelmezői — ellenezték és akadályozták.

Az Országos Levéltárban fekvő akták szólnak a bécsi kormány és a helyi magyar hatóságok küzdelméről. Francianyelvű jegyzék tanuskodik arról, hogy Patyomkin herceg elhatározta „former des vignobles dans la Province Taurique de l'espèce de ceux de Tokay et de ses environs, il est venu de sa part un officier avec deux bas officiers et trois hussards chargé de l'achat d'une certaine quantité de ceps de vigne“. Ebben a jegyzékben Galicin herceg, az akkori bécsi követ arra kérte Kaunitz kancellárt 1784 november 24-én, hogy még januárban indítsák útnak a szőlőtőkéket, adjon útlevelet négy magyar szőlőmunkás számára, akik Patyomkin herceg szolgálatában dolgoznak vagy négy évig, aztán visszatérnének hazájukba, miután tapasztalataikat átadták a krimi szőlőműveseknek.

Az orosz tiszt neve: Bimbolazar, az altisztké: Gordej Liszakov és Bazil Porecsanvin, a három huszáré meg: Ivan Csetverikov, Teodor Misiriakov és Gregor Monyetov.

Kaunitz udvari kancellár jóbarátságot tartott az orosz cári udvarral, ezért igyekezett megtörni a tokaji bortermelők ellenállását, akik ellenesze-

⁴ Komoróczy György: Borkiviteleünk Észak felé, Kassa, 1944. 16. l.

⁵ A Puskin költő létre is jól ismerte az orosz és lengyel történelmet, ezért tudta, hogy mily kedvelt itala volt a lengyel nemessgnek a magyar bor. Így Borisz Godunov című drámájában Mnyisek kastélyában, Szamborban játszódon jelenetben magyar borral telt üveget nyitnak meg mulatozás közben (бутылку венгерского вина), s ez bizonyítja, közismert volt a magyar boroknak Lengyelországban kedvelt volta az orosz történelemírók előtt.

⁶ Műveltség, 1946. IV.

⁶ Egy átalag kb. másfél akó. Egy pesti vagy pozsonyi akó 50,8 l.

gúlve a felsőbb parancsnak az orosz küldöttség munkáját gátolták, sőt 11.000 darab elszállításra váró szőlővesszőt szét is szabdaltak. Az orosz küldöttség a Kaunitz-adta útlevél birtokában sikeresen elvégezte munkáját, elszállította 1785 elején a szőlővenyigéket, el három magyar munkást: Nagy Mihályt (50 éves volt), Kormos Jánost (40 évest) és Szilágyi Mihályt (30 évest). Családjuk nélkül mentek, mert Kaunitz 1784. dec. 1-én kikötötte, hogy az „emigrációs” engedélyt feleség és gyermekek nélkül adhatják csak meg.

A három magyar vincellér elutazott tengelyen, eljutottak a tokaji szőlővesszők is Oroszországba és innen veszi eredetét a tokaji bornak oroszországi termelése. A három magyar vincellér további sorsáról és tevékenységéről írásbeli adatokból nem tudunk: de tény az, hogy a Krími-félszigeten ma tokaji szőlő terem és belőle tokaji bort préselnek. Ez a bor eleven és írásnál ékeesebben szóló tanuja a vállalkozás sikerének és a magyar vincellérek eredményes munkájának.

Ezért szélesen elterjedt a Токай 'tokaji bor' szó az orosz nyelvben. Hangsúlyja a második szótagon van, miként sok más oroszban használt magyar néven: Ковач, Ракоши. Nem érzik a beszélők idegen szónak, beleilleszkedett az orosz nyelvbe, miként a tokaji szőlőfajta is a többi orosz földön termelt szőlők sorába.

Erdődi József

Kőkertben táncoltat. Erre a ma már elavult szólásra a következő régi példákat idézhetjük:

1. II. Rákóczi György írja 1659. január 16-án Barcsay Ákosnak: „Fegyver úgy halljuk az kegyelmeket nyakán, elkölt az szabadság, libera vox: *kőkertben táncoltatják kegyelmeket*” (Nyr 16:465.) A közlő (Szilágyi Sándor) szerint: „Ime egy proverbiummal elmondva, hogy Barcsay többé nem ura magának”.

2. Ez szintén II. Rákóczi György egy leveléből való: „nints libera voxok, csak torkolják az populust... fegyverrel ijesztik, *kő kertben táncoltatják őket*” (R. Prikel Márián idézi Nyr 41:476.).

3. „Mert nehéz *kőkertben* | Kedv s akarát ellen | Urakkal *táncot járn*.” Szintén R. Prikel idézi Beniczki Péter Magyar Rithmusok (első kiad. 1670.) című munkájából. Az első példa elkerülte R. Prikel figyelmét. A harmadik nyomán pedig azt gondolja, hogy a szólás eredeti alakja ez lehetett: „*Nehéz kőkertben táncot járn*”, jelentése pedig ez volt: nehéz szabadság híján az urak kénye-kedve szerint mozogni, szabadság nélkül magát a hatalmasok tetszéséhez szabni. Ebből azt következteti, hogy a *kőkert* talán *börtönt*, *tömlöcöt* is jelentett valamikor, eredeti jelentése azonban *kőkerítés*, *kőkeretet* 'septum lapideum' lehetett. Vö. *kővár* = kőből épített vár, *kőkert* = kőből rakott kerítés.

Csúry Bálint MNy 23:575 szerint az egész szólás megfejtésének kulcsa a *kőkert* jelentésének helyes megfejtése. Ebben csakugyan van igazság. Eredetileg valóban a. m. *kőkerítés*, ahogy ma is az Erdélyben (l. Csúry i. h., vö. *deszkakert*, *vesszőkert*, *sövénykert*, *nádkert*, *léckert*: 'deszkakerítés, vesszőkerítés' stb.) Megvan ez a jelentése Gyergyai Albert Árgirusában is: „Emberi látástul mi semmit ne féljünk, | Mert nagy magos *kőkert* vagyon mi környüllünk, | Rezes kapu, akin reggel ki kell mennünk” (Balassa József kiadása, MKvt. 578. sz. 15. l.). Árgirus históriájának 1618-i töredékes — csak 109 versszakot másolt le belőle az Apor-család íródeákja, Tatrosy György — kéziratában: „Mert nagy magos *kő kert* vagyon mi környüllünk, | Erős kapu, az kin reggel ki kel menjünk” (Ethn. 25:309.).

De jelentett *kőkerítéssel* kerített kertet is. Szintén Árgirus históriájában olvassuk, hogy: Régi rakot kerte az királynak vala, | Mely szép termő fákkal ékesítve vala | Drága szép folyóvíz kertében foly vala, | Mellyel szép *kő kerte* ékesítve vala (uo. 306; ugyanígy Balassa kiadásában is). A bibliai Édenkertet, a Paradicsomkertet, melyben az isten nevele a földből mindenféle fát, tekintetre kedvest, eledelre jót, szintén *kőkert*-nek nevezi egy háromszéki koldusének:

„Paradicsom *kőkertjébe* | Arany szőnyeg leterítve, | Közepibe arany böleső,
| Abban fekszik az Úr Jézus“ (Éthn. 19:30, 1. még Bálint Sándor Népünk ünnepei című munkájának idézetét (113) is Lázár István: Alsófehér megye magyar népe 528. lapjáról).

Csűry i. h. 576. szerint a *kőkert* jelenthet vadaskertetet is. Ezt a nézetét Szepsi Csombor Márton Europica varietas című művének (Kassa, 1620.) következő helyére alapítja: „mentemben La Forte nevű városka felé találtam egy igen nagy *kő kertre* mely az ő kerektségében két egész ot való mélyföldet be foglalt, az mint egy paraszt ember értésemre adhatta, régen az Királynak legh főbbik Vad kerte volt, most is tellyességgel el nem hagyatott, hanem mint egy ötödik része erős kerítés alatt vagyon“, Nem lehet kétség afelől, hogy a hasznos vadállomány biztosítása végett a vadaskertet bekerítették egyrészt a dúvadak támadása, másrészt az óvott vad elszéledése ellen. Akinek módja volt hozzá, egy-egy dúsgazdag nagyúr, kövel, kőfállal kerítette be, mert a deszka- vagy sövénykerítés nem sokat ért a jelzett célra és a vadkerti vadászatok alkalmával meghajszolt vadak menekülését sem tudta eléggé megakadályozni. A kőfállal kerített vadkert nálunk igen ritka lehetett. Takáts Sándor a magyar vadkertekről írtában (Rajzok a törökvilágból, 3:396—404.) nem említi, hogy ezeket a kerteket kőkerítéssel vették volna körül. Hazai adatot én sem tudok rá idézni, csak egy magyar vonatkozásút Radvanszky Béla Magyar családélet című munkájából (1:142): gróf Pálffy Pál nádor végrendeletében (1653) hagyja meg, hogy a marcheggi vadaskertét kövel keríttesse be a tisztartója. Csűry mégis azt hiszi, hogy a *kőkert* lehet vadaskert is, és így a címbeli szólás a vadászat köréből származik. *Kőkertben táncoltat valakit* szerinte azt jelenti, hogy úgy hajszolják, mint a vadászok a vadkert vadjait.

A *kőkert* 'vadaskert' jelentéséhez és szólásunknak ebből kiinduló magyarázatához több kétség fér. Először is azért, mert Szepsi Csombor Márton leírásából csak az derül ki, hogy amint La Forte felé ment, talált egy kőfállal kerített nagy kertet, mely valamikor a király legfőbb vadaskertje volt, de akkor már csak egy ötödrészét zárta el erős kerítés, valószínűleg azért, mert ott még voltak vadak. De nem ezt a részt nevezi *kőkertnek*, hanem az egész kövel kerített nagy területet. Nem nevezi így az angol király londoni vadaskertjét sem: „Az egész kerten által foly egy folyóvíz, mely a kertet kőfélé szakasztja, az egyik fele játéknak és a király halastójának, melybe sokféle vízi állatok vagynak, rendeltetett. A fele pedig vadkert [és nem *kőkert*], de úgy, hogy mindenfelől beláthatni, sok vadak benne, szarvasok, fejér és fekete nyulak, ürökrök [= bölények], bialok s az többi“ (l. Kerecsényi Dezső: Régi magyar próza 222.).

Másodszor meg azért, mert *kőkert* volt bármely kövel kerített terület, nemcsak 'Garten', hanem város (vö. kerített város) és vár is, ha kőfalai voltak. Sőt — jól sejtette R. Prikkel — lehetett *börtön*, *tömlőc* is, mert ott szintén *kőkert*, azaz kőfal között tartották az embereket. Íme néhány példa: „aztán az atyafiát is *kőfal* között tartatja [=börtönben] ma is, az hol sem él, sem hal“ (1694. Monfrók 15 : 479, NySz), „az egy testvér-atyafiát most is egy toronyban, *kőfal* közé tétetvén, halálra tartja“ [1694. Monfrók 22 : 295]. „Feleséget, gyermeket *kőfal* között tartván“ (1678. Vajda E.: A vargyasi Daniel család 37). „Másnap Forgách Zsigmond urammal együtt én Kassáról Széplakra Homonnay Bálint uramhoz kimenék, Hom(onnay) uram Kassán az *kőkertbe* nem akart menni“ (1608. Tört. Tár. 1879, 34). Bethlen Miklós írja 1704-ben szebeni fogságában: „Ha én áruló lettem volna, ki tart oly bolondnak, hogy innen a *kőkeretből* mindennapi veszedelmen elkezdtem volna? nem vehettem volna-e *szabad mezőt* magamnak az olyan dolog folytatására? de gondolatomba sem volt.“ (Önélet. 2:427.) „A szebeni *kerítés*, feleségem, gyermekeim, és minden javaim (mert énnekem Szebenen kívül semmim sincs) elég cautio el nem szökésemről“ (uo. 431). Nyilvánvaló, hogy a szebeni *kőkert* és a szebeni *kerítés* ugyanazt jelenti: Bethlen Miklós számára a szebeni fog-

eságot, ahol szabadon nem cselekedhetik. De a *kőkerítés* és a *kőkerítés* azonos jelentésű volt II. Rákóczi György szokászetében is (vö. az e cikk elején közölt példákkal a következő idézetet), mert ugyancsak ő írja 1659-ben Barsay Ákosnak: „A országnak írtuk, hogy fegyver alatt ne legyenek, hanem libera szabad vox alatt *kükerítésen kívül*“ (ErdOrszGyülEml. 12:136), azaz szabadon, minden kényszerítés nélkül.

Ebben a 'börtön, fogság' jelentésű *kőkerítés*-ben csakugyan elkölt a szabad-ság, a libera vox, a fogoly kénytelen mások kénye-kedve szerint cselekedni, magát a rabtartó tetszéséhez szabni, s ott táncoltatják (mai nyelven: *megtáncoltatják*) is az embert: „*Miként fűjják, néked csak úgy kell táncolnod*“ (Thaly: Adal. 1:293, NySz.). Ma is előfordul, hogy valakinek *elhegedül* a *nótáját*: elbánnak vele. Petőfi írja: „*Három a tánc! — monda s egyre hegedült, | Hegedült bottal a hátam közepén, Keservesen, siralmasan jártam én*“ (Szeget szeggel). *Elrántja a nótáját*: végez vele (MTsz). *Erántyo a nuótádját*: megveri (Bakonyalja, NyF 34:120). Az eperjesi vésztörvényszék és a császári véreb Caraffa generális kegyetlenkedéseire célozva írja önéletrajzában (1663—1711) Ottlyk György: „Ezért nagy láрма lőn Magyarországon, minden maglar *eperjesi táncút* és *Karafa nótájától* tartván“ (Monírók 22:77), azaz Caraffa rabjainak sorsától.

A *tánc*, sors, megpróbáltatás' jelentésére már idéztem néhány példát Aszszonyom táncá című cikkemben Nyr 73:377—8. Most megtoldom még a következőkkel: „A budai bassát az nagyságod nem atyjafiát és más két társaival hozzák, bizonyos dolog, meg is fognak fizetni, *nem kerül el az* [kivégzett] *Bikér passa tánczát*“ (1637. Beke—Barabás: I. Rákóczi Gy. fej. és a porta 276). „Nem akart szembe lenni Báthori Gáborral, félt azon, hogy a *Nagy Andrást tánczára vonssa*“ (Mikó I.: Erd. tört. ad. 1:110), akit levágtatott Báthori. A jóhumorú Keczer Ambrus írja 1666-ban Teleki Mihálynak: „A francia király a clerus ellen generalis inquisitiót peragáltat; már sokan tanáltattanak, az kik az sodomiát exerciálták, száz negyvenig exequáltatott benne. Hiszem kegyetlen fejedelem, mit csinál az szegény clerus ellen; hát mit miveljenek szegérek, nem lévén szabad megházasodniok? mégis ily *tánczra fogják őket*“ (Teleki M. lev. 3:548). „az császár követje írta volna Constantinápolyból, hogy ő is *tart at ül a tánczút, a melyre a moszkvai követet viték*“ (Rákóczi F. lev. 3:567). A kiadó Thaly Kálmán jegyzete szerint: „a Héttoronyba, fogságba vettéstől.“

„Latornak arany-lántz, | *Jámbornak nehéz tán'z | Ítéltetik bírától*“ (Beniczki P. Magy. Rithm. 1756-i kiad. 158.) Ilyen nehéz tánc volt a sorsa mindenkinek, akit *kőkerítésben táncoltattak*, vagyis börtönbe, fogságba vetettek.

Egy játéknév történetéhez. A MTsz szerint *pisó* a Palócságban azt jelenti: 'labdajáték közben való pihenés'. Magából ebből a fölöttébb szükséztű értelmezésből aligha lehetne a szó eredetének nyitjára jutni, hiszen még azt sem tudjuk meg belőle, hogy miféle labdajátéknak milyen és mely okból támadt pihenése a *pisó*.

Valamivel közelebb visz a megfejtéshez a következő zilahvidéki adat: „*pisó v. pisó lyukamba!*“ mondja a labdázó (a kőtyajátékban) beleköpve a lyukba, melyben a lába állott, ha valami dolga akad közben, s akkor nem szabad „kitenni“ őt, míg vissza nem tér“ (Nyr 28:331).

Már egészen közel kalauzol hozzá bennünket Erdélyi János közmondásgyűjteményének az a helye, ahol a *Só a lyukamba* szőlásnak alapul szolgáló gyermekjátékot ismerteti: „Gyermekek játéka mit néhutt *csikuska* vagy *disznócska* névvel neveznek,¹ úgy esik, hogy körül annyian amennyien, lyukat

¹ Máshol *kanász* (Baja, saját feljegyz.), *kanászos* (Bakonyalja NyF 34:70), *disznós* (Tisza mell., Mátyusföld, Csallóköz MTsz), *csűrös* (Göcsej uo.), *disznópásztoros v. csángázás* (Szekszárd MNy 2:144), *csócsa v. disznópásztar* (Csávás, Kisküküllő m. MNy 11:333) a neve.

ásnak, s benne tartják botjaikat. De ásnak a többi lyuk középpontjával egy nagyobb lyukat is. Most az a kötelessége egy más társuknak, ki kondás nevet visel, hogy egy kemény, lapta forma fa gümőt a középponti lyukba behajtsa megjegyezvén hogy a lyukak mellett álló fiúk ez ellen mindent elkövetnek s botjaikkal tovább ütik a fa golyót. — Ha a játék alatt valamelyik elmegy, így mondja: *só lyukamba!* Azaz e lyukat senki el ne foglalja; tehát tiltakozik. Mert ha a kondás be találja hajítani a középpontba a disznáját, akkor így parancsol: lyukról lyukra! Erre a fiúk egymás után változtatják állásukat, s a kondás igyekszik botjával valamelyiknek lyukát elfoglalni, s kinek helye nincs a szélső lyukak körül, az lesz a kondás; különben a kondás marad a régi; a tiltakozó lyuka elfoglalhatatlan.

Domonkos János Magyar gyermekjátékok című dolgozata (Néprévt. 16:100, 17:125) szerint ismert volt ez a *Só a lyukamba!* tiltakozó szólás a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben a nagyváradi gyermekek között is: „Az olyan játékokban, melyek játszásakor a földbe kis gödröt ástak a kampó végének benntartására, eredeti szólás mondás volt ez: „*Só a lyukamba!*“ Ha tudniillik bármi okból elhagyta valaki a helyét, akkor keresztbe tette a kampót a lyuk felett s azt mondta: *Só a lyukamba!*“ E mondással tiltakozást jelentett be arra nézve, ha az ellenfél a labdát a letakart lyukba tette volna abból a célból, hogy azután ő álljon a kampóval a lyukhoz“.

Egy hajduszoboszlói szólás szerint: „*Só a jukamba!*“ gyermekjátékban azt jelenti, hogy abba a jukba, a melyikre az egyik játészó már kimondta, hogy „*só a jukamba!*“ nem szabad a másiknak tekét vagy labdát hajítani. Vagyis, hogy már a lyuk el van foglalva“ (MNY 2:380). A játészó gyermekek nyelvéből ment át szólásunk a felnöttekébe: „*Só a jukamba:* a hejünkre ne üljön senki“ (Debrecen Nyr 41:340). Kártyázóktól: ferblizóktól, ramslizóktól, huszonegyezóktől magam is többször hallottam helyük fenntartásának jelzéséül, ha rövid időre távozniok kellett a kártyaasztaltól.

Könnyen megértjük a tárgyul vett szólást, ha tudjuk, hogy a sónak a népi hiedelem szerint védő, óvó hatása van. Általánosan tudott, hogy a tűz pörölése rosszat jelent. Védekezésül sőt hintenek bele. Sós vízbe kell megmosni a macska talpát, hogy el ne szökjék a háztól és jó egerészó legyen. Ha tejet adnak ki a házból, egy csipet sóval megsózzák, hogy el ne vigyék a tehén tejét. Hogy a halott haza ne járjon, a koporsón át sőt kell háromszor dobni. A tejbe, midőn forraláskor fut, sőt tesznek, hogy a tehén meg ne romoljék, stb. A fenti játékokban a rossztól, vagyis ellenfele támadásának sikerétől szintén sóval védelmezi labdája lyukának a birtokát a gyerek, mikor kijelenti *só van a lyukamban!*

Éppen ilyen védő, óvó szerepe van a nyálnak, a köpésnek is. Köpéssel védi a gyerek a játékbeli lyukat a MTsz közlése szerint Szőkefalván (Kisküküllő m.): „*rika*, lyuk, amelyben a labda áll. *Dugd be hamar a rikába! Jába dugod, me* (mert) *nem jár, me bele köptem, még a Jancsi rikájába is*“. Igen elterjedt népi szokás a beteg megköpösése, hogy meggyógyuljon; a kisgyermeket megköpködi, hogy szemveréstől meg ne igézödjék; a szép jószágot, hogy minden nyavalya távol maradjon tőle; a pénz, nagyt is, aprót is, hogy ki ne fogyjon a marékból vagy az erszényből, sőt: *apád, anyád mind idegyűjön!* Persze ma már ilyenkor a legtöbb esetben nem köpködnek, hanem csak utánozzák a köpés hangját: *pi!, pi!, pfi!, pfi!, pfü!, pfü!* Így tesz a játészó gyermek is, mikor nemcsak sóval, hanem köpéssel is, illetőleg a sóra való hivatkozással és a köpés hangjának utánzásával igyekszik megvédeni a lyukat, mondván: *Pi!, pi! Só van a lyukamba!* Megrövidült alakban: *pi v. pi, sól,* majd az állandó egymásmellettiség miatt összetételé válna: *pisó v. pisó.*

Megjegyzem, hogy ezek a szólások: *valakire rásóz valamit, valakinek a nyakába sózza a kinyát a portekájál*, stb. szintén a só mágikus erejébe vetett népi hiedelemen alapulnak.

Csefkó Gyula

Darázfészek (Nyr 74:52). Szombathelyen a szó közismert jelentései: 1. darazsak lakóhelye; 2 olyan emberek társasága, akik állandóan zúgnak, zajonganak, mérgeskednek, mint a darazsak; 3. mérges kelés, különösen a nyakon; olyan szokott lenni, hogy szinte több csövön folyik ki belőle a csunyaság.

Magyarszombatfán, Szalafőn és Farkasfán a ruha ráncolásának egyik fajtáját is *darázfészek*nek nevezik. A női blúzok ujjainak alsó és felső részét ráncokba szedve varrják a kézelőhöz és a vállhoz. A ráncokat 1–2 cm távolságokban átlós irányban összevarrják addig, amíg elég sűrűen fut a ráncolás. Amikor a ráncok széthúzódnak, elterülnek, kis négyzetalakú nyílások keletkeznek, amelyeknek rendszere a darázfészek alakjához hasonló.

Valószínű, hogy ez az oka az *aranygaluska* néven ismert sült tészta *darázfészek* elnevezésének is. A kalácskészítést négyyszögletes, galuska nagyságú darabokra vágják, cukrozott őrölt dióban meghengergetik; lábast vagy kuglófsütőt zsírral kikennek, morzsával megszórják, s a cukrozott dióőrleményben meghengergetett tésztaadarabkákat gyengéden egymáshoz nyomkodva, a lábast megtöltik és a sütőbe teszik, ahol pirosra kisütik. Ha a tészta megsült és szeleteket vágunk belőle, metszete darázfészek alakot mutat. Fogyasztják azonban nemcsak vágva, hanem tördelve is. Magam gyermekkoromból Dunaszentgyörgyről ismerem.

Darázfészek néven egy másfajta sült tészta is közismert mindenfelé az országban. Az *Inyestester szakácskönyve* (Bp. 1932, 260) és más szakácskönyvek szerint is élesztős tésztából ujjnyi széles, két ujjnyi hosszú szalagokat metélnék. Ezeket a szalagokat csigaház módjára összegöngyölik, előbb őrölt dió-, mogyoró- vagy mandulabéllel és őröletlen kristálycukorral meghintik vagy meghempergetik és tepsiben vagy formában kisütik. Ez a tészta tehát semmiképpen sem darázfészek, hanem inkább csigaház alakú kis kerek sütemény. Balatonkenesén, a fővárosi üdülőben a háború előtt állandóan *darás fészek*nek volt kiírva az étlapon. Íráshibának véltem, azonban a szakács felvilágosított, hogy a sütemény nem csigaház, hanem madárfészek alakú. Eredetileg darával, majd dara és őrölt dió keverékével, végül vagy vegyesen, vagy dió-mogyoró-mandula keverékével hintették meg. A süteménynek a darazsakkal való kapcsolatba hozatala tehát tévedés, bár a szakácskönyvek is ezt az elnevezést használják ennek a süteménynek az elnevezésére.

Kulák bor, el-, be-, rá-davajoz. Szombathelyen hallottam ezt a kifejezést és azt hittem, hogy kuláktól származó bort jelent. Kiderült, hogy a *kulák bor* tulajdonképpen nagyon csalóka bor: olyan bor, hogy észre sem veszi az ember és mégis földhöz vágja, lerészegíti. „Miért mondanak engem kuláknak? Hiszen én mindig dolgoz, becsületes ember voltam!” — hangzik a tiltakozás politikailag fejletlen emberek ajkáról, mert ma már nemcsak a nagyparasztot, hanem a másokból élőlőködő, munkakerülő, csaló, piszkos üzletekkel foglalkozó embert értik rajta. Nemcsak falun, hanem városban is vannak kulákok: azok az emberek a *városi kulákok*, akiknek nincs semilyen foglalkozásuk, munkájuk, keresetük és mégis jól élnek.

Erdődi József hívta fel a figyelmet ismételten a *davajoz* orosz jövevényszóba a magyarban továbbképzett igénkre. Tréfás színezettel több ízben hallottam én is: Gyorsan *bedavajoztam* a reggelit, aztán rohantam a hivatalba.“ Vagy: „*Bedavajoztam* a levest, de a főzelék már lassan csúszott.“ Vagy: *Davajozza rá* még ezt a két sort...“ A *bedavajoz* szó jelentése tehát bekaptam, sietve megettem; a *rádavajoz* szóé: sietve írja rá. A felszabadulás körüli időben az első változata, amit hallottam ez volt: *eldavajoz* „gyorsan, sietve elterel, elküld“ jelentéssel.

Dömötör Sándor

Pá! *Pá*, többnyire kettősen, valószínűleg a gyermekek nemzetközi szótarában szereplő búcsúzás. Megfigyelhetjük azonban, hogy újabb időkben nálunk magyaroknál a felnőttek is maguk között gyakran használják búcsúzáskor. Nagyon meglepett, hogy Kazinczynak Váczy kiadta levelezésében bukkantam rá, mégpedig hasonló módon nem valami gyermekkel kapcsolatos fordulatképp, hanem Vay Ábrahám, a levél keltekor 22 éves férfi írja levele végén a nálánál jelentékenyem idősebb, 52 esztendőös széphalmi írónak 1811 július 10-én: „*Pá* Édes Ferenczem, lásd ezen levelemből is hogy Neked szíves Barátod Vay mp.” Igaz, hogy egy év óta közeli rokonságba kerültek, Vay, aki egyébként később az Akadémia megalapítása körül szerzett nagy érdemeket, Kazinczy unokahúgát vette nőül; mindamellett ismerve a kor tisztelő hangnemét idősebb rokonokkal szemben, nagyon feltűnő a gügyögő búcsúzás és alig hiszem, hogy korábbi megjelenése lenne írott emlékeinkben.¹

Csalkai Endre

Hangutánzás. Beke Ödön (Nyr 74 : 297) felvilágosítást kér Mórícz Zsigmond Kerek Ferkó-jának vonat-pöfögést utánzó mondatához. Alsó gimnazista koromban diáktársaimtól nem ezt, de hasonló hangutánzó mondatokat hallottam. Ha a vonat lassan megy, ezt mondja: *Se-gít-se-tek, meg-sza-ka-dok*. Ha gyorsul, így beszél: *Zúg-zakato! a gőz-paripa*. Rohanásakor csak a következő vehető ki: *Zúg-zakato! zúg-zakato!*. Hogy kik voltak a közlők s honnan vették, természetesen ma már nem tudom megállapítani.

Scheiber Sándor

Nyelvművelés

MÉG NÉHÁNY SZÓ A RÖVIDÍTÉSEKRŐL

A Nyelvőrben (74:273) Fábíán Pál hasonló címen foglalkozik a rövidítések és még inkább a betűszók és szóösszevonások kérdésével. Bár — cikkének vége szerint — ő úgy érzi, kimerítette a tárgyat, azt hiszem, itt-ott akadhat még a kérdésekről mondanivalóm.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell a Fábíánnál szét nem választott fogalmakat: mik a rövidítések s a betűszók rövidítések-e?

Rövidítésnek — félreértések elkerülésére esetleg: szövegközi rövidítésnek — nevezzük a gyakran előforduló közszók vagy közszókból álló rövidebb szócsoportok olyan csonkított formáit, amelyeknek csonkítása komoly hely- és fáradság-megtakarítást jelent akár kézírásban, akár nyomtatásban. A szövegközi rövidítéseket alapvetően jellemzi az, hogy kiejtésük mindig a teljes szóalak szerint történik; a rövidítés tehát csak írásban él és közszót helyettesít.

Betűszónak nevezzük azokat a megjelölésül vagy tulajdonnévül használatos képződményeket, amelyek testületek, intézmények, vállalatok, stb. megjelölésére keletkeztek, rendszerint több szóból álló címük kezdőbetűinek vagy szótagjainak összevonásával. Ezeket alapvetően jellemzi az, hogy kiejtésük általában írott, tehát rövidített formájuk szerint történik, így rögződik meg, így válik névvé; annyira, hogy olykor már nem is érezzük betűszó voltát.

Szóösszevonásnak nevezzük az olyan — rendszerint közszókból csonkított összetett szavakat, amelyek nem tulajdonnévként, hanem közszóként keletkeztek s ilyenekként is élnek tovább; vagy amelyek megjelölés vagy

¹ Hartnagel Erzsébet már 1793-ból kimutatta (MNY 28 : 116; vö. még uo. 29 : 178, 245). Mindamellett a most közölt adat is becses. — A szerk.

tulajdonnévi használat céljából keletkeztek, de azzal a további céllal, hogy viszonylag felismerhető etimológiájuk révén ne csak egyszerű jelölés legyen a szerepük, hanem felvilágosítást adjanak a jelölt mibenlétéről is.

Vegyünk mindegyikre egy-egy példát. A *nov.*, *km.*, *ill.*, *pl.*, stb. közönséges, szövegek közti rövidítések, csak írásban élnek s itt gyakori közszavakat pótolnak. — Az *IBUSZ*, *EMKE*, *MAVAG* ma már származásukat illetően teljesen elhomályosult tulajdonnevek; mint betűszók váltak fogalomná, márkává. Az *IBUSZ* esetében senki se gondol már az Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt.-ra. Annyira nem, hogy maga az *IBUSZ* tovább rövidíti önmagát pl. az *IKKA* betűszóban, melynek eredete: Ibusz Külföldi Kereskedelmi Akció. Hasonlóan ehhez az *EMKE*, sőt újabban *Emke Étterem nv.* igen messze esett az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettől. — Sem rövidítésnek, sem betűszónak nem tekinthető, hanem szóösszevonás a *Tejért, MÉLYÉPTERV* (Mélyépítési Tervező nv.), *FŐKERT* (Fővárosi Kertészeti kv.), *Agrimpex* (Magyar Mezőgazdasági Külkereskedelmi nv.), stb. Szóösszevonás, mert nem egyszerűen jelölni akar, hanem utal a közület funkciójára, mind az előtag, mely azt jelöli, hogy a közület mivel foglalkozik (pl. tej, mélyépítés, agro-, stb.), mind pedig az utótag, amely rámutat arra, hogy az illető áru fajtával milyen tevékenységet folytat (pl. értékesítő, tervező, import-export, stb.).

A szövegek közti rövidítések kérdése. A szövegek közti rövidítések megalkotásának és írásmódjának szabályait az Akadémia helyesírási útmutatója a következőképpen adja meg:

- a) Rövidítésül szolgálhat a szó kezdőbetűje: *k.* = kötet; *f. é.* = folyó év(i);
- b) az első szótag + a második szótag első mássalhangzója: *felv.* = felvonás; *fill.* = fillér;
- c) az első és második betű, ha ez utóbbi mássalhangzó: *kr.* = krajcár;
- d) az első és utolsó betű: *db.* = darab;
- e) az első betű + egy mássalhangzó + az utolsó betű: *drb.* = darab, *frt.* = forint;

f) összetett szónál a két tag első betűi: *kb.* = körülbelül, esetleg ehhez a második tag utolsó betűje is: *tkp.* = tulajdonkép(pen).

A szövegek közti rövidítések után az Akadémia általában pontot tesz. Kivételnek tekintí azonban ez alól a mértékneveket. Ez már maga bonyolítja a kérdést. Tovább bonyolítja azonban az, ha a mérték- vagy pénznevek rövidítésében magánhangzó is van, akkor mégis pontot kell a végére tennünk. Tehát *km* = kilométer, *dkg* = dekagramm, *F* = forint, *f* = fillér; de: *Kor.* = korona, *fill.* = fillér stb.

A szövegek közti rövidítésekkel vonhatók egy csoportba az egy időben sokat támadott katonai rövidítések is. Megvizsgálva őket azt látjuk, hogy mindegyikük szabályosan beillik valamelyik fenti típusba.

Az *örm.* = örmester, *örv.* = örvezető, *ezr.* = ezredes és társai a b) csoportba tartoznak: első szótag + a második szótag első mássalhangzója.

A *hts.* = hivatásos, *hdgy.* = hadnagy, *szds.* = százados, és a hasonlóak az e) típusba tartoznak: az első betű + még egy mássalhangzó + az utolsó betű; mintájuk: *frt.*, *drb.*

Nem szabályos az *örgy.* = örnagy, mely keverék annyiban, hogy az első szótaghoz az utolsó betűt teszi; továbbá a *szkv.* = szakaszvezető, mely szabálytalan, akár összetételnek vesszük, akár egy szónak, — de legalább annyira szabálytalan a *stb.* rövidítése is.

A két szóból álló kifejezések rövidítése általában a két szó első betűinek leírásával történik, tehát az összetett szavak rövidítésének mintájára. A különbség az, hogy az utóbbiaknál a két betű közé nem teszünk pontot, pl. *kb.* = körülbelül, *pu.* = pályaudvar; a két szóból álló kifejezés rövidítésénél azonban mindkét tag után kitesszük a pontot, pl. *i. h.* = idézett hely, *p. o.* = példának okáért, *i. sz.* = időszámításunk szerint(i).

A következetességet zavarja az, hogy az Akadémia sok olyan rövidítést változtatlanul megtartott, amelynek eredeti alak kifejezése ma már összetett szó. pl. *u. i.* = ugyanis, *u. m.* = úgymint, *u. n.* = úgynevezett, *d. e.* = dél-előtt, *d. u.* = délután. Ezek nyilvánvalóan az összetétellel válás előtti korban keletkeztek s a hagyomány tartotta csak meg őket. Következetlenségüket az Akadémia is észrevette s bizonyos esetekben ingadozást enged meg: *uo.* és *u. o.* = ugyanott, *ua.* és *u. a.* = ugyanaz, stb. Ez azonban ismét csak növeli a zavart, mert egyik esetben megengedett, másikban nem.

A zavart okozó mértéknevek kérdését kétféleképpen lehet megoldani. A pedagógusok tapasztalata — ezt kb. 300 helyesírási ügyben küldött válasz alapján mondhatjuk — általában az, hogy a tanulók a közhasználatban a mértékek rövidítései után is pontot tesznek. — A másik megoldási lehetőség, amire Fábíán utal, az lenne, hogy a többi rövidítések végéről is lassan eltűnedezik a pont. Ez azonban — mivel a rövidítések kisbetűsek, folyó szövegben fordulnak elő, stb. — nem látszik szerencsésnek.

A meglévő és ismertetett akadémiai szabályokhoz tehát feltétlenül a következő módosításokat kell javasolnunk:

a) legyen minden rövidítés végén pont, így a mértéknevek rövidítésének magánhangzótlán formájában is;

b) ahány szó, annyi pont, tehát az összetett szavak rövidítése legyen pont nélkül egyberántva, viszont a két szóból álló kifejezéseké ponttal kettéválasztva (tehát: *d. e.* helyett *de.* = dél-előtt, ellenben: *vö.* helyett *v. ö.* = vesd össze).

A betűszók kérdése. Fábíán cikkében nemcsak a szövegközi rövidítések nem válnak külön, hanem a betűszók és a szövegösszevonások sem. Pedig e két szóalkotásmód — amint megpróbáltunk rámutatni — nem azonosítható; mindkettőnek egészen mások a törvényei is, de eredményei is. A *stuka* (Sturzkampf-flieger), a *Komszomol* (Kommunisticeszkij Szozuz Molodezsi) éppen úgy nem tekinthetők betűszónak, mint a nyelvújítás korabeli *csőr* (csórr), *lég* (levegő-ég) és hasonlók.

A betűszó — mint említettük — nem alkalmas arra, hogy hangtestével az eredeti elnevezésre, tehát az új szóalak jelentéstartalmára utaljon. Aki nem tudja, hogy az *EKM* az Elektromos Készülékek és Mérőműszerek Gyára, annak ez a betűszó bizony nem mondja meg. Az *EKA* sem, mint az Elektromos Készülékek és Anyagok Gyára-nak neve vált márkává, hanem mint *EKA*, mint pusztá megjelölés. A betűszó tehát jelentéstelen új szótest, amelynek jelentést a megszokás, a vele együtt járó áru, stb. adhat csak. Semmiben sem különbözik gyakorlatilag az *Alfa*, *Béta*, *Gamma*, *Delta*, stb. vállalatnevektől: az *OMSZ* (Óra- és Műszerkészítő Kisipari Termelőszövetkezet) megjelölés tartalmas volta éppúgy megszokás kérdése, mint a *Gamma*-gyaré: az elsőben éppúgy nincs benne eredetileg az óra és a finommechanikai készülékek gyártásának fogalma, mint a másodikban.

Mire alkalmas tehát a betűszó? Gyár, vállalat, intézmény elnevezésére aligha, mert a névvel együtt meg kell tanulni a fogalmat is, márpedig kevés olyan vállalatunk van, amely országosan annyira ismert, mint pl. a *MAV*, a *MAVAG*, stb., hogy az eredeti elnevezés ismerete nélkül, magából a betűszóból mindenki tudja, miről van szó. — Alkalmas ezzel szemben olyan központi hivatalok, országos fontosságú és méretű közületek, mindenütt képviselttel rendelkező testületek, stb. megjelölésére, amelyeket minden felnőtt lakos ismer vagy ismerhet s amelyeknek az őket jelölő betűszó-névén kívül eredeti elnevezését is tudja. Ilyen elsősorban a Párt: *MDP*, a tömegszervezetek: *MSZT*, *DÉFOSZ*, *DISZ*, a minisztériumok: *VKM*, *HM*, a szakszervezeteknek már csak egy része: *SZOT*, *MÉMOSZ*, *KIOSZ*, és legfeljebb néhány legnagyobb és régebbi vállalatunk. Egyéb vonatkozásban a betűszó lehet alkalmi használatú — menthető tehát az, ha egy cikkben belül a gyakran előforduló Ideiglenes

Demokratikus Kormányt bizonyos magyarázat után *IDK*-val jelezzük — de állandó jelölésként, mintegy elnevezésként, semmi esetre sem megfelelő.

A betűszó — éles ellentétben a szövegközi rövidítéssel — általában nemcsak leírásra, hanem kiejtésre is szánt alak. Fábián helyesen figyeli meg azt, hogy az íráskép a kiejtést, vagy viszont: a kiejtés az írásképet hogyan befolyásolhatja, változtathatja. Történeti szempontból érdemes megjegyeznünk, hogy az *Emergé*, *Beszkárt*-féle alakok, amelyeknek írásmódját az eredeti *MRG*, *BSZKRT* formával szemben a kiejtés módosította, főleg a több évtizedes nevekkal kapcsolatban tűnnek elő. — Az újonnan alakult betűszók megalkotásában viszont — talán csak a mozgalmiakat kivéve — a megalkotók mindíg törekednek az új forma kiejthetőségére: *MATEOSZ* (Magyar Teherautófuvarozók Országos Szövetsége), *AFORT* (Ásványolajforgalmi Részvénytársaság), *FÉKISZ* (Férfiruhakészítő Kisipari Termelőszövetkezet), stb.

A betűszók élesen elválnak a szövegközi rövidítésektől írásmódjukban is. A szövegközi rövidítéseket — mint közszavak csönkített formáit — természetesen kizárólag kis kezdőbetűvel, és csupa kisbetűvel írjuk. A betűszóknál ezzel szemben — mint nagybetűs címek rövidítésénél — legalább minden szókezdett helyén nagybetűt kell alkalmaznunk: Magyar Dolgozók Pártja = *MDP*, stb. — A szövegközi rövidítéseknél a több szóból állók esetében minden egyes szót jelző rész után pontot teszünk: *B. ú. é. k.* (Boldog újévet kívánok); itt az elavult, nehézkes lenne: *M. N. D. Sz.* vagy *M. eSz. Ha. Rt.* igen furcsa, használhatatlan rövidítés. De feleslegesnek látszik a pont még a betűszó végén is: az *EMKE* példájánál az Akadémia sem kívánja, a gyakorlat meg egyáltalában nem használja ponttal. — Az írásmód utolsó kérdése az, hogy csupa nagybetűvel írjuk-e a betűszókat, vagy csak a szókezdő betűket naggyal? Szokásos mindkettő, s az előbbi az *SzSzSzR* meg a különböző *Rt* végűeknél valahogy még csak elmegy. De az elv következetes érvényesítése oda vezetne, hogy *MeSzHaRt*, *ABoFoRt*, *FéKiSz*, stb. jönné ki belőlük. Ennél sokkal ajánlatosabb a következetesség másik fajtája az, hogy csupa nagybetűt írunk, még a kettős betűjeleknél is: *MESZHART*, *FÉKISZ*, stb.

A betűszókra vonatkozólag tehát a következő javaslatot tehetjük:

a) Betűszó csak országos fontosságú és teljes nevével országosan ismert közület, testület, intézmény megjelölésére alkalmazható;

b) a betűszó csupa nagybetűvel írandó, a kettős betűjelek mindkét betűje is;

c) a betűszónak sem belsejében, sem végén nem teszünk pontot; ragozás-kor a ragot kötőjellel kapcsoljuk a szóhoz (a *DISZ*-ben, az *MNDSZ*-nél);

d) a rá vonatkozó névelő használatában legyen a kifejtett forma az irányadó (az *MDP*, az *ÉDOSZ*, a *SZOT*).

A szóösszevonások kérdése. A szóösszevonások szorosan, gyakran elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a betűszókkal. Néhány szóösszevonást ismerünk a nyelvújítás korából is: *higany* (hig anyag), eredetileg: *robar* (rovátkolt barom), az említett *csőr*, *lég*, stb.: elburjánzásuk és tulajdonnévi használatuk azonban egészen újkeletű. E funkciójában, úgy látszik, nem is a régiék mintájára fejlődött most ki, hanem az ejtéskönnyítő magánhangzókkal ellátott betűszó további hajtásaként. Ezért nehéz a *MATEOSZ*-féléket elhatárolni a *MASZOVLET*-féléktől (Magyar Szovjet Polgári Légiforgalmi Rt.). De ez okozza azt is, hogy szóösszevonásaink nagy része ma még nem felel meg a vele szemben támasztható követelményeknek.

A szóösszevonásnak mint jelölésnek, mint tulajdonnévül használt elemnek az lenne a funkciója, hogy maga a hangtest rámutasson a tartalomra, megmondja, miről beszélünk. Mai szóösszevonásaink általában nem ilyenek. A *RÖLTEX* (Rövidírú és Lakástextilkereskedelmi nv.), a *MOKÉP* (Mozgóképzési nv.), a *SZEFU* (Szekérfuvarozó nv.), a *Hariköt* (Harisnya és Kötött-árú Értékesítő nv.), *Üzber* (Üzletberendező, karbantartó és javító vállalat), mint elnevezések inkább fejtörést okoznak, mint felvilágosítanak. A betűszók-

tól aligha különböznek másban, mint abban, hogy a kiejthetőséggel törődtek megalkotásukkor, — bár így is gyakran vétettek a jólhangzás ellen (*Üzber, MOGÚRT*, stb.).

Fábián maga is észrevette, hogy a legegészségesebb kezdeményezés az összes eddigiek közül a *Tejért, Vasért*-félék példája.

A *Tejért, Vasért* pontosan kifejezi azt, hogy a vállalat tejjel, vassal foglalkozik, mégpedig nem termeli, hanem értékesíti. — Ehhez a kezdeményezéshez hozzátehetjük a *Könyvimpex, Metalimpex, Agrimpex, Monimpex* (Könyv-, Acélipari, Mezőgazdasági, illetőleg Egyedárusági import-export). — Némileg hasonló próbálkozás a *Masped* és *Belsped* (Külföldi, illetőleg Belföldi szállítmányozás: speditőr), de itt az idegen szó rövidítése helyett magyar szó is használható lenne.

A fentiekhez hasonlít két olyan típus, amelyre eddig nem figyeltek fel cikkíróink. Egyik a *Könyvesbolt, Illatszerbolt, Italtolt, Ruházati Bolt nv.* Ezekhez magyarázat nem kell: ezek önmagukat magyarázzák röviden és kifejezően. — A másik a *Keményítőgyár, Iskolabútorgyár, Fémbútorgyár, Fémfestékggyár, Hűtőgépgyár, Hydroxigéngyár*, stb. *nv.* Érezte ezt a Munkások Ipari Termelő és Értékesítő Szövetkezete is, mikor átalakulásakor az egyszerűbb *Fogaskerékggyár nv.* nevet vette fel.

Vállalataink egész sora tett másfajta kezdeményező lépéseket az elnevezés egyszerűsítése érdekében. Az egyik, az *Alfa, Béta*, stb.-féle nem ad sokkal többet a betűszavaknál: a jelölt intézmény lényegére nem mutat rá. — Egyre gyakoribb azonban az ilyesféle elnevezés, mint: *Garázsipari nv., Halértékesítő nv., Gyümölcstermelő nv., Épületszerelő nv., Épületűvegező nv., Épület-szigetelő nv.* és sok hasonló. — S valóban: miért ne lehetne a Fővárosi Építő és Tatarozó kv. egyszerűen *Tatarozó kv.*, a Fővárosi Ásvány és Szikvízüzemi kv. egyszerűen *Szódagyár kv.*, a Konfekcióipari és Kereskedelmi Rt. inkább *Konfekció Rt.* és így tovább.

Javaslatunk tehát itt a következő lehet:

a) Az a hivatal, amely vállalatok, stb. bejegyzésével és nyilvántartásával foglalkozik, tartson érintkezést a nyelvművelő mozgalommal, hogy az újonnan alakuló vállalatok, stb. elnevezésében tanácsot tudjon adni.

b) Ahol ez lehetséges, a vállalat jelölje meg funkcióinak legjellemzőbb, lehetőleg egyetlen szavával a vállalatot (*Garázsipari nv.*);

c) oly esetekben viszont, ahol nem elég annak megjelölése, hogy a vállalat vagy közület milyen áruval, termékkel, stb. foglalkozik, hanem az is fontos: milyen módon foglalkozik vele, ott alkalmazzunk stereotip utótagokat. Ezek az utótagok egytagú vagy egy-két tagúra összevont közsavak, melyek — szinte képzőszerűen — a teljes alakú előtaghoz járulnának. Utótagokként ajánlhatók, mindjárt példával: *-gyár* (Ruhagyár *nv.*); *-ker* (Ruhaker *nv.*) = kereskedelmi; *-bolt* (Ruhabolt *nv.*) = kicsinyben való eladás; *-impex* (Ruhaimpex) = külkereskedelmi; *-külker* (Ruhakülker) = külkereskedelmi, az *-impex* helyett ajánlhatók, *-tesz* (Paprikatesz) = termelő-szövetkezet; *-száll* (Paprikaszáll *nv.*) = szállító; *-terv* vagy *-épterv* (Lakásterv ill. Középterv) = tervező illetőleg épülettervező; *-jav* (Autójav) = javítóműhely, stb. — Ezek természetesen gondolatok, javaslatok csupán: egy bizottság azonban véglegesíthetné és állandósíthatná őket. Így elérhetnék azt, ami a megjelölésként, tulajdonnévként használt szóösszevonások feladata: az első részben megjelölnék, hogy mivel foglalkozik az üzem; a másodikban, hogy hogyan foglalkozik vele.

d) Írásmódjuk szempontjából ezeket a szóösszevonásokat természetesen egyszerű tulajdonnevekként kell kezelnünk, vagyis csupa nagybetű helyett (pl. *MASPED, MONIMPEX*) csak szókezdő nagybetűvel írni (*Masped, Monimpex*). Ezt megkönnyíti az, ha a vállalatok megjelölésének módjai közül elűnnek az arra jogosulatlan betűszók. Pont természetesen nem szükséges a szóösszevonással keletkezett nevek végére, hiszen nagy részük egytagú teljes szóval, más részük képzőszerűen csónkított stereotip szóvéggel végződik (*Ruha-*

gyár, Lakástervezés, stb.). Így ragozásuk is lényegesen könnyebb, kötőjel-telen: *a Szódagyárban, a Ruhakernél*; lényegében tehát úgy, ahogy ma is mondjuk: *a Vasértben*.

A közszoói használatú szóösszevonások kérdése. Van néhány olyan szóösszevonással keletkezett elem is nyelvünkben, amely nem tulajdonnévű, hanem közszoóul használatos, vagy halad a közszoóvá válás felé. A régi példák közül ilyen a *levlap*, amely a kiejtésbe is így ment át már; az újabbak közül e felé halad a *tszcs.*, és az *nv.*, melyek terjedését akadályozza azonban betűszói eredetük és a kiejtésnek az írásképtől való eltérése. Az elsőre összetételekben van már *tesz* alakú kezdeményezés (pl. Viltesz); a második szerepel utótagként *nevál* (Barnevál) alakban is. Ezek életképességének kérdését a fejlődés hamarosan eldönti majd.

Máshonnan indult, de szintén a közszoóvá válás felé halad a *Közért*, a *Tejért*, az *Ápisz* és néhány hasonló olyan vállalat neve, amely sok fióküzlettel dolgozik. Nem egyszer hallani már a *Rákóczi-úti közért*-ről, a *Kálvin-téri ápisz*-ről, a *sarki tejért*-ről: ilyenkor a név már nem a vállalatot, hanem a helyi üzletet mint olyat, mint fűszerest, tejest, papírkereskedőt jelöli. Beszélnek *közértések*-ről úgy, mint *fűszeresek*-ről régen; e funkciójában a szót aligha lehet már nagy kezdőbetűvel írni.

javaslatunk itt röviden az, hogy

a) a betűszói eredetű, de mindennapos használatú új szokat váltsák fel olyan szóösszevonások, amelyeknek írása és ejtése egybevág (*nevál*);

b) a tulajdonnévként keletkezett, de közszoóvá váló szóösszevonásokat közszoói funkciójukban írjuk kis kezdőbetűvel (*közért*).

Az új szóalkotásmód terjedése okainak kérdése. Az új név- és szóalkotási mód keletkezésének és terjedésének okait kutatva a Magyarországi régi ciklikiról általában vagy német hatásra gyanakodtak, vagy egyszerűen egy szörnyűséges falanszternek embert silányító sivárságát emlegették — s ilyenkor a Szovjetunióra gondoltak (Kardeván, Magyarországi XI, 118). Fábián sokkal tárgyilagosabban és lényegében egészen jó helyen keresi a megoldást: a szóalkotás e módjának keletkezését a kapitalizmus kifejlődésével hozza kapcsolatba. Helyesen veszi észre azt is, hogy a háború alatt ez nagyobb méretekben kezdett terjedni s a felszabadulás után már hatalmas méreteket öltött. Igaza van abban is, hogy ezt visszaszorítani nem lehet és nem is kell, inkább csak irányítani, mederben tartani, szabályozni.

Nem helytálló azonban az a magyarázat, amely szerint a keletkezés és az elterjedés az élettempó meggyorsulásának kérdésével függene össze. Az élettempó gyorsasága viszonylagos dolog s egyébként is csak következmény. Az alapvető ok itt a háború esetében is, de még inkább a felszabadulásunk utáni demokratikus fejlődés, a szocialista építés korszakában: az egyes emberek és egész osztályok látókörének, betekintése lehetőségeinek s így érdeklődése síkjának is hallatlan méretű kiszélesedése. A háború egy addig az érdeklődés határán tengődő szakterületet: a katonai fogalom- és szókincset tolta előtérbe. Felszabadulásunk az ipari, mezőgazdasági fejlődésnek, a társadalmi és kulturális berendezkedésnek és előrehaladásnak hatalmas méretű olyan fogalmi- és szóanyagát tette közkinccsé, amelyről azelőtt nem beszéltünk és nem is beszélhettünk. Újságjaink mindennap a gyárak, bányák és a termelőszövetkezetek életéről írnak; a nemzetgazdaság kérdései közügygé váltak; a társadalmi szervezeteknek a legkisebb faluban is élő és működő alapszerveik van. Hol volt mindez a Horthy-korszakban? Nem volt-e mindegy akár a szomszéd gyár munkásának is, hogy hogyan nevezik a másik gyárat; vagy kit érdekelt a kiskereskedőkön kívül, hogy hogyan jelölik a nagykereskedéseket, stb. — És még valami eltűnt a magántulajdon felszámolásával: a tulajdonosról elnevezett vállalatok végtelen sora. A tulajdonos ma az egész dolgozó nép. S ma nem jelölhetjük meg a vállalatokat a szerint, hogy ki zsákmányol ki bennük ezeket: ez megszűnt. Ma a szerint kell jelölnünk őket, hogy melyik mit ad a

népgazdaságnak, gazdájának: a dolgozóknak. Nem kis részben ezért van szükség új nevekre.

Ez a kialakuló új névkészlet egyre szerveesebb részévé válik mindennapi nyelvünknek. Nem mindegy, hogy az egyes nevek érthetőek-e, nem vétenek-e a magyar nyelv törvényei: a magánhangzóilleszkedés törvénye, a mássalhangzótorlódás kerülésének törekvése és más hasonló szabályok ellen. Nem folytathatjuk azt a kapitalizmusból örökölt magatartást, hogy a tőkés kiagyal vállalatának egy hangzatos nevet — ebbe ugyebár nem szólhatunk bele — azután majd megrójuk párszáz példányos folyóiratunkban, ha nem tetszik nekünk, — s a név marad változatlanul. Ma a vállalat éppúgy a miénk, mint a nyelv. Módunk van arra, hogy a hibák utólagos megrovása helyett már azok elkerülését lehetővé tegyük. S ez nemcsak lehetőségünk, de jogunk és kötelességünk is egyben. S ez nem lehet sem egyéni kezdeményezéseknek, sem alkalmi ötleteknek kiszolgáltatva.

Javaslatként — most talán kissé erőlyesebben — megismételhetnők itt a szóösszevonásoknál már kifejtett óhajunkat: alakuljon egy népgazdasági és nyelvészeti tényezőkből összetevődő állandó jellegű hivatalos szerv, amelynek tanácsadó szerepe s bizonyos esetekben vétőjoga legyen a vállalatok elnevezéseinek megalkotásában, sőt a meglévők felülvizsgálásában is.

A magyar nyelv becses örökségünk: meg kell becsülnünk, vigyáznunk kell rá, felelősséggel, tervszerűen. Ezért a kérdést nem érzem kimerítettnak, a vitát nem tartom lezártnak. Szeretném, ha újabb hozzászólások segítenék már előre is a — remélhetőleg hamarosan — létesítendő bizottság munkáját.

Deme László

NYELVTANI ÉS ÉRTELMI EGYEZTETÉS

Nem tartozik éppen a sokat vitatott, kényes kérdések közé, hogy mégis szóvá teszem, annak az az oka, hogy felszínességből, szórakozottságból, idegen nyelvi hatásra elég gyakran vétenek ellene.

Az alany és az állítmány számbéli egyezése olyan általános és egyszerű szabály, azt hinné az ember, hogy álmában sem vétkezhetik ellene senki, de néha megtorpan a nyelv vagy a toll, választania kell két út között, és nem mindig indul el a helyes irányba.

Azt hiszem, minden nyelv ismeri az értelmi egyezés eseteit. Akkor beszélünk értelmi egyezésről, amikor többesszámú alany után az állítmány egyesszámú, vagy megfordítva. Példának leginkább az *Egyesült Államok*-kal mint alanyal szerkesztett mondat kínálkozik, minthogy mostanában naponként hall vagy olvas az ember ilyet. Az újabbakból ideírok hármat: Az Egyesült Államok *befogadja* az európai menekülteket (Erdély 1946. XII. 29.). — Az Egyesült Államok *ragaszkodni fog* ahhoz, hogy... (Világosság 1947. VII. 3.). — Az Egyesült Államok Sziciliának döntő jelentőséget *tulajdonít* (Igazság 1948. IV. 8.). Magamra nézve megállapítom, hogy régebben ezt az egyeztetést éppen nem tartottam olyan természetesnek, mint ma; úgy látszik, megszoktam, egészen megszoktam. Hasonlók a következők is. *Az Egyesült nemzetek ma tárgyalja* az olasz gyarmatok ügyét (Rádió). — Ezelőtt egy évvel *hátrózt* el az Egyesült Nemzetek... (Útunk II. 1947. 23. sz. 2. l.). — *A Párizsi Villamosművek kénytelen volt* korlátozni áramszolgáltatását (Valamelyik napilap). — Nemcsak *hirdeti, meg is valósítja* a Népi Köztársaság szellemét a sepsiszentgyörgyi *Textilművek* (Igazság 1948. II. 13.). — *A Csiki Magánjavak* pénzsegélyt *oszó szét* a szegénysorsú székely tanulók között (Valamelyik napilap).

Ezek mind elfogadott, helyeselt szerkezetek. A Magyarosan már tíz évvel ezelőtt ezt írta egy üzenetében: „A Komáromi Lapok bekapcsolódik a nyelvtisztító mozgalomba. Ebben a mondatban semmi kivetnivalót nem találunk. Az egyeztetési hiba csak látszólagos, mert a Komáromi Lapok egy újságnak a címe, s ez az újság kapcsolódik bele a mozgalomba. Az értelem

szerinti egyeztetés egyik esetével van dolgunk.“ (VIII—1939:76.). Az idézett mondatban már csak azért is helyesebb ez az egyeztetés, mert ha csak halljuk a szöveget (és nem látjuk a Komáromi Lapok áruló nagy kezdőbetűit), nem egyetlen újságra, hanem az összes komáromi lapokra gondolunk. Mindazonáltal érdemes megfigyelni, hogy az Egyesült Államok mintájára szerkesztett többi mondatot kevésbé tartjuk természetesnek; ennek az a valószínű magyarázata, hogy egyszeri-kétszeri előfordulásuk nem volt elég ahhoz, hogy szemünk-fülünk megszokja őket.

Még akkor is állhat az állítmány egyszámúban, ha az Egyesült Államok mellett még egy másik, egyszámú alany is van: Anglia és az Egyesült Államok közös javaslatot *terjesztett* elő. Ez természetes is, ha az előbbi mondatokban az Egyesült Államok az egyszámú alanyokkal egyenlő értékűnek számított, mert hiszen a magyarban általános szabály, hogy két vagy több egyszámú alany után az állítmány rendszerint egyszámúban áll. Például: Csokonai, Vörösmarty, Czuczor, Arany, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi jellemzésül, színezésül *használt* tájszót (Tolnai Vilmos: Bevezetés az irodalomtudományba 79).

Egynemely nyelvtan ezt a szabályt úgy fogalmazza meg, hogy az állítmány többesszámú is lehet, különösen akkor, ha az alanyok személynevek (köz- vagy tulajdonnevek). Ennek az engedménynek — legnagyobb bánatomra — az a következménye, hogy mind többen és többen élnek véle, sőt olyankor is, amikor az alanyok dolognevek vagy elvont főnevek, íme a példák. *Eötvös és Kemény* nem gimnázistákra *gondoltak* írás közben (Benedek Marcell: Délsziget 233). — *Brédy és Gárdonyi* nemcsak ezekkel a darabokkal *szerepeltek* a színpadon (U. o. 283). — *Magyar és idegen* egyaránt *okulni fognak* belőle (MNY 35—1939:200). — *Egy férfi és egy nő bezörgettek* a lakásba (Ellenzék 1943. V. 11). — Barátom ide tért mindig vissza, ahol — gondolom — már *az apja és nagyapja is éltek* (Nyugat 32—1939. II. 267). — A Kubán, a Don, valamint az Azovi-tenger halban *gazdagok* (Molnár Erik: A magyar társadalom története, stb. 38). — Az élet és a szerelem gyakran *galádul megtréfálják* egymást (Hitel VII—1942:405). — Maga bevallja, hogy őt a demokrácia gyűlölete és a 48-as forradalom benyomása *indították* műve megírására (Korunk XV—1940:783). — Fazekas a debreceni kollégiumban tanult, melynek puritán fegyelme és szigorú szelleme erős *hatással voltak* reá (Útunk III—1948. 24. sz. 13). — A műalkotás szükségszerű valami, amit a művész társadalmi helyzete és ideológiája, egyéni alkata, valamint az anyag, amellyel dolgozik, egyaránt *meghatároznak* (Korunk XV—1940:191). — És annyi más, úgyhogy ez a szerkezet ma már gyakoribb, mint a szabályosabb és magyarabb másik. Semmikép sem tudok véle megbarátkozni, pedig a jóakarat megvolna bennem. Nagyon kedvemre való volna, ha az arra illetékesek általánossá válásának útjába állanának.

Az értelmi egyeztetésnek más fajtája van a következőkben. *Ez a két állam* az összes szabadság- és békeszerető nemzetek függetlenségét *vesztélyeztetik* (IV—1947. III. 18). — *A két szerelmes* elhatározza, hogy *egmütt maradnak*. — Kilenc tengerészt kórházba kellett szállítani, mert könnyebben *megsebesültek* (Rádió). — A magyar nyelvben számnévi jelzős (egyszámú) alany után az állítmány természetesen egyszámú; a második mondatban a tárgy; mellékmondat állítmánya áll hibásan többesben; a harmadik mondatban az okhatározó mellékmondat állítmányának szintén egyszámúban kellene állania (megsebesült), minthogy egyszámú tárgyra (tengerészt) vonatkozik. Mindenik megmagyarázható, talán menthető is, de mindenképpen pongyolóság. Előfordul ez a hiba határozatlan számnévre (keves, sok, több, néhány) való vonatkoztatással is. Több egyén elvesztette állampolgárságát, mert... idegen állam szolgálatába *léptek* (Keleti Újság 1939. XII. 12).

Egyszámú gyűjtőnév után is elég gyakori a többesszámú állítmány, még gyakoribb az az eset, hogy a többesszámú mellékmondat a főmondatnak

egyesszámú alanyára vagy valamelyik más egyesszámú részére vonatkozik. Pl. Ugyanakkor a magyarság élelmesebb rétege *ellepték* az erdélyi városok... világát (Mályusz Elemér: Erdély és népei 231). — Úgy a városok, mint a falvak *lakossága* több élelmiszert *fogyaszthatnak* (Igazság 1948. III. 19). — A fiatal írók *egy része*... az eddiginél intenzívebben *fordultak* a falu felé (Nyugat 32—1939. II. 292). — Van azonban a magyarság soraiban is olyan dolgozó, ... akik nem tudták megszabadulni a fasiszta és reakciós mult emlékeitől (Igazság 1947. IX. 8)... Olyan írók csoportjának volt *szócsöve*, *akik harcoltak*... a tudatlanság és félműveltség ellen (Útunk II—1947. 19. sz. 6). — Talán így felnő majd *egy nemzedék*, *akik* már spontán is *jól fognak beszélni* (Új Szántás I—1947: 86). Nemcsak az a hiba ezekben a mondatokban, hogy az állítmány többszámú, hanem az is, hogy a vonatkozó névmás személyre mutató (az egyikben helyesen).

Hibás az egyeztetés az alábbi mondatokban. ...vesztébe rohan, *azoknak van igaza*, akik vissza akarják tartani; helyesen: *azoknak van igazuk* (Makkai Sándor: Szabad vagy! II. 238). — Én magukat, szárazföldieket sajnálom. *Maguknak csak egy élete van*; helyesen: *Maguknak csak egy életük van* (Útunk I—1946. 6. sz. 10).

Vannak aztán olyan *-nak*, *-nek* ragos véghatározók, amelyeket sokan akkor sem tesznek többszámra, ha több személyre vagy tárgyra vonatkoznak. Pl. Ebben a harcban mi is részt veszünk s jaj nekünk, ha *tudatlannak és gyávának* bizonyulunk (Makkai Sándor: Szabad vagy! I: 129). — A véghatározónak ezt a fajtáját nevezik praedicativusnak, és a mond, vél, tart, bizonyul, látszik és hasonló jelentésű igék mellett szokott állni, mintegy az állítmány értelmének kiegészítésére. (L. Simonyi: A magyar határozók I 285). Minthogy pedig az alanynak vagy tárgynak valamiféle állapotát fejezi ki, véle is szoros értelmi egységet alkot. Ezért tartom helyesebbnek a többszámot. Tartalma szerint olyan az idézett mondat, mintha a mellékmondat állítmánya a kiegészítés létige (vagy: lesz. marad) volna: ... s jaj nekünk, ha *tudatlanok és gyávák vagyunk* (leszünk, maradunk). Ilyenfélék még ezek is: Szabályai kissé *merevnek* bizonyultak (Juhász Géza: A magyar szellem vándorútja 66). — A bécsi döntésből folyó összes következmények *semmisnek* tekintendők (Erdély 1946. IX. 15). — Sem a bolgár, sem a görög érveket nem tartja *meggyőzőnek* (Világosság 1946. IX. 15). — Ehhez képest a mai kultúrnyelvek *szegénynek és megmerevültnak* tűnnek fel (Zolnai Béla: Szavak sorsa, magyar gondolatformák 24). — Azok a tervek, ... éppenséggel nem mondhatók *csekélynek* (Társadalmi Szemle I—1947: 716). — Akkor történt, amikor az emberek olyan *szerencsétlennak* érezték magukat (Erdélyi Helikon XVII—1944: 512). — Az új háborúval kapcsolatos aggodalmakat teljesen *indokolatlannak* kell tekinteni (Erdély 1946. X. 25). — Különösen azokat az írásokat tartom *hasznosnak*...

Most, hogy sorra leírtam őket, azt veszem észre, hogy nem mindenik szúrja egyformán a szememet. Újra végigolvasom és úgy találom, hogy azok a bántóbbak, amelyekben az alany, ill. a tárgy meg a rávonatkozó egyesszámú véghatározó közeli szomszédok a mondatban.

A magyarban a többet jelentő számnévi jelző után a jelzett szó egyesszámban áll. Ezért hibás ez a mondat: Az ősz folyamán *négy* magyarnyelvű állami *iskolákat* állítottak fel a moldovai csángó falvakban (Igazság 1947. VIII. 11). Bizonytal fordítás közben keletkezett elírás. Gyakrabban előforduló helytelenség azonban a következő: E két századhoz termékenység dolgában csak a *XVI., XVII. és XIX. századok* foghatók (Balanyi György: Szerzetesrendek 4). — A *XVI., XVII. és XIX. század* együtt *három század*, és amint nem mondunk *három századok*-at, nem használhatunk többszámot akkor sem, ha a századokat felsoroljuk. Hibás ez is: A vogulok és osztyákok elviselték különböző török pásztornépek fennhatóságát *az 5—10. századokban* (Molnár Erik: A magyar társadalom története, stb. 33); helyesen: az 5—10.

században. — Az orosz nyelvet az I–VIII. osztályokban tanítják, még pedig az I–II. osztályokban heti 14 órán, a III–VI. osztályokban heti 8 órán (Útunk III–1948. 14. sz.); helyesen: az I–VIII. osztályban, stb.

Több egynemű melléknévi jelző után is egyszámban áll a jelzett szó, hibás tehát ez a kifejezés: Az I. osztályba lépők vizsgát tesznek *a román és magyar nyelvekből* (Ref. Szemle 33–1940: 228.). Hasonló ez is: Különösen *a cseh, lengyel és orosz irodalmakból* fordít (Nyugat 33–1940. I. 149). — Átszervezik *a pénzügy- és külügyminisztériumokat* (Erdély 1947. XI. 29). Mindenütt helyesebb az egyszám, mondhatnám úgy is, hogy mindenütt az egyszám a helyes.

Cluj—Kolozsvár.

Brüll Emánuel

A NÉVELŐK HASZNALATÁRÓL

A magyartalanságok között legtöbbször a határozatlan névelő helytelen használatát emlegetik. Oka talán az, hogy az idegenszerűségeket mohón magába szívó pesti nyelvérzék is felajdul erre a hibára. A határozott névelő ügyében már sokkal kevesebb cikk rója fel a vétkeket. Ebben a cikkben azt szeretném összefoglalni, milyen hibákat szoktak ejteni a névelők használatában, és melyek azok a törvényszerűségek, amelyeket a mai nyelvállapot ismeretében megállapíthatunk.

A *határozott névelő* a magyar nyelv külön életében alakult ki. Eredetileg mutató névmás volt. Névelőként azt a feladatot vállalta magára, hogy azt a mondatrészt, amely elé kerül, határozottá tegye. Magyartalanságba tehát két úton keveredhetünk: vagy olyankor hagyjuk el, amikor a magyar nyelv-közösség használja, vagy olyankor tesszük egy szó elé, amikor a nyelvhasználat nem él vele.

Helytelenül hagyja el a határozott névelőt a hivatalos nyelv az ilyenféle kapcsolatokban: *Elnök megnyitja az ülést. Alperes tagadja. Szerző nincs tisztában feladatával*, stb. Főként jegyzőkönyvekben tenyészik. Talán innen terjedt át az irodalmi nyelvre is, úgyannyira, hogy regényfordításokban is olvashatunk ilyen mondatot: *Pénzem túlságosan gyorsan elfogyot. idén, e. h.: az idén.*

Birtokos személyragos mondatrész előtt el is maradhat, ha a személyragok kellőképpen határozottá teszik a szót: *Főszervezőnket behívták katonának.* De ha a birtokos személyrag csak a birtokost jelöli, okvetlen használnunk kell a névelőt: *Fogd be a szád! Vedd a kalapod! Elvesztettem a pénztárcám.*

Óvatosan kell bánnunk a névelővel földrajzi nevek előtt. Tó-, folyó-, hegynevek előtt mindig használunk névelőt. Pl. *A Dunában úszik egy hal. A Gellért-hegyen sétál. A Balatonban fürdött.* Az országnevek egy része előtt mindig használjuk, másik része előtt nem szabad használni. Pl. *A Szovjetunióban, az Egyesült Államokban, de Magyarországon, Angliában, Svájcban.*

Halmozott egynemű mondatrészek előtt is szeretik elhagyni a névelőt, vagy csak egyszer teszik ki, s ez még rosszabb: *írók és közönség érdeke, hogy... Az írók és a közönség...*

Közmondásokban megtűri a nyelvszokás a névelő hiányát régi sajtárságként: *Szegény ember szándékát boldog isten bírja.*

Kell névelőt használnunk tulajdonnevek előtt, ha alkalmi jelzőjük van. A jelző a kérdéses személynek fogalmát csak bizonyos mértékben teszi határozottabbá azért, hogy valamely jellemző vonását kiemeli, vagy a többi hasonló vagy hasonló nevű fogalomtól elkülöníti: *A nagy Lajos, a bolond Asvayné, a hegyes-völgyes Erdély.* Az állandó jelzős szerkezetekben külön névelőre már nincs szükség: *Igazságos Mátyás, Nagy Lajos, Szép Ilonka, Kincses Erdély*, stb. A névelő kitétele vagy elhagyása értelmi különbséget okoz. Pl. *Nagy Lajos* (családnév vagy király neve) mást jelent, mint a *nagy Lajos* kifejezés.

Nyelvjárásokban előfordul határozott névelő személynevek előtt, de a köznyelv még nem tette általánossá. Ezért helytelennek minősítjük, ha valaki így beszél: *A Pista tanul*, stb. Földrajzi tulajdonnevek előtt sem használjuk. Magyartalan tehát: *A Csillaghegyen lakik*. Csillaghegy ugyanis nem hegynek a neve, hanem egy helységé. A névelő akkor volna szükséges, ha valaki a Csillag-hegyen lakna (mint például a Gellért-hegyen). Helytelen, ha így mondják: *a Kanada*, pedig diákok szájából ilyen is hallani.

Hiba természetesen határozott névelőt használni határozatlan helyett. Pedig ez is előfordul, főként az újságok nyelvén. Pl. *Öngyilkos lett a híres író! Arokba fordul az autó!* Címben ilyen helyen csak az *egy* határozatlan névelő lehet.

De használják a határozott névelőt határozatlan helyett a kereskedők is efféle mondatokban: *Hogy a narancs kilója?* — *Öt forint a kiló*. Helyesen: *Egy kiló vagy kilója*. A kereskedők mutatónévmásnak is a határozott névelőt használják. Így beszélnek: *Mérjen az úrnak egy kilót!* Pedig ide *ennek az úrnak* kellene. De *Mérjen a tanár úrnak!* jó! Ilyenkor a foglalkozásnév, melyet jelzőként használunk, feleslegessé teszi a mutatónévmás használatát.

Tulajdonnév előtt nem szoktunk használni névelőt, mégis előfordul néha. Kellő ismeret hiányában ezeket a kifejezéseket is sokan hibáztatják, pedig amikor az a név jelzője egyéb szónak, helyes előtte a határozott névelő. Pl. *A Szép Ilonka című verset Vörösmarty írta. A Pista kalapját cserélték el.*

Összefoglalva a mondottakat, használjuk a névelőt:

1. ha meghatározás a célja,
2. birtokos személyragozott szó előtt, ha a ragnak csak jelző szerepe van,
3. ha névszói állítmány előzi meg a birtokos személyragos alanyt,
4. földrajzi nevek (tó-, folyó-, hegynevek) előtt,
5. halmozott egynemű mondatrészek előtt,
6. tulajdonnév előtt, ha alkalmi jelzője van,
7. általánosításban: *az ember*, stb.

Nem kell névelő:

1. Személy- és tulajdonnév (város, vármegye, legtöbb ország neve) előtt,
2. újságok nevében,
3. közmondásokban (régieség),
4. birtokos személyraggal meghatározott szó előtt,
5. állandó jelző előtt.

A határozatlan névelő helytelen használata sokkal szembetűnőbb. Ez a névelő számnévből keletkezett. Hibát éppen ezért sokszor azáltal követnek el, hogy nem használják akkor sem, amikor pedig erre a számnévre szükség lenne.

Helytelenül hagyják el, amikor határozatlanságot kívánunk jelölni: Forraljunk lombikban *kevés* vizet. Helyesen: *egy kevés* vizet. Csak *pár* órát töltött itt e. h. *egypár* órát töltött itt. *Pohár sört* e. h. *egy pohár sört!* Stb. Helytelen, mint már említettem fentebb, ha helyette határozott névelőt erőszakolunk: *A 18 éves girl kalandja. A mezdony elé ugrott a szerelmes leány*, stb.

De a hibáknak legnagyobb része onnan ered, hogy a határozatlan névelőt olyankor használják, amikor semmi szükség sincs rá. A német névelő mintájára faragnak ilyen mondatokat: A kerékpár *egy* közlekedőeszköz. Pista *egy* csacsi. Stb. Vagy határozatlan névelőt használnak főnévi állítmány előtt, főleg, ha jelzője is van. Pl. Ez (egy) igen szép mondás. Ez nem (egy) élvezet. Az egész (egy) rossz szokás. Ez nem (egy) üzlet!

Az előbb említettem, hogy határozatlan névelő helyett gyakran használnak határozott névelőt. A határozatlan névelőt pedig mutató névmás helyett szeretik használni: *Egy* irány, amely már annyi kárt okozott... Helyesen: *olyan* irány..., amely... Az előadó *egy* problémát érintett e. h. az előadó *olyan* problémát (kérdést) érintett...

Használni kell a határozatlan névelőt ilyen kifejezésekben: *egy percig sem várok, egy kicsit, egy kissé, egy keveset, egy kevés, egy kis, egy csomó, egy szóval se*, stb. Volt egyszer *egy* ember. Névtelen levél alján: *Egy* olvasó.

Használni kell akkor is, ha jelzője van egy mondatrésznek és a jelzőt ki akarom emelni. Ilyenkor a jelző és a jelzett szó közé tesszük a határozatlan névelőt: derék *egy* ember, helyes *egy* lány, okos *egy* fiú, ügyes *egy* orvos, stb. De kiemeli az *egy* a személynevet — főként magasztaló értelemben —, ha nincs jelzője: *Egy Arany, egy Petőfi*...

Úgy látszik, a határozatlan névelő használatában sokkal kevesebb fajtája van a hibáknak, de annál többször vétének ellene e néhány esetben.

Előadja magát és társai. A legkirívóbb magyartalanságok közé tartozik a címbeli kifejezés. Akadnak, akik nem tartják annak, mások észre sem veszik, de magyar ember fülét sérti az ilyen beszéd. Vajjon igaza van-e annak, aki hibát lát benne? És miért rossz ez így? Ha fontolóra veszem, annak van igaza, aki a nyelvi tényeket egyszerűen tudomásul veszi. Hiszen a nyelv a kifejezés eszköze és ha valaki úgy érzi, hogy legjobban így fejezi ki gondolatát, miért kellene ezt a formát hibáztatnunk? E felfogás szerint a nyelv és a nyelvek kifejező eszközei egyenlőrangúak. De valamely nyelv sajátosságát éppen az adja, hogy az azonos eszközök közül melyiket választja a gondolat kifejezésére. Így például a visszahatást, — ami azt jelenti, hogy a cselekvés alanya és tárgya ugyanaz — más, idegen nyelvek nagyrészt visszaható névmással, a magyar nyelv rendszerint képzővel jelöli. Tehát nem *mu atja magát*, hanem *mutakozik*, nem *előadja magát*, hanem *előadódik*, *előfordul*, nem *kifizeti magát*, hanem *kifizetődik*, stb.

Néhány kifejezésben persze a névmás használata jó, sőt magyaros. Így a *fogja magát, összevágja magát, kapja magát, megüti magát, kivágja magát* szólásokat a nyelvhasználat elfogadta és nagy íróink műveiben is előfordulnak.

Használhatjuk a visszaható névmást műveltető igék mellett is. Pl. *kéreti magát, kínálta magát, tettei magát*. De *tettei magát* értelmében azt mondani, hogy *teszi magát*, megint csak idegen példának szolgai másolása. *Szégyenli magát és szégyenkezik* egyaránt helyt áll. Ebédre is *bejelenetheti* valaki *magát*. Ismeretlen környezetben azonban *mondom és nem adom ki magamat* valakinek. Azt is mondják, hogy valaki *feltalálja magát* váratlan körülmények között, idegen helyen. Helyesen: *otthonosan érzi magát, kivágja magát, ügyesen viselkedik*.

Nyelvtani szempontból azt sem lehet kifogásolni, hogy valaki *visszatartja magát*, de elvont értelemben mondjuk inkább azt, hogy *türtőzteti magát, uralkodik magán*.

Tehát annak a megállapítása, hogy a visszahatást a magyarban képzővel és nem névmással jelöljük, nem állja útját a névmás használatának. Vagyis nem mindig a visszaható névmás az oka annak, ha egy vele szerkesztett kifejezés magyartalan.

A legtöbb esetben azonban a névmásra semmi szükség nincs. Mégis használják. Bizonyára azért, mert egy idegen nyelv, legtöbbször a német visszaható fogalmat lát abban a kifejezésben. Ilyenek: *kinővi magát* — nő, válik valamivé; *körülnézi magát* — körülnéz; jól (rosszul, szépen) *veszi ki magát* — illik, nem illik, jól mutat; *megbosszulja magát* — bosszút áll; *elhatározza magát* — elhatározza; *eljegyzi magát* — eljegyez valakit (a férfit), s *eljegyzi valaki a nőt*; *beletalálja magát* — beleszokik; *elszámította magát* — rosszul számított, tévedett; *kiismeri magát* — jártas valamiben, otthonos, ismerős valahol; nem ismeri ki magát — nem tud eligazodni; *tartja magát a hír* — az a hír járja; *túlteszi magát valamin* — nem törődik vele, semmibe vesz valamit; *indíttatva érzi magát* — szükségesnek látja.

Nem éppen a visszaható fogalomhoz tartozik, de a visszaható névmással való visszaélés jelentkezik ezekben: orvosságot *vesz magához* — *beveszi* az orvosságot; a beteg *nem vesz ételt magához* — a beteg *nem eszik*; *megteszi a*

magát — megteszi a kötelességét. Idegen mintára helytelenül hasznáják a visszaható névmást az efféle kifejezésekben: *megnézi magának* a házat, *eljegyezte magának*, *veszi magának* a fáradságot, *beképzeli magának*. Egyáltalán nincs szükség a névmásra ezekben a kifejezésekben. Az utolsó példában persze az igét is idegen rájárta húzták! Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a visszaható viszony jelölésére használunk ugyan névmást (műveltető igék mellett mindig), de sokkal ritkábban mint pl. az indoeurópai nyelvek. Képzővel jelöljük ezt a viszonyt. Ezért idegen nyelvű szöveg fordításakor nyelvünknek ezt a sajátját részesítsük illő figyelemben. *Lavotla Ödön*

Elvtársnő és társai. A magyar nyelvben nincsenek nemek. Megvan nyelvünk nélkülük is jól és nincs rá eset, hogy valamilyen közlést, mondást e miatt ne lehetne kétséget kizáróan megérteni. Magyarországon a nő is „állampolgár” minden, a nemre utaló toldat vagy megjegyzés nélkül, ellentétben az orosz *grazsdánkával*, francia *citoyenne*-el és német *Statsbürgerin*-nel. Ha én a szószekekről a kedves „hallgatóim”-at szólítom meg, senkinek sem jut eszébe, hogy most csak a férfiakhoz szólok, mert hát nem szólítottam meg külön a hallgatónőket is. Ratkó Anna is csak „miniszter” és bizony aligha akadna olyan iskolázott magyar ember, akinek ne bántaná a fülét akár megszólításban, akár közlésben a szó: „miniszternő”.

A fejlődés az indogermán nyelvekben is a nemek elkopása irányában halad. A francia nyelv nem ismer semleges nemet, az angol prózai nyelv már egyáltalán elejti a nemeket. Született csehek és németek hanyagolják el néha a közönséges beszédben (mondjuk: konyhanyelvben) a nemek szabatos megkülönböztetését, az orosz hivatalos nyelvben pedig a géppuskásnő is csak *pulemjotesik* (és nem *pulemjotesica*), a Szovjetunió női hőse is csak *geroj*, az orvosnő *vracs* (és nem *vracsiha*), a mozdonyvezetőnő *masinyiszt* (*masinyisztka* gépírónő volna), az elvtárs pedig, ha a női nemhez tartozik is: *továriscs* és nem *továriscska*. Ezt látjuk a nemeket ismerő orosz nyelvben, míg a nemeket nem ismerő magyar nyelvben egyre sűrűbben halljuk: *elvtársnő*, *kartársnő*, stb.

Minden nyelvtudományi képzettség nélkül, pusztán nyelvérzékemre támaszkodva ezekben s a hasonló módon képzett szavakban a nő hozzábigygyesztését — ha csak nincs a konkrét esetben külön hangsúly a női mivelton — helytelennek és szükségtelennek tartom. Helytelen, mert idegen — főleg germán — hatás szülte s mint ilyen ellenkezik nyelvünk szellemével, azonkívül bármily jelentéktelen mértékben, de nehézkesebbé, hosszadalmasabbá teszi a beszédet; — szükségtelen, mert mint általában, úgy ennél a szónál sem esik a magyar nyelvben a nemek vagy a nemre utaló toldat hiánya a közérthetőség rovására.

All ez azokra az esetekre is, amikor többé-kevésbé meghonosodott szóhasználat állunk szemben. Nő is volt valamikor az ország királya a nélkül, hogy létezett volna már előzőleg a regina és Königin szavaknak magyar változata, nő is lehet (filológiai botrányokozás nélkül) barátom. S ha befogadta is a magyar nyelv a királynőt, barátnőt, stb. (amelyekhez annyira hozzászokott a fülünk, hogy ma már bennük senki sem talál kivetnivalót), nem akarta az általuk képviselt idegenszerűséget szabállyá tenni.

A *társ* szó a magyar nyelvben férfire és nőre egyaránt vonatkozik és ha pl. Gálnét elvtársnak szólítom, ő egy pillanatig sem fog kételkedni abban, hogy hozzá beszélek. És ha valakivel Gálné elvtársról beszélek, akkor senki sem fogja azt gondolni, hogy férfiről van szó. Ha pedig lány az, akiről beszélünk, megmondom a keresztnévét is. (Általában a magyar nyelvszókás szerint csak a férfiak és férjes nők megnevezésénél szorítkozhatunk a vezetéknévre. Lányneveknél a keresztnévet csak akkor hagyhatjuk el, ha gazdájuk családi nevén másokkal összetéveszthetetlenül országos hírnévre tett szert. Pl. Karády, Honthy.)

Ha a nő toldattal képzett szavak a fentiek szerint kakukfiókák a magyar nyelv tiszta fészkeiben, minek nevezzük azt a most már általánossá váló szokást, hogy pl. Kiss Jánosné sz. Nagy Verona elvtársat Kiss elvtársnőnek vagy Kiss Verának nevezik? A ki még nem hallott ilyet és egyéb körülményekből nem tudja, hogy kiről beszélnek, szűztiszta magyar nyelvi észjárása szerint (akkor is, ha Kissné ismeri) biztosra veszi, hogy olyan hajadonról, vagy férje nevét nem viselő asszonyról beszélnek, akit szüleitől örökölt, vagy belügyminiszteri engedéllyel magyarosított családi nevén Kissnek hívnak és egyáltalán nem jut eszébe, hogy itt férjes nőről van szó, mi azonban tudjuk, hogy ez egyszerűen germán fertőzés.

A magyar népnek törvényeinkkel is egyező jogi meggyőződése szerint a nő férjhezmenetel esetén is megtartja eredeti családi nevét, nem veszi el és nem cseréli fel férje családi nevére. Ez utóbbit csak viseli, de sohasem eredeti érintetlen formájában, hanem mindig csak a törvényes házasságra utaló *-né* toldattal, amely akkor is, ha a férj keresztnévéhez kapcsoljuk, a vezetéknévre is vonatkozik s amely finoman és szellemes rövidséggel fejezi ki a feleségnek a név tulajdonosához (a férjhez) való családi viszonyát, csak mintegy jelzője a feleség érintetlenül érvényben maradó családi és keresztnevének, semmi egyebet nem jelent, legkevésbé pedig azt, hogy a férj neve a nő tulajdonnévévé változott volna, aminek a képtelenségét szembetűnően mutatja az, hogy a *-né* toldatot rendszerint éppen a férjnek női névként nem használható keresztnévéhez kapcsoljuk.

Itt nem hagyható megemlítés nélkül, hogy a *né* toldat nem azonos a családi névnek a szláv nyelvekben ismert nőnemű végződéseivel (pl. Krupszkaja, Prokopova), amelyek csak a név képviselőjének a női nemhez való tartozását árulják el, de azt, hogy felesége-e vagy leánya a hasonló névű férfinak, soha.

A feleség férje nevét a törvényes házasságra utaló toldat nélküli érintetlen formájában csak belügyminiszteri engedély alapján vagy majd akkor használhatja, ha törvény fogja erre a házasságot kölcsönösen feljogosítani. Addig azonban nyelvünk tisztasága nevében harcolnunk kell az elvtársnő és egyebek köntösében nyelvünkbe belopakodó idegenszerűségek ellen.

Mikola Gyula

GOMBA MÓDJARA SZAPORODIK AZ -ási -ési.

Mindenki tudja, hogy a magyar nyelv és stílus egyik súlyos betegsége a német nyelvnek évszázadokon át szakadatlanul érvényesülő, nyelvrontó hatása volt. Ennek a hatásnak köszönhetjük (ha ugyan járna értük köszönet!) azt a sok, germanizmus néven emlegetett, sült németességet, a németből szolgai módon lefordított szavakat, kifejezéseket, szólásokat, melyek különösen a 19. század második felében önműködően hasonlóan elárasztották írott nyelvünket s onnan hovatovább behatoltak a beszélt nyelv területére is. Ez a hatás már jelentkezése elején legott felidézte a nyelvünk tisztaságát féltőkben azt a természetes visszahatást, amely mint nyelvtisztító mozgalom sikeresen vette föl a küzdelmet a nyelvrontás ellen. Különösen az 1872-ben megindult Magyar Nyelvőr tűzte zászlajára a nyelvvédelem jelszavát és e nagymúltú folyóiratnak, valamint az utóbbi évtizedekben a Magyarosan címűnek sikerült is sok idegen fattyúhajtást lenyesnie nyelvünk fájáról. Azonban ez az irtó hadjárat sem érhetett el teljes eredményt, mert, sajnos, az ilyen idegenszerűségek még ma is szép számmal éktelenítik nyelvünket. Az ilyenek kipécézése és kipellengérezése ma annál inkább is fontos feladatként hárul a nyelvművelés avatott munkásaira, mivel nyelvünk tisztaságának, épségének védelme ma már olyan kérdés, mely a legszélesebb tömegek érdeklődésének tárgyává lett. A kérdés fontosságára már a napisajtó is felhívta a figyelmet és a Szabad Népből,

valamint a Magyar Nemzetben is megindultak azok a hozzászólások, melyeknek célja: kitartó harc a magyar nyelv rongálása ellen.

Napilapjaink nyelve a multtal szemben a nyelvhelyesség szempontjából némi javulást mutat ugyan, de egyes kirívó hibák lépten-nyomon újra meg újra szemel szúrnak. Így pl. megfigyelésem szerint újabban ismét rohamosan terjednek az egyidőben már meglehetősen háttérbe szorult *-ási ési* végű melléknevek. Ezek nyelvünkben a német *-ung* képzős és más efféle összetételek utánzásaként jöttek létre (Versammlungsort: gyülekezési hely, Beratungssaal: tanácskozási terem, stb.) és terjedtek el a mult század hetvenes éveiben, de csak az írott nyelvben, mert a beszédben, a köznyelvben akkor még nem igen, a népnyelvben pedig egyáltalában nem voltak használatosak. Azért mondom, hogy az írott nyelvben, mert az irodalom, tudniillik a szépirodalom nem használta ezeket az akkor még furesán és idegenül ható szavakat, hanem csak az írott hivatalos nyelv, főleg a jogi és az orvosi szakirodalom nyelve. Innen aztán természetesen átszivárogtak a köznyelvbe is, de az illetékesek azonnal rajtak ütöttek. Már a Nyelvőr I. évfolyamában fölemelte szavát Brassai Sámuel, mikor az *előfizetési felhívás* kifejezést kifogásolta, továbbá ugyanebben az évfolyamban megrögtta e használatot Simonyi Zsigmond és Volf György is. Már 1872-ben rámutattak tehát arra, hogy az *-i* képzőnek ez a használata rossz, hogy ellenkezik nyelvünk szellemével, hogy a nép nem ismeri és nem használja (Simonyi szavai szerint a nép nem mondja: *hamvazási szerda, áldozási csütörtök, bornyúnyúzási péntek*); hogy ez sült németesség. Nem érdektelen idézni Volf György hadakozó írásából egy részt: „Az a sok *-ási ési* csak megkisértése annak, hogyan lehetne a kecskét is jóllakatni, meg a káposztát is megmenteni. Szívünk bazsarózsája a német nyelv és mint-hogy az a jelző igéből (vagy talán jelzési igéből?) rendesen főnevet alakít, hát csak mi is követjük; de aztán megemlékezve arról, hogy törvényes feleségünk ilyent nem igen tűr, neki is kedvibe járunk s a főnévből ismét melléknevet csinálunk. Így aztán szerencsésen megfektjük a problémát“.

A Nyelvőrben az 1. kötettől kezdve mondhatnánk egészen máig folyt a vita erről az *-ási ési* képzős alakról, hibáztatása megtalálható a helyes magyarságról írt minden könyvben. Egyidőben használata meg is ritkult, de újabban megint erősen lábrakapott ez a szépnek és jónak egyáltalában nem mondható használat. A Szabad Nép olvasása közben pl. ha nem is soronként, hanem mondjuk hasábonként szemünkbe ötlenek az ilyenek: *kölcsönjegyzési verseny, jegyzési átlag, újjáépítési program*. (De az utcákon is ilyen feliratokat látunk cégtáblákon, autókön: *teherfuvarozási n. v., üvegezési vállalat, szállítmányozási váll.*, stb.). Ezek közül mindfélle hibáztatjuk az olyanokat, amelyeket a magyar nyelvnek jobban megfelelő szerkezettel lehet pótolni, legtöbbször *-ó ő* képzős igenévvel vagy birtokviszonnyal, így: *kölcsönjegyző verseny, a jegyzés átlaga, újjáépítő program*, vagy *az újjáépítés programja* (*teherfuvarozó, üvegező, szállítmányozó vállalat*). A kiemelt három példa a szóban forgó lap 1950. szeptember 1-i számából való. Ugyanebből a számból irtam még ki a következőket is: *erdősítési terv, fűrási munkálatok, építési idő, földmérési munkák, alapozási és épületelem-előgyártási munkák, önköltségcsökkentési terv, répafeldolgozási átlag*. Egy-két másik szám lapjairól jegyeztem föl ezeket: *fegyverkezési hajszá, beszolgáltatási terv, burgonyaszállítási szerződés, gabonagyűjtési kötelezettség, természetátalakítási munkálatok, termelési módszerek, oktatási munka, az építkezés kivitelezési kérdései, észszerűsítési munka, újítási megbízott, fejlesztési terv, szervezési, újítási terv*, stb. Folytathatnám a példák felsorolását, de véleményem szerint ennyi is elegendő az *-ási ési* rohamos elterjedésének bizonyítására.

A lap szerkesztői és munkatársai is érzik azonban e kifejezések magyar-talanságát, legalább is arra mutatnak azok a helyes kifejezések, amelyek a helytelenek helyett, de azokkal vegyesen találhatók az újság hasábjain. Ilyeneket is jegyztem ki az említett lapszámokból. Pl. a *takarmányozás módszere*,

a termelés kérdései, újító mozgalom, nagy építő tervünk, vasútépítő szakmunkások, stb. Érdekes, mikor egymás mellé kerül a helyes és a helytelen használat: *ésszerűsítési és újító munka*.

A kifejezés körül lezajlott viták és hozzászólások alapján ma már csaknem határozott biztonsággal megállapítható, hogy mikor helytelen és kerülendő az *-ási ési* és mikor használható. Szabályként elfogadhatjuk Balassa Józsefnek A magyar nyelv könyve című munkájában a 200. lapon adott magyarázatát, amely a kérdésben elhangzottak alapján született meg. E szerint: Ha a melléknév azt jelenti, hogy a névszó valamihez tartozik, valamire vonatkozik, akkor használata helyes: *őrlési forgalom, fogyasztási és fényüzési adó, előfizetési felhívás, közgyűlési terem, tárgyalási jegyzőkönyv, választási mozgalom, vallási kérdések, helyesírási szabályok*. De nem helyes ennek az alaknak használata, ha birtokos szerkezettel helyettesíthetjük, pl. *elévülési idő, családi szándék, eljárási mód, születési hely, foglalkozási kör* helyett helyesebb: *elévülés ideje, család szándéka, eljárás mód, születés helye, foglalkozás köre*. Más esetekben igenévi kifejezés fejezi ki helyesebben a fogalmat: *kiindulási pont, bevásárlási és fogyasztási szövetkezet, megrendelési ív, találkozási hely, ellenőrzési szemle* helyett mondjuk: *kiindulópont, bevásárló és fogyasztó szövetkezet, megrendelő ív, találkozóhely, ellenőrző szemle*.

Úgy vélem, nem volt szükségtelen az *-ási ési* végű, német utánzásra létrejött alakok terjedésének szóvátétele, különösen nem, ha figyelembe vesszük, hogy még céhbeli nyelvész cikkében is előfordul ilyen alak a Szabad Népben: „...rámutattak a hozzászólók sok konkrét hibára, s a magyartalanságok leggyakoribb előfordulási helyére“ (1950. okt. 22. — 10. lap). Nem volna helyesebb és egyben szebb is így: a magyartalanságok leggyakoribb előfordulásának helyére?

Prohászka János

OLVASÁS KÖZBEN

Nem vagyok vaskalapos purista, nem akarom a nyelvet gúzsba kötni. Tudom, hogy a nyelv élő szervezet: fejlődik és koreszosul, gazdagszik és szegényedik, halványul és színesedik, az élet, a természet, a technika, az anyagi kultúra adottságai szerint, azoknak függvényeként. A puristát megriasztja minden új és merész nyelvjelenség: jelszava a *quieta non movere*, az örök változatlanlanság, amivel — ha tőle függne — elposványosítaná, sőt kiszáraitáná a nyelvet. Pedig az anyagi és társadalmi fejlődés új követelményeket támaszt a nyelvvel kapcsolatban is, egyúttal pedig az élet ritmusának meggyorsulása a nyelv vérkeringését is felpezsdíti. Tehát el kell ismernie mindenkinek, hogy új szavakra, szólásokra, fordulatokra és szerkezetekre szükség van. A nyelvcsősz feladata tehát nem az, hogy kivétel nélkül kiirtson minden friss hajtást, hanem csak a fattyúhajtásokat kell lenyesegetnie, s még ezek közt is akad olyan, amelyet ügyes szemzéssel vagy ojtással megnemesíthet.

Ilyen elvek szerint nyesegettem a fattyúhajtásokat hosszú évek óta, eredeti magyar művek, fordítások és újságok szövegeiben s ebből a gyűjteményből közlök most itt egy csokorra valót. Meg kell jegyezni, hogy ezeket a nyelvi baklövéseket nem ám holmiféle gyenge kezdők, hanem javarészt kiváló írók követték el. Akadt köztük, aki — mikor nyelvi csodabogarát tühegyre vettem és megmutattam neki — fölényesen legyintett és azt mondta, hogy ne kicsinyeskedjünk, ne bolhászkodjunk, mert ez így van helyesen, ha az ortodox nyelvészek szerint sérti is az iskolás szabályokat: a művészt nem kötelezik a nyelvtani paragrafusok! De kötelezi a nyelv szelleme, formája, zenéje — ellenkeztem. Sajnos, hiába; az író megmakacsolta magát és kijelentette: hogy szándékosan írt így, mert ezzel is jellemezni akarta hőseit. Ilyesmikről volt szó: *tartsd a szád* (= fogd be a szád); *leálltam* (= megálltam) az üzlet előtt; *beindították* (= elindították) az autót; olyan *jópofán* (= kedvesen, mókásan) csinálta, hogy a férfi nem sértődött meg; *rohadtul* (= nagyon rossz-

szul) éreztem magam; *rohadt* (= bosszantó, kellemetlen, utálatos) meghívás; *leoltották* (= eloltották) a villanyt. Elismertem, hogy „szándékosan” írt így; ugyanis nem tudott másképpen és szentül hitte, hogy így kell írni magyarul.

Előbb néhány (tárgyi tévedésekkel is fűszerezett) nyelv- és agyfiamot mutatok be. Ilyen az egyik napilap kéjgázás stílusremeke: „A művésznő alakításából kitűzesedik az örök nő élő kerámiája.” Vagy: „Elvtársaink nem sirnak majd karthágóiak módjára a választások romjain”. Ilyesmit remekelt az az újságíró is, aki egyik cikkében következetesen „*tokmányos marhapörköltről*” ír és ismételten hangoztatja, hogy ő bizony a marhapörköltet csak „tokmányosan” szereti. Ebben aztán tökéletes a zűrzavar; mivelhogy a tokmány nem egyéb, mint a kaszkó tokja, ezzel pedig bajos volna marhapörköltet fűszerezni! Ha netalán tárkonyra gondolt volna nagyfene magyarkodásában, akkor meg kell mondanunk, hogy a tárkony viszont a bárányhús fűszere.

Most már szinte állandósult íróink nyelvhasználatában a *pityókás* szó használata „pityókos” helyett; a pityóka nem egyéb, niirt burgonya, viszont ettől még senki sem csípett be! Sajnos ez a tévedés kezd már épp úgy meggyökeresedni, mint az „ildomos” (= okos) szó használata „illedelmes” értelemben; ezen az utóbbin már nem is lehet segíteni. Ide tartozik a „*fesztivál*” szó elburjánzása újságaink nyelvében. A *festival* latin eredetű angol szó, amely a franciában is meghonosodott és jelentése: zenei ünnep, ünnep. Alig négy éve, hogy ez az idegen szó fölösleges módon betolakodott a magyar hírlapi nyelvbe s máris nekiterebélyesedett. Most már a világ ifjúságának találkozója is *fesztivál*, sőt már ismételten olvastam ilyen meghízott alakban is: *fesztivál-ünnepségek*.

A nőkkel meg sehogysem boldogulnak íróink és újságíróink. A nők egyenjogúsításával kapcsolatban születnek meg az ilyen csodabogarak: *női kéményseprő*, *női műnyszer*, *női traktorgezelő*, *női előljáró*. Itt könnyen furcsaságokba tévedhet a lazaságot amúgy is kedvelő újságíró-nyelv, mert ugyebár a *női szabó* és a *női fodrász* nem okvetlenül nő? És itt felvetődik a kérdés: okvetlenül jelezni kell-e a foglalkozást jelentő szón, hogy azt a foglalkozást vagy hivatalt nő tölti be? Nem elegendő-e így megnevezni az illetőt: Ratkó Anna népjóléti miniszter? Balogh Júlia traktorgezető? Nagy Anna tanító? Nyelvérzékem az súgja, hogy a magyar szavak nem tűrik a „nemesítést”. A nyelvújítás korában a *-né* szótag hozzáragasztásával kezdték jelezni a nönemet (színésznő), most a „nő” lett divatos, hogy ne mondjam: járványos: fodrásznő, orvosnő, ügyvédnő, tanárnő. Meggyőződésem, hogy a női jelleg illetén való kiemelésére nincs szükség. [De vő. *mosóné*, *varróné*, *szakácsné*. A szerk.]

A furcsaságok közé tartozik a fordítók sok értelmetlen „remeklése”: valóban csodálkoznunk kell, hogy ilyesmiket szemrebbenés nélkül leírnak: *ál-homlokzatú* szálló (a francia *façade* annyit is jelent, mint „látszat”, tehát valószínűleg gyanús szállóról van szó): „az intarziás kommod helyébe *fény-máz* (= fényezett) kerül”.

A következő egyes szemelvények, furcsaságok, magyartalanságok mind jó írók és műfordítók szövegeiből valók; a bűnösöket, akik közt ott van egyik legkitűnőbb írónk is, csak betűkkel jelzem: R, H, B, S, G; a kitűnő író nevét R betű alá rejtem.

R: túlságosan boldog voltam, semhogy... (sokkal boldogabb voltam, semhogy); híjján van; elkezdtem veszekedni rá; zsivaly; eleinte csak éppahogy (éppen hogy) átfigyeltem; sokkal okosabb, semhogy elfogult lenne (= volna); ha nem lenne szelíd; kézenfekvő (tőről metszett germanizmus: *liegt auf der Hand*); leegyszerűsítés (= egyszerűsítés); s miért ültette ezt a bogarat a fülembe (ordító germanizmus: *ein Floh ins Ohr gesetzt*). Ez az írónk paraszti származású, tehát nyilván a város éktelenítette el ilyen foltokkal a nyelvét.

H: *beképzelt* alak (= elbizakodott ember); még beképzeltebb lett; a „beképzelt” a német *eingebildet* szolgálai mása, már épp úgy meggyökeresedett

újabb nyelvünkben, mint a „komoly“, ebben az értelemben: nagy, kitűnő, számottevő (komoly összeg, komoly sértés, komoly veszteség, komoly író, komoly előadás, stb.); ezek *bebeszéllek* nekem (= elhitetik velem); apja *megköszöri*lle torkát (!); figyelmesen hallgatják szavainak szarkareceségését; megvonta a vállát (= vállat vont); az eső felhagyott (= aufgehört; magyarul: elállt); befogadóképes (= fogékony) hangulatban voltam; az utasok huzgálták rá (= fintorgatták) az orrukát; a környék kiskereskedői bekaptak ide: ez az ide szoktak és a rákaptak zagyaléka.

B: lábai nem akaródnak engedelmeskedni; Jóég tudja; a derékra a mentőövvvel (= mentőövet); tekintete rátarti; ciripelés (= cirpelés); mohósággal (= mohón) nyelte el (= nyelte, falta) a könyveket; kezét benne egy revolverrel hirtelen kirántotta a zsebéből; megkívánják, hogy vitorlás hajón képeztek légyen őket ki (ez igazán nagyon úri és előkelő!); és aztán azt a dolgot csinálta (= elkövette).

S: végiggürcölt; a gyerek a mutternél; nem is volt csak belülről zárja (= csak belülről volt!); szubalternek; ostort kapó kutyák; az egyik (= az egyiknek a) zsebében; hogy több legyen, mint a másikaknak (= a többinek!); másom (= egyebem) úgy sincs; leállították (= megállították, megszüntették, felfüggesztették) a közlekedést; lehalkult (= elhalkult, vagy csak: halkult); érzem, hogy kivett ez a kis móka; azt akarja mondani: megerőltetett, kimerített; persze a móka sem móka, hanem valami esemény, vitatkozás, veszekedés, verekedés, nehéz munka, kirándulás, ünnepély s minden egyéb; ez a szó kezd már általános értelművé, afféle „mindenes“ szavá válni; ilyenek még: „csinálni“, „alak“, „pofa“ és sok más.

G: gennyező önimádat; köpj ki (= köpj); a kiköpní olyan szívós germanizmus (ausspucken), hogy már az egyszerű köp ígét úgyszólván teljesen kiszorította; ma már legjobb írónk is így írnak: „undorában kiköpött“; pedig a „kiköp“ jelentése más (kiköpte a cseresnyemagot); pacnit csinált (= tintafoltot ejtett, tintacsöppet ejtett); fatterom; sült halszag (= a sült hal szaga); szélnek eresztették jókedvüket (= kiobbant a jókedvük); beszélni se tudva; eljövök (= elmegyek); jobb szeretném (= jobban szeretném); kiégett gyufaszál; kiadósan berúgtak; kiadósan bűdös; kiadósan elfaradtak; sokfélétlennek (?) érzí magát; a virágfürt át nem razzázott része; elbogatellizálásával; zavarok? és: nem akarok zavarni (= a német „störe ich“ és „ich will nicht stören“ szolgál fordítása, újabb stílusunk egyik szégyenfoltja; helyesen: zavarom?, nem akarom zavarni); vajazott tojás (= rántotta); hasonlít hozzá (= rávall), bizony rút germanizmus; hevesen szerette volna meghívni; tőkélyesített; valami kitűnő tréfába való beavatottság; a mondat kifejezésre került; gusztustalanság; szeretett volna önző lehetni; enyhén tremolált; a masina (= az autó) tárva nyitva van; trabális betörés; kiút; legyen olyan angyal (= jó, szíves, kedves); előkelőtlenül; őszintétlenség (= képmutatás, hazudozás, köntörfalazás: az őszinte ellentéte nem az őszintétlen, hanem a képmutató, hazug, mint ahogy a meleg ellentéte nem a melegtelen, hanem a hideg); a színházak bezártak (újabb stílusunk egyik legesúnyább fekélye; nem a színház zárt be, hanem az üzlet zár be, hanem a színházat, az üzletet zárják be); leghosszabb napok; idősebb testvérhang; reménytelenből gyászosabb; nincs hírem tőled; gyiloklesővel (= gyíklezővel, bajonettal) megölték; áthatósággal bámult rá; tojások (= peték); erejének határát meghaladóan fáradt; kipakol az igazsággal; Brian megbocsátva tér vissza; tünedékeny; meg hagyta győzni magát; egyre képtelenebb örömet lelmi más mint vadonatúj szerelmi tapasztalatban (= csak új szerelmi kalandokban lelmi már örömet); saját rémességét; lesajnálja (= kicsinyli, leszidja, fitymálja); mindennek a teteje (= a netovábbja; ez ugyan fordítás németből, de már legaalabb annyira meggyökeresedett, mint a *pont*: pont engem csipett el, pont tíz darab kell, úgy hogy már nem is érezzük idegenszerűnek).

Nyilvánvaló, hogy ezek a csúfságok és éktelenségek a henye, pongyola, mindenféle idegen elemmel megmetyelgett városi közbeszédből szívárognak

be az irodalom nyelvébe. A pesti polgár lehet pofa vagy pacák, az ideges kávéházi törzsvendég lehet háknis, a pesti srác dumálhat a mutter-jének úgy, ahogy akar, de az író t hivatása kötelezi, hogy ha már magyar nyelven ír, bát írjon magyarul és magyarán. Persze nem szabad magyarkodnia, de azt sem szabad elfelejtenie, hogy az író írásművének nemcsak tárgyával és tartalmával, hanem nyelvével és stílusával is a nép nevelője! *Szyl Miklós*

ÖSSZEÍRÁS ÉS ÖSSZETÉTEL

Nemrégén kerültek elő holmi jegyzeteim, amelyek a háború viszonyosságai között elkallódtak volt és máig lappangtak. Közöttük egynéhány összetételre-összeírássra vonatkozó följegyzést is találtam. Ezeket szeretném most egy-két adattal megszerezve kitérgetni. Minthogy Bíró Izabella tanulmányához (Összetett szavak. Magyarosan IX—1940:97—105) Horányi Károly és Winter István megjegyzései után annakidején az Erdélyi Múzeumban én is hozzászóltam, ezek a följegyzések nyilván az 1942. év utáni időből származnak.

Az egybeírás és különírás kérdése különben a magyar nyelvhelyességnek állandó vitatárgya. Ennek egyik oka az, hogy mint Winter István megjegyezte volt, a magyar írás állandóan az egybeírás felé halad, de az emberek műveltségük, ízlésük különböző foka és minősége következtében egy-egy kifejezést nem tarthatnak azonegy időben érettnak az egybeírásra. Rendszerint az idősebb nemzedék ragaszkodik a régihez. Másik oka az, hogy az Akadémia, az írásszabályok legfőbb őre, nem ad, mert nem adhat olyan szabályt, amely minden esetben félreérthetetlen útbaigazításul szolgálhatna. Hiszen a szabály rendszerint csak írásba foglalja, szentesíti a gyakorlatban már bekövetkezett változást, fejlődést. Folyóiratunknak, általában a nyelvhelyesség és helyesírás kérdéseivel foglalkozó írásoknak, ilyen körülmények között az a feladatuk, hogy egyfelől mérsékeljék a túlbuzgókat, akik Horányi Károly szerint az egy szólamba, egy hangsúly alá tartozó szavakat hajlandók volnának mindjárt egy szóba írni, másfelől engedelményekre bírják azokat, akik a régihez, a megszokotthoz, az írott szabályhoz akkor is görcsösen ragaszkodnak, amikor a mindennapi gyakorlat már régen túljutott rajta.

A vita (írásban vagy szóban) mindenképpen hasznos, mert a kérdés tisztázását segíti elő. Még az sem volt baj, hogy Bíró Izabella vitaindító tanulmánya egy kissé szigorú mértékkel mért, olyan szavak egybeírását is kifogásolta, amelyeket a köztudat és közszokás — ügylehet az Akadémia szabályainak szabatos értelmezésével ellentétben — már elfogadott és szentesített. Nem volt baj, mert alkalmat adott arra, hogy az összetétel kérdéséhez mások is hozzászóljanak és más oldalról is megvilágítsák.

Az Erdélyi Múzeumban (1942-ben) Babits Mihálynak Írók két háború közt című munkájával kezdtem, onnan idéztem néhány szokatlanabb, merészebb egybeírást; most elsőnek Balogh Károly Római könyvét veszem elő. Mindjárt meg is állapítom, hogy ez az író az arasznyi összetett melléneveket kedveli igen nagyon. Íme: multbaringató, alacsony-sorban-élő, égszínkébejáró, csuparáncpofájú (majom), félrevontfüggönyű (ablak), fényeszöldlevelű, papjaikismertetilkű (óramutatók), vékonyközfalú (bérház); rózsaszínbemártott, stb. Még jobban szereti és még gyakrabban használja az istenadta-félcet. Ezek között is vannak egyszerűbbek, helyesek: mondaövezte, oszlopszegte, szél-fodrozta; — elfogadhatók: csapáslátogatta, hegyekkoszorúta (táj), veszélykerülgette (ország); — különösebbek: kisémerlakta (városnegyed), Martialis-megénekelte, méh-körülzsongta, napmegvilágította, regemegalkotta, szegényemberlakta (ház), villákteleszórta (part); — meghökkentők: díszépületekszegélyezte (térsg), fehér-ökrök-boronália (szántások), felhőnyájakjárta (ég), kecskelábaktartotta (rudak), kőfaragómesterveste (mondat), stb.

Hasonló hasonlókat szül. Az emberek könnyen kapnak az újon, a különösön, különösen akkor, ha a példa-mutatónak híre-neve-tekintélye van. Ezért minél nagyobb az író, annál nagyobb a felelőssége, illetőleg annál nagyobbak kellene lennie.

A Balogh Károlyéhoz hasonló visszaélésekkel másutt is találkozunk; pl. De ebben a jószággal, szeretettel és munkásemberboldogító-intézményekkel tele világban (M. Csillag III—1943:I. 660.). Csak kevésbé ényhíti hibáját az a keserű humor, amely írójának „tollát vezeti”. Más: szemben a köldöknéző, Buddha-szobormozdulatlanságú, nemtovább-haladó ... szatirikus ázsiai lélek (M. Nemzet 1943. V. 16.). Annnyira szokatlannak tetszik ez az egybeírás, hogy kételkedni kezdek följegyzésem helyességében; sajnálom, hogy nem tudok utánanézni.

Minden mást figyelmen kívül hagyva, pusztán azért sem volna szabad ilyen araszos összeírásokat elkövetni (hacsak szándékos-célzatos tréfából nem), mert elolvasásuk, meg-

értésük nehéz. Innen már csak egy lépés a mondatok teljes összeírásáig, ahogyan eredetileg az ő-ind Védákat följegyezték volt.

Még egynéhányat idejegyezsek mutatóba. Igék: helyetfoglal, jólérezze (magát), magávalhoz, parasztmodoroskodjék, szűkkeblüsködjék, végetvet. — Főnevek: érvényrejuttatás, felnemismerés, felszínresegítés, jókarbantartás, magunkratalálás, megnemértés (kötőjelesen is: meg-nem-értés), minden-lében-kanálkodás, sajátálrendezés, tiszteletben tartás, véghez-nem-vittség. — Melléknevek: lyukasgombérő, megnemengedett, megnem-szűnő, mélymondanivalójú, messzebbre-nem-látó. Határozók: előszöris, időelőtti, magábanvéve, továbbbrais, életünkhosszat, stb.

A következők igazán csak egész mondatban érthetők: Az állami és városi vezetőállásokban tudvalevőleg leginkább *urambátyám* úton, *kérlekálással* módszerrel érkeznek be az iskolából kikerült városi ifjak (M. Nemzet 1942. XII. 31.). Itt helyén is van az egybeírás, hosszabb magyarázat nélkül fejezi ki a protekció érvényesülését a közeletben. Csak ismerni kell a régi magyar viszonyokat, másoknak, idegeneknek, tájékozatlanoknak persze arabusul volna. Ugvancsak helyes Márai Sándornak Az igazi c. regényében az alábbi kötőjeles összeírás: Sok játékunk volt. Volt a *Kovács-úr-játék*: ezt elmondom, hogy megértsetd, mi volt közöttünk (284). Ez is helyénvaló: Azután volt a *mi-időnkben-játék*, s ez sem volt rossz (283).

Már kevésbé sikerültek az alább felsorolandók. Általában azt vettem észre, hogy sok író a stílusnak valamely sikerült fordulátát ugyanazon munkájában, néha a többiben is igen sokszor használja, fölkapja, olykor le is járítja. Így tett pl. Balogh Károly főntebb említett könyvében az alanyos összetételű igenévvvel, amely pedig a magyar nyelvnek egyik legtömörebb, legkifejezőbb és legszebb alkotása. De térjünk vissza Máraira: ... néztem Juditot, fekete *szobalány-egyenruhát* viselt, ahogy én szürke *fiatal-gyáros-egyenruhát* viseltem (261). Vagy: S aztán, öltözés után, kezdődött a másik rendtartás, a reggeli, vagy a *kocsi-elő-állt* rendtartás (256). Még egy: ... soha nem szólottam másképp hozzá, mint *jónapottal* és *ittthon-vannak-kal?* és *kérek-egy-pohár-vizet-tel!* ... nem tudtam, miért tökéletlen és elviselhetetlen az életem, mit jelent az a „*valaminincsen-rendben*“ érzés (133).

Hadd idézzek egyet-kettőt másunnan is: ... ez a sárga szalag csak az ő számára jelenti egy *végig-gondolni-hosszadalmas* kapcsolat punctum saliensét (Nyr 73:77). És ezt: Adyéknek már meg kellett birkóznia a korukbeli á-szellemmel, az *élvezeti-cikk-irodalommal* (MCsillag III—1943: I. 83.). Ezek is elviselhetők, csak nem szabad őket szaporán alkalmazni.

Másként kell megítnünk Zolnai Bélának A műkedvelő Purista lelki alkata c. írásából idézendő két mondatát. 1. „Magyar“ szavakkal lehet magyartalanabban beszélni, mint „*idegen*“-szavak-fűszerezte, vagy *idegen-szavakkal-egyenlő-hangzású-szófaragványok-tarkította* józú mondatokkal (35). 2. Ügylátszik a *kiebrudaltívaló-idegenszavakat-terjesztő* és németes összetételekben duskáló Petőfi a legjobb úton van arra felé, hogy kitiltsák az ország valamennyi középiskolájából (37). Ő nem szükséghérvetből írta le ezeket a képzeléseket, nem abból a meggyőződésből, hogy ezek a szavak összetartoznak, szoros egységet alkotnak, hanem csupán gúnyból, a csúfolódás kedvéért. Nem is egészen értem ennek a gúnykedvelő Antipuristának lelki alkatát. Néha az az érzésem, hogy hadakozását a nyelvtisztítás, a nyelvhelyesség ellen maga sem veszi komolyan; azt hiszem, hogy szembenállását nem is diktálja igazi, mély meggyőződés, hanem harcol magáért a vitáért, a harcért, olykor hozzá nem illő eszközökkel is, komolytalan fegyverekkel, nem nagyon izléses nyelvtölgötéssel, személyeskedéssel; mintha csak a *grammatici certant* szólást akarná igazolni. Igazán sajnálom, mert sok esetben igaza van, pl. akkor, amikor a túlzó puristák, a maradiak, a türelmetlen hozzá-nem-értők ellen támad. Ha tudóshoz illő komolysággal, gúnyolódás nélkül fejtené ki álláspontját, bizonyára inkább meghallgatnák, föllépésének nagyobb eredménye volna. Az ügynek is hasznára válnék, hogyha csupán a fék munkáját végezné.

Cluj—Kolozsvar

Brüll Emánuel

Kartoték — mozgólapp. A suta idegen szavak között említi Schack Béla a *kartoték* szót, és azt mondja, hogy ez is olyan idegen szó, melyet egyelőre nem lehet jó magyarral helyettesíteni. Megfejezi azért a *kartotékot*, és azt ajánlja, hogy második felének a latin *téka* szót tegyük, amely, úgy mond, polgárjogot nyert amúgy is a magyarban (Nyr 61:56).

Mivel én nem osztom azt a véleményét, hogy a *kartotékot* jó magyar szóval nem helyettesíthetjük, s mert az ajánlott *kartotéka* az ajánlás óta eltelt hosszú idő óta sem ment a közhasználatba át, egy szerintem jó magyar kifejezést vettem használatba helyette, ez: a *mozgólapp*; ezt intézményeink (múzeum,

könyvtár) körében használom, s akik megismerik, át is veszik használatát. Tehát *mozgólappal* rendszerben dolgozzuk fel a múzeum és a könyvtár anyagát, s mikor ezt csináljuk, *mozgólappot készítünk* vagy *mozgólappozunk*. A könyvtárt látogató közönségnek is *mozgólapp*-jegyzéket adunk elébe néhány ládikával.

Ez a megnevezés jobban visszaadja azt a tartalmat, amelyet vele jelölni kívánunk, míg a *kartoték* éppen nem a tartalmat világosítja meg, hanem csak a külső formát, de még azt sem félreértés nélkül. Az üzleti életben is éppen olyan jól használható a *mozgólapp*, pl. Kérem a Szikra cég mozgólappját.

Tőszámnév sorszámnév helyett. Ne vegye senki rossz néven, ha nyíltan kimondom, hogy mi falusi emberek a nyelv helyes használata tekintetében nem éppen jó véleménnyel vagyunk a fővárosról. Az egész ország lakossága sem követ el annyi nyelvrontást, nem hoz forgalomba annyi értelmetlen, a nyelv szellemével, sőt írott törvényével is ellentétes szóhasználatot, kifejezést, mondatot, mint Budapest, amely aztán fertőzi a vidéket is (el van utazva, nem létezik, leépít, megnézi magának az új hidat, a Hoffmann meséinél voltam, a december közepén máról-holnapra keletkezett műszak, stb., stb.). Ilyen az említett (Nyr 73 : 267) kerület megjelölő eset is. Ne vegye rossz néven, Szerkesztő Úr, nincs erről mit beszélni! Aki azt mondja nekem, hogy ő Budapest (a legújabb beosztás szerint) 22 kerületében lakik, tehát legalább 22 lakása van, az vagy nagyzási mániában szenvedő bolond, vagy engem tart annak, feltéve, hogy vindikálja magának azt, hogy nem tud magyarul, akkor, csak akkor, bocsátható meg neki az ilyen beszéd...

H. Fekete Péter

Nap mint nap. Mintegy 5–6 éve figyelem, hogy ez a kifejezés: *nap mint nap* kiszorítja a *naponta* szavát. Eredetét nem ismerem, de idegenesnek érzem. Egyelőre csak nyugatmagyarországi újságokban és írók munkáiban találkoztam vele. Kérdés: helyes kifejezés-e és nem idegen származású-e?

Csatkai Endre

Egy köznyelvi rövidülési tendencia. Nem jegyezték még föl, de lépten-nyomon hallom, sőt a rádióbemondók nyelvében is megfigyeltem, hogy a *-ról*, *-ről*, *-től*, *-től*, *-ből*, *-ből* határozóragjaink a köznyelvben megrövidülnek: *egyre* inkább *-rol*, *-röl*; *-tol*, *-töl*; *-bol*, *-böl* lesz belőlük. Gondolom, észrevette ezt Mészöly Gedeon is, s Puskin-fordításában (Anyegin Eugén, 1945) a versmérték szempontjából igen helyesen hasznosította is (pl. *sorstol*, *házbol*). A rövidülés talán párhuzamos, talán analógikus a népnyelv hasonló tendenciáival, hiszen az már régóta *-rul*, *rül*; *-tul*, *-tül*; *-bul*, *-bül* ragot használ. Nem lesz érdektelen nyelvünknek ezt a legújabb fejlődési törekvését indulásában „tetten érni” és figyelni, milyen irányba vezet! (Korrektúra közben olvasom Bárczi Géza cikkét egy szintén jelenkori, még kialakulatlan, kezdődő hangváltozásról: MNny 6 : 118).

Péter László

Az első vágányra vonat jár!

Naponta halljuk a kelenföldi pályaudvaron:

— Figyelem! *Az első vágány mellett vigyázni! Az első vágányra vonat jár!*

Helytelen a főnévi igenévnek ilyenforma használata is, de különösen bántja a fülemet a figyelmeztetés utolsó mondata. Minden bizonnyal e kifejezéssel: *Az első vágányra vonat áll bel!* — mondat szerkezetet igyekeznek elkerülni, nem túlságos szerencsésen. Mindig zavarólag hat rám e bemondás. A kicsiny, első lépésüket tevő gyermekeket biztatják így a felnőttek:

— *Jár a Baba!*

Az óra is jár. A vonat ellenben gördül, vagy jön. A vonat- és útkeresztezések figyelmeztető tábláin is ezek szerint így kellene megváltoztatni a felírást:

— *Vigyázz, ha jár a vonat!*

Kiss Árpád

Terrász = térfok. A földrajzi és geológiai szakirodalomban, sőt az építészetben is gyakran fordul elő ez az idegen szó: *terrász*. A földrajzban és földtanban már sokszor *szinlő* szóval fordítják, és ez nem is mondható rossznak sem nyelvtani, sem jelentéstani szempontból. Ám. úgy érzem, hogy a *térfok* elnevezés még jobban megfelelne neki minden vonatkozásban. Emlékeztet a lépcsőfokra, a hágeső fokára, mert egymás fölött többször ismétlődhetik, mint azok is, csak hogy a *térfok* esetében fontos a nagyobb terjedelem. Lehetne tehát beszélni az épület térfokáról, térfokos (terrászos) folyóvölgyekről, a lejtős területek *térfokos műveléséről*.
Tormásközi

Könyvekről

OROSZ SEGÉDKÖNYVEK

Az orosz nyelv elsajátításának megkönnyítését szolgálják az orosz nyelvterület határain túl, a hatalmas kiterjedésű Szovjetunió területén belül vagy kívül élő másnyelvű népek oroszul tanuló polgárai számára készült, nyelvi, nyelvtani magyarázatokkal ellátott segédkönyv-kiadások s kétnyelvű szövegkiadások, amelyek párhuzamosan a szembenlévő lapon orosz szöveget és e szöveg pontos idegennyelvű fordítását adják.

Ilyen orosz-magyar kétnyelvű szöveg először kereken száz évvel ezelőtt jelent meg Oroszországban. Szimbirszk városában, Deskó Endre Orosz nyelvtanának bevezetéseként 1855-ben, harmincnégy lap terjedelemben. E bevezető szöveg tartalma a magyar őstörténelem, a magyar-finn nyelvrokonság kérdése, s az oroszok számára készült első orosz nyelvű magyar nyelvtan céljának, tendenciájának megmagyarázása. Deskó egyformán tudott oroszul és magyarul, szövegeiből nem lehetett megállapítani, hogy melyik nyelvű szövegrész az eredeti és melyik a fordítás. Ez a kétnyelvű párhuzamos szöveg már nyilván nyelvtanító célból készült.¹

A második, az orosz nyelv tanulásának megkönnyítését szolgáló, kétnyelvű, orosz-magyar szöveg Puskin: Metelj (Hóvihar) c. elbeszélése, amely a Kétnyelvű Klasszikus Könyvtár 43. számaként 1920-ban jelent meg, Trócsányi Zoltán szerkesztésében és fordításában, hangsúly-jelölés nélkül (32 lap). Az 1920. év reakciós világában az orosz nyelv tanulására serkentő könyv megjelenése politikailag feltűnő volt, de a szöveg apolitikus volta miatt nem járt következményekkel. E kiadvány iránt nagy érdeklődés nyilvánult meg, igen rövid idő alatt elfogyott, s ez azt mutatja, hogy a magyar társadalom mélyén rejtett vonzódás élt az orosz irodalom iránt és törekvés az orosz nyelv megtanulására.

Huszonöt évvel később, 1945-ben indult meg a „Kétnyelvű Könyvtár” (Библиотека на двух языках) 1. számaként Makszim Gorkij: Gyetsztvo Ilji — Ilja gyermekkor. (Eredeti orosz szöveg és hű magyar fordítás). Fordította *Makai Imre*. (Biblioteca). Az orosz hangsúlyt ez a kiadás sem jelöli.

A felszabadulás után jelent meg a soknyelvű és kitűnő „általános” grammatikus, Honti Rezső szerkesztésében az „Orosz Remekírók Kétnyelvű Könyvtára”.² Hangsúly-jelzéses orosz szöveggel.

¹ Vö. Magyar nyelvtan orosz nyelven 1855-ből (Nyr 74 : 7—14. lap).

² Szerkeszti és jegyzetekkel kíséri: Honti Rezső. — Csehov: Jancsi esete a klasszika filológiával. — A Naiv Faun. — Tolsztoj Leó: Nem tehetek róla. — A kövek. — A forrás. — A fő törvény. Új magyar könyvkiadó, Bp.

A hatodik³ kétnyelvű orosz-magyar kiadvány N. N. Mihajlov: *Nasa sztrana. — Hazánk.*⁴

Az orosz-magyar kétnyelvű könyvtárak bírálatáról e sorok írója, mint érdekelt, lemond. Csak azt jegyzi meg, hogy a felszabadulás óta megjelent fordítások ahhoz, hogy nyelvtanító célokat szolgáljanak, a Hazánk kivételével túlságosan szabadok.

Az utóbbi években Berlinben indult meg egy eddig 21 kötetből álló könyvsorozat, a Neue Russische Bibliothek.⁵

Ez a sorozat — a belső címlap hátlapja szerint orosz klasszikusok és szovjet szerzők műveiből, valamint a Szovjetunió történetéből és földismeretéből közöl szövegeket.

Első füzeté Puskinnak a Szaltan cárról, — s a halászlőről és az aranyhalról szóló két verses népmeséjét tartalmazza. Ez a füzet nem kétnyelvű, de annál bővebb szótári és nyelvtani magyarázatokat közöl az orosz szövegek kezdők által való maradéktalan megértésére. — Második füzeté I. V. Sztálin: Recsei (Beszédék). Ez a kötet szemelvényeket közöl Sztálin három nagy beszédéből, amelyek a Szovjetunió történetének három döntő korszakával kapcsolatosak. Az 1936. évi új szovjet alkotmánytervezetről tartott beszédében Sztálin áttekintést ad a Szovjetunió fejlődéséről 1924—1936 között és jellemzi az új alkotmány sajátosságait. — Az 1943. november 7-én mondott hadiszózatában Sztálin különösen „a szovjet emberek önfeláldozó munkáját emeli ki a mögöttes országrészben“, ami nélkül a Vörös Hadsereg győzelme lehetetlen lett volna. — Az 1946. február 9-i beszédében a második világháború eredetét és jellegét elemzi, s összehasonlítást tesz az 1913. évi, az első világháború előestéjén álló Oroszország és az 1940. évi második világháború előtt álló Szovjetunió között. Mind a három beszéd mély bepillantást nyújt az 1924—1946. évi szovjet viszonyokba. — Ez a kötet (73 lap) kétnyelvű, s azonkívül a kiadó különös gondossággal magyaráz meg jegyzetben minden ritkább szót vagy nehezebben megérthető szövegrészt és elég bőséges grammatikai magyarázatokat fűz hozzá.

Ugyancsak ilyen politikai természetű N. A. Vozneszenszkijnek az 1946—1950. év ötéves tervéről írott tanulmánya; — a Szovjetunió alkotmányának szövegközlése (két nyelven); — A. I. Uljanova: Lenin gyermek- és tanulóévei c. műve, valamint a már fentebb említett Mihajlov: *Hazánk* c., a Szovjetuniót ismertető műve.

Ennek az orosz könyvtárnak színvonala és szempontjai a füzetek egyes csoportjainál különböznek. Vannak füzetek, amelyek kezdők, sőt a gyermekek számára készültek. Ilyenek például a „Történetek, Költemények, Rímek, Rejtvények“ (Margarete Woltner professzor munkája). Ez rövid, gyermekek számára való verseket, meséket, stb. tartalmaz igen jó szemléltető képekkel, s bőséges nyelvi és nyelvtani magyarázatokkal (4. sz.). — A 13. sz. címe: Olvasunk, játszunk, énekelünk. — Van két daloskönyv is, kórákkal, a szövegekhez adott nyelvi és nyelvtani magyarázatokkal. — A. Gajdár: Csuk és Gek, a serdülő fiatalság számára írott kópé-történet. — A már érettebb vagy felnőtt tanulók számára készült Gogolj Revizor-ának, Puskin Hóvihar-ának, Csechov Medvéjé-nek, Házassági ajánlat-ának, — N. Osztrovskij: *Hogy edződött meg az acél* (töredék)-nek — I. A. Krilov: *Meséinek*, Gorkij: *Cselkás-ának* kiadása.

³ Szándékosan mellőzöm *Hodinka Antal*: „Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai“ c. kétnyelvű művét, mert az keverten ó-orosz, egyháziszlávnyelvű szövegeket közöl s nem nyelvtanító célból adja magyar fordításukat.

⁴ Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Kétnyelvű nevelői segédkönyvek 1950. Budapest, Fordította Weger Imre, 78 lap, 1 térképpel.

⁵ Herausgeber Prof. Dr. W. Steinitz, Volk und Wissen Verlag. GMBN, Berlin—Leipzig.

Amint az eddigiekből is látjuk, a megjelent 21 füzet részben kétnyelvű, részben nyelvi jegyzetekkel bőségesen ellátott egynyelvű kiadás, amelyek a szövegek kitűnő megválasztásával és lelkiismeretes, gondos nyelvi preparációival hasznosan szolgálják az orosz tanulás ügyét. *Trócsányi Zoltán*

A NÉPI DEMOKRÁCIA ÚJ SZAVAI AZ IFJÚSÁGI IRODALOMBAN

Az új élet építésével kapcsolatban született új fogalmak jelölésére létrejött új szavak, új kifejezések már az ifjúsági irodalomban is teljesen otthonossá váltak. A felszabadulás óta, de különösen az utóbbi két esztendőben napvilágot látott ifjúsági regények, elbeszélések már tárgyuknál fogva is a legmaiabbak, tehát természetesen nyelvük is a legmaibb. S e megállapításomban nem a számos, főként oroszból fordított művekre gondolok, hanem azokra az eredeti magyar ifjúsági könyvekre, amelyek szinte napról-napra (vagy amint ma divatosan mondanák: nap mint nap) mind nagyobb számban tűnnek föl a könyvesboltok kirakataiban és sokszínű, képes, tarka fedőlapjukkal már messziről magukra terelik a figyelmet. Most néhány ilyen ifjúsági könyvet veszek boncolókés alá a nyelv és stílus tekintetében.

Ifjú Gárda Könyvtár címen az Athenaeum kis füzetecskéket ad ki. Ezek a füzetek a mai magyar „fiatalok“, az „ifik“ életéből beszélnek el rövid történeteket, s e történetek példáival és tanulságaival igyekeznek az ifjúságot a dolgozók új életcéljainak megfelelő munkásságra, tevékenységre serkenteni. Az előttem fekvő három ilyen kis füzet¹ közül az első tizenhat „fiatal“-nak termelőszövetkezeti csoportba való összeállítását, a második egy „ifi“-brigád megalakítását, a harmadik pedig egy gyári ifjúmunkás szakérttségi-tanfolyamra, majd a mérnökegyetemre való jutását, küzdelmes, de eredményes tanulásának történetét mondja el.

Az elbeszélések nyelvét már tárgyuk is meghatározza. Mivel tárgyuk a legmaibb, tehát nyelvük is a legmaibb nyelv: a dolgozók új kollektív-társadalmi életének a nyelve; a paraszt termelőknek, a gyári dolgozóknak, a dolgozókból lett tanulóknak szakkifejezéseivel, mesterműszavaival telített nyelv. Ez a nyelv szinte ontja az új termelőrend új fogalmainak új szavait, az ilyeneket: *munkaegység, munkacsapat, munkafegyelem, munkafelajánlás, munkadarab, munkamódszerátadás, átlagteljesítmény, látszateredmény, a termelékenység emelése, szériamunka, selejtmentes (helyesebben selejttelen) munka; csoporttag, brigádtag, gépállomás, traktorista, téeszcselány; üzemi Sziť, ifi- nap, pártnap, műhelyértekezlet, újságbeszámoló, alapszerv oktatási felelőse, kongresszusi vállalás, Oká-utalvány; munkás- és parasztfiatalok szakérttsé- gis-tanfolyama, tanuló-szövetkezet, tanulópár, stb.* Az ilyen idézett és az ezek- hez hasonló, még nagy mennyiségben idézhető szakkifejezések teszik a füzetek nyelvét maivá. Ezek a szók és a velük jelölt fogalmak annyira újak, hogy tel- jesen idegenül és értetlenül állna velük szemben még az a magyar is, aki ma alig egy félévtizedes halottaiból támadna föl. Ezek az új fogalmak és szók azonban ma már a mindennapi élethez tartoznak, a napisajtó meg a rádió már belevitte őket a közhasználatba, beleoltotta őket a köztudatba. Ugyanígy min- dennapi használatúvá, közismertté váltak az ilyenféle rövidítések is, amelyek e füzeteknek úgyszólván minden lapján előkerülnek: *tszcs* (és *téeszcsé*), *Édosz*, *Défosz*, *Sziť*, *ifi. ü.-b.* (és *übé*), *Mefesz*, *Oká-utalvány*; *Kistext*-gyár; stb. — Egyébként mindhárom elbeszélés eleven, líktető előadású és ami a legfon- tosabb s külön s kell emelnem, a helyes magyarság tekintetében nem gáncsol- ható. Mindössze Fehér Klárát kérjük, hogy a jövőben a *pont* szót az *éppen* helyett ne igen használja, mint pl. Mért *pont* téged, mért *pont* a mi brigádunk- ból kell valakit odaküldeni? (50). És *pont* a legjobb munkásunkat veszíték el

¹ Baktai Ferenc: *Fiatalok csillaga*. — Fehér Klára: *Vasbrigád*. — Szőnyi Sándor: *Péter mégis mérnök lesz*. Athenaeum, 1950.

(51). A brigád rámbízta, hogy tanítsam meg számolni. *Pont* én, amikor nekem se erős oldalam (54). 7-es, 18-as, 94-es alkatrész? Hát én is *pont* ilyeneket csinálok (5). Amilyen szerencséje volt, *pont* akkor ment át a műhelyen (6).

Fehér Klárának, az új magyar ifjúsági irodalom izmos tehetségű írójának még egy ifjúsági könyvéről is számot adunk.² Ez a könyv szintén egészen „mai”. Egy pesti iparostanuló-otthonba és egy gyári „tanműhelybe”^{3a} vezet el az olvasót. Gyorsan pergő, érdekes elbeszélés keretében ismerteti meg a szerző az együtt tanuló, együtt lakó ifjúságmozgalmak mozgalmasságát. Mi sem természetesebb, minthogy ez a könyv is dúsan meg van rakva a legmaibb szakkifejezésekkel és rövidítésekkel. A mai ifjúság azonban már minden nehézség nélkül érti az ilyen párbeszédet: „— Már *emhákáztál?* — Aranyéremmel.” S ugyancsak tisztában van azzal, hogy mit jelent az, mikor a gyár bejáratánál „*bélyegeznek*”. Regényünk ifjú hőse ezzel a művelettel a következőképpen ismerkedik meg: „Középen széles kapu. A bejáratnál szemben portásfülke volt, a fülke előterében állványok, az állványokon kartonlapok és a szemközti falon hatalmas órák. Olyan órák, amelyeket egyszer Laci a község házában a jegyzőéknél látott. Két fiatalember odalépett az órához, valamit megnymott, — katt... betette és kihúzta a kartonlapját és ment tovább. — Mit csinálnak, — kérdezte Laci az apjától. Az egyenruhás portás felelt helyette: — *Bélyegeznek*. Ők ketten ma hivatalos ügy miatt jöttek későbbben. Az óra beüti a lapra a pontos időt. Így ellenőrizzük, ki mikor érkezik, mikor megy el” (36). Szőnyi fentebb említett elbeszélésében e művelet így fordul elő: „*Leblokkoltak*, kártyájukat visszatették a helyére” (6). A könyvben közismert szavakként és kifejezéseként szerepelnek ezek: *élmunkás, sztahanovista, sztálini műszak, tanműhelyi alapszerv, kétszázashíradó, textilkombinát*, stb. Néhány, helyén alkalmazott népnyelvi szót is találunk a könyvben, pl. egész nap az utcákon *csellengett* (6), egész nap az utcákon *császkalhatott* (uo.), van otthon mézes-szíve, üveggolyója, annyi minden *kacatja* (21), stb.

Eredeti magyar ifjúsági regény az Illés Sándoré is.³ Ez is a gyárba viszi el az olvasót. Ott dolgozik a regény hőse, egy szegény, mosni járó özvegyasszonynak a hatodik osztályból kimaradt fia. A fiúban ég a továbbtanulás vágya, mérnök szeretne lenni, e vágy teljesülésére azonban csak akkor kerül sor, amikor a szakértéssegítanfolyam megindul és munkástársai a tehetséges, ügyes és egy újtásáért már jutalomban is részesült ifjút odaküldik. Az ügyesen szőtt regény előadása egyszerű, nyelve gördülékeny és magyaros, de mondanunk sem kell, hogy tárgyánál fogva szintén telve a legmaibb szakkifejezésekkel és a közhasználatba már átment rövidítésekkel. Ime egy mondat izelítőül a regény nyelvéből: ...hallotta anyja *csörtögését* a tűzhely körül; lábasok *csörrentek*, fazekak *csattantak*, edények *koccantak*; a vízcsapból *sisteregve* ömlött a víz; a kés *sercege* szeli apró szeletekre a hagymát (19). A szavakkal való szemléltetés szinte hallhatóvá teszi a konyha különféle hangjait. S látjuk a fáradt munkásasszony járását is, amint „*csetledezve botorkált* le a lépcsőn” (18). — Az *őszeres* neve a regényben *rongyszedő, ócskás* (78). Mindössze a páros testrészek többszámában való használatát kifogásoljuk az ilyenekben: Mondta neki ideges, rángatózó *vállakkal* (7), *vállai* közé rántotta a nyakát (uo.).

Szeberényi Lehel Fehér arany című kétíves kis elbeszélése⁴ három parasztfiúnak a helyi intézőbizottságtól részükre átengedett félholdnyi földön a gyapot és egyéb hasznos növények termesztésével való küzdelmes, de

² Fehér Klára: Az első hét története. Népszava, A Szakszervezeti Tanács Könyvkiadványai, Budapest, 1950, Szávai Edit rajzaival. 132 lap.

^{3a} Heiyesen: *iskolaműhelybe*, alább *iskolaműhelyi alapszerv*.

³ Illés Sándor: Egyenes úton. Ifjúsági regény. Budapest, Népszava, A Szakszervezeti Tanács Könyvkiadványai, 112 lap.

⁴ Szeberényi Lehel: Fehér arany. Athenaeum, Budapest, 1850. — 32 lap.

eredményes kísérletének történetét mondja el túlzástalan, mérsékeltén népies nyelven, érthető tájszavakkal és sikeresen alkalmazott szólásmódokkal. Természetesen ez a regény sem szűkölködik a földművelés és termelés legmaibb szavaiban. Így a szomszéd *termelőcsoport* földjén *traktor* dolgozik. A kormánynál a *vezető nő* ül (másutt a könyvben: *traktoros lány*). A traktor hangját a *durráz(ik)* ige fejezi ki: Egész mostanig *durrázott* a traktor a szomszédban (9). Micsurin ifjú követőit, a három fiút, mivel kísérletképpen „micsurin-kertet” csináltak, *micsurinoknak*, *micsurinósoknak* nevezték el; ők a korszerű gazdálkodás előőrsei. — Hiba lenne nem idézni a könyvből néhány magyaros szót és szólást, pl. a csoportot is *kenyérre lehetett* ezentúl *kenni* (22), vörösödő képére rá van írva, hogy *vékonyára tapintottak* (8), nem a cím számít, hanem, ki hogy tudja *megfogni a dolog végét* (9), *fúrta a begyüket* (vö. *fúrta* az oldalukat a kíváncsiság) 11, *tartozik* az ember néha *az ördögnek egy úttal* (15), szalad a hír hamar, *szájáról föltre* (vö. *szájáról szájra*) 19; a két ugra-bugra magában *pusmog* s teszi, mintha füle se lenne (3), *fancsali* szemmel néz mindent (12), *sandi* szemmel nézi (23), nagy kedvük hamar *lekornyad* (15), *begyöm-ködi* magát a kocsiba a soffőr mellé (20), stb.

Nem mai tárgyú és így nyelvi szempontból nem ide tartozó ifjúsági könyv Keszthelyi Zoltánnak, az eddig főképpen csak költői munkáiból ismert fiatal írónak Vasvári Pál című ifjúsági regénye,⁵ de mivel eredeti magyar írás és most került ki a nyomdából, itt emlékezem meg róla. A regény az 1848-as időkbe vezeti vissza az olvasót. A száz évvel ez előtti történelmi események főszereplője Vasvári Pál, az akkori forradalmi megmozdulások egyik fiatal, de rendkívül tevékeny vezére. Vele és mellette látjuk Petőfit, Jókait, Irinyit, az Ellenzéki Kör tagjait, a haladó szellemű diákokat, továbbá ott vannak és jelentős szerepet töltenek be a forradalom előkészítésében az iparosok, nyomdászsegédek, teherhordó és egyéb munkások is. Mind eleven, húsból és vérből való alakok, telve mélyenszántó gondolatokkal, felvilágosodott eszmékkel. A regényalakok szociális meglátásai a fiatal költő-író meglátásait tükrözik. — A regény nyelvéről és stílusáról csak a legjobbat mondhatjuk: csiszolt, finom költői nyelv, világos, magyaros stílus és különösen a regény párbeszédei eleven lüktetésűek. A történeti regényben szükséges korfestő jellegű szavak sem hiányoznak, pl. *menüettet klavirozott* a ház asszonya; felkelt a *klavir* mellől (72).

Prohászka János

Uno Harva: Sammon ryöstö (A sampo elrablása). Porvoo-Helsinki, 1943.

A Kalevala-kutatás egyik legérdekesebb s talán legnehezebb kérdése a sampo-probléma. Mi a sampo? Erre a kérdésre úgyszólván minden kutató más feleletet adott. Bár *Sé'älä* 1932-ben megjelent Sammon arvoitus [A sampo rejtélye] című munkájában azt írta, hogy a sampo-kérdést megoldotta, azóta is újabb és újabb magyarázatok bukkantak fel. Ennek az az oka, hogy azok a változatok, amelyekben a sampo szerepel, igen nagy számúak s igen tág lehetőséget adnak különböző magyarázatokra.

A sampo-regét először Gottlund jegyezte le prózában [latinul és finnül] egy svédországi finn öregasszony elbeszélése nyomán. Hogy mi a sampo, azzal maguk az énekesek sem voltak tisztában. Keleten egyes helyeken őrlő szerszámnak, malomnak tartották, mások kantelének, ládának, doboznak. A népi magyarázatoknál még színesebb képet rajzolt a tudósok képzelete. Egyesek természeti jelenségnek tartották: hold, nap, sarkcsillag, szívárvány, felhő. Mások szerint a sampo valamilyen tárgy neve. Ime néhány a sok közül: templom, szentkép, sárkányhajó, csodamalom, zenélő masina, pajza, varázsdob, láda, talizmán. — A magyarázatok egy része a sampo névből

⁵ Keszthelyi Zoltán: Vasvári Pál. Ifjúsági regény. Budapest. Népszava. A Szakszervezeti Tanács Könyvkiadóvállalata. 139 lap.

indult ki s gyakran délibábos szófejtésekkel próbálta a szó jelentését megfejtetni.

Harva a sampo kérdés vizsgálata során rámutat arra, hogy a sampo-ról szóló elbeszélésekben két mozzanatot kell megkülönböztetnünk: a sampo készítését és a sampo elrablását. A sampo elkészítéséről szóló énekeknek is több változatuk van. Az Orosz-Karjalából származó feljegyzések szerint Väinämöinent a szél Pohjolába sodorja. Pohjola asszonya szívesen fogadja a hőst, de csak akkor hajlandó hazájába visszaengedni, ha elkészíti a sampót. Väinämöinen maga helyett Ilmarinent ajánlja, aki el is készíti, megkövacsolja a sampót. — Más változatokban egy, a népmesékből jól ismert, motívummal találkozunk. Väinämöinen és Ilmarinen [néha egy harmadik hős társaságában] elindul Pohjolába, hogy elnyerje Pohjola asszonya szép leányának a kezét. Az anya azonban különböző nehéz feladatokat ró rájuk, pl. egy kígyós földet kell fölszántani, egy lovat megfékezni, az alvilági folyóból egy csukát kifogni s végül „sampót kovácsolni, tarkatetőst ékíteni“ haty-tyú tollából, meddő tehén tejéből, árpaszemből, báránygyapjából. — Az itt említett két változat mindegyikében a feladat nehézsége és az elkészült sampo szépsége van kiemelve, de nem esik említés arról, hogy a sampo hasznos, értékes jószág lenne, melynek birtoklása gazdáját szerencsésé, gazdaggá teszi.

Ezzel szemben a sampo elrablásáról szóló elbeszélések éppen azt domborítják ki, hogy a sampo a jólét, bőség forrása, amely gabonával (liszttel), marhával, pénzzel gazdagon ellátja birtokosát. [A Lönrot-féle Kalevala sampója örökl: sőt, lisztet, pénzt. Innen ered az a magyarázat, hogy a sampo malom; a legtöbb népi változatban azonban szó sincs a sampo malom voltáról.] A sampo bőséget áraszt Pohjola népére s ezért Väinämöinen és társai elhatározták, hogy elrabolják a szerencséhozó sampót. Hajóba szállnak, eljutnak Pohjolába. Vállalkozásukat már-már siker kíséri, de Pohjola népe üldözőbe veszi Väinämöineneket. Harcba keverednek s ennek során a sampo, a bőség forrása, a tengerbe csök.

A sampociklusnak abban a változatában, amely Orosz-Karjalából származik, a sampo kovácsolásáról szóló ének után közvetlenül következik a sampo elrablását tárgyaló elbeszélés. Első meggondolásra nyilvánvaló, hogy az elbeszélés menetében, felépítésében itt valami törés van: feltűnő, hogy Väinämöinen, az epikus hős, aki csak az imént ajándékozta meg Észak asszonyát, ajándékát most erőszakkal visszaveszi. Ha ehhez tekintetbe vesszük azt is, hogy a váltságdíjra készült sampo esetében a hangsúly a feladat nehézségén, az új sampo szépségén van, a sampo elrablásáról szóló elbeszélések pedig a sampo hasznosságát emelik ki — magától kínálkozik a magyarázat: a két sampo-história nem egységes eredetű, tehát eredetileg egymástól független elbeszélések kerülnek itt egymás mellé. Csakugyan, a váltságdíjsamporól szóló énekekben eredetileg Hiitola állott a Pohjola név helyén.

A sampo mibenlétének magyarázatánál Harva egy ősi világképből indul ki. Az Eurázsia népeinél hajdan általánosan elterjedt hit szerint az égboltozat egy hatalmas oszlopon nyugszik. Az oszlop felső vége a sarkcsillagban végződik. Az oszlop, illetőleg a sarkcsillag körül forog a csillagos égbolt. Ennek a néphitnek a nyoma megtalálható többek között a lappoknál is.

A világoszlop képmását sok helyütt felállították a lappok: egy oszlopot, mely rendszerint fából készült s gyakran díszes faragásokkal volt ellátva. Az ilyen oszlopot vallásos tiszteletben részesítették, tövében áldozatot mutattak be a világoszlop istenének. A világoszlop istene — amint erről 17—18. századi feljegyzések tanuskodnak — a lappok hite szerint a bőségek, gazdagságnak, jólétnek forrása, amolyan Saturnus-szerű istenség. Ő teszi a földet termékennyé, a tengert halban gazdaggá, a rénszarvast szaporává s ő gondoskodik elegendő zuzmóról a rénszarvas részére. Érthető tehát, hogy a világ-

oszlop, illetőleg annak emberi kézzel felállított képmása a lappok vallási életének középpontjában állott, hisz hitük szerint minden földi jó ennek köszönhető. Maga a kultusz nem lapp földön keletkezett, hanem germán eredetű. Hasonló oszlop lehetett a szászok Irmínsul-bálványa, melyet Nagy Károly döntött le. A lappokhoz nyilván a skandináv népektől került át a világoszlop tisztelete.

Amint látjuk, a világoszlop ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, mint a bőséget árasztó sampo. Az ősfinnek, akiknél a világoszlop kultusza ismeretlen volt — Harva magyarázata szerint — nyilván tudomást szerezhettek egy ilyen — valószínűleg díszesebb — világoszlop-képmásról s annak állítólagos bűvös erejéről. A csodálatos oszlop híre nyilván vágyat ébresztett bennük annak megszerzésére. A kalevalai sampo-elbeszélés egy ilyen oszlopért indított rablóhadjárat emlékét őrizte meg költői feldolgozásban.

Harva munkája egy közérdekű, ismeretterjesztő sorozat egyik köteteként jelent meg. Stílusa könnyed, világos, de ez nem megy a tudományosság rovására, egyaránt kielégíti a közönség és a szakemberek igényét. — Az értékes kis kötet az itt említetteken kívül a sampóval kapcsolatos számos egyéb kérdésre ad megnyugtató feleletet.

Horváth Károly István

A Nyelvőr hírei

A SZOVJETUNIO TUDOMÁNYOS AKADEMIÁJA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FELÁLLÍTÁSA

Mint ismeretes, a Pravda hasábjain szabad vita folyt le a szovjet nyelvtudomány pangásáról és annak okairól. Sztálin elvtárs zseniális tanulmányában rámutatott ezekre az okokra és kijelölte a fejlődés útját. A megindult fejlődés következtében egyesítették a SzSzKSz Tudományos Akadémiája különböző nyelvészeti intézeteit és így létrejött a Szovjetunio Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézete.

Az új intézet igazgatójává V. V. Vinogradov akademikust nevezték ki, jóváhagyták az Intézet szervezetét, az osztály- és csoportvezetőség, valamint az Intézet tudományos tanácsának személyi összetételét. Az Intézet tudományos tanácsát felhatalmazták a kandidátusi és doktori tudományos rangok adományozására a nyelvtudomány különböző szakterületein.

Vinogradov akadémikus, az Intézet igazgatója, a SzSzKSz Tudományos Akadémiája elnökségétől többek között a következő utasításokat kapta:

Vizsgálják felül az Intézet tudományos tervét és kiadási programját és dolgozzák át a terveket Sztálin elvtárs tanításának alapján. Az Intézet vegyen tevékeny részt a Szovjetunio nyelvészértekezletének megszervezésében, ahol a nyelvészet alapvető kérdéseit fogják megtárgyalni Sztálin elvtárs munkái fényében. Az Intézet nyújtson hathatós támogatást a nyelvi oktatás terveinek átdolgozásában és munkatársai vegyenek részt a legfontosabb tanácsoknak megírásában. Az Intézetben belül meg kell szervezni egy előadás-sorozatot, amely felöleli a nyelvtudomány alapvető kérdéseit Sztálin elvtárs művei megvilágításában. A hallgatók soraiba be kell vonni az Intézetben dolgozó aspiránsokat és a fiatalabb tudományos munkatársakat. Végül az elnökség utasította a Nyelvtudományi Intézetet, az Orientalisztikai Intézet és a Szlavisztikai Intézet vezetőit, hogy szervezzék meg az együttműködést intézeteik között.

Elkészültek az idei és az 1951. évi tervek is. Ebben az évben két gyűjtemény anyagát készítik elő: 1. A nyelvtudomány legfontosabb kérdéseinek

vizsgálata I. V. Sztálin munkái fényében; 2. A Marr-elmélet alaptételeinek kritikája. Megkezdik az orosz nyelv kétkötetes akadémiai nyelvtanának (szintaxis) összeállítását. Folytatják a mai irodalmi orosz nyelv 12 kötetes szótárának kiadását. Munkába veszik az óorosz nyelv 7 kötetes szótárát is. Még ebben az évben expedíció indul a nyenyec (jurák-szamojéd) irodalmi nyelv kidolgozására. A jövőévi expedíciók között szerepel a mandzsung nyelv szótárainak és nyelvtanainak összeállítására kiküldendő kutatócsoport megszervezése. Csukcs, eszkimó és nanaj (gold) nyelvtant, továbbá eszkimó-orosz szótárt is készítenek. Tanulmányozni fogják a hanti (osztják) és manyszi (vogul) nyelv nyelvjárásait is. A tervbevett orosz dialektológiai munkák középpontjában az orjol-kurszki nyelvjárás tanulmányozása áll, amely tudvalevően az orosz nemzeti nyelv alapja.

Az Intézet — mint a Vesztnyik AN SzSzsZR 1950/9. száma közli — 1951-ben két nagyjelentőségű kollektív tudományos munkát készít el V. V. Vinogradov és B. A. Szerebrennyikov szerkesztésében.

Az egyik kötetben R. I. Avanyeszov, L. I. Zsirkov, A. B. Sapiro, P. Ja. Csernih, V. N. Jarceva, B. A. Gornung, B. A. Szerebrennyikov és mások részletesen elemzik N. J. Marr és követői hibás, marxista-ellenes tételeit, egyben felülvizsgálják azokat a nyelvtanokat, amelyeket Marr követői írtak. A harmincz ívre tervezett munka 1951. első negyedében kerül sajtó alá.

A másik tanulmánygyűjteményt a Filozófiai Intézet munkatársainak közreműködésével állítják össze. A kötet a szovjet nyelvtudomány elvi kérdéseivel és legközelebbi feladataival foglalkozik, Sztálin elvtárs útmutatásai alapján. A kötetben a következő problémákat dolgozzák fel: a nyelvnek, mint társadalmi jelenségnek, ismertető jelei és a nyelv fejlődésének összefüggése a társadalmi fejlődéssel; a nyelv és gondolkodás; a nyelv fejlődésének belső törvényszerűségei (a szemantika területén); a logika és a nyelvtan kölcsönhatásai; a nyelv, mint az emberek érintkezésének eszköze a társadalomban; a dialektusok és zsargonok a közös nemzeti nyelvhez való viszonyukban; a nyelv fejlődése a szocialista társadalomban; a marxista-leninista lexikológia felépítésének elvei és a lexikológia helye a nyelvtudományi diszciplinák rendszerében; nyelvtanok felosztásának elvei; a nyelv hangtani vizsgálatának problémája; a szemantikának az egyes nyelvtudományi diszciplinákhoz való viszonyának kérdése; a forradalomelőtti orosz nyelvtudomány hagyatéka és a szovjet nyelvészet; a szovjet nyelvészet és a mai külföldi tudomány. E kötet megírásában V. V. Vinogradov, R. I. Avanyeszov, Sz. D. Nyikiforov, P. Ja. Csernih, V. N. Jarceva, A. I. Szmirnyickij, Baszkakov, O. Sz. Ahkov, M. G. Jarosevszkij és mások vesznek részt. A 40—50 ívre tervezett munka 1951 második negyedében kerül sajtó alá.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG DEBRECENI VÁNDORGYÜLÉSE

Ez év október 27—29-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság Debrecenben háromnapos Vándorgyűlést tartott. A Társaságnak fennállása óta ez volt az első Vándorgyűlése. Mindnyájan tisztában vagyunk azzal, hogy ezt a Vándorgyűlést a Szovjetunió embert és tudományt felszabadító műve, a Párt harcai és magyar munkásosztály és a többi dolgozó áldozatkészsége tette lehetővé. A Magyar Nyelvtudományi Társaság, amely eddig a legsúlyosabb anyagi nehézségekkel küzdött, most már nemcsak tagjainak áldozatkészségére hagyatkozik, hanem komoly anyagi segítséget is kap a népi demokráciától.

Mi volt a Vándorgyűlés célja? Sztálin elvtársnak a nyelvtudomány kérdéseivel foglalkozó cikkei megvetették a marxista nyelvtudomány alapjait. Megmutatták azt az utat, amelyen haladnunk kell, hogy igazi tudományt művelhessünk. Mindnyájunk célja, hogy ezt az igazi marxista nyelvtudo-

mányt felépíthessük. Ehhez azonban még hosszú, fáradságos utat kell megtennünk, sok fontos kérdést kell tisztáznunk és gyakorlatba átvinnünk. Ennek a célnak az elérésére egy lépés volt a debreceni Vándorgyűlés. Ezt a nagy célt szolgálta az is, hogy emberi közelségbe hozta tudományunk művelőit, hogy személyesen beszélhettük meg a tudományos kérdéseket, hogy megismerkedhettek a régi, évtizedes tudományos munkásságra visszatekintő tudósok és a kezdők, az egyetemi hallgatók, akik most kezdenek még csak behatolni a tudományos gondolkodásba. Valóban, számos tudományos vita, hasznos megbeszélés alakult is ki. Az ifjú debreceni nyelvészek is most személyesen beszélhettek azokkal, akiknek a nevét eddig csak folyóiratokból olvashatták. A nagyközönség számára szolgáló előadáson, a Déry-múzeum termében, a Vándorgyűlés tagjain kívül számos debreceni előadó, hallgató és más érdeklődő vett részt.

A Vándorgyűlésen a Társaságnak mintegy hatvan tagja vett része. Budapestről közösen indult a Társaság nagyrésze, később is szálltak fel vidéki tagok. A házigazda szerepét Bárczi Géza, a Társaság egyik társelnöke, a debreceni egyetem bölcsészettudományi karán a magyar nyelvtudomány professzora töltötte be.

Október 27-én, délután 4 órakor, az Egyetem aulájában Németh Gyula professzor, Társaságunk társelnöke megnyitotta a Vándorgyűlést. Megnyitójában többek között hangsúlyozta, hogy nem véletlen, hogy a Társaság első Vándorgyűlését éppen Debrecenben tartja, Debrecen erre nemcsak jelen tudománya érdemesíti, hanem a debreceni haladó hagyományok, Földi, Fazekas és a közelmúltban Pápay József és Csűry Bálint nagyértékű tudományos munkássága.

A Vándorgyűlés első előadója Bárczi Géza volt, aki az ősmagyar nyelvjárások kérdését fejtegette. Előadásában rámutatott ennek a rendkívül bonyolult, de a magyar nyelvtörténet egyik nagyon fontos korszakának kérdés-szövevényére. Az ugor kor és a honfoglalás közt eltelt évszázadok a magyar nyelv történetének eddig legismeretlenebb szakasza, pedig rendkívül fontos hangváltozások tömege játszódott le ebben a korban. Történeti adatok híján elsősorban a csuvasos jellegű török és az iráni jövevényszavak adnak némi fogózópontot.

A sok kérdést fölvető, gondolatokat ébresztő előadáshoz Moór Elemér szólt hozzá bővebben.

Ezután Lőrincze Lajos tagtársunk számolt be a nyelvtudományi ötéves terv állásáról. Hangsúlyozta Sztálin elvtárs döntő jelentőségű cikkeinek fontosságát, amely tervünknek számos tételét új megvilágításba helyezte és bizonyos fontossági sorrendet, súlyponteltolódást tett szükségessé. A magyar nyelvtudomány ötéves terve elsősorban a magyar nyelvtudomány eddigi súlyos hiányait, mulasztásait van hivatva pótolni. Örömmel jelentette be, hogy a magyar nyelvtudomány számos hatalmas vállalkozásában már folyik, vagy most indult meg a rendszeres, tervszerű munka. Így a Magyar Nyelvatlasz munkálatai, a földrajzi névgyűjtés, személynévszótár, stb. munkálatai folynak, most indul meg a Tájszótár, Nyelvtörténeti Szótár és Adattár. Elkészült az új Helyesírási Szabályzat és a Nyelvatlasz kérdőívei. A jövő évben elkészül egy új tudományos igényű leíró nyelvtan, stb. A Nehézipari Szakszótár munkálatai folynak, a nyelvművelés kérdései is napirendre kerültek. A magyar nyelvtudomány nem szobatudomány többé, hanem a dolgozók széles rétegeit szolgáló, azoknak gyakorlati szükségleteit kielégítő tudomány.

Szombaton, 28-án a délelőtti órákban az Egyetemen szakmai megbeszélések folytak, ahol a Tájszótár, Nyelvtörténeti szótár és Adattár, a szövegművek kérdései és a szláv terv részletei kerültek megvitatásra a közvetlen munkatársak között.

Délután a Déry-múzeum előadótermében a Vándorgyűlés tagjain kívül számos vendég részvételével folyt le a díszgyűlés, amelyen Zsirai Miklós,

a Társaság elnöke tartott előadást Sztálin segítsége a nyelvtudománynak címmel. Hangsúlyozta, hogy egyetlen előadás keretében még vázolni is alig lehet Sztálin cikkeinek tudományos jelentőségét. Kiemelte, hogy Sztálin elvtárs a Békétábor vezetésével tesz elsősorban megbecsülhetetlen szolgálatot minden tudománynak. Tudományt csak békében lehet művelni. Sztálin elvtárs cikkei a marxizmus-leninizmus elméletének továbbfejlesztése és gyakorlati alkalmazása. Az alap- és felépítmény kérdésének tisztázása alapvető elméleti kérdésekre derített fényt. A cikkek szétszúrták Marr és követőinek álmarxista, a tudomány haladását gátló tanításait. Evvel nemcsak a szovjet nyelvtudománynak, hanem az egész világ haladó nyelvtudományának fölmérhetetlen távlatokat nyújtott és hosszú évekre kijelölte a járható utat, megteremtette az igazi marxista nyelvtudomány alapjait. A nagysikerű előadás számos hozzászólás követte, majd az előadás résztvevői átvonultak a MSZT helyiségébe és közösen meghallgatták Rákosi elvtárs beszédének rádióközvetítését.

Október 29-én, vasárnap délelőtt Tamás Lajos, a Társaság alelnöke tartott előadást az Egyetemen A szókinés kérdése Sztálin megvilágításában címmel. Az előadó Sztálin elvtársnak abból a megállapításából indult ki, hogy a nyelvben a leginkább időálló, legkevésbé változó a nyelvtani szerkezet és az alapvető szókinés. Az alapvető szókinés az egész szótári szókészletnek csak egy töredékét adja, de a legfontosabb, legelevenebb, legmaradandóbb részét. Az előadó megkísérelte ennek az elméleti útmutatásnak az alapján megvonni az alapvető szókinés és a szókészlet folyton változó, időleges elemei közt a határt. Az előadást hosszabb vita követte.

A Vándorgyűlés résztvevői vasárnap délután hazatértek, de a Magyar Nyelvatlasz munkatársai vasárnap délután még egy kiszállást is végrehajtottak Téglás községben, ahol a kérdőív egy részét főlgyűjtötték, és hangfelvételeket készítettek.

A Vándorgyűlésnek Debrecenben jelentős sajtóvisszhangja is volt. A *Néplap* október 22-i számában A magyar nyelvtudósok debreceni Vándorgyűlése elé... címen Kálmán Bélától, október 26-i számában pedig Sztálin segítsége a nyelvtudománynak címmel Deme Lászlótól jelent meg cikk. Kiseb cikkek a Debrecen c. napilap hasábjain is megjelentek ugyanezen a napokon. Mindkét debreceni napilap hozott tudósítást a Vándorgyűlés eseményeiről október 29-i és 31-i számában.

A debreceni Vándorgyűlés mérlegét a következőkben foglalhatjuk össze:

A Vándorgyűlésnek, Társaságunk első ilyen megmozdulásának közép-pontjában Sztálin elvtárs útmutatásainak tanulságai álltak. Az elhangzott három előadás közül kettő Sztálin elvtárs cikkeinek jelentőségével foglalkozott, illetőleg a cikkek tanulságainak egy részét értékelte ki. Megértettük, hogy még mennyi feladatot kell megoldanunk, hogy mennyi sürgető teendőnk van. E feladatok jelentékeny része csak közösségi munkában végezhető, és ezért fontos a személyes kapcsolat felvétele. Szervezetileg már sokat megoldottunk, itt az ideje, hogy marxista tartalommal ki is töltsük. Nagyarányú, komoly munkálatokba fogtunk bele, reméljük, hogy a debreceni Vándorgyűlés egy lépéssel előbbre vitt ezen az úton.

Társaságunk tevékeny tagjainak nagyrésze közvetlen, baráti kapcsolatba került egymással, sokan tudományunk művelői közül most kerültek egymással személyes ismeretségbe.

A hivatalos munkamegbeszéléseken kívül számos egyéb kérdés is tárgyalásra került, így például a pedagógiai főiskolák magyar nyelvi előadói megbeszéltek az idei év folyamán felmerült gyakorlati kérdéseket, amit egyébként csak hosszas levelezés útján tudtak volna lebonyolítani. Folytak megbeszélések a nyelvművelő munkák köréből is.

Ha már most a Vándorgyűlés fogyatékoságairól, hibáiról is beszélünk, legfontosabb hibának azt tarthatjuk, hogy nem volt meg a kellő nyilvántá-

nossága a magyar nyelvtudomány eme megmozdulásának. Maga a Vándorgyűlés technikai megszervezése kifogástalan volt, a debreceni sajtó bőven is foglalkozott vele, de a budapesti napisajtó még kis hír formájában sem vett tudomást a Vándorgyűlésről. Ebben természetesen mi is hibásak vagyunk.

A Vándorgyűlés tehát kisebb hibái mellett is Társaságunk történetének fontos állomása volt és segítség további munkánk eredményesebbé tételéhez.

Kálmán Béla

SZAKSZÓTÁRT KAPNAK BANYÁSZAINK

A Magyar Tudományos Akadémia elhatározta, hogy az ötéves terven belül a magyar bányászok részére szakszótárt fog kiadni. Örömmel üdvözljük az Akadémiának ezt az elhatározását, mert azt látjuk ebből is, hogy a tudomány és a dolgozók viszonya a felszabadulással gyökeresen megváltozott. Nem öncélú a magyar tudományos kutatók munkája, nem kevesek magánügye többé, hanem tervszerű tevékenység a termelés előbbrevitele érdekében. Segíteni akar a bányászati szakszótár is.

Minden bányász észrevehette már, hogy másképp beszélnek az emberek a Bakonyban levő, mint a borsodi bányavidéken vagy Pécs környékén, sőt még egyes aknák vagy tárnák szóhasználata is különböző. Például nem hisszük, hogy országszerte használnák a *pucka* (fejtőkalapács), *vekszli* (váltó), *lufsut* (légvágat), *kapni* (fejfa) szavakat, amelyek a pécsi MESZHART bányákban még ma is általánosak. Ezekből a példákbl kiindulva nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy sokan bosszankodtak már azon, hogy túlságosan sok a német, latin, angol szó a műszavak között, s helyettük szívesebben hallanának magyar szót munkahelyükön. Bányavidéken gyakran hallani bányászoktól azt az óhajt is, hogy jó lenne egy olyan szakkönyv, amely tartalmazná minden szerszámnak a nevét, írásmódját és benne lennének a munka közben használt műkifejezések is. Jól érzik bányászaink, hogy egy ilyen szótár elsősorban a tanulást könnyítené meg. Az Akadémia ki fogja elégíteni dolgozóink kívánságát, mert az új szótárban lehetőleg minden olyan szó benne lesz, amelyet Magyarország bányaiban használnak, meg fogja jelölni a szótár, hogy melyik a hivatalosan elfogadott és használatra ajánlott szó, ezt fogják tanítani a bányai gimnáziumokban, a vājár-, segédvājár-, az aknász-tanfolyamokon, a bányászati főiskolán. A szótár segítségével könnyen lehet majd tájékozódni a bányák nyelvének útvesztőiben, egyik bánya megismerheti a másikat. Így sok különbség el fog tűnni az egyes bányák között is, de nem fog másképp beszélni sem a vājár, sem az aknász, sem a csillés, sem a mérnök — egységesek leszünk nemcsak a célban, hanem a nyelvben is. Ügyelni fognak a szótár szerkesztői arra is, hogy ahol felesleges az idegen szó, jó magyar megfelelő kerüljön a helyébe, hogy ne álljon idegenül és értetlenül a körülötte zsongó szavak között az, aki máshonnan megy bányásznak. Azt is el akarjuk érni, hogy felesleges idegen szavak ne jelentsenek nehézséget annak, aki szakkönyvekből akarja magát képezni, hogy ésszerűsíthessen, jobban és többet termelhesen. Az idegen szavak felesleges részének kiszorításával egyszersmind utolsó nyoma is eltűnik annak, hogy idegen tőke által fogadott idegen munkások kezdték a szénét, vasat, a bauxitot termelni, s e miatt nem dolgozhatott a magyar munkás.

A szótár elkészítése azonban oly szétágazó és bonyolult folyamat, hogy az Akadémia nyelvész munkatársai, a szótár szerkesztői bányász dolgozóink segítségével nélkül nem fognak tudni eredményes munkát végezni. Nem elég ugyanis a már meglevő szakmunkákból összegyűjteni a szavakat — ez az életlő való elzárkózás lenne és éppen azok a szavak hiányoznának, amelyeket dolgozóink most használnak. Az Akadémia tehát kérdőíveket fog a bányákhoz eljuttatni, fel fog kérni egy elvtársat, hogy minden egyes munkafolyamatot részletesen írasson le egy vagy több abban dolgozóval, például hogyan hajtják ki egy *gurító*t, mi mindent csinálnak, amíg el nem készül. Ebben a le-

írásban szerepeljen minden egyes szó, amit munka közben használni szoktak. Ha ugyanazt a tárgyat vagy eljárást többféleképpen is nevezik, mindegyik változat legyen meg a leírásban. Például: „A *palát* vagy más szóval *sifert* kiválogatjuk a szénből.” Az így lejegyzett munkafolyamatokat, szavakat a szótárfelelős eljuttatja a szerkesztőkhöz, azok egybevetik a különböző bányákból befutott adatokat, azután az előfordulás gyakorisága, a szakmunkák és bányákban dolgozó munkások, mérnökök véleménye alapján eldöntik, hogy melyik legyen a sok közül a hivatalos műszó, melyiket ajánlja használatra a szakszempont (pontos értelem) és a magyar nyelv érdeke. Persze benne lesz azért a szótárban minden változat, de a meg nem felelő után közlik majd a legjobbnak ítélt magyar, esetleg idegen megfelelőt, amelyet használatra ajánlanak a szerkesztők. Például Pécsbányatelepen a nyolcórás munkaidőt *siht*-nek hívják, de mondják *műszak*-nak is. A szótár a *műszak* szót fogja ajánlani, mert ez magyar szó és az egész országban ez az általános, tehát ennek állandósulása kívánatos.

Te fogod tehát írni a szótárat, bányász munkatársunk, a Te szavaid kelnek életre szerte az országban. Arra kérünk tehát, hogy ne elégedjél meg azzal, hogy leírod munkádat, hanem írd meg a szerkesztőknek azt is, hogy melyik szót nem kedveled, miért nem kedveled. Idegenszerű hangzása miatt tartod-e elvetendőnek, vagy mert nem jelöli pontosan a használt tárgyat, a végzett munkafolyamatot? Ilyen esetekben javasolj is rögtön jobbat, találóbbat, magyarabbat! Az a cél, hogy könnyebb legyen a munkád, többtermelessel gyorsabban épüljön szocializmusunk. Ennek építéséhez járulsz hozzá, ha résztveszel a szótár munkálataiban, tökéletesíted a nyelvet, a harc egyik fontos fegyverét.

Fábián Pál

Ki hallotta, ki olvasta?

Török tezek — magyar **tőzeg**. A Szabad Nép f. é. szeptember 8-i számának 11. lapján közli Mahmud Makal anatóliai tanító A mi falunk c. könyvének egy részletét, s ebben a következőket olvashatjuk: „Parasztunk csak *tezekkel*, száritott marhatrágya-lepénnyel fűt. Állandóan oktatják ugyan, hogy a *tezeket* nem szabad elégetni, hanem a földet kell vele megtrágyázni... De uram, hát mi mással fűtsön az a szerencsétlen paraszt, ha nem *tezekkel*? Miért nem kérdezitek meg, hogy parasztjaink közül volt-e már valakinek is egy darab tüzfája vagy egy darabka szene?”

Tehát itt a török *tezek* szó jelentése 'marhaganéj'. A fordító nyilván nem tudta, hogy a magyar *tőzegnek* is ez volt az eredeti jelentése. Ma azonban *tőzegnek* az elhalt vizinövények elrothadt maradványát nevezzük. A Pallas-lexikon szerint a „*tőzeg* (turfa) a legfiatalabb, legtökéletlenebb kőszén. Elhalt mocsári és vizinövények (tőzeghomok, stb.) összevisszakuszált szálainak, gyökereinek laza, kevésbé megszemesedett tömege.”

Régeen azonban valóban marhaganéjt jelentett. A Czuczor—Fogarasi-féle Nagyszótár szerint tkp. kétféle *tőzeg* volt. 1. 'Szalmával vagy törekkel összegyúrt marhaganéjból vályog formára alakított tüzelő a fa nélkül szűkölködő helyeken, különösen a szegényeknél;' 2. 'megsáradt marhaganéj, melyet eredeti mivoltában szintén tüzelőül szoktak használni.'

A népnyelv, különösen az Alföldön, használja is a szót 'trágyából gyúrt tüzelő' jelentésben, s *tőzek*-nek ejtik Kecskeméten, Debrecenben (MTsz), Csongrád megyében (Népk. Gyűjt. 2:457), *teőzik*-nek Borsod m. Szentistvánban (MTsz). Pápai Páriz szótárában is *tőzek*, *tőzők*, a magyar-latin részben ugyan

rövid ö-vel írva, de a latin-magyar részben: Bolbiton: *Tehén ganéj, Tőzők*. Calepinus és utána Molnár Albert *tőzet* alakban szótároztta. Mai *tőzeg* alakja először Baróti Szabó 1792-ben megjelent Kisded Szótárában fordul elő.

Íróink is ismerik a *tőzegnek* ezt a jelentését. Így Móricz Zsigmond Forr a bor c. regényében írja: Láttá-e már Misi úrfi, hogy készül a *tőzeg*? — Aha, — kiáltott fel Misi, mert ezen sokszor vitatkozott az öregekkel, hogy a trágyát elégetik tüzelőnek, ahelyett, hogy kihordanák a mezőre. De sose látta, mikor csinálják... Mindjárt ki is mentek az udvarra s megrutatta, hol van a *tőzeg*. Misi odament és csudálkozva nézte, hogy nagy területen ki van rakva az udvar téglákkal. A téglák trágyából voltak készítve. Ezeket rakják aztán össze boglyába, mikor megszárad jól s ezzel fűtenek egész évben, mert erre felé nincsen erdő s a fa nagyon drága (1: 97).

A Kerek Ferkóban szintén ugyanebben a jelentésben szerepel: Sok *tőzeget* elégetnek addig a kún tűzhelyek alatt (13). A rozmaring szagát néha a *tőzeg* büze keverte (60). A Tavaszi szél c. elbeszéléskötetben: Még egy árva komondor sem elevenkedett a tágas *tőzeges* udvaron (5. kiad. 194). A hajdúmegyei származású Veres Péternél is: Az udvaron van egy csomó trágya, ki kell hordani. Eddig a javából *tőzeget* tapostunk, csak a szalmása került a szarvasba¹, amit a malac és aprójószág csinált (Szűk esztendő 77). Veres Péter magát a tüzelni való trágyát *tőzegganéj*nek nevezi: Csak egy hát *tőzegganéj*t hozott, mert nem talált egyebet (Gyepsor 28). Az anyja is akkor jött haza a csordalegelőről, egy hát *tőzegganéj*t hozott tüzelni (60). Egy pár darab *tőzeggané* vagy egy kosár csutka, egy darab fa is jó lesz (Három nemzedék. I. Szolgátság 241).

Jókai is ismeri ezt a jelentést: [Egy háznak] ajtaján, ablakán tódul ki a kéménytelen konyha füstje, szörnyű *tőzegszagot* terjesztve maga körül (Hét-köznapiak, Nemz. Kiad. 8: 47). A csapláros egy csomó nedves *tőzeget* vetett a tűzre, melyből azonnal olyan orrtekerő illat támadt, hogy még az alvó macska is lemaszott a sutról (Véres könyv, Nemz. Kiad. 19: 6).

A *tőzeg*, mint Vámbéry, Patrubány és Ligeti kimutatta, nyelvünk török eredetű szavai közé tartozik, mégpedig valószínűleg annak kun-besenyő rétegébe, vö. oszmán, csagatáj, stb. *tāzūk*, kirgiz *težūk* 'ganéj', szárított ganéj' (vö. MNy 34: 208, 328).

B. Ö.

Takaros (Nyr 73: 265). E szó Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón általában használatos abban az értelemben, mint Szabó Pál is használja. A *takaros* kazalt úgy értjük mi is itt a Hajdúságon, hogy rendes, tisztességes, jó munkával végzett csinos kazal. Azt mondjuk: Ha *takarosan* dolgoznak, elvégzik délre. Azt értjük rajta, hogy ha rendesen, tisztességesen dolgoznak, tehát nem lopják a napot. A megelégedést is kifejezik e szóval. Gyűlték *takarosan*, kerestünk *takarosan* — mondják. Azt jelenti, hogy meg van elégedve a gyülekezők számával, s a kereset is kielégít, megfelelő volt, amely ellen nem lehet panasz. *Takaros* summácskát tett már félre! — mondják, tehát annyit, amennyivel még mások is meg vannak elégedve. *Takarosan* lerakták a szerszámot! — tehát úgy, amint rendes emberhez illik, nem hányták azokat össze-vissza. Az illendőséget fejezi ki azzal, hogy a botját *takarosan* megtámasztja hátul, nem csapdos, mutogat vele illetlenül. Használják a szót gúnyolódó értelemben is, ha ennek éppen az ellenkezőjét akarják kifejezni. Pl. Mégis *takaros* ember vagy te, egy napra kérted kölcsön a gépet, és már egy hete is elmúlt, hogy nálad van!

H. Fekete Péter

Fika (Nyr 74: 50). A székelyudvarhelyi református kollégium diákjai a gimnázium I–IV. osztályos tanulóit hagyományosan *fika*-nak nevezték, kétségtelenül fölényeskedő, gúnyos értelemben. Ugyanitt a sakkfigurák közül a

¹ A *szarvas* Czuczor–Fogarasi szerint Borsod, Heves, Szabolcs megyében s több tiszai vidéken 'ganajdomb, melynek magasabb részén szélőtől két csúcsot raknak s ezek fölfelé úgy állanak, mintha szarvak volnának'.

„paraszt“-nak is *fika* volt a neve, s ennek révén *fikázás* volt a diákoknak az a kedvelt társasjátéka, amelyet a sakktábla fekete mezőin csupa parasztokkal játszottak (legalább is a játék elején).

A hajdúböszörményi adattal kapcsolatosan megemlíthető, hogy az 1905–06. iskolai évben a székelyudvarhelyi református kollégium gimnáziumából nagyobb csapat VII. osztályos tanuló vált ki önként egy hazafias diáktüntetéssel kapcsolatosan, s ezek a volt osztálytársaim együtt a hajdúböszörményi református gimnáziumban folytatták tanulmányaikat, ahol akkor Köblös Samu volt az igazgató, aki valamikor maga is a székelyudvarhelyi kollégiumban végezte a gimnáziumot. Amennyiben tehát ez a *fika* elnevezés a többi hajdúsági gimnázium diáknyelvében nem volna ismeretes, feltehető, hogy e személyi kapcsolódások révén szállott át Székelyudvarhelyről Hajdúböszörménybe.

N. Bartha Károly

A Nyelvőr postája

KÉT MOSZKVAI LEVÉL

Kedves Elvtársak, önöknek talán szokatlan lesz, hogy valaki ilyen kérdéssel és kéréssel fordul a szerkesztőséghez, de az alább következők hihetőleg mindent megmagyaráznak majd.

Én Moszkvában dolgozom, mint fordító és szerkesztőimmel gyakran vitatkozom egy-egy szón vagy kifejezésen, amit egyikünk helyesnek tart, a másik pedig helytelennek. Nemrég a Magyar Nyelvőr néhány száma került kezembe s elhatároztam, hogy egyes vitás kérdések eldöntésére a Szerkesztőséghez fordulok.

Van-e a magyar nyelvben olyan kifejezés csatornát húzni (esetleg gátat, árkot, kerítést, stb.)?

A kifejezés „alig egy méter“ — egy hajszálnyival több vagy kevesebb a méternél?

Vízermű vagy vízi erőmű a helyes? Honnan származik a szó: a víz erejét, vagyis a vízerőt felhasználó mű, vagy pedig a vízen lévő vízi erőmű? A magyar lapok vízi erőművet írnak. Helyesen-e?

A magyar lapokban gyakori az ilyen kifejezés „... szemben a kapitalista országokkal...“ Valamikor, amikor még én Budapesten jártam iskolába, a „szemben“ szó a mondat végére került, s azóta előre tolakodott. Melyik felel meg jobban a magyar nyelv szellemének?

A magyar a vezetéknév teszi előre, a többi nyelvben pedig a keresztnév áll elől. Ha francia, német, olasz, orosz vagy más lapok közölnek magyar neveket, saját nyelvük törvényei szerint a keresztnévet teszik előre (sőt gyakran le is fordítják az illető nyelvre). A magyar lapok következetesen Wilhelm Piecket, Nikoláj Osztrovszkijt, Alexandr Puskit, stb. írnak. Helyes-e ez? Ha nem, akkor miért nem lép közbe az Akadémia az ilyen ferdeségek kiküszöbölésére.

Általában, amikor az ember magyar újságot olvas, gyakran nem érti, hogy a nyelv változott-e meg annyira és mi elmaradtunk az élő nyelvtől, vagy pedig a magyar újságnyelv, amely mindig csapnivaló volt, hű marad hagyományaihoz és rontja a szép magyar nyelvet.

Nagyon megköszönném, ha a szerkesztőség szíves lenne válaszolni a fenti kérdésekre. Maradok őszinte hívük Oldal Géza s. k. Moszkva, 1950. szept. 25.

A SZERKESZTŐSÉG VÁLASZA

Kedves Oldal Elvtárs! Nagy örömmel olvastuk leveléből, hogy Moszkvában kezébe került folyóiratunk. Az alábbiakban válaszolunk kérdéseire, s egyben közöljük, hogy a jövőben is a legnagyobb készséggel adunk felvilágosítást minden kétségére.

Csatornát, árkot húz helyett a magyaros kifejezés: csatornát épít, ás, árkot ás; gátat, kerítést, falat épít, falat rak (és nem húz).

Vízi erőmű a helyes kifejezés, nem pedig a vízerőmű. A *vízi erőmű* a víz erejét felhasználó mű.

Szemben a kapitalista országokkal, vagy fordítva: *a kapitalista országokkal szemben*, mindkettő helyes szórend. Az első szórend jobban kiemeli a szembenállást.

A nevek sorrendjében nincs következetesség. A külföldi írók nem igen ismerik a magyar nyelvnek azt a szabályát, hogy elül a családnév áll, s utána a személynév, azért megtörténik, hogy a második helyen álló személynévet tartják családnévnek. Így pl. Vasziljev Marij Muter (Cseremiszt szótár) c., 1926-ban Moszkvában megjelent munkájában a magyar Szilasi Móríczt Cseremiszt Szótárára hivatkozva, így idézi nevét: S. Móríczt. Mivel a magyar nyelvet külföldön kevésbé ismerik, azért helyes, ha külföldön megjelenő munkákban a magyar szerző nevét úgy idézzük, hogy elül álljon a személynév, s utána a családnév. Az is helyes és újabban nagyon elterjedt eljárás, hogy a személynévnek csak a kezdőbetűjét írjuk ki az utána következő családnévvel, pl. *A. Reguly*. Az idegen nevek írására nézve Simonyi A. jelzők mondatában ezt írja: „Mai irodalmi nyelvünkben a nyugati nyelvek kettős neveit sokszor változtatlanul megtartják, mert a magyarosítás nagyon kivetkőztetné a formájukból, pl. *Lionardo da Vinci*, nem *de Vinci Lénárt*, *Giosué Carducci*, nem *Cardussi Józsue*, *Eugène Sue*, nem *Sue Jenő*“ (39). Ismertebb írók és tudósok nevének használatában gyakran nem is közöljük a teljes nevet hanem csakis a családnévet, pl. *Gorkij*, *Csehov*, *Turgenyev*, *Shakespeare*, *Newton*. Ez azért is helyes, mert gyakran személynév is lehet családnév, s ilyenkor, ha nem ismerjük az illetőt, meg sem tudjuk állapítani, melyik a család- és melyik a személynév, pl. *Victor Hugo*, *Anatol France*. A latin neveket mindig az eredeti sorrendben írjuk, pl. *Marcus Tullius Cicero*, *Quintus Horatius Flaccus*, melyekben az első helyen áll a személynév, a másodikon a családnév, a harmadikon a melléknév, tehát ha magyar szórendet használnánk, akkor azt kellene írunk: *Cicero Tullius Marcus*, *Flaccus Horatius Quintus*, de ez a gondolat fel sem merül.

Kedves Beke elvtárs!

Köszönöm leveled, nagyon megörvendeztetett. S most kívánságodnak eleget téve, néhány szót a Magyar Nyelvőről. Sajnos, csupán 2—3 száma került kezembe, s most itt fekszik előttem múlt évi 4-ik száma. Az első cikk érthetően és világosan magyarázza meg a lap történetét és célját. Érdekes, jó tájékoztató cikk.

Trócsányi Zoltán cikke Puskinról meglehetősen alaposan mutatja be a magyar olvasónak Puskin és költészetét. Itt megjegyzem, hogy ebben a cikkben épp úgy, mint gyakran a magyar lapokban is, helytelenül, nem fonetikusán írják az orosz neveket. *Repin* helyes kiejtése *Répin*, *Vinogradov* helyesen *Vinográdov*, *Anyegin* helyesen *Anyégin*. A *Ruszlán és Ljudmilla* sem *Ljudmilla*, mert az orosz *ju* betűt az oroszok nem ejtik ki határozott *ju*-nak, hanem lágy *l*-et mondanak, ami közelebb van a magyar *l*-hez mint a *lju*-hoz. *Gogoly* sem helyes, ha így írjuk, mert ezt magyarul *Gogoj*-nak kell kiejteni, holott az majdnem teljesen a magyar *l*, alig észrevehető lágyítással.

A Kalevala-cikk — szerintem — legfeljebb azzal kapcsolatban jelenhetett meg, hogy megjelenése 100 éves évfordulóját ünneplik. Ezt a témát a magyarok már nagyon sokszor tárgyalták.

A *Magyarok eredete* című cikk nekem megtetszett, különösen az, ahogy az orosz nyelvészek értelmezik a nemzetek kialakulását. Erre vonatkozólag sokat olvastam oroszul.

A *Két filozófiai műszó kérdéséhez* érdekes kis cikk, amely mutatja, hogy a magyar nyelvet még fejleszteni kell, mert sok fogalomra nincs szavunk. A Magyar Nyelvőr hivatása — egy-egy sikerült új műszó terjesztése.

A *Szentje napja, pohara, bélese*, érdekes cikk annak, aki szereti az ilyen szigorúan nyelvészeti tanulmányt. Nekem tetszett, mert szeretem az efféle témát.

A *szófejtés és néprajzi kutatás kapcsolatához* szintén érdekes cikk s szerintem bővebb fejtegetést érdemelne.

A *szamojéd népek és nyelvek* című cikk érdekes és sokat ad a magyar olvasónak a magyar nép legközelebbi rokonainak nyelvéről.

A *gyimesi csángó rokonsági elnevezések* sok, eddig ismeretlen adattal szolgál a magyar olvasónak.

A magyarázatok és más apró közlemények sok érdekes aprósággal ismeretlik meg az olvasót.

Általában a Magyar Nyelvőr jó és szükséges lap, amelyet minél szélesebb körben kell terjeszteni, annál is inkább, mert a rádió korában az emberek sok idegen szót kapnak fel, sokszor még hibás értelemben is, és használják csupán azért, mert lusták jó magyar szót alkotni az új fogalomra. A Magyar Nyelvőr ebben is sokat tehetne.

A leningrádi egyetemen van magyar fakultás, sajnos, a tanár neve nem jut most eszembe. A magyar követség segítségére lehetne ebben a szerkesztőségnek.

A Magyar Nyelvőrnek, szerintem, egyik legfontosabb feladata lenne harcolni a magyar lapok nyelvrontó tevékenységével.

„El a kezekkel Kóréától!” „Sokféle anyagok” „Fegyverrel a kézben” és az ehhez hasonló kifejezések — mintha bicskával hasogatnák az ember fülét. Szerintem minden lapszerkesztőségben egy-két nyelvtanárnak kellene ülni, hogy kihalássza az ilyen helytelen, magyartalan kifejezéseket.

Ami az oroszból fordított könyveket illeti, ott a hiba gyakran már a címben kezdődik. Pl. „Egy igaz ember története”, magyarul azt jelenti, hogy az illető becsületes, nem hazug. Az orosz cím pedig egy „igazi emberről” szól, egy tetőtől-talpig emberről beszél. Vagy pl. „Az egyemeletes Amerika”, amit oroszul „földszintes Amerikának” neveznek. Mindez abban leli magyarázatát, hogy a fordítók nem ismerik az orosz nyelv szellemét és szótárral fordítanak. Az eredmény természetesen meg is mutatkozik.

S végül egy kis vita Veled. Ha minden nép fia az idegen név írásánál saját szórendjét használja, vagyis előre teszi a családnevet, mert nyelve törvényei így kívánják, akkor a magyarok miért nem élnek ugyanilyen törvény-nyel, és miért nem teszik előre a családnevet, már csak azért is, hogy a kevésbé képzett hallgató is tudja, melyik a családnév. Fejemet teszem rá, hogy 100 átlagolvasó nem tudja, hogy Maxim Gorkij-nak melyik a vezetéknéve (nem is szólva arról, hogy ez csupán álnév, ami oroszul Keszérű Maximot jelent.) Én következetes vagyok ezen a téren, s amikor orosz filmeket fordítok a kárpátukrajnai magyarok számára, előre írom a családnevet.

S most még néhány kérdést, hogyan helyes: *100 éves évfordulója*, vagy *századik évfordulója*, a *népek közti barátság*, vagy a *népek barátsága*?

Azt hiszem, elég részletesen beszámoltam mindenről. S csak azt szeretném még hozzáfűzni, hogy a lap kissé drága. Ha azt akarjátok, hogy tömeglap legyen, sokkal olcsóbban kell árusítani, esetleg a kultuszminisztérium dotációjával.

Az én nyelvszeretetem gyermekkoromtól maradt meg. Apám Oldal János volt, aki sok tankönyvet írt annakidején és Oldal Anna a nővérem, aki szín-

tén nem kevés tankönyvet írt. Jómagam 7 éve vagyok Moszkvában hivatásos fordító. Baráti kézsorítással. Moszkva, 1950. október 19. Oldal Géza s. k.

Felelet a feltett kérdésekre: Századik évfordulója a helyes, mint pl. ötvenedik születésnapja. Hasonlóképp helyesebb a népek barátsága, mint a népek közti barátság, mert a határozók eredetileg nem vehettek föl képzőket, s csak az újabb nyelvben terjedtek el az ilyenek: itteni, ottani, távolabbi, földalatti, földöntúli, dunántúli. A nyelvújítás korában kezdték használni az ilyeneket: *nagybani és kicsinybani* kereskedés, *egymástóli* megkülönböztetés, *zárdábai* hőmenet, *e részbeni vád*, természetbe *i* szolgáltatás, *le:étképeni* átengedés (l. Simonyi: A jelzők mondattana 51.). Még ma is írnak ilyeneket: Hazánknek a fasiszta iga *alóli* felszabadítása (Tartós békéért, népi demokráciáért, 1950. XII. 3. 4. lap, 1. hasáb). A műszaki továbbképzés *újból* beindítása (Szabad Nép, 1950. XII. 13. 2. lap, 4. hasáb). Az állatok elhelyezését biztosító épületek *időbeni* elkészítése (Szabad Nép, 1950. XII. 6. 1. lap, 2. hasáb). Helyesen: *iga alól való, újból való, időben v. idején való.*

Az *ly* használatának kérdéséhez

Azt hiszem, az *ly* kiküszöböléséért elsősorban a gépírók tízezrei lesznek hálásak, akik — még a magasabb iskolázottságúak is — nem egyszer írják a *fojt*, *sújt* szót *ly*-nal, különösen gyors diktálásnál, amikor a szó leírásának pillanatában még nem tudatosodik bennük a szó értelme, s csak amikor már az egész mondatot leírták, veszik észre, hogy nem a víz *folyt*, hanem a rossz levegő *fojt*, és nem a bakó *sujt*, hanem a mérleg serpenyőjére tették rá a *súlyt*. Ez a tévedés főként akkor fordul elő, ha e szavak a mondat elején hangzanak el és a diktáló lassan diktál.

De nemcsak ezekben a szavakban és nemcsak a gépírás korában fordulnak és fordultak elő hibák az *ly*—*j* írásában. Régi, híres magyar tudósokra hivatkozhatunk, akik tudatosan vagy véletlenül el-eltévesztik az *ly*—*j*-nek a helyesírási gyakorlat által megkövetelt írását. Péter József, a 18. sz. nagy polihisztor, 1789-ben folyóiratot indít ily címen: *Mindenes Gyűjtemény*. A *gyűjtemény* nemcsak a címlapokon, hanem a folyóirat-cikkekben is *ly*-nal írva fordul elő.

A múlt század elejének nagy magyar botanikusa, kisszántói Pethe Ferenc 1814-ben megindítja a Nemzeti Gazda c. hetilapját, amely az *ly* használatának kérdésében nagy ingadozást mutat. Eleinte, az akkori helyesírási gyakorlatot követve, így írja a *ly*-os szavakat: *mellyet, mellyekről, illyen, olyan*, de már találunk *némely, akármelyik* egy *l*-lel írott *ly*-okat is, sőt *ly* helyett egyszerű *j*-ét is: *tavaj, fojtattjuk, fojvást*. 1816-ban már szaporodnak nála a *j*-s alakok: *míjjen, akármíjjen, hejjeken, hejjen, hejje, leghejjejobb, hejjesen, hejség, hejjszabást, hejzett, nyavaja, juk, konkoj, aszáj, Borbáj, osztájokba, tsekáj, kiráj, stb.* S 1818-ban: *mejjékvizek, Gerendej, kevéj, bėj-jeg, sejem, tengej, gömbőjűek*. Hogy Pethe keresett valami megoldást, azt bizonyítják a következő, más helyesírási alakok is: *foljó foljvást, királji*.

Pethe Ferenc, aki tudós szerkesztő volt, ötféleképpen írta az *ly*-t.

Egyebütt is találkozunk a múlt század elején az *ly*—*j* váltakozással egy és ugyanazon szóban. A Számmér-féle székesfehérvári nyomdában jelent meg 1808-ban a Mutschelle—Ángyán: *Keresztyén ember kézikönyve* c. nyomtatvány. Ebben is gyakori a *hejes, hejett, fojamodik, lakhejet, Hejség, mihejt, homájos*, stb. alak az *ly*-os alak mellett.

Mit bizonyítanak ezek a helyesírástörténeti adatok?

Azt, hogy az *ly* és a *j* ejtése között az irodalmi nyelvben már akkor sem volt különbség és hogy koruk egyes kimagasló tudósai, tanult nyomdászai is gondoltak már arra, hogy az *ly*-t ki kell küszöbölni. De nincs tudomásom róla, hogy erre vonatkozó javaslatukat valahol közzétették volna.

Régi íráások és falusi levelek (1929) c. tanulmányomban több parasztlevelet közöltem, amelyekből a magyar történeti helyesírás fölösleges és megszüntethető bonyolultsága nyilvánvaló. Igen értelmes, jóstílusú paraszt levélírók az *ly*-t egyáltalán nem használják. Az egyik levélíró következetesen *j*-t ír *ly* helyett: *egyhejt, máshejen, ojan, fojamodtak, ijen, osztáj*, stb. és a *j*-és írásból nem származik félreértés. De egyébként kevés olyan szó van, melynek *ly* helyett *j*-vel való írása félreértést okozna. Az *ly*-os írás megírtása nem egyéb, mint a régmúlt idők hagyományaihoz, az ekhós szekérhez, petróleumlámpához, vedres kúthoz, kútágashoz való ragaszkodás. Merjünk szakítani a hagyományokkal az *ly* kérdésében is, bátran és gyorsan, vegyünk példát e tekintetben is a nagy Szovjetunióról, amelynek nyelvtudósai, — amint ez a Nyr 74:2.—3. számában megjelent Az orosz helyesírás c. cikkből nyilvánvaló, — sokkal gyökeresebb reformot hajtottak végre az orosz történeti helyesíráson.

Tr. Z.

Mikola Gyula ny. törvényszéki tanácselnök írja: Június 21-én kelt b. értesítése nagyon kellemesen érintett, mert magam is úgy éreztem, hogy megfigyeléseim nagyobb nyilvánosságot érdemelnének meg. Éppen ezért köszönettel fogadom a levélnek a Nyelvőrben való közlését.

A Rádiótól külön választ soha nem kaptam, nem tudom, reagáltak-e levelemre a rádióban. Aligha, mert a hibák azóta is ismétlődnek, sőt új hibák merülnek fel. Július 8-án például a reggeli hírekben egy férfihang a szakszervezeti tanács „teljesüléséről” beszélt. Így, ahogyan leírtam: egy szóban kiejtve hosszú *ü*-vel, mintha a szakszervezeti tanács teljesezésbe meneteléről, megvalósulásáról lenne szó.

Kedves lapjának vétele óta eltelt hosszú idő alatt azért nem válaszoltam, mert személyesen akartam Tanár Urat felkeresni, de már látom, hogy erre hivatali elfoglaltságom miatt még hosszú ideig nem igen kerülhet sor. Az összeköttetést azonban fenn szeretném tartani. Talán sikerül megint összegyűjteni egy csokorra való, kissé más természetű hibát a közönség nyelvhasználatában, de persze ismernem kell a Nyelvőr tartalmát. Elő szeretnék rá fizetni.

Nyelvérzőkem a léghivatottabb helyről jövő jóindulatú kritikát hálásan köszöni, hálás vagyok Tanár Úr kedves soraiért és a személyes megismerkedésig is a legszívélyesebben köszöntöm.

Kiss Árpád azt kérdezi, hol a helye a tudományos értékelésben N. J. Marrnak.

Erre a kérdésre Sztálin elvtárs már megadta a világos és végleges választ. Megállapította, hogy „N. J. Marr valóban akart és igyekezett marxista lenni, de nem tudott marxistává válni. A marxizmusnak csak egyszerűsítője és vulgarizálója volt a „proletkultusok” és a „RAPP”-követőinek fajtájából”. (Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány. A marxizmus-leninizmus kis könyvtára 63. szám 30—31. lap.) Megállapította továbbá, hogy „N. J. Marr azzal, hogy elszakítja a gondolkodást a nyelvtől és „megszabadítja” a nyelvet „természeti anyagától” — az idealizmus mocsarába süpped”. (Uo. 36. l. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez, Válasz J. Krasenyinnikova elvtársnőnek.) Végül a következőkben foglalja össze ítéletét: „N. J. Marr igen durva hibákat követett el, amikor eltorzított formában vitte be a nyelvészetre a marxizmus elemeit, amikor önálló nyelvelméletet próbált alkotni. De vannak N. J. Marrnak egyes jó, tehetségesen megírt művei, amelyekben, megfelelőkezve saját elméleti igényeiről, lelkiismeretesen és — meg kell adni — hozzáértően tanulmányoz egyes nyelveket. Az ilyen művekben szép számmal lehet értékes és tanulságos dolgokat találni. Világos, hogy ezt az értékeset és tanulságosat át kell venni N. J. Marrtól és fel kell használni.” (Uo. 38. l.)

Feltételezzük, hogy olvasónk is ismeri ezeket a helyeket, átolvasta alaposan Sztálin elvtárs zseniális fejtegetéseit. De éppen ezért csodálkozunk is egy kissé azon a kérdésen, helytálló-e ma is N. J. Marrnak az a dícsérete, amelyet a Nyelvőr júniusi számában olvasott, vagy Marr munkásságának felszínes ismeretén alapult csupán. Nem tudunk elképzelni olyan nyelvészt, aki Sztálin elvtárs ragyogó értékelése után másképp vélekednék Marr-ról, mint ő.

A Nyelvőr cikkírója súlyos tévedést követett el, de ennek nem csupán az a magyarázata, hogy Marr munkásságát felszínesen ismerte. Hasonló tévedésbe olyanok is beleestek, akik nála alaposabban ismerték Marr írásait. Marr munkásságának helyes megítélését nem az „új tanítás” tüzetesebb tanulmányozása tette lehetővé, hanem Sztálin elvtárs segítségével. A Nyelvőr cikke májusban íródott, mielőtt Sztálin elvtárs leleplezte és megsemmisítette a marri tanítást; a folyóirat számainak szétküldése már folyamatban volt, amikor megjelentek a Pravdában azok a cikkek, amelyek fordulatot idéztek elő nemcsak N. J. Marr megítélésében, hanem magában a nyelvtudomány történetében is.

Telegdi Zsigmond

Szabó Pál parasztíró írja:

Kétrendbéli érdeklődésére a következőket válaszolom:

1. *Fecser*: kizárólag a ruca csinálja, vagyis a kacsa, ha az udvaron a kút körül, vagy eső után tócsát talál. Ezért mondják az olyan gyermekre, vagy emberre, aki a vízzel valamiképpen nem jól bánik mosdás közben, vagy ivás közben.

2. *Sorompóra kihúzza*: a tengeri kapálásának egy régi módja. A tengeri sorról kapával kihúzták a földet hosszú és egybefolyó halomra, tehát sorompóra. Sorompó: leginkább fából van, ami elzárja az utat, tilcs dülőknél, esetleg vasúti átjáróknál, de a régi időkben földből is csinálták ugyanezt. Egyébként a szőlőt is így kapálják rendszerint. Az ilyen kapálás tengerinél helytelen és ma már másképpen csinálják.

3. *Arvagané*: a tehénescorda széthullajtott trágyája az őszi legelőn. Mikor már deres a mező és csakugyan ez a friss tehéntrágya olyan árván, olyan szomorúan gőzölög a végtelen határban... Kisbojtárok, akik nagygazdáknál, vagy uraságnál szolgáltak a multban, a deres mezőn mezitláb jártak a jószág után és mikor nagyon fázott a lábuk, hát beáltak ebbe a meleg ganéba.

4. *Kaccenjammer*: nálunk egyáltalán nem mondják, de mondják *másnaposnak*, meg hogy *ég a mészkemence*, *másállapot*, stb.

5. *Papucs*: a csődör lábán, fedzeteteskor.

Egyébként nagy gyönyörűséggel böngészgetem a Nyelvőrt.

Hunya István író írja:

A Révai Könyvkiadó N. V.-hez küldött levelüket megkaptam és a kívánt magyarázatra szoruló szavakra örömmel adom meg az ismertetést:

7. *szűzleves* lehet, csak endrődi étel, mert bár igen sok földmunkás között voltam már, de még nem tapasztaltam ismeretét. Bár Endrődön is csak a földmunkás szegénység ismerte. Összeállítás: víz, só, sárgarépa, petrezselyem, krumpli, egészben, vereshagyma, keményre gyúrott tésztából csipetke és végül törött bors.

8. *perge* szót Endrődön szénával, szalmával, vagy kévésgazzal szépen megpakott szekérre használják, de használják kalapra is.

12. *vaskó*, ez a parasztok, leginkább akácfából kétélű késalakra faragott eszimatizálója, amit sáros időben a esizmaszárban viseltem én is.

12. *kotlár*, öntöttvas főzőedény, zománc nélkül. De előfordul zománcozva is. Az endrődi nép lábhasnak, egy igazán háromlábú, öntöttvas főzőedényt nevezik igen helyesen, mert az tényleg lábas is.

35. *bégáz* szót arra használják, ha valaki valamilyen cselekményre biztat valakit, de leginkább erkölcsienre vagy bosszúállóra.

35. *tarabaksa* elnevezést kiöregedett, gyenge, sovány lovakra alkalmazzák.

54. *publikáció*, Endrődön még ma is csak így értik meg vasárnaponként a község ház előtti piactéren szokásos hirdetést, melynek tartalma az, amit a község a nyilvánossággal akar tudatni és az, kinek mi van eladó. Szóval közérdekű híradás. És ezt Endrődön nagyapám emlékezte óta is mindig egy nagy kövön állva végezte valamely jegyző.

64. *perem-perem-pesztike, el ne essen Erzsike*, kisgyermekes játéka. Leginkább még csak két-négyéves gyermekek nagyobbakkal vagy az anyákkal ha nyolecan kézfogva nagykörben járnak és dalolgatják.

76. *veréb*, ezt a szót alkalmazzák Endrődön olyanra is, akire azt akarják mondani, hogy szentelen vagy haszonleső.

86. *tájápa* jelzőt olyanokra használják, akik sok helytelen dolgot összebeszélnek, hazudoznak.

112. *karátyol* szó a karatyol, csak Endrődön nyújtják.

112. *barlangónak* nevezett növény különösen az Alföldön tarlókon nő szakajtó nagyságúra. Ha megszárad, a szél felszakintja és gurítja. Nevezik ördögkeréknek is.

114. *a firkan'yúját* megszokott szójárás, leginkább csodálkozást fejez ki, mint például „az angyalát!”.

157–158. *körömkaró, tengelykaró, koronakaró*, út- és gátépítésnél használják a kubikosok. Köröm az út, a gáttöltés lába, illetve rézsűje, ott van a körömkaró. Tengely ugyancsak az út vagy gáttöltés felső szélessége, ott van a tengelykaró. Korona ugyancsak az út, a gáttöltés közepe és legmagasabb pontja, ott a koronakaró.

163. *Arvalányszem*. Van egy csillag, amely ha nézi az ember, néha-néha úgy tűnik, mintha pillanatra elveszne fénye, de azután megint teljes. Ez a csillag éjjel a magos közepén van.

164. *megfaggyúz*, olyankor szójárás, ha valaki büszkélkedik valamely tetteivel, tehát kihívó dicsekvés. Ez azonban nem csak endrődi eredetű, a dolgozók máshol is használják.

167. *éjszem*, ez eredetileg tőlem származik. A kubikmunkán vált szükségessé, hogy amíg este a kunyhóban mozgalmal kapcsolatos feladatokat megbeszélünk, addig valaki künt vigyázzon. Tehát ezt az őröt nevezem én irodalmilag „éjszem”-nek.

168. *bujdosók lámpása*, ez a csillag estétől reggelig látszik, nyugatról keletre halad. Ez a csillag az, amelyről éjjel a parasztemberek tájékozódnak. Elnevezése, lehet, még abból az időből ered, amikor a múlt században még igen sok, éjjel csillagról tájékozódó pásztorember bújdosott a perzekutórok elől.

168. *rézsű*, így egyszerűen, mi kubikosok, a csatorna- vagy gátoldalt nevezük; rövid, rendes, nyújtottlábú vagy hasas rézsűke, a Kubikosokban mint szerintem kellemes hangzást alkalmaztam.

169. *barábér*, így nevezik még ma is azokat a már kiöregedett kubikosokat, akik a nagy kubikmunkák idején koratavasztól télig letelepedett egy neki megfelelő munkán. Kunyhót épített és némelyik családját is odavitte. Tehát a kubikgödör partján élte végig az évet.

169. *nagymérleg*, az az eredeti mérlegescsillag.

172. *gundzsák*, Endrődön így nevezik azokat a daganatokat, amelyek az ember fején ütéstől származnak, de bizonyos idő múlva el is apadnak.

180. *gamba*, a ló szája alsórészét nevezik így az endrődi parasztok.

182. *szentesi nyögtető*, a Szentesen gyártott kubikostalyigát nevezik így a kubikosok.

Talán ha gondoltam volna, hogy az ízes endrődi nyelv olvasóimnak úgy tetszik, mint nekem, akkor sokkal jobban vigyáztam volna, hogy a gépeléseknél minden szó, minden mondat eredetiben maradjon.

Endrőd a különböző tájszólások özönében még őrzi nyelve igazi színét, ízét. Úgy érzem, nagyon sok olyan szót, elnevezést lehet még ott találni, amelyek sem a beszédben, sem az irodalomban már nem használatosak, pedig igen kellemes hangzásúak és kifejezők.

Sokan panaszkodnak, hogy a magyar nyelv szegény, nem elég bő ahhoz, hogy mindent ki lehessen fejezni. Nekem úgy tűnik a magyar nyelv, például Endrődön, ahol még nem érvényesül egészen sem a germán, sem más, a nyelvet torzító befolyás, elég bő, szép és magyar ahhoz, hogy minden gondolatot, érzést ki tudjon fejezni vele. A baj az, hogy sok igen szép hangzású és teljesen kifejező szó az idősebb emberek kihálásával elhalványul és lassan feledésbe vesz.

Elsősorban természetes az irodalom és az iskola feladata a még részben egészséges nyelv tisztogatása, ápolása, gyarapítása. Ehhez a feladathoz a nép nagy segítsége az íróknak és minden nyelvápolóknak.

Levélszekrény

Kérdés: Hogy írjuk helyesen: Boldog új évet vagy: Boldog újévet?

Felelet: A Magyar Tudományos Akadémia jelenleg érvényben lévő helyesírási szabályzata szerint *újév* és *újesztendő* egybeírandó. Az egybeírandó *újév* azonban az ünnepnevek közt szerepel *kiskarácsony*, *húshagykökedd*, stb. társaságában, tehát nyilvánvalóan január 1-re, újév napjára vonatkoztatható csak. — Ugyanez a helyzet az *óévv*el, amely azonban sokkal ritkább.

Van létjogosultsága az *új év* írásmódnak is, de egészen más helyzetben: Az *újév* az ünnepet, az év első napját jelöli, az *új év* alak pedig az egész évet.

Üdvözlésekben általában az *újév* alakot szoktuk használni, mert a jókívánásokban együtt szoktunk kívánni *kellemes karácsonyt* és *boldog újévet*, vagyis mindkettővel az ünnep napját emeljük csak ki. De megjelölhetjük az év egész tartamát ilyen formával: *sok boldogságot kívánok az új évben*. *Légy boldog az új évben*. — Ilyenkor az *új évvel* gondolatban a *régi év*, az *előző év* áll szemben.

Tehát mind a két forma helyes: *újév* (ünnep), *új év* (a régi év ellentéte). A különbséget mutatja a két forma hangsúlyozása is a kiejtésekor: az *újév* formának csak az elején van hangsúly, az *új év*-ben mindkét szó külön-külön hangsúlyt kap. — Az *új év* névelőt is kap, az *újév* nem.

A két szó különírásával tehát az egész évre szóló jókívánásokat fejezzük ki. Újév napjára viszont: *Boldog újévet* vagy: *Sok boldogságot kívánok újévre*, stb. üdvözlést használhatunk.

Kérdés: Irodai gyakorlatomban több ízben felmerült az a kérdés, hogy vajjon az *úgy—mint* kötőszó helyettesíthető-e a *mind—mind* kötőszóval és melyiknek használata magyarosabb? Például: 30 éves gyakorlatomat *úgy* belföldi, *mint* külföldi cégeknél szereztem.

Felelet: Az *úgy—mint* helyett általában jobb a *mind—mind*, vagy pedig az *is—és* használata. A kérdést azonban nem lehet mechanikusan kezelni. Erre jó példa éppen a kérdéses mondat, amelyben sem az egyik, sem a másik nem megfelelő, minthogy nem fejezi ki pontosan a mondanivalót: „30 éves gyakorlatomat *úgy* belföldi, *mint* külföldi cégeknél szereztem” — nem jobb akkor sem, ha az *úgy—mint* helyett *mind—mind* kerül a mondatba. Ebben az esetben inkább azt írnánk: „30 éves gyakorlatomat *részben* belföldi, *részben* külföldi cégeknél szereztem”, vagy pedig: 30 éves gyakorlatomat bel- és külföldi cégeknél szereztem.

Kérdés: Melyik a helyes kifejezés: „valaki *valakiről*” álmodott, vagy pedig „valaki *valakivel* álmodott”?

Felelet: Ma mind a két kifejezés helyes, mindegyiket egyformán használjuk és a kettő között semilyen tekintetben sincs különbség. A régiségben inkább a *valakivel* vagy *valamivel* forma volt az általános. A Nyelvtörténeti Szótár adatai is ezt mutatják: Az múlt kián *azzal* álmodoz; Hogy ha *mada-rackal* álmodoz éjyel, nappal nagy szél leszén. Az ismert közmondásban: Éhes disznó *makkal* álmodik. Íróink, költőink még a múlt században is leginkább így írták. Nyelvjárásainkban — talán az egész magyar nyelvterületen — szintén ez a forma az uralkodó, de a *valakiről* vagy *valamiről* forma sem egészen újkeletű. Petőfi is ezt írja: „Véres napokról álmodom”.

Kérdés: Tiszabura (Szolnok m.) határában van *Pusztakolhát*. Nem németes-e ez a név ilyen formájában, nem volna-e helyesebb *Akolhátpusztának* nevezni?

Felelet: 1. *Puszt*a szavunknak ma két fő jelentése van. Az egyik a melléknévként használatos *puszta* szó, amely üreset, csupaszat jelent. A *puszta* *tészta* pl. olyan tésztát jelent, amelyen nincs semmi (pl. mák, dió, stb.). Van főnévi jelentésű *puszta* szavunk is, amely fátlan, üres, megműveletlen területet jelent, de gyakran tanyatelepülést is, pl. a Dunántúl.

2. Fenti kettős funkciójából következik az, hogy *puszta* szavunk egy földrajzinévi összetételnek első és második tagja is lehet, jelentése azonban mindkét esetben más. Az összetétel második tagjaként főnévi funkcióban szerepel: *Akolhátpuszta* tehát azt a tanyát vagy pusztaságot, helyet jelenti, amelyet *Akolhát*-nak neveznek. Itt tehát a *puszta* főnévnek az *Akolhát* a jelzője. Ha ez az *Akolhát* esetleg elpusztul, helyét nevezhetik *Pusztakolhátnak*, de nemcsak azt a helyet hanem a rajta később épült települést is. Így alakult helységnévre igen sok példánk van: *Pusztaszor*, *Pusztafalu*, stb. (l. a Helységnévtárban).

3. Nem lehet tehát ezt a névformát németesnek nevezni, de meg kell jegyeznünk, hogy az újabban történő ilyenféle elnevezések esetében gyakran adnak településeknek *puszta* jelzőt — régebbi nevek analógiájára — akkor is, ha az nem elpusztult település helyén keletkezett.

4. Gyakorlatilag sem volna helyes a szóbanforgó helyet *Akolhátpusztának* nevezni, mert ebben az esetben könnyen összetévesztenék a Tiszaroff határában lévő *Akolháttal*.

Kérdés: Az Irodalomtörténet ez évi 1. számában olvashatjuk (48. l.) Komlós Aladár előadásának rövid összefoglalásában a következőket, a nemzeti klasszicizmusról szólván: „Irányzatuk első alapvetője Kemény. zászlója Arany, fő bajvivője Gyulai.”

Helyesen használta-e a *bajvivő* szót az előadó, nem cserélte-e fel vele a *bajvívó* kifejezést?

Kiss Árpád

Felelet: Bizonyára igaza van, a *bajvivő* csak sajtóhiba lehet a *bajvívó* helyett.

Kérdés: Móricz Zsigmond Magyarok c. elbeszéléskötetében írja: Hát betyár vagyok én? Nem vagyok én betyár... Pégi de sokat hijtak... Nem megyek én. Nincs nekem *ízem* az efféléhez (129). *Izetlen* falja be a *sajjatan* bablevest (198). Mit jelent ezekben az *íz*, *izetlen*, *sajjatan*?

P. J.

Felelet: Csúry Szamosháti Szótára szerint az *íz* (ott *éz*-nek ejtik) szónak 'kedv' jelentése is van. Pl. Nincs *ézem* olvasni se. Nincs most *ézem* danólni. *Nē* (m) vóut *ézem* tennap vágni a zabot abb' az esőübe. Az *ijē* (n) széb buzát jobb *ézi* van az embernek vágni. Mos már megadott az Isten ety krājcarig valóu *ézetet*. A MTsz szerint Szabolcs megyében 'gusztus' jelentése van: Arra éppen nincsen semmi *ízem* (Kisbesenyőd). Nincsen semmi *ízem* rá (Besenyőd). — *Izetlen* tehát itt a. m. gusztustalanul, étvágytalanul.

A *sajjatan* a. m. 'sótalan', s a *só* főnév fosztóképzős melléknévi alakja. Csúry Szamosháti szótára is közli *sajjatan* ejtéssel. A MTsz nagy területről közli a

sajtalan alakot a Dunától keletre és északkeletre Zemplén és Bereg megyéig s a Székelyföldre. Zala megyében *sajtalan* változata van. A *sajtalan* a hangja eredetibb hangállapotot tükröztet. A *só* ugyanis eredetileg *v-tővű* szó volt, s megmaradt az ilyen kifejezésekben: *Megadta savát borsát*; *megadta kellő ízét*, a hozzá való fűszereket (Csűry: Szamosháti Szótár), *Megadja savát, ízét, borsát az ételnek* (Baróti Szabó: A Magyarság Virági), *Az savát szépen és jó módjával add meg* (Radvánszky: Régi m. szakácsk.), *Elköt savá étkének* (Faludi). Sem vize malmának, se *sava* szavának (Baróti i. m.) NySz. Birtokos személyragos alakokban régen általános volt az ilyen alak, pl.: *Tü vattok földnek savi* (MüncheniK). *Ti földnek sava vattok* (DöbrenteiK). *Tü vattok sava az földnek* (Sylvester). *Ti vattok ez földnek sava* (Félegyházi). *Kevés sava* (Balásfi 1616). A *Sajó* folyónév első tagja is a *só*, a második a ma már kihalt, 'folyó' jelentésű *jó* szó, amely *Héjő* (a. m. 'hó folyó'), *Berettyó* (ebből: *berek-jó*) folyónévben is megőrződött. A *sajtalan* is megvan már a régi nyelvben: *saitalan* (MünchenK), *sajtalan* (VirgK, DöbrK, ÉrdyK, TelK NySz). A *sajtalan* olyan alak, mint a palóc *mezejtelen* 'meztelen, mesztelen', amely szintén megvan már a régiségben: *mezeitelen* (BécsiK, MünchK), *mezeytelen* (ThewrK, ÉrdyK, DomK, BodK, CornK), *mezejtelen* (EhrK). Még eredetibb alakok: *Mezechtelen* higy (a. m. hegy) 1270/1311, 1278/1570, *mezehtelen* 1330/1449 OkSz. Ez a *ch*, *h*, *j* eredetileg nem a szótőhöz, hanem a képzőhöz tartozott (vö. Nyr. 53:13).

Kérdés: Móríc Zsigmond Esőleső társaság c. elbeszéléskötetében szerepel egy cipésmester, s vele kapcsolatban az író egész sereg cipésmesterséghez tartozó szerszámot sorol fel: Megállott a műhelyben a munka. A lyukas eszmiák s a foltozott cipők ott heverték rakáson, csak a gyerekek játszottak a *cájjal*, a tőkén a *musta*, *klopsta*, *bicske*, *kerekítő*, *kármentő*, a *fulcong*, *sodró*, kalapácsok, a *stefni*s *katulyák* meg a finom acélszerszámok érintetlenül heverték (143). Mi e szavak jelentése?

Felelet: A szerszámok közül Csűry a Szamoshátról csak a *musta* szót közli 'bunkós, gömbölyű fejű kalapács, mellyel a eszmiadia a talphőrt kalapálja' értelmezéssel. A szó nyilván az egész magyarságban el van terjedve, bár a MTsz csak Pápa vidékéről és Kézdivásárhelyről idézi. A Székelyföldön egyébként *mustya* alakban ejtik. A NySz szerint már Pápai Páriz szótározta, de én az 1708-i, 1. kiadásban nem találom. A szó a német *Muschte* átvétele (Nyr 24:349). A *bicske*, melyet *bicskiá*-nak is mondanak. Freckay Mesterségek szótára szerint a 'szabókés, darabítókes', mely különböző hosszúságú és amelynek éle hegyén van; nem igen van nyele, e helyett vázsonnal vagy bőrszalaggal van körülburkolva, hogy a kézre való nyomást enyhítse. A *bitskia* már Pápai Páriz magyar-latin szótárában előfordul *Scalprum calcearium, sutorium* értelmezéssel. A latin-magyar részben *vargakés*-nek is nevezi. A *kerekítő* a MTsz szerint Szegeden, Kalocsán, Debrecenben a eszmiadiák talpmetsző kése. Freckay szerint *kerítő*-nek is mondják, de legismertebb neve: *dikics*. Ez hosszában hajlott és sohasem nyeles; éles hegyben végződik. Vele vágják körül a sarkat, talpat és vele hasítják a rámat, szíjút. Ehhez, hogy a kerítő éle be ne vágódjék a fejbőrbe, használják a szaruból, fából vagy bőrből való *kármentő*-t, melyet a kerekítővel szemben tart a munkás. A *klopsta* bizonyára a német *Klopstein* kiforgatása, melyet Freckay a debreceni *büma*, gyöngyösi *puma* eszmiadiaszerszám nevével helyettesít. Ezen kocolják, kalapálják a talpat. A *fulcong* is német szó: *Falzzange*. Freckay *ráncfogó*-val magyarosítja. Ez hosszabb szájrésű, s hegye felé rovátkás fogó. Freckay nem közli a magyar *sodró*, a német *Zeug*-ból származó *cájj*, a bizonyára szintén német származású *stefni* mesterszót (nem a *faszeg* 'Holzstift'?), s ezek jelentésének megállapítására olvasóközönségünket kérjük föl.

Kérdés: Kamjén István Mihály című regényében több tájszót használ, kérem ezek jelentésének magyarozatát.

1. *Te cefrélkedtél* egész háború alatt (50).

2. A szegény níp más se kapott tőlük, mint puskatusa meg *éhkoppot* (52).

3. Dehát beszélni se beszélhet az ember őszintén. Kiss János gazdát is behozták a mult héten, a bíresinek mondott valamit, az meg rögtön beszaladt a városba, feljelenteni a kenyéradóját. Hát ilyen világ ez? Hogy *fuk-mukra* behozzannak valakit? (65.)

4. Gyerünk, beszéljünk a polgármester úrral, meg nizzük meg, mi van a kamrájába, mit *güzzült* össze, míg mink éhezünk a gyerekekkel (48).

5. Nyiri Imre is alkudik egy *kanfarú* házra.

6. Negyven emberről van szó, legalább azok ne *koncsorogjanak itt*, munkátlanul (148). Nem dógozok már négy hét óta, csak *koncsorgok* itten (155).

7. Hát halljátok, még az a *sulli* P. Szabó András is rendőr lett (112).

8. Hadd szedek én is ebbe a kis *szütyőbe* (41). Hamar megtalálta azt a kis *szütyőzsákot*, amelyikbe liszt szokott lenni néha... Fokták magukat, hogy majd megint megszedik az ingderekat, a zacskót meg a tarisznját (24). Egy pár szép csirke lógott a markába, Miska kikapta a kezéből, meg se köszönte, csak ledobta a *szütyőjébe* és rohant hazafelé (43).

Felelet: 1. *Cefre* a népnyelvben a. m. 'szajha, ringyó, alávaló, semmirekellő nőszemély'. Vö. *cafra* ua.

2. *Éh-kopp* a népnyelvben: 'üres nyelés, száraz korty', tkp. a. m. 'éhség', pl. *Bántja az éhkopp* (Czuczor-Fogarasi). *Nyeli az éhkoppot* (Székelyföld). *Eszel ékopot* (így! Kolozsvár, Szolnok—Doboka m. Málom). Ebben a szólásban magában is: *Egyszer hopp, másszor kopp*: mikor van valamijök, hamarosan elköltik, azután meg éheznek (Szamoshat, Debrecen). Bözzög akkó *hopp vót* a Miháji nemzetségnek, de ma bize a *kopp* parancsó nállok is (Székelyföld). *Kopra se jut*: egynek-egynek alig jut valami (Szamoshat). *Kap(p)-semmi*: nagy semmi (Székelyföld). Eredetileg azt jelentette, hogy egyszer jó dolgában táncol, máskor meg koplal, a *hopp* (Szamoshaton *happ*) u. i. esést, ugrást kísérő felkiáltás, táncszó.

3. Rendesen így mondják: *uk-muk-fuk*, s azt jelenti: csak úgy minden szó, előzmény, bevezetés nélkül. Nincs szótározva.

4. *Gözü, összegözü* a Nagykúnságon, Kisújszálláson a. m. apródonként összehord (mint a gözü nevű állatka). A gözü különböző állat neve a népnyelvben, pl. ürge, mogyorós pele, mezei egér, pocok, vakondok.

5. *Kanfarú* ló, szarvasmarha a. m. 'esapott, lehajló farú' a Székelyföldön és a Szamoshaton; *kanfaros* ház, 'amelynek széle, hossza egy és nem is tűzfalra van építve' Debrecenben.

6. *Koncsorog, kuncsorog* a. m. 'ácsorog, lézeng, várakozva egy helyben kuporog'.

7. *Suli* (Szamoshat, Szatmár m. Adorján), *sulli* (Tokaj) a. m. 'sunyi alattomos', *sullog* (Szamoshat, Szatmár vid., Beregszász, Kiskúnhalas) 'kullog, sompolyog'.

8. *Szütyő* a. m. 'tarisznja, zacskó, zsákocska'.

Kérdés: Móríc Zsigmond Árvácska című regényében használja ezt a kifejezést: *parázs fizetés*. Pl. Ez a Pátkay, ez jól el tudott ám banni az alkalmazottakkal, mert Verőék se kaptak semmit, csak a *parázs fizetést* (129).

Mi ennek a jelentése?

Felelet: Kétségkívül azt jelenti: 'készpénz fizetés'. A Rokonok c. regényében is ebben az értelemben használja a *parázs* szót: Százezerpengős megrendelésnél ez, barátom, húsz ezer pengőt jelent. Tisztán. *Parázon, báresz geld* (50). Eddig csak Hajdú megyéből jegyezték fel a szónak ezt a jelentését. Pl. Kifizetne félzsebéből *parázpénzzel* három erdélyi mágnást (Hajdú-böszörmény, Nyr 34:220). Sok jó *parázs pist* kapott már eccer-másszor a kalapárulásból (Debrecen, MTsz).

Kérdés: Móríc Zsigmond Árvácska című regényében *vakondok* helyett azt írja: *vakondék*. Pl. A kis fekete kezek addig kapartak, addig kapartak, mint a *vakondék*, hogy a legkisebb átbújhatott rajta (1950-es kiadás, 26). Nem

sajtóhiba ez? Ilyen alakban még nem hallottam, sem nem olvastam ezt a szót.

Felelet: Hogy a *vakondék* alak nem sajtóhiba, bizonyítja, hogy Móricz Zsigmond más írásában is használja, így pl. A boldog ember című regényében: Úgy el vótak azok a kis házba, mint a *vakondékok* (43). Ez mindenesetre rendkívül fontos adat, mert eddig még ilyen változatot nem jegyezték fel. Csűry Szamosháti Szótárában is *vakondok* van. Reméljük, a Nyelvőr új táborában találkozunk olyanok, akik érdeklődnek majd, hogy népünk hol használja a *vakondék* alakot. Annak ellenére, hogy erre az alakváltozatra Móricz Zsigmond művein kívül más forrásunk nincs, mégis hitelesnek kell tartanunk, mert az *-ék* képző és szóvég sok esetben váltakozik *ok*, *ék*, *ök*-kel, sőt a régi magyar nyelvben *-ok* helyett *-uk* is van. Pl. *ajándék*: *ajándok*; *ajánduk*; *szándék*: *szándok*; *hajlék*: *hajlok*; *fazék*: *fazok*; *szurdék*: *szurdok*; *szurduk*; *marék*: *marok*; *zsombék*: *zsombok*; *ágyék*: *ágyok*. — Más esetekben a köznyelvi alak végződik *-ok*, *ék* *ök*-re. pl. *nyomdok*: *nyomdek*; *undok*: *undék*; *szurduk*; *unduk*; *rejték*: *rej'ék*. A mérték-nek a régi nyelvben van *mérték* változata.

Az kétségtelen, hogy a *vakondok* a *vak* szó származéka, mert a néphit azt tartja róla, hogy vak.

Kérdés: A *csitri* szó tudomásom szerint azt jelenti: 'fiatal leány'. A század elején a Vigszínházban adtak egy szindarabot, annak a címe *A csitri* volt, s valóban egy fiatal leány volt a hősnője. Most viszont azt olvasom Móricz Zsigmondnak az idén új kiadásban megjelent kis regényében, az Árváeskában: Megfogja a *csi'ri* haját (105). Mit jelent itt a *csitri*?

Felelet: Móricz Zsigmond itt bizonyára rövid *haj* értelemben használja a kifejezést. S kétségkívül ez volt a *csitri* eredeti jelentése. A Hegyaljáról és Gömör m. Runyáról jegyezték föl ebben a jelentésben, s már Baróti Szabó Dávid közölte Kisded Szótárában (1792) 'kurta, kurtára nyírt' jelentéssel. Vas m. Németgenesen a szó változata a *csutrihajú* összehúzóval ugyanazt jelenti (Nyr 30:388). De a *csitri*, *csutri* már magában is jelenthetett 'kurta haj'-at és 'kurta hajú'-t a Dunántúltól a Székelyföldre. A 'kurta hajú' jelentésből fejlődött aztán a 'süldő leányka' (Debrecen, Szamoshát) jelentés. A Bakonyalján a *csitri* és *csitribubos* tréfásan 'rövidhajú leányka' (NyF 3:50)¹ s nyilván eredetileg tréfásan használták a szót ebben a jelentésben. Nagyszalontán *csitrihaj* 'kurta hajfonadék', de *csitri kis já* már a m. serdülő leány (NyF 69:17). Végül már nemcsak a hajra mondták, hogy *csi'ri*, hanem másra is, pl. a Balatonfelvidéken a *csitri* picit jelent; így mondják: *csitri keze van*, *csitri gyerek* (NyF 40:54). A MTsz is közli 'kicsiny, apró, jelentéktelen' jelentését Somogy és Fejér megyéből, s az Ipoly völgyéből.

Kérdés: Móricz Zsigmond írja a Magyarok c. elbeszéléskötetében: Add ide a *fakulát*! De szilajon! Az asszony fogta a fanyelű kisbicskát... s szaladt vele az urához (150). Az író megmondja, hogy a *fakula* 'fanyelű kisbicska'. Valóban magyar szó ez?

Felelet: Csűry Szamosháti Szótárában nincs meg a szó, de a MTsz. közli a Nagykúnságról és Kisújszállásról: *fa-kula* 'fanyelű bicska'. Tudjuk, hogy Móricz Zsigmond a gimnázium felső osztályait Kisújszálláson végezte, bizonyára ott hallotta a *fakula* tájszót. A szó eredetéről semmit sem tudunk. Érdekes volna nyomozni, hol használják még ezt a szót.

Kérdés: Móricz Zsigmond Barbárok c. elbeszéléskötetében használja a *sikárkó* szót: Énnye, de szép kis *sikárkót* láttam az udvaron (209). Mi a szó jelentése?

Felelet: Tokajon *sikárkó*. Beregrákoson és Munkács vidékén *sikarkó* 'csuszka' (MTsz). Beregszászon nemcsak *sikárkóu*, hanem *sikanyóu* is (Törös:

¹ Szabó Pál Tavaszi szél c. regényében: De most megint itt van ez a *kis csitri*, fiatal leány (70).

A beregszászi nyelvjárás 65). Szamosháton *sikanyóu* és *sikankóu* (Csűry). Ugocsa megyében is *sikanyó* (MTsz). Mindezek elvonások a következő igékből: *sikárkózik*, *sikárkozik* 'csuszkal' Hegyalja, Tokaj, Zemplén m. Szürnyeg, Bodroghöz, Bereg m., Beregszász, Tiszadob (MTsz), *sikárkóuzik*, *sikanyóuzik* (Törös: Beregszászi nyelv. 65), *sikálkozik* (Abaúj m. 1839, Kassa és vid. MTsz), *sikankóuzik* (Szamoshát Csűry), *sikánkózik* (Nagyszalonta NyF 69:41), *sikánkodik* (Székelyudvarhely), *sikanyózik* (Debrecen MTsz).

Kérdés: Móricz Zsigmond gyakran használja a *mérmondó*, *mérmondás* szavakat. Pl. Nem akarnak nagyon nevetni, mert az apa igen *mérmondó ember* (Barbárok 163). Mindig csak magamat szidtam, hogy minek kellett nekem olyan *mérmondónak* lenni avval a Salánky tekintetes úrral (A boldog ember 79). A nő az úgy akarja, hogyha keveset ad is az ember, csak sokat ígérjen, mingyárt jobbnak látja. Ezir nem is tudok én megházasodni, hallod, mer én evvel a bolond *mérmondással* mingyárt elrontom a dógomat a nőkkel (Magyarok 195). Szalayné szokott *mérmondásával* megpaskolta a háziasszony sovány kezét: — Csak megkérje, fiam! — tette hozzá (Kivilágos kivirradtig 38). Mit jelentenek ezek a szavak?

A. J.

Felelet: A Szamosháton *mérmondóu* a. m. 'szókimondó, bátor beszédű'. Pl. Ez az Eszter ojam *mérmondóu*. Ne(m) fél az emondani neki, mer ojam *mérmondóu* a (Csűry). A Tájszótár is csak Szatmár megyéből közli: *mérmondó* 'merész szókimondó' (Nagybánya, Kapnik vid.); *mérmondás* 'merész szókimondás'. Pl. Nem filsz, hogy az a *mérmondás* még eccer bajba kerít? (Nagybánya). A Tájszótár szerint az összetétel első tagja a *mer* ige, melyet keleten *mér*-nek ejtenek, így a Szamosháton (Csűry), Szatmáron, Szilágysomlyón, Bánffyhunyadon, Kalotaszegen, sőt még Debrecenben is. Ilyen eset több is van. Így a 'merít' jelentésű *mer* ejtése is *mér* a Szamosháton, a ver *vér*, a vet *vét*, a nyel *nyél*, a nyer *nyér*, a kel *kél*, a les *lés*.

Kérdés: Móricz Zsigmond azt mondja a kaszára, hogy *meghabosítják*: Nézte, mikor az első kaszát *meghabosítottam* (A boldog ember 132). Hogy lehet a kaszát meghabosítani?

A. J.

Felelet: Szamosháton *habos* a. m.: 'hullámosan kalapált, recés' (Csűry). Tehát hullámosra kalapálta a kaszát. A *hab* szó t. i. eredetileg nem azt jelentette, amit ma, hanem 'hullám' volt a jelentése. Pl. a JordK-ben azt olvassuk: Az hajócska hányattatik vala az *hab* miatt: *hab*, vagyis a hullám által. A Virgína-kódexben a *habos tenger* 'a hullámzó tenger'. Arany János is ebben az értelemben használja: ... hánykódik vala az, mint *habon* a csónak (Buda hal. 2. én.). Vagy mint a *hab* meg' összeesap, Úgy összefoly megint a had (Keveháza). A nógrádmegyei Nagyorosziban is *habos* a kivert kasza (Noga Tibor közlése). Mezőkövesden *habos* a kasza, ha verésnél rosszul ütnek rá, s így hullámot ver (Hancsók Kálmán közlése). A Bakonyalján *még van habosz alva* a kasza, ha rosszul kalapálták és ráncos lett (NyF 34:67).

Kérdés: Móricz Zsigmond írja Hét krajcár c. elbeszéléskötetében: A két picis kis ökrét kivezette az ólból, befogta a *fakószekere* elé (104). Milyen az a *fakószekér*?

A. J.

Felelet: Közmondásban is előfordul: *Fakó szekér, kender hám, mind a kettő rossz szerszám* (Szirmay). Változata a népnyelvben: *Szegény embér, kenderhám, fakó szekér, rossz szerszám* (Szaboles m. Földes Nyr 3:320). *Fakó kocsi, kender hám, nemes ember, szür dolmány* (Faludi). A Balaton mellett és a Székelyföldön, tehát egymástól nagy távolságra eső területen a *fakó szekér* 'vasazatlan szekér'. A legrégibb adat a szóra Molnár Albert szótára: *Fakószeker*: Plostellum, Currus ligneus sine ferramento. A népnyelvben *fakó kerék* is használatos egy 1839-ből származó balatonmelléki följegyzés szerint, továbbá Kunszentmártonban és Erdővidéken. A Székelyföldön *fakóca* is a fakó szekér. A közmondásváltozatok is bizonyítják, hogy a *fakó szekér* a szegény ember szekere, akinek nem tellett a vasazásra. Nyelvészeink magyarázata szerint a *fa* kicsinyítőképzős alakja, mint a *vas*-é a *vaskó*.

Kérdés: Móricz Zsigmond a *mindíg* szót *mindítig*, *mindétig*-nek írja. Pl. Má nemsokára úgyis ott leszek, ü szent felsége színje előtt, akkor osztán *mindítig* imádkozhatok (Eősleső társaság 56). Csak azt nem szerettem, hogy az erdő *mindítig* beszélt és én nem értettem, mit (A holdog ember 41). *Mindítig* vártalak de ha nem jöttél (171). Kimengyek a mezőre, dőgozok. De *mindétig* csak azon járt az eszem... (78). Mi ennek a magyarázata? *M. N.*

Felelet: Szatmár megyében valóban úgy ejtik. Csúry Szamosháti Sőtárában is *mindétig* alakban jegyezte föl. A MTsz *mindítig*, *mindítik*, *mindítig*, *mindétig*, *mindétig*, *mindétig* alakváltozatait közölte. A székelyföldi *mindétiglen* aztán megadja a magyarázatot. A *mindíg* nem a *mind* névmás -ig ragos alakja, hanem a *mind* és az *éltig* szó összetétele. A régi nyelvben számos adat van rá, pl. Az város népe fogadást tön, hogy az farkast *mind éltig* eltartják (VirgK). Gyászlod *mind éltik* (!) a te férjednek halálát (Heltai). Vala Roboam és Jeroboam között hadakozás *mind éltig* (Károli). Megengedi, hogy *mind éltiglen* lakjam ő házában (Molnár A.). A ki egyszer vétkezett, *mind éltig* bűnösön marad (Pázmány) NySz.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA HATAROZATA

AZ OROSZ NEVEK ÉS SZAVAK MAGYAR ÁTÍRÁSA ÜGYÉBEN

Az elmúlt dicstelen, reakciós rendszer ezer tilalommal állta útját annak, hogy népünk megismerhesse a haladó világ élen járó szovjet népet és kultúráját. Felszabadulásunk óta azonban a szocializmus építése során mind szorosabb kapcsolat épül ki hazánk és a hatalmas Szovjetunió között. A szovjet művelődés népünk számára is mintakép. Az orosznyelvű politikai irodalom alkotásai, mindenekelőtt nagy tanítóink: Lenin és Sztálin művei nyelvünkön ma már százezrek, sőt milliók kincsévé váltak. A rendkívül gazdag orosznyelvű szépirodalom, Puskin, Tolsztoj, Gorkij, Solohov, Fagyejev és mások alkotásai szintén száz meg százezer példányban kerülnek olvasóink kezébe. Az orosz irodalom remekei nemzeti irodalmunk, műveltségünk szerves részeivé válnak. Egyre több lehetőségünk nyílik az orosznyelvű tudományos irodalom kimagasló alkotásainak megismerésére is. Könyveink, folyóirataink, újságaink hasábjain egyre több orosz nevet, szót olvashatunk; a mindennapi életben, a rádióban, a színházban, moziban egyre több és több orosz nevet és szót hallunk. Szovjet emberek jönnek hozzánk, Magyar diákok tanulnak szovjet főiskolákon, magyar dolgozók látogatnak a Szovjetunióba. Itthon száz-ezrek tanulnak oroszul. Egyre több orosz név és szó válik közkeletűvé. Felvetődik a kérdés: hogyan írjuk és ejtsük magyar szövegben az orosz neveket és szavakat?

Ismeretes, hogy az oroszok — mint az ukránok, fehéroroszok, bolgárok és szerbek is — cirill betűkkel írnak. Ezért a magyar szövegekbe kerülő orosz neveket és szavakat át kell írunk a mi latinbetűs írásunk szerint.

A feladat kettős: 1. át kell írunk az egyes cirill betűket a mi betűinkkel; 2. az átíráson túlmenően lehetőség szerint jelölni kell az átírt szavak ejtését is. E két feladat azonban bizonyos tekintetben ellentmondó követelmények elé állít bennünket.

Minden írásmód végeredményben megegyezés, megállapodás kérdése. Mikor egy orosz szót cirill betűkkel leírunk, akkor az illető szó hangjait a cirill írás betűivel, bizonyos megállapodás szerint jelöljük. Az átírás viszonylag egyszerű volna, ha csupán az lenne a feladatunk, hogy az oroszban használatos cirill betűk magyar megfelelőjét megállapítsuk, s ennek alapján az orosz szavakat betűről-betűre átírjuk. De már ez a betűszerinti átírás, a translitteráció is nehézségeket okoz. Az orosz írásban ugyanis vannak olyan betűk, melyeknek a mi írásunkban nincsenek megfelelői. Ezek pótlására új betűket, írásjeleket kellene alkotnunk, és ezek használatát meg kellene magyaráznunk; olvasóinkkal külön meg kellene állapodnunk abban, hogy ezeket a számukra ismeretlen betűket milyen hangok jelölésére használjuk, hogy azokat hogyan kell olvasniok, ejteniök. De ha az átírt szavakhoz nem akarunk külön lemagyarázatot, kiejtési táblázatot csatolni, csak azokat a betűket használhatjuk, amelyeket minden írni-olvasni tudó magyar ember ismer. Hogyan jelöljük tehát a mi betűinkkel át nem írható orosz betűket?

Ha lennének is megfelelő betűink az egyes oroszban használt cirill betűk átírására, a betűszerinti, a hű átírás akkor sem lenne kielégítő, mert az oroszban egyes betűket bizonyos esetekben nem úgy ejtünk, mint ahogyan ezek megfelelőit a magyarban ejteni szoktuk. Például: az orosz *дaтa* 'dátum, időpont' szó betűszerinti átírásban *data*. Az orosz *дeтa* 'gyermek' szó betűszerinti átírásban *deti*. Mint ismeretes azonban, az oroszban ez utóbbi szót nem így ejtik. A két magánhangzó ugyanis, az *e* és az *i* „jésli” az előtte levő mássalhangzót, így az orosz ejtésben *te, ti tye, tyi-nek, de, di gye, gyi-nek* hangzik. A szó ejtése tehát *gyetyi*. Vagyis, ha e szót betű szerint írom át, akkor a magyar olvasó számára nem tudom jelezni a kiejtést, ha viszont a kiejtést akarom jelezni, akkor el kell térnem a betűszerinti átírástól.

Ez a kibékíthetetlennek látszó ellentmondás az oka annak, hogy az orosz nevek és szavak átírásában ingadozásokat, következetlenségeket látunk: hol betűszerinti átírással találkozunk, hol kiejtésszerűen, hol meg következetlenül mindkettővel. Ugyanaz a név gyakran többféleképpen is szerepel újságokban, könyvekben. *Державин* nevét például néha betű szerint *Derzsavin*-nak, néha ejtés szerint *Djerszavin*-nak, illetőleg *Gyerzsavin*-nak írják. Az olvasó nem tudhatja, hogy ugyanannak, vagy három különböző személynek nevééről van-e szó. Neves szovjet vendégünknek, *Бардин* akadémikusnak a nevét az újságok egyszer betű szerint *Bardin*-nak, másszor kiejtés szerint *Bargyin*-nak írták. А Потёмкин nevet régebben betű szerint *Potemkin*-nak, majd később a kiejtést megközelítve *Potjemkin*-nak, végül is *Patyomkin*-nak írták át.

A Magyar Tudományos Akadémia újjáalakulása után a sajtóban lépten-nyomon mutatókövetkeztetlenségek kiküszöbölése céljából bizottságot küldött ki a kérdés rendezésére. A bizottság 13 pontból álló határozatot hozott. Ez a határozat összhangban áll a magyar helyesírás jelenleg érvényben lévő alapeivel, amelyek szerint: „Magyarosan írjuk azokat az idegen szavakat, melyek nem latin betűkkel író népek nyelvéből valók” (A Magyar Helyesírás Szabályai, 1946, 22.), továbbá: „a nem latin írású nyelvek... tulajdonneveit, amennyire lehetséges, magyar betűinkkel átírjuk” (uo. 26.). Ezek az elvek jelölik ki számunkra azt az utat, melyet az orosz szavak átírásában követnünk kell. Aki magyar anyanyelvű, minden idegen nevet és szót csupán akkor tud könnyen és helyesen olvasni, ejteni, ha azok az anyanyelvi írásmód szerint vannak írva. Legtöbbször az idegen szavakat megközelítőleg is csak akkor tudják helyesen ejteni, ha átírjuk őket a magyar írásmód szerint. Ez annyit jelent, hogy az átíráskor csupán a magyar írásban használt betűket használjuk fel. Ha tehát azt akarjuk, hogy átírásunkat minden magyar anyanyelvű olvasó valóban helyesen olvassa, akkor az átírásra csak a meglevő magyar betűket használhatjuk fel, és ezeket is csak abban a hangértékben, melyben egyébként használni szoktuk őket. Ezért helytelen például az orosz *и* betűnek *y*-nal való átírása: *Csernysevskij, Sztolypin*. Az orosz *и* ugyanis a magyar *i*-hez közelálló hang, ennek megfelelője azonban nyelvünkben nincsen. A magyar *y* felhasználása e hang átírására tehát helytelen, mert egyes családneveket (pl. *Reviczky*) nem számítva, az *y*-t általában nem használjuk magánhangzó, jelesen az *i* hang jelölésére. Az *y*-t a *gy, ty, ny, ly* kapcsolatokban használjuk. A legtöbb magyar olvasó ezért nem gondol arra, hogy a *y* külön magánhangzót jelöl, hanem azt hiszi, hogy a fenti két orosz névben az *n*-nel, illetőleg az *l*-lel együtt *ny*, illetőleg *ly* hangot jelöl.

A szabályzat olyan átírást szab meg, amely csupán a magyar írásban meglevő betűk használatán alapszik és ezeket úgy használja, ahogyan a csak magyarul tudó olvasó ejti.

Ismerünk természetesen más átírásmódot is, amely szakszerű, tudományos szempontok figyelembevételével a cirill betűk átírására fonetikai egyezményes jeleket használ. Ez az írásmód azonban nem alkalmas arra, hogy a nagyközönség használja. Másrészt a könyvtári és dokumentációs szolgálatban az ottani munka különleges jellegére és céljára való tekintettel továbbra is használható az úgynevezett betűszerinti átírás.

A két nyelv többé-kevésbé egyező hangjainak átírása

Az olyan orosz hangokat, amelyeknek ejtése általában nem tér el lényegesen a magyar ejtéstől, a megfelelő magyar betűkkel vagy betűcsoportokkal írjuk át.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az orosz cirillbetűs írás olyan hangokat is jelöl egy betűvel, melyeket mi csak két vagy több betűvel tudunk átírni. Ilyenek *ж, ц, ч, ш*, melyek átírása: *zs, sz, cs, scs*.

Az orosz szavakban gyakori a kettős *с:русский* 'orosz'; ennek átírása *ruszskij*, mivel a magyarban a hosszú *s* jele szs.

Az átírásban figyelmen kívül hagyjuk azokat a hangtani változásokat, amelyek az orosz mássalhangzók ejtésében bizonyos helyzetekben jelentkeznek: pl. *зуб* 'fog', átírva *zub*, bár ejtése *zup*; ugyanígy *лодка* 'csónak', átírása *lodka*, jóllehet ejtése *lotka*. Ezeket

a hangváltozásokat az orosz helyesírás sem jelöli. Hasonló jelenségek vannak a magyar nyelvben is, helyesírásunkban azonban mi sem jelöljük ezeket, pl. *padka*, ejtése *patka*.

Átírásunk figyelmen kívül hagyja továbbá azokat a hangszínbeli változásokat, amelyek az oroszban a hangsúlyváltozás következtében jelentkeznek. Erről az orosz szavak hangszínével kapcsolatban alább még szó lesz.

A jésítés jelölése

Az orosz nyelv egyik jellemző sajátossága az, hogy igen sok mássalhangzójának van úgynevezett jésített, lágy ejtése. A magyarban is vannak mássalhangzók, melyeknek vannak *y*-nal jelzett „jésített” megfelelőik, ilyen pl. az *n*, amelynek jésített párja az *ny*. Az oroszban tizenöt olyan mássalhangzó van, melyeket jésíteni lehet. Ezek a következők: б, п, д, т, в, ф, з, с, ж, м, н, р, г, к, х. Ha e hangok után e, ё, и, ю, я következik, akkor jésítve, „lágyan” kell őket ejteni. Egyes esetekben azonban ezek jésített voltát külön jésítő jellel szokás jelölni: e jelnek egyébként külön hangértéke nincsen. A magyar ábécében mindössze három olyan mássalhangzó van, melyekkel orosz jésített mássalhangzókat lehet jelölni. Az orosz jésített ж, н, т hangot a magyar *gy*, *ny* és *ty* betűkapcsolattal jelölhetjük. Mivel a többi jésíthető tizenkét orosz mássalhangzó jésített formáját írásunkban a megszokott betűkapcsolatokkal nem tudjuk jelölni, ezek jésített voltát az átírásban nem tüntetjük fel. E szerint a *глубь* 'mélység' szó magyar átírása *glub*, vagyis az orosz szó végén szereplő б jelet a magyar átírásban egyszerűen elhagyjuk. Az orosz медь 'réz' szó átírása viszont *megy*: az *m* hangot az utána következő e jésítetté teszi; mivel azonban a jésített *m* hangnak a magyarban nincs megfelelője, és az *m* hang jésített voltát magyar betűnkkel jelölni sem tudjuk, az átírásban erre nem vagyunk tekintettel, ezzel szemben a jésített *d* hangot a magyar *gy* betűkapcsolattal jól visszaadhatjuk.

A nyelvünkben ismeretlen orosz hangok átírása

Az orosz nyelvnek van két olyan hangja, a х és az ъ, melynek a magyarban nincs megfelelője.

A x-t eddig gyakran *ch*-val írták át. A Плеханов nevet *Plechanov*-nak szokták írni. Ez azonban nem helyes. A *ch* betűkapcsolattal írt hang ugyanis a magyar nyelvben nem szokásos, csak néhány idegen eredetű szóban fordul elő: technika, mechanika. Mivel átírásunkban csak olyan betűket és betűkapcsolatokat kívánunk alkalmazni, amelyek közkeletűek, azért célszerűbb az orosz x-t h betűvel átírni: *Plehanov*.

Az orosz ъ magánhangzót az utóbbi időben leginkább ü betűvel szokták átírni: Лусенко, átírása *Lüsenko*. Ez az átírási mód azonban kifogásolható, mert az oroszban nincs meg az ü hang, és ha valamely idegen nyelvből olyan szó kerül át az oroszba, melyben ü hang van, ezt a hangot nem ъ-vel írják át az oroszban, hanem többnyire ю-val, a francia *bureau* (ejtsd *büró*), *menu* (ejtsd *menü*) az oroszban бюро, ejtsd *bjuro*), меню (ejtsd *menyu*). Célszerűbbnek mutatkozik tehát az orosz ъ hangot magyar i betűvel átírni: *Liszenko*.

Az orosz Ь jel átírásának kérdése

Az orosz helyesírásban szereplő ь jelet leggyakrabban igeikötők után szokás írni (ezt a jelet újabban ' formában is írják), ha a velük egybeírt szó е, ю, я (je-, ju-, ja-) hanggal kezdődik. E jelet használjuk még számnévi összetételek, valamint egyes idegen eredetű szavak írásánál is. Mivel a magyarban hasonló jel nincs, az átírásban ezt nem is tüntetjük fel. De tekintettel kell lennünk arra, hogy ez a jel voltaképpen elválasztójel: annak a jelzésére szolgál, hogy az igeikötő után következő, egyébként jésítő hang ebben az esetben nem jésíti az igeikötő utolsó mássalhangzóját. Ezért a magyar átírásban ez esetben nem használunk "jésített" formákat. Tehát подъязд átírása helyesen *podjezd* (és nem *pogyezd*!).

Az orosz hangsúly jelölésének kérdése

Mint ismeretes, az orosz szavakban a hangsúly változó; bármelyik szótagra eshet. A magyar szóhangsúly ezzel szemben állandó: a főhangsúly mindig a szó első szótagjára esik.

Az idegenek részére készített nyelvkönyveket nem számítva, az orosz írásban a hangsúlyt csak néhány kivételes esetben jelölik, amikor erre az értelem pontos feltüntetése szempontjából szükség van. Ha pl. azt akarják feltüntetni, hogy a что szó nem kötőszóként, hanem névmásként áll, az o betűre vesszőt tesznek. Ugyancsak használják néha az ékezetet egyes orosz viszonyzó írásakor: за то, amikor is azt akarják jelezni, hogy e két szó az ejtésben nem tagolódik szét, hanem szoros egységet alkot és a második szónak nincs külön hangsúlya. A magyarban, mint tudjuk, sem nem szükséges, sem nem

szokásos a hangsúly jelölése. Mivel a magyarban az ékezetet nem a szavak hangsúlyának, hanem a magánhangzók hosszúságának a jelölésére használjuk, a magyarra átírt orosz szavak hangsúlyát nem jelölhetjük ékezettel. Ennélfogva a magyarra átírt orosz nevekre és szavakra semmiféle ékezetet nem teszünk: a hangsúlyt nem jelöljük, de nem jelöljük az orosz hangok hosszúságát sem.

A hangszín jelölésének kérdése

Tudjuk, hogy az orosz szavak hangsúlytalan szótagjaiban lévő magánhangzók hang színe változó. A hangsúlyos helyzetben levő orosz magánhangzók ejtése viszonylag közel áll a mi magánhangzóink ejtéséhez, ezért ezek átírása nem okoz nagyobb nehézséget. Ezzel szemben a hangsúlytalan orosz magánhangzók a kiejtésben annyira megváltoznak, hogy hangszínük a mi hangzónkétól a legtöbb esetben jelentősen eltér. Ezért pontos vagy akárcsak megközelítő átírásuk is a mi magánhangzóink jelölésére használt betűkkel szinte lehetetlen. Az orosz *хорошо* 'jó' szóban például a hangsúly az utolsó szótagra esik, Ezért az utolsó *о* hangzó ejtése nagyjából olyan, mint a magyar *o* hangé. E hangot tehát minden nagyobb nehézség nélkül átírhatjuk a mi *o* betűnkkel. Hogy jelöljük azonban a szó másik két hangzóját, melyek a kiejtésben sem a magyar *o*, sem a magyar *a* hangnak nem felelnek meg teljesen? Hiába írunk át a mi betűinkkel, az orosz kiejtést úgy sem tudnók pontosan jelölni.

A legtöbb nehézséget azonban az okozza, hogy az orosz hangsúly változó és igen sokszor előfordul, hogy az a magánhangzó, amely előbb hangsúlytalan volt, ugyanannak a szónak egy másik alakjában hangsúlyossá válik. E miatt azután a hang hangszíne is megváltozik. Ha pl. a fenti szó *хорошо* alakban fordul elő, hangsúlya a második szótagra esik, ez esetben most már a második szótag hangzója hangzik olyanformán, mint az előbbi alakban a szó utolsó magánhangzója hangzott.

Az orosz helyesírás általában nem tünteti fel a hangsúlyokozta hangszín-változásokat, mégpedig azért nem, mert az orosz helyesírás egyik legfőbb szabályozója a szóelemzés. Ez annyit jelent, hogy az orosz szavak tőalakjait általában változatlanul írják, tekintet nélkül arra, hogy e tőalak magánhangzói a kiejtésben a hangsúlyeltolódás folytán megváltoztak-e vagy sem. A *вода* "víz" szó alanyesetében a hangsúly a második szótagon van, e miatt az első szótag magánhangzója megváltozik, és az orosz köznyelvi ejtésben magyar *a*-féle hanggá válik. Ugyanennek a szónak tárgyesetében: *вода*, a hangsúly az első szótagra esik. Ez esetben a *о* hang ejtése nagyjából azonos a magyar *o* hang ejtésével. A szó többes részeshatózó eseté *воды*, a hangsúly az első szótagon is, a másodikikon is lehet. Ha az első szótagot hangsúlyozzuk, akkor az *о* ejtése nagyjából megfelel a magyar *o* ejtésének, ha ellenben a másodikikat, akkor az *о* ejtése már eltér a magyar *o* ejtésétől. Az orosz helyesírásban a szó tövét mindhárom esetben változatlanul *вод* alakban írják, vagyis a szótő frásképe a kiejtéstől függetlenül mindvégig állandó marad.

Mivel az orosz hangsúlyokozta hangszínváltozásokat az orosz helyesírás nem tünteti fel, s mivel e változások pontos jelölése a magyar írásban úgyszintén lehetetlen volna, az átírásban nem kell tekintettel lennünk ezekre a hangszínváltozásokra.

Az -oro, -ero végű birtokos eset átírása

A birtokos eset -oro, -ero (-ogo, -ego) végződését -ovo, -evo-nak ejtjük, ezért így is írjuk.

Az idegen eredetű orosz nevek átírása

Orosz idegen eredetű nevét oroszosan írjuk, például: Герцен: Gercen; Преис: Prejsz; Вильямс: Viljamsz.

A magyarban is találunk idegen eredetű, de magyaros írásmóddal írt és ennek megfelelően ejtett neveket. Ilyen például: a *Guadányi* név, mely olasz eredetű (Guadagni). Helytelen volna, ha e neveket német, olasz vagy bármely más idegennyelvű szövegben visszaálmétesítve vagy visszaolaszosítva írunk. Ugyanígy helytelen volna, ha az idegen eredetű orosz neveket nem úgy írunk, mint ahogy azokat az oroszban írják, hanem visszaálmétesítünk, visszaangolosítunk. (Herzen, Preis, Williams.)

Nem orosz személyek nevét magyar szövegben eredeti alakjában írjuk, például: Илксспир átírása *Shakespeare*.

*

Ezek az átírási szabályzat főelvei. Lássuk most az egyes pontokat részletesebben.

1. Az olyan orosz hangokat, melyek ejtése általában nem tér el lényegesen a magyar ejtésétől, az *e* hangokat jelölő magyar betűvel vagy betűkkel írjuk át.

Megjegyzés: az orosz szavak végén álló zöngés mássalhangzók zöngétlenné válását, valamint az ú. n. zöngés és zöngétlen hasonulást, melyről már szó volt, az átírásban nem vesszük tekintetbe. Figyelmen kívül hagyjuk a hangsúlyokozta hangszínváltozásokat is.

A magyar ejtésnek általában megfelelő orosz mássalhangzók orosz betűrendben a következők:

Б, б (B, b); В, в (V, v); Г, г (G, g); Д, д (D, d); Ж, ж (Zs, zs); З, з (Z, z); И, и (J, j); К, к (K, k); Л, л (L, l); М, м (M, m); Н, н (N, n); П, п (P, p); Р, р (R, r); С, с (Sz, sz); Т, т (T, t); Ф, ф (F, f); Ц, ц (C, c); Ш, ш (S, s); Щ, щ (Scs, scs).

A magyar ejtésnek általában megfelelő orosz magánhangzók:

А, а (A, a); О, о (O, o); У, у (U, u); Э, э (E, e).

Mindazokban a szavakban, amelyekben a fenti mássalhangzók és magánhangzók fordulnak elő: az egyes orosz hangokat nehézség nélkül átírhatjuk az e hangokat jelölő magyar betűkkel.

Igy például: Гладков Gladkov Ломоносов Lomonoszov

2. А т, д, н (t, d, n)-t, ha utánuk е, ё, ю, я (je, jo, ju, ja) vagy lágytőjtel (ъ) következik, ty, gy, ny-nyel írjuk át

Витебск Vityebszk Фадеев Fagyejev народные narodnyik

Kivétel: Ленин.

3. Az orosz x-t h-val írjuk át (nem pedig ch-val).

Pl. Шолохов Solohov Стаханов Sztahanov Плеханов Plehanov

4. Az orosz кс-et ksz-szel írjuk át (nem pedig x-szel).

Pl. Максим Makszim Акелсандров Alekszandrov

5. Az -ого, -его (-ogo, -ego) birtokos 1. sg-t -о о. -его-val írjuk át.

Pl. нашего nasevo (= a miénknek a) сегодня szevodnya (= ma) Толстого Tolsztovo (= Tolsztojnak a)

6. Az н-т i-vel írjuk át (és nem ü-vel!).

Pl. Лисенко Liszenko Чернышевский Csernisevszkij

7. А ё, ю, я-t jo, ju, ja-val írjuk át.

Pl. Пётр Pjotr Добролюбов Dobroljubov Известия Izvesztija (= hírek)

De: а) ж, ч, ш, щ (zs, cs, s, scs) után а ё (jo) átírása mindig о.

Pl.: Пугачёв Pugacsov

(1. 2. pont). Pl.: Ha ё, ю, я (jo, ju, ja) előtt т, д, н (t, d, n) van, akkor ty, gy, ny-et írunk

8. Az е-t szó elején és magánhangzó után je-vel írjuk át.

Pl. Европа Jevropa Катаев Katajev

9. А ъ (illetőleg ') elválasztójelet nem írjuk át.

Pl. подъём podjom (= felemelkedés) объект objekt (= tárgy)

10. А ъ jésítő jelet az átírásnál csak akkor vesszük figyelembe, ha т, д, н után áll. Egyébként nem írjuk át.

Pl. большевик bolsevik Гоголь Gogol Смольный Szmolnij

De: а) т, д, н (t, d, n) helyett, ha utána ъ (jésítőjelet) áll, ty, gy, ny-t írunk. (Lásd 2. pont.)

b) Ha а т, д, н (t, d, n) és ъ (jésítőjelet) után е, ё, ю, я (je, jo, ju, ja) következik, egyszerűen ty, gy, ny-et írunk.

Pl. Леонтьев, Leontyev Татьяна Tatyana

11. Ha а ъ (jésítőjelet) után „jésítő” magánhangzó következik, а jésítő jelet i-vel írjuk át.

Pl. Ильич Iljics Мересьев Mereszjev

12. Hangsúly jelölésére ékezetet nem alkalmazunk.

Kivétel: Сztálin.

Egyébként: Онегин Onyegin (nem: Anyégin) Правда Pravda (nem: Právda) Тургенев Turgenyev (nem: Turgényev)

13. Az idegen eredetű orosz neveket az orosz írásmód szerint írjuk át.

Pl. Вильямс Viljamsz Герцен Gercen Мюллербах Mjullenbah

MAGYAR NYELVŐR

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: BEKE ÖDÖN, FÓNAGY IVÁN, PROHÁSZKA JÁNOS,
RUBINYI MÓZES, TELEGDI ZSIGMOND

FELELŐS SZERKESZTŐ: BEKE ÖDÖN. SZERKESZTŐSÉG: XIV. KER., VOROSILÓV-ÚT 19.

FELELŐS KIADÓ: A TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATKIADÓ N. V. VEZÉRIGAZGATÓJA

A TARTALOMBÓL

<i>Rubinyi Mózes</i> : Gyarmathi Sámuel	1
<i>Domokos Sámuel</i> : A Marr-elmélet eredményei a román nyelvészetben	5
<i>Trócsányi Zoltán</i> : Magyar nyelvtan orosz nyelven 1855-ből	7
<i>Kallós Ede</i> : Időszzerű szómagyarázatok	14
<i>Benkő Loránd</i> : Árpád-kori személynevek	18
<i>Kálmán Béla</i> : Párhuzamos szóátvételek a magyarban. I.	24
<i>Prohászka János</i> : Székely nyelvjárás regényben	27
<i>Gelei József</i> : A ló a magyar szólásmondásban	38
Nyelvművelés	45
Könyvekről	46
Magyarázatok	56
Népnyelv	57
A Nyelvőr hírei	61
Levélszekrény	64

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Rubinyi Mózes</i> : Gyarmathi Sámuel	1
<i>Domokos Sámuel</i> : A Marr-elmélet eredményei a román nyelvészetben	5
<i>Trócsányi Zoltán</i> : Magyar nyelvtan orosz nyelven 1855-ből	7
<i>Kallós Ede</i> : Időszerű szómagyarázatok	14
<i>Benkő Loránd</i> : Árpád-kori személynevek	18
<i>Kálmán Béla</i> : Párhuzamos szóátvételek a magyarban. I.	24
<i>Prohászka János</i> : Székely nyelvjárás regényben	27
<i>Gelei József</i> : A ló a magyar szokásszólásban	38
Nyelvművelés. <i>Brüll Emánuel</i> : Ácsingózik és ácsorog. Huzakodva vagy huzódózva	45
Könyvekről. A moszkvai orosz-magyar, magyar-orosz szótár (Trócsányi Zoltán)	46
Magyarázatok. <i>Trócsányi Zoltán</i> : Demidov-játék. — <i>Rubinyi Mózes</i> : Első találkozás az idegen szavakkal. Új mikrofon-műszó. — <i>Erdődi József</i> : Lekulákol. — <i>Csatkai Endre</i> : Van-e életkoruk a henye szavaknak 48. Kéjvonat. Sorba mén, mint Tápén a bíróválasztás. Lőccsel szokták megverni a papot. Mellkosár 49. — <i>H. Fekete Péter</i> : Célt tesz rá. Fakazal. Fika. Hászfé — hásziya. Helyre tyu-tyu-tyu. Rúgott borjú. Mi a kantus 50. Szádorog. — <i>Péter László</i> : Hejre-tyutyutyu. — <i>Prohászka János</i> : Kujak. Prüggy. — <i>Beke Ödön</i> : Cár 51. Darázs-fészek. Francia. Garádieskóró. Bekür. Lombos 52. Maszka. Minden-okvetetlen. Mohog. Pisszeg 53. Panduska. Rüffen. Témonda 54. Fujja a kását. A részegség kifejezései. A lativusrag történetéhez. Egy rejtélyes névragesoport történetéhez. 55. A székely nyelvjárások történetéhez	56
Népnyelv. Számoló rigmusok a falusi gazdaságban (Mosonyi Albert). Palóc tájszavak (B. Ö.)	57
A Nyelvőr hírei. Húszéves a mordvin köztársaság. Zolnai Gyula temetése. Rubinyi Mózes beszéde	61
Levélszekrény. Lesütötte a fejét. Padlás. Móstat. Ujjbögy. Happaré. Cinterem 63. Kitisztítottuk formán. Orja	64

Előfizetési díj: Egyesületi tagoknak 1 évre 18— forint
Vállalatoknak, intézményeknek 1 évre 60— forint
Megjelenik 2 havonként. Példányonkénti eladási ára 10— forint.

KIADÓHIVATAL: TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATKIADÓ N. V.
BUDAPEST, V., SZALAY-U. 4.
TELEFON: 112-674, 112-681, 312-545. ELŐFIZETÉS: 122-299.
MAGYAR NEMZETI BANK EGYSZÁMLASZÁM: 936.515.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK:

Commentationes Fenno-ugricae in honorem Y. H. Toivonen. Mémoires de la Société Finno-ougrienne XCVIII. Helsinki 1950.

A. Scheiber: The rabbinic Prayer-book quoted by Quirquisani. Cincinnati 1949. Off-print from Hebrew Union College Annual. XXII.

Zbornik za Narodni Umotvorenija i Narodopisz. XLIV. Georgi P. Ivanov: Narodni Peszni i Prikazki ot Szofijszko i Botevgradszko. Pod redakcijata na Prof. Szt. Romanszki. Szofija. Blgarszka Akademija na Naukite. Etnografszki Insztitut. 1949.

E. Itkonen: Arvid Genetz kielentutkijana. 1950. Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen (Commentationes Instituti Fenno-Ugrici „Suomen Suku” XV). Sonderabdruck aus den FUF XXX. 1949. Varhaiskantasuomen *a-n* ja *ä-n* kehitys lapissa. (Eripainos Virittäjästä n:o 1—2. 1950.) Der Perfekt des Partizips im Lappischen. (Separatum Commentationes Fenno-ugricae in honorem Y. H. Toivonen. 1950.) — Eliel Lagercrantz: Die Primitivismen arktischer Sprachen im Lichte der Entwicklungspsychologie. (Uo.) Lauri Posti: Remarks on the Treatment of Proto-Finnic *s* in Karelian and Veps. (Uo.) Ö. Beke: Ung. innen, onnan, honnan. (Uo.) Helsinki. 1950.

Bakos József: Bodrogeköz, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma. I. A Sárospataki ref. gimn. néprajzi csoportjának kiadványai. I. Sárospatak 1947.

Fülöp István: A magyar néprajztudomány feladatai. (Kny. a Haladó Zalaiért c. műből.) Zalaegerszeg 1948.

Honvédelmi Minisztérium: Bogorov: Tengerek és óceánok. — Morozov: Nuzsdov, a Szovjetunió hőse. — Hősök. (Elbeszélések.) — Sztálin és a Szovjet Fegyveres Erők. — Nikolszkij és Jakovlev: Hogyan tanultak meg az emberek beszélni. — Molodsikov: A szovjet tudomány a természet átalakítója. — Mik az aszályok okai és hogyan harcoljunk ellenük. — Zavarickája: Vulkánok. — Voroncov—Veljámínov: Hogyan keletkezett a világ. — Keller: Hogyan keletkezett az élet a földön? — Schmidt: Az ember származása.

Athenaeum: Asztalos István: Szél fuvatlan nem indul. — Gábor Andor: Bécsi levelek. — Nagy Lajos: Falu. — Szabó Pál: Őszi szántás. — Szentiványi Kálmán: Bontakozó világ. — Veres Péter: Gyepsor. Próbatétel. — Jack London: Éneklő kutya. — Samo Faltan: Győzelmes találkozás. — Simone, Téry: És mégis ragyog a nap.

Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Molnár Erik előszavával. A magyar mult értékei.

Dante: Gogoly: Bulyba Tárász. (Ford. Trócsányi Zoltán. 5. kiad.)

Franklin: Levonevskij: A Zalomov-család. — Szjomuskin: Alitet eltűnik. — Tolsztoj: Mesék.

Révai: Gladkov: Gyermekkorom regénye. — J. Roumain: Fekete emberek.

Tersánszky J. Jenő: Kakuk Marci. I., II.

Szikra: Osztrovskij: Az acélt megedzik.

Marx—Engels: Válogatott művek. I., II.

Új Magyar kiadó: Linykov: A Vén Teknyős kapitánya. — Jefremov: Csillaghajók. — Mamin—Szibirják: Hegyi fészkek.

Falusi könyvtár. Margulina: Kultúrélet falun. — Anyiszimov: Hogyan él a parasztság a Szovjetunióban. — Jevgenyev—Niszovskij: Falusi klub.

KÉRELEM DOLGOZÓTÁRSAINKHOZ.

A Magyar Nyelvőr a jövőben kéthavonként 5—5 ívnyi terjedelemben jelenik meg, mégpedig február, április, június, szeptember, október és december hónapban. Kérjük munkatársainkat, hogy kézírataikat két hónappal a következő szám megjelenése előtt küldjék meg a szerkesztőségnek, mégpedig a főcikkeket rövid, kb. 8—10 soros kivonattal. A kivonatokat 3 példányban kérjük idegen nyelvre való lefordítás céljából. Az összes cikkeket és a kivonatokat géppel írva kell beküldeni, sorközzökkel és margóval. A szövegben *csak* a régi vagy tájszavakat húzzuk alá, mert csak ezeket szedik kurzív betűvel, a neveket nem szedjük se nagybetűvel, se kurzívval. A folyóiratok évfolyamait és az évszázadokat ne római, hanem arab számmal írják. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot teszünk. A levonatokba nem szabad újabb szöveget írni, mert ez költség-többletet okoz és a szám megjelenését is késlelteti. A levonatokat szíveskedjenek postafordultával visszaküldeni, hogy a tördelés minél előbb megtörténhessék.

FELHÍVÁS ELŐFIZETŐINKHEZ!

Tudományos lapjaink gyors és pontos szállítása érdekében lapjainkhoz mellékelünk megrendelőjegyet az 1950. évi előfizetés megújítására. Kérjük előfizetőinket, a megrendelőjegyet pontosan kitöltve, mielőbb visszaszármaztatni szíveskedjenek, hogy kiadványaink folyamatos szállítását biztosíthassuk.

Egyben kérjük előfizetőinket, hogy a felesleges levelezés elkerülése végett átutalásaikban a befizetőlap hátlapján az összeg rendeltetését feltétlenül tüntessék fel.

Ugyancsak kérjük, a címváltozást mindenkor időben pontosan megadni szíveskedjenek.

TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATKIADÓ N. V.
előfizetési osztálya.

MAGYAR NYELVŐR

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: BEKE ÖDÖN, FÓNAGY IVÁN, HORVÁTH KÁROLY

PROHÁSZKA JÁNOS, RUBINYI MÓZES, TELEGDI ZSIGMOND

FELELŐS SZERKESZTŐ: BEKE ÖDÖN. SZERKESZTŐSÉG: XIV. KER., VOROSILOV-ÚT 19.

FELELŐS KIADÓ: A TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATKIADÓ N. V. VEZÉRIGAZGATÓJA

TARTALOMJEGYZÉK

Olvasóinkhoz!	65
<i>Teleghi Zsigmond</i> : Nyelvünk új korszakának küszöbén	66
Nyelv és iskola	
<i>Deme László</i> : Amíg a cz-ből c lett	78
<i>Takács Etel</i> : A helyesírástanítás kérdéséhez	84
<i>Lőrincze Lajos</i> : Helyesírási reformunk és az ly kérdése	88
<i>Balázs János</i> : Az orosz helyesírás	101
<i>Trócsányi Zoltán</i> : Az első magyarnyelvű orosz nyelvtan	108
A magyar nyelv multja	
† <i>Lukács József</i> : Katonák harca a magyar nyelvért a XVIII. sz. végén ..	111
<i>Eckhardt Sándor</i> : A legrégebbi parasztlevelek nyelve és stílusa	113
<i>Benkő Loránd</i> : Fiatal nevek és őseik	123
Íróink nyelve	
<i>Földessy Gyula</i> : Petőfi- és Ady-szótár	128
<i>Prohászka János</i> : Karinthy Frigyes mint műfordító	134
Nyelvjárásaink	
<i>Hegedűs Lajos</i> : Népnyelvi gyűjtésen Moldvából áttelepített csángók között	137
Nagy nyelvészek	
<i>Hegedűs Lajos</i> : Kempelen Farkas	145
Nyelvművelés	
<i>Beke Ödön</i> : Lap vagy oldal? 151. — Egy kihalásra ítélt képző	152
<i>Dénes Szilárd</i> : Az új kereskedelem a helyes magyarságért	153
<i>Brüll Emánuel</i> : Méltók — méltóak	154
<i>Beke Ödön</i> : Népjóléti miniszterünk mint nyelveművelő	156
Mi történik a nyelvtudományban	
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvtudósok első kongresszusa	156
<i>Kálmán Béla</i> : A magyar nyelvatlasz	158
A készülő Szlovák Nyelvatlaszról	165
A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Albizottsága munkájáról	166
Készül a Nehézipari Szakszótár	167
Orosz nevek és szavak átírása	168

(Folytatása a 2. lapon.)

Magyarázatok

† Kallós Ede: Tervgazdálkodásunk szókincséhez	168
Hartay Erzsébet: Borbély és fodrász	173
Nyíri Antal, H. Fekete Péter: Arany János nyelvéhez	177
Csefkó Gyula: Disznóra gyömbért 179. — Kántoros katona 181. — Szent Antal tüze	182
Beke Ödön: Isten puskája 183. — Sivatag 184. — Sívalló lélek 185. — Lövédek 186. — Károg és krárog 187. — Harangnyelv 187. — Föld és padló 188. — Borogat 189. — Csárdás 189. — Kutyagol, szamaragol 189. — Sarzsi a gyárban	189
Mészöly Gedeon: Leves	190
Péter László: Gép, gépel	191
Csatkai Endre, Beke Ödön: A doborjániak aludttele	192
Dömötör Sándor: Nyomtató lónak ne kösd be a száját! 193. — Papot ver, papot áll, papozás	193

Vita

Trócsányi Zoltán: Orosz nevek átírása	195
† Kallós Ede: Nyujts feléje védőkart!	199

Könyvekről

Rubinyi Mózes: Sztálin — magyar nyelven	201
Prohászka János: Az újabb magyar ifjúsági irodalom nyelve	205
Hajdú Péter: Orosz iskolakönyveink	209
Dénes Szilárd: Magyar könyvek	211

Ki hallotta, ki olvasta	216
-------------------------------	-----

Levélszekrény	219
---------------------	-----

A Magyar Nyelvőr postája	223
--------------------------------	-----

Nekrológ: † Kallós Ede	223
------------------------------	-----

KÉRELEM DOLGOZÓTÁRSAINKHOZ

A Magyar Nyelvőr a jövőben csak közérdekű, népszerűen megírt cikkeket közöl. A nyomda csak géppel, az egyik lapra széles sorközökkel írt, margóval ellátott kéziratot fogad el. Kéziratot nem adunk vissza még abban az esetben sem, ha a cikket nem közöljük, azért ajánlatos a cikkekről másolatot készíteni. A szövegben csak a régi vagy tájszavakat húzzuk alá, mert csak ezeket szedik kurzív betűvel, a neveket nem szedjük se nagybetűvel, se kurzívval. A folyóiratok évszámait és az évszázadokat arab számmal írják, ne rómaival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot teszünk. A kézirat végére szíveskedjenek pontos címüket is külni s még a névtelenül megjelenendő cikkek végén is legyen zárójelben a szerző neve. A levonatokba nem szabad újabb szöveget írni, mert ez költségtöbbletet okoz, s a szám megjelenését is késlelteti. A levonatokat a szerkesztőségnek szíveskedjenek postafordultával visszaküldeni, hogy a számot minél előbb tördeltethessük.

A Nyelvőr legközelebbi száma szeptember havában fog megjelenni, a kéziratokat legkésőbb július közepéig kérjük.

Előfizetési díj: Egyesületi tagoknak 1 évre 18— forint

Vállalatoknak, intézményeknek 1 évre 60— forint

Megjelenik 2 havonként. Példányonkénti eladási ára 4*50 forint.

KIADÓHIVATAL: TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATKIADÓ N. V.

BUDAPEST, V., SZALAY-U. 4.

TELEFON: 112-674, 112-681, 312-545. ELŐFIZETÉS: 122-299.

MAGYAR NEMZETI BANK EGYSZÁMLASZÁM: 936.515.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK:

H. Grundström: Lulelappsk Ordbok. Lulelappisches Wörterbuch. Fasc. 6. Landsmals- och Folkminnesarkivet, Uppsala. 1950.

Kalevalaseuran Vuosikirja 30. W. Söderström OY. Porvoo—Helsinki, 1950.

P. Kretschmer: Objektive Konjugation im Indogermanischen. Wien, 1947. Österreichische Akademie der Wissenschaften.

E. A. Tunkelo: Vepsän kielen äännehistoria. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 1946.

W. Steinitz: Russisches Lehrbuch. 6. verbesserte Auflage. Verlag „Tägliche Rundschau“. Berlin, 1948. — Die russische Konjugation. Volks und Wissen Verlag GMBH. Berlin—Leipzig, 1948. — Neue Russische Bibliothek. Herausgeber: Prof. Dr. W. Steinitz. 14: Bylinen. Bearbeitet von Prof. Dr. Reinhold Trautmann. 1948. — 15. Krylow: Fabeln. Ausgewählt und für den Unterricht bearbeitet von Helger Vogt. 1949. Volk und Wissen Verlags GMBH. Berlin—Leipzig.

Viking Fund Publications in Anthropology: 11. De Terra, Romero: Terexpan man. — 12. Noon: Law and Government of the Grand River Iroquois. — 13. McAllester: Peyotie Music. 1949. — 14. Leslau: Ethiopic Documents: Gurage. 1950. New York.

W. Steinitz: Geschichte des Ostjakischen Vokalizmus. Akademie—Verlag. Berlin, 1950. — Ostjakische Grammatik und Chrestomatie mit Wörterverzeichnis. O. Harassowitz. Leipzig, 1950.

G. Ränk: Die heilige Hinterecke im Hauskult der Völker Nordosteuropas und Nordasiens. FFC 137. Helsinki. Academia Scientiarum Fennica. 1949.

Kauko Kula: Suomalaisen kirjallisuuskritikin antologia Fredrik Cygnaeukselta T. Vaaskiveen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 1950.

E. Lagercrantz: Laulava Lappi. Tunturinkävijän ja tutkijan elämyksiä ja mietteitä. W. Söderström O. Y. Porvoo—Helsinki. 1950.

Tunkelo: Das finnische ahava bzw. ahva. (Különnyomat a Toivonen-Emlékkönyvből.) — Uusi selitys suomen sanasta koto. (Különnyomat a Virittäjä 1950. 1—2. számából.)

Raun: Zur ursprünglichen Bedeutung der Korrelation je — desto — im Finnisch-ugrischen. (Különnyomat a Toivonen-Emlékkönyvből.) — Sur la théorie des altéranances consonantiques et vocaliques, surtout en finno-ougrien. (Acta Linguistica 5.) — Zur Komparation im Finnisch-ugrischen. (Excerptum Apophoreta Tartuensia, Stockholm, 1949.)

Collinder: G. Révész: Ursprung und Vorgeschichte der Sprache. Bern, 1946. (Tirage a part des Studia Linguistica.)

Études Slaves et Roumaines. Bulletin de l'Institut de Philologie Slave et de l'Institut des Langues Romanes a l'Université de Budapest. Vol. II. Fasc. I. Budapest, 1949.

Sanastaja. Aikakauslehti sanatietoja ja tiedusteluja varten. 1950. V. 1. (Sanakirjasäätiö. Helsinki.)

The Slavonic and East European Review. 1950. April. Published for the University of London School of Slavonic and East European Studies.

Études Orientales à la mémoire de Paul Hirschler. Editées par O. Komlós.

Szovjet Nyelvtudomány. 1950. I—III. Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. Sajtó alá rendezte a Történettudományi Intézet munkaközössége. I. 1948. II., III. 1949. Magyar Történelmi Társulat. Budapest.

Honvédelmi Minisztérium. Userenko: A szovjet hadsereg — felszabadító hadsereg. — Az imperializmus lenini elmélete. — Mezencev: A szél. — Maximov: Mik az aszályok okai és hogyan harcoljunk ellenük. — A komszomol, a szovjet hadsereg aranyalapja.

Athenaeum. Barabás Tibor: Egy nép nevelői. Magyar Jakubinusok. — Mándi Éva: Hétköznapiak hősei. Színmű 3 felvonásban. — Rideg Sándor: Tűzpróba. 2. kiadás. A tükrösszívű huszár. — Gyárfás Miklós: Eltűnő mult. — Győry Dezső: A veszedelmes ember. — Illyés Gyula: Két kéz. — Krudy Gyula: A szabadság csillaga. — Szabó Pál: Nyári zápor.

Rudnicki: Régiek és újak. — Kokóvin: A szolombálai gyerekek. — Msztiszlavszkij: Tavasz madár a varjú. — Pantyelejev: A révész. Nagymosás. — Marjuska. (Orosz népmesék.) — Elin Pelin: A föld és más elbeszélések. — Embertelen világ. (14 amerikai elbeszélés.)

Hevesi Gyula: Sztahánov útján.

Lunkevics: Az ember láthatatlan ellenségei és barátai. (Népszerű Tudomány.)

Dante: Sásdi Sándor: Szívrehulló kő.

6

Franklin: Zemplén Jolán: A 3000 éves fizika. — Puskin: Ruszlán és Ludmila. (Kétnyelvű kiadás.) — Szabó Lőrinc: Válogatott műfordításai. — Tolsztoj: Egy szegény asszony élete. — Petőfi Sándor Válogatott prózai írásai. — Arany János válogatott költeményei. — Egy Irén: A gyár felébred. — Lódi Ferenc: Így akarom. — Reményi Béla: Egyetlen hadsereg.

Hungaria: Kalevala. Szemelvények a karjalai-finn nép eposzából. Az Elias Lönnrot szerkesztette Kalevala alapján összeállította és a bevezetést írta Otto Kuusinen. Budapest, 1950. — Juhász Ferenc: A Sántha-család (költemény). — Somlyó György: Sereg-szemle (versek).

Babeuf válogatott írásai. (Foradalmárok. Molnár Erik előszavával.) — Micsurin válogatott tanulmányai. (I. I. Prezent bevezető tanulmányával.)

A Magyar parasztháborúk 1437—1514. (Összeállította: Geréb László, a bevezetőt írta: Székely György.) — „Tépjétek le a sötétség bilincseit”. XVIII. századi magyar rőpiratok a feudális egyházzól. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Kató István. Sajtó alá rendezte: Tarnai Andor. — Marco Polo utazásai. — Harcolunk a békéért.

Népszava. Fehér Klára: Az első hét története. — Illés Sándor: Egyenes úton. (Ifjúsági regény.) — Keszthelyi Zoltán: Vasvári Pál. (Ifjúsági regény.) — Polevoj: Egy sztálingrádi munkás.

Révai: Czibor János: Gábor Áron. — Déry Tibor: Fefelet. — Gelléri Andor Endre: A szállítóknál. — Hunya István: Kúrikusok. — Illés Béla: A vígszínházi csata. — Illyés Gyula: Két férfi. — József Attila: Összes verse. — Kamjén István: Mihály. — Kuszka Péter: Az élet szép. — Vészi Endre: Boldog grafikon. — A hivatal packázásai. — Felszabadult ország. (Magyar írók válogatott elbeszélései.)

H. Fast: Amerikaiak. — V. Hugo: 1793. — H. Botev Válogatott írásai. — Roger Martin du Gard: Vén Európa. — Szaltükov—Scedrin: A Galavjov-család.

Szikra: Belinszkij: Válogatott esztétikai tanulmányok. — Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. 2. kiadás. 25.001—75.000. — Kautsky: A kereszténység eredete. — Nyikolszkij: A vallás keletkezése. — A Szovjet-unió tizenhat országa. — Foster: A kapitalizmus alkonya. — Szimonov: Harcoló Kína. — Mehring: A Lessing-legenda.

Természettudományos Kiskönyvtár: 9. Oparin: Az élet eredete. 11. Bluket: A növény élete. 12. Gluscsenko: Micsurin tanítása az idealista biológia elleni küzdelemben. 13. Schmidt: Az ember származása. 14. Nyikolszkij—Jakovlev: Hogyan tanultak meg az emberek beszélni? 15. Molodsikov: A szovjet tudomány — a természet átalakítója. 16. Keller: Hogyan alakítja át az ember a növényeket.

Szikra: Camilar: Fergegeteg. — Gorkij: Három ember.

Új magyar könyvkiadó. I. Franko: Zahar Berkut. — Goncsár: Zászlóvivők. — Kiacseli: Gvádi Bigva. — Pervencev: Kocsubej. — Avgyejenko: Szeretek. — Csehov: A pirosruhás lány. — Iljin: A lámpa. — Koptyelov: A Havas-csúcs. — Iljina: A negyedik győzelem. — Lácsiz: Zúg a vihar. — Majakovszkij: Csudajó. — Junga: A halhatatlan cirkáló. — Koroeskin: A brigád. — Malcev: Szívvel-lélekkel. — Popov: Acél és salak. — Szimonov: Legény a talpán (színmű). — Fágyszejev: Tizenkilencen. (5. kiad. Illés Béla bevezető tanulmányával.) — Laptjev: Hajnal.

Szovjet kis regények: Ivanov: 14—69-es páncélvonat. — Krimov: A mérnök. Pavlenko: Pusztai nap. — Rudnyeva: Egy komszomolka naplója. — Galin: Donyec-medence.

Korev és Galkin: A szovjet bíróság. — Mihajlov: Az új technika alkotói. — Tregub: Korunk hőse. — A szocialista munkaverseny. — Felszabadulásunk ünnepére. (Műsor-könyv.)

Liszovszkij: Mi a sűrűlódás. — Budagjan: Az ételek és a táplálkozás egészségtana. — Szerebrov: A nőgyógyászat. Egészségügyi szakiskolák tankönyve. — Vaszilenko: Belgyógyászat. — Potapova: Az orosz nyelv kézikönyve I. Második, átdolgozott kiadás. 20.000—50.000-ig. — Stejman: A kozsztromai szarvasmarha kitenyésztése. — Az ötéves tervek. Harc a szocialista iparosításért. — Jelágina—Medvegja: A könyv a pionir barátja.

Szovjet falu — szovjet emberek. 1—2. szám.

Anyiszimov: Hogyan él a parasztság a Szovjetúnióban. — Zseltova: Vlagyimir Vorosin és brigádja.

8839

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: BEKE ÖDÖN, FÓNAGY IVÁN, HORVÁTH KÁROLY

PROHÁSZKA JÁNOS, RUBINYI MÓZES, TELEGDI ZSIGMOND

FELELŐS SZERKESZTŐ: BEKE ÖDÖN. SZERKESZTŐSÉG: XIV. KER., VOROSILÓV-ÚT 19.
TELEFON 297—426.

FELELŐS KIADÓ: A KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT IGAZGATÓJA
V., SZALAY-UTCA 10—14. TELEFON 128—580/30

TARTALOMJEGYZÉK

<i>I. Sztálin:</i> Marxizmus és nyelvtudomány	225
<i>I. Sztálin:</i> A nyelvtudomány néhány kérdéséhez	241
<i>Dénes Szilárd:</i> Egy elkésett megemlékezés	245

Nyelv és iskola

<i>Honti Rezső:</i> Nehéz-e az orosz nyelv?	253
<i>Benkő Loránd:</i> Az <i>i</i> , <i>u</i> , <i>ü</i> hang írásáról	257

A magyar nyelv multja

<i>Benkő Loránd:</i> Hogyan beszéltek a régi magyarok?	267
<i>Nyíri Antal:</i> A <i>d</i> kicsinyítőképző történetéhez	272

Nyelvművelés

<i>Fábián Pál:</i> Néhány szó a rövidítésekről	273
<i>Beke Ödön:</i> A népi demokrácia új szavai 277. — Nevetségessé teszi magát, aki urasan akar beszélni 278. — Körös vagy Körös 278. — Összanglia és társai 278	

Magyarázatok

<i>Prohászka János:</i> A korhely szó alkonya	279
<i>Csefkő Gyula:</i> Egy madárnévről	282
<i>Hajdú Péter:</i> A jobb és bal fogalom elnevezései	285
<i>†Kallós Ede:</i> Infláció 288. — Reakció	289
<i>Nyíri Antal:</i> A fuldokló ember a szalmaszálhoz is kap	291
<i>Beke Ödön:</i> Átok és áldás 291. — Barlang 292. — Gyalogszarka, gyalogsátán, gyalogposta 292. — Idő 292. — Ingyenélő 293. — Kármentő 293. — Mustra 294. — Nyilhúzás 294. — Arany János nyelvéhez (1. Tors. 2. Bebujna a furulyukba. 3. Öltre megy) 295. — Kecskerikató bor 296. — Hangutánzás. — Elcsúszott a szája 297. — Hasban van a búza 297. — Megfeji a kereket 297. — Lóhátról beszél	298

Könyvekről

<i>Prohászka János:</i> Az újabb magyar ifjúsági irodalom nyelve	298
<i>Trócsányi Zoltán:</i> A legújabb orosz idegen-szótár	305
<i>Péter László:</i> Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon	306

(Folytatása a 2. lapon.)

Ki hallotta, ki olvasta?

<i>Mikola Gyula</i> : A Magyar Rádió címére	307
<i>Beke Ödön</i> : Az erdélyi munkásmozgalom egy ismeretlen szava 308. — Az ellenforradalom szavaihoz 309. — Veres Péter egy ritka szava 309. — Kacabajka 310. — Posta 311. — A ragadványnevek szórendje	311

A Nyelvőr hírei

Tízéves a Karjalai-Finn Szovjet Szocialista Köztársaság	312
Harmincéves a Csuvas és a Tatár Autonóm Szocialista Köztársaság	313
A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1950. évi közgyűlése	314
Új tervezet a nyelvtudományok tanítására a szovjet főiskolákon	316
Sztálin útmutatása nyomán felülvizsgálják a szovjet nyelvészet oktató és tudományos kutató programját	316

Levélszekrény

Lábbb 317. — Kásafuvás, álomországi kása 318. — Csimpolya 318. — Vincfa 318. — Udvaros 319. — Rekedt levegő 319. — Ordibál	319
--	-----

A Nyelvőr postája	319
-------------------------	-----

KÉRELEM DOLGOZÓTÁRSAINKHOZ

A Magyar Nyelvőr a jövőben csak közérdekű, népszerűen megírt cikkeket közöl. A nyomda csak géppel, az egyik lapra széles sorközökkel írt, margóval ellátott kéziratot fogad el. Kéziratot nem adunk vissza még abban az esetben sem, ha a cikke nem közöljük, azért ajánlatos a cikkekről másolatot készíteni. A szövegben csak a rég vagy tájszavakat húzzuk alá, mert csak ezeket szedik kurzív betűvel, a neveket nem szedjük se nagybetűvel, se kurzívval. A folyóiratok évszámait és az évszázadokat arál számmal írják, ne rómaival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot teszünk. A kézirat végére szíveskedjenek pontos címüket is kiírni s még a névtelenül megjelenő cikkek végén is legyen zárójelben a szerző neve. A levonatokba nem szabad újabb szöveget írni, mert ez költségtöbbletet okoz, s a szám megjelenését is késlelteti. A levonatokat a szerkesztőségnek szíveskedjenek postafordultával visszaküldeni, hogy a számok minél előbb tördeltethessük.

A Nyelvőr legközelebbi száma október havában jelenik meg. December hónapban lesz még egy számunk. Az erre a számra szánt kéziratokat október 20-ig kérjük.

Előfizetési díj: Egyesületi tagoknak	1 évre 18— forint
Vállalatoknak, intézményeknek	1 évre 60— forint
Megjelenik 2 havonként. Példányonkénti eladási ára 4*50 forint.	

KIADÓHIVATAL: A KÖZOKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS KÖZVÁLLALAT.
BUDAPEST, V., SZALAY-U. 10—14
TELEFON: 128-580.
MAGYAR NEMZETI BANK EGYSZÁMLASZÁM: 936.515.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK:

M. Sadeniemi: Metrikkamme perusteet. Grundlagen der finnischen Metrik. Mit Anwendung auf moderne und antike Versmasse. Helsinki 1949. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

O. Ikola: Tempusten ja modusten käyttö ensimmäisessä suomalaisessa raamatussa verrattuna vanhempaan ja nykyiseen kieleen. II. Annales Universitatis Turkuensis. Sarja-Ser. B. Osa-Tom. XXXIV. Turku 1950.

Neue Russische Bibliothek. Herausgeber Prof. Dr. W. Steinitz. 1. Puschkin: Das Märchen vom Zaren Saltan. Das Märchen vom Fischer und Fischlein. 2. J. V. Stalin: Reden. 3. Puschkin: Der Schneesturm. 4. Geschichten, Gedichte, Reime, Rätsel. 4. Russisches Liederbuch. 6. Majakowskij: Gedichte. 7. Tschekow: Der Bär. Der Heiratsantrag. 8. Gogol: Der Revisor. 9. Wosnessenskij: Der Fünfjahresplan. 10. Ostrowskij: Wie der Stahl gehärtet wurde. 11. Gorkij: Tschelkasch. 12. Michajlow: Unser Land. 13. Wir lesen, spielen und singen. I. 14. Bylinen. 15. Krylow: Fabeln. 16. Verfassung. 17. Gajdar: Tschuk und Gek. 19. Neues russisches Liederbuch. 21. Uljanowa: Lenins Kinder- und Schuljahre.

Athenaeum: Baktai Ferenc: Fiatalok csillaga. — Dobozy Imre: Azért a víz az úr. (Századvégi agrármozgalmak Magyarországon.) — Fehér Klára: Vasbrigád: — Móricz Zsigmond: Árvácska. — Légy jó mindhalálig. — Szabó Pál: Tavasz szél. — Szeberényi Lehel: Fehér arany. — Szőnyi Sándor: Péter mégis mérnök lesz. — Veres Péter: Három nemzedék. I. Szolgátság. — Mamin—Szibirják: Mesél az Ural. — Vigdorova: Kolja megjavul. — Bruckner: Pablo az indián. — Haldane: Szemlélődések az élők körében.

Franklin: Csehov drámai művei. — Sophoklész összes drámái. Ford.: Babits Mihály, Deveseri Gábor, Jánosy István, Kardos László, Kerényi Grácia, Meller Péter, Trenesényi-Waldapfel Imre. Szerk.: Szilágyi János György, Trenesényi-Waldapfel Imre. — Balzac: Parasztok. — Pons bácsi. — Lafitte: Visszatérünk. — Jensen: Kína győz. — Mikszáth Kálmán: A Noszty-fiú esete Tóth Marival. (Szinpadra átdolgozta Karinthy Ferenc és Benedek András.

Hungária: Cseres Tibor: Ének a termelő szövetkezetekről. — Ilarion Jankin: Egy sztahanovista feljegyzései. (Példaképeink.) — Marat válogatott írásai. (Forradalmárok.)

Révai: Asztalos Sándor: Szabad életünk törvénye. — Bóka László: Szebb az új. Versek. — Gellért Oszkár: A három hegyesűcs. Versek. — Takács Tibor: Szabad hazában. — Diadalmas zászló. (Versek Koreáról. Szerk.: Kuczka Péter.) — Nazim Hikmet versei. Ford.: Somlyó György és Kuczka Péter. — Kaffka Margit: Hangyaboly. — Mikszáth Kálmán: Két választás Magyarországon. Különös házasság. Az eladó birtok. — Móra Ferenc: Hiszek az emberben. — F. Rác Kálmán: Barátok és ellenségek. — Csehov: Elbeszélések. I., II. — Turgenev: Egy vadász feljegyzései. — Caragiale: Két sorsjegy. — Davidoglu: Bányászok. — Eminescu válogatott versei. Kétnyelvű kiadás. — Germetto: Egy borbély emlékezései. — Prosper Mérimée: Carmen. Kisregények, elbeszélések. — Stendhal: Vörös és fekete. — Dickens: Örökösök. I., II. — Csao Su Li: Változás Lic Jac Zsuanban. — Atanasz Sztójkov: Az utolsó szó. (Bolgár ellenállók búcsúlevelei.)

Tankönyvkiadó N. V.: Mihajlov: Hazánk. Kétnyelvű nevelői segédkönyvek. I.

Szikra: Balázs Anna: Névtelen hősök. — Gergely Sándor: Farkasok. — Nagy Lajos: Velem vagy ellenem. — Horváth Márton: Lobogónk Petőfi. (Irodalmi cikkek és tanulmányok.) — Révai József: Irodalmi tanulmányok. — Sztálin művei. III., XI. — Csernisevskij: Orosz ember találkán. — Gorkij: Az igazi kultúra. — Iljin: A könyv világ-hódító útja. — Patyomkin: Az újkori diplomácia története. 1919–1939. — Zadonszkij: Épül az orosz falu. — Osztover: Viharmadarak. — Aragon: Kommunisták. — Jorge Amado: Végtelen földek. — M. Andersen Nexö: Hódító Pelle. — Multatuli: Jáva gazdag és éheznek. — Dumitriu: Farkasvadászat. — Vázov: Iga alatt.

Természettudományos Kiskönyvtár. 19. Obrucsev: A hegyek és földrészek keletkezése. 20. Zavarickája: Vulkánok. 21. Bogorov: Tengerek és óceánok. 22. Van-e élet a bolygókon. 23. Az anyag szerkezete. 24. Malinovszkij: Az emberi test szerkezete és élete. 25. A szocialista ember átalakítja a természetet. 26. Makarov: Természetvédelem a Szovjetunióban. 27. Mezenecv: Az elektromos szem. 28. Dzerdzejevskij: A levegőtenger. 29. Valdgard: A természet erői az ember szolgálatában. 30. Gluscsenko: T. D. Lüszenko — a kiváló szovjet tudós. 31. Szubbotyin: A föld keletkezése és kora. 32. Arisztov: A föld és a tenger. 33. Koszenko: Az alvás és az álom. 34. Jaroszlavcev: Talajmenti fagy. 35. Szuszilov: A hang és a hallás. 36. Davidov: Micsurin tanítása új állatfajták kitenyésztéséről. 37. Bogorov: Élet a tengerben.

3-7

Marxista Ismeretek Kis Könyvtára: 43. Aragon: Ember és kultúra. — 45. V. Aragon: Gép- és traktorállomások a szovjet mezőgazdaságban. — 46. N. A. Vinogradov: I. D. Sztrasun: A Szovjetunió dolgozóinak egészségvédelme. — 49. B. Sztjepanov: A vezető kollézházaderek nevelése. — 50. L. A. Lunc: Az Egyesült Államok bírósága a monopoltöke szolgálatában. — 52. K. Abroszenko: A parasztság szocialista nevelése. — 53. Pozner—Makárov—Makszimov: Lenin „Materializmus és empiriokriticismus“ c. könyvéről. — 55. Gh. Gheorghiu-Dej: A román munkáspárt a mezőgazdaság szocialista átalakításáért. — 56. Kruzkov—Mityin: Sztálin elvtárs „Anarchizmus vagy szocializmus“ c. művéről. — 57. L. G. Berri: Munkamegosztás a szocialista társadalomban. — 58. V. B. Luckij: Az angol és amerikai imperializmus a Közelkeleten. — 59. M. Prenant—J. Lévy: Állásfoglalás a Lüszenko-vitában. — 60. Klement Gottwald: Előre a szocializmus felépítéséért. — 61. A. P. Kuszuljnyikov: Sztálin elvtárs műveinek első kötete. — 62. Liu Szao-Csi: Internacionizmus és nacionalizmus. — 63. T. D. Lüszenko: Az élő szervezet és a környezet. — 65. G. M. Dimitrov: A munkásosztály a fasiszmus ellen. — 66. A. Bolgov: Sztálin elvtárs „A Szovjetunió agrárpolitikájának kérdéseiről“ c. munkájáról. — 67. Sz. P. Bücskov: L. N. Tolsztoj nagy nemzeti eposza a „Háború és béke“. — 68. B. M. Volin: Sztálin elvtárs „Az októberi forradalom és az orosz kommunizmus taktikája“ c. művéről. — 69. Sz. P. Ljubimov: Lenin „Az ifjúsági szövetségek feladatai“ c. beszédéről. — 70. Jacques Ducloux—Jean Fréville: Henri Barbusse. — 71. A 150 éves Puskin. — 72. J. I. Szoldatyenko: Sztálin elvtársnak a XVIII. pártkongresszuson tartott beszámolójáról. — 73. F. F. Csernov: A szovjet állam szerepe a kommunista társadalom építésében. — 74. V. J. Jerome: Egy változó világ kultúrája. — 75. A. M. Pankrátova: A sztálini „Párttörténet“ és a szovjet történelemtudomány. — 76. Figurnov: A válságok marxi-lenini elmélete. — 77. V. F. Vorobjov: Sztálin elvtárs — a polgárháború frontjain aratott győzelem megszervezője. — 78. V. V. Mavrogjin: Az orosz és a szovjet tudomány szerepe az emberi kultúra történetében. — 79. I. P. Trájnjin: Sztálin elvtárs „A Szovjetunió alkotmánytervezetéről“ c. beszéde. — 80. A. Dzenyiszov: A demokrácia helyes értelmezéséről. — 81. D. Tiscsenko: A sztálini „Párttörténet“ a marxizmus-leninizmus alapismerteteinek tárháza. — 82. A. Sz. Mjasznyikov: Az irodalom pártszervezősége. — 83. M. G. Mosenszkij: Az amerikai rádió a monopoltöke szolgálatában. — 84. N. Kozjev: A szocialista gazdasági rendszer és fölénye a kapitalista gazdasági rendszer felett. — 85. I. Sz. Zvávics: A fasiszta geopolitika az angol-amerikai imperializmus szolgálatában. — 86. P. F. Judin: A népi demokratikus országok útja a szocializmus felé. — 87. J. N. Umanszkij: Az egyéniség a szocialista társadalomban. — 88. F. Kon: F. E. Dzerzsinszkij Lenin és Sztálin pártjának rettenthetetlen harcosa. — 89. Marcel Cachin: Balzac. — 90. Glezerman: Célunk — kommunizmus. — 91. Sz. M. Rozenoer: A Vatikán reakciós szerepe a nevelés terén. — 92. I. V. Kuznyecov: Az orosz természettudomány jellegzetes vonásai. — 93. N. K. Ivanov: A szovjet állam — új típusú állam. — 94. B. Vronszkij: A haladó és reakciós erők harca az Egyesült Államokban. — 95. Sz. M. Petrov: Lenin „Kik azok a népharátok és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?“ c. munkájáról. — 96. Alexandrov: Amerikai filozófusok a reakció szolgálatában. — 98. G. P. Szergyucsenko: Marr szerepe a materialista nyelvtudomány fejlődésében.

Új Magyar Könyvkiadó: Kozocsa Sándor és Radó György: A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1945—1949. — N. Potapova: Az orosz nyelv kézikönyve. II.

Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége. Népi demokráciánk gazdasági és társadalmi rendszere. — Feladataink a békefront ránk eső szakaszának védelmében. — Pártpolitikai munka a nyári kiképzés időszakában. A parancsnok és a párt-szervezet. — Szegál: A Vatikán az amerikai reakció szolgálatában. — Sein: A Vatikán aknamunkája a népi demokrácia országai ellen. — Példaképünk: A hős lenini Komszomol. — Az élenjáró szovjet haditudomány. — A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950. V. 31—VI. 1-i ülése. — Örizzük meg a katonai titkot. — Szuszlov: A hang és a hallás. — Smidt: A szervezet keletkezése és fejlődése. — Az ember fejlődése. — A szocialista ember átalakítja a természetet. — Koszenko: Az alvás és az álom. — Davidov: Micsurin tanítása új állatfajták kitenyésztéséről. — Jaroszlavcev: Talajmenti fagy. — A koreai nép harca az amerikai imperialisták ellen. — Gorgejev: N. V. Kantarija, a Szovjetunió hőse. — Kozsevnjyikov: A parancs. — Szerebrjakov: A győzelemért. — Zsukov: I. V. Sztálin és a keleti országok népeinek nemzeti felszabadító harca. — A Tito-banda az imperialisták háborús terveinek szolgálatában. — Útmutató a kultúrfelvilágosító munkához.

Magyar Nyelvőr

A TARTALOMBÓL

Sztálin elvtárs levelei a nyelvtudomány kérdéseihez 321

Tamás Lajos:

A „fordulat éve“ a nyelvtudományban 327

Soltész Katalin:

Béke 332

Beke Ödön:

A magyar rokonságnevek 342

Rubinyi Mózes:

A humor nyelvi eszközei Mikszáthnál . 348

Fábián Pál:

Tervszerű nyelvművelést 382

*

Nyelvjárásaink. Magyarázatok. Nyelvművelés.
Könyvekről. Ki hallotta, ki olvasta? A Nyelvőr
hírei. A Nyelvőr postája

*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: BEKE ÖDÖN, FÓNAGY IVÁN, RÁCZ ENDRE,
PROHÁSZKA JÁNOS, RUBINYI MÓZES, TELEGDI ZSIGMOND

FELELŐS SZERKESZTŐ: BEKE ÖDÖN. SZERKESZTŐSÉG: XIV. KER., VOROSILÓV-ÚT 19.
TELEFON 297—426.

FELELŐS KIADÓ: A KÖZOKTATÁSIÜGYI KIADÓVÁLLALAT IGAZGATÓJA
V., SZALAY-UTCA 10—14. TELEFON 128—580

TARTALOMJEGYZÉK

Sztálin elvtárs levelei a nyelvtudomány kérdéseire	321
Tamás Lajos: A „fordulat éve” a nyelvtudományban	327
Soltész Katalin: Béke	332
A magyar nyelv multja	
Benkő Loránd: Néhány becenevünkről	335
Beke Ödön: A magyar rokonságnevek	342
Íróink nyelve	
Rubinyi Mózes: A humor nyelvi eszközei Mikszáthnál	348
Nyelvjárássaink	
Prohászka János: A göcseji nyelvjárásról	357
Katona Imre: Csongrádi szólásmagyarázatok és történetek	362
Tikos Béla: Növénynevek a Hortobágyról	368
Magyarázatok	
Beke Ödön: Két magyar-orosz jelentéspárhuzam	371
Csefkó Gyula: Savanyú szelek 376. — Süt a hideg, a dér, a fagy	377
Nyelvművelés	
A szerkesztőség, Karinthy Ferenc, Dmyi Dezső: Nyelvünk tisztasága	379
Fábián Pál: Tervszerű nyelvművelést	382
Brüll Emánuel: Annál is inkább — annál kevésbé	384
Pogány Miklós: Hogyan látja egy mérnök a szovjet könyvek magyar fordítását?	384
Könyvekről	
Dénes-Szilárd: Petőfi Sándor válogatott írásai	384
Trócsányi Zoltán: Új orosz nyelvkönyvek	384
T. Z.: Kozocsa Sándor és Radó György: A Szovjet Népek Irodalmának Magyar Bibliográfiája	39
Ki hallotta, ki olvasta?	
B. Ö.: A népi demokrácia új szavaihoz 394. — A földművelés szókincséhez	39
K. J.: Népnyelvkutatás Budapesten	39
B. Ö.: A rövidítésekhez 396. — A tanonc pusztulása 397. — Furulyázó kukorica 397. — Se híre, se hamva	39
Zsoldos Jenő: Kéjvonalat 397. — Omnibusz	39
Szűcs Lajos: A busz 398. — Harmatverő	39
Tormásközi: Kozokány	39
A Nyelvőr hírei	
Tízéves az Észet Szovjet Szocialista Köztársaság	39
A Kazah Szovjet Szövetséges Szocialista Köztársaság	39
Nagyszabású előadássorozat indult Moszkvában Sztálin nyelvtudományi műveiről	40
A Magyar Nyelvtudományi Társaság vándorgyűlése	40
Az orosz nevek és szavak magyar átírása	40
A Nyelvőr postája	40

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományos Osztályának Közleményei. I. Általános Társadalomtudományi Sorozat I. 1. 1950. Tartalma: Fogarasi Béla: Társadalmi lét és társadalmi tudat az átmeneti korszakban. Szabó Imre: Népi demokráciánk joga.

Y. H. Toivonen: Protolapin ongelmasta. (Eripainos Esitálmät ja Pöytäkirjat 1949.)

Turunen: Lyydiläismurteiden äännehistoria. II. Vokaalit. Mémoires de la Société Finno-ougrienne. XCIX. Helsinki 1950.

Harttunen: Suomalaisten muinaisusko. 1948. — Mordvalaisten muinaisusko. 1942. Helsinki.

L. Posti: Viron dentaaliklusiilin astevaihtelusta. (Eripainos Virittäjästä.)

G. Ränk: Vana Eesti rahvas ja kultuur. 1949. Stockholm.

O. Loo: Grundzüge des estnischen Volksglaubens. I. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 18: 1. Lund 1949.

Grundström: Lulelappisches Wörterbuch. Fasc. 7. (Skrifter utgivna genom Landsmål- och Folkminnesarkivet i Uppsala.)

A. Schreiber: La Légende de l'emplacement du Temple de Jérusalem. Extrait de la Revue des Etudes Juives. Nouvelle Serie. Tome IX. A la Librairie Durlacher. Paris.

A Román Népi Köztársaság Írószövetségének Irodalmi és Művészeti Kiadója. Ünnepi szó. (Szaválásra alkalmas versek gyűjteménye.) — Ágyúszónál hangosabban. (Versek. Összeállította Bajor Andor.) — Horváth István: Bomlik a rügy. (Versek.) — Balla Károly: Fény a hegyeken. — Kenyeres Pál: Ünnepi műszak. — Kormos Gyula: A rovátka. — Kovács György: A szabadság útján. (Moldvai csángók között.) — Camil Petrescu: Balcescu. (Történelmi színmű.)

Athenaeum. Cseres Tibor: Tűz Hódréten. — Karinthy Ferenc: Kőművesek. — Máté György: A béke nevében. — Sarkadi Imre: Kísértetjárás Szikésen. Gál János útja. — Csapigyn: Sztjenyaka Rázin. — Tyihonov: Pohárköszöntő. (Válogatott versek. Ford. Kardos László.) — Blatyn: A falusi ifjúság politikai nevelése. — Keresztesné Pataki Mária: A dolgozó nő háztartása.

Franklin. Osztrovskij drámái. — Szjomuskin: Alitot eltűnik. II. — Gera György: Tisztuló világ. — Csiki Gergely: Ingyenélők. (Átdolgozta Békés István.) — Szigligeti: Liliomfi. (Átdolgozta Mészöly Dezső.) — Gottfried Keller: A hét igazak zászlaja. — Heinrich Mann: Az alattvaló.

Hungária. Kántor László: A nagy műszak. Ifj. Horváth Ede útja a Kossuth-díjig. (Példaképeink.) — A dollár ügynöke. Rajzolta Erdei Sándor. — Ék Sándor: A szovjet festészet néhány tanulsága. — Gömöri Endre: Kína a tüzermérföldes úton. — Simó Jenő: Popov Acélsisak c. regényéről. — Fjodorov-Grigorjev: A film az ember szolgáltatásában. — G. Ivanov: Egy népbíró feljegyzései. — Krajevskij: Majakovszkij. — Frolov: Az ösztöntől az értelemig. — Koszven: Matriarchátus. (Az „anyajog” kérdésének története.) — Medinszkij: Makarenko élete és pedagógiája. — Pecsernyikova: Az iskolás-gyermekek munkára nevelése a családban. — Piszareva: Az ideges gyermek nevelése. — Giordano Bruno Válogatott dialogusai. (Dinnyik bevezető tanulmányával. Szerk. Szauder József. Ford. Fogarasi Miklós, Koltay-Kastner Jenő, Szemere Samu.)

Révai. Gárdonyi Géza: A lámpás. — Karinthy Ferenc: Útközben. — Méray Tibor: A film a békeharcban. — Nánási László: Virágzó kolhozok országában. — Kónya Lajos: Szép Anna lakodalma. — Urbán Ernő: Tündérmajor. (Költemények.) — Román György: Téli vadászat. (Elbeszélések.) — Kazakevics: Tavasz az Oderán. — Kerbabajev: A döntő lépés. — Wanda Wasilewska: Leigázott föld. — Jilemnickij: Garammenti krónika. — Pytlakovskij: Az ezredik vagon. — Mickiewicz Válogatott írásai. — Marin Preda: Egy asszony felszabadul. — Sadoveanu: Mitrea Kokor útja. — Ion Creanga: Ionica gyerekkora. — H. Ruszev: Hegyek között. — G. Karaszlavov: Három hős. — E. Sztanev: Egyetlen út. — Jorge Amado: A reménység lovagja. — Renata Vigarò: Ágnes halála. — Romain Rolland: Colas Breugnon. — André Stil: Bányászok dicsérete. — Beaumarchais: Figaro házassága. — Schiller: Ármány és szerelem.

Szépirodalmi Könyvkiadó. Szépirodalmi Kis Könyvtár. 1–2. Petőfi Sándor: Az apostol. 3. Móricz Zsigmond: Elbeszélések. — „Békét, békét a világnak...” (Költők a békéért.) — Békénk őrei. (Magyar írók a munka és a béke hőseiről. Szerk. Fehér Elára.)

Szikra. Din Lin: Felkelt a nap a Szangan-folyó felett. — A. Smedley: Kína visszaüt. — Courtade: Albániai útinapló. — Foster: Lapok egy munkás életéből. — Kahn: Összeesküvés az amerikai nép ellen. — Gorkij: Az Artamanovok. Nyár. — Leonov: Megindul az erdő. — Panfjorov: Megindulnak a traktorok. — Tudor: Szojka atya útja. — Versigora: Tiszta lelkiismeretű emberek. — Zadovszkij: Épül az orosz falu. — Ordzonikidze: Egy bolsevik útja. — Zalewski: Győzelmes traktorok. — A Szovjetunió kommunista (bolsevik) pártjának története. Rövid tanfolyam. V. kiadás. 260 001—560 000. — Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. (A marxizmus-leninizmus kis könyvtára 63.) — Kuznyecov: Az orosz tudósok hazafisága.

Új Magyar Könyvkiadó. Bazsov: A titok. — Frajerma: A halász fia. — Leberecht: Fények a faluban. — Panova: Világos part. — Pavlenko—Csiaureli: Berlin eleste. — Szkreblickij—Csaplina: Ébred az erdő. A vadon élete. — Iljin: Önműködő gyár.

A Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége. Párttagsági könyv. — Frolov: Pavlov, a nagy orosz tudós. — Voroncov—Veljaminev: Van-e élet a bolygókon? — Malinovszkij: Az emberi test szerkezete és élete. — Dzerdzejevskij: A levegőtenger. — A haza védelme a Magyar Népköztársaság minden polgárának szent kötelessége. — Vigyázz egészségedre az őszi gyakorlaton.

KÉRELEM DOLGOZÓTÁRSAINKHOZ

A Magyar Nyelvőr a jövőben csak közérdekű, népszerűen megírt cikkeket közöl. A nyomda csak géppel, az egyik lapra széles sorközökkel írt, margóval ellátott kéziratot fogad el. Kéziratot nem adunk vissza még abban az esetben sem, ha a cikket nem közöljük, azért ajánlatos a cikkekről másolatot készíteni. A szövegben csak a régi vagy tájshavakat húzzuk alá, mert csak ezeket szedik kurzív betűvel, a neveket nem szedetjük se nagybetűvel, se kurzívval. A folyóiratok évszámait és az évszázadokat arab számmal írják, ne rómaival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot teszünk. A kézirat végére szíveskedjenek pontos címüket is kiírni s még a névtelenül megjelenendő cikkek végén is legyen zárójelben a szerző neve. A levonatokba nem szabad újabb szöveget írni, mert ez költségtöbbletet okoz, s a szám megjelenését is késlelteti. A levonatokat a szerkesztőségnek szíveskedjenek postafordultával visszaküldeni, hogy a számot minél előbb tördeltethessük.

Előfizetési díj: Egyesületi tagoknak 1 évre 18.— forint
Vállalatoknak, intézményeknek 1 évre 60.— forint
Megjelenik 2 havonként. Példányonkénti eladási ára 4,50 forint.

KIADÓHIVATAL: A KÖZOKTATÁSIÜGYI KIADÓVÁLLALAT.

BUDAPEST, V., SZALAY-U. 10—14

TELEFON: 128-580.

MAGYAR NEMZETI BANK EGYSZÁMLASZÁM:

936.540.

értem a felelősaprosok hátul becsúszni!
(felkiáltás)

Magyar Nyelvőr

A TARTALOMBÓL

N. Bartha Károly:
A reszelővágó mesterség 401

Beke Ödön:
A magyar-orsz jelentéspárhuzamokhoz 413

Erdődi József:
Tokaj 422

Deme László:
Még néhány szó a rövidítésekről 429

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája
Nyelvtudományi Intézetének felállítása 456

Szakszótárt kapnak bányászaink 460

Két moszkvai levél 463

A Magyar Tudományos Akadémia határozata
az orosz nevek és szavak átírása ügyében 476

*

Nyelv és munka. Magyarázatok. Nyelvművelés.
Könyvekről. A Nyelvőr hírei. Ki hallotta, ki olvasta?
A Nyelvőr postája. Levélszekrény

*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: BEKE ÖDÖN, FÓNAGY IVÁN, RÁCZ ENDRE,
PROHÁSZKA JÁNOS, RUBINYI MÓZES, TELEGDY ZSIGMOND

FELELŐS SZERKESZTŐ: BEKE ÖDÖN. SZERKESZTŐSÉG: XIV. KER., VOROSILÓV-ÚT 19.
TELEFON 297—426.

FELELŐS KIADÓ: A KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓ VÁLLALAT IGAZGATÓJA
V, SZALAY-UTCA 10—14. TELEFON 128—580

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelv és munka

N. Bartha Károly: A reszelővágó mesterség 401

Magyarázatok

Beke Ödön: A magyar-oroszlentéspárhuzamokhoz 413. — Arany János nyelvéhez 415. — Kövesztett 418. — Posta 420. — Villahajtó rúd 421. — Egy szóláshasonlat történetéhez 421
Erdődi József: Tokaj 422
Csefkó Gyula: Kökertben táncoltat 424. — Egy játéknév történetéhez 426
Dömötör Sándor: Darázs-fészek 428. — Kulák bor, el-, be-, rádavajoz 428
Csatka Endre: Pá! ... 429
Scheiber Sándor: Hangutánzás 429

Nyelvművelés

Deme László: Még néhány szó a rövidítésekről 429
Brüll Emánuel: Nyelvtani és értelmi egyeztetés 435
Lavotha Ödön: A névelők használatáról 438. — Előadja magát és társai 440
Mikola Gyula: Elvtársnő és társai ... 441
Prohászka János: Gomba módjára szaporodik az -ási, -ési 442
Szyl Miklós: Olvasás közben ... 444
Brüll Emánuel: Összeírás és összetétel 447
H. Fekete Péter: Kartoték — mozgólapp 448. — Töszámnév sorszámnév helyett 449
Csatka Endre: Nap mint nap ... 449
Péter László: Egy köznyelvi rövidülési tendencia ... 449
Kiss Árpád: Az első vágányra vonat jár! ... 449
Tormásközi: Terrász — térfok ... 450

Könyvekről

Trócsányi Zoltán: Orosz segédkönyvek 450
Prohászka János: A népi demokrácia új szavai az ifjúsági irodalomban 452
Uno Harva: A sampo elrablása (Horváth Károly István) 454

A Nyelvőr hírei

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének felállítása 456
Kálmán Béla: A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni vándorgyűlése 457
Fábián Pál: Szakszótárt kapnak bányászaink 460

Ki hallotta, ki olvasta?

B. Ö.: Török tezek — magyar tözeg 461
H. Fekete Péter: Takaros 462
N. Bartha Károly: Fika 462

A Nyelvőr postája

Levélszekrény 470

A Magyar Tudományos Akadémia határozata az orosz nevek és szavak átírása ügyében 476

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK

Akadémiai Kiadó. Orosz-magyar műszaki szótár. — A tudományok története a Szovjetunióban. — A magyar helyesírás szabályai. — Ember Győző: Az 1948–49-i minisztérium levéltára. — Hegel: Enciklopédia I. Ford.: Szemere Samu. (Filozófiai Írók Tára, Új folyam.)

Aquila. LI–LIV. Magyar Madártani Intézet évkönyve. 1944–47. 1950. (A tartalomról: Beke Ödön: A magyar madárnevekről.)

Kniezsa István: A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelv-járás) emlékek. Debrecen, 1949. Kny. a Magyar Népryelv VI. kötetéből.

Dömötör Sándor: Vas megyei Markalf-történetek. Vas megyei adatok a szentgyörgynapi tüskerakáshoz. Szombathelyi adatok néprajzi muzeológiánk fejlődésének történetéhez. Bp., 1949. Különnyomat az Ethnographiából.

Izvesztija Akademii Nauk SzSzsZR. Otgyelenije Literaturi i jazika. Tom. IX. Vipuszk 1–2.

Bubrich: Grammatika literaturnogo komi jazika. Izdatel'sztvo Leningrad'szkogo Goszudarsztvennogo Ordena Lenina Universziteta Imeni A. A. Zsdanova. 1949.

Szanzeev: Grammatika burjat-mongolszkogo jazika. Izdatel'sztvo Akademii Nauk SzSzsZR. Moszkva–Leningrad, 1941.

Lochovic–Lepinga: Russzko-nemeckij szlovarj. 2. kiadás. Kbl. 50 000 szó. Ogiz. Moszkva, 1948.

Michankova: Nikolaj Jakovlevics Marr. Akademija Nauk SzSzsZR., Moszkva–Leningrad, 1949.

Bokarev: Szintakszisz avarszkogo jazika. Izdatel'sztvo Akademii Nauk SzSzsZR. Moszkva–Leningrad, 1949.

Bogoraz: Materiali po jazika aziatszkik eszki moszov. Akademija Nauk SzSzsZR. Leningrad, 1949.

Karaszjaev–Sukurov–Judahin: Russzko-kirgizskij szlovarj. Akademija Nauk SzSzsZR–Kirgizskij Filial Insztitut Jazika, Literaturi i Isztorii. Ogiz. Moszkva, 1944.

Dmitrijev–Ahmerov–Baisev: Russzko-baskirskij szlovarj. Ogiz. Moszkva, 1948.

Zsirmunszkij–Zarifov: Uzbekszkij narodnij geroiceszkij eposz. Ogiz. Moszkva, 1947.

Alpamis. Uzbekszkij narodnij eposz. Po varianti Fazila Juldasa. Perevod Aljva Penkovszkogo. Goszudarsztvennie Izdatel'sztvo Hudozsjesztvennoj Literaturi. Moszkva, 1949.

Journal de la Société Finno-ougrienne LIV. Helsinki, 1948–1950. Soumalais-ugrilaisen Seura. (Tartalma: P. Hajdú: Die Benennungen der Samojeden. L. Posti: On Quantity in Estonian. Laid: Beiträge zur Trachtenkunde der Mordwinen.)

Athenaeum. Szántó György: A boszorkány. – Gajdar: Timur és csapata. (IV. kiadás.) – Micsurin ifjú követői.

Franklin. Nyekraszov válogatott költeményei.

Ifjúsági Könyvkiadó. Gergely Márta: Gyárvaros, előre! – Sándor András: Huszonnyegen kezdtek. – Teknős Péter: Ezerszinű kincs. – Kalma: Robinsonék igazsága. – Ina Konsztantjinova fiatal partizánlány naplója és levelei: A kasini lány. – Langer: A tör és a gyerek. – A lenini komszomol harcok útja. – Szmirnov: Az ifjúmunkások nevelése. – Nézzetek körül: 3. Dési Frigyes: A barométer, a felhő és az eső. – 4. Telléri Mária: Élő sarok. – Surányi László: Úttörők játékoskönyve. – Úttörővezetők sportkönyve. – Aranykulesocska. – Úttörő köztársaság (Hévízi Piroska rajzaival). – Rendünk őrei (Kiss Ernő rajzaival). Bazsov: Kék tündér. – Kővirág. – Drágakőhegy. – Ezüstpátkó.

Mezőgazdasági Kiadó. Ukrajna Kolhozaiban. Írták a Szovjetunióban járt Parasztküldöttség tagjai.

Szépirodalmi Könyvkiadó. Gergely Mihály: Harc az üveggyárban. – Gergely Sándor: Falusi jelentés. – Palotai Boris: Puskásné. – K. Grandpierre Emil: Mérlegen. – Méray Tibor–Békeffi István: Dalolva szép az élet. – Sásdi Sándor: Csodálatos ősz. – Szabó Pál: Isten malmi. –

Magyar Klasszikusok: Csokonai Vitéz Mihály Válogatott művei. I–II. – Vörösmarty Mihály Válogatott művei. I–II. – Ady Endre összes versei. – Gellért Oszkár: Önéletrajz. – Juhász Ferenc: Apám (Költemények). –

3
Szépirodalmi Kiskönyvtár. 4–5. Vörösmarty Mihály Válogatott költeményei. Shelley Válogatott költeményei.

Marie Pujmanová: Játék a tűzzel. — Dimitriu: Családi ékszerek. — Zola: Róma. Szikra. A Smedley: A hosszú menetelés hadserege. — Ehrenburg: A békéért! — Vasziljev: Három év Amerikában. — Iljin: Az óra története. — Iljin: Százezer miért. — Sztálin művei 12. — Sztálin és a szovjet tudomány. — A Szovjet nyelvtudomány kérdései. (A Marr-vita).

A marxizmus-leninizmus Kis Könyvtára: 14–15. Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. II. kiadás. — 52. Sztálin: A pártmunka fogyatékoságairól a trockista és egyéb kétkulacosok felszámolását célzó rendszabályokról. — 53. Sztálin: A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének alkotmánytervezetéről. A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének alkotmánya (alap-törvénye). — 54. Sztálin: Anarchizmus vagy szocializmus? — 55. Sztálin: A gazdasági vezetők feladatairól. — Új helyzet — új feladatok a gazdasági építőmunkában. — 56. Sztálin: A komszomolról.

Tankönyvkiadó NV. Kétnyelvű nevelői segédkönyvek. 1. Mihajlov: Hazánk. 2. Jegolin: Puskin. 3. I. V. Sztálin: Beszédek. 4. Jersova: A komszomol munkája az iskolában.

Új Magyar Könyvkiadó. Goncsár: Arany Prága. — Grin: Sötét felhők. — Pecsernyikova: Kamaszok — Szedih: Vörös kozákok.

Potapova: Az orosz nyelv kézikönyve. I. Harmadik kiadás. 50 000–55 000.

KÉRELEM DOLGOZÓTÁRSAINKHOZ

A Magyar Nyelvőr a jövőben csak közérdekű, népszerűen megírt cikkeket közöl. A nyomda csak géppel, az egyik lapra széles sorközökkel írt, margóval ellátott kéziratot fogad el. Kéziratot nem adunk vissza még abban az esetben sem, ha a cikket nem közöljük, azért ajánlatos a cikkekről másolatot készíteni. A szövegben csak a régi vagy tájshavakat húzzuk alá, mert csak ezeket szedik kurzív betűvel, a neveket nem szedjük se nagybetűvel, se kurzívvá. A folyóiratok évszámait és az évszázadokat arab számmal írják, nem rómaival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot teszünk. A kézirat végére szíveskedjenek pontos címüket is kiírni s még a névtelenül megjelenendő cikkek végén is legyen zárójelben a szerző neve. A levonatokat nem szabad újabb szöveget írni, mert ez költségtöbbletet okoz, s a szám megjelenését is késlelteti. A levonatokat a szerkesztőségnek szíveskedjenek postafordultával visszaküldeni, hogy a számot minél előbb tördeltethessük.

KIADÓHIVATAL: KÖZOKTATÁSI KIADÓ VÁLLALAT

BUDAPEST V, SZALAY-U. 10–14

TELEFON: 128-580.

MAGYAR NEMZETI BANK EGYSZÁMLASZÁM: 936 540.

Előfizetés és árusítás: V, Falk Miksa-utca 28. Telefon: 123–145.